

RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

MONOGRAFIEËN Nr. 11

DE ARBEIDSINZET

DE GEDWONGEN ARBEID VAN NEDERLANDERS

IN DUITSLAND, 1940-1945

DE ARBEIDSINZET

DE GEDWONGEN ARBEID VAN NEDERLANDERS
IN DUITSLAND, 1940-1945

DOOR

B. A. SIJES

WITH AN ENGLISH SUMMARY

'S-GRAVENHAGE
SDU UITGEVERIJ
1990

© 1966 and 1990 by Netherlands State Institute for War Documentation, Amsterdam.

All rights reserved, including the right to translate or to reproduce this book or parts thereof in any form

Dit boek is een ongewijzigde herdruk van de oorspronkelijke editie, uitgegeven door Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage.

ISBN 90 12 06448 1

Ontwerp omslag: René Staelenberg, Amsterdam

I N H O U D

LIJST VAN ILLUSTRATIES	X
----------------------------------	---

VOORWOORD	1
---------------------	---

HOOFDSTUK I WAT VOORAF GING

Duitsland

Werkloosheid en Vollbeschäftigungspolitik	8
De Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung	11
Het Vierjahresplan	15
De vraag naar vakarbeiders en de distributie van arbeidskrachten	17
Toenemende centralisatie	19
Conclusies	22

Nederland

Economische crisis en regeringsmaatregelen	24
De werkloosheid en haar bestrijding	31
Werken in Duitsland	37
De arbeidsbemiddeling	44
Conclusie	49

HOOFDSTUK II HET DUITSE EN HET NEDERLANDSE BESTUUR

<i>De overdracht van het regeringsgezag</i>	52
<i>De instelling van het Rijkscommissariaat</i>	
Organisatie en tegenstellingen	53
De Arbeitseinsatzverwaltung	57
<i>De secretarissen-generaal</i>	60
<i>De leiding van het departement van Sociale Zaken</i>	68

HOOFDSTUK III EXPORT VAN WERKLOZEN

<i>Het Duitse en Nederlandse beleid</i>	75
<i>De reorganisatie van de arbeidsbemiddeling</i>	96
<i>Enkele aspecten van de tewerkstelling in Duitsland</i>	
De aanvragen om arbeidskrachten	105
Keuring	111
De strijd tegen de onwillige arbeiders	117
<i>Twee jaar samenwerking</i>	132

HOOFDSTUK IV DE UITBREIDING VAN DE DIENSTVERPLICHTING

<i>Militair-economische achtergronden</i>	141
<i>Reorganisatie van de oorlogseconomie in Duitsland</i>	148
<i>Maatregelen in Nederland</i>	
Inleidende besprekingen en besluiten	152
De strijd om de gewijzigde dienstverplichting	158

HOOFDSTUK V HET UITKAMMEN DER BEDRIJVEN

<i>De vorderingsacties</i>	
Inleiding	178
Holland-Aktion I	179
Tussen Holland-Aktion I en Holland-Aktion II	184
Holland-Aktion II	188
Sonderaktion Rüstung-November 1942 en de december-vordering	191
Stahl- und Eisen-Aktion	201
<i>Medewerking, tegenwerking en illegaliteit</i>	
Rijksarbeidsbureau, ondernemers en arbeidsbureaus	212
Arbeiders, verzetsbeweging en samenwerkende kerken	218
Het departement van Binnenlandse Zaken en de tewerkstelling van ambtenaren	223
De strijd tegen de registratie van arbeidskrachten	228
Het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en het inhouden der distributiebescheiden der contractbrekers en weigeraars	241

HOOFDSTUK VI NAAR DE TOTALE OORLOG

<i>Maatregelen voor de totale mobilisatie</i>	249
<i>Strijd tussen de Duitse instanties (jaarklassen- of krijgsgevangenactie)</i> . . .	264

HOOFDSTUK VII DE JAARKLASSEN-ACTIE

<i>Verloop en omvang</i>	280
<i>Verzet tegen de jaarklassen-actie</i>	291
<i>De jacht op de onderduikers</i>	
Het Kontrollkommando	296
Het Arbeitseinsatzlager Erika in Ommen	305

HOOFDSTUK VIII DE STRIJD TUSSEN SAUCKEL EN SPEER 315

HOOFDSTUK IX DE ARBEIDSINZET IN HET SLOP

<i>Inleiding</i>	335
<i>Het Zurückstellungsverfahren</i>	
Doel en inhoud	336
Fiebig contra de HSV	339
Verzet tegen het Z.S.-Verfahren	348
De resultaten van het Z.S.-Verfahren	360
<i>Andere acties van de HSV</i>	
Een nieuw program (maart 1944)	365
De tewerkstelling van ambtenaren	369
De tewerkstelling van vrouwen	389
Eisen van de HSV na de invasie (juni-september 1944)	398
<i>De weigeraars en de contractbrekers</i>	
De onderduikers en de Arbeitskontroldienst	400
De Tweede Distributiestamkaart	406
Het arbeidsverzuim	411

HOOFDSTUK X DE LEVENSONOMSTANDIGHEDEN VAN DE NEDERLANDSE ARBEIDERS
IN DUITSLAND

<i>Vertrek en aankomst der arbeiders</i>	417
<i>Het loon en de duur der tewerkstelling</i>	420
<i>Financiële tegemoetkomingen en loonovermakingen uit Duitsland</i>	426
<i>Huisvesting, voeding en medische verzorging</i>	436
<i>„Betreuning”, geestelijke verzorging en ontspanning</i>	
De sociale en politieke 'Betreuning'	443
Kerkbezoek en geestelijke verzorging	446
Ontspanning	449
<i>Propaganda en werving</i>	451
<i>De bombardementen</i>	456
<i>De arbeidsprestaties, de 'Arbeitsmoral' en het drossen der Nederlandse arbeiders</i>	461
<i>De toestand van de arbeiders in Oost-Europa</i>	476
<i>De Gestapo, de Duitse rechtspraak en de arbeiders</i>	491
<i>De brieven der tewerkgestelden</i>	504

HOOFDSTUK XI STELLINGBOUW; DE GROTE RAZZIA'S; LAATSTE POGING TOT
REGISTRATIE

<i>De tewerkstelling aan de Duitse verdedigingswerken in Nederland en Duitsland</i>	
Vrijwilligers en dienstverplichting (voorjaar 1942 - najaar 1943)	510
Gemeinde-Einsatz (najaar 1943 - september 1944)	517
De grote razzia's	
september en oktober 1944	527
november en december 1944	539
De wachtgeldregeling	556

<i>Een laatste poging tot registratie (Liese-Aktion)</i>	
Bekendmaking en Oproep	559
Conflicten rondom het aanvragen van Ausweise	563
De aanmelding en de vrijstellingen	582
Razzia's en oproepen	590
De illegaliteit contra de aanmelding	594
De terugkeer der arbeiders uit Duitsland	600
SLOTWOORD	606
BIJLAGEN	623
OVERZICHT DER GEBRUIKTE BRONNEN	633
LIJST VAN TABELLEN EN GRAFIEKEN	644
LIJST VAN AFKORTINGEN	646
SUMMARY IN ENGLISH	655
REGISTER	699

LIJST VAN ILLUSTRATIES

Aanplakbiljet, 21 juni 1940, van mr. A. L. Scholtens en *Präsident* Jakob
 Circulaire van het Gemeentebestuur van Amsterdam, aug. 1940
 Circulaire van wnd. secretaris-generaal Verwey, 2 sept. 1940
 Aanplakbiljet 'Ook zo tevreden?', zomer 1942

Verzetsoproep van de illegale CPN, herfst 1942
 Algemene verzetsoproep, dec. 1942

Aanplakbiljet 'Meer verdienen', 1943
 Aanplakbiljet 'Onze voorouders', 1944
 Aanplakbiljet 'Thans kunt U zonder kruiwagen', 1944
 Vertrek per trein

Illegale oproep 'Mannen van Nederland!'
 Illegale oproep 'Manifest'
 Illegale oproep 'Stroop!'

Zilverbon met waarschuwing tegen het melden
 Illegale plakstrook
 Illegale pamflet tegen de aanmeldingen, herfst 1943
De Waarheid, 23 jan. 1944, met een oproep tegen het aanvragen van *Ausweise*

Razzia bij voetbalterrein te Eindhoven
 Illegale oproep 'Landgenoten!'

Oproep tot werk in Duitsland
 Woonbarak
 Keukenbarak
 Groep arbeiders uit Twente
 Groep studenten bij Berlijn
 Kamertje voor arbeidsters
 Nederlandse arbeiders na een wandeling bij Berlijn

Het eerste nummer van *Het Vaderland*

Illegale oproep 'Zeeuwen!'
 Omhakken van bomen bij Ierseke
 Aanleg van tankversperringen bij Koudekerke
 Illegale oproep van *Het Parool*

Vertrek van 'spitters' uit Groningen
'Putjes' graven langs de wegen
'Putjes' graven in een der steden
Opwerpen van een dijk bij Hillegersberg

Arbeidskaart van een *Einsatzstab der NSDAP*
Proclamatie van de waarnemend burgemeester van Aalten
Illegaal pamflet, Aalten, nov. 1944
Razzia te Veenendaal
'Spitters' melden zich in Groningen
Razzia in Rotterdam, 10 nov. 1944
Razzia in Den Haag, nov. 1944

Illegaal aanplakbiljet tegen de Liese-actie
De oproep der illegaliteit, 31 dec. 1944
Illegale oproep 'Pas op!'
Liese's *Bekanntmachung*
De oproep der illegaliteit, 5 jan. 1945
Trouw, 7 jan. 1945, met de oproep der regering

Ontvangstcentrum te Oldenzaal
Vertrek van repatriëringsconvooi uit Den Bosch
Aankomst in Hardinxveld
Aankomst in Rotterdam
Aankomst in Amsterdam

VOORWOORD

Arbeidsslaven vormden van oudsher de buit van overwinnende legers. Lang voordat stoommachine en electriciteit de wereld van aangezicht hadden veranderd, werden mensen uit hun tenten en hutten verjaagd om de macht van vreemde heersers te vergroten. Vele malen in de geschiedenis der mensheid lieten duizenden voetstappen van weggevoerden diepe sporen na in het land dat zij met hand en stok hadden beploegd. Maatschappijen gingen ten onder, nieuwe braken zich baan, produktiekrachten werden geperfectionneerd, eigendomsverhoudingen veranderden, maar vreemde arbeidskracht bleef een begerenswaardig bezit als bron van extra verrijking. In deze eeuw waren in West-Europa tijdens de eerste wereldoorlog tienduizenden Belgen slachtoffer der *Abschiebung* naar Duitsland geweest. De Nederlandse regering had toen bij de Duitse geprotesteerd en er op gewezen, dat zulks in strijd was met het volkenrecht.¹ In de tweede wereldoorlog herhaalde Duitsland deze flagrante schending.² Miljoenen mensen, uit alle bezette gebieden in Europa, werden in de Duitse bewapeningsindustrie tewerkgesteld. Ambtenaren uit de bezette gebieden en het daar aanwezige staatsapparaat werden, voorzover mogelijk, ingeschakeld om de onrust binnen zekere perken te houden en het optreden van de bezetter een schijn van wettelijkheid te geven. Pressie, intimidatie en grof geweld, methoden die de wereld reeds zo lang en dikwijls had aanschouwd, werden ook nu gehanteerd, veelvuldiger en systematischer naarmate de bombardementen der Geallieerden in hevigheid toenamen. Het teruggedrijven der Duitse legers gaf de bevolking der bezette gebieden echter moed en vertrouwen en maakte velen weerspanniger dan ooit. Doch de Duitsers sloegen hard terug en zochten naar steeds andere middelen om nieuwe arbeidskrachten in hun greep te krijgen. De oorlog-

¹ Antwoord van jhr. dr. J. Loudon, min. v. Buitenl. Zaken, op schriftelijke vragen van een lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. (ingezonden 4 dec. 1916; opgenomen in het Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer 1916-1917, blz. 43) In dit antwoord verklaarde Loudon o.m. dat hij 'een schriftelijk vertoog tot de Duitse Regering heeft gericht, houdende dat de Nederlandse Regering de wegvoering van de bevolking van een bezet gebied naar het land van de bezettende macht in strijd acht met de bepalingen en de geest van het volkenrecht, zoals dit laatstelijk uitdrukking heeft gevonden in de vierde Haagse Conventie van 1907...'. Het protest betrof Belgen die naar Nederland waren uitgeweken en op grond van Duitse toezeggingen waren teruggekeerd. ² François, *Handboek van het Volkenrecht*, II, p. 444. 'De deportatie van burgers naar het eigen land van de belligerent, teneinde aldaar te werk te worden gesteld, gelijk door de Duitse autoriteiten in België en Frankrijk tijdens de wereldoorlog (1914-1918. RvO) toegepast, is algemeen als onrechtmatig beschouwd.'

voering bepaalde de jacht op arbeidskrachten maar ook het verzet der opgejaagden. Daarom is de geschiedenis van de *Arbeitseinsatz* de geschiedenis van dwang op mensen en van de strijd van mensen tegen dwang.

Tegenstellingen, en scherpe, bestonden ook tussen de Duitsers onderling. Naarmate de oorlog voortschreed, de bewapeningsproductie werd opgevoerd en steeds meer Duitse arbeiders in het leger werden ingelijfd, nam tussen de verschillende takken van bedrijf in Duitsland en ook tussen de fabrieken de strijd om de verdeling van de beschikbare arbeiders in hevigheid toe. De ondernemers zochten relaties bij ministeries maar sommige dezer, zelf direct aan de produktie verbonden, voerden onderling een heftig gevecht. De vroegere strijd op de arbeidsmarkt maakte plaats voor een strijd tussen de instanties. En hiermee waren de tegenstellingen op het gebied van de 'arbeidsvoorziening' niet uitgeput. De Duitse autoriteiten die verantwoordelijk waren voor een zo vlot mogelijke produktie van oorlogstuig in de bezette gebieden, verzetten zich menigmaal tegen het wegvoeren van teveel arbeiders uit voor de oorlog belangrijke fabrieken en werkplaatsen. Scherp en fel werd ook deze strijd gestreden; scherp en fel zocht – ook in de bezette gebieden – elke instantie naar de mogelijkheden, haar eigen taak te vervullen. Vandaar de, overigens vergeefse, pogingen om de tegenstellingen op te lossen door centralisatie van bevoegdheden in één persoon of door het instellen van organen van overleg en planning.

De tewerkstelling van buitenlandse arbeiders stelde de Duitse leiders voor vraagstukken van de meest verscheidene aard. De huisvesting van miljoenen mensen en de loonovermaking naar de achtergebleven gezinnen, vormden met nog andere consequenties die een verplaatsing van zovele arbeiders met zich bracht, kwesties met een eigen problematiek en eigen moeilijkheden. Duizenden voorschriften regelden al deze zaken, doch de werkelijkheid week hier aanmerkelijk van af. De verzorging der buitenlandse arbeiders uit West-Europa – en in het bijzonder van de arbeiders van zgn. germaanse afstamming – werd in het algemeen slechter dan aanvankelijk de opzet was; de behandeling der Oosteuropese arbeiders even misdadig als was bedoeld. Zo riep de tewerkstelling in Duitsland nieuwe spanningen naast de bestaande op.

Aan het einde van de tweede wereldoorlog waren ongeveer zeven-en-een-half miljoen buitenlandse arbeiders en krijgsgevangenen in Duitsland aan het werk gezet. In de bezette gebieden werkten nogmaals miljoenen en miljoenen mannen en vrouwen voor de belangen van de Duitse machthebbers. Doch de grotere reserves aan grondstoffen en arbeidskrachten der Geallieerden, alsmede de onwil, het lijdelijk verzet en de openlijke tegenstand van zovele mensen in de bezette gebieden bepaalden uiteindelijk het lot van Duitsland. Onderschatting van de onverzettelijkheid van Engeland en van de kracht van Rusland heeft althans in de eerste jaren van de oorlog dit proces slechts versneld. Rassenwaan sloeg de leiders van het nazi-rijk met blindheid. De arbeidskracht van miljoenen werd wreed vernietigd. Miljoenen kreppeerden in concentratiekampen en *Arbeitserziehungslager*. Er hadden ook veel meer Duitse vrouwen aan het werk kunnen worden gezet – maar ideologische motieven oefenden een remmende invloed

uit: *'die Frau gehört an den Herd'*.³ Daarenboven onttrokken de vele nationaal-socialistische partij- en staatsorganisaties grote aantallen arbeidskrachten aan het productieproces.

In het algemeen zijn met betrekking tot de arbeidsinzet in West-Europa, dus t.a.v. de georganiseerde gedwongen tewerkstelling, vier perioden te onderscheiden, elk gekenmerkt door bepaalde maatregelen. Tot de herfst van 1941 waren lang niet alle mogelijkheden benut om arbeiders in de bewapeningsindustrie te plaatsen. Hitler verwachtte een korte duur van de oorlog. De bewapeningsproductie bedroeg in die jaren nog niet één vijfde deel der totale industriële voortbrenging. De aan de bezette gebieden in West-Europa gestelde eisen waren toen matig, vergeleken met hetgeen later zou volgen en een openlijke dwang bestond in het algemeen nog niet.

Aan deze eerste periode kwam een einde toen de Duitse legers in de winter van 1941-1942 in Rusland zware nederlagen incasseerden. Vanaf april 1942 werd in verschillende landen een begin gemaakt met de openlijk gedwongen tewerkstelling in Duitsland van in de bezette gebieden werkende arbeiders. In die tweede periode voltrok zich de vordering der arbeiders in het algemeen langs de weg van de uitkaming der bedrijven. Dit duurde tot ongeveer juni 1943.

Een gebeurtenis die van grote invloed zou zijn op de personeelsvoorziening in de *Kriegswirtschaft* was de ondergang van de Duitse troepen bij Stalingrad in januari 1943. Deze capitulatie werd aanleiding tot het uitvaardigen van een reeks *Mobilisierungs-Anordnungen* in Duitsland. In de bezette gebieden werd gepoogd nog meer bedrijven uit te kammen; er werden ook bedrijfsssluitingen gelast en, sedert juni 1943, gehele jaarklassen opgeroepen. Een nieuwe periode zette in; nieuwe registratie-methoden werden bedacht en razzia's gehouden om het toenemend aantal weigeraars te vangen. De strafkampen, n.b. *Arbeitserziehungslager* genoemd, werden steeds voller. In Oost-Europa werd de deportatie van mannen, vrouwen en kinderen voortgezet. Gevangenen in de concentratiekampen werden in fabrieken tewerkgesteld en in sommige concentratiekampen werden werkplaatsen ingericht.

Een vierde periode begon, toen na de invasie der geallieerde troepen in Normandië in juni 1944 de Duitsers de zgn. *totale Kriegseinsatz* afkondigden en in Nederland – het enige gebied in West-Europa waar Duitsland na augustus 1944 grotendeels nog heer en meester was – razzia's op grote schaal uitvoerden. Doch niets kon de nederlaag meer tegenhouden, geen blind geloof, geen geheime wapenen. De geallieerde luchteskaders beukten onophoudelijk de Duitse economische, militaire en organisatorische macht kapot. En zo kwam ook aan de *Arbeitseinsatz* een einde.

³ In 1939 werkten in het bedrijfsleven (met uitzondering van de landbouw) 40% van de vrouwen van 14 tot 60 jaar. Dit kwam in hetzelfde jaar ongeveer overeen met de situatie in Engeland. Tijdens de oorlog liep dit percentage in Engeland op tot 56%; in Duitsland bleef het aantal werkende vrouwen ongeveer gelijk. Van mei 1939 tot mei 1944 daalde het aantal in de huishouding werkende vrouwen van 1.5 tot 1.3 miljoen. In de gelijke periode in Engeland van 1.2 miljoen tot 0.5 miljoen. Zie Erich Welter, *Falsch und richtig planen*, p. 157. (afg. Welter: *Planen*).

De gedwongen tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in Duitsland voltrok zich binnen het bovengeschetste algemene kader. In deze studie zal dan ook aan de militair-economische factoren uitvoerig aandacht worden besteed. Onze belangstelling bleef daartoe echter niet beperkt; de relatie tussen achterland en front, tussen produktie en verbruik is immers evident. Bovendien interesseerde ons de vraag, op grond van welke motieven leidende niet-nationaal-socialistische Nederlandse ambtenaren bereid waren tot medewerking aan de uitvoer van arbeidskrachten en hiermee vrijwel direct na de capitulatie van de Nederlandse troepen begonnen. Wilden wij hierop een antwoord vinden, dan kon de geschiedenis van de arbeidsinzet die wij de lezer hier presenteren, niet op 14 mei 1940 een aanvang nemen, doch dienden wij na te gaan of reeds in de tijd vóór de bezetting feiten en situaties gevonden konden worden die ons inzicht in deze bereidheid tot samenwerking zouden kunnen verdiepen. In het eerste hoofdstuk, getiteld *Wat voorafging* is een poging daartoe ondernomen. Ook in de daaropvolgende hoofdstukken is de historische chronologie gevolgd en zijn de diverse aspecten behandeld die in elke periode een bijzondere rol speelden.

In dit boek hebben wij ons voornamelijk bezig gehouden met de *algemene* acties die de Duitsers ondernamen; dus met de tewerkstelling van werklozen, de uitkaming van bedrijven, het jaarklassengewijze oproepen en de grote razzia's uit de herfst van 1944. Van een beschrijving van *aparte* vorderingen, zoals die van bakkers, binnenschippers, mijnwerkers en b.v. zuivelarbeiders, hebben wij in deze studie afgezien. Voor de activiteiten van de arbeidsbureaus met betrekking tot de plaatsing van Joden in de werkverschaffing in Nederland, mogen wij verwijzen naar het boek van prof. dr. J. Presser: *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945*.

De arbeidsinzet was van zo ingrijpende aard op velerlei sectoren van het maatschappelijk leven, dat het niet verwonderlijk is dat in een groot aantal belangrijke archieven van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie hierover materiaal werd aangetroffen. Hoewel, op een enkele uitzondering na, alle archieven, ook die buiten het Rijksinstituut, lacunes, soms grote lacunes vertonen, meenden wij toch een samenhangend beeld van de gedwongen tewerkstelling te kunnen ontwerpen. In de gevallen waarin het bronnenmateriaal op onze vragen geen antwoord kon geven, hebben wij dit in de tekst vermeld.

De bronnen die ons met betrekking tot de arbeidsinzet 1940-1945 ter beschikking stonden, waren van tweeërlei aard, nl. bronnen daterend uit de oorlogstijd zelf en bronnen waarin na de oorlog gegevens over de arbeidsinzet waren opgenomen. Tot de laatste behoorden o.m. de processen-verbaal van verhoren van verschillende personen tegen wie zuiveringsprocedures aanhangig waren gemaakt, alsmede de verslagen die de Gewestelijke Arbeidsbureaus na de oorlog samenstelden over hun werkzaamheden tijdens de bezetting. Ofschoon deze, omstreeks eind 1945 samengestelde rapporten soms een eenzijdig beeld geven en een te gunstige interpretatie van de resultaten van het aan die arbeidsbureaus gepleegde verzet, bevatten zij niettemin zoveel waardevol

materiaal, dat tijdrovende interviews onzerzijds praktisch achterwege konden blijven. Wij konden trouwens kennis nemen van een groot aantal verslagen van gesprekken, die de heer A. J. H. Bauer kort na de oorlog had gevoerd voor het schrijven van zijn in 1948 verschenen dissertatie, *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd, 1940-1945*. Zodoende verkeerden wij in de gunstige omstandigheid, ons te kunnen beperken tot het voeren van enkele gesprekken met de belangrijkste Nederlandse figuren in dit gebeuren. Hiertoe behoorden o.a. ir. R. A. Verwey, mr. H. J. Morren, de heer Th. van Lier en prof. dr. J. E. de Quay. Over hun diverse functies komen wij nog uitvoerig te spreken.

Een overzicht van al het gebruikte bronnenmateriaal vindt de lezer achter in dit boek.

In die gevallen waarin van de gebruikte archiefstukken in de voetnoten geen vindplaats vermeld is, bevinden de betrokken documenten of hun afschriften zich in de verzamelingen van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. In het archief van het instituut bevindt zich een exemplaar van het manuscript, waarin van iedere bron die vindplaats is opgegeven.

Alle citaten zijn in moderne spelling overgebracht.

Het is ons een behoefte, aan het slot van deze inleiding een woord van dank uit te spreken jegens allen die onze onderzoekingen hebben mogelijk gemaakt of ons op ons verzoek daarbij hebben geholpen. Wij denken daarbij in de eerste plaats aan het vele werk dat verricht werd door onze oude vriend, Henk Canne Meijer, die op 28 december 1962 overleed. Hij was ten behoeve van dit onderzoek ongeveer anderhalf jaar aan ons instituut verbonden. In deze tijd maakte hij voorstudies over verschillende onderwerpen die in dit boek zijn behandeld, waarvan wij een dankbaar gebruik hebben kunnen maken. In het regelmatig contact dat wij onderhielden bespraken wij ook algemene problemen, zoals die van de samenwerking van de Nederlandse en Duitse autoriteiten. Zijn gedegen kennis, zijn wijs en bezonnen oordeel waren ons tot grote steun.

Onze dank richt zich ook tot ir. J. Bethlem te Amsterdam, die wij bereid vonden ons manuscript te lezen en die het van op- en aanmerkingen voorzag.

Veel medewerking ondervonden wij eveneens van het ministerie van Sociale Zaken. Met name mogen wij hier vermelden de chef van het Kabinet van de minister, de heer J. van der Kooy, alsmede de heer W. Dekker, chef van de sectie Post- en Archiefzaken van de Directie voor de Arbeidsvoorziening.

Een woord van dank mogen wij richten tot het bestuur en de directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, dr. L. de Jong. Het nauwe contact tussen laatstgenoemde en de auteur van dit boek en de regelmatige uitwisseling van gedachten ook omtrent problemen analoog aan die van dit onderzoek, konden deze studie slechts ten goede komen. Menige suggestie hebben wij, na lezing zijnerzijds van het manuscript, gaarne tot de onze gemaakt. Bijzondere dank zijn wij ook verschuldigd aan mevrouw mr. E. Groeneveld-Ottow, hoofd van de afdeling Beschrijving, voor haar kritische lezing van het manuscript. De heer P. G. Rijser, medewerker van genoemde afdeling, zijn wij erkentelijk voor de hulp die wij van hem ontvingen en die zich voornamelijk

uitstrekke tot het verzamelen en het schiften van het materiaal dat bestemd was voor het schrijven van het hoofdstuk over de levensomstandigheden van de Nederlandse arbeiders in Duitsland. Bovendien stelde hij het register en de lijst van afkortingen samen.

Op zijn eigen verzoek stelden wij ir. R. A. Verwey, waarnemend secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken tijdens de Duitse bezetting, in de gelegenheid, commentaar te leveren op ons manuscript.⁴ Zijn notities vormden voornamelijk een verdediging van het door hem tijdens de oorlog gevoerde beleid. De feitelijke inhoud van deze notities was ons overigens al uit andere beschikbare stukken bekend. Wij mogen de lezer er nog op wijzen, dat de bemoeienissen van genoemde wvd. secretaris-generaal zich niet beperkten tot de tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in Duitsland; zij strekten zich ook uit tot het terrein van de Arbeidsinspectie, de Arbeidersverzekering, de Werkloosheidsverzekering en de Volksgezondheid – onderwerpen die hier slechts in verband met de tewerkstelling in Duitsland, dus zijdelings, ter sprake komen.

Deze studie houdt zich voornamelijk bezig met het probleem hoe mensen met betrekking tot het exploiteren van hun arbeidskracht geregeerd werden. In dit proces speelde Verwey, als hoogste Nederlandse autoriteit op dit gebied, een zeer belangrijke rol. Hij was tegenover de bezettende macht in eerste instantie verantwoordelijk voor de levering van de geëiste contingenten arbeiders. De wijze waarop Verwey zich van zijn functie kweet, wordt hier, zoals gezegd, uitvoerig beschreven, evenals de motieven die hem hierbij leidden. Deze waren het, waarop wij voortdurend onze aandacht gericht hielden. Wij wilden niet alleen de diverse krachten opsporen die uiteindelijk resulteerden in de tewerkstelling in Duitsland van meer dan een half miljoen mensen, maar daar waar de gelegenheid zich voordeed, in het bijzonder nagaan waartoe de opvatting leidde, volgens welke het blijven uitoefenen van de ambtelijke functie de voorkeur verdiende boven het aanvragen van ontslag, omdat daardoor de Nederlandse bevolking voor groter rampen zou worden behoed. Algemene conclusies omtrent het probleem van de samenwerking met een vijand kunnen uiteraard uit deze studie alléén niet worden getrokken. Er is in Nederland tijdens de oorlog op zoveel sectoren van het maatschappelijk leven zo innig met de Duitsers samengewerkt, dat ook de kennis daarvan dringend nodig is, willen wij de omvang en de diverse vormen van samenwerking van de Nederlandse ambtenaren met de Duitsers leren kennen en tot meer algemene uitspraken komen. Dit onderzoek beoogt slechts een bijdrage daartoe te zijn.

Onze studie is niet begonnen om zgn. beleidsfouten en/of strafbare handelingen op te sporen. Een probleemstelling op grond van uitsluitend deze maatstaven zou de beschrijving van het totaal der hier relevante relaties willekeurig beperken, de continuïteit, de doorwerking van het vooroorlogse beleid en de vooroorlogse politieke opvattingen onvoldoende belichten en daarmee geen adequaat beeld geven van de vele vraagstukken

⁴ Het betreft hier de hoofdstukken I t/m IX, XI en XII.

waarmee men werd geconfronteerd. Wij beoogden juist een samenhangend inzicht hierin te verkrijgen en ons daarbij in het bijzonder te verdiepen in het vraagstuk, hoe mensen uit weloverwogen redenen maatschappelijke organisaties in beweging zetten doch het geheel van de nieuw gevormde structuur niet meer vermogen te beheersen. Dit verschijnsel is niet van de tweede wereldoorlog alleen. De mensheid heeft het vaker aanschouwd. Ook tot de geschiedenis daarvan moge dit onderzoek een bijdrage zijn.

B. A. SIJES

HOOFDSTUK I

WAT VOORAF GING

DUITSLAND

Werkloosheid en Vollbeschäftigungspolitik

De optimistische klanken omtrent de vooruitzichten van het economische leven die men in de zomer van 1929 nog kon beluisteren, verstomden alras toen de New-Yorkse beurs in de laatste week van oktober van dat jaar haar 'zwarte' dagen beleefde. De debâcle die op de 24ste van die maand een einde maakte aan de speculatiegolf, bleek een periode van crisis in te luiden. Elk land, elke bevolking, betrokken bij de wereldmarkt, werd door de malaise getroffen. Omstreeks de jaarwisseling 1931-1932 telden de drie belangrijkste industriële staten ruim vijftien miljoen werklozen: de Verenigde Staten acht, Engeland twee-en-een-half, Duitsland meer dan vijf miljoen. Vooral in laatstgenoemd land had deze ontwikkeling catastrofale gevolgen. Als extra-last drukten bij het uitbreken van de crisis op de Duitse bevolking de herstelbetalingen – erfenis van een verloren oorlog – waarvoor de republiek van Weimar zich garant had moeten stellen. Bovendien hadden openbare en particuliere lichamen lang- en kortlopende kredieten tot een totaal van 15-20 miljard RM in het buitenland opgenomen. Ze dienden mede om de binnenlandse economie te herstellen, opdat het land de verplichting tot herstelbetalingen kon nakomen. Zo drukte op Duitsland een zware schulden- en rentenlast.

Na 1929, toen de werklozen bij duizenden van stad tot stad trokken op zoek naar werk, de geradicaliseerde arbeiders en de *Kommunistische Partei Deutschland* een direct gevaar schenen te worden, nam de agitatie tegen het *Diktat* van Versailles, waartegen reeds sedert 1918 was geageerd, in hevige mate toe. Al waren tijdens de crisis de zware verplichtingen door de vroegere Geallieerden verzacht, al was een beperkt moratorium afgekondigd en al had de Duitse regering op buitenlands-politiek gebied verschillende successen weten te boeken, een algemene schrapping van de herstelbetalingen was niet gekomen. Intussen nam de werkloosheid schrikbarende vormen aan, greep de verarming steeds meer om zich heen, werden politieke tegenstellingen op straat uitgevochten en werd de parlementaire machine voortdurend minder hanteerbaar en ten slotte vervangen door het regeren met *Notverordnungen*. Kortom, het economische en politieke leven in Duitsland raakte in hoge mate ontwricht.

Onder deze omstandigheden traden de nationaal-socialisten, die een 'totale vernieuwing' van Duitsland propageerden, steeds drierster op. Financieel gesteund door sommige Duitse ondernemers en grootgrondbezitters voerden zij een meedogenloze

propaganda en ondernamen zij terreur-acties om elke tegenstand die zij ontmoetten, te breken. In 1928 hadden zij nog slechts 800.000 stemmen gekregen. In 1930 kregen zij er bijna 6,5 miljoen. Twee jaar later, bij de Rijksdagverkiezingen in november 1932, was dit aantal tot 11,7 miljoen gestegen. Hun beweging zoog vooral aanhangers uit de burgerlijke partijen naar zich toe. De arbeidersklasse was intussen in een onderlinge strijd gewikkeld, die haar machteloosheid tot uitdrukking bracht.

In hun propaganda verweten de nazis de verarming aan diegenen, die nauw met de vroegere vijanden van Duitsland zouden hebben samengewerkt – aan de Joden, de marxisten, de democraten. Slechts een nieuw 'nationalisme' en een nieuw 'socialisme' zouden Duitsland kunnen redden. Na het *Heilige Römische Reich* en het tweede keizerrijk zou een 'Derde Rijk' uitkomst brengen; 'de arbeid' zou zijn basis zijn. Partijpolitiek en klassenstrijd dienden te verdwijnen, opdat de gehele bevolking eensgezind, onder krachtige en doelbewuste leiding, de 'smaad', in 1918 aangedaan, kon uitwissen, de *Verschuldung* aan het buitenland opheffen en het produktie-apparaat weer op gang brengen om Duitslands economisch voortbestaan en aanzien in de wereld te verzekeren.

Reeds vóór de *Machtübernahme* was – en dat niet alleen in Duitsland – het inzicht ontstaan, dat de liberale deflatiepolitiek het economische leven te zwaar met sociale spanningen belastte en geen oplossing bood voor de crisisproblemen van die tijd. Men stond voor de vraag, of men moest afwachten tot het proces van sanering 'automatisch' zou intreden – zoals ook 'automatisch' de crisis was gekomen – of dat er ingegrepen moest worden van staatswege. Zo waren er in 1931 op het *Reichswirtschaftsministerium* reeds plannen uitgewerkt die gericht waren op een politiek van krediet-expansie, lage rentevoet en arbeidsvoorziening door de staat. Sommigen waren zich wel bewust dat een vasthouden aan oude middelen ernstige politieke consequenties zou kunnen hebben en dat zelfs het bestaan van de Republiek van Weimar op het spel stond. Men greep echter niet in, bevreesd dat uit dergelijke maatregelen een inflatie zou voortvloeien, gelijk men die tien jaar tevoren had leren kennen.¹

Hetgeen de regering-Brüning niet aandurfde, deden de nationaal-socialisten na de *Machtübernahme* in januari 1933. Zij stelden 1½ miljard RM ter beschikking voor het uitvoeren van onderhouds- en reparatiewerk aan openbare gebouwen, bruggen en andere werken en verstrekten credieten voor de aanleg van de later militair zo belangrijke rijksautowegen.² Tevens werden grote kapitalen geïnvesteerd in de bouwnijverheid, niet alleen omdat deze tak van industrie het zwaarst door de crisis was getroffen – men verwachtte ook, dat een kapitaalsinjectie in deze sector een opleving ten gevolge zou hebben die zich over andere bedrijfstakken zou voortplanten.³

¹ Walter Eucken: *Unser Zeitalter der Misserfolge*, p. 41. ² a. *Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit*, 1 juni 1933. *Reichsgesetzblatt* (voortaan aangeduid als *RGB*), 1933 I, p. 323. Voor de wet van 21 september 1933, zie *RGB*, 1933 I, p. 651. b. Binnen het kader van de werkverruiming waren in 1932 bij het 'Papenprogramm' 305 miljoen RM en in januari 1933 bij het 'Sofortprogramm' 600 miljoen RM ter beschikking gesteld. Zie de opstellen *Arbeitseinsatz und Arbeitsbeschaffung* (afg. *Arb.eins. u. Arb.besch.* door Dr. Friedrich Syrup), en *Sozialpolitik* door Dr. Kurt Jeserich, in: *Die Verwaltungs-Akademie, ein Handbuch für den Beamten im nationalsozialistischen Staat*, (afg. *Die Verw.-Akad.*) dl. III, nr. 48b en 53. ³ Hjalmar Schacht: *76 Jahre meines Lebens*, p. 384.

Naast al deze maatregelen werd een toenemend aantal werklozen in werkverschaffingskampen opgenomen. Eind januari 1933 waren er ruim 23.000 werkverschaffingsarbeiders geweest. Eind maart 1934 werd met ruim 631.000 personen het hoogtepunt bereikt. Eind december 1935 was dit aantal – enkele schommelingen buiten beschouwing gelaten – teruggelopen tot 120.000.⁴

Verder werden jonge werklozen (van 16 tot 25 jaar) tewerk gesteld als hulp in kleine en middelgrote boerenbedrijven. De duur van dit arbeidscontract werd eerst op een half jaar gesteld met een proeftijd van één maand. Daarna kon verlenging plaats vinden. Midden juli 1935 waren er 137.000 *Landhelfer*, 110.000 mannelijke en 27.000 vrouwelijke.⁵

Het zou ons in deze studie te ver voeren, een volledig overzicht te geven van de financiële en economische maatregelen, die de nieuwe Duitse machthebbers in de eerste drie jaren van hun bewind namen om het bedrijfsleven weer tot *Vollbeschäftigung* te brengen. Als voorbeeld zou nog gewezen kunnen worden op verschillende vormen van belastingverlaging en vrijstelling van belasting die voor particuliere ondernemingen en personen een prikkel moesten zijn, personeel aan te nemen. Zo was binnen het kader van de wet op de vermindering van de werkloosheid een belastingverlaging toegestaan bij het aannemen van huishoudelijke hulp. Gelijksoortige faciliteiten golden voor de inkomsten- en ondernemingsbelasting bij reparaties en verbeteringen aan gebouwen. Verder kan worden genoemd de *Ehestandshilfe*, een vrijgezellenbelasting, die samenhang met het verstrekken van huwelijksvoorschotten. Behalve kwesties van bevolkingspolitiek speelde hier de verwachting een rol, dat het toenemen van het aantal huwelijken ook invloed zou hebben op de vraag naar woninginrichtingen. Tevens werd hiermede bevorderd dat de plaatsen van de vrouwen in fabriek en op kantoor door mannen zouden worden ingenomen.⁶

De uitvoering van al deze maatregelen resulteerde in een daling van het aantal werklozen. In januari 1933 telde Duitsland ruim 6 miljoen werklozen; eind december 1934 was dit aantal tot 2,6 miljoen gedaald. Daarbij mag echter niet uit het oog verloren worden dat reeds in de herfst van 1932 een lichte verbetering in het conjunctuurverloop had plaats gevonden. Na de *Machtübernahme* in 1933 profiteerden de nazis van dit herstel, dat eind december 1932 o.a. reeds tot uitdrukking was gekomen in een toenemen van de produktie in Duitsland met ongeveer 15% vergeleken met het einde van de zomer.⁷

Niet alleen bovengenoemde factoren, ook de reeds spoedig begonnen herbewapening en de bouw van kazernes waren van grote invloed op het verloop van de werkloosheid. In 1933 en 1934 zou 4,1 miljard RM voor de bewapening zijn uitgegeven – de opgegeven bedragen lopen nogal uiteen –, ongeveer één miljard minder dan voor de werkverruiming. Na 1935 daarentegen werden – met uitzondering van de aanleg der rijksautowegen – praktisch geen projecten meer in werkverschaffing uitgevoerd. De uitgaven

⁴ Syrup: *Arb.eins. u. Arb.besch., Die Verw.-Akad.*, dl. III, nr. 48b, p. 29, 30. ⁵ Jeserich: *Sozialpolitik, Die Verw.-Akad.*, dl. III, nr. 53, p. 28, 29. ⁶ Dr. Walter Blümich: *Finanzen und Steuern, Die Verw.-Akad.*, dl. III, nr. 56, p. 7. ⁷ *Die deutsche Industrie im Kriege 1939-1945* (afg. D. Ind. i. Kr.), p. 14.

voor de bewapening werden echter steeds groter: voor 1935 werd genoemd 5½ miljard RM, voor 1936 10,3 miljard. In dit laatste jaar dus tweemaal zoveel als in de beide voorafgaande jaren.⁸ Zo was in 1936 de *Vollbeschäftigungspolitik* uitgemond in een onderdeel geworden van de bewapeningspolitiek. De gevolgen zien wij in het werklozen-cijfer: eind september 1936 bedroeg dit nog slechts één miljoen – vergeleken met het tijdstip der *Machtübernahme* een vermindering met vijf miljoen.

De 'Reichsanstalt'

Bij het oplossen van de vele technische problemen, die het terugvoeren van vijf miljoen personen in het arbeidsproces met zich bracht, kon het nationaal-socialistisch regiem steunen op de reeds in 1927 opgerichte *Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung*. Bij haar oprichting was nog de vraag gesteld of het wel juist was, zaken als openbare arbeidsbemiddeling, werkloosheidsverzekering, openbare voorlichting bij beroepskeuze en leerlingenbemiddeling – sociaal en economisch alle zo uiterst belangrijk – 'der politischen Verwaltung zu entziehen und sie einer besonderen Fachverwaltung zu übertragen'.⁹ Met 355 van de 417 stemmen had de Rijksdag tot het laatste besloten: de *Reichsanstalt* was een publiekrechtelijk instituut geworden.

Dit zelfstandig lichaam bestond uit een *Hauptstelle* (een leidend centraal bureau), 13 *Landesarbeitsämter* (landelijke bemiddelingsorganen) en 360 *Arbeitsämter*. Het Duitse grondgebied werd in dertien economische rayons verdeeld. De grenzen van die rayons vielen niet samen met de staatsrechtelijke indeling van Duitsland. Vandaar de tegenwerking die de *Reichsanstalt* bij de uitvoering hiervan ondervond. De president van de instelling, Dr. Friedrich Syrup, klaagde over 'partikularistische Schwierigkeiten'.¹⁰ Zo wilden Berlijn en Hamburg een eigen *Landesarbeitsamt*. De *Reichsanstalt* wees dit echter van de hand, daar zij van mening was dat deze overbevolkte grote steden met dunner bevolkte gebieden dienden te worden verbonden. Zij beoogde n.l. met deze indeling, dat elk rayon – elk met een eigen *Landesarbeitsamt* – in staat zou zijn, zelf zoveel mogelijk de behoefte aan arbeidskrachten te dekken.¹¹

De oprichting van de *Reichsanstalt* in 1927 was het gevolg geweest van de praktische vraagstukken waarvoor men sedert het einde van de eerste wereldoorlog geplaagd was. Vóór het uitbreken daarvan had, al naar gelang het conjunctureel verloop, de vraag naar en het uitstoten van arbeidskracht zich als een automatisch proces voltrokken.

⁸ a. Graf Lutz Schwerin von Krosigk: *Es geschah in Deutschland*, p. 188. b. Lagere bedragen worden o.a. genoemd in *D. Ind. i. Kr.*, p. 17. Voor de begrotingsjaren 1933/34, 1934/35 en 1935/36 worden resp. opgegeven 1,9, 1,9 en 4,0 miljard RM. c. Weer andere bedragen noemt: *The World in March 1939*, p. 493. Uitgave van het *Royal Institute of International Affairs*, (London, New York, Toronto, 1952). In 1933/34, 1934/35 en 1935/36 zouden resp. zijn uitgegeven 1,9, 2,8 en 6,2 miljard RM. d. In een op 26 april 1938 te Den Haag gehouden redevoering (*Regelung des Arbeitseinsatzes und der Arbeitslosenhilfe in Deutschland*, voortaan te citeren als Syrup: *Regelung*) verklaarde Syrup dat in de jaren 1933 tot 1935, 5 miljard Rijksmark waren uitgegeven voor de werkverruiming. e. In de Duitse litteratuur worden de rijksautowegen als werkverruimingsobjecten beschouwd; dit sluit hun militair karakter natuurlijk niet uit. ⁹ Syrup: *Arb.eins. u. Arb.besch.*, *Die Verw.-Akd.*, p. 8. ¹⁰ *Ibid.* ¹¹ *Ibid.*

In tijden van industriële hoogconjunctuur onttrok de industrie de benodigde arbeidskracht aan het platteland, terwijl in perioden van economische inzinking de emigratie in versterkte mate toenam. Zo waren in de depressies vóór de eerste wereldoorlog drie miljoen Duitsers naar gebieden overzee geëmigreerd.¹² Tot ingrijpen van staatswege was men niet gedwongen geworden, daar het Duitse bedrijfsleven zich in het algemeen in een regelmatig opgaande lijn ontwikkelde en de conjunctuurschommelingen niet tot ernstige ontwrichting van het maatschappelijk leven leidden.

Bij het uitbreken van de oorlog in 1914 stond men echter voor een geheel nieuwe situatie. Militaire plannen waren er genoeg gemaakt, maar maatregelen tot het vervangen van de in militaire dienst opgeroepen arbeiders waren niet genomen, zelfs niet voor de oorlogsindustrie en de vitale bedrijven. Zo ontstond er een groot tekort aan arbeidskrachten. Daarentegen werden door de plotseling ingetreden oorlogssituatie vele andere bedrijven (die b.v. voor de export werkten) stilgelegd, waardoor arbeiders werkloos werden. Enerzijds waren er dus bedrijven die een tekort aan arbeiders hadden, anderzijds werden arbeiders ontslagen, zonder dat een doelmatige overheveling van arbeidskrachten mogelijk was. Ondanks de stroom van arbeiders naar het leger, was de werkloosheid in de eerste oorlogsmaanden acht maal groter dan vóór het uitbreken van de oorlog.¹³ In deze situatie voelde men sterk het ontbreken van een geschikte en deskundige dienst voor de arbeidsbemiddeling.

Die ervaring werd door de burgerlijke en militaire autoriteiten van Duitsland niet vergeten.

Na de oorlog manifesteerde de behoefte aan dergelijke instellingen zich nog duidelijker. Zes miljoen soldaten keerden naar huis terug, één miljoen oorlogsslachtoffers wachtten op een voor hen geschikte betrekking. De tijdens de oorlog gemaakte demobilisatieplannen konden niet worden uitgevoerd. Deze waren er van uitgegaan dat de soldaten na de oorlog bij hun troepenonderdelen zouden blijven tot een werkkring voor hen gevonden was; de Geallieerden eisten echter een spoedige demobilisatie van het leger. Nu werd de Duitse regering gedwongen in te grijpen. Zo werden o.a. de ondernemers verplicht, de gedemobiliseerde soldaten die vroeger bij hen werkzaam waren geweest weer aan te nemen. Verder werden werkverschaffingsobjecten in het leven geroepen, waarin – van november 1918 tot juni 1919 – gemiddeld 300.000 arbeiders werkzaam waren.¹⁴

Tot kort vóór het uitbreken van de crisis in 1929 bleef de Duitse regering geconfronteerd met de vraagstukken van arbeidsbemiddeling en werklozenzorg. We behoeven slechts te denken aan de economische, sociale en politieke verwickelingen, die uit de Ruhrbezetting in 1923 voortvloeiden, aan de gevolgen van de inflatie en aan de nieuwe economische terugslag in 1926, waardoor twee miljoen werklozen moesten worden ondersteund.¹⁵ Tegen de achtergrond van deze naoorlogse ontwikkeling kwam men

¹² Syrup: *Regelung*, p. 3. ¹³ *Ibid.*, p. 6. Het grote tekort aan arbeiders leidde zelfs tot sluiting en inkrimping van bedrijven. ¹⁴ a. Syrup: *Arb.eins. u. Arb.besch., Die Verw.-Akad.* p. 27, 28. b. Syrup: *Arbeitseinsatz und Arbeitslosenhilfe in Deutschland*. ¹⁵ Friedrich Stampfer: *Die vierzehn Jahre der ersten deutschen Republik*, p. 429.

tot het inzicht, dat arbeidsbemiddeling en voorlichting bij beroepskeuze volgens uniforme gezichtspunten moesten plaatsvinden; dat de indeling der arbeidsbureaus niet aan gemeente- of *Länder*grenzen moest gebonden worden, doch dat economische overwegingen doorslaggevend dienden te zijn; dat arbeidsbemiddeling en werklozenzorg in één hand moesten worden gelegd; dat de kosten van arbeidsbemiddeling en werklozenzorg alleen door ondernemers en arbeiders (en kantoorbedienden) moesten worden gedragen. Deze bijdragen zouden dan ten goede moeten komen aan de instelling, waaraan de zorg voor de werklozen en de financiering van de arbeidsbemiddeling zouden worden toevertrouwd.¹⁶ Dit waren de principes, die aan de hierboven genoemde, in 1927 opgerichte *Reichsanstalt* ten grondslag lagen.

Twee jaar na haar oprichting begon de grote crisis.

Vier jaar later was Hitler aan de macht.

Na de *Machtübernahme* werd deze *Reichsanstalt* in versterkte mate bij de economische politiek van de nationaal-socialistische regering ingeschakeld en in het bijzonder met betrekking tot de *Vollbeschäftigungspolitik*.¹⁷ Door de wet van 15 mei 1934¹⁸ werd het mogelijk, de trek van arbeiders en bedienden van gebieden met lage werkloosheid naar districten met hoge werkloosheid afhankelijk te stellen van de voorafgaande toestemming der daar gevestigde arbeidsbeurzen. De bedoeling van deze wet was vooral de vrije trek van het platteland naar de steden (zoals deze zich vóór 1914 in tijden van hoogconjunctuur had voorgedaan) aan banden te leggen.¹⁹ Drie maanden later, eind augustus 1934, bepaalde de *Präsident* van de *Reichsanstalt* – op grond van de hem toegekende bevoegdheid, de verdeling van arbeidskrachten te regelen²⁰ – dat ondernemers verplicht waren na te gaan, of de samenstelling van het personeel ten aanzien van de leeftijd wel in overeenstemming was met het *staatspolitische* beginsel, volgens hetwelk oudere werklozen en vooral werklozen met grote gezinnen eerder in het bedrijfsleven dienden te worden opgenomen dan werklozen beneden de 25 jaar.²¹ Aanleiding tot deze verordening was het feit, dat het aantal werklozen tussen 18 en 25 jaar met twee-derde was verminderd en de werkloosheid der ouderen, nl. van 40 tot 60 jaar, slechts met één derde. Teneinde de werkloosheid echter niet van de ene naar de andere groep te verplaatsen werd op de jongeren druk uitgeoefend om als hulp in boerenbedrijven of in de arbeidsdienst te gaan werken. Het gevolg van deze *Arbeitsplatztausch* was, dat van oktober 1934 tot oktober 1935 130.000 oudere arbeidskrachten aan het werk werden gezet en een ongeveer gelijk aantal jongeren in de landbouw werd geplaatst.²² Deze maatregel die vooral voor 1935 van belang was, werd niet zo op prijs gesteld als de betrokken autoriteiten zullen hebben gehoopt.²³

¹⁶ Syrup: 'Regelung', p. 8, 9. ¹⁷ Syrup: 'Arb.eins. u. Arb.besch.', *Die Verw.-Akad.* p. 12. ¹⁸ *Gesetz zur Regelung des Arbeitseinsatzes*, 15 mei 1934. *RGB*, 1934 I, p. 381. ¹⁹ Dr. Martin Zschucke: *Das Reichsarbeitsministerium* (Berlijn 1940), p. 38. Zschucke was *Ministerialrat* in het *Reichsarbeitsministerium*. ²⁰ *Verordnung über die Verteilung von Arbeitskräften*, 10 aug. 1934. *RGB*, 1934 I, p. 786. ²¹ a. *De Anordnung van de Präsident der Reichsanstalt* was gedateerd 28 aug. 1934. R.A. nr. 202. b. Syrup: 'Arb.eins. u. Arb.besch.', *Die Verw.-Akad.*, p. 14, 15. c. *Jahrbuch der national-sozialistischen Wirtschaft* (afg. *Jahrb. nat. soz. Wi.*), p. 473. ²² a. Syrup: 'Regelung', p. 14. b. Syrup: 'Arb.eins. u. Arb.besch.', *Die Verw.-Akad.*, p. 16. ²³ *Ibid.*, p. 15.

In 1936 behoefde van een dergelijke gedwongen ruil van werk geen gebruik meer te worden gemaakt. In november 1936 werden de bepalingen hieromtrent dan ook opgeheven.²⁴

Bovengenoemde maatregelen hadden ook tot doel de landbouw de benodigde arbeidskrachten te leveren. Reeds de wet van 15 mei 1934 schonk de *Präsident* van de *Reichsanstalt* de bevoegdheid, te verordenen dat personen die in de landbouw werkzaam waren, in het vervolg slechts met zijn voorafgaande toestemming in bedrijven buiten de landbouw geplaatst mochten worden.²⁵ In februari 1935 werd nog een aparte wet afgekondigd, daar gebleken was dat voor de werkzaamheden op het land in het voorjaar niet voldoende arbeidskrachten beschikbaar zouden zijn. De *Reichsanstalt* kreeg nu de bevoegdheid in bestaande arbeidsverhoudingen in te grijpen; daar, waar zij het nodig oordeelde, konden landarbeiders, die in handel of nijverheid werkzaam waren, verplicht worden hun oud beroep weer uit te oefenen. Deze wet beoogde het weghalen van arbeidskrachten van het platteland te verhinderen en was tegelijkertijd een waarschuwing aan de industrie, in de eerste plaats een beroep te doen op de werklozen, die vroeger in de industrie werkzaam waren geweest.²⁶

De toenemende bedrijvigheid, de daarmee samenhangende vraag naar geschoolde arbeidskrachten, de verwachting dat nog meer arbeiders in het bedrijfsleven opgenomen zouden worden – deze en dergelijke factoren dwongen de *Reichsanstalt*, zich gegevens te verschaffen waaruit zij zich een inzicht in de kwantitatieve en kwalitatieve samenstelling van het arbeidsreservoir zou kunnen vormen. Zo werden deze praktische vraagstukken de aanleiding tot het invoeren van een arbeidsboekje in februari 1935 om, zoals de betrokken wet het formuleerde 'de doelmatige verdeling der arbeidskrachten in de Duitse economie te waarborgen'.²⁷ Het arbeidsboekje zou tevens van nut kunnen zijn om de stroom van arbeiders naar overbezette beroepen tegen te gaan, de vlucht van het land af te remmen en 'Schwarzarbeit' te verhinderen.²⁸ Vanaf 1 juni 1935 tot in de herfst van 1936 werden 21 miljoen arbeidsboekjes uitgereikt aan personen, die minder dan RM 1000 per maand verdienden.

De Duitse regering had nu betrouwbare statistische gegevens, die voor haar besluiten van verstrekkende betekenis zouden zijn.²⁹

Naast deze maatregelen en werkzaamheden der *Reichsanstalt* in verband met het plaatsen van arbeiders en kantoorbedienden, dient nog gewezen te worden op de wet van 5 november 1935, waarbij aan dit lichaam het monopolie werd gegeven op het gehele gebied van arbeidsbemiddeling, beroepsadviezen en leerlingenbemiddeling. De bij de

²⁴ Syrup: *Die Regelung des Arbeitseinsatzes*, (afg. *Reg. d. Arb.Eins.*), *Jahrb. nat.-soz. Wi.*, p. 41. Op blz. 473 van dit verzamelwerk lezen wij, dat *Abschnitt II* van de *Anordnung* van 28 aug. 1934 (*R.A.* nr. 202) betreffende de *Austausch von Arbeitsplätzen* bij *Anordnung* van 27 nov. 1936 (*R.A.* nr. 278) werd opgeheven. ²⁵ Syrup: *Arb.eins. u. Arb.besch.*, *Die Verw.-Akad.*, p. 16. ²⁶ a. *Gesetz zur Befriedigung des Bedarfs der Landwirtschaft an Arbeitskräften*, 26 februari 1935. *RGB*, 1935 I, p. 310. b. Syrup: *Arb.eins. u. Arb.besch.*, *Die Verw.-Akad.*, p. 17. ²⁷ a. *Gesetz über die Einführung eines Arbeitsbuches*, 26 feb. 1935. *RGB*, 1935 I, p. 311. b. Dr. Eduard Willeke: *Der Arbeitseinsatz im Kriege* (afg. *Der Arb.eins. i. Kr.*) (Jena, 1942), p. 24. ²⁸ Syrup: *Reg. d. Arb.eins.*, *Jahrb. nat.-soz. Wi.*, p. 43. ²⁹ *Ibid.*

wet van 1927 nog getolereerde arbeidsbemiddeling zonder winst oogmerk, moest haar werkzaamheden met ingang van 31 maart 1936 staken, tenzij de *Reichsanstalt* haar oproeg de werkzaamheden voort te zetten.³⁰ Mede door deze twee wetten was de *Reichsanstalt* nu beter dan voorheen in staat de arbeiders naar die bedrijfstakken te leiden, waar ze het meest dringend gebruikt moesten worden.³¹ Zo werd in september 1936, toen de werkloosheid tot 1 miljoen was gedaald en in verband met de wapeningspolitiek het *Vierjahresplan* was afgekondigd, het o.m. haar taak er zorg voor te dragen dat voldoende vakarbeiders (in het bijzonder metaalarbeiders) beschikbaar waren en op de plaats kwamen, waar het meest nuttige rendement uit hen kon worden gehaald.³²

Het 'Vierjahresplan'

Toen in 1934 de bewapening begon, waren in Duitsland nog voldoende grondstoffen en arbeidskrachten aanwezig om de plannen uit te voeren. In 1935 bleek echter reeds, dat verschillende wapeningsorders niet op tijd klaar waren gekomen door het toenemend gebrek aan grondstoffen en geschoolde arbeiders. Deze moeilijkheden alsmede de toenemende druk van de *Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft*, Darré, hem deviezen ter beschikking te stellen voor de aankoop van voedingsmiddelen in het buitenland, leidden in april 1936 tot een besluit van Hitler, waarbij Goering de opdracht kreeg de grondstoffen- en deviezenpositie te onderzoeken en ter verbetering van de situatie de nodige maatregelen te nemen. In verband hiermede werd begin mei 1936 een grondstoffen- en deviezenstaf gevormd en gaf Goering opdracht, de werkzaamheden te beginnen.³³

Aldus geschiedde.

Over de vraag hoe in het tekort aan deviezen kon worden voorzien, liepen de meningen uiteen. Aanvankelijk kwam men tot de opvatting dat de export moest worden verhoogd om grondstoffen te kunnen kopen en dat Darré gedwongen moest worden het vraagstuk der voedselvoorziening zonder grote deviezen-uitgaven op te lossen. Noch de landbouw, noch de industrie waren echter hierbij gebaat. De positie van de Duitse landbouw was niet van die aard, dat zij zonder invoer de voedselvoorziening kon verzekeren; en de voor de export werkende industriële bedrijven verbruikten de grondstoffen die voor de *Wehrwirtschaft* nodig waren, terwijl juist naar uitbreiding van de wapeningsproductie werd gestreefd. Onder deze omstandigheden werd op de in september 1936 gehouden *Reichsparteitag der NSDAP* het *Vierjahresplan* afgekondigd.

³⁰ a. *Gesetz über Arbeitsvermittlung, Berufsberatung und Lehrstellenvermittlung*, 5 november 1935. RGB, 1935 I, p. 1281. b. *Verordnung zur Durchführung des Gesetzes über Arbeitsvermittlung, Berufsberatung und Lehrstellenvermittlung*, 26 november 1935. RGB, 1935 I, p. 1361. ³¹ Syrup: *Reg. d. Arb.eins., Jahrb. nat.-soz. Wi.*, p. 43, 44. ³² Syrup: *Reg. d. Arb.eins., Jahrb. nat.-soz. Wi.*, p. 43, 44. ³³ a. Doc. PS-2353, p. 113, 114. 'Grundlagen für eine Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft'. Dit stuk is in 1944 geschreven door G. Thomas, *Generalleutnant*, hoofd van het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt* van het OKW. b. Wilhelm Treue: 'Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, III, 2, p. 184 e.v.

digd.³⁴ Duitsland's economie werd in die richting geleid dat een zo hoog mogelijke graad van zelfvoorziening in tijd van oorlog kon worden bereikt, zonder dat de export daarbij zou worden veronachtzaamd. Om dit doel te bereiken zouden de landbouw- en de industriële produktie opgevoerd moeten worden door het ontsluiten van nieuwe grondstofgebieden, door de grondstoffenproduktie langs synthetische weg en door het toepassen van nieuwe arbeidsmethoden. Het politieke doel van het plan was – aldus Hitler in een door hem opgesteld memorandum 'Über die Aufgaben des Vierjahresplans' – in vier jaar het leger *einsatzfähig* en het economisch leven *kriegsfähig* te doen zijn.³⁵ Alle maatregelen dienden te worden uitgevoerd, alsof men in het stadium van dreigend oorlogsgevaar verkeerde.³⁶

Naast de bovengenoemde militair-economische factoren speelde bij het invoeren van het *Vierjahresplan* nog een andere overweging een rol. Daar de belangrijke industriegebieden, zoals het Roergebied, Saksen en Opper-Silezië aan de grenzen van Duitsland lagen, streefde men naar een verplaatsing van industrieën naar en de oprichting van nieuwe industrieën in een naar verhouding veiliger nieuw industrieel centrum.³⁷

Al was tegen het uitbreken van de oorlog slechts een deel der plannen uitgevoerd,³⁸ de industrialisatie had een grote vlucht genomen. Dit blijkt uit de in die jaren in de industrie en in het bijzonder in de produktiemiddelenindustrie geïnvesteerde kapitalen.

Investerings in de Duitse industrie (in millioenen RM) 1928-1939

Jaar	Totaal	Produktiemiddelen- industrie
1928/32	1503	975
1933	557	309
1934	1060	700
1935	1636	1221
1936	2159	1637
1937	2843	2208
1938	3691	2952
1939	4432	3596 ³⁹

³⁴ a. In de 'Aufruf der Reichsregierung' op 31 jan. 1933 heette het: 'Die nationale Regierung wird das grosse Werk der Reorganisation der Wirtschaft unseres Volkes mit zwei grossen Vierjahresplänen lösen...'. Gerd. Rühle: *Das dritte Reich. Dokumentarische Darstellung des Aufbaues der Nation. Das erste Jahr*, p. 29. De maatregelen, die tot strekking hadden de werkloosheid op te heffen, werden ook wel 'Erstes Vierjahresplan' genoemd. Er werd ook gesproken van 'Arbeitsschlacht'. Het in september 1936 afgekondigde *Vierjahresplan* wordt vaak als 'Zweiter Vierjahresplan' aangeduid. b. Onder *Wehrwirtschaft* verstond Generalleutnant Thomas 'all das Wirken und Tun, das im Gegensatz zu rein friedensmässigen wirtschaftlichen Handeln auf den Krieg ausgerichtet ist'. Doc. PS-2353, p. 61. ³⁵ Afgedrukt in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (1955), p. 210. ³⁶ Doc. EC-416, p. 4. 'Niederschrift des Ministerates am 4. Sept. '36. 12 Uhr.' o.l.v. Goering. ³⁷ Zie over deze kwestie o.m. *D. Ind. i. Kr.*, p. 19. ³⁸ Het *Vierjahresplan* functioneerde praktisch slechts twee jaar. 'Dann folgten neue Konzeptionen, die noch schärfer auf die Wehrmacht und den Krieg gerichtet waren'. Treue: 'Hitlers Denkschrift zum *Vierjahresplan 1936*', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, (1955), p. 202. ³⁹ *D. Ind. i. Kr.*, p. 21.

De organisatie voor de uitvoering van het *Vierjahresplan*, waarvan de leiding aan Goering werd opgedragen, bestond in eerste opzet uit een zestal afdelingen, die zich bezig hielden met de voortbrenging van grondstoffen, de grondstoffenverdeling, de plaatsing van arbeiders, de landbouwproductie, de prijsvorming en deviezenkwesties.⁴⁰ Zoveel mogelijk werden bestaande regeringsdiensten bij het *Vierjahresplan* betrokken; nieuwe instellingen werden slechts opgericht, voorzover ze dringend nodig waren. De *Geschäftsgruppe Arbeit* bestond uit twee afdelingen; de ene hield zich bezig met *sozialpolitische* kwesties, de ander met de *Arbeitseinsatz*. Hoofd van de laatste afdeling werd de *Präsident* van de *Reichsanstalt*, Syrup. De *Reichsanstalt* zelf was in overeenstemming met het bovengenoemde beginsel niet in het *Vierjahresplan* opgenomen; zij voerde alleen uit, wat daar was besloten. Regelmatig (één keer per week) kwam de *Generalrat* van het *Vierjahresplan* bijeen; hierin hadden de verschillende afdelingsleiders (dus ook Syrup) alsmede de staatssecretarissen van het *Reichswirtschaftsministerium* en andere hooggeplaatste economische functionarissen zitting.⁴¹

De vraag naar vakarbeiders en de distributie van arbeidskrachten

De uitbreiding van de industrie en de hogere eisen die aan de landbouw gesteld werden, confronteerden – zoals bekend – de nazileiders met een dreigend gebrek aan arbeidskrachten, in het bijzonder aan vakarbeiders. Weliswaar waren er september 1936 nog één miljoen werklozen, doch van hen was slechts een derde volledig geschikt voor de arbeid.⁴² Hier deden zich o.m. de gevolgen van de crisis voelen. Eén miljoen mannen beneden de 21 jaar was toen werkloos geweest. Slechts een deel had gedurende korte tijd regelmatige loonarbeid verricht.⁴³ De binnen het kader van het *Vierjahresplan* door Goering uitgevaardigde *Anordnungen* hadden dan ook het eerst betrekking op het verkrijgen en behouden van jonge arbeiders. Zo werd bepaald dat particuliere en openbare bedrijven in de metaalindustrie en de bouwnijverheid met tien en meer arbeiders verplicht waren, een aantal leerlingen te werk te stellen in adequate verhouding tot het aantal daar werkende vakarbeiders.⁴⁴ Een andere verordening regelde het terugvoeren van metaalarbeiders en bouwvakarbeiders in hun eigen beroep, een maatregel die van groot belang was voor het uitvoeren van de industriële werken van het *Vierjahresplan*.⁴⁵ Deze verordening richtte zich o.m. tegen ondernemers, die deze arbeiders in hun fabrieken in reserve hielden. Weer een andere verordening bepaalde, dat advertenties onder nummer, in kranten en tijdschriften tot aanwerving of bemidde-

⁴⁰ a. *Verordnung zur Durchführung des Vierjahresplans*, 18 okt. 1936. *RGB*, 1936 I, p. 887. b. *Erster Erlass zum Vierjahresplan* 23 okt. 1936, *Jahrb. nat.-soz. Wi.*, p. 607. ⁴¹ Doc. NID-12616, p. 10, 11. Affidavit van Dr. Fr. Gramsch, bevattende een uitvoerige uiteenzetting van de geschiedenis, de taak en de organisatie van het *Vierjahresplan*. 1947. Ministeriaaldirektor Gramsch was functionaris bij het *Vierjahresplan*. ⁴² Syrup: *Regelung*, p. 16. ⁴³ Syrup: *Arbeitseinsatz im Krieg und Frieden* (afg. *Arb.eins. i. Kr. u. Fr.*), p. 10. ⁴⁴ *Erste Anordnung zur Durchführung des Vierjahresplanes über die Sicherstellung des Facharbeiternachwuchses*, 7 nov. 1936 (RA. nr. 262), *Jahrb. nat.-soz. Wi.*, p. 608. ⁴⁵ *Dritte Anordnung zur Durchführung des Vierjahresplans über die Rückführung von Metallarbeitern und Bauarbeitern in ihren Beruf*, *Ibid.*, p. 609.

ling van metaalbewerkers en bouwvakarbeiders, niet mochten worden opgegeven noch opgenomen. Voor uitzonderingen was de uitdrukkelijke toestemming van de *Reichsanstalt* vereist. Met deze maatregel trachtte men het weglukken van arbeiders en het wisselen van bedrijf te verhinderen.⁴⁶

Naarmate het *Vierjahresplan* verwezenlijkt werd, nam de behoefte aan arbeiders toe. Juli 1938 stonden bij de arbeidsbureaus ruim 218.000 personen als werklozen geregistreerd. Hiervan waren echter slechts 14.000 volledig geschikt voor arbeid. De spanning op de 'arbeidsmarkt' blijkt tevens uit het na 1936 weer opnieuw toenemen van de vrouwenarbeid in de industrie.⁴⁷ Augustus 1938 was bij de arbeidsbureaus geen arbeidsreserve meer aanwezig voor een verdere uitbreiding van de industrie.⁴⁸ In november 1939 was er vraag naar 100.000 vakarbeiders, een aantal dat tegen het einde van het jaar nog aanmerkelijk steeg.⁴⁹ De toestand was zo nijpend geworden, dat de Duitse machthebbers overgingen tot het rekwireren van arbeidskrachten. Op 1 juli 1938 was een verordening in werking getreden waarbij een wettelijke grondslag werd gelegd voor de zgn. *Dienstverpflichtung*. Personen van Duitse nationaliteit konden voortaan worden verplicht, voor een bepaalde tijd op een hun aangewezen plaats arbeid te verrichten of ter voorbereiding hiervan een vak te leren.⁵⁰ De *Präsident* van de *Reichsanstalt* kreeg de bevoegdheid, diegenen die in bedrijven van minder *staatspolitische* betekenis werkten, over te hevelen naar meer belangrijke. Deze maatregel stond in nauw verband met de bouw van de *Westwall* en van fabrieken van *wehrowirtschaftliche* betekenis, waarvoor te weinig arbeiders beschikbaar waren. Op grond van deze verordening werden in korte tijd ongeveer 400.000 personen uit hun werk gehaald en elders geplaatst.⁵¹

In de maanden na het in werking treden van deze maatregel bleef de vraag naar arbeiders echter toenemen. In het bijzonder waren vakarbeiders nodig die in de nieuwe fabrieken een blijvende kern zouden moeten vormen. Met de bevoegdheid arbeiders tijdelijk op een andere plaats 'in te zetten' kon aan deze eis niet worden voldaan. Vandaar dat in februari 1939 bepaald werd dat de dienstverplichting (waarop bij niet-nakomen gevangenisstraf of boete stond) voor onbepaalde tijd kon worden opgelegd. Tegelijkertijd werd zij uitgebreid tot alle personen, die in het rijksgedebiet hun woonplaats hadden.⁵²

⁴⁶ *Sechste Anordnung zur Durchführung des Vierjahresplans über das Verbot von Kennwortanzeigen für die Anwerbung oder Vermittlung von Metallarbeitern und Baufacharbeitern, Ibid.*, p. 610.

⁴⁷ Omstreeks die tijd werden de Duitse dienstboden in Nederland door in Nederland aanwezige Duitse organisaties onder druk gezet om naar Duitsland terug te keren. ⁴⁸ Syrup: *Arb.eins. i. Kr. u. Fr.*, p. 11, 15. ⁴⁹ Doc. PS-2353, p. 258. ⁵⁰ *Verordnung des Beauftragten für den Vierjahresplan zur Sicherstellung des Kräftebedarfs für Aufgaben von besonderer staatspolitischen Bedeutung*, 22 juni 1938. *RGB*, 1938 I, p. 652. ⁵¹ Dr. W. Stothfang: 'Arbeitseinsatz I F. Sicherstellung des Kräftebedarfs (Einführung)', *Arbeitsrecht-Kartei, Loseblatt-Lexikon des Arbeits- und des Sozialrechts* (Stuttgart). Stothfang was *Ministerialrat* in het *Reichsarbeitsministerium* en *persönlicher Referent* van *Staatssekretär* Syrup. ⁵² De verordening is gedateerd 13 feb. 1939. *RGB*, 1939 I, p. 206. Hiermede verviel dus de tot dusverre uitsluitend gestelde eis van het bezit van de Duitse nationaliteit, zodat thans in beginsel ook personen, die deze niet bezaten onder de *Dienstverpflichtung* vielen. Wel bleef de verordening in zijn gewijzigde vorm een uitzondering maken voor vreemde staatsburgers, voorzover op hen internationale overeenkomsten of de bepalingen van het volkenrecht van toepassing waren. Dat de in mrt. 1942 in Nederland afgekondigde dienstverplichting voor Duitsland in strijd was met het volkenrecht, waren de Duitsers zich zeer goed bewust. Zie Hfd. IV, p. 167.

In januari 1940 waren niet minder dan 1.400.000 dienstverplichtingen opgelegd. De arbeiders waren bestemd voor de wapenindustrie, de chemische industrie, de auto-industrie en het verkeerswezen.⁵³ Intussen werden pogingen gedaan om vrouwelijke arbeidskrachten in die beroepen te plaatsen waar een tekort heerste. Zo werd op 15 februari 1938 een verordening afgekondigd, waarbij ieder meisje dat in een bedrijf wilde gaan werken, door haar arbeidsboekje moest kunnen bewijzen dat zij een jaar in het landbouwbedrijf of de huishouding had gewerkt. Met deze maatregel wilde men het tekort aan arbeidskrachten in de landbouw, de huishouding en de ziekenhuisverpleging verminderen.⁵⁴

Een van de belangrijkste verordeningen, die grote storingen in het arbeidsproces moest verhinderen, werd op 1 september 1939, de dag van het uitbreken van de oorlog, afgekondigd. Daarbij werd bepaald, dat ontslag en aanstelling slechts toegestaan waren met toestemming van de arbeidsbureaus.⁵⁵ Hierdoor werd, behoudens een enkele uitzondering, op het gehele bedrijfsleven van toepassing verklaard hetgeen vóór die tijd reeds voor enkele beroepen gold. Met de wet op de dienstverplichting stonden de Duitse machthebbers nu twee wetten ter beschikking, waarmee zij op de distributie van arbeidskrachten meer dan voorheen invloed konden uitoefenen.

Toenemende centralisatie

De grote vraag naar arbeidskrachten en de maatregelen die de *Reichsanstalt* in verband hiermede had genomen, hadden langzamerhand het karakter van deze instelling veranderd. Van een bemiddelingsorgaan dat bepaalde taken op sociaal terrein en vooral op het gebied van de werkloosheid te vervullen had, was hij geworden tot een instrument, dat nu ook in belangrijke mate betrokken was bij het leiden van een steeds meer gecontroleerde en georganiseerde economie.⁵⁶ Organisatorisch was dit reeds tot uitdrukking gekomen in de benoeming van de *Präsident der Reichsanstalt* tot hoofd van de afdeling *Arbeitseinsatz* van het *Vierjahresplan*. In deze combinatie van functies kwam bij de jaarwisseling 1938-1939 een verandering; de taken en de bevoegdheden van de *Präsident der Reichsanstalt* gingen over op de *Reichsarbeitsminister*, terwijl de *Hauptstelle* van de *Reichsanstalt* in diens ministerie werd opgenomen. Enkele maanden later werden ook de *Landesarbeitsämter* onder dit *Reichsarbeitsministerium* geplaatst. Syrup werd nu tot *Staatssekretär* aan dit ministerie benoemd. De *Geschäftsgruppe Arbeitseinsatz* van het *Vierjahresplan* bleef echter afzonderlijk bestaan en Syrup bleef

⁵³ Doc. NI-7474, p. 21. *Sitzung des Generalrats vom 20. Dezember 1939*. De *Generalrat* was in feite de elke week terugkerende vergadering van hoofden van dienst van het *Vierjahresplan* met hoofden van andere economische instanties. ⁵⁴ *Anordnung zur Durchführung des Vierjahresplans über den verstärkten Einsatz von weiblichen Arbeitskräften in der Land- und Hauswirtschaft*. *Deutscher Reichsanzeiger*, nr. 43, 15 feb. 1938. ⁵⁵ *a. Verordnung des Ministerrats für die Reichsverteidigung über die Beschränkung des Arbeitsplatzwechsels*, 1 sep. 1939. *RGB*, 1939 I, p. 1685. *b. Erste uitvoeringsbesluit van de Reichsarbeitsminister*, 6 sep. 1939. *RGB*, 1939 I, p. 1690. ⁵⁶ Willeke: *Der Arb.eins. i. Kr.*, p. 21.

in zijn nieuwe functie de vergaderingen van de *Generalrat* van het *Vierjahresplan* bijwonen.⁵⁷

Deze reorganisatie alsmede Syrup's gecombineerde functie aan het *Reichsarbeitsministerium* en in het *Vierjahresplan*, waren slechts een bijzondere verschijningsvorm van de zich sedert 1933 voltrekkende reorganisatie op economisch gebied. Had de crisis reeds tot ingrijpen van staatswege geleid, na de *Machtübernahme* werd dit proces op doelbewuste wijze versneld. Handel en nijverheid werden verplicht zich in *Reichs-Wirtschafts-* en *Fachgruppen* te organiseren, zodat de uitvoering der economische plannen beter kon worden gerealiseerd.⁵⁸ De nieuwe regeling van de invoer en van het toewijzen der deviezen werd gecontroleerd door *Überwachungs-* (later *Reichs-*)*stellen*; bij de uitvoer hadden *Prüfungsstellen* o.a. een prijs- en kosten-controlerende taak binnen de toeslagpolitiek (dumping!) van de regering. Het *Reichswirtschaftsministerium* werd gemachtigd op de handel in grondstoffen en halffabrikaten toe te zien en maatregelen te nemen betreffende verdeling en verbruik. Een niet gewenste investering kon verhinderd en het kapitaal daarheen geleid worden waar het *staatspolitisch* nodig was. *Warenlenkung* en *Investitionslenkung* werden de grondslagen van de organisatie der Duitse economie.⁵⁹ Het was niet meer het automatisme van de vrije beweging der kapitalen en van de vrije prijsvorming dat machines, grondstoffen en arbeidskrachten distribueerde over de verschillende takken van bedrijf. In de plaats hiervan traden de plannen van de staat en de organen die de verdeling van produktiemiddelen, grondstoffen en arbeidskrachten regelden. De *Arbeitseinsatz* in Duitsland, de verandering in het karakter van de *Reichsanstalt* en haar reorganisatie van een 'buitendienst' tot een 'binnendienst' van het *Reichsarbeitsministerium*, waren dan ook geen op zichzelf staande fenomenen; zij vormden één facet van een maatschappelijke totaliteit die haar krachten bewust bundelde en daarbij een deel van haar productief vermogen voor de herbewapening gebruikte om de aan Duitsland in Versailles aangedane 'smaad' uit te wissen.

In overeenstemming hiermede was ook de terminologie van de nationaal-socialisten met betrekking tot het gebruik van de arbeidskracht. De arbeid werd beschouwd als de potentiële kracht, waarmee de 'volksgemeenschap' zich op haar vijanden kon werpen. '*Der Begriff des Arbeitseinsatzes*' was voor hen '*Grundlage der gesamten inneren Wehrhaftmachung auf dem zivilen Sektor*'.⁶⁰ En na het uitbreken van de oorlog werd de dienstverplichting een mobilisatie-bevel, een '*wirtschaftlicher Gestellungsbefehl*' genoemd.⁶¹ Mede uit deze mentaliteit zijn de snelheid en de kracht te verklaren waarmee beslissingen werden genomen – en de onverbiddelijkheid waarmee over mensenslevens werd beschikt. De Duitse arbeiders werden als soldaten beschouwd die in slag-

⁵⁷ a. *Erlass des Führers und Reichskanzlers über die Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung*. RGB, 1938 I, p. 1892. b. De *Landesarbeitsämter* en de *Arbeitsämter* werden bij Verordning van de *Reichsarbeitsminister* van 25 mrt. 1939, rijksorganen. ⁵⁸ Prof. Dr. C. A. Fischer: '*Gewerbe und Gewerbepolitik*', *Die Verw.-Akad.*, dl. III, nr. 49, p. 68. ⁵⁹ Hans Quecke: *Das Reichswirtschaftsministerium*. ⁶⁰ Zschucke: *Das Reichsarbeitsministerium*, p. 36, 37. ⁶¹ Syrup: '*Dienstverpflichtung und wirtschaftlicher Gestellungsbefehl*', *Der Vierjahresplan* (Berlijn), IV, 1, p. 3.

orde stonden opgesteld en – als in een oorlog – daar werden 'ingezet' waar het 'arbeidsfront' ineen dreigde te zakken.

Reeds wezen wij er op, dat de moeilijkheden die bij de voorziening van arbeidskrachten na augustus 1914 optraden, in 1933 niet waren vergeten. Vandaar, dat ook vertegenwoordigers van het *Reichsarbeitsministerium* zitting hadden in de in mei 1933 gevormde commissies, die tot taak hadden, na te gaan op welke wijze in oorlogstijd de behoeften van het leger, het bestuur van de staat, de burgerlijke bevolking en het economisch leven konden worden gedekt. In 1939 waren de voorbereidingen op dit gebied reeds ver gevorderd.⁶² Zij hadden betrekking op het onmisbaar verklaren van arbeiders, op het reserveren van arbeidskrachten die de plaats van opgeroepen personen zouden moeten innemen en op het inschakelen van arbeiders in een zich eventueel uitbreidende wapenindustrie. Al deze maatregelen zouden op miljoenen arbeiders van toepassing zijn.⁶³ Overwegingen van militair-politieke aard hadden, zo kunnen wij hier nog aan toevoegen, eveneens gegolden bij het dirigeren van de jeugd naar bepaalde beroepen en bij het invoeren van de arbeidsboekjes in 1935.⁶⁴

Uit al deze voorbereidingen mag intussen niet afgeleid worden dat de machine altijd even gesmeerd liep. In de eerste plaats bleef – ondanks grondstoffendistributie – de strijd om de grondstoffen bestaan en daarmee de strijd om arbeiders. Körner, een vooraanstaande figuur bij de leiding van het *Vierjahresplan*, verklaarde na de oorlog dat Syrup met de arbeidsinzet was belast om aan de chaos die op de arbeidsmarkt heerste, een einde te maken.⁶⁵ In de tweede plaats waren de voorbereidingen betreffende de economische mobilisatie – ofschoon, zoals we reeds schreven, ver gevorderd – toch niet volledig uitgevoerd. *Generalleutnant* Thomas, hoofd van het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt* van het *Oberkommando der Wehrmacht (OKW)*, had bij het uitbreken van de oorlog dan ook een reeks van klachten. Van hem weten wij, dat arbeiders die voor werk in de bewapenings-industrie waren aangewezen en zich daarvoor bij de arbeidsbureaus hadden gemeld, slechts langzaam opgeroepen werden, zodat van eerstgenoemden weer een deel naar de 'vredesbedrijven' terugkeerde. Bovendien waren bij tal van fabrieken die onderdelen voor de bewapenings-industrie leverden, de personeelsleden niet voor de economische mobilisatie geregistreerd, zodat de jongere arbeiders in militaire dienst werden opgeroepen, hetgeen weer onaangename consequenties voor de personeelsvoorziening had. De grootste moeilijkheden traden echter in de metaal-sector op, omdat daar vrijwel alle bedrijven – ook die, welke aanvankelijk geen mobilisatie-opdrachten hadden – beschermd waren. Het gevolg hiervan was, dat in verschillende metaalfabrieken een groot aantal arbeidskrachten werd vastgehouden, terwijl er in andere bedrijven van deze sector juist dringend behoefte aan bestond. Door de samenwerking van economische organisaties van de weermacht met de arbeidsbureaus slaagde men er in, althans de ernstigste gevolgen op te vangen en de belangrijkste bedrijven de noodzakelijke arbeidskrachten te leveren. Tenslotte bleek

⁶² Doc. PS-2353, p. 45, 46, 61. Zie verder: Syrup: *Arb.eins. i. Kr. u. Fr.*, p. 12. ⁶³ Syrup: *Ibid.*

⁶⁴ Willeke: *Der Arb.eins. i. Kr.*, p. 24. ⁶⁵ *IMT*, deel IX, p. 175. *Staatssekretär* Körner was plaatsvervanger van Goering, de *Beauftragte für den Vierjahresplan*.

nog, dat in meerdere gevallen bedrijven arbeiders onder het motief van onmisbaarheid probeerden te behouden, zonder dat daarvoor gegronde redenen aanwezig waren.⁶⁶ Om deze redenen werden in november 1939 de zgn. *Betriebsprüfungskommissionen* ingesteld.⁶⁷

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt wel, dat in de praktijk niet alle van te voren genomen beslissingen en uitgevaardigde richtlijnen werden uitgevoerd of opgevolgd. De centralisatie werkte niet altijd even perfect. De hooggestemde artikelen en boeken, vóór en tijdens de oorlog verschenen, die de *Arbeitseinsatz* behandelen, zijn dan ook niet geheel in overeenstemming met de realiteit. Echter, de innerlijke strubbelingen, de tegenslagen en wrijvingen mogen niet worden overdreven. Einde mei 1939 beschikten de Duitse machthebbers over 39 miljoen arbeidskrachten en functioneerde het bedrijfsleven, althans naar buiten, als één geheel.⁶⁸

CONCLUSIE: Met betrekking tot de *Arbeitseinsatz* in Duitsland zijn van 1933 tot het uitbreken van de oorlog twee perioden te onderscheiden. In de eerste – van 1933 tot begin 1936 – worden werklozen in de werkverschaffing opgenomen, wordt met wettelijke maatregelen ingegrepen als het verloop van de werkloosheid dit noodzakelijk maakt en begint de plaatsing van arbeiders in de bewapeningsindustrie. Hier en daar kan reeds de vraag naar vakarbeiders niet geheel worden gedekt. In de daarop volgende periode wordt de behoefte aan vakarbeiders nog groter. Maar dan kan – op grond van inmiddels afgekondigde wetten – in principe de gehele Duitse bevolking aan gedwongen arbeid onderworpen worden (*Dienstverpflichtung*) hetgeen, zoals bleek, ook ten dele werd gerealiseerd.

De vraagstukken betreffende de *Arbeitseinsatz* hingen nauw samen met de economische ontwikkeling in Duitsland na januari 1933. De reeds bestaande, goed georganiseerde arbeidsbemiddeling kon wel een functie hebben bij het doen dalen van de werkloosheid, maar arbeidsgelegenheid scheppen kon zij uiteraard niet. Tegen de crisis van 1929 en zijn gevolgen had ook de *Reichsanstalt* volslagen weerloos gestaan. De na de *Machtübernahme* toegenomen plaatsing van arbeidskrachten en de grotere aan deze instelling verstrekte bevoegdheden waren dan ook het gevolg van de economische politiek der nationaal-socialistische regering. Van januari 1933 tot begin 1936 was deze hoofdzakelijk gericht op de *Arbeitsschlacht*, d.w.z. de bestrijding van de werkloosheid, de uitvoering van andere economische maatregelen en de herbewapening. In het begrotingsjaar 1935-1936 zou de laatste 31% van de rijksuitgaven gevestigd hebben.⁶⁹ De op deze wijze belegde kapitalen vormden toen reeds een krachtige stimulans voor

⁶⁶ Doc. PS-2353, p. 256. ⁶⁷ a. Doc. NIK-11804, p. 2. Affidavit van H. Hildebrandt op 6 aug. 1947 bevattende een uitvoerige verklaring over het werk van het *Reichsarbeitsministerium*. Hildebrandt was *Oberregierungsrat* (ORR) bij dit ministerie. b. Aanleiding tot het vormen van deze *Betriebsprüfungskommissionen* was ook de grote behoefte aan arbeiders in de bewapeningsindustrie, waardoor uitkaming van bedrijven, die niet dringend vakarbeiders nodig hadden, noodzakelijk werd. Doc. PS-2353, p. 258, 259. ⁶⁸ *D. Ind. i. Kr.*, p. 139. Er werkten toen 24,5 miljoen mannen en 14,6 miljoen vrouwen. ⁶⁹ *D. Ind. i. Kr.*, p. 17.

een 'opleving'. Zij gaven de nationaal-socialisten gelegenheid om hun machtsposities in het binnen- en buitenland te versterken. Eenmaal stevig in het zadel, d.w.z. toen de politieke tegenstanders gekneveld waren, de staatsorganisatie gezuiverd, de werkloosheid aanzienlijk gedaald en het economisch leven min of meer georganiseerd, zetten de nationaal-socialisten consequent door wat zij reeds vóór de *Machtübernahme* hadden gewild, nl. het pogen een groot, sterk Duits Rijk doen ontstaan, dat zijn economische en politieke macht in Europa en belangrijke delen van de wereld kon laten gelden. En hierbij ondervonden zij, al was het soms aarzelend, de steun van de Duitse ondernemers, die door een veranderde structuur van de wereldmarkt weinig expansie naar het buitenland konden vinden. Inmiddels was de bewapening in versneld tempo voortgezet. Ten opzichte van de totale industriële productie bedroeg zij in 1940 nog geen 15%, maar zij maakte van de rijksuitgaven in het begrotingsjaar 1938-1939 niet minder dan 58% uit.⁷⁰ Was de bewapening een voorwaarde om kracht te zetten achter de verwezenlijking van de Duitse politiek, de nazi-ideologie met zijn verheerlijking van macht en geweld werkte hierbij a.h.w. als een zelfstandige, militaire kracht. Zo waren daad en gedachte der nationaal-socialisten gericht op machtsvorming en bewapening. En de *Arbeitseinsatz* stond in dienst hiervan.

De economische en sociale macht, vroeger voor een belangrijk deel reeds geconcentreerd in kartels, banken en vakverenigingen, werd nu geheel of ten dele onder controle van de staat gesteld, die met zijn politieke macht alle tegenwerking uit de weg ruimde. De kartels en syndicaten bleven bestaan, doch voerden – vooral na 1936 en tijdens de oorlog in toenemende mate – de opdrachten uit van de staats- of mede door de staat gecontroleerde centrale organen, wier leiders echter vaak ten nauwste met dit deel van het bedrijfsleven verbonden waren. Zo voltrok zich op bepaalde gebieden een ineenvloeiing van de macht van het georganiseerde particuliere kapitaal met de economische organisaties van de staat. Dit was geen 'socialisme' of 'staatskapitalisme'. Er ontwikkelde zich een structuurverandering van een vrij naar een in verschillend opzicht geleid, gebonden kapitalisme, waarvan de inzet en het gebruik van arbeidskracht onder leiding van een centraal georganiseerd apparaat één facet was. De verordeningen op het gebied van de productie leidden in dit systeem tot verordeningen op het gebied van de arbeid.

In zulk een maatschappelijke structuur verdwijnen de belangen van het individu voor die van de 'volksgemeenschap'. De mensen wordt ingeprent dat zij een deel daarvan vormen. De *Arbeitseinsatz* werd dan ook voorgesteld als '*in erster Linie dem Wohle der Allgemeinheit, des Volkes zu dienen...*'⁷¹ Mensen werden gelijk grondstoffen en hulpstoffen gedirigeerd naar de plaatsen waar hun arbeidskracht verbruikt kon worden. De vrije loonarbeid – grondslag van het moderne kapitalisme – verdween; in zijn plaats trad het bevel van de staatsorganisatie.

⁷⁰ *Ibid.* ⁷¹ Syrup: *Reg. d. Arb.eins., Jahrb. nat.-soz. Wi.*, p. 37.

Economische crisis- en regeringsmaatregelen

Bij het uitbreken van de economische crisis in 1929 was de Nederlandse economie nauw verbonden met de vrije internationale beweging van goederen en diensten. Industrie en landbouw steunden voor een aanzienlijk deel op de invoer van buitenlandse grondstoffen. Nederlandse kapitalen vonden in het buitenland belegging. Ongeveer de helft van het invoersaldo van de handelsbalans kon uit de renten en dividenden van het in het buitenland belegde kapitaal worden gedekt.⁷² De ligging aan de Noordzee, de verbinding met een sterk industrieel achterland, een intensief ontwikkelde scheepvaart, het bezit van een rijk koloniaal gebied met grondstoffen en cultuurproducten die over de gehele wereld werden gevraagd, al deze factoren waren oorzaak van de grote verbondenheid der Nederlandse economie met het buitenland. Zij bepaalden tevens aard en omvang van de werkgelegenheid.

Reeds in de eerste jaren van de crisis gingen door protectionistische maatregelen van het buitenland verschillende afzetmarkten voor het Nederlandse bedrijfsleven verloren. Tegelijk werd de binnenlandse markt door de invoer van sterk in prijs verlaagde goederen overstroomd. Evenals zijn voorganger – het derde kabinet-Ruys de Beerenbrouck – probeerde het in mei 1933 opgetreden tweede kabinet-Colijn door verlaging van het loon- en prijspeil de crisismaatregelen van het buitenland te bestrijden en de afzetmarkten over de grenzen te behouden. Door een ingrijpende bezuinigingspolitiek trachtte het, het gevoerde valuta-beleid te bestendigen. Aan de velen, die terwille van de concurrentie-capaciteit van het Nederlandse bedrijfsleven aandrongen op devaluatie van de gulden gaf de regering geen gehoor. Volgens haar zou het buitenland, voorzover dit reeds tot devaluatie was overgegaan, wel weer andere middelen weten te vinden om de Nederlandse goederen te weren en de eigen productie te beschermen. Colijn bleef dan ook vooralsnog 'van opzettelijke devaluatie afkerig'.⁷³ De gulden bleef 'hard'.

De regeringspolitiek had niet het gewenste succes. Nederland werd een duurteiland, de Nederlandse industrie kon de buitenlandse concurrentie steeds minder verdragen, de exportmogelijkheden daalden en de werkloosheid nam toe. Kortom, de depressie die na het uitbreken van de crisis intrad, ging langzamerhand in een algemene toestand van malaise over en breidde zich over het gehele land en de gehele bedrijvigheid uit. Steeds dringender werden de betogen en de betogingen, hiertegen gericht. Het Verbond van Nederlandse Werkgevers eiste 'doortastendheid' in de aanpassingspolitiek. De middenstand riep om meer doeltreffende hulp. De arbeiders kwamen in verzet tegen een politiek die de crisislasten op hun schouders wilde afwentelen. In de regering

⁷² *De economische structuur van Nederland*, (afg. *Econ. struct. v. Ned.*) p. 26, 104. Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Researchbureau van de afdeling Economisch Onderzoek. 1942.

⁷³ Dr. H. Colijn, *Wat kunnen wij doen, en wat moeten wij laten, om onze ingezonken volkswelvaart te verhogen?* (Amsterdam), p. 15. Verslag van de rede, uitgesproken voor de leden van de Grote Club Doctrina en van de Industriële Club te Amsterdam op zaterdag 26 jan. 1935.

zelf bleek men ook niet eensgezind. In juni 1935 nam minister Steenberghe, voorstander van devaluatie, ontslag. Korte tijd daarna trad het ministerie af en werd het opgevolgd door het derde kabinet-Colijn. Deze nieuwe regering ging tenslotte, op 27 september 1936, noodgedwongen over tot devaluatie, nadat Frankrijk en Zwitserland juist tevoren hun valuta's hadden gedeprecieërd. Nederland was het laatste land dat de gouden standaard losliet.

De devaluatie viel in een periode van toenemend internationaal economisch herstel. In Nederland werden de gunstige gevolgen hiervan dan ook het eerst in de internationaal georiënteerde bedrijfstakken merkbaar, zoals in de metaalindustrie (in het bijzonder in de scheepsbouw), de textielindustrie en de scheepvaart. Van een herovering der vroegere markten of een verwerving van nieuwe afzetgebieden kon echter niet gesproken worden. Eveneens was er weinig te bespeuren van een doelbewuste afbraak der handelsbelemmeringen door het buitenland.

Midden 1937 was het met de gunstige vooruitzichten weer gedaan. Dit hing samen met een toespitsing van de internationale politieke verhoudingen, waardoor de autarkische tendenzen versterkt werden. Het toenemen van de uitgaven voor de bewapening voerde echter, ook in Nederland, tot meer bedrijvigheid. Deze opleving werd verder in de hand gewerkt door de bevoorradingspolitiek, waartoe de regering in verband met de oorlogsdreiging was overgegaan. Wel viel er dus een toename van de economische bedrijvigheid te constateren, maar van een 'normaal' herstel kon niet gesproken worden.⁷⁴

Bij haar economische politiek in de crisisjaren hield de regering steeds haar hoop gevestigd op een terugkeer der vroegere verhoudingen. In de praktijk was zij echter gedwongen, af te wijken van haar vrijhandelspolitiek en van haar afzijdigheid ten opzichte van het bedrijfsleven. Deze jaren werden immers gekenmerkt door het feit dat de regering door verschillende maatregelen probeerde, landbouw, handel en industrie tegen de desastreuze werkingen van de crisis te beschermen. Er ontstond een situatie, waarin belangrijke sectoren van het bedrijfsleven met een toenemende staatsinmenging en regeringscontrole te maken kregen. Zo had de regeringspolitiek een dualistisch karakter: hij hield in zijn opvattingen vast aan een economische niet-inmengingstheorie, maar was door de omstandigheden gedwongen daarmee voortdurend in strijd te komen. Pas later, in de jaren vóór het uitbreken van de tweede wereldoorlog begon bij de regering de overtuiging te wankelen, dat zij zich van inmenging had te onthouden en valt bij haar ook de invloed van een tegengestelde denkwijze te constateren. Dit proces zette echter te laat in om nog effect te kunnen sorteren. In het algemeen kwam de regering in

⁷⁴ Voor de bovenstaande beschouwingen raadpleegden wij o.a. Dr. F. A. G. Keesing: *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939*; (afg. *Conj. ontw. v. Ned. 1918-1939*) Mr. P. A. Blaisse: *De Nederlandsche handelspolitiek*. Beide studies verschenen in het verzamelwerk: *De Nederlandse Volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*; Mr. P. Liefstinck: *Overzicht van de ontwikkeling der handelspolitiek van het Koninkrijk der Nederlanden*. Met medewerking van G. Brouwers, W. Glastra, Mr. D. J. Hulshoff Pol, Mr. W. Veenstra; Dr. H. M. Hirschfeld: *Actieve economische politiek in Nederland in de jaren 1929-1934*; Mr. D. J. Hulshoff Pol: *Overzicht van de Nederlandse crisispolitiek*; Dr. G. A. H. Wiebols: *Ontwikkeling der Nederlandse handelspolitiek. Tot aan de inwerkingtreding van het Marshall-Plan*.

deze jaren niet tot een actieve, gecoördineerde crisis-politiek. De maatregelen werden meestal getroffen met het oog op de momentele situatie. Daarmee kwamen de tegenstellingen tussen de verschillende bedrijfspgroepen steeds scherper tot uiting. Verwonderlijk is dit niet als wij bedenken dat de steungelden die de schatkist aan de ene groep verstrekke, altijd weer door andere groepen moesten worden opgebracht.

De industrie en de export, die ten einde beter te kunnen concurreren naar lage produktie-kosten streefden en dus een groot belang bij lage kosten van levensonderhoud hadden, zagen zich door de crisisheffingen op tal van levensmiddelen de weg geblokkeerd naar verlaging der lonen. Een tarweboer kon een richtprijs te laag vinden, maar de meelfabrikanten, de biscuitfabrikanten en de bakkers vonden hem dan weer te hoog. De zuivelboer vond de prijs voor margarine en spijsvetten t.o.v. de boter te laag, maar deze werd door de verwerkers van deze artikelen weer te hoog geacht. De boeren wilden bescherming tegen de invoer, maar dit leidde weer tot vermindering van het binnenkomend en doorgaand verkeer, hetgeen verzet in de daarbij belang hebbende kringen wakker riep. Zo leidde de crisis-wetgeving tot een warnet van belangen-tegenstellingen.⁷⁵

Nu bestonden er ook vóór de crisis tegenstellingen tussen verschillende takken van bedrijf. Men beschouwde ze als 'natuurlijk' en meende dat ze een automatische oplossing moesten vinden. Thans werd echter, van staatswege en voor een ieder duidelijk zichtbaar, in deze natuurlijke ontwikkeling door mensen ingegrepen, werd bewust de ene groep ten koste van de andere geholpen. Daardoor werd aller kritiek tegen de regering gericht, die men als de verwekker van deze ingewikkelde en schijnbaar onoplosbare tegenstellingen zag. Men beschouwde de crisismaatregelen als willekeurig en ondeskundig. Men verweet de regering dat ambtenaren de functie van de ondernemer gingen vervullen, dat zij de reële zakelijke verhoudingen kenden noch begrepen, dat zij teveel de actuele situatie in het oog hielden, daardoor de starre verhoudingen nog stroever maakten, dat zij geen blijk gaven begrip te hebben voor de dynamiek van de maatschappij en voor de functie van de ondernemers. Daarom eiste iedere groep meerdere zeggenschap bij de leiding en de uitvoering der crisismaatregelen, want alleen zo zou de bureaucratische geest kunnen worden bezworen.⁷⁶ Voortdurend werd de regeringspolitiek aangevallen en in woord en caricatuur gehoond.

Weliswaar verdedigde de regering haar optreden met een verwijzing naar haar taak om het algemeen belang te dienen, door de betrokken groepen die financieel en daardoor emotioneel zo nauw aan hun bedrijf verbonden waren, werden haar argumenten even-

⁷⁵ *Overneming van de landbouwcrisismaatregelen door de bedrijfsgenoten.* (afg. *Overn. v.d. landb. cr. maatr.*) Uitgave van het Verbond van Nederlandse Werkgevers. Pieter Kuin: *Ordering als maatschappelijk verschijnsel.* Ing. A. O. Rijsdijk: *...En daarom, boeren, blijft paraat!* ⁷⁶ Instructief voor de in deze alinea gemaakte opmerkingen zijn b.v. de volgende publikaties: S. Benima: *Een antwoord op de rede van Minister Colijn.* In deze brochure worden enkele beschouwingen gewijd aan Colijn's rede in de Grote Club te Amsterdam. Zie p. 24, noot 73. 'Organisatie van het bedrijfsleven'. Overdruk uit *Maatschappij-Belangen* van mei 1936, in brochure-vorm uitgegeven door de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel. A. van Wijnen: *Crisisbeleid op een keerpunt.* E. J. Muller: *Constructieve welvaarts-politiek. Ordering en landbouw.* Uitgave van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité, 1938.

wel niet aanvaard. Trouwens, wat diende onder 'algemeen belang' te worden verstaan?

Het Verbond van Nederlandse Werkgevers b.v. verweet de landbouwers, niet te begrijpen dat de fondsen waaruit de steun moest worden bekostigd, een begrensde inhoud hadden en dat de draagkracht van de 'bevolking' in verband met de omvang der crisislasten eveneens zijn grenzen had.⁷⁷ Maar deze reprimande was ook op de ondernemers zelf van toepassing. Hadden zij niet kort nadat de crisis in Nederland was doorgedrongen, zelf door loonsverlagingen de draagkracht van een andere groep van 'de bevolking' aangetast en zich tot Colijn gewend voor een politiek, die de 'kosten en lasten' zou kunnen drukken?⁷⁸ Daarop waren destijds wederom de arbeiders het antwoord niet schuldig gebleven. Naast andere stakingen had in 1931-1932 ruim vier maanden lang een conflict in de textielindustrie gewoed, dat weerklink in het gehele land had gevonden. Na de verlaging der salarissen van het marine-personeel in Nederlands-Indië hielden begin 1933 bijna een week lang Nederlandse en Indische marinemannen de kruiser 'Zeven Provinciën' bezet en demonstreerden zij daarmee hun verzet tegen de aanpassingspolitiek van de regering. In juli 1934 was het de voor vele werklozen ingrijpende steunverlaging die tot ernstige ongeregelheden in Amsterdam aanleiding gaf. In 1935 verwekte een wilde staking onder de Tilburgse textielarbeiders veel beroering, daar men een zo felle strijd – hij duurde omstreeks zes weken – in het Rooms-Katholieke Zuiden niet had verwacht. En hoevele malen werden dergelijke stakingen en bewegingen met een beroep op 'het algemeen belang' veroordeeld? Daartegenover werd echter eveneens met een beroep op het algemeen belang gewezen op het feit dat versterking van de koopkracht onder de arbeidersklasse juist een stimulans voor de bedrijvigheid zou zijn en de werkloosheid zou doen afnemen.

De desorganiserende werking van de crisis en de geringe resultaten van het economische beleid hadden tot gevolg dat meer dan te voren gediscussieerd en gepolemiseerd werd over de vraag, of en in welke mate er bewust regelend – en dat niet slechts incidenteel – ingegrepen, geordend diende te worden. Er ontstond belangstelling voor de vraag of deze economische politiek *ad hoc* niet vervangen moest worden door meer systematisch en gecoördineerd optreden van de overheid. Die belangstelling breidde zich ook uit tot kringen waar men tevoren van de ordeningsgedachte afkerig was geweest, terwijl anderzijds bij de groepen die vroeger de ordening als een te realiseren ideaal beschouwd hadden, de plan-politiek werd afgestemd op de omstandigheden die door de crisis waren opgeroepen. De ordeningsproblematiek verplaatste zich zodoende meer naar de vraag, welke terreinen moesten worden geordend en in hoeverre; wie bij de ordening betrokken en op welke manier de onderlinge verhoudingen geregeld zouden worden. De een legde het accent op de ordening door de overheid, zoals SDAP en NVV met het Plan van de Arbeid, de ander op ordening door het bedrijfsleven. Daartussen bevonden zich allerlei combinaties van opvattingen en ideeën, waardoor het mogelijk werd, dat de sociaal-democratie t.a.v. maatregelen in verband met de ordening dichter

⁷⁷ *Overn. v.d. landb. cr.maatr.* Zie p. 26, noot 75. ⁷⁸ *Kosten en lasten omlaag.* Uitgave van het Verbond van Nederlandse Werkgevers. Deze brochure is een open brief gericht 'aan Zijne Excellentie Dr. H. Colijn'.

bij het Rooms-Katholieke standpunt kwam te staan dan bij de anti-revolutionairen.⁷⁹ Ondertussen was het binnen de partijen evenmin pais en vree. De Christelijk-Historische Unie gaf een rapport inzake ordening uit, maar dat bevatte een meerderheids- en een minderheidsstandpunt. Het advies dat een commissie in 1936 aan het Centraal Comité van Anti-Revolutionaire Kiesverenigingen uitbracht, stootte binnen de partij op tegenstand. Onder de Rooms-Katholieken was men evenmin eensgezind. Een rapport uit deze kringen droeg kennelijk het karakter van een compromis, wat overigens niet verwonderlijk is; het was nl. een studie-uitgave van de Algemene Rooms-Katholieke Werkgeversvereniging, het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond, de Nederlandse Rooms-Katholieke Middenstandsbond en de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond.⁸⁰ Principiële tegenstanders vond men niet alleen in de confessionele partijen, doch natuurlijk ook in de Liberale Staatspartij, de Vrijheidsbond, en in de Vrijzinnig-democratische Bond. Van laatstgenoemde zijde wees b.v. Prof. Josephus Jitta er op, dat men van publiekrechtelijke organisatie of ordening sprak, wanneer men een monopolie wilde scheppen voor een bepaalde groep. Weliswaar was niet iedere poging tot ordening, zoals men wel spottend opmerkte, 'een ordening voor de vriendjes', maar het viel 'uiterst moeilijk, het koren van het kaf te scheiden'.⁸¹

Intussen was de regering van mening, dat 'met de overwegende betekenis van de private ondernemingsgeest' rekening moest worden gehouden, daar anders elk streven naar ordening zou leiden tot het achterop raken van Nederland in de wereld. Bovendien waarschuwde zij, dat de ordening niet van boven af, van staatswege, opgelegd moest worden, wijl dit 'te zeer in de richting van het staats-absolutisme' zou gaan. Zij meende, dat de taak van de Overheid niet verder ging dan vormgeven aan hetgeen er op dit terrein gegroeid was en 'het scheppen van de voorwaarden voor het ontwikkelen ener maatschappelijke ordening'; en hierbij zou 'voorzichtige geleidelijkheid' het richtsnoer moeten zijn.⁸²

Ondanks deze 'voorzichtige geleidelijkheid' was de regering inmiddels tot veel dieper ingrijpende maatregelen overgegaan dan uit bovengenoemde opvattingen *op zich zelf* zou kunnen worden afgeleid. We behoeven daarbij slechts te denken aan de maatregelen ten aanzien van landbouw en veeteelt. Teneinde deze bestaansbronnen te beschermen tegen de catastrofaal gedaalde wereldmarktprijzen en het afsluiten der buitenlandse afzetmarkten, stelde de overheid prijzen vast voor de afzet in binnen- en buitenland;

⁷⁹ Dr. F. J. H. M. van der Ven: 'Economische en sociale opvattingen in Nederland'. Opgenomen in *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*. S. de la Bella Jr.: *Ordening. Van theorie naar praktijk*. Uitgave van het NVV. *Het Plan van den Arbeid*. ⁸⁰ *Rapport van de commissie inzake ordening van het bedrijfsleven*. Uitgave van het Bureau der Christelijk-Historische Unie. *Rapport inzake ordening van het bedrijfsleven*. Uitgave van het Centraal Comité van Anti-revolutionaire Kiesverenigingen. 1936. *Lijnen voor de uitbouw van samenwerking onder bedrijfsgenoten tot ordening van het economisch leven*. Uitgave van de in de tekst genoemde besturen der vier organisaties. 1936. ⁸¹ Mr. A. C. Josephus Jitta: *Goede en slechte ordening*, p. 27. Deze publikatie bevat een aantal, hoofdzakelijk in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* geschreven artikelen uit de jaren 1937-1939. Het bovengenoemde citaat is ontleend aan een artikel getiteld: 'Monopoly', een in die jaren uit Engeland geïmporteerd nieuw gezelschapsspel 'Monopoly'. ⁸² Memorie van Antwoord aan de Tweede Kamer op de Begroting. Hoofdstuk I 1937. *Handelingen 1936-1937*. Bijlage A. I. VITA, p. 38.

beïnvloedde zij indirect de verkoopprijzen door crisisheffingen bij de invoer, door invoerrechten en invoerbeperkingen; kondigde zij menggeboden af en garandeerde zij de afzet en de prijs; door produktie-beperkingen kon zij de prijzen op een bepaald niveau handhaven.⁸³ Een dergelijke uitgebreide steun was uiteraard slechts mogelijk als de regering voldoende controle- en machtsmiddelen bezat om deze – vergeleken met de vrije concurrentie – *kunstmatige* prijs- en afzetstructuur te handhaven. Zo kreeg dan ook de minister van Economische Zaken de bevoegdheid om het voortbrengen, verwerken, verhandelen, in voorraad hebben, het vervoer en de in- en uitvoer van landbouw-crisisprodukten te verbieden of voorwaardelijk toe te staan. De personen, die bij produktie, verwerking en distributie der landbouw-crisisprodukten betrokken waren, werden verplicht, in bepaalde Centrales (b.v. de Akkerbouwcentrale en de Veehouderijcentrale) te zijn georganiseerd, die ook het monopolie van import en export der onderscheiden produkten in handen kregen. Tevens was er een tuchtrechtspraak om hen die de Landbouw-Crisiswet overtraden, te berechten.⁸⁴ Aldus maakten de maatregelen van de regering op dit terrein van het economisch leven de vrije concurrentie en het particulier initiatief illusoir.

Ook de handel was door wetten en organen in de uitoefening van zijn bedrijf beperkt. Zo had de regering bij het departement van Economische Zaken ter uitvoering van handelspolitieke wetten afzonderlijke organen in het leven geroepen (Crisisinvoerbureau en Clearinginstituut). Regelend trad de regering verder op door de Wet op het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van ondernemersovereenkomsten (1935), waarbij zij ingreep in de samenwerking en concurrentie tussen de ondernemingen in een bepaalde bedrijfstak; of door de Bedrijfsvergunningenwet (1938), die aan de overheid een zekere zeggenschap toekende inzake het vestigen van nieuwe bedrijven.⁸⁵

Een uitvoerig overzicht van de crisismaatregelen zou een boekdeel vullen. We zouden hieruit en uit het algemeen regeringsbeleid kunnen leren dat het ingrijpen van de overheid het karakter droeg van steun om de bedreigde bedrijfstakken in het leven te houden, zolang de aanpassing aan het buitenlandse prijspeil zich nog niet had voltrokken. 'Wat de Regering nastreefde', merkt prof. F. A. G. Keesing op, 'was niet het activeren van de economische bedrijvigheid, maar slechts het conserveren van het bestaande voorzover dit na de aanpassing een nuttige functie zou kunnen vervullen'.⁸⁶ De steunmaatregelen kwamen steeds *ad hoc* tot stand.

Zoals wij hiervoor zagen, voerden de ministeries-Colijn tegen een principiële economische ordening het bezwaar aan, dat zij daarmee 'te zeer in de richting van het staatsabsolutisme' zouden gaan. Deze verklaring werd afgelegd in 1937. Met deze uitspraak wilde de regering o.a. stelling nemen tegen een crisispolitiek die meer heil verwachtte van een sterker en een meer gecoördineerd staatsingrijpen. Maar zij bedoelde daarmee

⁸³ Mr. D. J. Hulshoff Pol: *Overzicht van de Nederlandse crisispolitiek*. ⁸⁴ Ir. C. H. J. Maliepaard: 'De Nederlandse landbouw'. Deze verhandeling is opgenomen in *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*. ⁸⁵ Dr. J. C. Kruisheer: *De Practijk der ordening. De Nederlandse ordeningswetgeving voor het industrieel bedrijfsleven en haar toepassing*. ⁸⁶ Dr. F. A. G. Keesing: *Conj. ontw. Ned. 1918-1939*, p. 181 en 283. Zie p. 25, noot 74.

ook de bestrijding van de propagandistische invloed van het nationaal-socialisme in Duitsland, welke invloed niet slechts tot het economisch terrein beperkt bleef.

In de laatste maanden van het derde kabinet-Ruys de Beerenbrouck en vooral sedert de matrozenopstand op de 'Zeven Provinciën' en de ongeregelheden in de Jordaan werd het geroep om een zgn. sterk gezag luider. De NSB verwierf bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in april 1935 bijna 8% van het totaal aantal stemmen – het was een aanwijzing, hoever de ontevredenheid vooral in burgerlijke kringen en onder kleine middenstanders was doorgedrongen. Doch ook buiten deze en andere nationaal-socialistische en fascistische partijen en groepjes kwam het wantrouwen of de kritiek ten opzichte van het in Nederland bestaande parlementaire regeringssysteem in deze jaren tot uiting. We denken hierbij o.a. aan Nationaal Herstel en aan diegenen die Colijn als 'de sterke man' pousseerden.

Leek het aanvankelijk alsof deze groepen – mochten zij zich kunnen verenigen – tot een belangrijke politieke factor zouden kunnen worden, na de jaren 1937 en 1938 nam dit gevaar aan direct reële betekenis af en verzwakte het geschreeuw om een leider, die – om een veel gebruikte terminologie uit die dagen te gebruiken – ongeschokt en het hoofd rechtop, de woedende baren trotseerde. De NSB verloor bijna de helft van haar aanhang en de andere nationaal-socialistische groepen die hun oprichting luidruchtig verkondigd hadden, leidden een kwijnend bestaan. Afgezien van historische tradities, van de binnenlandse politieke machtsverhoudingen en de politiek van de regering die gebaseerd was op de handhaving en het herstel van het particulier initiatief – hierin ondersteund door de ondernemers zelf – werd naar de kritiek van al deze groepen, minder geluisterd toen na de devaluatie van 1936 de bedrijvigheid weer toenam. Een rol speelde hierbij ook het feit dat het nationaal-socialistische Duitsland geen of zeer weinig ruimte bleek te laten voor een vrije ondernemerswereld, een vrij politiek, cultureel en kerkelijk leven; èn dat de imperialistische doeleinden van dit regiem duidelijker aan het daglicht traden en de oorlogsspanning toenam.

Al had de roep om een sterk gezag aan betekenis ingeboet – we herinneren aan de krachtige tegenpropaganda van 'Eenheid door Democratie' en aan de nadruk die de SDAP op 'de democratie' ging leggen⁸⁷ – de wens naar meerdere centralisatie van het gezag bleef in andere vorm bestaan. Dit blijkt o.m. – en wel als gevolg van het streven naar bezuiniging en grotere efficiency in het uitvoerend gezag – uit het verlangen naar meerdere bevoegdheden voor het centrale rijksgezag ten koste van de lagere bestuursorganen. Deze kwestie: de versterking van het regeringsgezag ten opzichte van de gemeenten, vormde een belangrijk punt bij de discussies omtrent de werkloosheid en haar bestrijding, die wij nu gaan behandelen.

⁸⁷ Deze ontwikkeling in de SDAP was ongetwijfeld sterk beïnvloed door de *Machtübernahme* der nazis in Duitsland. Daartegen mag niet uit het oog worden verloren, dat zich nu een tendens doorzette, waar in feite reeds jarenlang in de SDAP om werd gestreden; dat stond in nauwe samenhang met de veranderingen die zich in maatschappij en staat hadden voltrokken, de functie die de SDAP hierin vervulde en wilde vervullen.

De werkloosheid en haar bestrijding

De economische politiek van de regering beoogde de handhaving van de concurrentiecapaciteit van het Nederlandse bedrijfsleven zowel op de buitenlandse als op de binnenlandse markt. Industrialisatie behoorde niet tot de speciale oogmerken van het regeringsbeleid. Wel had de contingentering soms ten gevolge dat – indien de binnenlandse produktie aan de vraag niet kon voldoen – verschillende bedrijven tot vernieuwing of uitbreiding konden overgaan. Ook werkte de regering ten aanzien van de industrie stimulerend door de oprichting van Economisch-Technologische instituten. Maar dit alles betekende nog niet dat een bewuste industrialisatiepolitiek werd gevolgd⁸⁸ of dat de oprichting van bedrijven met 'een min of meer kunstmatig karakter' werd gestimuleerd.⁸⁹ Vandaar, dat hier te lande de werkloosheidsbestrijding niet tot een consequente werkgelegenheidspolitiek kon uitgroeien. De aard en de omvang van de werkloosheid bleven bekneld in de algemene crisispolitiek van de regering die praktisch generlei uitweg bood, zolang een natuurlijk herstel van het internationale bedrijfsleven op zich liet wachten.

In het gunstige seizoen van 1929 (juni) telde Nederland naar schatting 32.000 werklozen; in de overeenkomstige periode van 1931 (juni) bedroeg dit aantal reeds 128.500. In januari 1933 was het met inbegrip van de werkverschaffingsarbeiders opgelopen tot 398.000 (in juni van dat jaar tot 275.000). Het maandgemiddelde van 1933 bedroeg toen 322.900. Voor 1936 was dit gestegen tot 414.500. Daarna trad een langzame daling in. In 1938 was het maandgemiddelde 353.600 en in 1939 was het 295.700. Met inbegrip van de tewerkgestelden in de werkverschaffing waren er bij het uitbreken van de oorlog in september 1939, 243.700 werklozen. Aan de vooravond van de Duitse inval in Nederland was dit aantal gedaald tot 211.000.⁹⁰ Bij de beoordeling van deze laatste cijfers mag de gedeeltelijke en later volledige mobilisatie van het leger niet buiten beschouwing worden gelaten.

De werkloosheid maakte haar slachtoffers niet alleen onder de arbeiders maar ook onder de middengroepen. Alle generaties werden er door getroffen: de ouderen omdat ze zonder werk raakten, de jongeren omdat ze niet aan de slag konden komen. Verarming, eentonigheid en verveling drukten het dagelijkse leven. De arbeid als besteding

⁸⁸ Dr. A. de Graaf: 'De Industrie'. Deze studie is opgenomen in *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*, p. 25. ⁸⁹ *Econ. struct. v. Ned.*, p. 26. Zie p. 24, noot 72. Ter ondersteuning van bovengenoemd betoog zij gewezen op twee uitspraken van Colijn. In 1935 verklaarde hij te Maastricht 'dat men zich niet moet voorstellen, dat de staat ertoe zou kunnen overgaan industrieën te stichten en te leiden'. (Zie *Keesings Historisch Archief 1934-1937*, 4 juli 1935, p. 1862). En in zijn regeringsverklaring op 25 juli 1939 merkte hij o.a. op: 'met vermijding van aanzienlijke administratieve uitgaven en van kapitaalsinvestaties van oneconomische aard een krachtige politiek van werkloosheidsbestrijding te (willen) voeren. De bestrijding zal geheel beheerst moeten worden door de gedachte, de geleidelijke inschakeling der werklozen in het normale bedrijfsleven te bevorderen. Andere voorzieningen worden, voor zover ze tijdelijk aan het gestelde doel dienstbaar kunnen worden gemaakt, als van aanvullende aard beschouwd.' Tweede Kamer, *Hand. 1938-1939*, 25 juli 1939, p. 2192.

⁹⁰ Deze gegevens werden verstrekt door de afdeling Statistiek van de Directie voor de Arbeidsvoorziening, 's-Gravenhage, september 1955. Zie ook: *Jaarcijfers voor Nederland 1940*. Volgens andere mededelingen zouden er in de zomer van 1929, omstreeks 18.000 werklozen zijn geweest. Dr. F. A. G. Keesing: *Conf. ontw. v. Ned. 1918-1939*, p. 75.

van lichamelijke en geestelijke energie, als vormend element in het maatschappelijk gedrag, lag geblokkeerd. Slechts zelden kwamen de werklozen als groep tegen de politiek van de regering in verweer. Middelen om op de regering druk uit te oefenen, kenden zij blijkbaar niet. Op de solidariteit van de werkende arbeiders die aan het einde van iedere week gevaar liepen ontslagen te worden, viel niet te rekenen. Slechts eenmaal, nl. in 1934 brak in de Amsterdamse Jordaan het eerder vermelde kortstondig verzet uit.

De maatregelen die de Nederlandse regering in verband met de werkloosheid nam, werden – zo zagen wij – bepaald door haar aanpassingspolitiek. Zij beperkten zich in het algemeen tot het verlenen van steun aan werklozen en het sturen van arbeiders naar de werkverschaffing. Daarbij wilde de regering de werklozensteun en de lonen in de werkverschaffing zo laag mogelijk houden. Afgezien van overwegingen ingegeven door de deplorabele toestand waarin de rijksfinanciën verkeerden, diende een dergelijk minimaal inkomen voor de arbeiders een 'prikkel' te zijn om tegen lage lonen werk te aanvaarden. Op deze wijze bevorderde de werklozen-steunpolitiek van de regering het streven van de ondernemers om door loonsverlagingen de concurrentie-capaciteit te versterken. Doordat een internationaal herstel van de bedrijvigheid en handel echter uitbleef, waren de directe resultaten van het gevoerde beleid dat de afzetmogelijkheden op de binnenlandse markt nog verder ineenschrompelden, terwijl de rationalisatie in het bedrijfsleven – om 'het starre loonelement'⁹¹ te doorbreken – eveneens bijdroeg tot een verhoging van het aantal werklozen.

Volgens de regering moest de bestrijding van de werkloosheid in de eerste plaats gezocht worden in het natuurlijk herstel van het bedrijfsleven. Openbare-werkenpolitiek als primaire oplossing van het werkloosheidsprobleem werd door Colijn 'zeer duidelijk' afgewezen.⁹² Dit bleek nog eens tijdens de debatten naar aanleiding van een interpellatie van prof. J. van Gelderen (SDAP) die op 25 mei 1938 gepleit had voor grotere kapitaalsinvesteringen – teneinde de uitbreiding der werkgelegenheid te bevorderen – en een 'doelbewust' stimuleren van de binnenlandse koopkracht.⁹³ Doch Colijn was van mening: 'Wanneer geld wordt ingepompt en ge houdt met pompen op, dan stijgt onmiddellijk uw werkloosheid'.⁹⁴ Mede uit deze opvatting is o.i. te verklaren, dat de schuchtere pogingen op het gebied der industrialisatie zo weinig resultaten hebben opgeleverd. Zo was het de bedoeling geweest, met het Werkfonds-1934 40.000 arbeiders te werk te stellen, maar in de eerste drie-en-een-half jaar van zijn bestaan had het slechts aan 15.000 mensen arbeid verschaft,⁹⁵ terwijl de N.V. Maatschappij voor Industriefinanciering – in de Raad van Bestuur zaten naast particulieren

⁹¹ W. Glastra: 'De economische oorzaken van de omzwenking in de handelspolitiek van Nederland' in Mr. P. Liefstinck: *Overzicht van de ontwikkeling der handelspolitiek van het Koninkrijk der Nederlanden*, p. 112. ⁹² Tweede Kamer, *Hand. 1937-1938*, p. 1576. ⁹³ *Ibid.*, p. 1571. ⁹⁴ *Ibid.*, p. 1672. Dit citaat vormt een onderdeel van het antwoord, dat Colijn gaf n.a.v. het betoog, dat Ir. H. Vos had gehouden tijdens de debatten n.a.v. de interpellatie van Gelderen. ⁹⁵ *Het Volk*, 18 jan. 1938. Artikel van Ir. H. Vos getiteld: 'Wordt Nederland weer: Het werkloze land?' *De Tijd*, 29 apr. 1938. In dit nummer behandelen verschillende personen uit R.K. kring de problemen betr. de werkloosheid en haar bestrijding. Eén van hen was het kamerlid W. Andriessen; uit zijn bijdrage putten wij enkele gegevens.

uit bankwezen en industrie, ook ambtenaren – eveneens 'weinig invloed' had.⁹⁶

De aanhoudend grote omvang der werkloosheid – in april 1938 waren er met inbegrip van de 47.000 werkverruimingsarbeiders ruim 354.000 werklozen⁹⁷ – scheen de regering tot ingrijpendere maatregelen te brengen. In een aan de gemeentebesturen gezonden rondschrijven van 9 mei 1938 deelde de minister van Sociale Zaken, mr. C. P. M. Romme, mede, te willen bevorderen dat door uitbreiding van produktieve werkverschaffing (ontginning, bebossing en ruilverkaveling), ongeveer 50% meer werklozen dan voorheen zouden worden tewerkgesteld. Daarmee zou het aantal tewerkgestelde werklozen op 75.000 man gebracht kunnen worden. Het was de bedoeling van de regering dat deze uitbreiding tegelijk tot blijvende werkgelegenheid zou kunnen leiden.⁹⁸ Een dergelijke opvatting kwam ook tot uiting in een circulaire (3 februari 1939) van de minister van Sociale Zaken, eveneens aan de gemeentebesturen, waarin werd aangekondigd dat de politiek van *leniging* van de gevolgen der werkloosheid (zoals tot dat moment het geval was) geleidelijk vervangen zou worden door een *bestrijding* van de werkloosheid.⁹⁹ De minister van Sociale Zaken wilde dus dat de 'zorg' voor de werklozen door een bestrijding van de werkloosheid vervangen werd. Dat kwam ook tot uiting in het opheffen van het Werkfonds-1934 en van de departementale werkverschaffingsafdeling, en in de oprichting van een Rijksdienst voor de Werkverruiming. De uit te voeren werken zouden zoveel mogelijk 'uit de werkloosheidsfeer' worden gehaald.¹⁰⁰

Inmiddels hadden de leden van het vierde kabinet-Colijn (juni 1937-juli 1939) geen overeenstemming bereikt bij de besprekingen over het voorontwerp van de begroting voor 1940, waarbij het de bedoeling was, tot een beperking van het verwachte tekort te komen. Dit bleek in het bijzonder bij de beraadslagingen over de wijze waarop de kosten der werkloosheidsbestrijding en de bestrijding van de gevolgen van de werkloosheid beneden het eindcijfer van de Begroting-1939 zouden kunnen worden gebracht.¹⁰¹ De minister van Financiën, mr. J. A. de Wilde, (A.R.) was wel bereid aan zijn ambtgenoot Romme de nodige gelden voor de bestrijding van de jeugdwerkloosheid ter beschikking te stellen, maar alleen indien elders een evenredige bezuiniging kon worden aangebracht.¹⁰² Daar geen overeenstemming werd bereikt, trad De Wilde af. Colijn nam tijdelijk zijn functie over. Ook daarna slaagde men er echter niet in, tot

⁹⁶ Dr. A. de Graaf: 'De Industrie', *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*, p. 25. De Maatschappij verstrekte ten behoeve van investeringsdoeleinden kredieten aan daarvoor in aanmerking komende, bestaande of nieuw op te richten bedrijven. Zij kon ook in het kapitaal deelnemen. Zie M.v.A. aan de Tweede Kamer op de Begroting Hoofdstuk I, *Hand. 1936-1937*. Bijlage A. I. VIIA., p. 33. ⁹⁷ Deze gegevens werden verstrekt door de afdeling Statistiek van de Directie voor de Arbeidsvoorziening. 's-Gravenhage, september 1955. *Jaarcijfers voor Nederland 1940*. ⁹⁸ In dit verband zij gewezen op het werk van Ir. J. Th. Westhof: *De directe mogelijkheden der werkverschaffing bij de werkloosheidsbestrijding*. Dit uitvoerig werk, dat tot onderwerp heeft: de subjecten, de objecten, de kosten, de baten en de vorm der werkverschaffing is een rapport hetwelk in opdracht van Romme werd samengesteld. ⁹⁹ Onderstrepingen in de circ. hier cursief. ¹⁰⁰ *Keesing's Historisch Archief 1937-1940*, p. 3775. Med. van de Regeringspersdienst op 2 mei 1939. ¹⁰¹ *N.R.C.*, 1 juli 1939, ochtendblad. Med. van de Regeringspersdienst op 30 juni 1939. ¹⁰² Mr. J. A. de Wilde en C. Smeenk: *Het volk ten baat. De geschiedenis van de A.R.-partij*, p. 662.

een compromis te komen, met het gevolg, dat het ministerie zijn ontslag indiende. Colijn vormde een nieuw kabinet, het vijfde kabinet-Colijn. Hierover verklaarde hij op 27 juli 1939 in de Tweede Kamer, dat hij geen Rooms-Katholieken had kunnen vinden die 'genoegzaam' zijn inzichten in de financiële toestand van het land deelden en op grond hiervan bereid waren de onvermijdelijke consequenties te trekken.¹⁰³ Dit betekende, dat het nieuwe kabinet vasthield aan het oude standpunt, d.w.z. naar een 'krachtige' bestrijding van de werkloosheid zou streven doch zonder kapitaalsinvesteringen van niet-economische aard.¹⁰⁴ Hiertegen verzette zich de Tweede Kamer. Een door de leider van de Rooms-Katholieke kamerfractie tegen de politiek van de regering gerichte motie werd met 55 tegen 27 stemmen aangenomen. Het nieuwe kabinet had alleen de steun gekregen van de anti-revolutionairen, de christelijk-historischen, de staatkundig-gereformeerden, de liberalen en de nationaal-socialisten. In verschil van inzicht over de mogelijkheden van werkloosheidsbestrijding¹⁰⁵ vond de samenwerking tussen de confessionele partijen, die het politieke leven in Nederland tussen de beide wereldoorlogen vrijwel volledig beheerst had, tenslotte haar einde.

Begin augustus 1939 trad een nieuw kabinet-De Geer op. Twee sociaal-democraten hadden hierin zitting; één van hen was dr. J. van den Tempel, minister van Sociale Zaken. De werkloosheid, aldus de Miljoenen-nota, mocht tengevolge van de ingetreden oorlogstoestand wel een ietwat gewijzigd aspect gekregen hebben, een algemene verandering ten gunste kon uit deze oorzaak nauwelijks verwacht worden. Tegenover de tijdelijke vervanging van hen die onder de wapenen waren geroepen, stond immers de verminderde werkgelegenheid, welke uit de inzinking van een deel van het bedrijfsleven dreigde te ontstaan. Het lag dan ook in het voornemen van de regering, de door Romme ingeslagen weg te blijven volgen. Training, scholing alsmede herscholing van arbeiders zou krachtig worden bevorderd en de uitvoering van produktieve werken voortgezet. Dit waren uitgaven, waarvan het nuttig rendement problematisch was, maar de regering wilde het begrip produktiviteit niet tot rentabiliteit beperkt zien. Zij achtte het voldoende, indien door de werken 'economische waarden, liefst gepaard aan nieuwe blijvende werkgelegenheid' konden worden verkregen. Tegen het aangaan van leningen voor werken van *die* aard zou men bij de regering in beginsel op geen bezwaren stuiten.¹⁰⁶ Tot een uitvoering van dit program kwam het echter niet door de in september 1939 ingetreden oorlogstoestand.

Al was een lichte verandering in de opvattingen waarneembaar geweest, in de praktijk was de werkloosheidsbestrijding in werklozen'zorg' blijven steken, was de Rijksdienst voor de Werkverruiming nooit meer geworden dan een beter georganiseerde werkverschaffing en was zodoende het beleid van de regering niet verder gekomen dan het zoeken naar allerlei incidentele mogelijkheden om de werklozen aan het werk te krijgen. Een centraal geleide en gecoördineerde politiek met betrekking tot de werkloosheidsbestrijding kwam niet tot stand.

¹⁰³ Tweede Kamer, *Hand. 1937-1938*, p. 2225. ¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 2192. ¹⁰⁵ Van een bespreking van de politieke factoren die eveneens een rol bij het aannemen van de motie speelden, zien wij, gezien het karakter van deze studie, af. ¹⁰⁶ *Nota betreffende de toestand van 's Rijks financiën, 1940*, p. 15.

Suggesties en voorstellen om tot eenheid van leiding op het gebied der werkloosheidsbestrijding te komen, waren er intussen wel geweest. Men bepleitte een centralisatie van de arbeidsbemiddeling, de invoering van een arbeidsboek en, met betrekking tot de gevolgen van de werkloosheid, een verplichte arbeidsdienst – voorstellen die nauw met elkaar samenhangen. De wens naar meerdere centralisatie van de arbeidsbemiddeling – we komen hier nog uitvoerig op terug – sproot voort uit de tegenstand die het departement van Sociale Zaken ondervond van gemeentebesturen en van werklozen bij het tewerkstellen van werkloze arbeiders in Duitsland. Zo kwam men vooral in ambtelijke kringen tot de opvatting, dat het Rijk meer bevoegdheden t.a.v. de arbeidsbemiddeling diende te hebben, waarbij sommigen een exclusieve rijksarbeidsbemiddeling bepleitten. Pas dan zou een meer doeltreffend overzicht over de omvang van de werkloosheid en de werkgelegenheid mogelijk zijn, terwijl omgekeerd door een wettelijk verplichte registratie van de arbeidskracht de arbeidsbemiddeling beter tot haar recht zou komen. Hierbij werd dan gewezen op de noodzaak van het individueel arbeidsboekje dat als grondslag voor een verplichte registratie zou moeten dienen. Een nauwkeurige boekhouding van het nationale arbeidsreservoir en van de werkgelegenheid bracht echter de noodzaak mede dat elk begin en einde van een dienstbetrekking in een dergelijk boekje zou worden aangetekend en overgenomen op kaarten van centrale registratieorganen. Dan zouden er echter ook sancties moeten worden gesteld om de verwezenlijking van een dergelijk project mogelijk te maken, b.v. het verbod om te werken, indien men niet in het bezit van een dergelijk arbeidsboekje was.¹⁰⁷

De gevolgen van de werkloosheid, in het bijzonder ten aanzien van de jeugd, deden verder de vraag ontstaan of ook in Nederland een algemene, verplichte arbeidsdienst moest worden ingevoerd. Men hoopte blijkens een in 1937 op initiatief van de Directeur-Generaal van Werkverschaffing en Steunverlening ingestelde officieuze studiecommissie, op een vermindering van de jeugdwerkloosheid, op bevrijding van de jeugdige werklozen 'uit hun ongezonde isolement' en 'geestelijk-zedelijke nood', waarbij o.a. gewezen werd op de stijging der jeugdcriminaliteit en 'de algemene zedeloosheid'. Ten slotte richtte in deze jaren van maatschappelijke spanningen, zoals zo vaak, de aandacht zich ook nog op 'de bevordering der saamhorigheid'; men meende, dat de opgroeiende jeugd moest worden 'opgevoed in de gedachte van een organische

¹⁰⁷ Instructief voor deze kwestie is de Memorie van Toelichting bij het ontwerp van wet inzake 'Bepalingen met betrekking tot invoering van een arbeidsboekje'. Dit wetsontwerp, opgesteld in 1936, heeft het departement van Sociale Zaken echter nooit verlaten. Zie dossier: –312. Poging tot het invoeren van een arbeidsboek. 1936-1939. Archief Rijksarbeidsbureau. Departement van Sociale Zaken. (afg. Arch. RAB) Zie verder wetsontwerp, Memorie van Toelichting en Voorlopig Verslag betreffende de invoering van een Staat-van-dienst-boekje voor jeugdige mannelijke personen. *Zitting 1938-1939*. –411. Dit wetsontwerp kwam, door het aftreden van minister Romme, niet meer in de Tweede Kamer in openbare behandeling. Verder moge, met betrekking tot de registratie van arbeidskrachten gewezen worden op de publikatie *Registratie van arbeidskrachten*, rapport van een Commissie, ingesteld door het Hoofdbestuur der Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel te Haarlem. Tevens raadplege men het prae-advies van Jos. Veldman, tweede voorzitter van het R.K. Werkliedenverbond, voor de Vereniging van Nederlandse Arbeidsbeurzen, gehouden op 29 en 30 juni 1938. Zie *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad*, mei 1938, p. 104 e.v.

volksgemeenschap, waarbij dus ieder geestelijk milieu tot zijn recht' kon komen. Volgens dit rapport was 'de Staat het enige lichaam', dat hiertoe de organisatie kon scheppen.¹⁰⁸ Bestrijding van de gevolgen der jeugdwerkloosheid was ook het belangrijkste motief voor de pogingen om een staat-van-dienst-boekje voor jeugdige personen in te voeren. In dit verband werden maatregelen voorgesteld om op de jeugdige werklozen scherpere dwang uit te oefenen teneinde zich aan de verschillende vormen van jeugdwerklozenzorg te onderwerpen. Met het deelnemen aan cursussen, werklozenkampen enz., die in het staat-van-dienst-boekje zouden worden aangetekend, moest bij de plaatsing van jeugdige werklozen in het bedrijfsleven rekening worden gehouden.¹⁰⁹

Het algemeen karakter der werkloosheid en de ernstige gevolgen daarvan, leidden – zo blijkt uit bovenstaande voorbeelden – 'vanzelf' tot de opvatting, dat het Rijk meerdere bevoegdheden moest hebben en desnoods op de individuele vrijheid van de persoon inbreuk moest kunnen maken. In feite hebben wij op dit terrein van het maatschappelijk leven dus met een zelfde tendens te maken als op economisch gebied, waar tengevolge van de steunpolitiek der regering belangrijke sectoren van het bedrijfsleven onder controle van de staat werden gebracht. Hiermede houdt de overeenkomst echter op, want terwijl de regering op economisch terrein soms met harde hand ingreep waar zij het nodig oordeelde, bleven de plannen voor een centralisatie van de arbeidsbemiddeling in staat van wording; sneuvelde de invoering van een staat-van-dienst-boekje door de kabinetscrisis van 1939 en kwamen de hier en daar geopperde plannen om een algemene, verplichte arbeidsdienst in te voeren niet verder dan het stadium der discussie. Een verplichte registratie van arbeidskrachten bleef eveneens achterwege.

Uiteraard moest een dergelijke situatie wel als hoogst onbevredigend worden gevoeld door die ambtenaren die uit hoofde van hun beroep dagelijks met de problemen van werkloosheid en werkloosheidsbestrijding werden geconfronteerd. In hun kringen werd dan ook beraadslaagd en gediscussieerd om uit de impasse te geraken. Vurige pleidooien werden geleverd voor een centrale rijksarbeidsbemiddeling en voor een straffer optreden tegen die gemeentebesturen die de uitzending van arbeiders naar

¹⁰⁸ Ontwerp, van een plan voor Nederlandse Jeugd Arbeid. Uit de voorbesprekingen kwam 'eenparig' de mening naar voren 'dat gezien de associaties die het woord arbeidsdienst bij velen kan opwekken, het wenselijk is hiervoor in ons land een ander woord te kiezen. Als zodanig is de naam 'Nederlandse Jeugd Arbeid' voorgesteld'. Oktober 1937. Zie verder: Dr. J.E. de Quay: 'Arbeidsdienst voor jonge mannen' opgenomen in *Jeugdwerkloosheidsproblemen*. Verslag van het tweede congres ter bestudering van vraagstukken betreffende de jeugdwerkloosheid op 17 juni 1938 te 's-Hertogenbosch, uitgaande van de Nationale R.K. Commissie voor jeugdwerklozenzorg. Zie tevens de prae-adviezen van A. de Ruyter, secretaris van de Jeugdraad van het N.V.V., Jos. Veldman, tweede voorzitter van het R.K. W.V. en Dr. F. M. G. van Walsem, directeur van de Gemeentelijke Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon te Rotterdam, voor de Nationale Vereniging tegen de Werkloosheid over de vraag: 'In hoeverre is verplichte arbeidsdienst voor werklozen als overheidsmaatregel wenselijk; zo ja, hoe moet deze dan georganiseerd worden?' Zie *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad*, september en december 1939, alsmede januari 1940. Zie ook: 'Werkloosheid en werkloosheidsbestrijding'. Uitgave van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel. Overdruk uit *Maatschappij-belangen* van oktober 1938. ¹⁰⁹ Memorie van Toelichting op het wetsontwerp 'Staat-van-dienst-boekje voor jeugdige mannelijke personen'. Zie. p 35, noot 107.

Duitsland bemoeilijkten, en tegen de werklozen die weigerden aangeboden arbeid in Duitsland te aanvaarden. Deze twee laatste kwesties mogen nu, gezien hun betekenis voor de gedwongen tewerkstelling van arbeiders in Duitsland tijdens de bezetting, nader besproken worden.

Werken in Duitsland

Nederland was vanaf het midden der vorige eeuw tot vóór het uitbreken van de eerste wereldoorlog meer emigratie- dan immigratieland. Tijdens de crisis van de jaren dertig werden Nederlandse arbeiders in het buitenland echter geweerd. Een antwoord hierop was de wet van 16 mei 1934 tot regeling van het verrichten van arbeid door vreemdelingen. Met deze wet kon men zo nodig het aantal hier te lande werkende vreemdelingen verminderen; de wet kon echter tevens gebruikt worden – en werd ook gebruikt – als wapen bij onderhandelingen met buitenlandse regeringen ter bescherming van in het buitenland werkende Nederlandse arbeiders. Tot de landen, waarheen vele Nederlandse arbeiders afvloeiden, behoorde Duitsland. Tegen dit land was de wet van 1934 dan ook vooral gericht. Vóór 1914 werkten er jaarlijks meer dan 100.000 man. Onder invloed van de eerste wereldoorlog en van de na-oorlogse toestanden in Duitsland in de jaren twintig was dit aantal vervolgens aanzienlijk teruggelopen. Van 1930 tot en met 1936 plaatste de Nederlandse Arbeidsbeurs te Oberhausen – een onder toezicht en in het verband van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling werkende instelling – slechts enkele honderden werkkrachten.¹¹⁰

Deze toestand veranderde nadat in Duitsland de herbewapening op gang was gebracht. In 1937 en 1938 vonden resp. ruim 6.000 en 18.000 werkkrachten door tussenkomst van de Nederlandse Arbeidsbeurs werk over de oostgrenzen van Nederland.¹¹¹ Waren het in 1937 nog overwegend landarbeiders en melkers (ongeveer 87%), in 1938 bedroeg hun percentage ongeveer 45%; er werden toen veel bouwvakarbeiders geplaatst. Aan Nederlandse gezinnen werd in dat jaar ongeveer 3½ miljoen RM overgemaakt. De regering behoefde dus minder steun uit te keren. Het was, aldus ir. R. A. Verwey, directeur van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling, en als zodanig ook nauw betrokken bij de uitvoering van de wet, 'een grote opluchting voor Nederland'.¹¹²

De regering probeerde de plaatsing van Nederlandse arbeiders in Duitsland zoveel mogelijk te bevorderen. Om het werken in dit land zo aantrekkelijk mogelijk te maken, trachtte zij in de onderhandelingen met de Duitsers gunstige arbeidsvoorwaarden en

¹¹⁰ a *Jaarverslagen van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling over de jaren 1930 t/m 1936* b Zie verder: Th. van Lier: *De arbeidsbemiddelingswet 1930 en hare uitvoering*, (afg. *De arb. bem. wet* 1930), p. 105. ¹¹¹ *Jaarverslag van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling over de jaren 1937 en 1938*. Met inbegrip van de in Duitsland woonachtige Nederlanders, ongeveer 20.000, werkten er in 1938 ongeveer 40.000 Nederlandse arbeiders in Duitsland.

¹¹² Inleiding van Verwey op een vergadering van de Nederlandse Werkloosheidsraad, gehouden op 16 nov. 1938 op het Departement van Sociale Zaken. Arch. RAB. (Afgkort: *Inl. van Verwey*, nov. 1938).

transferregelingen voor het overmaken van loon te bedingen.¹¹³ Door hoofdamptenaren werd er verder voortdurend op gewezen, dat de emigratie van Nederlandse werkkrachten naar Duitsland normaal was, vóór 1914 altijd bestaan had en alleen door de buitengewone omstandigheden daarna onmogelijk was geworden. Er diende 'feitelijk... een voortdurende stroming te bestaan van het overbevolkte Nederland naar het betrekkelijk minder bevolkte Duitsland', aldus Verwey in 1938.¹¹⁴

Ook werd er druk uitgeoefend op gesteunde werklozen door een bepaalde soort arbeid in Duitsland tot 'passende arbeid', zoals de term luidde, te verklaren. Dit betekende in de praktijk, dat de werklozensteun kon worden ingehouden, indien een werkloze weigerde de aangeboden arbeid in Duitsland te aanvaarden.¹¹⁵ In zijn circulaire van 10 september 1936 aan de directeuren van de districtsarbeidsbeurzen sprak de minister van Sociale Zaken, mr. M. Slingenberg, zich nog niet zo openlijk uit. In geval van weigering – het betrof hier de plaatsing van melkers in het Rijnland en Westfalen – moest worden nagegaan of eventuele steun- of kas-uitkering kon worden gecontinueerd. Verder ging de minister dus nog niet. In scherper vorm komt zijn beleid echter tot uitdrukking in het optreden tegen Burgemeester en Wethouders van de gemeente Emmen in december 1936. De minister verweet dit College, dat het niet de nodige maatregelen genomen had om het werken van arbeiders in de Duitse venen zo geregeld mogelijk te laten verlopen. Bovendien was er niet genoeg controle op de door de arbeiders overgemaakte 'spaargelden' naar Nederland, zodat niet voldoende gebruik was gemaakt van de mogelijkheid om op de steun van de achtergebleven gezinnen te bezuinigen. Tevens kondigde de minister aan, dat de arbeiders die het werk bij de veenderijen in Duitsland hadden geweigerd of zonder dwingende reden hadden neergelegd,

¹¹³ De resultaten der onderhandelingen werden neergelegd in een zgn. *Niederschrift*, een overeenkomst betreffende kwesties van de arbeidsmarkt tussen beide landen. Deze afspraken werkten aanvankelijk zeer eenzijdig, daar Nederlandse arbeiders in Duitsland bijna geen werk konden vinden, doch Duitsers wel in Nederland werden geplaatst. Vóór 1934 kende Nederland geen middelen om de arbeid van Duitsers hier te lande, afhankelijk te stellen van de toestemming der overheid; Duitsland daarentegen beschikte over een dergelijk vergunningstelsel reeds sedert 1923. In verband met de heersende werkloosheid en de positie van de Nederlandse arbeider op de buitenlandse markt, alsmede ten gevolge van de komst van duizenden Joodse en politieke vluchtelingen werd toen de 'Wet tot regeling van arbeid door vreemdelingen' (16 mei 1934) in het leven geroepen (zie p. 37), waarvan art. 21 luidde, dat bepaald kon worden, dat werkgevers arbeid niet door vreemdelingen mochten doen verrichten zonder schriftelijke vergunning van de minister. Daarna werd de *Niederschrift* van 7 oktober 1930 vervangen door de *Niederschrift* van 22 februari 1935 waarin het stelsel der werkvergunningen voor de onderdanen van beide landen nader werd geregeld. ¹¹⁴ *Inl. van Verwey*, nov. 1938. ¹¹⁵ De uitdrukking 'passende arbeid' of 'passend' werk is reeds oud. Wij ontmoeten haar in een circulaire van 22 augustus 1914, La.C, uitgaande van de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel en bestemd voor de gemeentebesturen. In verband met de uitputting der werklozenkassen, die door de crisistoestand, kort na de mobilisatie van 1914 was ontstaan, kwam een noodregeling tot stand, volgens welke de werklozenkassen (fondsen waaruit de vakbonden de bij hen aangesloten arbeiders in geval van werkloosheid ondersteunden) van Rijkswege konden worden gesteund. Daarvoor moesten zij zich – opdat controle kon worden uitgeoefend – bij de gemeentelijke werklozenfondsen laten inschrijven. Aan deze inschrijving was o.a. de eis verbonden: 'de plicht der werklozen om 'passend' werk te aanvaarden ook buiten hun woonplaats, mits niet beneden het standaardloon ter plaatse, waar werk is aangeboden'. Het gevolg hiervan was, dat de werkloze zich bij de arbeidsbeurs moest laten inschrijven. Deze verplichting bestond tussen de jaren 1930-1940 ook. De circulaire is afgedrukt in: Mr. H. J. Morren: *De Werkloosheidsverzekering, haar grondslagen en haar ontwikkeling in Nederland*.

niet in de steunregeling opgenomen, noch in de werkverschaffing geplaatst zouden worden.¹¹⁶

Weigering door arbeiders op grond van politieke bezwaren kwam ter sprake in een circulaire van 4 maart 1937. Daarbij gaf de minister als zijn mening te kennen, dat 'een werkelijk bezwaar' alleen geopperd zou kunnen worden door personen, die zich door hun politieke opvatting moeilijk met 'de in Duitsland heersende opvattingen' konden verenigen en daarvan in Duitsland 'uitdrukkelijk' blijk zouden geven.

Zolang de mogelijkheid om in Duitsland veel arbeidskrachten te plaatsen nog gering was, had de door de minister bepaalde richtlijn ten aanzien van steun-inhouding bij weigering van passende arbeid in Duitsland, de gemoederen nog weinig in beweging gebracht. Hierin kwam echter verandering in 1937 en 1938, toen de vraag naar arbeiders uit Duitsland groter werd en daarmee de druk van het ministerie van Sociale Zaken toenam om aan die vraag tegemoet te komen. Dit blijkt o.m. uit de besprekingen van 18 januari 1938 in Groningen, waar de werkgelegenheid voor Nederlandse arbeiders in Duitsland aan de orde werd gesteld. Namens het departement van Sociale Zaken en meer in het bijzonder namens de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling, werd het woord gevoerd door de referendaris Th. van Lier. Aanwezig waren de directeuren van de districtsarbeidsbeurzen, de rijksinspecteurs van de werkverschaffing, de directeuren van arbeidsbeurzen (allen uit de noordelijke provinciën) en de directeur van de Nederlandse Arbeidsbeurs te Oberhausen. Van Lier deelde mede, dat het *Arbeitsamt* te Keulen tweeduizend seizoenarbeiders en een paar duizend boerenknechten kon plaatsen, alsmede zoveel melkers als beschikbaar waren. In Bremen, Oldenburg en elders was zo'n grote vraag naar landarbeiders, dat de noordelijke provinciën hieraan waarschijnlijk niet konden voldoen. Naar de opvatting van Van Lier konden politieke bezwaren om in Duitsland te werken niet bestaan, omdat men niet naar Duitsland ging 'om politiek te voeren', doch 'alleen om er te werken'. Vreemdelingen mochten zich in Nederland evenmin met politiek inlaten. Vroeger, zo merkte hij op, trachtten de mensen van het uit Duitsland meegebrachte geld tijdens de winter te leven. 'Maar thans wil men weinig werken en dan nog liefst niet te ver van huis... voor de rest leeft men van de steun.' Van Lier wees er ook nog op, dat na de druk van de minister Emmen niet minder dan 90% der veenarbeiders had geleverd; alleen uit die gemeenten 'die voldoende drang' hadden uitgeoefend, kwamen arbeiders.

Niet alleen Van Lier was een voorstander van versterkte druk, de vergadering was algemeen van oordeel, dat 'voldoende dwang' moest worden uitgeoefend. Zo kwam de Rijksinspecteur van de werkverschaffing in Friesland met de suggestie, dat – als de werkgelegenheid in Duitsland zo groot was – de minister zou kunnen besluiten, vanaf een zeker tijdstip slechts een bepaald aantal personen in de werkverschaffing en steun op te nemen. Enkele andere aanwezigen opperden hiertegen bezwaren en ook Van Lier zag moeilijkheden, doch hij wees er wel op dat door het aanbieden van werk in Duitsland 'de mensen nu eens (konden) worden getoetst' op hun werkwilligheid. In

¹¹⁶ Min. v. S.Z. aan de Burg. en Weth. van Emmen. 's-Gravenhage, 14 dec. 1936.

1937 was gebleken, dat personen 'die geen zin hadden om naar Duitsland te gaan', direct nadat ze voor tewerkstelling in dit land aangewezen waren, werk hadden kunnen vinden. In een brief van de minister van Sociale Zaken aan de gemeentebesturen zou, zo kondigde Van Lier verder aan, worden uitgesproken, dat arbeid in Duitsland in principe 'geschikt' was. De bezwaren van de betrokkenen konden intussen plaatselijk wel verschillen. Zo wees hij op de bemiddeling van arbeiders uit de zuidelijke provinciën naar België, waarbij 'allerlei bezwaren geopperd' waren. De regering kon dergelijke bezwaren niet erkennen en 'in sommige gemeenten werd toen de werkverschaffing eenvoudig stopgezet'.¹¹⁷

Twee dagen later, 20 januari 1938, vergaderde Van Lier te Emmen met de agenten der arbeidsbemiddeling. Ook hier werd de vraag ter sprake gebracht waarom in de andere gemeenten – Emmen immers had 90% van de veenarbeiders geleverd – de animo om in Duitsland te gaan werken zo klein was. De aanwezigen waren 'algemeen' van oordeel, dat het aanbod ongetwijfeld veel groter zou zijn geweest als 'de stok achter de deur had gestaan'. Toen Van Lier daarop mededeelde, dat voortaan de drang sterker zou zijn, werd dit 'met zeer grote instemming ... begroet'. Vrijwilligers zouden niet meer worden opgeroepen – hij doelde op de veenarbeiders – doch de daarvoor in aanmerking komende arbeiders zouden worden aangewezen.¹¹⁸

In een circulaire van het departement van Sociale Zaken, gedateerd 3 februari 1938, werden deze door Van Lier aangekondigde maatregelen aan de gemeentebesturen bekend gemaakt. Hierin werd aan de burgemeesters en wethouders medegedeeld, dat er in de loop van 1938 een vrij grote werkgelegenheid zou bestaan voor Nederlandse veenarbeiders uit Drente en Groningen in de Duitse veenderijen vlak over de grens, in Oldenburg, Hannover en Westfalen. Naar de mening van het departement (Romme was toen minister van Sociale Zaken) was deze arbeid in het algemeen geschikt voor veenarbeiders. Weigerachtige veenarbeiders dienden dan ook voor steunuitkering of plaatsing in de werkverschaffing voorlopig niet meer in aanmerking te komen; in zulke gevallen moest eveneens bezwaar worden gemaakt tegen uitkering uit een werklozenkas, tenzij door de minister of namens hem anders werd beslist. In maart 1938 werden deze bepalingen eveneens van toepassing verklaard op enkele categorieën landarbeiders en melkers.¹¹⁹

Tegen deze beslissing rees van vele zijden kritiek en verzet. Zo was de Rijksinspecteur voor de Werkverschaffing in Drente gebleken, dat van de gemeentebesturen weinig medewerking te verwachten was.¹²⁰ Burgemeesters en wethouders – en vooral de laatsten – waren huiverig om dwangmaatregelen toe te passen. De ontstemming kwam ook in de Tweede Kamer tot uitdrukking. Reeds vóór het verschijnen van bovenge-

¹¹⁷ Het verslag van deze vergadering bevindt zich in het archief van het Rijksarbeidsbureau. ¹¹⁸ Een verslag van deze vergadering wordt gegeven in de brief van een 'vakkundig ambtenaar voor de arbeidsbemiddeling bij de Rijksdienst der W.V. en A.B.' aan de directeur van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling. Groningen, 31 jan. 1938. ¹¹⁹ Circ. van de Afd. W.V. en A.B. (Min. v. S.Z.) aan de gemeentebesturen, 2 mrt. 1938. ¹²⁰ Rijksinspecteur voor de Werkverschaffing in Drente aan de min. v. S.Z. Assen, 17 mrt. 1938.

noemde circulaire, nl. op 1 december 1937, had het sociaal-democratische Tweede Kamerlid J. Hilgenga (hij was tevens voorzitter van de moderne landarbeidersbond) betoogd, dat arbeid, waarvoor de arbeiders vaak weken achtereen de gezinnen verlaten moesten, in het algemeen niet als passende arbeid kon en mocht worden beschouwd – en deze bepaling mocht vooral niet van toepassing zijn voor Duitsland, waar, zo vervolgde hij, geen vrijheid van meningsuiting op politiek en godsdienstig gebied bestond en het de Nederlandse arbeiders verboden was, het orgaan van hun politieke partij of hun eigen vakblad te ontvangen. De regering, aldus Hilgenga, had aanvankelijk deze bezwaren ook gevoeld. Had zij niet in haar circulaire van 4 maart 1937 geschreven, dat personen beter deden van deze werkgelegenheid geen gebruik te maken, wanneer zij zich door hun politieke overtuiging moeilijk met de in Duitsland heersende opvattingen konden verenigen? Maar namen de arbeiders dit standpunt in, zo zeide Hilgenga, dan antwoordde de minister: 'Toch moet ge gaan, en als ge weigert, volgt uitsluiting uit werkverschaffing, steun of werklozenkas.' De opgelegde dwang, de vrijheidsbeperking ging Hilgenga 'veel te ver'.¹²¹

In zijn antwoord zei minister Romme dat men op grond van principiële bezwaren die geëerbiedigd behoorden te worden, natuurlijk de mensen niet dwingen kon in het buitenland, ook niet in een bepaald land, te gaan werken. Maar hij wees Hilgenga er op, dat het uit een oogpunt van werkloosheidsbestrijding te betreuren zou zijn als niet op de ingeslagen weg – Romme bedoelde hier de tewerkstelling in Duitsland – kon worden verder gegaan. Er waren wel eens moeilijkheden – men zag er nl. tegen op, ver van huis te gaan werken – maar gewoonlijk lagen deze niet op godsdienstig of politiek gebied. Hilgenga behoefde geen vrees te hebben, zo ging de minister voort, dat nu van Nederlandse zijde 'een zekere drang' werd uitgeoefend arbeiders in Duitsland te plaatsen, de Duitse werkgevers hiervan misbruik zouden maken. De arbeidsvoorwaarden waren van dien aard en zij werden door de werkgevers in het algemeen zó toegepast, zo besloot Romme zijn antwoord, dat daarover weinig of geen klachten werden gehoord.¹²²

Na de bovengenoemde circulaire stelde het Tweede Kamerlid W. Drees de kwestie op 8 maart 1938 opnieuw aan de orde. Minister Romme handhaafde in zijn antwoord echter hetgeen hij reeds in december 1937 gezegd had; er waren door de arbeiders slechts bij uitzondering principiële bezwaren opgeworpen – waartoe de minister rekende: 'de onmogelijkheid van de beleving der godsdienstige overtuiging'. Hiermede stemde aldus de minister, ook het verschijnsel overeen, dat uit vele gemeenten meer arbeiders in Duitsland gingen werken dan het jaar tevoren het geval was geweest. Verder wees hij er op, dat er omtrent het toepassen van de circulaire overleg was gepleegd met de drie grootste landarbeidersorganisaties, met wie overeenstemming was bereikt omtrent de wijze van toepassing.¹²³ Tegen deze formulering rees van de zijde der landarbeidersbonden verzet. De Nederlandse Bond van arbeiders in het landbouw-, tuinbouw- en zuivelbedrijf verklaarde in een persbericht, dat uit het antwoord van

¹²¹ Tweede Kamer, *Hand. 1937-1938*, p. 547. ¹²² *Ibid.*, p. 563. ¹²³ *Ibid.*, Aanhangsel p. 83.

minister Romme niet mocht worden afgeleid, dat de landarbeidersbonden zich met uitzending naar Duitsland – men sprak van 'verplichte uitzending' – hadden verenigd. Wel was er overleg gepleegd omtrent de toepassing van de circulaire en daarbij hadden de bonden aangedrongen op een soepele uitvoering, doch het door hen geuite bezwaar tegen de bepalingen in de circulaire van 2 maart 1938 bleef, aldus het bericht van deze moderne bond, zonder resultaat.¹²⁴

Ook het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond protesteerde. Het richtte zich tot de minister in twee scherp gestelde brieven, – van 18 maart en 2 mei 1938 – en pleitte daarin voor opheffing van de sanctie-maatregelen tegen gehuwde arbeiders die niet in Duitsland wilden gaan werken; mede op deze wijze wilde men voorkomen 'dat onnodig tal van huisgezinnen tegen hun wil maandenlang uit elkaar ... gerukt' werden. Er waren immers genoeg ongehuwde arbeiders die voor plaatsing in Duitsland in aanmerking kwamen en daarom noemde het Verbond de strafmaatregel, nl. verwijdering uit de werklozenzorg, een 'ongemotiveerde dwang'. Tevens werd 'zeer beslist' de verplichting om in Duitsland werk te aanvaarden, 'als toetsingmiddel voor werkwiligheid' afgewezen. Bovendien werd gewezen op 'een sterk groeiende ontstemming' ten plattelande, veroorzaakt vooral 'door het drastisch optreden van sommige gemeentebesturen' die de werkverschaffing geheel stop gezet hadden.¹²⁵

Van andere zijde, nl. in het blad *Maatschappelijk Hulpbetoon*, werd meer direct aandacht gevraagd voor het politieke karakter van de circulaires. Men wees er op, dat er weliswaar vóór het Hitler-regime talloze Nederlanders in Duitsland gewerkt hadden, doch dat er wel enig verschil met vroeger was, 'in het bijzonder voor de vrijheidsliebende Nederlander'. Het was 'natuurlijk heel gemakkelijk' te beweren, zo ging het blad verder, dat de Nederlander zich van inmenging in de binnenlandse politiek had te onthouden, maar juist het zwijgen kan voor de betrokkene uiterst moeilijk zijn. Tevens werd het feit signaleerd, dat het departement de lonen in Duitsland behoorlijk genoemd had. *Maatschappelijk Hulpbetoon* ontkende dit niet, doch wees er tevens op, dat in de praktijk dergelijke lonen niet altijd verdiend werden, tenzij de arbeidsdag zeer lang was.¹²⁶

De van verschillende zijden uitgebrachte kritiek had ten gevolge, dat de vroegere aanwijzing van de minister in een circulaire van 6 mei 1938 nader werd geconcretiseerd. Hierin werd medegedeeld, dat in een groot aantal brieven van gemeentebesturen, vakbonden van landarbeiders en anderen bezwaren waren ingebracht ten aanzien van de tewerkstelling van gehuwde arbeiders in Duitsland. In het vervolg zou nu werk allereerst dienen te worden aangeboden aan ongehuwden; voor gehuwden moest de arbeid in Duitsland ook wel passend worden geacht doch bij 'de aandrang', die op deze categorie werd uitgeoefend, aldus de circulaire, kon met geponde bezwaren ernstig

¹²⁴ *Het Volk*, 9 apr. 1938, avondblad. In een brief d.d. 20 april 1938 schreef ir. Verwey aan deze bond, dat het betreffende persbericht niet in overeenstemming was 'met de geest van onze bespreking'.

¹²⁵ Zie de brieven d.d. 18 maart en 2 mei 1938 van het R.K.W.V. aan de min. v. S.Z. De door ons geciteerde passages zijn uit de brief van 2 mei. ¹²⁶ *Maatschappelijk Hulpbetoon*, officieel orgaan van de Vereeniging van leiders van openbare diensten en instellingen voor Maatschappelijk Hulpbetoon, 10 apr. 1938.

rekening worden gehouden. Deze bezwaren dienden allereerst door het gemeentebestuur zelf onder het oog te worden gezien. Als algemene gedragslijn werd voorgesteld, een niet te sterke aandrang op de betrokkenen uit te oefenen indien lange afwezigheid van het gezinshoofd niet wenselijk was. Men had hierbij op het oog ziekte in het gezin, aanstaande bevalling van de vrouw, noodzakelijke zorg voor kleine kinderen e.d.

Al gaf deze circulaire van 6 mei een nadere precisering, een principiële koerswijziging betekende hij niet. Wel was er een soepeler toepassing mogelijk geworden. Over politieke bezwaren werd echter in deze nieuwe circulaire niet expliciet gesproken. Volgens een schrijven van Verwey, die zijn minister ten aanzien hiervan reeds eerder ingelicht had – nl. naar aanleiding van de vragen van Drees – behandelde men van Duitse zijde de Nederlandse arbeiders zeer tegemoetkomend en hield men er rekening met 'onze vrijheidszin op het gebied van godsdienst, staatkunde, enz.' Dit werd naar Verwey's mening bevestigd door de waarnemingen van Van Lier en zijn medewerkers en van de directeur en staf van de Nederlandse Arbeidsbeurs te Oberhausen.¹²⁷ Maar van sociaal-democratische, revolutionair-socialistische en communistische zijde bleef op grond van politieke bezwaren het verzet voortduren, met name in de noordelijke provincieën. In sommige gemeenten werd de tegenactie van deze kant zeer intensief gevoerd door middel van vergaderingen, pers, strooibiljetten en huisbezoek.¹²⁸ Zij richtte zich in Oost-Groningen ook tegen het *vrijwillig* werken in Duitsland. Verwey schreef in verband hiermede aan de secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken, mr. dr. A. L. Scholtens, dat zij die – gekant tegen het nazi-regiem – niet slechts zelf weigerden werk in Duitsland te aanvaarden, maar bovendien ook anderen opwekten daar niet te gaan werken, niet met zachte handschoenen behoeften te worden aangepakt.¹²⁹

Verwey ging zelf naar Groningen om zich op de hoogte te stellen van de stand van zaken. Klachten omtrent de arbeidstoestanden in Duitsland bleken er vrijwel niet te bestaan. Wel waren er, zo rapporteerde hij de minister, bezwaren tegen de dwang geuit. 'Ik wees' – zo schreef hij – 'op Uw circulaire van 2 maart jl. welke m.i. niet op verlangen van georganiseerde volksverarmers kon worden ingetrokken'.¹³⁰

Intussen was Verwey over de plaatsing in Duitsland niet ontevreden. Uit de drie noordelijke provincieën waren gedurende de eerste acht maanden van 1938 5.000 arbeiders in Duitsland geplaatst. Hiervan leverde Friesland echter slechts enkele honderden. Dit was het gevolg vooral van sociaal-democratische actie.¹³¹

In 1939 werd het aantal in Duitsland werkzame arbeiders sterk beïnvloed door de gespannen internationale verhoudingen. Tot juni van dat jaar waren er ongeveer 6.000 personen geplaatst.¹³² Het aantal vrijwilligers hiervan is ons niet bekend. Veel zullen

¹²⁷ Verwey aan min. v. S.Z., 22 mrt. 1938. ¹²⁸ Verwey aan min. v. S.Z., 21 sept. 1938. ¹²⁹ Nota van Verwey voor de Secr.-Gen. v.h. dep. v. S.Z., 19 juli 1938. ¹³⁰ Nota van Verwey voor de min. v. S.Z., 27 juli 1938. ¹³¹ Verwey aan de min. v. S.Z., 21 sept. 1938. ¹³² In 1939 werden er in totaal 11.000 man in Duitsland geplaatst. Zie: *Cursus over de arbeidsbemiddeling*, p. 10. Uitgave van het Rijksarbeidsbureau. (Den Haag, 1941) Volgens deze publikatie werden er in 1938, 17.000 personen naar Duitsland bemiddeld. p. 10.

het er niet zijn geweest. Dit zou men althans kunnen afleiden uit een passage – een kenmerkende passage – in een brief die Van Lier op 21 juni 1939 aan de minister schreef:

'De toestand is nu zo, dat wij vele Noord-Brabantse, Limburgse en Zeeuwse gemeenten bijna hebben leeggepompt, wat beschikbare arbeiders betreft, zodat in verscheidene dezer gemeenten steun- en werkverschaffing zijn stopgezet en zeer ingekrompen; waarom levert het Zuiden (in tegenstelling tot Drente. RvO) het leeuwendeel der arbeiders, die in Duitsland gaan werken? Er zijn toch onder de R.K. bevolking in het Zuiden ook bezwaren tegen het regime in Duitsland!!

Er is maar één antwoord mogelijk en wel dit: eensdeels de mentaliteit van arbeiders en gemeentebesturen in Drente, die op Overheidszorg zijn ingesteld en anderdeels te weinig druk van boven om aan deze toestand een einde te maken.'

Uit het bovenstaande blijkt wel, dat met betrekking tot de uitzending van arbeiders naar Duitsland de regering druk uitoefende op de lagere bestuursorganen en dat ten aanzien van een deel der werklozen van een gedwongen tewerkstelling in Duitsland, onder sanctie van steuninhouding, gesproken kan worden.

Hierin kwam bij het uitbreken van de oorlog in september 1939 verandering.

De minister van Sociale Zaken, dr. J. van den Tempel, deelde Verwey in die dagen nl. mede, dat arbeid in Duitsland niet meer als passende arbeid kon worden beschouwd. Dit impliceerde dat in het vervolg geen steunuitkering mocht worden ingehouden aan werklozen of plaatsing in de werkverschaffing geweigerd, indien deze mensen geen werk in Duitsland wensten te aanvaarden dat hun door de arbeidsbeurzen werd aangeboden.¹³³ In verband met de door de regering gevoerde neutraliteitspolitiek mocht aan deze wijziging echter geen ruchtbaarheid worden gegeven. Hieraan werd – voorzover ons bekend – strict de hand gehouden. Zelfs de secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken werd niet op de hoogte gesteld. Dat deze ver doorgevoerde geheimzinnigheid niet zonder gevolgen zou blijven voor het beleid dat door deze secretaris-generaal direct na de capitulatie met betrekking tot de uitzending van werklozen naar Duitsland werd gevoerd, zal later nog blijken.¹³⁴

De Arbeidsbemiddeling

Bij het realiseren van haar beleid stonden de regering geen andere dan financiële drukmiddelen – het inhouden van de rijksbijdragen uit het Werkloosheidssubsidiefonds in de kosten van werkverschaffing en steunverlening – ter beschikking. Daardoor

¹³³ Na de oorlog verklaarde Verwey, dat hij 'als rechter in hoogste instantie' zich evenmin zou mogen verenigen 'met een eventueel bezwaar van een gemeentebestuur tegen uitkering uit een werklozenkas aan een werkman of bediende die geweigerd had in Duitsland te gaan werken.' Notitie van Verwey in het getypte manuscript van dit boek bij p. 76. ¹³⁴ a. Rapport van de Zuiveringscommissie-Cleveringa (in deze zuiveringscommissie zaten prof. mr. R. P. Cleveringa, mr. A. M. Joekes en E. Kupers, Cleveringa was voorzitter, secretaris mr. P. O. F. M. Cremers) over de gedragingen van Verwey tijdens de bezettingstijd. 21 dec. 1945. b. Verhoor van Verwey in het Bewaringskamp te Laren. (geen datum) c Na de oorlog verklaarde Verwey, dat hij van de mededeling van Van den Tempel en de door deze hem opgelegde zwijgplicht geen gebruik behoefde te maken, omdat na de mobilisatie de uitzending naar Duitsland praktisch niet meer aan de orde kwam en dat hij, voorzover dit wel het geval zal zijn geweest, wel een uitweg gevonden zal hebben. Bespreking met B. A. Sijes op 24 mrt. 1961.

ontstond niet alleen bij hogere en lagere ambtenaren de opvatting, dat meer drang en dwang noodzakelijk waren – we wezen hier reeds op – maar ook dat de plaatselijke invloeden gedeeltelijk of geheel moesten worden uitgeschakeld. Dit laatste vormde een der overwegingen die tot kritiek op de toenmalige organisatie van de arbeidsbemiddeling aanleiding gaven. Er waren echter ook andere. Ze hadden o.m. betrekking op de interlocale bemiddeling in het land en op de wijze waarop de arbeidsbemiddeling in de gemeenten zelf werd gehanteerd. Voor een beter begrip van deze bezwaren is het gewenst, een samenvatting van de toenmalige organisatie te laten volgen. De kennis daarvan zal ook van nut zijn, wanneer in hoofdstuk III de ingrijpende reorganisatie van dit instituut na mei 1940 wordt behandeld.

De Arbeidsbemiddelingswet-1930 – hij gaf in het algemeen een wettelijke grondslag aan een organisatie die reeds voordien in de praktijk was gegroeid – schreef voor, dat de gemeenten boven de 15.000 inwoners verplicht waren een arbeidsbeurs op te richten. De andere gemeenten konden volstaan met een agentschap. Het land werd verdeeld in een aantal districten. De minister droeg aan een bepaalde gemeentelijke arbeidsbeurs de taak op om als districtsarbeidsbeurs op te treden. In 1938 waren er 43. De directeur van een dergelijke gemeentelijke arbeidsbeurs was tevens met de dagelijkse leiding van de districtsarbeidsbeurs belast. Een districtsarbeidsbeurs moest zorgen voor de samenwerking van de arbeidsbeurzen en agentschappen binnen het district. Van deze taak was de interlocale bemiddeling binnen het district het belangrijkste onderdeel. De algemene leiding van en het toezicht op deze organen, de bevordering van de interlocale bemiddeling in het Rijk en de leiding bij de bemiddeling naar het buitenland, waren aan de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling opgedragen. Onder deze Rijksdienst ressorteerde een Centrale Rijks-Arbeidsbeurs, die de interlocale bemiddeling in het Rijk moest behartigen.

De gemeenteraad stelde voor elke gemeentelijke arbeidsbeurs een verordening vast. Hierin werden ook de taak en de bevoegdheden van een commissie geregeld, die toezicht op het werk van de arbeidsbeurs uitoefende en waarvan de voorzitter en leden door de gemeenteraad werden benoemd. De gemeenteraad bepaalde ook het aantal leden van deze commissie waarin werkgevers en werknemers gelijkelijk vertegenwoordigd moesten zijn. De organisaties van werknemers en werkgevers moesten de gelegenheid krijgen, kandidaten te stellen voor het lidmaatschap van de commissie. Met de dagelijkse leiding van een arbeidsbeurs was een directeur belast die na advies van bovengenoemde commissie door de gemeenteraad werd benoemd; deze bepaalde ook zijn jaarwedde. Ongeveer gelijke bepalingen golden voor het instellen van een agentschap.

Ten slotte kende de wet de Centrale Commissie van Bijstand voor de Arbeidsbemiddeling en de Migratie, die in Den Haag zetelde. Zijn taak was, aan de minister en aan de directeur van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling adviezen te geven; bovendien trad hij op als Commissie van toezicht voor de Centrale Rijksarbeidsbeurs. Deze commissie bestond uit vertegenwoordigers van werknemers, werkgevers, het Rijk, gemeentebesturen, verenigingen werkzaam op het

gebied der openbare of bijzondere arbeidsbemiddeling en personen, die van de arbeidsbemiddeling en de migratie studie hadden gemaakt.¹³⁵

Zoals uit bovenstaande samenvatting blijkt, kon de rijksoverheid in feite geen beslissende invloed op de leiding van de gemeentelijke organen uitoefenen, doordat de wet in zeker opzicht een dualistisch karakter droeg. De directeur van een districtsarbeidsbeurs b.v. ontving zijn instructie van de minister maar werd daarmee a.h.w. ook chef van zichzelf in zijn functie als leider van de gemeentelijke arbeidsbeurs.¹³⁶ Voorts werden ook de kosten van de districtsarbeidsbeurs betaald door het Rijk en door de gemeenten in het district. Verder strekte zich de invloed van het Rijk nauwelijks uit.

Uit de communale grondslag van de wet sproten ook bij de interlocale bemiddeling van arbeidskrachten allerlei moeilijkheden voort. Zo werden ingezetenen der gemeente, al waren zij minder geschikt, soms eerder tewerkgesteld dan goede arbeidskrachten uit andere gemeenten. Verder was de arbeidsbeurs er als gemeentelijke instelling op bedacht, het totaal bedrag van de werklozensteun der gemeente te verminderen. Daarom werden soms 'lastige elementen of dure steunklanten' eerder aan werk geholpen.¹³⁷

Een andere grief tegen de bestaande organisatie lag in het feit, dat de gemeentelijke arbeidsbeurzen en de agentschappen met veel ander werk dan de arbeidsbemiddeling alleen belast waren. Met uitzondering van de grootste gemeenten behoorden de werklozenverzekering, de steunverlening aan werklozen en kleine boeren, de werkverschaffing, soms het werk van Maatschappelijk Hulpbetoon en de levensmiddelen-distributie onder werklozen eveneens tot de taak van de directeuren der arbeidsbeurzen, resp. tot die van de agenten van de arbeidsbemiddeling. Door deze overbelasting hadden de directeuren van de districtsarbeidsbeurzen vaak niet voldoende tijd om de agenten in het district tot meerdere activiteit aan te sporen of hun werk te controleren. Overbodig was dit niet, daar in zeer vele gevallen de leiders der agentschappen niet voor hun taak geschikt waren. Een tekort aan bekwaamheid kon trouwens ook aan verschillende directeuren van gemeente- en districtsarbeidsbeurzen verweten worden, tenminste volgens de adjunct-directeur van de Afdeling Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling, mr. H. J. Morren. Hij wees daarbij op de omstandigheid, dat de gemeenteraad de directeuren benoemde en 'de politiek' bij deze benoeming vaak een belangrijke rol speelde.¹³⁸ 'Al zeer eigenaardig' was ook de situatie dat de directeur van de gemeentelijke arbeidsbeurs een kritisch verslag aan zichzelf over zijn eigen werkzaamheden moest uitbrengen, indien hij, hetgeen 'vaak' gebeurde, ook secretaris van de gemeentelijke commissie was die controle over het werk der arbeidsbeurs moest uitoefenen. Zijn voorzitter was daarbij – eveneens vaak – de wethouder van Sociale Zaken.¹³⁹

Zolang het maatschappelijk leven zonder ernstige stoornissen functioneerde, werden de bezwaren tegen deze organisatie van de arbeidsbemiddeling niet zo hevig gevoeld.

¹³⁵ Th. van Lier: *De Arb. bem. wet 1930*. ¹³⁶ *Ibid.*, p. 98, 99. ¹³⁷ Mr. H. J. Morren: 'De arbeidsbeurzen en de werkloosheid', *NRC*, 2 nov. 1938. ¹³⁸ *Ibid.* ¹³⁹ Dr. W. L. P. M. de Kort: *De arbeidsbemiddeling in Nederland*, p. 306.

Dit veranderde echter tijdens de crisis, toen op een omvangrijke blijvende werkloosheid¹⁴⁰ werd gerekend en het inzicht groeide dat alleen de regering in staat was, vraag en aanbod op de arbeidsmarkt te overzien; dat het haar taak was de maatregelen te nemen om deze vraag en aanbod tot elkaar te brengen – ook al was dit wellicht niet altijd in overeenstemming met plaatselijke belangen. Wilde men de werkloosheid grootscheeps en systematisch bestrijden, dan moesten de regeringsmaatregelen niet door gemeentelijke instellingen, niet door 1100 eenheden, ieder met eigen belangen, belemmerd of lamgelegd kunnen worden. Alleen op deze wijze zou, naar de mening van Morren, de arbeidsbemiddeling een rol kunnen spelen bij de pogingen het werkloosheidscijfer en de uitgaven voor de steunverlening te doen verminderen.¹⁴¹

In de praktijk betekende dit, dat de autoriteit van de gemeenten ten aanzien van de arbeidsbeurzen moest worden beknot. Deze 'gedachtengang leeft zonder twijfel bij verscheidenen onder ons', aldus Morren, die de gemeentelijke autonomie weliswaar 'een groot goed' achtte, maar dan voor het regelen van kwesties van zuiver locale aard. 'Wanneer men in een plaats', zo zeide hij, 'veel last van mussen heeft en men bepaalt dat elke grondbezitter jaarlijks bij de burgemeester twee poten van één mus moet inleveren, wanneer men meent, dat de kermis moet worden afgeschaft, omdat ze de levensvreugde ter plaatse op een te hoog peil brengt... dan is de autonomie der gemeenten een instituut bij uitnemendheid om zijn lusten bot te vieren.'¹⁴² Het werkloosheidsvraagstuk – evenals de werkloosheidsbestrijding uiteraard nauw verweven met de internationale economische situatie en mogelijkheden – was van zo algemene aard dat de autonomie van de gemeenten niet ontzien kon worden. Had zij, zo vroeg Morren zich af, 'de Regering al niet genoeg parten gespeeld?'¹⁴³ Hierbij doelde hij op de gemeenten, die de politiek van de regering betreffende de werkloosheidsverzekering niet wilden volgen en daardoor de 'gemeentenaren' dupeerden.

Bij de bezwaren die tegen de bestaande organisatie werden aangevoerd, werd er ook nog de aandacht op gevestigd dat de ontwikkeling van het economisch leven en de veranderingen die zich in de structuur van het bedrijfsleven voltrokken, vanzelfsprekend ook een verandering in de organisatie der arbeidsbemiddeling vereisten. Daarbij wees men op de toename van de bedrijven; op de specialisatie van de industriële arbeid, die een betere vakbemiddeling noodzakelijk maakte; op de mechanisatie, die de ongeschooldheid van de arbeider in de hand werkte en hem minder afhankelijk maakte van de locale werkgelegenheid; op de vestiging van industriële bedrijven buiten de grote steden en op de groei van de verkeersmiddelen, die de verplaatsing van arbeidskrachten bevorderde. Het waren alles factoren, waardoor een organisatie van de arbeidsbemiddeling op gemeentelijke grondslag te eng was geworden.

¹⁴⁰ *Onderzoek naar de 'blijvende werkloosheid' en haar bestrijding*. Rapport van de Commissie ingesteld bij beschikking van den voorzitter van de Hoge Raad van Arbeid, d.d. 18 dec. 1936. ¹⁴¹ *NRC*, 2 nov. 1938. ¹⁴² Deze opmerkingen maakte Morren in de discussie die zich ontspon op een vergadering van de Vereniging van Nederlandse Arbeidsbeurzen, waar een drietal prae-adviezen over de volgende vragen werden besproken: 'Is het, teneinde de arbeidsbemiddeling zo doeltreffend mogelijk te doen zijn, wenselijk in hare organisatie wijziging te brengen?' 'Zo ja, welke maatregelen moeten daartoe gewenst worden geacht?' Zie *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad*, oktober 1939. ¹⁴³ *Ibid*

De vraag of men de arbeidsbemiddeling tot een rijkszaak zou maken, is in de jaren 1938 tot 1940 druk besproken. Men keek daarbij ook over de grenzen en wees op Engeland en Duitsland. Het verloop der werkloosheid in laatstgenoemd land was, aldus Verwey in februari 1938 in een artikel over de werkloosheidsbestrijding, 'van wereld-historische betekenis'.¹⁴⁴ Over de organisatorische problemen die bij een centralisatie der rijksarbeidsbemiddeling ter sprake kwamen, refereerde op zijn uitnodiging en met toestemming van de minister in april van dat jaar Syrup, de *Präsident der Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung* in Den Haag voor een kring van deskundigen. In het genoemde artikel schreef Verwey dat het hem verheugde, Syrup bereid te hebben gevonden, een inleiding te houden. Het Nederlandse volk kon wel niet alles van het nationaal-socialistische systeem, zowel als van het voorgaande, overnemen – 'zelfs niet alles wat het in Duitsland voor Duitsland goed acht' – maar het zou van Syrup gaarne willen leren. Niet het minst, aldus Verwey, zouden zij dit willen doen, die de Oranje-traditie van harte aanhingen. In de stoornissen van de massa-psyche – gevolg van zeer omvangrijke werkloosheid – erkenden zij immers 'een gevaar voor de hoge volkswelvaart van die traditie'. Daar kwam bij, dat de omvang van de werkgelegenheid in Duitsland van groot belang voor Nederland was. Inzicht in de Duitse arbeidsmarkt was dus waardevol. Met deze woorden leidde Verwey de *Präsident der Reichsanstalt* in, die twee maanden later over 'zijn langjarige ervaring' in verband met de '*Regelung des Arbeitseinsatzes und der Arbeitslosenhilfe in Deutschland*' zou spreken. Zijn inleiding, die een historisch overzicht bevatte van de moeilijkheden waarmee Duitsland vooral sedert 1918 te kampen had,¹⁴⁵ bleek weinig mogelijkheden te bieden waaraan de Nederlandse ambtenaren op grond van de in Nederland heersende economische en politieke verhoudingen zouden kunnen aanknopen.

Centralisatie en reorganisatie vormden ook het onderwerp op een vergadering van de Vereniging van Nederlandse Arbeidsbeurzen op 27 en 28 juni 1939. Voor deze vergadering waren drie prae-adviezen uitgebracht, die alle op meerdere of mindere reorganisatie aandrongen. In de bespreking werd het bestaande stelsel alleen verdedigd door de directeur van de gemeentelijke arbeidsbeurs te Amsterdam, W. F. Detiger. Hij meende, dat het bedrijfsleven voor 95% lokaal was ingesteld en de arbeidsbemiddeling dus het beste via de gemeentelijke organen kon lopen. Al gingen de aanbevolen verbeteringen wel in de richting van meer invloed van het Rijk, van meer efficiency en van beter contact met het bedrijfsleven, in feite liet men de gemeentelijke grondslag van de arbeidsbemiddeling onaangetast. Een der prae-adviseurs meende wel, dat op den duur de gehele arbeidsbemiddeling rijkszaak zou moeten worden, maar in zijn voorstellen had hij zich tot een middenweg beperkt, daar hij 'te veel remmende oppositie' vreesde wanneer de autonomie van de gemeenten in gedrang kwam.¹⁴⁶

Ook op het departement van Sociale Zaken werd de kwestie aan een nadere studie onderworpen. Minister Van den Tempel vroeg in oktober 1939 de Centrale Commissie

¹⁴⁴ *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad*, feb. 1938. ¹⁴⁵ Syrup, *Regelung*, p. 3. ¹⁴⁶ *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad*, mei 1939, p. 118.

van Bijstand voor de Arbeidsbemiddeling en de Migratie om advies. Deze kwam niet tot een eensgezinde opvatting. Verwey was van mening, dat de urgentie om de arbeidsbemiddeling geheel tot rijkszaak te maken, nog niet aanwezig was, hetgeen Van Lier bestreed. Een door de Centrale Commissie ingestelde sub-commissie slaagde er evenmin in, tot overeenstemming te komen, zoals blijkt uit een rapport van 6 mei 1940.¹⁴⁸ Een meerderheid van drie leden der sub-commissie achtte het niet raadzaam, de arbeidsbemiddeling geheel tot rijkszaak te maken. Een minderheid van twee leden bepleitte de wenselijkheid om over de gehele linie de arbeidsbemiddeling op te dragen aan rijksambtenaren en vanuit één centraal punt van rijkswege te doen leiden. Allen waren het er echter over eens, dat de invloed van het centrale rijksorgaan der arbeidsbemiddeling groter moest worden dan het geval was in het bestaande stelsel. De oude districtenindeling moest worden vervangen door een indeling in kringen, die een aantal economisch samenhangende gemeenten zou omvatten. De directeuren dezer kring-arbeidsbeurzen zouden benoemd worden door een daartoe door de gemeenten aangewezen instantie, en uit een voordracht die door de directeur van de Rijksdienst was goedgekeurd. De directeur van de kring-arbeidsbeurs zou verplicht moeten worden, de aanwijzingen door de directeur van de Rijksdienst gegeven, op te volgen, hetgeen voor een coördinatie van de arbeidsbemiddeling wel het belangrijkste was. Als hulpmiddelen voor een meer doelmatig werken der arbeidsbemiddeling wees de commissie er op, dat onder leiding van de Rijksdienst de kring-arbeidsbeurzen moesten beschikken over 'een behoorlijke documentatie' van de werkzoekenden die bij hen stonden ingeschreven en van het zich in hun gebied bevindend bedrijfsleven. In dit verband werd op de voordelen van een arbeidsboekje en van een grotere toepassing van het psychotechnisch onderzoek gewezen. In een toekomstige wet zou verder moeten worden opgenomen, dat aan de directeur van de kring-arbeidsbeurzen de leiding van andere werkzaamheden kon worden opgedragen, zolang de directeur van de Rijksdienst hier tegen geen bezwaar had.

Dit door de sub-commissie opgemaakte rapport behelsde aldus een lijst van wensen, die de uitdrukking waren van een langzame kentering in de opvattingen betreffende de taak en de plaats van de centrale overheid in de arbeidsbemiddeling.

CONCLUSIES: Uit onze beschouwingen over Duitsland bleek hoe zich in dit land onder leiding van de nationaal-socialisten een structuur-verandering voltrok van een vrij naar een in verschillend opzicht geleid kapitalisme, waarvan de inzet en het gebruik van arbeidskrachten onder leiding van een centraal georganiseerd apparaat één facet vormden. In Nederland was de ontwikkeling van andere aard. De crisispolitiek van de regering, gericht op handhaving en automatisch herstel van de vroegere structuur, stond een georganiseerde werkloosheidsbestrijding in de weg. Zo kwam de werkloosheids-

¹⁴⁷ Ontwerp-rapport inzake reorganisatie der arbeidsbemiddeling, uitgebracht door de Sub-commissie aan de Centrale Commissie van Bijstand voor de Arbeidsbemiddeling en de Migratie. Arch. RAB.

politiek van de regering in principe niet verder dan tot steunverlening aan werkloze arbeiders. De Nederlandse crisis- en werkloosheidspolitiek, alsmede de steun aan het bedrijfsleven, vormden een samenhangend geheel; het was de sociale verschijningsvorm van de in de jaren dertig gevoerde liberale deflatie-politiek. De verwachting, dat het vrije spel der maatschappelijke krachten zich toch zou doorzetten, verhinderde een doelbewuste politiek en blokkeerde een consequent georganiseerd regeringsoptreden. Dit kwam eveneens tot uiting op die gebieden, die nauw met de organisatie der werkloosheidsbestrijding samenhangen. Een herstel van het automatisme van vraag en aanbod zou immers niet alleen op de goederen- doch ook op de arbeidsmarkt werken. Binnen een dergelijke opvatting kregen de vraagstukken betreffende de organisatie der werkloosheidsbestrijding niet die urgentie die gevoeld werd door hen die in hun dagelijkse taak op dit terrein door deze organisatorische tekorten belemmerd werden. Hieruit kunnen ook de geprikkeldheid en het ongeduld van sommige hoofdambtenaren, zoals wij die hiervoor aantreffen, verklaard worden.

Zo had de crisispolitiek van de regering ten gevolge, dat de organisatorische vraagstukken betreffende de werkloosheid en haar bestrijding wel in bepaalde kringen aan de orde werden gesteld, doch niet tot oplossing konden komen, daar zij niet aansloten bij een economische en politieke situatie als in Duitsland. Wel waren in Nederland dezelfde tendensen te bespeuren. De staat greep op economisch terrein op tal van gebieden in; het ging bij verschillende groepen in de Nederlandse bevolking gepaard met een groeiend besef van de noodzaak ener ordening. De roep om 'een sterke man' vond niet alleen zijn oorsprong in de crisis waarin het gezag verkeerde, maar ook in de talloze maatregelen, die een grotere bevoegdheid van de regering vereisten. De werkloosheid riep vrijwel dezelfde vraagstukken op. Het inzicht dat zij niet meer 'vanzelf' zou verdwijnen, de wijze waarop in andere landen getracht werd de werkloosheid te bestrijden (b.v. de *New Deal* in de Verenigde Staten), alsmede het langzaam doordringen van andere economische theorieën, die in het middel ener koopkrachtversterking en een krachtige uitvoering van openbare werken door de staat een verantwoorde crisisbestrijding zagen (o.a. J. M. Keynes) – al deze factoren waren oorzaak, dat ook op het gebied van de werkloosheidsbestrijding over maatregelen gesproken en geschreven werd, die de *Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung* reeds uitvoerde binnen het kader der Duitse bewapeningspolitiek. In Nederland bleef men echter in beginsel in dezelfde discussie steken, die – zoals wij hiervoor schreven – in 1931 op het *Reichswirtschaftsministerium* was gevoerd.

Door de capitulatie op 15 mei 1940 raakte Nederland in een veld dat door geheel andere economische en politieke krachten beheerst werd. Terwijl men hier nog gebukt ging onder de gevolgen van de crisis en zich met het probleem van een blijvende werkloosheid geconfronteerd zag, werkte de Duitse industrie onder hoogspanning, voortgedreven door bewapening en oorlogvoering – hongerend naar grondstoffen en arbeidskrachten. In het krachtenveld waarin Nederland nu opgenomen werd, ging het niet meer om de vraag van een meer of minder systematische bestrijding van de crisis. Het Nederlandse bedrijfsleven en de Nederlandse arbeiders moesten voortaan meelopen

in de pas die de Duitse oorlogvoering markeerde. Voor de centralisatie van de arbeidsbemiddeling werden de omstandigheden gunstiger, terwijl voor de behoefte aan arbeidskrachten aangesloten kon worden bij de circulaires van diverse ministers van Sociale Zaken en bij de opvatting van Nederlandse ambtenaren die tewerkstelling in Duitsland in de voorafgaande jaren steeds als een normale gang van zaken beschouwd hadden.

HOOFDSTUK II

HET DUITSE EN HET NEDERLANDSE BESTUUR

DE OVERDRACHT VAN HET REGERINGSGEZAG

Onder de druk van de snel oprukkende Duitse legers en in het vooruitzicht dat Nederland, althans het grootste deel, binnen zeer korte tijd zou worden bezet, verlieten de Koningin en de ministers op 13 mei 1940 het land. Men wenste een regeringscapitulatie te voorkomen¹ en met de Geallieerden de strijd voort te zetten. De overdracht van het regeringsgezag aan generaal H. G. Winkelman, de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, was op de valreep geschied. De ministers M. P. L. Steenberghe (Handel, Nijverheid en Scheepvaart) en mr. dr. A. A. van Rhijn (Landbouw en Visserij) – zij bevonden zich in Den Haag en waren toen nog niet van plan, naar Engeland te vertrekken – ontvingen van de voorzitter van de ministerraad, jhr. mr. D. J. de Geer, telefonisch bericht, dat de algemene leiding van zaken in handen moest worden gelegd van de Opperbevelhebber. Dit bericht werd door Steenberghe, in aanwezigheid van Van Rhijn, Winkelman en de chef van de Staf van de Opperbevelhebber, generaal-majoor H. F. M. baron van Voorst tot Voorst, aan de inmiddels bijeengeroepen secretarissen-generaal van de departementen doorgegeven. Gedurende de periode, gelegen tussen het vertrek van de regering en het optreden van een ander gezag, zou het nodig zijn, aldus Steenberghe, dat er een centraal gezag aanwezig was. De secretarissen-generaal verzocht hij zich in alle opzichten naar de aanwijzingen van de Opperbevelhebber te gedragen en inmiddels de zaken van de departementen zo goed mogelijk te behartigen. Speciale instructies of andere bijzondere richtlijnen werden bij die gelegenheid niet gegeven.² Na deze mededelingen vertrokken beide ministers en zo berustte nu bij de Opperbevelhebber het hoogste wetgevend en uitvoerend gezag.³ Onder zijn supervisie begonnen de secretarissen-generaal hun werkzaamheden, in afwachting van hetgeen de bezettingsautoriteiten verder zouden doen.

In zijn functie van centrale wetgever in het Nederlandse bezette gebied (in Zeeland werd toen nog gevochten) kondigde de Opperbevelhebber verschillende besluiten af,

¹ Proclamatie van Koningin Wilhelmina, *Algemeen Handelsblad* (afg. *A.H.*), 14 mei 1940. ² *a.* Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. In het vervolg te citeren als Parlementaire Enquêtecommissie (afg. *PEC*). IIC, p. 311, 313. *b.* Notulen van de vergadering van het College van Secretarissen-generaal (afg. Not. SSGG), 14 juli 1941. *c.* P.E.C. Subc. I, punt JO, bijl. 37. Overgelegd door Hirschfeld. 3 okt. 1945. ³ Prof. mr. J. H. W. Verzijl. 'De inrichting van het Duitse bestuur'. *Onderdrukking en Verzet.* (afg. *O. en V.*) I.

o.m. betreffende de inschakeling van Rijksbemiddelaars bij geschillen over arbeidsvoorwaarden, alsmede een verbod van stopzetting van de arbeid en van ontslag van arbeiders in ondernemingen.⁴ Ook werden regeringscommissarissen benoemd; op 18 mei 1940, dr. ir. J. A. Ringers voor de Wederopbouw en op 20 mei, prof. dr. J. E. de Quay voor de Organisatie van de Arbeid. Over de betekenis van enkele dezer besluiten komen wij nog te spreken.

Direct na de capitulatie en de ondertekening van de capitulatievoorwaarden werd het hoogste Duitse gezag in Nederland uitgeoefend door generaal Von Falkenhausen, de bevelhebber van de Duitse troepen in Nederland en België. Het bezette gebied kwam hiermede onder Duits militair bestuur. De handelingen van deze *Militärverwaltung* waren o.m. gebaseerd op richtlijnen, die de *Oberbefehlshaber des Heeres* reeds vóór het offensief in het westen had opgesteld. Zij kondigde enkele bekendmakingen af, waaronder die van de Opperbevelhebber der legergroep van 17 mei 1940 wel de meest bekende is. Hierin werd o.m. gewezen op de verplichting van rijks- en gemeentebesturen, van de politie en van het bedrijfsleven om verder te werken. Verboden werd prijzen en lonen te verhogen boven het bestaande peil. Vanzelfsprekend ontbrak niet de mededeling, dat de *Wehrmacht* de inwoners volledige vrijheid van persoon en eigendom zou waarborgen en dat niemand iets te vrezen had, die zich 'rustig en vreedzaam' gedroeg.⁵

De nieuwe functie van generaal Winkelman werd door het Duits militair bestuur stilzwijgend geaccepteerd. Het blijkt o.m. uit de besprekingen – we komen hier nog op terug – die tussen Duitse autoriteiten en de regeringscommissarissen Ringers en De Quay in die eerste dagen na de inval plaats vonden. Deze situatie was echter van korte duur, daar het militair gezag door een civiel gezag werd vervangen. Het personeel van de *Militärverwaltung* verdween vrijwel geheel, met uitzondering van het inmiddels gearriveerde *Vorkommando* van de latere *Rüstungsinspektion*. Deze instelling zorgde voor het onderbrengen van de *Wehrmacht*-orders bij de industrie en voor een goede uitvoering hiervan. Zij was bovendien één der instanties die, zoals nog blijken zal, later een belangrijke rol zou spelen bij de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland.

DE INSTELLING VAN HET RIJKSCOMMISSARIAAT

Organisatie en tegenstellingen

Bij decreet van Hitler van 18 mei 1940⁶ werd de Rijksminister Dr. Arthur Seyss-Inquart, bekend door de rol die hij gespeeld had bij de uitlevering van Oostenrijk aan Duitsland in 1938, benoemd tot Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied. In die functie oefende hij gedurende vijf jaren in het civiele ressort het hoogste regerings-

⁴ *Staatsblad*, nr. O. 800 en 801. ⁵ *A.H.*, 17 mei 1940. ⁶ *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied* (afg. *Verord.bl.*) 1940, p. 3.

gezag uit en trok hij alle bevoegdheden welke volgens de grondwet en de wetten aan de koning en de regering toekwamen, aan zich. Al spoedig bleek welke richting Seyss-Inquart zou inslaan. Hij maakte bekend, dat het geldende Nederlandse recht van kracht zou blijven, voorzover het verenigbaar was met de bezetting en niet in strijd met de bepalingen van het decreet van 18 mei, waarin als eerste taak van de Rijkscommissaris genoemd werd, 'beschermer van de Rijksbelangen' te zijn. Hij zou de nodige maatregelen, ook van wetgevende aard, nemen, indien deze belangen dit noodzakelijk maakten en verder, zoals het Landoorlogreglement van 1907 in artikel 43 voorschreef, ook ter instandhouding van de openbare orde en het openbare leven.⁷ De wetgevende maatregelen van Duitse makelij, verordeningen genaamd, werden afgekondigd in een *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied*.

Militaire kwesties behoorden niet tot de competentie van Seyss-Inquart. De *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* (WBN), de *General der Flieger* F. C. Christiansen – in de praktijk zonder operationele bevoegdheden en weinig meer dan een landelijk garnizoenscommandant – oefende 'die militärischen Hoheitsrechte' uit.⁸ Requisities in het civiele ressort geschieden echter door de Rijkscommissaris.

Het Duitse burgerlijke bestuur – gevormd na de installatie van Seyss-Inquart op 29 mei en daarna voortdurend uitgebreid en gewijzigd – was in feite een leidinggevend en toezichhoudend orgaan. Voor de uitoefening van zijn taak beschikte Seyss-Inquart behalve over een *Persönlicher Stab*, en een *Präsidialabteilung* (zij behandelde o.m. personeelskwesties van de bureaus en de organen van de Rijkscommissaris) over vier commissarissen-generaal. Dr. Friedrich Wimmer was *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*, dr. H. Fischböck, *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, H. A. Rauter, *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* en Fritz Schmidt, *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*. Na de dood van laatstgenoemde in juni 1943 – hij schijnt zelfmoord te hebben gepleegd door in de buurt van Parijs uit de trein te springen – werd hij vervangen door W. F. A. Ritterbusch. Verder benoemde Seyss-Inquart voor elke provincie en voor de steden Amsterdam en Rotterdam een gevolmachtigde, een zgn. *Beauftragte*. Zo was er een *Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Nord-Holland* en een *Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam*. Meestal waren het vurige partijgangers.⁹ Aan het bureau van deze *Beauftragten* was een *Referent für soziale Fragen* verbonden, die zich o.m. met kwesties betreffende de arbeidsinzet bezig hield.

Binnen het kader van de hun door Seyss-Inquart gegeven bevoegdheden hadden de commissarissen-generaal het recht van alle Nederlandse autoriteiten, bureaus en inrichtingen, zowel openbare als particuliere, inlichtingen van elke aard te eisen.

⁷ a. Oproep van de Rijkscommissaris ... aan het Nederlandse Volk. *Verord.bl.* 1940, p. 7. b. Verordening van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied (afg. VO) tot uitoefening van de Regeringsbevoegdheden in Nederland. No. 3. *Verord.bl.* 1940. In het vervolg geven wij slechts het nummer van de verordeningen in het *verord.bl.* aan en het jaar van afkondiging. Bovenstaande verordening wordt dus aangegeven als VO 3/1940. ⁸ Decreet van Hitler, 18 mei 1940. *Verord.bl.* 1940 .p. 3.

⁹ 'Bericht über die Lage und Entwicklung in den besetzten niederländischen Gebieten. *Berichtszeit* 29. Mai bis 19. Juli 1940. Rapport van Seyss-Inquart, Doc. PS-997.

Tevens was hun door de Rijkscommissaris een zgn. *Weisungsrecht* toegekend, hetgeen in de praktijk betekende dat zij de Nederlandse instanties de nodige bevelen konden geven. In het bijzonder hadden de commissarissen-generaal tot taak, de beslissingen van de Rijkscommissaris met betrekking tot door de Nederlandse autoriteiten ontworpen rechtsvoorschriften voor te bereiden.¹⁰ Zoals reeds uit hun titel blijkt, bestreek elke commissaris-generaal een bepaald gebied van het maatschappelijk leven. Wimmer behandelde o.m. aangelegenheden van wetgeving, binnenlands bestuur, toezicht op de gemeenten (met uitzondering echter van de aangelegenheden der gemeentepolitie), op de justitie (met uitzondering van de rijkspolitie), op het onderwijs, op de kerken en op twee afdelingen van het departement van Sociale Zaken (Volksgezondheid en de culturele en sociale jeugdzorg). Rauter voerde het bevel over de in Nederland gedetacheerde eenheden van de *Waffen-SS* en over de Duitse politie-eenheden en -organen. Verder had hij het toezicht op de rijks- en gemeentepolitie en gaf hij hun de nodige bevelen. Onder Fischböck ressorteerden o.m. alle aangelegenheden van de departementen van Financiën, van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, van Waterstaat, van Landbouw en Visserij en – met uitzondering van de periode april 1942 tot augustus 1944 – van het departement van Sociale Zaken (behalve de twee bovengenoemde afdelingen). Tot slot Schmidt, de *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*. Naast zijn bemoeienissen op politiek gebied en zijn intriges op dit terrein, hield hij zich o.m. bezig met alle kwesties 'der öffentlichen Meinungsbildung'¹¹; ook ressorteerden onder hem de Nederlandse Arbeidsdienst en het *Arbeitsbereich in den Niederlanden der NSDAP*, de organisatie van de in Nederland wonende Rijksduitsers. Sedert april 1942 bemoeide hij zich ook met alle kwesties betreffende de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland.

Elke commissaris-generaal was, zo blijkt, met een veelheid van taken belast. De uitvoering hiervan werd, onder zijn verantwoordelijkheid, weer overgedragen aan diverse *Hauptabteilungen* (*H. Abt.*) en *Abteilungen*. Zo ressorteerden onder Wimmer de *H. Abt. Inneres* (o.a. met de *Abteilung Innere Verwaltung*), de *H. Abt. Erziehung und Kirchen* en de *H. Abt. Justiz*. Onder Fischböck o.a. de *H. Abt. Wirtschaft* en de *H. Abt. Ernährung und Landwirtschaft* en onder Schmidt o.m. de *H. Abt. Politischer Aufbau* en de *Abteilung* Nederlandsche Arbeidsdienst. Rauter voerde, zoals we reeds schreven, het bevel over de *Waffen-SS*. Tevens was hij de superieur van de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* (*BdO*) en van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* (*BdS*); beiden hadden een eigen apparaat tot hun beschikking. De *Ordnungspolizei* was de zgn. 'Grüne', de *Sicherheitspolizei* (*Sipo*) de politieke en criminele recherche en de *Sicherheitsdienst* (*SD*) de geheime inlichtingendienst. Verschillende van bovengenoemde organen speelden bij de arbeidsinzet een rol. Van de *Sicherheitsdienst* o.a. het *Referat Arbeits- und Sozialwesen*.

Uit het bovenstaande zou allicht zijn af te leiden, dat – gezien de afbakening van de taken en bevoegdheden der onderscheidene Duitse organen – het Duitse bestuurs-

¹⁰ VO 4/1940. ¹¹ VO 4/1940.

apparaat zonder bijzondere wrijvingen werkte. Het tegendeel was het geval. In de eerste plaats waren niet alle commissarissen-generaal vertegenwoordiger van Seyss-Inquart alleen. In zijn functie van *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* – waarin Rauter dus verantwoordelijk was voor de handhaving van orde en rust – ressorteerde hij onder de Rijkscommissaris; op grond echter van zijn benoeming tot *Höherer SS- und Polizeiführer in den Niederlanden* door de *Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*, Heinrich Himmler, was hij diens directe vertegenwoordiger bij de Rijkscommissaris en bleef hij niet alleen Himmler verantwoording schuldig, maar voerde ook hij het bevel over de Duitse politie-eenheden en -organen, die eventueel op verzoek van de Rijkscommissaris in actie konden komen waar het nodig was. Een dubbelslachtige positie had ook de *BdS*. Hij was de ondergeschikte van Rauter, maar stond ook direct onder de chef van het *Reichssicherheitshauptamt (RSHA)*, d.w.z. van de chef van de *Sipo* en *SD* in Berlijn door wie hij was benoemd. Op grond van deze bevelsverhouding rapporteerde de *BdS* regelmatig aan de betrokken afdeling van het *RSHA* over het verloop van de arbeidsinzet in Nederland.

Ook Schmidt, de *Generalkommissar zBV*, was niet Seyss-Inquart alleen ondergeschikt. Hij was ook de vertegenwoordiger van Himmler's latere concurrent Martin Bormann, die in 1941 hoofd van het partij-apparaat der NSDAP was geworden en, sedert 1943, secretaris was van Hitler. Voorts was Schmidt vanaf oktober 1942 tot aan zijn dood *Beauftragte* van Fritz Sauckel – de *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz* – die zelf echter generlei ministerie beheerde. Schmidt spande dus met drie superieuren de kroon. De enige over wie Seyss-Inquart alleen en volledig zeggenschap had, was Wimmer. Fischböck werd namelijk in januari 1942 *Reichskommissar für die Preisbildung* in Duitsland en was sedert die tijd ongeveer de helft van de week niet in Nederland.

Het feit dat een commissaris-generaal meer dan één superieur had, moest wel vooral tot spanningen in het bestuursapparaat van Seyss-Inquart (in het vervolg rijkscommissariaat genoemd) leiden, als de superieuren in Duitsland bij het verwezenlijken van hun taken bijzondere instructies gaven. Deze spanningen in het rijkscommissariaat werden versterkt, doordat de in Berlijn zetelende Duitse ministeries of de door Hitler benoemde gevolmachtigden voor bijzondere zaken soms nog aparte vertegenwoordigers naar Nederland stuurden. Meestal kregen die een plaats in het rijkscommissariaat, maar niet altijd. Zo opereerde de *Beauftragte des Reichsministers für Rüstung und Kriegsproduktion*, Richard Fiebig, in belangrijke mate buiten het rijkscommissariaat om. Pas in 1944 werd ook hij in Fischböcks *Generalkommissariat* ondergebracht. In de laatste oorlogsperiode trad hij zelfs op als diens plaatsvervanger. Fiebigs opdracht luidde o.m. het Nederlandse economisch leven in alle opzichten dienstbaar te maken aan de Duitse oorlogvoering, ook de geschoolde arbeidskrachten. Dat hij hierbij in conflict kwam met die Duitse organisatie in Nederland, die de wegvoering van de arbeiders naar Duitsland tot opdracht had – deze moest immers weer rekening houden met haar eigen superieuren en opdrachten – is bijna een 'natuurlijke' zaak. En dat om deze kwestie in Berlijn zelf hevig werd

geredetwist, nl. tussen Albert Speer, de *Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion*, en Sauckel, is al even vanzelfsprekend.

De strijd tussen de verschillende belangengroeperingen werd op verschillende niveaus gevoerd. Soms werden de conflicten in Nederland voorgelegd aan 'Berlijn' en daar dan verder behandeld, ook werden de tegenstellingen tussen de hoogste leiders in Berlijn overgeplant naar Nederland en werd de Rijkscommissaris, als hoogste autoriteit, in de zaak gemengd. Deze probeerde wel de vertegenwoordigers der Duitse ministeries of de door Hitler aangestelde gevolmachtigden in zijn bestuursapparaat te coördineren en op deze wijze een compromis te bewerkstelligen, maar de binding met de 'moederinstantie' in Duitsland was voor deze in Nederland opererende vertegenwoordigers meestal veel te sterk.¹² Van een opheffing der tegenstellingen, en dat geldt met name voor die betreffende de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland of in Nederland is dan ook weinig terechtgekomen. Een op humane overwegingen gebaseerde matiging in het optreden tegen de Nederlandse bevolking heeft hierbij geen rol gespeeld. Als, gelijk we nog zullen zien, Rauter eind 1943 een verzoek afwijst om razzia's te houden op arbeiders die weigeren naar Duitsland te gaan, dan was dit slechts ingegeven door de overweging dat hij de doelmatigheid van dit Duits politie-ingrijpen in twijfel trok en een overbelasting van zijn apparaat vreesde.

Dit alles wil intussen niet zeggen, dat het bestuursapparaat van de bezettende macht zodanig verscheurd was door innerlijke tegenstellingen, dat het daardoor tot machteloosheid was gredoend. Dit was natuurlijk niet het geval. Niettemin leidden de conflicten tussen de instanties en de compromissen tot vertraging in de uitvoering der plannen, soms ook tot afstel. Juist op het gebied van de arbeidsinzet, waarbij zoals we nog zullen zien, vele instanties betrokken waren, komt deze '*Instanzenkrieg*', met al zijn gevolgen, duidelijk aan het licht. De geschiedenis van de arbeidsinzet is voor een belangrijk deel ook een geschiedenis van de tegenstellingen tussen de hoogste leiders in Duitsland en tussen hun vertegenwoordigers in het Duitse bestuursapparaat in Nederland.

De 'Arbeitseinsatzverwaltung'

In het bovenstaande gaven wij een globaal overzicht van het Duitse bestuursapparaat. Wij vermeden daarbij in details te treden en al die organen van het rijkscommissariaat op te noemen, die hetzij regelmatig, hetzij incidenteel bij de arbeidsinzet betrokken waren. Hun plaats en functie in het rijkscommissariaat komen ter sprake zodra zij in deze studie een rol gaan spelen. Deze procedure zullen wij ook volgen ten aanzien van de meer zelfstandige, naast het rijkscommissariaat werkende instellingen. Niet-civiele instanties, zoals de *Rüstungsinspektion Niederlande*, komen eveneens later uitvoerig ter sprake.

Een uitzondering op deze gang van zaken willen wij maken voor de Duitse organisatie

¹² A. J. van der Leeuw, *Huiden en Leder. 1939-1945*. (afg. H. en L.). Monografie nr. 7 van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (afg. RvO) p. 67.

belast met de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland, tot november 1941 *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung (GSV)*, daarna – en hieruit moet haar belangrijker positie blijken – *Hauptabteilung Soziale Verwaltung (HSV)* geheten. Deze instelling ressorteerde van 1940 tot begin april 1942 onder de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, daarna, tot augustus 1944, onder de *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*, zoals we reeds zagen, en vervolgens weer onder de eerstgenoemde. Aanvankelijk was het *Reichsarbeitsministerium* in Berlijn verantwoordelijk voor de aanvoer van arbeiders naar Duitsland. De *Staatssekretär* van dit ministerie, Syrup, de vroegere president van de *Reichsanstalt*, schijnt niet over de kracht en brutaliteit te hebben beschikt, die nodig waren om onwillige arbeiders naar Duitsland te voeren. Toen de Duitse legers eind 1941 vele tegenslagen in Rusland moesten incasseren en de oorlogsindustrie in Duitsland ook in de daarop volgende maanden steeds meer arbeiders bleek nodig te hebben, werd de leiding van de *Arbeitseinsatz* overgedragen aan Sauckel en in november 1942 werd de vurige partijganger Schmidt tot *Beauftragte* van Sauckel in Nederland benoemd. Door deze mutaties hoopte men een grote aanvoer van arbeiders naar Duitsland te bevorderen. Dat de *HSV* in 1944 weer onder de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* kwam te ressorteren, was de uitdrukking van de intussen tot stand gekomen feitelijke suprematie van de leiders van de oorlogsindustrie over die van de arbeidsinzet. Over deze essentiële en ten dele ook ingewikkelde kwestie komen wij later nog uitvoerig te spreken.

Gedurende korte tijd – waarschijnlijk slechts de eerste drie, vier weken van de bezetting – werden kwesties betreffende de arbeidsbemiddeling naar Duitsland behandeld door de *Dienststelle Hellwig*. *Oberregierungsrat* Dr. K. Hellwig fungeerde korte tijd als 'gevolmachtigde voor arbeidsbemiddelingszaken', ressorterend onder Fischböck, en voerde ook de eerste besprekingen. Toen begin juni de *GSV* werd ingesteld en het *Reichsarbeitsministerium* de daarvoor benodigde ambtenaren naar Nederland zond, werd hij afgelost door R. Jakob – in Duitsland was hij *Präsident* van de *Reichsknappschaft für den Bergbau* –, de eerste van de vijf leiders die deze organisatie gedurende de oorlog zou krijgen. De *GSV (HSV)* gaf het departement van Sociale Zaken instructies en hield toezicht op zijn werkzaamheden. Zij was in het departementsgebouw gevestigd en verhuisde in 1943 tegelijk met het departement van Den Haag naar Amsterdam. De directe controle bleef dus gehandhaafd.

De *GSV (HSV)* bestond uit een *Hauptabteilungsleitung*, een *Abteilung Arbeitseinsatz, Arbeitsbuch und Berufsnachweislenkung* (gezamenlijk wel aangeduid als *Arbeitseinsatzverwaltung* en binnen het kader van ons onderwerp de belangrijkste van de hier genoemde afdelingen), een *Abteilung Arbeitsrecht und Arbeitsschutz* en een *Abteilung Sozialversicherung*. Onder de *GSV* ressorteerden vanaf mei 1941 vijf *Aussenstellen*, die ieder binnen hun district – één of meer provincies omvattende – het toezicht uitoefenden op de daar aanwezige Nederlandse arbeidsbeurzen (na mei 1941 arbeidsbureaus genoemd) en het daar aanwezige Duitse personeel. In maart 1943 werden de *Aussenstellen* opgeheven en vervangen door drie *Inspektionsbezirke* met een inspecteur aan het hoofd. Onderaan op de ambtelijke ladder van de *GSV (HSV)* stonden de, in vele gevallen

zoeer gevreesde en gehate *Fachberater* (ook wel *Fachwerber* genoemd) en *Fachberaterinnen*, meestal felle partijgangers. Hiervan werden een of meer op een arbeidsbureau geplaatst al naar gelang de betekenis van een dergelijk bureau voor de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland. Slechts weinige *Fachberater* waren gematigd in hun optreden en niet zo fanatiek.

Over de reorganisatie van de *Aussenstellen* tot *Inspektionen* en haar achtergrond komen wij later nog te spreken. Wij mogen hier slechts vermelden, dat bij deze reorganisatie de *Fachberater* gerekend werden tot de staf van de provinciale *Beauftragten* te behoren en verplicht waren, hem van alle belangrijke kwesties op de hoogte te houden. Hetgeen de inspekteur als taak restte, was in de praktijk dan ook niet zo belangrijk meer, al diende hij volgens zijn officiële opdracht, nog veel te doen. Een veel belangrijker taak kregen de *Referenten für soziale Fragen* bij de provinciale *Beauftragten*. Binnen hun ressort moesten zij de uitvoering van de maatregelen op het gebied van de arbeidsinzet controleren, controle uitoefenen op de vakbekwaamheid en de politieke instelling van de *Fachberater* en deze bij de personeelspolitiek op het arbeidsbureau ondersteunen.¹³

De *Fachberater* vormden het directe contact tussen de *GSV (HSV)* en de directeur en het personeel van het arbeidsbureau. De aanwezigheid van deze Duitsers op de arbeidsbureaus vormde – en dit in het bijzonder waar de directeur een NSB-er was of NSB-ers andere sleutelposities bekleedden – een bron van voortdurende moeilijkheden, ergernis en gevaar. Bovendien was de verhouding tussen hen en de directeuren gedurende zeer lange tijd niet duidelijk geregeld. Toen echter zulk een regeling getroffen werd – niet eerder overigens dan in augustus 1944!¹⁴ – bleek openlijk, dat de *Fachberater* de baas op de gewestelijke arbeidsbureaus moesten spelen en alle vroegere frases – de *Fachberater* was de directeur '*nicht unterstellt*' en '*nicht überstellt*' – van geen waarde waren.

Onophoudelijk probeerden de *Fachberater* de directeuren, die verantwoordelijk waren aan en opdrachten ontvingen van het departement van Sociale Zaken, hun wil op te leggen. En dit geschiedde steeds openlijker en brutaler, naarmate de Duitse oorlogsmachine meer arbeidskrachten nodig had en deze Duitsers sterker gesteund werden door de provinciale *Beauftragten* en de *Arbeitseinsatzpolizei*. De *Fachberater* hadden dan ook niet alleen het toezicht op het uitvoeren van alle aan het arbeidsbureau uit te voeren maatregelen ('*Einsatzmassnahmen*')¹⁵, maar in feite de leiding bij de maatregelen tot uitzending naar Duitsland. Verder behoorde het o.m. tot hun taak, de verschillende sectoren van het bedrijfsleven in te delen op grond van hun betekenis voor de oorlogvoering, uiteraard een belangrijke aangelegenheid, in verband met het aanwijzen van arbeiders voor werk in Duitsland. Zij oefenden bovendien controle uit op

¹³ *Niederschrift über die Dienstbesprechung am Freitag, den 29.1.1943 in der Aussenstelle 's Hertogenbosch, Vught* (afg. *Niederschr. Dienstbespr.* 29 jan. '43). 30 jan. 1943. ¹⁴ a. Circ. van de Directeur-generaal van het Rijksarbidsbureau (afg. DG-RAB) aan de directeuren van de Gewestelijke Arbidsbureaus. (afg. Dir. GAB) 26 aug. 1944. b. Proces-verbaal contra J. A. Knetsch. c. A. J. H. Bauer *De Openbare Arbidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd 1940-1945* (afg. Bauer), p. 31. ¹⁵ *Niederschr. Dienstbespr.* 29.1.'43.

het Nederlandse personeel aan het arbeidsbureau en op de bij dit bureau behorende geneeskundige afdeling,¹⁶ waaraan Duitse, maar merendeels Nederlandse artsen, (voornamelijk NSB-ers) verbonden waren. Uit het bovenstaande blijkt wel, dat de strijd van de goedgezinde directeuren en ambtenaren tegen deze *Fachberater* zwaar en stellig niet zonder gevaar moest zijn.

De *GSV (HSV)* werd in de loop der jaren steeds meer uitgebreid. Het hoofdbureau telde op bepaalde tijden wel eens meer dan 100 man personeel.¹⁷ In 1944 bedroeg, met inbegrip van de *Fachberater*, het totaal aantal bij de HSV werkende personen ongeveer 200.¹⁸ Op de arbeidsbureaus (er waren er toen 25) werkten op dat tijdstip ongeveer 120 Duitsers. Zowel het departement van Sociale Zaken zelf als de arbeidsbureaus stonden dus onder voortdurend direct toezicht van een met veel personeel bezette HSV. Wellicht was er geen departement, dat reeds van de aanvang af zozeer onder controle stond van de Duitsers.¹⁹ Na Dolle Dinsdag, 5 september 1944, verplaatste het hoofdbureau van de HSV zijn zetel via Amersfoort naar Beilen. Daardoor kwam aan het directe toezicht op de leiding van het departement een einde, terwijl de HSV ook niet meer als voorheen de leiding had bij de uitzending naar Duitsland. De wegvoering van arbeiders werd echter niet stopgezet. De onder leiding van de HSV georganiseerde en georganiseerde afvoer van arbeiders, maakte plaats voor de door de *Wehrmacht* en andere Duitse organen uitgevoerde razzia's op grote schaal.

DE SECRETARISSEN-GENERAAL

De Duitse *Zivilverwaltung* was een *Aufsichtsverwaltung*; zij gaf leiding aan en oefende controle uit op het Nederlandse bestuursapparaat, waarvan de kern gevormd werd door de departementen, die onder leiding stonden van de secretarissen-generaal. Vóór de bezetting waren laatstgenoemden – ofschoon de rechterhand van de minister – slechts administratief hoofd van het apparaat van het departement.²⁰ Zij organiseerden controleerden en plaatsen wel hun handtekening onder uitgaande stukken van de ministeries, maar de ministers bleven tenslotte verantwoordelijk. Zij voerden het beleid en niet de secretarissen-generaal.²¹

Na de capitulatie veranderde hun positie aanmerkelijk, ook al bleven zij hoofdambtenaren. Tijdens het bewind van generaal Winkelman behandelden zij de zaken van hun departement als waren zij ministers, maar de algemene leiding berustte bij de Opperbevelhebber. De bijeenkomsten van deze secretarissen-generaal werden dan ook bijgewoond door de kapitein van de Generale Staf J. D. Schepers, (hoofd juridische zaken Algemeen Hoofdkwartier), die namens de Opperbevelhebber aanwezig was. Het voorzitterschap van deze vergaderingen berustte bij de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, jhr. mr. A. M. Snouck Hurgronje. Na intern beraad had men

¹⁶ *Ibid.* ¹⁷ Bauer, p. 28. ¹⁸ HSV aan de leider van de *Präsidialabteilung*, 24 aug. 1944. ¹⁹ Zie: PEC. 7C, p. 538. Verhoor van prof. dr. G. A. van Poelje. ²⁰ PEC. 7 A en B, p 121. ²¹ Mr. A. L. Scholten. 'De secretarissen-generaal.' p. 399. *O. en V. I.*

besloten, dat de secretaris-generaal van Sociale Zaken, Scholtens, – de oudste van het gezelschap – het presidium aan hem zou overdragen.²² Waarschijnlijk werd dit besluit ingegeven door de overweging, dat Snouck Hurgronje meer ervaring in buitenlandse en diplomatieke kwesties had en daardoor meer opgewassen zou zijn tegen de te verwachten moeilijkheden. Maar stellig zal hierbij nog een andere overweging een rol hebben gespeeld. Van de secretarissen-generaal vormden o.m. Snouck Hurgronje, dr. H. M. Hirschfeld (secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en sedert het bewind van generaal Winkelman ook secretaris-generaal van het departement van Landbouw en Visserij) alsmede jhr. mr. O. E. W. Six (secretaris-generaal van Koloniën), de leidende groep, die binnen het kader van zakelijke relaties een soepel overleg met de Duitsers beoogde. Dit vereiste een houding, die men van Scholtens niet verwachten kon. Hij was 'een man van de oude stempel',²³ die daardoor moeilijk met de Duitsers zou kunnen opschieten. Waarschijnlijk mede om deze reden heeft Scholtens het voorzitterschap moeten overdragen. Vier maanden later trad hij als secretaris-generaal af en werd Verwey, als waarnemend secretaris-generaal, zijn opvolger. Na de opheffing van het departement van Buitenlandse Zaken presideerde mr. dr. K. J. Frederiks, de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, het college van secretarissen generaal.

Toen Seyss-Inquart op 29 mei tot Rijkscommissaris geïnstalleerd was, ontbood hij de secretarissen-generaal en vroeg hij hun, of zij bereid waren hun functies te blijven uitoefenen. Het antwoord luidde, dat voor een dergelijk besluit de toestemming van de Opperbevelhebber vereist was. Seyss-Inquart had tegen dit overleg geen bezwaar maar verklaarde dat hij de Opperbevelhebber niet als Nederlands civiel gezagsdrager kon erkennen. Generaal Winkelman gaf als zijn mening te kennen, dat de secretarissen-generaal op hun post moesten blijven, 'ook al zou hij zelf geëlimineerd worden'.²⁴ De Opperbevelhebber gaf dus aan de samenwerking met Seyss-Inquart zijn fiat. Dat kon niet anders betekenen dan dat het Nederlandse bestuursapparaat ondergeschikt zou zijn aan de Rijkscommissaris.

Formeel vond dit zijn uitdrukking in het Decreet van Hitler van 18 mei 1940 en in de derde Verordening van de Rijkscommissaris van 29 mei 1940 (VO 3/40). Daarin werd aan de Rijkscommissaris wetgevende bevoegdheid toegekend en werd bepaald dat hij zich kon bedienen van het Nederlandse bestuursapparaat. Deze verordeningen met de in VO 23/40 van 21 juni 1940 gegeven aanvulling zijn gedurende de gehele bezettingstijd de basis gebleven van de formele verhouding. Volgens verordening 3/40 waren de secretarissen-generaal binnen het kader van hun bevoegdheden aan Seyss-Inquart verantwoording schuldig voor het behoorlijk leiden van hun ambtsaangelegenheden. Zij (alsmede de openbare en particuliere bureaus en instellingen) waren verder verplicht, de commissarissen-generaal over bepaalde aangelegenheden uit eigen beweging te

²² a Dr. H. M. Hirschfeld. *Herinneringen uit de bezettingstijd*. (afg. Hirschfeld, *Herinneringen*). p. 36. b PEC. 7 A en B, p. 94. ²³ Aldus mr. C. J. M. Schaepman, secretaris van het college van secretarissen-generaal. Zie aantekening bij de notulen van de vergadering van de secretarissen-generaal op 21 augustus 1940. ²⁴ PEC. Subcomm. I, punt JO, bijlage 37, overgelegd door Hirschfeld. 3 okt. 1945.

berichten en hen op de hoogte te stellen van bepaalde bestuursmaatregelen. Zij ontvingen voorts de bevoegdheid, voor de geldende Nederlandse wetten en voor de verordeningen van de Rijkscommissaris uitvoeringsvoorschriften te geven, die als Uitvoeringsbesluit of Besluit in het *Verordeningenblad* konden worden afgekondigd, nadat zij ter goedkeuring aan de Rijkscommissaris waren voorgelegd. VO 23/40 gaf aan de secretarissen-generaal ook wetgevende bevoegdheid. Zij werden gemachtigd, maatregelen te nemen en rechtsvoorschriften uit te vaardigen die nodig waren voor de handhaving van de openbare orde en de veiligheid van het openbare leven. Deze voorschriften mochten zelfs strafbedreigingen bevatten. Dit alles wilde intussen niet zeggen, dat de secretarissen-generaal een min of meer onafhankelijke positie innamen. Het tegendeel was juist het geval. Seyss-Inquart had het recht van veto; de bepaling in VO 3/40 dat de te geven rechtsvoorschriften vóór de bekendmaking aan de Rijkscommissaris moesten worden voorgelegd, was *niet* opgeheven. De praktijk was overigens dat rechtsvoorschriften van de secretarissen-generaal – het initiatief ging soms van hen, soms van de Duitse autoriteiten uit – reeds in een vroeg stadium aan de Duitse commissaris-generaal of zijn ambtenaren werd voorgelegd. Het Nederlandse bestuursapparaat bleef dus gesubordineerd aan de Duitse machthebbers.

In het bovenstaande hebben wij over de secretarissen-generaal gesproken als vormden zij één college en als traden zij t.a.v. de bezetter als een eenheid op. Aanvankelijk was dit ook het geval en werd dit door de Duitsers toegelaten. Nadat Seyss-Inquart echter enkele door het gezamenlijk college ondertekende brieven had ontvangen, waarin het zijn ongenoegen over de eerste anti-Joodse maatregelen van de Duitsers uitsprak, maakte hij aan dit gezamenlijk optreden begin 1941 een einde. Van een *college* van secretarissen-generaal kon sedert die tijd dus niet meer gesproken worden. In het vervolg diende elke secretaris-generaal zich tot die *Generalkommissar* te wenden die toezicht op het betrokken departement had, om met hem de kwesties van beleid en uitvoering te bespreken. Wel werden ook nadien nog regelmatig vergaderingen gehouden en de belangrijkste bij de departementen hangende kwesties besproken. Deze bijeenkomsten werden soms bijgewoond door vooraanstaande functionarissen, zoals ir. S. L. Louwes, de directeur-generaal voor de Voedselvoorziening en – in het begin van de bezetting – De Quay en Ringers alsmede Schepers en B. R. P. Fr. Hasselman, hoofd ontwikkelingsbureau van het departement van Defensie. Een algemene gedragslijn, die allen dienden te volgen, werd echter hoogst zelden uitgestippeld. Elke secretaris-generaal kon van een advies of het algemene inzicht zijner collega's afwijken, indien hij zich hiermede niet verenigen kon. Van 'het' beleid van 'de' secretarissen-generaal kan dan ook niet gesproken worden. Maar hieruit mag niet de conclusie getrokken worden, dat – b.v. met betrekking tot de arbeidsinzet – alle verantwoordelijkheid alleen bij Scholtens en later alleen bij Verwey berustte.

Na september 1943 werden geen vergaderingen van de secretarissen-generaal gehouden. Het merendeel der departementen was toen op instigatie van de Duitsers – uit vrees voor een invasie – naar andere steden overgeplaatst, zodat regelmatig overleg moeilijk was. Bovendien was door de benoeming van NSB-ers tot secretaris-generaal

normaal overleg en een open discussie onmogelijk geworden. De samenwerking van de secretarissen-generaal met de bezettende overheid was door deze niet afgedwongen. Wanneer eerstgenoemden zich met een eis van de commissarissen-generaal niet konden verenigen, de maatregel toch werd doorgevoerd en de betrokken secretaris-generaal de zaak van een dusdanig gewicht achtte dat hij de uitvoering ervan niet met zijn gezag wilde dekken, dan had hij het recht ontslag uit zijn ambt te vragen. Dit werd dan ook door Seyss-Inquart ingewilligd. Aldus geschiedde begin '41 met de secretaris-generaal van Financiën, mr. L. J. A. Trip, en die van Justitie, mr. J. C. Tenkink. Tegen die secretarissen-generaal die tijdens de oorlog niet langer hun functie wensten uit te oefenen, werden geen bijzondere maatregelen genomen. Intussen kwam het ook voor, dat de Duitsers tot ongevraagd ontslag overgingen. Dit was o.a. het geval met de secretaris-generaal van Defensie, C. Ringeling in augustus 1940 en een maand later met de secretaris-generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, prof. dr. G. A. van Poelje. Het aantal der 'oude secretarissen-generaal' werd dan ook steeds geringer. Van de oude ploeg waren vóór Dolle Dinsdag (5 september 1945) nog slechts drie over, t.w. Frederiks, Hirschfeld en Six. Met uitzondering van Verwey, waren de overigen of wél NSB-ers of in meer of mindere mate Duits-gezind. Omstreeks Dolle Dinsdag verliet Frederiks zijn departement.

Sedert de secretarissen-generaal zich bereid hadden verklaard met de Rijkscommissaris samen te werken, stonden zij voor een taak, die ver buiten hun oorspronkelijke bevoegdheden en verantwoordelijkheden lag. Waren zij vroeger, zoals reeds opgemerkt, hoofdamttenaren die geen regeringsverantwoordelijkheid droegen, thans werden zij in situaties geplaatst waarin besluiten van beleid en van politiek karakter genomen moesten worden. Bijzondere instructies hoe zich onder de Duitse bezetting te gedragen, had de Nederlandse regering die naar Londen vertrok, niet gegeven. Geheel stuurloos stonden de secretarissen-generaal (en de hun ondergeschikte ambtenaren) echter niet. Al waren direct na de capitulatie misschien niet alle secretarissen-generaal op de hoogte van het Landoorlogreglement – het dateerde van 1907 –²⁵ en de op dit Reglement gebaseerde en in 1937 tot stand gekomen *Aanwijzingen betreffende de houding van de ambtenaren in geval van oorlog en bezetting*,²⁶ na korte tijd was dit wel het geval. Beide groepen voorschriften hielden zich bezig met een zelfde materie, doch met een verschillend accent. De algemene strekking van het Landoorlogreglement was, de bewegingsvrijheid van de bezettende macht te beperken, die van de *Aanwijzingen*, de belangen van de bevolking zo goed mogelijk te behartigen en te beschermen. Op deze basis waren in het Landoorlogreglement en de *Aanwijzingen* stellig richtlijnen en uitspraken te vinden, die de ambtenaren houvast boden, opdrachten van de bezetter niet

²⁵ De volledige titel luidt: 'Reglement betreffende de wetten en gebruiken van de oorlog te land' (afg. Landoorlogreglement), bijlage van het 'Verdrag nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land'.

²⁶ De volledige titel luidt: 'Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, Veenschappen en Veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke inval.' (afg. *Aanwijzingen*).

of niet zonder verzet te aanvaarden. Maar hieraan dient dan direct te worden toegevoegd, dat belangrijke artikelen, zoals de artikelen 43 en 52 van het Landoorlogreglement en artikel 31 van de *Aanwijzingen* in de praktijk voor meerdere uitleg vatbaar bleken te zijn.

Artikel 52 schreef o.m. voor, dat persoonlijke diensten van de gemeenten of van de bewoners niet konden worden geëist dan ter voorziening in de behoeften van het bezettingsleger en slechts van die aard mochten zijn, dat zij voor de bevolking niet de verplichting meebrachten 'om aan krijgsverrichtingen tegen haar vaderland deel te nemen'. Op grond van dit artikel instrueerde Generaal Winkelman begin juni 1940, dat staats- of particuliere bedrijven geen Duitse legerorders mochten uitvoeren en geen voorwerpen mochten vervaardigen en herstellen, die afkomstig waren van het Nederlandse leger. Wapens, munitie, oorlogsvaartuigen en -vliegtuigen en uniformen voor de Duitse weermacht mochten dus niet worden gerepareerd. Het waren 'ongeoorloofde werkzaamheden', omdat het voorwerpen betrof, die uitsluitend rechtstreeks voor krijgsverrichtingen konden dienen. Ofschoon ook in de *Aanwijzingen* wel duidelijke voorbeelden werden gegeven, werd daarentegen ook openlijk uitgesproken (art. 17), dat het soms moeilijk te beoordelen was, wat al of niet als rechtstreekse deelneming aan de krijgsverrichtingen moest worden beschouwd. Tegengestelde interpretaties bleven dus mogelijk. En dan te bedenken, dat alle inwoners (aldus art. 17 in de *Aanwijzingen*) 'zonder onderscheid' ervan doordrongen moesten zijn dat het verrichten van ongeoorloofde werkzaamheden strafbaar was, 'een daad ... van verraad' tegenover het eigen land en dus 'moreel verwerpelijk', dat de ambtenaren dit besef 'naar beste krachten' levendig moesten houden en een ieder, die aan die werkzaamheden zou moeten deelnemen dit 'beslist' moest weigeren, 'wat daarvan ook de gevolgen (mochten) zijn'.

Ook in ander opzicht waren de *Aanwijzingen* en het Landoorlogreglement voor verschillende uitleg vatbaar. Zo werd in de *Aanwijzingen* (artikel 31) als reden voor het in functie blijven der ambtenaren opgegeven dat de uitoefening hunner werkzaamheden in het belang van de bevolking was. Weliswaar dienden zij daardoor mede het belang van de bezetter, doch dit nadeel werd in het algemeen geringer geacht dan het grotere nadeel dat voor de bevolking zou voortvloeien uit het niet meer functioneren van het eigen bestuursapparaat. Zou de ambtenaar echter – aldus de *Aanwijzingen* – door het in functie blijven zodanige diensten aan de vijand bewijzen, dat deze groter konden worden geacht dan het nut dat voor de bevolking aan het aanblijven verbonden was, dan diende hij zijn post te verlaten. De *Aanwijzingen* noemden enkele gevallen waarin dit moest gebeuren. Maar verder dan een algemene richtlijn hieromtrent gingen zij niet. De ambtenaren moesten – zo luidde het – hun taak neerleggen wanneer het hun door de bezetter onmogelijk werd gemaakt, hun functie te blijven uitoefenen 'in het belang van de eigen bevolking en op een wijze, die verenigbaar (was) met de trouw aan het eigen land'.

Het feit dat de secretarissen-generaal dit algemeen voorschrift moesten interpreteren in een grondig gewijzigde economische en politieke structuur – afgezien nog van de genuanceerdheid en ingewikkeldheid van het maatschappelijk leven zelf –, maakte

verschillende interpretatie onvermijdelijk. Welke was de nieuwe situatie die door de bezetting ontstond? In de eerste plaats had zich economisch een grondige wijziging voltrokken. Nederland was van zijn koloniën en van het internationaal handelsverkeer afgesloten. De overzeese grondstoffentoevoer en de afzet buiten het continent waren geheel geblokkeerd. Het aantal werklozen ging met sprongen omhoog. In de structuur van de werkgelegenheid was een grondige wijziging gekomen. Bovendien waren er militaire instanties en een burgerlijk bestuur die zich intensief met de gevolgen van deze structuurwijziging bemoeiden en, op bevel van de leiders in Berlijn, tot taak hadden het Nederlands economisch potentieel, dus met inbegrip van de arbeiders, volledig dienstbaar te maken aan de Duitse oorlogseconomie. Daartoe werd ook, zoals door de *Rüstungsinspektion* in de metaalindustrie en de *GSV* met betrekking tot de uitzending van werklozen naar Duitsland, alle druk uitgeoefend. Deze harde feiten en nieuwe machtsverhoudingen vormden het kader waarbinnen de secretarissen-generaal de belangen van de bevolking moesten behartigen; maar zij vormden tevens de grondslag waarop deze functionarissen moesten beoordelen, in hoeverre hun werkzaamheden de bezetter niet zodanige voordelen boden, dat aanblijven in het belang van de bevolking niet langer gerechtvaardigd was. Deze veranderde situatie was dus de realiteit waarop artikel 31 van de *Aanwijzingen* moest worden toegepast en was b.v. voor Verwey aanleiding, zijn functie als waarnemend secretaris-generaal vanaf september 1940 tot het einde van de oorlog te blijven vervullen. Over de concrete motieven die hem daarbij hebben geleid, komen wij nog uitvoerig te spreken.

Het Landoorlogreglement en de *Aanwijzingen* leverden ook in nog ander opzicht problemen op. Volgens artikel 43 van het Landoorlogreglement neemt de bezetter alle maatregelen om de openbare orde en het openbare leven te herstellen, zulks 'behoudens volstreekte verhindering' (de *Aanwijzingen*, art. 8, gebruiken de term: 'zoveel slechts enigszins mogelijk is') en met eerbiediging van de in het land geldende wetten. Aan deze bepalingen was niet alleen de bezetter, maar waren ook de secretarissen-generaal gebonden, doordat zij op grond van de VO 3/40 en VO 23/40, dus op grond van bezettersrecht, wetgevende bevoegdheden hadden gekregen. Ook zij waren dus gehouden, de wetten te eerbiedigen, 'behoudens volstreekte verhindering'. Waar lag hier echter de grens? Onder welke omstandigheden mochten de secretarissen-generaal van het geldende recht afwijken? Als de bestaande wetten niet toereikend waren voor de moeilijke nieuwe politieke en economische situatie van Nederland maar in het belang van de bevolking een regeling dringend gewenst was, gold dan niet voor een dergelijk geval de in het Landoorlogreglement genoemde restrictie: 'behoudens volstreekte verhindering' en mocht dan niet de secretaris-generaal zelf het initiatief nemen tot aanvulling en wijziging van het geldende recht?

Vooraf deze laatste kwestie vormde het kernstuk van een brief van 6 november 1940, gericht aan Snouck Hurgronje en afkomstig van een aantal leidende personen uit de zes grootste politieke partijen (het 'Politiek Convent' geheten).²⁷ Deze brief had in de

²⁷ PEC 7 A en B, p. 98.

eerste plaats tot doel, de secretarissen-generaal tot matiging in hun samenwerking met de Duitsers te manen. Verschillende besluiten door deze hoogste Nederlandse gezagsdragers genomen, als ook andere maatregelen bij sommige departementen in voorbereiding, hadden bij de afzenders de vraag doen opkomen of wel de nodige waakzaamheid werd betracht. Naar de opvatting van de afzenders – wij volgen hier vrijwel letterlijk hun formulering – was het criterium voor de rechtmatigheid van wijziging of aanvulling van de bestaande wetgeving, buiten het geval van militaire eisen van de bezetter, dat zodanige wijziging voor de handhaving van de openbare orde of de verzekering van het openbare leven feitelijk onontbeerlijk moest zijn. En in het bijzonder zou dit criterium voor de secretaris-generaal moeten gelden, wanneer een maatregel niet op verlangen van de bezetter tot stand kwam, doch het gevolg was van een op het departement gevormd oordeel omtrent de wenselijkheid daarvan. In een dergelijk geval was het zonder volstrekte noodzaak terzijde stellen van het geldende recht door de secretaris-generaal op geen enkele wijze te rechtvaardigen. De afzenders waren zich zeer wel bewust, dat sommige maatregelen die in strijd waren met het geldende recht op zichzelf beschouwd aller instemming konden verdienen, doch ook in dergelijke gevallen diende 'behoudens gebleken noodzakelijkheid' onthouding plicht te zijn.

Het feit, dat de ondertekenaars van de brief de bewuste restrictie wel moesten erkennen, loste intussen voor een aantal secretarissen-generaal de problemen niet op. Ook tijdens een bespreking tussen Snouck Hurgronje, Hirschfeld en Verwey met enkele vertegenwoordigers van het Politiek Convent kon men niet tot overeenstemming komen. Snouck Hurgronje zei onomwonden: '*We agree to disagree*' ('We zijn het er over eens, dat we het niet eens zijn') en Verwey liet hierop volgen: '*We are going to agree*' ('We zullen het wel eens worden');²⁸ hij ging er van uit, de anderen te kunnen overtuigen. De tijdens de bezetting zo vaak geuite beschuldiging, dat de secretarissen-generaal en hun voornaamste medewerkers – we maken hier een uitzondering voor de NSB-ers – slechts willoze werktuigen in handen van de Duitsers waren, is echter niet juist gesteld. Hun aanblijven was er in het algemeen op gericht het maatschappelijk leven zo vlot mogelijk te doen functioneren – en naarmate de Duitse oorlogvoering steeds meer een 'totaal' karakter kreeg, 'erger' te voorkomen – alsmede de publieke orde en rust te handhaven en activiteiten van de verzetsbeweging zo nodig tegen te werken of te bestrijden. Een 'chaos', hetzij politiek of economisch, wilde men zelf met alle middelen tegengaan. Men voelde zich daarbij gesteund door het Landoorlogreglement en de *Aanwijzingen*, welke bepalingen zonder twijfel eveneens op dit doel waren gericht.²⁹ Velen – en dat geldt in het bijzonder voor vele ambtenaren – hebben hierin echter ook een motief gevonden, 'tot elke prijs (te) blijven zitten'.³⁰ Het argument, dat aftreden slechts ten gevolge zou hebben, dat onder het bewind van een NSB-er of een Duitsgezinde de belangen van de bevolking nog ernstiger en in versneld tempo zouden worden geschaad, deed heel vaak opgeld. In beginsel en vaak in de praktijk was dat stellig niet

²⁸ PEC. 7 C, p. 621-622. ²⁹ Hirschfeld, *Herinneringen*, p. 62. Hirschfeld schrijft verder: 'Regering en Opperbevelhebber hadden, toen zij de secretarissen-generaal achterlieten, de chaos zeker niet op het oog'. ³⁰ PEC. 7 A en B, p. 47.

onjuist. Maar wat bleef van alle goede bedoelingen over toen secretarissen-generaal bij het afwegen van 'grote' en 'kleine' belangen – ondanks alle protesten – toch o.m. meewerkten aan de discriminatie tegen de Joden – en eveneens in strijd met het volkenrecht – aan de gedwongen tewerkstelling van arbeiders in Duitsland? Of wanneer zij de arrestatie en het transport van Joden en politieke gevangenen door Nederlandse organen en ambtenaren sanctioneerden? Het was stellig niet overbodig, toen in bezet Nederland in 1943 een *Commentaar op de Aanwijzingen van 1937* werd opgesteld; hierin werd er aan de hand van enkele voorbeelden (o.m. het inschakelen van de arbeidsbureaus ten behoeve van de Duitse oorlogsmachine) aan herinnerd, wat wel en niet geoorloofd was en aan dit *Commentaar*, geautoriseerd door de Nederlandse regering in Londen, werd via Radio Oranje en de illegale pers bekendheid gegeven. Ook Verwey was van dit stuk op de hoogte.³¹

Intussen, de goede bedoelingen van de 'oude' secretarissen-generaal en ook van Verwey waren aanwezig – bedoelingen dus, gericht op het herstel en het zoveel mogelijk intact houden van het maatschappelijk leven alsmede het handhaven van orde en rust, d.w.z. in het algemeen op het verzekeren van de maatschappelijke orde. Vanuit deze gezichtshoek is menig besluit van de 'oude' secretarissen-generaal en ook van Verwey te verklaren. Soms speelden echter ook nog andere motieven een rol. Verwey b.v. koesterde – in het bijzonder in de eerste jaren en vooral met betrekking tot de sociale wetgeving – grote verwachtingen van een samenwerking met de Duitsers en was in die tijd de mening toegedaan, dat reeds lang bestaande wensen eindelijk konden worden gerealiseerd. Hij stond daarin overigens niet alleen. Ook zijn naaste medewerkers waren in het begin van de bezetting door de 'geest' van 'de Nieuwe Tijd' bevangen. Verwey was zich bij dit alles wel bewust, dat hij bij het realiseren van bepaalde verlangens het Nederlandse constitutionele bestel zou moeten aantasten, maar de handhaving van de oude toestand achtte hij niet verantwoord, als naar zijn mening noden moesten worden bestreden.³² De vraag was echter weer: waren die noden van zulk een aard, dat aantasting van het geldende recht gewettigd was?

De economische en politieke realiteit waarin de 'oude' secretarissen-generaal en Verwey werkten, alsmede de wens reeds sedert lange tijd verouderde bepalingen te wijzigen of op te heffen, bepaalden dus in het algemeen hun beleid. Zij die de kunst verstonden de bedoelingen van de bezetter snel te doorzien, waren bij het realiseren van hun beleid soms wel eens in een voordelige positie. Het was niet zonder betekenis, te weten waar door de bezetter werd gebluft, overvraagd of reëel bedreigd. Juist in een politieke orde, waar leiders aan geen controle onderworpen waren – en dit was bij uitstek met de 'Nieuwe Orde' het geval – speelde de persoonlijke bekwaamheid, de taktiek van de tegenstander of tegenspeler snel te doorzien een niet onbelangrijke rol. In hoeverre Verwey in dit opzicht tegen de Duitsers opgewassen was, zal later blijken.

In het bovenstaande wezen wij er reeds op, dat slechts twee 'oude' secretarissen-generaal bereid waren tot het einde van de oorlog de verantwoordelijkheid te blijven

³¹ PEC. 7 C, p. 622/623. ³² PEC. 7 C, p. 621-622.

dragen. Een onderzoek naar de motieven, die hieraan ten grondslag lagen, is thans niet aan de orde. In deze studie zullen wij ons voornamelijk beperken tot het beleid van de secretarissen-generaal Scholtens en Verwey en hun ambtenaren, en dit beleid demonstren aan het tewerkstellen van Nederlandse arbeiders in Duitsland en de omstandigheden waaronder dit geschiedde. De uitzending van arbeiders naar Duitsland zelf immers is de resultante van een aantal militaire, economische en ook politieke krachten geweest. Om de betekenis en de resultaten van het optreden van Verwey c.s. te kunnen beoordelen, dient men dus voortdurend dit krachtenveld als uitgangspunt te nemen. Wij hopen daarmee niet alleen ons voor overdrijving of onderschatting van de taak van de leiding en ambtenaren van het departement van Sociale Zaken te kunnen hoeden. Van belang achten wij eveneens, dat op deze wijze kan worden gedemonstreerd aan welke druk en terreur de bevolking onderworpen was en hoe zij, die zich verzetten wilden, steun konden vinden bij een moedig strijdende verzetsbeweging.

DE LEIDING VAN HET DEPARTEMENT VAN SOCIALE ZAKEN

Na het vertrek van de regering berustte, zo schreven wij reeds, de leiding van het departement van Sociale Zaken bij de secretaris-generaal Scholtens. Voorzover het kwesties van werkloosheid en tewerkstelling van arbeiders naar Duitsland betrof was zijn voornaamste medewerker en adviseur Verwey, de directeur-generaal van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling. Over deze leiding waren de secretarissen-generaal en in het bijzonder Snouck Hurgronje en Hirschfeld enigszins bezorgd. Zij vonden haar niet slecht, maar zwak. Hirschfeld meende, dat zij niet tegen de veranderde omstandigheden opgewassen was. Hij wilde niet zo ver gaan, de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht voor te stellen, Scholtens uit zijn functies te ontheffen, wel vond hij 'een flinke steun' op zijn plaats.³³ Scholtens was bovendien niet geneigd om in de besprekingen met de Duitsers een blad voor de mond te nemen; zijn tegenzin om met hen samen te werken, liet hij ook openlijk blijken – een houding, die bij een soepele medewerking met de Duitsers tot allerlei moeilijkheden aanleiding kon geven. Zo zou hij prompt een uiteenzetting gegeven hebben over de parlementaire democratie, toen Jakob, de eerste leider van de *GSV*, hem tijdens een gesprek de zegeningen van het nationaal-socialisme had voorgehouden.³⁴ Volgens Hirschfeld en Snouck Hurgronje had De Quay – eerstgenoemde was al tien jaar met De Quay bevriend – 'betere eigenschappen' om met de Duitsers te praten. Zij polsten hem om binnen het kader van het departement van Sociale Zaken als Regeringscommissaris voor de Organisatie van de Arbeid op te treden.³⁵ Deze titel had Hirschfeld bedacht. Er diende z.i. duidelijk te blijken, dat de secretarissen-generaal liefst de bevolking weer zo spoedig mogelijk 'aan de arbeid' zagen.³⁶ Scholtens werd van de besprekingen met

³³ a *PEC*. 7 C, p. 495. b Bespreking met prof. dr. J. E. de Quay, 3 dec. 1955. (afg.: bespr. De Quay). c Hirschfeld, *Herinneringen*, p. 36-37. ³⁴ Mr. H. J. Morren: In Memoriam mr. dr. A. L. Scholtens. In: *Sociaal Maandblad*, 16 apr. 1951. ³⁵ *PEC*. 7 C, p. 495. ³⁶ Hirschfeld, *Herinneringen*, p. 36.

De Quay op de hoogte gesteld. De Quay aanvaardde de functie. Bij zijn benoeming wees Generaal Winkelman erop, dat in de onderhandelingen met de bezetter en vooral ten aanzien van de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland een voorzichtige politiek moest worden bedreven en dat op dit terrein wel eens in een defensieve stelling van positie tot positie zou moeten worden geretireerd. Dit vereiste een overeenkomstig tactisch manoevreren en hiermede een houding tegenover de Duitsers, die men bij Scholtens niet verwachtte.³⁷

In augustus 1940 trad Scholtens af. In dezelfde maand vertrok ook De Quay als Regeringscommissaris voor de Organisatie van de Arbeid. Een samenhang tussen beide gebeurtenissen is er niet. De redenen van hun vertrek zijn essentieel verschillend. De Quay wilde binnen het kader van de Nederlandse Unie politiek bedrijven op grondslag van de 'erkenning van de gewijzigde verhoudingen' en daaruit de consequenties trekken. Dit laatste nu wees Scholtens van de hand, ondanks het feit van de Duitse hegemonie op het vasteland. Conflicten van spectaculaire aard met de Duitsers waren aan het vertrek van Scholtens niet voorafgegaan. Hij wilde zijn functie echter niet langer vervullen – zo deelde hij zijn collega's mede – omdat 'in het algemeen zijn opvattingen niet stroken en ook niet kunnen stroken met het standpunt, dat door de Duitse autoriteiten wordt ingenomen'.³⁸ Een nadere precisering gaf hij niet. Zeker is in elk geval, dat hij 'van een onjuiste *'innere Gesinnung'* blijk gaf', zo schreef hij na zijn aftreden aan mr. B. C. Slotemaker, algemeen secretaris van het Verbond van Nederlandse Werkgevers. In tegenstelling tot sommige anderen in die zomermaanden van 1940, zag Scholtens ook niet het gloren van een 'nieuwe tijd', maar schreef hij over de maanden na de capitulatie als 'de eerste tijd na de catastrofe'.³⁹

Wat was nu de *'innere Gesinnung'* van deze man die door sommigen een 'geheide individualist en kapitalist' genoemd werd?⁴⁰ Uit de ons ter beschikking staande bronnen valt moeilijk een afgerond beeld af te leiden. Enig inzicht hierin, althans voorzover dit het politieke aspect van de samenwerking met de Duitsers betreft, biedt echter een nota-wisseling tussen hem en De Quay over de instelling van een arbeidsdienst. Tot goed begrip van zaken moge het volgende voorafgaan. Reeds begin juni 1940 hadden De Quay en Ringers contact met Fischböck omtrent de oprichting van een vrijwillige arbeidsdienst, waarin de werkloze gedemobiliseerde militairen zouden worden opgenomen. Beide Nederlandse functionarissen verkeerden in die dagen in de veronderstelling, dat het nog niet gedemobiliseerde leger ongeveer 150.000 personen bedroeg. Onder deze omstandigheden vonden zij een verplichte arbeidsdienst niet doelmatig; een regeling op grond van vrijwillige aanmelding leek hun het beste. Toen het aantal gedemobiliseerden echter tot 60 à 70.000 man was ingekrompen, stelden beide Nederlanders Fischböck voor, van een vrijwillige arbeidsdienst af te zien en 'het gehele restant der weermacht' in de arbeidsdienst op te nemen.⁴¹

Op 17 juli 1940 vond een vergadering plaats tussen Scholtens, Ringers en De Quay, met het doel van gedachten te wisselen over de wenselijkheid om na afloop van de

³⁷ Bespr. De Quay. ³⁸ Not. SSGG, 21 aug. 1940. ³⁹ 13 sep. 1940. ⁴⁰ *Ibid.* ⁴¹ Ringers en De Quay aan Fischböck, 20 juni 1940.

Opbouwdienst (hij werd bij zijn oprichting als tijdelijk beschouwd) een arbeidsdienst voor jeugdige personen in te stellen. De besprekingen liepen toen vast en op voorstel van Scholtens besloot men een nota pro en contra de arbeidsdienst aan het college van secretarissen-generaal voor te leggen;⁴² dit geschiedde. De Quay wees in zijn nota met nadruk op de gevaren, die in het uitblijven van een Nederlands initiatief gelegen waren. Zou dit laatste geschieden, dan was het naar zijn mening niet aan twijfel onderhevig, dat deze kwestie door de Duitsers zou worden aangevat; met als gevolg dat de organisatie en de aanwijzing van de leidende persoonlijkheden van de arbeidsdienst 'in Nederlandse geest' minder was gewaarborgd. 'Dit nu zou niet slechts van Nederlandse, doch ongetwijfeld ook' – zo schreef De Quay – 'van Duitse zijde worden betreurd, waar het immers ook het Duitse streven is, dat bij de wederopbouw van de nieuwe Nederlandse gemeenschap het specifieke Nederlandse volkskarakter zoveel mogelijk wordt ontzien. Het zou dus in hoge mate te betreuren zijn', zo ging hij verder, 'indien een conservatief aarzelen ten opzichte van het nut van de invoering van een arbeidsdienst, waarvoor ook reeds vóór de 9de mei hier te lande een steeds groeiende belangstelling zich openbaarde, thans zou leiden tot een verzuim van initiatief, dat onherstelbaar en, uit een oogpunt van landsbelang, afkeurenswaardig zou moeten worden geacht'.⁴³

Dergelijke beschouwingen konden Scholtens niet overtuigen. 'Laat men zich even indenken, wat een verplichte arbeidsdienst voor jongens wil zeggen', zo antwoordde hij. Het zou betekenen, dat in beginsel alle jongens van 19 of 20 jaar voor misschien een jaar uit hun werk of hun studie gehaald zouden worden om verplicht geheel andere arbeid te verrichten dan waaraan zij gewoon waren. 'Dat gebeurde, *op veel beperktere schaal*, ook voor het leger. Het volk accepteerde dat, omdat het begreep, dat een leger in bepaalde omstandigheden noodzakelijk zou zijn. Maar zal het een dergelijke dwang ook accepteren', zo vroeg hij, 'als er niet meer een dergelijke concrete en duidelijk voelbare bedoeling achter ligt? Ik betwijfel het zeer, en in ieder geval, ik acht een positief antwoord niet zodanig vaststaand, dat het voor ons die het volk niet kunnen raadplegen, geoorloofd zou zijn, een dergelijke dwang aan de bevolking op te leggen.' Ook de tactische overwegingen van De Quay wees hij van de hand. Weliswaar kon het argument dat men de Duitsers vóór moest zijn, in bepaalde gevallen waarde hebben, maar men diende er voorzichtig mee te zijn – en in het bijzonder in dit geval. 'Als de Duitser een arbeidsdienst wil hebben', zo schreef hij, 'zal hij die uiteraard kunnen opleggen. Dat moet hij dan ook maar doen. Maar dan zal zulk een dienst van het eerste ogenblik af bij de bevolking impopulair zijn en zal hij weer verdwijnen, zo gauw wij onze vrijheid weer zullen hebben herkreten, te meer, omdat de arbeidsdienst dan niet zal zijn opgelegd in ons belang, omdat wij zo vreselijke behoefte aan zulk een dienst hebben, maar in het Duitse belang, dat in een arbeidsdienst uiteraard een middel heeft, om een goed deel van de bevolking permanent geestelijk te kunnen beïnvloeden.'⁴⁴

⁴² Aan het slot van de discussies merkte De Quay op, dat hij 'ook onafhankelijk van de bezetting, de arbeidsdienst zou willen bepleiten als een uitvloeisel van deze tijd, waarin men zich rekenschap' moest geven 'van de belangrijke veranderingen, die als noodzakelijk aan gevoeld' werden. ⁴³ Nota van De Quay, 25 juli 1940. ⁴⁴ Nota van Scholtens, 30 juli 1940.

Aan nog een ander voorbeeld kan Scholtens' gezindheid worden gedemonstreerd. Het betreft een conflict, dat tussen hem en de Duitsers ontstond. Jakob verlangde o.m., dat de ongehuwde moeder een gelijke uitkering uit de sociale verzekering zou ontvangen als de gehuwde. Daar dit in strijd was met de Nederlandse wetgeving, opperde Scholtens ernstige bezwaren.⁴⁵ Hij wilde niet van de gelegenheid gebruik maken iets te wijzigen, waartegen de Tweede Kamer, die niet bijeen kon komen, zich bij meerderheid steeds had verzet.⁴⁶

De in bovenstaande conflicten door Scholtens aangevoerde bezwaren geven ons inziens wel enige opheldering omtrent zijn opvattingen aangaande de aard en de grenzen der samenwerking met de bezetter. Zijn kritiek gold kennelijk het doorvoeren van maatregelen die direct ingrepen in het leven der mensen en sterk afweken van het geldende recht. Ten aanzien van de uitzending van arbeiders naar Duitsland en de instelling van een gecentraliseerde arbeidsbemiddeling – deze laatste was al vrij spoedig na de capitulatie opnieuw aan de orde gesteld – meende hij te kunnen medewerken, daar hij zich op de vooroorlogse situatie kon beroepen. De eerste werd door steuninhouding en het leegpompen der werkverruiming afgedwongen; en de reorganisatie van de arbeidsbemiddeling 'zou zonder twijfel' – aldus Scholtens aan de secretaris-generaal van Financiën in augustus 1940 – 'ook onder normale parlementaire verhoudingen zijn voorgesteld'. Maar verder wilde Scholtens niet gaan.

Dit standpunt – waarbij gevoegd zijn persoonlijke afkeer van de Duitsers – moest wel tot moeilijkheden met hen leiden; van Duitse zijde zal zijn aanblijven dan ook niet meer op prijs zijn gesteld.⁴⁷

Voor de opvolging van Scholtens mocht een der hoofdamttenaren van het departement van Sociale Zaken in aanmerking komen. Van Duitse zijde sprak men van de 'oudst aanwezende'. Dit was de wnd. secretaris-generaal mr. H. W. Groeneveld, doch deze 'wilde absoluut niet' en was naar Scholtens' opvatting 'ook te veel gespecialiseerd om het ambt over te nemen'. Ir. Verwey was toen naar Scholtens' mening de meest geschikte man, omdat deze steeds met een betrekkelijk groot personeel had gewerkt en zijn afdeling in het middelpunt van de Duitse belangstelling stond. Bij zijn afscheid in het college van secretarissen-generaal beval Scholtens dan ook Verwey met nadruk in

⁴⁵ a Zuiveringscommissie (van Verwey), aan de Min. v. S.Z. 21 dec. 1945. b Scholtens aan Verwey, 6 juni 1946. ⁴⁶a PEC. 7 C, p. 662. b Was Jakob op het ondertekenen van een desbetreffend besluit blijven aandringen, dan zou Scholtens 'na het vele mondelinge en schriftelijke gevecht met de Duitsers' tenslotte toch de vereiste besluiten hebben ondertekend. 'Of ik' – aldus Scholtens – 'dan zelf zou hebben ondertekend of het de Duitsers zou hebben laten doen, weet ik niet. In tegenstelling met verschillende collega's vond ik dat niet heel belangrijk, zolang – en daarop kwam het voor mij aan – ik door mijn aanblijven de verantwoordelijkheid op mij zou nemen. Maar ik vond het geschilpunt, waarbij ik uiteindelijk' (bedoeld is hier zakelijk) 'aan de Duitse kant stond, niet van zodanig belang, dat ik daarom zou zijn heengegaan'. Brief van Scholtens aan Verwey, 6 juni 1946. Bovenstaande woorden schijnen de principiële houding van Scholtens ietwat af te zwakken. Men bedenke echter, dat Scholtens tijdens de oorlog niet heeft willen tekenen. ⁴⁷ Tijdens de vergadering van de secretarissen-generaal op 21 aug. 1940 merkte Hirschfeld o.a. op, 'dat bij *incompatibilité d'humeur* het hem redelijk zoude lijken ontslag te nemen, doch dat bij het zich voordoen van een conflict als gevolg van een weigering om een maatregel uit te voeren, die van Nederlandse zijde niet juist' werd 'geacht, het ontslag van Duitse zijde zou moeten komen'.

de welwillende aandacht van de aanwezigen aan. 'Hoe hij zijn ambt zou waarnemen, bleef natuurlijk aan hem zelf overgelaten. Wèl herinner ik mij', zo schreef Scholtens na de oorlog aan Drees, de toenmalige minister van Sociale Zaken, 'dat ik hem als mijn oordeel heb gezegd, dat hij wel iets coulanter zou moeten zijn dan ik geweest was, wilde hij een onverwijde nieuwe mutatie voorkomen, die dan wellicht niet binnen het raam van de bestaande hoofdamttenaren beperkt zou blijven en het departement aan ongewenste invloeden zou overleveren.'⁴⁸

Tegen een dergelijk beleid konden de secretarissen-generaal weinig bezwaren hebben, mits de nieuwe functionaris tegen de Duitsers opgewassen zou zijn. De secretarissen-generaal beschouwden Verwey niet als 'een slecht vaderlander (dat heeft beslist niemand gedaan)'. Allen kenden hem echter 'als een figuur, die veel te zwak was... en veel te goedhartig en lichtgelovig... om in dergelijke omstandigheden zijn houding... te bepalen'.⁴⁹ Bovendien werd hij, – althans door Hirschfeld, als een slecht onderhandelaar beschouwd.⁵⁰ Men had meer vertrouwen in Ringers die dan ook werd aangezocht, de plaats van Scholtens in te nemen. Ringers verklaarde zich bereid, doch het desbetreffende voorstel wezen de Duitsers af. Zij prefereerden Verwey. Zij waren, aldus Hirschfeld voor de Parlementaire Enquête Commissie 'veel te gelukkig, dat men een zwakke figuur op die plaats had, ten gevolge waarvan men meer zijn gang kon gaan dan met de heer Ringers als secretaris-generaal.'⁵¹

Tijdens de onderhandelingen met de Duitsers over de definitieve benoeming van een nieuwe secretaris-generaal trad Verwey al als plaatsvervanger van Scholtens op. Hij werd toen nog niet uitgenodigd aan de besprekingen in het college van secretarissen-generaal deel te nemen; men was algemeen van oordeel, dat zulks 'noch noodzakelijk noch gewenst' was; enkele secretarissen-generaal betoogden echter 'dat tòch op enigerlei wijze met Verwey contact moest worden gezocht, 'al ware het slechts om deze te weerhouden van het treffen van maatregelen, die in strijd (waren) met het beleid dat door de rest van het college... gevolgd' werd.⁵² Desondanks viel het besluit, Verwey voorlopig niet tot de vergaderingen toe te laten. Hierop kwam men echter spoedig terug. Op 4 september '40 woonde hij de eerste vergadering bij en werd hij door de voorzitter welkom geheten.⁵³

Een nieuwe secretaris-generaal voor het departement van Sociale Zaken werd na het aftreden van Scholtens niet meer benoemd. Verwey die een definitieve benoeming door de Duitsers afwees,⁵⁴ bleef zijn functie als waarnemend secretaris-generaal uitoefenen en ondertekende ook als zodanig de brieven en de circulaires die het departement verlieten. Tegelijkertijd was hij directeur-generaal van het in september 1940 opgerichte Rijksarbeidsbureau.

Ir. R. A. Verwey werd in 1882 geboren, voltooide zijn studie in 1903 en was tot 1908 resp. werkzaam bij de N.V. Noord-Ooster Lokaal-Spoorwegmaatschappij en de

⁴⁸ a Not. SSGG, 26 aug. 1940. b Scholtens aan Drees, 10 juli 1946. ⁴⁹ PEC., 7 C, p. 496. Verklaring van Hirschfeld. ⁵⁰ Mededeling van Hirschfeld aan het RvO. ⁵¹ PEC., 7 C, p. 496. Tijdens zijn verhoor verklaarde Hirschfeld nog dat men 'van Duitse zijde de heer ir. Verwey als secretaris-generaal wilde aanstellen.' ⁵² Not. SSGG, 30 aug. 1940. ⁵³ Not. SSGG, 4 sept. 1940. ⁵⁴ PEC., 7 C, p. 621.

Hollandse Betonmaatschappij. Daarna was hij werkzaam bij het departement van Waterstaat. In 1917 werd hij op verzoek van minister Lely plv. directeur van de Dienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling en in 1934 directeur van deze dienst; hij vertegenwoordigde Nederland op talrijke conferenties in Duitsland, België, Frankrijk, Engeland en Zwitserland in verband met arbeidsaangelegenheden. Op uitnodiging van het departement van Koloniën bracht hij voorts in 1937 een langdurig bezoek aan Curaçao in verband met de sociale wetgeving in dit overzeese gebiedsdeel; hij was lid van de Hoge Raad van Arbeid, lid van de Generale Commissie Zuiderzeesteunwet, en bekleedde functies in nog vele andere instellingen en commissies; verder was hij raadsman der delegaties naar de Internationale Arbeids Conferentie, voorzitter van de Internationale Conferentie betreffende migraties te Genève van 1938 en gedelegeerde naar Evian, waar op verzoek van president Roosevelt over het lot van de Joden in Duitsland en van de Joodse vluchtelingen werd geconferend. Buiten ambtelijke en kerkelijke gebieden (hij was Vrij Katholiek) had Verwey zich weinig bewogen. Het internationale gebeuren had echter wel zijn belangstelling. Zo had hij zich in januari 1935 tot Colijn gewend – naar aanleiding van diens wens om in het publiek tegen emigratie naar Nieuw-Guinea te waarschuwen – en hem het plan voorgelegd om in overleg met Engeland een deel van Nieuw-Guinea, behorende tot Australië en Nederland, aan Duitsland over te dragen, teneinde dit land in de kring der westerse mogendheden te betrekken en op te nemen in een blok tegen Japan; een plan, dat Colijn natuurlijk verwierp.⁵⁵ Tijdens de oorlogsdagen in mei 1940 bood Verwey zich aan om als tolk – hij beheerste de Engelse taal – de Nederlandse regering in Engeland bij te staan, doch hij voegde aan zijn aanbod toe, dat, mocht er maar één van de hoofdamttenaren mee kunnen gaan, hiervoor in de eerste plaats een Joodse ambtenaar in aanmerking diende te komen. Hiervan werd geen gebruik gemaakt.⁵⁶ Verwey bleef in Den Haag en zette zijn werkzaamheden als directeur-generaal van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling voort. Zijn devies luidde, 'de volkskracht zo ongerept mogelijk te handhaven'⁵⁷ Het beleid behoorde 'Nederlands, Christelijk en Sociaal' te zijn.⁵⁸ Wat dit alles in de praktijk betekende zullen wij later zien.

De drie belangrijkste functionarissen met wie Verwey met betrekking tot de arbeidsinzet zou samenwerken, waren Morren, Van Lier en de door ons nog niet genoemde hoofdamttenaar J. A. Knetsch. De twee eerstgenoemde personen hebben wij reeds in het eerste hoofdstuk leren kennen, zowel in hun werk als in hun wensen. Bij de reorganisatie van de arbeidsbemiddeling in september 1940 werd Morren de waarnemend directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau. In die functie kreeg hij conflicten met de Duitsers. Maart 1941 werd hij van zijn post ontheven en benoemd tot chef van de afdeling Werkloosheidsverzekering van het Rijksarbeidsbureau. Van Lier werd zijn opvolger. Zeer gezien was deze niet bij de Duitsers. Vóór de oorlog zou hij zich in de

⁵⁵ a Bespreking van Sijes met Verwey, 12 juli 1955. b Notitie van Prof. Dr. G. A. S. Snijder, 17 mrt. 1942. ⁵⁶ PEC., 7 C, p. 619. ⁵⁷ Departement van Sociale Zaken. *Verrichtingen in het tijdvak mei 1940 tot en met dec. 1941.* (Afg. Verslag S.Z. 1940-41) p. 63. ⁵⁸ Verwey: 'Het departement van Sociale Zaken in bezettingstijd', mei 1945. (afg. Verwey, S.Z. in bezett. tijd).

onderhandelingen betreffende het overmaken van loonoverschotten van in Duitsland werkende Nederlandse arbeiders veel hardnekkiger getoond hebben dan Verwey, zo verklaarde hij na de oorlog. En bij de toepassing van de wet van mei 1934 betreffende de toelating van vreemde arbeidskrachten zou hij 'een Duits-vijandige houding' hebben ingenomen.⁵⁹ Na de capitulatie toog Van Lier, evenals Morren ijverig bepleiter ener gecentraliseerde arbeidsbemiddeling en overtuigd voorstander ener uitzending van arbeiders naar Duitsland, met veel energie aan het werk. Langzamerhand drong het echter ook tot hem door dat hij niet de juiste weg bewandelde en en een andere houding moest innemen. Hij werd door de Duitsers ook steeds meer gewantrouwd en in juli 1942 dook hij onder. Zijn opvolger werd toen Knetsch.

Deze hoofdambtenaar, geboren in 1890, begon in 1920 zijn ambtelijke loopbaan als controleur bij de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling. Vervolgens werkte hij als enquêteur voor een interdepartementale commissie voor economische politiek, die een onderzoek instelde naar de oorzaken van de werkloosheid. Daarna werd hij overgeplaatst naar de afdeling Arbeidsbemiddeling, in het bijzonder met betrekking tot de landbouw. De problemen waarmede hij daar te maken kreeg, waren hem niet vreemd. Voordat hij ambtenaar werd, was hij bestuurder, de eerste vrijgestelde bestuurder, van de Christelijke Landarbeidersbond. Na enkele jaren een leidende functie op de Afdeling Landbouw te hebben gehad, werd hij steeds meer bij verschillende reorganisatieplannen betrokken. Op zijn eigen verzoek werd hij betrokken bij de uitvoering van bovengenoemde wet van mei 1934. Bij het uitbreken van de oorlog – hij had inmiddels de rang van hoofdcommies bereikt – werkte hij onder leiding van Van Lier bij de afdeling Arbeidsbemiddeling van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling en later, bij de reorganisatie van de arbeidsbemiddeling, bij het Rijksarbeidsbureau.⁶⁰ Knetsch had zich inmiddels op dit gebied tot een autoriteit ontwikkeld, hetgeen o.m. blijkt uit het feit, dat hij in april 1941, na het instellen van het Rijksarbeidsbureau, voor de directeuren van de gewestelijke arbeidsbureaus inleidingen hield over de arbeidsbemiddeling in Nederland en naar het buitenland. Het was deze hoofdambtenaar die, samen met Verwey, van Nederlandse zijde de leiding zou hebben bij de gedwongen uitzending van werkende arbeiders naar Duitsland.

⁵⁹ Toelichting bij het verzoekschrift van Van Lier aan de Min. v. S.Z., 12 feb. 1945. (afg. Toelichting van Van Lier 12-2-'45). Zie ook verslag van Bespreking van Sijes met Van Lier op 17 oktober 1955.

⁶⁰ Autobiografie van J. A. Knetsch. 1 juni 1945.

HOOFDSTUK III

EXPORT VAN WERKLOZEN

HET DUITSE EN NEDERLANDSE BELEID

Herstel en handhaving van rust en orde – dat was het doel van alle door het Duitse militaire bestuur in mei 1940 genomen maatregelen. Militaire en politionele middelen alleen vond men niet voldoende. Het bedrijfsleven moest zo snel mogelijk weer op gang worden gebracht, de heersende of de te verwachten werkloosheid zo energiek mogelijk bestreden en eventueel ondersteuning aan de bevolking verleend om in de kosten van het noodzakelijk levensonderhoud te voorzien. Verder, zo luidden de instructies, moesten werkverschaffingen door Rijk, Provincie en Gemeente worden ingesteld en mochten slechts met toestemming van het militaire bestuur bedrijven worden stilgelegd of een belangrijke verkorting van de arbeidstijd ingevoerd.¹

Reeds enkele dagen na de capitulatie vonden over genoemde kwesties de eerste besprekingen plaats tussen Duitse en Nederlandse autoriteiten. De eersten namen hier toe het initiatief. Hirschfeld had op 17 mei een onderhoud met de chef van de *Wirtschaftsabteilung der Heeresgruppe*, die hem o.m. over het herstel en de verdere ontwikkeling van het economisch leven in Nederland sprak.² Op dezelfde dag informeerden andere leden van de *Militärverwaltung* bij Scholtens naar de stand van de werkloosheid en naar de maatregelen die ter bestrijding daarvan zouden worden genomen. Enkele dagen later stelden zij de vraag of medewerking zou worden verleend aan de plaatsing van Nederlandse arbeiders in Duitsland.³ Ook daarna werd over deze onderwerpen nog geconfereneerd. *'Eingehende Besprechungen'* waren het naar de opvatting van de Duitsers.⁴ Van Nederlandse zijde werden deze voornamelijk gevoerd door De Quay, Ringers en Verwey. Wij wezen er reeds op, dat eerstgenoemde op 20 mei was benoemd tot Regeringscommissaris voor de Organisatie van de Arbeid en meer dan Scholtens geschikt werd bevonden om met de Duitsers te onderhandelen. Ringers was uit hoofde van zijn benoeming tot Regeringscommissaris voor de Wederopbouw ten zeerste bij de vraagstukken betreffende de werkloosheid betrokken.

¹ *Richtlinien für Arbeitseinsatz, Sozialversicherung und Arbeitsrecht*. In: *Sammelmappe 'Militärverwaltung'*, *Sammelheft 'Wirtschaft'*, p. 140-144. Collectie Duitse Instellingen (afg. C.D.I.). ² Hirschfeld, *Herinneringen*, p. 34. ³ Het bovenstaande is ontleend aan een door een onbekende insider omstreeks oktober 1944 geschreven rapport, getiteld: 'Het Rijksarbeidsbureau van mei 1941 tot september 1944'. ⁴ *Schlussbericht über den Einsatz der Militärverwaltung in den Niederlanden vom 16-29.5.1940. Kriegs-Tagebuch Oberst Nagel, Teil 4.*

Ook in de grote gemeenten kwam het contact tussen de Duitsers en de Nederlandse ambtenaren tot stand. In Amsterdam was blijkens een bericht van 25 mei in één der hoofdstedelijke kranten de Dienst van Publieke Werken in nauw overleg met de Duitse en Nederlandse overheid 'hard bezig' met het voltooiën van plannen die er op gericht waren, de werkloosheid te bestrijden. Gebleken was, dat de Duitsers hierbij 'zo krachtig mogelijk' wilden helpen.⁵

Inmiddels was aan Nederlandse zijde overleg gepleegd over de maatregelen die direct genomen konden worden om de stijgende werkloosheid tegen te gaan. Deze was onmiddellijk na de capitulatie toegenomen, o.m. doordat verschillende ondernemers, onzeker over hetgeen de toekomst zou brengen, de produktie stopzetten. Evenals de Duitse achtten ook de Nederlandse autoriteiten het van het grootste belang, dat orde en rust gehandhaafd bleef. Dit impliceerde, dat, zolang geen andere maatregelen genomen konden worden, de arbeiders voor wie geen werk was, zo veel mogelijk in de fabrieken bleven – juist in die eerste emotioneel zo zwaar geladen dagen – en de reeds werkloos zijnde arbeiders geen gelegenheid kregen, in grote groepen op straat te komen. Tegen deze achtergrond wordt het besluit duidelijk van de opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, waarbij met ingang van 28 mei o.m. verboden werd de arbeid in een onderneming blijvend of tijdelijk stop te zetten en de arbeidsduur te verminderen tot minder dan 36 uur. Van dezelfde aard was een besluit van 24 mei, waarbij het verplicht stempelen als controle-maatregel voor werkloze arbeiders werd afgeschaft. Zo kwamen dus de stempellokalen, voor de overheid vroeger 'broeinesten van ontevredenheid en onrust',⁶ maar voor een groot deel der arbeiders een bron van vernedering, aan hun einde onder Duits regiem.

De vraag van het Duitse militaire bestuur om medewerking bij de plaatsing van arbeiders in Duitsland werd bevestigend beantwoord. In overeenstemming hiermede richtte Verwey zich tot de directeuren van de districtsarbeidsbeurzen met een circulaire van 24 mei waarin 'in overeenstemming met de bevoegde Duitse instanties' werd medegedeeld, dat in Duitsland een grote vraag bestond naar landarbeiders, bouwvak-, metaal-, scheepsbouw- en textielarbeiders alsmede nog andere categorieën. Verwey verzocht de directeuren deze plaatsingsmogelijkheid in Duitsland ter kennis te brengen aan de werkzoekende arbeiders en een lijst aan te leggen van hen die 'geschikt en bereid' waren, daar te gaan werken. Verder deed hij een beroep op de leiders der districts- en gemeentelijke organen hun medewerking te verlenen, opdat de bemiddeling 'op vlotte en doeltreffende wijze' zou geschieden. Evenals vóór de 10e mei 1940 zou de arbeidsbemiddeling naar Duitsland bij de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling gecentraliseerd blijven.

Een eerste stap in de richting van het afvloeien van arbeiders naar Duitsland in oorlogstijd was gezet.

Na de installatie van Seyss-Inquart (29 mei 1940) werden de onderhandelingen over

⁵ A.H., 25 mei 1940. ⁶ A. A. van Rhijn, 'Het sociale leven' in: *Vijftig Jaren. Officieel gedenkboek ter gelegenheid van het regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina.*

de uitzending naar Duitsland voortgezet. Beide partijen streefden er naar, zo spoedig mogelijk tot liquidatie van de moeilijkheden te komen die de grote werkloosheid dreigde te veroorzaken. Eind mei was het aantal ingeschreven werklozen, met inbegrip van de in de werkverruiming geplaatsten, tot 325.000 gestegen; 114.000 meer dan een maand te voren. Rekening houdend met de 70.000 gedemobiliseerde soldaten en het groot aantal niet bij de arbeidsbeurzen ingeschreven werklozen, kan het aantal personen, dat eind juni 1940 zonder werk was, op ongeveer 4 à 500.000 worden geschat.⁷ Dit was dus de concrete situatie waarmee de Nederlanders en de Duitsers geconfronteerd werden. Het was ook het uitgangspunt voor het bereiken van overeenstemming over de vraag hoe moest worden ingegrepen. Toch impliceerde dit niet altijd gelijke motieven. Was het doel van het departement van Sociale Zaken in het algemeen opheffing, althans drastische vermindering van het aantal werklozen door tewerkstelling op verschillende wijzen, de *GSV* zag in de honderdduizenden werklozen in de eerste plaats een belangrijk reservoir van arbeidskrachten voor het tekort aan arbeiders, vooral vakarbeiders, in Duitsland. Het doel dat het departement nastreefde was voor de bezetter dus slechts een middel tot een ander doel. Op deze wijze werd echter een basis gelegd, waarop 'die beiderseitigen Interessen (sich) begegneten'.⁸ Dit schreef Jakob, de eerste leider van de *GSV*, in een vertrouwelijk rapport in juni 1941, waarin hij verantwoording aflegde over het door hem gevoerde beleid in het eerste bezettingsjaar.

In de pers werd intussen een andere voorstelling van zaken gegeven. Daar heette het dat de Duitsers de werkloosheid wilden bestrijden. Seyss-Inquart, zo kon men in één dier artikelen lezen, had zich terstond na zijn ambtsaanvaarding hiermede bezig gehouden en een economisch-sociaal programma ontworpen dat geleidelijk zou worden gepubliceerd. In hetzelfde artikel werden ook de woorden aangehaald van Fischböck, volgens wie het duidelijk was dat een half miljoen 'betaalde kostgangers der gemeenschap' niet gehandhaafd kon blijven. Daarom, zo vervolgde hij, had Seyss-Inquart de vereiste maatregelen genomen. De werklozen konden 'in volledige vrijwilligheid' in Duitsland gaan werken. Deviezenmoeilijkheden zouden terzijde worden geschoven en een deel van het loon naar het gezin kunnen worden overgemaakt. 'De lotsgemeenschap van Nederland met het grote Duitse Rijk', schiep, zo zeide hij, 'zowel voor de gemeenschap als voor het individu', ongekende mogelijkheden voor de oplossing van het meest drukkende probleem: de werkloosheid.⁹

De tewerkstelling van werklozen in Duitsland zou dus vrijwillig, geheel vrijwillig zijn. Wat dit precies betekende, zullen wij nog zien. In elk geval zou niemand onder bedreiging van gevangenisstraf of concentratiekamp in Duitsland geplaatst worden. Deze politiek was, aanvankelijk althans, onder meer ingegeven door het aparte beleid dat Hitler ten aanzien van Nederland had voorgeschreven. Nederland, zo was toen zijn opvatting, zou als politieke en economische eenheid moeten blijven voortbestaan, doch daarbij moest de Duitse invloed op economisch gebied met alle middelen versterkt

⁷ 'Iets over de Duitse bedoelingen in 1940/41 inzake onze sociale wetgeving' door mr. dr. A. L. Scholtens. In: *Sociaal Maandblad*, 2 juni 1947. ⁸ R. Jakob, *Ein Jahr Sozialarbeit in den Niederlanden* (afg. Jakob, *Ein Jahr...*) p. 5/6. ⁹ *A.H.*, 13 juni 1940.

worden. Nederland zou ook als *'Tor zur Welt'*, in het bijzonder met het oog op Nederlands-Indië, en als brug voor eventuele vredesonderhandelingen van belang kunnen zijn. Daarom was het nodig, 'een voorzichtige politiek' te voeren en naar een goede verstandhouding en samenwerking met de Nederlanders te blijven streven.¹⁰ De Nederlanders moesten *'als rassenmässig gleichartiges Volk'* er toe gebracht worden, vrijwillig hun afwijzende houding tegenover de Duitsers op te geven en – al duurde dit ook langere tijd – er toe gebracht worden, uit eigen overtuiging de juistheid te erkennen van een politiek en economisch samengaan met Duitsland. Dit was *'die politische Grundlinie'* van het Duitse beleid.¹¹ In overeenstemming hiermede werden in de eerste maanden dwangmaatregelen tegen arbeiders die zonder officiële toestemming uit Duitsland terugkeerden, niet wenselijk geacht. Fischböck in elk geval, wees politie-maatregelen af, terwijl de *GSV* deze slechts 'in uitzonderlijk krasse gevallen' voor doelmatig hield. Dit Duitse orgaan was zich echter wel bewust, dat een dergelijk optreden ongunstige politieke reacties bij de Nederlandse bevolking teweeg zou brengen.¹² Om soortgelijke redenen voelde Himmler er ook weinig voor om vrijwilligers voor de *Waffen-SS* te werven uit de rijen van hen die in Duitsland waren tewerkgesteld. Deze methode zou – zo was zijn mening – Duitsland terecht een zeer slechte naam bezorgen en al spoedig groot wantrouwen wekken.¹³

De bovengeschetste politiek was mogelijk, zolang de Duitse leiding zich die militair en economisch kon veroorloven. Toen evenwel in de winter van 1941 de oorlogssituatie slechter werd en de oorlogsproductie uitgebreid moest worden, kwam in de Duitse politiek een grondige wijziging. Dit wil intussen niet zeggen, dat ook niet reeds vóór die tijd, toen moeilijkheden van andere aard ontstonden, getracht werd, door het uitoefenen van druk op de leiding van het departement van Sociale Zaken, door het afkondigen van dwangmaatregelen tegen onwillige arbeiders en door intimidatie, de Duitse eisen te realiseren. Van een zelfstandige politiek van de Nederlandse autoriteiten op het gebied van werkloosheid en werkloosheidsbestrijding kan dan ook moeilijk gesproken worden. Zij konden slechts binnen het kader van de Duitse politiek, de wensen en eisen der Duitsers, manoeuvreren. Soms leek het alsof zij zich zelfstandig konden bewegen, doch dan liep hun streven direct parallel aan dat van de bezetter. Zo liet de *GSV* geen bezwaren horen tegen het inhouden van de steunuitkering aan die werklozen die weigerden naar Duitsland te gaan. Er heerste ook een opmerkelijke overeenstemming over de uitbreiding van de werkverruimingskampen. Het departement streefde immers zelf naar een afvloeien van werkverruimingsarbeiders naar Duitsland. Uitbreiding der werkverruiming impliceerde controle op een groter aantal arbeiders aan wie te zijner tijd arbeid in Duitsland kon worden 'aangeboden'. Ondanks het feit dat het departement dus onder toezicht stond van de *GSV*, had het ook een zekere bewe-

¹⁰ *a Aufzeichnung betr. Bericht des Staatsrats Wohlthat über die Lage in Holland*. Bespreking in het Auswärtige Amt op 12 juni 1940. *b Aktenvermerk über die Besprechung im Hauptquartier des Generalfeldmarschall Goering v. 19.6.1940*. Berlin, den 20. Juni 1940. Doc. PS 1155. ¹¹ *BdS* aan *RSHA*, 17 okt. 1940. ¹² *Ibid.* ¹³ *Richtlinien zur Gewinnung holländischer Freiwilligen. Führer-Hauptquartier, 24. juni 1940.*

gingsvrijheid – en dit des te gereder omdat leidende ambtenaren bij verschillende gelegenheden hun sympathie voor een 'nieuwe orde' lieten blijken en van een goede samenwerking met de Duitsers veel verwachtten.

Welke waren nu de denkbeelden van de leidende ambtenaren van het departement om het aantal werklozen drastisch te verminderen? Uiteraard hielden zij zich bezig met de vraag in hoeverre een deel van de werklozen weer in het productieproces kon worden opgenomen. Hierover werd ook met de Duitsers geconfereneerd. Fischböck vond het eind mei 1940 zelfs het meest wenselijk dat de werklozen weer in Nederland werk konden vinden,¹⁴ doch dit vereiste een regelmatige aanvoer van grondstoffen, daar Nederland zelf hierin niet kon voorzien en de aanwezige voorraad – aanvankelijk mede door de afvoer naar Duitsland – steeds geringer werd. Voorzover het de tewerkstelling in Nederland betrof, zag de toekomst er vooral in den beginne dan ook somber uit. Hirschfeld liet de andere secretarissen-generaal hierover niet in het ongewisse. Eind juni deelde hij hun mede, dat hij steeds op levering van grondstoffen aandrong, doch het werkloosheidsprobleem zou onoplosbaar zijn als de Duitsers niet zouden leveren.¹⁵

Intussen werd naar andere mogelijkheden gezocht om het aantal werklozen te verminderen. De maatregelen die in verband hiermede genomen werden, waren van verschillende aard doch zijn in het algemeen in twee groepen te onderscheiden. De ene had tot strekking, de stroom van nieuwe werklozen naar de arbeidsbeurzen te blokkeren, de andere was er op gericht de gesteunde werklozen op een of andere wijze aan het werk te zetten.

Tot de eerste groep behoorden o.m. een uitvoeringsvoorschrift van Scholtens op een verordening van Seyss-Inquart betreffende het beperken van werk (VO 8/40), een uitbreiding van het instituut der wachtgeldregelingen en de oprichting van de Opbouw-dienst. Op grond van de verordening van Seyss-Inquart werd de secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken gemachtigd, voorschriften uit te vaardigen betreffende het stilleggen van ondernemingen, de invoering van de verkorte arbeidstijd en het ontslaan van werknemers. Deze verordening trad op 11 juni 1940 in werking, evenals het Eerste Uitvoeringsbesluit van genoemde secretaris-generaal; hierin werd op grond van de verordening o.a. bepaald, dat de na 9 mei 1940 gegeven ontslagen terstond moesten worden ingetrokken, tenzij deze door de Directeur-Generaal van de Arbeid goedgekeurd waren. Verder was het de leiders van ondernemingen of hun plaatsvervangers verboden, het werk in de onderneming tijdelijk of voorgoed stop te zetten en de werktijd tot minder dan 36 uur in de week in te korten. Met dit besluit werden de voorschriften van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 27 mei 1940 buiten werking gesteld.¹⁶ Door bovengenoemde bepalingen en mede in verband met de financiële toestand van de bedrijven steeg het bedrag aan uitgekeerd wachtgeld. Werd in 1940 ruim 9 miljoen gulden uitgekeerd, in 1941 steeg dit tot ruim 25 miljoen gulden.¹⁷

Wat de Opbouwdienst betreft, het volgende. Deze instelling was bedoeld om werk-

¹⁴ Nota van Verwey aan Scholtens, 30 en 31 mei 1940. ¹⁵ Not. SSGG, 27 juni 1940. ¹⁶ VO 9/40.

¹⁷ *Verslag S.Z. 1940-1941*, p. 42.

loze soldaten op te vangen. De reserve-onderofficieren en manschappen, die sedert 15 mei 1940 uit het Nederlandse leger waren ontslagen doch op 7 juli 1940 nog werkloos waren of zich niet intussen als vrijwilliger voor arbeid in Duitsland hadden opgegeven, moesten zich vóór of op die datum bij de burgemeester van hun gemeente voor de Opbouwdienst gemeld hebben. Op 10 juli 1940 traden zij dan uit het legerverband om in de Opbouwdienst opgenomen te worden.¹⁸ Reeds bij de oprichting van deze organisatie werd bepaald, dat zij niet van duurzame aard zou zijn en dat degenen die daarvan deel uitmaakten, geleidelijk naar 'de vrije arbeid' zouden worden overgeheveld.¹⁹

Door deze maatregelen kwam uiteraard geen verandering in de werkelijke omvang van de werkloosheid. Dit geschiedde in feite evenmin door de plaatsing van gesteunde werklozen in de werkverruiming, hetzij dan dat van daaruit – en dat was een essentieel onderdeel van de politiek van het departement – de werkverruimingsarbeiders naar Duitsland werden gestuurd. Ook trachtte men wel werklozen in de landbouw te plaatsen – waar zij onder leiding van boeren en andere geschoolde krachten zouden werken – teneinde geschoolde landarbeiders naar Duitsland uit te zenden.²⁰

Een eerste reële daling van het aantal werklozen ontstond door de plaatsing van werklozen op de Duitse vliegvelden in Nederland. Door de gemeente Enschede bijv. werden in 14 dagen tijd niet minder dan 1200 à 1300 werkverruimingsarbeiders 'overgeheveld'.²¹ In augustus 1940 werkten op de vliegvelden in Nederland ongeveer 50.000 man.²² Onder hen bevonden zich echter ook zeer veel vrijwilligers, aangelokt door hoge lonen en gunstige arbeidsvoorwaarden. De aanmelding voor en de plaatsing op het vliegveld Leeuwarden – waar bijna 10.000 man werkten – was zo groot, dat de werkverschaffingsobjecten in de buurt nagenoeg stil kwamen te liggen.²³

Omstreeks juli-augustus 1940 moest de leiding van het departement van Sociale Zaken zijn houding bepalen naar aanleiding van een staking, die tengevolge van herhaalde bombardementen der Engelsen, uitgebroken was op het vliegveld Leeuwarden. Hoewel door de betrekkelijk hoge lonen die daar verdiend waren, de steunuitkering, althans naar de mening van Scholtens, niet direct urgent was, achtte hij het toch niet juist bij deze arbeiders de steun in te houden als sanctie op het niet willen verrichten van werk dat gebleken was levensgevaarlijk te zijn.²⁴ Wel wilde hij voor deze arbeiders uitzending naar Duitsland bevorderen, doch eveneens niet de steunuitkering inhouden,

¹⁸ Rondschrjven van *Der deutsche Kommissar für die Demobilmachung der niederländischen Wehrmacht* 24 juni 1940. ¹⁹ Rondschrjven van de O.L.Z., 26 juni 1940. ²⁰ Omstreeks november 1940 hadden de Duitsers om 30.000 landarbeiders gevraagd. Verwey was, op de wijze zoals in de tekst vermeld, bereid deze te leveren, omdat hij 'geen raad' wist met het groot aantal (180.000) nog steeds werkloze mannen. In een op verzoek van het Rijksarbeidsbureau door dr. W. Steigenga opgesteld rapport werd met betrekking tot deze kwestie – waarschijnlijk volkomen onverwacht – een negatief advies uitgebracht, een advies, dat Verwey en anderen echter weer bestreden. Zie: Schrijven van Verwey aan de D.G. v.d. Landbouw, 11 jan. 1941. Arch. RAB. Zie verder: Rapport van Steigenga bestemd voor de D.G. v.h. RAB. 27 dec. 1940. ²¹ 'Arbeidsbureau Hengelo in oorlogstijd'. (Afg. GAB Hengelo in oorl.) p. 16-17. Arch. RAB. ²² Morren aan Steigenga. 19 dec. 1940. Arch. RAB. ²³ Verslag van Gem. Dienst voor Soc. Zaken te Leeuwarden over 1940. p. 2. Bijlage H in: *Verslag omtrent de toestand der gemeente Leeuwarden over het jaar 1940* ²⁴ Not. SSGG, 2 aug. 1940.

wanneer zij zouden weigeren.²⁵ Van Duitse zijde werd tegen dit standpunt geen protest aangetekend; ook de Duitsers waren van mening dat de arbeiders niet konden worden gedwongen, werk op de vliegvelden te aanvaarden;²⁶ het was dus geen 'passende arbeid'. Na Scholtens' ontslag nam Verwey, althans op papier, hetzelfde standpunt in. In september berichtte hij de gemeentebesturen, dat men niet gedwongen kon worden tot het aanvaarden van werk op vliegvelden. Veel betekende deze uitspraak echter niet. Kon de weigeraar immers geen 'vrij werk' vinden en weigerde hij hem aangeboden werk in Duitsland te aanvaarden, dan was er 'deswege' grond om hem van steun uit te sluiten.²⁷

Binnen het kader van bovengeschetste politiek werd ook de tewerkstelling aan Duitse kustversterkingen in Frankrijk en België krachtig gestimuleerd. Zo werd aan de gezinnen wekelijks een voorschot op het uit Frankrijk over te zenden loon uitgekeerd, nadat hun reeds over de eerste twee weken na het vertrek van de kostwinner het gebruikelijke steunbedrag was verstrekt.²⁸ Ook werd bijv., toen de *Organisation Todt* dringend om geschoolde bouwvakarbeiders vroeg, de arbeidsbeurzen verzocht 'al het mogelijke te doen', deze aanvraag uit te voeren. Naast aanwerving onder de bij deze organen ingeschreven werklozen werd toen gewezen op de mogelijkheid om advertenties in de lokale bladen te plaatsen. Tevens werd de directeuren geadviseerd, na te gaan of in hun district arbeiders bij bepaalde werkgevers konden worden gemist of 'mogelijk tijdelijk vrijgegeven' voor plaatsing bij deze 'werkgelegenheid'.²⁹ Het werk in Frankrijk en België werd niet als 'passende arbeid' beschouwd; d.w.z. werklozen die weigerden, werd geen steun ingehouden.

Het overhevelen van werklozen naar vliegvelden en de bemiddeling naar Frankrijk en België waren intussen niet de belangrijkste middelen waarmee men de omvang van de werkloosheid dacht te kunnen verminderen. Deze werken beschouwde men als van tijdelijke aard en de vraag naar arbeidskrachten was vrijwel beperkt tot bouwvakarbeiders en ongeschoolde krachten.³⁰ Centraal stond de uitzending van werklozen naar Duitsland omdat daar vrijwel ongelimiteerd arbeiders konden worden gebruikt en dat bovendien nog in de meest uiteenlopende beroepen.

Van de zijde van het departement van Sociale Zaken werd op de ambtenaren van de arbeidsbemiddeling een beroep gedaan, deze uitzending zo krachtig mogelijk te stimuleren. Morren deed dit onder meer in een Inleiding van een uitgave van het Rijksarbeidsbureau in oktober 1940, waarin de vóór die tijd verschenen circulaires betreffende

²⁵ Not. SSGG, 9 aug. 1940. Uit de notulen van de vergadering van het college van secretarissen-generaal op 5 juli valt af te leiden, dat ook De Quay kritisch stond tegenover het inhouden van steun aan die personen die weigerden op Duitse objecten te werken, waaraan door bombardementen gevaren waren verbonden. Op dezelfde vergadering betoogde De Quay, dat de inhouding van steun 'in een ander licht' kwam te staan, doordat de uitzending naar Duitsland 'een min of meer gedwongen karakter' dreigde aan te nemen. Welke dwang De Quay hier op het oog heeft is onduidelijk. De enige dwang die in die dagen m.b.t. de arbeidsinzet naar buiten merkbaar was, was afkomstig van de Nederlandse autoriteiten. ²⁶ Circ. van Wnd. S.G. van S.Z. aan gem. best., 2 sep. 1940. ²⁷ *Ibid.* ²⁸ D.G.-RAB aan Dir. GAB. Nijmegen, 5 aug. 1941. Arch. RAB. ²⁹ Circ. van D.G.-RAB aan Dir. distr.-arbeidsb., 13 maart 1941. Arch. RAB. ³⁰ 'Cursus over de Rijksarbeidsbemiddeling'. Uitgave RAB. 's-Gravenhage, 1941. (Afg. Curs. R.arb.bem. 1941) p. 126.

tewerkstelling in Duitsland waren opgenomen. In deze Inleiding sprak hij de hoop uit, dat deze uitgave velen zou overtuigen van de wenselijkheid om arbeid 'in het vrije bedrijf in Duitsland' te aanvaarden en in ruime mate gebruik te maken van de hun geboden gelegenheid.

Hij vervolgde:

'Leiders van de organen der openbare arbeidsbemiddeling! Er valt hier voor U nog veel en goed werk te doen. Aan U de taak, degene die U om werk vragen, dit te verschaffen, en hen, die door langdurige werkloosheid de arbeid ontwend waren, weder tot zegenrijke arbeid te brengen.

En gij, arbeidsbemiddelaars, bedenkt steeds, dat gij mede beschikt over het kostbaarste goed van de mens, zijn arbeidsvermogen. De arbeiders rekenen en vertrouwen op U. Laat dit vertrouwen niet beschaamd worden. Geeft U met toewijding aan Uw mooie sociale taak. Beloofd nooit meer dan U, blijkens de te Uwer beschikking staande gegevens, beloven kunt. Overtuigt liever de arbeiders van de waarde van de arbeid. Leert hun inzien, dat het verrichten van arbeid zo oneindig veel meer waard is dan het leeglopen en het ontvangen van steun, zelfs al zou die steun slechts weinig lager zijn dan het loon voor de arbeid. Aan U is het voorrecht geschonken hier leiding te geven. Gebruikt dit voorrecht plichtsgetrouw en gewetensvol.

Aan allen, die werken onder de vanen van het zo juist opgerichte Rijksarbidsbureau, roep ik toe: werkt met hart en ziel mede aan onze grote taak; de werkloosheid te bestrijden en aan de werklozen en hun gezinnen arbeid en brood te brengen'.³¹

Knetsch sprak minder blijmoedig en emotioneel. Hij ging meer recht op het doel af en zei tot de directeuren van de arbeidsbeurzen in april 1941 dat het niet aanging, in Nederland werkloos te zijn, terwijl in Duitsland een behoorlijk loon kon worden verdiend; nu immers kon men zijn 'gewone plicht' vervullen door zelf, door eigen arbeid, in het onderhoud te voorzien.³² Men kon tevens de oude relaties met Duitsland als afzetgebied voor arbeidskracht handhaven. In 1941 had men misschien in Nederland wel de 600 bietenrooiers kunnen behouden die naar het Rijnland waren gestuurd, doch – zo richtte Knetsch zich tot de directeuren der arbeidsbureaus een half jaar later: '... als U een zaak heeft en U heeft oude klanten, dan wilt U altijd die oude klanten ook graag bedienen'.³³ Achter deze commerciële overwegingen gingen politieke schuil. In februari 1942 verklaarde Knetsch, sprekende over de 'arbedisdienstman', die werk in Duitsland aangeboden kreeg: 'Ik weiger toe te geven, dat iemand, die in Duitsland gaat werken, iets nadeligs zou doen; deze man dient ook ons volk.'³⁴

De pogingen van officiële zijde, het aantal uit te zenden arbeiders op te voeren,

³¹ Voorschriften betreffende plaatsing van Nederlandse arbeiders in Duitsland. Uitgave van het Rijksarbidsbureau. Nummer I. 's-Gravenhage, 1940. (Afg. Voorschriften RAB. I), p. 3. ³² Curs. R.arb. bem. 1941, p. 127. ³³ Verslag van de bespreking met directeuren en wnd. directeuren der arbeidsbureaus en vakkundige bemiddelaars op 21 en 22 okt. 1941 te den Haag. (Afg.: verg. dir. 21/22.10.1941).

³⁴ Verg. dir. 18/19.2.1942. p. 67.

werden door een krachtige propaganda ondersteund. Hierbij zullen de in de pers gepubliceerde ervaringen van enkele vakverenigingsbestuurders, die op verzoek van de Duitsers in november 1940 een reis naar Duitsland hadden gemaakt, Verwey en anderen zeker niet onwelkom zijn geweest. De heer Stapelkamp van het Christelijk Nationaal Vakverbond verklaarde dat volgens zijn indruk de lonen in Duitsland 'zeker niet ongunstiger' waren dan in Nederland. In bepaalde gevallen lagen zij hoger. De weeklonen waren hoger omdat er meer uren per week werd gewerkt dan in Nederland. Ook de heer De Bruyn van het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond gaf zijn indrukken van de reis. Ze zullen in het algemeen zeker niet slecht zijn geweest want naar aanleiding van een vraag van één der journalisten op de persconferentie antwoordde hij, dat de arbeiders weliswaar 'nog indirect gedwongen' werden naar Duitsland te gaan maar dat het weer moest worden 'als vroeger', toen ook honderdduizend Nederlandse arbeiders vrijwillig 'over de Oostgrens' gingen om te werken en dit moest, 'zulks te meer omdat men daar arbeiders te kort (kwam)'.³⁵

Niet alleen in de pers, ook voor de radio werd nog eens propaganda met de vakverenigingsbestuurders bedreven. De heer Landman, penningmeester van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond vertelde aan een AVRO-reporter o.m. dat hem 'allereerst' de reinheid en de netheid in de bedrijven was opgevallen. Maar over de sociale toestanden kon hij maar weinig vertellen. Nog andere vakverenigingsbestuurders werden voor de radio geïnterviewd.³⁶ Gezien het feit dat zij bereid waren, hun gunstige ervaringen in een gelijkgeschakelde radio te vertellen, hadden zij allen op dat moment geen principiële bezwaren, dat Nederlandse arbeiders vrijwillig in Duitsland gingen werken – een standpunt dat, zoals we zagen, De Bruyn openlijk innam. Dat die reclame voor de radio en in de pers door menig arbeider zal zijn afgekeurd, kan stellig aangenomen worden. Hij, tenslotte, was het kind van de rekening.

De eerste instructie van het departement van Sociale Zaken ter bevordering van de tewerkstelling naar Duitsland dateerde van 24 mei 1940. We wezen hier reeds op. Verwey vond het werken in Duitsland een vanzelfsprekendheid. Het lag 'in de historische lijn'.³⁷ Bovendien was bekend, dat er in dat land een grote vraag naar arbeiders bestond en dat de Duitse autoriteiten bereid waren, de trek van Nederlanders naar Duitsland te bevorderen.³⁸ Van deze gelegenheid moest gebruik worden gemaakt.

³⁵ a *De Telegraaf* (Afg. *De Tel.*), 22 en 23 nov. 1940. b Eind mei 1940 vonden besprekingen plaats tussen Scholtens en vertegenwoordigers van de ondernemers -en arbeidersorganisaties. Verwey en De Quay waren hierbij ook aanwezig. Men kwam toen tot de conclusie, dat geen bezwaren zouden worden gemaakt tegen het verrichten van arbeid in Duitsland, mits geen dwang zou worden uitgeoefend, 'normale' lonen zouden worden betaald, geen tewerkstelling in de oorlogsindustrie zou plaats vinden en geen extra vergoedingen zouden worden gegeven. (Zie: S. Stokman, *De KAB in oorlogstijd*, p. 13; en A. Stapelkamp en J. Schipper, *Geschiedenis van het CNV*, p. 16, 17). Uit de circulaires van 25 juni en 1 aug. alsmede uit Scholtens' uitspraak tijdens een vergadering van de secretarissen-generaal op 31 mei 1940 om de tewerkstelling in Duitsland door bepaalde maatregelen aantrekkelijker te maken, blijkt, dat Scholtens zich niet meer heeft gehouden aan bovenstaande, aanvankelijk ook door hem aanvaarde richtlijnen. ³⁶ Zie Regeringspersdienst, Luisterdienst. Londen, 25 nov. 1940. ³⁷ Nota van Verwey aan Scholtens, 30 en 31 mei 1940. Arch. RAB. ³⁸ Voorschriften RAB I, p. 5.

Besprekingen met het *Reichsarbeitsministerium* konden naar zijn mening dan ook voordelen afwerpen; er zou dan kunnen worden nagegaan hoe het werken in Duitsland zou kunnen worden gestimuleerd. Daarbij dacht hij aan een vergoeding in de reiskosten, een financiële tegemoetkoming voor de arbeiders, die de eerste tijd nog niet goed waren ingewerkt (dus een soort trainingstoelage) en gunstige verlofsvoorwaarden.³⁹ Deze kwesties vormden reeds eind mei 1940 een punt van discussie tijdens een ontmoeting van Verwey met Syrup en Warburg (de president van het *Landesarbeitsamt* Rheinland) die toen beiden in Den Haag waren.⁴⁰ Ook Scholtens beval het werken in Duitsland aan. Zijn naam en die van Jakob prijkten onder een gemeenschappelijke oproep van 21 juni waarin werd bekendgemaakt, dat alle middelen zouden worden aangewend om de werkloosheid op te heffen en dat de Rijkscommissaris zijn krachtadige steun had toegezegd. Voor arbeiders die in Nederland geen geschikte arbeid konden vinden, zou de gelegenheid om in Duitsland te gaan werken worden opengesteld. De werkloze arbeiders werd aangeraden zich hiervoor bij de arbeidsbeurzen op te geven. Sinds vele jaren, zo luidde beider aanbeveling, hadden duizenden Nederlandse arbeiders in Duitsland werk en een goed bestaan gevonden.⁴¹

Deze oproep was er kennelijk op gericht, de werklozen te bewegen zich vrijwillig voor de tewerkstelling in Duitsland te melden. Maar daarbij bleef het niet. Een paar dagen later namelijk liet Scholtens de gemeentebesturen weten (per circulaire van 25 juni 1940), dat arbeid in Duitsland 'passend' kon worden geacht. De organen van de openbare arbeidsbemiddeling dienden zich niet meer te bepalen tot hen die zich vrijwillig voor het aanvaarden van arbeid in Duitsland kwamen aanbieden; de arbeidsbeurs kon zich nu tot al diegenen wenden die, naar zijn oordeel, voor dit werk in aanmerking kwamen. In de eerste plaats gold dit de ongehuwde maar voorts ook die gehuwde werkzoekenden, voor wie de afwezigheid 'een niet al te groot bezwaar' zou opleveren. Uitzonderingen op deze regel zouden kunnen gelden voor hen, die door ernstige ziekte van één der huisgenoten 'niet gemakkelijk' thuis konden worden gemist; voor personen die wegens hun fysieke en psychische gesteldheid ongeschikt waren voor arbeid in Duitsland, en voor vaders van gezinnen met meer dan vier kinderen beneden de tienjarige leeftijd. Voor alle overige arbeiders gold de bepaling dat zij bij weigering van arbeid in Duitsland, niet als 'onvrijwillig' werklozen werden beschouwd; voor steunverlening van de overheid, voor uitkeringen uit een werklozenkas of plaatsing in de werkverruiming kwamen zij dan niet meer in aanmerking. Vijf weken later voegde Scholtens aan deze bepalingen nog een andere toe. Ingeval werk in Duitsland geweigerd werd door inwonende zonen uit gezinnen die 'in zorg' waren, zou het steunbedrag van dat gezin worden verminderd met het gehele bedrag dat de zoon zou hebben kunnen overmaken als hij werk in Duitsland had aanvaard.⁴²

In overeenstemming met deze politiek verzocht Scholtens op 1 augustus 1940 aan de

³⁹ Nota van Verwey aan Scholtens, 30 en 31 mei 1940. Arch. RAB. ⁴⁰ Ibid. ⁴¹ De 'Openbare Aankondiging' bestond uit twee gedeelten. Op de linkerkant van de groot opgemaakte affiche stond de oproep van Scholtens, op de rechterkant die van Jakob. Beide personen ondertekenden ieder hun eigen oproep. ⁴² Circ. van Scholtens aan de gem. best., 1 aug. 1940.

Commissarissen van de Koningin, de burgemeesters in hun provincie er op te wijzen dat zij aan de arbeidsbemiddeling naar Duitsland hun volledige medewerking dienden te geven. Verder vroeg hij, de burgemeesters te berichten dat het gewenst was de vergaderingen te bezoeken, waar de directeur van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling met de directeurs der arbeidsbeurzen en de agenten der bemiddeling zou bespreken op welke manier de arbeidsbemiddeling naar Duitsland verder kon worden gestimuleerd. Inderdaad zijn aanwijzingen van deze strekking aan de gemeenten verzonden.

De circulaire van 25 juni aan de gemeentebesturen was de eerste zichtbare wijziging in de politiek van het departement van Sociale Zaken en betekende een breuk met het beleid dat minister Van den Tempel vóór de Duitse invasie Verwey voorgeschreven had. Wij brengen in herinnering dat Van den Tempel, uit overwegingen van neutraliteit, Verwey had geïnstrueerd er geen ruchtbaarheid aan te geven dat werkloze arbeiders die weigerden naar Duitsland te gaan, toch in de werkverruiming mochten worden opgenomen of dat hun werklozensteun mocht worden uitbetaald. Hiervan werd zelfs Scholtens niet op de hoogte gesteld. Na de capitulatie, toen Scholtens zelf het beleid moest bepalen, lichtte Verwey hem hieromtrent niet in. Vandaar dat Scholtens op een vergadering van de secretarissen-generaal op 31 mei 1940, waar de uitzending van arbeiders ter sprake kwam, verklaren kon dat er 'op de gewone wijze', dus evenals zulks vroeger geschiedde, moest worden meegewerkt.⁴³ Hiertegen werd toen door de andere secretarissen-generaal geen bezwaar gemaakt of protest aangetekend – evenmin tegen zijn voorstel om de tewerkstelling in Duitsland door bepaalde maatregelen aantrekkelijker te maken.

De uitsluiting van werklozensteun en het verbod van plaatsing in de werkverruiming vormden niet voldoende dwangmiddelen, de werklozen tot een vrijwillige aanvaarding van werk in Duitsland te brengen. Van werklozensteun uitgesloten arbeiders, dus onwillige werklozen, bleken namelijk te worden ondersteund door burgerlijke, kerkelijke of bijzondere organen voor armenzorg, door crisis-comité's, steuncomité's van vakorganisaties of dergelijke instellingen, indien de gezinnen in nood kwamen. Dit betekende een doorkruisen van de politiek van het departement van Sociale Zaken. Scholtens en Van Lier zetten dit uiteen in een bijeenkomst met wethouders van Sociale Zaken van enkele grote gemeenten, waar o.m. werd medegedeeld dat ook naar de mening van de afdeling Armenzorg van het departement van Binnenlandse Zaken de openbare of burgerlijke armenzorg zich diende aan te sluiten bij het beleid van het departement van Sociale Zaken met betrekking tot het inhouden van steun aan weigeraars. Volgens Van Lier was er wel rechtens en feitelijk een onbillijkheid in de maatregel in zoverre dat vrouw en kinderen mede de gevolgen ondervonden van de weigering om in Duitsland te gaan werken. Zou men alleen tegen de man kunnen optreden, dan zou-

⁴³ a Pleitnota van mr. D. Giltay Veth in de zaak van ir. R. A. Verwey, p. 10/11, Raad van State, afd. Geschillen van Bestuur, zitting van 25 okt. 1946. (afg. Pleitnota G. Veth). b Rapport van de Commissie Cleveringa over de gedragingen van ir. R. A. Verwey tijdens de bezettingstijd, 21 dec. 1945. (afg. Zuiv. rapp. Cleveringa). c Not. SSGG, 31 mei 1940.

den de vrouw en kinderen daaronder niet behoeven te lijden. Nu dit echter niet kon, zouden 'de vrouw en kinderen de harde consequenties mede moeten dragen'. Hiermede waren de moeilijkheden echter niet uit de weg geruimd. Wat moest er gebeuren, zo werd bijvoorbeeld door Van Meurs, de wethouder van Sociale Zaken te Amsterdam, gevraagd, als het moment kwam waarop het gezin als het ware verhongerde, de huur niet kon betalen en op straat werd gezet? Voor deze problemen zagen zich ook de wethouders van de andere steden gesteld. De secretaris-generaal van Sociale Zaken had hiervoor maar één oplossing. Hij herhaalde wat hij op deze vergadering al eerder had gezegd: 'men moet de uiterste consequentie trekken en op generlei wijze steun geven.'⁴⁴

Bijval vond Scholtens evenmin bij de vertegenwoordigers van kerkelijke en bijzondere armenzorg, met wie hij op 7 augustus 1940 de inhouding van steun besprak. Een week tevoren had hij aan de gemeentebesturen medegedeeld dat het in strijd werd geacht met 'het algemeen belang', dat weigeraars van de burgerlijke organen van armenzorg steun ontvingen. Dit was ook nog zijn opvatting op de vergadering van 7 augustus. In tegenstelling tot zijn uitspraak op de bijeenkomst met de wethouders van Sociale Zaken – 'men moest de uiterste consequentie trekken...' – was Scholtens nu iets minder straf. Al was het verkeerd 'dat de man het verdraait om te werken', er moest, zo zeide hij nu, een weg gevonden worden om de gezinnen niet te laten verhongeren.⁴⁵ Blijkbaar was deze secretaris-generaal – hij zou twee weken later zijn ontslag aanbieden – aan het twijfelen geraakt over de juistheid van een dergelijk optreden.

Uit de opmerkingen van verschillende aanwezigen bleek intussen duidelijk dat zij zich niet wilden binden. Van Rooms-Katholieke zijde werd betwijfeld of de redenen die voor de overheid golden, nl. om geen steun te verlenen, steeds door de St. Vincentius Vereniging zouden kunnen worden overgenomen; ook wanneer de man de 'passende arbeid' niet aanvaardde, mochten vrouw en kinderen niet verhongeren. De vertegenwoordigers van de Protestants-Christelijke organisaties betoogden dat aan het gezin steun in natura kon worden gegeven en dat een zekere vrijheid voor de bijzondere of kerkelijke armenzorg nodig was, al zou dan die vrijheid met voorzichtigheid gehanteerd moeten worden. Professor J. R. Slotemaker de Bruïne die namens de Protestantse kerken sprak, meende dat men nu niet in casuïstiek kon vervallen en dat wellicht een kleine commissie kon worden gevormd om de moeilijkheden in bijzondere gevallen te bespreken. Een der andere aanwezigen wees er tenslotte op, dat hier met dwangvoorschriften bitter weinig werd bereikt; als de diaconieën geen hulp verstrekten, konden particulieren het doen, wanneer er werkelijk geestelijke en morele bezwaren bij de arbeiders bestonden om naar Duitsland te vertrekken.⁴⁶

De aarzeling, in werkelijkheid gebaseerd op onwil om aan het verzoek van het departement van Sociale Zaken te voldoen, blijkt o.a. uit een circulaire van 5 september 1940

⁴⁴ Verslag van de vergadering te Den Haag van de secr. gen. v.h. dep. v. S.Z. met wethouders van S.Z. van Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage, Utrecht en Haarlem, 27 juli 1940. (Afg.: Verg. met weth. 27.7.40). ⁴⁵ Verslag van de bespreking op 7 aug. 1940 met autoriteiten van kerkelijke en bijzondere armenzorg, betreffende de bemoeienis met het werken van Nederlandse arbeiders in Duitsland. Arch. RAB. ⁴⁶ Ibid.

het *Arbeitsamt* Leer, nu in Duitsland te werken, nadat zij eerst tegen Duitsland hadden gevochten. 'Holland zal niet vergeten, dat Duitsland hier binnengevallen is. Ik ben Hollander en blijf Hollander en wij werken heden te dage allen onder druk; wij doen onze plicht, om spoedig weer vrij te zijn.'⁵¹

De pogingen der gemeenten om de werklozen naar de werkverschaffing over te hevelen werden voor een belangrijk deel in de hand gewerkt door het feit, dat het departement van Sociale Zaken en de Duitsers zelf naar een verdere uitbreiding der werkverschaffing streefden. Dit mocht echter in genen dele de tewerkstelling in Duitsland in gevaar brengen. Toen omstreeks juli-augustus 1940 de resultaten van de 'bemiddeling' naar Duitsland naar de mening der Duitsers niet in overeenstemming waren met hetgeen wenselijk en mogelijk werd geacht, drongen zij er bij Verwey op aan, maatregelen te nemen; zij waarschuwden hem dat zij de bemiddeling zelf in handen zouden nemen indien niet spoedig een verbetering optrad. Die consequentie achtte Verwey 'niet in het belang... van de Nederlandse arbeiders, van de Nederlandse gemeenten of van de Nederlandse volksgemeenschap'. Om aan de wensen van de Duitsers tegemoet te komen besloot hij daarom – in overleg met hen – besprekingen met de burgemeesters of andere leden van het gemeentebestuur en met de leiders van de arbeidsbeurzen te organiseren. Van Lier werd aangewezen, het beleid van het departement uiteen te zetten en te bepleiten. Op deze vergaderingen commentarieerde hij o.a. de circulaires die Scholtens en Verwey reeds aan de gemeenten hadden gezonden en besprak hij de resultaten der bemiddeling van de verschillende gemeenten; daarbij wees hij er op dat er gemeenten waren die meer dan 20%, doch dat andere slechts 1–3% van de ingeschreven werklozen naar Duitsland hadden gestuurd; vele gemeenten hadden zelfs niet één ingeschreven werkloze arbeider naar Duitsland uitgezonden. Een dergelijke gang van zaken, zo betoogde hij, achtte men niet gewenst. Tot slot deed hij op de gemeentebesturen een dringend beroep om mede te werken 'aan deze ernstige aangelegenheid' en om de gemeentelijke steunorganen en arbeidsbeurzen tot activiteit te brengen.⁵²

Over de manier waarop Van Lier tot de burgemeesters of lagere ambtenaren sprak, kwamen al spoedig vele klachten los. In de vergadering van de commissarissen der provincies met Frederiks, kwam het optreden van Van Lier ter sprake en verzekerden de commissarissen van de provincies Utrecht, Friesland en Gelderland, dat deze referendaris-adviseur zich tegenover de burgemeesters in aanwezigheid van Duitse autoriteiten op zeer oncontactvolle wijze had uitgelaten.⁵³ De commissaris der provincie Utrecht rapporteerde bijvoorbeeld, dat Van Lier zich niet ontzien had, in aanwezigheid van de Duitsers vertegenwoordigers van gemeentebesturen 'te critiseren in een toon alsof een standje werd uitgedeeld...' Van Lier ontzag zich niet, 'de bewering te uiten, dat de wethouders om hun politiek baantje te behouden, de politiek lieten vóórgaan bij de arbeidsbemiddeling!' Een dergelijk optreden – aldus genoemde commissaris aan Frederiks in een brief van 23 september 1940 – paste deze ambtenaar niet en kon zelfs

⁵¹ *Sicherheitspolizei (Einsatz-Kommando I.1)* Groningen aan de *Einsatzgruppe I*, Den Haag, 20 juni 1940. ⁵² Verwey aan Frederiks, 28 aug. 1940. Arch. Binnenl. Zaken (afg. Arch. B.Z.). ⁵³ Frederiks aan Verwey, 10 sep. 1940. Arch. B.Z.

'nooit passend... zijn in tegenwoordigheid van anderen, allerm minst in tegenwoordigheid van vreemdelingen.'⁵⁴

Naar aanleiding van deze gang van zaken drong Frederiks er bij Verwey met klem op aan, in het vervolg een ambtenaar naar de provincies te zenden die, zoals hij het noemde, over meer zelfbeheersing en tact beschikte.⁵⁵ Verwey wees dit van de hand, nam Van Lier in bescherming en stuurde Frederiks een verslag van de vergadering te Zwolle, waar Van Lier had gesproken. Frederiks was hiermede echter niet tevreden. Hij antwoordde dat in dergelijke verslagen, in het bijzonder wanneer zij van de zijde van een departement werden opgemaakt, de scherpe kanten vrijwel steeds werden weggelaten. Aan het verslag kon Frederiks dan ook geen waarde hechten t.a.v. de stelling dat Van Lier geen verwijt zou treffen. In deze zelfde brief bracht Frederiks Verwey in herinnering, dat laatstgenoemde hem er reeds eerder op gewezen had, dat Van Lier overspannen was, 'zodat ook U' – aldus Frederiks – 'het zeer wel mogelijk achtte, dat zijn houding niet binnen de perken zou zijn gebleven.'⁵⁶

Het is hier niet de plaats, ons in de psychische gesteldheid van Van Lier te verdiepen. Meer inzicht hierin zou – aangenomen dat hiertoe reden was – weliswaar onze kennis vergroten omtrent de wijze waarop hij toentertijd zijn opvattingen probeerde te realiseren – deze opvattingen zelf waren echter een produkt van zijn beoordeling van de toestand waarin Nederland zich vóór en na de capitulatie bevond. In zijn streven, de arbeidsbemiddeling consequent op Duitsland te richten, stond Van Lier trouwens niet alleen. Ook Scholtens, Verwey en Morren lieten over de noodzaak hiervan geen twijfel bestaan. Verwey richtte zich op 23 september nog eens tot de gemeentebesturen met de mededeling dat het in strijd was met de bestaande voorschriften, als – zo was hem medegedeeld – burgemeesters zouden weigeren, in de werkverruiming geplaatste vakarbeiders voor bemiddeling naar Duitsland in aanmerking te laten komen. Bij deze gelegenheid wees hij er nog op dat werklozen, tewerkgesteld in werkverschaffingen van niet-cultuur-technische aard, arbeid in Duitsland moest worden aangeboden. Zouden zij dit weigeren, dan mochten zij niet bij andere werkverschaffingsobjecten (dus niet op cultuur-technische werken bijvoorbeeld) worden geplaatst noch op andere wijze ondersteund.

De vraag was nu: wat is een werkverruiming van cultuur-technische aard? De beantwoording van die vraag was noodzakelijk omdat die gemeentebesturen die geen arbeiders naar Duitsland wilden sturen, licht geneigd zouden zijn, elk werkverruimingsobject tot object van cultuur-technische aard te verklaren. Het kan geen verwondering wekken dat Morren bijvoorbeeld zich ten scherpste tegen die gemeentebesturen keerde die het opruimen van prikkeldraadversperringen en het dichtgooien van loopgraven als cultuur-technische arbeid beschouwden, omdat op de vrijgekomen grond later landbouwprodukten zouden kunnen worden verbouwd. Morren vermoedde – en niet ten onrechte – dat de gemeentebesturen op deze wijze de arbeiders aan uitzending naar

⁵⁴ Arch. B.Z. ⁵⁵ Frederiks aan Verwey, 10 sep. 1940. Arch. B.Z. ⁵⁶ Frederiks aan Verwey, 19 sep. 1940. Arch. B.Z.

Duitsland trachtten te onttrekken. Als de wil 'van de Regering' – zo schreef hij Verwey op 23 november 1940 – gericht is op het onder de knie krijgen van de werkloosheid, dienden plaatselijke of provinciale belangen in de laatste plaats te komen. De neiging van de burgemeesters om werklozen binnen de gemeente te houden – zo mogelijk in een werkverschaffing – moest onderdrukt worden. Daling van het grote aantal werklozen diende de politiek van de toekomst te zijn.⁵⁷

Weerstand en tegenwerking kwamen ook van andere zijde. Aan de arbeidsbeurzen waren enkele directeuren en ambtenaren die weinig medewerking gaven aan de uitzending van werklozen naar Duitsland. Het verzet in die kring was in de eerste tijd nog gering van omvang, van onderlinge samenwerking was praktisch geen sprake. Er waren nog niet velen die hun eigen weg gingen. De anti-Duitse gezindheid aan de arbeidsbureaus was echter ongetwijfeld veel wijder verbreid. Aan het arbeidsbureau in Amsterdam b.v. staakten in februari 1941 meer dan 100 man. Maar dat impliceerde niet een systematisch en weloverwogen en georganiseerd saboteren van voorschriften. Men moest nog leren, bevelen en richtlijnen van de principalen – de overheid zelf – naast zich neer te leggen, indien men zich van het beleid van die overheid wilde distancieren. De tegenwerking was dan ook van bescheiden aard. Toch waren er ambtenaren die er in slaagden door samenwerking met de keuringarts of zijn assistenten of door het gebruik maken van door specialisten of huisartsen afgegeven attesten, de uitzending naar Duitsland ongedaan te maken of enige tijd uit te stellen.⁵⁸ Verder werden werklozen die in aanmerking kwamen om naar Duitsland uitgezonden te worden, in de werkverschaffing geplaatst.⁵⁹ In verschillende gevallen werd, in Amsterdam, aan de Dienst van Maatschappelijk Steun – waar in februari 1941 ongeveer 90 personen staakten – niet opgegeven, dat de werkloze weigerde naar Duitsland te gaan, zodat hij als werkloze bleef ingeschreven en steunuitkering kon ontvangen.⁶⁰ In dergelijke gevallen werden op de inschrijvingskaart van de betrokken weigerende werkloze niet de letters W.B. (Weigert Buitenland) gezet, zoals door het Rijksarbidsbureau was voorgeschreven.⁶¹ Ook verlofgangers die niet naar Duitsland wilden terugkeren, werden wel geholpen doordat de bij hun vertrek ingeleverde distributiebewijzen toch werden teruggegeven.⁶²

Er waren, zo zagen wij in het bovenstaande, heel wat belemmeringen bij de pogingen, werkloze arbeiders naar Duitsland te doen afvloeien: wegeraars, contractbrekers, kerkelijke en burgerlijke steunorganen, gemeentelijke arbeidsbeurzen en verschillende gemeentebesturen. De tegenwerking door deze laatste ontwikkeld, werd voor een belangrijk gedeelte uitgeschakeld toen de arbeidsbemiddeling haar gemeentelijke grondslag werd ontnomen en in één rijksorganisatie, het Rijksarbidsbureau met zijn gewestelijke arbeidsbureaus, werd gecentraliseerd. Reeds van den aanvang af hadden

⁵⁷ 'Kunnen wij daarnaast', zo vervolgde Morren, 'onze bodemproductie verhogen, dan kan het niet anders dan toegejuicht worden. Naar mijn idee kunnen beide tegelijk bereikt worden, mits met de juiste middelen.' ⁵⁸ GAB-Venlo in Oorl.; id. Leiden, Amsterdam en Apeldoorn. Arch. RAB. ⁵⁹ Zie bijv. GAB-Utrecht in Oorl. Arch. RAB. ⁶⁰ GAB-Utrecht in Oorl.; id. Rotterdam en Leiden. Arch. RAB. ⁶¹ Circ. van D.G.-RAB aan Dir. GAB. 13 aug. 1941. ⁶² GAB-Leiden in Oorl.; id. Breda en Zwolle.

de Duitsers hierop aangedrongen. Op deze wijze immers – ze hadden vóór het uitbreken van de oorlog reeds voldoende ervaring in hun eigen land opgedaan – werd een doelmatiger grondslag gelegd om het Nederlandse bedrijfsleven in dienst te stellen van de Duitse oorlogsproductie en om werklozen naar Duitsland over te hevelen. Daarom ook verlangden zij de invoering van een arbeidsboekje. De arbeidsbemiddeling zou eerst goed kunnen functioneren als men de omvang en de samenstelling van het aanwezige arbeidspotentieel kende. In principe waren er bij de Nederlandse autoriteiten weinig bezwaren, de voorstellen van de Duitsers in te willigen. Een centralisatie van de arbeidsbemiddeling werd, zo weten wij, ook vóór de oorlog als een noodzakelijkheid gevoeld; de meningen liepen slechts uiteen over de vraag hoe ver de invloed van het in te stellen centrale rijksorgaan zich zou uitstrekken. Ook de invoering van een arbeidsboekje werd door velen wenselijk geacht; De Quay bijvoorbeeld was een vurig voorstander. De door de Duitsers aanbevolen maatregelen hadden dan ook in beginsel de sympathie van de hogere Nederlandse ambtenaren. Voor de opheffing van de grote werkloosheid zouden thans de onontbeerlijke instrumenten worden geleverd. Tegenstand kwam echter, toen de Duitsers vooral de gewestelijke arbeidsbureaus met NSB-ers wilden bezetten en het de Nederlandse autoriteiten steeds duidelijker werd, welke gevaren de invoering van een arbeidsboek met zich meebracht. Ook over deze kwesties komen wij nog uitvoeriger te spreken.

Alvorens dit hoofdstuk te besluiten, willen wij nog eens de aandacht vestigen op motieven van andere aard die ten grondslag lagen aan de grote voortvarendheid waarmee enkele vooraanstaande hoofdamttenaren van het departement van Sociale Zaken direct na de capitulatie hun activiteiten begonnen. Veel aarzeling en weerstand – om van tegenwerking maar te zwijgen – was er, althans aanvankelijk, immers niet. Het tegendeel was juist het geval. Het leek alsof men stond te trappelen van ongeduld om nu eens eindelijk van wal te steken. Deze bereidheid sproot ongetwijfeld voort uit de wil, de steeds toenemende werkloosheid in te dammen en drastisch te verminderen. De welwillendheid die zij echter in de samenwerking toonden, hing ten nauwste samen met hun inzichten omtrent de maatschappelijke organisatie die hier met vage termen, als 'nieuwe orde' werd geïmporteerd. Hun wens ingrijpende maatregelen te nemen zal stellig niet van de ene op de andere dag zijn ontstaan. Bij hen, die vóór de oorlog zozeer werden geremd in een naar hun mening zo efficiënt mogelijke bestrijding der werkloosheid, waren reeds ideeën en opvattingen ontstaan omtrent de noodzaak van meer staatsingrijpen op economisch en politiek gebied, kortom van een grotere centralisatie van het maatschappelijk leven, al zullen deze – voorzover aanwezig – niet allen even duidelijk en concreet voor ogen hebben gestaan en al zullen zij voor allen niet dezelfde zijn geweest. Doch hoe dit ook moge zijn, na de capitulatie – en misschien ook door de schok die zij teweeg bracht – trad aan het daglicht dat verschillenden van hen door dezelfde 'geest van vernieuwing' waren aangestoken gelijk zovele anderen, en dat zij, zonder zich aan het Duitse of Nederlandse nationaal-socialisme te willen conformeren, balancerden 'op de grens van twee werelden'.

Een van hen was Morren. Dit blijkt o.m. uit een passage in zijn brief van 23 juli 1940

aan de leden der Commissie voor het Arbeidsboekje, waarin hij hen uitnodigt voor een bespreking over het ontwerp van een advies. Hij stelde zich voor, daarover slechts één vergadering te houden, daar niet alleen deze materie zich niet voor langdurige besprekingen leende en de meesten met hun tijd moesten woekeren, doch ook – zo stelde hij in de betrokken zin voorop – 'aangezien wij in een nieuwe tijd leven waarin niet veel gepraat maar veel gedaan wordt...'.⁶³ Wat de heer Morren, toentertijd adjunct-directeur van de Afdeling Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling, zich hierbij nauwkeurig voorstelde, weten wij niet – als een sympathie-betuiging voor het nationaal-socialisme mag dit echter niet worden geïnterpreteerd, zo zal nog blijken.

Duidelijker sprak Van Lier zich omtrent zijn opvattingen uit. In een in september 1940 gepubliceerd boekje, *De arbeidsbemiddeling en de werkloosheidszorg in nieuwe banen*, verzekert hij ons, dat de wereld in barensood was en er 'een nieuwe tijd' te voorschijn zou komen. 'Deze nieuwe tijd wordt geboren in bloed en tranen, zoals elke revolutie zich voltrekt op de puinhopen van het oude.' Voor hen, aldus Van Lier, die reeds lang de overtuiging hadden dat een nieuwe tijd vroeg of laat komen moest, was de overgang naar de nieuwe gedachten niet zo moeilijk. Moeilijker was het voor hen, de nieuwe tijd gestalte te geven overeenkomstig de ideeën, die zich in 'het volk' ontwikkelden. Maar 'in de baaierd van het wereldgebeuren tekenen zich de contouren van de nieuwe bouw reeds af.' De 'gemeenplaats, dat wij in Nederland ons gelijkschakelen met de opvattingen en onder de invloed van een ons land bezettende vreemde macht', wees hij van de hand. De besten onder ons volk, zo schreef hij, hadden zich reeds jarenlang met de nieuwe tijd bezig gehouden en hierbij sprak de één van 'ordering', de ander van 'nieuwe gemeenschap', of 'plan van de arbeid', enz. Maar al deze mensen waren 'als het ware plotseling geëlektriseerd en tezamengebracht door deze ene gedachte: wij moeten ons voorbereiden op een nieuwe orde van zaken.' De oorlog vormde dus niet de oorzaak van het doorbreken der nieuwe opvattingen; hij versnelde slechts het ontwikkelingsproces.

De kapitalistische produktiewijze wees Van Lier als verouderd en de mens onwaardig 'voor een groot deel' af. In het middelpunt zou thans 'de arbeid van de werkende mens' komen te staan. 'Al hetgeen wij in de laatste weken en maanden uiterlijk zagen veranderen op het gebied van onze politieke en maatschappelijke verhoudingen en instellingen', aldus deze referendaris-adviseur, 'is nog slechts kinderspel bij datgene, dat zich aan het voltrekken is in de nieuwe opbouw van ons maatschappelijk leven.' Daarin diende alle zorg gericht te zijn op het in de arbeid brengen en houden der mensen op de voor hen geëigende plaats. De invloed van de staat zou ten aanzien van produktie, produktieverhoudingen en afzet der goederen toenemen. En het minimum der staatsbemoeiing moest worden gericht op het instandhouden van 'de gemeenschap', zodat een ieder een menswaardig bestaan zou kunnen leiden.⁶⁴

Men dient bovenstaande uiteenzettingen te beoordelen naar de tijd waarin ze aan de

⁶³ Arch. RAB. ⁶⁴ Th. van Lier. *De Arbeidsbemiddeling en werkloosheidszorg in nieuwe banen*. (afg.: Van Lier: *In nieuwe banen*). p. 7-10, 31.

openbaarheid werden prijsgegeven. De termen 'nieuwe orde' en 'nieuwe tijd' en trouwens al dergelijke beschouwingen over 'de arbeid' en 'de arbeider' waren in die dagen politiek besmet, wanneer zij niet vergezeld gingen van een openlijk vijandige houding tegenover de bezetter. Van dit laatste blijkt in het geschrift echter bitter weinig. Wel schreef Van Lier dat het betreden van nieuwe paden op het terrein van ons maatschappelijk leven geenszins gepaard behoefde te gaan 'met verloochening van onze landaard of ons volkskarakter',⁶⁵ doch dergelijke klanken kon men bij de Duitsers en de NSB-ers evenzeer – we mogen wel zeggen: uiteraard – beluisteren. Ook zijn kritiek op de vroegere regeringen – die verzuimd hadden 'het gewicht van het probleem van de arbeidende mens en van de werkloosheid voldoende serieus en voortvarend te behandelen' – kon de Duitsers en de NSB niet onwelgevallig zijn, te minder daar Van Lier er op wees, dat 'de politiek' zich na de eerste wereldoorlog hoe langer hoe meer van dit vraagstuk had meester gemaakt en de zaak nog meer had 'vertroebeld'.⁶⁶

Hetgeen wij van Morren schreven, geldt ook voor Van Lier. Hij had geen sympathie voor de Duitse en Nederlandse nationaal-socialisten maar hoopte op een bevrijding van Nederland. Deze hoofdambtenaar die aan de oprichting van het Rijksarbeidsbureau een zeer werkzaam aandeel had gehad, verwachtte, zo zeide hij in april 1941 op een cursusvergadering van toekomstige directeuren van arbeidsbureaus, dat ook wanneer de oorlog ten einde zou zijn en 'wij weder vrij', de overheid op het gebied van de arbeid sterk zou ingrijpen en de arbeidsbemiddeling hierbij een belangrijke taak had te vervullen.⁶⁷

Te oordelen naar de woorden van Verwey bij de opening van de zojuist genoemde cursus voor directeuren van arbeidsbureaus, was het ook zijn wens om het Rijksarbeidsbureau voor 'Nederlandse doeleinden' te hanteren. Maar tevens had hij een onverholven bewondering voor hetgeen Duitsland op het gebied der werkloosheidsbestrijding zou hebben gepresteerd. Na de machtsovername door het nationaal-socialisme, zo sprak hij bij deze gelegenheid, had 'men' een 'geweldige hulp' aan de *Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung* gehad. Het was nu technisch mogelijk geworden 'om de wil tot werkelijkheid te brengen, de werkloosheid uit de wereld te ruimen en allen aan het werk te zetten'. De laatste jaren had 'men een grote aansporing gehad door de militaire noodzaak'. Hetgeen op dit terrein was gepresteerd, zo ging hij voort, was 'voorbeeldig'. Wij konden hieruit veel leren. Maar, zo vervolgde Verwey, niet in alle opzichten moest het Duitse voorbeeld gevolgd worden. Nederland moest ook nieuwe middelen proberen, dus een verscheidenheid van werkloosheidsbestrijding, maar een eenheid van leiding – zoals de *Reichsanstalt* had gekend – behouden. 'Laat men ons', aldus deze waarnemend secretaris-generaal, 'een zo groot mogelijke mate van zelfstandigheid, dan kunnen zij, die hieraan medewerken, voor de beoogde doelstelling grote dingen bereiken.' Bij ons, zo zeide hij, moest het 'een zuivere vredestaak' zijn daar er geen militaire dienst was te verrichten. In dit opzicht hadden de Nederlandse ambtenaren dan ook een moeilijker taak dan hun 'collega's in Duitsland'. In Nederland

⁶⁵ Van Lier: *In nieuwe banen*, p. 11. ⁶⁶ *Ibid*, p. 14. ⁶⁷ Curs. R.arb.bem., 1941, p. 25.

had men ook niet 'die psychologische aansporing' die Duitsland had gekend. Wat Verwey hiermede en met Duitslands 'militaire noodzaak' precies bedoelde, vertelde hij niet.⁶⁸ Daarover bleven de ambtenaren die luisterden, in het onzekere, hoewel het voor hen die de bemiddeling naar een vijandelijk land moesten verzorgen, zeker niet overbodig zou zijn geweest, te vernemen wat hun hoogste chef hierover te vertellen had. Overigens, en misschien vanzelfsprekend, werd van de zijde der ambtenaren evenmin om opheldering gevraagd.

Evenals Morren en Van Lier zag ook Verwey een nieuwe tijd aanbreken. Wanneer de Nederlanders, in eendracht sterk, voortgingen, hun werkzaamheden zo doeltreffend mogelijk te ontplooiën, 'hun aller gezondheid naar lichaam en ziel te verzorgen' en op deze wijze hun kracht te handhaven, dan kon 'dit delta-volk als waardevol deel van het komende Europese geheel grote dingen verrichten'. Dit schreef Verwey in zijn verslag betreffende de werkzaamheden van het departement van Sociale Zaken 'sinds de keer van zaken in mei 1940' tot december 1941.⁶⁹ In februari 1942 waren zijn verwachtingen nog even hoog gespannen. Op een vergadering van directeuren wendde hij zich tot de daar aanwezige nieuwe benoemde *Leiter der HSV*, dr. Boening, met de opmerking, dat hetgeen deze over de arbeidsinzet 'im europäischen Raum' te zeggen had, 'von grosser Bedeutung' zou zijn.⁷⁰

Tot slot nog enkele opmerkingen over de hoofdcommies Knetsch. Naar zijn mening stonden wij – en hij gebruikte hier de woorden van Colijn – op de grens van twee werelden; een keus was onvermijdelijk. Doorzetten was eis. Wie dit niet verstond, moest terzijde gaan staan en de feiten langs zich heen laten marcheren. Deze woorden – ontleend aan een artikel van Knetsch in *De Telegraaf* van 1 augustus 1940 – golden natuurlijk niet voor hen die bezwaren hadden om in Duitsland te werken. Dat blijkt wel uit zijn opmerking tot een aantal ambtenaren tijdens een vergadering op 3 december 1941 te Den Haag waar over de arbeidsvoorziening in de landbouw werd gesproken. Door één der aanwezigen was opgemerkt dat zeer vele in Duitsland werkende Nederlandse arbeiders wilden terugkeren. Hierop antwoordde Knetsch dat de Duitse werkgevers deze arbeiders inderdaad vasthielden; men moest, zo voegde hij er aan toe, de vraag bezien 'uit algemeen standpunt'. Het is, zo zeide hij, 'voor Duitsland de eerste opgave om de oorlog te winnen en dus dat het *Kriegswerk* gebeurt en hiermede hebben wij momenteel te maken.'

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt nu wel, dat de 'geest van vernieuwing' ook in de hoofdambtenaren van het departement van Sociale Zaken was gevaren. Men sprak van 'nieuwe tijd' en 'nieuwe bouw'. Men bedoelde hiermede in concreto dat een mogelijkheid was geschapen, nu eens eindelijk door te voeren hetgeen binnen de vooroorlogse economische en politieke structuur in Nederland onmogelijk bleek. Het is dan ook zeer aannemelijk, dat Verwey Drees omstreeks oktober 1941 zou hebben gezegd – al beweert eerstgenoemde zich zulks niet te herinneren –, nu eens een mooie gelegenheid te hebben, allerlei wensen ten aanzien van de sociale wetgeving te vervullen, zonder daarbij door

⁶⁸ Curs. R.arb.bem., p. 11. ⁶⁹ *Verslag S.Z. 1940-1941*, p. 5. ⁷⁰ Verg. dir. 18/19. feb 1942, p. 1.

een minister ('die het misschien niet goed vindt') of een Kamer ('die er misschien anders over denkt') te worden gehinderd. Dit lijkt ons des te meer waarschijnlijk omdat Verwey ook publiekelijk liet weten, dat 'meer dan één wens, die lang onvervuld bleef, ... in deze dagen zijn verwezenlijking (heeft) mogen ontvangen'.⁷¹ Vooral aan de bestrijding van de werkloosheid was men gefixeerd en wel in die mate, dat voor het nemen van krasse maatregelen – volkomen passende in een autoritair regime en in een autoritaire denkwijze – niet werd teruggedeinsd en de gevaren, verbonden aan een gecentraliseerde arbeidsbemiddeling en aan de invoering van een arbeidsboekje, werden onderschat. De steun, die de Duitsers hadden toegezegd, werd niet afgewezen; integendeel, hun 'medestreven naar een Nederlands sociaal doel' behoorde volgens Verwey dankbaar te worden erkend.⁷² Ongetwijfeld vormden de herinnering aan het verleden en de directe moeilijkheden waarmee men was geconfronteerd, de factoren die tot de grote bereidheid leidden om met de feitelijke machthebbers samen te werken, doch dit alles werd gestimuleerd door de overtuiging dat een einde aan 'de oude tijd' was gekomen. Die instelling vergemakkelijkte uiteraard het contact tussen de Nederlandse en Duitse autoriteiten.

Hierin kwam pas enige verandering toen laatstgenoemden eisen stelden, waaraan geen medewerking kon worden verleend, of bevelen ter uitvoering oplegden. De verwachtingen omtrent de 'nieuwe tijd' bleken toen zeer voorbarig te zijn geweest. De secretaris-generaal Scholtens was hiervoor nooit toegankelijk geweest. Na drie maanden verliet hij het departement. Ook Morren zou niet lang zijn vooraanstaande positie blijven bekleden. Bij de oprichting van het Rijksarbeidsbureau verzette hij zich tegen de benoeming van NSB-ers als directeuren van de arbeidsbureaus. Onder beschuldiging van sabotage – hij bekleedde toen de functie van waarnemend directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau – werd hij op 7 maart 1941 door de Duitsers gearresteerd. Na zijn vrijlating op 29 maart wensten de Duitsers hem niet langer op zijn post te handhaven en werd hij tot chef van de Afdeling Werkloosheidsverzekering bij het Rijksarbeidsbureau benoemd. Van Lier bleef nog een jaar langer in functie, maar had de Duitsers toen zozeer tegen zich in het harnas gejaagd, dat hij in juli 1942 besloot onder te duiken. Verwey en Knetsch tenslotte bleven over. Ook hun enthousiasme was toen wel wat bekoeld. De kilte van het compromis dat geen uitzicht bood, kwam er voor in de plaats.

In het bovenstaande is een globaal overzicht gegeven van het beleid van de Duitse en Nederlandse autoriteiten en zijn in hun onderlinge samenhang de belangrijkste problemen behandeld die in de eerste twee jaar van de bezetting met betrekking tot de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland aan de orde waren. Enkele hiervan verdienen nadere uitwerking om het karakter van later genomen maatregelen beter te kunnen begrijpen. Achtereenvolgens zullen wij onze aandacht wijden aan de reorganisatie van de arbeidsbemiddeling, aan enkele aspecten van de 'bemiddeling' naar het 'vrije bedrijf' buiten Nederland en aan de tegen onwillige arbeiders genomen maatregelen.

⁷¹ a *PEC*. 7 C, p. 126 en p. 621/622. b *Verslag S.Z. 1940-1941*, p. 63. ⁷² *Ibid.*, p. 5.

DE REORGANISATIE VAN DE ARBEIDSBEMIDDELING

Reeds vanaf het begin harer werkzaamheden had de *GSV* er op aangedrongen, de gemeentelijke arbeidsbemiddeling door een gecentraliseerde te vervangen.⁷³ De voordelen voor haar waren ook evident. Via een rijkscentrale, werkend met een wijdvertakt apparaat, zouden haar wensen snel tot in de uiterste hoeken van het land kenbaar kunnen worden gemaakt en de eventuele weerstand van in gemeente-instellingen verscholen tegenwerkende ambtenaren uitgeschakeld. Voorwaarde was slechts, dat de belangrijkste posten van die rijkscentrale en het hem ondergeschikt apparaat met voor de *GSV* aanvaardbare personen waren bezet. De drang tot reorganisatie kwam overigens niet alleen van deze Duitse toezichthoudende instantie. Ook de *Rüstungsinspektion Niederlande* begeerde met het oog op de behoefte aan arbeidskrachten voor de oorlogsproductie een straffe organisatie.⁷⁴

Aan Nederlandse zijde waren evenals vóór de bezetting ook in de eerste weken na de capitulatie de meningen over een volledig gecentraliseerde arbeidsbemiddeling nog verdeeld. Van Lier en Morren waren krachtige voorstanders. Scholtens en Verwey wezen het straffe systeem in die dagen, einde juni 1940, echter van de hand. Zij waren wel bereid aan de Duitse eisen tegemoet te komen, doch een totale centralisatie vonden zij 'onwenselijk en on-Nederlands'.⁷⁵ Langzamerhand gingen beiden echter overstag. Zij wensten geen ernstige conflicten met de Duitsers die ontevreden waren over de resultaten van de bemiddeling naar Duitsland en juist in de reorganisatie van de arbeidsbemiddeling een belangrijke voorwaarde zagen voor een vlotte afvloeiing van de werkloze arbeiders. 'Verbittering' achtten zij 'allerminst gewent'. Beiden vreesden in een dergelijk geval een regeling, die wat dwingende voorschriften betreft, veel verder zou gaan dan voorheen.⁷⁶ Daarom wilden zij de reorganisatie zelf ter hand nemen en niet wachten tot de *GSV* haar dreigement zou waar maken, buiten de Nederlandse ambtelijke organen om te handelen. In dit geval had Scholtens tegen het nemen van initiatief generlei bezwaar, in tegenstelling dus tot zijn standpunt inzake de invoering van een Nederlandse arbeidsdienst. Een reorganisatie van de arbeidsbemiddeling zou immers zonder twijfel ook onder vooroorlogse verhoudingen zijn voorgesteld. 'Zij lag in de lucht'. Met deze woorden ondersteunde Scholtens zijn verzoek aan Trip, spoed te betrachten bij het ter beschikking stellen van de 2 à 2½ miljoen gulden die nodig waren om het nieuwe instituut op te richten.⁷⁷

Bovenstaande overwegingen golden, zoals bekend, ook voor Verwey. De noodzaak ener reorganisatie meende hij echter nog met enkele economische berekeningen te moeten aantonen. In de jaren tussen 1930 en 1940 had de werkkraft van meer dan 200.000 mensen braak gelegen; en de capaciteiten van de meer dan twee miljoen loonarbeiders hadden veel doeltreffender kunnen worden benut. 'Door onze collectieve

⁷³ Scholtens aan Trip, 9 aug. 1940. ⁷⁴ *Geschichte der Rüstungsinspektion Niederlande*, 14 nov. 1940.

⁷⁵ Versl. bespr. op 25 juni 1940 tussen Scholtens, De Quay, Verwey, M. de Vries en mr. J. H. J. Schouten. 27 juni. ⁷⁶ a Scholtens aan Trip, 9 aug. 1940. b Nota van Verwey aan Scholtens, 10 aug. 1940.

⁷⁷ Scholtens aan Trip, 9 aug. 1940.

onbekwaamheid', aldus Verwey, was, laag geschat, tweehonderd miljoen gulden 's jaars aan aanwezige 'volkskracht' verspild. Het nieuw opgerichte Rijksarbeidsbureau moest nu mede helpen, een dergelijke verspilling permanent te voorkomen; dan zou ook binnen tien jaren een oorlogsschade van anderhalf miljard gulden zijn hersteld en de rijkdom van Nederland zelfs op een hoger peil gebracht dan te voren.⁷⁸

Voor deze civiel-ingenieur ging het echter niet alleen om de meetbare, in geld uit te drukken, waarden, 'maar ook, maar meer nog, om de meer dan materiële welvaart, om het belevendigen van de materie'. Het ging er om, 'de vitaliteit van het Nederlandse volk op een zo hoog mogelijk peil te handhaven en verder te brengen'.⁷⁹ Het kan weinig verwondering wekken, dat, binnen het kader van al deze gewichtige en nauwelijks te formuleren taken, Verwey de oprichting van het Rijksarbeidsbureau als een 'omwenteling' zag die, naar hij hoopte 'een omhoogwenteling ten bate van ons volk' zou zijn.⁸⁰ Emotioneel-geladen waren de woorden waarmede hij de directeuren der arbeidsbeurzen toesprak, die in april 1941 bijeen waren geroepen om een cursus van ruim een week over de nieuwe arbeidsbemiddeling te volgen:

'Wij allen willen werken, wij zijn een arbeidzaam volk, dat veel gepresteerd heeft. Er is eigenlijk geen land, dat naar verhouding zo intens gekoloniseerd heeft, geen volk, dat zo de wereld overtrok als het Nederlandse. Wij zijn hier in West-Europa niet alleen het meest bevolkte land, doch wij zijn naar verhouding ook het meest in bevolking vooruitgegaan. Wij hebben niet alleen de grootste waterbouwkundige werken, de grootste mijn, de grootste sluizen, de grootste bruggen, de prestatie per hoofd van de bevolking is wellicht nergens zo groot als bij ons. In vele opzichten is hier echter nog de noodzaak om verder op dit terrein voort te gaan. Wij hier moeten dienen om dit verder mogelijk te maken, onder omstandigheden, zo moeilijk, dat die ons kunnen helpen aanvuren. Wij moeten dit doen in eenheid, vooral eenheid van geest bij ons allen, om dit werk te lijf te gaan en te overwinnen. Wij doen dit ook, omdat wij werken in geheel Nederlandse geest, want ik zie niet in Nederland de grote scheidingsverschillen, die naar voren gebracht worden; in het diepste wezen valt toch een eenheid waar te nemen als drijvende kracht in de sociale arbeid, die er op gericht is de mens vooruit te helpen, de mens, die de drager is van de vurige vlam van de Heilige Geest. Wij kunnen materieel nog meer bereiken. Nog belangrijker is dit, dat wij de Nederlandse mensen, ons gehele volk, dat ons lief is, kunnen omhoogbrengen. Daarvoor roep ik Uw aller medewerking in de komende jaren in'.⁸¹

De nieuwe taken van de organen der arbeidsbemiddeling zagen Verwey e.a. intussen ook als de uitdrukking van de veranderde opvattingen omtrent het karakter van de arbeid. Bemiddelen, aldus Verwey, was iets anders dan handel in menselijke arbeid, omdat arbeid nu eenmaal niet vergeleken kon worden met graan of effecten. Daarom moest er ook in den vervolge van *arbeidsbureau* en niet meer van *arbeidsbeurs* gesproken worden. Deze naamsverandering werd een feit. Verwey was er zeer tevreden over.

⁷⁸ Ir. R. A. Verwey. Het Rijksarbeidsbureau. In: *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad*, okt. 1940 (afgekort: Verwey: *Het RAB*), p. 192. ⁷⁹ *Ibid.*, p. 192. ⁸⁰ *Ibid.*, p. 191. ⁸¹ Curs. R.arb. bem. 1941, p. 14/15.

'Ik heb het woord 'beurs', dat vroeger gebruikt werd, de wereld uit geholpen', zo zeide hij zelfverzekerd en trots tot de aanstaande directeuren der arbeidsbureaus. Voortaan zou men dus spreken van arbeidsbureau, het 'levend orgaan, waarin allerlei leden een grote taak' op zich namen. Overigens, het woord 'bureau' had nog het voordeel 'dat het enigszins dezelfde klank (had) als beurs', aldus Verwey.⁸²

Bij Besluit van 24 september 1940, ondertekend door Verwey, – Scholtens was inmiddels afgetreden – werd door de oprichting van het Rijksarbeidsbureau de gemeentelijke arbeidsbemiddeling opgeheven. Het Rijksarbeidsbureau was een afdeling van het departement van Sociale Zaken, met aan het hoofd een directeur-generaal. Verwey combineerde deze functie de gehele oorlog door met de leiding van het departement. De dagelijkse leiding berustte bij een waarnemend directeur-generaal, die de belangrijkste problemen echter steeds met Verwey besprak.⁸³ Bij de organisatorische opzet was rekening gehouden met de structuur van het sociaal-economische leven en wel in die zin dat het gebied van een Gewestelijk Arbeidsbureau zoveel mogelijk een economische en geografische eenheid vormde.

Het Rijksarbeidsbureau bestond – tot zijn reorganisatie in mei 1943 – uit een hoofdbureau (eerst in Den Haag, later in Amsterdam) en 37 Gewestelijke Arbeidsbureaus (met 143 bijkantoren), die dus in de plaats kwamen van de vroegere gemeentelijke districtsorganen en het centrale rijksorgaan. De op de arbeidsbeurzen, agentschappen en districts-arbeidsbeurzen toezicht houdende commissies werden eveneens opgeheven. Een zelfde weg ging de Centrale Commissie van Bijstand voor de Arbeidsbemiddeling en de Migratie. Hiermede waren dus in principe de organisaties van de arbeiders en ondernemers voorzover zij bij kwesties inzake de arbeidsbemiddeling betrokken waren, eveneens uitgeschakeld. De secretaris-generaal benoemde, schorste en ontsloeg – althans volgens de letter van het Besluit – de ambtenaren van het nieuw ingestelde rijksorgaan. Op 1 mei 1941, 'de dag van de arbeid', trad het Rijksarbeidsbureau in werking. In de tussentijd bleven de oude organen hun functie uitoefenen overeenkomstig de nog geldende regelingen, maar volgens de voorschriften van de directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau. Intussen werden ook de directeuren en het overige personeel – het laatste voornamelijk afkomstig van de arbeidsbeurzen en gemeentelijke sociale diensten – voor de Gewestelijke Arbeidsbureaus benoemd. Ongeveer 1800 nieuwe krachten moesten worden aangesteld en ingedeeld in de verschillende administratieve rangen. Voor de uitvoering van dit werk verzekerde Van Lier zich van de diensten van een door hem geëngageerde adviseur voor personeelsaangelegenheden, de heer M. Koster. Deze had gedurende enkele jaren een zelfde functie vervuld bij de KLM.

De eerste wnd. directeur-generaal was Morren. Evenals Verwey ging hij met veel enthousiasme aan het werk. De reorganisatie, zo betoogde hij,⁸⁴ zou niet volledig zijn als zij niet vergezeld ging van 'het brengen van een nieuwe geest' onder de ambtenaren van de arbeidsbemiddeling. Zij zouden 'hun taak anders en ruimer moeten zien' en

⁸² Curs. R.arb. bem. 1941, p. 11/12. ⁸³ Autobiogr. Knetsch, p. 6. ⁸⁴ *Econ. Stat. Ber.*, 6 nov. 1940.

'met enthousiasme en activiteit' hun werk moeten doen. Maar ook van de ondernemers en arbeiders was t.o.v. de arbeidsbemiddeling een andere houding nodig. Het arbeidsbureau moest van allen de vertrouwensinstantie worden. Er zou dus veel werk moeten worden verricht om alles in goede banen te leiden. Wanneer ieder 'van hoog tot laag' deed wat er van hem 'in deze nieuwe tijd' verwacht werd, zou 'ons volk' van deze arbeid ruimschoots de vruchten plukken.

Bij een voor de tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in Duitsland zo belangrijk apparaat als het Rijksarbeidsbureau was het voor de bezetter uiteraard van het grootste belang, dat ook de ambtenaren van de betekenis van een dergelijk instituut doordrongen waren. Daarvoor dienden ze ook te worden geschoold. Jakob stak dit niet onder stoelen of banken. Dit blijkt uit zijn schrijven van 1 oktober 1940 aan de leiders der *Aussenstellen*, waarvan ook een kopie aan Verwey werd gestuurd. Jakob wees er op dat met het oog op de binnenkort te verwachten reorganisatie der arbeidsbemiddeling zo snel mogelijk de nieuw aangestelde bemiddelingskrachten voor hun taken, '*zunächst vornehmlich in der Anwerbung und Vermittlung von Arbeitskräften nach Deutschland*' moesten worden opgeleid. Van Duitse zijde werd verlangd, dat deze Nederlandse ambtenaren loyaal zouden medewerken; slechts die personen zou '*die deutsche Autorität*' kunnen dulden, zo zeide een der ambtenaren van de *GSV* tijdens een bespreking met Verwey, Morren en Van Lier in januari 1941.⁸⁵

Reeds vrij spoedig na het Besluit waarbij het Rijksarbeidsbureau werd opgericht, ontstond tussen de Duitse en de Nederlandse autoriteiten een harde strijd over de benoeming van de directeurs van de arbeidsbureaus. De Duitsers – daarbij opgestookt door de NSB – wilden meer Nederlandse nationaal-socialisten dan het departement van Sociale Zaken, dat op zijn lijst van aan te stellen directeurs slechts één NSB-er had geplaatst.⁸⁶ Het Rijksarbeidsbureau verkeerde daarbij in de gelukkige omstandigheid dat van de zijde der NSB geen vakkundige personen konden worden aanbevolen. Na veel geschrijf en gepraat maakten de Duitsers ten slotte in februari 1941 aan de onderhandelingen een einde. De *Generalkommissar zbV*, Schmidt – in zijn functie van tegenwoordiger van Seyss-Inquart, die toen in Duitsland vertoefde – beval Jakob, de reorganisatie door te voeren en in het bijzonder de benoeming van de NSB-ers te bevorderen. Verwey kreeg vervolgens opdracht, de door de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*, Wimmer, genoemde directeurs aan te stellen. Toen op 1 mei de nieuwe organisatie in werking trad, waren van de 37 directeurs 9 NSB-er.⁸⁷

De weerstand van de leiding van het Rijksarbeidsbureau had dus niet gebaat. De Duitsers intussen waren zich zeer wel bewust dat daar de kern van de tegenwerking lag. Begin maart 1941 arresteerden zij de wnd. directeur-generaal Morren, die verdacht

⁸⁵ Notitie van een bespreking van Schrader met Verwey, Van Lier en Morren, 13 jan. 1941. (afg. Notitie Schrader). De *ORR* dr. Schrader behandelde voor de *GSV* de personeelszaken. ⁸⁶ Toelichting van Van Lier, 12 febr. 1945. ⁸⁷ a Notitie Schrader, 13 jan. 1941. b Twee brieven van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* (afgekort: *GKfVJ*) aan de wnd. secr. gen. Dep. v. S.Z., 26 feb. 1941. c Bauer, p. 50.

werd van sabotage.⁸⁸ Na ruim drie weken werd hij weer vrijgelaten, doch zijn oude functie mocht hij niet meer uitoefenen.⁸⁹ Zijn opvolger werd Van Lier, die in die dagen eveneens ter verantwoording bij de Duitsers (o.m. bij Jakob) was geroepen. Hem werd, zo verklaarde hij na de oorlog, vooral aangerekend een door hem ontworpen (maar door Verwey ondertekende) brief aan Jakob, waarin de door de Duitsers voorgestelde benoeming van NSB-ers scherp werd gehemeld en geïroniseerd.⁹⁰ Bij deze gelegenheid kreeg Van Lier de waarschuwing, dat men hem scherp in het oog zou houden en eventueel tegen hem zou optreden.⁹¹

De NSB zelf intussen was met de door de Duitsers genomen beslissing nog lang niet tevreden. De afdeling Arbeidszaken van deze partij rapporteerde aan Mussert, zulks op grond van een door haar ingesteld onderzoek, dat de directeurs van de arbeidsbureaus over het algemeen anti-NSB-gezind waren en in vele gevallen misbruik maakten van hun macht, waar het 'de kameraden' gold.⁹² Van de directeur van het arbeidsbureau Dordrecht bijv. werd gezegd, dat hij 'een prul' was 'en bovendien een democraat in hart en nieren, die ook in de toekomst van het nationaal-socialisme nooit iets zal begrijpen'.⁹³ Ook over de personen van de arbeidsbureaus was deze afdeling niet te spreken; zij waren 'fel-anti'.⁹⁴ In dit alles diende verandering te komen. Daarom stelde de afdeling Arbeidszaken Mussert voor, haar de bevoegdheid te geven controle uit te oefenen op de werkwijze van de arbeidsbureaus in het algemeen.⁹⁵

Een aanval werd eveneens ondernomen tegen de leiding van het Rijksarbidsbureau. Aan C. van Geelkerken, die toentertijd de leiding van het secretariaat van de NSB had en in die functie ook met de bezettingsautoriteiten onderhandelde, werd gesuggereerd, dat Van Lier een jood zou zijn. Over hem werd geschreven als: '*de jood Van Lier*'. Enige twijfel bestond echter wel. Door sommigen werd nl. beweerd, dat Van Lier, 'al zijn typische uiterlijke en geestelijke ras-eigenschappen ten spijt', geen jood zou zijn. Maar dat kon 'altijd nog grondig worden uitgezocht'. In elk geval – aldus de gewestelijk leider van de inlichtingendienst van de NSB aan Van Geelkerken – gezien zijn ervaring was het niet aan te bevelen, Van Lier thans te verwijderen. Zijn invloed kon echter gebroken worden als tussen Verwey en hem een nationaal-socialistische Directeur-Generaal zou worden geplaatst. Die post, aldus de afzender, 'dient ... in onze handen te zijn'.⁹⁶

Ondanks al het geïntreger kwamen er, althans vóór de reorganisatie in mei 1943 geen essentiële veranderingen in de beslissing van Wimmer t.a.v. de directeurs der arbeidsbureaus en kon op 1 mei 1941 dus eindelijk het Rijksarbidsbureau in werking

⁸⁸ Koster, de adviseur voor personeelsaangelegenheden van het RAB, verklaarde na de oorlog, dat de Duitsers een voorstel van Morren in handen kregen, waarbij deze Verwey aanraade geen NSB-ers te benoemen. ⁸⁹ Morren aan de min. v. S.Z., 7 okt. 1948. ⁹⁰ 'Ik heb toegegeven', zo vervolgt Van Lier zijn na-oorlogse verklaring 'dat ik deze brief ontworpen had en dat deze mijn opvattingen weergaf, maar heb tevens gezegd, dat volgens het Nederlandsch bestuursrecht niet de ondergeschikte ambtenaar die een brief ontwerpt, verantwoordelijk is, maar de chef van wie deze brief uitgaat.' Toelichting van Van Lier, 12 febr. 1945. ⁹¹ Ibid. ⁹² Beknopt overzicht van de toestand der bemiddeling voor leden van de Beweging langs de weg der officiële arbeidsbeurzen. 4 april 1941. (Afg.: Rapp. NSB, 4 apr. 1941). ⁹³ Ibid. ⁹⁴ Ibid. ⁹⁵ Ibid. ⁹⁶ Ch. A. Helberg aan C. van Geelkerken, 21 apr. 1941.

treden. De leiding van de *GSV* was gerustgesteld. Het Rijksarbeidsbureau betekende haars inziens nu een belangrijke verlichting bij het uitvoeren van deels reeds ontworpen plannen om in de grote vraag naar arbeidskrachten in Duitsland te voorzien.⁹⁷ Dit betekende intussen niet, dat de leiding van het Rijksarbeidsbureau niet scherp in de gaten werd gehouden. De *Beauftragte* voor de provincie Noord-Holland liet Wimmer o.m. weten dat Van Lier '*nach Auffassung der GSV bestimmt jüdischer Herkunft, um nicht zu sagen Volljude*' was en de personeelschef Koster afkomstig van de KLM – een instelling bekend om haar '*ausgesprochen anglophiles Charakter*' – deugde ook al niet. Het praatje van de NSB om de positie van Van Lier te ondermijnen was dus bij de Duitsers terechtgekomen en ook op Koster was de aandacht gevallen. Tot de informatie, die Wimmer werden verstrekt, behoorde nog de beschuldiging – o.i. kennelijk bedoeld om de wnd. directeur-generaal Van Lier in moeilijkheden te brengen – dat de algemene tendens bij het departement van Sociale Zaken hierin bestond, niet alleen remmend te werken bij het op gang brengen van de organen van de arbeidsbemiddeling, maar dat ook een slakkentempo aan de dag werd gelegd bij de inrichting van de arbeidsbureaus.⁹⁸

Tegen deze achtergrond wordt nu duidelijk waarom de *GSV* persisteerde in haar eis, ook in de benoeming van lager personeel gekend te worden. Aanvankelijk verzettede Verwey zich hiertegen door zich o.m. op § 4 van de VO 166/40 te beroepen, waarin was voorgeschreven dat de secretaris-generaal van Sociale Zaken de ambtenaren van het Rijksarbeidsbureau benoemde, schorste en ontsloeg. De *GSV* hield echter voet bij stuk. Na veel geschrijf verklaarde Verwey zich tenslotte bereid, de namen van eventueel te benoemen directeuren, plaatsvervangend directeuren en vakkundig personeel eerst aan de *GSV* toe te zenden. '*Sie können dann mitteilen ob Sie Bedenken gegen die Einstellung dieser Personen haben*', schreef hij.⁹⁹ In feite werd het aan te stellen personeel dus van te voren door de *GSV* beoordeeld.¹⁰⁰ Het antwoord van Jakob telde zegge en schrijven negen woorden: '*Mit der nunmehrigen Regelung der Personalangelegenheiten bin ich einverstanden*'.¹⁰¹

Deze ontwikkeling betekende intussen geenszins, dat de leiding van het Rijksarbeidsbureau de eventuele suggesties van de *GSV* om NSB-ers aan te stellen nu ook zonder meer opvolgde. Van Lier trachtte de op het Rijksarbeidsbureau uitgeoefende druk zoveel mogelijk te weerstaan. Zijn naam wordt ook genoemd in brieven waarin NSB-ers zich beklagen over het geringe aantal benoemingen van nationaal-socialisten aan de arbeidsbureaus.¹⁰² Aan het einde van het jaar 1941 waren er van de 2578 personen, die aan de arbeidsbureaus werkten, 375 (14.5%) leden van de NSB.¹⁰³ Blijkbaar was de NSB dit aantal nog niet voldoende. Daarom bleef zij druk uitoefenen op de *GSV* om nog meer nationaal-socialisten te plaatsen. Actief in dit opzicht was M. Nienhuis Ruys

⁹⁷ a Jakob. *Ein Jahr...*, p. 22. b Notitie van Schrader, 25 feb. 1941. ⁹⁸ *Beauftragte* voor de provincie N.-Holland aan Wimmer, 26 mei 1941. ⁹⁹ Verwey aan Jakob, 16 juli 1941. ¹⁰⁰ Verwey aan Hoofd v.d. Afd. Sociale Zaken der NSB, 9 feb. 1942. Arch. RAB. ¹⁰¹ Jakob aan Verwey, 21 juli 1941. ¹⁰² Mr. G. de Kok, plv. dir. v.h. GAB-Amersfoort, aan M. Nienhuis Ruys, 8 jan. 1942, Arch. RAB. ¹⁰³ Bauer, p. 57, 58.

de leider van het 'Korps leidende staatsambtenaren van Sociale Zaken der NSB', een organisatie waarin o.a. de NSB-directeuren van de arbeidsbureaus regelmatig contact met elkaar onderhielden. In februari 1942 maakte hij de leider van de *GSV* er op attent dat aan enkele arbeidsbureaus niet één NSB-er werkzaam was.¹⁰⁴ Het is daarom, zo schreef hij, volledig uitgesloten om te controleren of de bemiddeling naar Duitsland '*und das weitere Ausland*', ook '*ordnungsgemäss geschieht*'.¹⁰⁵ Voor dit argument moest de Duitser uiteraard wel zeer gevoelig zijn. Enkele weken later vroeg deze dan ook Nienhuis Ruys, hem de namen te geven van die directeuren, die anti-Duits waren.¹⁰⁶ De leider van de *GSV* kon deze toen best gebruiken. Duitsland had in die tijd nog meer arbeiders nodig dan voorheen en bij het werk, dat daarbij op de arbeidsbureaus zou moeten worden verricht, konden geen '*deutschfeindliche Elemente*' worden geduld.¹⁰⁷ De strijd om de bezetting van de posten konden de Duitsers dus niet staken; hij ging dan ook verder. Later zullen wij nog zien in welke mate Verwey hierbij weerstand wist te bieden.

Volgens de opvatting van het departement van Sociale Zaken vereiste een modern georganiseerde arbeidsbemiddeling niet alleen een centraal apparaat dat snel en doelmatig met de meest moderne middelen, zoals het in september 1941 ingevoerde telex-systeem, arbeidskrachten kon dirigeren. Inventarisatie en registratie van arbeidskrachten vond men evenzeer nodig. Een meer nauwkeurig en meer continu inzicht zou verkregen worden in de samenstelling van 'het volk aan de arbeid' en daarmee ook in de plaatselijke of algemene verschijnselen van overschot of tekort aan arbeidskrachten.¹⁰⁸ Kortom, men zou een aanvang kunnen maken met de beheersing van wat men dan vroeger de arbeidsmarkt zou noemen, en daarmee van een doelmatiger arbeidsbemiddeling. Een dergelijk streven speelde volkomen in de kaart van de *GSV*. Het arbeidsboek – naar de woorden van Jakob '*das Kernstück jeder Einsatzpolitik*' – leverde immers de administratieve grondslag op o.m. het grote aantal onzichtbare werklozen '*dem produktiven Einsatz zuführen zu können*', d.w.z. in Duitsland te werk te stellen. Op deze wijze zou, aldus de leider van de *GSV*, aan de grote vraag naar arbeidskrachten zowel kwalitatief als kwantitatief tegemoet gekomen worden.¹⁰⁹

Reeds spoedig na de capitulatie vonden aan Nederlandse zijde de eerste besprekingen plaats om metertijd tot invoering van een arbeidsboek te komen. Op 15 juni werd onder leiding van De Quay hierover vergaderd tussen ambtenaren van het departement van Sociale Zaken en die van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Allen spraken zich in beginsel voor een arbeidsboekje uit. Verwey wees nog op de bezwaren welke vroeger tegen het invoeren van het arbeidsboekje waren te berde gebracht. De Quay

¹⁰⁴ Nienhuis Ruys noemde o.a. Dordrecht, Leiden, Nijmegen, Rotterdam en Venlo. Dit was slechts gedeeltelijk juist. In Rotterdam werkten b.v. 36 NSB-ers. In Leiden echter 3, in Dordrecht 1, in Nijmegen en Venlo niet een. Er waren nog meerdere arbeidsbureaus waar begin jan. 1942 zeer weinig NSB-ers werkten. In Arnhem 4, Breda 3, Eindhoven 1, Maastricht 4, Tilburg 1. Zie: Bauer, p. 58. ¹⁰⁵ 3 feb. 1942. Arch. RAB. ¹⁰⁶ *GSV* aan Nienhuis Ruys, 24 feb. 1942. Arch. RAB. ¹⁰⁷ Circ. van *GSV* aan de *Aussenstellenleiter*, 6 mrt. 1942. Arch. RAB. ¹⁰⁸ Verg. dir., 21/22 okt. 1941, p. 36, 38/39. ¹⁰⁹ Jakob *Ein Jahr ...* p. 11-15.

achte de vrees van de werkgevers voor nieuwe administratieve rompslomp ongegrond daar administratieve vereenvoudigingen zouden worden aangebracht. De vrees der werknemers dat het arbeidsboekje ook tot het ontstaan van zwarte lijsten zou kunnen leiden, behoefde verder naar zijn mening niet te worden geducht, daar uitsluitend objectieve gegevens mochten worden opgenomen. Hiermede had men op het oog de burgerlijke staat, de beroepsopleiding, de aanvang en het einde der dienstbetrekking en de zo nauwkeurig mogelijk omschreven aard van de verrichte arbeid. Aantekeningen omtrent de verdiende lonen en de gedragingen van de arbeider zouden niet opgenomen worden. Gegevens van vertrouwelijke aard waren echter toch wel te verkrijgen. Verwey zeide op deze vergadering dat de subjectieve gegevens al in het kaartsysteem van de arbeidsbemiddeling werden aangetekend. Op de vergadering werd besloten, de verschillende vraagstukken die bij het invoeren van een arbeidsboekje aan de orde kwamen, door een aparte commissie te laten bestuderen; deze zou hierover een rapport samenstellen.¹¹⁰

Over de tegenstellingen, die er omtrent de inrichting en uitvoering van het arbeidsboekje tussen de Nederlandse ambtenaren bestonden, zullen wij op deze plaats niet uitweiden, daar over het principiële feit dat invoering noodzakelijk was, geen meningsverschil bestond. De gevaren van het uitreiken van een arbeidsboekje aan de betrokkenen en van een bij de ambtelijke organen berustende documentatie zagen de Nederlandse autoriteiten toen, merkwaardig genoeg, nog niet. Zij verkeerden in de veronderstelling, dat zij 'dit mooie instituut' (Verwey)¹¹¹ naar eigen inzichten zouden kunnen gebruiken. Van Lier noemde het arbeidsboek met de registratie voor de arbeidsbemiddeling 'een soort Godsgeschenk'.¹¹²

Intussen was Verwey er van op de hoogte, dat de Duitsers grote belangstelling hadden voor dit object, doch om te voorkomen, dat aan het departement van Sociale Zaken 'onvervulbare eisen' werden gesteld, vond hij het 'zeer raadzaam, de bestaande plannen uit te werken en voor te bereiden'. Ook al kwamen die plannen niet voor onmiddellijke uitvoering in aanmerking, het was 'goed ze gereed te hebben', zo schreef Verwey aan Trip in een brief van 20 september 1940, waarin hij om de gelden voor de invoering van een arbeidsboekje vroeg.

Gezien de kosten, welke op ongeveer 1 miljoen gulden bij de invoering en f 300.000 voor de daaropvolgende jaren werden geschat, was het departement van Financiën niet bereid, de financiële verlangens van Verwey direct in te willigen. Het was van mening dat invoering van een arbeidsboekje pas in overweging kon worden genomen als de reorganisatie van de arbeidsbemiddeling haar beslag had gekregen.¹¹³ Verwey was het hiermede wel eens, maar, zo was zijn mening, met het uitwerken van de plannen kon inmiddels worden voortgegaan.¹¹⁴

Op 1 februari 1941 schreef Verwey aan Trip – nadat inmiddels o.m. meningsverschillen waren gerezen over de vraag of van de werknemer wel of niet een kleine betaling

¹¹⁰ Verslag van de bespreking op 15 juni 1940. i.z. het instellen van een arbeidsboekje. Arch. RAB.

¹¹¹ PEC. 7 C, p. 625. Verhoor Verwey. ¹¹² Verg. dir. 21/22 okt. 1941, p. 38. ¹¹³ Trip aan Verwey,

11 okt. 1940, Arch. RAB. ¹¹⁴ Verwey aan Trip, 18 okt. 1940. Arch. RAB.

voor de uitreiking van het arbeidsboekje kon worden geëist – dat het in zijn voornemen lag, aan de Duitse autoriteiten een verordening met een daarbij aansluitend uitvoeringsbesluit ten aanzien van deze materie voor te leggen. Maar het departement van Financiën had niet veel haast en bleef zijn financiële bezwaren handhaven. *'Mit meinem Amtsgenossen für Finanzen ist der Gedankenaustausch noch nicht beendet'*, berichtte Verwey op 3 juni 1941 aan Jakob op diens vraag hoever men nu met de invoering van het arbeidsboekje was opgeschoten. Laatstgenoemde werd ongeduldig en verlangde een verordening, die deze materie zou regelen.¹¹⁵ In oktober 1941 zond Verwey de door hem ondertekende ontwerp-verordening in.¹¹⁶ Vier maanden later, in februari 1942 stuurde hij Jakob weer een gewijzigd ontwerp.¹¹⁷

De invoering van een arbeidsboekje werd aanvankelijk met ongeveer dezelfde argumenten bepleit als de noodzaak ener reorganisatie van de arbeidsbemiddeling. Ook nu beriep men zich op de vooroorlogse situatie. Men wees er op, dat de Stuwadoorswet van 1934 de mogelijkheid schiep van invoering van een arbeidsboek voor het havenbedrijf; dat de Huisarbeitswet van 1933 een loonboekje voor de arbeiders in de huisindustrie kende; dat als gevolg van de Rijtijdenwet van 1936 werkboekjes voor chauffeurs waren ingevoerd; dat bij het ontwerp van wet tot invoering van een verplichte werkloosheidsverzekering van 12 januari 1938 voorzien was in de invoering van een arbeidsboekje voor arbeiders die onder de verplichte werkloosheidsverzekering zouden vallen. Uiteraard werd ook het 'staat-van-dienst-boekje' bij de jeugdregistratie niet vergeten, dat minister Romme voor alle jeugdige arbeiders had willen invoeren en evenmin het 'machtig pleidooi' voor een arbeidsboek van het Hoofdbestuur der Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel uit januari 1940.¹¹⁸ Vond men in het verleden dus reeds in Nederland vele aanwijzingen voor de veronderstelling op de goede weg te zijn, ook de in het buitenland opgedane ervaring – zo lezen wij in het rapport van de commissie ter bestudering van de invoering van een arbeidsboekje – vormde 'een motief te meer' om ook hier te lande een dergelijk registratiemiddel in te voeren. En daarbij dacht men aan het *unemploymentbook* dat Groot-Brittannië voor de werkloosheidsverzekering kende, aan de werkboekjes in België – ofschoon deze nog niet algemeen ingevoerd waren – en aan Duitsland met zijn *Arbeitsbuch*. Het was 'aan een goede regeling van de *Arbeitseinsatz* in ruime mate dienstbaar... gemaakt', zo heette het in dit rapport.

Zolang bij de Nederlandse ambtenaren het inzicht nog niet was gerijpt welke doeleinden de Duitsers met het arbeidsboekje beoogden – nl. een volledige beheersing en de mogelijkheid tot opsporing van alle voor Duitsland geschikte arbeiders met eventueel gelijktijdige uitschakeling van de invloed der Nederlandse organen – werkten zij met ijver en intelligentie aan het ontwerp en de opbouw van een organisatie om met dit belangrijk hulpmiddel de werkloosheid beter te kunnen bestrijden. Langzamerhand brak bij de leiding van het departement echter het inzicht door, welke grote gevaren

¹¹⁵ Verwey aan Jakob, 29 juli 1941. Arch. RAB. ¹¹⁶ Verwey aan de GSV, 24 okt. 1941. Arch. RAB.

¹¹⁷ Verwey aan de HSV, 3 feb. 1942. Arch. RAB. ¹¹⁸ Verg. dir. 21/22 okt. 1941, p. 35.

hier scholen, ook bij Verwey. Toen de Duitsers er op aandrongen, een NSB-er te benoemen die zich speciaal met de invoering van een arbeidsboek zou bezighouden, wist hij dit te doorkruisen door een betrouwbaar persoon, drs. M. F. J. Cool, te overreden een dergelijke functie te aanvaarden, doch met het doel de invoering te voorkomen. Bewust werd toen met allerlei middelen en met veler hulp succesvol gesaboteerd.¹¹⁹

ENKELE ASPECTEN VAN DE TEWERKSTELLING IN DUITSLAND

De aanvragen om arbeidskrachten

In het algemeen was de gang van zaken als volgt. De Duitse ondernemer wendde zich tot het *Arbeitsamt* met verzoek, hem bepaalde arbeidskrachten te leveren. Het *Arbeitsamt* gaf de aanvraag door aan het *Landesarbeitsamt* en deze aan het *Reichsarbeitsministerium* in Berlijn. Vanuit Berlijn werden vervolgens de opdrachten, wanneer er geen bezwaren bestonden, doorgestuurd naar de *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung* afdeling *Arbeitseinsatz*, die op haar beurt hiervan het Rijksarbeidsbureau en de *Aussenstellen* op de hoogte stelde. Het Rijksarbeidsbureau stelde zich in verbinding met de Gewestelijke Arbeidsbureaus (en de *Aussenstellen* met de *Fachwerber*) waarna de werklozen werden opgeroepen, gekeurd en naar de bedrijven in Duitsland gestuurd.¹²⁰ De bedoeling was, alleen volwaardige arbeidskrachten naar Duitsland te zenden. Zij die ernstige gevangenisstraffen hadden ondergaan werden niet voor tewerkstelling in Duitsland geschikt geacht. Joden en 'personen met een uitgesproken communistisch verleden' evenmin.¹²¹ De duur van de tewerkstelling in Duitsland was aanvankelijk niet voor alle arbeiders dezelfde. In Den Haag bijvoorbeeld hadden arbeiders een formulier getekend, waarbij zij zich verplichtten gedurende drie maanden in Duitsland te gaan werken.¹²² Daarentegen waren er ook duizenden voor onbepaalde tijd 'ingezet'.¹²³ Dit betekende niet altijd, dat men na één maand opzegtermijn weer naar Nederland zou kunnen terugkeren. Tegen het einde van het jaar 1941 vernamen

¹¹⁹ a Verhoor Verwey. Dir. Gen. voor Bijz. Rechtspl. P.R.A. Amsterdam. 22 nov. 1946. (Afg.: Verhoor Verwey P.R.A. A'dam). b Brief van drs. M. F. J. Cool aan prof. mr. R. P. Cleveringa. 20 sep. 1945. 'In december of januari ben ik ... adviseur geworden ter voorkoming van het arbeidsboek'. c Verklaring van Koster. mrt. 1947. d Toelichting van Van Lier. 12 febr. 1945. e Na de oorlog verklaarde Knetsch, dat een gelukkige omstandigheid bij alle tegenwerking was, dat men in Duitsland de wettelijke bepalingen betr. het *Arbeitsbuch* wilde wijzigen, doch dat daar de meningen uiteenliepen. Daar de Duitsers de Nederlandse verordening in overeenstemming wilden brengen met de nieuwe Duitse bepalingen, kon de tekst hiervan niet tot stand komen, vóór deze definitief waren. Intussen kwamen daarbij nog moeilijkheden van weer andere aard. Proces-verbaal contra Knetsch. P.R.A.-Amsterdam, 18 nov. 1946. (afg. Proc. verb. contra Knetsch). ¹²⁰ R.arb.bem. 1941, p. 129/130. ¹²¹ Circ. van Verwey aan de dir. v.d. distr. arbeidsbeurzen, 2 juli 1940. ¹²² Rapport van J. P. Erdsieck, (afg. Rapport E.) Berlijn, 15 feb. 1941. Erdsieck was een der door het departement van Sociale Zaken in Duitsland gedetacheerde ambtenaren, wier taak het was de belangen van de Nederlandse arbeiders te behartigen. In Duitsland en ook wel in Nederland noemde men hen 'Betreuer'. Later werkten deze ambtenaren onder verantwoordelijkheid van het *Deutsche Arbeitsfront*. Not. SSGG, 4 juli 1941. ¹²³ Rapport van L. Th. A. van Lierop. (afg. Rapport v.L.) 21 dec. 1941. Van Lierop was *Betreuer*.

de Nederlandse arbeiders in Duitsland plotseling, dat slechts diegenen het recht hadden het werk te beëindigen, die één jaar in Duitsland hadden gewerkt.¹²⁴

In het algemeen trachtten de Duitse en Nederlandse instanties aan de bovengenoemde procedure – dus levering via de arbeidsbureaus na aanvraag van het *Reichsarbeitsministerium* – zo streng mogelijk de hand te houden. Dit had ten gevolge dat bepaalde bedrijven in Duitsland niet zo snel de arbeiders kregen als zij verlangden. Vandaar dat vertegenwoordigers van deze bedrijven naar Nederland werden gezonden met de opdracht, zelfstandig op zoek naar arbeidskrachten te gaan. In Nederland kon dan wel eens van goede relaties gebruik worden gemaakt. Het contact tussen vertegenwoordigers van de *Braunkohl-Benzin A.G.* en de Duitse ambtenaren van het arbeidsbureau Den Haag bijv. was gelegd door de *SS-Standartenführer* Fr. Kranefuss, lid van de directie van genoemde A.G.¹²⁵

Aanvragen van Duitse ondernemers om Nederlandse arbeiders werden ook wel via de Duitse politie gedaan. Blijkbaar dachten deze lieden dat Nederland al een jachtterrein was waar arbeiders hun langs politionele weg ter beschikking konden worden gesteld. Zo richtte de *I.G. Farbenindustrie* Uerdingen haar verzoeken tot de *Geheime Staatspolizei (Stapoleitstelle)* in Düsseldorf die zich op haar beurt weer tot de *BdS* in Den Haag wendde. Deze antwoordde echter, stellig na ruggespraak met de *GSV*, dat 'ook voor de *I.G. Farbenindustrie*' de regel gold dat arbeidskrachten via het Duitse arbeidsbureau moesten worden aangevraagd.¹²⁶ Een dergelijke terechtwijzing kreeg ook de NSB die o.m. via de WA – de semi-militaire hulptroepen van de NSB – buiten de officiële instanties om aan arbeidsbemiddeling naar Duitsland deed. De *Beauftragte* van Noord-Holland liet weten, dat dit ongewenst was 'en voor de gecontroleerde tewerkstelling in hoge mate storend...'.¹²⁷ Ondanks alle tegenwerpingen van Duitse en Nederlandse ambtenaren bleef de bemiddeling zich toch voor een deel voltrekken buiten de officiële instanties om. Op de reeds eerder genoemde cursusvergadering in april 1941 merkte Knetsch o.a. op, dat er nog steeds 'allerlei mensen uit Duitsland' kwamen en dat er brieven ontvangen werden van individuele werkgevers die, zonder de arbeidsbemiddelingsorganen in Duitsland er in te kennen, arbeiders trachtten te verkrijgen. Hieraan mocht geen gehoor worden gegeven, zo instrueerde hij de ambtenaren.¹²⁸

Aan de vele aanvragen uit Duitsland om vakarbeiders kon in vele gevallen niet worden voldaan. Onder de werklozen waren zij vaak niet of niet in voldoende mate te vinden. De arbeidsbureaus kregen dan wel opdracht, advertenties in de dagbladen te plaatsen.¹²⁹ Wat deze en andere oproepen – de *Reichskohlenkommissar* in Berlijn vroeg b.v. 5.000 man voor de mijnen in het Ruhrgebied – voor resultaten opleverden, is in het algemeen nu moeilijk meer na te gaan. Slechts de afloop van twee zulker acties is ons beter bekend. Aan deze willen wij thans wat uitvoeriger aandacht besteden, vooral omdat zij toentertijd nogal de aandacht trokken. De één betreft de tewerkstelling van land-

¹²⁴ a Rapport v.L. 24 nov. 1941. b Zie Hfd. X, p. 425. ¹²⁵ *Bericht über die Hollandreise vom 27.6-6.7.1940* (8 juli 1940). ¹²⁶ 10 aug. 1940. ¹²⁷ De *Beauftragte* v. N. Holland aan S. Plekker gevolmachtigde der NSB, 11 mrt. 1941. ¹²⁸ Curs. R. arb. bem. 1941, p. 130. ¹²⁹ Bauer, p. 127.

bouwers in Oost-Europa, de ander die van metaalarbeiders in Duitsland. Beide waren zogenaamde vrijwilligersacties. De eerste was dit ongetwijfeld, de andere niet. Niettemin werden beide een volslagen fiasco voor de Duitsers.

De uitzending van landbouwers naar Oost-Europa was reeds kort na de opmars van de Duitse legers op 22 juni 1941, aan de orde gesteld. Hirschfeld die naar aanleiding van besprekingen met Duitse autoriteiten hierover in het college van secretarissen-generaal rapporteerde, vertelde o.m. dat Nederland een aandeel in de graanproductie zou krijgen indien het zou willen medewerken, d.w.z. landbouwers beschikbaar stellen. Geschiedde dit niet, dan zou weinig voor de Nederlandse graanpositie kunnen worden gedaan. Het departement van Landbouw en Visserij had zijn medewerking reeds toegezegd; in principe, zo ging hij verder, bestond tegen de medewerking aan de Duitse plannen geen bezwaar.¹³⁰ Teneinde deze zaak 'met kracht' ter hand te kunnen nemen werd een Commissie tot Uitzending van Landbouwers naar het Oosten (Culano) ingesteld, waarvan de leiding bij ir. C. Staf, berustte. Deze maakte in verband hiermede ook een reis naar Berlijn, waar hem de verzekering werd gegeven, dat deze kwestie buiten de politieke sfeer diende te blijven.¹³¹ De heer Staf, die deze woorden ernstig nam, meende dus graan uit Rusland te kunnen ontvangen en hierbij tegelijkertijd van de politieke verhoudingen te kunnen abstraheren.

In een circulaire van 26 juli 1941 stelde Van Lier de directeuren van de arbeidsbureaus van één en ander op de hoogte. Hij wees er o.m. op, dat de betrokkenen uitsluitend leidinggevende posities in het akkerbouwbedrijf zouden krijgen. Uitdrukkelijk stelde hij vast, dat de taak van deze landbouwers en arbeiders in geen enkel opzicht mocht worden beschouwd 'als het uitoefenen van werkzaamheden, die verband houden met de krijgsverrichtingen'. Er moest gezocht worden naar uitstekende vaklieden die bereid waren, 'hun gaven en krachten aan de nieuwe taak te besteden...'. De gegadigden moest er op gewezen worden dat zij bij plaatsing verplicht zouden worden, uniformkleding te dragen. Niet alleen zouden de bezettende troepen direct aan het uniform de functie van de vreemdeling herkennen en eventueel hulp kunnen verlenen, maar ook zouden de inheemse en andere arbeiders daaraan kunnen zien, dat zij met een leider te doen hadden, aldus Van Lier. Het uniform zou zeer waarschijnlijk een reeds bestaand, geen militair, Nederlands uniform zijn.

Op 22 november 1941 vertrokken de eerste 100 man vanuit Oldenzaal. In kringen van het Agrarisch Front, een afdeling van de NSB, was men er aanvankelijk trots op, dat het 402 van de 412 aanmeldingen had verzorgd.¹³² Bij Mussert was echter ontstemming over deze uitzending ontstaan. Hij was bevreesd dat zijn beste krachten zouden vertrekken. In deze geest liet hij zich ook uit tegenover de boerenleider van Noord-

¹³⁰ Not. SSGG, 8 juli 1941. ¹³¹ a Culano aan de secr. gen. v.h. dep. v. Landb. en Visserij 19 juli 1941. Arch. RAB. b Staf aan Hirschfeld, 14 jan. 1942. Arch. RAB. ¹³² *Meldungen aus den Niederlanden* (afg. *M.a.d.N.*), 2 dec. 1941. Dit zijn wekelijkse rapporten opgesteld door de *Sicherheitsdienst* over alle gebeurtenissen die door haar van belang werden geacht als graadmeter van de publieke opinie.

Holland van het Agrarisch Front. Deze zond vervolgens aan de NSB-gegadigden een circulaire waarin hij mededeelde, geen enkele verantwoordelijkheid voor deze uitzending te willen dragen. Het gevolg was dat van de 63 personen die zich via hem hadden opgegeven, slechts tien beloofden te zullen vertrekken. Een der Duitse autoriteiten vond het *'sehr bedauerlich'*, dat de overige 53 *'sich durch diesen Sabotage-Akt der NSB'* hadden teruggetrokken.¹³³

Ook na de eerste uitzending hadden zich vrijwel uitsluitend NSB-ers opgegeven. De 'goede' directeuren van de arbeidsbureaus hadden zich overigens voornamelijk tot NSB-boeren gewend. Vakmensen meldden zich bovendien niet aan, meestal betrof het kleine tuinders en personen die hun bedrijfsmoeilijkheden ontvluchtten, of boerenzoons die geen kans kregen een bedrijf over te nemen en hun geluk nu eens ergens anders wilden beproeven. Bij het arbeidsbureau Heerlen meldden zich mannen, die tot 'het uitschot' van de mijnstreek behoorden. Daar werkte de politie mee, door hen, die één dag uit de gevangenis waren, een bewijs van goed gedrag uit te reiken, wanneer zij dat voor de uitzending naar Oost-Europa nodig hadden.¹³⁴

De door de Nederlandse autoriteiten verleende steun en medewerking werd in de loop van de volgende maanden allengs minder. De voorzitter van de Culano, Staf, had reeds in november, bij het vertrek van de eerste groep landbouwers naar Oost-Europa enkele ongunstige ervaringen gehad. Ofschoon hem ook bij deze gelegenheid door de Duitsers uitdrukkelijk was verzekerd dat de uitzending geen politiek karakter zou dragen, werden bij een afscheidsavond der vertrekkende boeren te Oldenzaal op 22 november 1941 in zijn aanwezigheid door de boerenleider Roskam 'grove bewoordingen' gebezigd. Verbolgen over deze gang van zaken verliet hij nog dezelfde avond Oldenzaal. Het vertrek der boeren vond de volgende dag zonder hem plaats. Op de 'afschheidsavond' – aldus Staf in een brief aan Hirschfeld over deze kwestie – had hij 'met nadruk' gewezen op het voedselvoorzieningskarakter van de actie. Later bleek hem, dat dit niet in de pers was opgenomen, doch dat hem woorden in de mond waren gelegd die niet door hem, maar door één der Duitse autoriteiten waren gebezigd.¹³⁵

Na verloop van tijd kwamen er ongunstige berichten binnen van degenen die waren vertrokken. De belangstelling zelf werd ook gaandeweg minder en in maart 1942 werd de verdere uitzending gestaakt. Op 31 maart 1942 berichtte het Rijksarbeidsbureau namens de Culano aan de directeuren der arbeidsbureaus dat voorlopig geen aanstelling in enige positie in Oost-Europa zou plaats vinden. Men zou wel 'te eniger tijd' opnieuw beginnen met het aannemen van personeel, doch het tijdstip waarop dit zou geschieden, was nog niet bekend. De personen die voor plaatsing in Oost-Europa stonden ingeschreven, moest worden aangeraden, tot die tijd andere arbeid te zoeken.

Een andere poging vrijwilligers te krijgen betrof, zoals reeds opgemerkt, metaalarbeiders voor de werven in Duitsland. De aanvragen hiervoor, alsmede die voor

¹³³ *'Vermerk über Vorgänge bei der Musterung freiwilliger Landwirte für Osteuropa in Alkmaar'*, 4 dec. 1941. Arch. RAB. ¹³⁴ GAB Leeuwarden in Oorl. Zie ook de verslagen van de arbeidsbureaus Alkmaar en Heerlen, alsmede Bauer, p. 250. ¹³⁵ Staf aan Hirschfeld, 14 jan. 1942. Arch. RAB.

arbeidskrachten voor de vliegtuigfabrieken stelden de leiding van het Rijksarbeidsbureau voor de vraag, in hoeverre medewerking geoorloofd was. Deze kwestie kwam reeds in november 1940 aan de orde, toen Morren vernam dat de *Aussenstellenleiter* dergelijke opdrachten aan de *Fachwerker* gaven met het doel, deze door de arbeidsbureaus te laten uitvoeren. Naar Morrens mening diende in zulke gevallen de directeuren van de arbeidsbureaus de aandacht van de arbeiders te vestigen op de aard van het te verrichten werk. En verder zou ook geen werklozensteun mogen worden geweigerd aan arbeiders die dit werk niet wilden aanvaarden.¹³⁶ Verwey, door Morren op de hoogte gesteld, stelde zich met Jakob in verbinding, die hem verzekerde dat het in Duitsland verboden was, buitenlanders, dus ook Nederlanders, aan de produktie van wapenen of munitie te laten deelnemen. De ondernemers die in strijd hiermede handelden, zouden tot gevangenisstraf worden veroordeeld.¹³⁷ In dezelfde geest sprak ook Syrup. Hij deed Verwey de toezegging dat Nederlanders niet tewerkgesteld zouden worden bij de vervaardiging van 'geradezu tötend' oorlogstuig. Van deze belofte kwam echter praktisch niets terecht.¹³⁸

De aanvragen voor de levering van arbeiders voor de Duitse marine-werven dateren van ongeveer midden december 1940. Het *Oberkommando der Kriegsmarine (OKM)* verlangde toen 3.000 man. Nadat gedurende vijf à zes weken de onderhandelingen met de directies van de werven geen resultaat hadden opgeleverd, greep het *OKM* in. Wanneer deze directies niet voldoende zouden meewerken en niet een deel van het personeel ter beschikking stellen, dan zouden, zo dreigde het, geen opdrachten van de Duitse marine meer worden verstrekt en 'im Notfall' een militair bewind over de bedrijven worden ingesteld. Verder werd aangekondigd, dat een, zij het ook schijnbaar negatieve houding van de werfdirecties als lijdelijk verzet zou worden geïnterpreteerd en dat dit 'tot verregaande onaangenaamheden kon en zou leiden'.¹³⁹ Op 24 januari werden enige vertegenwoordigers uit de metaalindustrie bij Jakob ontboden. Namens de Rijkscommissaris verklaarde hij, dat de tot nu gevoerde onderhandelingen 'völlig ergebnislos' gebleven waren en dat hij nu gemachtigd was, alle maatregelen te treffen die voor een bevredigende gang van zaken geschikt waren. Bij deze gelegenheid werden ook bedreigingen tegen arbeiders geuit, die het werk in Duitsland zouden weigeren. Elke betaalde arbeid in Nederland zou hen in dit geval worden verboden, terwijl ondersteuning van staatswege of van particuliere instellingen niet zou mogen geschieden. Overbrenging naar een concentratiekamp kon worden 'angeordnet'.

Nog dezelfde dag kwam deze kwestie in het college van secretarissen-generaal ter sprake. Men kwam overeen dat Hirschfeld gebruik zou maken van een bespreking die hij de volgende dag met Fischböck zou hebben om deze aangelegenheid nog eens te behandelen en daarbij zijn verbazing uit te spreken over de gang van zaken. Tevens zou hij wijzen op de funeste gevolgen die een en ander voor de Nederlandse werven zou

¹³⁶ Morren aan Verwey, 18 nov. 1940. ¹³⁷ Verwey aan Morren, 3 dec. 1940. ¹³⁸ Verwey aan koningin Wilhelmina, 8 aug. 1946. ¹³⁹ a *Kriegstagebuch der Rüstungsinspektion Niederlande* (afg. *Kr. Tagebuch R.-I.*), 12 dec. 1940. b Memorandum van Robert Koch (ons verder onbekend) over zijn besprekingen met het *OKM* in Berlijn in januari 1941.

kunnen hebben en op de slechte indruk die deze affaire in verschillende kringen van de Nederlandse bevolking zou kunnen wekken.

Naar aanleiding van deze interventie en van een brief van de directeur van de N.V. Wilton Feyenoord aan de Rijkscommissaris werden de volgende dag, 25 januari 1941, alle strafbepalingen ingetrokken.¹⁴⁰ Van invloed op deze beslissing was ook het verzet van de *Zentralauftragstelle*. Deze Duitse organisatie in Nederland had tot taak, de opdrachten van de *Wehrmacht*, van andere Duitse openbare lichamen en van de Duitse industrie in Nederland te coördineren. De leider van deze instantie, Nimtz, verklaarde twee dagen later (27 januari) tijdens een bespreking met vertegenwoordigers van de Vakgroep Scheepsbouw, dat hij hen gaarne steunde omdat hij bij 'afvoer van volk' in de grootste moeilijkheden zou geraken met de leveringsdata.¹⁴¹

Inmiddels had het Rijksarbeidsbureau zich per circulaire van 25 januari met de directeurs van de arbeidsbemiddelingsorganen in verbinding gesteld. Na verschillende bijzonderheden te hebben vermeld, deelde Morren mede dat de aanwerving 'op de grondslag van vrijwilligheid' geschiedde, maar dat, zo liet hij hier direct op volgen, zeer strenge maatregelen zouden worden genomen, als niet zeer spoedig bevredigende resultaten waren bereikt. De eerste maatregel zou dan inhouden, dat weigeraars moesten worden ontslagen, terwijl zij niet in aanmerking zouden kunnen komen voor het aanvaarden van werk bij andere ondernemingen in Nederland, niet in een wachtgeldregeling konden worden opgenomen en geen aanspraak konden maken op kasuitkering of welke uitkering ook. Hij herhaalde hier dus de bedreigingen van Jakob.

Morrens circulaire was kennelijk verstuurd vóór hem bekend was geworden dat de strafbepalingen waren ingetrokken, want dezelfde dag nog werd in een vervolg-circulaire de districtsarbeidsbeurzen medegedeeld dat de eerste circulaire als betrouwbaar moest worden beschouwd en dat voorlopig van de eventueel te treffen maatregelen generlei mededeling mocht worden gedaan. Morren sprak dus nog niet van intrekking der maatregelen. Blijkbaar wilde hij niet voorbarig handelen en zich eerst nog eens nauwkeurig vergewissen van hetgeen zich had afgespeeld.

Na de verminderde druk der Duitsers en na de opheffing der sanctie-maatregelen stelden de directies der bedrijven pogingen in het werk, arbeiders er toe te krijgen vrijwillig werk in Duitsland te aanvaarden. Maar er was bitter weinig interesse. De *Rüstungsinspektion Niederlande* betwijfelde dan ook of zonder dwangmaatregelen resultaten konden worden verkregen.¹⁴² Voorzover uit de schaarse bronnen blijkt, hadden zich in Amsterdam en Rotterdam 300 man aangemeld. Een gedeelte was voor de hoge lonen gezwicht – aldus Hirschfeld in een vergadering van de secretarissen-generaal op 21 februari '41 – 'en een ander gedeelte had zich voor zijn collega's opgeofferd'. Aan de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij te Amsterdam hadden zich op 15 februari 27 arbeiders gemeld van de 128 die door de Duitsers waren geëist. Aan genoemde werf waren een dag tevoren 40 arbeiders 'nog eens op de ernst van het geval'

¹⁴⁰ V. H. Teschmacher (Dir. Wilton Feyenoord) aan de Rijkscommissaris, 25 jan. 1941. *b* Dagboek-aantekeningen van M., 25 jan. 1941. *c* Not. SSGG, 27 jan. 1941. ¹⁴¹ Dagboek-aantekeningen van M., 27 jan. 1941. ¹⁴² *Kr. Tagebuch R.-I.*, 30 jan. 1941.

gewezen. Maar 'het volk' kon 'zich niet in het Duitse standpunt verplaatsen', zo lezen wij in een destijds bijgehouden journaal van iemand die nauw bij deze kwestie betrokken was. Op 15 februari, het was op een zaterdag, ondernam de directie nog een laatste poging, het aantal van 27 personen te verhogen. Maar 'het bleef heen en weer praten'. De uitzending die de arbeiders bleef bedreigen en de spanning die dit teweegbracht, ontlaadden zich ten slotte op 17 februari in een staking onder de metaal- en werf-arbeiders van de overkant van het IJ in Amsterdam. De bezettende macht werd volkomen door deze arbeidersactie overrompeld en liet daarna door de directies bekend maken dat geen dwangmaatregelen zouden worden aangewend.¹⁴³

In april 1941 hernieuwde het *OKM* zijn eisen; voorlopig werden toen 1730 arbeiders gevraagd.¹⁴⁴ Doch ook deze werving schijnt niet naar tevredenheid der Duitsers te zijn verlopen; opnieuw immers werden dreigementen geuit. Op een vergadering van de secretarissen-generaal van 23 april 1941 deelde Verwey mede, dat zowel de ondernemingen als de directies zelve aansprakelijk zouden worden gesteld en dit niet meer 'tragbar' geacht werd, wanneer niet vóór maandag 28 april de uitzending van 700 geschoolde metaalarbeiders was geregeld. Verder vertelde hij, deze zaak met Jakob te hebben besproken en erop te hebben gewezen dat 'de animo' om in Duitsland te werken zeer zeker zou toenemen indien kon worden toegezegd, dat de betrokken arbeiders niet in bedrijven zouden komen, die 'rechtstreeks levensgevaar' meebrachten. Enige dagen later besprak Verwey deze kwestie ook met Syrup die toen in Nederland vertoefde. Deze was het met Verwey geheel eens dat de metaalarbeiders die naar Duitsland gingen, niet geplaatst mochten worden in bedrijven waar 'onmiddellijk doodsgevaar' was. Syrup zou ook bevorderen dat tewerkstelling in dergelijke bedrijven niet zou plaats vinden.¹⁴⁵ Welke bedrijven dit dan zouden zijn, vermeldt het verhaal niet.

Ons is niet bekend hoeveel arbeiders uit de metaalindustrie en van de scheepswerven vanaf februari 1941 tot maart 1942 – toen begon de systematische gedwongen tewerkstelling in Duitsland van werkende arbeiders – zich voor arbeid in Duitsland opgaven. Wel weten wij dat de Duitsers om steeds meer vrijwilligers vroegen en dat er omstreeks 1942 een lopende vraag van ongeveer 8.000 metaalarbeiders was.¹⁴⁶

Keuring

Eind augustus 1940 deelde Jakob aan Verwey mede dat de Rijkscommissaris een overzicht wenste van de bij de openbare arbeidsbemiddeling ingeschreven werklozen die voor de *Arbeitseinsatz* in aanmerking kwamen. In verband hiermede beval de leider van de *GSV* Verwey, dat alle ingeschreven werklozen medisch moesten worden onderzocht.¹⁴⁷ Door deze keuring hoopte men nauwkeuriger dan voorheen te kunnen vaststellen hoeveel arbeidskrachten voor tewerkstelling in Duitsland lichamelijk geschikt waren. Uit de ter beschikking komende gegevens dacht men tevens te kunnen afleiden,

¹⁴³ Zie uitvoeriger: B. A. Sijes, *De Februari-staking*. ¹⁴⁴ *Kr. Tagebuch R.-I.*, 12 en 30 apr. 1941.

¹⁴⁵ Not. SSGG, 30 apr. 1941. ¹⁴⁶ Not. SSGG, 16 apr. 1942. ¹⁴⁷ Jakob aan Verwey, 26 aug. 1940.

hoeveel en in welke mate arbeiders geschikt waren om in kampen te worden gehuisvest en een beter inzicht te verkrijgen in de omvang van de reële werkloosheid.¹⁴⁸

De aan Verwey gegeven opdracht had een voorgeschiedenis. Onder de in juni 1940 naar de *Hermann-Goering-Werke* uitgezonden arbeiders bevonden zich, dit was hem van Duitse zijde medegedeeld, o.a. een eenarmige, tbc-lijdende, maaglijdende, epileptici en geslachtszieken, kortom 'een vrij groot aantal minder valide arbeiders...'.¹⁴⁹ Naar aanleiding hiervan gaf Verwey per circulaire van 20 juli de districtsarbeidsbeurzen opdracht, er zoveel mogelijk voor te zorgen dat de in Duitsland te werk te stellen personen gezonde, valide arbeiders waren die het hun opgedragen werk konden uitvoeren. Maar ook later kwamen nog klachten bij de Duitsers binnen. Meermalen bleek het voor te komen, zo had de *Sicherheitspolizei* in Groningen vernomen, dat Nederlandse arbeiders ten gevolge van hun lichamelijke gesteldheid hun taak niet konden verrichten en naar Nederland terugkeerden.¹⁵⁰

Op 28 augustus verscheen in de pers onverwacht 'van officiële zijde' een bericht – het was van de Duitsers afkomstig – dat door de leider van de *GSV* 'thans onverwijld' de invoering van een gezondheidsdienst bij de arbeidsbeurzen ter hand werd genomen. Deze maatregel was aan het departement van Sociale Zaken 'reeds lang' onderwerp van beraadslaging geweest, aldus dit bericht, maar men was niet verder gekomen dan tot 'theoretische beschouwingen' en had niet kunnen besluiten, 'deze aangelegenheid in een daad om te zetten'. Midden in de oorlog was nu 'deze vooruitgang op sociaal gebied' tot stand gekomen, zo luidde het vervolgens, en daarmee was opnieuw bewezen, 'dat het Groot-Duitse Rijk ook aan de arbeidende mens in het bezette gebied die sociale voordelen' ten goede wilde doen komen 'welke de arbeider in het Duitse Rijk reeds sinds jaren geniet'.¹⁵¹

Waarschijnlijk heeft Jakob uit propagandistische overwegingen de Nederlandse autoriteiten een stap vóór willen zijn met het bekendmaken van de invoering ener 'gezondheidsdienst'. Dat hij daarbij de Nederlandse autoriteiten een trap in de rug gaf, zal hem geen gewetensbezwaren gegeven hebben: in het bericht werd althans niet verzwegen, dat het besluit tot deze 'daad' door hem was genomen. Ongeveer een week later deelde Verwey in het college van secretarissen-generaal mede dat deze publikatie zonder overleg met de betrokken Nederlandse autoriteiten was geschied. Van Jakob zou hij nog een nadere toelichting ontvangen, zo voegde hij er aan toe. Of dat is geschied en van welke aard deze eventueel is geweest, is ons niet bekend.¹⁵²

In september 1940 werd met de keuring een aanvang gemaakt. Het aanwijzen der artsen behoorde niet tot de taak van de directeurs der districtsarbeidsbeurzen.¹⁵³ Hiervoor zorgden de Duitsers. Meestal waren de doktoren aan de gemeentelijke geneeskundige diensten verbonden.¹⁵⁴ Al vrij spoedig bleek, dat de werkloze arbeiders weinig vertrouwen stelden in Jakobs grote belangstelling voor de gezondheidstoestand

¹⁴⁸ Jakob, *Ein Jahr...*, p. 7. ¹⁴⁹ Circ. van Verwey aan de dir. der distr. arbeidsb., 20 juli 1940.

¹⁵⁰ *Sipo Einsatzkommando I/1*, Groningen aan de *BdS*, 6 aug. 1940. ¹⁵¹ *A.H.*, 28 aug. 1940.

¹⁵² Not. *SSGG*, 4 sep. 1940. ¹⁵³ Circ. Verwey aan de dir. v.d. distr. arbeidsb., 12 sep. 1940.

¹⁵⁴ Bauer, p. 46/47.

'van de arbeidende mens in het bezette gebied'. Hadden zij niet in het bericht 'van officiële zijde' kunnen lezen, dat de werklozen medisch gekeurd zouden worden om na te gaan of en in hoeverre zij voor 'tewerkstelling' in aanmerking kwamen?¹⁵⁵ Een groot gedeelte' van de voor onderzoek aangewezen werklozen gaf aan de oproep daartoe dan ook geen gehoor. Maar hiermede nam Verwey geen genoegen. Hij deelde de gemeentebesturen mede, dat zij die zonder geldige reden geen gevolg gaven aan de oproep, niet meer voor steunverlening of voor plaatsing bij werkverruimingswerken in aanmerking kwamen. Zij zouden evenmin door de burgerlijke organen van armenzorg mogen worden gesteund, terwijl ook plaatselijke steuncomité's, arbeidersorganisaties e.d. zich dienden te onthouden van ondersteuning. Met vertegenwoordigers van kerkelijke en bijzondere armenzorg moest overleg worden gepleegd opdat van die zijde een gelijke gedragslijn gevolgd werd.¹⁵⁶ Ter uitvoering van deze bepalingen richtten bijv. Burgemeester en Wethouders van Amsterdam zich per circulaire van 7 oktober 1940 tot de desbetreffende kerkelijke en bijzondere organen van armenzorg, tot vakorganisaties, commissies en comité's.

De op de werklozen uitgeoefende druk had tenslotte succes. Meer dan 200.000 man werden gekeurd. De resultaten gaven het volgende beeld.

Geneeskundige keuring Nederlandse werklozen, september-oktober 1940

Aussenstelle van de GSV	Aantal gekeurden	Geschikt voor Dtl.		Geschikt voor Ned.		Tijdelijk ongeschikt		On-geschikt		Nog te onderzoeken
		Dtl.	%	Ned.	%	%	%	%	%	
Groningen	25.457	11.162	43,8	12.235	48,1	1.161	4,6	899	3,5	4.062
Utrecht	28.938	11.784	40,7	12.855	44,4	1.707	5,9	2.592	9,0	915
Amsterdam	53.267	17.023	31,9	31.971	60,0	2.429	4,6	1.844	3,5	6.785
Rotterdam	97.282	45.359	46,6	42.724	43,9	4.628	4,8	4.571	4,7	2.045
Tilburg	30.873	18.176	58,9	10.517	34,0	1.260	4,1	920	3,0	1.770
Totaal	235.817	103.504	43,9	110.302	46,8	11.185	4,7	10.826	4,6	15.577

Volgens deze opgaven, die Jakob als juist aanvaardde, was dus slechts 43,9% voor Duitsland geschikt – een percentage dat wellicht mede een indicatie is voor de gevolgen van de economische crisis uit de jaren dertig op de lichamelijke toestand der werklozen. Er mag echter niet uit het oog worden verloren, dat, zoals opgemerkt, de keuring meestal door de artsen van de gemeentelijke geneeskundige diensten werd uitgevoerd en in

¹⁵⁵ *De Leidse Courant*, 28 aug. 1940. ¹⁵⁶ Circ. van Verwey aan de gem. best., 28 sep. 1940.

verschillende gevallen niet in het nadeel van de werkloze. In het percentage van 43,9 waren gezins- of andere sociale bindingen niet in overweging genomen, welke factoren immers het aantal voor Duitsland geschikt geachte arbeiders nog konden drukken. Jakob berekende in juni 1941 dat op grond van de resultaten der keuringen 220.000 werklozen in Duitsland zouden kunnen worden geplaatst indien de werkloosheids-cijfers van eind mei 1940, nl. 500.000, als grondslag zouden worden genomen. Deze uitkomst vormde voor de verdere plannen 'een bruikbare maatstaf', aldus Jakob, al zouden verschillende omstandigheden het genoemde aantal nog gunstig of ongunstig kunnen beïnvloeden.¹⁵⁷

Intussen schijnt Verwey zich bezig gehouden te hebben met plannen om de bestaande keuringsorganisatie te wijzigen en aan te passen aan het inmiddels functionerende Rijksarbeidsbureau. Begin juni 1941 kwam hij met een dergelijk voorstel bij de *GSV*, die geen bezwaren liet horen. Als hoofd van de nieuw op te richten dienst had Van Lier – wij volgen hier zijn na-oorlogse verklaringen – de betrouwbare keuringsarts van de Rotterdamse Lloyd voorgesteld. De Duitsers wensten echter de benoeming van de NSB-er dr. J. H. Th. Koch. Ondanks weerstand van Van Lier en Verwey, zwichtte laatstgenoemde tenslotte voor de aandrang die de Duitsers op hem uitoefenden en werd op 22 juli 1941 Koch met de leiding belast van de geneeskundige dienst bij het Rijksarbeidsbureau.¹⁵⁸ Hij zou echter rechtstreeks verantwoordelijk zijn aan de directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau. Nadat de nodige voorbereidingen waren getroffen, was men in december 1941 zo ver dat de arbeidsbureaus uitvoerig konden worden ingelicht. Als taak van de nieuwe afdeling werden o.m. genoemd het leiding geven en het toezicht uitoefenen op het geneeskundig onderzoek ten behoeve van de arbeidsbureaus, bij welke organen eveneens een afdeling geneeskundige dienst werd ingesteld. De aan het arbeidsbureau verbonden artsen werden, nadat het hoofd van de geneeskundige dienst was gehoord, door de directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau aangewezen. Zij waren rechtstreeks verantwoordelijk aan de directeur van het arbeidsbureau, doch moesten, voorzover het de medische zijde der keuringen betrof, handelen volgens de aanwijzingen van de directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau. Voor leiding en controle der keuringen aan de arbeidsbureaus werd de directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau bijgestaan door vijf districtsartsen die ook voor het verrichten van keuringen en herkeuringen konden worden aangewezen. Verder waren nog door de directeur-generaal bij de *Aussenstellen* van de *GSV* artsen gedetacheerd die de districtsartsen als raadgevers terzijde stonden en door de directeur-generaal belast waren met geneeskundig onderzoek ten behoeve van de tewerkstelling in Duitsland of van de overige arbeidsbemiddeling. Men onderscheidde volledige ('grote') en kleine keuringen; in het algemeen dienden de arbeiders die in Duitsland werden tewerkgesteld, een 'grote' keuring te ondergaan. Wanneer grote aantallen arbeiders binnen betrekkelijk korte tijd moesten worden gekeurd, kon de directeur

¹⁵⁷ Jakob, *Ein Jahr...*, p. 7/8. ¹⁵⁸ a Toelichting van Van Lier, 12 feb. 1945. b Bauer, p. 46/47.

van het arbeidsbureau bepalen dat een kleine keuring zou worden gehouden.¹⁵⁹ 'De keuring mag niet in de weg staan wanneer het erom gaat, iemand zo gauw mogelijk in de arbeid te brengen', aldus Van Lier op een vergadering van directeuren in februari 1942.¹⁶⁰

Uiteraard waren de Duitsers in de hoogste mate geïnteresseerd bij de politieke gezindheid der aan de arbeidsbureaus verbonden artsen. Zij waren, aldus Seyss-Inquart in januari 1942, 'vorerst politisch zu überprüfen...'; dit moest plaats vinden in overleg met de *Generalkommissar z.b.V.*, Schmidt.¹⁶¹ Het overgrote deel der aan de arbeidsbureaus verbonden artsen was dan ook lid van de NSB. Na de benoeming van Koch hadden verschillende artsen bedankt, die voorheen naast hun gewone praktijk keuringen voor het arbeidsbureau verrichtten.¹⁶²

Intussen vormde het verplichte geneeskundige onderzoek nog geenszins een waarborg voor het verminderen van de klachten der Duitse bedrijven. 'Herhaalde malen' werden arbeiders naar Duitsland gezonden 'zonder behoorlijk door een dokter te zijn onderzocht'. Aldus een rapport van 23 januari 1942 van een gevolmachtigde van het NVV, die bij het *Deutsche Arbeitsfront* was gedetacheerd. Bij een pas aangekomen groep arbeiders die bij *Brabag-Magdeburg-Rothensee* tewerkgesteld werd, bevonden zich verschillende die reeds na de eerste keuring door het bedrijf naar Nederland teruggezonden moesten worden wegens lichamelijke ongeschiktheid. Twee personen waren geslachtsziek. In hetzelfde rapport waaraan wij deze gegevens ontleenen, werd er op gewezen, dat in Apeldoorn arbeiders 'zonder enig onderzoek' werden weggestuurd. 'Het bleek, dat verschillende mensen voor zware arbeid absoluut ongeschikt waren geworden en nu hier in Magdeburg een lange lijdensweg, gedurende welke praktisch niets verdiend werd, moesten afleggen...'. Het was dringend noodzakelijk, zo werd geconcludeerd, dat er zo spoedig mogelijk een einde aan deze toestand kwam. De moeilijkheden die de doktoren deze mensen berokkenden werden 'meer dan erg' genoemd. Een op zichzelf staand geval was dit niet. Van Lier verzocht de directeuren van de arbeidsbureaus er bij de keurende geneesheren in hun gewest op aan te dringen, het geneeskundig onderzoek met de 'meest mogelijke nauwkeurigheid' uit te voeren. Hij had deze woorden in zijn rondschrijven (gedateerd 23 april 1942) gespatieerd. Er was dan ook alle reden toe. Van Lier maakte er melding van, dat zich 'in de laatste tijd' enige gevallen hadden voorgedaan waarbij arbeiders voor Duitsland waren goedgekeurd die open t.b.c. en chronische maagaandoeningen hadden, slecht konden zien met beide ogen of aan één oog blind waren.

¹⁵⁹ Circ. van Verwey aan de Dir. GAB., 16 dec. 1941. ¹⁶⁰ Verg. dir. 18/19.2.1942, p. 33. Sprekende over deze kwestie zeide Van Lier echter tevens dat men het er op moest aansturen 'zoveel mogelijk werkzoekenden en vooral het oude bestand aan een volledige keuring te onderwerpen'. En verder: 'Nu in de wintertijd is het zaak de mensen een volledige keuring te laten ondergaan, niet de vorstwerklozen, maar de werkelijke werkzoekenden. Verder moeten wij trachten tussendoor steeds vooral de oudere groep van werklozen, die periodiek geregeld staan ingeschreven, het eerst volledig te keuren, opdat wij hier een beeld krijgen van wat deze mensen voor de arbeid waard zijn.' ¹⁶¹ *Anordnung zur Durchführung des Arbeitseinsatzes im Reich*, 24 jan. 1942. ¹⁶² a Toelichting van Van Lier, 12 feb. 1945. b Bauer, p. 216.

Herhaalde malen kwam het voor dat arbeiders, die met verlof in Nederland verbleven, bij die gelegenheid een poging waagden om te worden afgekeurd. Herkeuring werd echter geweigerd, overeenkomstig de bepaling dat arbeiders die in Duitsland waren tewerkgesteld, alleen daar konden worden afgekeurd. Wanneer verlofgangers zich met een dergelijk verzoek wendden tot de aan het arbeidsbureau verbonden geneesheer, bepaalde deze zich dan ook uitsluitend tot een eenvoudig onderzoek waaruit zou kunnen blijken of de betrokkene al of niet voor terugkeer naar Duitsland reisvaardig was. Van deze algemene gang van zaken was in de laatste tijd afgeweken, zo schreef een directeur van een der arbeidsbureaus aan Van Lier in januari 1942: verschillende arbeiders waren door een Duitse instantie in Nederland (nl. door artsen van de *Krankenkasse*) afgekeurd. 'Wordt van dit beginsel afgeweken', zo luidde de waarschuwing, 'dan kan er met grote zekerheid op worden gerekend, dat arbeiders, die hier te lande met verlof vertoeven en die liever niet naar Duitsland willen terugkeren, proberen hier afgekeurd te worden'.¹⁶³

Een middel, vaak door verlofgangers gebruikt om de terugkeer voor langere tijd uit te stellen was het trekken van gebitten. Hierop wees ook de boven aangeduide directeur. Er waren personen die dit 'op eigen gezag' deden, aldus deze ambtenaar. Koch, het hoofd van de medische afdeling, had bepaald, dat arbeiders die dit hadden laten doen, niet naar Duitsland terug mochten keren. Hier werd dus een mogelijkheid geboden, waarvan gebruik werd gemaakt. Een ander middel om afgekeurd te worden, was het voorwenden van heimwee. Op de tram werd eens het volgende gesprek afgeluisterd dat tussen enige arbeiders werd gevoerd: 'In de eerste weken werk je hard, dan ga je kniezen en klagen over heimwee. Houd je dat een week of drie vol, dan word je naar Nederland teruggestuurd wegens heimwee en ze doen je niets'. Dit gesprek werd aan Van Lier doorgegeven.¹⁶⁴

Al waren er artsen van de arbeidsbureaus die arbeiders op onvoldoende wijze keurden, er waren ook anderen die de uitzending naar Duitsland saboteerden. De NSB-er Koch was hierover uiteraard niet te spreken. In een zeker gewest waren bij een keuring op 150 personen vijf gevallen van vallende ziekte geconstateerd. Op zijn vraag of in dit gewest zoveel gevallen van deze ziekte voorkwamen, had hij van de betrokken arts als antwoord gekregen: 'Ja, dat zeggen de mensen zelf', een antwoord waarmee Koch niet tevreden was. In een ander gewest waren 500 mensen afgekeurd wegens maagaandoeningen. Het hoofd van de medische dienst wist wel dat het aantal maagpatiënten in ons land groot was als gevolg van slechte gebitten – hier was ook door Duitse bedrijfs-

¹⁶³ a Dir. GAB-Leiden aan Van Lier, 8 jan. 1942. Volledigheidshalve vermelden wij, dat de bedoelde directeur, blijkens een door het arbeidsbureau Leiden na de oorlog samengesteld rapport over de werkzaamheden van dit bureau in oorlogstijd, zeer gewaardeerd werd om zijn tegenwerking tegen de Duitsers. Hij werd, volgens dit rapport op 10 oktober 1942 door de Duitsers ontslagen. 'Dit was voor het ambtenarencorps en voor de gang van zaken op het gewestelijk arbeidsbureau moreel een van de zwaarste slagen, die de Duitsers konden toebrengen.' b Uit andere bron blijkt dat afkeuring in Nederland wel degelijk mogelijk was. In een circulaire van 4 dec. 1940 gaf het RAB de dir. v.d. arbeidsbureaus enkele voorbeelden waarbij arbeiders die uit Duitsland terugkeerden, door de gemeente-arts of door de van Duitse zijde aan de distr. arbeidsbeurs verbonden arts afgekeurd konden worden.

¹⁶⁴ Dir. GAB-Leiden aan Van Lier, 8 jan. 1942.

artsen op gewezen – doch een aantal van 500 in één gewest vond hij 'zeer verdacht'. Naar zijn mening mocht het niet voorkomen, dat in één gewest van de 209 voor Duitsland gekeurde mensen 153 werden afgekeurd (waarvan 35 wegens familie-omstandigheden), terwijl in hetzelfde gewest op de 214 keuringen voor het binnenland slechts twee afwijzingen hadden plaatsgevonden. Beide keuringen achtte hij fout; doch in het bijzonder die voor Duitsland. Men moest keuren 'zonder aanzien des persoons'. Koch had een arts gevraagd of hij ook zoveel voor het leger zou hebben afgekeurd. Het antwoord luidde toen: 'Nee, maar dat is dienstplicht'. Deze opvatting vond Koch onjuist; ook al was het geen 'weermachtdienst', het betrof 'hier toch een dienst aan het Nederlandse volk'.¹⁶⁵

De strijd tegen de onwillige arbeiders

Het sterkste machtsmiddel van het departement van Sociale Zaken om zijn beleid te realiseren was het inhouden van de steun. Dit was een sterk wapen. De grote massa van de werklozen moest dan ook bukken. Niettemin waren er velen die weigerden naar Duitsland te vertrekken, of die na enige tijd zonder officiële toestemming van de diverse instanties terugkeerden.

Gegevens, die een inzicht verschaffen kunnen omtrent het totaal aan weigeraars en contractbrekers gedurende de periode juni 1940 tot maart 1942, zijn er niet. Volgens de officiële gegevens zouden in die tijd 227.000 arbeiders naar Duitsland zijn vertrokken en 61.000 teruggekeerd.¹⁶⁶ Afgezien van hun twijfelachtige betrouwbaarheid¹⁶⁷ kunnen deze gegevens geen uitgangspunt vormen voor een berekening van het aantal arbeiders dat zich op een of andere wijze aan de arbeidsinzet onttrok. Onder de 227.000 personen die werk in Duitsland aanvaardden, bevond zich immers eveneens een, ons onbekend, aantal vrijwilligers. En wat de 61.000 teruggekeerden betreft: in het algemeen waren het arbeiders die legaal in Nederland arriveerden. Slechts verspreide gegevens omtrent het aantal weigeraars en contractbrekers zijn ons bekend.

Wat de eerste groep betreft, het volgende. In Rotterdam waren omstreeks de laatste week van juli 1940, 9.000 arbeiders voor arbeid in Duitsland opgeroepen. Ongeveer 5.000 kwamen wegens persoonlijke en familie-omstandigheden voor uitzending niet in aanmerking. Van het resterende aantal waren 1205 personen in Duitsland geplaatst, terwijl 2850 de arbeid weigerden of niet aan de oproep gevolg gaven.¹⁶⁸ In dit verband is vermeldenswaard, dat de commissie-Brabag, die toen juist in Rotterdam werkte en in zes dagen (nl. van 17 tot 22 juli 1940) met ongeveer 2 tot 3.000 werklozen in contact kwam, de stemming onder de Rotterdamse arbeiders slecht noemde. Volgens de

¹⁶⁵ Verg. dir. 18/19 febr. 1942, p. 31/32. ¹⁶⁶ *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*. (Afg.: *Maandschr. CBS*). feb.-mrt. 1942. ¹⁶⁷ Het is niet uitgesloten, dat ook reeds tijdens genoemde periode het totaal aantal werkelijk naar Duitsland gestuurde arbeiders aan enkele arbeidsbureaus werd geflatteerd om de Duitsers een gunstiger beeld van de activiteiten te geven. Later, dus na de invoering van de dienstverplichting voor werkende arbeiders, vonden dergelijke vervalsingen op vrij uitgebreide schaal plaats. We komen hier nog t.z.t. op terug. ¹⁶⁸ Verg. met weth. 27.7.1940, p. 4.

commissie meldde zich gemiddeld slechts 10% van de opgeroepen personen. Er werd ook 'planmässig Gegenpropaganda' bedreven en er traden herhaaldelijk personen op die geheel de indruk maakten, betaalde agenten te zijn. 'Englischer Einfluss?' De vijandelijke agitatie, aldus dit rapport, beperkte zich niet tot de zgn. fluisterpropaganda. Tijdens de pogingen om arbeiders te werven trad men ook openlijk op. Zo verklaarde een arbeider op een der bijeenkomsten waar de werklozen door een lid van de Commissie werden toegesproken, dat de Rotterdamse arbeiders liever tegen Duitsland zouden vechten dan er voor te werken. 'Leider aber erfolgte keine weitere Massnahme gegen den Betreffenden...'.¹⁶⁹

Ook in Den Haag was de animo om in Duitsland te werken gering. Op het tijdstip dat 1233 arbeiders in Duitsland waren tewerkgesteld (omstreeks juli 1940) hadden 1133 personen de arbeid voor Duitsland geweigerd of waren zij na de oproep niet aan de arbeidsbeurs verschenen.¹⁷⁰ In Haarlem waren in dezelfde tijd 221 arbeiders in Duitsland tewerkgesteld terwijl 110 klaar stonden voor vertrek. Daarentegen hadden 112 arbeiders de arbeid geweigerd en waren er van de tewerkgestelden reeds 32 teruggekeerd. Deze werden ook allen van werklozensteun of armenzorg uitgesloten.¹⁷¹

In Amsterdam waren eind juli ongeveer 1600 arbeiders naar Duitsland vertrokken maar 2100 hadden de arbeid geweigerd. Bovendien zagen nog vele ondersteunden van verdere uitkering af. Zij probeerden dan van de verdiensten van vrouw of kinderen rond te komen of boden zich voor minder loon in Nederland aan.¹⁷² Een enkel bericht daterend uit midden augustus 1940 leert ons voorts, dat de werkloze binnenschippers geen belangstelling hadden voor de binnenscheepvaart in Duitsland – met uitzondering van de vaart op de Rijn – waar juist zulk een behoefte aan was. Het inhouden van steun had geen wezenlijk resultaat gehad.¹⁷³

Ongeveer dezelfde situatie als in de bovengenoemde steden vindt men in oktober 1940 in enkele gemeenten in de provincie Overijssel. In één, waar 800 werklozen waren opgeroepen, hadden zich slechts 60 gemeld. In een andere gemeente waren 40 man verschenen, terwijl 500 waren aangeschreven. In Meppel wezen arbeiders die wachtgeld ontvingen, een aanbod om in Duitsland te werken van de hand. Dat was omstreeks mei 1941. Met het wachtgeld, zo zeiden zij aan het arbeidsbureau, konden zij wel in hun levensonderhoud voorzien. Ook in andere provincies, zo klaagden de Duitsers omstreeks die tijd, ondervond de tewerkstelling in Duitsland 'immer wieder gewisse Hemmnisse'. De weigeraars gaven verschillende redenen op: vrees voor bombardementen, slechte verzorging in Duitsland en vertraagde overmaking van de loonoverschotten.

¹⁶⁹ *Aktenvermerk. Betr.: Stimmung der Rotterdamer Arbeiterschaft*, 22 juli 1940. ¹⁷⁰ Bij nader onderzoek bleken vele der opgeroepen arbeiders op vliegvelden 'of elders' te werken. Anderen konden wegens persoonlijke omstandigheden (grote gezinnen, ziekte enz.) niet worden geplaatst. Er waren nog geen 100 gevallen waarin steun behoefde te worden geweigerd. Verg. met weth. 27 juli 1940, p. 5 en 6. Het betrekkelijk gering aantal personen dat steun geweigerd werd is nog geen indicatie voor de werkelijke tegenzin om in Duitsland te werken. Uiteraard zullen de werklozen allerlei schijnmotieven hebben opgegeven, die (misschien) ook door de ambtenaren zelf zijn aanvaard. ¹⁷¹ Verg. met weth. 27 juli 1940, p. 6. ¹⁷² Verg. met weth. 27 juli 1940, p. 2/3. ¹⁷³ *Der Staatssekr. im RAM* aan de Reichsmarschall des Grossdeutschen Reiches, 15 aug. 1940. Doc. BBT 1607.

Een maand later werd gerapporteerd dat in toenemende mate en 'met de meest doorzichtige argumenten' de arbeid in Duitsland werd geweigerd.¹⁷⁴

Daar de weigeraars elke steun werd onthouden, werden velen van hen – wij zezen er reeds op – gedwongen tegen lagere lonen dan de geldende te werken. In Overijssel lagen deze nog beneden de steunuitkeringen.¹⁷⁵ Doch er waren ook boeren en burgers die de werklozen uit eigen middelen ondersteunden. Op deze kwestie wees Verwey in zijn circulaire van 27 december 1940. Hij berichtte de directeuren van de districtsarbeidsbeurzen toen, dat talrijke van de steun uitgesloten arbeiders – op grond dus van weigering van arbeid of van 'ongemotiveerde terugkeer' uit Duitsland – van " 'wilde' geldinzamelingen" leefden, die te hunnen behoeve georganiseerd waren. In Amsterdam zouden reeds meer dan 1.000 uitgeslotenen op deze wijze worden geholpen. Anderen zouden begonnen een 'klein bedrijf of handelkje'.

Omtrent het aantal contractbrekers staan ons weinig gegevens ter beschikking. Volgens opgaven van het *Reichsarbeitsministerium* bedroeg dit in september 1940 ongeveer 30%; er werkten toen met inbegrip van grensarbeiders ongeveer 54.000 arbeiders in Duitsland; typerend voor 'de geringe arbeidsmoraal' der Nederlanders en voor de wens naar Nederland terug te keren achtte dit ministerie het feit dat zich toen alleen reeds bij Bentheim '3500 *flüchtig gewordene Holländer*' bevonden, die verhinderd werden de grens over te steken.¹⁷⁶ Weliswaar schijnen er in de daarop volgende maanden minder contractbrekers te zijn geweest, doch in december 1940 schreef Verwey aan Jakob dat het aantal teruggekeerden dat onder deze categorie viel, 'nog vrij groot' was.¹⁷⁷ Een laatste bericht tenslotte, afkomstig van de *Rüstungsinspektion*, maakt er melding van, dat in de maanden augustus tot oktober 1941 20.000 arbeiders naar Duitsland werden 'bemiddeld' doch dat in dezelfde periode 3500 arbeiders 'vertragsbrüchig' naar Nederland terugkeerden.¹⁷⁸

Met het 'euvcl' der weigeraars en contractbrekers werden de Duitse en Nederlandse autoriteiten al vrij spoedig geconfronteerd. De tegen deze twee groepen arbeiders genomen maatregelen dateren dan ook reeds van de zomer van 1940. Al waren de bestrijdingsmiddelen – alle op grondslag van de inhouding van de werklozensteun – soms dezelfde, er waren ook verschillen. Wij beginnen met de maatregelen tegen de weigeraars.

Een van de belangrijkste was wel het afkondigen van de verordening van 28 februari

¹⁷⁴ a *Stimmungsberichte*, 30 okt. 1940. Deze berichten werden onder verantwoordelijkheid van het *Kulturreferat* ter voorlichting van de *Generalkommissar zbV* en van het *Auswärtige Amt* opgesteld. Hierbij maakte dit *Kulturreferat* o.a. gebruik van inlichtingen die het van Nederlanders verkreeg. b *M.a.d.N.*, 28 mei 1941. ¹⁷⁵ *Stimmungsberichte*, 30 okt. 1940. ¹⁷⁶ *Vermerk über die Behandlung der aus den Westgebieten stammenden ausländischen Arbeiter*, 25 sep. 1940. ¹⁷⁷ a Verwey aan Jakob, dec. 1940. b Volgens *De Arbeidsmarkt* (nov. 1940) zou het aantal arbeiders, dat zonder steekhoudende redenen Duitsland verlaten had, slechts 3% bedragen. In het decembernummer van dit zelfde orgaan werd 'het verbreken van de arbeidscontracten door Nederlandse arbeiders en het ongemotiveerd terugkeren naar huis (zonder verlof)' echter nog steeds 'een euvel' genoemd en aangekondigd dat hiertegen 'voortaan nog strenger' zou worden opgetreden. ¹⁷⁸ Volgens de gegevens van het CBS zouden in augustus en september 18.000 arbeiders naar Duitsland zijn vertrokken.

1941 (VO 42/41) van Seyss-Inquart, waarbij bewoners van het bezette Nederlandse gebied door het arbeidsbureau konden worden verplicht, voor een bepaalde tijd op een hun aangewezen plaats diensten te verrichten. Dit zou alleen 'binnen het bezette Nederlandse gebied' kunnen gebeuren. Bij het niet-opvolgen van het bevel tot verplichte arbeid kon een gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden – en in 'ernstige gevallen' van ten hoogste een jaar – worden opgelegd. Deze verordening opende dus de mogelijkheid, onwillige arbeiders te verplichten gedurende een bepaalde tijd in één of ander kamp in Nederland arbeid te verrichten.

Bij de voorbereiding van deze verordening was hij niet betrokken geweest, zo verklaarde Verwey na de oorlog.¹⁷⁹ Wel was hij een maand tevoren door Fischböck ervan verwittigd dat beoogd werd, 'tuchtkampen voor onwilligen' in te richten.¹⁸⁰ Nadat hem de verordening ter inzage was verstrekt, had hij verschillende bezwaren en wel o.m. dat de Duitsers, die zich met deze verordening tegen de 'luilakken' wilden richten, dit dan ook openlijk hadden moeten vermelden.¹⁸¹ Ook vond hij de strafbepalingen te hoog.¹⁸² Ondanks die reserves was hij echter bereid aan de uitvoering van de verordening mede te werken. Vormde zij immers niet in feite een ondersteuning van zijn beleid?

In aansluiting op de VO 42/41 verscheen in de *Nederlandse Staatscourant* van 6 mei 1941 een Eerste Uitvoeringsbesluit (d.d. 2 april 1941) van Verwey. Hierin werd o.m. bepaald, dat de directeur van het arbeidsbureau de verplichting tot het verrichten van diensten kon opleggen volgens door de directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau vast te stellen richtlijnen. Volgens deze richtlijnen – zij waren weer opgenomen in een Beschikking van Verwey van 2 april 1941 – konden verplicht te werk worden gesteld: alle werkverruimingsarbeiders en alle ondersteunde en niet-ondersteunde werklozen (ingeschreven en niet-ingeschreven), alsmede de werkloze inwonende zonen boven de 18 jaar van de ondersteunde en niet-ondersteunde werklozen.¹⁸³ De richtlijnen bevatten dus o.m. een regelrechte aanval op de niet-ondersteunde en niet bij de arbeidsbureaus ingeschreven werklozen. Voor deze verplichte arbeid zouden ook nog diegenen in aanmerking komen die hun inkomsten geheel of gedeeltelijk kregen uit verkapte of openbare bedelarij of die werk verrichtten 'van weinig of geen maatschappelijk

¹⁷⁹ Verhoor van Verwey in het Bewaringskamp te Laren. Geen datum. (afg. Verwey: Verhoor in Bew.kamp). ¹⁸⁰ Not. SSGG., 10 jan. 1941. ¹⁸¹ Verwey: Verhoor in Bew.kamp.

¹⁸² Verwey had nog andere bezwaren. Zo o.a. zouden de arbeidsbureaus te veel macht krijgen. Verder zag Verwey een tegenstrijdigheid tussen de VO 42/41 en de Ontslagverordening (VO 8/40). Volgens art. 3 van eerstgenoemde verordening konden het ontslag, het aannemen en de tewerkstelling van werknemers van de toestemming van het arbeidsbureau afhankelijk worden gesteld. Volgens de ontslagverordening moest daarentegen die toestemming voor het ontslag door de directeur-generaal van de Arbeid gegeven worden. Ook was Verwey van mening – we zezen er hierboven reeds op – dat de strafbepalingen in de VO 42/41 te hoog waren. 'Er befürchtete' – zo lezen wij in de *Aktenvermerk* van 8 mrt. 1941 omtrent een bespreking tussen Verwey en twee ambtenaren van de GSV – 'dass die zuständigen Behörden zunächst nicht die Zuwiderhandlungen gegen die Dienstpflichtverordnung verfolgen würden da eine so schwere Strafe vorgesehen sei.' ¹⁸³ Beschikking van de dir. gen. RAB tot het vaststellen van richtlijnen ingevolge het Eerste Uitv. Besluit... en ingevolge de VO 42/41 2 apr. 1941. (afg.: Beschikking 2 apr. '41). Zie verder Verwey aan de gemeentebesturen, 23 juni 1941.

nut...'.¹⁸⁴ Visventerij en bloemenhandel werd als 'behoorlijke handel' beschouwd.¹⁸⁵ De duur van de verplichte tewerkstelling werd in het algemeen op drie maanden gesteld.¹⁸⁶

Voor de uitvoering van deze richtlijnen werd een drietal plannen ontworpen. Volgens deze zouden worden tewerkgesteld:

	<i>werklozen</i>	<i>contractbrekers</i>
voor het derde kwartaal 1941	10.870	1130 (w.o. grensarbeiders)
voor het vierde kwartaal 1941	24.875	3025 (idem)
voor het eerste kwartaal 1942	28.670	3000 (idem) ¹⁸⁷

Het tweede plan beoogde o.m., de gesteunde werklozen weer aan het werk te zetten dus hen die 'door niets doen door de Overheid aan de kost geholpen' werden en zodoende 'in het gevaar' verkeerden 'te demoraliseren' en 'te verpauperen', aldus Van Lier Men zou ook de gelegenheid krijgen, uiteindelijk vast te stellen wie 'niets meer voor de arbeid waard' was en derhalve niet in de registers van de arbeidsbemiddeling behoorde te zijn ingeschreven.¹⁸⁸

De verordening van 28 februari 1941 van Seyss-Inquart alsmede het Eerste Uitvoeringsbesluit en de Beschikking van Verwey waren gericht op een bestraffing van Nederlanders die zich op een of andere wijze aan de tewerkstelling in een vijandelijk land wilden onttrekken of, zoals we nog zullen zien, onttrokken hadden. Uit een dergelijk – in zijn opzet – streng beleid is ook te verklaren dat arbeiders die in de werkverruiming 'opstandig' waren of 'de boel in de war' stuurden, overgeplaatst konden worden naar een kamp waar verplichte arbeid werd verricht, dus naar een strafkamp, zoals men het ook wel noemde.¹⁸⁹ Deze mensen kwamen dan 'van de vrije werkverschaffing... onder de verplichte'. De straf moest snel worden uitgesproken daar anders de kans bestond, dat de betrokkenen zich aan deze 'bijzondere vorm van rechtspleging' konden onttrekken, aldus Knetsch in juni 1941.¹⁹⁰ Enkele maanden later, in oktober, droeg de GSV het Rijksarbeidsbureau op, arbeiders tot verplichte diensten in een werkkamp aan te wijzen, die in Duitsland de arbeidsrust in gevaar zouden hebben gebracht. Het betrof toen twintig arbeiders, die 'wegens hun oproerig gedrag, hetwelk ten dele zelfs aan sabotage grensde', op staande voet bij de *Verkehrsgesellschaft GmbH* in Wilhelmshafen ontslagen waren. Van Lier gaf de boodschap aan de arbeidsbureaus door.¹⁹¹

Intussen lieten de bepalingen van het Uitvoeringsbesluit en de Beschikking ver-

¹⁸⁴ Beschikking 2 apr. 1941. ¹⁸⁵ Verg. dir., 25 juni 1941, p. 8. ¹⁸⁶ Vóór afloop van deze termijn kon de verplichte tewerkstelling met 3 maanden worden verlengd tenzij de arbeider kon aantonen, dat hij werk in het vrije bedrijf – dus ook in Duitsland – kon vinden. (Beschikking 2 apr. '41). Op 17 mrt. 1942 berichtte de D.G. RAB aan de Dir. GAB Amsterdam, dat contractbrekers die gedurende 6 maanden achtereen verplichte diensten hadden verricht, daarna van deze verplichting konden worden ontheven. ¹⁸⁷ Bauer, p. 78. ¹⁸⁸ Verg. dir. 21/22 okt. 1941, p. 6. ¹⁸⁹ Verg. dir. 25 juni 1941, p. 8. ¹⁹⁰ Verslag van de vergadering van enkele hoofdamttenaren v.h. Dep. v. S.Z. met directeurs der arbeidsbureaus, 4 juni 1941 (afg.: Verg. dir. 4 juni 1941), p. 18. ¹⁹¹ 1 okt. 1941.

schillende mogelijkheden open om de verplichte tewerkstelling van arbeiders te vertragen. De keuring, alsmede een eventuele ernstige ziekte van familieleden en de in acht te nemen rangorde bij tewerkstelling (eerst ongehuwde kostwinners, dan andere categorieën) boden aanknopingspunten voor die ambtenaren der arbeidsbemiddelingsorganen die de dwangmaatregelen wilden doorkruisen.¹⁹² Vertraging ontstond ook doordat directeuren van arbeidsbureaus niet zonder meer bereid waren, naar aanleiding van een aanwijzing van het Rijksarbeidsbureau arbeiders tot een werkkamp te verplichten. Zo schreven de directeuren van de arbeidsbureaus van Roermond en van Maastricht – de één in december 1941, de ander in februari 1942 – dat hun geen voorschriften bekend waren op grond waarvan een dergelijke maatregel kon worden genomen tegen mijnwerkers die zich aan ongeoorloofd verzuim of passieve weerstand zouden hebben schuldig gemaakt.¹⁹³ De wnd. directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau verwees eerstgenoemde in zijn antwoord naar artikel 1 van het Eerste Uitvoeringsbesluit van Verwey, doch voegde hieraan vinnig toe: 'Overigens meen ik, dat indien door mij opdracht tot aanwijzing wordt verstrekt, daaraan door de Directeuren zonder meer kan worden voldaan'.¹⁹⁴

Het aantal te werk te stellen onwillige arbeiders dat in de plannen genoemd was, werd lang niet bereikt.¹⁹⁵ Niettemin ging van de verordening van Seyss-Inquart en het Eerste Uitvoeringsbesluit van Verwey een intimiderende werking uit op hen die weigerden naar Duitsland te gaan.

In augustus 1941 werden enkele maatregelen van andere aard tegen de weigeraars afgekondigd. Het was Van Lier gebleken, dat in het algemeen de besturen van de werklozenkassen en de betrokken gemeentelijke instanties niet tijdig verwittigd werden van het feit, dat werklozen werk 'in het buitenland' weigerden te aanvaarden en dat deze weigerende werklozen daardoor toch nog, in strijd met de bepalingen, steun ontvingen. Naar aanleiding hiervan gaf hij de directeuren van de arbeidsbureaus de volgende suggesties: ingeval een werkloze 'passend werk' weigert te aanvaarden, dient onmiddellijk onder vermelding van de reden van de weigering en eventueel onder opgave van de naam der vereniging en van het bondsnummer van het betrokken lid, hiervan schriftelijk mededeling te worden gedaan aan de gemeentelijke instellingen die belast zijn met de steunverlening en met het toezicht op de uitvoering der werkloosheidsverzekering. En om te bevorderen, dat onmiddellijk door de afdelingsbesturen van de gesubsidieerde verenigingen met werklozenkas kon worden vastgesteld, of het betrokken lid recht had op steunuitkering, verzocht Van Lier op de inschrijvingskaart van het arbeidsbureau – deze moest ook aan de vakbond, de gesubsidieerde vereniging met werklozenkas worden getoond – de letters W.B. te vermelden, wanneer een werkloze werk 'in het buitenland' weigerde.¹⁹⁶ Ondanks deze maatregel wisten ambtenaren bij de arbeidsbureaus toch door verschillende manipulaties de weigeraars te helpen; zo werd bijv. de inschrijvingskaart met de letters W.B. door een blanco exemplaar ver-

¹⁹² Bauer, p. 79. ¹⁹³ a Dir. GAB Roermond aan de D.G.-RAB, 17 dec. 1941. b Dir. GAB Maastricht aan de D.G.-RAB, 16 feb. 1942. ¹⁹⁴ 8 jan. 1942. ¹⁹⁵ Bauer, p. 78. ¹⁹⁶ Circ. van Van Lier aan de Dir. GAB, 13 aug. 1941.

vangen en konden de ingeschreven werklozen weer steunuitkering halen. Ook werden er soms onderhandse afspraken gemaakt met de gemeentelijke dienst van Maatschappelijk Hulpbetoon,¹⁹⁷ zoals we reeds eerder schreven.

Korte tijd later stelde Van Lier het optreden tegen de weigeraars opnieuw aan de orde. Dit geschiedde in een circulaire van 25 augustus 1941, eveneens gericht tot de directeuren van de arbeidsbureaus. Het had zijn aandacht getrokken, dat bij sommige arbeidsbureaus de weigeraars niet als werkzoekenden werden ingeschreven. Deze handelwijze noemde hij 'niet juist'; hij was niet alleen in strijd met vroegere circulaire's maar deze personen zouden nu ook niet voor de verplichte werkverschaffing kunnen worden opgeroepen. 'Op deze wijze', schreef hij, 'ontsnappen zij dus aan de maatregelen welke in dit opzicht tegen hen genomen worden.'

Van Lier stond intussen niet geheel afwijzend tegenover het tewerkstellen van weigeraars in het vrije bedrijf in Nederland. Men moest onderscheid maken tussen hen die enige redelijke grond voor de weigering aanvoerden en hen die zonder opgaaf van enige gegronde reden niet naar Duitsland wilden. Volgens Van Lier bestond deze laatste categorie gewoonlijk uit personen die tegen *elk* redelijk aanbod van werk bezwaar maakten en daarom voor verplichte arbeid in de werkverruiming in aanmerking moesten komen. In afwijking van de voorschriften werden door de bemiddelaars op de arbeidsbureaus toch vele weigeraars in het Nederlandse bedrijfsleven geplaatst.¹⁹⁸

En thans de maatregelen tegen de contractbrekers.

Tot goed begrip van zaken dient te worden gesteld dat in Nederland geen contract, maar een zgn. aanwervingsbevestiging werd ondertekend. Deze werd medeondertekend door de gemeente, voorzover het de personalia van de arbeider en de samenstelling van het gezin betrof, en door het gewestelijk arbeidsbureau met betrekking tot werving (w.o. loon en arbeidsvoorwaarden), huisvesting, verzorging, vakantie, opzegging, reiskosten en andere kwesties. In dat gedeelte van de aanwervingsbevestiging, dat door het arbeidsbureau mede werd ondertekend verklaarde de arbeider dat hij van de genoemde voorwaarden kennis had genomen en zich zou houden aan een nauwgezette vervulling van zijn 'plichten'. De aanwervingsbevestiging was dus in feite een schriftelijke verklaring van de arbeider betreffende het aanvaarden van werk, afgelegd tegenover mede ondertekenende ambtelijke instanties.

Wat de Duitse ondernemers betreft, voor hen lag de bestrijding van de contractbreuk voor de hand, t.w. terugvoering van de arbeiders naar Duitsland. Voortdurend bereikten de *GSV* en de *BdS* in Den Haag dergelijke verzoeken. In december 1940 deed de *Sicherheitspolizei* in Linz aan de *BdS* het voorstel, de arbeiders per gevangenen transport terug te sturen.¹⁹⁹

Aan al deze verzoeken wilden de *GSV* noch de *BdS* voldoen. Hun politieke richtlijn was, dat de Nederlanders er toe moesten worden gebracht, vrijwillig hun afwijzende houding tegen Duitsland op te geven. Wij wezen hier reeds eerder op. Maar dit impli-

¹⁹⁷ Bauer, p. 128. ¹⁹⁸ Bauer, p. 128. ¹⁹⁹ *Gestapo* Linz aan *BdS*, 2 dec. 1940.

ceerde dat de tewerkstelling in Duitsland niet moest worden geforceerd en dat, voorzover de belangen van het Derde Rijk niet al te zeer in het gedrang kwamen, een zeker 'begrip' voor de houding der Nederlandse arbeiders moest worden getoond. Dit blijkt o.a. uit een schrijven van 17 oktober 1940 van de *BdS* aan het *RSHA* te Berlijn waarin hij een aantal factoren noemde, waarmee bij de beoordeling van het gedrag van onwillige arbeiders rekening moest worden gehouden: hun 'volledig liberale geest' die iedere dwang afwees, de nawerking van de vooroorlogse '*politische Verhetzung*', en de 'ongewoon' lange periode van vrede die klaarblijkelijk de Nederlandse arbeiders '*verweichlichte*' zodat zij weinig weerstandskracht onder volledig nieuwe verhoudingen konden opbrengen.

Deze op politieke overwegingen gebaseerde houding ten aanzien van de arbeidsinzet plaatste Jakob intussen voor vele moeilijkheden. Tenslotte was het *zijn* taak, zoveel mogelijk arbeidskrachten voor de Duitse industrie en landbouw te werven. Vandaar zijn aftasten van de mogelijkheid – uiteraard met inachtneming van de '*politische Grundlinie*' – of toch niet op een of andere wijze contractbrekers konden worden teruggestuurd. Een dergelijke maatregel – zo schreef hij Rauter op 1 oktober 1940 – zou spoedig onder een groot deel van de Nederlandse arbeiders in Duitsland bekend raken en zijn uitwerking niet missen. De suggestie van Jakob werd echter afgewezen. Alleen zij die er niet in waren geslaagd de grens over te steken, konden volgens de in Duitsland geldende bepalingen omtrent contractbreuk worden gestraft, zo luidde het antwoord. De anderen bleven, daar wettelijke bepalingen in Nederland ontbraken, buiten vervolging. Jakob diende te bedenken, aldus Rauter, dat men met een kwestie van algemeen politieke aard te maken had – hetgeen Jakob niet onbekend was –²⁰⁰ en dat om deze reden de Rijkscommissaris en commissaris-generaal Fischböck geen ingrijpen van de politie wensten.²⁰¹

Deze politiek vond in januari 1941 nog eens zijn bevestiging in een instructie van het *RSHA*. Uitdrukkelijk werd daarin bepaald dat contractbrekers niet met dwang konden worden teruggestuurd. Wel konden zij, zoals gezegd, in Duitsland worden gepakt, doch opname in het Duitse opsporingsregister of gebruik van het telexnet kon achterwege blijven. Na eerst waarschuwingen te hebben ontvangen, volgde bij herhaling van contractbreuk opsluiting in een zgn. *Arbeitserziehungslager*. De hoogste straf behoefde niet direct te worden opgelegd. Enige dagen verblijf in een dergelijk *Lager* zou de betrokkene wel tot rede brengen. Maar hielp ook dit niet, dan kon de maximum straf – toentertijd 21 dagen – uitgesproken worden (ook Nederlandse arbeiders hebben deze straf ondergaan). Werd echter daarna opnieuw contractbreuk gepleegd, d.w.z. had de

²⁰⁰ In een brief die Jakob aan Rauter op 6 oktober 1940 had geschreven en waarin eerstgenoemde had gevraagd of 'contractbrekers' door de Duitse politie naar Duitsland konden worden teruggevoerd, gaf hij o.a. als zijn mening te kennen: '*Es ist selbstverständlich, dass dabei nur mit der grössten Vorsicht vorgegangen werden kann, um Auswirkungen politischer Art sowie Störungen des weiteren Einsatzes von holländischen Arbeitskräften in Deutschland zu vermeiden. Dies hätte in jedem Fall eine genaue Prüfung des Tatbestandes zur Voraussetzung, bevor eingegriffen werden kann*'. ²⁰¹ Rauter aan *GSV*, 11 nov. 1940.

straf niet voldoende 'opvoedend' gewerkt, dan kon – volgens deze instructie – dit alles aanleiding zijn, de hardleerse arbeider maar naar Nederland terug te sturen.

Vele dezer bepalingen waren voor Jakob uiteraard zeer ongunstig. Hij zocht dan ook naar andere mogelijkheden de contractbrekers te treffen.²⁰²

De Nederlandse autoriteiten waren intussen druk doende geweest, maatregelen tegen de contractbrekers af te kondigen. Reeds op 20 juli 1940 deelde Verwey aan de directeuren van de districtsarbeidsbeurzen mede dat geen steunuitkering mocht worden verstrekt of tewerkstelling bij de werkverruiming mocht plaats vinden. Op 1 augustus gaf Scholtens de gemeentebesturen soortgelijke aanwijzingen. Op 14 september kregen zij van Verwey een nieuwe circulaire. Hierin heette het tevens dat van de arbeiders onvoorwaardelijk steun moest worden gevraagd en dat een grote mate van doorzettingsvermogen vereist was bij de pogingen van 'de Overheid' om tot opheffing te komen van de grote werkloosheid. Hij liet hier op volgen: 'Het zal hen, die vroeger niet gewoon waren ver van huis te werken aanvankelijk stellig zwaar vallen lange tijd van huis te zijn, doch zulks is in de gegeven omstandigheden als onvermijdelijk te beschouwen.'

De stroom van contractbrekers naar Nederland hield echter aan. Verwey richtte zich op 23 september opnieuw tot de gemeentebesturen. De Duitsers, schreef hij, duldden niet langer, dat arbeiders zonder gegronde redenen en in strijd met de bepalingen het werk verlieten en naar Nederland terugkeerden; 'het bedrijfsleven' – het Duitse zal wel zijn bedoeld – werd geschaad en het wekte wrevel bij de Nederlandse arbeiders in Duitsland die zich wel stipt aan de regels hielden. Daarom zou voortaan streng worden opgetreden. Dit was in de circulaire cursief gedrukt. De contractbrekers zouden zelfs geen ondersteuning in natura krijgen. Verder moest er met alle middelen naar worden gestreefd dat deze arbeiders weer in Duitsland gingen werken. Tevens bepaalde Verwey, dat de in Duitsland te werk te stellen arbeiders er uitdrukkelijk op moest worden gewezen dat klachten bij het *Arbeitsamt* aanhangig moesten worden gemaakt en 'het wederrechtelijk verbreken van het dienstverband' verboden was.

Teneinde meer eenheid te brengen in de behandeling van de vele klachten die de contractbrekers lieten horen, instrueerde het Rijksarbeidsbureau bij circulaire van 4 december 1940 de directeuren van de arbeidsbeurzen hoe zij in den vervolge dienden op te treden. Het deed dit aan de hand van een aantal standaard- en bijzondere gevallen. Enkele hiervan zullen wij vermelden, niet alleen omdat zij ons inlichten omtrent de aard van sommige klachten, maar ook omdat zij licht werpen op de formalistische en hardvochtige wijze waarop het Rijksarbeidsbureau bij het concretiseren van zijn beleid te werk ging. Wij citeren letterlijk:

Gevalen, die algemeen voorkwamen:

A. kon wegens te weinig verdienste niets aan zijn vrouw oversturen. Hij was niet te-

²⁰² Dit rondschrijven was gericht aan alle *Staatspolizeileitstellen* in Duitsland en werd ter informatie gezonden aan de *Höhere SS und Polizeiführer*, aan de *BdS* in Den Haag, Oslo, Straatsburg, Metz, Brussel en Parijs.

vreden over het eten; de slaapgelegenheid was zeer onzindelijk; de opzichter behandelde hem onheus. Daarom is hij teruggekeerd.

Commentaar Rijksarbeidsbureau:

A. was verplicht zijn klachten ter kennis te brengen van het *Arbeitsamt*... Hij verzuimde dit en pleegde dus contractbreuk (...). Hij moet uitgesloten worden van alle zorg en opnieuw in aanmerking gebracht worden voor plaatsing in Duitsland.

B. moest telkens 1 uur in de rij staan eer hij zijn middageten in ontvangst kon nemen. Bovendien lieten de hygiënische toestanden in het kamp veel te wensen over. Op 1 oktober bracht hij zijn klachten ter kennis van het *Arbeitsamt*. Daar er geen verandering kwam, is hij op 4 oktober naar Nederland teruggekeerd.

Commentaar Rijksarbeidsbureau:

B. was verplicht af te wachten of zijn stap bij het *Arbeitsamt* resultaat zou hebben. Uit den aard der zaak is drie dagen daarvoor een te korte termijn. Hij behoort dan ook uitgesloten te worden van zorg, en t.z.t. opnieuw naar Duitsland te vertrekken.

C. gehuwd, zou als metaalbewerker bij de firma Z. te Y komen, doch werd als grondwerker bij de fa. X te W. werkzaam gesteld; daardoor verdiende hij RM 0,65 in plaats van RM 0,90 per uur. In het kamp was geen schuilkelder aanwezig. Hij zou eerst na beëindiging van het werk, dwz. na ca. 5 maanden, met verlof kunnen gaan. Op grond van een en ander is C. naar Nederland teruggekeerd.

Commentaar Rijksarbeidsbureau:

C. 'De beoordeling van het geval C. is overeenkomstig die van het geval A.'²⁰³

Bijzondere gevallen:

A. werd aangenomen als stoker; hij is geplaatst als transportarbeider. Hij verdiende nu slechts RM. 16,60 per week i.p.v. de geaccordeerde 75 pf. p.u. Er werd te veel afgehouden, klagen bij het *Arbeitsamt* hielp niet. Hij heeft nog een tijdje gewerkt, maar het was financieel niet vol te houden. Geld oversturen ging ook niet. Overgelegd twee loonmaandstaatjes. Op eigen gelegenheid terug.

²⁰³ In verband met het derde voorbeeld kan hier nog worden opgemerkt, dat per circulaire van 14 oktober 1941 werd bepaald, dat een arbeider niet als contractbreker mocht worden beschouwd, wanneer de arbeidsvoorwaarden, vermeld in de 'aanwervingsbevestiging' door het Duitse bedrijf niet werden nageleefd. Nadat in het voorjaar van 1942 de dienstverplichting ook tot Duitsland was uitgebreid, had deze circulaire generlei betekenis meer. Bauer, p. 223.

Commentaar Rijksarbeidsbureau:

A. zegt bij het *Arbeitsamt* geweest te zijn, doch heeft hiervan geen bewijs. Hij moet dus uitgesloten worden van zorg. De mogelijkheid bestaat echter, dat hij zich gehouden heeft aan de hem gestelde bepalingen, al is hij niet in staat zulks aan te tonen. Bovendien zijn de door hem naar voren gebrachte klachten van ernstige aard. In verband hiermede besluit het Rijksarbeidsbureau een onderzoek naar deze aan gelegenheid in te stellen.

B. aangenomen als bankwerker, kwam bij een firma terecht, die hem niet verwachtte en hem niet kon gebruiken. Het *Arbeitsamt* kon er niets aan doen. Hij kon ander werk krijgen, maar in de open lucht; dat wilde hij niet. Daarom keerde hij terug. Geen stukken.

Commentaar Rijksarbeidsbureau:

B. heeft ander werk kunnen krijgen. Dit had hij moeten aanvaarden, teneinde na te gaan of hij op deze wijze in zijn levensonderhoud kon voorzien. Het motief: 'ik ga niet in de open lucht werken' is niet steekhoudend. Indien hij in Nederland in de werkverruiming was geplaatst, had hij ook in de open lucht moeten werken. Bovendien heeft B. geen stukken overgelegd, zodat het niet vaststaat dat hij zich tot het *Arbeitsamt* gewend heeft. Slechts indien hij een bewijs had kunnen overleggen dat het *Arbeitsamt* zich met zijn zienswijze kon verenigen, zou hij een geldige reden hebben gehad om terug te keren. Thans moet hij van alle zorg worden uitgesloten.

Hoe de directeurs van de arbeidsbureaus dienden te handelen, wanneer zij met gevallen van heimwee werden geconfronteerd, leert ons het volgende voorbeeld. D. had heimwee en moest steeds huilen. De arts in Duitsland en het *Arbeitsamt* zorgden voor lichter werk, maar er trad geen verbetering bij de patiënt in. D. keerde naar Nederland terug, maar kon geen 'stukken' over zijn toestand bij de arbeidsbeurs overleggen. In zijn toelichting op dit geval schreef het Rijksarbeidsbureau, dat het uit de aard der zaak niet in de bedoeling lag, personen in Duitsland aan het werk te houden die aan een hevige graad van heimwee leden; vermoedelijk was dit ook op D. van toepassing. Het verdiende dan ook aanbeveling dat de gemeente-arts of de van Duitse zijde aan de districts-arbeidsbeurzen verbonden arts een onderzoek instelde. Bleek daaruit dat D. niet voor tewerkstelling in Duitsland in aanmerking kwam, dan kon hij 'in zorg' worden genomen. Leidde het onderzoek tot andere resultaten, dan werd uitkering niet gegeven; 'eigenmachtig terugkeren wegens heimwee' was nu eenmaal niet toegestaan. 'Circulaire 759 A.B. van 14 september 1940 geeft aan, dat van de arbeiders een grote mate van doorzettingsvermogen geëist moet worden' – aldus het in ambtelijke stijl geformuleerde standpunt van het Rijksarbeidsbureau.²⁰⁴

²⁰⁴ Circ. van Wnd. D.G. RAB aan de Dir. der distr. arbeidsb., 4 dec. 1940.

De bovengenoemde richtlijnen van 4 december inzake de behandeling van de klachten der contractbrekers gingen vrijwel tegelijkertijd gepaard met een strafmaatregel die deze groep wel zeer ernstig moest treffen. Eind november gaf Morren aanwijzingen, hoe de distributie-bescheiden van de contractbrekers konden worden ingehouden. De levensmiddelenkaarten die bij vertrek naar Duitsland bij de distributiedienst moesten worden ingeleverd, mochten in het vervolg niet eerder aan de teruggekeerde worden uitgereikt dan nadat was aangetoond dat men zich bij de arbeidsbeurzen had aangemeld. Op deze wijze kon worden gecontroleerd of de terugkeer 'op geoorloofde wijze' had plaats gevonden (dus met toestemming van het Duitse arbeidsbureau), of dat contractbreuk was gepleegd. In het laatste geval kon de leider van de arbeidsbeurs aan de distributiedienst adviseren om de levensmiddelenkaarten niet uit te reiken; dit was met de leider van het Centraal Distributiekantoor afgesproken, aldus Morrens circulaire van 29 november 1940 aan de directeuren der districtsarbeidsbeurzen.

Deze instructies waren het gevolg van een brief van 19 november 1940 van de *GSV* aan Verwey waarin laatstgenoemde werd gevraagd, maatregelen tegen de contractbrekers te beramen. In dit schrijven werd ook geïnformeerd in hoeverre de Nederlandse politie steun zou kunnen verlenen (Jakob probeerde het nu dus op deze wijze) bij het terugvoeren van arbeiders naar Duitsland. Bij de besprekingen die hierop volgden werd van Nederlandse zijde – door Morren – getracht, inschakeling van de politie te voorkomen. De mogelijkheid hiertoe meende hij te vinden in het voorlopig aanvaarden van de van Duitse zijde gegeven suggestie om de distributiebescheiden in te houden. Hij vond dat 'veel minder hard' en bovendien liet het ook 'veel meer ruimte... voor een soepele toepassing dan ingrijpen door de politie, waarbij eenvoudig door opvoering door de werkgever of door het *Arbeitsamt* de man door de politie (zou) worden vastgenomen en naar Duitsland teruggevoerd". Tevreden met zijn oplossing was Morren stellig niet. Hij vond het zelf ook geen 'fraaie maatregel', maar in de gegeven omstandigheden was het z.i. 'de minst krasse' die bereikbaar was.²⁰⁵

Het inhouden der distributie-bescheiden kwam op 8 januari 1941 ter sprake in het college van secretarissen-generaal. De betrokken circulaire vond men onjuist; hij moest daarom worden ingetrokken. Het lag niet op de weg van het Rijksarbeidsbureau zich op dit gebied te bewegen. Zelfs de ergste misdadiger kon zijn distributie-aandeel krijgen, aldus het commentaar van de directeur-generaal van de Voedselvoorziening, ir. S. L. Louwes.²⁰⁶ Verwey besloot de maatregel in te trekken.²⁰⁷ De Duitsers gingen er mee akkoord. Het inhouden der distributiebescheiden leidde tot een aanzienlijk slechtere stemming onder de arbeiders, zo schreef later de *BdS* aan het *RSHA*.²⁰⁸

Waarschijnlijk mede in verband met bovenbedoelde voorvallen kondigde Seyss-Inquart de reeds eerder ter sprake gekomen Verordening van 28 februari 1941 af, waar-

²⁰⁵ a Nota van Morren, 10 jan. 1941. b Verwey aan Hirschfeld, 21 jan. 1941. ²⁰⁶ Dit geschiedde bij circ. van 10 feb. 1941 van Morren aan de dir. v.d. distr. arbeidsb. ²⁰⁷ Aant. van Verwey op brief van de chef afd. Cons. en handelszaken van het Dep. v. Buitenl. Zaken, waarin mededeling wordt gedaan, dat de betrokken circulaire op de eerstvolgende vergadering van de secr. gen. zal besproken worden. ²⁰⁸ 29 okt. 1944.

bij algemene regels gegeven werden betreffende de verplichting tot het verrichten van 'diensten' bij werkverschaffingen. Een maand later, op 2 april, volgden het Eerste Uitvoeringsbesluit en de Beschikking van Verwey. In de laatste werd uitdrukkelijk vermeld, dat verplicht te werk konden worden gesteld alle mannen van 18 jaar en ouder die 'zonder geldige reden' het werk in Duitsland hadden verlaten.²⁰⁹

De contractbrekers die voor verplichte arbeid werden aangewezen, hadden het recht bezwaar aan te tekenen, mits dit geschiedde binnen 48 uur nadat zij de kennisgeving van aanwijzing hadden ontvangen.²¹⁰ Een voorstel van Verwey, nog de mogelijkheid tot appèl open te stellen, werd door de Duitsers afgewezen.²¹¹ Ze wilden kennelijk geen vertraging in de uitvoering van de opgelegde straf.

Alvorens hij in een strafkamp opgenomen werd, werd de contractbreker meestal de vraag gesteld of hij bereid was, naar Duitsland terug te keren. We nemen hier dus aan dat de betrokkene zich bij het arbeidsbureau had gemeld en alle voorschriften had opgevolgd. Omstreeks september 1941 schijnt ongeveer 30% van de contractbrekers zich voor hervatting van het werk in Duitsland te hebben uitgesproken.²¹² Dit was stellig geen vrijwillige terugkeer.²¹³ Een rapport d.d. 6 november 1941 van de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei und des SD* 's-Hertogenbosch b.v. maakte er melding van, dat de teruggekeerden flink onder druk werden gezet en 'daarom liever' weer naar Duitsland gingen.

De straffampen bevonden zich vooral in de omgeving van de Dollard, bij Ede en bij Wehl; zij stonden onder beheer van de Rijksdienst voor de Werkverruiming. Naar de opvatting van de Duitsers was de inrichting niet zodanig als zij hadden gewenst en dientengevolge de behandeling ten dele nog niet hard genoeg.²¹⁴ De toenmalige leider van het bijkantoor Sittard, een NSB-er, was echter in alle opzichten ontevreden. Het strafwerkkamp 'De Slikken' te Pieterburen (Groningen) noemde hij een sanatorium; hij drong dan ook aan op een NSB-leiding. Deze zou dan kennelijk tot taak moeten krijgen om aan de voor de NSB-er onduidbare situatie een einde te maken. Volgens naoorlogse mededelingen van het Arbeidsbureau Heerlen – onder dit bureau ressorteerde het bijkantoor Sittard – zou in Pieterburen de kampleiding 'goed' zijn geweest en de behandeling 'uitstekend'.²¹⁵ Over het werk zelf rapporteert het Arbeidsbureau Almelo – eveneens in een na de oorlog opgesteld verslag – dat de mannen in de straffampen in de provincie Groningen extra zware arbeid moesten verrichten en dit bovendien onder allerlei verzwarende omstandigheden. Terugziende op zijn medewerking aan deze verplichte tewerkstelling, gaf laatstgenoemd arbeidsbureau in november 1945 het volgende commentaar: 'Het is betreurenswaardig' – wij citeren letterlijk – 'dat het Arbeidsbureau zich heeft laten verleiden als Nederlands overheidsorgaan, aan deze

²⁰⁹ In deze Beschikking was de bepaling opgenomen, dat geen verplichte tewerkstelling zou volgen, als de arbeider bereid was de arbeid in Duitsland weer te aanvaarden of vóór 1 april 1941 in Nederland werk had aanvaard. ²¹⁰ Eerste plan tot het verrichten van verplichte diensten gedurende het derde kwartaal 1941. ²¹¹ Verg. met dir. GAB, 29 apr. 1942. ²¹² *BdS* aan *RSHA*, 23 sep. 1941. ²¹³ *Ibid.* ²¹⁴ *Vermerk* van een bespreking tussen *Oberregierungsrat* Müntinga, ambtenaar bij de *GSV*, en *SS-Hauptsturmführer* Fahrenholz van de *BdS*, 19 sep. 1941. ²¹⁵ GAB-Heerlen in Oorl.

zowel moreel als formeel onaanvaardbare strafoplegging mede te werken, al werden de 'lastgevingen' aan de naar de strafkampen te zenden arbeiders dan ook verzonden door de Officier van Justitie'.

Deze uitspraak, resultaat van bezonnen zelfkritiek, steekt wel schril af bij hetgeen Verwey, eveneens na de oorlog, over deze kwestie schreef. De Duitsers wensten, aldus zijn betoog, de arbeidsvoorwaarden in de kampen zo slecht mogelijk te maken. De directeur van de Rijksdienst voor de Werkverruiming en zijn medewerkers zorgden echter 'voor redelijke voorwaarden'. Het werk – o.a. inpolderingen – was 'goed Nederlands werk'. En Verwey eindigde: 'Ik begrijp niet waarom dit verkeerd zou zijn'.²¹⁶ Verwey legt hier de nadruk op de strijd om 'redelijke' arbeidsvoorwaarden en op het nut van de verrichte arbeid – hij liet na te vermelden, dat deze arbeid werd opgelegd om de contractbreker murw te maken.

Reeds wezen we er op, dat sommige directeuren van de arbeidsbureaus op verschillende wijze de aanwijzing tot het verrichten van verplichte arbeid trachtten tegen te werken. Maar ook van de Officieren van Justitie schijnt niet veel medewerking te zijn verkregen. In het bijzonder zouden zij geen haast hebben gemaakt met de berechting van de – omstreeks september 1941 – ongeveer 200 personen, die geen gehoor hadden gegeven aan de lastgeving van het arbeidsbureau, zich voor een strafkamp te laten keuren of die geweigerd hadden, naar een dergelijk kamp te vertrekken. Wij leiden dit af uit een brief van Verwey aan de secretaris-generaal van het departement van Justitie, de NSB-er mr. J. J. Schrieke, waarin hij vroeg – hij deed dit mede op verzoek van de Duitse instanties – de parketten een rondschrijven te doen toekomen waarin zou worden aangedrongen op een spoedige berechting. De tijd gelegen tussen het plegen van 'het strafbaar feit' en de eventuele tenuitvoerlegging van de straf diende zo kort mogelijk te zijn. De preventieve werking van de in de bepalingen opgenomen strafbedreiging – ten hoogste zes maanden – mocht niet 'verslappen'.²¹⁷ Deze brief was er dus op gericht, het gevoerde beleid ten aanzien van de contractbrekers zo consequent mogelijk voort te zetten. Het verzoek tot spoediger afwikkeling was echter mede ingegeven door de wens, de berechting uit Duitse handen te houden. 'Wij moesten tussen twee kwaden kiezen. Wij kozen het minste kwaad. Daarom heb ik deze brief geparafeerd.' Dit verklaarde Knetsch toen hij over deze brief na de oorlog werd gehoord. Verwey, hierover onderzocht, zei echter 'van deze aangelegenheid geen verklaring te kunnen geven'.²¹⁸ De kwestie der berechting bleef nog enige tijd hangende, maar verloor om redenen die nu ter sprake zullen komen, haar betekenis.

In dezelfde tijd dat Verwey op spoediger berechting aandrong, waren besprekingen gaande tussen de *Oberregierungsrat* Dr. G. Müntinga, hoofd van de afdeling *Arbeits-einsatz* van de *GSV* en de *SS-Hauptsturmführer* Fahrenholz, ambtenaar bij de *BdS*,

²¹⁶ Verwey aan Cleveringa, 11 mrt. 1946. ²¹⁷ a Verwey aan de secr. gen. v.h. dep. v. Just, 17 sep. 1941. b In een rapport van de Commissie Cleveringa, die na de oorlog een onderzoek instelde naar de gedragingen van Verwey tijdens de bezetting (Zuiv. rapp. Cleveringa) lezen wij, dat de in de brief van 17 sept. 1941 behandelde kwestie verliep, nadat Schrieke er op gewezen had, dat de tekst der VO 42/41 strafrechtelijk niet deugde en hij een wijziging daarvan had voorgesteld. ²¹⁸ Zuiv. rapp. Cleveringa 21 dec. '45.

onder wie o.m. kwesties betreffende *Arbeits- und Sozialwesen* ressorteerden. Hun besprekingen waren er op gericht, de contractbrekers op gevoeliger wijze te treffen dan door plaatsing in Nederlandse strafkampen. De suggestie, Müntinga door Fahrenholz gedaan, om contractbrekers naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort, dus naar het Duitse concentratiekamp, te sturen, leek eerstgenoemde wel voor verwezenlijking vatbaar. Niet alleen werden de richtlijnen uit Berlijn dan niet overtreden (terugvoering was immers verboden), maar een dergelijke straf die spoedig bekend zou worden, zou 'ausserordentlich positiv auf den Arbeitswillen' werken.²¹⁹ In overeenstemming hiermede zou een voorbeeld gesteld worden met ongeveer 100 man. Fischböck, over deze zaak geraadpleegd, ging akkoord – 'ohne grössere Bedenken'. Men diende er alleen op te letten, dat de contractbrekers in het kamp van de 'meest negatieve elementen' gescheiden bleven. In het latere overleg tussen Müntinga en Fahrenholz werd afgesproken, dat eerstgenoemde de namen en adressen van de 'böswillige Arbeitskräfte' zou verstrekken. De *Sicherheitspolizei* zou dan tot arrestatie overgaan en voor overbrenging naar Amersfoort zorgen. 'Eine strenge Arbeitserziehung' was daar gegarandeerd. De termijn van opsluiting werd op vier tot acht weken bepaald.²²⁰

De plannen van de Duitsers om scherper tegen de contractbrekers op te treden kunnen uit verschillende redenen worden verklaard. Het aantal contractbrekers was 'nog steeds vrij groot'.²²¹ Uit Duitsland bleef de druk van de bedrijven en instanties om de contractbrekers terug te voeren, aanhouden. Bovendien waren de Duitsers niet geheel tevreden over de inrichting van de Nederlandse strafkampen. Ook was het hun bekend – wij zezen daar al op –, dat de justitie geen haast maakte met het oproepen van de contractbrekers en zich naar Duitse maatstaf te gematigd toonde met betrekking tot de strafmaat. De rechter in Alkmaar b.v. sprak straffen uit van gemiddeld één week gevangenisstraf of maximaal f 30,— boete.²²² Maar bovendien was hun gebleken dat de zgn. vrijwillige uitzending van het nog steeds grote aantal werklozen – in september 1941 waren er 93.000 mannen geheel werkloos en bevonden zich 56.000 in de werkverruiming – steeds meer twijfelachtig werd. In de kringen van het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft* en van de *GSV* overwoog men dan ook reeds in die maand – we komen hier nog op terug – een dienstverplichting voor Duitsland af te kondigen.²²³ Maar de autoriteiten in Duitsland zezen dergelijke suggesties toen nog van de hand.

Eind november, begin december 1941 waren de voorbereidingen voor het opsluiten van contractbrekers in het concentratiekamp Amersfoort zover gevorderd, dat de *GSV* 140 namen kon opgeven aan de *BdS*.²²⁴ Deze stelde zich in verbinding met de leiders zijner *Aussenstellen* die vervolgens de burgemeesters opdracht gaven, tot arrestatie over

²¹⁹ Vermerk van de bespreking tussen Müntinga en Fahrenholz, 19 sep. 1941. ²²⁰ Vermerk van de bespreking tussen Müntinga en Fahrenholz, 26 sep. 1941. ²²¹ Zie het juli-augustus nummer van *De Arbeitsmarkt*. ²²² GAB-Alkmaar aan de wnd. D.G.-RAB, 7 jan. 1942. ²²³ *BdS* aan *RSHA*, 23 sep. 1941. ²²⁴ *BdS* aan *RSHA*, 9 dec. 1941. Volgens Harster zouden in het *PDA* niet alleen 'contractbrekers' opgesloten worden, maar ook zij, 'die als besonders unbelehrbar und widerspenstig angesprochen werden müssen und bei denen die Gefahr besteht, dass sie als dauernde Quelle der Zersetzung der Arbeitsmoral hervortreten'.

te gaan.²²⁵ Bij sommigen van hen stuitte dit echter op verzet.²²⁶ In verband hiermede schreef de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Frederiks, aan Rauter in een brief van 22 januari 1942 dat naar zijn mening geen hulp van de Nederlandse politie ingeroepen mocht worden bij arrestatie van deze personen. Hij zou het zeer op prijs stellen indien Rauter de aan hem ondergeschikte instanties in dier voege zou willen instrueren. Wat Rauter hierop antwoordde, is ons niet bekend. Een feit is echter, dat sedert die tijd de arbeiders bij de *Sicherheitspolizei* werden 'ontboden', en vervolgens naar Amersfoort overgebracht.²²⁷

Een vervolging der contractbrekers (en ook der weigeraars) door de Nederlandse rechter behoefde, als de *Sicherheitspolizei* had ingegrepen, ook naar de mening der *HSV* niet plaats te vinden.²²⁸ Al was nu in elk geval komen vast te staan dat het beginsel *ne bis in idem* gehandhaafd bleef, Frederiks bleef over de gang van zaken niet tevreden. In een brief van 23 april 1942 vroeg hij Verwey, op grond van welke rechtsvoorschriften de Duitse politie had ingegrepen. Verwey – eveneens ontevreden: hij wilde immers een Nederlandse berechting – schreef nu aan de *HSV*, dat op grond van VO 42/41 alleen het departement van Justitie een strafvervolging kon instellen en wel, indien daartoe door hem of een door hem aangewezen instantie opdracht was verstrekt. Het ingrijpen van de *Sicherheitspolizei* noemde hij in strijd met de genoemde verordening en hij verzocht daarom te willen bewerkstelligen dat in de toekomst ingrijpen van de Duitse politie achterwege zou blijven.²²⁹ Twee weken later (in een schrijven van 21 mei 1942) werd hem medegedeeld, dat de rechtsgrondslag voor de maatregelen van de Duitse politie niet gezocht moest worden in VO 42/41. 'Sie ergibt sich vielmehr aus den allgemeinen Aufgaben der Polizei' – zo luidde het antwoord.²³⁰ Al het gemanoevreer voordien had niet geholpen.

TWEE JAAR SAMENWERKING

Veel was er na twee jaren bezetting veranderd. De Duitsers waren vol goede moed begonnen en hadden gehoopt dat de Nederlandse arbeiders en de werklozen zich in de loop van de tijd open zouden stellen voor de 'nieuwe orde' die met de komst van de

²²⁵ *Aussenstelle* BdS Groningen aan de burgemeester van Hoogezand, 12 jan. 1942. ²²⁶ Burgemeester van Hoogezand aan Frederiks, 18 jan. 1942. Soortgelijke brieven ontving Frederiks ook van andere burgemeesters uit de noordelijke provincies. ²²⁷ Burgemeester van Assen aan de Commissaris der provincie Drenthe, 21 feb. 1942. ²²⁸ BdS aan *SD-Leitabschnitt* Düsseldorf, 12 jan. 1942. ²²⁸ *HSV* aan Verwey, 1 apr. 1942.

²²⁹ Verwey aan de *HSV*, 7 mei 1942. ²³⁰ In maart 1942 werd, ten aanzien van de wijze waarop de instanties in Duitsland een contractbreuk moesten melden aan de Duitse autoriteiten in Nederland, bepaald dat de Duitse ondernemers zich direct met de *Fachwerber* in Nederland in verbinding moesten stellen. *Vermerk* van een bespreking betreffende de 'arbeitsrechtliche Behandlung der vertragsbrüchigen niederländischen Arbeiter im Reich', 24 mrt. 1942. In januari 1942 was overeengekomen dat de *Arbeitsämter* de namen van de contractbrekers die zij van de Duitse bedrijven zouden ontvangen, aan de *Fachwerber* bij de arbeidsbureaus – dus met uitschakeling van het hoofdbureau van de *HSV* – zouden doorgeven. *Vermerk* van een bespreking betr. 'Arbeitsvertragsbrüche – Behandlung und Verfolgung', 9 jan. 1942.

nationaal-socialistische legers zijn intrede had gedaan. Pers, radio en bioscoop verkondigden, dat het met het kapitalisme was afgelopen en het de arbeiders beter zou gaan. Lieden als Jakob geloofden stellig in hetgeen zij propageerden. Waren er niet in Nederland vóór de oorlog honderdduizenden werkloos geweest? Hadden zij niet een grauw, armoedig en vernederend bestaan geleid? Het Derde Rijk zou dit alles veranderen.

De ontgoocheling kwam al vrij gauw. Een groot deel van de bevolking, het grootste deel mogen we wel zeggen, bleek in het geheel niet toegankelijk voor het schoonklinkende gepraat en geschrijf, dat van Duitse en Nederlandse zijde kwam. Anjerdag konden de Duitsers als een belachelijk bloemencorso beschouwen – de Nederlanders die hieraan meededen, beschouwden het als een demonstratie tegen de gehate bezetter. Vechtpartijen met NSB-ers konden aanvankelijk nog worden gebagatelliseerd, maar daarna ging het crescendo, via demonstraties en stakingen van Delftse en Leidse studenten regelrecht naar de glorieuze staking van 25 en 26 februari 1941. De werklozen speelden hierin geen onbelangrijke rol. Werkverschaffingsarbeiders, op weg naar de werkobjecten, blokkeerden in de vroege morgen van de eerste stakingsdag de toegangen tot een der Amsterdamse stations, stuurden reizigers terug, trokken vervolgens door de straten van Amsterdam en riepen een ieder op, zich bij hen aan te sluiten. Na de drastische represailles op deze staking leek het of er een stilstand kwam. Dat was slechts schijn. Men ontweek open verzet, trok zich op eigen stellingen terug en volgde gespannen de inmiddels uitgebroken oorlog in Rusland. De werklozen waren een deel van het stille anti-Duitse front. De bezetter kon er niet in slagen, deze mannen voor zijn politiek karretje te spannen, hen tegen 'het kapitalisme' te mobiliseren – zulks ondanks het feit dat men de barre gevolgen van een stagnerende produktie op basis van rentabiliteit aan den lijve had gevoeld.

Velen weigerden werk in Duitsland te aanvaarden. Daarmee is niet gezegd, dat zij die *wel* vertrokken, geen sterke weerstanden hadden te overwinnen. Wij willen niet generaliseren. Er zullen wel werklozen zijn geweest die de gelegenheid benutten, het gezin te ontvluchten. De chaos van de crisis, de langdurige werkloosheid en de schamele steun zullen velen opstandig, anderen echter politiek onverschillig hebben gemaakt; er was bij sommigen wellicht de neiging, op zoek te gaan naar iets anders dan de dagelijkse sleur van het kale en arme leven. Wie naar het vaderland van de vijand ging, kreeg van het departement van Sociale Zaken zelfs wat geld voor een rokertje onderweg. Verder waren er misschien ook werklozen die door de aanvankelijke successen der Duitsers aan het twifelen waren geraakt en – zij onderscheidden zich hierbij dan in genen dele van zovele intellectuelen – vertrouwen schonken aan de Duitse propaganda die bovendien vaak het merk droeg: Nederlands fabrikaat. En zo zullen er nog wel meer redenen zijn geweest waarom men geen bijzondere politieke weerstanden te overwinnen had alvorens naar Duitsland te vertrekken en werk te aanvaarden. Men denke tenslotte ook aan hen – was het misschien de grootste groep? – die nu eens eindelijk de kans meenden te krijgen, uit de snel slinkende voorraden in de winkels nog een kleinigheid te kopen voor de lege linnenkast.

Ook de redenen van de zgn. contractbreuk zullen stellig niet altijd van politieke aard zijn geweest. In het algemeen mag misschien wel aangenomen worden dat zij die politieke bezwaren hadden, reeds te voren geweigerd zullen hebben om te vertrekken. Meestal vormden – althans in de eerste twee jaren van de bezetting – de ontevredenheid over de arbeidsvoorwaarden, de huisvesting in de kampen, de voeding, de loonovermaking en de verlof- en ontslagregeling, de directe aanleiding voor een spoediger terugkeer naar Nederland dan door de officiële instanties geoorloofd werd geacht. Maar er waren ook arbeiders die zonder toestemming naar Nederland terugkeerden om daar naar een gelegenheid te zoeken, meer geld te verdienen bij de Duitse versterkingen aan de Franse en Belgische kust.

Het formele karakter der voorschriften, op grond waarvan wèl of geen contractbreuk werd geconstateerd, c.q. wèl of geen steunuitkering werd verleend, hebben wij reeds gesignaleerd. De voorschriften zelf echter waren het uitvloeisel van een beleid dat gericht was op een intensivering van de tewerkstelling in Duitsland, waarbij van de arbeiders 'een grote mate van doorzettingsvermogen' werd geëist. Dit betekende praktisch, dat de arbeiders zich aan de nieuwe situatie moesten aanpassen, d.w.z. zich in hun lot schikken. Maar daarmee waren hun moeilijkheden niet van de baan, was hun onbehagen niet verdwenen. Velen van hen zullen, zoals men placht te zeggen, 'met de pest in hun lijf' Nederland hebben verlaten, omdat de arbeidsbureaus nu eenmaal over machtige drukmiddelen beschikten. Hoevelen van de opstandige werkverschaffingsarbeiders van 25 februari 1941 behoorden kort daarna tot de kleurloze groep van de in Duitsland 'geplaatste' werklozen? Deze mensen zullen naar elke gelegenheid uitgekeken hebben om zo spoedig mogelijk weer te vertrekken. Vol argwaan zullen zij in Duitsland elke afwijking van hetgeen in hun Nederlands milieu normaal was, hebben gadeslagen en op hun wijze geïnterpreteerd. Lusteloos zullen zij aan de arbeid zijn gegaan, geprikkeld antwoord hebben gegeven aan de Duitse bazen. Soms zullen hun klachten gefundeerd zijn geweest, soms ook niet: dan waren het slechts voorwendsels om naar Nederland te kunnen terugkeren en daar – ook wanneer illegaal de grens was gepasseerd – weer steunuitkering te ontvangen. We komen hierop nog uitvoerig in hoofdstuk X terug.

Tussen weigeraars en contractbrekers bestond in feite slechts een gradueel verschil. De laatsten – wij hebben thans diegenen op het oog die onder zware pressie waren vertrokken en na terugkeer in Nederland wilden blijven – voltrokken een daad die de weigeraars eerder hadden gesteld. Maar daarmee plaatsten zij zich in die grote groep van onwillige arbeiders die met inhouding van steun of met verplichting tot arbeid gestraft konden worden. Deze maatregelen tegen de werklozen mogen niet geïsoleerd worden beschouwd. Zij dienen te worden geplaatst in het algemene kader van toenemende politieke druk en ontrecting, nazificatie, intimidatie, openlijk gebruik van geweld en voltrekking van doodvonnissen. Dat was de situatie waarin men leefde, maar deze gaf ook het Rijksarbeidsbureau en de arbeidsbureaus een politieke signatuur. 'Staat niet toe', aldus Pieter 't Hoen (Frans J. Goedhart) in zijn twaalfde *Nieuwsbrief* van 2 november 1940, 'dat onze werklozen door de vijand uitgehongerd worden! Staat niet toe, dat men hen deporteert en dat men hen in Duitse slavernij brengt! Staat niet toe,

dat zij vernederd worden als koelies en dat zij gebruikt worden om de verwaten Pruis de laarzen te poetsen! Staat niet toe, dat Nederlandse autoriteiten die zich uit lafheid er toe verlagen de bevelen van de indringer willoos uit te voeren, onze werkloze landgenoten met immorele middelen onder pressie zetten en hun ongelukkige gezinnen aan ellende prijsgeven, wanneer zij zich niet aan de Hunnen willen onderwerpen!' Dit was niet alleen een oproep tot solidariteit maar vooral een aansporing tot politieke strijd tegen Nederlandse ambtenaren.

Al zijn ons, althans op grond van uit de oorlog daterende bronnen, geen uitspraken bekend van weigeraars en contractbrekers over de tegen hen genomen maatregelen, wij kunnen wel bevroeden hoe zij de politiek van het Rijksarbeidsbureau karakteriseerden. Daarbij mag dan niet buiten beschouwing worden gelaten dat reeds in februari 1941 de prijzen van de voedingsmiddelen sedert het uitbreken van de oorlog met niet minder dan 38,1% waren gestegen²³¹ en dat de hier en daar verstrekte hulp van particulieren de honger uit de gezinnen niet kon verdrijven. De leiders van het Rijksarbeidsbureau zullen de strafmaatregelen echter uitsluitend als noodzakelijk sluitstuk hebben gezien om hun beleid te realiseren, dus de werkloosheid op te heffen, al waren er ook uitspraken over de 'nieuwe tijd' en de 'nieuwe orde' die wijzen op een andere politieke oriëntatie. Als 'collaborateurs', als 'handlanger van de vijand' zullen zij zich stellig niet hebben beschouwd, eer als goede vaderlanders, zoals men dat noemt. Daarbij deinsden zij er echter niet voor terug, gezinnen uiteen te rukken, vrouwen en kinderen in onzekere toestand alleen te laten en duizenden arbeiders te sturen naar een land dat velen haatten en liefst zo spoedig mogelijk zouden ontvluchten. Te oordelen naar hetgeen zij zeide, begon de leiding van het Rijksarbeidsbureau vol idealisme haar taak – haar praktijk was al spoedig streng en onverbiddelijk. Beschut tegen openbare kritiek en beschermd door de Duitse machthebbers bepaalde zij wat goed of verkeerd voor de arbeiders was en regeerde zij met circulaire's. Dit betekende intussen niet, dat ook alle bepalingen in de geest van de circulaire's werden uitgevoerd. De werklozen die de lokalen van de arbeidsbureaus betraden, zagen er wel de schreeuwende reclameplaten over 'arbeidsvreugde' en 'eer van de arbeid',²³² maar er waren ook directeuren en ambtenaren die zich van deze propaganda niets aantrokken en het weinige probeerden te doen wat mogelijk was. De lagere ambtenaar werd ook direct geconfronteerd met de moeilijkheden van de man die aan zijn loket verscheen en was niet zo geplaagd door zorgen en vraagstukken van algemeen beleid als de leiding van het Rijksarbeidsbureau. We wezen er reeds op hoe deze haar eigen doeleinden trachtte na te streven, maar nederlaag op nederlaag moest lijden zoals bij de benoeming van NSB-directeuren en de vervolging van contractbrekers door Duitse autoriteiten. Ernstige tegenstand werd door de Duitsers niet geduld. Scholtens verdween, Morren werd overgeplaatst, Van Lier nam zijn plaats in maar bleef in Duitse ogen verdacht.

Over Verwey waren de Duitsers heel wat beter te spreken. Onder zijn bewind tenslotte gingen het Rijksarbeidsbureau en de gewestelijke arbeidsbureaus aan het werk

²³¹ De kosten van het levensonderhoud voor arbeidersgezinnen in februari 1941. Overzicht van het bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam. ²³² *Vrij Nederland* (Afg.: V.N.), 18 mrt. 1942.

en werd de verordening 42/41 tot een praktisch wapen tegen contractbrekers en weigeraars door zijn Eerste Uitvoeringsbesluit en Beschikking. Ongetwijfeld, in november 1940 ontweek hij Jakobs verzoek, contractbrekers door de Nederlandse politie te doen arresteren, in februari 1941 verzette hij zich tegen de nazificatie van de arbeidsbureaus en in het najaar van 1941 protesteerde hij tegen de opsluiting van contractbrekers in het concentratiekamp Amersfoort. Maar dit alles was niet beslissend voor het oordeel der Duitsers over Verwey. Hij protesteerde en probeerde strenge eisen af te zwakken, soms door in anticipatie op hetgeen hij verwachtte, zelf – en naar zijn mening – minder hardvochtige maatregelen te nemen. Aan de invoering van een arbeidsboek gaf hij geen steun maar in zoveel andere gevallen streek hij tenslotte de vlag, als de Duitsers onvermurwbaar bleken. In menig geval was hij het trouwens ook in principe met de door hen genomen maatregelen eens, doch liepen de meningen slechts uiteen over de strafmiddelen die de Duitsers wilden toepassen. Een consequente, op ambtelijke basis gevoerde strijd werd daardoor geblokkeerd.

Toen Jakob in juni 1941 de balans opstelde van zijn werkzaamheden als leider van de *GSV* was hij best tevreden. Over de samenwerking met Verwey had hij geen klachten, hij noemde die goed.²³³ In augustus 1941 schreef hij zelfs de Rijkscommissaris, dat het Rijksarbeidsbureau binnen korte tijd zelfstandig zou kunnen werken, twee-derde van het personeel van de *GSV* naar Duitsland kon worden teruggezonden en de *GSV* een leider met een volledige dagtaak niet meer behoefde. Zo nodig, zou hij zelf – hij zou weer president van de *Reichsknappschaft* worden – hoogstens een week in de maand voor 'Lenkung und Aufsicht' naar Den Haag komen. Op die wijze zou hij die twee functies, ook in verband met zijn gezondheidstoestand, beter kunnen uitoefenen.²³⁴

De voorstellen van Jakob bleken niet voor uitvoering vatbaar. Niet alleen bleef het aantal in Duitsland tewerkgestelde arbeiders te gering, maar ook stond begin november 1941 vast dat de Russische veldtocht nieuwe wapenen zou opeisen en er meer arbeidskrachten voor de Duitse fabrieken beschikbaar moesten komen – ook Nederlanders. De taken die hieruit voortvloeiden, wilden de Duitsers niet aan een zelfstandig werkend Rijksarbeidsbureau overlaten. Moesten zij, na het vastlopen van het offensief voor Moskou, niet rekenen op een toenemende onwil in de Nederlandse bevolking? Van een vermindering van Duits toezichthoudend personeel kon dan ook geen sprake zijn, evenmin van Jakobs voorstel, maar één week per maand naar Den Haag te komen. De *GSV* werd meer dan ooit een voor de Duitse oorlogsvoering belangrijk orgaan. In het vervolg zou zij ook *Hauptabteilung Soziale Verwaltung (HSV)* heten en een nieuwe permanente leiding krijgen. De opvolger van Jakob werd een zekere Dr. H. Boening, voorheen president van het *Landesarbeitsamt* Pommeren en sedert 15 februari 1933 – dus twee weken na de *Machtübernahme* en twaalf dagen vóór de Rijksdagbrand – lid van de NSDAP. Eind november, begin december 1941 begon hij zijn werkzaamheden.

Boening was voor Verwey geen onbekende. Hij had hem vroeger persoonlijk leren kennen tijdens de onderhandelingen met het *Reichsarbeitsministerium*. In de eerste paar maanden liet de samenwerking niets te wensen over. Dit schreef Boening aan

²³³ Jakob, *Ein Jahr...*, p. 11. ²³⁴ 8 aug. 1941.

Wimmer eind maart 1942. En hij voegde hieraan toe: '*Herr Verwey ist durchaus bereit, den deutschen Interessen nach aller Möglichkeit förderlich zu sein.*' Daarom stelde hij Wimmer voor, Verwey die waarnemend secretaris-generaal was, tot secretaris-generaal te benoemen.²³⁵ Dit voorstel werd ondersteund door E. Althaus, het hoofd van de onder Wimmer ressorterende *Abteilung für niederländische Personalangelegenheiten*. Ook naar Althaus' mening had Verwey in zijn functie geheel en al voldaan. '*Abgesehen von gelegentlichen kleinen Schwierigkeiten im Geschäftsgang kann der gute Eindruck, der seine Arbeit macht, auch von hier aus bestätigt werden*', aldus Althaus aan Fischböck, Rauter en Schmidt.²³⁶ Verwey wees een dergelijke benoeming uit Duitse hand echter af.

Boenings opmerking, dat Verwey volledig bereid was de Duitse belangen zoveel mogelijk te bevorderen, geeft een ietwat vertekend beeld van de bedoelingen van Verwey. De wnd. secretaris-generaal had als grondslag van zijn beleid het 'handhaven van de volkskracht van Nederland'. Dat hij daarbij ook Duitse belangen diende, dat Nederlandse arbeiders in Duitsland arbeid verrichtten die anders door Duitse arbeidskrachten zou moeten worden verricht, was hij zich natuurlijk terdege bewust.²³⁷ De verscherping van de sancties tegen contractbrekers en weigeraars onderstreepte nog eens uitdrukkelijk, dat hij op de ingeslagen weg wilde verder gaan. Het middel dat Verwey hanteerde om zijn beleid te realiseren, was echter volkomen in overeenstemming met het doel dat de Duitsers zich stelden. Wij wezen hier reeds eerder op. Verwey wilde de werkloosheid bestrijden door tewerkstelling van arbeiders in Duitsland, de Duitsers wensten tewerkstelling in Duitsland onder het mom van bestrijding der werkloosheid. Ten aanzien van de levering van arbeidskrachten waren beider activiteiten dus op hetzelfde doel gericht. Dat Boening hieruit afleidde: Verwey is bereid de Duitse belangen zoveel mogelijk te bevorderen, kan dus weinig verwondering wekken.

En nu de vraag wat, met betrekking tot het verloop der werkloosheid, twee jaar samenwerking had opgeleverd.

Reeds wezen wij er op dat na de capitulatie in mei 1940 de aard en de omvang van de werkgelegenheid in Nederland beheerst werden door het toenemend gebrek aan grondstoffen voor de civiele produktie en de mate waarin het Nederlands bedrijfsleven in de Duitse oorlogsproduktie kon worden ingeschakeld.²³⁸ Met het laatste was men, nadat generaal Winkelman zijn instructies van juni 1940 had moeten intrekken, reeds vrij spoedig begonnen. In augustus 1940 gaf Goering aanwijzingen voor de '*planmäßige Ausnützung*' van de industriële capaciteit der bezette gebieden; buitenlandse bedrijven zouden een deel van de orders uitvoeren die aan de Duitse industrie waren verstrekt.²³⁹ Deze gang van zaken is meestal aangeduid met de naam '*Auftragsverlagerung*'. In de verschillende landen werden *Zentralauftragstellen* opgericht. Ook in Nederland kwam in september 1940 een dergelijk orgaan tot stand. Zijn taak was

²³⁵ GSV aan Wimmer, 28 mrt. 1942. Arch. RAB. ²³⁶ 7 apr. 1942. Arch. RAB. ²³⁷ Not. SSGG, 4 juli 1941.

²³⁸ 'De economische toestand van Nederland omstreeks november 1941'. Gestencild maandoverzicht van de afdeling Economisch Onderzoek van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. (afg.: Overz. Econ. toest. Ned. Afd. Econ. Ond.) ²³⁹ *Erläss* van Goering betreffende de '*planmäßige Ausnützung der Wirtschaft der besetzten westlichen Gebiete für die deutsche Kriegswirtschaft*', 26 aug. 1940. Hieraan gingen de richtlijnen dd. 14 augustus van Goering vooraf.

de opdrachten van de *Wehrmacht*, de Duitse openbare lichamen en de Duitse industrie te coördineren. De *Zentralauftragstelle* onderhield nauw contact met andere bij de *Auftragsverlagerung* betrokken organen. Zo met de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* die vooral leiding gaf aan de produktie voor civiele doeleinden en toezicht uitoefende op de grondstoffendistributie. Deze Duitse instantie vormde aanvankelijk een afdeling van de *Rüstungsinspektion Niederlande*. Eind december 1941 was in Nederland voor ongeveer 1,2 miljard RM aan orders geplaatst. Hiervan was 46% afkomstig van de *Wehrmacht* en 54% van de Duitse industrie of Duitse openbare lichamen. Van deze 54% kwam echter ruim drie-kwart middellijk of onmiddellijk de *Wehrmacht* ten goede.²⁴⁰ Ons is niet bekend, hoeveel Nederlandse arbeiders bij deze oorlogsproduktie betrokken waren.

Nadat de Duitsers na de capitulatie een groot deel van de grondstoffenvoorraden hadden geroofd – van de resterende voorraden werd inmiddels ook weer een deel voor Duitse doeleinden gebruikt –, bleef de invoer grotendeels bestemd voor de Duitse opdrachten. Hoewel de totale produktie daalde, kwam er tot einde 1941 geen grote verandering in de totale omvang van de personeelsbezetting; tegenover een vermindering, o.a. bij de industrieën van verbruiksgoederen en levensmiddelen, stond een vermeerdering bij andere bedrijfstakken, bijv. in de metaal-industrie.

*Indexcijfers personeelsbezetting van enkele industrieën, april 1940-september 1941*²⁴¹
(1930 = 100)

	eind april '40	eind sep. '41
aardewerk, glas en steenindustrie	90	112
houtindustrie	—	112
leder- en lederverwerkende industrie	98	89
metaalindustrie	105	115
papierindustrie	—	99
textielindustrie	112	97
voedings- en genotmiddelenindustrie	101	98

De in verschillende richting werkende factoren hebben elkaar blijkbaar bij benadering gecompenseerd. Dit blijkt o.m. uit onderstaande tabel over het verloop der indexcijfers omtrent de personeelsbezetting in de gehele Nederlandse industrie.

*Indexcijfers personeelsbezetting Nederl. industrie, april 1940-maart 1942*²⁴²
(gem. 1938 = 100)

eind april 1940	109
eind sept. 1940	110
eind maart 1941	109
eind sept. 1941	110
eind maart 1942	106

²⁴⁰ Verslag over januari en februari 1942 van de werkzaamheden van de ZAST, Den Haag. (afg.: Versl. ZAST). ²⁴¹ a De gegevens zijn ontleend aan de *Economische en Sociale Kroniek der oorlogsjaren 1940-1945*, p. 20-67. Centraal Bureau voor de Statistiek. (afg.: *Econ. en Soc. Kroniek*) b De indexcijfers zijn niet voor alle maanden gegeven. ²⁴² *Econ. en Soc. Kroniek*, p. 18.

De stabiliteit in de totale omvang van de personeelsbezetting gedurende de eerste twee jaar kan nog op andere wijze worden aangetoond en wel door vergelijking van het aantal arbeiders voor wie in mei 1940 en eind 1941 geen werkgelegenheid aanwezig was. Direct na de capitulatie werd de zichtbare en onzichtbare werkloosheid op ongeveer een half miljoen personen geschat. In november 1941 was hierin nauwelijks enige wijziging gekomen. Wel was het aantal geheel-werklozen met 170.000 verminderd, doch daarentegen werkten in Duitsland en Noord-Frankrijk ongeveer 180.000 arbeidskrachten. Voor deze laatste groep was in Nederland echter, gezien het nog groot aantal werklozen (154.000 mannen) geen werkgelegenheid. Verder was er een vrij sterke verborgen werkloosheid. Deze groep, ongeveer 54.000, omvatte personen die, ofschoon er niet of niet voldoende werk voor hen was, op grond van het ontslagverbod in het bedrijfsleven werden aangehouden. De cijfers van de geregistreerde werkloosheid en de indexcijfers van de personeelsbezetting geven dus niet altijd een volledig adequaat beeld van de werkelijkheid. En dan waren er tenslotte de onzichtbare werklozen, zij die zich niet als werkzoekende hadden laten inschrijven. Sedert de capitulatie werd de toename op niet minder dan 130.000 man geschat. Al waren dus de samenstellende delen veranderd, de omvang van de werkloosheid bleef dezelfde.

*Omvang van de reële werkloosheid, november 1941*²⁴³

Geheel werkloos	101.000
Werkverschaffingsarbeiders	62.000
Arbeiders in Duitsland	151.000
Arbeiders in Frankrijk	29.000
Verborgene werkloosheid	54.000
Onzichtbare werkloosheid	130.000
	527.000

Wij zijn thans aan het einde gekomen van onze beschouwingen over de tewerkstelling der werklozen in Duitsland. Een nieuwe periode in de wegvoering van arbeidskrachten begint. De Duitse oorlogsmachine kan zich er niet meer mee tevreden stellen, uit de beperkte groep der werklozen haar arbeidskrachten te recruteren. Zij heeft een groter reservoir nodig waaruit zij ook vakarbeiders kan putten. De werkende arbeiders zijn aan de beurt. Verordeningen worden gemaakt of gewijzigd om de greep op hen te verstevigen, de wegvoering een Duits-wettelijke grondslag te geven en weigering te kunnen bestraffen. Het is deze tweede fase in de *Arbeitseinsatz* die thans onze aandacht vraagt.

²⁴³ Overz. Econ. toest. Ned. Afd. Econ. Ond., feb. en nov. 1941. Het aantal onzichtbare werklozen was uiteraard geschat.

Werkloosheid in Nederland en in het buitenland werkende Nederlandse arbeiders,
 april 1940-maart 1942²⁴⁴

maand	Geheel werkloos			In Duitsland tewerkgestelde arbeiders				
	totaal	mannen	In werk- verruim- ing	totaal aantal naar Duitsland uitgezonden arbeiders	totaal aantal grens- arbeiders	totaal aantal teruggekeer- de arbeiders, voorzover bekend bij de arbeids- bureaus	totaal aantal in Duitsland werkende arbeiders	totaal aantal arbeiders in Frankrijk
april '40	157.000	149.000	54.000	—	—	—	—	—
mei '40	271.000	254.000	54.000	—	—	—	—	—
juni '40	232.000	213.000	61.000	6.000	4.000	—	—	—
juli '40	190.000	173.000	55.000	23.000	11.000	—	—	—
augustus '40	157.000	142.000	54.000	42.000	17.000	—	—	—
september '40	143.000	128.000	56.000	57.000	21.000	3.000	54.000	—
oktober '40	151.000	138.000	53.000	74.000	25.000	—	—	—
november '40	143.000	132.000	50.000	94.000	31.000	5.000	89.000	—
december '40	253.000 ^a	243.000	1.000 ^b	102.000	34.000	8.000	94.000	—
januari '41	266.000	—	3.000	110.000	36.000	10.000	100.000	—
februari '41	183.000	—	33.000	121.000	41.000	15.000	106.000	8.000
maart '41	120.000	—	53.000	—	—	—	—	11.000
april '41	109.000	—	56.000	131.000	45.000	19.000	112.000	16.000
mei '41	107.000	99.000	59.000	140.000	49.000	23.000	117.000	21.000
juni '41	103.000	96.000	59.000	148.000	52.000	26.000	122.000	21.000
juli '41	102.000	94.000	57.000	155.000	55.000	29.000	126.000	22.000
augustus '41	106.000	98.000	58.000	165.000	58.000	33.000	132.000	24.000
september '41	103.000	93.000	56.000	173.000	60.000	37.000	136.000	28.000
oktober '41	100.000	89.000	57.000	195.000	66.000	45.000	150.000	29.000
november '41	101.000	92.000	62.000	—	—	—	—	29.000
december '41	123.000	114.000	70.000	207.000	69.000	54.000	153.000	29.000
januari '42	136.000	127.000	75.000	—	—	—	—	29.000
februari '42	139.000	130.000	72.000	227.000	72.000	61.000	165.000	29.000
maart '42	119.000	111.000	60.000	—	—	—	—	29.000

^a) Met inbegrip van 85.000 arbeiders die tengevolge van de vorst werkloos waren.

^b) Tengevolge van de vorst was de werkverruiming gesloten.

²⁴⁴ Bovenstaande gegevens zijn geput uit: *Jaarcijfers voor Nederland 1940*. 's-Gravenhage, 1942, alsmede uit de maandschriften van het CBS over de betrokken periode. De aantallen zijn met 500 naar boven of naar beneden afgerond.

HOOFDSTUK IV

DE UITBREIDING VAN DE DIENSTVERPLICHTING

MILITAIR-ECONOMISCHE ACHTERGRONDEN

De verordening betreffende de dienstverplichting van 28 februari 1941, toentertijd uitsluitend van kracht binnen het bezette Nederlandse gebied, werd op 23 maart 1942 zodanig gewijzigd dat elke bewoner van dit gebied buiten de Nederlandse grenzen, dus ook in Duitsland, kon worden tewerkgesteld. Deze wijziging sproot hoofdzakelijk voort uit de veranderde militaire situatie in de winter van 1941. Wij komen hier nog uitvoerig op terug.

Een verandering van de dienstverplichting in bovengenoemde zin was om geheel andere redenen reeds in augustus 1941 door Fischböck aan de orde gesteld.¹ Het was hem, en ook de *GSV*, opgevallen dat sedert juni 1941 het aantal geheel-werklozen, – het bedroeg toen ongeveer 96.000 man – min of meer stationnair was gebleven. Fischböck en de leider van de *GSV* zonnen nu op middelen om deze personen op een of andere wijze in het arbeidsproces op te nemen. Een uitzending van deze groep naar Duitsland – ongeveer 7% was geheel ongeschikt voor de arbeid – stiet op allerlei bezwaren daar een overwegend deel uit oudere arbeiders bestond of, naar de terminologie der Duitsers, 'ortsgebunden' was. Daarom overwogen zij, in hoeverre een georganiseerde overheveling van arbeidskrachten een oplossing kon brengen: werkende arbeiders zouden naar Duitsland worden gestuurd, terwijl de opengevallen plaatsen zouden worden ingenomen door werklozen, voorzover hun vakbekwaamheid dit althans toeliet. Om deze actie 'rechtlich zu untermauern' zou de verordening van 28 februari 1941 zodanig moeten worden veranderd dat zij ook op de tewerkstelling in Duitsland kon worden toegepast. Een dergelijk ingrijpen achtten de Duitsers ook noodzakelijk omdat als gevolg van de verhoogde eisen der bezettende macht ten aanzien van de te leveren hoeveelheden kolen en cokes een aantal bedrijven zou worden stilgelegd en een vrijwillige uitzending van de vrijgekomen arbeiders twijfelachtig was.² Fischböck besloot dan ook, de Rijkscommissaris voor te stellen, de verordening van 28 februari 1941 in bovengenoemde zin te veranderen.

De Rijkscommissaris en Rauter wezen de voorstellen af; zij waren in strijd met de gangbare politiek en tactiek die er toen nog steeds op gericht waren langs de weg van

¹ Fischböck aan Syrup, 23 aug. 1941. ² a *Vermerk* van een bespreking van Müntinga met een ambtenaar van de *BdS*, 5 sep. 1941. b *BdS* aan *RSHA*, 23 sep. 1941.

'vrijwillige' uitzending van arbeiders een beter begrip tussen Duitsland en Nederland tot stand te brengen. Seyss-Inquart betwijfelde trouwens of een gedwongen uitzending door de autoriteiten in Duitsland werd gewenst. Rauter zag reeds vele problemen opdoemen: wat moest er gebeuren indien deze arbeiders, beïnvloed door de Engelse 'Hetzpropaganda', zouden onderduiken? De opsporing en bestraffing van duizenden was, zo was zijn mening, praktisch nauwelijks door te voeren.³ De GSV legde zich na de tegenwerpingen en het veto van Seyss-Inquart uiteraard bij de beslissing neer.

Achtten de betrokken autoriteiten in Duitsland omstreeks september 1941 de voorstellen van Fischböck nog prematuur, enkele maanden later – na de hardnekkige weerstand van de Russische legers voor Moskou en de deelname aan de oorlog van de Verenigde Staten in december van dat jaar – overwogen de leiders van het nationaal-socialistische Duitsland zelf een dergelijke wijziging in te voeren, d.w.z. maatregelen te nemen om arbeiders uit de bezette gebieden onder bedreiging van zware straffen in Duitsland te werk te stellen.⁴ Nieuwe offensieven met meer en nieuw materiaal moesten immers worden voorbereid, meer arbeidskrachten uit de industrie in uniform gestoken en buitenlandse arbeiders naar Duitsland gestuurd om de opengevallen plaatsen in te nemen. En tevens: de nieuwe eisen der oorlogvoering leidden tot de noodzaak, een centralisatie van bevoegdheden tot stand te brengen teneinde een meer doeltreffende coördinatie van industriële produktie en aanvoer en gebruik van arbeidskrachten mogelijk te maken. In het algemeen was zodanig fors ingrijpen tijdens de eerste twee oorlogsjaren achterwege gebleven; Hitler meende, met de aanwezige en nieuw geproduceerde wapenen alsmede door incidentele maatregelen zijn niet zo krachtige vijanden door snelle en verrassende aanvallen na elkaar te kunnen verslaan.⁵ Daaruit is ook te verklaren, dat het aandeel van de bewapeningsproduktie aan de totale industriële produktie aanvankelijk zeer laag was – in 1940 bedroeg het nog geen 15% en in 1941 was het slechts tot 19% gestegen⁶ – en diep ingrijpende maatregelen op het gebied van de arbeidsvoorziening achterwege bleven. Alvorens onze beschouwingen te vervolgen, willen wij allereerst aan deze kwesties onze aandacht wijden.

Duitsland was de oorlog begonnen met een groot tekort aan arbeidskrachten, speciaal aan vakarbeiders. De snelle overwinning op Polen en de daarop gevolgde tewerkstelling van krijgsgevangenen hadden toen enige verlichting gebracht. Op 30 april 1940 bedroeg het directe tekort aan arbeiders in de bewapeningsindustrie nog slechts 89.000 man. En begin juni 1940 – toen de strijd in het westen eigenlijk reeds ten gunste der Duitse troepen was beslist – werd de voorziening van arbeidskrachten 'trots gewisser Anspannung'⁷ in het algemeen bevredigend genoemd. Deze situatie heeft destijds het

³ BdS aan RSHA, 23 sep. 1941. ⁴ a Vermerk über Ausführungen des Reichsmarschalls in der Sitzung am 7. 11. '41 im R.L.M. (P.S. 1206). b Vermerk betr. zwangsweise Überführung von Arbeitern der besetzten Gebiete nach Deutschland. (NG. 3752). c Auswärtige Amt (LR Rademacher) aan Chef der Sipo und SD, Berlijn 19 dec. '41. (NG. 3347). d Verfügung des Chefs des Oberkommandos der Wehrmacht über den verstärkten Einsatz von sowjetischen Kriegsgefangenen im Reich vom 24. Dezember 1941. (Doc.-Lehmann 170). ⁵ Erich Welter, Falsch und richtig planen. p. 150. (afg. Welter: planen). ⁶ Hans Kehrl, Kriegswirtschaft- und Rüstungsindustrie in: Bilanz des zweiten Weltkrieges (Afg. Bilanz), p. 272. ⁷ Kriegswirtschaftlicher Lagebericht Nr. 10 van het Reichswirtschaftsministerium. Hauptabteilung II. Berlijn, 10 juni 1940.

vrijlaten van de in krijgsgevangenschap geraakte Nederlandse soldaten ongetwijfeld vergemakkelijkt.

Het snelle oprukken der Duitse legers in het westen in mei 1940 had tot gevolg dat reeds vóór het sluiten van de wapenstilstand met Frankrijk besloten werd, het lopende bewapeningsprogram te herzien. Niet alleen moest er nu rekening gehouden worden met de ervaringen van de oorlogvoering in het westen, maar eveneens met de eisen die de voortzetting van de oorlog tegen Engeland – men meende dat deze van kortstondige duur zou zijn⁸ – zou stellen. Volgens dit nieuwe program, het zgn. juni-program, zou de uitbreiding van de luchtmacht en de marine – van de laatste vooral het aantal onderzeeboten – onverminderd worden voortgezet; weliswaar zou het leger tot 160 divisies worden teruggebracht, maar daarentegen in grotere mate gemotoriseerd en van meer pantserdivisies voorzien worden. Daar de munitie-voorraad voldoende was, kon de aanmaak hiervan aanmerkelijk worden ingekrompen en het daardoor vrijgekomen grondstoffen- en mensenmateriaal naar de andere, in het bijzonder bovengenoemde sectoren van de bewapeningsindustrie worden overgeheveld. Zo kwamen bijv. alleen reeds uit de munitiefabrieken 200.000 arbeiders ter beschikking voor ander werk. Voor het uitvoeren van de meest urgente opdrachten had de *Wehrmacht* echter nog steeds een dringend tekort van ongeveer 400.000 man⁹, een aantal dat dus in de civiele produktie werkzaam was.

Het juni-program beoogde de concentratie van alle krachten van de Duitse bevolking 'op het neerslaan van Engeland en daarmee het zegevierend beëindigen van de oorlog in het algemeen...'.¹⁰ Na de zware en snelle nederlaag van Frankrijk koesterde Hitler de sterke hoop, dat Engeland tot een compromis bereid zou zijn. Eind juni bereidde hij de rede voor die hij op 19 juli in de Rijksdag zou houden en waarin hij op Engeland een beroep zou doen, de strijd te staken. Omstreeks het einde van juni en de eerste dagen van juli stond Hitler dan ook gereserveerd tegenover een invasie in Engeland. Op 2 juli had hij opdracht gegeven, voorbereidende maatregelen hiertoe te treffen, doch deze hadden slechts betrekking op het verzamelen van informatiemateriaal. De landing zelf werd 'als een der mogelijke gevallen' beschouwd.¹¹ Uitdrukkelijk bepaalde Hitler, dat materiële voorbereidingen voorlopig niet mochten worden getroffen. Begin juli beval hij zelfs nogmaals een vermindering van de sterkte van het leger; deze kon op een basis van 120 divisies – een zgn. *Friedensheer* – worden gesteld. Veertig dezer legereenheden zouden dus naar huis gezonden kunnen worden.¹²

Op 6 juli keerde Hitler naar Berlijn terug. Daar bleek hem al vrij spoedig, dat Engeland geen overleg, laat staan een vrede met het nationaal-socialistische Duitsland wenste. Zo moest Hitler zich wel met de invasieplannen bezig houden die reeds vóór die tijd object van studie van de *Seekriegsleitung* en andere militaire instanties waren

⁸ Voordracht van de chef van het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt*, *Generalleutnant* Thomas op 13 september 1940 tijdens een 'Inspekteur-Besprechung'. (afg. Voordracht Thomas, 13 sep. 1940).

⁹ *a Aktennotiz über die Entwicklung der Rüstungslage im Sommer 1940*. Bijlage bij Doc. PS 1456, (afg.: Bijlage Doc. PS 1456), p. 145-147. *b* Voordracht Thomas 13 sep. 1940. ¹⁰ Voordracht Thomas 13 sep. 1940. ¹¹ Helmuth Greiner, *Die oberste Wehrmachtführung 1939-1943*. 1951, (afg. Greiner: *Wehrmachtführung*). p. 110-111. ¹² Bijl. Doc. PS 1456, p. 145-147.

geweest. Op 13 juli gaf hij opdracht, met de praktische voorbereidingen voor een landing in Engeland direct te beginnen. Tevens bepaalde hij, dat niet veertig legerdivisies zouden worden gedemobiliseerd, maar zeventien. Drie dagen later gaf hij nadere aanwijzingen voor een eventueel uit te voeren invasie. In zijn instructie, getiteld: *'Über die Vorbereitungen einer Landungsoperation gegen England'* gaf hij daarvoor de redenen op. Engeland had, zo heette het daar, 'ondanks zijn militair hopeloze situatie', nog geen tekenen van bereidheid tot overleg gegeven. De voorbereidingen voor de gehele operatie moesten midden augustus afgesloten zijn. De Engelse luchtmacht diende zodanig 'moreel en daadwerkelijk' te zijn verzwakt, dat een landing kon worden uitgevoerd. In verband met verschillende technische en meteorologische kwesties werd enige dagen later besloten, dat uiterlijk de 15e september de hoofdaanval moest zijn voltooid.¹³ De code-aanduiding voor deze landingsoperatie was *'Seelöwe'*.

Inmiddels bleef Hitler zich wel bewust van de grote risico's ener invasie. Hij hield zich dan ook bezig met de vraag, hoe Engeland ondanks zijn 'militair hopeloze positie' de oorlog meende te kunnen voortzetten. Volgens hem kon Engeland's vastbeslotenheid slechts worden verklaard uit het feit dat dit land een ongunstige wending in de Duits-Russische betrekkingen verwachtte en in de toekomst op een grotere steun van de Verenigde Staten rekende. Nu was het bekend en voor de hand liggend, dat de Sovjet-Unie ten zeerste gebaat was bij een oorlog die niet alleen Engeland doch ook Duitsland zou uitputten. De Sovjet-Unie zou dan immers als enige krachtige en militair ongeschokte vastelandsmogendheid overblijven en in een dergelijke situatie aan zijn politieke en economische aspiraties veel kracht kunnen bijzetten. Indien de Sovjet-Unie echter was verslagen, aldus overwoog Hitler, zou Duitsland de onbepaalde heerser in geheel Europa zijn en zou Japan in Oost-Azië kunnen opdringen hetgeen de Verenigde Staten zou dwingen op dat deel der wereld hun aandacht te richten. Zo kwam Hitler – bekend met de zwakte der Duitse vloot en dus sceptisch staande tegenover een gewaagde onderneming als een invasie in Engeland – tot de conclusie dat, alvorens de zware strijd tegen Engeland kon worden gewaagd, eerst de militaire macht van de Sovjet-Unie gebroken moest worden. De aanval zou in mei 1941 kunnen beginnen. *'Ist... Russland zerschlagen, dann ist Englands letzte Hoffnung getilgt. Der Herr Europas und des Balkans ist dann Deutschland'* – aldus Hitler.¹⁴

Dit plan dat Hitler ontvouwde tijdens een bespreking op 31 juli met de opperbevelhebber van het Duitse leger, von Brauchitsch, en de chef van de generale staf van het leger, Halder, was nog geenszins definitief. De in het juni-program gegeven richtlijnen voor de bewapening behielden de voorrang en de voorbereidingen voor de invasie bleven *'an der Spitze aller Massnahmen'*.¹⁵ Nu echter in de nabije toekomst omvangrijke militaire acties zeker niet uitgesloten waren, kon de toenmalige sterkte van het leger niet op ongeveer 140 divisies gehandhaafd blijven.¹⁶ Het *Oberkommando des Heeres*

¹³ Greiner, *Wehrmachtführung*, p. 111-115. ¹⁴ NOKW 3140 (dagboek van Halder IV; N 113/1), p. 128. ¹⁵ Bijl. Doc. PS 1456, p. 145-147. ¹⁶ Volgens het juni-program zou de sterkte van het gehele leger op 160 divisies worden gebracht. Hiervan werden zeventien gedemobiliseerd. Er blijven dus 143 over. In de tekst spreken wij van 'ongeveer 140'.

dat het operatieplan voor de veldtocht tegen de Sovjet-Unie moest voorbereiden, kreeg dan ook opdracht, tijdens de winter het leger op 180 divisies te brengen.¹⁷ Dit nieuwe *Kriegsheer* 1941 zou – aldus de plannen – op 1 mei 1941, zo mogelijk, volledig bewapend moeten zijn.¹⁸ Dit betekende o.a., dat de munitie-aanmaak, die volgens het juni-program kon worden ingekrompen, dringender dan ooit tevoren zou moeten worden uitgebreid en dat meer dan 200.000 arbeiders naar de munitiefabrieken zouden moeten terugvloeien. In feite werden er dus twee bewapeningsprogramma's opgesteld, één bestemd voor de landing in Engeland en een ander voor de oerlog tegen de Sovjet-Unie.¹⁹

Midden augustus 1940 begon de verscherpte luchtoorlog tegen Engeland. De door de Duitsers gehoopte vernietiging van het Engelse luchtwapen vond echter niet plaats. De tegenstand der Engelse luchtmacht en de grote verliezen der Duitse luchteskaders in september dwongen Hitler de invasie voor onbepaalde tijd uit te stellen.²⁰ Op 12 oktober gaf hij definitief bevel, alle voorbereidingen voor de invasie te staken.²¹ Daarna sprak de Duitse militaire leiding ook niet meer van een landing in, doch van een belegering van Engeland. De luchtverdediging van Duitsland werd op de voorgrond geplaatst.²² De invasie van Engeland was van de baan, de oorlog tegen de Sovjet-Unie kwam er voor in de plaats. Op 18 december werd het daarop betrekking hebbende operatieplan (*Fall Barbarossa*) aan de leiding van de verschillende onderdelen der *Wehrmacht* uitgereikt.²³

Het besluit, Rusland aan te vallen, betekende dat op korte termijn een groot aantal arbeiders in de bewapeningsindustrie moest worden geplaatst. Een reserve aan arbeidskrachten was – op basis van de bestaande verhouding tussen civiele en bewapeningsproductie – echter niet aanwezig, integendeel: er was een blijvend tekort. Op 1 augustus werd dat nog steeds op ongeveer 400.000 arbeiders (van wie 180.000 vakarbeiders) geschat.²⁴ Om in de dringende behoefte aan arbeiders te voorzien werd toen in dezelfde maand – we wezen er reeds op – tot *Auftragsverlagerung* besloten, d.w.z. werden aanwijzingen gegeven de Duitse bedrijven te ontlasten van een gedeelte der orders, en deze te doen uitvoeren in de bezette gebieden.²⁵ In dezelfde tijd werden nog andere maatregelen genomen om het tekort aan arbeiders in de bewapeningsindustrie te bestrijden, t.w.: voortgezette uitkaming van bedrijven, het op uitgebreide schaal verlenen van werkverlof aan reeds opgeroepen soldaten en het voor het bedrijfsleven onmisbaar verklaren van dienstplichtigen.²⁶ In september bepaalde Hitler verder dat tot 31 maart 1941 300.000 soldaten met werkverlof gestuurd moesten worden. In november 1940 waren er echter slechts 98.000 in het arbeidsproces opgenomen. Vervolgens beval hij eind december 1940, dat aan de belangrijkste bedrijven die voor de *Wehrmacht* werkten

¹⁷ a Bijl. Doc. PS 1456, p. 145-147. b Greiner, *Wehrmachtführung*, p. 121. ¹⁸ Voordracht Thomas 13 sep. 1940. ¹⁹ Vizeadmiraal a.D. Kurt Assmann, *Die deutsche Seekriegsführung in: Bilanz*, p. 120-121. ²⁰ Walter Görnitz, *Der zweite Weltkrieg, 1939-1945*. (afg.: Görnitz, *Zweite Weltkrieg*). p. 163. ²¹ Görnitz, *Zweite Weltkrieg*, p. 164. ²² Bijl. Doc. PS 1456, p. 324. ²³ Greiner, *Wehrmachtführung*, p. 331. ²⁴ Voordracht Thomas 13 sep. 1940, p. 51/52. ²⁵ Reichswirtschaftsminister aan de 'Mobbeauftragten der Wirtschaftsgruppen der Eisen- und Metallverarbeitenden Industrie', 18 okt. 1940. ²⁶ Voordracht Thomas, 13 sep. 1940, p. 8/9, 55/56.

– en dit gold in het bijzonder de werven en de vliegtuigfabrieken – tot 30 juni 1941 geen arbeiders mochten worden onttrokken.²⁷ In januari 1941 gaf hij bevel, 100.000 arbeiders uit de civiele produktie naar de bewapeningsindustrie over te hevelen.²⁸

Bovengenoemde maatregelen konden voor slechts beperkte tijd aan de vraag naar arbeidskrachten voldoen. Op 1 mei 1941 zou immers door het oproepen van dienstplichtigen (500.000 man) en het terugkeren van verlofgangers naar hun onderdelen (500.000 man) het bedrijfsleven weer ongeveer 1 miljoen man minder ter beschikking staan.²⁹ Het grote tekort aan arbeiders kan worden geïllustreerd door het feit, dat van mei 1939 tot mei 1941 ongeveer 6 miljoen soldaten onder de wapenen werden geroepen, terwijl in dezelfde tijd slechts 1.3 miljoen buitenlandse arbeiders en ongeveer 1 miljoen krijgsgevangenen tewerkgesteld waren.

*Aantallen arbeiders en gemobiliseerde soldaten in Duitsland, mei 1939-mei 1942*³⁰

	31.5.1939	31.5.1940	31.5.1941	31.5.1942
A. Arbeiders				
1. Duitsers	39.100.000	34.800.000	33.100.000	31.300.000
2. Buitenlandse arbeiders	269.000	736.000	1.600.000	2.462.000
3. Krijgsgevangenen	—	322.000	1.181.000	1.373.000
Totaal	39.369.000	35.858.000	35.881.000	35.135.000
B. Gemobiliseerde militairen				
	1.366.000	5.685.000	7.585.000	9.400.000

Uit deze cijfers blijkt dat van mei 1939 tot mei 1941 het totaal aantal arbeiders met ruim 3.4 miljoen was teruggelopen. De noodzaak om deze vermindering met drastische middelen te stuiten werd toen nog niet aanvaard, daar Hitler de duur van de oorlog in de Sovjet-Unie op vijf maanden schatte.³¹ Hitlers weigering om vrouwen verplicht te werk te stellen was een der uitvloeisels hiervan; eind mei 1941 waren er zelfs ruim 450.000 minder werkzaam dan op de overeenkomstige datum in 1939.³² Ook de mogelijkheden om meer ploegendiensten in te stellen werden lang niet volledig benut. Slechts weinig bedrijven werkten met drie ploegen.³³ Bedwelmd door de eerste grote successen in Rusland bepaalde Hitler zelfs drie weken na de inval dat na de overwinning

²⁷ Bijl. Doc. PS 1456, p. 333. ²⁸ Bespreking Thomas 9 jan. 1941, p. 95. ²⁹ Ibid., p. 95. ³⁰ Deze cijfers zijn ontleend aan *D. Ind. i. Kr.* en aan de *Kriegswirtschaftliche Kräftebilanz, Statistisches Reichsamt.* (Doc.-Kehrl 77). Voor de betrouwbaarheid van deze gegevens kunnen wij niet instaan. De verschillen t.a.v. het aantal tewerkgestelde arbeiders lopen soms in de 3 à 4 miljoen. Het is zelden duidelijk of men het *Altreich* bedoelt, of het *Altreich* met de 'angegliederte' gebieden. Ondanks deze verschillen stemt de algemene gang van het verloop van het aantal tewerkgestelde arbeiders (Duitsers, buitenlanders en krijgsgevangenen) wél overeen. ³¹ NOKW 3140 (dagboek van Halder IV; N 113/1), p. 128. ³² *D. Ind. i. Kr.*, p. 35 en 139. ³³ Bespreking Thomas 9 jan. 1941, p. 95.

op de Sovjet-Unie de sterkte van het leger belangrijk zou kunnen worden verminderd.³⁴ De gedemobiliseerde soldaten zouden dan naar de bewapeningsindustrie kunnen terugvloeien. Doch Hitler's mateloze overschatting van Duitslands militaire kracht en zijn onderschatting van Ruslands weerstandsvermogen hadden ten gevolge dat de Duitse soldaten in hun zomeruniformen bij een vorst van bijna 40 °C uit de vlakten voor Moskou werden verdreven.

De grote tegenslagen in de Sovjet-Unie brachten een grondige wijziging in de plannen van de *Führer*. In plaats dat een deel van het leger werd gedemobiliseerd moesten er nog meer arbeiders aan het produktie-proces worden onttrokken. Van mei 1941 tot mei 1942 werden 1.820.000 man voor de *Wehrmacht* opgeroepen. Zo werd de niet-gerealiseerde verwachting van een kortstondige oorlog één der belangrijkste redenen waarom het tekort aan arbeiders toenam. Was het aantal arbeidskrachten van mei 1940 tot mei 1941 nog heel langzaam vooruitgegaan, in mei 1942 was het met niet minder dan 750.000 teruggelopen. En deze sterke vermindering van het aantal arbeiders viel in een periode waarin aan de Duitse oorlogsinspanning hogere eisen werden gesteld dan voorheen. Een groot deel van de wapens van het leger en van de transportmiddelen was door slijtage of vlucht verloren gegaan; nieuwe divisies moesten worden bewapend, doch ook moest nu rekening gehouden worden met de toekomstige geallieerde bewapeningsproduktie waarvan ook de Sovjet-Unie de voordelen zou plukken.³⁵ Onder deze omstandigheden sloegen de nationaal-socialistische leiders andere wegen in bij het verwerven en tewerkstellen van arbeidskrachten. '*Scharf durchgreifen*', zo luidde Goering's parool begin november 1941.³⁶ Russische arbeiders moesten 'niet geworven, maar onder dwang' naar Duitsland overgebracht en daar als 'civiel arbeider' behandeld worden.³⁷ In de laatste week van december beval Hitler dat alle, daarvoor geschikte, gevangen genomen Russische soldaten in de bewapeningsindustrie moesten worden geplaatst. Dit was 'de eerste taak' geworden.³⁸ Op 12 januari 1942 verklaarde Goering tijdens een bespreking met een aantal hoge functionarissen van het Derde Rijk – onder hen bevond zich ook Fischböck – dat de invoering van de dienstverplichting voor buitenlandse arbeiders 'dringend noodzakelijk' was. Van de zijde der Duitse autoriteiten in België werd hiertegen bezwaar gemaakt; men herinnerde zich de vele protesten en de ongunstige gevolgen die een gelijksoortige maatregel tijdens de eerste wereldoorlog in België teweeg had gebracht.³⁹

Inmiddels was de behoefte aan arbeiders in Duitsland nog dringender geworden. Daarom bepaalde Hitler in februari 1942, dat arbeiders die een sleutelpositie hadden in de bewapenings-, grondstoffen-, motorbrandstoffen-, munitie- en springstoffenindustrie of werkzaam waren bij de uitvoering van het *Reichsbahnprogramm*, niet meer

³⁴ Bijl. Doc. PS 1456, p. 409-411. ³⁵ Voordracht van Thomas over '*die militärische und wirtschaftliche Lage und die sich hieraus ergebenden neuen Forderungen bezüglich der Rüstung*' op een bijeenkomst van *Rüstungsinspektoren* en *Rüstungskommandeure* op 21 jan. 1942 te Berlijn. ³⁶ Doc. PS 1206. Omstreeks die tijd, doch waarschijnlijk één of twee maanden later, overwoog Hitler de militair-dienstplichtige arbeiders tot krijgsgevangenen te maken en hen met dwang naar Duitsland te voeren (Doc. NG-3752). ³⁷ Doc. NG-3347. ³⁸ Doc. Lehmann-170. ³⁹ Zie o.m. *Vermerk* van een bespreking van *BdS III C (Abt. Wirtschaft)* met Müntinga op 2 feb. 1942.

voor de militaire dienst mochten worden opgeroepen.⁴⁰ Zo werd aan de reeds bestaande *Sperrlisten* weer een andere toegevoegd.

De moeilijkheden waarvoor de Duitse industrie zich na de nederlagen in de Sovjet-Unie gesteld zag, vonden – zoals uit het bovenstaande blijkt – hun oorsprong in Hitlers verwachting dat de oorlog spoedig zou zijn beëindigd. Bij een dergelijke opvatting werd de noodzaak niet zo krachtig gevoeld om de civiele produktie rigoreus, systematisch en voortdurend in te krimpen teneinde meer arbeiders naar de bewapeningsindustrie te kunnen overhevelen. Reeds bleek ons, dat Hitler door de concentratie van grondstoffen, machines en arbeidskrachten op één bepaald bewapeningsprogram, de wapenen meende te kunnen verkrijgen om zijn vijanden achtereenvolgens te verslaan. Maar ook dit bracht weer vele nadelen mee. Hitlers voortdurend ingrijpen had immers tot gevolg dat steeds grotere groepen arbeiders naar andere bedrijven moesten worden gedirigeerd. Soms had daarbij de produktie van pantserwagens, dan weer de vliegtuigindustrie, de munitieaanmaak of de bouw van onderzeeboten de voorrang.⁴¹ Maar ieder program vereiste zijn eigen vakarbeiders. Een bankwerker uit de vliegtuigmotorenindustrie kon niet zonder meer ten volle worden benut voor de produktie van pantserwagens.⁴² Het dirigeren van grotere groepen arbeiders van het ene naar het andere bedrijf leidde dan ook mede tot een vrij aanzienlijke inefficiëntie in het gebruik dier arbeidskrachten alsmede van de produktiemiddelen.

REORGANISATIE VAN DE OORLOGSECONOMIE IN DUITSLAND

De crisis waarvoor Hitler zich in de winter 1941-1942 gesteld zag noodzaakte hem, zo zagen wij, ernstig rekening te houden met een langere duur van de oorlog. Om deze met succes te kunnen volhouden waren echter niet alleen maatregelen nodig om een regelmatig grotere toevoer van arbeidskrachten te verzekeren. Ook de voor de oorlog werkende industrie diende nu zo rationeel mogelijk te worden georganiseerd. In de eerste twee jaren van de oorlog had, eveneens onder invloed van Hitlers optimistische toekomstverwachtingen, de organisatie van de Duitse oorlogseconomie veel te wensen overgelaten. In die jaren was de organisatie van het bedrijfsleven gebaseerd op het *Reichsverteidigungsgesetz* van 4 september 1938. De bij deze wet ingestelde *Generalbevollmächtigte für die Wirtschaft* (GBW) – een functie die in personele unie met de *Reichswirtschaftsminister* werd vervuld – was in vreedetijd bevoegd om leiding te geven aan de economische oorlogsvoorbereidingen voorzover zij niet, met betrekking tot de bewapeningsindustrie, onder de competentie van het OKW vielen.⁴³ Verder moest de

⁴⁰ Circ. van het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt* aan bedrijven, die voor de *Wehrmacht* werkten, Berlijn, 21 feb. 1942. ⁴¹ *Generalmajor a.D.* Alfred Weidemann. *Der Rechte Mann am Rechten Platz* (afg.: Weidemann); *Bilanz*, p. 217-218. ⁴² Weidemann; *Bilanz*, p. 217-218. ⁴³ Deze wet was een wijziging van het *Reichsverteidigungsgesetz* van 21 mei 1935. Hierbij werd een *Generalbevollmächtigte für den Kriegseinsatz* benoemd. (Doc. PS-2261). Bij de wet van 4 september 1938 werd dit veranderd in *Generalbevollmächtigte für die Wirtschaft*. Bij de wet van 21 mei 1935 viel de bewapeningsindustrie onder de competentie van de *Reichskriegsminister*. Na de verwijdering van de *Reichskriegsminister* Blomberg op 26 januari 1938 kwam hierin verandering en ressorteerde deze industrie onder het OKW.

GBW, die om verschillende redenen nooit een leidinggevend centrum voor de civiele oorlogsvoorbereiding wist op te bouwen, de economische voorwaarden verzekeren voor het vervullen van de wensen die door het OKW werden gesteld. Zo werd het economisch leven a.h.w. in twee delen gesplitst, hetgeen soms tot de meest ingewikkelde situaties in één fabriek of in één afdeling van een fabriek leidde. Van de zijde van het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt* van het OKW – dit orgaan moest o.a. de wensen van de verschillende onderdelen van de *Wehrmacht* met de industriële mogelijkheden in overeenstemming brengen⁴⁴ – werden herhaaldelijk pogingen in het werk gesteld in deze toestand veranderingen aan te brengen en tot grotere centralisatie te komen. Daarbij had de leider van deze instelling, *Generalleutnant* Thomas, tevens een grote coördinatie op het gebied van de wapeningsproductie der drie verschillende onderdelen van de *Wehrmacht* op het oog; het leger immers wilde b.v. zoveel mogelijk zijn program, de marine zijn opdrachten verwezenlijkt zien; om van de *Luftwaffe*, waar Goering *Oberbefehlshaber* was, maar niet te spreken. Doch een zo uitgebreide industriële machtsconcentratie in handen van het OKW had niet de sympathie van Hitler, die de noodzaak van reorganisatie overigens wel inzag. Daarom benoemde hij tenslotte niet een militair, doch een hem meer vertrouwde partijman, *Generalbauinspektor* Dr. Todt, tot *Reichsminister für Bewaffnung und Munition* (17 maart 1940). Zijn taak werd het de wapeningsproductie uit te breiden, te bespoedigen en te centraliseren. Doch met weinig volmachten bekleed en met een te kleine staf uitgerust, slaagde Todt er niet in, zijn wil aan de legerleiders en de militaire bureaucratie – die vele duizenden mensen omvatte – op te leggen. Blijkbaar wilde Hitler aan de vooravond der grote operaties in het westen een ernstig conflict met de *Wehrmacht* vermijden. Van een ingrijpende centralisatie der wapeningsproductie kwam dan ook voorlopig weinig terecht. Deze ontwikkeling zette zich pas krachtig door na de crisis aan het Duits-Russische front in 1941-1942, toen er ook van Goering, als leider van het *Vierjahresplan*, vrijwel geen kracht meer uitging. In februari 1942 werd – na de dood van Todt – de architect Albert Speer tot *Reichsminister für Bewaffnung und Munition* benoemd. Bekleed met grotere volmachten zou hij nu leiding geven aan de Duitse oorlogseconomie, waaraan de oorlog zulke hoge eisen ging stellen.

De veranderde oorlogssituatie plaatste de Duitse leiders ook voor de noodzaak, tot een meer doelmatige organisatie der arbeidsvoorziening te komen. Voorheen had de strijd tussen de burgerlijke instanties die arbeidskrachten nodig hadden (zo stelde ook de *Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft* voortdurend hogere eisen) met de drie militaire apparaten een efficiënte *Arbeitseinsatz* belemmerd. Dat was gevolg van het dualistisch karakter van de organisatie der Duitse industrie. Bovendien werd nog tussen de drie militaire apparaten onderling een hevige strijd om arbeidskrachten gevoerd. Elk van deze trachtte in het tekort aan arbeiders te voorzien door zich direct met de Duitse arbeidsbureaus in verbinding te stellen, hetgeen uiteraard een doelmatige verdeling in de weg stond. Eveneens ontbrak een organisatie, die het grote aantal krijgs-

⁴⁴ Burkhart Mueller-Hillebrand, *Das Heer bis zum Kriegsbeginn*, p. 105.

gevangenen op doeltreffende wijze aan het werk zette: in november 1941 waren er van de vijf miljoen slechts twee miljoen geplaatst.⁴⁵ De massa's Russische krijgsgevangenen kreppeerden in de kampen.⁴⁶ Dat kon niet langer worden getolereerd toen de Duitse oorlogseconomie na de nederlagen in de Sovjet-Unie zoveel arbeiders ging opeisen. Naar de mening van Speer diende één persoon belast te worden met alle vraagstukken betreffende de arbeidsinzet, voorzover deze samenhangen met zijn bijzondere opdracht en taken in de bewapeningsindustrie. Hij stelde Hitler voor, Karl Hanke, de *Gauleiter* van Neder-Silezië, tot *Beauftragte* te benoemen.⁴⁷ Tegen het instellen van de functie had Hitler geen bezwaar, daar volgens hem het *Reichsarbeitsministerium* de arbeidsinzet niet met voldoende energie had aangepakt.⁴⁸ Hanke werd echter niet aanvaard. Op suggestie van Martin Bormann, *Leiter der Parteikanzlei*, viel de keus op de *Gauleiter* van Thüringen, Fritz Sauckel.⁴⁹ Deze was bij het uitbreken van de oorlog in 1914 bij de koopvaardij, raakte in krijgsgevangenschap en sloot zich, nadat hij na afloop van de oorlog enige tijd als fabrieksarbeider had gewerkt, in 1923 aan bij de NSDAP, waarmee hij tevoren reeds enige tijd had gesympatiseerd. In 1927 werd hij hoofd, zgn. *Gauleiter*, van de *Gau* Thüringen van deze partij. Na de *Machtübernahme* benoemde Hitler hem tevens tot *Reichsstatthalter* van Thüringen; zo werd dus in Sauckel de hoge functie in de partij met de voornaamste positie in het bestuursapparaat van Thüringen verenigd. In 1935 werd hij leider van de *Berlin-Suhler Waffen- und Fahrzeugwerke* en in 1936 leider van de *Gustloff-Werke, Nationalsozialistische Industrie-Stiftung*.⁵⁰

Sauckel, *SA-Obergruppenführer* en *SS-Obergruppenführer*, was reeds langere tijd als een 'sterke man' beschouwd en opgevallen door zijn bijzondere energie. Zijn functie als *Reichsstatthalter* zag hij in de eerste plaats als het vervullen van een politieke opdracht. Zijn rapporten aan de *Führer* en zijn *Anordnungen* aan diverse instanties waren soms ingeleid door of doorspekt met ideologische uiteenzettingen. Zijn zakelijk verslag was in menig geval de geloofsbelijdenis van het nationaal-socialisme. Deze overtuigde, vurige nazi nu, werd bij *Erlaß des Führers* van 21 maart 1942 tot *Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz* (GBA) benoemd. Van hem verwachtte Hitler dat aan de *Kriegswirtschaft* en in het bijzonder aan de bewapeningsindustrie de arbeidskrachten, met inbegrip dus van de buitenlandse arbeiders en de krijgsgevangenen, zouden worden geleverd. Formeel was Sauckel geplaatst binnen het organisatorisch kader van het *Vierjahresplan*; de *Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz* was dus hiervan een orgaan. De afdeling *Arbeitseinsatz* van het *Vierjahresplan* werd echter opgeheven en haar werkzaamheden – de toevoer en verdeling van arbeidskrachten naar de

⁴⁵ Vermerk van een bespreking bij Goering op 7 november 1941. Doc.-Lehmann-167. Deze aantallen wijken af van die gegeven in *D. Ind. i. Kr.* ⁴⁶ Voordracht van *Oberst Neef*, chef van de *Rüstungswirtschaftliche Abteilung* van het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt* op 21 januari 1942 over het onderwerp: '*Aufgaben und Probleme der deutschen Rüstungswirtschaft im Jahre 1942*', p. 13. ⁴⁷ *IMT XVI*, p. 526. ⁴⁸ *IMT XI*, p. 111. ⁴⁹ In *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*, (afg.: *Verfügungen*), dl. II, p. 507, wordt vermeld, dat Sauckel op voorstel van Speer werd benoemd. Dit wordt door Speer ontkend. Zie *IMT XVI*, p. 526. ⁵⁰ *IMT III* p. 524, *IMT XIV* p. 663 e.v., *IMT XXII* p. 644-645.

industrie en de regeling der arbeidsvoorwaarden – aan Sauckel overgedragen. Al was volgens het bovengenoemde aanstellingsbesluit Goering Sauckel's directe chef, in de praktijk speelde dat, met uitzondering bijv. van de behandeling der *Ostarbeiter*, nauwelijks een rol en ontving Sauckel zijn orders en aanwijzingen direct van Hitler.⁵¹ Voor de uitvoering van zijn taak maakte Sauckel in het algemeen gebruik van reeds bestaande organen. Zo beschikte hij over de twee belangrijke afdelingen van het *Reichsarbeitsministerium*, nl. de afdeling III, *Lohn*, en de afdeling V, *Arbeitseinsatz*.⁵² Sauckel zelf werkte niet op het *Reichsarbeitsministerium*, gelegen in de *Saarlandstrasse*, doch elders in Berlijn, in het *Thüringer Haus*, met een drietal hogere ambtenaren en een kleine staf lagere.⁵³ Ofschoon dus niet beschikkende over een eigen departement, waren Sauckel's bevoegdheden, nadat hem door Goering het recht gegeven was, voorschriften voor de hoogste rijksinstanties uit te vaardigen⁵⁴, veel uitgebreider dan die van het *Reichsarbeitsministerium*.

Een der eerste maatregelen van Sauckel betrof het inschakelen der *Gauleiter* als *Beauftragte* ten behoeve van de arbeidsinzet. Hun opdracht luidde, een zo vlot mogelijke samenwerking te bewerkstelligen tussen de instanties van de staat, de *NSDAP*, de *Wehrmacht* en het bedrijfsleven met het doel het 'hoogste nuttig effect' te bereiken op het gebied van de arbeidsinzet. Deze organen, waaronder dus ook de *Landesarbeitsämter*, werden verplicht, de *Gauleiter* ter zijde te staan. Omgekeerd konden de organisaties van de arbeids'bemiddeling' een beroep doen op de macht en de invloed van de *Gauleiter*, zodat het optreden der ambtenaren meerdere autoriteit kreeg.⁵⁵

Nu Sauckel de invloed zijner partijgenoten op het gebied van de arbeidsinzet vergrootte – en wel in de persoon die de hoogste regionale positie bekleedde – lag het voor de hand, dat ook in Nederland het toezicht op de arbeidsinzet aan de hoogste vertegenwoordiger van de *NSDAP* werd opgedragen. Dit was Fritz Schmidt, de *Leiter* van het *Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden* en tevens *Generalkommissar z.b.V.*

Begin april 1942, op de 7e, werd de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung*, die sedert haar oprichting onder de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, Fischböck, ressorteerde, ingelijfd bij Schmidt. In overeenstemming met Sauckel's tactiek betrok Schmidt ook de provinciale *Beauftragten* van de Rijkscommissaris, echte *Parteifiguren*, bij zijn nieuwe werk. Hij stelde hen op de hoogte van de verschillende acties en verzocht de aan hun dienst verbonden *Sozialreferenten* bij de uitkaming der bedrijven, 'mit anzusetzen', zich dus mede in te schakelen, een verzoek waaraan zij natuurlijk gaarne voldeden. Sommige hunner namen zelfs het initiatief om bij het werk betrokken te worden. Zo wenste de *Beauftragte* van Drente dat zijn *Sozialreferenten* de schriftelijke

⁵¹ *IMT IX*, p. 176. ⁵² 'Erlass des Führers über den Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz', 21 maart 1942. Zie *Verfügungen*, dl. II, p. 507-508. ⁵³ a *IMT XV*, p. 250. b Doc. Kehrl, No. 317. Proces XI, V B. ⁵⁴ *Durchführungsanordnung des Beauftragten für den Vierjahresplan*, 27 maart 1942. *Verfügungen*, II, p. 508-509. ⁵⁵ a *Anordnung* Nr. 1 van Sauckel, 6 april 1942. *Verfügungen*, II, p. 511-512. b *Einstellung hauptberuflicher Kräfte für die Bearbeitung von Angelegenheiten des Arbeitseinsatzes*, 1 juli 1942. *Verfügungen*, II, p. 509-510.

aanwijzingen aan de *Fachwerber* zouden ontvangen. 'Wij hebben te dikwijls mee-gemaakt' – zo schreef hij aan de plaatsvervanger van Schmidt, E. Eftger – 'dat de uitvoeringsmaatregelen naderhand niet door de *Fachwerber*, maar slechts door ons, resp. door de *Sicherheitsdienst* uitgevoerd kunnen worden'.

MAATREGELLEN IN NEDERLAND

Inleidende besprekingen en besluiten

Sauckel begon, met betrekking tot Nederland althans, zijn werkzaamheden onder vrij gunstige omstandigheden. Vóór zijn benoeming immers was in ons land reeds een aantal verordeningen ter bevordering van de *Arbeitseinsatz* afgekondigd en was tot wijziging van de dienstverplichting definitief besloten. Al deze maatregelen waren het gevolg van de hierboven beschreven, veranderde militaire situatie en de beslissingen die naar aanleiding hiervan begin januari 1942 in Berlijn waren genomen. Reeds wezen wij er op, dat op de 12e van die maand bij Goering een bespreking plaats vond waar in verband met het tekort aan arbeiders de invoering van een dienstverplichting voor Duitsland dringend noodzakelijk werd genoemd. Op deze vergadering was ook Fischböck aanwezig. In Nederland teruggekeerd, gaf hij de *HSV* opdracht, de in Berlijn ontvangen richtlijnen meer concrete vorm te geven. Ongeveer een week later was de leider van de *HSV*, Boening, met zijn voorstellen gereed.

Er waren toen, met inbegrip van de 67.000 grensgangers, ongeveer 200.000 personen naar Duitsland 'bemiddeld'. Hiervan waren, voorzover bekend, 50.000 teruggekeerd, zodat er toentertijd ongeveer 150.000 Nederlandse arbeiders in Duitsland werkzaam waren. Volgens opgaven van de *HSV* telde de werkverruiming toen 68.000 man en bedroeg het aantal geheel-werklozen 120.000 personen.⁵⁶ De twee laatste categorieën vormden, naast de werkende arbeiders en de wachtgelders, het reservoir waaruit de Duitsers konden putten. Volgens de *HSV* zou het aantal naar Duitsland te sturen personen kunnen worden opgevoerd door een sterker ingrijpen in het economisch leven en het afkondigen van verordeningen die een meer efficiënte beheersing en daarmee een grotere controle op het aanwezige arbeidspotentieel tengevolge zou hebben. Ten aanzien van de laatste groep maatregelen werd in de eerste plaats de wijziging van de bestaande dienstverplichting genoemd; het beginsel van de 'vrijwilligheid' zou daarbij zoveel mogelijk moeten worden gehandhaafd en de op grond van de dienstverplichting naar Duitsland uitgezonden arbeiders zouden 'in *arbeitsrechtlicher Beziehung*' niet slechter behandeld mogen worden dan andere arbeiders. Wel diende het taak van de arbeidsbureaus te zijn, de 'vrijwilligers' – dus zij die niet dienstverplicht werden – in beginsel naar die fabrieken en werkplaatsen te sturen waar hogere lonen werden betaald.

⁵⁶ Volgens onze gegevens waren er in december 1941, 114.000 mannen geheel werkloos en 70.000 personen in de werkverruiming geplaatst.

Op deze wijze zou een duidelijk onderscheid ontstaan tussen 'vrijwilligers' en dienstverplichten. Mocht dit drukmiddel niet toereikend blijken, dan zouden bijzondere arbeidsvoorwaarden – dus slechtere – onvermijdelijk worden.

In de tweede plaats stelde de *HSV* voor, een wijziging aan te brengen in het beleid ten aanzien van het stilleggen van bedrijven. De door de Rijkscommissaris in juni 1940 afgekondigde verordening ging van het beginsel uit, dat stilleggen van bedrijven en inkrimping van de arbeidstijd zoveel mogelijk moesten worden vermeden. Overwegingen als handhaving van rust en orde speelden daarbij, zoals we reeds schreven, een belangrijke rol. De nieuwe situatie noodzaakte echter, naar de mening van Boening, deze kwesties meer dan vroeger vanuit het aspect der arbeidsinzet te behandelen. Richtlijnen moesten worden uitgevaardigd, waardoor de organen van de arbeidsbemiddeling de door stillegging van bedrijven en inkrimping van werktijd getroffen arbeiders onmiddellijk zouden kunnen registreren en naar Duitsland zenden.

Als derde maatregel stelde Boening het invoeren van een aanmeldingsplicht voor. Juist nu, terwijl zo dringend een inzicht in en een overzicht van de in Nederland aanwezige arbeidskracht nodig was, werd het gemis aan een arbeidsboek ernstig gevoeld; maar een spoedige invoering hiervan was niet te verwachten. Daarom stelde de leider van de *HSV* voor, de aanmeldingsplicht allereerst tot de zgn. onzichtbare werklozen te beperken.

Naar de mening van Boening diende behalve door bovengenoemd ingrijpen een toename van het aantal in Duitsland te werk te stellen arbeiders tevens het gevolg te zijn van een andere economische politiek. In principe zou de Nederlandse economie zodanige beperkingen moeten worden opgelegd en zouden slechts zoveel arbeiders in Nederland werkzaam moeten zijn als met de *Auftragsverlagerung* in overeenstemming was. In de praktijk betekende dit een geleidelijke stillegging van alle niet '*kriegswichtige*' bedrijven, d.w.z. van alle bedrijven die niet direct voor de bewapening of voor de meest noodzakelijke levensbehoeften werkten. Uitgaande van de bestaande toestand zou, al naar mate dit nodig was, de industriële produktie kunnen worden ingekrompen op basis van een successievelijk uit te voeren 'dringend', 'meest dringend' of 'nood'-program. Dit laatste stond vrijwel uitsluitend in het teken van de oorlogvoering. Indien de bedrijvigheid zich hiertoe zou beperken en rekening zou gehouden worden met leeftijd, geslacht, '*Rasse (Juden)*' en nog enkele andere factoren, zouden uit tien bij name genoemde takken van industrie minstens 130.000 arbeiders voor tewerkstelling in Duitsland kunnen worden bestemd. Daarbij zouden nog zeker 60.000 werklozen en 20.000 werkverschaffingsarbeiders kunnen worden gevoegd. In totaal konden dus 210.000 man worden geleverd. Voorlopig zou men zich echter tot een aantal van 130-150.000 beperken. Daar het onttrekken van arbeiders aan het bedrijfsleven echter een nogal tijdrovend werk was, moesten volgens Boening allereerst de werklozen en werkverschaffingsarbeiders uitgezonden worden.

Voor de uitvoering van deze plannen dienden de Nederlandse en Duitse ambtenaren terdege te worden geïnstrueerd. Boening vond het dan ook wenselijk, vergaderingen te beleggen voor de *Fachwerber* en de leiders van de *Aussenstellen* van de *HSV*, de direc-

teuren der arbeidsbureaus en de Nederlandse artsen, die – zoals we weten – 45% van de werklozen voor arbeid in Duitsland hadden afgekeurd. Dergelijke bijeenkomsten zouden er toe moeten dienen, de artsen 'arbeitseinsatzmässig auszurichten'. Het moest mogelijk zijn, aldus Boening, het hoge percentage afgekeurden te drukken. Behalve door dergelijke bijeenkomsten, verwachtte de leider van de *HSV* gunstiger resultaten als de ambtenaren van de arbeidsbureaus een premie zouden ontvangen voor het aantal door hen uitgezonden arbeiders. Voorts gaf hij in overweging, het aantal werkverschaffingsobjecten, voorzover zij niet onmiddellijk van belang waren voor de voedselvoorziening, te verminderen en een wijziging te brengen in de wachtgeldregeling die er toe leidde dat arbeidskrachten aan de uitzending naar Duitsland werden onttrokken. Het departement van Sociale Zaken was, wat dit laatste betreft, reeds opgedragen, 'schnellstens' een verordening te ontwerpen.⁵⁷

In het algemeen werden de voorstellen van Boening zonder noemenswaardige veranderingen door Seyss-Inquart geaccepteerd, al vond hij de schattingen van de leider van de *HSV* zeer optimistisch. Ook was hij van mening dat de Nederlandse arbeiders het meest doelmatig – uiteraard in het belang van de Duitse oorlogvoering – in Nederland konden worden gebruikt. Onder de nieuwe omstandigheden moesten echter alle andere belangen en overwegingen wijken voor de tewerkstelling in Duitsland, die hij een 'vordringliche Aufgabe' noemde. Daarom ook bepaalde hij, in aansluiting op de voorstellen van Boening, dat de af te kondigen aanmeldingsplicht leiden moest tot de invoering van het voor de *Arbeitseinsatz* zo belangrijke arbeidsboekje. Tevens diende bijzondere aandacht te worden besteed aan de tewerkstelling van Nederlandse vrouwen in Duitsland. In tegenstelling tot de *HSV* wees hij echter het uitreiken van premies aan de ambtenaren van de arbeidsbureaus van de hand. Bij de uitbreiding van de dienstverplichting zouden immers toch andere organen dan die van de arbeidsbemiddeling moeten optreden wanneer arbeiders weigerden, aan de bevelen gehoor te geven. Ten aanzien van de wijziging van de dienstverplichting zelf, gaf hij te kennen, dat de afkondiging hiervan hangende bleef totdat de betrokken autoriteiten in Duitsland de beslissing hadden genomen.⁵⁸

Sedert de bijeenkomst bij Goering op 12 januari hadden, zo zagen wij, de Duitsers in Nederland een grote activiteit ontplooid. Boenings voorstellen dateerden van 21 januari. Drie dagen later gaf Seyss-Inquart commentaar en nadere aanwijzingen. Inmiddels was nog van Berlijn uit druk uitgeoefend. Op 21 januari nl. vroeg het *OKW* aan Seyss-Inquart of de vroegere Nederlandse krijgsgevangenen misschien niet in Duitsland tewerkgesteld konden worden. Waarschijnlijk stond deze vraag in verband met Hitler's toenmalige overweging om de militair-dienstplichtige arbeiders tot krijgsgevangenen te verklaren en hen 'zwangsweise' naar Duitsland te sturen.⁵⁹ Hoe dit ook moge zijn, Seyss-Inquart antwoordde terughoudend; 'eine Heranziehung' der Nederlandse ex-militairen vond hij niet doelmatig, omdat het, volgens hem, de enige lieden

⁵⁷ a Vermerk van Boening, 21 jan. 1942. b Notitie van Schmidt, 23 jan. 1942. ⁵⁸ Anordnung zur Durchführung des Arbeitseinsatzes im Reich. Geparafeerd door Seyss-Inquart, 24 jan. 1942. ⁵⁹ Doc. NG 3752.

waren die het Rijk en de *Führer* iets te danken hadden.⁶⁰ Indien er echter beslist arbeiders naar Duitsland moesten worden uitgezonden, gaf hij meer de voorkeur aan de dienstverplichting voor Duitsland.

Nadat de algemene richtlijnen waren vastgesteld ontwikkelden de verschillende bij de voorbereiding der in te voeren maatregelen betrokken Duitse organen een grote activiteit om zo spoedig mogelijk de gestelde doelen te verwezenlijken. Ook Verwey werd ingeschakeld. Nog voor de afkondiging der nieuwe bepalingen werd een bijeenkomst belegd voor de directeuren der arbeidsbureaus, waar deze o.m. op de hoogte gesteld werden van hetgeen binnenkort te verwachten was. Op deze vergadering – zij vond plaats op 18 en 19 februari 1942 – hield Boening een inleiding, waarmede hij beoogde eventuele weerstanden bij deze directeuren op te ruimen.

Na een beschouwing over de *'ethische, seelische Seite'* van het verbruik en gebruik van de arbeidskracht, betoogde hij, dat Duitsland in een strijd was gewikkeld die voor lange tijd de 'europese ruimte' een 'nieuw' aangezicht zou geven. Dat was buiten kijf. Het was ook onmenselijk, in een deel van dit gebied honderdduizenden te laten rondhangen en elders anderen *'sich kaputarbeiten zu lassen'*. Hij zou niet meer accepteren, arbeidskracht braak te laten liggen, omdat alleen *'irgend eine blöde Grenze'* de mensen van elkander scheidde. Aan de directeuren verzocht hij nu mede te werken aan het tot stand komen van een, zoals hij het noemde, clearing van arbeidskrachten. Diegenen die zich deze opvattingen niet konden eigen maken, verzocht hij *'abzutreten'*. Boening kon bij de organen van de arbeidsbemiddeling slechts mensen gebruiken die *'mit innerster Überzeugung'* overtuigd waren van de 'betekenis van de arbeid', van de arbeidsinzet in 'het nieuwe Europa' en bereid waren met hun beste krachten en in volledige toewijding aan het vervullen van deze taak mede te werken.

Na deze aan de moeilijkheden in Duitsland aangepaste beschouwingen verkondigde hij, dat de nieuwe taak bestond in het naar Duitsland sturen van overtollige arbeidskracht. Er moest nu ingegrepen worden, want het ging immers om de eindspurt, waarbij Europa een nieuwe gestalte zou krijgen. In Duitsland, zo zeide Boening, had de bevolking door 'een jarenlange opvoedingsarbeid' begrip voor het feit, dat – door invoering van de dienstverplichting en door het verbod om van bedrijf te veranderen – *'in die persönlichsten Rechte'* werd ingegrepen. Een dergelijke opvoedingstaak was nu ook de Nederlandse arbeidsbureaus toegedacht. Hun werk moest er mede toe leiden, dat de mensen hun eigen arbeidskracht 'als een hoge zedelijke', doch ook een hun plichten opleggende waarde zou beschouwen. De gezamenlijke arbeid der arbeidsbureaus en der Duitsers zou 'de meest uitgelezen vruchten' voor de toekomst dragen.⁶¹

De toespraak van Boening vormde in feite het inleidend betoog voor het doorvoeren ener dienstverplichting naar Duitsland; over de concrete voorbereiding ervan sprak hij echter niet. Hij beperkte zich tot de mededeling, dat binnenkort maatregelen betreffende de aanmelding van werklozen en van het beperken van werk zouden worden genomen.

Enkele dagen volgende op deze vergadering verscheen een *Verordeningsblad*, waarin

⁶⁰ Bds aan RSHA, 21 jan. 1942. ⁶¹ Verg. Dir., 18/19 feb. 1942, p. 1-6.

twee uitvoeringsbesluiten waren opgenomen, beide gedateerd 20 februari 1942, die bovengenoemde materie nader regelden. Het eerste, ondertekend door Verwey en betrekking hebbend op het beperken van werk (VO 14/42), bepaalde o.a. dat behoudens toestemming van de directeur-generaal van de Arbeid de wekelijkse werktijd van een bedrijf niet tot minder dan 48 uur mocht worden ingekort.⁶² Door deze maatregel werd mogelijk gemaakt dat de te verrichten arbeid in een bedrijf waar vroeger minder dan 48 uur per week werd gewerkt, in het vervolg door een kleiner aantal arbeiders kon worden uitgevoerd. De overige, werkloos geworden personen kon dan zo nodig door de arbeidsbureaus – die door de directeur-generaal van de Arbeid moesten worden gehoord vóór het nemen van zijn beslissing – arbeid in Duitsland aangeboden worden. Met deze beide wijzigingen, t.w. de verhoging van de urengrens en – in afwijking van de verordening van juni 1940 – de inschakeling van de arbeidsbureaus, hoopte de bezetter, de arbeidsinzet naar Duitsland te bevorderen.⁶³ Boening, die op de vergadering van 18 februari blijk gaf, zijn ware oogmerken ideologisch te kunnen camoufleren, wees bij deze gelegenheid de directeuren nog op het feit dat, nu de middelen gegeven waren de arbeidstijd te verlengen, de arbeiders ook meer konden verdienen. Het was 'sociaal een grote stap voorwaarts'. Zo trachtte hij, mede door deze verordening een sociaal tintje te geven, de directeuren der arbeidsbureaus voor zijn karretje te spannen.

Het tweede Uitvoeringsbesluit – ondertekend door Verwey en Schrieke, de secretaris-generaal van Justitie⁶⁴ – had betrekking op de aanmeldingsplicht van werklozen (VO 15/42). Mannen en ongehuwde vrouwen van 18 tot en met 40 jaar werden verplicht zich bij de arbeidsbureaus te melden, indien zij niet of niet volledig in staat waren, uit eigen middelen in hun levensonderhoud te voorzien. De reeds geregistreerde werklozen behoeften zich niet aan te melden. Evenmin o.m. diegenen die nog studeerden (wetenschappelijke of vakstudie) tenzij de leeftijd van 24 jaar was bereikt. Verwey kreeg wel de toezegging, dat ook oudere, mits serieuze studenten van de aanmeldingsplicht vrijgesteld zouden worden. Het was deze wnd. secretaris-generaal een voldoening – zo schreef hij na de oorlog – 'de onderwijs-mogelijkheid en daardoor de vorming van zo waardevol mogelijke krachten althans voorlopig te hebben gered'.⁶⁵

Sprong Verwey in de bres voor de studerenden, een deel der werklozen hielp zich zelf door de aanmeldingsplicht eenvoudig te negeren. Anderen richtten nieuwe, in werkelijkheid niet functionerende bedrijfsjes op en verschaften zich daarmee formeel een of andere betrekking. In Amsterdam daarentegen vormden werklozen een soort gemeenschapsbedrijf dat wél werkte. Voor 30 cent per maand was het bereid, door poetsen en wrijven over het uiterlijk schoon van de naamplaatjes en bellen zijner cliënten te waken. Ook trachtten werklozen voor nog lagere lonen dan de geldende een werkkring te vinden

⁶² Deze verordening (VO 14/42) was het derde uitvoeringsbesluit van de wnd. secr. gen. v.h. dep. v. S.Z. op VO 8/40 van de Rijkscommissaris betreffende het beperken van werk. Het eerste uitvoeringsbesluit van de secr. gen. v.h. dep. v. S.Z. was VO 9/40, het tweede (VO 64/41), een wijziging op VO 9/40.

⁶³ HSV aan de GKfVJ, *Abt. Rechtssetzung*, 12 feb. 1942. ⁶⁴ De verordening was mede-ondertekend door de secr. gen. v.h. dep. v. Justitie, daar de berechting van overtredingen van deze verordening in handen was gelegd van de economische rechter. ⁶⁵ Verwey: *S.Z. in bezettingstijd*, p. 21.

of vonden zij ondernemers bereid, hen fictief aan te nemen.⁶⁶ Door een dergelijk optreden en de steun van politiek betrouwbare directeuren en ambtenaren der arbeidsbureaus werd deze verordening voor een belangrijk gedeelte krachteloos gemaakt.⁶⁷ Maar dit alles wisten de Duitsers bij de afkondiging in februari 1942 nog niet. Zij zagen in de aanmeldingsplicht een belangrijk middel om de export van arbeidskrachten naar Duitsland te vergroten.

Eenzelfde bedoeling lag ten grondslag aan het Besluit van 14 maart 1942 betreffende de aanstelling en tewerkstelling van werknemers, ook wel Aanstellingsbesluit genoemd (VO 32/42). Hierbij werd de aanstelling of tewerkstelling van werknemers – het gold personen beneden de 40 jaar – afhankelijk gesteld van de toestemming van de directeur van een arbeidsbureau.⁶⁸ Op deze wijze kon dus door het uitoefenen van toezicht op het trekken van arbeiders van het ene naar het andere bedrijf en op een niet gewenste gang van werklozen naar het bedrijfsleven, de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland worden bevorderd. Het Aanstellingsbesluit beoogde dus op weer andere wijze dan de twee besluiten van 20 februari de controle op het aanwezige arbeidspotentieel te verscherpen. De twee besluiten hadden tot doel *direct* meer arbeiders vrij te maken voor de tewerkstelling in Duitsland; het Aanstellingsbesluit had dezelfde strekking, doch kon dit slechts indirect realiseren.

In het algemeen mochten de arbeidsbureaus een aanstellingsvergunning verlenen, als de betrokken werknemers niet voor uitzending naar Duitsland in aanmerking kwamen. Daarentegen werd een dergelijke vergunning geweigerd als de arbeider 'zonder bezwaar' kon vertrekken en de gewenste betrekking door een ander kon worden vervuld.⁶⁹ Zo zou dit besluit – in overeenstemming met het reeds vroeger gevoerde beleid – tevens de werkloosheid in Nederland kunnen verminderen.

Het Aanstellingsbesluit was alleen van toepassing op werknemers die met ingang van 26 maart 1942, of later, in dienst werden genomen. De aanstellingsvergunning was niet vereist voor hen die in vaste of tijdelijke dienst in overheidsbedrijven werden aangesteld,⁷⁰ of voor hen, die via een arbeidsbureau werden bemiddeld. Evenmin was deze verordening van toepassing op hen die in de landbouw, mijnbouw, zee- en binnenscheepvaart, de huishouding of op het gebied van de gezondheidszorg zouden worden

⁶⁶ *a M.a.d.N.*, 9 mrt. en 17 mrt. 1942. *b* Ook NSB-ers trachtten met een beroep op de noodzakelijke propaganda voor hun partij, voor de WA of voor de Nationale Jeugdstorm vrijstelling te verkrijgen en van uitzending naar Duitsland gevrijwaard te blijven. ⁶⁷ *a Econ. en Soc. Kroniek*, p. 301. *b* Op een vergadering van directeuren in het zuiden van het land (de datum is niet bekend) zou Boening verklaard hebben, dat deze verordening 'door het verzet van volk en ambtenaren zodanig was verkracht, dat hem de verdere uitvoering zelfs niet meer interesseerde'. Dit citaat is ontleend aan een overzicht, getiteld: *Het Rijksarbidsbureau, afd. Arbeidsbemiddeling*. Dit overzicht is in Nederland tijdens de oorlog gemaakt (waarschijnlijk in de lente van 1943) en naar Engeland verzonden. ⁶⁸ De VO 32/42 regelde in principe hetzelfde als artikel 3 sub 2 van de VO 42/41. Op grond van dit artikel kon de secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken eventueel bepalen, dat de aanstelling en tewerkstelling van werknemers de toestemming behoeft van het arbeidsbureau. Bij beschikking van 16 september 1941 werd artikel 3 van toepassing verklaard op de mijnwerkers. De verordening 32/42 stelde de toestemming van het Gewestelijk Arbeidsbureau – met uitzondering voor enkele categorieën arbeiders – thans voor alle werknemers verplichtend. Ook deze Verordening was mede door Schrieke ondertekend. ⁶⁹ *Circ. van Knetsch aan Dir. GAB*, 1 apr. 1942. ⁷⁰ *Ibid.*

aangesteld.⁷¹ Door deze uitzonderingen hoopte men naar laatstgenoemde beroepen een sterkere toevloed van arbeidskrachten te bevorderen.⁷² De bevoegdheid van de arbeidsbureaus, aanstellingsvergunningen uit te reiken, werd na verloop van tijd echter tevens een middel, arbeiders in Nederland te houden en zodoende de opzet van het Besluit te doorkruisen.⁷³

Ofschoon Verwey er volkomen van op de hoogte was dat de drie bovengenoemde besluiten hun oorsprong vonden in de wens van de Duitsers meer arbeiders naar Duitsland te zenden, was hij toch tot ondertekening bereid.⁷⁴ De besluiten betreffende het beperken van werk en de aanmelding van werklozen alsmede het zgn. Aanstellingbesluit hadden in feite tot doel, braakliggende arbeidskrachten op te sporen. Hiertegen had Verwey allerminst bezwaar. Al deze maatregelen vormden immers een voortzetting van zijn beleid, werklozen in Nederland te plaatsen – door uitbreiding van de werkgelegenheid, o.m. door versterkte *Auftragsverlagerung*⁷⁵ – of in Duitsland te werk te stellen. Wel drong hij er, en dat blijktbaar met succes, bij Seyss-Inquart op aan, de particuliere wachtgeldregelingen niet 'rauwelijks' op te heffen; zulks zou per 1 maart 1942 moeten geschieden. Verwey gaf er de voorkeur aan, deze te laten voortbestaan.⁷⁶

Intussen schijnt in het college van secretarissen-generaal toch enige bezorgdheid te hebben geheerst over bovengenoemde voorbereidingen. Tijdens een vergadering op 19 februari '42 werd immers opgemerkt, 'dat het ook wel eens goed zou zijn de Duitse overheid er op te wijzen, dat te grote ijver bij de arbeidsbemiddeling (kon) schaden'. Zulks werd geïllustreerd aan een groep van 400 boeren die naar Oost-Europa waren vertrokken. Deze 'expeditie' zou bij gebrek aan werkgelegenheid 'niet zeer bevredigend zijn verlopen'.

De strijd om de gewijzigde dienstverplichting

De in de vorige paragraaf genoemde besluiten beoogden, zo zagen wij, het aanwezige arbeidspotentieel op meer efficiënte wijze dan voorheen aan de belangen van de Duitse oorlogvoering dienstbaar te maken. Door gestadige inkrimping van de niet-*kriegs-wichtige* produktie, de concentratie van bedrijven en het stilleggen van niet direct voor de voedselvoorziening belangrijke werkverschaffingsobjecten hoopten de Duitsers bovendien het aantal werklozen te doen stijgen en op deze wijze het beoogde doel te bevorderen. Zolang de bezetter echter niet over de middelen beschikte waarmee hij deze 'vrijgemaakte' arbeiders ook kon *dwingen* in Duitsland te werken, misten de voren-genoemde maatregelen hun effect. De wijziging van de bestaande verordening op de dienstverplichting en wel zodanig dat arbeiders nu ook in Duitsland konden worden tewerkgesteld, was dan ook een noodzakelijk sluitstuk op de activiteiten van de

⁷¹ VO 32/42. ⁷² A.H., 26 maart 1942. ⁷³ GAB-Maastricht in Oorl. 'Op de adviezen werden steeds redenen aangegeven waardoor de arbeider was vrijgesteld voor tewerkstelling in Duitsland, ongeacht of deze op waarheid beruisten of niet. De meest gebruikte redenen waren: afgekeurd voor Duitsland, betrokkene heeft 3 kinderen beneden de 16 jaar, vrijgesteld wegens ziekte van de echtgenote enz.'. ⁷⁴ Not. SSGG, 29 jan., 1942 en 5 feb. 1942. ⁷⁵ Ibid., 19 feb. 1942. ⁷⁶ Ibid., 5 feb. en 19 feb. 1942.

Duitsers die er op gericht waren, de nieuwe moeilijkheden beter te kunnen oplossen.

Aanvankelijk hadden verschillende Duitse autoriteiten bezwaren laten horen tegen de invoering van een arbeidsdwang naar gebieden buiten Nederland. In september 1941 had het *Auswärtige Amt*, naar aanleiding van Fischböck's voorstel in augustus 1941, geadviseerd een dergelijke maatregel beslist niet in te voeren. Dit ministerie was zich 'die formelle Völkerrechtswidrigkeit' ener gedwongen tewerkstelling in Duitsland volkomen bewust en wees op de te verwachten politieke gevolgen in de neutrale staten en de andere bezette gebieden. In dit verband bracht het in herinnering, hoe de deportatie van Belgische arbeiders in 1916-1917 tot 'unendlich viel böses Blut' had geleid. Onder invloed van de nederlagen aan het Oostfront werden de aanvankelijke geuite bezwaren echter naar de achtergrond geschoven of niet meer te berde gebracht. Dit gold niet alleen voor het *Auswärtige Amt*, maar ook voor Seyss-Inquart en Rauter. Nadat begin februari het *Auswärtige Amt* verklaard had dat de beslissing ener 'sozusagen zwangsweise Verschickung' – men lette thans op 'sozusagen' – bij Goering of Seyss-Inquart lag, was laatstgenoemde direct bereid, de wijziging van de dienstverplichting op 14 februari af te kondigen, mits van Goering geen andere aanwijzingen zouden komen. Korte tijd daarna kreeg Seyss-Inquart van Goering de telefonische mededeling, reeds in de eerste week van maart tot afkondiging over te gaan.⁷⁷

Inmiddels was ook Dr. Dr. K. O. Rabl, de belangrijkste juridische adviseur van de Rijkscommissaris overstag gegaan. Was hij aanvankelijk van mening geweest, dat de uitbreiding van de dienstverplichting in strijd was met het volkenrecht, op 14 februari verkondigde hij dat deze maatregel goedschiks of kwaadschiks op de koop toe moest worden genomen, als er een dringende behoefte aan arbeiders in Duitsland was.⁷⁸ Een overtuigd voorstander van de dienstverplichting was hij overigens niet. Zo deed hij begin maart, ongeveer drie weken na zijn bovengenoemde uitspraak, Seyss-Inquart, Wimmer, Schmidt en Boening de suggestie, eerst in één ander land deze maatregel in te voeren en op 17 maart herhaalde hij dit.⁷⁹ Uiteraard was Boening in het geheel niet ingenomen met dergelijke voorstellen. Hij immers was direct verantwoordelijk voor het leveren van arbeiders. Naar zijn mening kon Rabl de achtergronden van de arbeidsinzet niet beoordelen. Boening was ook gebelgd over het feit, dat hij niet zelf de door hem opgestelde redactie betreffende de wijziging van de VO 42/41 aan de Rijkscom-

⁷⁷ a O. Bene (*Der Vertreter des Auswärtigen Amtes* bij het Rijkscommissariaat) aan Dr. K. O. Rabl (hoofd v.d. *Abt. Rechtssetzung* van de *GKfVJ*), 12 feb. 1942. b Telexbericht van Seyss-Inquart aan Goering, 11 feb. 1942. c Telexbericht van Schmidt aan Fischböck, 2 mrt. 1942. d Begin februari was Rauter een notitie voorgelegd, waarin was vermeld, dat volgens de Engelse zender, de Nederlandse regering na de oorlog die arbeiders ter verantwoording zou roepen, die in Duitsland gingen werken. Op dit aan Rauter voorgelegd bericht, plaatste hij de woorden: 'Dienstpflicht einführen'. 10 feb. 1942. Een dergelijke mededeling van Radio Oranje of een andere Nederlandse of geallieerde zender was echter niet uitgezonden. ⁷⁸ *Aktennotiz* van Rabl. 14 feb. 1942. ⁷⁹ a *Vermerk* van Rabl, 4 mrt. 1942. b Rabl wenste deze maatregel allereerst in andere bezette gebieden omdat deze – volgens hem – 'an die Lösung des Arbeitsproblems soviel langsamer herangehen...' (vooral België). De afkondiging van de uitbreiding van de dienstverplichting in Nederland zou moeten wachten 'bis ein anderes besetztes Gebiet wenigstens in dieser Hinsicht einmal die Führung ergreift'. Rabl aan *Landsgerichtsrat* Dr. Kroise 'mit der Bitte um Vorlage an den Herrn Reichskommissar', 17 mrt. 1942. Op 7 maart 1942 werd in België de dienstverplichting uitsluitend voor België afgekondigd.

missaris kon voorleggen, doch dit moest overlaten aan Rabl wiens reserve met betrekking tot de invoering van de dienstverplichting voor Duitsland hem nu eenmaal niet onbekend was. *'Letzten Endes mache der Ton die Musik.'* Een dergelijke gang van zaken vond Boening niet *'tragbar'*; hij was bereid hieruit de consequenties te trekken, *'da er sich nicht an die Niederlande gebunden fühle...'*. Aldus rapporteerde een vertegenwoordiger van de *BdS* naar aanleiding van zijn gesprek met Boening over deze kwestie.⁸⁰ Tot een aftreden kwam het echter niet. Op de dag dat Boening bovengenoemde bezwaren uitte, 23 maart 1942, werd de wijziging van de dienstverplichting door Seyss-Inquart afgekondigd.

Voorzover ons bekend, werden de Nederlandse autoriteiten met betrekking tot de wijziging van de VO 42/41 buiten het vooroverleg der Duitsers gehouden. Niettemin zal de afkondiging van deze wijziging de leiding van het Rijksarbeidsbureau noch vele directeurs van de arbeidsbureaus hebben verrast. We wezen er reeds op, dat Boening op de vergadering van 18 februari over de dienstverplichting in Duitsland zelf sprak. Enkele weken later, tijdens een bijeenkomst met de directeurs op 6 maart, stelde hij deze kwestie opnieuw aan de orde. De Duitse autoriteiten, zo zeide hij toen, zouden zoveel mogelijk pogen het Nederlands economisch leven in stand te houden; daartoe was voortzetting en zo mogelijk uitbreiding van de *Auftragsverlagerung* nodig. Slechts zij die niet bij de uitvoering van deze orders konden worden betrokken of niet in het voor de Nederlandse behoeften werkende bedrijfsleven waren opgenomen, moesten – en dit was Boening's 'gebiedende eis' – zich 'ter beschikking' stellen voor de arbeidsinzet naar Duitsland. Deze *Einsatz* zou evenals vroeger op 'vrijwillige' basis berusten. Zou de dienstverplichting, aldus verkondigde Boening, ook tot buiten de Nederlandse grenzen worden uitgebreid – en hij gaf daarbij aan, hoe de VO 42/41 zou worden gewijzigd –, dan diende deze echter slechts in het uiterste geval te worden opgelegd.

De Rijkscommissaris achtte het dringend gewenst, de Nederlandse bevolking van de noodzakelijkheid te overtuigen, haar arbeidskracht in dienst te stellen van de Duitse oorlogvoering. *'Menschenführung'* was een essentiële voorwaarde voor het verwezenlijken van de gestelde doelen. Daarom had Seyss-Inquart reeds op 16 februari 1942 beslist dat in het vervolg niet alleen Fischböck, doch deze tezamen met de *Generalkommissar z.b.V.*, Schmidt, coördinator van de Duitse propaganda, alle vraagstukken van de *Arbeitseinsatz* zou behandelen.⁸¹

Na de afkondiging van de gewijzigde dienstplichtverordening gaf Boening in een brief van 1 april 1942 aan Verwey – laatstgenoemde ontving dit schrijven pas op 9 april – nadere instructies omtrent die groepen arbeiders die voor tewerkstelling in Duitsland in aanmerking konden komen. Behalve werklozen en werkverruimingsarbeiders konden zo nodig ook arbeiders die niet aan *wehrwirtschaftlich*-belangrijke orders werkten, voor Duitsland gevorderd worden en kon op hen eventueel de dienstverplichting worden

⁸⁰ Vermerk van een bespreking tussen Fahrenholz en Boening op 23 mrt. 1942, 28 mrt. 1942. ⁸¹ Seyss-Inquart aan Wimmer, 16 feb. 1942.

toegepast. Hij vroeg Verwey in deze geest richtlijnen voor de arbeidsbureaus op te stellen, doch ze eerst hem, Boening, 'vorzulegen'.⁸²

Dezelfde dag, dus op 1 april, stuurde Boening aan de *Aussenstellenleiter* en *Fachwerber* een circulaire waarin ongeveer dezelfde instructies waren opgenomen als die welke aan Verwey waren gegeven. In dit bericht stelde hij hen er tevens van op de hoogte, dat in de komende weken en maanden '*unter allen Umständen eine erhebliche Intensivierung der Anwerbung zugunsten der deutschen Bedarfsträger*' bereikt moest worden. Daarom ook dienden de richtlijnen '*mit sofortiger Wirkung*' uitgevoerd te worden. Boening ging dus tot de aanval over. De *Aussenstellenleiter* en *Fachwerber* gaf hij immers opdracht, direct tot handelen over te gaan, terwijl hij Verwey slechts had verzocht, richtlijnen voor de arbeidsbureaus uit te werken. We vestigen er nog eens de aandacht op, dat Verwey Boenings brief van 1 april pas acht dagen later ontving. Indien Boening de *Aussenstellenleiter* en *Fachwerber* op deze wijze een voorsprong heeft willen geven, dan is dit oogmerk zeker niet in alle opzichten geslaagd. Al spoedig immers was de inhoud van Boenings circulaire uitgelekt en had dit rondschrijven tot onrust onder en onderling overleg van een aantal directeuren van arbeidsbureaus geleid.⁸³ Dit laatste geschiedde o.m. ook na een vergadering op 13 april van de zgn. Contactcommissie; dit was een door het Rijksarbeidsbureau ingesteld orgaan, dat bestemd was om adviezen te geven, alsmede belangrijke maatregelen te bespreken en dat in april 1942 uit acht directeuren (onder wie twee NSB-ers) bestond.⁸⁴ Reeds tijdens de bijeenkomst had Van Lier enkele mededelingen over de nieuwe dienstverplichting verstrekt en had de directeur van het arbeidsbureau Eindhoven verklaard, dat het principieel onmogelijk was, hieraan mede te werken. Na afloop van de vergadering overlegden een aantal leden van de commissie, wat hen te doen stond. Twee van hen, de directeuren van de arbeidsbureaus Eindhoven en Nijmegen, waren van mening dat ontslag 'het enig mogelijke' was. De volgende dag, 14 april, vond onder de directeuren der arbeidsbureaus in het zuiden van het land telefonisch overleg over deze kwestie plaats.⁸⁵ De ongerustheid over de gang van zaken bleef echter niet tot hen beperkt. Dezelfde dag nog diende de directeur van het arbeidsbureau Hengelo zijn ontslag in.⁸⁶ Voorzover ons bekend, hadden toen in totaal drie directeuren Verwey schriftelijk medegedeeld, niet aan de uitbreiding van de dienstverplichting te kunnen meewerken.⁸⁷

⁸² In deze brief schreef Boening: '*Der Abzug aus Betrieben die zur Zeit noch voll arbeiten, ist erst in weiterer Folge und nur dann vorzunehmen, wenn sie keine wehrwirtschaftlich wichtigen Aufträge zu erledigen haben. Welche Betriebe für einen Abzug zunächst nicht in Frage kommen, wird den Arbeitsämtern von mir mitgeteilt werden.*' Deze groep arbeiders zou eerst dan voor tewerkstelling worden aangewezen, indien uit de werklozen, werkverruimings- en *short-time*-arbeiders niet het benodigde aantal arbeiders zou kunnen worden verkregen, dat door de Duitsers op een bepaald moment werd verlangd. Boening aan Verwey, 1 apr. 1942. Zie verder Verwey aan Boening, 17 apr. 1941. ⁸³ a Dir. GAB-Zwolle aan Verwey, 26 apr. 1942. b A. van Boven (ps. van A. van de Kamp), *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 120-121. (afg. Van Boven-Jan Jansen). ⁸⁴ a Verslag bespreking van Bauer met mr. Ph. H. M. Werner, dir. GAB-Eindhoven, 12 mrt. 1946. b Nienhuis Ruys aan Boening, 25 feb. 1942. Arch. RAB, c Van Lier aan *HSV*, 16 mrt. 1942. Arch. RAB. ⁸⁵ Verslag bespreking Bauer met Werner. ⁸⁶ Dir. GAB-Hengelo, A. P. M. van Riel aan Verwey, 14 apr. 1942. ⁸⁷ De verzoeken tot ontslag waren afkomstig van de heren J. J. H. Boonen (Dir. GAB-Venlo), Van Riel en Werner.

Op 15 april, dus temidden van de beginnende onrust, stuurde Verwey per telexbericht de directeuren een afschrift van een brief van Boening van 14 april waarin werd aangekondigd, dat vóór 15 mei 1942 'een groot aantal' metaalvakarbeiders – de volgende dag zou blijken dat het niet minder dan 30.000 waren – in de Duitse metaalindustrie moest worden geplaatst en eventueel ook arbeiders aangewezen konden worden uit die bedrijven die 'belangrijke legeropdrachten' te vervullen hadden. Om deze arbeiders te 'verplaatsen' kon naast de 'normale aanwerving', indien nodig, van de dienstverplichting gebruik gemaakt worden, maar dit mocht slechts geschieden als alle andere middelen tot 'vrijwillige aanwerving' hadden gefaald. In een kort begeleidend schrijven aan de directeuren drong Verwey er op aan, deze 'vrijwillige aanwerving' thans 'tot de uiterste mogelijkheid' toe te passen. Over de dienstverplichting, zo berichtte hij verder, pleegde hij nog overleg en zou hij hen later inlichten.

Waarschijnlijk mede in verband met deze circulaire, deelden opnieuw twee directeuren, de één op 15, de ander op 16 april, Verwey mede, niet te kunnen medewerken als de voorgenoemen maatregelen gehandhaafd zouden blijven.⁸⁸

De ontstemming en ontevredenheid bij de leiding van een aantal arbeidsbureaus misten hun uitwerking op Verwey niet. Dit blijkt o.m. uit zijn bespreking met Schmidt op 16 april en uit zijn brief aan Boening van 17 april waarin hij aan zijn bespreking met Schmidt refereerde. Zoals gewoonlijk trachtte hij de bezetter te overreden zijn eisen te verminderen, opdat na een eventueel compromis een situatie zou ontstaan waarin hij, Verwey, zelfstandiger kon manipuleren en de Duitsers van rechtstreeks, drastisch ingrijpen zouden afzien. Hun optreden en hun dreigementen in januari en februari 1941 in verband met de gedwongen uitzending van metaalarbeiders naar Duitsland, – de 'beroeringen' waren toen 'zeer groot' – was hij niet vergeten, ook niet in de apriildagen van '42 die wij thans beschrijven.⁸⁹

In zijn contact met de Duitsers wees Verwey erop dat met betrekking tot het aantal reeds naar Duitsland uitgezonden arbeiders, dus overwegend werklozen, 'veel bereikt' was. Zou misschien bij uitzondering niet altijd zo doelmatig als mogelijk was zijn gehandeld, dan was hij 'gaarne bereid', mits daarop opmerkzaam gemaakt, 'een verbetering aan te brengen'. Bemiddeling naar Duitsland zou echter slechts dan in aanmerking mogen komen als de voorziening met arbeidskrachten van de onontbeerlijke sectoren van het Nederlands economisch leven niet in gevaar werd gebracht. Verder wees hij er op dat het invoeren van de nieuwe dienstverplichting een ongewenste reactie teweeg zou kunnen brengen en de intensiviteit van de uitzending naar Duitsland eerder remmen dan bevorderen zou. Slechts bij wijze van uitzondering zou dus van de dienstplicht gebruik mogen worden gemaakt. Bij de 'arbeidsbemiddeling' naar Duitsland moest 'het principe van de vrijwilligheid' voorop blijven staan.⁹⁰

De door Verwey aangevoerde argumenten ontmoetten weinig weerstand bij de Duitsers. Zij praatten a.h.w. met hem mee, omdat ze in de eerste plaats zijn mede-

⁸⁸ a L. A. S. H. le Haen, dir. GAB-Roermond, aan Verwey, 15 apr. 1942. b Ir. N. C. L. H. F. Sassen van Vlierden, dir. GAB-Breda, aan Verwey, 16 apr. 1942. ⁸⁹ Not. SSGG, 16 apr. 1942. ⁹⁰ a Not. SSGG, 16 apr. 1942. b Verwey aan Boening, 17 apr. 1942.

werking wensten bij het opleggen van de dienstverplichting indien arbeiders weigerden in Duitsland te werken. Dit was de principiële en belangrijkste kwestie die Schmidt en Boening geen moment uit het oog verloren. Zij konden immers verwachten op grote moeilijkheden te stuiten bij de vervulling van de hun opgedragen taken. Op 9 april had Sauckel, die toen in Nederland was, de levering van 30.000 metaalarbeiders geëist. Naast de tewerkstelling van deze groep – later bekend onder de naam *Holland-Aktion I* – was er bovendien een lopende aanvraag van eveneens 8000 metaalarbeiders. In zijn gesprek met Verwey op 16 april liet Schmidt er dan ook geen twijfel aan bestaan dat de wijziging van de dienstverplichting absoluut noodzakelijk was. En hij voegde er aan toe, *'dass für die deutschen Stellen letzten Endes noch andere Möglichkeiten zur Deckung des Arbeiterbedarfs bestünden'*.⁹¹ Zou geen medewerking van Nederlandse zijde plaats vinden, dus geweigerd worden zo nodig dwang te gebruiken bij de vorderingsacties, dan waren 'ernstige dingen te vrezen...'. Zo o.a. het oproepen van de in mei en juni 1940 vrijgelaten krijgsgevangenen die dan bovendien 'zonder loonbetaling' in Duitsland tewerkgesteld zouden worden. Een dergelijk ingrijpen zou voor Duitsland goedkoper en daarenboven *'in rund 14 Tage'* voltooid zijn.⁹²

Verwey antwoordde hierop, dat hij zich tegen deze plannen 'ook als Ir.' (!) zou moeten verzetten, omdat zulk een massale oproeping tot ontwrichting van een deel van het Nederlands bedrijfsleven zou kunnen leiden.⁹³ Schmidt hield echter voet bij stuk en Verwey verklaarde zich tenslotte *'zur Mitarbeit bereit...'*.⁹⁴ Daarbij speelde echter ook een rol, dat Schmidt niet onwillig bleek concessies te doen of dat althans voorwendde. Zo kreeg Verwey de toezegging dat de dienstverplichting niet op vrouwen zou worden toegepast. De dwangbepalingen zouden beperkt blijven tot de mannen tussen 18 en 40 jaar. Verder zouden de arbeiders niet willekeurig worden aangewezen. Eerst zouden de ongehuwden aan de beurt komen, daarna de gehuwden en van deze laatste groep weer eerst de jongeren.⁹⁵ Ook kreeg hij van Schmidt de verzekering dat de directeuren die niet bereid waren mede te werken, niet zouden worden gearresteerd als ze zich niet *'hetzerisch'* zouden gedragen.⁹⁶ Tevens kreeg hij nog de toezegging, dat met het belang van het Nederlandse bedrijfsleven en de voedselvoorziening rekening zou worden gehouden – 'ten volle'.⁹⁷

Nog dezelfde dag – dus op 16 april – bracht Verwey in een vergadering van het college van secretarissen-generaal verslag uit van zijn besprekingen met Schmidt. Naar aanleiding van de hem gestelde vraag in hoeverre de verantwoordelijkheid voor het opleggen van de dienstverplichting 'op Nederlandse schouders' kwam te rusten, merkte hij op, dat men zich op het standpunt zou kunnen stellen dat het beter ware, wanneer de Duitsers 'de verplichte arbeidsbemiddeling' zelf ter hand namen. Naar zijn mening zouden 'de betrokken Nederlandse volksgroepen' hierbij echter niet gebaat zijn. Hij achtte het 'aanvaardbaar', dat de Nederlandse ambtenarij 'ten bate van het Neder-

⁹¹ Vermerk van een bespreking van Müntinga en een ambtenaar van de *BdS* op 18 apr. 1942, 20 apr. 1942. Doc. NIK-12607. ⁹² a Not. SSGG, 16 apr. 1942. b NIK-12607. ⁹³ Not. SSGG, 16 apr. 1942. ⁹⁴ NIK-12607. ⁹⁵ Not. SSGG, 16 apr. 1942. ⁹⁶ Verwey aan Boening, 17 apr. 1942. ⁹⁷ Not. SSGG, 16 apr. 1942.

landse volk het offer brengt, bij deze arbeidsbemiddeling haar taak te vervullen'.⁹⁸ Blijkbaar waren de aanwezigen het hiermede wel eens, want kritiek op Verwey's mededeling dat hij een regeling zou ontwerpen waarbij 'met de Duitse bedoelingen' rekening werd gehouden, werd niet geuit. Uit de notulen van de vergadering blijkt zulks althans niet. Integendeel, Hirschfeld – die van de onderhandelingen op de hoogte was – verklaarde, dat hij 'het aspect van deze zaak, zoals hij die aanvankelijk leerde kennen... aanzienlijk verbeterd' achtte.⁹⁹

Na de oorlog verklaarde Verwey een ontwerp-schrijven aan de Rijkscommissaris – met verzoek om ontheffing van zijn functies van wnd. secretaris-generaal en directeur-generaal van het Rijksarbidsbureau – met Schmidt te hebben besproken. Na advies van enkele raadgevers en de bespreking met Schmidt trok hij deze brief echter weer in. De niet-NSB secretarissen-generaal zouden unaniem van mening zijn geweest, dat Verwey 'het schip-in-gevaar' niet moest verlaten.¹⁰⁰

Was Verwey in principe bereid, de dienstverplichting voor het 'buitenland' te aangaan, een steeds groter aantal directeuren zou zich in de komende dagen hiervan als openlijke tegenstanders laten kennen. Ondanks Verwey's mededeling in de circulaire van 15 april, dat omtrent de dienstverplichting nog overleg werd gepleegd en nader zou worden bericht, volgden in de daarop volgende dagen nog enkele directeuren het voorbeeld hunner collega's en hadden omtrent de 20ste april 7 van de 37 directeuren Verwey ervan verwittigd, niet aan de uitbreiding van de dienstverplichting te willen meewerken. Dit was voor de HSV een hoogst onaangename gang van zaken daar op deze wijze de uitzending der 30.000 metaalarbeiders vóór 15 mei in gevaar werd gebracht. En dit gold temeer, omdat het lagere personeel der betrokken arbeidsbureaus het standpunt der directeuren vernam en met instemming begroette. Boening, die omtrent de heersende ontevredenheid was ingelicht en ook gehoord had dat een aantal directeuren telefonisch contact had gehad over hun eventueel aftreden,¹⁰¹ wenste die situatie niet te laten voortbestaan; om deze redenen en naar aanleiding van een gesprek met Verwey op 20 april over deze kwestie, verzocht hij de directeuren op 22 april naar

⁹⁸ Not. SSGG, 16 apr. 1942. ⁹⁹ a Not. SSGG, 16 apr. 1942. b Verhoor Verwey PRA-A'dam, 22 nov. 1946. ¹⁰⁰ a Verslag bespreking van Sijes met Verwey, 8 nov. 1955. b Behalve de genoemde secretarissen-generaal won Verwey o.m. advies in bij mr. A. L. Scholtens, de niet tot de NSB behorende secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, prof. dr. J. van Dam, en de vroegere chef van het Afwikkelingsbureau van het departement van Defensie, B. R. P. F. Hasselman. Verwey: S.Z. in bezett. tijd, p. 22. Volgens mr. Scholtens had deze zaak een zo belangrijk politiek karakter, dat de portefeuille-kwestie niet alleen door Verwey, maar door het gehele college moest worden gesteld. (Zie: Zuiv. rapp. Cleveringa). ¹⁰¹ De leider van de *Aussenstelle* Arnhem van de HSV schreef hierover aan Boening en voegde eraan toe: '*Ich sehe darin einen offenen Widerstand und eine Sabotage unserer Arbeit, denn die Herren werden ja nicht jetzt auf einmal alle in Gewissenskonflikte kommen... Wenn wir auf der einen Seite den Niederländer, der der Dienstverpflichtung nicht nachkommt, in ein Erziehungslager stecken, dann können wir auf der anderen Seite die Führer dieses Widerstandes nicht einfach nur aus ihrem Amt entlassen, sondern müssen dafür sorgen, dass sie keinen schädlichen Einfluss mehr auf die Massen nehmen können. Ich halte es daher für notwendig, dass diejenigen Amtsleiter, die durch ihr Rücktrittsgesuch bei der Dienstverpflichtung nicht mitarbeiten wollen, schnellstens einem Erziehungslager übergeben werden.*' 20 apr. 1942. Doss.: Bericht über die Direktoren und stellvertretenden Direktoren bei den Arbeitsämtern.

Den Haag te komen om de gerezen moeilijkheden te bespreken. Nieuwe argumenten om de directeuren te overtuigen waren er echter niet. Het op 22 april 1942 door hem gehouden betoog was daarom in feite een herhaling van wat hij reeds bij voorgaande gelegenheden had verklaard. Zo wees hij op de economische en sociale noodzaak om het groot aantal geheel-werklozen en *short-time* arbeiders tewerk te stellen¹⁰² en op de medewerking die de directeuren hierbij moesten verlenen. Boening bracht in herinnering dat de Duitse autoriteiten de *Auftragsverlagerung* steeds tot het uiterste hadden bevorderd en dit ook in de toekomst zouden doen. Tot een opheffing van de zichtbare en onzichtbare werkloosheid zou dit echter nooit kunnen leiden en evenmin zou de werkloosheid uit interne oorzaken in Nederland kunnen verminderen. Daarom moesten, naar zijn mening, de arbeiders elders worden tewerkgesteld en kon hij de door de directeuren aangevoerde bezwaren tegen de dienstverplichting niet begrijpen – in elk geval niet voorzover de tewerkstelling slechts als een sociale en opvoedkundige zaak werd beschouwd; het toepassen van de bepalingen van de verordening op de dienstverplichting op weigeraars was immers slechts één der middelen bij de opvoeding van de mens tot waardevol arbeider. Opnieuw gaf hij de directeuren de verzekering, dat de dienstverplichting 'aan het einde' van alle overredingspogingen moest staan. Blijkbaar om vertrouwen te wekken vertelde hij, dat hij de vorige dag de *Fachwerber* had bedreigd met doodschieten, wanneer deze de dienstverplichting zodanig zouden misbruiken dat zij als straf werkte. De dienstverplichting, zo verduidelijkte Boening zijn bedoelingen, moest op dezelfde wijze worden gehanteerd als het spaanse rietje tegen een kind, dat ondeugend was: '*Ich hasse doch meine Bübchen nicht*' – aldus deze Duitser – '*wenn ich ihm mal die Hose stramm ziehe; ich liebe es ja aus tiefster Seele, es tut mir weh, wenn ich ihm drei Streiche über das strammgezogene Höschen ziehen muss; aber ich empfinde, indem ich das Bübchen so strafe, dass ich damit eine Erziehungsmaßnahme höchsten Wertes ausübe. Ich darf es aber nicht tun aus irgendeiner Exaltation; ich muss es in voller Überlegung aus Erziehungsgründen tun. Genau so ist es mit der Dienstverpflichtung.*'¹⁰³

Nu het invoeren van de dienstverplichting een kwestie was van 'arbeidsethische' aard en de directeuren dus hiertegen nauwelijks enig bezwaar zouden kunnen doen gelden – tenzij de educatie-methode zelf werd afgewezen – restte Boening de taak, hen te overtuigen van het feit dat alle arbeiders, gedwongen of niet-gedwongen en waar dan ook tewerkgesteld, in Nederland of Duitsland, in het algemeen een gelijke bijdrage gaven aan de Duitse oorlogvoering. De scheidingslijnen tussen de arbeid voor bewapeningsindustrie en de niet-*kriegswirtschaftliche* bedrijven – dus tussen de rechtstreekse en niet-rechtstreekse medewerking aan de vijand – waren z.i. praktisch onmogelijk aan te geven. En daarbij beriep hij zich op een voorbeeld afkomstig van Verwey, die gezegd had dat ook het melken van een koe een functie was die de Duitsers ten goede kwam.¹⁰⁴

¹⁰² Volgens Boening waren er nog meer dan 100.000 bij de arbeidsbureaus geregistreerde werklozen die ook ondersteuning hadden; tevens waren er 60.000 mensen werkzaam in de werkverruiming en ongeveer 110.000 mensen in de bedrijven waarvan 52.000 nul uren werkten, 30.000 minder dan 24 uur en de overigen tussen 24 en minder dan 48 uur. Verg. dir. 22 apr. 1942 p. 2. ¹⁰³ Verg. dir., 22 apr. 1942, p. 6. ¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 7.

Zoals we nog zullen zien, leidde ook deze poging van Boening niet tot het resultaat, dat hij had gehoopt, nl.: het opleggen van de dienstverplichting door de directeuren der arbeidsbureaus zelf.

Ook Verwey voerde op deze bijeenkomst het woord. In het bijzonder wees hij op de verzachtende bepalingen; blijkbaar verwachtte hij hiervan een meer tegemoetkomende houding der directeuren. Zo deelde hij o.m. mede, dat contractbrekers rechtszekerheid zou worden gegeven, daar zij binnen 2 × 24 uur in beroep konden gaan tegen een verplichte tewerkstelling en dat ten aanzien van de aanstaande uitkammering der metaalbedrijven slechts die metaalarbeiders zouden worden aangewezen waarover tussen de ondernemer en de te vormen uitkamcommissies overeenstemming was bereikt. De arbeidsbureaus zouden de arbeiders dus niet aanwijzen, maar de dienstverplichting moeten opleggen aan hen die geen gevolg wensten te geven aan het besluit dat tussen beide bovengenoemde groepen was genomen. De directeuren hadden, naar de opvatting van Verwey, 'hier dus feitelijk een zuiver instrumentswerk'. Verder verwittigde hij hen ervan dat gewetensbezwaren tegen het toepassen van de bepalingen omtrent de dienstverplichting zouden worden gerespecteerd, de betrokken personen hun ontslag zouden kunnen indienen en geen gevangenisstraf tegen hen zou worden uitgesproken, mits zij zich van 'hetzen' – aldus Verwey die Nederlands sprak – onthielden. Tenslotte verzocht hij aan de directeuren die een verzoek tot ontslag hadden ingediend, dit nogmaals te overwegen; misschien zouden zij naar aanleiding van de uiteenzettingen op deze vergadering 'tot een ander inzicht' komen. Een beslissing omtrent het ingediende ontslag zou hij pas nemen als hij na deze vergadering een bevestiging hiervan zou hebben ontvangen.¹⁰⁵

Van de door Boening gestelde mogelijkheid om vragen te stellen – '*ich vertrage jedes abfällige Urteil*',¹⁰⁶ zo zeide hij – maakten enkelen gebruik. Zo b.v. de directeur van het arbeidsbureau Tilburg, dr. W. L. P. M. de Kort, die liet blijken niet bereid te zijn, medewerking te verlenen arbeiders naar de wapenindustrie te bemiddelen. 'U zult... begrijpen', zo richtte hij zich tot Boening, 'dat als b.v. aan mij gevraagd zou worden op een tijdstip, dat er geen krachtig en zelfstandig Nederlands gezag bestaat, mede te werken aan het strijden met de wapenen tegen mijn landgenoten, ik niet mede zou werken. Echter rijst de vraag welk onderscheid er is tussen directe en indirecte medewerking'. En hij vervolgde in het Duits: '*Wo die Grenze liegt, ist nicht ganz scharf zu stellen. Das ist eine persönliche Frage. Ich glaube dass ich dieses nach vorne bringen musste. Ich wollte auch noch eine andere Sache nach vorne bringen; ich habe mit Vergnügen gehört dass Sie das Wort 'Angst' aus Ihrem Lexikon herausgesetzt haben. Wir Niederländer sind ein Volk mit einer schönen Vergangenheit. Wir sind Menschen die auf dem Standpunkte stehen, dass wir kein Risiko nehmen wenn es nicht notwendig ist; wenn es wohl notwendig ist, nehmen wir das Risiko und dann haben wir dabei auch keine Angst. Ich glaube dass wir, Deutschen und Niederländer, am besten arbeiten können wenn wir*

¹⁰⁵ Verg. dir., 22 apr. 1942, p. 9-10. ¹⁰⁶ Ibid., p. 8.

*beide ohne weiteres diese Sache von direkter oder indirekter Mitarbeit besprechen, ohne Angst.*¹⁰⁷

Het antwoord van Boening was in principe hetzelfde als hetgeen hij reeds eerder had betoogd. Hoe langer men er over nadenkt, zo zeide hij, des te meer komt men tot het resultaat, *'dass es hier überhaupt keine Grenze gibt'*. Maar wanneer iemand gewetensbezwaren had in een wapenfabriek te werken, kon men hem rustig ergens anders plaatsnemen. *'Die Zeit der Überzeugung aller von der Notwendigkeit des ungehemmten Einsatzes wird kommen; sie soll aber nicht erzwungen werden. Dieses braucht Zeit.'*¹⁰⁸

Voorzover uit het verslag van deze vergadering blijkt, was er van alle vragenstellers (er waren er acht) slechts één, nl. de directeur van het arbeidsbureau Rotterdam, A. N. van Mill, die op de kern van de zaak inging. Hij deed dit als volgt. Ongeveer een half jaar geleden, zo zeide hij, weigerden twee werkloze kantoorbedienden in Duitsland te gaan werken. Hun ondersteuning werd toen ingehouden. Hiertegen verweerden beide personen zich met de opmerking, dat het in strijd was met het volkenrecht, hen te *verplichten*, in Duitsland te werken. De kantoorbedienden werd echter geantwoord, dat zij niet verplicht werden. Dit kon slechts geschieden door de bevelhebber van de bezettende macht en wel voor de voorziening in de behoeften van het bezettingsleger. Beide personen hadden de keus, de arbeid in Duitsland te aanvaarden of niet. In het laatste geval zou geen uitkering worden verstrekt. En dit was niets nieuws; zij zou ook geweigerd zijn als arbeid in Nederland geweigerd werd. Na deze uiteenzetting, aldus Van Mill, gingen beide personen weg. Wanneer ze echter nu terug zouden komen, zo vervolgde hij, zouden zij zeggen, *'niet voor de behoeften van het bezettingsleger en door de Duitse bevelhebber te zijn verplicht, maar door mij'*. Van Mill, die hier dus de bepalingen van artikel 52 van het Landoorlogreglement in het geding bracht, eindigde zijn betoog met de vraag of hij verplicht was, de met deze bepalingen in strijd zijnde dienstverplichting op te leggen.¹⁰⁹

In zijn antwoord trachtte Boening – die terdege wist dat de dienstverplichting, naar de woorden van Rabl, *'völkerrechtswidrig'* was – te kunnen volstaan met de opmerking, dat de maatregelen van de bevelhebber niet door hem persoonlijk, maar door door hem gemachtigde organen uitgevoerd werden. Boening's opmerking leende zich nauwelijks tot replek, daar zijn ondeskundig, maar ook moedwillig gejongleer met de bepalingen uit het Landoorlogreglement – *'wo steht übrigens im Völkerrecht, dass England die gesamte Nahrungsmittelzufuhr blockieren darf?'*¹¹⁰ – dit onmogelijk maakten. De niet tot de NSB behorende directeuren zullen dan ook weinig door Boening's uiteenzettingen zijn overtuigd; ook de mededelingen van Verwey vermochten hen niet – zo zal nog blijken – tot andere opvattingen te brengen.

Ofschoon alle niet tot de NSB behorende directeuren vrijwel unaniem van mening waren dat het opleggen ener dienstverplichting hunnerzijds niet kon worden geaccepteerd, aarzelden sommigen het voorbeeld te volgen van hen die direct na de 22ste april hun verzoek tot ontslag indienden of de eerste ontslagaanvraag bevestigden. Van een

¹⁰⁷ Verg. dir., 22 apr. 1942, p. 14. ¹⁰⁸ Ibid., p. 15. ¹⁰⁹ Ibid., p. 19. ¹¹⁰ Ibid., p. 19.

gesloten front tegen de Duitsers was dus, ondanks alle overige eensgezindheid, nog geen sprake.

Hierin kwam een meer gunstige wending na een verzoek van de niet-nationaal-socialistische Rooms-Katholieke directeuren aan de aartsbisschop van Utrecht, Monseigneur dr. J. de Jong, zich uit te spreken over de door hen te volgen gedragslijn. Op 24 april had De Kort – hij zelf had toen nog niet om ontslag gevraagd – de aartsbisschop schriftelijk op de hoogte gesteld van het conflict waarvoor de directeuren waren gesteld, van de uiteenzettingen van Boening en Verwey op 22 april 1942, van de daar door hem en Van Mill gemaakte opmerkingen en van de overwegingen die de goede rooms-katholieke directeuren (elf in aantal) tot het opzeggen van de bestaande medewerking aanleiding zouden kunnen geven. Hij voegde hieraan echter toe, dat verschillende motieven waren aan te voeren, die voor 'aanblijven' zouden pleiten. De Kort dacht hierbij niet alleen aan het personeel der arbeidsbureaus en aan alle anderen die de betrouwbare directeuren in deze moeilijke tijd zouden missen, maar ook aan de financiële moeilijkheden waarin de gezinnen zouden geraken die vroeger door de 'goede' directeur werden geholpen welke laatste 'steeds bereid stond om, indien enigszins mogelijk, recht voor voorschrift te doen gelden'. Door het aftreden der rooms-katholieke directeuren, zo lezen wij verder, ontviel – hoewel misschien tijdelijk – de overwegende invloed welke de katholieken in deze tak van dienst door de personeelsbezetting hadden weten te verwerven. In zijn brief wees De Kort er nog op, dat vijf van de elf niet tot de NSB behorende rooms-katholieke directeuren, deze motieven niet van voldoende betekenis achtten om hun functie te blijven vervullen en hun ontslag hadden gedeponereerd. Het merendeel der zes andere rooms-katholieke directeuren daarentegen, kende aan deze motieven 'een zodanige waarde toe, dat zij met zorg voor een beslissing' vervuld waren. Tevens maakte hij er melding van, dat van niet-katholieke zijde de ontslagen konden worden verwacht van vijf directeuren, dat enkelen nog aarzelden en drie andere Nederlands-Hervormde directeuren hadden besloten, zich naar het advies van de aartsbisschop te richten. Bij een eventuele beslissing, dat medewerking niet gewenst of mogelijk was, zouden 20, dus ongeveer drie-vierde deel van alle politiek betrouwbare directeuren (van de 37 in totaal waren 9 NSB-ers) het ambt neerleggen. Tot slot stelde De Kort de aartsbisschop de vraag of ook het personeel 'onzer arbeidsbureaus' ontslag diende aan te vragen. Velen immers vroegen advies, wat te doen. Aan zijn eigen bureau bestond zelfs aandrang collectief met hem mee te gaan, wanneer hij zou aftreden. Met betrekking tot de stemming in zijn gewest maakte De Kort er gewag van, dat van de 57 opgeroepen voor Duitsland niet minder dan 56 verklaarden, 'liever iedere consequentie te aanvaarden dan aan deze dwang te gehoorzamen'. Berichten van collega's wezen in dezelfde richting.¹¹¹

Twee dagen later werd De Kort door de aartsbisschop ontvangen en besliste deze: 'Het is de katholieke directeur niet geoorloofd, aan de uitvoering van deze maatregel

¹¹¹ Deze brief is opgenomen in GAB-Tilburg in oorl.

vrijwillig zijn medewerking te verlenen'.¹¹² Dit betekende voor de Rooms-Katholieke directeuren dus praktisch, dat zij 'hun post dienden te verlaten'.¹¹³ De uitspraak van de aartsbisschop was van belang, daar, zoals gezegd, ook enkele niet-katholieke directeuren dit advies zouden volgen. 'Zeer moe van een en ander' ging De Kort na het onderhoud, waaraan o.a. ook A. C. de Bruijn, voorzitter van het Rooms-Katholiek Werklieden Verbond en pater dr. S. Stokman O.F.M. hadden deelgenomen 'als een opgewekt en verlost mens huiswaarts...'. Daar beantwoordde hij 'gedurende de gehele verdere avond telefoontjes...'.¹¹⁴ De volgende dag, 27 april, belde hij de *Aussenstelle* 's-Hertogenbosch van de *HSV* op en deelde hij mede, dat hij zijn medewerking aan de toepassing van de dienstverplichting weigerde. Ondanks bedreiging met concentratiekamp en gevangenisstraf hield hij voet bij stuk en stelde hij Verwey per expresse van zijn besluit op de hoogte.

Naar schatting hadden op 27 april ongeveer 20 directeuren hun ontslag ingediend en 20 adjunct-directeuren geweigerd, de plaatsen der aftredende directeuren in te nemen. Dit was echter niet alleen te danken aan het advies van de aartsbisschop. Vóór de 26ste april, dus vóór diens beslissing, hadden reeds 11 van de 28 niet tot de NSB behorende directeuren hun medewerking opgezegd. Onafhankelijk van het aartsbischoppelijk advies hadden anderen, zelfstandig of na onderling overleg, het juiste besluit weten te vinden. Zo had de directeur van het arbeidsbureau Rotterdam Verwey reeds op 23 april medegedeeld dat hij als ambtenaar, en gelet op art. 52 van het Landoorlogreglement, 'onoverkomelijke gewetensbezwaren' had tegen de dienstverplichting, de uit deze dienstverplichtingsregeling voortvloeiende werkzaamheden niet kon verrichten, daarom verzocht dat men hem van zijn werkzaamheden zou ontheffen en hem andere, passende werkzaamheden opdragen, waarin hij niet voor een dusdanig gewetensconflict werd gesteld.

Intussen giste het in het gehele land onder de personeel van de arbeidsbureaus; zij waren vrijwel alle solidair met hun chefs. Hierover schreef De Kort enkele dagen later aan een vriend: 'De houding van het personeel over het hele land was: Wij blijven, want wij zijn zuiver uitvoerend orgaan, zonder eigen verantwoording. Wanneer men ons de plaats van de directeur toekent, gaan wij echter zonder meer, want dan gelden voor ons de motieven onzer chefs en bovendien nog de solidariteit, die ons met onze chefs bindt. Indien echter tot arrestatie onzer chefs wordt overgegaan, volgt onmiddellijk staking van de overgrote meerderheid. Mijn eigen personeel wilde reeds uit solidariteit in zijn geheel met mij heengaan, maar ik heb zulks voorkomen.'¹¹⁵

¹¹² Deze beslissing was op de volgende punten gebaseerd: 'a) het doel, dat voorzit bij dit ingrijpen in de persoonsrechten van de mensch, is voor de katholiek niet acceptabel en voor hem beslist in strijd met de natuurlijke deugd van Vaderlandsliefde. b) de Directeur is een hoofdamtenaar, die door de laatste administratiefrechtelijke bepalingen en o.a. ook door de inhoud van het verplichtingsbesluit, *zelfstandige* verantwoording draagt.' Brief van De Kort aan een vriend, 4 mei 1942 (afgekort: De Kort aan een vriend). Deze brief is opgenomen in: GAB-Tilburg in oorl. Zie ook: *Tilburg in de oorlogsjaren, 1940-1945*. Geen datum. ¹¹³ Mag. Dr. S. Stokman OFM, *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*, (afg. Stokman, *Verzet bisschoppen*), p. 120. ¹¹⁴ De Kort aan een vriend, 4 mei 1942. ¹¹⁵ *ibid.*

Het toenemend aantal verzoeken tot ontslag, de bedreigingen die geen effect sorteerden (in sommige plaatsen hadden de Duitsers, ondanks de aanvankelijk geruststellende verklaringen toch met de kogel bedreigd) en niet in het minst de stijgende onrust onder een groot deel van het personeel der arbeidsbureaus sedert de 22ste april, bracht de Duitsers in grote onzekerheid omtrent de vraag of aan het eenmaal ingenomen standpunt, dat de directeuren de dienstverplichting zouden moeten opleggen, moest worden vastgehouden. Al waren de eerste resultaten van de inmiddels begonnen *Holland-Aktion I* voor hen niet slecht – de bedreiging met de dienstverplichting had reeds tot 'vrijwillig' vertrek van arbeiders geleid¹¹⁶ – niettemin vreesden de Duitsers dat de toekomstige uitzending naar Duitsland in gevaar zou komen, als overal in het land bekend werd dat het gros van het ambtenarencorps der arbeidsbemiddeling geweigerd had, aan de gedwongen tewerkstelling van werkende arbeiders mede te werken. Onder deze omstandigheden besloot de bezetter, gehoor te geven aan het van Nederlandse zijde reeds eerder geopperd denkbeeld om de dienstverplichting door de *Fachwerber* te laten opleggen, indien er bij de Nederlandse directeuren gewetensbewaren bestonden.¹¹⁷ In feite betekende dit, dat de Duitse autoriteiten – aldus één der *Aussenstellenleiter* der HSV – 'den renitenten niederl. Arbeitsvermittlungsböhrden das Feld räume und geradezu weitere Beispiele einer solchen Sabotage herausfordere'.¹¹⁸ Doch de bij deze zaak betrokken leidende Duitse autoriteiten hadden blijkbaar geen andere keus; op 28 april werd Verwey van de wijziging op de hoogte gesteld. Nog dezelfde dag verzocht hij 21 directeuren, wier bezwaren tegen de toepassing van de dienstverplichting hem bekend waren, de volgende dag op zijn departement te komen.

Op deze vergadering deelde Verwey mede, dat de toestand 'grondig' was veranderd en dat in het vervolg het zgn. dienstplichtformulier bij eventuele bezwaren van de directeur door de *Fachwerber* zou worden ondertekend.¹¹⁹ Hij gaf de directeuren de raad, van de geboden mogelijkheid gebruik te maken. Ten aanzien van de contractbrekers waren de Duitsers echter niet bereid – zoals op de vergadering van 22 april was toegezegd – de mogelijkheid tot appèl toe te laten. Zelfs schenen er bij hen weer plannen te bestaan tot intrekking van de distributiebewijzen over te gaan, maar hiertegen, zo voegde hij er aan toe, zou hij zich verzetten. Vertrouwelijk stelde Verwey de directeuren er van op de hoogte, dat o.m. de secretarissen-generaal die niet tot de NSB behoorden, hem unaniem hadden aangeraden, zijn post niet te verlaten. Een der hem gegeven adviezen, zo zeide hij, luidde, dat door aan te blijven een verdere toename van NSB-ers bij het Rijksarbidsbureau en bij de arbeidsbureaus – en dat trachtte de NSB in die dagen te bereiken – werd belemmerd. Het hem gegeven advies achtte Verwey 'even bindend voor de directeuren... als voor hem persoonlijk'. Zij hadden 'de *plicht*... om

¹¹⁶ NIK-12587. Bespreking van een vertegenwoordiger van de BdS met Müntinga op 25 april '42.

¹¹⁷ a *M.a.d.N. Jahresbericht* 1942 p. 108. b De Kort aan een vriend, 4 mei 1942. ¹¹⁸ *Aussenstellenleiter des BdS*'s-Hertogenbosch aan de BdS, 29 apr. 1942. ¹¹⁹ Bij VO 48/42 (1 mei 1942) werd de VO 26/42 gewijzigd. Voortaan zou de dienstverplichting kunnen worden opgelegd 'door een door de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied (Commissaris-Generaal voor Bijzondere Aangelegenheden) gemachtigde instantie' óf de Directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau. De Duitse instantie was in de praktijk de *Fachwerber* aan het arbeidsbureau.

te blijven'. Opnieuw herhaalde hij echter dat de directeuren die wegens gewetensbezwaren ontslag meenden te moeten nemen, geen gevangenisstraf behoeften te duchten. Verder zou hij bepleiten dat hun in ieder geval drie maanden salaris zou worden uitgekeerd; over de eventuele pensioenaanspraken zou nog nader worden onderhandeld. De directeuren die niet het dienstplichtformulier zouden ondertekenen en dit dus door de *Fachwerber* zouden laten doen, vroeg hij toch niet geheel afzijdig te blijven. Hij verzocht hun er voor te willen waken, dat bij de toepassing van de dienstverplichting geen 'onsociale maatregelen' zouden worden genomen (zo was eens een vader met zeven kinderen aangewezen) en indien zulks toch geschiedde, dit de directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau dadelijk per telex mede te delen. Op deze vergadering bracht Verwey de directeuren ook nog onder de aandacht, dat zij die zouden blijven eventueel wel zouden moeten meewerken aan het opleggen van de dienstverplichting in Nederland zelf, omdat dit van groot belang voor de voedselvoorziening was. In dit verband wees hij er op dat bij een minimum omvang der werkverruimingswerken door ontginningen en andere werkzaamheden in 1943 circa 400.000 broodrantsoenen meer aan de bevolking zouden kunnen worden verstrekt.¹²⁰

Na de concessie der Duitsers was voor het merendeel der directeuren, ook voor Van Mill, het gewetensbezwaar vervallen en na een beroep van Verwey op degenen, 'wier zenuwen het nog konden verdragen om aan te blijven ten behoeve van het vaderland',¹²¹ stemden – op enkele uitzonderingen na – allen er in toe, hun functies voorlopig te blijven uitoefenen. Dat op deze vergadering de vrees ener beheersing van het Rijksarbeidsbureau door nationaal-socialisten een rol speelde, blijkt o.m. uit Van Lier's verklaring, dat hij 'geen minuut langer' in functie zou blijven als een NSB-er tot directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau zou worden benoemd of als hij zou merken, dat hij – zoals naar het scheen wel eens door enkele *Aussenstellen* werd gesuggereerd – slechts bij de gratie van de Duitsers gehandhaafd bleef. Met inachtneming van deze beide punten zou hij, nu ook de meeste directeuren geen ontslag zouden vragen, niet aftreden. Naar zijn mening zouden van het personeel en met name van de adjunct-directeuren 'geen gewetensbezwaren... worden aangenomen', indien deze thans voor de directeuren niet meer bestonden.¹²²

Nog dezelfde dag werd de nieuwe regeling per telex aan de directeuren meer gedetailleerd bekend gemaakt. Voor de tewerkstelling kwamen volgens dit bericht in aanmerking: ingeschreven werklozen, werkverruimingsarbeiders en 'vrijgemaakte' arbeiders uit bedrijven met te korte werktijd. Zoals we nog zullen zien, bleef de uitzending in de praktijk echter niet tot deze categorieën beperkt en week de werkelijkheid aanzienlijk van dit voorschrift af. Ditzelfde gold ook voor de contractbrekers. Ten aanzien van hen was, volgens genoemd telexbericht, bepaald dat zij die na 1 april 1941

¹²⁰ Verslag van de vergadering van Verwey met de directeuren van de volgende 21 Gewestelijke Arbeidsbureaus: Breda, Eindhoven, Tilburg, Roermond, Maastricht, Leiden, Nijmegen, Zwolle, Hengelo, Terneuzen, Amersfoort, Gouda, Dordrecht, Arnhem, Heerlen, Bergen op Zoom, Zaandam, Amsterdam, Hilversum, 's-Gravenhage en Rotterdam. (afg.: Verg. van 29 apr. 1942). Arch. RAB.

¹²¹ De Kort aan een vriend, 4 mei 1942. ¹²² Verg. van 29 apr. 1942.

waren teruggekeerd en niet bereid waren vrijwillig naar hun vroegere 'werkgever' terug te gaan, zonder uitzondering door het opleggen van de dienstverplichting bij deze ondernemer moesten worden tewerkgesteld en wel gedurende het resterende aantal maanden welke niet van het contract vervuld waren. Was de contractbreker 'op onvoldoende grond' niet bereid bij de vroegere ondernemer te werken, dan zou hij gedurende een termijn van 12 maanden worden 'verplicht'. De directeur van het arbeidsbureau kreeg echter de bevoegdheid om, indien bijzondere omstandigheden aanwezig waren, de arbeider bij een andere ondernemer gedurende de resterende maanden te plaatsen. Over het optreden van de Duitse politie tegen de contractbrekers werd in deze circulaire niet gerept. Wij brengen in herinnering dat toentertijd reeds contractbrekers naar het concentratiekamp Amersfoort werden gebracht en dat op 21 mei Verwey zou worden medegedeeld dat de rechtsgrondslag voor de maatregelen van de Duitse politie niet gezocht moest worden in de VO 42/41, maar veeleer '*aus der allgemeinen Aufgabe der Polizei*'.¹²³

In de dagen volgende op de 29ste april, bejverde Van Lier zich nog, die directeuren te overtuigen die nog geen beslissing hadden genomen.¹²⁴ Enkele dagen daarna hadden de laatste twee, de directeuren van Nijmegen en Hengelo, hun bezwaren tenslotte op zij gezet. De laatste schreef Verwey op 8 mei dat hij op zijn vroeger genomen besluit terugkwam, 'mede gezien de zeer grote aandrang, die zowel van particuliere als van ambtelijke zijde' op hem was uitgeoefend.

Intussen waren, en wel op 4 mei, De Kort en Van Lier bij mgr. De Jong geweest om de veranderde situatie te bespreken. 'Hij was het met ons eens', aldus De Kort nog dezelfde dag in een brief aan een vriend, 'dat het gewetensbezwaar vervallen was en dat nu het woord was aan de practici om uit te maken met welke houding het Vaderland het best gediend zou zijn. Mijn mening, die ook de mening is van de secretaris-generaal en het gros der collega's.' Volgens de aartsbisschop was er voor Van Lier – in principe eveneens een tegenstander van de dienstverplichting¹²⁵ – geen reden ontslag te nemen, omdat hij 'niet de aangewezen en dus verantwoordelijke, autoriteit was, die de dienstverplichting moest toepassen.'¹²⁶

Het verzet van de directeuren in april 1942 was zonder twijfel van principiële aard.

¹²³ Verwey aan Dir. GAB, 29 apr. 1942. In deze circulaire lezen wij nog: 'Indien de arbeider meent zijn contract op voldoende grond te hebben verbroken en U mededeelt, rust op U de plicht zulks zo spoedig mogelijk te onderzoeken en mij de uitslag van het onderzoek en uw beslissing op het rapport van terugkeer te doen toekomen'. Zie verder p. 132-135. ¹²⁴ De Kort aan een vriend, 4 mei 1942. ¹²⁵ a Zie de verklaringen van De Kort (17 jan. 1946), Ir. N. C. L. H. F. Sassen van Vlierden, dir. GAB-Breda (17 jan. 1946) en H. Hazelhoff, dir. GAB-Leiden. b A. N. van Mill verklaarde na de oorlog met betrekking tot de invoering van de dienstverplichting omtrent Van Lier, dat deze 'nogal slap' optrad. Toen de Duitsers de dienstverplichting hadden geëist, had Van Lier het standpunt ingenomen: 'Dit moet nu eenmaal, er is niets tegen te doen'. En verder: 'Verwey legt er zich bij neer, dus doe ik het ook'. Dit zou gebeurd zijn ondanks het verzet der directeuren. 'Hierbij heeft Van L. zich niet aangesloten', aldus Van Mill, 'en hij kan zich dus niet als leidervan het verzet opwerpen'. (Zie verklaring van Van Mill, 1945. Arch. RAB.) Deze laatste opmerking van Van Mill in tegenstelling tot Van Lier's na-oorlogse verklaring: 'Ik heb ten departemente geageerd tegen deze maatregel en in overleg met betrouwbare directeuren het verzet geleid (Zie Toelichting van Van Lier. 12 febr. 1945). ¹²⁶ De aartsbisschop van Utrecht aan Th. v. Lier, 2 sep. 1945.

Zij vormden de eerste min of meer gesloten groep ambtenaren – uiteraard met uitzondering van de NSB-ers – die collectief in verweer kwamen. Toch mag de praktische betekenis van de weigering der directeuren ook weer niet worden overschat. Medewerking van de arbeidsbureaus aan de uitzending der arbeiders naar Duitsland bleef bestaan, al zette de directeur zelf zijn handtekening niet onder het dienstverplichtingsformulier. De weigering om de dienstverplichting zelf op te leggen vormde echter min of meer een breuk met de Duitsers en vanuit deze gezichtshoek bezien was de daad der directeuren een eerste belangrijke stap voorwaarts op de goede weg. Belangrijk in dit verband was ook, dat de toewijding en het enthousiasme waarmee zo velen hun loopbaan waren begonnen – men denke aan de grote bevoegdheden waarover zij beschikten – door de gebeurtenissen in april 1942 een flinke deuk kregen. Menigeen zal dan ook liever zijn ontslag hebben genomen. Maar kon men wel, zo vroegen velen zich af, het terrein aan de *Fachberater* en de NSB-ers overlaten? Diende men niet te blijven om erger te voorkomen? In het na de oorlog gepubliceerde dagboek van Adriaan van Boven lezen wij, dat, waar men er zeker van was dat de aanwezigheid van de ambtenaren voor de *Fachberater* 'een groot blok aan 't been' was, besloten werd het werk voort te zetten.¹²⁷ En De Kort schreef in de reeds eerder genoemde brief aan zijn vriend waarin hij mededeling deed van zijn tweede bezoek aan de aartsbisschop: 'Ik geloof dan ook, dat ik verplicht ben in de gewijzigde omstandigheden aan te blijven ten bate van mijn land, al moet ik eerlijk zeggen, dat het mij grondig de keel uithangt. Waar anderen hun leven hebben gegeven, is het echter voor ons niet verantwoord ons humeur en onze zenuwen te sparen.' Stellig zullen vele ambtenaren in april 1942 hun functie om andere redenen, om minder politieke, zijn blijven uitoefenen. Toen op 29 april aan één der arbeidsbureaus bekend werd dat de directeuren de dienstplichtformulieren niet behoefden te tekenen en hierover discussies onder de ambtenaren ontstonden, bleken 'enkele weekhartigen' de 'aangeboden strohalm' te willen grijpen. Anderen grijnsden 'minachtend over het botte nazi-listigheidje...'. De reeds genoemde Van Boven schreef hierover in zijn dagboek: 'Ach ja, 't is ook geen kleinigheid. En wie durft zichzelf volmaakt-zuivere motieven toeschrijven. Wij kleine ambtenaren met onze salarissen om-net-netjes-door-de-wereld-te-komen, onze vrouwen en kinderen zonder steun van kapitaal, onze aangekweekte afhankelijkheid-van-vadertje-staat.'¹²⁸

Het motief, het terrein niet aan de bezetter over te laten, had ook voor Verwey golden. Hij vreesde dat het Rijksarbeidsbureau, waarvan hij tenslotte de leider was, door een gecombineerde actie van Duitsers en NSB-ers zou worden uitgehold en – hetgeen hij beslist niet wilde – uitsluitend een instrument voor de tewerkstelling in Duitsland zou worden. Daarom achtte hij het, nadat naar zijn mening door de Duitsers enkele concessies waren gedaan, zijn plicht in functie te blijven. In dit geval zou hij zelfs regelend en corrigerend kunnen optreden bij het doen afvloeien van 'overtollige' arbeidskracht – hij was hiervan een voorstander – of zou hij zelfs enige invloed kunnen uitoefenen indien 'onsociale maatregelen' genomen werden bij het aanwijzen van de

¹²⁷ Van Boven, *Jan Jansen*, p. 126. ¹²⁸ *Ibid.*, p. 121.

30.000 metaalarbeiders voor Duitsland. Daarenboven zweefde Verwey ongetwijfeld nog steeds als taak van zijn departement voor ogen, 'de volkskracht' van Nederland te handhaven, opdat 'dit deltaxvolk in het komende Europa' een rol zou spelen die met 'zijn capaciteiten' in overeenstemming was.¹²⁹ Een dergelijk beleid, in de gegeven concrete situatie van april 1942 impliceerde echter tweeeërlei: ten eerste het verlenen van medewerking aan maatregelen die in flagrante strijd waren met het Landoorlogreglement en de *Aanwijzingen* (Verwey wist dat deze kwestie in het geding was)¹³⁰ en ten tweede een beroep op de directeuren, geen ontslag te nemen nu de dienstverplichting ook door de *Fachberater* kon worden opgelegd.

Tegen dit schipperen, tegen dit op samenwerking met de vijand afgestemde beleid, trok men nu van illegale zijde met kracht van leer. In een in die dagen gedrukt manifest waarin over Verwey als 'de laffe moffenknecht' werd gesproken, werd een beroep gedaan op de werkende arbeiders, de ondernemers en ambtenaren, zich te verzetten 'tegen de voorgenomen deportatie' en 'tegen de pogingen om ons in te schakelen in de bewerking van onze eigen nationale ondergang'. Tegenover de door Verwey noodzakelijk geachte samenwerking stelde dit manifest 'een goed begrepen en onopvallende samenwerking tussen ambtenaren, werkgevers en arbeiders' daar zij 'een grote bijdrage in de zegepraal voor Recht en Vrijheid' konden leveren. 'Laat de sterken de zwakken steunen, geestelijk en stoffelijk', zo luidde het devies. Principeel stonden de standpunten omtrent de wijze waarop de Nederlandse belangen moesten worden behartigd, dus tegenover elkaar. De illegaliteit hoopte op het verzet en het onderling hulpbetoon van de bevolking, Verwey op concessies der Duitsers. De wnd. secretaris-generaal kon het verzet der directeuren nooit willen aanvuren – het zou de Duitse instanties slechts prikkelen. Zijn beleid vereiste matiging, kalmtte; geen vurige protesten die de gemoederen in beroering zouden brengen.

Intussen had Boening zich door de *Aussenstellenleiter* laten voorlichten omtrent de politieke gezindheid der directeuren en hun plaatsvervangers. De opdracht hiertoe dateerde reeds van 30 maart en hing zeer waarschijnlijk samen met een mededeling van NSB-zijde¹³¹ dat verschillende directeuren anti-nationaal-socialist of anti-Duits waren. In de daarop volgende weken ontving Boening verschillende rapporten. Hierin werd tevens melding gemaakt van de houding van verschillende directeuren tijdens het

¹²⁹ Volgens het stenografisch verslag van een persconf. op 21 juli 1942 zeide Verwey: 'Dit Departement heeft tot taak de volkskracht van de Nederlanders te handhaven alsmede de volksgezondheid en de arbeidskracht, zodat dit deltaxvolk in het komende Europa een rol speelt, die met zijn capaciteiten in overeenstemming zal zijn.' Deze uitspraak deed Verwey dus toen de uitzending van werkende arbeiders in volle gang was! ¹³⁰ a 'Dit' (gewijzigde verordening 42/41) 'was een afwijking van niet alleen de constitutionele wetten van Nederland ...'. *PEC. 7C* p. 623. Verhoor Verwey. b Schrijvende over de wijziging van VO 42/41 maakt Verwey de volgende opmerking: 'Dwang tot deportatie moest bij een volk, dat eeuwenlang vrijheid als ideaal beleden en in hoge mate verwerklijkt had, weezin en weerstand verwekken. Daar kwam bij dat de dwang strijdig kon worden geacht met geschreven volkenrecht: Artikel 52 van het Landoorlogreglement van 1907 luidt ...'. Verwey: *S.Z. in bezett. tijd.* p. 21-22. c In het rapport van de Commissie-Cleveringa over de gedragingen van Verwey wordt een vergadering vermeld, waar Verwey, Van Lier en directeuren aanwezig waren. 'Velen hunner' (van de directeuren) 'maakten ernstig bezwaar. Ook werd gewezen op art. 52 van het Landoorlogreglement...'. p. 8. ¹³¹ Zie p. 101-102.

boven beschreven conflict.¹³² Met het oog op de aanwijzing en tewerkstelling van de 30.000 metaalarbeiders was men aan Duitse zijde echter nog niet van plan, tegen de rebellerende directeuren maatregelen te nemen. Wel hield de Rijkscommissaris in overweging, '*diese Arbeitsamtleiter bei geeigneter Gelegenheit durch neue Kräfte nach und nach ersetzen zu lassen*'.¹³³ Alvorens men hiertoe echter overging werd, in strijd met de gemaakte afspraken, alsnog op de directeuren druk uitgeoefend het dienstverplichtingsformulier te tekenen. Zo eiste de *Aussenstellenleiter* in Arnhem van twee ambtenaren, en dit onder bedreiging van wegvoering naar een concentratiekamp, volledige medewerking aan de verplichte tewerkstelling van de metaalarbeiders in Duitsland. Beiden weigerden en droegen hun bezwaren op 5 mei aan Verwey voor. In de daarop volgende nacht – zo mogen wij als bijzonderheid hieraan toevoegen – ging het arbeidsbureau gedeeltelijk in vlammen op en werden naar aanleiding hiervan enkelen gearresteerd.¹³⁴ Eveneens in strijd met de gegeven toezeggingen deelde de *Aussenstellenleiter* te 's-Hertogenbosch enkele directeuren van de zuidelijke arbeidsbureaus mede – nb. nauwelijks één week na de concessie van de Duitsers – dat de *Fachwerber* de dienstverplichtingsformulieren slechts zouden tekenen voorzover zij op de aan de gang zijnde actie, de *Holland-Aktion I*, betrekking hadden. In alle andere gevallen zouden de directeuren het zelf moeten doen.¹³⁵ Hiertegen werd protest aangetekend.¹³⁶ Werner, de directeur van het arbeidsbureau Eindhoven, berichtte Verwey op 4 mei 1942, dat hij 'voor eens en voor al uit principe' weigerde 'om arbeiders – onverschillig of zij werkloos zijn of werk hebben – te verplichten, om in Duitsland te gaan werken'. In de door Verwey ontvangen brief schreef deze in margine dat naar de bedoelde kwestie geïnformeerd moest worden en dat de handelwijze van de *Aussenstellenleiter* in strijd was met de bedoeling die aan de concessie ten grondslag lag. Veelzeggend is daarbij Verwey's aantekening: 'Het doel van rust zou er weer mee in gevaar worden gebracht.'

In de loop van de volgende maanden werden door de Duitsers geen pogingen in het werk gesteld, de directeuren te bewegen tot het ondertekenen van de dienstverplichtingsformulieren. Wel richtten zij hun actie tegen Van Lier, die juist in die dagen opmerkingen had gemaakt, die zij van de dagelijkse leider van het Rijksarbeidsbureau nooit konden billijken. Zo zou volgens Van Lier de dienstverplichting niet van toepassing zijn bij de *Organisation Todt* doch slechts beperkt mogen blijven tot de lopende *Holland-Aktion*. Vooral dit laatste moesten de Duitsers natuurlijk afwijzen; het was niet in overeenstemming met de zin en betekenis van de verordening '*und auch nicht mit den deutschen*

¹³² *Bericht über die Direktoren und stellvertretenden Direktoren bei den Arbeitsämtern*. Geen datum.

¹³³ *Vermerk* van een bespreking tussen Müntinga en een ambtenaar van de *BdS* op 29 apr. 1942, 30 apr. 1942. ¹³⁴ De eis werd gesteld aan de chef arbeidsbemiddeling (tevens plv. directeur) P. v. d. Koppel en de metaalbemiddelaar L. Meilink. Naar aanleiding van de brand werden de directeur Mr. J. A. Sniijders en de heer Meilink gearresteerd en enkele maanden gevangen gehouden. De overige ambtenaren werden op het kantoor door rechercheurs gefouilleerd. Enkelen die compromitterende papieren bij zich hadden gingen enkele dagen 'de bak in'. Ook werden woningen van ambtenaren doorzocht. Ruim 20 rechercheurs waren hiervoor in actie. De aanslag gelukte niet geheel. De Duitse afdeling en de belangrijke afdeling-Migratie bleven vrijwel in tact. Verschillende ambtenaren benutten deze gelegenheid 'om nog heel wat op te ruimen...'. GAB-Arnhem in Oorl. ¹³⁵ Werner aan Verwey, 4 mei 1942. ¹³⁶ Ir. N. C. L. H. F. Sassen van Vlierden aan Verwey, 5 mei 1942.

Interessen'. Maar van Duitse zijde had men nog andere bezwaren tegen Van Lier. Naar zijn mening zouden voor Duitsland geschikte arbeiders ook in de Noordoostpolder tewerkgesteld moeten kunnen worden – een opvatting die door de *Aussenstelle*-Groningen als 'falsch' werd gekenschetst. Deze instantie was het ook die de *HSV* voor de interpretaties van Van Lier waarschuwde en Boening verzocht '*Herr van Lier endlich einmal über die Dienstpflicht so restlos aufzuklären, dass er nicht mehr in der Lage ist, durch falsche Auslegungen eine Beunruhigung der zu Mitarbeit willigen Arbeitsamtsdirektoren herbeizuführen.*'¹³⁷ Nu was, zo zagen wij reeds eerder, de *HSV* ook in ander opzicht niet over Van Lier te spreken geweest. Zijn pogingen, het Rijksarbidsbureau van NSB-ers gezuiverd te houden, waren niet onopgemerkt gebleven. Was Van Lier reeds vroeger niet *persona grata* geweest, thans was hij het nog minder; Boening wilde hem niet langer handhaven. Van Lier had zich inmiddels al afgevraagd of hij nog langer in functie kon blijven. Na raadpleging van o.m. monseigneur De Jong – deze gaf hem in overweging of hij 'uit het oogpunt van de deugd van vaderlandsliefde niet beter deed om toch maar heen te gaan'¹³⁸ – bereidde hij zijn vertrek voor. Op verzoek van Verwey bleef hij echter nog enige tijd in functie. De wnd. secretaris-generaal wilde verhinderen dat de NSB-er Nienhuis Ruys – door de Duitsers gepousseerd als directeur-generaal van het Rijksarbidsbureau – de plaats van Van Lier zou innemen. Deze was aanvankelijk van plan, zo verklaarde hij na de oorlog, op 15 juli zijn functie te beëindigen. Toen hij echter van Verwey vernam dat Boening opnieuw aandrang hem op korte termijn te ontslaan, en van andere zijde hoorde – nl. van een Duitse ambtenaar van de *HSV*, geen nazi volgens Van Lier¹³⁹ – dat Boening tevens bij de Duitse politie een aanklacht wegens sabotage tegen hem had ingediend, dook hij op 10 juli onder. Enkele malen werden pogingen gedaan hem te arresteren, doch tevergeefs. Midden augustus ontving hij de mededeling van Verwey – deze had inmiddels ten gunste van Van Lier gepleit – dat Boening geen reden zag, hem in gijzeling te doen nemen en ook zou trachten dit te voorkomen; om 'sachliche' en 'politische' redenen zou hij echter niet meer zijn functie kunnen uitoefenen.¹⁴⁰ Zo kwam aan de werkzaamheden van Van Lier, één der belangrijkste doordrijvers van een gecentraliseerde arbeidsbemiddeling en ijverig bepleiter ener tewerkstelling van werklozen in Duitsland – dit alles ook in oorlogstijd – een einde. Zijn opvolger werd Knetsch. Diens standpunt inzake de dienstverplichting van werkende arbeiders in Duitsland zullen wij direct leren kennen.

Tot september liet de *HSV* de directeurs van de arbeidsbureaus met rust. In die maand herhaalde zij echter haar pogingen, hen medeplichtig te maken aan het opleggen van de dienstverplichting. Zo verklaarde Boening op een vergadering van directeurs, behorende tot het ressort van de *Aussenstelle* Rotterdam (dit gebied betrof de provincies Zuid-Holland en Zeeland) dat in het vervolg de dienstverplichting onder verantwoordelijkheid van de directeur moest worden opgelegd; diegene die hiertoe niet bereid zou zijn, kon 'uit eigen beweging' zijn ontslag indienen of door hem (Boening) worden

¹³⁷ *Aussenstelle* Groningen aan Boening, 8 mei 1942. Arch. RAB. ¹³⁸ De aartsbisschop van Utrecht aan Van Lier, 2 sep. 1945. ¹³⁹ Verslag bespr. van Sijes met Van Lier, 17 okt. 1955. ¹⁴⁰ a Verwey aan Van Lier, 18 aug. 1942. b Toelichting van Van Lier, 12 feb. 1945.

ontslagen.¹⁴¹ Woorden van gelijke strekking sprak hij twee dagen later op 26 september te Vught, waar de directeuren van de arbeidsbureaus uit Noord-Brabant en Limburg bijeengeroepen waren. Knetsch, eveneens aanwezig, stelde zich op het standpunt van de Duitser en betoogde nota bene 'dat de directeuren, door hun benoeming als Directeur op 1 mei 1941 te aanvaarden, zich aan deze ondertekening niet zouden kunnen onttrekken'.¹⁴² Waarschijnlijk was het ook bij deze gelegenheid dat Knetsch zeide, 'dat er toch een nieuw Europa moest komen', hetgeen men dan moest zien 'als een opbouw van een nieuwe wereldorde'.¹⁴³

Ondanks de op de directeuren uitgeoefende pressie – er werd o.m. met opsluiting in een concentratiekamp bedreigd¹⁴⁴ – had Boening weinig succes. Ook de gijzeling van een drietal directeuren vermocht de andere niet-nationaal-socialistische directeuren geen schrik in te boezemen. Voorzover wij konden nagaan, verzocht naar aanleiding van deze nieuwe actie der Duitsers één der directeuren, nl. die van het arbeidsbureau Rotterdam, opnieuw om ontheffing van zijn functie, hetgeen hem ook werd verleend. In de loop van de volgende maanden werden twee directeuren op verzoek van de *HSV* ontslagen en vroegen enkele anderen ziekteverlof of vervroegd pensioen. Het grote offensief tegen de overige directeuren zou echter later inzetten en in mei 1943 zijn beslag krijgen.

In het bovenstaande hebben wij de achtergronden geschetst van de toenemende druk der Duitsers om meer arbeidskrachten en in het bijzonder werkende arbeiders in Duitsland te werk te stellen. Verschillende maatregelen werden hiertoe genomen. De wijziging van de VO 42/41 was wel de belangrijkste. Hij vormde de grondslag, waarop nu met de uitkaming der bedrijven kon worden begonnen.

¹⁴¹ Van Mill aan Verwey, 25 sep. 1942. ¹⁴² Dir. GAB-Heerlen aan Verwey, 28 sep. 1942. ¹⁴³ Verslag bespr. van Bauer met De Kort, 13 mrt. 1946. ¹⁴⁴ *Ibid.*

HOOFDSTUK V

HET UITKAMMEN DER BEDRIJVEN

DE VORDERINGSACTIES

INLEIDING

Het uitkammen der bedrijven, d.w.z. het aanwijzen van *werkende* arbeiders voor uitzending naar Duitsland, nam op grote schaal een aanvang in april 1942 en duurde voort tot april 1943. Ook nadien werden verschillende bedrijven uitgekamd, doch in het algemeen trachtten de Duitsers toen langs andere weg, o.m. door het oproepen van bepaalde jaarklassen, in hun tekort aan arbeiders te voorzien. In bovengenoemde periode, dus van april 1942 tot april 1943, eiste Sauckel binnen het kader van vier straks nader aan te duiden vorderingsacties, niet minder dan 205.000 arbeiders. Zijn eerste, in april 1942 gestelde eis betrof, we wezen er reeds op, de uitzending van 30.000 metaalbewerkers. Dit was de zgn. *Holland-Aktion I*. De arbeiders moesten vóór 15 mei, dus voor het begin der grote offensieven in Rusland, in Duitsland aan het werk zijn. Vervolgens verlangde Sauckel in augustus 1942 dat in september en oktober van dat jaar 40.000 arbeiders zouden worden geleverd. Deze actie werd wel als *Holland-Aktion II* aangeduid. Daarna, in november 1942 werd het zgn. *Programm-Rüstung-November 1942* (afgekort: *Rü-Nov.-Aktion*) afgekondigd; in deze ene maand dienden 35.000 arbeiders in Duitsland te worden tewerkgesteld. Op 15 januari 1943 tenslotte, eiste Sauckel van Seyss-Inquart – op grond van een *Führerbefehl* – dat vóór 10 maart 1943 opnieuw 22.000 metaalbewerkers naar Duitsland zouden worden afgevoerd (dit was de zgn. *Stahl- und Eisen-Aktion*) doch tevens, eveneens op genoemde datum, 78.000 ongeschoolde arbeiders. In de maanden tussen de bovengenoemde uitkam-acties stond het werk van de *HSV* niet stil. Zo moesten in juli, augustus en december 1942 resp. 12.000, 12.000 en 25.000 man geleverd worden. Van april 1942 tot april 1943 werden dus in totaal 254.000 personen (205.000 plus 49.000) voor Duitsland gevorderd. Ofschoon de Duitsers er niet in slaagden hun programma uit te voeren, werden in genoemde periode binnen het kader van deze Sauckel-vorderingen toch niet minder dan bijna 164.000 man in Duitsland tewerkgesteld.

Het onttrekken van een zo groot aantal arbeiders moest in principe wel op tegenstand stuiten van die Duitse instanties die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van de in Nederland geplaatste Duitse orders. Maar ook zij zagen de noodzaak in, de Duitse bewapeningsindustrie de zo nodige arbeiders te verstrekken. Bij de eerste door Sauckel gestelde eis boden zij nog geen krachtige tegenstand alhoewel de onderlinge tegenstellingen duidelijk tot uitdrukking kwamen. Naarmate echter steeds meer contingenten

arbeiders werden verlangd, werd de tegenwerking krachtiger. Aan deze *Instanzenkrieg*, die zo'n grote betekenis zou krijgen voor het verdere verloop van de uitzending naar Duitsland, zullen wij meermalen ruim aandacht moeten besteden. Deze strijd werd immers één der belangrijkste tegenwerkende factoren bij de tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in Duitsland.

HOLLAND-AKTION I

Het uitkammen der bedrijven in Nederland werd, na voorafgaand overleg, aan de orde gesteld tijdens Sauckel's bezoek aan Seyss-Inquart op 9 april 1942. De Rijkscommissaris had wel enkele politieke bezwaren – waarschijnlijk vreesde hij onrust onder de bevolking – doch Sauckel's mededeling dat de munitie-aanmaak voor de lopende behoefte in gevaar was gekomen, doordat nieuwe contingenten Duitse arbeiders voor de militaire dienst waren opgeroepen, waren voldoende aanleiding voor Seyss-Inquart om Sauckel te beloven, aan diens verzoek te voldoen.¹

In gelijke zin spraken zich ook de vertegenwoordigers van de bij de industriële productie betrokken Duitse instanties uit, t.w. Fiebig, de *Beauftragte des Reichskommissars für Bewaffnung und Munition* en Dr. L. Heinemann, leider van de eveneens reeds eerder genoemde *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* die onder de *Rüstungsinspektion* ressorteerde.² In deze kringen was men, bijv. Heinemann, van de ernst der toestand waarin de Duitse industrie met betrekking tot de personeelsvoorziening was geraakt, niet op de hoogte geweest. Nu men echter met de realiteit werd geconfronteerd, bestond er een grote bereidwilligheid Sauckel's eisen te vervullen. Het eigen bestaan immers stond op het spel. 'Wir müssen... bedenken', zo sprak Fiebig tijdens een vergadering op 14 april 1942 met een aantal vertegenwoordigers van Duitse instanties, 'dass alle Wunschbilder, die wir uns für die Zukunft machen, ins Wasser fallen, wenn wir den Krieg nicht gewinnen'. Dat was het eerste doel dat moest worden verwezenlijkt. Daarom wilde hij *nicht schwach und nicht weich* zijn en was het hem om het even of daarbij de Nederlandse bevolking *auch einmal* onrecht geschiedde.³ Hij wenste er geen verantwoording voor te nemen dat één druppel Duits bloed vloeide omdat in Nederland niet hard ingegrepen was,⁴ en onderstreepte de noodzaak van innige samenwerking. Laat competentiekwesties rusten, zo luidde zijn dringende raad.⁵

Alle Duitse instanties waren het er over eens dat in principe slechts die bedrijven in Nederland in stand moesten worden gehouden die voor 100% voor de *Kriegswirtschaft* van belang waren.⁶ Uit de overige bedrijven zouden dus de vakarbeiders moeten vrijkomen voor de Duitse industrie, waar de capaciteit van de zeer waardevolle machines

¹ *BdS* aan *RSHA*, 16 april 1942. ² Zie p. 53-57. ³ Op de vergadering waren o.m. aanwezig: Heinemann, Fiebig, Müntinga en vertegenwoordigers van de *Generalkommissar zBV, Ernährung und Landwirtschaft, Chefintendant* van de *WBN, DAF* en enkele anderen. Verslag van de zitting op 14 april 1942. 17 april 1942. ⁴ *Vermerk* van een *SS-Hauptsturmführer* van de *BdS* betr. de vergadering van 14 april 1942. ⁵ Verslag zitting 14 april 1942. ⁶ *a Ibid.* *b BdS* aan *RSHA*, 16 april 1942.

in die tijd soms slechts voor 30% kon worden benut. In de eerste plaats zou getracht worden, de benodigde vakarbeiders onder de werklozen te vinden en uit die bedrijven te halen waar voor de Duitsers minder of geen belangrijke arbeid werd verricht; verder hoopte men door de rantsoenering van kolen en elektriciteit en de daaruit resulterende stillegging van bedrijven eveneens de beschikking over arbeidskrachten te verkrijgen. Mocht men er niet in slagen, op deze wijze voldoende arbeiders naar Duitsland te transporteren, dan zouden ook de voor de Duitse industrie werkende bewapeningsbedrijven in Nederland – die dus in eerste instantie werden ontzien – vakarbeiders moeten afstaan. De Nederlandse bedrijven zouden een dergelijk verlies wel kunnen dragen daar zij, naar de opvatting van de leider der *Rüstungsinspektion*, *Konteradmiral* Reimer, een groter percentage geschoolde arbeiders aan het werk hadden dan de Duitse. Als blijk van goede wil en bij wijze van voorbeeld beloofden de bij de Nederlandse produktie betrokken Duitse instanties 5000 arbeiders uit de scheepsbouw aan de werven in Duitsland af te staan. Een waarschuwend geluid kwam van de zijde van de *Zentralauftragstelle*. Haar vertegenwoordiger maakte er op attent dat rekening gehouden moest worden met de Nederlandse bedrijven die Duitse opdrachten uitvoerden. De geldswaarde hiervan bedroeg omstreeks april 1942 2.7 miljard R.M. en ongeveer 50% hiervan was voor rekening van de *Wehrmacht*. Van de rest was bovendien 70-80% indirect voor de *Wehrmacht* bestemd, zodat in totaal 85-90% van alle in Nederland uit te voeren Duitse opdrachten direct of indirect orders van de *Wehrmacht* waren.⁷

Een week na Sauckel's bezoek aan Seyss-Inquart werden er tien commissies van onderzoek ingesteld – een maand later waren er vijftien – die de bedrijven zouden uitkammen. Ze waren samengesteld uit 3 personen, t.w. een Duitse ingenieur (Fiebig liet hen voor dit speciale doel uit Duitsland komen)⁸, een vertegenwoordiger van de *Rüstungsinspektion* en een *Fachwerker* van de *HSV*. Deze wezen de arbeiders aan, waarbij de Duitse ingenieur als *Arbeitseinsatzleiter* fungeerde. De arbeidsbureaus hadden 'slechts' tot taak de arbeiders wier namen zij van de *Aussenstellen* ontvingen, op te roepen, hen te laten keuren en het vertrek voor te bereiden. De distributiebescheiden moesten worden ingeleverd.

De moeilijkheden waarmee de Duitse commissies te maken kregen, waren van verschillende aard. In de eerste plaats was de door Sauckel gestelde termijn van één maand te kort. Verder waren er veel te weinig gegevens bij de *Rüstungsinspektion* aanwezig zodat de uitkamcommissies deze eerst zelf moesten pogen te verkrijgen. Weliswaar waren enige tijd tevoren door deze Duitse instelling aan vele bedrijven vragenformulieren toegezonden waarin opgaven verlangd werden over het aantal orders, arbeiders, machines enz., doch de ingevulde formulieren waren bij het begin van de *Holland-Aktion I* nog niet alle ontvangen. Daar, zoals we reeds schreven, tevens afgesproken

⁷ *Niederschrift über die Besprechung am 15. april 1942*. 17 april 1942. Aanwezig waren vertegenwoordigers van de *Rüstungsinspektion Niederlande* (afg. *R.I.*), van de *Beauftragte des Reichsministers für Bewaffnung und Munition*, van de *HSV*, de *GKzbV*, *Zentralauftragstelle* enz., in totaal 56 man. ⁸ De Duitse ingenieurs waren afkomstig uit *Wehrkreis VI*, oorspronkelijk Fiebig's standplaats. Duitsland was ten behoeve van de bewapeningsindustrie in een aantal *Wehrkreise* verdeeld.

was, het grootste deel der 30.000 arbeiders niet uit de bewapeningsindustrie te recruterend, waren de uitkamcommissies zo goed als uitsluitend aangewezen op de kleinste, kleine en middelgrote metaalbedrijven die – afgezien van het feit dat ze op korte termijn niet zo gemakkelijk op te sporen waren – slechts een gering aantal arbeiders konden leveren.⁹ Na ongeveer twee weken hadden deze commissies een aantal bedrijven uitgekamd, waar 32.000 arbeiders werkzaam waren. Hiervan werden 5.400 'vrijgesteld' en van de overige 26.000 man 692 arbeiders naar Duitsland getransporteerd.¹⁰ Een voor de Duitsers bedroevend resultaat. Bijna de helft van de door Sauckel gestelde termijn was immers verstreken.

Nu met zekerheid kon worden vastgesteld dat deze eerste uitkamactie een grote mislukking dreigde te worden indien op de oude wijze van werven zou worden voortgegaan, was Reimer – zoals eerder was afgesproken – bereid, arbeiders uit de door de *Rüstungsinspektion* gecontroleerde bedrijven, de zgn. 'betreute Betriebe', af te staan¹¹; zeer ten ongerieve overigens van verschillende zijner *Dienststellen*. Terwijl de leider van de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* 'gut mitarbeitete',¹² ontmoetten de uitkamcommissies tegenstand van de afdeling *Luftwaffe* en *Marine* van de *Rüstungsinspektion* en van het *Heereskraftwagenpark* (*HKP*). Ten aanzien van de *betreute Betriebe* was overeengekomen dat aparte commissies, waarin een vertegenwoordiger van de betrokken afdeling van de *Rüstungsinspektion* zitting had, de uitkaming zouden uitvoeren. Dit had echter tot gevolg, dat bijv. de vliegtuigindustrie zodanig werd beschermd, dat Reimer meermalen een hernieuwde uitkaming beval. Het gaat niet aan, zo zeide hij tijdens een vergadering op 10 mei 1942, dat de onderdelen van de *Wehrmacht* hun eigen belangen laten prevaleren.¹³

Moeilijkheden ontstonden ook met de zgn. *Oberwerftstab*. Dit was een Duits bureau dat de bouw en reparatie van Duitse oorlogsschepen op Nederlandse werven regelde maar geen onderdeel vormde van de afdeling *Marine* van de *Rüstungsinspektion*. Zoals we reeds schreven, zouden de werven 5000 arbeiders afstaan, doch toen deze ook inderdaad geleverd moesten worden, protesteerde de *Oberwerftstab*. Pas na langdurige onderhandelingen tussen hem en het *Oberkommando der Kriegsmarine* kon het transport plaats vinden. Ook het *Heereskraftwagenpark* was weinig tot medewerking bereid. Aanvankelijk was aan alle *HKP*-bedrijven (zoals garages en reparatiewerkplaatsen) de instructie gegeven, zich tegen de uitkaming te verzetten. Na protest van de *HSV* verontschuldigde het *HKP* zich met het argument dat één harer afdelingen, die blijkbaar de kwesties betreffende de *Arbeitseinsatz* behandelde, niet van deze vordering op de hoogte was gesteld. Na dit incident werd door de *HKP* 'vrijwillig' een aantal arbeiders ter beschikking gesteld, doch de *HSV* had daarbij de indruk, dat 'de slechtste arbeiders' geleverd waren.¹⁴

⁹ *BdS* aan *RSHA*, zonder datum. NIK-12597. ¹⁰ *Vermerk* van een verg. bij de *R.I.* op 3 mei 1942. 6 mei 1942. ¹¹ *Kr. Tagebuch R.-I.* van 10 april 1940 tot 30 sept. 1942. ¹² *Vermerk* van een bespr. tussen *HSV* en *BdS* op 26 mei 1942. 4 juni 1942. ¹³ *Sitzung bei der R.I. am 10. mai 1942.* 12 mei 1942. ¹⁴ *a* *Vermerk* van een verg. bij de *R.I.* op 3 mei 1942. 6 mei 1942. *b* NIK-12597.

Intussen werd de uitkaming der kleine bedrijven voortgezet. Schmidt riep daarbij de hulp in van de provinciale *Beauftragten* om personeel voor de uitkamcommissies ter beschikking te stellen. Verder werden de *Ortsgruppenleiter* van de *NSDAP* en de *Kreisobmänner* van het *Deutsche Arbeitsfront* ingeschakeld; er waren geen bezwaren om NSB-ers die de plaatselijke verhoudingen kenden, ook voor dit doel te gebruiken. Door de mobilisatie van al deze instanties en de hulp van de leider der *Rüstungsinspektion* gelukte het tenslotte, de vereiste 30.000 man te verkrijgen. In de eerste week van juni hadden de commissies 4445 bedrijven met een totale sterkte van 178.400 arbeiders uitgekamd; dit leverde een resultaat van 29.400 arbeiders op. Via de zgn. 'Adviesbureau voor arbeid in het buitenland' – door de *HSV* in 1942 ingestelde kantoren waar men zich vrijwillig kon opgeven – en de aparte werving van agenten van Duitse bedrijven, meldden zich respectievelijk 6300 en 1200 man. In totaal beschikten de Duitsers dus over 37.000 man, waarvan echter ongeveer een kwart om verschillende redenen, waaronder medische, ongeschikt voor de uitzending werd bevonden. Van de resterende 28.000 man waren toen 23.000 arbeiders reeds naar Duitsland afgevoerd. Het grootste deel van de buit was dus binnen. De uitkamcommissies werden toen ook, met dank voor de geleverde prestaties, opgeheven; slechts twee zouden voor het uitvoeren van de rest van de opdracht in functie blijven.¹⁵ Op 30 juni – dus 6 weken na de door Sauckel aanvankelijk gestelde einddatum van 15 mei – was de gehele opdracht vervuld. Op 1 juli overschreed de 30.000-ste arbeider de Duitse grens. Van het totale aantal was ongeveer 4% de dienstverplichting opgelegd. Nog niet 1% was ondergedoken. Sauckel beweerde over het resultaat zeer tevreden te zijn en stuurde Seyss-Inquart een hartelijk bedankje.¹⁶

Ondanks dergelijke vriendelijkheden heerste er bij enkele invloedrijke Duitsers toch enige ontevredenheid over de vertraging die bij het invoeren van de *Holland-Aktion I* was opgetreden. Het misnoegen was reeds ontstaan voordat deze vordering definitief was beëindigd o.a. bij Fiebig. Volgens hem was Boening een te zwakke figuur. De klacht van het hoofd van de *Abteilung Arbeitseinsatz* van de *HSV*, Dr. G. Müntinga, dat enkele *Aussenstellen* hun werk niet met de nodige ernst hadden verricht, was – naar Fiebig's opvatting – ook daaruit te verklaren. Voorts was Boening ook vaak afwezig. Hij had het bij Fiebig bovendien om nog geheel andere redenen verbruid. Boening had zich nl. gemengd in een felle strijd die Fiebig en de leider van de afdeling *Luftwaffe*, een zekere Dr. Gladow, voerden om een bepaald aantal bij Philips werkende arbeiders. Fiebig eiste 2300 man, Gladow wilde niet meer dan 1000 geven. De strijd liep zo hoog op – Gladow dreigde zelfs met ontslag – dat de *Generalinspekteur der Luftwaffe*, E. Milch, en Speer er bij betrokken werden. Beiden beslisten echter dat de besprekingen over het

¹⁵ a Reeds sedert 1941 bestonden er in enkele grote steden van ons land adviesbureaus (bekend onder de naam *Deutsche Arbeitsberatung*) waar men zich vrijwillig voor arbeid in Duitsland kon opgeven. Om naar buiten 'die Neutralität der Werbestellen zu betonen', werd de naam van deze instelling veranderd in 'Adviesbureau voor de Arbeid in het buitenland'. Zie: 'Adviesbureaus voor Arbeid in het Buitenland', *Deutsche Werbestellen in den Niederlanden*, door Reg. Insp. Hanns Fritz, Amsterdam. In: *Der Arbeitseinsatz*. Nr. 8, 15 apr. 1944. b Vermerk van een verg. bij de *R.I.* op 12 juni 1942. 12 juni 1942. ¹⁶ a NIK-12597. b Zie de telexberichten van het rijkscommissariaat, nr. 40/176390 en 42/176487 (afg. TRK...). c Vermerk van een bespr. bij de *R.I.* op 12 juni 1942. 12 juni 1942.

uiteindelijk aantal aan te wijzen arbeiders tussen Fiebig en de directie van Philips zouden worden gevoerd. Fiebig had ook wel 'sterke' argumenten ter beschikking. Zo wees hij er Speer op, dat bij Philips 'slechts' 60% van de produktie voor de *Kriegswirtschaft* was bestemd; bovendien vroeg hij niet 20% der arbeiders, zoals bij andere bedrijven, doch slechts 10. Inmiddels was Boening, die bij dit geschil niet was gehoord en zich nu gepasseerd voelde, zonder medeweten van Fiebig de onderhandelingen met Philips begonnen en daarbij tot de afspraak gekomen dat 1300 arbeiders en 100 kantoorbedienden zouden worden afgestaan. Daarop volgde natuurlijk een 'Auseinandersetzung' tussen Fiebig en Boening, maar de eerste zag van verder verzet af om grotere moeilijkheden te vermijden. Na deze ervaring was het niet verwonderlijk, dat Fiebig het ontslag van Boening en zijn vervanging door Müntinga tot leider der *HSV* gaarne tegemoet zag. Over de leider van de afdeling *Arbeitseinsatz* van de *HSV* waren hij en ook anderen zeer te spreken; zo bijv. Schmidt die zich met Fiebig's opvattingen t.a.v. mutaties in de top van de *HSV* wel kon verenigen. Doch Boening, die goede relaties had aan het *Reichsarbeitsministerium*, suggereerde zijn superieuren in Berlijn, dat Müntinga verantwoordelijk was voor de vertraging der *Holland-Aktion I*. Het *Reichsarbeitsministerium* wenste nu diens ontslag. Sauckel daarentegen was blijkbaar wel toegankelijk voor de tegen Boening aangevoerde bezwaren en stelde nu voor, J. Vahle, de *Aussenstellenleiter* in 's-Hertogenbosch, tot leider der *HSV* te benoemen. Maar Fiebig voelde weinig voor Sauckel's suggestie: Vahle was 'stark katholisch gebunden'. Ook Schmidt kon zich met het voorstel van Sauckel niet verenigen, maar evenmin met dat van het *Reichsarbeitsministerium*. Hij bepaalde dan ook dat Müntinga, op wie van andere zijde inmiddels een grote druk was uitgeoefend zijn ontslag in te dienen, tot nader order zijn functie moest blijven uitoefenen. Ook de *BdS*, Harster, – die zich door verschillende personen had laten voorlichten – trad voor hem in het krijt en verzocht het *Reichssicherheitshauptamt*, Müntinga's belangen bij het *Reichsarbeitsministerium* te behartigen; volgens het oordeel van de bij de *Holland-Aktion I* betrokken instanties had de leider van de afdeling *Arbeitseinsatz* immers aan het slagen van deze actie een niet onbelangrijk aandeel gehad.¹⁷

De ruzie binnen de *HSV* maakte, zoals uit het bovengeschetste verloop van de *Holland-Aktion I* blijkt, slechts een deel uit van de grote onderlinge strijd die deze vordering tussen de Duitsers had opgeroepen. Er ontstonden niet alleen geschillen tussen uitkamcommissies en enkele afdelingen van de *Rüstungsinspektion*, doch ook tussen de leider van deze instantie en de chefs van enkele zijner afdelingen. Daarmee waren de onderlinge tegenstellingen niet uitgeput. Fiebig was ontevreden over de tegenwerking van de afdeling *Luftwaffe* van de *Rüstungsinspektion*, maar ook over de wijze waarop Boening aan de *HSV* leiding gaf. En in deze kritiek vond Fiebig weer steun bij

¹⁷ a Verslag van een bespr. tussen Fiebig en een vertegenwoordiger van de *BdS* op 22 mei 1942, 23 mei 1942. b Vermerk van een bespr. tussen Müntinga en een vertegenwoordiger van de *BdS* op 21 mei 1942, 26 mei 1942. c Vermerk van een bespr. tussen twee vertegenwoordigers van Fiebig en twee van de *BdS* op 9 juni 1942, 10 juni 1942. d Vermerk van een bespr. tussen Müntinga en *SS-Hauptsturmführer* Michel van de *BdS* op 9 juni 1942, 10 juni 1942. e NIK-12597.

Schmidt. De roerende eensgezindheid, die aanvankelijk tussen de instanties bestond, was langzaam afgebrokkeld; na twee maanden had hij een gevoelige knauw gekregen.

TUSSEN HOLLAND-AKTION I EN HOLLAND-AKTION II

Nog voordat de *Holland-Aktion I* officieel was afgesloten, vroeg Sauckel nog meer arbeiders voor de Duitse industrie. Aan alle Duitse organen die in de bezette gebieden verantwoordelijk waren voor de uitzending van arbeiders naar Duitsland, stelde hij begin juni '42 de eis, dat in elk der daaropvolgende maanden tweemaal zoveel arbeiders op transport zouden worden gesteld als van januari tot april 1942 gemiddeld per maand waren vertrokken.¹⁸ Volgens de berekeningen van de *HSV* zouden op grond van deze maatstaf dan in het vervolg per maand 12.000 arbeiders moeten worden geleverd, waarvan 9000 in de bewapeningsindustrie zouden worden tewerkgesteld.¹⁹ Seyss-Inquart en Reimer hadden weinig bezwaren, nog meer arbeiders te laten vertrekken, mits zij maar niet uit de Nederlandse voor de *Kriegswirtschaft* werkende industrie zouden worden gehaald. Seyss-Inquart zou zich 'met alle middelen' tegen het afgeven van deze arbeiders op korte termijn verzetten. Reimer die een ernstige terugslag op de produktie vreesde van een nieuwe uitkaming, kreeg dus krachtige steun.²⁰

Ongegrond was zijn vrees niet. Uit de door de *Rüstungsinspektion* gecontroleerde metaalbedrijven waren binnen het kader van de *Holland-Aktion I* 20.000 vakarbeiders weggehaald, die eind juli voor slechts 75% waren vervangen en deze vervangingskrachten moesten bovendien nog voor het grootste deel omgeschoold worden.²¹ Op Reimer die bij de eerste actie zo loyaal medewerkte, kon de *HSV* dus thans niet rekenen. Het standpunt van de *Rüstungsinspektion* noodzaakte de *HSV* dus, zich tot de grote, niet voor de *Kriegswirtschaft* werkende bedrijven te wenden en deze uit te kammen. De langs deze weg verkregen arbeiders konden dan naar het oordeel van Reimer in Duitsland voor de metaalindustrie worden omgeschoold.²²

Al zouden nu de belangen van de *Rüstungsinspektion* ontzien worden, dit betekende niet dat nu ook alle geschillen met de *HSV* waren beslecht. Na de eerste aderlating der metaalbedrijven waren deze ten eerste geïnteresseerd bij het aanstellen van nieuwe geschoolde arbeiders om de geleden schade te dekken. Reimer had bij de aanvang van de *Holland-Aktion I* weliswaar beweerd dat in de Nederlandse bedrijven in het algemeen een hoger percentage geschoolde arbeiders werkzaam was dan in de Duitse²³, maar de chefs zijner afdelingen die elke dag met de harde feiten werden geconfronteerd, hadden door hun tegenwerking in feite van een andere opvatting getuigd. De grote bedrijven die Duitse orders uitvoerden en reeds uitgekamd waren, trachtten dan ook de personeelstekorten weer aan te vullen en dat voornamelijk met geschoolde arbeiders. Tegen

¹⁸ Vermerk van een verg. op 12 juni 1942 bij de *R.I.*, 12 juni 1942. ¹⁹ Circ. van Boening aan de *Aussenstellenleiter*, 22 juli 1942. ²⁰ Vermerk van een verg. op 12 juni 1942 bij de *R.I.*, 12 juni 1942. ²¹ *Kriegstagebuch der R.-I.*, p. 115. ²² Vermerk van een verg. bij de *R.I.* op 12 juni 1942, 12 juni 1942. ²³ *Niederschrift* van een bespr. bij de *R.I.* op 15 april 1942,¹⁷ april 1942.

een dergelijke gang van zaken moest de *HSV* zich wel verzetten, daar zij op deze wijze niet meer de hand kon leggen op de voor Duitsland geschikte arbeiders. Boening eiste daarom van de metaalbedrijven dat zij tevreden zouden zijn met de krachten die, geleverd door de arbeidsbureaus, geschikt zouden zijn voor opleiding in dit beroep. Van iedere werkkraft die door stillegging van bedrijven of door andere redenen bij het arbeidsbureau werd ingeschreven, moest onderzocht worden of hij voor opleiding in de metaalindustrie geschikt was. Ook de bestaande mogelijkheden voor opleidings-scholen aan de bedrijven moesten volledig benut worden. Nieuwe toewijzingen van vakarbeiders aan de metaalindustrie mochten slechts in bijzondere gevallen plaats vinden, bijv. wanneer een wijziging in de orderpositie van een fabriek zulks noodzakelijk maakte. Alvorens toestemming werd gegeven, diende echter een onderzoek naar de werkelijke behoefte aan arbeiders te zijn ingesteld. Was deze gunstig voor het bedrijf uitgevallen, dan moesten in de eerste plaats diegenen aangewezen worden die niet voor tewerkstelling in Duitsland geschikt waren. Mochten dergelijke krachten niet of niet meer aanwezig zijn, dan moesten vakarbeiders uit bedrijven worden gehaald die van minder belang voor de Duitsers waren, zo nodig door het opleggen van de dienstverplichting.

Boening deed dus wel zijn best de metaalindustrie te helpen bij de voorziening in de behoefte aan arbeidskrachten maar verloor zijn eigen belangen daarbij niet uit het oog. Daarom ook bestreed hij het verschijnsel dat geschoolde metaalarbeiders die na de *Holland-Aktion I* bevreesd waren, naar Duitsland te worden gezonden, in andere bedrijfstakken werk trachtten te vinden.²⁴ Zijn politiek om door omscholing van ongeschoolde arbeiders in de metaalindustrie een reserve aan arbeidskrachten te vormen die regelmatig kon worden uitgekamd, zou hem echter voortdurend in conflict met de *Rüstungsinspektion* brengen.

Niet alleen de strijd om de geschoolde arbeiders, ook de vertraagde uitvoering van het plan om een groot aantal bedrijven te sluiten, vormde voor de *HSV* een ernstig obstakel bij de uitvoering van haar taken. In juni 1942 was bij de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* het zgn. *Sonderreferat 18, Rationalisierung*, ingesteld, dat tot opdracht had de zgn. *überbetriebliche Rationalisierung*, d.w.z. de stelselmatige concentratie van de productie in een kleiner aantal bedrijven, door te voeren.²⁵ Reeds waren in september

²⁴ a Circ. Boening aan de *Fachwerber*, 13 juli 1942. Bijlage behorende bij Telexbericht van Knetsch aan Dir. GAB, 28 juli 1942. b Het verschijnsel dat arbeiders de metaalindustrie verlieten, hoopte Boening in die tijd op twee wijzen te bestrijden. In de eerste plaats bepaalde hij, dat deze arbeiders zo nodig onder toepassing van de dienstverplichting weer in het bedrijf waar zij aanvankelijk hadden gewerkt, werden tewerkgesteld. (Circ. van Boening aan de *Fachwerber*, 11 aug. 1942) In de tweede plaats mochten de bedrijfsleiders van scheepswerven onder het personeel bekend maken, dat geen arbeidskrachten meer aan het bedrijf zouden worden onttrokken. Boening verzocht de bedrijfsleiders deze bekendmaking 'op gepaste wijze' te doen geschieden. Hij bedoelde hiermede dat er geen schriftelijke kennisgeving of aanplakking op een mededelingenbord diende plaats te vinden. Zie Knetsch aan Dir. GAB, 19 aug. 1942. Met 2 bijlagen. De eerste betreft de vertaling van de circ. van Boening aan de *Fachwerber* van 11 aug. 1942, de tweede is een model van de van de *HSV* afkomstige circ. aan de bedrijfsleiders van werven, die Duitse opdrachten uitvoerden. ²⁵ Inleiding bij inventaris- en regestenlijst van *GeWi R*, gemaakt door A. J. van der Leeuw, wetenschappelijk medewerker van het RvO.

1941 toen de kolenschaarste door de opgeschroefde Duitse eisen een hoogtepunt bereikte, vele bedrijven gesloten, zoals in de lederindustrie en in mindere mate in de textielindustrie. Van een gedwongen sluiting kon toen echter nog moeilijk worden gesproken; de bedrijven werden als het ware 'drooggelegd' doordat geen kolen of belangrijke grondstoffen werden toegewezen. De arbeiders werden niet naar Duitsland uitgezonden (de dienstverplichting voor Duitsland was toen nog niet ingevoerd) en velen konden trouwens vaak in de fabriek werkzaam blijven doordat de directie het bedrijf op een of andere wijze wist gaande te houden.

Hierin kwam na de afkondiging van de verscherpte maatregelen in het voorjaar van 1942 verandering. Thans stond op het program, een groot aantal bedrijven volledig stil te leggen, niet alleen om energie en grondstoffen te besparen, maar ook om arbeiders, machines en voorraden naar Duitsland te 'exporteren'. Slechts het allernoodzakelijkste zou voortaan geproduceerd mogen worden en alleen de volstrekt onontbeerlijke grond- en hulpstoffen en energie zouden ter beschikking worden gesteld.²⁶ Het spreekt wel vanzelf dat de ingewikkelde rationalisatie die Heinemann in juni had aangekondigd, niet tegen de herfst voltooid kon zijn. Er waren bijv. vooral in de metaalindustrie honderden en honderden bedrijfjes die van belang waren voor de *Kriegswirtschaft* en bovendien hadden vele – ook buiten de metaalindustrie – wel één of andere Duitse order, al was het een kleine, weten te verkrijgen. Het plan tot het stilleggen van 'overbodige' bedrijven was dus lang geen gemakkelijke zaak; het verwezenlijken hiervan eiste veel voorbereiding, veel werk voor de commissies, die dit werk moesten doen en dus veel tijd.

Pas op 24 augustus werden gedetailleerde voorstellen gedaan voor de bij de rationalisatie te volgen werkwijze; de beslissing berustte bij een *Arbeitsgemeinschaft für die Rationalisierung* onder voorzitterschap van Heinemann. Een verdere vertraging was gelegen in het feit, dat een deel van het personeel voor de commissies die na bezichtiging ter plaatse over de sluiting zouden adviseren te laat uit Duitsland aankwam, zodat men pas in september langzamerhand op gang kwam. Voor de *HSV* was dit een hoogst onaangename gang van zaken doordat van haar verlangd werd, het vorderen van arbeiders 'in een logische samenhang met de concentratie te brengen', d.w.z. de uitkaming bij voorkeur te doen geschieden in bedrijven die in de toekomst zouden worden stilgelegd.²⁷ In verband hiermede deelde Boening op 22 juli zijn *Fachwerber* mede, dat 'im Einklang mit der Wirtschaftsplanung' de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* de *HSV* een opgave zou doen van die bedrijven, die voor een 'onbepaalde' uitkaming in aanmerking kwamen. Begin september – er was toen juist tot een nieuwe vordering van 40.000 man, de zgn. *Holland-Aktion II*, besloten – merkte Müntinga echter ironisch op, dat als de *Rüstungsinspektion* tien bedrijven sloot, zij tegelijkertijd de sluiting van elf andere weer herriep. Hij sprak dan ook van een 'volledig mislukken' dezer actie.²⁸ Reeds vóór de *Holland-Aktion II* een aanvang had genomen, werd de *HSV* in de uitvoering van

²⁶ A. J. van der Leeuw, *Huiden en Leder, 1939-1945*. RvO. Monografieën No. 7 (afg. v. d. Leeuw, *Huiden en Leder*). ²⁷ Tweemaandelijks bericht van de *ZAST*, over juli en augustus 1942. ²⁸ *Vermerk* van een bespr. tussen Müntinga en een vertegenwoordiger van de *BdS* op 4 sep. 1942, 4 sep. 1942.

haar taak dus ten eerste door de plannen voor de *'überbetriebliche Rationalisierung'* gehinderd. Daarom ook doorbrak zij de 'logische samenhang' van concentratie en uitkaming en kamde zij bedrijven uit waar zij de kans kreeg. Al spoedig regende het dan ook klachten van Nederlandse bedrijven aan de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft*, dat de *HSV* arbeiders vorderde die eigenlijk niet konden worden gemist.²⁹

Doordat aan de *HSV*, zoals we boven zagen, verschillende beperkingen waren opgelegd, kon zij aan de door Sauckel gestelde eis, maandelijks 12.000 arbeiders te leveren, slechts ten dele voldoen. In juli was zij in staat haar opdracht nog bijna geheel te vervullen. Toen werden 10.500 arbeiders (waarvan bijna 1800 grensarbeiders) uitgezonden. In augustus daarentegen werd 'slechts' de helft, ongeveer 6.700 man (waarvan 1100 grensarbeiders), op transport gesteld.

De moeilijkheden die de *HSV* van verschillende zijden ondervond, vormden waarschijnlijk de directe aanleiding voor haar besluit om ook oudere mannen dan 40 jaar naar Duitsland te sturen. Aanvankelijk kon, zoals bekend, de dienstverplichting slechts van toepassing worden verklaard op mannen in de leeftijd van 18 tot 40 jaar. Na uitvoerige besprekingen³⁰ tussen de Nederlandse en Duitse autoriteiten werd in juli 1942 de leeftijdsgrens echter verhoogd en op 45 jaar gebracht. De vroegere grens kon, zo schreef Boening aan Verwey, *'naturgemäss nichts Endgültiges sein'*. Als reden voor deze wijziging gaf hij het betrekkelijk groot aantal afgekeurden op.³¹ Geheel in strijd met de waarheid was dit overigens niet: reeds enkele weken na de aanvang der *Holland-Aktion I* werd er tijdens een vergadering bij de *Rüstungsinspektion* over geklaagd dat 30% der aangewezen arbeiders voor arbeid in Duitsland ongeschikt was.³² In zijn brief aan Verwey wees Boening er verder op, dat in het vervolg nu ook beter met de sociale omstandigheden der voor Duitsland aan te wijzen mannen rekening kon worden gehouden. Het was immers *'beispielsweise zweifellos richtiger'*, dat een 43-jarige ongehuwde arbeider werd uitgezonden, dan een 38-jarige gehuwde arbeider met kinderen.³³

Het is niet aannemelijk, dat de leiding van het Rijksarbeidsbureau de bedoeling van dit argument niet begrepen zou hebben. Bekend is trouwens, dat aanvankelijk aan de eis der Duitsers weerstand geboden werd. Pas ongeveer drie weken na Boening's verzoek en wel 'na uitvoerige besprekingen'³⁴ werden de directeurs der arbeidsbureaus ervan verwittigd dat de dienstverplichting 'zo nodig' tot de 45-jarige leeftijd kon worden uitgebreid. Tekenend is echter wel, dat de dagelijkse leider van het Rijksarbeidsbureau, Knetsch, daarbij Boening's argument geheel tot het zijne maakte. Deze verhoging – aldus Knetsch – 'maakt het niet alleen mogelijk, een grotere kring van arbeiders te bereiken, zij opent ook de mogelijkheid sociale overwegingen sterker te laten gelden'. En hierop liet hij Boening's voorbeeld volgen.³⁵

²⁹ Inleiding bij inventaris- en regestenlijst van GeWi R. ³⁰ Zie aant. dd. 15 aug. 1944 van mr. C. M. J. van Hoeve op een brief van de *HSV* aan het RAB. 8 juni 1944. (afg. Aant. V. Hoeve, 15 aug. 1944), ³¹ Boening aan Verwey, 30 juni 1942. ³² Verslag van een bijeenkomst bij de *R.I.* op 10 mei 1942. 12 mei 1942. ³³ Boening aan Verwey, 30 juni 1942. ³⁴ Aant. V. Hoeve, 15 aug. 1944. ³⁵ Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 24 juli 1942.

HOLLAND-AKTION II

Op 13 augustus 1942 schreef Sauckel de Rijkscommissaris een brief waarin hij op de levering van nieuwe contingenten arbeiders aandrong. Zijn verzoek luidde om in september en oktober telkens 20.000 man, dus in totaal 40.000, naar Duitsland te sturen. Zij waren bestemd voor de bewapeningsindustrie en levensmiddelenbedrijven. Van deze nieuwe opdracht, bekend onder de naam *Holland-Aktion II*, werd de *HSV* om ons onbekende redenen pas op 1 september op de hoogte gesteld.³⁶ Het is niet onwaarschijnlijk dat Seyss-Inquart intussen de *Rüstungsinspektion* polste over haar medewerking bij deze actie.

Ongeveer een week nadat Sauckel Seyss-Inquart van de nieuwe eisen op de hoogte had gesteld, gaf hij de richtlijnen voor het uitvoeren der vordering. De belangrijkste was wel, althans voor Nederland, dat dezelfde wekelijkse arbeidsduur moest worden ingevoerd als in Duitsland; daar werd 54 uur per week gewerkt. Op deze wijze hoopte de bezetter dat arbeiders zouden 'vrijkomen' voor de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland.³⁷

Tussen de *Rüstungsinspektion* en de *HSV* werd afgesproken, dat binnen het kader van deze actie – zij zou op 15 oktober moeten eindigen, maar werd al spoedig tot 31 oktober verlengd – in het bijzonder de volgende groepen arbeiders voor Duitsland in aanmerking zouden komen: werklozen, wachtgelders, arbeiders uit stilgelegde of stil te leggen bedrijven alsmede personeel uit de niet voor de bewapening werkende bedrijven waar minder dan 54 uur per week werd gewerkt: dus uit fabrieken en werkplaatsen welke produktie 'van gering belang' was.³⁸ Verder werd overeengekomen, dat o.m. alle werven, bewapeningsbedrijven en door leverantie van onderdelen hiermede verbonden werkplaatsen die reeds tijdens de *Holland-Aktion I* uitgekamd waren, gespaard moesten blijven.³⁹ De door de *Rüstungsinspektion* gecontroleerde bedrijven waren voor de *HSV* dus praktisch gesloten. De enige wijze waarop de *HSV* nog deze fabrieken kon binnendringen, vond zij door de controle op de 54-urige werkweek. Indien nl. in deze fabrieken minder dan 54 uur per week werd gewerkt, mochten zij 'mit herangezogen werden'.⁴⁰ Daar Boening arbeiders naar Duitsland moest sturen, die de *Kriegswirtschaft* dringend nodig had, instrueerde hij dan ook zijn *Fachwerber*, dat *alle* (door Boening in zijn circulaire onderstreept) bedrijven opnieuw moesten worden gecontroleerd en 'de strengste maatstaf' daarbij (dus t.a.v. de toepassing van de 54-urige werkweek) moest worden aangelegd. Indien minder dan 54 uur werd gewerkt, was uitkaming 'in ieder geval toelaatbaar'.⁴¹

Begin oktober, ongeveer een maand na bovengenoemde circulaire, sprak Boening

³⁶ Vermerk van een bespr. tussen Müntinga en een vertegenwoordiger van de *BdS* op 4 sep. 1942, 4 sep. 1942. ³⁷ a *Anordnung* Nr. 10 van Sauckel 'Über den Einsatz von Arbeitskräften der besetzten Gebiete' van 22 aug. 1942. *Verf.* II, p. 531. b Boening aan *Fachwerber*, 4 sep. 1942. ³⁸ a *Kr. Tagebuch R.-I.*, 4 sep. 1942, p. 119. b Boening aan *Fachwerber*, 9 sep. 1942. ³⁹ a *Kr. Tagebuch R.-I.*, 7 sep. 1942, p. 119. b Boening aan *Fachwerber*, 29 sep. 1942. Deze circulaire is opgenomen in de circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 7 okt. 1942. ⁴⁰ Vermerk van een bespr. tussen Müntinga en een vertegenwoordiger van de *BdS* op 4 sep. 1942, 4 sep. 1942. ⁴¹ Circ. van Boening aan *Fachwerber*, 4 sep. 1942. Opgenomen in circ. van RAB, 9 sep. 1942.

zich ten opzichte van de voor de bewapening werkende metaalindustrie nog duidelijker uit. Er moest worden nagegaan of de bestaande orderportefeuille met betrekking tot de arbeidstijd niet een onttrekken van arbeiders uit die bedrijven mogelijk maakte. En in dit verband wees hij de *Fachwerber* er op, dat Sauckel's richtlijn t.a.v. de 54-urige werkweek 'vanzelfsprekend... en in de eerste plaats ook voor de bewapeningsindustrie hier te lande' gold.⁴²

Uiteraard zou het pogen, arbeiders uit de beschermdde bedrijven te halen, op weerstand stuiten bij de Duitse instanties die met de produktie van die bedrijven te maken hadden. Zo klaagde Müntinga erover dat 'evenals vroeger' Duitse bureaus bezwaar aantekenden tegen het uitkammen der bedrijven, zonder zelf eerst de Nederlandse bedrijfsleiders te controleren. Als voorbeeld noemde hij een geval waarin vijf Duitse instanties zich inspanden – vier telefonisch en één schriftelijk – het uitkammen tegen te gaan.⁴³

De uitkaming der bedrijven was ditmaal niet aan commissies, maar uitsluitend aan de *Fachwerber* opgedragen. De redenen hiervan liggen voor de hand. Nu de uitkaming immers in principe niet in de 'betreute' bedrijven zou plaats vinden, was er geen dwingende noodzaak, vertegenwoordigers van andere Duitse instanties hierbij te betrekken. Tot op zekere hoogte kregen de *Fachwerber* dus vrij spel.⁴⁴ Dit hadden zij ook in dat deel van het Nederlandse bedrijfsleven dat nog niet bij de vorderingen betrokken was geweest. Daartoe behoorden vooral de grote en middelgrote bedrijven in die bedrijfstakken welke niet rechtstreeks of slechts gedeeltelijk voor Duitse belangen werkten. Deze bedrijven waren in het algemeen niet 'betreut', zodat de *Fachwerber* er dus alleen toegang hadden. Daardoor werden bijv. de textiel-, leder- en voedingsmiddelenindustrie bij deze actie zwaar getroffen. Aan het einde van de *Holland-Aktion II* begon de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* – waaronder de meeste van deze bedrijfstakken ressorteerden – echter te beseffen dat het oude principe, volgens hetwelk alleen de direct voor de *Wehrmacht* werkende bedrijven beschermd zouden worden, niet gehandhaafd kon blijven; ook de civiele Duitse orders en zelfs de minimum-voorziening voor de Nederlandse bevolking bleken immers onmisbaar voor de Duitse oorlogseconomie. Praktisch betekende dit dat het door de *HSV* te bestrijken terrein kleiner werd gemaakt. Er zouden haar dus nog minder bedrijven ter beschikking staan die zonder toestemming van een andere Duitse instantie konden worden uitgekamd. Uiteraard zou dit alles weer een nieuwe bron van moeilijkheden tussen de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* en de *HSV* veroorzaken. Op deze kwestie komen wij te zijner tijd terug.

Een ander probleem dat tijdens de *Holland-Aktion II* steeds dringender werd, was de

⁴² Circ. van Boening aan *Fachwerber*, 29 sep. 1942. Opgenomen in circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 7 okt. 1942. ⁴³ *Vermerk* van een bespr. tussen Müntinga en een vertegenwoordiger van de *BdS* op 5 okt. 1942, 7 okt. 1942. ⁴⁴ Men zou ook de veronderstelling kunnen uiten – gelijk mr. A. W. Hamming, hoofdcommissie aan het departement van Handel en Nijverheid en als verbindingsman gedetacheerd bij het departement van Sociale Zaken deed – dat de commissies niet werden ingesteld, omdat de tijd daartoe ontbrak. (Mr. A. W. Hamming in een nota aan de wnd. secretaris-generaal, 10 sep. 1942). Dit lijkt ons niet waarschijnlijk; de *Holland-Aktion I* had wel geleerd, dat de Duitsers – zo nodig – wisten te improviseren.

vervangings van de weggevoerde vakarbeiders. Daar Sauckel vooral geschoolde arbeiders verlangde en spoed achter zijn eisen zette, waren de *HSV* en haar *Fachwerber* altijd weer geneigd, naar de grote en door de *Rüstungsinspektion* of door de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* beschermde bedrijven te trekken. Natuurlijk vergaten de *Fachwerber* niet, vakarbeiders weg te halen uit die bedrijven die vaak kleine opdrachten voor de *betreute Betriebe* uitvoerden doch, zoals boven reeds opgemerkt, zelf niet beschermd waren. In feite handelden de *Fachwerber* in dit opzicht dus niet in strijd met de afspraken; maar wel werd het voor de beschermde bedrijven op deze wijze steeds moeilijker, geschoolde vakarbeiders te vinden die de plaatsen van anderen konden innemen. De *Zentralauftragstelle* zag de toekomst, in het bijzonder voor de metaalindustrie, dan ook niet rooskleurig in. Haar hadden berichten van deskundige Duitse bedrijfsleiders in Nederland bereikt, die van niet te overwinnen moeilijkheden gewag maakten bij het verkrijgen van enigermate bruikbare vervangingskrachten. Dat zou dus betekenen, aldus haar conclusie, dat voor de metaalindustrie de reserves uitgeput waren. Weliswaar zag de *Zentralauftragstelle* nog wel kans, elke maand opdrachten voor een waarde van rond 100 miljoen RM te laten uitvoeren, doch dan dienden de resterende vakarbeiders voor de bedrijven die Duitse opdrachten uitvoerden, behouden te blijven. Er was nl. reeds een toestand bereikt, waarin stoornissen optraden in de voor de oorlogvoering belangrijke produktie.⁴⁵

Ondanks Boening's voornemen, de beschermde bedrijven en in het bijzonder de metaalbedrijven van vervangingskrachten te voorzien – zijn redenen hiervoor beschreven wij eerder –, was daar, althans volgens de *Zentralauftragstelle*, niet veel van gekomen. Dit nu zou in de toekomst nog veel lastiger worden daar iedere uit Duitsland teruggekeerde arbeider, dus na beëindiging van het 'contract' in Duitsland, vervangen moest worden, doch onafhankelijk van de bijzondere door Sauckel gestelde eisen. Dit impliceerde dus, dat behalve de 40.000 man, die in september en oktober geleverd moesten worden, daarenboven vervangingskrachten moesten worden gezocht voor hen die vroeger in de Duitse industrie hadden gewerkt. Het kon dus 'niet vermeden worden', aldus Boening aan Verwey op 22 september 1942, dat 'na zekere tijd', de ongehuwde en gezonde arbeiders nogmaals naar Duitsland zouden worden uitgezonden. Voorzover het oudere en niet meer voor Duitsland geschikte personen betrof, mochten zij in Nederlandse bedrijven worden bemiddeld, doch jongere arbeiders zouden hun plaats voor Duitsland moeten innemen. Door deze gang van zaken werd het voor de beschermde alsmede voor de niet-beschermde, doch wel Duitse orders uitvoerende bedrijven, nog moeilijker om geschikte arbeiders te verkrijgen. Het reservoir werd in stede van gevuld, steeds meer leeggepompt; vandaar ook de bovengenoemde klacht van de *Zentralauftragstelle* in haar twee-maandelijks overzicht van de maanden september en oktober 1942.

Over de resultaten van de actie hadden de Duitsers inmiddels nog niet te klagen. In september 1942 waren ruim 12.000 arbeiders (waaronder 2000 als grensarbeider) en in

⁴⁵ Tweemaandelijks bericht van de *ZAST*, sep. en okt. 1942.

oktober bijna 26.000 arbeiders (waaronder 2400 als grensarbeider) naar Duitsland gestuurd, in totaal 38.000 man. Er waren dus 2000 tekort. De order werd volgeboekt door het aantal arbeiders, dat reeds tussen 17 augustus en 1 september 1942 naar Duitsland was vertrokken, bij het totaal van 38.000 man op te tellen. Sauckel kon dus wel tevreden zijn. Hij was prompt bediend. Sedert het begin van zijn optreden had het uitkammen der bedrijven in ongeveer een half jaar ruim 85.000 arbeiders opgeleverd. In werkelijkheid waren in genoemde periode meer arbeiders in Duitsland tewerkgesteld. Volgens de, overigens met reserve te gebruiken opgaven van het Centraal Bureau voor de Statistiek, werden van april tot en met oktober 1942 in totaal 109.000 arbeidskrachten naar Duitsland gezonden, dus 24.000 méér dan binnen het kader der Sauckel-vorderingen uit de fabrieken werden gehaald. Tot deze groep van 24.000 man zullen niet alleen behoord hebben een aantal ons onbekende vrijwilligers, maar ook door de Duitse maatregelen werkloos gemaakte arbeiders, werklozen en werkverruimingsarbeiders. Het aantal geregistreerde werkloze mannen daalde van april 1942 tot oktober 1942 van 78.000 tot 37.000 en het aantal werkverruimingsarbeiders van 52.000 tot 28.000.⁴⁶

SONDERAKTION 'RUESTUNG-NOVEMBER-1942'
EN DE DECEMBER-VORDERING

Nog voordat de *Holland-Aktion II* was beëindigd, kwam Sauckel weer met nieuwe opdrachten. Op 24 oktober eiste hij dat, gerekend van 1 september 1942 tot 30 april 1943, in totaal 100.000 arbeiders op transport moesten worden gesteld.⁴⁷ Hiervan dienden 55.000 vóór 31 december 1942 en 45.000 tussen 1 januari en 30 april 1943 geleverd te worden. Daar het aantal in september en oktober naar Duitsland uitgezonden arbeiders op ongeveer 35.000 werd geschat, zouden in november en december dus in totaal 20.000 man moeten vertrekken.⁴⁸ Naar de mening van de *HSV* was zij wel in staat, 'zonder grotere moeilijkheden' deze 20.000 naar Duitsland te 'bemiddelen', doch zij twijfelde er zeer sterk aan of zij tussen 1 januari en 30 april 1943 de resterende 45.000 man zou kunnen verkrijgen.⁴⁹

Nadat de *HSV* deze opdracht van Sauckel had ontvangen, berichtte zij haar *Aussenstellenleiter* en *Fachwerber* op 4 november, dat in de maand november 15.000 en in december de rest, dus 5000 man, aan de Duitse bewapeningsindustrie en *Kriegswirtschaft* ter beschikking moesten worden gesteld.⁵⁰ Twee dagen later herriep zij echter dit bericht, daar Sauckel inmiddels bovenstaand program-op-lange-termijn had gewijzigd. Nu verlangde hij dat binnen het kader van een zgn. *Sonderaktion Rüstung-November-1942* direct 10.000 man moest worden uitgezonden.⁵¹ Midden november werd dit

⁴⁶ Zie Maandschriften van het CBS, mei-oktober 1942. ⁴⁷ *Vermerk* van een bespr. tussen Müntinga en een vertegenwoordiger van de *BdS* op 29 okt. 1942, 30 okt. 1942. (afg. *Vermerk* 29.10.1942). ⁴⁸ *Circ.* van *HSV* aan de *Fachwerber*, 4 nov. 1942. ⁴⁹ *Vermerk* 29.10.1942. ⁵⁰ *Circ.* van *HSV* aan de *Fachwerber*, 4 nov. 1942. ⁵¹ Telexbericht van *HSV* aan de *Fachwerber*, 6 nov. 1942.

aantal echter al weer met 25.000 man verhoogd. Tegen het einde van deze maand zouden dus in totaal 35.000 man naar Duitsland moeten zijn vertrokken.⁵²

De *Rü-Nov-Aktion* was het gevolg van de aanhoudend dringende behoefte aan arbeiders – vooral vakarbeiders – in de bewapeningsindustrie. Reeds begin november had Sauckel enkele maatregelen genomen om in het bijzonder deze bedrijven van arbeidskrachten te voorzien. In het vervolg mochten de *Landesarbeitsämter* verzoeken van particuliere firma's voor de levering van buitenlandse arbeiders niet meer in behandeling nemen. Deze instanties ontvingen nu van Sauckel aanwijzingen, hoeveel arbeiders in de bewapeningsbedrijven van hun ressort nodig waren en waar – dus uit welk bezet gebied – deze konden worden verkregen. Daarna konden deze *Landesarbeitsämter* zich tot de Duitse, in de bezette gebieden aanwezige instanties wenden. Zo moesten de *Landesarbeitsämter* van Hessen, Zuid-West Duitsland, Neder-Saksen en Nordmark zich tot Nederland, tot de *HSV*, richten. De aanvragen waren vergezeld van een gespecificeerde opgave omtrent het aantal verlangde vakarbeiders, geoefende en ongeschoolde arbeiders; ook werden er gegevens verstrekt omtrent de wekelijkse arbeidstijd en de arbeidsvoorwaarden. In welke fabriek de arbeiders zouden worden tewerkgesteld bleef de *HSV* en ook de arbeidsbureaus, in tegenstelling tot vroegere acties, voorlopig onbekend; er werd dus gebroken met de vroegere procedure waarbij de arbeidsbureaus de arbeiders mededeelden, in welke stad en in welke fabriek zij moesten werken. In het vervolg werden de arbeiders, na tot transport-eenheden in Nederland te zijn verzameld, eerst naar een door het *Landesarbeitsamt* genoemde stad in Duitsland gestuurd en vandaar via de *Arbeitsämter* over de verschillende in het ressort van het *Landesarbeitsamt* gelegen bedrijven gedistribueerd. Daarbij konden de *Landesarbeitsämter* gebruik maken van door de arbeidsbureaus verstrekte gegevens omtrent het beroep of de vroeger verrichte arbeid. Door deze reorganisatie van de bemiddeling hoopte Sauckel een meer doeltreffende *Einsatz* van buitenlandse arbeiders te bereiken. De arbeiders zelf echter werd de 'keus' die zij in zekere mate voorheen nog hadden, geheel ontnomen. Bovendien bleven de achtergebleven gezinnen enige tijd in het onzekere, waar de mannen zich bevonden.⁵³ Verder had deze regeling nog het na-deel, dat een controle van de arbeidsbureaus op de arbeidsvoorwaarden niet was te realiseren.⁵⁴

De aankondiging van nieuwe uitkammingsen der bedrijven in de bezette gebieden viel ongeveer samen met de instelling van de zgn. *Beauftragten des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz*. Deze *Beauftragten* hadden binnen de door Sauckel

⁵² Telexbericht van *HSV* aan de *Fachwerber*, 18 nov. 1942. ⁵³ a Telexbericht van *HSV* aan de *Fachwerber*, 6 nov. 1942. b Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 16 nov. 1942. Hierin is opgenomen de circ. van Sauckel aan de *Landesarbeitsämter*, 5 nov. 1942. c Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 16 nov. 1942. Hierin is opgenomen de circ. van Müntinga aan de *Fachwerber*, 11 nov. 1942. d Op grond van een *Erlass* van 20 okt. 1943 van Sauckel werden 'zur Intensivierung' van de arbeidsinzet in Nederland de zgn. *Patenbezirke* ingesteld. Bij de arbeidsbureaus werden *Gauverbindungsämter* (ambtenaren van een bepaald *Gauarbeitsamt*) aangesteld, die de belangen van hun *Gauarbeitsamt* moesten behartigen. Zo ressorteerde Amsterdam onder het *Gauarbeitsamt* Süd-Hannover-Braunschweig. Circ. van *HSV* aan *Fachberater*, 13 nov. 1943. circ. van RAB aan Dir. GAB. 1 dec. 1943. ⁵⁴ Bauer, p. 134.

gestelde grenzen een min of meer zelfstandige taak. Hun taak was, alle nog ter beschikking staande arbeidskrachten te mobiliseren en deze aan de *Arbeitseinsatz* in de meest ruime zin van het woord dienstbaar te maken. In het bijzonder moesten zij er voor zorgen, dat de Duitse industrie de noodzakelijke arbeidskrachten toevloeiden en dat de *Wehrmacht*, de bewapenings- en andere voor Duitsland vitale bedrijven in de bezette gebieden met arbeidskrachten werden voorzien. Voor de uitvoering van dit alles konden de *Beaufragten* alle organisatorische en technische maatregelen nemen die zij noodzakelijk achtten; zo dienden zij regelingen te treffen met de instanties die verantwoordelijk waren voor de tewerkstelling van arbeidskrachten en het daarmee samenhangend beleid inzake de lonen. Over belangrijke zaken zou bovendien Sauckel, alvorens zich tot de lagere instanties te wenden, zich in de eerste plaats met de *Beaufragten* in verbinding stellen. De *Beaufragte* oefende dus hoofdzakelijk een coördinerende en stimulerende functie uit. De uitvoering van de verschillende opdrachten lag echter, zo bepaalde Sauckel uitdrukkelijk, bij de militaire en burgerlijke instanties zelf die voor de arbeidsinzet verantwoordelijk waren. Directe bevelen mocht de *Beaufragte* aan deze organen niet geven; hij moest trachten deze *Dienststellen*, zo mogelijk mondeling, te overtuigen van zijn eisen en wensen, zodat zij – aldus Sauckel's instructies – '*gern und freudig die Durchführung übernehmen*'. In het geval van een conflict moest Sauckel gehoord worden. Bij belangrijke kwesties diende de *Beaufragte* Sauckel eerst om advies te vragen. Daarmede werd dan vermeden dat een eenmaal gegeven aanwijzing door Sauckel eventueel ongedaan moest worden gemaakt.⁵⁵

In Nederland werd in bovengenoemde functie *Generalkommissar* Schmidt benoemd; Sauckel deed hem hiervan mededeling in een telexbericht van 19 oktober 1942. Boening, de leider der *HSV*, kreeg een zelfde taak toegewezen, doch met standplaats Riga. Daarmede werd dus tevens een einde gemaakt aan het conflict tussen Boening en Müntinga. Eerstgenoemde vertrok eind oktober, tot genoegen van Schmidt. Müntinga's positie was – daar Boening bij het *Reichsarbeitsministerium* goede relaties had – echter inmiddels ondermijnd. Eind december werd hij naar Duitsland teruggeroepen en aan het *Landesarbeitsamt* in Hannover geplaatst.

De opvolger van Boening was een zekere Dr. G. A. Apitz. Hij was leider geweest van het *Arbeitsamt* Brandenburg aan de Havel en had als V-man voor de *SD* vlijtig berichten over zijn dienst en personeel doorgegeven.⁵⁶ Na aankomst in Nederland – dit zal eind oktober of in de eerste dagen van november zijn geweest – kon hij meteen aan de uitvoering van de *Rü-Nov-Aktion* beginnen. Evenals zijn voorganger zou ook hij echter met grote moeilijkheden in het bijzonder van de zijde van de *Rüstungsinspektion* te kampen krijgen.

Ofschoon deze Duitse instantie de noodzakelijkheid van het slagen der *Rü-Nov-Aktion* volledig inzag, was zij toch niet bereid, het verzoek van de *HSV* in te willigen om ook nu weer geschoolde arbeiders af te staan. Weliswaar mocht de *HSV* tien tot

⁵⁵ '*Dienstanweisung an die Beaufragten des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz in den besetzten Gebieten*', Uitgegeven door Sauckel, 29 okt. 1942. ⁵⁶ *Vermerk* van de afd. III C 5 van de *BdS*, 9 nov. 1942.

twintig procent van het personeel der *betreute Betriebe* voor tewerkstelling in Duitsland aanwijzen, doch dit zouden uitsluitend ongeschoolden en geoefenden mogen zijn.⁵⁷ De vraag was nu, wie tot deze groep of tot de eigenlijke vakarbeiders behoorde. Zoals te verwachten was, liepen de meningen tussen beide partijen hierover sterk uiteen. De *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* klaagden erover, dat door de *Fachwerber* niet alleen vakarbeiders doch zelfs personen die een sleutelpositie innamen, voor Duitsland werden aangewezen. De *HSV* ontkende dit ten stelligste en wees er op dat de Nederlandse bedrijfsleiders ook geoefenden als vakarbeiders beschouwden. De bewering der bedrijfsleiders dat zij over te weinig geoefenden beschikten, kon de *HSV* niet aanvaarden. Indien dit laatste het geval ware, dan zouden – zo redeneerde de *HSV* – al deze bedrijven 90% en meer vakarbeiders aan het werk hebben, een situatie die volgens de *HSV* niet met de werkelijkheid overeenstemde. Het percentage vakarbeiders schommelde naar haar mening om de 60.⁵⁸ Daarom zouden de beschermde bedrijven veel grondiger kunnen worden uitgekamd dan volgens de Nederlandse bedrijfsleiders mogelijk was. De *Rüstungsinspektion* had haar standpunt echter bepaald: voorlopig zouden geen vakarbeiders aan de wapeningsindustrie en de voor haar belangrijke bedrijven meer onttrokken mogen worden.⁵⁹

De strijd om de vraag, wie wel of niet tot de geschoolde, geoefende of ongeschoolde arbeiders kon worden gerekend, was de bijzondere verschijningsvorm van de algemene tegenstelling tussen de *HSV* en de *Rüstungsinspektion*. Evenals bij de vorige twee vorderingsacties waren er ook nu weer afdelingen van laatstgenoemde instantie die in het geheel geen arbeiders wilden afstaan en werd, daar beide partijen zich op afspraken tussen Sauckel en Speer beriepen, de hulp van Berlijn gevraagd om een beslissing in het conflict te forceren. Doch meestal moest de *HSV* het onderspit delven. Zo verbood het *Luftfahrtministerium* het onttrekken van arbeiders, werkzaam bij de Philips-fabrieken, in verband met de uitvoering van het zgn. *Funkmessprogramm*. Moeilijkheden ontstonden ook bij het uitkammen der werven. Ten aanzien hiervan bepaalde het *Oberkommando der Kriegsmarine*, dat slechts arbeiders voor Duitsland mochten worden aangewezen, indien er overeenstemming bestond tussen de *Rüstungsinspektion*, de *Oberwerftstab* en Fiebig, de *Beauftragte des Reichsministers für Bewaffnung und Munition*. Tijdens een bespreking op 23 november 1942 over deze kwestie, werd door de vertegenwoordigers van die drie instanties nog geen definitief besluit genomen daar men niet in de gelegenheid was, het door Apitz ingenomen standpunt te vernemen. Apitz vertoefde toen juist in Parijs waar Sauckel een *Tagung* had belegd – eveneens op 23 november – om zijn *Beauftragten* in de bezette gebieden of hun vertegenwoordigers van de noodzakelijkheid te overtuigen, toch vooral op tijd aan zijn eisen te voldoen.⁶⁰ Naar aanleiding van Apitz' afwezigheid besloten toen de drie instanties, mede op aanraden van Seyss-Inquart – in

⁵⁷ Telexbericht van *HSV* aan de *Fachwerber*, 18 nov. 1942. ⁵⁸ Muntinga aan de *Fachwerber*, 1 dec. 1942. Deze circ. zond de *HSV* ook naar de *R.I.* en de *Gewi.* ⁵⁹ *Niederschrift* van een vergadering bij de *HSV* op 26 nov. 1942. Aanwezig waren vertegenwoordigers van de *R.I.* en de *HSV*, alsmede Fiebig en enkele andere personen. 26 nov. 1942. ⁶⁰ Circ. van Apitz aan de *Leiter der Aussenstellen*, 26 nov. 1942.

het algemeen geen voorstander om de werven uit te kammen – als ook van Schmidt, het onttrekken van arbeiders aan de bewapeningsbedrijven en de scheepswerven voorlopig te staken.

Toen Sauckel in Berlijn terugkeerde en daar de berichten las, die Schmidt hem inmiddels had toegezonden over het conflict inzake de uitkaming der werven en het teruglopen van de aantallen uitgezonden arbeiders zal hij naar alle waarschijnlijkheid lichtelijk gedesillusioneerd, zo niet ontstemd zijn geweest. Per omgaande, op 25 november, seinde hij nu aan Apitz, dat 'met alle middelen', de 'verliezen van de laatste dagen' nog in de maand november gedekt moesten zijn en dat de 35.000 man aan het einde van genoemde maand 'onvoorwaardelijk' moesten zijn geleverd.⁶¹

Na deze door Sauckel op Apitz uitgeoefende druk vond op 26 november de bespreking plaats die drie dagen tevoren was verdaagd. Aanwezig waren vertegenwoordigers van de afdelingen *Marine*, *Heer* en *Luftwaffe* van de *Rüstungsinspektion*, Fiebig, een vertegenwoordiger van de *Oberwerftstab*, en Apitz met enkele zijner ambtenaren. Apitz probeerde de aanwezigen te overtuigen van de noodzaak de werven uit te kammen doch de vertegenwoordiger van de *Oberwerftstab* wilde daarvan niets weten. Besloten werd tenslotte, dat arbeiders niet eerder naar Duitsland op transport mochten worden gesteld dan nadat overeenstemming was bereikt met de op het betrokken bedrijf toezichthoudende instantie. Voor het te voeren overleg werden door deze instanties verbindingsmannen met de *HSV* aangewezen. Ingeval geen overeenstemming werd bereikt, besliste een commissie, bestaande uit vertegenwoordigers van de *Rüstungsinspektion*, de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft*, van Fiebig en van de *HSV*. Op deze vergadering werd verder nog eens uitdrukkelijk bepaald dat voorlopig geen vakarbeiders voor Duitsland zouden mogen worden aangewezen uit de bewapeningsbedrijven en hun toeleveringsbedrijven. Apitz' mededeling, dat nog 17.000 man moesten worden geleverd en de *Rü-Nov-Aktion* – ondanks Sauckel's oorspronkelijke eis – tot 15 december moest worden verlengd, had blijkbaar niet voldoende indruk op de meerderheid der aanwezigen gemaakt om haar standpunt te wijzigen. De *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* namen wel een sterke positie in.⁶²

De *Rü-Nov-Aktion* was – zo blijkt uit bovenstaande cijfers – niet bevredigend verlopen. Van de 35.000 man zouden volgens Apitz 18.000 zijn geleverd. In werkelijkheid schijnen de resultaten voor de *HSV* slechter te zijn geweest. Volgens de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek waren in november in totaal 16.000 man op transport naar Duitsland gesteld. Schmidt noemde zelfs een aantal van 14.000 man; slechts 40% van het novemberplan zou dus zijn vervuld.⁶³

Deze gang van zaken was voor Apitz hoogst onbevredigend. Niet alleen werden Duitsland de zo dringend nodige arbeiders onthouden, doch ook zijn debuut in Nederland was nu verre van spectaculair. In een uitvoerig schrijven van 9 december 1942 aan Sauckel beklagde hij zich over de tegenwerking die hij op alle fronten onder-

⁶¹ TRK 51/177707. ⁶² *Niederschrift* van de verg. van 26 nov. 1942. ⁶³ a *Ibid.* b TRK 51/177707. c Maandschrift v. h. C.B.S., nr. 10, 1942.

vond: de *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* hadden hem verschillende beperkingen opgelegd; de artsen werkten niet mee, daar zij, aldus Apitz, de keuring 'op kleinzielige manier' uitvoerden: soms was wel 60-80% van de arbeiders afgekeurd. De arbeiders doken onder; nauwelijks 50% van hen verscheen op het station, soms nog niet eens een derde. Verder was de Duitse politie niet in staat geweest, contractbrekers en weigeraars naar het concentratiekamp Amersfoort te brengen, omdat dit – naar de terminologie van Apitz – was 'verstopft'. En tenslotte had ook de tewerkstelling van overheidspersoneel – we komen hier nog op terug – weinig opgeleverd.

Niet alleen echter door deze factoren was Apitz tot een zekere machteloosheid gedoemd. Hij werd ook geremd door Schmidt, zijn directe chef. Als *Beauftragte* van Sauckel in Nederland was Schmidt geïnteresseerd bij de uitzending van een zo groot mogelijk aantal arbeiders naar Duitsland en moest hij de daaruit voortkomende onrust onder de bevolking op de koop toe nemen. Als *Generalkommissar zbV*, dus in zijn voor naamste, specifiek politieke, functie, was hij daarentegen gebaat bij rust, bij een aanvaarden van de nazi-ideologie door de Nederlandse bevolking en in het bijzonder door de arbeiders. Het feit dat deze twee functies in één persoon waren verenigd, was voor de *HSV* een zeer ongunstige omstandigheid, daar voorstellen van deze instantie tot intensivering van de arbeidsinzet door Schmidt konden worden afgewezen of op de lange baan geschoven. Met dergelijke situaties had Apitz reeds meermalen kennis gemaakt en hij zou er in de toekomst nog vaker mee geconfronteerd worden. Dit moge aan enkele voorbeelden worden toegelicht.

Achtereenvolgens komen ter sprake de tegenstellingen tussen de *HSV* en de onder Schmidt ressorterende *Abteilung Niederländische Arbeitsdienst* betreffende de tewerkstelling van 'arbeidsdienstmannen'. Verder het conflict tussen Apitz en Schmidt met betrekking tot de studenten en het geschil tussen beiden over het doorvoeren ener nieuwe vorderingsmethode. Allereerst de strijd om de leden van de Nederlandse Arbeidsdienst.

Op 2 december 1942 had Sauckel opdracht gegeven tot het leveren van 25.000 man voor de maand december. Voor de uitvoering hiervan stelde Apitz een plan op voor 30.000 personen, daarbij dus rekening houdende met 'irgendwelche Ausfälle' van 5000 man. De *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* zouden tezamen 10.000 en de overheidsdiensten eveneens 10.000 man leveren. Uit de studenten moesten 5000 worden gerecrueteerd; het resterende aantal hoopte Apitz te verkrijgen uit de 5000 jonge mannen die, na hun diensttijd bij de Nederlandse Arbeidsdienst te hebben beëindigd, direct door hem zouden worden opgevangen. Ten aanzien van de laatste groep besliste Schmidt dat 'uit politieke overwegingen' – deze werden niet nader omschreven – hiertoe niet mocht worden overgegaan. In de loop van de volgende weken schijnt Apitz zijn pogingen te hebben herhaald. Doch nu stak de *Abteilung Niederländische Arbeitsdienst* een spaak in het wiel. Deze Duitse instantie stond onder leiding van de *Generalarbeitsführer* Walter Bethmann, maar ressorteerde, zoals gezegd, onder Schmidt en hield het toezicht op de Nederlandse Arbeidsdienst die, nadat de Opbouwdienst was opgeheven, bij verordening van Seyss-Inquart van 23 mei 1941 was opgericht. Volgens

deze zgn. Arbeidsdienstverordening waren alle jonge Nederlanders – dus van beiderlei geslacht – verplicht, tussen hun 18de en 25ste jaar gedurende een half jaar hun 'ereplicht jegens het Nederlandse volk' te vervullen. Nadat aanvankelijk slechts vrijwilligers werden opgeroepen en in april 1942 was bepaald dat plaatsing in overheids dienst of bij het bijzonder onderwijs en inschrijving als student pas mogelijk was, indien de betrokkenen 'onder de spade' waren gekomen of zouden komen⁶⁴, werd in de *Staatscourant* van 23 september 1942 bekend gemaakt, dat alle personen geboren op of na 1 oktober 1924 voor de Nederlandse Arbeidsdienst konden worden opgeroepen. Tot de eersten behoorden diegenen die tussen 1 januari en 30 juni 1925 waren geboren. Deze halve jaarklasse – zij omvatte ongeveer 43.000 man – zou volgens de verwachtingen van Bethmann ongeveer 12.000 'arbeidsdienstmannen' opleveren. Met het oproepen zou in februari begonnen worden.

Deze gang van zaken – hij viel grotendeels samen met de hierna te bespreken *Stahl- und Eisen-Aktion* – was voor Apitz een grote tegenvaller, daar nu ongeveer 12.000 jonge mannen voorlopig buiten zijn bereik zouden blijven. Evenmin zou hij geheel en al over de resterende 31.000 mannen kunnen beschikken. De *Abteilung Niederländische Arbeitsdienst* had hem namelijk verboden, uit deze eerste halve jaargang personen die nog niet waren gekeurd, voor de tewerkstelling in Duitsland aan te wijzen. Daar de keuring pas tegen juni geheel zou zijn voltooid, betekende dit praktisch, dat tot 1 juli 1943 de uitzending van een groot aantal personen geblokkeerd was. Deze voor Apitz zo onaangename beslissing woog niet op tegen de enkele concessie, die de *Abteilung Niederländische Arbeitsdienst* bereid was te doen. Zij had zich bereid verklaard – mits hiervan niets zou uitlekken –, de *HSV* tienduizend namen en adressen te verstrekken van personen die voor de Nederlandse Arbeidsdienst waren opgeroepen.⁶⁵ Er was echter bepaald dat niemand voor Duitsland mocht worden aangewezen die niet 'uitdrukkelijk' door de Nederlandse Arbeidsdienst was 'vrijgegeven'. Van deze groep waren echter weer de volgende categorieën van tewerkstelling in Duitsland uitgezonderd: studenten, schoolgaande jeugd en personen werkzaam in de landbouw, de bewapeningsindustrie en bij de overheidsinstellingen.⁶⁶ Op de naleving van deze overeenkomst tussen Apitz en de *Abteilung Niederländische Arbeitsdienst* werd scherp gelet. Toen laatstgenoemde instantie bleek dat personen, geboren in het eerste halve jaar van 1925, toch naar Duitsland uitgezonden werden, werd de *HSV* op de vingers getikt.

Apitz was, zo blijkt, wel zeer sterk aan de ketting gelegd. Het is onwaarschijnlijk, dat Bethmann hier op eigen gezag handelde. De Nederlandse Arbeidsdienst was immers – en dit gold in nog sterkere mate na het vertrek van de eerste commandant, majoor J. N. Breunese, in augustus 1941 – een der instrumenten waarmee Schmidt de nationaal-socialistische ideologie in Nederland ingang hoopte te doen vinden. Daarom zal zijn streven erop gericht zijn geweest, deze instelling zoveel mogelijk tegen het optreden van Apitz te beschermen.

⁶⁴ *Ned. Stcrt.*, 1 apr. 1942, nr. 64. ⁶⁵ Apitz aan de *Fachberater*, 30 jan. 1943. ⁶⁶ Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 24 mrt. 1943.

Met betrekking tot de door Apitz verlangde 5000 studenten nam Schmidt, aanvankelijk althans, een ander standpunt in; hij gaf Apitz toestemming, de nodige stappen te ondernemen. Deze stelde zich in verbinding met Dr. H. Schwarz, de leider van de onder Wimmer ressorterende *Hauptabteilung Erziehung und Kirchen*, om 6000 studenten 'zwangsweise' in Duitsland tewerk te stellen. Schwarz had echter verschillende bezwaren: de rust aan de universiteiten moest worden bewaard en de arbeidsplicht voor studenten 'met voldoende psychologische tact' worden aangepakt. De termijn die voor de uitvoering van de actie was gesteld – nog tijdens de maand december moesten de studenten naar Duitsland zijn overgebracht – vond hij trouwens ook te kort.⁶⁷ Maar Apitz hield voet bij stuk.

Op 8 december werd deze kwestie voor het eerst bij de Nederlandse autoriteiten ahangig gemaakt. De *HSV* stelde het departement van Sociale Zaken ervan op de hoogte, dat met ingang van 19 december de studenten in Duitsland moesten gaan werken. Verwey verwittigde hiervan prof. dr. J. van Dam, de met de Duitsers sympathiserende secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming; laatstgenoemde werd hierover dezelfde dag ingelicht door Schwarz en een ambtenaar van de *HSV*. Om moeilijkheden en onrust aan de universiteiten te vermijden en de opvatting koesterend dat de eis van de *HSV* niet geheel ongedaan kon worden gemaakt, riep Van Dam met toestemming der Duitsers telegrafisch de rectores magnifici van de verschillende universiteiten voor een vergadering op 9 december, dus de volgende dag, bijeen. Zelf vond hij de voorgenomen maatregel wel 'zeer ernstig'.⁶⁸ Het plan der Duitsers werd op de bijeenkomst om praktische redenen doch ook om principiële – de rectoren achtten o.a. de tewerkstelling in strijd met het volkenrecht – van de hand gewezen. Ook weigerden zij, één NSB-er uitgezonderd, aan Van Dam's verzoek te voldoen om naamlijsten van studenten op te sturen.

Naar de mening van Van Dam moest nu 'een positief tegenvoorstel' worden gedaan, 'om een débâcle te voorkomen...'. Daarbij dacht hij aan een bij verordening voor alle afgestudeerde studenten in te stellen *Pflichtjahr* in Duitsland, 'een oplossing' die ook Verwey had gesuggereerd. Doch Van Dam hechtte er veel waarde aan, dat de rectoren hun medewerking zouden verlenen, daar beweging onder de studenten 'tot alle prijs' voorkomen moest worden; dit zou 'tot desastreuze gevolgen' leiden. Evenals Van Dam had ook Verwey bezwaren; tot concessies was hij echter eveneens bereid. Zijn bezwaar gold het feit dat de 'Nederlandse volkskracht' zou worden aangetast als niet-afgestudeerde studenten in Duitsland zouden worden tewerkgesteld. Een uitzondering hierop wilde hij echter maken voor de leerlingen van de Middelbaar Technische Scholen, de Delftse studenten en de studenten aan de Economische Hogescholen. Het door hen tijdens hun studie te verrichten praktische werk kon naar zijn mening wel in Duitsland gedaan worden. Zulks zou zelfs 'in het voordeel' der studenten zijn 'en iets kunnen betekenen voor het bevorderen ener goede samenwerking'. Behalve deze concessie was

⁶⁷ a Apitz aan Sauckel, 9.12.1942. b Schwarz aan Wimmer, 18 jan. 1943. ⁶⁸ a Not. SSGG, 10 dec, 1942. b 'Aktennotiz für den Herrn Reichskommissar über den Arbeitseinsatz niederländischer Studenten', afkomstig van Van Dam, geen datum.

Verwey bereid in overweging te nemen, van maand tot maand te laten onderzoeken, 'wie afstuderen en wie voor verplicht werken' in Duitsland in aanmerking kwamen. 'Op die wijze', zo was zijn opvatting, 'zou ook Duitsland veel meer effectief geholpen zijn, niet omdat het meer personen zou krijgen, maar doordat het over personen zou komen te beschikken waaraan het werkelijk wat had'.⁶⁹

Van Dam had gehoopt dat de inhoud van de bespreking met de rectores magnifici niet publiek zou worden. Doch reeds op de avond na deze vergadering waren de Amsterdamse studenten door 'een indiscretie'⁷⁰ aan de Vrije Universiteit van de plannen der Duitsers op de hoogte en de volgende dag, 10 december – door middel van een pamflet – de gehele studentenwereld. De Vrije Universiteit besloot de kerstvakantie eerder te laten beginnen, een maatregel die de studenten konden uitleggen als een teken aan de wand en die er zeker ook niet toe bijdroeg, de gemoederen tot rust te brengen.⁷¹ Op zondag 13 december werd een brandje gesticht in de inschrijvingskamer van de Rijksuniversiteit in Utrecht waarbij nog een andere kamer uitbrandde. Op dezelfde dag was bekend geworden, dat Mussert tot 'leider van het Nederlandse volk' was benoemd. Hierop volgden van de zijde der studentencontactgroep – een illegale vertegenwoordiging van studenten – een oproep tot staking aan de universiteiten. Lag het in die dagen niet in de lijn der verwachtingen dat Mussert zich volledig achter de Duitse eisen zou plaatsen en dus op een meer intensieve tewerkstelling in Duitsland kon worden gerekend?⁷² In de nacht van 14 op 15 december werden o.a. in Utrecht drie pamfletten aangeplakt, waarvan twee een protest inhielden tegen de uitzending der studenten en de derde de leuze bevatte: 'Mussert nooit, alle Universiteiten staken'. In verband hiermede werden ook enige studenten gearresteerd.⁷³

De stakingsoproep vond slechts weinig weerklank; velen waren trouwens niet meer aan het werk en de anderen konden met vakantie gaan daar het voorbeeld, door de Vrije Universiteit gegeven, door rectoren van andere universiteiten was overgenomen. Zo bijv. aan de Landbouwhogeschool in Wageningen op 14 december; het geschiedde 'ter voorkoming van relletjes', aldus deelde Van Dam mede in de vergadering van secretarissen-generaal op 17 december. Daar bracht hij ook verslag uit van een bespreking, die hij twee dagen tevoren met Schmidt had gehad. Tijdens deze bespreking waaraan ook een vertegenwoordiger van het Studentenfront (NSB) deelnam, maakte Van Dam zijn bezwaren tegen de oorspronkelijke vorm van de tewerkstelling kenbaar. Van de zijde van het Studentenfront werd er op gewezen dat de thans ingeslagen weg tot staking en sluiting der universiteiten, en dus tot een ongewenste toestand moest leiden.⁷⁴ Daarna gaf Schmidt opdracht – ons is niet bekend of hij nog eerst overleg met anderen pleegde –, de maatregel in te trekken.⁷⁵ Ofschoon hij als vertegenwoordiger van

⁶⁹ Not. SSGG, 10 dec. 1942. ⁷⁰ Not. SSGG, 17 dec. 1942. ⁷¹ A. J. van der Leeuw, 'De Universiteiten en Hogescholen'. *O. en V.* III p. 325. (afg.: V. d. Leeuw, *O. en V.* III). ⁷² Ibid. ⁷³ Not. SSGG, 17 dec. 1942. ⁷⁴ a Not. SSGG, 17 dec. 1942. b V. d. Leeuw, *O. en V.* III, p. 325. ⁷⁵ Wel stelde Schmidt de eis, dat afgestudeerden een half jaar in Duitsland moesten werken. Van Dam stelde de universiteiten hiervan onmiddellijk op de hoogte. Not. SSGG, 17 dec. 1942.

Sauckel de uitzending der studenten had moeten wensen, gaven dus andere overwegingen, de handhaving van orde en rust voorop, op dit moment de doorslag. Uiteraard zal Apitz over deze gang van zaken zeer gebelgd zijn geweest, doch Schmidt beriep zich er op, 'dat hij zich op geen enkele wijze in deze kwestie had gebonden'!⁷⁶

Uit nog een ander voorbeeld blijkt, dat Schmidt zijn functie als *Generalkommissar zbV* en dus overwegingen van politieke aard liet prevaleren. Op 6 december 1942 was Eindhoven door geallieerde vliegtuigen gebombardeerd; hierbij vielen 138 doden en de Philips-fabrieken werden zwaar getroffen. Apitz wenste nu een paar duizend arbeiders zo snel mogelijk naar Duitsland te transporteren. Schmidt daarentegen wenste enige tijd te wachten – hetgeen ook inderdaad geschiedde – daar nieuwe onrust onder de bevolking van Eindhoven vermeden moest worden.⁷⁷ Harster die van deze kwestie melding maakte in een brief aan het *RSHA*, was het met Schmidt oneens. Naar zijn mening zou het juist uit politieke overwegingen beter zijn geweest, de arbeiders direct naar Duitsland te sturen. '*Vielleicht wäre dadurch endlich einmal eine Stimmung gegen England erzielt werden, die durch die Bombardierung nicht hervorgerufen wurde.*'⁷⁸

Van meer ingrijpende aard waren de tegenstellingen omtrent de methode waarop arbeiders voor Duitsland moesten worden gevorderd. Apitz wilde een recrutering naar jaargangen. Op deze wijze hoopte hij diegenen die zich hadden kunnen 'drukken', te registreren; bovendien vond hij deze vorm van vordering ook nog 'sociaal rechtvaardiger' daar men, alvorens de gehuwde mannen met kinderen op te roepen, de ongehuwden zou kunnen aanwijzen. Schmidt wees dit plan echter van de hand. Hij vreesde dat deze vorderingsmethode door de Nederlanders als een deportatie zou worden beschouwd.⁷⁹

Apitz stelde Sauckel in de reeds eerder genoemde brief van 9 december van al deze moeilijkheden op de hoogte⁸⁰ zonder Schmidt hiervan mededeling te doen. Deze voelde zich, nadat hij van een en ander had gehoord, gepasseerd en verweet Apitz dat hij deloyaal had gehandeld. Ook stuurde hij Sauckel een brief – deze is niet in ons bezit – waarin hij zijn standpunt uiteenzette; verder behield hij zich het recht voor, maatregelen tegen Apitz te nemen.⁸¹ Zoals we nog zullen zien, moest laatstgenoemde enige maanden later, vrij onverwacht, weer naar Duitsland vertrekken.

Voorlopig bracht Apitz' brief van 9 december aan Sauckel geen verandering in de bestaande toestand. De *Rü-Nov-Aktion* werd dan ook voor de Duitsers geen volledig succes. In november '42 waren van de door Sauckel geëiste 35.000 man misschien 16.000 op transport gesteld. Van de resterende ongeveer 19.000 man werden van 1 december tot en met 19 december bijna 9500 arbeiders uitgezonden.⁸² In totaal had de *Rü-Nov-Aktion* – aanvankelijk op één maand gesteld maar daarna met twee weken

⁷⁶ Harster aan *RSHA III D*, 1 jan. 1943. ⁷⁷ *Ibid.*, ⁷⁸ *Ibid.* ⁷⁹ Apitz aan Sauckel, 9 dec. 1942.

⁸⁰ In de brief van Apitz aan Sauckel bericht deze niet over de mislukking der studentenactie. De brief was gedateerd 9 december, terwijl het optreden tegen en van de studenten ongeveer een week later viel. Apitz schrijft alleen, dat hij wel toestemming van Schmidt ontving om tot handelen over te gaan.

⁸¹ Harster aan *RSHA III D*, 1 jan. 1943. ⁸² Telexbericht van Schmidt aan Sauckel. 22 dec. 1942. (T.R.K. 52/177830).

verlengd – dus voor de *HSV* een resultaat van ongeveer 26.000 man opgeleverd. Aan deze vordering was dus voor 74% voldaan.

Doordat de van 1 tot en met 19 december in Duitsland tewerkgestelde arbeiders voor de uitvoering van het *Rü-Nov-Programm* bestemd waren, kon Sauckel's nieuwe opdracht om in de maand december 25.000 man te leveren, niet worden uitgevoerd. Vanaf 19 december tot het einde van de maand werden immers nog geen 1400 man in Duitsland tewerkgesteld.⁸³ Aan de vordering voor de maand december was dus voor nog geen 6% voldaan.

Sedert 19 december stond de uitzending naar Duitsland praktisch stil. De voor Duitsland aangewezen en opgeroepen arbeiders waren, zoals uit de cijfers blijkt, grotendeels niet verschenen. Zij zouden na nieuwjaar vertrekken; dat hadden zij gezegd, zo schreef Schmidt aan Sauckel op 22 december. Dwangmaatregelen wilde Schmidt niet nemen, daar zij de aanmelding voor de toekomst ongunstig zouden beïnvloeden; 'het hoge aantal weigeraars' zou ook tot allerlei moeilijkheden aanleiding kunnen geven.⁸⁴ Waarschijnlijk zal Schmidt hierbij aan de problemen hebben gedacht, die de bestrijding van het onderduiken op grote schaal met zich meebracht.

STAHL- UND EISEN-AKTION

Ondanks het feit dat niet alle door Sauckel op touw gezette acties waren geslaagd, waren toch sedert de aanvang der uitkammingsen (april 1942) tot eind december van dat jaar, ruim 112.000 arbeiders op transport gesteld. De behoeften van de Duitse industrie waren evenwel zo groot dat Sauckel's instanties in de bezette gebieden voortdurend op volle kracht moesten blijven werken. Midden december, toen de *Rü-Nov-Aktion* dus nauwelijks was beëindigd, eiste Sauckel dat in januari 1943 opnieuw 30.000 man geleverd moesten worden. De opdracht voor de maand december werd toen geannuleerd, daar men wel verwachtte dat de resultaten uiterst gering zouden zijn. Men zou het nieuwe jaar dus met een schone lei beginnen.⁸⁵ Voor de inmiddels voor Duitsland aangewezen arbeiders had dit overigens generlei betekenis; het maakte voor hen immers weinig uit of zij ter vervulling van de *Rü-Nov-Aktion* of de januari-opdracht werden weggevoerd.

Volgens de instructies van Sauckel moesten binnen het kader van deze laatste vordering 8000 vakarbeiders worden geleverd. Schmidt pleegde hieromtrent overleg met Seyss-Inquart en beiden kwamen overeen dat ter uitvoering van Sauckel's bijzondere verlangens de bewapeningsbedrijven 3-5% van 'hun' geschoolde arbeiders moesten afstaan. Het toezicht op de uitkammingsen droeg Schmidt op aan de *Beauftragten* van de Rijkscommissaris, dus aan de vertegenwoordigers van Seyss-Inquart in de verschillende provincies. Hun speciale opdracht luidde, de geschillen die er tussen *Rüstungsinspektion*

⁸³ Volgens opgaven van het CBS werden in de maand december ongeveer 10.800 man uitgezonden. CBS, nov./dec. 1942. ⁸⁴ TRK 52/177830. ⁸⁵ Circ. van Apitz aan de *Fachwerber*, 18 dec. 1942.

en *HSV* zouden ontstaan, zo goed mogelijk te beslechten. Schmidt verzekerde de *Beaufragten* dat deze vordering 'de laatste actie' in de bewapeningsbedrijven zou zijn.⁸⁶ Waarschijnlijk moest dit het argument zijn om een eventuele tegenstand van de *Rüstungsinspektion* te breken.

De vordering was nauwelijks begonnen of een nieuwe werd aangekondigd. Er zouden niet 30.000 man in januari, doch 100.000 man vóór 10 maart 1943 geleverd moeten worden. Deze eis van Sauckel vormde een onderdeel van een grotere actie, waarbij Frankrijk vóór 15 maart 250.000 arbeiders (inclusief 150.000 vakarbeiders) en België 28.000 metaalbewerkers moest opbrengen. Deze personen zouden de 250.000 Duitse vakarbeiders uit de bewapeningsindustrie moeten vervangen, die voor de technische eenheden van de *Wehrmacht* waren opgeroepen.⁸⁷ Tussen 10 en 16 januari bezocht Sauckel achtereenvolgens Parijs, Brussel en Den Haag en wees hij in verschillende besprekingen op het urgent karakter der nieuwe maatregelen. In Den Haag sprak hij o.a. met vertegenwoordigers van de *Rüstungsinspektion*, met Schmidt en met Fiebig. Allen waren het er over eens dat het verlangde aantal arbeiders moest worden geleverd; in de eerste plaats dienden echter de niet voor de oorlogvoering belangrijke bedrijven te worden uitgekamd. Apitz, eveneens aanwezig, kon zich hiermee wel verenigen, doch verklaarde onomwonden – en hij kreeg dit keer steun van Fiebig – dat hij de bewapeningsbedrijven niet kon ontzien. In deze geest werd dan ook besloten.⁸⁸ Vóór 10 maart zouden 100.000 man geleverd worden: 22.000 metaalbewerkers en 78.000 ongeschoolden.⁸⁹

Het begin van de *Stahl- und Eisen-Aktion* (*S.E. Aktion*) viel samen met de strijd om Stalingrad. Reeds op 13 januari – Sauckel was toen juist drie dagen op reis – was in Duitsland een decreet uitgevaardigd betreffende de arbeidsinzet voor mannen en vrouwen. Na de val van Stalingrad realiseerden de Nazi-leiders zich eens te meer, dat de Duitse industrie nog meer dan voorheen moest produceren. Zij eisten ook, dat het levenspeil in de bezette gebieden drastisch zou dalen en nog meer buitenlandse arbeiders tewerkgesteld zouden worden. Ook Nederland kreeg zijn deel. Verschillende verordeningen werden in de loop der volgende maanden afgekondigd; de bezetter hoopte hiermede zijn greep op het economisch leven en op de arbeidersbevolking te versterken. Inmiddels – dus tijdens de *S.E. Aktion* – werden besprekingen gevoerd om de vroegere Nederlandse militairen weer in krijgsgevangenschap terug te voeren alsmede bepaalde jaarklassen van de bevolking voor de arbeidsinzet in Duitsland op te roepen. In deze maanden van voorbereiding nam de weerstand van de *Rüstungsinspektion* en de *Zentralauftragstelle* tegen de op instigatie van Berlijn door de *HSV* gestelde eisen echter toe en steeg ook de invloed van deze *betreuende Dienststellen*, op wie – eveneens door Berlijn, maar weer door andere instanties – zware druk werd uitgeoefend, de in Nederland aanwezige produktie-krachten nog intensiever dan voorheen voor de oorlog-

⁸⁶ Circ. van Schmidt aan de *Beaufragten*, 6 jan. 1943. ⁸⁷ Verslag van een bespr. bij de *Chefintendant* van de *WBN* op 24 feb. 1943, 26 feb. 1943. ⁸⁸ Rapport van *Ministerialrat* Dr. Hildebrandt over een dienstreis van Sauckel naar Parijs, Brussel en Den Haag van 10 tot 16 januari 1943. 20 januari 1943.

⁸⁹ Circ. van Schmidt aan de *Beaufragten*, 25 jan. 1943.

voering te mobiliseren. Hun versterkte machtspositie blijkt uit hun overwicht in de in maart 1943 opgerichte *Rüstungs- und Beschaffungskommission (Rübeko)*, een commissie waarin o.m. de tegengestelde belangen met de *HSV* door onderling overleg dienden te worden geregeld. Al deze kwesties zullen wij in een apart hoofdstuk behandelen; de gevolgen dier maatregelen en de resultaten der besprekingen werden immers in het algemeen pas eind april en in de maanden mei en juni merkbaar en waren niet of nauwelijks van invloed op de door Sauckel gestelde eis van 100.000 man. Wij zullen ons daarom thans uitsluitend tot de geschiedenis der *S.E. Aktion* als uitkamacie beperken.

Het onttrekken van 22.000 metaalbewerkeren aan de wapeningsbedrijven moest zoals te verwachten valt, op tegenstand van de *Rüstungsinspektion* stuiten. In de toezeggingen van de *HSV*, vervangingskrachten beschikbaar te stellen, had zij weinig vertrouwen, daar de arbeidsbureaus ook in de daaraan voorafgaande maanden slechts op bescheiden schaal hieraan hadden voldaan. Eigen pogingen van de bedrijven om het tekort aan personeel te dekken waren eveneens onbevredigend verlopen. De arbeiders vreesden en 'niet zonder reden' – aldus de *Rüstungsinspektion* – na korte tijd eveneens naar Duitsland te worden uitgezonden.⁹⁰ Uiteraard zagen de *Rüstungsinspektion* en ook de *Zentralauftragstelle* die ongeveer dezelfde bezwaren tegen het leveren van arbeiders uit de wapeningsbedrijven hadden, de noodzaak in, dat de industrie in Duitsland over de nodige arbeidskrachten beschikte. Zij waren ook wel tot op zekere hoogte bereid arbeiders uit de onder hun controle staande bedrijven te leveren mits voordien bruikbare vervangingskrachten aanwezig waren. Daarom stelde bijv. de *Rüstungsinspektion* de Rijkscommissaris voor de wapeningsbedrijven zo snel mogelijk en voortdurend nieuwe arbeidskrachten te leveren en wel 10% van het in elk bedrijf aanwezige personeel. Deze nieuwe arbeiders dienden in ongeveer drie maanden te worden omgeschoold of herschoold. Daarna zou een overeenkomstig aantal geschoolde en geoefende, reeds in het bedrijf werkende, arbeiders voor Duitsland kunnen worden aangewezen. Op deze wijze, aldus de *Zentralauftragstelle*, zou aan de eisen van Sauckel kunnen worden voldaan. Daarenboven verwachtte deze instelling ook verbetering in de situatie indien de concentratie van kleine metaalbedrijven in grotere verbanden zou plaats vinden en – de *Zentralauftragstelle* raakte hier wel de kern van de zaak – indien in Duitsland zelf eerst de grondslagen voor een nauwe samenwerking werden gelegd.⁹¹

Bovengenoemde kwesties speelden een belangrijke rol op een vergadering van 22 januari 1943 waar de praktische uitvoering van Sauckel's eis werd besproken. Aanwezig waren o.a. Schmidt, Fiebig en vertegenwoordigers van de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft*, de *Zentralauftragstelle* en de *HSV*. Schmidt verlangde 5% van de arbeiders, die in de onder controle van de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* staande fabrieken werkten. Hiertegen kwam van de zijde van Heinemann, leider van laatstgenoemde

⁹⁰ *Kr. Tagebuch R.-I. Gesamtüberblick Dezember 1942*, 12 feb. 1943. ⁹¹ Verslag van de *ZAST* over de maanden nov. en dec. 1942.

instantie, verzet. Weliswaar 'beschikte' de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft*, zo zeide hij, over 90.000 arbeiders, maar de helft hiervan werkte in bedrijven die tegen uitkassing beschermd waren. De door Schmidt geëiste 5% zou dan ook niet over 90.000, doch over 45.000 berekend moeten worden. Schmidt wenste niet voor de argumenten van Heinemann te wijken.⁹² Sauckel was op 15 januari in Den Haag verschenen met een *Führerbefehl* en dit moest worden uitgevoerd. Besloten werd tenslotte, dat 8000 metaalbewerkers vóór 31 januari 1943 door de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* en de *Rüstungsinspektion* geleverd moesten worden. De resterende 14.000 man (er moesten immers 22.000 metaalbewerkers vertrekken) zouden door uitkassing van de andere bedrijven, en wel in de maand februari, verkregen moeten worden. Gelijkijdig met deze actie moesten uit laatstgenoemde, dus niet direct voor de *Kriegswirtschaft* werkende fabrieken 20.000 arbeiders overgeheveld worden naar de bewapeningsindustrie; later zouden zij dan weer voor Duitsland worden aangewezen. Deze actie moest 'stipt en met alle krachten' worden uitgevoerd. Stagnatie in de produktie moest, zo nodig, op de koop toe worden genomen. Allen die in de loop van de tijd door bepaald werk in Nederland te aanvaarden, zich op een of andere wijze aan tewerkstelling in Duitsland hadden weten te onttrekken, moesten nu weer voor 'gewone arbeid' worden aangewezen.⁹³

Na bovengenoemd overleg werden op 26 januari de *Fachwerber* en drie dagen later de directeuren der arbeidsbureaus op de hoogte gesteld van de nieuwe vordering en werden aanwijzingen gegeven voor de nieuwe uitkassing der bedrijven. Knetsch die de directeuren een afschrift zond van het door Apitz aan de *Fachwerber* gerichte rondschrijven, wees er in een bijgevoegde circulaire op, dat kennisneming van de Duitse circulaire 'van groot belang' was. Er moest verder 'met grote spoed' gewerkt worden. En natuurlijk verzocht hij 'volledige medewerking' te verlenen.

Het uitkammen der bedrijven werd opgedragen aan commissies, bestaande uit een vertegenwoordiger van het *Amt für Technik* en een ambtenaar van het arbeidsbureau. De Duitser had de leiding. Het *Amt für Technik* stond onder leiding van Fiebig en was een onder de *NSDAP* ressorterende instantie waarin de Duitse, in Nederland werkzame ingenieurs waren georganiseerd. In elk der tien kringen (*Kreise*) van de *NSDAP* was een *Kreisamt für Technik*, geleid door een *Kreisamtsleiter*, zelf technicus. Na de voltooiing van de organisatie der *Kreisämter* in de zomer van 1942, werden de *Kreisamtsleiter* tevens – en hieruit blijkt Fiebig's beginnende invloed in het Duitse apparaat – tot *Aussenstellenleiter des Beauftragten des Reichsministers für Bewaffnung und Munition*, benoemd, dus tot functionarissen van Fiebig's bureau. De partijtitulatuur werd daarna nog slechts bij uitzondering gebruikt.⁹⁴

De *Kreisamtsleiter* moesten het initiatief tot de samenstelling der commissies nemen, d.w.z. zij moesten zich met de leiders van de *Aussenstellen* der *HSV* en met de *Sozialreferenten* van de provinciale *Beauftragten* van de Rijkscommissaris in verbinding stellen. Schmidt adviseerde de *Beauftragten*, 'geschikte Nederlanders, indien mogelijk

⁹² *Aktennotiz* van de bespreking, 23 jan. 1943. ⁹³ Circ. van Schmidt aan de *Beauftragten*, 25 jan. 1943.

⁹⁴ Inleiding op de regestenlijst van *Rü-Fieb* (92) door A. J. van der Leeuw.

NSB-ers' bij deze uitkaming te betrekken.⁹⁵ Waarschijnlijk hoopte hij op deze wijze de eventuele invloed van niet voor de Duitsers betrouwbare ambtenaren van het arbeidsbureau op de Duitse ingenieurs, enigermate te kunnen neutraliseren.

De taak der uitkamcommissies was beperkt tot het opstellen der uitkamlijsten. Deze moesten dagelijks gezonden worden naar de *Fachwerber* die nog dezelfde dag, of uiterlijk de volgende dag, de arbeiders lieten oproepen om aan de arbeidsbureaus te verschijnen. Daar de uitkamcommissies zich niet tot de door de *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* gecontroleerde bedrijven mochten wenden, moest ten aanzien van de andere bedrijven 'een strenge maatstaf' worden aangelegd.⁹⁶

Bezwaren tegen de uitkaming moesten worden ingediend bij de *Beauftragten* van de Rijkscommissaris die er voor moesten zorgen dat de maatregelen zonder vertraging werden uitgevoerd. De klachten konden afkomstig zijn van Nederlandse bedrijfsleiders of arbeiders dan wel van Nederlandse en Duitse instanties. Ofschoon, zoals gezegd, de uitkamcommissies de door de *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* gecontroleerde bedrijven niet mochten bezoeken, waren bezwaren van deze twee Duitse instanties zeker niet denkbeeldig, daar talloze bedrijven, hoewel niet *betreut*, toch op één of andere wijze voor de bewapeningsindustrie werkten. Om deze reden waarschijnlijk was de provinciale *Beauftragte* verplicht, bepaalde geschillen aan een aparte commissie, een zgn. *Aktionsausschuss*, ter uiteindelijke beslissing voor te leggen. Hierin hadden zitting Fiebig, de *Rüstungsinspekteur* (het hoofd van de *Rüstungsinspektion*) en de leiders van de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft*, de *Zentralauftragstelle* en de *HSV*.⁹⁷ In deze commissie van geschillen hadden de vertegenwoordigers van de *Kriegswirtschaft* in Nederland dus een aanzienlijke invloed. Blijkbaar hadden zij maatregelen genomen, een al te rigoureuus optreden van de *HSV* op bepaalde sectoren van de industrie af te remmen.

Nadat de uitkamcommissies waren samengesteld, togen zij voortvarend aan het werk, zo zeer zelfs dat enkele directeurs van de arbeidsbureaus zich al spoedig met klachten tot het Rijksarbidsbureau wendden. De commissies grepen wat zij maar krijgen konden. In Bergen op Zoom en omgeving bijv. kleermakers, bakkers, schoenmakers, slaggers enz.⁹⁸ In Friesland werd de landbouw getroffen doordat landbouwsmeden werden opgeroepen, terwijl zij op dat ogenblik – in februari '43 – overladen waren met opdrachten. Daar nieuwe onderdelen of bepaalde materialen ontbraken, werd alles 'gelapt' en gerepareerd op een wijze, die veel meer arbeidskrachten dan voorheen vereiste. Het afvloeien van deze onmisbare personen, zo schreef de wnd. directeur van het betreffende arbeidsbureau, kon rampzalige gevolgen hebben voor de komende 'productieslag'.⁹⁹

Naar aanleiding van dergelijke klachten protesteerde Verwey bij de *HSV*. Hij wees er o.a. op, dat sommige Duitsers alléén de bedrijven bezochten, of geen ambtenaar van het arbeidsbureau in de uitkamcommissie wilden opnemen; dat enige commissies

⁹⁵ Circ. van Schmidt aan de *Beauftragten des Reichskommissars*, 25 jan. 1943. ⁹⁶ Circ. van Apitz aan de *Fachwerber*, 26 jan. 1943. Zie Knetsch aan Dir. GAB, 29 jan. 1943. ⁹⁷ Ibid. ⁹⁸ Dir. GAB Bergen op Zoom aan D.G. RAB, 18 feb. 1943. ⁹⁹ Wnd. Dir. GAB Leeuwarden aan Knetsch, 20 feb. 1943.

personeel van overheidsbedrijven hadden aangewezen, zonder rekening te houden met de afspraak dat deze uitkammings op andere wijze – we komen hier nog op terug – waren geregeld. Het optreden der uitkamcommissies, zo vervolgde Verwey, was niet in overeenstemming met de voorschriften en wekte in vele kringen van de Nederlandse bevolking 'onnodig onrust'.¹⁰⁰ De *HSV* wees de klachten echter van de hand of gaf generlei commentaar.¹⁰¹

Toen de *HSV* eind februari begin maart een voorlopige balans omtrent de stand van zaken opmaakte, kwam zij tot het volgende resultaat. In januari waren bijna 12.000 man naar Duitsland uitgezonden, in februari – ondanks de grote activiteit der uitkamcommissies – hetzelfde aantal. In februari hadden deze commissies ongeveer 27.000 bedrijven met een personeelssterkte van 182.500 mannen en 25.000 vrouwen bezocht. In totaal waren 42.250 mannen op lijsten geplaatst en hiervan waren 5000 voor Duitsland en ongeveer 1500 voor Nederland aangewezen.¹⁰² De uitkamcommissies hadden dus wel hard gewerkt doch de resultaten waren niet voldoende en zij waren ook niet direct uitgebuit. Bij alle arbeidsbureaus was een grote achterstand ontstaan in de bewerking van de door de uitkamcommissies opgestelde lijsten; gemiddeld was slechts 15½% der geregistreerde personen 'positiv umgeschichtet' d.w.z. in Duitsland tewerkgesteld of in Nederland bij de *Organisation Todt* en in bedrijven van de *Wehrmacht* geplaatst. Ongeveer de helft der arbeidsbureaus had dit gemiddelde lage percentage echter nog niet eens bereikt en sommige schijnen zelfs nauwelijks enige aandacht aan de uitkamlijsten te hebben besteed. Zo bedroeg het percentage voor het arbeidsbureau Dordrecht 1.5, voor Middelburg 6.5, Hilversum 6.4, Bergen op Zoom 3.6, Roermond 2.1 en Leeuwarden 4.2.

Apitz was over een dergelijke gang van zaken zeer ontstemd en verzocht de *Aussenstellenleiter* der *HSV* in een 'streng vertrouwelijk' schrijven van 5 maart 1943 zich met de verhoudingen aan de arbeidsbureaus grondig bezig te houden. Hij verlangde volledige medewerking van alle Nederlandse directeurs; indien zij de betekenis van deze oorlog, van deze strijd 'tegen de aartsvijand van de cultuur van het avondland' niet begrepen waren zij niet de juiste man op de juiste plaats en brachten zij zichzelf en hun gezin in gevaar daar zij 'als saboteurs van de cultuur der Europese naties' zouden kunnen worden beschouwd. Met de dreigende mislukking der *Stahl- und Eisen Aktion* voor ogen, verzocht hij de *Aussenstellenleiter* en de *Fachwerber* nogmaals alle krachten in te spannen en de lijsten in elk geval vóór 25 maart af te werken.¹⁰³ De vordering werd dus met twee weken verlengd.

Ook Knetsch had 'de cijfers betreffende de verrichtingen' der arbeidsbureaus onderzocht en ook hij was ontstemd. In een circulaire van 11 maart 1943 aan de directeurs – eveneens 'streng vertrouwelijk' – verlangde hij dat zij 'voor een zeer spoedige verandering in de gang van zaken' hadden zorg te dragen. In deze circulaire kondigde hij aan dat in overleg met de *HSV* enkele commissies bestaande uit ambtenaren van het

¹⁰⁰ a Verwey aan de *HSV*, 20 feb. 1943. b Verwey aan de *HSV*, 20 mrt. 1943. ¹⁰¹ Apitz aan Verwey, 25 feb. 1943. ¹⁰² Circ. van Apitz aan de *Aussenstellen*, 5 mrt. 1943. ¹⁰³ *Ibid.*

Rijksarbeidsbureau en de *HSV*, zouden worden gevormd die met de directeuren de moeilijkheden bij het uitvoeren van hun taak zouden bespreken. Deze commissies zouden rapport uitbrengen en voorstellen doen aan Knetsch en de leider der *HSV* nadat de directeur van het arbeidsbureau, de *Fachwerber* en de leider der *Aussenstelle* (de Duitsers hadden dus overwicht genoeg!) vooraf waren gehoord. Uit de aard der zaak verzocht Knetsch de directeuren aan deze commissies – die omstreeks de 10e maart werden ingesteld¹⁰⁴ – alle gewenste medewerking te verlenen; zij hadden 'geen andere taak', zo schreef hij, 'dan U bij Uw werkzaamheden behulpzaam te zijn...'.¹⁰⁵

Een aansporing tot grotere activiteit ontvingen ook de *Fachberater*. Hun argument dat de uitkamcommissies geen arbeidskrachten voor Duitsland hadden kunnen vinden noemde Apitz een uitvlucht en hij wees dit argument dus van de hand. De *Fachberater* moesten het werk der commissies als een neven-arbeid beschouwen en zelf voortdurend in actie zijn. Zij moesten niet wachten tot hen 'de gebraden duiven in de mond' vlogen.¹⁰⁶ Hij verzocht hun doortastend op te treden en 'kwaadwillige arbeiders' te laten arresteren. Maar tegelijkertijd bedreigde hij de *Fachberater* zelf met ontheffing uit hun functie, indien zij niet voldoende arbeiders voor Duitsland konden aanwijzen. In de laatste tijd, zo berichtte hij hun in een circulaire van 17 maart, waren al enige goed geschoolde ambtenaren van het *Reichsarbeitsministerium* aan zijn dienst toegevoegd.¹⁰⁷

Niet alleen Apitz en Knetsch ook Schmidt zelf liet zijn gezag gelden. Op 22 maart deelde hij de *Beaufragten* van de Rijkscommissaris mede, er naar te streven voortaan elke week het drievoudige te 'bemiddelen' van het aantal, dat de week tevoren was bereikt. Verder verzocht hij hen 'met alle hun ter beschikking staande middelen' in te grijpen. In het bijzonder moesten alle personen die door de Verordening van 15 maart 1943 betreffende de sluiting van bedrijven werkloos geworden waren, direct tewerkgesteld worden. Tevens gaf hij opdracht, alle personen die het laatste jaar waren afgekeurd, opnieuw te onderzoeken en bij gebleken geschiktheid voor Duitsland op transport te stellen.

Als gevolg van de door Schmidt, Apitz en Knetsch uitgeoefende druk werden in maart 17.600 arbeiders, d.w.z. ongeveer 5400 meer dan in de vorige maand, in Duitsland tewerkgesteld.¹⁰⁸ De uitkamcommissies hadden in maart 18.300 bedrijven bezocht met een personeelssterkte van 108.280 man. Hiervan waren 23.160 personen op de uitkamlijsten geplaatst.¹⁰⁹ Sedert januari – in die maand werden bijna 12.000 man uitgezonden – waren er dus in totaal ongeveer 42.000 arbeiders op transport gesteld. Aan de eis van Sauckel was dus voor slechts 42% voldaan. Bovendien waren niet 22.000 maar ongeveer 8.300 metaalbewerkers naar Duitsland gezonden.¹¹⁰ Apitz had dus alle

¹⁰⁴ Circ. van Apitz aan de *Fachberater*, 17 mrt. 1943. ¹⁰⁵ Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 11 mrt. 1943. ¹⁰⁶ Circ. van Apitz aan de *Fachberater*, 19 mrt. 1943. ¹⁰⁷ Telexbericht van het *Reichsarbeitsministerium I c*, dat 10 arbeidsinzet-personeelsleden en 30 *Transportabfertiger* naar Nederland komen, die zich bij de *HSV* zullen melden. (TRK 57/178490). ¹⁰⁸ Wij geven hier de cijfers van het CBS, die niet veel afwijken van de door Duitsers opgegeven aantallen in Duitsland tewerkgestelde arbeiders. ¹⁰⁹ *Tätigkeitsbericht* over de maand maart, afkomstig van de *HSV*, 2 april 1943. Dit stuk is een bijlage bij een brief van de *BdS* aan het *RSHA*, 19 april 1943. ¹¹⁰ Zie Maandschr. CBS, jan. t/m mrt. 1943.

reden om weer ontevreden te zijn, temeer daar intussen 40 nieuwe 'bemiddelaars' uit Duitsland waren aangekomen en ter versterking van de *Fachberater* bij de arbeidsbureaus waren ingedeeld.¹¹¹

Ondanks alle ongunstige vooruitzichten bleef Sauckel star vasthouden aan het uitvoeren van zijn oorspronkelijke eis. Eind april, zo luidde zijn opdracht, moest het resterende aantal arbeiders geleverd zijn.¹¹² Dit betekende, dat in één maand nog meer arbeiders op transport gesteld moesten worden dan in de drie voorafgaande maanden niet eens mogelijk was gebleken. De Duitse autoriteiten in Nederland wisten echter wel, dat Sauckel's eis nooit kon worden vervuld; bovendien viel Pasen in de tweede helft van april en de nadering van feestdagen – dat had de ervaring geleerd – was altijd al ongunstig voor de *Arbeitseinsatz* geweest.¹¹³ Midden april schatte Harster – hij zal zijn inlichtingen wel van Apitz ontvangen hebben – dat in die maand niet veel meer dan 8.000 man zouden vertrekken.¹¹⁴ Zijn schatting was niet slecht; het bleken er 9.200 te zijn.¹¹⁵ In totaal had de *Stahl- und Eisen Aktion* – aanvankelijk op drie maanden gesteld en later met een maand verlengd – de Duitsers dus 51.000 man opgeleverd.

Met de *Stahl- und Eisen Aktion* was de periode van de uitkammings op grote schaal afgesloten. De verschillende vorderingsacties hadden Sauckel ruim 163.000 man opgeleverd.

Resultaten uitkamacties, mei 1942-april 1943

Naam v.d. actie	Verlangd aantal arbeiders	Datum van levering	Einde van de actie	op transport gesteld
<i>Holland I</i>	30.000	15 mei '42	30 juni '42	30.000
Geen naam	12.000	31 juli '42	31 juli '42	10.500
Geen naam	12.000	31 aug. '42	31 aug. '42	6.700
<i>Holland II</i>	40.000	15 okt. '42	31 okt. '42	38.000
<i>Rü-Nov.</i>	35.000	30 nov. '42	15 dec. '42	26.000
Geen naam	25.000	31 dec. '42	31 dec. '42	1.400
<i>S.-E. Aktion</i>	100.000	10 mrt. '43	30 apr. '43	51.000
Totaal	254.000			163.600

In werkelijkheid werden in de periode der vorderingsacties, dus van april 1942 tot en met april 1943 – wij volgen hier verder de opgaven van het Centraal Bureau voor de Statistiek – ongeveer 187.000 personen in Duitsland tewerkgesteld.¹¹⁶ Of dit verschil, ongeveer 23.000, alleen het aantal vrijwilligers aangeeft, is ons niet bekend. Van de

¹¹¹ Harster aan het *RSMA*, 19 apr. 1943. ¹¹² Circ. van Apitz aan de *Fachberater*, 3 apr. 1943. ¹¹³ Ibid. ¹¹⁴ Harster aan het *RSMA*, 19 apr. 1943. ¹¹⁵ Maandschr. CBS, feb./mrt. 1943. ¹¹⁶ De opgaven van het CBS komen niet altijd met die van de Duitse instanties overeen. De verschillen bedragen soms enkele duizenden arbeiders. De trend in het verloop van het aantal tewerkgestelden is in het algemeen echter wel gelijk.

187.000 in Duitsland tewerkgesteld kwamen 47.000 uit de metaalnijverheid, 23.000 uit de bouwbedrijven en 22.000 uit de sector van het verkeerswezen. Verder werden 28.000 ongeschoolde fabrieksarbeiders op transport gesteld. Uit de voedings- en genotmiddelenindustrie en de landbouwbedrijven werden resp. 11.000 en 8.000 man gerecruiteerd. Sedert april 1942 had Sauckel 254.000 personen gevraagd; de vorderingsacties hadden dus voor 64% zijn eisen vervuld. Met inbegrip van de 23.000 man was aan Sauckel's verlangens echter voor 74% voldaan.

Eind maart 1942 waren, sedert 20 juni 1940, in totaal 227.000 arbeiders in Duitsland tewerkgesteld. In die tijd waren, voorzover bij de arbeidsbureaus bekend, 61.000 naar Nederland teruggekeerd. Bij het begin der uitkamaacties werkten dus ongeveer 166.000 arbeiders in Duitsland. Van juni 1940 tot en met april 1943 waren – eveneens volgens gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek – in totaal 414.000 arbeiders in Duitsland geplaatst en 112.000 teruggekeerd. Eind april 1943 werkten in Duitsland dus statistisch ongeveer 302.000 man. In werkelijkheid waren het er echter veel minder; het aantal illegaal teruggekeerden is immers niet bekend. Over de betekenis die aan bovengenoemde cijfers gehecht kan worden, komen wij overigens later nog te spreken, wanneer de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek aan een kritisch onderzoek onderworpen zullen worden.

*In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, april 1942-april 1943*¹¹⁷

MAAND		grensarbeiders	overige arbeiders	TOTAAL	aardewerk enz.	bouwbedrijven	hout, enz. bew.	kleding, enz.	leder, enz.	oer, steenk., turf
april	'42	2061	6811	8872	127	2051	87	128	111	334
mei	'42	1908	20324	22232	149	2170	363	118	191	381
juni	'42	1714	20586	22300	136	1891	629	123	149	146
juli	'42	1779	8896	10675	154	1516	202	82	302	54
augustus	'42	1119	5940	7059	72	1184	276	68	176	44
september	'42	2160	10171	12331	114	1845	509	130	168	52
oktober	'42	2446	23101	25547	407	4113	712	317	215	265
november	'42	1397	14761	16158	128	2120	496	279	382	145
december	'42	776	10085	10861	146	1250	409	134	246	54
januari	'43	946	11047	11993	198	1497	277	131	149	23
februari	'43	1167	11015	12182	192	1293	504	235	164	60
maart	'43	1329	16265	17594	117	1570	564	536	210	188
april	'43	788	8479	9267	45	888	201	224	99	230
Totaal		19590	167481	187071	1985	23388	5229	2505	2562	1976

¹¹⁷ Deze gegevens zijn ontleend aan de Maandschriften v. h. CBS.

metaalnijverheid	textielnijverheid	voed- en genotmiddelen	landbouwbedrijf	handel	verkeerswezen	ov. bedrijven en vrije beroepen o.a. kant. bed.	huisel. diensten	ongesch. fabr.- en handarb.	zonder voorkeur (geen fabr.- en handarb.)	niet genoemde beroeps kl.
1149	290	225	772	98	1535	314	351	1209	13	78
11399	380	580	850	126	1736	380	576	2598	41	194
10563	629	888	499	153	1854	469	541	3337	27	266
3046	393	403	875	105	1113	295	622	1392	6	115
1288	276	347	426	107	799	288	497	1074	16	121
1975	1135	541	413	210	1691	473	495	2072	42	466
4225	1247	1648	855	639	3334	1043	494	4750	303	980
2102	1077	1147	608	410	2356	977	448	2821	46	616
1950	625	573	423	289	1376	677	222	2022	30	435
2521	615	823	530	335	1638	866	367	1767	28	228
2674	510	847	423	323	1575	789	414	1698	17	464
3140	645	1885	750	709	2094	1603	483	2130	48	922
1281	192	872	608	344	1326	963	440	1135	23	396
47313	8014	10779	8032	3848	22427	9137	5950	28005	640	5281

MEDEWERKING, TEGENWERKING EN ILLEGALITEIT

RIJKSARBEIDSBUREAU, ONDERNEMERS EN ARBEIDSBUREAUS

In de voorafgaande beschouwingen hebben wij ons vooral met het verloop der verschillende uitkamacties bezig gehouden. Slechts terloops kwam de weerstand ter sprake die allengs aan Nederlandse zijde tegen deze uitzending ontstond. De tewerkstelling van arbeiders in Duitsland werd immers voornamelijk beschreven aan de hand van de tegenstellingen tussen de *HSV* en de voor de bewapeningsindustrie verantwoordelijke Duitse instanties. Het Rijksarbeidsbureau werd toen nauwelijks genoemd; meer was ook niet nodig, daar van een tegenwerking met betrekking tot de vorderingsacties weinig te bespeuren was, noch bij Verwey noch bij Knetsch. Hieruit mag niet afgeleid worden – we wezen er reeds eerder op – dat de leiding van het Rijksarbeidsbureau in het geheel geen pogingen deed, Nederlandse arbeiders voor uitzending te beschermen. Een omstreeks oktober 1942 door het Rijksarbeidsbureau bij de *HSV* ingediende nota bood de Duitsers weinig perspectieven. Apitz die deze nota aan een ambtenaar van de *Sicherheitspolizei* stuurde, schreef in een begeleidend briefje dat het deze wel zou interesseren, te weten op wat voor handige wijze men de tegen een tewerkstelling in Duitsland bestaande argumenten 'frisiert hat'. En verder gaf hij hem de raad, o.m. op die uitspraken te letten die zo vaak door de *betreuende Dienststellen* werden aangevoerd.¹¹⁸

Pogingen als deze, dus om arbeiders in Nederland te houden, had Verwey reeds vroeger aangewend. Niettemin was in het algemeen aan de eisen der Duitsers gehoor gegeven. Zo ook tijdens de uitkammingsperiode. De verlangens van de *HSV* werden toen prompt, soms met, soms zonder commentaar, door middel van telexberichten doorgegeven – men had altijd zeer veel haast. Van een principiële en resolute weigering was geen sprake. Het tegendeel was eerder het geval.

Hiermede was het feit dat het Rijksarbeidsbureau zich bij de *HSV* tot woordvoerder van de klachten der arbeidsbureaus maakte, in het geheel niet in strijd. Dit behoorde nu eenmaal tot de regels waarop de samenwerking was gebaseerd. De *HSV* en uiteindelijk de zaak waarvoor deze instelling verantwoordelijk was, waren daar ook mee gebaat. Verwey en Knetsch waren loyaal, juist in de geest zoals de *HSV* dit wenste. Het Rijksarbeidsbureau sprak, indien het dit nodig oordeelde, zijn kritiek op sommige arbeidsbureaus ook onomwonden uit. Toen Apitz ontevreden was over de bewerking der uitkamlijsten aan de arbeidsbureaus, liet Knetsch de directeuren zijn ontstemming zeer duidelijk blijken. Moeilijkheden konden 'nimmer een afdoend excuus voor het niet aanpakken' van de hun 'opgedragen taak' zijn. De directeuren mochten van hun chef vernemen dat onvoldoende samenwerking tussen de verschillende onderdelen van het arbeidsbureau een gevolg kon zijn van gebrekkige organisatie of 'van onwil tot samenwerking' bij de ambtenaren. Knetsch ordonneerde in elk geval, dat de taak en

¹¹⁸ a Apitz aan Dr. U. Wegener, 3 dec. 1942. b De nota was ontworpen door drs. M. F. J. Cool.

de verantwoordelijkheid van de directeur meebracht dat deze voor een zeer spoedige verandering in de gang van zaken moest zorgen.¹¹⁹ Deze woorden werden begin maart 1943 geschreven, ongeveer zes weken nadat de Duitse troepen zich bij Stalingrad hadden overgegeven. Ook tijdens de uitkammingsperiode trokken in het algemeen de *HSV* en het Rijksarbeidsbureau één lijn, al was het – we hebben hier reeds herhaaldelijk op gewezen – met ten dele verschillende motieven. De moeilijkheden voor de *HSV* werden, voorzover het althans de vorderingsacties betrof, dan ook niet door Verwey en Knetsch maar meer door anderen veroorzaakt.

Voorop zij gesteld: een zwart-wit tekening van medewerking en tegenwerking is niet op zijn plaats. De werkelijkheid uit die dagen – althans zoals wij haar uit de documenten en verklaringen leerden kennen – toont vele nuances en laat zich niet beschrijven als een complex van relaties waarin collaborateurs enerzijds – NSB-ers laten we hier buiten beschouwing – en onverschrokken en principiële verzetsstrijders anderzijds de hoofdrol spelen. Meer dan eens verrichtten dezelfde personen handelingen die de vijand van nut waren, maar ook benadeelden. Dit zal uit het thans volgende blijken. Wij beginnen met de ondernemers.

Parallel aan de tegenstand van de *betreuende Dienststellen* liepen pogingen van directies en bedrijfsleiders der Nederlandse ondernemingen, zo weinig mogelijk arbeiders voor Duitsland af te staan. Het is moeilijk, hun intenties aan de hand van bronnenmateriaal op te sporen. Aangenomen mag worden, dat verschillende motieven aanwezig zijn geweest. Overwegingen om het bedrijf gaande te houden zullen naast anti-Duitse gevoelens een rol hebben gespeeld. Openlijke weigering om de uitkamcommissies of *Fachwerber* inzage in de personeelslijsten of andere bescheiden te geven kwam, voorzover ons bekend, echter nauwelijks voor. Er waren zelfs ondernemers die van de gelegenheid gebruik maakten 'om bij overschot van personeel' dit het eerst op de uitkammingslijsten te plaatsen.¹²⁰ Of deze ondernemers bij onvoldoende medewerking bedreigd waren met sluiting van het bedrijf – dergelijke dreigementen werden wel geuit¹²¹ – weten wij niet, dus ook niet of in dergelijke gevallen hun streven naar winst prevaleerde. Niettemin, er werd ook wel geprobeerd, het werk der uitkamcommissies te saboteren. Uit de schaarse gegevens mag het volgende voorbeeld als illustratie dienen.

Bij de firma Van Heek & Co. in Enschede werden, nadat bekend geworden was dat de uitkamlijsten ingeleverd moesten worden, arbeiders zonder inachtneming van de opzegtermijn ontslagen, maar direct door een andere firma overgenomen die zijn lijsten reeds had ingediend.¹²² Een veilige en eveneens doelmatige weg om het bedrijf in stand te houden of/en arbeiders te helpen, was de poging de invloed van de *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* te benutten. Hierbij kreeg men o.m. steun van Hirschfeld en Louwes. In zijn *Herinneringen uit de bezettingstijd*¹²³ schrijft eerstgenoemde o.m., dat ambtenaren van de *Rüstungsinspektion* tegen de *HSV* 'in het geweer' werden geroepen; dit zou één der redenen zijn geweest waarom het voor april

¹¹⁹ Knetsch aan Dir. GAB, 11 mrt. 1943. De circ. was 'streng vertrouwelijk'. ¹²⁰ GAB Utrecht in oorl. tijd, Arch. RAB. ¹²¹ Ibid. ¹²² *M.a.d.N.*, 26 jan. 1943. ¹²³ p. 105.

1943 verlangde contingent arbeiders niet werd geleverd. Natuurlijk zette de *HSV* zich tegen dergelijke pogingen tot tegenwerking schrap. De *HSV* wist al eerder, dat 'talrijke Duitse instanties' bereid waren, zich 'als woordvoerder' der Nederlandse bedrijven 'te laten gebruiken', ondanks het feit dat de verhoudingen in het bedrijf hun niet bekend waren. Schmidt droeg de *Beauftragten* reeds in december 1942 op, een oogje in het zeil te houden.¹²⁴ Dit schijnt echter weinig resultaten te hebben opgeleverd, want in de eerste week van april 1943 zag Schmidt zich genoodzaakt, de *Beauftragten* zijn in december gegeven advies nogmaals in herinnering te brengen. Daarbij wees hij er op, de *HSV* opdracht te hebben gegeven, alleen die verzoeken tot vrijstelling in behandeling te nemen die afkomstig waren van Fiebig. Doch daarmee, zo zal nog blijken, was de *HSV* niet uit de moeilijkheden geraakt, daar Fiebig zich eveneens en meer dan voorheen tot woordvoerder zou ontpoppen van de bij de *Auftragsverlagerung* betrokken instanties en bedrijven.

De positie waarin zich de Nederlandse leiding van het door de *Rüstungsinspektion* gecontroleerde bedrijfsleven bevond, moge lastig zijn geweest, de moeilijkheden waarmee de directies en de eigenaars der niet-beschermde bedrijven te kampen kregen, waren zeker niet kleiner. Doch ook hier kon soms de uitzending van arbeiders tegen-gewerkt worden, doordat 'goede' ambtenaren van de arbeidsbureaus adviezen gaven, op welke voor de Duitsers meest ongunstige wijze de door de bedrijven in te leveren lijsten konden worden ingevuld.¹²⁵ Van niet geringe betekenis hierbij was de gezindheid van de directeur. De uitbreiding van de dienstverplichting en de daarop gevolgde moeilijkheden in april 1942 hadden – we schreven hier reeds over – hun uitwerking niet gemist. Enkelen werden daarna ook '*für den öffentlichen Dienst nicht mehr tragbar*' beschouwd,¹²⁶ of in gijzeling genomen.¹²⁷ Zolang ambtenaren nog onder de leiding van dergelijke directeuren konden werken, waren de mogelijkheden hulp te verlenen betrekkelijk gunstig – al diende men uiteraard de *Fachberater*, NSB-ers of overijverige en gewetensvolle ambtenaren in de gaten te houden. En deze laatsten waren er ongetwijfeld, ook onder de directeuren zelf. Ofschoon geen NSB-er, richtte b.v. de directeur van het arbeidsbureau Leeuwarden zich op 17 oktober 1942 op volgende wijze tot de leiders van de bijkantoren:

'De Holland-actie draait thans op volle toeren. Van de meesten van U krijg ik dagelijks dikke pakken lijsten van bedrijven. Ook de verdere afhandeling verloopt, naar ik kan vaststellen, vlot. Ik dank U reeds nu voor de medewerking bij het bereiken van een goed resultaat.

Wij staan voor een krachttoer en zullen alles op alles moeten zetten om datgene te bereiken, wat van duitse zijde van ons verlangd wordt.

¹²⁴ Circ. van Schmidt aan de *Beauftragten*, 16 dec. 1942. ¹²⁵ Zie uitvoeriger Bauer, p. 152-155. ¹²⁶ *Gen. Komm. f. V. u. J.* aan Verwey, 29 sep. 1942. Deze brief heeft betrekking op C. J. Bakker, dir. GAB Den Haag, die in juli 1942 het aanbrengen van propagandaplatten voor de *Waffen-SS* verhinderde. ¹²⁷ Dit geschiedde o.m. met de dir. van het GAB Breda, ir. N. C. L. H. F. Sassen van Vlierden en de dir. van het GAB Eindhoven, mr. Ph. Werner.

De stand is thans als volgt: Wij moeten bemiddelen 1950 man. Hiervan zijn weg (tot 11 October j.l.) 760. Er moeten dus nog 1190 man over de grens. Dit is geen gering getal.

Op één punt wil ik nog Uw aandacht vestigen. Het blijkt mij, dat van een bepaald bijkantoor iemand opdracht kreeg, ter keuring te verschijnen. Het was een jongeman, ongehuwd, werkzaam in het bedrijf van zijn vader, waar hij – volgens inlichtingen van dit bijkantoor – best gemist kon worden. De betrokkene werd goedgekeurd en hem werd daarop verzocht de stukken te tekenen. Hij weigerde dit en verliet daarop het bijkantoor. Sindsdien zijn drie weken verlopen en de betrokkene heeft nog niets weer vernomen. Het bijkantoor heeft blijkbaar ook niets meer ondernomen en de zaak laten rusten.

Ik vestig er wel Uw aandacht op, dat dit natuurlijk niet gaat.

Als wij A zeggen, moeten wij ook B zeggen.

Ik dring er dan ook bij U allen op aan, dat U zo snel mogelijk Uw kartotheek grondig nagaat. *Er mag tussen de wal en het schip niets verloren gaan.* Het schaadt ons werk zeer, als bepaalde mensen, die eenmaal zijn aangewezen, niet vertrekken. Dit moet U met alle middelen tegengaan. U hebt van den Heer Gräfe gehoord, dat men van duitse zijde zware eisen aan ons stelt.¹²⁸

Als wij A zeggen, moeten wij ook B zeggen, schreef deze directeur. De leiders van de bijkantoren zagen de onaantastbaarheid van deze uitspraak echter geenszins in. Men pleegde overleg, besloot unaniem geen medewerking te verlenen en stelde zich vervolgens met de directeur in verbinding. Deze ging hevig te keer en dreigde met onmiddellijke schorsing, 'wanneer hij wist wie de aanstichters van deze actie waren'. Er werden echter geen maatregelen genomen, hoewel de verhoudingen gespannen bleven.¹²⁹

Moeilijker was uiteraard de situatie aan die bureaus die geleid werden door een NSB-er. In Haarlem b.v. gaf deze in februari 1943 opdracht, de namen van twee 'dienstverplichte' arbeiders die weigerden te vertrekken, aan de *Fachberater* op te geven. 'Er dient een voorbeeld te worden gesteld; deze personen door de *SD* laten halen', aldus deze NSB-er.¹³⁰

Hetgeen in het vorenstaande omtrent de goede directeuren werd gezegd, geldt in belangrijke mate ook voor een aantal ambtenaren. De uitbreiding van de dienstverplichting schiep een andere situatie. De stemming 'sloeg ... om', aldus een na-oorlogs verslag van het arbeidsbureau Hengelo. 'Aarzelend en met angst in het hart werden toen door enkele ambtenaren de eerste schreden gezet op de weg van verzet tegen de gegeven voorschriften.'¹³¹

Onder deze omstandigheden kon het weinig verwondering wekken, dat in de eerste maanden tijdens de uitkammingsperiode door de *HSV* nog weinig klachten over de ambtenaren werden geuit, al was men zich aan Duitse kant bewust dat een deel hunner

¹²⁸ Ons is slechts bekend een zekere M. Gräfe, resp. *Fachberater* te Utrecht, Alkmaar en Haarlem.

¹²⁹ Nota voor de minister van S.Z. van de afd. Zuivering (Kab), 2 sep. 1947. ¹³⁰ Verslag dienstbespreking op 16 feb. 1943. ¹³¹ GAB Hengelo in orl. tijd.

het werk 'zonder innerlijke bereidwilligheid' uitvoerde en al wist men, dat sommige ambtenaren formulieren vervalsten.¹³²

Mettertijd groeide echter de tegenstand en leerde men de lekken kennen om arbeiders voor uitzending naar Duitsland te vrijwaren. Zo werden kartotheekkaarten die aan de hand van uitkammingslijsten werden opgemaakt, vaak verdonkeremaand. 'Iedere anti-ambtenaar zat achter deze kaarten heen',¹³³ omdat de uitkammingslijsten zelf wel heel moeilijk konden worden zoekgemaakt.¹³⁴ Arbeiders die niet wilden vertrekken, werden gewaarschuwd onder te duiken, terwijl inmiddels door de ambtenaren de periode tussen het tijdstip van vertrek en het opgeven van de naam van de ondergedokene aan de *Fachberater* werd gerekt. Op deze wijze kon de betrokkene zich aan arrestatie door de *SD*, die door de *Fachberater* was gewaarschuwd, onttrekken.¹³⁵ Verder werden jonge mensen door de arbeidsbureaus aangewezen om een omscholingscursus voor de diverse bewapeningsindustrieën te volgen (een dergelijke cursus duurde soms drie maanden, later ook zes weken), zodat tewerkstelling in Duitsland werd vertraagd. Het voert ons te ver, de techniek te beschrijven, hoe dergelijke *Ausbildungswerkstätten* een nuttig object konden zijn om van uitstel tot afstel van uitzending te komen.¹³⁶

Veel aandacht diende door de ambtenaren ook te worden besteed aan de meestal anonieme verraadbrieven die bij het arbeidsbureau binnenkwamen. Menig Nederlander heeft zich, ook in latere tijden nog, uit jaloezie of persoonlijke haat aan dergelijke praktijken schuldig gemaakt. Aan het arbeidsbureau Tiel b.v. kwam 'een stroom van anonieme brieven' binnen. Een verrader die zijn brief wel ondertekend had, kreeg in februari 1943 van de foute directeur van genoemd bureau het volgende antwoord: 'Ik dank U voor Uw medewerking en houd mij ook in het vervolg aanbevolen.'¹³⁷ Dergelijke brieven vormden niet alleen een gevaar voor de betrokkenen maar ook voor die ambtenaren die illegaal geholpen hadden. Ofschoon door de NSB-ers vaak een grondig onderzoek werd ingesteld, lukte het de politiek betrouwbare ambtenaren ook wel de brieven te doen verdwijnen.¹³⁸

Goed werk verrichtten ook ambtenaren die door de keuringsarts van het arbeidsbureau ingevulde keuringsbriefjes in gunstige zin voor de arbeiders veranderden.¹³⁹ Reeds begin december 1942 klaagde Apitz – we wezen er reeds op – dat 60-80% van de arbeiders afgekeurd werd; hij weet dit aan het 'bekrompen' optreden der artsen. Voor Amsterdam gold ongeveer hetzelfde gemiddelde. In zijn jaaroverzicht van 1942 berichtte W. Lages, de *Leiter* van de *Aussenstelle* Amsterdam van de *BdS*, dat 50-75% van de 'uitgekamde' arbeiders niet voor Duitsland geschikt was.¹⁴⁰ In januari en februari 1943 waren de resultaten der keuringen nog ongunstiger voor de *HSV*. De verdenking ligt dan ook voor de hand, zo schreef Apitz in zijn werkrapport over februari

¹³² *M. a. d. N.*, 30 juni 1942. ¹³³ GAB Utrecht in orl. tijd. ¹³⁴ *Ibid.* ¹³⁵ *Ibid.* ¹³⁶ a GAB Apeldoorn in orl. tijd. b Bauer, p. 150-151. ¹³⁷ GAB Nijmegen in orl. tijd. ¹³⁸ a GAB Leeuwarden in orl. tijd. b GAB Emmen in orl. tijd. c GAB 's-Gravenhage in orl. tijd. d GAB Apeldoorn in orl. tijd. e GAB Dordrecht in orl. tijd. ¹³⁹ *M. a. d. N.*, 30 juni 1942. ¹⁴⁰ *Jahresbericht 1942 über den Einsatz der Aussenstelle Amsterdam des BdS.*

1943, 'dat ook van de zijde der artsen veel geschiedt om de voor Duitsland aangewezen arbeiders hier te houden.'¹⁴¹

Apitz' vermoeden was slechts ten dele juist. Ongetwijfeld waren er nog keurende artsen die hun anti-Duitse gevoelens een betrouwbaarder maatstaf vonden dan hun uitsluitend medische inzichten.¹⁴² Ook waren er specialisten die verklaringen verstrekten waarin de kwalen van de betrokkene veel ernstiger werden voorgesteld dan ze waren. Een groot deel der keuringsartsen van het arbeidsbureau was echter lid van de NSB. In die gevallen deden de betrouwbare ambtenaren van de medische dienst van het arbeidsbureau zeer vaak uitstekend werk.

Intussen werden midden februari 1943 door de *HSV* de richtlijnen voor de keuring veranderd, d.w.z. werden de mogelijkheden om te worden afgekeurd, steeds geringer. In mei 1942, dus tijdens de *Holland-Aktion I* was door de *HSV* o.m. bepaald dat met een 'kleine' keuring kon worden volstaan en wel in die zin, dat de betrokkenen slechts op besmettelijke ziekten moesten worden onderzocht; alleen op grond van 'drastische medische motieven' kon tewerkstelling in Duitsland worden afgewezen.¹⁴³ Kon op grond van laatstgenoemde formulering de keurende arts zich nog een zekere vrijheid van interpretatie veroorloven, in februari 1943 werd nauwkeurig de aard der klachten aangegeven op grond waarvan uitsluitend mocht worden afgekeurd.¹⁴⁴ De gevolgen van de verscherpte voorschriften waren reeds spoedig duidelijk waarneembaar. In maart 1943 werd slechts 25% van de arbeiders afgekeurd.¹⁴⁵

De tegenwerking der ambtenaren tijdens de uitkammingsperiode bewoog zich intussen nog op ander terrein. Zo wisten de ambtenaren belast met het transport der arbeiders, aan de grens de Duitse controle vaak om de tuin te leiden; de aandacht werd dan meer geleid naar de transportlijsten dan naar het werkelijk aanwezige aantal arbeiders.¹⁴⁶ De controle aan de grens geschiedde ook wel door Nederlandse ambtenaren. In dergelijke gevallen gebeurde dan wel het volgende, althans volgens het naoorlogs-verslag van het arbeidsbureau Utrecht: 'Afwezigen werden zonder meer van de lijst geschrapt. De aanwervingsbevestigingen werden uitgeschoten en in de kachel van de wachtkamers gedeponeerd. De Duitse grensbeambten hadden het doorgaans veel te druk met smokkelhandel en andere particuliere besognes dan dat zij de controle zelf ter hand namen. Er was dus practisch in het geheel geen controle'. Meldden arbeiders zich niet tijdens het appèl, 'dan werden ze van de lijst geschrapt. Of een arbeider riep 'Ja' voor iemand die niet aanwezig was. Gedurende de reis in Duitsland was controle eveneens niet meer mogelijk. Velen verdwenen onderweg uit de trein, zodat bij het station van aankomst niemand meer wist hoe de zaak in elkaar zat.'¹⁴⁷

Na bovenstaande beschouwingen over de tegenwerking der ambtenaren moge in herinnering worden gebracht, dat intussen van april 1942 tot en met april 1943 toch minstens 163.000 arbeiders door de arbeidsbureaus naar Duitsland waren 'bemiddeld'.

¹⁴¹ *Tätigkeitsbericht* van Apitz over de maand februari 1943. 27 feb. 1943. ¹⁴² Zo bv. in Venlo.
¹⁴³ Circ. RAB aan Dir. GAB, 11 mei 1942. ¹⁴⁴ Circ. RAB aan Dir. GAB, 19 feb. 1943. ¹⁴⁵ *Tätigkeitsbericht* van Apitz, 2 apr. 1943. Zie bijl. bij brief van Harster aan *RSHA*, 19 apr. 1943. ¹⁴⁶ GAB Hengelo in oorl. tijd. ¹⁴⁷ GAB Utrecht in oorl. tijd.

Ongetwijfeld waren er arbeidsbureaus waar goed werd gesaboteerd. Maar dit kan het algemene beeld niet wijzigen, dat het verzet der ambtenaren in die periode zich pas langzaam begon te ontplooiën en dan in het bijzonder sedert de slag om Stalingrad, dus tijdens de *Stahl- und Eisen-Aktion*, die samenviel met duidelijker instructies van de regering te Londen.

ARBEIDERS, VERZETSBEWEGING EN SAMENWERKENDE KERKEN

Niet alleen de ambtenaren en ondernemers waren de groepen die het succes of de tegenslagen der Duitsers bepaalden. Tenslotte moesten de arbeiders, na door de uitkamcommissies aangewezen en via de arbeidsbureaus opgeroepen en gekeurd te zijn, zelf beslissen of zij het bevel zouden gehoorzamen of niet. Het laatste betekende onderduiken of het plegen van massaal verzet. Ongetwijfeld zullen er arbeiders zijn geweest die zich hebben afgevraagd of een gemeenschappelijke, openlijke strijd, dus staken, nu niet onvermijdelijk werd. Men wist: elk massaal verzet zou bloedig worden neergeslagen. Toch zal deze kennis van de machtsverhoudingen niet de enige reden zijn geweest, waarom juist tegen de arbeidsinzet door de arbeiders zo weinig spectaculair verzet werd geboden. Natuurlijk was de wijze waarop de Februaristaking neergeslagen was, niet vergeten. Dit ervoeren twee Twentenaren die na besprekingen met fabriekskernen en directies (o.a. van de Machinefabriek Gebr. Stork & Co. N.V. en Dikkers & Co. te Hengelo) in april 1942 naar het westen van het land togen om na te gaan of een actie als de Februaristaking – maar dan van grotere omvang en tegen de *Arbeitseinsatz* gericht – mogelijk was. In de steden die beide personen bezochten (Rotterdam, Schiedam, Amsterdam en Velsen) leefde men nog te sterk 'in de ban' van de Februaristaking.¹⁴⁸ Wel legden bij de Hoogovens in Velsen in april 1942 arbeiders van enkele afdelingen als protest tegen de uitzending voor korte tijd het werk neer¹⁴⁹, ook was het op stations waar de arbeiders vertrokken, wel eens rumoerig¹⁵⁰, maar het verschijnen van de Duitse politie, zoals bij een proteststaking aan de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij in Amsterdam, 'brachte schnell eine Änderung'.¹⁵¹ Ofschoon als klasse sterk en tot grote dingen in staat, was bij de arbeiders de bereidheid, gezamenlijk in beweging te komen, niet aanwezig. De belangrijkste reden was wel, dat niet alle arbeiders tegelijk, maar slechts bepaalde groepen, waarvan weer in het bijzonder bepaalde leeftijdsklassen – en de ongehuwden vaak het eerst – voor Duitsland werden aangewezen. Zo kon zich geen basis vormen voor de groei naar een strijdvaardige en strijdwillende eenheid en zochten de arbeiders naar wegen, zich individueel tegen uitzending naar Duitsland te beschermen.

Doch ook hier lagen de mogelijkheden binnen bepaalde grenzen. Onderduiken was verre van aantrekkelijk en de moeilijkheden kon men wel bevroeden. Weigeren beteken-

¹⁴⁸ B. A. Sijes, De April-Meistakingen in Twente. In: P. J. Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, p. 206. ¹⁴⁹ *Kr. Tagebuch R.-I.*, 28 apr. 1942. ¹⁵⁰ *M. a. d. N.*, 23 juni 1942. ¹⁵¹ *Lage- und Stimmungsbericht* nr. 23 (31 mei 1942), p. 7. *WBN, Feldkommandantur* 724.

de immers, dat de arbeiders het gezin moesten verlaten. Doch hoe moest dit gezin worden onderhouden, indien er niet werd verdiend? Tijdens de lopende distributieperiode waren er nog levensmiddelenkaarten, doch hoe zou het daarna gaan? Waren er organisaties of personen die voor geld en distributiebescheiden zouden zorgen? Dit waren de eerste en voor de hand liggende vragen die elke gehuwde arbeider of kostwinner zich zal hebben gesteld. Alvorens onder te duiken, zal dan ook menig arbeider, zo is te verwachten, naar andere mogelijkheden hebben gezocht, zich aan de greep der Duitsers te onttrekken.

Bekend is het verschijnsel van het trekken der arbeiders van niet-beschermde naar beschermde bedrijven. In Rotterdam noemden de arbeiders de werven in dit verband 'natuurreservaten'.¹⁵² Doch de opname-capaciteit was niet onbeperkt en de *Rüstungsinspektion* en de *HSV* namen tegenmaatregelen. Reeds tijdens de *Holland-Aktion II* spraken beide instanties af, dat diegenen, die na de *Holland-Aktion I* op deze werven waren aangenomen, voor tewerkstelling in Duitsland in aanmerking kwamen. De betrokkenen werden dus gedwongen, weer te vertrekken en elders werk te vinden.¹⁵³ Daarbij werd men wel geholpen door ambtenaren van de arbeidsbureaus die de benodigde aanstellingsvergunning verstrekten. De *HSV* karakteriseerde deze medewerking in augustus 1942 als 'zeer tegemoetkomend' en bepaalde daarom dat in het vervolg voor iedere vergunning de paraaf van de *Fachwerber* vereist was.¹⁵⁴

Het trekken der arbeiders van het ene naar het andere bedrijf was niet het enige middel om de tewerkstelling in Duitsland te ontlopen. Arbeiders die aan de oproep van de arbeidsbureaus gehoor hadden gegeven en voor de keuring moesten verschijnen, deden vaak een beroep op hun huisarts die in vele gevallen, zonder de mensen te hebben onderzocht, bereid was attesten te verstrekken.¹⁵⁵ In dit verband zij opgemerkt, dat – volgens een Duitse bron – vele van de door de commissies vrijgestelde arbeiders inderdaad niet 'lagerfähig' waren.¹⁵⁶ Om voorlopig buiten schot te blijven namen anderen intussen meer radicale middelen te baat. Zo liet men zich wel alle tanden en kiezen trekken.¹⁵⁷ Ook brachten arbeiders zichzelf lichte verwondingen toe of slikten zij verschillende middeltjes, dit laatste om de keuringsarts op een dwaalspoor te brengen. Verder trachtten zij wel 'door alle mogelijke ziekten' van familieleden op te geven, de tewerkstelling in Duitsland te ontlopen of in elk geval uit te stellen. De *HSV* klaagde hierover bij het Rijksarbeidsbureau, dat op zijn beurt de arbeidsbureaus instrueerde, slechts die aanvragen om vrijstelling in behandeling te nemen waaraan een doktersattest was toegevoegd en waaruit blijken moest dat het familielid in levensgevaar was.¹⁵⁸

Tenslotte waren er de onderduikers. Reeds wezen wij op de praktische moeilijkheden die het 'onder water' gaan verre van aantrekkelijk zullen hebben gemaakt. Daarbij

¹⁵² *M. a. d. N.*, 29 sep. 1942. ¹⁵³ *Ibid.* Onder deze arbeiders bevonden zich vele wachtgelders. Uiteraard probeerden zij bij bedrijven, zoals de werven, werk te vinden, bevreesd als zij waren het eerst voor Duitsland aangewezen te worden. ¹⁵⁴ *a* Circ. van *HSV* aan de *Fachwerber*, 7 aug. 1942. *b* Circ. van RAB aan Dir. GAB, 22 aug. 1942. ¹⁵⁵ *M. a. d. N.*, 2 feb. 1943. ¹⁵⁶ *M. a. d. N.*, 7 juli 1942. ¹⁵⁷ *Jahresbericht 1942 über den Einsatz der Aussenstelle Amsterdam des BdS.* ¹⁵⁸ *a* Circ. van Boening aan *Fachwerber*, 15 okt. 1942. *b* Circ. van RAB aan Dir. GAB, 22 okt. 1942.

kwam echter nog, dat de arbeiders moesten leren, hun voelen, willen en denken te richten op het nemen van risico's waarmede het lijfelijk bestaan kon zijn gemoeid. Na de invoering van de dienstverplichting naar Duitsland werden de weigeraars die in handen van de *Sicherheitspolizei* vielen, enige weken (soms 40 dagen) in het concentratiekamp Amersfoort opgesloten. Vervolgens werden ze voor een tijd van 28 dagen (later soms 42) naar een *Arbeitserziehungslager* in Duitsland overgebracht.¹⁵⁹ Na al deze straffen werden de weigeraars opnieuw in de Duitse industrie tewerkgesteld en wel daar, 'waar het minder prettig' was, aldus Boening op een vergadering van NSB-directeuren.¹⁶⁰ Toen omstreeks november 1942 het *Arbeitserziehungslager Flughafen Essen/Mühlheim* – daarheen werden de weigeraars sedert de zomer van 1942 overgebracht – vol was, werden de gearresteerden via het kamp Amersfoort direct in het 'vrije bedrijf' in Duitsland te werk gesteld.¹⁶¹ Kort daarna werden ze naar het *Arbeitserziehungslager* in Watenstedt (bij Brunswijk) gestuurd van waar zij in de *Hermann Goering Werke* geplaatst werden.¹⁶² Omstreeks maart 1943 bepaalde Schmidt echter dat bij deze *Werke* geen gestraften meer tewerkgesteld mochten worden – het sterftecijfer was er te hoog¹⁶³, en zulks kon om politieke redenen niet geduld worden. Daarom werd besloten, weigeraars voorlopig niet naar Duitsland te sturen maar naar een *Arbeitserziehungslager* in Nederland. Hiervoor werd het kamp Amersfoort aangehouden, dat begin 1943 voldoende ruimte had om weigeraars op te nemen; ook het kamp in Ommen werd hiervoor wel gebruikt.¹⁶⁴

Gelijksortige maatregelen werden ook tegen de contractbreker genomen die in Nederland werd gearresteerd. Daar gevankelijke terugvoering naar Duitsland uit politieke overwegingen nog steeds niet werd toegestaan¹⁶⁵, werd op de betrokkene druk uitgeoefend, 'vrijwillig' naar Duitsland te vertrekken. Gelukte zulks niet, dan werd door de *Fachberater* de dienstverplichting opgelegd, hetwelk tot gevolg had, dat de vroegere contractbreker bij voortdurende weigering om te vertrekken, automatisch tot weigeraar werd. En dit betekende dat hij via het kamp Amersfoort naar een *Arbeitserziehungslager* in Duitsland kon worden gezonden.

Dit alles waren de gevaren die de weigeraars en contractbrekers van Duitse zijde bedreigden. Menigeen zal echter uitermate op zijn hoede zijn geweest voor de bij de arrestaties weer ingeschakelde Nederlandse politie.¹⁶⁶ De Duitsers beschikten echter

¹⁵⁹ a *Vermerk* van een bespr. van een vertegenwoordiger van de *BdS* met Boening op 18 aug. 1942. 19 aug. 1942. b *Der Inspekteur der Sipo und des SD*, Düsseldorf, aan de *BdS*, Den Haag, 20 okt. 1942. c *BdS* Den Haag aan *Inspekt. der Sipo und des SD*, Düsseldorf, 15 sep. 1942. ¹⁶⁰ Verslag van een korpsvergadering op 18 sep. 1942. ¹⁶¹ *BdS* aan *HSV*, 25 nov. 1942. ¹⁶² *Vermerk* Fahrenholz, 12 jan. 1943. ¹⁶³ *Vermerk* van de *BdS* III D 5, 11 mrt. 1943. ¹⁶⁴ a *Aussenstelle BdS*, Groningen, aan *BdS*, 9 dec. 1942. b *Vermerk* van Fahrenholz, 10 en 11 feb. 1943, 4 mrt. 1943 en 10 mrt. 1943. c *Vermerk* van *SS-Hstuf. Michel*, 11 mrt. 1943. ¹⁶⁵ a *Runderlasse vom RFSS u. RM I* van 16 nov. 1942 en 15 dec. 1942. (Zie *Allg. Erlassammlung RSHA*). b *Vermerk* van een bespr. van een vertegenwoordiger van de *BdS* met Boening op 30 juli 1942. 30 aug. 1942. ¹⁶⁶ 'Neuerdings wurde die... niederländische Polizeiformation Amsterdams' (bedoeld wordt het Politie-Bataljon Amsterdam) mit der Durchführung der Festnahmen beauftragt. Das von diesem Korps bislang erzielte Ergebnis war weit besser'. *M. a. d. N.*, 22 juli 1942.

ook over andere informaties. De *Meldungen aus den Niederlanden* van 22 juli 1942 maken er gewag van, 'dass sich die niederländische Polizei im allgemeinen nur wenig um eine exakte Durchführung der Festnahmen gekümmert hat'. Ook later nog werden klachten over het optreden der politie geuit. Zo b.v. op een Korpsvergadering van NSB-directeuren en adjunct-directeuren waar één hunner in aanwezigheid van Boening o.m. zeide, 'dat het althans te Deventer gebruikelijk is, dat wanneer iemand dienstverplicht wordt en door het Gewestelijk Arbeidsbureau aan de politie wordt doorgegeven als weigeraar, de politie de zaak niet vervolgt, waardoor de dienstverplichting in een belachelijk licht geplaatst wordt en de betrokkenen merken, dat er toch niets aan gedaan wordt'.¹⁶⁷

Het is niet waarschijnlijk, dat de ondergedoken weigeraars en contractbrekers wisten, wie of wat hiervan de oorzaak was. Konden niet evenzeer goede ambtenaren aan de arbeidsbureaus hebben gesaboteerd? Evenmin zullen de arbeiders nauwkeurig op de hoogte zijn geweest van de procedure die de Duitsers bij de opsporing en de vervolging toepasten. Voldoende was, dat ze wisten naar een concentratiekamp te worden gestuurd – en dat was afschrikwekkend genoeg. Dit blijkt o.m. uit een rapport van de *Aussenstelle* Arnhem van de *BdS* waarin melding gemaakt wordt van een groot aantal weigeraars en contractbrekers die naar het concentratiekamp Amersfoort werden gebracht. 'Nach Mitteilung verschiedener Arbeitsämter', zo vervolgt dit bericht, 'hatte die Festnahme der Dienstpflichtverweigerer eine günstige Wirkung. Verschiedene Arbeiter welche sich zuerst eine Dienstverpflichtung widersetzen, meldeten sich hierauf freiwillig zum Arbeits-einsatz'.¹⁶⁸ Ondanks dit alles waren er toch arbeiders die de risico's van het onderduiken prefereerden boven het aanvaarden van werk in Duitsland. Daarbij zullen de toenemende bombardementen in Duitsland 'die Abneigung' om in dit land te gaan werken, aldus de *Meldungen aus den Niederlanden* van 29 september 1942, versterkt hebben.

Over de totale omvang van het aantal weigeraars tijdens de genoemde uitkamacties is weinig bekend. In de provincies Noord-Holland en Utrecht waren tot ongeveer midden juli '42 de Duitsers 432 gevallen van weigering bekend; 121 personen waren gearresteerd.¹⁶⁹ Uit de verspreide gegevens die ons ter beschikking staan, valt echter wel af te leiden dat pas maanden later de weerstand der arbeiders zich krachtiger begon te ontwikkelen. Eind december 1942 stelde Lages vast, dat in november en december soms 50-75% van de opgeroepen arbeiders niet was verschenen en dat pogingen van de politie, deze weigeraars op te sporen, 'slechts gering resultaat' hadden daar de arbeiders waren ondergedoken.¹⁷⁰ Het percentage hierboven genoemd, komt ongeveer overeen met het gemiddelde voor geheel Nederland dat in december door Apitz op 50% werd geschat. Maar er waren ook gevallen, zo meldde hij Sauckel, dat slechts een derde van de aangewezen en goedgekeurde arbeiders aan de treinen was verschenen.¹⁷¹ Ook later, tijdens de *Stahl- und Eisen-Aktion*, schijnen er vele weigeraars te zijn geweest.

¹⁶⁷ Verslag van een korpsvergadering op 18 sep. 1942. ¹⁶⁸ *Jahreslagebericht der Aussenstelle Arnhem – Ref. III c.* ¹⁶⁹ *M. a. d. N.*, 22 juli 1942. ¹⁷⁰ *Jahresbericht 1942 über den Einsatz der Aussenstelle Amsterdam des BdS.* ¹⁷¹ Apitz aan Sauckel, 9 dec. 1942.

Uit de schaarse gegevens blijkt bijv. dat in Groningen, Friesland en Drente in januari 1943, 1523 van de 2243 opgeroepen arbeiders zich aan de treinen had gemeld. Een 'uitval' dus van 33%.¹⁷² De meesten konden ook toen niet worden opgespoord.

Het verzet der arbeiders werd op krachtige wijze door de ondergrondse pers ondersteund en de onwil om te vertrekken aangewakkerd. Op de gehele bevolking werd een beroep gedaan, de weigeraars te helpen. *Vrij Nederland* van 8 mei 1942 deed de suggestie, aan elk bedrijf een of twee weigeraars clandestien te werk te stellen. *Trouw* van 18 februari 1943 vroeg de werkgevers de gezinnen van het ondergedoken personeel financieel te steunen; dit was, aldus het blad, 'de beste wijze van het beleggen van overtollige kasmiddelen, met name van het zwarte geld'. *De Waarheid* riep op tot solidariteit en verzet door middel van stakingen.¹⁷³ Intussen beperkte de illegale pers zich geenszins tot oproepen om steun. Hij gaf de arbeiders die voor Duitsland waren aangewezen ook wenken op welke wijze het vertrek kon worden uitgesteld. De oproepen der arbeidsbureaus moesten zo lang mogelijk worden genegeerd, desnoods kon – om tijd te winnen – een keuring plaats vinden, maar onderduiken diende het uiteindelijk besluit te zijn.¹⁷⁴ Arbeiders die evenwel toch naar Duitsland vertrokken, werd aangeraden 't goed vaderlands kankeren' niet te vergeten en hun arbeid aan te passen aan het langzame tempo van de meest lusteloze arbeider. En tenslotte werd, om de tegenzin tegen het vertrek te stimuleren, gewezen op het toenemend gevaar van bombardementen en werden voorbeelden gegeven van slechte toestanden in barakkenkampen.¹⁷⁵

Het is niet doenlijk – en zeker niet voor de periode die wij thans bespreken –, de invloed te bepalen van de illegale pers op het handelen der arbeiders. Oproepen en aansporingen tot weerstand kwamen immers ook van andere kant, zoals van Radio Oranje. Er zullen er ook geweest zijn die kracht putten uit de afkondigingen die in de Protestantse en Rooms-Katholieke kerken werden voorgelezen. Zowel het één als het ander onderschatten de Duitsers zeker niet. Het beluisteren van de 'Feindsender' was volgens de *Meldungen* van 15 december 1942 waarschijnlijk 'van wezenlijke invloed' op het besluit der arbeiders, niet te vertrekken. Doch het gezag der kerken achtte de bezetter een niet minder groot gevaar. In september 1942 ontmoetten de Duitsers in meerdere streken van het land 'die negative Beeinflüssung durch den katholischen Klerus'.¹⁷⁶ In oktober 1942 stuurden de samenwerkende Kerken een adres, in februari 1943 een protest naar Seyss-Inquart waarin ook stelling genomen werd tegen de uitzending van arbeiders naar Duitsland. 'Temidden van de grote verwarring, onzekerheid en vrees van velen, was het van grote betekenis dat de kerken gemeenschappelijk tot dit verzet opriepen'.¹⁷⁷ Het protest van 17 februari 1943 zou, naar Duitse opvatting, tot gevolg hebben gehad dat in een aantal gevallen nauwelijks 10% van de arbeiders zich aan de stations hadden gemeld.¹⁷⁸ In dit verband werd Venlo genoemd, waar in vergelijking met vroegere transporten aanmerkelijk minder arbeiders vertrokken.

¹⁷² *M. a. d. N.*, 16 feb. 1943. ¹⁷³ a *De Waarheid*, 25 nov. 1942. b Zie ook *Vrij Nederland*, 21 feb. 1943.

¹⁷⁴ *Vrij Nederland*, 21 feb. 1943. ¹⁷⁵ a *Het Parool*, 9 okt. 1942. b *Vrij Nederland*, 21 feb. 1943.

¹⁷⁶ *M. a. d. N.*, 29 sep. 1942. ¹⁷⁷ H. C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I. p. 465 (Afg.: Touw, *Verzet Herv. Kerk*). ¹⁷⁸ *M. a. d. N.*, 2 mrt. 1943.

Een dergelijke massale weigering kan misschien plaatselijk en tijdelijk zijn voorgekomen, een algemeen verschijnsel was het stellig niet. We brengen in herinnering, dat de *Stahl- und Eisen-Aktion* voor ongeveer 50 % werd vervuld. De vrees voor gevangenisstraf en concentratiekamp, we wezen er reeds op, zal ondanks oproepen van de illegaliteit en protesten, ook van de kerken, voortdurend een belangrijke rol hebben gespeeld. Hiervan maken de *Meldungen aus den Niederlanden* van 9 maart 1943 gewag. Arbeiders, waarschijnlijk uit Maastricht en omgeving, zouden in verband met het protest van 17 februari 1943 de opmerking hebben gemaakt: 'Het concentratiekamp is dichtbij, maar de hemel ver weg'.

HET DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSE ZAKEN EN DE TEWERKSTELLING VAN AMBTENAREN

De tegenstand die de *HSV* tijdens de uitkammings ontmoette, kwam, zo blijkt nu wel, in het algemeen van twee kanten: enerzijds van de *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* – mede onder invloed van Nederlandse ondernemers – anderzijds van de arbeiders en van de 'goede' ambtenaren van de arbeidsbureaus. De activiteiten van beide groepen geven zeker geen volledig beeld, voorzover dat al te bereiken is, van de tegenwerking die de *HSV* ondervond. Toen zij in de herfst van 1942 de tewerkstelling van het overheidspersoneel aan de orde stelde, kwam ook weerstand van de leiding der verschillende departementen en van de burgemeesters. In het thans volgende zullen wij ons voornamelijk bezighouden met de uitzending van gemeentepersoneel en het daarbij door de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken gevoerde beleid.

De tewerkstelling van overheidspersoneel begon met de uitzending van gemeentewerklieden. Hiermede was reeds in mei en juni 1942 een aanvang gemaakt. In september waren ongeveer 1000 man in Duitsland werkzaam.¹⁷⁹ Veel medewerking had de *HSV* toen niet gekregen. In Amsterdam bijv. waren van een tiental diensttakken 140 man aangewezen, doch uiteindelijk bleek slechts een derde voor uitzending in aanmerking te komen. De anderen waren op medische of andere gronden ongeschikt bevonden.¹⁸⁰

De eerste circulaire die algemene richtlijnen gaf voor uitzending van overheidspersoneel, dateert van 5 oktober 1942.¹⁸¹ Volgens deze regeling zouden in de eerste plaats jonge ongehuwde arbeidscontractanten worden aangewezen en van hen de volgende categorieën: degenen die een opleiding in enig ambacht hadden genoten maar hun vak niet meer uitoefenden; zij, die bij de overheid als handwerker werkzaam waren alsmede de personen die een 'eenvoudige opleiding' genoten hadden (ULO-scholen, ambachts-

¹⁷⁹ Frederiks aan Wimmer, 19 aug. en 17 sep. 1942. Niet alle 1000 personen waren gemeente-ambtenaren. Per 1 aug. waren van de ongeveer 800 tewerkgestelden 725 bij de gemeenten en 80 bij de provincies werkzaam. ¹⁸⁰ 'Tewerkstelling van gemeentepersoneel in Duitsland', p. 2. (afg.: Tew. gem. pers. A'dam). ¹⁸¹ a Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 5 okt. 1942; met bijlage. b Circ. van Frederiks aan de burgemeesters, 6 okt. 1942.

scholen en particuliere opleidingscursussen) en geacht konden worden, 'zonder groot bezwaar' andere werkzaamheden te kunnen verrichten. De hoofden van de onder de departementen ressorterende diensten en de burgemeesters zouden zelf bepalen wie men voor uitzending kon 'afstaan' en dit de directeuren van de arbeidsbureaus mededelen. Laatstgenoemden konden met grote bevoegdheden optreden, daar zij opdracht hadden, na te gaan wie zo nodig verplicht kon worden in Duitsland te werken. Ruim een week later – op 15 oktober – werd deze regeling in zoverre herzien, dat ook de ambtenaren in vaste en tijdelijke dienst voor Duitsland konden worden aangewezen. Indien verschillen van mening ontstonden tussen de burgemeesters en de organen van de arbeidsbemiddeling, zouden Frederiks en Verwey overleg plegen en een beslissing nemen. Frederiks kreeg hier dus de mogelijkheid – indien Verwey medewerkte – om de uitzending te vertragen.¹⁸² Op 29 oktober werd deze regeling echter weer veranderd: in het vervolg zou Schmidt, na Frederiks en Verwey te hebben gehoord, de definitieve beslissing nemen. In afwachting van het door Schmidt te nemen besluit, kon Verwey – indien Frederiks bijv. bezwaren opperde – de aanwijzing van een bepaalde persoon voor Duitsland schorsen.¹⁸³

Volgens laatstgenoemde regeling konden in beginsel alle personen, werkzaam in openbare dienst, voor Duitsland worden aangewezen ongeacht de hun opgedragen taak, het salaris dat zij genoten of de diploma's of academische graad die zij bezaten. Hierbij moest echter met het volgende rekening worden gehouden. In de eerste plaats zouden weer vooral jongere ongehuwde personen voor uitzending in aanmerking dienen te komen en in de tweede plaats mochten geen personen worden aangewezen voor welke een plaatsvervanger zou moeten worden aangesteld of wier werkzaamheden niet door een plaatsvervanger konden worden verricht. Op grond van deze twee bepalingen konden bijv. de burgemeesters bij Frederiks om interventie verzoeken, indien de arbeidsbureaus of de *Fachberater* van de richtlijnen afweken. Van de mogelijkheid tot schorsing maakten vooral die burgemeesters gebruik die geen of weinig personeel voor Duitsland hadden aangewezen en zich verzetten wilden tegen de pogingen van de arbeidsbureaus of de *Fachberater* om meer personeel voor de tewerkstelling in Duitsland aan te wijzen. Daarentegen waren er ook burgemeesters die personeel aanwezen, teneinde een zelfstandig ingrijpen van de arbeidsbureaus en de *Fachberater* te verhinderen, dus 'om erger te voorkomen...'. Volgens Frederiks betrof het dan 'vrijwel steeds' personen die om verschillende redenen toch zouden worden afgekeurd.¹⁸⁴

Niet alleen burgemeesters, doch ook hun ambtenaren zelf konden – ofschoon de circulaire van 29 oktober '42 hiervan met geen woord repte – een beroep op Frederiks doen. Dit was van niet geringe betekenis, daar thans de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken kon ingrijpen indien een NSB-burgemeester een hem niet welgevallige ambtenaar probeerde 'weg te werken'. Door een beroep te doen op de schorsingsbevoegdheid van Verwey gelukte het in zeer vele gevallen gemeente-personeel tegen een

¹⁸² Mr. Dr. K. J. Frederiks, *Op de Bres, 1940-1944* (afg.: Frederiks, *Op de Bres*). p. 35. ¹⁸³ Circ. van Frederiks aan de burgemeesters, 29 okt. 1942. ¹⁸⁴ Frederiks, *Op de Bres*, p. 36-37.

NSB-burgemeester in bescherming te nemen, vooral ook daar Verwey geen beslissing bij Schmidt uitlokte.¹⁸⁵

Ofschoon de *HSV* geen richtlijnen had gegeven omtrent het percentage van het gemeente-personeel dat voor Duitsland moest worden aangewezen, rekende zij er op – althans eind november–begin december – dat ongeveer 5% van het personeel zou worden uitgezonden.¹⁸⁶ De resultaten waren echter verre beneden de verwachtingen der Duitsers gebleven. Een der oorzaken hiervan was ongetwijfeld de vervangingsbepaling waarover wij hierboven reeds schreven. Vooral door het toepassen van deze bepaling kon het aantal aan te wijzen personen sterk worden gedrukt. Ons is niet bekend, hoeveel bij de overheid werkende personen begin december 1942 in Duitsland waren geplaatst. In elk geval waren het veel minder dan de Duitsers hadden gehoopt. '*Bei der ganzen Aktion ist nichts herausgekommen*', klaagde Apitz in een brief d.d. 10 december 1942 aan Sauckel. Verschillende instanties hadden zelfs in het geheel geen personeel aan de arbeidsbureaus opgegeven. Aan deze toestand wenste Apitz een einde te maken. Op zijn initiatief bepaalde Schmidt op 12 januari 1943 dat in het vervolg 10-20% van het gehele personeel voor Duitsland moest worden aangewezen. Bovendien mocht het aanwijzen niet meer door de hoofden van dienst en de burgemeesters geschieden. Voortaan moesten alle overheidsdiensten de arbeidsbureaus een lijst met namen van het gehele personeel toezenden en daarop met een geel kruis aantekenen wie reeds eerder voor Duitsland was opgegeven, met een rood kruis wie volstrekt onmisbaar was, en met een blauw kruis voor wie waarschijnlijk een vervangingskracht nodig zou zijn. Aan de hand van deze lijsten zouden de arbeidsbureaus nu zelf bepalen wie voor Duitsland geschikt werd geacht.¹⁸⁷ Evenals voorheen bleef de mogelijkheid der burgemeesters bij Frederiks in beroep te gaan bestaan; ook de schorsingsbevoegdheid van Verwey werd gehandhaafd. Enige tijd later wist Frederiks bij Schmidt te bewerkstelligen, dat in gemeenten met minder dan 5000 inwoners geen personen voor Duitsland zouden worden aangewezen. Ditzelfde gold voor de zgn. Bara-gemeenten, gemeenten waarheen het regeringsapparaat werd geëvacueerd.¹⁸⁸

Ondanks het feit dat 10-20% van het personeel moest worden uitgezonden, wisten hoofden van dienst en burgemeesters toch nog middelen te beramen dit te verhinderen. Zo werden er vele rode kruisen (de onmisbaren) op de lijsten geplaatst.¹⁸⁹ Doch hiermede gingen niet alle arbeidsbureaus akkoord. Zij trachtten immers hun doel, d.w.z. het percentage van 10-20%, te bereiken, achtten zich niet gebonden aan de verdeling der verschillende kruisen op de lijsten en aarzelden niet, personen aan te wijzen die hiervoor volgens de voorschriften niet in aanmerking kwamen. De meningsverschillen die hieruit ontstonden, werden dan – indien het een conflict tussen de burgemeesters

¹⁸⁵ *Ibid.*, p. 35-36. ¹⁸⁶ a Circ. van Frederiks aan de burgemeester van Nijmegen, 4 dec. 1942. b Frederiks, *Op de Bres*, p. 38. ¹⁸⁷ Circ. van Frederiks aan de burgemeesters, 16 jan. 1943. ¹⁸⁸ a Circ. van Schmidt aan de *Beaufragten*, 9 feb. 1943. b Circ. van RAB aan Dir. GAB, 18 feb. 1943. c Frederiks, *Op de Bres*, p. 37. Tot de Bara-gemeenten behoorden o.m. Apeldoorn, Deventer, Zwolle en Zutfen. ¹⁸⁹ *Ibid.*, p. 37.

en de arbeidsbureaus betrof – aan Frederiks voorgelegd. Het volgende voorbeeld geeft een indruk hoe hij de protesten der burgemeesters ondersteunde.

De directeur van het arbeidsbureau in Middelburg (een NSB-er) had in Veere zijn bevoegdheden overschreden, doordat hij een ambtenaar had uitgezonden uit een gemeente met minder dan 5000 inwoners. Bovendien kon de betrokken persoon volgens de mening van de burgemeester niet worden gemist en had het departement van Binnenlandse Zaken gevraagd, het besluit tot uitzending op te heffen. Frederiks nam deze zaak hoog op en in enkele scherp gestelde brieven berichtte hij Verwey, dat een dergelijke handelwijze niet kon worden geduld. Hier moest 'met forse hand' worden ingegrepen opdat, aldus het departement van Binnenlandse Zaken, 'eens en voor al paal en perk worde gesteld aan methodes, die helaas hier en daar bij de Gewestelijke Arbeidsbureaus opgeld doen'. Verder eiste het, dat de directeur duidelijk werd gemaakt, dat hij zich stipt aan de gestelde richtlijnen moest houden en bij herhaling van overtreding disciplinair zou worden gestraft. Tevens werd verzocht, de directeur voor Frederiks en Verwey te doen verschijnen opdat zij hem gezamenlijk over zijn nalatigheid konden onderhouden. Verwey antwoordde, dat hij de directeur van het arbeidsbureau had opgedragen de uitzending van de ambtenaar ongedaan te maken. De *Beaufragte* voor de provincie Zeeland had echter geweigerd, hieraan gehoor te geven en zodoende was het hem (Verwey) 'niet mogelijk geweest, verdere stappen te ondernemen...'. Ook kon hij geen aanleiding vinden, de directeur bij zich te ontbieden, aangezien – indien van overtreding sprake was – deze niet begaan was door een aan hem ondergeschikte ambtenaar. Met dit verweer wenste Frederiks geen genoeg te nemen. Hij kreeg de indruk dat sommige arbeidsbureaus 'maar al te gaarne' schermde met de naam van de *Beaufragte* en zich achter deze verscholen 'om zelf de voorschriften met voeten te treden'. Dit euvel, zo schreef hij Verwey, moest 'met wortel en tak worden uitgeroeid...'.¹⁹⁰

Ondanks het eigengereid optreden van sommige arbeidsbureaus leverde de nieuwe methode der kruisenlijsten de *HSV* niet de gewenste aantallen arbeidskrachten. In Rotterdam hadden sommige diensten slechts 4-5% voor uitzending voorgedragen en andere diensten weer niemand aangewezen.¹⁹¹ In Amsterdam had men ongeveer hetzelfde gedaan. Aanvankelijk achtte de burgemeester, E. J. Voûte, het overbodig deze lijsten in te leveren, daar reeds 'volledige medewerking'¹⁹² was verleend. Inderdaad was 10-15% van het tram- en stadsreinigingspersoneel afgevoerd. Op verzoek van het arbeidsbureau Amsterdam trok hij zijn besluit echter in, doch stelde 'vrijwel geen' nieuw personeel ter beschikking,¹⁹³ doordat op de lijsten verreweg de meeste namen met een rood kruis (de volstrekt onmisbaren) of met een blauw kruis (personen voor wie een ander moest worden aangesteld) waren aangeduid.

De stille en soms openlijke tegenwerking leidde tot maatregelen van de *HSV*. Vooral

¹⁹⁰ a Dep. v. B.Z. aan Verwey, 12 apr. 1943. Arch. Binn. Z. b Verwey aan Frederiks, 22 apr. 1943. Arch. Binn. Z. c Frederiks aan Verwey, 30 apr. 1943. Arch. Binn. Z. ¹⁹¹ *Vermerk* van een bespreking tussen vertegenwoordigers van de *HSV* en Knetsch op 10 mrt. 1943. ¹⁹² Voûte aan de Dir. GAB Amsterdam, 20 jan. 1943. Tew. gem. pers. A'dam. Bijlage 7. ¹⁹³ Tew. gem. pers. A'dam. p. 7.

waren haar de vervangingsbepalingen een doorn in het oog; zij trachtte deze dan ook krachteloos te maken. Tijdens een vergadering van vertegenwoordigers van de *HSV* met Knetsch op 10 maart 1943, waar deze kwestie ter sprake kwam, opperde laatstgenoemde geen bezwaren. In vervolg hierop berichtte Verwey de directeuren der arbeidsbureaus een week later – op 17 maart –, dat de op de lijsten met een blauw kruis aangegeven personen moesten worden opgeroepen en uitgezonden wanneer een gemiddelde van 10% niet kon worden bereikt door het uitzenden van personen 'met een geel kruis of zonder kruis'. Indien ook dan het gestelde doel niet kon worden bereikt, moest met de burgemeester overleg gepleegd worden omtrent de tewerkstelling van de met een rood kruis aangegeven personen.

Deze bepaling betekende een zeer ingrijpende wijziging in de bestaande toestand, daar de departementen en de burgemeesters elke mogelijkheid tot tegenwerking ontzomen zou worden; aan het manipuleren met gele, blauwe en rode kruisen zou immers in één slag een einde zijn gemaakt. Bovendien zou een volkomen ontwrichting van de rijks- en gemeentediensten het gevolg kunnen zijn. Ons is niet bekend, welke reacties deze circulaire bij Frederiks en andere secretarissen-generaal teweeggebracht heeft. Wel is het opmerkelijk, dat hij reeds de volgende dag werd ingetrokken. Alle aan de directeuren verzonden exemplaren moesten 'onverwijld' aan het Rijksarbidsbureau worden teruggestuurd. Het was 'uitdrukkelijk verboden', afschriften te maken of de inhoud der circulaire 'op enigerlei wijze' bekend te maken. Ook in dit geval rekende Knetsch 'op de volledige medewerking' der directeuren.¹⁹⁴

Voorlopig bleven de oude richtlijnen van 12 januari 1943 dus van kracht. Daar het gestelde percentage echter niet werd bereikt, bleven de Duitsers druk uitoefenen. In verband hiermede deelde Frederiks de burgemeesters in een circulaire van 17 april 1943 mede dat in elk geval 10% van het personeel¹⁹⁵ voor Duitsland in aanmerking moest komen. In feite werd dus van de burgemeesters verlangd, het aantal blauwe en rode kruisen op de lijsten te beperken. Indien het geëiste percentage niet werd bereikt, zouden de arbeidsbureaus met de burgemeesters in overleg treden 'omtrent het (alsnog) voor uitzending aan te wijzen personeel'. Wat dit betekende, konden de burgemeesters wel bevroeden. Een gelukkige omstandigheid was echter, dat zij – indien geen overeenstemming werd bereikt – beroep konden instellen bij Frederiks. Bovendien konden, hangende het onderzoek, de arbeidsbureaus geen personeel naar Duitsland uitzenden. De tussen deze organen en de burgemeesters gerezen geschillen werden behandeld in een commissie, bestaande uit vertegenwoordigers van het departement van Binnenlandse Zaken, het Rijksarbidsbureau en de *HSV*. De Nederlandse vertegenwoordigers – geen NSB-ers – pleegden vooraf overleg¹⁹⁶ en konden door hun samenwerking soms nog meniggeen voor uitzending beschermen.¹⁹⁷ Bovendien werd deze nog vertraagd

¹⁹⁴ Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 18 mrt. 1943. ¹⁹⁵ 'Tenminste 10% van het totale aantal in dienst der gemeente zijnde personen, verminderd met het personeel der politie en brandweer, alsmede van het kernpersoneel van de luchtbeschermingsdienst.' ¹⁹⁶ Bauer, p. 144. ¹⁹⁷ Zie de verslagen van de besprekingen van deze commissie van 4 mei, 19 mei en 28 mei 1943.

doordat aan het bevel tot het indienen der kruisenlijsten slechts schoorvoetend gevolg werd gegeven.

Op deze tegenwerking antwoordden de Duitsers met twee nieuwe maatregelen. In de eerste plaats eisten zij, dat de kruisenlijsten vóór de 10de mei moesten zijn ingeleverd.¹⁹⁸ Dit was echter niet het belangrijkste. Van meer betekenis was de bepaling dat de vervangingsbepalingen werden opgeheven, dat dus personeel kon worden uitgezonden zonder dat het arbeidsbureau tegelijkertijd plaatsvervangers beschikbaar stelde. Tijdens de vergadering van bovengenoemde commissie op 19 mei 1943 verklaarde de vertegenwoordiger van de *HSV*, dat deze maatregel noodzakelijk was geworden, doordat tot dusver 'een zo gering aantal personen' van het overheidspersoneel was uitgezonden. Deze nieuwe regeling kon overigens, naar de mening van de vertegenwoordiger van de *HSV*, nog als een concessie worden beschouwd daar het overheidspersoneel was vrijgesteld van de inmiddels op 6 mei afgekondigde verordening, volgens welke alle mannen van 18 tot 35 jaar zich aan de arbeidsbureaus moesten melden. Hij verwachtte dan ook dat de nieuwe procedure (vordering van personeel zonder vervangingskrachten) meer effect zou hebben dan voorheen. Zou dit niet het geval zijn, dan zou krachtig worden ingegrepen, d.w.z. het aanwijzen van personeel voor Duitsland zou dan geheel en al door Duitse instanties geschieden en de aanmeldingsplicht zou tot het overheidspersoneel worden uitgebreid. Dit alles, zo dreigde hij, zou 'ongetwijfeld verstrekkende gevolgen' hebben, daar ook van overleg dan geen sprake meer zou zijn.

Alle wijzigingen en druk ten spijt werd het door de Duitsers verlangde gemiddelde percentage van 10 niet bereikt. Tot 1 mei '43 was het aantal personen dat aan de overheidsinstellingen onttrokken en naar Duitsland afgevoerd was, volgens een Duitse bron 'zeer gering'. Van het gemeentepersoneel in Den Haag was nog geen 5% vertrokken, en van het onderwijzend personeel uit deze gemeente (ongeveer 1500-2000 man) zelfs niemand aangewezen.¹⁹⁹ Volgens de schattingen der Duitsers hadden minstens 25.000 man van het gehele Nederlandse overheidspersoneel voor tewerkstelling in Duitsland in aanmerking moeten komen.²⁰⁰ Hoevelen hiervan in werkelijkheid zijn aangewezen en vertrokken is niet bekend, maar vast staat dat het aanmerkelijk veel minder zijn geweest.

DE STRIJD TEGEN DE REGISTRATIE VAN ARBEIDSKRACHTEN

De registratie van arbeidskrachten was, zo brengen wij in herinnering, reeds kort na de capitulatie door de Duitse autoriteiten aan de orde gesteld. Officieel heette het toen,

¹⁹⁸ Frederiks aan de Commissarissen van de provincies, 6 mei 1943. ¹⁹⁹ Indien het onderwijzend personeel bij het overige gemeentepersoneel zou worden opgeteld, zou minder dan 5% zijn uitgezonden. Zie *Aktenvermerk betr. Öffentlichen Dienst*. Geen datum. ²⁰⁰ De Duitsers schatten dat het gehele overheidspersoneel ongeveer 250.000 man bedroeg. Indien een gemiddelde van 10% wordt berekend, zouden volgens de Duitsers dus 25.000 man naar Duitsland moeten vertrekken. Deze 25.000 man zouden dus geleverd moeten worden op grond van de circulaire van 12 jan. 1943.

dat op deze wijze de voorwaarden geschapen zouden worden voor een doelmatige plaatsing van arbeiders in het arbeidsproces en een betere bestrijding der werkloosheid. Dit waren voor Verwey en enkele hoofdamttenaren aan het departement van Sociale Zaken redenen om aan het Duitse voorstel mede te werken. Zij wilden 'aanpakken' en niet 'inpakken' – en dat werd door de Duitsers zeer gewaardeerd. Allengs werd het de ambtenaren die met de voorbereiding van de invoering van een arbeidsboek belast waren, echter wel duidelijk – dat gold ook voor Verwey – dat dit alles grote gevaren inhield. Een registratie van arbeidskrachten zou immers ook voor de Duitsers een machtig hulpmiddel zijn de Nederlandse werkende bevolking naar hun behoeften weg te voeren. In de loop van de tijd werd de ijver dan ook heel wat minder; de voorstellen van de Duitsers werden nu zeer grondig en langdurig onderzocht en steeds 'beter' gewijzigd; kortom, er was – zo schreven we reeds eerder – medewerking met het oogmerk, het streven der Duitsers te saboteren.²⁰¹

Met een dergelijke passiviteit en tegenwerking nam de *HSV* echter geen genoegen. Reeds tijdens de *Rü-Nov-Aktion* was Apitz tot het besef gekomen, dat een uitkaming op de grondslag der bedrijven weinig uitzicht bood, althans geen essentiële verandering zou brengen in het aantal naar Duitsland uit te zenden arbeiders. Tijdens een in november in Parijs gehouden bespreking drong hij er dan ook bij Sauckel op aan, een andere vorderingsprocedure in te voeren en wel één op de grondslag van jaarklassen.²⁰² Terug in Nederland, vroeg hij Schmidt om tot handelen over te gaan. Maar deze had politieke bezwaren – we komen hier nog op terug – en gaf geen toestemming.²⁰³ Apitz echter die elke dag nieuwe moeilijkheden ondervond en onder voortdurende zware druk van Sauckel stond, trof toch de nodige voorbereidingen, daarbij hopende dat later de juistheid van de door hem ingeslagen weg zou worden erkend.²⁰⁴ Begin december opende hij het offensief. Hij vroeg Verwey, het departement van Binnenlandse Zaken te verzoeken, aan de burgemeesters opdracht te geven, de arbeidsbureaus lijsten met namen te verstrekken van alle tussen 1917 tot 1924 geboren mannen. Aan deze arbeidsbureaus zou dan, na oproep, de betrokkenen een arbeidsboekje worden uitgereikt.²⁰⁵

Deze opdracht – de eerste om in het gehele land gehele jaargangen te registreren – was het begin van een door de *HSV* breed opgezet offensief om haar greep op de arbeidersbevolking te versterken. Daarbij speelde echter de opsporing van onwillige arbeiders zeker een niet minder belangrijke rol. In zijn brief van 9 december 1942 aan Sauckel schreef Apitz onverhuld, dat zijn nieuwe vorm van recrutering de enige mogelijkheid was 'um alle diejenigen Kräfte zu erfassen, die sich bisher von der Meldung haben drücken können'. Tegen laatstgenoemde actie – dus de opsporing van weigeraars en 'onzichtbare werklozen' – had Schmidt natuurlijk geen bezwaar. Daarom zou hij dan ook, ofschoon afkerig van een algemene registratie van jaarklassen, Apitz krachtig

²⁰¹ Zie: Hoofdstuk III, p. 104-105 ²⁰² a Apitz aan Sauckel, 27 mrt. 1943. b Harster aan *RSHA*. Geen datum. De brief werd verzonden 1 jan. 1943. ²⁰³ Apitz aan Sauckel, 9 dec. 1942.
²⁰⁴ *Ibid.* ²⁰⁵ *HSV* aan Dep. v. S.Z., 2 dec. 1942.

steunen bij zijn pogingen, toegang tot de gemeentelijke bevolkingsregisters te verkrijgen om de gegevens van verschillende jaarklassen te kunnen verzamelen.²⁰⁶

Kort nadat de *HSV* het departement van Sociale Zaken op de hoogte had gesteld van haar nieuw registratieplan, werd een wijziging gebracht in de jaarklassen die zich voor registratie moesten melden. Wie deze wijziging bewerkstelligd heeft, is ons niet bekend. Vast staat in elk geval, dat Calmeyer, de Duitse referent aan het departement van Binnenlandse Zaken, na overleg met Schmidt op 14 december 1942 aan het Hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, J. L. Lentz, opdracht gaf om in samenwerking met Knetsch – deze werd met name genoemd – een circulaire te ontwerpen waarin de burgemeesters zou worden verzocht, zo spoedig mogelijk, doch uiterlijk binnen één maand, opgave te doen aan de arbeidsbureaus van alle in het plaatselijk bevolkingsregister ingeschreven mannen van de jaargangen 1918-1922, dus van 20 tot 25 jaar. Dit verzoek tot registratie ging onder het mom van '*Erfassung von Jahrgängen zur Prüfung der Berufsmerkmale*'.

De opdracht van Calmeyer aan Lentz geschiedde zonder dat eerstgenoemde zich met Frederiks, onder wie de Rijksinspectie ressorteerde, in verbinding had gesteld. Daarvoor bood Calmeyer de volgende dag, 15 december 1942, bij de wnd. chef van de afdeling Binnenlands Bestuur, mr. J. M. Kan, mondeling zijn verontschuldiging aan; deze zaak, aldus de Duitser, moest met 'de vereiste spoed' behandeld worden en daardoor was er geen tijd geweest de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken te waarschuwen.²⁰⁷ Dit motief was kennelijk een uitvlucht daar Calmeyer, alvorens Lentz de opdracht te verstrekken, Frederiks op zijn minst telefonisch op de hoogte had kunnen stellen. Veeleer – zo veronderstellen wij – meende Calmeyer de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken van wie zeker vele bezwaren konden worden verwacht – dit in tegenstelling tot Lentz –, door een dergelijk optreden voor een voldongen feit te plaatsen.

Tijdens het tussen Calmeyer en Kan gevoerde gesprek wees laatstgenoemde de Duitser op het feit dat het verstrekken van gegevens uit de bevolkingsregisters de burgemeesters voor 'een uiterst moeilijk gewetensconflict' zou plaatsen temeer daar het gerucht liep dat de studenten in Duitsland zouden worden tewerkgesteld en Mussert in enkele toespraken op een militaire deelneming van Nederland aan de oorlog had gezinspeeld. Calmeyer ontkende ten stelligste, dat deze gegevens voor militaire doeleinden waren gevraagd. Het voorstel om de in Nederland aanwezige arbeidskrachten te registreren, was – zo beweerde hij – van hem afkomstig geweest teneinde

²⁰⁶ Tijdens een bespreking op 7 jan. 1943 tussen Schmidt, Stüler en Frederiks zei eerstgenoemde o.m., dat hij er geenszins een voorstander van (was), 'dat men bepaalde jaarklassen voor de tewerkstelling *erfasst*...'. Aangezien hij grote bezwaren had, bekwame ambtenaren en vakarbeiders uit hun werk te halen maar 'verschillende, veelal tot arbeid in staat zijnde personen werkloos (rondliepen)' terwijl de arbeidsbureaus niet over de gegevens beschikten deze laatsten te '*erfassen*', 'zat er voor hem geen andere methode op dan zich door de burgemeesters gegevens inzake bepaalde jaarklassen te doen verschaffen.' 'Eerste vervolg overzicht gang van zaken inzake de opvraging van gegevens mannelijke inwoners 20-25 jaar'. Notitie van Kan bestemd voor Frederiks, 7 jan. 1943 (afg. Not. Kan, 7 jan. 1943).

²⁰⁷ Notitie van mr. J. M. Kan voor de secr. gen. v. Binn. Z. De notitie is gedateerd 15 dec. 1942. (afg.: Not. Kan, 15 dec. 1942).

de druk die van Duitse zijde uitgeoefend was om het overheidspersoneel in Duitsland te werk te stellen, een andere richting te geven en wel zodanig, dat de arbeidsbureaus over de documentatie zouden komen te beschikken van de personen van 20 tot 25 jaar die niet studeerden en niet werkten.²⁰⁸ Inhoeverre deze laatste bewering van Calmeyer in overeenstemming was met de werkelijke gang van zaken, is ons – daar de gegevens ontbreken – niet bekend. Uiteraard kan echter ook het vermoeden worden geuit dat Calmeyer met dit argument het departement van Binnenlandse Zaken tot medewerking aan de registratie hoopte te brengen, daar de tewerkstelling van overheidspersoneel in Duitsland – deze was immers reeds aan de orde gesteld – niet de instemming van Frederiks had.

Met de door Calmeyer aan Lentz gegeven opdracht kon Frederiks zich niet verenigen. Hij wenste in generlei vorm aan de uitvoering van de circulaire zijn medewerking te verlenen. Het liefst had hij, zo zeide hij tijdens een onderhoud met Calmeyer op 18 december 1942, Lentz verboden de opdracht te aanvaarden. Besloten werd tenslotte, dat de Duitse eis wel zou worden uitgevoerd, doch door tussenkomst van het departement van Sociale Zaken; in een aan de burgemeesters te richten rondschrĳven zou verder duidelijk tot uitdrukking worden gebracht dat deze opdracht, via het departement van Sociale Zaken gegeven, afkomstig was van de Duitse instanties.²⁰⁹ De secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken aanvaardde dus – zo blijkt uit het voorgaande – een situatie, waarbij een onder hem ressorterende instantie verantwoordelijkheid aanvaardde voor een door het departement van Sociale Zaken gegeven opdracht, ofschoon hij zelf deze opdracht niet met zijn gezag wilde dekken. In feite verschoof Frederiks de verantwoordelijkheid van zijn departement naar het departement van Sociale Zaken. Voor de bevolking bracht dit alles – indien deze maatregel zou worden uitgevoerd – geen verandering in het feit, dat zij het gelag zou moeten betalen.

Na bovengenoemde bespreking richtte Lentz – hij had inmiddels met Knetsch overleg gepleegd – zich met een circulaire van 23 december tot de burgemeesters, waarin hij hun verzocht uiterlijk vóór 14 januari 1943 de arbeidsbureaus een nominatieve opgave te verstrekken van alle mannen geboren tussen 1 januari 1918 en 1 januari 1922.²¹⁰ Op dit rondschrĳven volgde een heftige reactie: 'Het regende telefoons, telegrammen en brieven' van een aantal burgemeesters. Zij weigerden hun bemiddeling, daar de maatregel werd beschouwd als een rechtstreekse of zijdelingse medewerking 'aan het ronselen voor de Krijgsdienst...'. In dit verband deelden zij Frederiks mede, dat steeds

²⁰⁸ 'Overzicht betr. de door de *Gk.f.V.u.J.* aan de Rijksinspectie v.d. Bev. Reg. gegeven opdracht i.z. de opgaven van mannelijke inwoners der jaarklassen 1918-1922 aan de arbeidsbureaus.' Dit overzicht is opgesteld door mr. Kan, 6 jan. 1943. (afg.: Overz. Kan, 6 jan. 1943). ²⁰⁹ a Not. Kan, 15 dec. 1942. b Overz. Kan, 6 jan. 1943. ²¹⁰ In de ontwerp-circulaire (deze was gedateerd 22 dec. 1942) van Lentz stond aanvankelijk: 'Ter voldoening aan de mij, in overeenstemming met de Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken, door de Commissaris-Generaal van Bestuur en Justitie verstrekte opdracht...'. Dit werd met de door Frederiks voorgestelde oplossing echter in de circulaire van 23 dec. 1942 gewijzigd. Daarin werd naar het Departement van Sociale Zaken als intermediair v.d. Duitse opdracht verwezen. Zie nota van mr. C. M. J. van Hoeve, ambtenaar aan de afd. Arbeidsbemiddeling van het RAB, bestemd voor Verwey, 24 mei 1944 en ontwerp-circulaire van Lentz d.d. 22 dec. 1942.

meer melding gemaakt werd van arbeiders die in Duitsland militaire werkzaamheden moesten uitvoeren; er was dus alle aanleiding voor het vermoeden dat de gegevens uit de bevolkingsregisters 'voor militaire doeleinden' zouden worden gebruikt.²¹¹

Onder de indruk van deze protesten verzocht Frederiks aan Kan met Lentz de mogelijkheid te bespreken, het verzamelen van de gegevens te doen geschieden door de ambtenaren van de arbeidsbureaus en dus bij uitzondering af te wijken van de algemene regel volgens welke alleen ambtenaren van het bevolkingsregister tot dit register toegang hebben. De laatsten zouden slechts toezicht op deze werkzaamheden uitoefenen en verder passief blijven. Op deze wijze hoopte Frederiks 'de burgemeesters het gewetensconflict te besparen...'.²¹² Frederiks verschoof de verantwoordelijkheid dus steeds verder naar het departement van Sociale Zaken.

Lentz ging met de suggestie van Frederiks akkoord en stelde de burgemeesters in een circulaire van 31 december 1942 van de nieuwe gang van zaken op de hoogte. In dit rondschrijven dat 'noch Mr. Frederiks noch Mr. Kan passeerde',²¹³ onthief Lentz de burgemeesters van de verplichting, de gegevens te verstrekken, zulks onder het motief dat de afdeling 'Bevolking' reeds bovenmatig met werkzaamheden van velerlei aard belast was. Het essentiële van het door Frederiks geopperd denkbeeld – de ambtenaren van de bevolkingsregisters zouden slechts toezicht houden opdat de registers niet in het ongerede raakten en de burgemeesters zou het gewetensconflict bespaard blijven – kwam in deze circulaire dus niet tot zijn recht. De ongerustheid onder de burgemeesters nam dan ook eerder toe dan af; naar de mening van sommigen hunner had een Nederlands gezagdrager tot plicht, zich met alle hem ten dienste staande middelen tegen deze eis der Duitsers te keren.²¹⁴

Nu een aantal burgemeesters zelfs een passieve medewerking van de hand wezen, besloot Frederiks in overeenstemming met Kan en na overleg met Lentz, 'teneinde de rust in het bestuursapparaat te bewaren', de uitvoering van de circulaire van 31 december 1942 tot nader order op te schorten. Dit laatste berichtte hij op 5 januari 1943 telegrafisch aan de burgemeesters; de volgende dag stelde hij Verwey, de Commissarissen der Provinciën, Wimmer en Schmidt van zijn besluit op de hoogte.²¹⁵ Uiteraard waren de Duitsers zeer verbolgen op Frederiks, die door zijn zelfstandig optreden de registratie van arbeidskrachten en de beschikking over gegevens ten behoeve van de *Arbeitseinsatz* nu weer geheel op losse schroeven dreigde te zetten. Blijkens een notitie van Kan bestemd voor Frederiks zeide Dr. C. Stüler, hoofd van de *Hauptabteilung Inneres*²¹⁶: 'Jullie bent wat moois begonnen, daar zult ge plezier van beleven', toen Kan op 6 januari 1943 Frederiks' besluit nader kwam toelichten. Bij deze gelegenheid waarschuwde Kan echter nogmaals uitdrukkelijk, dat ook de eis tot passieve medewerking het merendeel van de burgemeesters en gemeente-ambtenaren tot ontslag zou dwingen en dat geen toelichting, van welke zijde ook, deze kwestie alsnog in het rechte spoor vermocht te brengen.²¹⁷

²¹¹ Overz. Kan, 6 jan. 1943. ²¹² *Ibid.* ²¹³ *Ibid.* ²¹⁴ *Ibid.* ²¹⁵ *Ibid.* ²¹⁶ De *Hauptabteilung Inneres* was een afdeling van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*. ²¹⁷ Not. Kan, 7 jan. 1943.

De volgende dag vond, op uitnodiging van Schmidt, een bespreking plaats tussen hem en Frederiks²¹⁸; Kan en Stüler waren eveneens aanwezig. In het algemeen herhaalde de *Generalkommissar zbV*, hetgeen Calmeyer reeds eerder tegenover Kan had verklaard. Zijn betoog is in de volgende punten samen te vatten: de gegevens van de bevolkingsregisters worden niet voor militaire doeleinden gebruikt; de geruchten die hieromtrent de ronde doen, waren ontstaan doordat 6000 Nederlandse arbeiders bij Keulen opruimingswerkzaamheden verrichtten in uniform²¹⁹; de *Führer* heeft verzekerd, dat althans voor het jaar 1943 vreemdelingen niet verplicht zullen worden, 'aan de krijgsdienst' deel te nemen; hij (Schmidt) is geenszins voorstander van een registratie van bepaalde jaarklassen voor de arbeidsinzet; de thans aan de orde gestelde registratie beoogt uitsluitend het invoeren van een arbeidsboekje zodat personen, die niet werkten, konden worden opgespoord en in Duitsland tewerkgesteld, en bekwame ambtenaren en vakarbeiders in Nederland konden blijven. Op grond van dit betoog stelde Schmidt Frederiks voor, nog diezelfde dag de Commissarissen der Provinciën mededeling te doen van het gesprek en daarbij melding te maken van de garanties die Schmidt had gegeven. De Commissarissen der Provinciën dienden dan de volgende dag bijeenkomsten met de burgemeesters te beleggen en hun de achtergrond van het opvragen der gegevens uit het bevolkingsregister bloot te leggen. Schmidt verwachtte dat 'de koude dan uit de lucht' zou zijn en het merendeel der burgemeesters de nodige medewerking zou verlenen. Zij die weigerden, zo dreigde hij, moesten terstond ontslagen worden.²²⁰

Ook dit voorstel weigerde Frederiks te aanvaarden; hij wist dat hij, door zich achter Schmidt te plaatsen, alle vertrouwen bij de opposante burgemeesters zou inboeten, daar zij niet in de garanties van een Duitser konden geloven. Als men het bestuursapparaat niet wilde vernielen, zo was het antwoord van Frederiks, dan dienden de burgemeesters actief noch passief bij deze registratie te worden ingeschakeld.²²¹ De arbeidsbureaus, zo suggereerde hij Schmidt, zouden de betreffende jaarklassen per advertentie in de dagbladen kunnen oproepen, zodat de betrokken personen zelf de nodige gegevens konden verschaffen; daarenboven zou de verplichting om zich te melden, kunnen worden opgelegd door een nieuw uitvoeringsbesluit van de verordening op de dienstverplichting (VO 42/41). Zo had men – aldus Frederiks – 'tevens de nodige strafsanctie'(!)²²²

Schmidt op zijn beurt achtte dit voorstel onaanvaardbaar daar de arbeidsbureaus te zwak met personeel waren bezet en de tijd ontbrak om een dergelijk apparaat op te bouwen. Bovendien wenste hij niet voor het wantrouwen der burgemeesters te bukken. Indien de burgemeesters bang waren, later ter verantwoording te worden geroepen, zou hij de Rijkscommissaris vragen direct een verordening uit te vaardigen waarbij een

²¹⁸ 'Gedrängte Übersicht über die Vorgänge betr. Erfassung von Jahrgängen für den Arbeitseinsatz', 18 jan. 1943. Notitie opgesteld door Stüler (afg. *Gedr. Übers.*, 18 jan. 1943). ²¹⁹ Schmidt heeft hier waarschijnlijk de ongeveer 3000 arbeiders op het oog die naar de *Truppenübungsplatz Wahn* bij Keulen werden gestuurd. Zie uitvoeriger Hoofdstuk X, p. 452 e.v. ²²⁰ Not. Kan, 7 jan. 1943. ²²¹ a *Ibid.*
^b Frederiks, *Op de Bres*, p. 28. ²²² Not. Kan, 7 jan. 1943. (Daar waar wij in het vervolg deze bron gebruiken, volgen wij soms letterlijk de tekst.)

ieder met de dood zou worden bedreigd die de gegevens niet verstrekken wilde. Schmidt wilde 'dan wel eens zien of men alsdan zijn doel' niet bereikte.²²³ Nadat op deze uitbarsting van Schmidt een scherp protest van Frederiks was gevolgd alsmede zijn suggestie het ambtelijk apparaat van de arbeidsbureaus dan maar uit te breiden, kwam Stüler met het voorstel de Rijksinspectie der Bevolkingsregisters – die immers ook zelf over gegevens beschikte – bij deze registratie in te schakelen. Doch ook hiermede kon Frederiks zich moeilijk verenigen, daar de Rijksinspectie onder hem ressorteerde en, al waren de burgemeesters dan wel van hun moeilijkheden bevrijd, hij zelf dan 'in een zeer lastige positie' zou geraken.²²⁴ Bovendien bleef door de keuze der jaargangen de schijn voor de bevolking bestaan, dat de gegevens voor een militair doel zouden worden gebruikt. Hierop verklaarde Schmidt bereid te zijn de jaarklassen te veranderen en de registratie te doen plaats vinden voor personen van 23 tot 27 jaar. Hiertoe werd besloten, maar ook deze concessie kon Frederiks niet bevredigen. Hij handhaafde zijn bezwaren als de Rijksinspectie de opdracht zou worden gegeven. In dit geval zou hij ook schriftelijk protest aantekenen. Schmidt antwoordde dit zeer te betreuren maar gaf Stüler toch opdracht een nieuwe *Weisung* aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters uit te vaardigen en deze kwestie met Lentz verder te behandelen.²²⁵

Nog dezelfde middag drong Kan er bij Stüler op aan, in de opdracht aan de Rijksinspectie toch vooral te beklemtonen, dat de gegevens van het bevolkingsregister niet voor militaire doeleinden zouden worden gebruikt. Aan dit verzoek werd voldaan.²²⁶

Al waren nu voor de burgemeesters de moeilijkheden voorlopig van de baan, thans werd Lentz voor een conflict geplaatst. Hij zou nu immers een taak moeten uitvoeren, die zijn hoogste chef niet voor zijn rekening wilde nemen. Een gesprek met Frederiks bracht geen oplossing. Frederiks wilde nl. Lentz niet botweg verbieden de taak uit te voeren, daar het gevaar bestond dat de Duitsers de Rijksinspectie dan naar het departement van Justitie zouden overbrengen dat onder NSB-leiding stond.²²⁷ Maar ook wilde hij Lentz 'niet pertinent een opdracht geven', daar deze dan 'tegenover het bestuursapparaat... het zwarte schaap' zou worden.²²⁸ Desondanks zou het Frederiks om twee redenen wel 'aangenaam' zijn geweest indien Lentz zonder zijn uitdrukkelijke toestemming de opdracht der Duitsers had uitgevoerd. In de eerste plaats bleef het bestuursapparaat dan intact – voor de burgemeesters was geen reden, ontslag te vragen – en in de tweede plaats zou de registratie ten dele op een dood spoor worden gezet, daar de Rijksinspectie der Bevolkingsregisters niet over alle gegevens beschikte. Daarom vond Frederiks het 'zeer goed', als Lentz op die manier 'de kastanjes uit het vuur haalde'. Deze gedachtegang, door Frederiks na de oorlog tijdens een zitting van het Bijzonder Gerechtshof weergegeven, vormde de teneur van zijn zo juist genoemd

²²³ Not. Kan, 7 jan. 1943. ²²⁴ *Ibid.* ²²⁵ *Ibid.* ²²⁶ *a Ibid.* ^b Stüler aan Lentz 7 jan. 1943. ²²⁷ Verhoor van Frederiks op 1 okt. 1945 i.v.m. de strafzaak tegen J. L. Lentz, afgenomen door de POD 's-Gravenhage (afg.: Verhoor Frederiks, 1 okt. 1945).²²⁸ Zie het door het RvO opgenomen stenografisch verslag van de openbare terechtzitting van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage van 18 maart 1947 in de strafzaak tegen J. L. Lentz. (afg.: Strafzaak Lentz), p. 20-21.

gesprek met Lentz. Dit verklaart ook waarom Frederiks in zijn laatste gesprek met Schmidt niet met ontslag dreigde doch slechts van een schriftelijk protest gewaagde.

Naar de mening van Frederiks heeft Lentz wel kunnen merken dat het hem onaangenaam was, indien deze opdracht zou worden uitgevoerd. Voor de leider van de Rijksinspectie der Bevolkingsregisters, die juist een pertinente opdracht of weigering wilde hebben, was dit gesprek echter hoogst onbevredigend.²²⁹ Onder die omstandigheden berichtte hij Stüler, de hem verstrekte opdracht niet te kunnen uitvoeren. Als motief gaf hij op, zich niet tegenover zijn chef noch tegenover de burgemeesters te kunnen plaatsen.²³⁰ De volgende dag, 9 januari, maakte Lentz in een gepeperd schrijven aan Frederiks zijn misnoegen over de gang van zaken kenbaar. Hij was gebelgd over het feit dat, zou hij in plaats van de burgemeesters de opdracht uitvoeren, 'de terugslag van de politieke beroering in hevige mate' hem zou treffen en dat Frederiks alleen voor de burgemeesters bezwaren liet gelden. Op deze wijze fungeerde hij 'als vleselijk schild... voor de protesterende magistraten'; op hem zouden 'de spiesen van hoon en bedreiging' worden gericht, o.a. van 'onverantwoordelijken die zich de, met hun aansporing tot sabotage behaalde overwinning' niet zouden laten ontnemen. Uit dit alles vloeiden ernstige risico's voort voor zijn 'Dienst', zijn ambtenaren, zijn gezin en hemzelf, risico's die hij nog niet vermocht te overzien doch welke de Nederlandse Staat niet zonder meer 'aan zijn niet-politiek gerichte ambtenaren' mocht opleggen – uit deze opvatting is waarschijnlijk zijn kwalijke opmerking over de sabotage te verklaren – en zeker niet aldus Lentz wanneer deze risico's, zoals het geval was, rechtstreeks het gevolg waren van een 'zeer bijzonder' gevoerd beleid. Om al deze redenen wenste hij te vernemen of de hem door Stüler verstrekte opdracht de volledige instemming van Frederiks had en of deze bereid was, die te onderschrijven. Voor het geval Frederiks de verantwoordelijkheid weigerde te dragen, wenste hij op staande voet van zijn functie te worden ontheven.

Deze brief werd door Frederiks niet beantwoord; na het gesprek van de vorige dag was dit ten dele en door de veranderingen die zich in de volgende dagen zouden voltrekken, geheel overbodig. Nu Lentz immers zijn medewerking afhankelijk stelde van een schriftelijke machtiging van Frederiks (die deze weigerde) moesten de Duitsers weer naar een andere oplossing zoeken. Op 11 januari deed Stüler op een vergadering met Schmidt, Frederiks en Kan het volgende voorstel: de wnd. secretaris-generaal van Sociale Zaken zal een uitvoeringsbesluit van de VO 42/41 doen uitvaardigen waarbij zou worden bepaald, dat het hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters verplicht is, gegevens te verstrekken aan de arbeidsbureaus. Lentz zou dus, zo merkte Stüler op, geen machtiging meer van Frederiks behoeven nu zijn verplichting om mede te werken, op een 'wettelijk' voorschrift steunde. Frederiks voegde hier direct aan toe

²²⁹ Op de terechtzitting verklaarde Lentz dat hij tijdens het gesprek met Frederiks de opmerking maakte nu nog slechts één oplossing te kennen: ontslag. Frederiks antwoordde, dat hij dit zou accepteren. Diezelfde avond heeft Lentz toen een ontslagbrief tot Frederiks gericht. Strafzaak Lentz, p. 20.

²³⁰ *Gedr. Übers.*, 18 jan. 1943.

dat hij ontslag zou nemen, indien ook Lentz dit zou doen.²³¹ Frederiks wilde hiermede dus nogmaals tot uiting brengen dat hij onder geen beding in het openbaar de verantwoordelijkheid voor het inschakelen van de Rijksinspectie wilde dragen. Tijdens deze bespreking merkte Schmidt nog op, dat men de omweg over het departement van Sociale Zaken eigenlijk niet behoefde in te slaan. 'Tal van burgemeesters' hadden de nodige lijsten reeds ingeleverd. In Zuid-Holland en Friesland alleen, was men 'weinig mee-gaand' geweest. Reeds vóór het rondschrijven van Lentz hadden de *Aussenstellen* in Drente, Noord-Brabant en Limburg de gegevens opgevraagd en zo was 'men reeds thans vrijwel gekomen' tot wat men bereiken wilde. 'Ook in Utrecht hadden de burgemeesters in het algemeen voortreffelijk medegewerkt.' Maar het was voor de Duitse instanties 'onaanvaardbaar', dat de burgemeesters 'hoera zouden roepen' en zouden menen het pleit gewonnen te hebben.

Deze voor Frederiks onaangename mededelingen (indien Schmidt's gegevens althans juist waren) vormden voor hem nog geen aanleiding, zijn houding te wijzigen. Als resultaat van de vergadering werd tenslotte besloten dat met Verwey contact zou worden opgenomen en in het vervolg slechts incidenteel door een *Aussenstelle* van de HSV gebruik van de gemeentelijke bevolkingsregisters mocht worden gemaakt. Hier-tegen had Frederiks geen bezwaar, aangezien het in een dergelijk geval om de vraag ging of iemand onmisbaar was. Naar zijn mening lag hier voor de burgemeester een taak: 'om voor het Nederlandse belang op te komen.' Het opvragen van gegevens van gehele jaargangen zou echter niet plaats vinden. Wel zou de Rijksinspectie gegevens verstrekken, zoals tevoren aan de orde was gesteld; deze zouden betrekking hebben op personen van 23 tot 27 jaar.²³²

Aan de uitvoering van de Duitse eis kon nu spoedig worden begonnen. Lentz was nu bereid zijn medewerking te verlenen ofschoon de nieuwe constructie geenszins tegemoet kwam aan zijn bezwaren en hij deze 'wenig elegant' vond.²³³ Maar thans was hij formeel gedekt doordat Frederiks zich erbij had neergelegd, dat de Rijksinspectie in opdracht van het departement van Sociale Zaken zou handelen. Verwey zelf bood generlei tegenstand. Op 12 januari 1943 werd hij bij Schmidt ontboden, waar o.a. Apitz aanwezig was. Op deze bijeenkomst werd de wnd. secretaris-generaal van Sociale Zaken een beschikking van de bovengenoemde strekking ter ondertekening vorgelegd. Deze maatregel, aldus de toelichting van Duitse zijde, beoogde door middel van de gegevens van de Rijksinspectie een betere selectie te kunnen maken tussen de jongere en oudere arbeiders die voor tewerkstelling in Duitsland in aanmerking kwamen. Eerst zouden jongeren en vooral ongehuwden uitgezonden worden. Een toename van het aantal voor Duitsland bestemde arbeiders zou niet het gevolg van deze maatregel zijn.

²³¹ a 'Derde vervolg overzicht gang van zaken inzake de opvraging gegevens mannelijke inwoners', 11 jan. 1943. Not. van Kan (afgek.: Not. Kan, 11 jan. 1943). b Op deze vergadering kwam tevens de eis van de Rijkscommissaris ter sprake, de namen op te geven van de burgemeesters die met ontslag hadden gedreigd. Frederiks wenste deze echter niet te verstrekken. Werd dit toch van hem geëist, dan zou hij ontslag nemen. De Duitsers trokken hun eis echter in. ²³² Not. Kan, 11 jan. 1943. ²³³ Lentz aan Frederiks, 12 jan. 1943.

De ondertekening, zo werd verder verteld, werd van Verwey en alleen van hem verlangd omdat de beschikking een uitvoeringsbesluit zou worden van de VO 42/41, waarbij de Rijkscommissaris het uitvaardigen van uitvoeringsmaatregelen aan de secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken opdroeg. De ondertekening werd dus als een louter formele kwestie voorgesteld. Alvorens Verwey hiertoe echter overging, stelde hij zich telefonisch met Frederiks in verbinding²³⁴ daar de Rijksinspectie immers onder het departement van Binnenlandse Zaken ressorteerde en hij zich dus eerst van de instemming van Frederiks wilde overtuigen. 'Hij verenigt zich hiermede', zo tekende Verwey aan op de minute van het uitvoeringsbesluit dat de datum van 12 januari droeg. Daarna gaf ook Verwey zijn fiat.²³⁵

Van principieel verzet – zoals bij een aantal burgemeesters het geval was en ook bij Frederiks, voorzover hij hun bezwaren en argumenten tegenover Schmidt tot de zijne maakte –, van talmen bij de ondertekening was bij Verwey weinig sprake. Dit was van hem ook nauwelijks te verwachten daar hij zich met de door de Duitsers gegeven toelichting op het door hem te tekenen uitvoeringsbesluit kon verenigen. Toch impliceerde zijn fiat aan het uitvoeringsbesluit nog geenszins zijn volledige instemming met de door de Duitsers beoogde registratie en uitreiking van een arbeidsboek. Wij weten, dat Verwey hiervan, omstreeks die tijd, geen voorstander meer was. Zijn obstructie moest hij echter verborgen houden. Daarom voerde hij nu verschillende praktische bezwaren tegen de Duitse voornemens aan, daarbij, zouden de Duitsers overtuigd worden, de hoop koesterend van uitstel tot afstel te komen. Zo schreef hij de *HSV* op 30 januari 1943 dat de invoering van een arbeidsboek per jaarklasse in geen enkel opzicht een inzicht in de beroepen- en leeftijdsstructuur in een bepaalde bedrijfstak zou opleveren. Eerst dienden daarvoor alle jaarklassen in het bezit van een arbeidsboekje te zijn gesteld; dan pas zouden deze gegevens van belang kunnen zijn voor de arbeidsbemiddeling, de uitkaming en nog enkele andere zaken. Voor de uitkaming van bepaalde jaarklassen, zo voegde hij hier aan toe, was de uitreiking van een arbeidsboekje trouwens niet eens nodig, daar deze reeds aan de gang was en de Rijksinspectie hiervoor de nodige gegevens rechtstreeks aan de arbeidsbureaus zond die met de bewerking van die gegevens reeds begonnen waren. Het uitreiken van een arbeidsboekje zou de uitkaming, aldus concludeerde Verwey, slechts vertragen.

Uiteraard zullen de Duitsers weinig onder de indruk zijn geweest van deze wel zeer doorzichtige argumenten, daar de voorstellen van Verwey zelfs de invoering van een arbeidsboekje voor de mannen van 23 tot 27 jaar zouden vertragen alsmede de tewerkstelling van deze personen in Duitsland. En daarom was het hun in laatste instantie te doen. Voorlopig zagen de Duitsers van een registratie der bevolking dan ook niet af. Dit blijkt o.a. uit hun in maart, april, mei en augustus 1943 voortdurend herhaalde eis, de beroepsnomenclatuur – onmisbaar voor een arbeidsboekje – nu eens eindelijk in te

²³⁴ Volgens Frederiks zouden hij en Verwey nog vóór de vergadering met elkaar hebben gesproken, waarbij eerstgenoemde zou hebben opgemerkt: 'Ik weet niet wat jij van plan bent, maar ik doe het niet'. Verhoor Frederiks, 1 okt. 1945. ²³⁵ a Het uitvoeringsbesluit werd opgenomen in de *Nederlandse Staatscourant* (afgek: *Stcrt.*) van 13 jan. 1943. b Verwey, *S.Z.* in bezett. tijd. p. 26.

leveren. Doch deze kwam door de bewuste tegenwerking der Nederlandse ambtenaren nooit.²³⁶

Intussen was de Rijksinspectie met het haar opgedragen werk begonnen. Weliswaar beschikte deze instantie over een kartotheek van de uitgegeven persoonsbewijzen, doch de gegevens waren in menig opzicht verouderd daar bijv. mutaties tengevolge van verhuizingen, overlijden enz. niet waren aangebracht.²³⁷ Desondanks kon met al dit materiaal – aan de arbeidsbureaus werden gegevens van 331.177 personen gestuurd – nog genoeg onheil worden gesticht. Dank zij opzettelijk aangebrachte fouten in de adressen werd de onbruikbaarheid van de gegevens vergroot. Daarenboven kwamen de pakketten met kaarten, slecht ingepakt als zij soms waren, gehavend aan of bleven in de trein achter. Ook werden de pakketten wel naar verkeerde adressen gestuurd. Op de arbeidsbureaus aangekomen werden de kaarten soms verbrand of door elkaar gegooid zodat, zoals bij grote arbeidsbureaus, de ordening weer maanden zou duren.²³⁸ Door deze sabotage werd een uitreiking van een arbeidsboekje onmogelijk gemaakt; doch evenzeer de systematische uitkaming van de leeftijdsgroepen van 23 tot 27 jaar die, zoals nu uit de praktijk bleek, in de plaats van de registratie was gekomen. De *HSV* stuitte echter op nog meer tegenstand: vaak meldden de opgeroepen personen zich niet aan. In die gevallen gaf de *Fachberater* de namen op aan de *Sicherheitspolizei* die tot opsporing overging. Na enige tijd werd dit echter weer gestaakt daar veelal bleek, dat de gezochten niet op de door de Rijksinspectie aangegeven adressen woonachtig waren.²³⁹ Zo liep deze door de Duitsers aan de orde gestelde registratie van bepaalde jaarklassen – voorlopig althans – volkomen vast.

Daar de gegevens van de Rijksinspectie niet in alle opzichten overeen kwamen met de werkelijke stand van zaken, bleef inmiddels de druk op de gemeentelijke bevolkingsregisters tot op zekere hoogte bestaan. Zo vroeg een bijkantoor van het arbeidsbureau Deventer aan de burgemeester van Epe, een groot aantal van de Rijksinspectie afkomstige onvolledige gegevens te willen corrigeren.²⁴⁰ Een ander bijkantoor, van het arbeidsbureau Utrecht, wilde in één geval toegang tot de bevolkingsregisters om de gegevens te verzamelen voor het samenstellen van een statistisch overzicht van de bevolking naar leeftijdsgroepen en in een ander geval een opgave van bepaalde jaarklassen van de mannelijke inwoners der gemeente.²⁴¹ Opnieuw protesteerden de burgemeesters bij Frederiks en naar aanleiding hiervan vroeg hij Verwey, de arbeidsbureaus te verzoeken zich in het vervolg van een dergelijk optreden te onthouden. Hieraan werd voldaan.²⁴² Ook Lentz tekende protest aan tegen de pogingen, de gemeentelijke bevolkingsregisters in te schakelen. Hij wees Calmeyer o.a. op het feit, dat de WA van de NSB zonder enig voorafgaand overleg begin februari 1943 gegevens uit de

²³⁶ Bauer, p. 74. ²³⁷ Verhoor van Knetsch op 31 okt. 1946. PRA Amsterdam. ²³⁸ a *Ibid.* b Bauer, p. 163. c Calmeyer aan de *GKzbV*, 15 maart 1943. ²³⁹ Verhoor Knetsch 31 okt. 1946. PRA Amsterdam. ²⁴⁰ Burg. van Epe aan de secr. gen. v.h. Dep. v. Binn. Z., 3 febr. 1943. Arch. Binn. Z. ²⁴¹ Secr. gen. v.h. Dep. v. Binn. Z. aan de wnd. secr. gen. v.h. Dep. v. S.Z., 10 febr. 1943. ²⁴² Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 18 febr. 1943.

bevolkingsregisters had verzameld over studenten en jongelui uit gegoede kringen²⁴³ en dat onder dergelijke omstandigheden de ambtenaren van de bevolkingsregisters geen verantwoordelijkheid voor de orde in de registers konden dragen noch aanvaarden. Doch hij voegde hieraan toe, dat deze ambtenaren de kaarten van vrienden en kennissen nu konden laten verdwijnen zonder dat redelijkerwijs kon worden beweerd of aangenomen dat zij dit hadden gedaan.²⁴⁴ Voor de handelingen van deze niet a-politieke ambtenaren kon Lentz blijkbaar geen begrip opbrengen.

Calmeyer, door het departement van Binnenlandse Zaken op nog andere onregelmatigheden attent gemaakt, trachtte nu een oplossing te vinden die voor Frederiks aanvaardbaar kon zijn maar de Duitse belangen niet zou schaden. Die zag hij in het centraal verstrekken van de opdrachten aan de gemeentelijke bevolkingsregisters en wel in die zin dat de *HSV* de gegevens zou opvragen door tussenkomst van de Rijksinspectie; deze laatste instantie zou dan op grond van een verordening van Seyss-Inquart of een uitvoeringsbesluit van Frederiks de bevoegdheid moeten worden toegerekend om, in afwijking van de bestaande toestand, opdrachten van technische aard en aanwijzingen aan de bevolkingsregisters te verstrekken. Op deze wijze, zo hoopte Calmeyer, zou het personeel van de bevolkingsregisters gemeentepersoneel kunnen blijven, doch anderzijds ondergeschikt worden aan de Rijksinspectie; zo zouden ook de burgemeesters 'met hun politieke bezwaren' uitgeschakeld kunnen worden.²⁴⁵

De vraag was nu, hoe Apitz en Frederiks zouden reageren. Eerstgenoemde achtte het onvermijdelijk dat de *Fachberater* zich direct tot de burgemeesters wendden om kleinere opdrachten te laten uitvoeren en was veeleer van mening dat het de burgemeesters aan goede wil ontbrak om aan de *Arbeitseinsatz* mede te werken; en hij wees daarbij op de burgemeesters der grotere gemeenten die 'steeds bereid waren de behulpzame hand te bieden...'.²⁴⁶ Aan nieuwe wettelijke bepalingen had hij dan ook geen behoefte. Uiteraard gold deze conclusie ook Frederiks, al was het op andere gronden. Met de opvatting van Calmeyer die het bevolkingsregister als een telefoonboek beschouwde, dat een ieder ten alle tijde moest kunnen raadplegen, kon hij zich niet verenigen. Het verstrekken der gegevens betekende immers een rechtstreekse medewerking aan de *Arbeitseinsatz* waartoe noch hij noch een aantal burgemeesters bereid waren. Weliswaar hadden de laatsten voordien in verband met de tewerkstelling in Duitsland lijsten van hun personeel opgesteld, doch toen liet Frederiks geen overwegende bezwaren gelden, daar, naar zijn mening, de burgemeesters voor de belangen der ambtenaren konden pleiten en diegenen blokkeren die zij niet konden missen. Indien daarentegen een ieder over de gegevens van de bevolkingsregisters zou kunnen beschikken, zouden de burgemeesters niet in staat zijn, de nodige invloed uit te oefenen. Vandaar ook dat het nieuwe plan van Calmeyer nooit de sympathie van Frederiks kon verwerven. Integendeel, 'met hand

²⁴³ Deze gegevens moesten de grondslag vormen voor een hernieuwde actie tegen de studenten na de arrestaties der 'plutocratenzootjes' naar aanleiding van de aanslag op Generaal Seyffardt, op 5 februari 1943. Deze nieuwe actie was voorgesteld door Schmidt en de NSB, en beoogde een 'verbetering' van Rauter's razzia op 9 februari. Zie v.d. Leeuw, *O. en V.*, III, p. 328. ²⁴⁴ Lentz aan Calmeyer, 19 febr. 1943. ²⁴⁵ Calmeyer aan Apitz, 8 maart 1943. ²⁴⁶ Apitz aan de *Hauptabt. Inneres*, 13 maart 1943.

en tand', zo zei hij tot Calmeyer, zou hij zich hiertegen verzetten. En hij bracht in herinnering, dat hij reeds eerder en ten aanzien van gelijksoortige zaken de portefeuillekwestie had gesteld.²⁴⁷

Wij zullen de strijd tussen de Nederlandse en Duitse autoriteiten om de beheersing der gemeentelijke bevolkingsregisters hier niet ten einde volgen. Wij komen daar nog op terug. Voortdurend werden er echter pogingen gedaan, de afspraak tussen Schmidt en Frederiks uit te hollen.²⁴⁸ De zelfstandige acties van de illegaliteit – t.w. het in brand steken van bevolkingsregisters (zoals de befaamde aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister op 27 maart 1943) en andere daden van materiële sabotage – vormden echter mede onontbeerlijke en doeltreffende middelen om op dit terrein groot onheil te voorkomen. Hierbij speelde ook de illegale pers een actieve rol. *Vrij Nederland* – van 21 januari 1943 – bleek zeer goed op de hoogte van de voorgeschiedenis omtrent de registratie. Het hield de ambtenaren, burgemeesters en politie de vraag voor of het geen tijd werd, hun ambt neer te leggen en het werk te staken. Het had geen zin meer, schreef het blad, verspreide stellingen te verdedigen als het hart van Nederland werd bedreigd. In gelijke geest schreef Pieter 't Hoen in *Het Parool* van 10 februari 1943; de ambtenaren moesten zich liever van hun stoel laten wegtrappen dan ooit aan deze registratie mede te werken. 'Laat ook voor U de maat thans vol, boordevol zijn', zo schreef hij. De kraak van het bevolkingsregister in Wageningen in de nacht van 3 januari '43 toen alle kaarten werden gestolen, had uiteraard zijn volle instemming. Helaas, zo lezen wij in zijn artikel, was dat in de grote steden niet mogelijk, maar voor de kleinere was dit een afdoend middel om de Duitse pogingen te doorkruisen. De landgenoten die zich 'met het karwei' belastten, waarschuwde hij echter, de kaarten niet te vernietigen, opdat ze 'aan een bevrijd vaderland' konden worden teruggegeven. Ook *Trouw* – van 12 maart 1943 – gaf praktische aanwijzingen hoe de registratie kon worden gesaboteerd; zo gaf dit blad de ambtenaren aan de bevolkingsregisters de raad, de persoonskaarten te doen verdwijnen of door elkaar te zetten.

De strijd tegen de registratie was, zo blijkt nu, op verschillend terrein door verschillende groepen gevoerd – en met succes. De pogingen van Apitz om de registratie van bepaalde jaarklassen door te voeren als voorloper van een algemene registratie, waren mislukt – voorlopig althans.

²⁴⁷ Korte aantekening van Kan inzake het onderhoud tussen Frederiks en Calmeyer op 20 mei 1943. Arch. Binn. Z. ²⁴⁸ Sinds voorjaar 1943 heeft de afdeling vrouwen van het arbeidsbureau Nijmegen – deze afdeling bestond geheel uit politiek onbetrouwbare lieden – tal van meisjes de dienstverplichting opgelegd en verder honderden meisjes aan de hand van uittreksels uit het bevolkingsregister van Nijmegen opgeroepen. GAB Nijmegen in oorl.

HET DEPARTEMENT VAN HANDEL, NIJVERHEID EN SCHEEPVAART
EN HET INHOUDEN DER DISTRIBUTIEBESCHIEDEN DER CONTRACTBREKERS
EN WEIGERAARS

Een der middelen waarmee de bezettende macht de weigeraars en de contractbrekers trachtte te bestrijden, was het inhouden van distributiebescheiden. Nadat de eerste pogingen op dit gebied, nl. in november 1940, gestrand waren, hernieuwden de Duitsers in september 1942 hun druk. Tot die tijd gold de bepaling dat de distributiekantoren de distributiebescheiden aan de verlofgangers mochten afgeven, als zij een door de directeur van het arbeidsbureau getekend bewijs konden overleggen; dit bewijs mocht slechts worden afgegeven als de verlofganger in het bezit was van een door de distributiedienst in Duitsland verstrekte verklaring dat de betrokkene zich had afgemeld.²⁴⁹ Ten aanzien van de weigeraars waren, voor zover ons bekend, bijzondere maatregelen met betrekking tot het inhouden van levensmiddelenbonnen nog niet afgekondigd. Hierin dreigde in september 1942 verandering te komen. Boening verzocht toen de directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau, de arbeidsbureaus in te schakelen bij het bestrijden van allen die zich aan de plaatsing bij werken 'van staatspolitieke betekenis' of aan de hen opgelegde dienstverplichting onttrokken; in het vervolg moesten de namen van deze arbeiders opgegeven worden aan de distributiediensten die vervolgens de afgifte van de distributie-bescheiden zouden stopzetten. Een week later, op 29 september 1942, verzocht Knetsch, die de directeuren een vertaling van Boening's brief deed toekomen, aan dit verzoek 'de hand te houden'. De directeur van het Centraal Distributiekantoor had hij inmiddels van de toekomstige gang van zaken op de hoogte gebracht.²⁵⁰

Bij de uitvoering van deze maatregel kreeg Knetsch weinig medewerking. Directeuren van arbeidsbureaus stuurden wel nominatieve opgaven van weigeraars aan de distributiediensten, doch in het algemeen konden deze tot het inhouden der distributiebescheiden niet overgaan daar geen voorschrift van het Centraal Distributiekantoor was ontvangen.²⁵¹ Hirschfeld, onder wie deze dienst ressorteerde, had tegen een dergelijke aanwijzing bezwaar omdat de maatregel was bedoeld 'als een middel tot opsporing van bepaalde personen' en dus niet 'het doelmatig verdelen van goederen' betrof, zoals dit zijn departement bij de Distributiewet van 1939 was opgedragen. Z.i. diende deze aan gelegenheid dan ook niet door hem, maar door het departement van Justitie te worden geregeld. Zijn onwil om mede te werken maakte het hem ook niet moeilijk, verschillende technische bezwaren aan te voeren en om een nader onderzoek te verzoeken. In afwachting hiervan, zou echter geen instructie aan het Centraal Distributiekantoor worden verstrekt. Aldus Hirschfeld aan Verwey in een brief van 10 december 1942.

Dezelfde dag ontwierp Knetsch een nota voor de *HSV* - deze nota werd vier dagen

²⁴⁹ *HSV* aan het dep. v. S.Z., 20 apr. 1942. ²⁵⁰ Boening aan de Dir. Gen. v.h. RAB, 21 sep. 1942.

²⁵¹ a Nota van Knetsch voor de leider van de *HSV*, 10 dec. 1942. (afg. Nota Knetsch, 10 dec. 1942).
b. Volgens Bauer (p. 234) waren sommige distributiekantoren reeds op eigen gelegenheid met het innemen van bonkaarten begonnen.

later verzonden – waarin hij berichtte dat volgens de directeur van het Centraal Distributiekantoor het inhouden van distributiebescheiden niet alleen op zijn technische, maar ook op zijn juridische merites diende te worden onderzocht en dat Hirschfeld hierover een bespreking wenste. Waarschijnlijk naar aanleiding hiervan ging hij nog eens nader in op de tegen de onwillige arbeiders beraamde maatregelen. Met betrekking tot de contractbrekers wees hij de *HSV* er op, dat moeilijkheden zoals die in januari 1941 in het college van secretarissen-generaal waren ontstaan naar aanleiding van de in november 1940 afgekondigde bepaling, dat de distributiebescheiden van de contractbrekers moesten worden ingehouden, dienden te worden vermeden. '*Der Vergleich mit den Verbrechern soll nicht aufs Neue aktuell werden*', schreef hij. Trouwens, zo bracht hij de Duitser verder in herinnering, de circulaire van 29 november 1940 was in februari 1941 ingetrokken en de *HSV* was daar nooit op terug gekomen, vooral daar '*die feindliche Propaganda in London*' – deze nota was door Verwey gelezen! – '*die Sache schon zu verwerten begonnen hatte*'. Ook om nog andere redenen had Knetsch bezwaren tegen de wederinvoering van de oude bepaling. Indien de bestaande regel – waarbij *alle* uit Duitsland teruggekeerde arbeiders een bewijs werd overhandigd dat tot uitreiking van de distributiebescheiden, hetzij voor langere of kortere tijd, mocht worden overgegaan – werd ingetrokken, zouden er voor de contractbrekers geen redenen meer aanwezig zijn, zich te melden en zou een goed overzicht over deze groep verloren gaan. Bovendien zouden de arbeidsbureaus, indien zij voortdurend lijsten met namen van contractbrekers aan de distributiediensten zouden moeten zenden, nog meer werk moeten verrichten en zouden de moeilijkheden voor deze organen nog groter worden dan ze reeds waren. Op grond van deze overwegingen kwam Knetsch tot de conclusie, dat het inhouden der distributiebescheiden van de contractbrekers niet 'het gewenste succes' zou hebben. Ten aanzien van diegenen die hun woonplaats 'met onbekende bestemming' verlaten hadden, was hij echter van mening dat het inhouden der distributiebescheiden wel 'enig resultaat' zou hebben. De oplossing bevredigde echter niet. In dit verband gaf hij de *HSV* de suggestie, de arbeidsbureaus bij de gemeentelijke bevolkingsregisters te laten nagaan, welke personen tussen de 18 en 45 jaar in de gemeenten woonachtig waren en aan de hand van de verkregen gegevens te laten onderzoeken wie in Duitsland of in Nederland konden worden tewerkgesteld. Op deze wijze kregen de arbeidsbureaus dus een totaal overzicht en kon 'een doelmatige uitkaming' en 'een gunstig resultaat' bereikt worden; een dergelijke maatregel zou ook 'veel billijker' werken dan het inhouden van distributiebescheiden, hetgeen tenslotte 'een zeer willekeurige maatregel' was, die noodzakelijk 'tot onjuiste beslissingen' moest voeren.

Het nieuwe voorstel van Knetsch was niet alleen van zeer ingrijpende aard, het was ook zeer gevaarlijk daar het volkomen in de kaart speelde van de *HSV* die, zoals we in het voorafgaande schreven, juist bezig was, een registratie van jaarklassen door te voeren. Het is niet uitgesloten, dat Knetsch zijn voorstel heeft ingediend om het plan van de *HSV* – het inhouden der distributiebescheiden – te doorkruisen en wel door deze

instantie een zeer aanlokkelijke suggestie te doen, daarbij de hoop koesterend door stille tegenwerking de registratie van een zo groot aantal jaarklassen zo lang mogelijk te kunnen uitstellen. Wij denken hierbij in het bijzonder aan de argumenten die ook Verwey de *HSV* deed toekomen in zijn door ons reeds eerder genoemde brief van 30 januari 1943, waarin hij eveneens een algehele registratie van jaarklassen aanbeval, wetende, dat het vele werk hieraan verbonden, een dergelijke registratie juist onuitvoerbaar zou maken. Zekerheid omtrent deze interpretatie is er echter niet. Het voorstel van Knetsch kan ook zijn ingegeven door het feit, dat van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart generlei medewerking aan het inhouden van distributiebewijzen was te verwachten.

De suggestie van registratie van een zeer groot aantal jaarklassen kon de *HSV* niet overnemen. Schmidt was daar een tegenstander van. Toestemming werd verleend voor een geringer aantal lichten. De pogingen, daarbij de gemeentelijke bevolkingsregisters in te schakelen, leden echter schipbreuk. Tijdens de hevige strijd die hierover werd gevoerd, was het voor de *HSV* zo belangrijke vraagstuk van de onmiddellijke, regelrechte bestrijding der weigeraars als zodanig, naar de achtergrond gedrongen. Centraal stonden toen de pogingen om over de omweg van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, arbeidskrachten van bepaalde jaarklassen – en onder hen eventueel onwillige arbeiders – voor Duitsland te verkrijgen. In februari 1943 werd echter een nieuw offensief ingezet. Het nog steeds niet opgeloste probleem bleef immers, op welke wijze verhinderd kon worden dat distributiebescbeiden werden uitgereikt op door weigeraars of namens hen aangeboden stamkaarten, naar Duitse opvatting dus op 'onrechtmatig' in omloop zijnde stamkaarten. Aanvankelijk had het hoofd van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, J. E. G. von der Wense, ernstige bezwaren tegen het inhouden der distributiebescbeiden, daar hij ervan overtuigd was dat de weigeraars 'bei der bekannten Mentalität der Niederländer' toch zouden worden geholpen, een dergelijke maatregel zou bovendien een uitbreiding van de zwarte handel in de hand werken.²⁵² In de loop der volgende weken gaf hij zijn tegenstand echter op, daar de bestrijding der onwillige arbeiders ook door de Rijkscommissaris zelf van groot belang werd geacht voor een regelmatige voorziening van Duitsland met arbeidskrachten.

Voor goed begrip van zaken mag voor wij ons verhaal vervolgen, in het kort worden uiteengezet welke distributiebescbeiden nodig waren om aan distributie onderhevige goederen te kunnen verkrijgen. Daar was dan allereerst de distributiestamkaart, een op naam gestelde kaart die door afstempeling of het plaatsen van een kruis aan de binnen- en achterzijde van die kaart, recht gaf op een zgn. inlegvel. Elk inlegvel bestond uit een aantal genummerde bonnen. Maandelijks, later tweemaandelijks, wees het Centraal Distributiekantoor één dier genummerde bonnen aan, die bij de plaatselijke distributiedienst ingeleverd moest worden om een levensmiddelenkaart (bonkaart) te verkrijgen, waarop de bonnen voor de voornaamste levensmiddelen voor die periode voorkwamen. Op een bon van een inlegvel werden dus levensmiddelenkaarten (bon-

²⁵² *Vorlage* van Eftger, 12 feb. 1943.

kaarten) verstrekt (geldig voor een maand of twee maanden), die uit aparte bonnen bestond, welke bij de detailhandel ingeleverd moesten worden om vlees, brood, boter enz. tegen betaling te kunnen verkrijgen. Zo was in grote trekken de distributie geregeld.

Aan Duitse zijde was men ervan overtuigd dat met betrekking tot de weigeraars en contractbrekers gunstige resultaten slechts bereikt konden worden door inschakeling en samenwerking van de bevolkingsregisters, de arbeidsbureaus, de *Sicherheitspolizei* en de distributiediensten. Daarom besliste de Rijkscommissaris in februari 1943, dat bij wijze van proef in de gemeenten Oldenzaal, Emmen, Baarn en Hillegom de distributiestamkaarten door het bevolkingsregister of het distributiekantoor moesten worden afgestempeld en dat slechts op afgestempelde kaarten nieuwe distributiebescheiden, die eind maart zouden worden uitgereikt, mochten worden afgegeven. Daarentegen werden stamkaarten niet afgestempeld, indien de namen van de houders daarvan voorkwamen op een lijst die door het arbeidsbureau of de *Sicherheitspolizei* was verstrekt. Deze personen zouden zich bovendien met hun stamkaart bij het arbeidsbureau of de *Sicherheitspolizei* moeten melden.²⁵³ Deze maatregel, die het resultaat was van een bespreking op 16 februari 1943 van vertegenwoordigers van de *Generalkommissar zbV*, de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, de *Hauptabteilung Inneres*, de *HSV* en de *BdS*, werd na overleg met de secretaris-generaal van het departement van Handel en Nijverheid echter niet uitgevoerd.

Ongeveer een week later vond een nieuwe bespreking plaats waaraan behalve de vertegenwoordigers van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* en de *Hauptabteilung Inneres*, ook deelnamen de directeur-generaal van de Voedselvoorziening ir. S. L. Louwes, de wnd. directeur van het Centraal Distributiekantoor, E. Chr. van Noordwijk, en het hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, Lentz. Van Duitse zijde werd thans voorgesteld, met ingang van 1 april 1943 nieuwe inlegvellen uit te reiken van bepaalde kleuren voor één deel der bevolking, en van andere kleuren voor de voor de arbeidsinzet belangrijke jaarklassen. Het uitreiken en het nummeren van de inlegvellen zouden door de bevolkingsregisters moeten geschieden; deze zouden tevens van de belangrijke jaarklassen een kartotheek moeten samenstellen die op de distributiebureaus zouden moeten worden bewaard, doch beheerd en gebruikt door de ambtenaren van de arbeidsbureaus. Voordat de nieuwe inlegvellen op het distributiekantoor zouden worden uitgereikt, moesten de gegadigden zich naar het loket begeven van de ambtenaar van het arbeidsbureau, waar hun een controle-zegel zou worden uitgereikt indien hun namen niet voorkwamen op lijsten van contractbrekers en weigeraars die tevoren op het arbeidsbureau zouden zijn samengesteld. Op deze wijze kon dus worden vastgesteld wie 'onrechtmatig' in het bezit was van stamkaarten en inlegvellen en worden verhinderd, dat onderduikers nieuwe distributiebescheiden konden bemachtigen. Na het uitvoeren van deze maatregel, zo hoopten de Duitsers, zou tevens de grondslag gelegd zijn voor het uitreiken van nieuwe stamkaarten daar deze in de

²⁵³ a Circulaire van E. Eftger, *persönlicher Referent van de GKzbV*, aan de *Beauftragten des Reichskommissars*, 19 feb. 1943. b *Vorlage* van Von der Wense en Eftger, 16 feb. 1943.

loop van de tijd om verschillende technische redenen praktisch onbruikbaar waren geworden.²⁵⁴

Genoemd voorstel werd door Louwes en Van Noordwijk onder het mom van technische redenen van de hand gewezen. Naar hun mening, zo verdedigden zij hun opvatting op deze vergadering, waren de bevolkingsregisters door illegale acties onbruikbaar geworden en konden zij dus niet de grondslag vormen voor het uitreiken van de nieuwe inlegvellen. Lentz – die niet de gehele vergadering had meegemaakt doch ruimschoots de gelegenheid had, van het standpunt van Louwes en Van Noordwijk kennis te nemen – verkondigde echter tot beider grote ontsteltenis dat het door de Duitsers geëiste project in enkele maanden gereed zou kunnen zijn. Het gevolg van deze uitspraak was, dat – in overeenstemming met een daarop volgend besluit van de Rijkscommissaris – met het uitvoeren van de geëiste maatregelen moest worden begonnen.²⁵⁵ Aan de mannelijke bevolking van 20 tot 45 jaar zouden bijzondere inlegvellen worden uitgereikt en voor deze groep zouden kartotheken worden aangelegd.²⁵⁶ Na de bovengenoemde vergadering stelde Louwes zich onmiddellijk in verbinding met Hirschfeld en Frederiks; laatstgenoemde stelde hij voor, Lentz 'als zijnde uiterst gevaarlijk' zo snel mogelijk te ontslaan. Frederiks meende echter zulks niet te kunnen doen, daar dit zeker door de Duitsers zou worden afgewezen.²⁵⁷

Tegen het nieuwe plan werden ook van andere zijde bezwaren aangevoerd. Kan gaf Frederiks te kennen dat door een dergelijke maatregel de moeilijkheden met de burgemeesters zich zouden herhalen en dat het arbeidsbureau 'een weinig geschikte instantie' was 'om over leven of dood' te beslissen; tevens bestond er geen enkele garantie tegen een eventueel willekeurige toepassing der nieuwe bepaling.²⁵⁸ In die geest schreef vervolgens Frederiks aan Louwes op 15 maart 1943.

Ook aan het Rijksarbidsbureau was men, gezien de vroegere ervaringen met het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, weinig ingenomen met de nieuwe eis der Duitsers. In overleg met Knetsch werd door de ambtenaar die de besprekingen met Lentz en Van Noordwijk moest voeren betreffende de uitvoering der Duitse plannen, een systeem uitgedacht hetgeen de aanstelling van 2000 personen zou vergen, een aantal dat de Duitsers naar alle verwachting niet zouden accepteren. Op een vergadering van 8 maart 1943 tussen Lentz, Van Noordwijk en deze ambtenaar, mr. C. M. J. van Hoeve, schatten laatstgenoemde twee personen zelfs 3000 employés 'noodzakelijk'.²⁵⁹ Ruim een week later wees Verwey Hirschfeld op het feit dat de wijze waarop de maatregel eventueel zou worden uitgevoerd, een aangelegenheid was die hem (Verwey) niet verder aanging,²⁶⁰ d.w.z. dat geen ambtenaren ter beschikking konden worden gesteld om zich te belasten met werkzaamheden op de distributiebureaus.

²⁵⁴ *Vermerk über die Sitzung vom 24.2.1943.* ²⁵⁵ Verhoor van ir. S. L. Louwes op 1 dec. 1945 i.v.m. de strafzaak tegen Lentz, afgenomen door de POD 's-Gravenhage. (afg. Verhoor Louwes, 1 dec. 1945).

²⁵⁶ Nota van Kan voor Frederiks, 12 mrt. 1943. Zie ook: Von der Wense aan Calmeyer, 26 febr. 1943.

²⁵⁷ Verhoor Louwes, 1 dec. 1945. ²⁵⁸ Nota v. d. wnd. chef afd. B.B. aan de secr. gen. Dep. v. Binn. Z., 12 mrt. 1943. ²⁵⁹ a) Nota van Van Hoeve voor Knetsch, 9 mrt. 1943. b) Verhoor van Van Hoeve op

15 okt. 1946 door de PRA Amsterdam, n.a.v. arrestatie van Knetsch. (afg. Verhoor van Hoeve, 15 okt. 1946). ²⁶⁰ Verwey aan Hirschfeld, 20 mrt. 1943.

Verwey zou zijn activiteiten beperken 'tot de plicht', opgave te doen aan de distributie-bureaus van diegenen die zich aan de arbeidsinzet zouden onttrekken, ofschoon 'met de wetenschap dat dan distributiebescheiden (zouden) worden onthouden'.²⁶¹ In feite verschoof Verwey de laatste verantwoordelijkheid voor het inhouden der distributiebescheiden dus naar Hirschfeld. Van een principiële weigering de opgaven te verstrekken of de hem door de Duitsers opgelegde plicht te aanvaarden, was bij Verwey geen sprake.

De door Louwes en Frederiks geopperde bezwaren alsmede de weigering van Verwey, personeel ter beschikking te stellen, hadden tot gevolg dat eind maart 1943 de voorbereidingen voor de uitvoering van de nieuwe maatregel werden stopgezet. Deze beslissing der Duitsers was mede bepaald door de overweging dat de terugvoering van Nederlandse ex-militairen in krijgsgevangenschap – de besprekingen hierover waren zeer in het geheim gaande – een ongunstige invloed zou hebben op het werk der ambtenaren aan de bevolkingsregisters en dat bovendien de administratie door deze wegvoering toch weer gewijzigd zou moeten worden. Inmiddels waren in enkele gevallen op instigatie van sommige arbeidsbureaus, *Polizeidienststellen* (de bron vermeldt niet of het Nederlandse of Duitse waren) er toe overgegaan, de stamkaarten van weigeraars, respectievelijk van hun gezinsleden, in te trekken. '*Diese Praxis ist zwar nicht sanktioniert, hat sich aber als nützlich und durchführbar erwiesen*', aldus Eftger, *persönlicher Referent* van Schmidt.²⁶²

In het algemeen was een optreden waarvan Eftger hier melding maakt, in strijd met de Duitse voornemens die – zoals wij zagen – het invoeren van algemene en ook door de Nederlandse autoriteiten gesanctioneerde maatregelen beoogden. Met aller medewerking immers was een meer gesloten, meer gecoördineerd systeem van bestrijding mogelijk. Nu dit op korte termijn niet uitvoerbaar bleek, sloegen de Duitsers een andere weg in. Toen begin mei 1943 afgekondigd werd, dat mannen van 18 tot 35 jaar zich moesten melden – hoe Schmidt genoodzaakt werd zijn vroeger standpunt te herzien, zal nog blijken – werd daarbij tevens bepaald dat distributiebescheiden slechts mochten worden uitgereikt aan die 'meldingsplichtigen' die zich aan de arbeidsbureaus hadden gemeld en daar een stempel in hun stamkaart hadden ontvangen.²⁶³ Van Duits standpunt gezien was dat een stap in de goede richting. Het betekende nl., dat zij die zich *niet* hadden gemeld, dus de onderduikers (w.o. de weigeraars), geen distributiebescheiden konden verkrijgen, althans niet langs legale weg. Tegen deze maatregel tekende Louwes krachtig protest aan. In een uitvoerig schrijven van 21 mei 1943 aan de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* wees hij er op, dat deze bepaling 'door het overgrote deel der Nederlandse bevolking als onrechtvaardig en on sociaal (werd) gevoeld'. Het niet-verstrekken van distributiebescheiden – althans wanneer deze maatregel consequent werd doorgevoerd – noemde Louwes 'een langzame doodstraf'. Bovendien waren vrouw, kinderen en verdere familieleden naar hun geweten verplicht, de betrokkene

²⁶¹ a Verwey aan Hirschfeld, 20 mrt. 1943. b Verhoor Van Hoeve, 15 okt. 1946. ²⁶² *Vorlage* van Eftger, 31 mrt. 1943. ²⁶³ Zie bijlage I bij circulaire van Knetsch aan Dir. GAB, 10 mei 1943.

'voor de hongerdood te behoeden', zodat de mogelijkheid bestond – zo schreef hij – dat onschuldigen werden getroffen en hun leven en gezondheid geschaad. Al dergelijke factoren, zo vervolgde hij, zouden niet alleen verzet bij de bevolking kweken, doch ook leiden tot een gebrek aan medewerking bij de uitvoerende organen, tot een daling van het moreel der ambtenaren, in het bijzonder van die der voedselvoorziening en distributie, zodat een terugslag bij de bestrijding der zwarte markt zou volgen. Het betoog, dat de zwarte handel een gelijke verdeling der beschikbare levensmiddelen belemmerde, kon in het vervolg immers worden bestreden met het argument dat deze handel bij uitstek geschikt was om zich van een gelijke verdeling der goederen te verzekeren. Een dergelijke gang van zaken, zo verzekerde Louwes de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, kon tot chaotische toestanden leiden en de voedselvoorziening slechts schaden. Bovendien maakte de directeur-generaal van de voedselvoorziening nog principieel bezwaar tegen het feit, dat de organisatie van de voedselvoorziening ondergeschikt werd gemaakt aan doeleinden die de bezettende macht op geheel ander gebied hoopte te verwezenlijken. Een dergelijke oplossing was wel aantrekkelijk voor anderen, doch kon de voedselvoorziening slechts verstoren. Om al deze redenen drong Louwes er bij de Duitse instantie op aan, de maatregel op korte termijn in te trekken. Zou dit niet geschieden, zo vreesde hij dat een ordelijk verloop van de voedselvoorziening niet meer kon worden gegarandeerd.

Een dergelijke, op principiële en tactische motieven gebaseerde tegenstand steekt wel scherp af bij de houding van Knetsch en Verwey, die in de nota van 10 december 1942, misschien eveneens om 'tactische redenen', van een '*feindliche Propaganda in London*' spraken en het verbod, distributiebesccheiden uit te reiken aan hen die zich niet voor de jaarklassenactie begin mei 1943 hadden gemeld, met hun verantwoordelijkheid dekten.

Aan de hand van verschillende voorbeelden is in het voorafgaande een overzicht gegeven van de tegenwerking en van het verzet tegen de *HSV*. Doch dit alles moest groeien. Nogmaals brengen wij in herinnering dat van april-mei 1942 tot eind oktober 1942 van de 94.000 gevorderde arbeiders niet minder dan 85.200 geleverd waren. Een dergelijk hoog resultaat – er was immers een percentage van bijna 91 bereikt – had de *HSV* voor een belangrijk deel te danken aan de medewerking die de *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* vooral tijdens de *Holland-Aktion I* hadden verleend. Ook van de zijde der arbeiders was toen weinig weerstand geboden. Naarmate de *HSV* echter met steeds nieuwe eisen kwam waren de *betreuende Dienststellen* steeds minder bereid, arbeiders – vooral vakarbeiders – af te staan en wezen zij de *HSV* op de vele arbeiders, die nog uit de niet-*betreute* bedrijven, waaronder zeer veel kleinere, voor Duitsland konden worden aangewezen. Doch hoe kon de *HSV* die de moeilijkheden bij de uitkammings in dit deel der industrie kende met een dergelijke beperking van haar werkterrein genoegen nemen? De strijd tussen beide bleef dan ook bestaan.

Intussen was aan Nederlandse zijde een kentering ingetreden; in toenemende mate poogden directeuren en ambtenaren van arbeidsbureaus arbeiders in Nederland te

houden, hielpen artsen mee en besloten arbeiders onder te duiken. Het zo hoge percentage uit de herfst van 1942 liep in de loop der volgende maanden terug. Aan het einde van het jaar was het van 91 tot 73 en in april 1943, het einde der uitkamperiode, tot 64 gedaald. Dit betekende dat van de door Sauckel geëiste 254.000 man over de periode april 1942 – april 1943 ruim 90.000 *niet* geleverd waren.

Op verschillende wijzen had de *HSV* getracht, deze ongunstige gang van zaken te keren. De registratie van personen van 23 tot 27 jaar was echter danig gesaboteerd. Ook haar pogingen, onwillige arbeiders door inhouding der distributiebescheiden tot aanmelding te dwingen, hadden geen resultaat opgeleverd. Intussen verliep de strijd in Rusland niet volgens plan; er werden zware verliezen geleden – aan mensen en materiaal. Voor de nationaal-socialistische leiders in Duitsland doemden nieuwe moeilijkheden op. De industriële productie moest worden opgevoerd, de aanvoer van nieuwe arbeidskrachten geregeld, de militaire veiligheid – en met name die van de West-Europese kust – verzekerd. Hieraan, zo luidde het parool, moest alles ondergeschikt worden gemaakt. Ook Nederland zou de gevolgen hiervan ondervinden. Maatregelen werden genomen om de arbeidskracht en andere economische bronnen van dit land op meer efficiënte wijze dan voorheen aan de Duitse oorlogvoering dienstbaar te maken. De voorbereidingen hiertoe vonden plaats tijdens de *Stahl- und Eisen-Aktion*, de resultaten ervan werden echter grotendeels pas merkbaar eind april-begin mei 1943. Zij vonden – voorlopig althans – hun afsluiting in het besluit tot terugvoering in krijgsgevangenschap van het voormalige Nederlandse leger (eind april 1943) en de verplichte aanmelding van mannen van 18 tot 35 jaar een week later.

HOOFDSTUK VI

NAAR DE TOTALE OORLOG

MAATREGELEN VOOR DE TOTALE MOBILISATIE

In de zomer van 1942 waren de Duitse troepen tot diep in de Sovjet-Unie opgerukt. Grote vernietigingsslagen werden geleverd; 48 miljoen Russen stonden onder controle van de Duitse legers en civiele instanties. Een groot deel van de Russische kolen-, ijzer- en mangaanvoorraden waren in Duits bezit. In de laatste week van augustus hesen Duitse bergtroepen de hakenkruisvlag op de Elbroes, de hoogste top van de Kaukasus. Inmiddels had generaal Paulus, de commandant van het Duitse zesde leger, het bevel voor de aanval op Stalingrad gegeven. Het scheen alsof Hitler zijn doelstelling zou verwezenlijken: de verovering van de Kaukasische olievelden en het afsluiten van de Wolga als aanvoerweg.¹ De Duitsers hadden alle reden tot juichen. Hadden zij ook niet op 19 augustus de Canadese troepen in Dieppe een gevoelige nederlaag toegebracht? Met angst volgden de onderdrukte volkeren van West-Europa al deze successen van de Duitse weermacht.

In de herfst trad een kentering in: ook in Noord-Afrika. Na de tegenslagen der geallieerde troepen in juni van dat jaar – Tobruk capituleerde toen en het Duits-Italiaanse leger bereikte El Alamein – gingen zij eind oktober tot het tegen-offensief over. Op 3 november volgde de doorbraak bij El Alamein, vijf dagen later vond de landing der Amerikanen en Engelsen bij Algiers, Oran en Casablanca plaats. In antwoord hierop rukten de Duitsers het onbezette deel van Frankrijk binnen; een begerenswaardige buit ging echter verloren. In de haven van Toulon werd, op 27 november, de Franse vloot tot zinken gebracht.

Inmiddels was ook van Russische zijde een tegenoffensief ingezet. In de Kaukasus liepen de operaties vast; het Duitse zesde leger stiet op steeds verbitterder tegenstand. Op 22 november meldde Paulus dat zijn leger ingesloten was. Pogingen het te ontzetten en uit de lucht te bevoorraden, mislukten. Langzaam maar zeker ging het een onverbidelijke ondergang tegemoet. Hitler weigerde zijn toestemming tot capitulatie, maar op de 30ste januari 1943 ging Paulus met ruim 90.000 man in krijgsgevangenschap. Deze eerste maand van het jaar was in nog ander opzicht een teken aan de wand voor de leiders van het nationaal-socialistische Duitsland. Na de conferentie van Casablanca

¹ Görlitz, *Zweite Weltkrieg*, p. 350, 357.

was door Roosevelt aan de pers verklaard, dat Duitsland onvoorwaardelijk diende te capituleren.

Steeds heviger was Duitsland intussen vanuit de lucht gebombardeerd. Wijken van Duitse steden waren door duizend en soms meer bommenwerpers in puinhopen veranderd. Goering's grootspraak dat geen vijandelijke vliegtuigen ooit het Ruhrgebied zouden kunnen bombarderen, was gelogenstraft. Op 17 januari 1943 werd ook Berlijn zwaar gebombardeerd; voor het eerst sedert 8 november 1941.² Niet alleen echter uit de lucht, ook aan de kusten van de bezette gebieden in West-Europa werd de Duitse macht bedreigd. Zouden de Geallieerden tot een invasie overgaan?³ Churchill had op 11 februari '43 in het Lagerhuis medegedeeld – hij sprak toen over de conferentie in Casablanca – dat de Geallieerden volgens een vast plan werkten; het zou in de komende negen maanden ten uitvoer worden gebracht. Die formulering stak vol vaagheden, maar desondanks werden de Duitsers gedwongen, pantservedivisies aan het Oostfront te onttrekken, d.w.z. aan het gevechtsterrein waar deze voor hun oorlogvoering juist zo dringend nodig waren. Op alle fronten was Duitsland in het defensief gedrongen, had het grote gebieden moeten prijsgeven en ernstige verliezen aan mensen en materiaal geleden.

Sedert Sauckel in maart 1942 zijn functie als *Generalbevollmächtigter für den Arbeits-einsatz* had aanvaard, was hij met volle kracht begonnen aan het uitvoeren van de opdracht die Hitler hem had verstrekt. Met trots vermeldde hij begin december 1942 dat de hem gestelde eis, 1.6 miljoen arbeidskrachten aan de *Kriegswirtschaft* in Duitsland toe te voegen, met ruim 1 miljoen personen was overtroffen en dat de arbeidsprestatie der buitenlandse arbeiders ongeveer 70-100% van die der Duitsers bedroeg.⁴ In het jaar 1942 waren volgens Sauckel 1.480.000 *Ostarbeiter* – waarvan sedert 1 april 1.416.000 – en uit Frankrijk, België en Nederland 570.000 man – waarvan sedert 1 april 482.000 – in Duitsland tewerkgesteld. In de Duitse *Kriegswirtschaft* waren toen 1.725.000 krijgsgevangenen werkzaam; hiertoe behoorden 905.000 Fransen en ongeveer 594.000 Russen. In totaal waren er in 1942 meer dan 3 miljoen buitenlandse arbeiders, inclusief krijgsgevangenen, aan de Duitse oorlogseconomie toegevoegd. Zodoende kon, ondanks het feit dat in 1942 ongeveer 2 miljoen Duitsers voor de militaire dienst waren opgeroepen, het aantal werkende personen in Duitsland met meer dan 1 miljoen tot bijna 27 miljoen stijgen. Hiervan waren 16.7 miljoen mannen en 10.2 miljoen vrouwen.⁵

Ons is niet bekend of bovengenoemde opgaven in overeenstemming waren met de werkelijkheid. Volgens een andere bron was er met betrekking tot het totaal aantal in Duitsland werkende personen juist een lichte teruggang.⁶ Zeker is in elk geval dat

² Webster and Frankland, vol. I. p. 185. ³ N.R.C., 12 febr. 1943. ⁴ Overzicht van Sauckel over de stand van het aantal in Duitsland tewerkgestelde buitenlandse arbeiders en krijgsgevangenen naar de stand van 30 november 1942. 1 dec. 1942. ⁵ Rapport van Sauckel, 23 dec. 1942. ⁶ Sauckel's gegevens wijken af van de '*Kriegswirtschaftliche Kräftebilanz 1939-1944*'. Volgens dit overzicht werkten in 1942 in de sector '*Produktion und Verkehr*' 27.115.000 personen (incl. buitenlanders en krijgsgevangenen), en in het gehele Duitse bedrijfsleven 35.671.000 mannen en vrouwen (incl. buitenlandse arbeiders en krijgsgevangenen). In 1942 was het aantal arbeidskrachten in de sector '*Produktion und Verkehr*' 384.000 minder dan het vorige jaar en voor het gehele Duitse bedrijfsleven bedroeg de teruggang 610.000 (zie *D. Ind. i. Kr.*, p. 139). Deze gegevens vertonen dus een andere tendens dan die van Sauckel.

Sauckel, ondanks de door hem vermelde successen, reeds in de herfst van 1942 grote moeilijkheden voorzag bij het verwezenlijken van zijn plannen. Hierover sprak hij zich op een vergadering van de *Zentrale Planung* op 30 oktober ook openlijk uit.

Dit college was in april 1942 opgericht en onderzocht hoe de Duitse economie aan de haar gestelde eisen kon voldoen; zij moest trachten een overzicht te verkrijgen van de taken die het Duitse bedrijfsleven moest verrichten, nagaan in hoeverre deze taken in verband met de aanwezige produktiemogelijkheden konden worden uitgevoerd en verhinderen dat de verschillende bij de produktie betrokken instanties op eigen houtje optraden.⁷ In dit college hadden zitting Speer, de *Reichsminister für Bewaffnung und Munition*, tevens voorzitter, de *Generalfeldmarschall* Milch, *Staatssekretär im Reichsluftfahrtministerium*, Körner, *Staatssekretär beim Beauftragten für den Vierjahresplan*, en later ook Funk, de *Reichswirtschaftsminister*. Sauckel maakte van dit college geen deel uit, maar werd, indien kwesties over de tewerkstelling van arbeiders ter sprake kwamen, uitgenodigd aan de vergadering deel te nemen. Zo ook voor de zo juist genoemde bijeenkomst op 30 oktober. Sprekende over de te verwachten moeilijkheden, zei hij dat het op een sprookje zou lijken wanneer in november 400.000 nieuwe arbeidskrachten zouden kunnen worden geplaatst. '*...es spricht gegen jede Vernunft*', zeide hij. De *Wehrmacht* leverde immers te weinig krijgsgevangenen af en daarenboven kaapte de *Organisation Todt* hem deze nog weg. Als voorbeeld noemde Sauckel het geval waarbij de *Organisation Todt* van de 150.000 krijgsgevangenen, die hij aan Pleiger, voorzitter van de *Reichsvereinigung Kohle*, had beloofd, er minstens 50.000 had '*anorganisiert*' zonder dat hem hierover zelfs maar één woord was medegedeeld. Op deze vergadering kwam o.a. ook het arbeidsverzuim, de '*Bummelantenfrage*', aan de orde. Gebleken was dat daar, waar bedrijfsartsen aanwezig waren, het aantal zieken tot op een vierde of een vijfde terugliep. Volgens Speer kon de '*SS und Polizei... hier ruhig hart zufassen*' en diegenen, die als '*Bummelanten*' bekend stonden '*in K.Z.-Betriebe stecken*'. Dat behoefde maar een paar keer te gebeuren, '*...das spricht sich herum*',⁸ aldus deze *Reichsminister*.

Tegen het einde van het jaar 1942 stond wel vast, dat gezien de militaire tegenslagen aan de Duitse industrie nog hogere eisen zouden worden gesteld dan voorheen, dat meer arbeiders in het soldatenpak moesten worden gestoken en dat een nog grotere toevoer van nieuwe arbeidskrachten nodig was. In een decreet van 13 januari 1943 gaf Hitler hiervoor de nodige aanwijzingen. '*Der totale Krieg*', aldus de aanhef van dit *Erlass*, stelde Duitsland voor taken die onverwijld moesten worden vervuld. Alle organen van de staat en de *NSDAP* moesten binnen hun ressort hieraan medewerken. De chef van het *OKW* kreeg opdracht te laten nagaan of personen die voor het bedrijfsleven onmisbaar waren verklaard, wel dienden te worden gehandhaafd of dat zij op andere wijze voor de oorlogvoering nuttig konden worden gebruikt. Sauckel kreeg bevel er voor te zorgen, dat diegenen die nog niet in het arbeidsproces waren opgenomen, zich

⁷ a *Erlass* van Goering '*über die 'Zentrale Planung' im Vierjahresplan*', 22 april 1942. b Welter: *Planen*, p. 21. ⁸ Stenografisch verslag van de besprekingen van de *Zentrale Planung*. *AMT*, XI. B.166. Dok R 124. p. 80 en p. 82-87.

zouden melden. Bedrijven waarin nog niet voor de *Kriegswirtschaft* werd gewerkt, moesten geheel of gedeeltelijk gesloten worden en de 'vrijgekomen' arbeiders naar de voor de oorlogvoering belangrijke bedrijven overgeheveld. Met de controle op de uitvoering van deze richtlijnen belastte Hitler drie personen, te weten de chef van het *OKW*, Keitel, de chef van de rijkskanselarij, Lammers, en de leider van de partijkanselarij, Bormann. Deze drie – in dit verband meestal de *Dreierausschuss* genoemd – konden ook zelf Hitler nieuwe voorstellen doen.⁹

Als uitvloeisel van Hitler's decreet werden in de daaropvolgende weken in Duitsland verschillende verordeningen afgekondigd. De belangrijkste was wel de verordening van Sauckel van 27 januari 1943 volgens welke – met uitzondering van enkele categorieën – alle mannen van 16 tot en met 65 jaar en alle vrouwen van 17 tot en met 45 jaar. zich bij de plaatselijke *Arbeitsämter* moesten melden om hun arbeidskracht voor de 'rijksverdediging' ter beschikking te stellen.¹⁰ De uitvoering van deze en soortgelijke maatregelen – zoals die betreffende het sluiten van bedrijven¹¹ – werd door een krachtige propaganda van Goebbels ondersteund.

Al vrij spoedig gingen er van de leiding van het *Vierjahresplan* en van Sauckel verzoeken uit naar Nederland om ongeveer dezelfde maatregelen te nemen als in Duitsland. Körner wees in een brief van 4 februari 1943 Seyss-Inquart o.a. op de voorgenomen sluiting van bepaalde bedrijven in Duitsland en vroeg of door gelijksoortig ingrijpen in Nederland de produktie voor de *Kriegswirtschaft* kon worden opgevoerd; hij zag gaarne de voorstellen van Seyss-Inquart hieromtrent vóór 15 februari tegemoet. Ook Sauckel kwam in actie; op 9 februari richtte hij zich tot de Rijkscommissarissen – ook tot Seyss-Inquart – en de *Militärbefehlshaber* in de bezette gebieden, bracht hun zijn verordening van 27 januari 1943 in herinnering en verzocht op de hoogte te worden gesteld hoe deze, aangepast aan de plaatselijke verhoudingen, kon worden ingevoerd. Dit waren de eerste stappen die binnen het kader van de 'totale oorlog' vanuit Duitsland werden ondernomen. Enkele dagen later, op 13 februari 1943, volgde in overeenstemming met de wensen van Keitel en Bormann een uitnodiging van Lammers aan alle Rijkscommissarissen en *Militärbefehlshaber* in de bezette gebieden, om op 22 en 23 februari 1943 met de betrokken Duitse leiders in Berlijn te beraadslagen over de maatregelen die in de bezette gebieden konden worden genomen.

Inmiddels waren verschillende Duitse instanties in Nederland aan het werk gegaan om de wensen van Berlijn te bestuderen. De resultaten hiervan waren enkele verordeningen die de toevoer van arbeiders naar Duitsland zouden moeten stimuleren en die naar de bewapeningsindustrie in Nederland verzekeren. In februari 1943 verscheen de eerste op dat gebied; de Rijkscommissaris kon alle maatregelen nemen die voor het regelmatig functioneren van de produktie, de verdeling der goederen of het tewerkstellen van arbeiders nodig waren. Op 1 maart kwam de verordening, die straffer dan voorheen het veranderen van betrekking regelde. Kort daarna werd de mogelijkheid ge-

⁹ *Erlass des Führers über den umfassenden Einsatz von Männern und Frauen für Aufgaben der Reichsverteidigung*, 13 jan. 1943. ¹⁰ *Reichsverfügungsblatt*, 1 febr. 1943. ¹¹ Zie o.a. circulaire van de *Reichswirtschaftsminister* aan de *Reichsverteidigungskommissare*, 30 jan. 1943.

opend, zonder toestemming van de Arbeidsinspectie de werkweek tot 54 uur te verlengen en volgden bepalingen betreffende het stilleggen van bedrijven. Tegelijkertijd hervatte de *HSV* het offensief op nog een ander front en wel tegen de voor haar onbetrouwbare Nederlandse ambtenaren van de arbeidsbureaus; door een reorganisatie van de 'arbeidsbemiddeling' daalde het aantal arbeidsbureaus en steeg het aantal NSB-directeuren. Deze maatregelen moge thans onze bijzondere aandacht hebben.

Een der eerste maatregelen die na de nederlaag van Stalingrad de verscherpte actie van de bezettende macht inluidden, was het afkondigen van de verordening van 19 februari 1943.¹² Zij was aanvankelijk als een soort raam-verordening bedoeld en moest door haar algemene formulering de grondslag leggen voor de 'totale mobilisatie' van het economisch leven in Nederland. Zij bevat in feite één richtlijn, nl. die, welke in de titel van de verordening wordt genoemd, en vermeldt slechts dat de Rijkscommissaris of de betrokken *Generalkommissar* (Fischböck of Schmidt) alle maatregelen kan nemen welke noodzakelijk zijn voor de produktie of verdeling van goederen of voor de tewerkstelling van arbeiders.

De volgende verordening, afgekondigd op 1 maart 1943, regelde een der vele problemen, die nauw met de tewerkstelling van arbeiders verband hielden, nl. die betreffende de controle op en de beheersing van het aanwezige arbeidspotentieel. Maatregelen van deze aard waren reeds in februari en maart 1942 genomen. Op 20 februari 1942 waren de besluiten betreffende het beperken van werk (VO 14/42) en de aanmeldingsplicht van werklozen (VO 15/42) afgekondigd. Beide hadden tot doel, het aantal arbeiders voor tewerkstelling in Duitsland te verhogen. In de daaropvolgende maand was een maatregel van gelijksoortige strekking genomen: voor de aanstelling of tewerkstelling in Nederland van werknemers beneden de 40 jaar werd de toestemming van de directeur van het arbeidsbureau vereist. (VO 32/42) Daardoor hoopte men het trekken van arbeiders van het ene naar het andere bedrijf aan banden te leggen en de plaatsing van werklozen in het Nederlandse bedrijfsleven te verhinderen; de *Deutschlandinsatz* had immers voorrang.

Ondanks deze verordeningen gelukte het arbeiders ook zonder toestemming van het arbeidsbureau in een ander bedrijf werk te vinden – zeer ten ongerieve bijv. van de *Rüstungsinspektion*.¹³ De een kon zich op deze wijze voor tewerkstelling in Duitsland beveiligen, een ander slaagde er in, in een nieuwe betrekking een hoger loon te verdienen. Sommige ondernemers, die na een uitkaming van het bedrijf met personeelstekorten te kampen hadden, trachtten met dat hoger loon nieuwe werkkrachten aan te lokken.¹⁴ Afgezien van het loonpolitieke aspect van een dergelijk trekken der arbeiders – er was immers een loonstop – werd op deze wijze een efficiënt gebruik van arbeidskracht, althans 'volgens de eisen van de totale oorlogvoering', zeker niet bevorderd.¹⁵ De *HSV* trachtte dan ook – en de belangen van de *Rüstungsinspektion* liepen hier min

¹² VO 16/43. ¹³ *R.I.* aan *GKVuJ.* 19 febr. 1943. ¹⁴ Knetsch aan Dir. GAB, 24 maart 1943, p. 13. Deze circulaire bevat vrijwel uitsluitend een vertaling van de richtlijnen van de *HSV* betreffende de VO 20/43. ¹⁵ *Ibid.*

of meer parallel¹⁶ –, aan deze toestand een einde te maken. De bestaande verordeningen bleken hiervoor niet toereikend te zijn. Zo was voor het ontslaan van personeel vergunning nodig van de Arbeidsinspectie en niet, zoals het geval was ten aanzien van het aanstellen van werknemers, van het arbeidsbureau. Van een volledige controle door laatstgenoemd orgaan was dus geen sprake. Hierin kwam pas verandering door de op 1 maart 1943 door Seyss-Inquart afgekondigde 'Verordening betreffende de beperking ten aanzien van het veranderen van betrekking' (VO 20/43).

Volgens deze verordening – zij vormde in verschillend opzicht slechts een uitbreiding van vroegere besluiten – mochten werkgevers en werknemers een dienstbetrekking niet eerder opzeggen dan nadat zij hiervoor toestemming hadden ontvangen van het arbeidsbureau. Daarna pas werd de dienstbetrekking door de partijen zelf ontbonden. In de verordening werden echter enkele bedrijfstakingen genoemd (vooral voor de oorlogvoering belangrijke) waar een dienstbetrekking *uitsluitend* door het arbeidsbureau kon worden ontbonden. Het feit dat deze bepaling onverwijld aan het personeel in deze bedrijven moest worden medegedeeld, maakt de strekking duidelijk: vooral in deze bedrijven moesten de arbeiders worden afgeschrikt om elders te gaan werken. Het wekt weinig verwondering dat de arbeidsbureaus geïnstrueerd werden, 'alleen in werkelijk dringende uitzonderingsgevallen'¹⁷ van die laatstgenoemde bevoegdheid gebruik te maken. Het vlot verloop van de oorlogsproductie moest immers gegarandeerd blijven. Daarentegen – aldus een toelichting van de *HSV* op deze verordening – mocht het ook niet voorkomen, dat werkkrachten werden 'vastgehouden' die voor die oorlogseconomie niet nodig waren.

Voorts bepaalde de nieuwe verordening dat zij, voor wier ontslag ook voortaan geen toestemming van het arbeidsbureau was vereist¹⁸ – bijv. huishoudelijk personeel en overheidspersoneel –, toch verplicht waren zich bij het arbeidsbureau te melden. Dit was een uitbreiding ten aanzien van de verordening 15/42; deze had nl., in tegenstelling tot de nieuwe bepaling, alleen betrekking gehad op personen van 18 tot 40 jaar.¹⁹

Een aanmeldingsplicht gold ook voor de werkgevers. Zij dienden 'onverwijld' aan de arbeidsbureaus op te geven, welke werknemers in het bedrijf konden worden 'gemist'.²⁰ De arbeidsbureaus konden dus 'overtollig' personeel direct weer elders tewerkstellen.²¹

Ten aanzien van het aanstellen van werknemers week de nieuwe verordening slechts in geringe mate van de oude bepalingen af. Volgens het besluit van 1942 was voor het in dienst nemen van personeel beneden de 40 jaar toestemming van het arbeidsbureau nodig. Een dergelijke vergunning werd thans ook voor oudere personen vereist. Evenals voorheen was ook nu voor een aantal bedrijfstakingen, zoals voor de mijnbouw en de land- en tuinbouw geen aanstellingsvergunning nodig.²² Met dergelijke maatregelen

¹⁶ *R.I.* aan *GKfVuJ*, 19 febr. 1943. ¹⁷ Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 24 maart 1943, p. 6 en 7. ¹⁸ VO 20/43, art. 2. ¹⁹ *Ibid.*, art. 6. ²⁰ *Ibid.*, art. 7. ²¹ Uiteenzetting omtrent de betekenis van de VO 20/43, opgesteld door het GAB Rotterdam, 22 maart 1943. (afg.: Uiteenzetting GAB R'dam, 22 maart 1943). ²² In de VO 32/42 was bepaald dat voor de huishouding geen aanstellingsvergunning nodig was. Deze was echter bij VO 20/43 wel vereist.

hoopte men het afvloeien van personeel naar bepaalde sectoren van het bedrijfsleven te stimuleren en zodoende die sectoren van de nodige arbeidskrachten te voorzien. Dit blijkt o.a. ook uit de bepaling, dat voor landbouw en gezondheidszorg een ontslagvergunning van het arbeidsbureau noodzakelijk was. Door dergelijke, op het gebied van aanstelling en ontslag elkaar aanvullende bepalingen hoopte men 'tot een regulering der arbeidsmarkt', d.w.z. tot een efficiënte tewerkstelling van arbeiders te geraken.²³

Nu het veranderen van betrekking aan een meer sluitend geheel van maatregelen was onderworpen, was het voor de arbeiders moeilijker geworden om in een ander bedrijf eventueel meer loon te gaan verdienen. De sociale belangen 'der betrokken werkkraft' mochten echter niet buiten beschouwing worden gelaten. Toch, zo heette het uitdrukkelijk, moesten 'de belangen der oorlogseconomie ... voorgaan'.²⁴ Dan pas kwam 'het sociale element in het geding'.²⁵

De uitvoering van de verordening 20/43 werd op verschillende wijzen gesaboteerd. Zo verstrekten ambtenaren van arbeidsbureaus blanco maar getekende aanstellings- en ontslagvergunningen aan werkgevers.²⁶ Op deze wijze kon ook de uitzending naar Duitsland tot op zekere hoogte worden tegengewerkt. De *Fachberater* stelden zich nl. op het standpunt dat arbeiders die van betrekking wensten te veranderen, voor tewerkstelling in Duitsland moesten worden aangewezen.²⁷ Het verzet der 'goede' ambtenaren werd door verschillende omstandigheden bemoeilijkt, zo o.a. door de aanwezigheid van NSB-ers. Doch door vervalsing van handtekeningen (bijv. van een NSB-directeur) wist men vele personen toch te helpen. Ook konden de 'goede' ambtenaren niet altijd op de medewerking van werkgevers rekenen: een ongeremd verloop van arbeidskrachten zou immers een belangrijk deel van hun bedrijf kunnen stilleggen. Om deze reden waarschijnlijk verzetten zich Almelo'se confectiebedrijven tegen de ontslagaanvragen van vrouwelijk personeel; de namen van die meisjes welke zonder ontslagvergunning van het werk waren weggebleven, werden aan het arbeidsbureau opgegeven. Toen een dergelijke handelwijze echter niet de resultaten opleverde, die de werkgevers hadden gehoopt – blijkbaar had het arbeidsbureau Almelo niet voldoende medewerking gegeven – werden de namen nu rechtstreeks aan de *Fachberater* te Enschede verstrekt. Naar aanleiding hiervan werd toen een aantal meisjes gearresteerd: enkelen werden voor straf naar het tehuis voor 'dienstverplichte' meisjes in Gouda gezonden, twee andere als schoonmaakster in het *Wehrmachtheim* te Almelo geplaatst.²⁸ Een dergelijk optreden van ondernemers was in Twente echter zeker niet algemeen. In strijd met de bepalingen kon aan vele arbeiders die in voor de oorlogvoering belangrijke bedrijven werkten, toch door manipulaties van 'goede' ambtenaren ontslag worden verleend.²⁹ En zo schijnt het ook in andere delen van het land te zijn geweest.³⁰

Intussen werden ook zonder medeweten van de arbeidsbureaus in vele gevallen arbeiders ontslagen en elders weer aangenomen. In november 1943 klaagde de leider van de *HSV* dat dit 'nog steeds' geschiedde. Naar aanleiding hiervan kregen nu de

²³ Uiteenzetting GAB, R'dam, 22 maart 1943. ²⁴ Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 24 maart 1943, p. 14. ²⁵ Uiteenzetting GAB R'dam, 22 maart 1943. ²⁶ GAB 's-Gravenhage in oorl. ²⁷ *Ibid.*
²⁸ GAB Almelo in bezettingstijd. ²⁹ *Ibid.* ³⁰ Bauer, p. 165-168.

directeuren der arbeidsbureaus – slechts op hun verzoek kon een vervolging worden ingesteld – opdracht, na te gaan in hoeverre de verordening werd ontdoken. Overtredingen moesten 'zo spoedig mogelijk' bij de politie worden opgegeven.³¹ Veel activiteit schijnt er echter – na bovenstaande beschouwingen is dit wel te begrijpen – niet te zijn ontplooid. Ook in de volgende maanden werd 'slechts in zeer weinig gevallen' een verzoek ingediend om tot vervolging over te gaan.³² Na overleg met de *Hauptabteilung Justiz* – de afdeling rechtspraak van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz* – bepaalde nu de *HSV* in juli 1944 dat in het vervolg alle aangiften van overtredingen niet meer via de politie maar via het Rijksarbidsbureau, de *HSV*, de *Hauptabteilung Justiz* en de secretaris-generaal van het departement van Justitie aan 'de bevoegde rechterlijke instanties' zouden worden voorgelegd. Waarschijnlijk hoopte de *HSV* langs deze, overigens lange, weg te bereiken, dat de directeuren der arbeidsbureaus – nu het Rijksarbidsbureau werd ingeschakeld en zij zelf dus van de onaangename verplichting werden ontheven, een vervolging in te stellen – thans wel bereid zouden zijn, overtredingen te melden. Door bovengenoemde procedure zouden bovendien alle overtredingen ter kennis komen van de Duitse autoriteiten en konden zij selecteren, wie wel en wie niet vervolgd zouden worden. Na ontvangst van een aantal aangiften zou de *Hauptabteilung Justiz*, aldus de nieuwe regeling, de Nederlandse rechter – die soms 'belachelijk' lage boetes oplegde³³ – 'op een doelmatige behandeling' van het strafproces wijzen. De *HSV* hoopte dat door inschakeling van deze Duitse instantie 'snel en streng' de naleving van de bepalingen van de verordening kon worden afgedwongen.³⁴ Voor zover ons bekend, bleef ook deze bepaling echter een dode letter.

Ten behoeve van de totale oorlogvoering werd ook de mogelijkheid geopend, de werkweek te verlengen. Reeds eind augustus – begin september 1942, dus omstreeks het begin der *Holland-Aktion II*, had Sauckel aan Seyss-Inquart om invoering van de 54-uren werkweek gevraagd – in navolging van Duitsland. Indien het aantal orders van een bepaald bedrijf niet groot genoeg was om alle arbeiders 54 uren per week te laten werken, zou de te verrichten arbeid door een kleiner aantal arbeiders met een verlengde arbeidsweek moeten worden uitgevoerd; de op deze wijze 'overtollig' geworden arbeiders konden dan zo nodig in Duitsland tewerk gesteld worden. Naar aanleiding van Sauckel's besluit en de daarop gevolgde toestemming van Seyss-Inquart droeg Boening zijn *Fachwerber* op, alle bedrijven – dus ook de z.g. *betreute Betriebe* – op dit aspect der *Arbeitseinsatz* te controleren. De Arbeidsinspectie werd geïnstrueerd, toestemming voor een verlenging van de arbeidsweek te verlenen indien aanvragen hiervoor bij haar binnenkwamen.³⁵ Een algemene overwerkvergunning was dit dus niet. Deze kwam tot stand bij besluit van 22 maart 1943 van de wnd. secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken.³⁶ Sindsdien was het geoorloofd, zonder speciale toestemming van

³¹ Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 30 nov. 1943. ³² Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 31 juli 1944.

³³ Rapport van de Afdeling buitendienst van het GAB Haarlem, 29 augustus 1944. ³⁴ Knetsch aan Dir. GAB, 31 juli 1944. Deze circulaire bevat vrijwel uitsluitend een vertaling van een circulaire van de *HSV* aan de *Fachberater*. ³⁵ Mededelingen van het Adviesbureau voor Sociale Zaken, 9 oktober 1942, p. 1-2. ³⁶ Zie hiervoor: Verslag S.Z. 1943, p. 35.

de Arbeidsinspectie de arbeidsdag tot 9 $\frac{3}{4}$ uur en de werkweek tot 54 uur per week te verlengen.³⁷ Dit besluit tastte de bepalingen van de in de *Nederlandse Staatscourant* van 4 maart 1943 verschenen Overwerkbeschikking niet aan. Als normale wekelijkse arbeidstijd voor de toepassing van de Overwerkbeschikking bleef, tenzij bij andere wetten anders was bepaald, de 48-urige werkweek gelden. Wanneer deze dus tot 54 uur of minder werd verlengd, moest overwerkvergoeding uitbetaald worden.³⁸

Op deze plaats zij vermeld, dat met ingang van 31 augustus 1943 voor 'dringende gevallen' vergunning kon worden verleend om mannen van 18 jaar of ouder, 72 uur per week, en jongens van 16-18 jaar en vrouwen, 56 uur per week te laten werken. In 'zeer bijzondere gevallen' konden deze lange arbeidstijden nog zelfs worden verlengd.³⁹

Het lag voor de hand, dat de bezettende macht zou pogen door het stilleggen van niet voor de oorlog belangrijke bedrijven, arbeiders te bestemmen voor de uitzending naar Duitsland of voor de tewerkstelling in de Nederlandse bewapeningsindustrie en in de vitale bedrijven. Reeds lang vóór de militaire tegenslagen in het begin van 1943 waren hier te lande maatregelen beraamd tot het stilleggen van een deel van het bedrijfsleven. Ten dele waren zij toen ook uitgevoerd. Zo in de herfst van 1941, toen de kolenschaarste door de opgeschroefde Duitse eisen een hoogtepunt bereikte. De bedrijven werden als het ware drooggelegd doordat geen kolen of belangrijke grondstoffen werden toegewezen. Motieven om langs deze weg arbeiders in Duitsland tewerk te stellen speelden hierbij nog geen rol. Dit was echter wel het geval in het voorjaar van 1942. Door middel van *übertriebliche Rationalisierung* hoopten de Duitsers toen energie en grondstoffen te besparen en de 'vrijgekomen' werklozen naar Duitsland af te voeren. Dergelijke overwegingen lagen ook ten grondslag aan de maatregelen die op 15 maart 1943 – de verordening betreffende de sluiting van bedrijven – werden afgekondigd.⁴⁰ In tegenstelling tot de procedure van 1942, toen de commissies – bestaande uit een vertegenwoordiger van het *Kreisamt für Technik*, van de *HSV* en van het betrokken Rijksbureau – de 'rationalisatie' tot stand moesten brengen, werden in 1943 de commissarissen van de provincies en de burgemeesters van gemeenten boven de 100.000 inwoners ingeschakeld. Bij de uitvoering der verordening waren ook de provinciale *Beauftragten* betrokken: de commissaris van de provincie moest deze Duitse autoriteit van zijn voorgenomen beslissing verwittigen.

In tegenstelling tot de vroegere richtlijnen betreffende de stelselmatige productieconcentratie, was de nieuwe beschikking niet slechts van toepassing op de industriële bedrijven – deze mochten slechts blijven werken voorzover 'oorlogs- of levensnoodzakelijk' – doch ook en vooral op de detailhandel en het ambacht.⁴¹ Zo moesten – een hele reeks bedrijven werd met name genoemd – gesloten worden: luxe-restaurants, bars, reclame-ondernemingen, parfumerie- en sportartikelenzaken, alsmede schoonheidsinstituten, plisseerinrichtingen enz. Bij sluiting van het bedrijf moest de ondernemer

³⁷ Overz. Econ. toest. Ned. omstreeks maart en april 1943. 2 juni 1943. Afd. Econ. Ond. ³⁸ 'Verslag S.Z. 1943', p. 35-36. ³⁹ *Econ. en Soc. Kroniek*, p. 290. ⁴⁰ VO 30/43. ⁴¹ 'De economische ontwikkeling van Nederland in 1943'. Afd. Econ. Ond., 20 febr. 1944.

binnen twee weken het aantal arbeiders en zich zelf aan het arbeidsbureau opgeven.

De verordening betreffende de sluiting van bedrijven bevatte ook bepalingen die rechtstreeks beoogden arbeiders werkloos te maken met het oogmerk hen voor andere arbeid te bestemmen. Zo werd het uitoefenen van bepaalde beroepen verboden; hierdoor werden o.a. handelsreizigers en verzekeringsagenten getroffen. Ook mochten bepaalde bedrijven personen van een zekere leeftijd na 15 april 1943 niet meer in dienst houden of aannemen. Dit was van toepassing op banken en verzekeringsmaatschappijen, waar personen tussen 18 en 30 jaar niet meer konden worden tewerkgesteld; een gelijksoortige maatregel gold o.m. voor koloniale- en zeescheepvaart-maatschappijen, waar het verbod betrekking had op personen van 18 tot en met 45 jaar. Alle op deze wijze werkloos geworden personen moesten door de werkgevers aan het arbeidsbureau worden opgegeven. Dit orgaan moest ook op de uitvoering van deze bepalingen toezicht houden.

Indien de Nederlandse ondernemers de bepalingen van bovengenoemde beschikking stipt zouden opvolgen, kon een grote stroom van arbeidskrachten naar de arbeidsbureaus worden verwacht. De directeuren van deze organen kregen nu opdracht, voorbereidende maatregelen te nemen 'om de vereiste werkzaamheden... zo vlot mogelijk' te doen verlopen.⁴² Daarna volgden aanwijzingen hoe de 'vrijgekomen' arbeiders weer aan het werk konden worden gezet. Allereerst moest een keuring plaats vinden. De artsen dienden er rekening mee te houden, dat velen zwaar werk niet konden verrichten en niet voor Duitsland in aanmerking kwamen; wel lag het 'in de bedoeling' – aldus Knetsch – deze personen door scholing van licht tot zwaarder werk te brengen. Zo konden naar zijn mening speciaal bij de oogst velen worden geplaatst; maar ook betrekkingen als portier, of nachtwaker vereisten 'geen al te zware arbeidsinzet'.⁴³

Lang niet alle werkloos geworden arbeiders zouden, nu een deel van het bedrijfsleven opgeheven moest worden, in de plaats hunner inwoning weer tewerkgesteld kunnen worden. Om nu te bevorderen dat deze arbeidskrachten zo spoedig mogelijk benut werden, moesten alle directeuren van de arbeidsbureaus regelmatig aan het Rijksarbeidsbureau mededelen hoeveel personen in hun gewest nog konden worden geplaatst of geen werkkring konden vinden.⁴⁴ Op deze wijze kregen het Rijksarbeidsbureau en de *HSV* een overzicht van vraag en aanbod over het gehele land en konden zij arbeidskrachten dirigeren naar de plaatsen waar zij nodig waren. In ieder geval moest vermeden worden dat 'vrijkomende' arbeiders werkloos werden, 'aangezien de succesvolle uitvoering van de beschikking... door toename der werkloosheid dubieus zou worden', aldus de *HSV* aan Knetsch.⁴⁵

De sluiting der bedrijven bleek niet de resultaten af te werpen, die de Duitsers hadden verwacht. Ten dele sproot dit voort uit het feit dat reeds ongeveer 14 dagen na de afkondiging van de verordening, haar werkingssfeer in sommige opzichten werd beperkt –

⁴² Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 19 maart 1943. ⁴³ Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 26 maart 1943. ⁴⁴ Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 6 april 1943. ⁴⁵ Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 19 april 1943. Deze circ. bevat een schrijven van de *HSV* aan Knetsch; laatstgenoemde gaf de in de tekst geciteerde passage aan de directeuren door.

zulks op instigatie van Hirschfeld en Woltersom die bij een andere gelegenheid ook uitbreiding van de verordening wisten tegen te houden.⁴⁶ Bovendien schijnen zeer weinig bedrijven, die voor sluiting in aanmerking kwamen, zich zelf te hebben aangemeld.⁴⁷ Ook werd de uitvoering van de verordening gesaboteerd door 'goede' ambtenaren van de arbeidsbureaus en van de gemeenten. De eerste waren bereid, personen wier beroep nu was verboden, zodanig te helpen, dat uitzending naar Duitsland niet volgde.⁴⁸ De anderen gaven winkeliers de raad, in hun 'speciaal-zaken' ook nog andere artikelen te verkopen, waardoor niet alleen de beslissing over het sluiten der winkels aanzienlijk werd vertraagd maar in menig geval de sluiting zelf ook kon worden verhinderd.⁴⁹ Verder trof de verordening slechts kleine, zeer kleine, soms eenmans-bedrijven en waren de betrokkenen lang niet altijd geschikt voor ander werk of om in Duitsland te worden geplaatst.⁵⁰ Door dergelijke factoren leverde de stilleggingsactie slechts weinig succes voor de Duitsers op. Ongeveer vier maanden na de afkondiging der verordening – de actie kon toen als afgesloten worden beschouwd – waren in totaal 5391 personen bij de arbeidsbureaus aangegeven. Hiervan werden 1347 voor Duitsland *dienstverplichtet* (hoevelen in werkelijkheid vertrokken, is niet bekend) en 1504 in de Nederlandse bewapeningsindustrie en andere voor de oorlogvoering belangrijke bedrijven geplaatst. De overigen bleken onmisbaar te zijn of moeilijk elders te kunnen worden geplaatst.⁵¹ Deze personen bleven dus in het bedrijf dat blijkbaar later niet of slechts gedeeltelijk werd gesloten.

Had de verordening van 15 maart 1943 weinig resultaten voor de *Deutschlandeinsatz* opgeleverd, ditzelfde gold ook voor de z.g. *überbetriebliche Rationalisierung*. Wel waren van juli 1942 tot eind december 1942, 669 bedrijven stilgelegd met een personeelssterkte van 14.896 man en, van januari 1943 tot en met juni 1943, 4113 bedrijven met 10.745 arbeidskrachten, doch het aantal arbeiders dat in Duitsland of in de Nederlandse bewapeningsindustrie kon worden geplaatst was, aldus de *HSV*, 'niet belangrijk'.⁵²

Intussen zocht de *HSV*, mede op aanstoken van de NSB, naar de mogelijkheden, andere en zoveel mogelijk voor haar betrouwbare elementen de leiding van de arbeids-'bemiddeling' op te dragen. Zij deed dit op verschillende wijzen. In de eerste plaats trachtte zij de NSB-er Nienhuis Ruys aan het hoofd van het Rijksarbeidsbureau te plaatsen; vervolgens hoopte zij door inschakeling van de Secretarie van Staat, een orgaan van de NSB, het toezicht op de ambtenaren te versterken; tenslotte streefde zij er naar, door inkrimping van het aantal arbeidsbureaus en het benoemen van nieuwe NSB-directeuren de arbeidsbureaus tot volledige instrumenten van haar politiek te maken. Deze drievoudige aanval vond plaats omstreeks januari 1943.

De eerste, het pousseren van Nienhuis Ruys, stuitte op verzet van Verwey, Morren

⁴⁶ P.E.C., Enq. j. en o. gestencilde bijlage 100. ⁴⁷ Met uitzondering van luxe-restaurants, bars en nachtllokalen, die wel een bevel tot sluiting ontvingen, diende de sluiting van het bedrijf te geschieden door de eigenaars zelf. Zulks werd in de pers bekend gemaakt. *N.R.C.*, 29 maart 1943. ⁴⁸ Bauer, p. 169.

⁴⁹ a G. W. Nieuwenhuis. *Vijf jaren oorlog over Haarlem*, p. 18/19. b Zie verder: circ. van de secr. gen. v.h. dep. v. H.N. en S. aan de commissarissen van de provincies en aan de burgemeesters van Den Haag, Amsterdam enz., 20 april 1943. ⁵⁰ Ontwerp-schrijven van de *HSV* aan Sauckel. 13 juli 1943.

⁵¹ Ontwerp van een brief van Buckan aan Sauckel, 13 juli 1943. ⁵² *Ibid.*

en Knetsch. In zijn schrijven aan de *HSV* zette Verwey de redenen uiteen, waarom de NSB-er niet acceptabel was. Politieke overwegingen gaf de wnd. secretaris-generaal van Sociale Zaken niet. Hij noemde slechts formele en zakelijke redenen. Hij beriep zich erop, dat Knetsch (chef van de afdeling Arbeidsbemiddeling) en Morren (chef van de afdeling Werkloosheidsverzekering en Wachtgeldregeling) met de dagelijkse gang van zaken aan het Rijksarbeidsbureau waren belast maar dat hij zelf directeur-generaal was. Een benoeming van Nienhuis Ruys, aldus Verwey, zou dus in feite zijn ontslag als 'Generaldirektor des Staatsarbeitsamtes' betekenen en Knetsch en Morren degraderen. Laatstgenoemde, zo deelde Verwey mede, had reeds verzocht hem te ontslaan wanneer Nienhuis Ruys zou worden benoemd. Bovendien – en dat was de zakelijke kant van het geval die Verwey belichtte – had de NSB-er een te korte ervaring aan het arbeidsbureau Haarlem gehad om een dergelijke belangrijke functie te kunnen uitoefenen. Knetsch had zich reeds eerder genoodzaakt gezien zijn ontevredenheid over Nienhuis Ruys uit te spreken.⁵³

Ons is niet bekend of de argumenten van Verwey veel indruk op de Duitsers hebben gemaakt. Doch hoe dit zij: Nienhuis Ruys werd niet benoemd. Ruzies binnen de NSB – zij leidden zelfs omstreeks mei 1943 tot een, hoewel kortstondige, arrestatie van Nienhuis Ruys – waren daaraan echter zeker niet vreemd.

Meer succes had de *HSV* met beide andere genoemde kwesties. Het gelukte haar de NSB een grotere invloed te verschaffen op de personeelspolitiek van het Rijksarbeidsbureau door een handig gebruik te maken van Seyss-Inquart's decreet van 30 januari 1943 'houdende inschakeling van het staatspolitiek secretariaat der Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden in het openbaar bestuur'.⁵⁴ Dit decreet was een uitvloeisel van Mussert's bezoek aan Hitler, waarin eerstgenoemde om een uitspraak vroeg over de positie van de NSB met betrekking tot de medezeggenschap in binnenlandse aangelegenheden. Veel resultaat leverde deze bespreking niet op. Mussert mocht vernemen dat zijn beweging 'de enige politieke wilsuiting van het Nederlandse volk' zou blijven;⁵⁵ in ongeveer gelijke geest sprak ook Seyss-Inquart's decreet. Daarbij was echter de bepaling opgenomen, dat alle aan Seyss-Inquart ondergeschikte Duitse instanties bij het uitvoeren van belangrijke bestuursmaatregelen maar vooral bij personeelsaangelegenheden overleg dienden te plegen met de leider van de NSB. Voor het verwezenlijken van dit overleg werd door de NSB, met goedkeuring van Seyss-Inquart, een zgn. Secretarie van Staat in het leven geroepen en een aantal gemachtigden benoemd – twee van hen werden al spoedig door de verzetsgroep CS-6 geliquideerd – die bepaalde aangelegenheden moesten behandelen.

Krachtens het decreet kon de Secretarie van Staat niet meer dan voorstellen en ontwerpen indienen. Bovendien hielden de niet tot de NSB behorende secretarissen-

⁵³ a Notitie van Verwey bestemd voor ORR Dr. Röder, ambtenaar bij de *HSV*, febr. 1943. Arch. RAB. b *HSV* aan Verwey, 22 jan. 1943. In dit schrijven verzocht de *HSV* Verwey, Nienhuis Ruys per 1 febr. 1943 als dir. gen. v.h. RAB aan te stellen. Arch. RAB. ⁵⁴ VO 10/43. ⁵⁵ Verslag van de NSB-burgemeester van Rotterdam, ir. F. E. Müller, van Mussert's bezoek aan Hitler. Afgedrukt in: *Nederland in oorlogstijd*, nov. 1947, nr. 13-14, p. 170.

generaal zich aan de letter van het decreet dat slechts van overleg tussen NSB-ers en Duitsers sprak; zij pleegden geen overleg met Mussert's 'gemachtigden'.⁵⁶ Anders daarentegen Verwey. Uit zgn. tactische overwegingen onderhield hij, althans aanvankelijk, een druk contact met C. van Ravenswaay, Mussert's 'Gemachtigde voor Sociale Zaken' – dit ondanks waarschuwingen van enkele zijner hoofdamtbenaren⁵⁷ die ook op de hoogte moeten zijn geweest van de verklaring van 9 februari 1943 van de Nederlandse regering in Londen.⁵⁸ Hierin werd naar aanleiding van Seyss-Inquart's decreet de inschakeling van de Secretarie van Staat de ambtenaren opgedragen al die maatregelen tegen te werken of ongedaan te maken welke ten doel hadden 'hetzij door het aantrekken van goederen, hetzij door het aantrekken van personen uit Nederland' het Duitse oorlogspotentieel te versterken. Duidelijk was daarin verder uitgesproken dat in beginsel elke wettelijke grondslag ontbrak 'aan alle besluiten, die onder de nieuwe regeling tot stand zouden komen'. Verwey sloeg echter zijn eigen weg in – en wel om de volgende reden. Apitz had hem bevolen, inzake personeelsaangelegenheden vooraf overleg te plegen met Van Ravenswaay indien hij moeilijkheden wilde voorkomen.⁵⁹ Volgens de leider van de *HSV* had de Rijkscommissaris de NSB 'een beslissende invloed' volgen aanzien van de benoemingen gegeven. Dit nu was volledig in strijd met Seyss-Inquart's decreet dat, zoals we reeds schreven, de Secretarie van Staat slechts de bevoegdheid gaf om voorstellen en ontwerpen in te dienen en verder slechts sprak van overleg tussen de Duitse instanties en de NSB.

Tegen de foutieve interpretatie van Apitz protesteerde Verwey niet; hij wees deze ook niet van de hand. Integendeel, in overeenstemming met zijn vroeger gedrag ging hij ook nu een conflict uit de weg en meende hij door schipperen en laveren de invloed van de NSB op de personeelspolitiek van het Rijksarbidsbureau te kunnen inperken. Had Apitz hem niet beloofd, zijn voorstellen te aanvaarden indien hij deze van te voren met Van Ravenswaay had besproken? 'Wilt U dat die invloed' (van de NSB) 'op redelijker wijze wordt uitgeoefend', zo schreef hij een zijner hoofdamtbenaren die zich met zijn tactiek niet kon verenigen, 'dan is het verstandig van te voren overleg te plegen.' Verwey was zich bewust, dat hij formeel, dus naar de letter van het decreet, zijn medewerking – dus het overleg – kon weigeren, maar naar zijn mening diende deze medewerking juist 'een Nederlands belang'. En hij voegde daaraan toe: 'Vandaar dat ik haar verleen'.⁶⁰ In een 'soort van overeenkomst' kwamen Verwey en Van Ravenswaay tot de conclusie dat de laatste zou pogen, 'het gestink' (met deze uitdrukking bedoelde van Ravenswaay

⁵⁶ Zuiv. rapport Cleveringa, 21 dec. 1945. Over de afzijdigheid der andere secretarissen-generaal schrijft Verwey in een brief van 11 maart 1946 aan Cleveringa: 'Het kan zijn, maar dan was dat, althans ten dele, wegens ongeneidheid van die 'gemachtigden' tot overleg, want de bereidheid om inlichtingen te geven was bij mijn genoemde ambtgenoten niet geheel afwezig.' ⁵⁷ a Nota voor Verwey, 8 maart 1943. Auteur onbekend. Arch. RAB. b Zuiv. rapp. Cleveringa, 21 dec. 1945, p. 11. ⁵⁸ De tekst van de door de regering gegeven instructies van 9 febr. bevindt zich onder nr. 3/43 en voorzien van de datum 15 febr. 1943 in het Archief van het Rijksarbidsbureau. ⁵⁹ Aldus de tekst van Zuiv. rapport Cleveringa, 21 dec. 1945. Zie ook verhoor van Verwey in Bewaringskamp te Laren, waarbij Verwey's raadsman (mr. D. Giltay Veth) aanwezig was. ⁶⁰ Verwey liet daarop volgen, dat daarmee niet medewerking aan alle gevraagde maatregelen was toegezegd. Aantekening van Verwey, 9 maart 1943. Arch. RAB.

het gestook) van NSB-ers aan het departement met inbegrip van het Rijksarbeidsbureau, te doen ophouden en er aan zou medewerken, de benoeming van Nienhuis Ruys tot directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau – deze zou op 1 februari 1943 in functie treden – te verijdelen. Als tegenprestatie zou Verwey bij eventuele vacatures eerst de leden van de NSB een kans geven te solliciteren.⁶¹

Het overleg tussen Van Ravenswaay en Verwey viel juist in de tijd waarin door de *HSV* de reorganisatie van het apparaat der arbeids-’bemiddeling’ aan de orde werd gesteld. Van Ravenswaay kreeg dus alle gelegenheid, de nodige invloed uit te oefenen. Weliswaar had Verwey met de NSB-er afgesproken, dat geen ’aanval’ op het personeel zou worden ingezet,⁶² desalniettemin moest de leiding van het Rijksarbeidsbureau een belangrijk deel van zijn vroegere – al was het betrekkelijke – zelfstandigheid bij het benoemen van of aanbrengen van mutaties in het personeel prijsgeven. Dit blijkt o.a. uit het feit dat het overleg tussen de gemachtigde en het departement betrekking had op een zeer groot aantal personen, nl. op hen die meer dan f2000,— per jaar (aanvankelijk was het f3000,— per jaar) verdienden,⁶³ alsmede uit de toename van het aantal NSB-ers aan de arbeidsbureaus. Op 1 januari 1942 werkten er 375 oftewel 14.5% van het personeel; op 1 januari 1944 – in 1943 kwam de grote uitbreiding van het personeel – was dit gestegen tot 669 NSB-ers, d.w.z. tot 17.5%.⁶⁴

Verdergaande nazificatie was ook gevolg van de reorganisatie van het apparaat der ’arbeidsbemiddeling’ die in mei 1943 een feit werd. Van de 37 arbeidsbureaus bleven er 25 over; het aantal nationaal-socialisten of met de NSB sympathiserende directeuren nam echter met 4, nl. van 9 op 13, toe. De vermindering van het aantal arbeidsbureaus kan ten dele worden verklaard uit het groot tekort aan NSB-ers die de kunde bezaten om de leiding van een arbeidsbureau over te nemen. Bij deze reorganisatie – zij viel samen met het begin der jaarklassen-actie – werd er tevens naar gestreefd, de gebieden die de arbeidsbureaus bestreken, zoveel mogelijk met de grenzen der provincie te laten samenvallen. Het oude beginsel der sociaal-economische indeling werd dus prijs gegeven voor een zoveel mogelijk provinciale, zulks teneinde de invloed van de provinciale *Beaufragten* te kunnen vergroten.⁶⁵ De reorganisatie was van ingrijpende aard. Tien directeuren – zij hadden alle vroeger geweigerd aan de uitvoering van de dienstverplichting mede te werken – werden ontslagen. Anderen werden tot directeur van een bijkantoor benoemd. Na deze omvorming waren van de 37 directeuren die in 1941 waren benoemd nog slechts zeven in functie als directeur; hiervan waren echter vijf NSB-ers.⁶⁶ Later, na ongeveer een jaar, brak Verwey de relaties met Van Ravenswaay af, omdat deze erop aandrong politiek-goede ambtenaren te ontslaan.⁶⁷ Het kwaad was toen echter reeds geschied.

⁶¹ Verhoor Verwey 6 febr. ’47. i.z. strafzaak tegen C. van Ravenswaay (afg. Verhoor Verwey, 6 febr. ’47).

⁶² Verwey: S.Z. in bezett.tijd, p. 24. ⁶³ Verwey aan de chef afd. Arb. Bemidd. RAB. 22 nov. 1943. Arch. RAB.

⁶⁴ Bauer, p. 58 en 63. Zie ook Arch. RAB, map 08.741; 08.72 en 08.281. ⁶⁵ Verwey aan Drees, 14 juli 1948. ⁶⁶ Vergelijk de *Bestuursalmanak voor het bezette Nederlandse gebied, 1942-1943* met die van 1943-1944. Samengesteld door het dep. van Alg. Zaken. Zie verder Bauer, p. 45-46 en p. 51.

⁶⁷ Verhoor Verwey 6 febr. 1947.

Ofschoon zeker geen NSB-er of zelfs sympathiserend met de NSB, kende Verwey dus blijkbaar in beginsel geen bezwaren, NSB-ers aan te stellen. Hij werkte mede aan het aanstellen van, naar zijn mening, niet-gevaarlijke NSB-ers om op deze wijze benoemingen die 'rampzalige gevolgen' hadden kunnen hebben, te voorkomen.⁶⁸ Verwey's tactiek was er dus op gericht, Van Ravenswaay de wind uit de zeilen te nemen. Maar deze bleef op zijn hoede, vooral ook daar zijn partijgenoot mr. dr. J. H. Carp, hoofd van de Secretarie van Staat, in de nauwe samenwerking van Van Ravenswaay met Verwey grote gevaren zag.⁶⁹ Naar de mening van Carp zou de bemoeienis van Van Ravenswaay met personeelszaken onrust onder het personeel verwekken, 'de Beweging' de schuld krijgen, het verzet geconsolideerd worden en Verwey 'de lachende derde' zijn.⁷⁰ Carp overschatte hier de bedoelingen van Verwey. Deze wenste juist geen onrust maar samenwerking om erger te voorkomen en had geen aspiraties om, gelijk Carp zeide, 'aan te tonen, dat het niet gaat', d.w.z. dat samenwerking met Van Ravenswaay niet mogelijk was.⁷¹ Zoals gezegd, deze NSB-er bleef op zijn hoede en bepleitte tegenover zijn partijgenoten dat men een 'risico met de sluwheid van Verwey' moest nemen. Terecht overschatte hij Verwey niet en kon hij vertrouwen in de naaste toekomst hebben. De beide assistenten van Van Ravenswaay – zij verschenen geregeld op het Rijksarbeidsbureau om met Verwey en de personeelsafdeling over benoemingen en vacatures overleg te plegen⁷² – konden zich goed inwerken, terwijl hij zelf met de wnd. secretaris-generaal, voor zover het personeelskwesties betrof, 'alles' besprak. Wel ging het 'zeer langzaam', maar Van Ravenswaay wenste dit niet te forceren en wilde niet het risico lopen dat Verwey het overleg zou afbreken.⁷³ Van Ravenswaay begreep beter dan Carp, dat met Verwey wel te praten viel; en dit blijkt ook, zoals we boven zagen, uit de resultaten van hun overleg. Slechts enkele arbeidsbureaus slaagden erin het aantal NSB-ers betrekkelijk laag te houden. Aan zeven werkten er minder dan 10% van het personeel. Opmerkelijk was de prestatie van het arbeidsbureau Tilburg, waar op de 110 ambtenaren (per 1 januari 1944) slechts 1 NSB-er aanwezig was.

De reorganisatie van de arbeids-'bemiddeling' en de toenemende infiltratie van NSB-ers in de arbeidsbureaus gingen gepaard met een reorganisatie van de *Arbeits-einsatzverwaltung* van de bezettende macht. In verband met de *totale Kriegseinsatz* achtte Schmidt een uitbreiding van het aantal *Fachberater*, d.w.z. een verscherpte controle op de arbeidsbureaus, dringend noodzakelijk. Eind maart 1943 werd bepaald dat de vijf *Aussenstellen* van de *HSV* werden opgeheven en de vrijkomende krachten ter beschikking van de *Fachberater* zouden worden gesteld. In de plaats van de *Aussenstellen* kwamen thans drie *Inspektionen*. Elk inspectiegebied omvatte een aantal arbeidsbureaus en werd geleid door een *Inspekteur*. Hun zetel was bij de *HSV* die tegelijk met

⁶⁸ a Zuiv. rapp. Cleveringa, 21 dec. 1945, p. 11. b Verwey, S.Z. in bezett. tijd, p. 24 e.v. ⁶⁹ Bespreking op 30 april 1943 van Mussert met de gemachtigden: voor Sociale Zaken (C. C. van Ravenswaay), voor Volksgezondheid (dr. K. Keijer), voor het NAF (H. J. Woudenberg), voor de Nederlandse Volksdienst (F. W. van Vloten), voor de Artsenkamer (C. C. A. Croin); aanwezig was ook mr. dr. J. H. Carp, Hoofd van de Secretarie van Staat. Arch. RAB, (afg.: Bespreking van Mussert met gemachtigden op 30 april 1943). ⁷⁰ *Ibid.* ⁷¹ *Ibid.* ⁷² Bauer, p. 55. ⁷³ Zie 'De beslissing van de Leider' bij het 'voorstel' van Carp, 21 juli 1943.

het Rijksarbeidsbureau naar Amsterdam was verhuisd. Door de nieuwe regeling werden de *Fachberater* gerekend tot de staf van de *Beauftragte* te behoren; zij waren verplicht de *Beauftragte* ook van alle belangrijke kwesties op de hoogte te houden. De zakelijke richtlijnen ontvingen de *Fachberater*, evenals voorheen, echter van de *HSV*.⁷⁴

Ten tijde van deze reorganisatie ressorteerde de *HSV* nog steeds onder de *Generalkommissar zbV*, dus onder Schmidt. Na zijn dood op 26 juni 1943 werd W. Ritterbusch tot zijn opvolger benoemd. Deze was in 1940 en 1941 *Beauftragte* van Noord-Brabant geweest en daarna in München bij de Partijkanselarij geplaatst. De nieuwe *Generalkommissar* trad op in een uiterst bewogen tijd; de *Arbeitseinsatz* had in de vorm der jaarklassenacties zijn hoogtepunt bereikt, maar ook was het verzet der bevolking en van de verzetsbeweging in kracht toegenomen. Met betrekking tot de arbeidsinzet speelde Ritterbusch niet zo'n belangrijke rol als Schmidt. Daaraan was de toenemende invloed van de *betreuende Dienststellen* zeker niet vreemd. Veel initiatief om scherp op te treden heeft Ritterbusch ook niet ontwikkeld. Uit het ons ter beschikking staande materiaal blijkt in elk geval het tegendeel niet. Hij schijnt ongeveer dezelfde opvattingen als Fiebig te hebben gehad omtrent het nuttig gebruik der arbeiders voor de *Kriegswirtschaft*. Om deze redenen wenste Ritterbusch ook Schmidt's vroegere functie, nl. die van *Beauftragte* van Sauckel, niet over te nemen en liet hij het daaraan verbonden werk door Eftger doen.⁷⁵

Het duurde nog bijna een jaar alvorens uit dit alles de organisatorische consequenties werden getrokken. Pas in augustus 1944 werd de *HSV* van de *Generalkommissar zbV* naar de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* overgeheveld⁷⁶, waarmee de situatie werd hersteld die in de zomer van 1940 was ingevoerd.

STRIJD TUSSEN DE DUITSE INSTANTIES

(JAARKLASSEN- OF KRIJGSGEVANGENENACTIE?)

De tegenstellingen tussen de *Rüstungsinspektion* en de *HSV* vonden hun uitgangspunt in de tegengestelde doeleinden van beide instanties. Naarmate de *HSV* meer arbeiders moest leveren en daarvoor ook de *betreute Betriebe* verder wilde uitkammen, nam het verzet van de *Rüstungsinspektion* toe. In januari 1943 was het de *HSV* verboden, de door de *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* gecontroleerde bedrijven te bezoeken. Daarenboven was zijn bewegingsvrijheid t.a.v. alle andere – dus niet gecontroleerde bedrijven – aanmerkelijk beperkt. In de uitkacommissies had toen naast een ambtenaar van het arbeidsbureau ook een vertegenwoordiger van het *Amt für Technik* zitting, en dit laatste stond onder leiding van Fiebig. Deze situatie was voor Sauckel uiteraard hoogst onaangenaam. De noodzaak hierin verandering te brengen

⁷⁴ a Circ. van Schmidt aan de *Beauftragten*, 22 maart 1943. b Circ. van Apitz aan de *Fachberater*, 31 mrt. 1943. ⁷⁵ a 'Die Dienststelle des Generalkommissars zbV in ihrer Struktur, Zielsetzung und Arbeit', p. 18-20. Na-oorlogs verslag van W. Ritterbusch, geen datum. b Na de oorlog opgesteld rapport van R. Fiebig, p. 14-15, geen datum. ⁷⁶ Circ. van de *Präsidialabteilung*, 19 aug. 1944.

werd te klemmender, toen na de afkondiging van de 'totale oorlog' in januari 1943 nog meer arbeiders voor de bewapeningsindustrie in Duitsland geleverd moesten worden. Maar de bewapeningsindustrie in de bezette gebieden – dus ook in Nederland – kon deze arbeidskrachten nog moeilijker dan voorheen missen daar ook aan haar opnieuw hogere eisen werden gesteld. Het was dus te voorzien dat de onderlinge strijd nog heviger zou worden. Naar analogie van de in Duitsland bestaande *Rüstungskommissionen* – coördinerende lichamen waarin onder voorzitterschap van een vertegenwoordiger van Speer's ministerie (*Rüstungsobmann* genaamd) de *Rüstungsinspektion*, het *Arbeitsamt* en nog enkele andere bureaus samenwerkten – zocht men nu in Nederland de oplossing in de oprichting van een commissie waarin de bij de bewapeningsproductie en de *Arbeitseinsatz* betrokken instanties hun belangen door onderling overleg zouden behartigen.

Vanzelfsprekend werden door beide partijen pogingen in het werk gesteld, een zo krachtig mogelijke positie in deze commissie in te nemen.

Dit bleek o.a. in een voorbereidende vergadering op 9 februari 1943. Speer en Sauckel hadden hun afgezanten naar Nederland gestuurd. Verder waren o.m. Fiebig en een vertegenwoordiger van de *Rüstungsinspektion* aanwezig. In het bijzonder trachtte Sauckel's afgevaardigde de invloed van de toekomstige leider van de commissie – die een vertegenwoordiger van Speer zou zijn – af te zwakken.⁷⁷ Maar de bij de bewapeningsproductie betrokken instanties behielden een groot overwicht. Met ingang van 1 maart 1943 werd – bij *Erläss* van 1 maart van Seyss-Inquart – de commissie, de zgn. *Rüstungs- und Beschaffungskommission (Rübeko)* opgericht. Officieel had zij tot taak het coördineren van alle activiteiten der in Nederland aanwezige Duitse instanties ten behoeve van de Duitse oorlogseconomie. Maar dit impliceerde – en stellig werd hij ook voor dat doel opgericht – dat weerstand geboden kon worden aan al te grote eisen van de *HSV*.

In de *Rübeko* hadden vijf personen zitting: de *Beauftragte* van de *Reichsminister für Bewaffnung und Munition*, de chef van de *Rüstungsinspektion* en de leiders van de *Gewerbliche Wirtschaft*, de *Zentralauftragstelle* en de *HSV*. De voorzitter werd, volgens het *Erläss*, na overleg en in overeenstemming met Seyss-Inquart benoemd door de *Reichsminister für Bewaffnung und Munition*, Speer, en kreeg van hem zijn instructies. De voorzitter, in werkelijkheid dus een vooruitgeschoven post van Speer, had bovendien het beslissingsrecht bij eventuele conflicten binnen de *Rübeko*. Dat betekende dat Fiebig, die door Speer als voorzitter was aangewezen, binnen de *Rübeko* het laatste woord had, ook bij conflicten over kwesties van de arbeidsinzet. Wat dit in de praktijk betekende, laat zich gemakkelijk bevroeden: voortaan zou *Auftragsverlagerung* prevaleren boven *Arbeitseinsatz*; de *HSV* ging een moeilijke tijd tegemoet.

Het voorzitterschap van de *Rübeko* was slechts een afsluiting en bevestiging van Fiebig's leidende positie in de Nederlandse oorlogseconomie. Door een reeks andere benoemingen en reorganisaties was hij in feite reeds de machtigste man op dit terrein.

⁷⁷ Notitie van Eftger voor Schmidt, 9 febr. 1943.

Als *Rüstungsobmann* was hij voorzitter geworden van de *Beirat* van de *Zentralauftragstelle*, die als zijn *Dienststelle* werd aangeduid. In deze functie trad hij ook op als leider van de door de *Ausschüsse und Ringe* benoemde *Länderbeauftragten*. Deze *Ausschüsse und Ringe* – in Duitsland reeds een jaar tevoren door Speer ingesteld – waren werkcommissies van bedrijfsleiders en technici en hadden tot taak, de oorlogsproductie op te voeren – een taak, die zij ook volbrachten. De *Länderbeauftragten* hadden ook hun bureau bij de *Zentralauftragstelle* en waren daar vaak als afdelingschef aan verbonden.

Na de oprichting van de *Rübeko* was het Fiebig die richtlijnen⁷⁸ voor het uitkammen van de 'kriegs'- en 'lebenswichtige' bedrijven gaf.⁷⁹ Dit werd opgedragen aan de zgn. *Prüfungskommissionen*, bestaande uit een vertegenwoordiger (een ingenieur) van de *Rüstungsinspektion* of de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft*, één van de *HSV* – deze trad als leider van de commissie op – en één van de *Ausschüsse und Ringe*, die door Fiebig werd benoemd. Ook bij het uitkammen zelf nam de *HSV*, ondanks het voorzitterschap, dus toch een zwakke positie in. Indien geen overeenstemming tussen de leden van de *Prüfungskommission* kon worden bereikt, was beroep mogelijk. Maar ook dit was ongunstig voor de *HSV* geregeld, daar in een dergelijk geval de geschillen weer aan de *Rübeko* werden voorgelegd waarin Fiebig de leiding had. De geringe invloed van de *HSV* blijkt nog in een ander opzicht. Fiebig bepaalde nl., dat een na-controle in een bedrijf – naar aanleiding dus van een aan de *Rübeko* voorgelegd geschil – behandeld diende te worden door de zgn. technische commissies van de *Beauftragte des Reichsministers für Bewaffnung und Munition*, d.w.z. de commissies van Fiebig zelf oefenden de controle uit. Om het toezicht op de *HSV* nog meer te verscherpen, verzocht hij tevens de *Zentralauftragstelle* en de *Rüstungsinspektion*, hem de namen van de bedrijven op te geven die tegen het onttrekken van arbeiders moesten worden beschermd. De overige, dus niet-'kriegswichtige' bedrijven kon de *HSV* zonder bijzondere toestemming laten uitkammen door de tijdens de *Stahl- und Eisen-Aktion* werkzame commissies.

Fiebig's optreden was er intussen niet alleen op gericht, de voor de oorlog belangrijke bedrijven tegen aanvallen van de *HSV* te beveiligen. Als leider van de *Rübeko* die alle in Nederland aanwezige bronnen – zowel op het gebied van de economie als op dat van de arbeid – zoveel mogelijk moest aanboren, had hij er het grootste belang bij, de voor de *Auftragverlagerung* werkende bedrijven ook van nieuwe arbeidskrachten te voorzien. Daarvoor gaf hij richtlijnen. In verband met de nog streng geheim gehouden plannen van de *Wehrmacht*, de weerbare mannen van 20 tot 45 jaar te 'evacueren' – een actie die overigens moeilijk te verenigen was met de belangen van de voor de *Kriegswirtschaft* werkende bedrijven – kregen de *Prüfungskommissionen* opdracht, diegenen die van deze groep gemist konden worden, door jongere of oudere personen te vervangen. Tevens moesten de arbeiders, die tengevolge van de in maart afgekondigde verordening betreffende het sluiten van de bedrijven werkloos waren geworden, zo snel mogelijk in Nederland worden geplaatst om een reserve te kweken; deze mocht 5-10% van het

⁷⁸ Circ. van Fiebig, 4 april 1943. ⁷⁹ Circ. van Fiebig aan de *Beauftragten des Reichskommissars*, 16 april 1943.

aanwezige personeel bedragen. De arbeiders moesten zo nodig worden omgeschoold en herschoold voor het werk in de Nederlandse bewapeningsbedrijven of voor de Duitse fabrieken.

De *Rübeko* en de *Prüfungskommissionen* hadden – zo blijkt uit hun samenstelling – tot taak, de bewegingsvrijheid van de *HSV* aan banden te leggen. Laatstgenoemde was vooral de klachtenprocedure een doorn in het oog. Deze bood haar immers weinig kansen. Wel gaf zij haar *Fachberater* opdracht, diegenen die bezwaren indienden tegen het uitzenden van bepaalde arbeiders, mede te delen dat er 'geen kans op succes' was,⁸⁰ met andere woorden dat het uiten van bezwaren geen gunstige resultaten zou opleveren, maar met deze mededelingen kon zij de Nederlandse bedrijfsleiders niet om de tuin leiden. Deze wisten wel de instanties te vinden, die hun eventueel konden helpen.⁸¹

De door de *Rübeko* ingestelde commissies traden feitelijk pas ten tijde van de jaar-klassenactie op, dus in mei 1943. Hun werkingssfeer was beperkt tot de voor de *Kriegswirtschaft* werkende en tot de door de *Rüstungsinspektion* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* gecontroleerde bedrijven (\pm 3000).⁸² Inmiddels was gebleken – reeds vóór de jaarklassenactie – dat vele kleinere bedrijven die als 'Unterlieferanten' van voor de *Wehrmacht* werkende ondernemingen onmisbaar waren, niet *betreut* waren. Teneinde deze bedrijven nu tegen het optreden van de *HSV* te beschermen, kregen zij de positie van *Betreuungs-Anwärter*, d.w.z. zij werden voorlopig, dus in afwachting van een *Betreuung* door de *Rüstungsinspektion* of de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* – tegen het onttrekken van arbeiders beveiligd.

Ook deze bedrijven (\pm 2600) konden alleen door commissies van de *Rübeko* worden bezocht.⁸³

Reeds wezen wij er op, dat Apitz in november 1942 tijdens een bespreking in Parijs er bij Sauckel op aandrong, het uitkammen der bedrijven door een andere vorderings-procedure te vervangen, nl. door één op de grondslag van jaarklassen.⁸⁴ Op deze wijze hoopte hij gemakkelijker aan de eisen van Sauckel te kunnen voldoen. De *HSV* zou dan immers niet meer de voor Duitsland geschikte arbeiders moeten opzoeken, maar deze zouden zich – na een algemene oproep – zelf melden. Deze vorderingsmethode was dus van Duits standpunt te prefereren boven die van het moeizame uitkammen van bedrijven, dat met veel vooronderzoek gepaard ging. De tewerkstelling van arbeiders per jaarklasse bood voor de Duitsers echter nog andere gunstige perspectieven. Een door hen vastgesteld kwantum arbeiders zou nu aan de gehele bevolking onttrokken kunnen worden en bovendien zouden ook, beter dan tevoren, de talrijke maar moeilijk op te sporen kleine bedrijven, 'vanzelf' arbeiders afstaan. Op deze wijze zou dus het grootste nuttig effect bij een zo klein mogelijke storing in de produktie – en vooral bij de voor de oorlog werkende bedrijven – bereikt kunnen worden. En ten slotte: een jaarklassenactie

⁸⁰ Circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 12 april 1943. ⁸¹ Circ. van Schmidt aan de *Beauftragten*, 6 april 1943. ⁸² a Zie verslag van de derde zitting van de *Rübeko*, 5 mei 1943. b Circ. van Fiebig, 6 mei 1943. c Circ. van Buckan aan RAB, 24 mei 1943. ⁸³ Circ. van Fiebig, 6 mei 1943. ⁸⁴ Apitz aan Sauckel, 27 maart 1943.

vormde een eenvoudig en doeltreffend middel om personen die voor uitzending in aanmerking kwamen, te controleren – zowel in het bedrijf als op straat.

Maar Apitz ontmoette, we wezen er reeds op, tegenstand van Schmidt – en wel om politieke redenen. De *Generalkommissar zbV* vreesde dat de Nederlandse bevolking de nieuwe wijze van vorderen als 'deportatie' zou beschouwen.⁸⁵ En wat zouden daarvan de politieke gevolgen zijn? Schmidt wees het nieuwe plan van Apitz dan ook van de hand. Doch Apitz legde zich daar niet geheel bij neer en nam enkele voorbereidende maatregelen voor het uitvoeren van een jaarklassenactie zodra Schmidt hiervan de noodzaak zou inzien.⁸⁶ Een dier maatregelen was, zo zagen wij, zijn poging, alle tussen de jaren 1917 tot 1924 geboren mannen te registreren door middel van het uitreiken van een arbeidsboekje.⁸⁷

Apitz kreeg bij dit alles de volle steun van Sauckel, vooral na de val van Stalingrad. Begin februari '43 drong Sauckel bij Schmidt er op aan, in Nederland een meldingsplicht in te voeren;⁸⁸ aan Seyss-Inquart vroeg hij de op 27 januari 1943 in Duitsland afgekondigde maatregel betreffende de aanmeldingsplicht van mannen en vrouwen ook in Nederland, maar dan aangepast aan de hier te lande heersende verhoudingen, te willen doorvoeren.⁸⁹ Veel sympathie had Seyss-Inquart voor dit voorstel echter niet – evenmin dus als Schmidt. Seyss-Inquart achtte een aanmeldingsplicht niet uitvoerbaar; hij verwachtte te veel tegenwerking van de bevolking en de ambtenaren. Hij had nu eenmaal, zo schreef hij Lammers later, met een '*im wesentlichen widerstrebende Bevölkerung mit unzulänglichen Exekutivmitteln*' te maken.⁹⁰ Fischböck had bezwaren van gelijksoortige aard. Naar zijn mening moest men niet proberen deze ingrijpende maatregel 'op buigen of barsten' door te zetten.⁹¹ Meer mogelijkheden zag hij in het stilleggen van bedrijven. Maar '*schlagartige Betriebsstillegungen*' wilde Seyss-Inquart weer niet; een grote werkloosheid zou plotseling ontstaan en deze zou een vlotte registratie van de 'vrijkomende' arbeiders bemoeilijken. Slechts die bedrijven moesten gesloten worden, waarvan de arbeiders direct elders '*sinngemäß*' konden worden geplaatst.⁹² Bezwaren had intussen ook Rauter; deze vreesde dat een jaarklassenactie zijn *Dienststellen* te zwaar zou belasten indien de bevolking zich tegen een dergelijke maatregel zou verzetten.⁹³

De tegenstand aan het Rijkscommissariaat dreigde de afvoer van een groot aantal arbeiders ernstig te belemmeren. Begin februari ondervond Sauckel – zeer waarschijnlijk zonder dat hij of Apitz hiervan iets wisten – onverwachte steun van de zijde van Himmler en wel onder invloed van een reeks voorvallen in Nederland. Rauter had hem

⁸⁵ a Apitz aan Sauckel, 9 dec. 1942. b Zie hierboven Hfd. V, p. 196. ⁸⁶ Apitz aan Sauckel, 9 dec. 1942. ⁸⁷ Hfd. V, p. 228-229. ⁸⁸ *Vermerk* van de *Parteikanzlei* over een bespreking met Schmidt, die in Berlijn vertoefde, 10 febr. 1943. ⁸⁹ Sauckel aan de rijkscommissarissen (o.a. aan die van Nederland) en aan de *Militärbefehlshaber* in de bezette gebieden, 9 febr. 1943. ⁹⁰ a *Vermerk* van de besprekingen op 22 febr. 1943 in Berlijn tussen de vertegenwoordigers van de bezette gebieden betreffende de arbeidsinzet, 22 febr. 1943, (afg. *Vermerk* bespr. 22 febr. 1943.) b Verslag van de vergadering van 22 en 23 febr. 1943 betreffende de arbeidsinzet, 24 febr. 1943, (afg. Verslag verg. 22 en 23 febr. 1943). c Seyss-Inquart aan Lammers, 13 april 1943. ⁹¹ *Vermerk* bespr. 22 febr. 1943. ⁹² *Ibid.* ⁹³ Na-oorlogse verklaring van Fiebig, p. 7-10. Geen datum.

nl. op 6, 9 en 10 februari medegeedeeld dat verschillende aanslagen op vooraanstaande NSB-ers waren gepleegd. Deze hingen samen met de instelling van de Secretarie van Staat van de NSB op 30 januari 1943.⁹⁴ Op 2 februari 1943 werd een aanslag gepleegd op de procureur-generaal te Amsterdam, mr. J. Feitsma, op 5 februari op de 'bevelhebber' van het Vrijwilligers Legioen Nederland, luitenant-generaal H. A. Seyffardt; op 9 februari volgde er één op het echtpaar Reydon; mr. H. Reydon was op 28 januari 1943 benoemd tot secretaris-generaal van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten.

Vooral de aanslag op Seyffardt leidde tot felle reacties van de Duitsers. Op zaterdag 6 februari drong de Duitse politie de collegezalen binnen van de universiteiten en hogescholen te Amsterdam, Utrecht, Delft en Wageningen en arresteerde zij ongeveer 600 studenten die naar het concentratiekamp Vught werden gebracht. Naar de mening van Rauter moesten de daders van deze aanslag in kringen van de studenten uit Amsterdam en Leiden gezocht worden.⁹⁵ Op maandag 8 februari – zo was het voornemen van Rauter – zou een nieuwe actie volgen. Minstens vijfduizend 'plutocratenzonen' uit de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht moesten 'schlagartig' worden opgepakt en voorlopig naar Vught gebracht. Seyss-Inquart verzocht Himmler instructies te geven, hen voor zware arbeid te bestemmen. Maar niet alleen de studenten, ook de vroegere actieve onderofficieren en cadetten bleken voor de Duitsers verdachte personen te zijn; vandaar het plan ook deze direct te arresteren en eventueel tewerk te stellen; hun aantal schatte men op 3000.⁹⁶ Himmler, reeds 'sehr aufgeregt' over de aanslag op Seyffardt – naar aanleiding hiervan wenste hij zelfs de fusillade van 50 gijzelaars⁹⁷ – kon zich met genoemde represaille-maatregelen zeer wel verenigen. Pas wanneer wij, zo seinde hij Rauter op 11 februari, vijfduizend van deze 'plutocratenzonen' en hun vaders in handen hebben, beschikken wij over een vuistpand tegen de acties van de sabotagegroepen. En met betrekking tot de terugvoering in krijgsgevangenschap van de onderofficieren berichtte hij dat deze direct moest worden uitgevoerd. De *Führer*, zo voegde hij hieraan toe, achtte dit dringend noodzakelijk. Deze had geïnstrueerd in dit alles 'nicht in der geringsten Form nachgiebig zu werden...'.⁹⁸

Op 13 februari – twee dagen dus nadat Himmler Rauter zijn fiat en instructies had doen toekomen – vond een bespreking plaats tussen Himmler en Hitler. Bij deze gelegenheid stelde Himmler voor, 300.000 Nederlanders als krijgsgevangenen naar Duitsland af te voeren en daar tewerk te stellen. Hitler ging hiermee akkoord; het was 'notwendig und richtig'. Himmler kreeg opdracht, zich direct met Seyss-Inquart in verbinding te stellen.⁹⁹

Wij mogen op goede gronden aannemen, dat de 300.000 Nederlanders waar Himmler

⁹⁴ De illegaliteit verwachtte dat nu de invloed van de NSB op het Nederlandse bestuursapparaat nog meer zou toenemen en vreesde een nog grotere infiltratie hiervan door NSB-ers; deze vrees bleek t.a.v. de personeelsbezetting van de arbeidsbureaus niet ongegrond. ⁹⁵ Zie: *Het proces Rauter*. Bronnen: de publikaties, Processen nr. 5. RvO., p. 93. (afg. *Het proces Rauter*). ⁹⁶ a Rauter aan Himmler, 6 febr. 1943. b Rapport van Bene, 8 febr. 1943. ⁹⁷ *Het proces Rauter*, p. 92. ⁹⁸ Himmler aan Rauter, 11 febr. 1943. ⁹⁹ Notitie van Himmler, feb. 1943 (geen precieze datum).

op zinspeelde, de militairen waren die kort na de capitulatie van het Nederlandse leger in mei 1940 door het 'grootmoedig' gebaar van de *Führer* uit krijgsgevangenschap waren bevrijd en door de demobilisatie-maatregelen uit actieve dienst waren ontslagen. Het door Himmler genoemde aantal was dus niet willekeurig, te minder, daar hem vóór die tijd – misschien via Rauter, het *RSHA* of andere personen of instanties – ter ore zal zijn gekomen dat de *Wehrmacht* in Nederland van plan was, uit veiligheidsoverwegingen het vroegere Nederlandse leger – en daarbij werd een aantal van 300.000 personen genoemd – in krijgsgevangenschap terug te voeren. Na de laatste gebeurtenissen in Nederland kon Himmler tegen een dergelijk voornemen nauwelijks bezwaren hebben; integendeel, er waren alle redenen, de uitvoering van het plan niet alleen te ondersteunen, maar ook aan te moedigen. '*Seien wir uns darüber klar*', zo seinde hij Rauter op 10 februari, dus drie dagen vóór zijn gesprek met Hitler, '*dass... mit den Aktionen der letzten Tage die bewusste Obstruktion und Sabotage der Gegner in den Niederlanden begonnen hat.*'

Seyss-Inquart echter toonde weinig geestdrift, de 'gedemobiliseerde' Nederlanders naar Duitsland terug te voeren. Het onttrekken van een zo groot aantal personen zou een ernstige storing teweeg kunnen brengen in de produktie van de bewapenings-industrie. En bovendien, zo schreef hij Himmler op 15 februari, zou het niet-opvolgen van een eventuele oproep door deze Nederlanders 'onze autoriteit ernstig aantasten'. Desalniettemin wilde Seyss-Inquart al het mogelijke doen, 'tot een goed einde te komen'.

De bovengenoemde bezwaren tegen een jaarklassen- en krijgsgevangenenactie werden reeds vrijwel alle te berde gebracht op de vergadering die in Berlijn op 22 en 23 februari 1943 gehouden werd en waar ook vertegenwoordigers uit de bezette gebieden aanwezig waren; voor Nederland had Seyss-Inquart Fischböck afgevaardigd.¹⁰⁰ De bijeenkomst was bijeengeroepen door Lammers, een der leden van de *Dreierausschuss*, om de vraag te bespreken op welke wijze in de verschillende bezette gebieden aan het *Führererlass* van 13 januari 1943 uitvoering kon worden gegeven. Nieuwe gezichtspunten voor Nederland kwamen in deze vergadering niet aan de orde. Er werd kennis genomen van de moeilijkheden die òf een jaarklassen- òf een krijgsgevangenenactie zouden veroorzaken. Ten aanzien van het voorstel van de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* met betrekking tot het vroegere Nederlandse leger beloofde de op de vergadering aanwezige vertegenwoordiger van het *Oberkommando der Wehrmacht*, dat de beslissing hieromtrent binnen enkele dagen door Keitel zou worden genomen. Verder werd de wenselijkheid uitgesproken om, ingeval Keitel het voorstel zou goedkeuren, een wegvoering van de krijgsgevangenen aan een eventuele jaarklassenactie vooraf te laten gaan. Men leefde in de naïeve veronderstelling dat er in Nederland '*mehr Verständnis*' voor een actie van de *Wehrmacht* dan voor een civiele actie bestond. Na de wegvoering der krijgsgevangenen zou aan de Nederlandse autoriteiten zelf over-

¹⁰⁰ Voor de bespreking op 22 febr. 1943 had Lammers de volgende personen uitgenodigd: de rijks-commissarissen van Noorwegen en Nederland, de *Reichsprotector in Böhmen und Mähren*, de *Militär-befehlshaber* in België en Noord Frankrijk (Brussel) en in Frankrijk (Parijs) en de *Generalgouverneur* van Polen.

gelaten worden, door middel van een aanmeldingsplicht en een bedrijfssluiting de gaten te vullen die door de krijgsgevangenenactie waren ontstaan.¹⁰¹

Tijdens de vergadering had Fischböck namens Seyss-Inquart onomwonden verklaard dat een aanmeldingsplicht niet uitvoerbaar was.¹⁰² Of hij, Fischböck, ook ernstige bezwaren tegen een krijgsgevangenenactie opperde, blijkt uit de stukken niet. Seyss-Inquart daarentegen liet hieromtrent weinig twijfel bestaan. Kort na bovengenoemde vergadering vernam het *OKW* – en het verwittigde hiervan de Rijkskanselarij waar Lammers als chef resideerde – dat Seyss-Inquart de beslissing die Keitel met betrekking tot de krijgsgevangenen zou nemen, gaarne uitgesteld zag vanwege de politieke verhoudingen in Nederland.¹⁰³

Seyss-Inquart's verzoek kon Schmidt weinig bevredigen. Hij, tegenstander van een jaarklassenactie, meende met een wegvoering van de krijgsgevangenen ten zeerste te zijn gebaat. Op deze wijze immers zou Sauckel een belangrijk deel van de door hem geëiste arbeiders kunnen ontvangen, terwijl de afkondiging van de aanmeldingsplicht dan zo nodig kon worden uitgesteld. Schmidt had dus alle reden, tegen het verzoek van Seyss-Inquart in verweer te komen. Aangenomen kan worden dat hij over deze kwestie met Seyss-Inquart heeft gesproken; dit is echter niet met zekerheid bekend. In elk geval, op 1 maart, dus ongeveer een week na de vergadering in Berlijn, deelde Schmidt de *Staatssekretär* van de Rijkskanselarij, F. W. Kritzinger, mede, dat het plan van de *Wehrmacht*, het vroegere Nederlandse leger in krijgsgevangenschap terug te voeren, diende te worden uitgevoerd; het bericht van het *OKW*, dat Seyss-Inquart om uitstel zou hebben gevraagd, berustte op een 'vergissing'.

Het verzet van Seyss-Inquart en Schmidt tegen een algemene aanmeldingsplicht veroorzaakte Sauckel veel oponthoud bij de uitvoering van zijn opdracht, meer arbeiders naar Duitsland te voeren. Sauckels druk op Schmidt nam dan ook toe, maar deze hield voet bij stuk. Hij was in staat, zo deelde hij Sauckel mede, vóór 1 augustus 1943 500.000 Nederlanders naar Duitsland af te voeren ook zonder een aanmeldingsplicht op de basis van jaarklassen. Dit bestreed nu weer de *HSV* ten stelligste. Naar haac mening was het 'volslagen onmogelijk', een dergelijke belofte in te lossen indien aan de gangbare wijze van vorderen (het uitkammen van bedrijven) werd vastgehouden.

De tegenstellingen over deze principiële en voor de personeelsvoorziening van de Duitse industrie belangrijke kwestie liepen zo hoog op, dat Sauckel besloot - *Ministerialrat* H. Hildebrandt, verbonden aan het *Reichsarbeitsministerium* en in die dagen de

¹⁰¹ *Vermerk* bespr. 22 febr. 1943. In deze notitie lezen wij o.a.: 'Das Ergebnis war, dass zunächst die Verhandlung mit den Militärbefehlshabern in Paris und Brüssel abgewartet werden soll, um prüfen zu können, ob die drei westlichen besetzten Gebiete nicht gleichmässig zu behandeln sind...'. Het is niet duidelijk wat met deze passage wordt bedoeld; of het betrekking heeft op een jaarklassenactie, een wegvoering van krijgsgevangenen of een combinatie van beide. Een wegvoering van krijgsgevangenen uit Frankrijk was niet mogelijk, daar het grootste deel van het Franse leger reeds in krijgsgevangenschap verkeerde; dit laatste gold evenzeer voor de Walen van het Belgische leger. ¹⁰² *Ibid.* ¹⁰³ Notitie van Fr. W. Kritzinger, *Staatssekretär* van de *Reichskanzlei*, van de besprekingen op 22 en 23 febr. 1943, 24 febr. 1943.

rechterhand van Sauckel – naar Nederland te sturen 'teneinde deze twistvraag definitief op te helderen...'.¹⁰⁴ Omstreeks de laatste week van maart vonden de besprekingen plaats. Voornamelijk wilde Hildebrandt weten op welke wijze de binnen het kader van de *Stahl- und Eisen-Aktion* nog te leveren arbeiders (ongeveer 50.000) verkregen zouden kunnen worden. Verder gaf hij de vertegenwoordiger van Schmidt, Eftger, te kennen, dat Sauckel het plan om het eerst de krijgsgevangenen weg te voeren van de hand wees, daar dit alles te veel tijd in beslag nam; er moest een registratie plaats vinden op de grondslag van de jaarklassen. Binnen 14 dagen, zo deelde Hildebrandt verder mede, zou Sauckel naar Nederland komen; en vóór die tijd moest Schmidt zijn houding bepaald hebben.¹⁰⁵

Nu Hildebrandt nadrukkelijk de levering van een zo groot aantal arbeiders verlangde, moest Schmidt, n.b. Sauckel's *Beaufragte*, wel gehoor geven aan Sauckel's eis; hij gaf in principe zijn verzet tegen een jaarklassenactie op. Maar aan zijn standpunt, dat de krijgsgevangenen het eerst weggevoerd moesten worden, hield hij vast.¹⁰⁶ Waarschijnlijk hoopte Schmidt nu, dat de *Wehrmacht*-actie zoveel resultaten zou afwerpen dat de jaarklassenactie met mate zou kunnen worden uitgevoerd. Blijkens zijn eerste ontwerp – kort na het bezoek van Hildebrandt gemaakt – zou een aanmeldingsplicht van toepassing zijn op vrouwen van 18 tot 45 jaar en op mannen van 18 tot 50 jaar.¹⁰⁷

Ongeveer tegelijkertijd had het *OKW* aan de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, Christiansen, toestemming gegeven, overeenkomstig zijn voorstel het vroegere Nederlandse leger in krijgsgevangenschap weg te voeren. De instructie van het *OKW* droeg het karakter van een bevel.¹⁰⁸ Dit betekende inmiddels nog niet, dat ook tot handelen kon worden overgegaan, – dus bekendmaking door middel van een algemene oproep – daar het *OKW* pas na het geven van het bevel aan de *Wehrmachtbefehlshaber*, het *Auswärtige Amt* om zijn standpunt ten aanzien van deze materie had gevraagd. Nu de beslissing ten aanzien van de krijgsgevangenen echter in beginsel was genomen en Hildebrandt op grotere contingenten arbeiders alsmede de spoedige afkondiging van de aanmeldingsplicht had aangedrongen, liet ook Seyss-Inquart zijn tegenstand varen. Hij was zich evenals Schmidt van de enorme politieke draagwijdte van beide maatregelen wel bewust doch was tevens van mening, 'dat het beter zou zijn, nu door te zetten'. De verwachting was, dat Christiansen tussen 5 en 10 april de wegvoering der krijgsgevangenen zou bekendmaken.¹⁰⁹

Op 9 april 1943 vond de aangekondigde bespreking plaats tussen Sauckel en Schmidt; niet in Nederland, zoals aanvankelijk de bedoeling was, maar in Brussel. De *Wehrmachtbefehlshaber* had omtrent de wegvoering van de krijgsgevangenen – in tegenstelling tot de verwachting van Schmidt – toen nog niets gepubliceerd. Sauckel kon dus met nog meer redenen dan voorheen druk uitoefenen op Schmidt om nu eindelijk tot de

¹⁰⁴ Notitie van een gesprek tussen *SS-Hauptsturmführer* Michel (een functionaris op het bureau van de *BdS*) en Buckan (ambtenaar bij de *HSV*). Geen datum. ¹⁰⁵ Notitie van Eftger voor Schmidt, 27 maart 1943. ¹⁰⁶ a Notitie van Hildebrandt, 17 april 1943. b Schmidt aan de *Parteikanzlei* te München, 3 april 1943. ¹⁰⁷ a Telexbericht van Schmidt aan de *Parteikanzlei* te München, 3 april 1943. b *GKfVJ*, *Abt. Rechtssetzung* aan Rauter, 7 april 1943. ¹⁰⁸ Notitie van het *Auswärtige Amt* over de terugvoering van de Nederlandse ex-militairen, 17 april 1943. ¹⁰⁹ Telexbericht van Schmidt aan de *Parteikanzlei* te München, 3 april 1943.

afkondiging van een aanmeldingsplicht over te gaan. In zijn eis aan Schmidt zal Sauckel zich ook ongetwijfeld gesterkt hebben gevoeld door Apitz die hem in een brief van 27 maart de verzekering had gegeven, dat de nog te leveren 50.000 man op tijd verkregen konden worden als maar de vorderingsmethode werd veranderd. Apitz was bereid, dit in de praktijk te bewijzen, maar hij voegde hieraan toe dat het doelmatiger zou zijn, hem naar Duitsland terug te roepen, dus uit zijn functie in Nederland te ontheffen, indien Schmidt de toestemming voor een dergelijke actie, dus voor een op de jaarklassen gebaseerde aanmeldingsplicht, weigerde. Met de kennis van deze zaken – vele mogelijkheden in het verschiet, een eventueel verlies van een gewaardeerde kracht en vertraging door de *Wehrmacht*-actie – moest Sauckel er wel bij Schmidt op aandringen, nu spoedig de nieuwe vorderingsmethode in te voeren. Dit klemde voor Sauckel te meer daar ook de volgende maanden dringend arbeiders nodig waren. Onder deze omstandigheden en gezien de druk van Sauckel beloofde Schmidt nu spoedig tot de afkondiging van een algemene aanmeldingsplicht over te gaan. Hij geloofde, dat Christiansen uiterlijk 13 april zich met zijn proclamatie tot de Nederlandse bevolking zou wenden. De volgende dag zou hij dan met zijn verordening – dus met de afkondiging van de algemene aanmeldingsplicht – '*heraustreten*'. Teneinde zekerheid te hebben, dat de *Wehrmachtbefehlshaber* op tijd met zijn bekendmaking zou komen, verzocht Sauckel op 10 april, dus de dag volgende op de bespreking, aan het *OKW* zich akkoord te verklaren met de door de *Wehrmachtbefehlshaber* af te kondigen oproep en deze liefst reeds de 12e te doen publiceren – '*da wichtigste Arbeitseinsatzmassnahmen davon abhängen...*'.¹¹⁰

Van de aanvankelijke tegenstand aan het rijkscommissariaat was weinig overgebleven. Seyss-Inquart had zijn bezwaren tegen een wegvoering der krijgsgevangenen en het afkondigen ener algemene aanmeldingsplicht laten vallen – in elk geval hij liet ze in de praktijk niet meer gelden. Schmidt was onder de druk van Sauckel bezwaken. De enige voorwaarde waaraan beiden onverbiddelijk vasthielden, was dat eerst de *Wehrmachtbefehlshaber* tot handelen zou overgaan. Deze evenwel was in een versnelde wegvoering van de krijgsgevangenen niet meer zó geïnteresseerd als voorheen; hij had nl. inmiddels versterkingen ontvangen en daarom achtte hij een optreden tegen de vroegere Nederlandse soldaten vanuit militair oogpunt, ook in geval van invasie, niet meer van doorslaggevende betekenis.¹¹¹ De *WBN* zal er dus weinig voor hebben gevoeld, bij het *OKW* aan te dringen op een spoedige en definitieve beslissing. Motieven van 'orde en rust' zullen hierbij wel sterk hebben gegolden.

Na de terugkeer van Sauckel in Berlijn op 12 april probeerde Hildebrandt de afwikkeling van deze aan elkaar gekoppelde acties te bespoedigen. Maar zijn bemoeiingen brachten weinig resultaat. Op 15 april vernam hij, dat de kwestie betreffende de wegvoering der militairen naar de juridische afdeling van het *Auswärtige Amt* was verwezen en dat de behandeling daarvan wel drie à vier dagen in beslag zou nemen.¹¹² Waren dergelijke mededelingen voor Hildebrandt weinig bemoedigend, gunstiger berichten

¹¹⁰ a Telexbericht van Schmidt aan de *Parteikanzlei* te München, 10 april 1943. b Notitie van Hildebrandt, 17 april 1943. ¹¹¹ Harster aan het *RSHA*, 19 april 1943. ¹¹² Notitie van Hildebrandt, 17 april 1943.

ontving hij inmiddels uit Nederland; de *HSV* deelde nl. mede dat Schmidt besloten had, onafhankelijk van de *Wehrmacht*-actie op 17 april de registratie van de jaarklassen af te kondigen.¹¹³ Dat was wat Sauckel reeds zo lang had gewild en waarop hij zo lang had gewacht. Maar de vreugde was van korte duur. Want nog op dezelfde dag dat het bericht door de *HSV* was verzonden – 16 april 1943 – verwittigde Schmidt Sauckel ervan dat Seyss-Inquart bezwaren tegen een dergelijke volgorde van handelen had. Indien eerst een civiele actie zou plaats vinden en een week daarna de militaire, dan bestond het gevaar dat de Nederlandse bevolking de civiele actie als mislukt en de wegvoering der krijgsgevangenen als een 'Strafsonderaktion' zou beschouwen. En dit zou natuurlijk weer ernstige politieke gevolgen kunnen hebben. Namens Seyss-Inquart verzocht nu Schmidt aan Sauckel, zich met het *OKW* in verbinding te stellen opdat zo spoedig mogelijk inzake de krijgsgevangenen een beslissing werd genomen. Verder deelde hij hem nog mede, dat Rauter aan Himmler zou verzoeken – laatstgenoemde had intussen naar de actie tegen de krijgsgevangenen geïnformeerd – zijn invloed in gunstige zin, dus ten bate van een spoedige afkondiging van de *Wehrmacht*-actie, aan te wenden.

De mededelingen van Schmidt wekten grote teleurstelling. Herhaaldelijk probeerde Hildebrandt – Sauckel maakte sedert 15 april een reis in de *Ostgebiete* om 1 miljoen man 'sicherzustellen' – Schmidt telefonisch te bereiken, maar dit gelukte niet. Ten einde raad verzocht men toen, dat Schmidt Berlijn zou opbellen. Maar ook dat gebeurde niet. Hield hij zich onbereikbaar? Tenslotte stuurde Hildebrandt Schmidt een telexbericht, waarin hij er uitdrukkelijk op wees dat 'niet te overziene gevolgen' voor de bewapenings-industrie zouden ontstaan, wanneer de voor het einde van april en begin mei beloofde transporten zouden uitblijven.¹¹⁴ Op deze wijze poogde Hildebrandt op Schmidt nogmaals druk uit te oefenen om tot een algemene aanmeldingsplicht over te gaan. Alleen langs die weg immers konden de grote aantallen arbeiders verkregen worden die Hildebrandt verlangde.

Nu Seyss-Inquart zich bleef verzetten tegen de door Sauckel gewenste volgorde van actie, bleef Hildebrandt geen andere keus dan zich opnieuw met het *OKW* in verbinding te stellen en dit van de noodzaak ener spoedige afkondiging van de proclamatie te overtuigen. Het *OKW* antwoordde echter dat het *Auswärtige Amt* de proclamatie wegens zijn grote politieke betekenis aan Hitler zou voorleggen. Dit was nog niet geschied, zo vernam Hildebrandt weer van andere zijde:¹¹⁵ het advies aan de *Führer* was wel ontworpen, maar nog niet door de bevoegde *Ministerialdirigent* ondertekend. Deze kwam pas op 19 april van een dienstreis terug.¹¹⁶

¹¹³ Notitie van Hildebrandt, 17 april 1943. Zie ook: Schmidt aan Sauckel, 12 april 1943. In dit telexbericht lezen wij het volgende: *General v. Wühlisch*, chef van de staf van de *WBN*, deelde Schmidt mede nog geen bericht van het *OKW* te hebben ontvangen. Hierop antwoordde Schmidt met de jaargangen-actie te zullen beginnen, indien de *WBN* vóór woensdag, 14 april, niet de oproep had gepubliceerd. Maar von Wühlisch, zo seinde Schmidt verder aan Sauckel, had hiertegen de grootste bezwaren, 'da die augenblickliche Situation wehrpolitisch meine Massnahme nicht befürworten könne'. ¹¹⁴ a Sauckel aan Hitler, 14 april 1943. b Notitie van Hildebrandt, 17 april 1943. ¹¹⁵ Hildebrandt vernam dit van de *ORR* Vieregg, *Sacharbeiter im Führerhauptquartier*. Notitie van Hildebrandt, 17 april 1943. ¹¹⁶ *Ibid.*

Drie dagen lang liet Schmidt, ondanks pogingen van Hildebrandt, niets van zich horen. Pas op 19 april belde hij Hildebrandt op en vertelde dat hij Seyss-Inquart zou voorstellen, direct met de civiele actie te beginnen. Deze vond het echter beter, nog twee dagen te wachten.¹¹⁷ Hildebrandt zal met dit door Seyss-Inquart aanbevolen uitsstel weinig ingenomen zijn geweest. Wel liet laatstgenoemde Lammers op 19 april weten, met de registratie van jaargangen te beginnen, als de *Wehrmacht*-actie niet zou doorgaan, maar hoeveel vertrouwen zal Hildebrandt na alle vertraging aan deze uitspraak hebben geschonken? Zonder omwegen, zo had hij Schmidt reeds eerder verweten, had men moeten voorstellen, onafhankelijk van de *Wehrmacht*, tot een civiele actie over te gaan. Schmidt, in het nauw gedreven, kon toen slechts antwoorden dat hij een dergelijke beslissing van Seyss-Inquart niet had weten te verkrijgen, maar nogmaals met de Rijkscommissaris zou spreken en trachten tot een duidelijke uitspraak te komen. Met dat al bleef Hildebrandt ontevreden. Schmidt had nagelaten, zo luidde zijn conclusie, ten aanzien van de civiele actie zich van te voren de steun te verzekeren van de 'massgebende politische Stellen'.¹¹⁸

Toen de twee dagen die Seyss-Inquart nog wachten wilde verstreken waren, was aan de *Wehrmachtbefehlshaber* nog steeds geen opdracht gegeven, zijn oproep bekend te maken. De Rijkscommissaris moest zich wel hoogst onbehaaglijk voelen en zag zich in die situatie genoodzaakt minder vage beloften te geven. Aan een nauwkeurige datum scheen hij zich evenwel nog steeds niet te willen binden. Zo vroeg hij Lammers op donderdag 22 april of er bezwaren waren, 'na Pasen' een algemene aanmeldingsplicht af te kondigen, indien de beslissing over de *Wehrmacht*-actie zou uitblijven of negatief uitvallen.¹¹⁹ Pasen viel dat jaar op 25 en 26 april. Ons is niet bekend of Lammers over deze kwestie nog overleg met anderen pleegde en, indien dit het geval is geweest, Seyss-Inquart een antwoord stuurde.¹²⁰ Wel staat vast, dat Sauckel – inmiddels teruggekeerd van zijn reis door de *Ostgebiete* – zich bij het *OKW* beklaagde dat hij van dit (het *OKW*) en van het *Auswärtige Amt* nog steeds geen antwoord had ontvangen. Het *Auswärtige Amt* was door het *OKW* geraadpleegd over de vraag of de in Duitsland tewerk te stellen Nederlandse ex-militairen als krijgsgevangenen of geïnterneerden moesten worden behandeld.¹²¹ Tevens werd nog advies gevraagd over het ontwerp van de proclamatie die door Christiansen zou worden uitgevaardigd.¹²²

Op 23 april kwam het definitieve antwoord van de *Reichsaussenminister* von Ribbentrop. Hij kon zich met de actie als geheel wel verenigen en ook met het feit dat zij met de

¹¹⁷ Seyss-Inquart meende nl. – en dat is weer een nieuw gezichtspunt – dat de resultaten van de *Wehrmacht*-actie ongunstig zouden worden beïnvloed, als eerst de jaargangenactie zou worden afgekondigd! Seyss-Inquart aan Lammers, 19 april 1943. ¹¹⁸ Notitie van Hildebrandt, 17 april 1943. Wie hier met de 'massgebende politische Stellen' bedoeld worden, is in de notitie van Hildebrandt niet verder aangeduid. ¹¹⁹ In dit telexbericht vroeg Seyss-Inquart of er bezwaren bestonden tegen de afkondiging van een aanmeldingsplicht en in aansluiting daarop van het oproepen van die mannen, die intussen weerbaar waren geworden, maar nog niet in militaire dienst waren geweest. ¹²⁰ Schmidt stelde wel Hildebrandt op de hoogte van de inhoud van het telexbericht van Seyss-Inquart aan Lammers. ¹²¹ Het *OKW* schatte dat van de 300.000 man, ongeveer 100.000–120.000 aan de kustverdediging en in de wapeningsindustrie in Nederland zou blijven werken. Notitie van het *Auswärtige Amt*, 17 april 1943. ¹²² Notitie van het *Auswärtige Amt*, 17 april 1943.

wegvoering van de Nederlandse militairen zou worden ingeleid. Deze ex-militairen zouden weer de status van krijgsgevangenen krijgen.¹²³ De volgende dag, 24 april, werd het *Auswärtige Amt* er van op de hoogte gesteld dat Hitler zich akkoord had verklaard met de tekst van de oproep door de *Wehrmachtbefehlshaber*.¹²⁴ Ruim twee maanden, en voor de Duitse oorlogvoering twee belangrijke maanden, waren nu verlopen sedert Hitler jegens Himmler de wegvoering der krijgsgevangenen als 'notwendig und richtig' had gekenschetst.

Na het besluit van de *Führer* kwam direct het Duitse apparaat in Nederland in beweging. De *Wehrmachtbefehlshaber* instrueerde zijn onderdelen en diensten dat van de wegvoering zouden zijn vrijgesteld: alle personen die bij de *Wehrmacht*, de bureaus van de Rijkscommissaris en van de *Höhere SS- und Polizeiführer Nordwest* (Rauter) werkten, alsmede zij die werkzaam waren bij de Duitse kustversterkingen, in de wapeningsbedrijven, vitale bedrijven enz. Verder bepaalde hij, dat ongeregeldeheden in de kiem moesten worden gesmoord; dit was de taak van de *Ordnungspolizei*. De Duitse soldaten moesten alles nalaten wat de onrust onder de bevolking – die de *Wehrmachtbefehlshaber* niet uitgesloten achtte – nog kon doen toenemen.¹²⁵

Ook Schmidt kwam in actie. Op 27 april stelde hij de *Beauftragten* op de hoogte van de komende gebeurtenissen. In zijn geheime circulaire wees hij er echter tevens op, dat 'vanzelfsprekend' met de belangen van de kustverdediging, de wapenings-industrie, de landbouw enz. rekening moest worden gehouden. De aan de arbeiders uitgereikte *Ausweise* zouden, zo deelde hij verder mede, ook geldig blijven tijdens de jaarklassenactie, natuurlijk 'niet voor altijd'; zodra vervanging door andere krachten mogelijk was (bijv. door vrouwen) zouden de *Ausweise* vervallen. Een uitzondering hierop vormden de vakarbeiders en diegenen die een sleutelpositie innamen. In zijn circulaire aan de *Beauftragten* maakte Schmidt nog melding van het feit dat men het plan beaamde, een aanmeldingsplicht af te kondigen voor die jaarklassen die nog geen militaire dienst hadden verricht.¹²⁶

Activiteit ontplooidde Schmidt nog op een andere – en wel op merkwaardige – manier. Zo gaf hij Eftger opdracht door de *Fachberater* aan de arbeidsbureaus in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam het gerucht te doen verspreiden dat diegenen, die zich vrijwillig voor Duitsland zouden melden, niet in krijgsgevangenschap zouden geraken. Deze 'Mundpropaganda' zou ook aan de Adviesbureaus voor Arbeid in het Buitenland (waar vrijwilligers zich melden konden) worden gevoerd.¹²⁷ Waarschijnlijk hoopte Schmidt op deze wijze, de ex-militairen die uit onwil of angst zich niet voor terugvoering in krijgsgevangenschap wilden melden maar ook niet onderduiken konden, toch nog voor de tewerkstelling in Duitsland te winnen. Of deze actie heeft plaats gevonden, is ons niet bekend.

Al zou de volgorde van actie nu geschieden zoals in de laatste fase van het conflict

¹²³ Telexbericht van *Botschafter K. Ritter* aan het *Auswärtige Amt*, 24 april 1943. ¹²⁴ *a Ibid.* *b* Rondschrijven van de *WBN*, 26 april 1943. ¹²⁵ Rondschrijven van de *WBN*, 26 april 1943. ¹²⁶ Van een dergelijk plan maakte ook de *WBN* melding in zijn rondschrijven van 26 april 1943. ¹²⁷ *Vorlage für Pg. Schmidt*, 28 april 1943. Notitie van Eftger.

door Seyss-Inquart en ook door Schmidt was gewild, dit alles betekende nog niet dat men op het bureau van de *Generalkommissar zbV* in een tevreden stemming verkeerde. Zo meende Eftger dat Schmidt zich 'toch eens ernstig' tot Sauckel moest wenden omdat er uit Duitsland steeds meer mensen werden gevraagd, terwijl men daar niet wist wat men met ze moest beginnen. Dat schreef Eftger op 29 april, dus op de dag dat Christian- sen zijn oproep publiceerde, in een notitie die voor Schmidt was bestemd. Als voorbeeld noemde Eftger het geval waarbij 1500 kantoorbedienden 'marschbereit' stonden maar ondanks herhaald manen van Sauckel nog geen bericht was binnengekomen waarheen ze gestuurd moesten worden. Wel zou men deze personen zonder meer kunnen wegstu- ren maar dan zouden zij, aldus Eftger, op niet voor hen geschikte plaatsen terecht komen. In dit geval echter, zo waarschuwde hij Schmidt, zouden zij beiden de politieke gevolgen hiervan moeten dragen, vooral daar een groot deel van deze mensen zich vrijwillig voor kantoorarbeid in Duitsland had gemeld. In deze notitie voor Schmidt – die uitsluitend over de onvoldoende samenwerking handelde – wees Eftger er nu op dat 'bei dem ganzen Arbeitseinsatz' zoveel mogelijk de politieke overwegingen gehand- haafd moesten blijven. Zou dit niet geschieden en zou het slechts om 'einfache Deporta- tionen' naar Duitsland gaan, dan waren de *Fachwerber* overbodig en zou met 'Kommiss- are' kunnen worden volstaan.¹²⁸ Eftger bedoelde hiermede dat een apparaat voor de arbeids-'bemiddeling' naar Duitsland dan niet meer in stand behoefde te worden gehouden.

Ongenoegen was er intussen niet alleen bij Eftger maar ook bij Schmidt. Deze kon niet verkroppen dat Apitz, de gangmaker van de algemene aanmeldingsplicht op de grondslag der jaarklassen, uiteindelijk toch zijn zin had kunnen doordrijven. De leider der *HSV* moest dan ook vertrekken.¹²⁹ Nog voor de afkondiging van Seyss-Inquart's verordening betreffende de aanmeldingsplicht – dit geschiedde op 6 mei 1943 – was over het lot van Apitz beslist.¹³⁰ Zijn *Abordnung* in Nederland was beëindigd. Op 6 mei nam hij per circulaire afscheid van zijn *Fachwerber* en sprak hij de hoop uit dat zij ook in de toekomst 'eine soldatische Haltung' bij het werk van de *HSV* zouden tonen. Zijn opvolger werd een zekere *Oberregierungsrat* Dr. Wilhelm Jütting, voorheen leider van de *Aussenstelle* Rotterdam. De werkelijke leiding berustte bij *Regierungsrat* Walter Buckan, het hoofd van de afdeling *Arbeitseinsatz* van de *HSV*.

De voorbereidingen van de Duitsers om de krijgsgevangenen- en jaarklassenacties aan elkaar te koppelen voltrokken zich geheel buiten de secretarissen-generaal om. Dit betekent intussen niet dat zij geheel onkundig waren van de voornemens van de bezetter, een registratie op de grondslag van jaarklassen door te voeren. Wij herinneren aan het verzet van de burgemeesters en van Frederiks in december 1942 en januari 1943 tegen het verstrekken van namen uit de gemeentelijke bevolkingsregisters en de tegen- werking die daarna ontstond, toen besloten werd dat de Rijksinspectie van de Bevol- kingsregisters de namen van personen tussen 23 en 27 jaar moest leveren. Pas midden

¹²⁸ *Vorlage für Pg.* Schmidt, 29 april 1943. Notitie van Eftger. ¹²⁹ Harster aan het *RSHA*. De brief werd 'gefertigt' op 13 mei 1943. ¹³⁰ Persoonsdossier van Dr. G. A. Apitz. Apitz schijnt ongeveer tegen het einde van de maand mei vertrokken te zijn. Op 1 juni moest hij zich in Brandenburg melden.

april vernamen de secretarissen-generaal dat het de Duitsers ernst was met een jaar-klassenactie. Van de werkelijke stand van zaken waren zij echter niet op de hoogte. Op een vergadering van 15 april deelde Rost van Tonningen hun mede dat Schmidt hem over een 'oproeping volgens jaarklassen' had gesproken, maar niet, zo voegde hij er aan toe, over een algemene vrijstellingsregeling. Ook de secretaris-generaal van Waterstaat had een en ander gehoord. Tijdens genoemde vergadering maakte hij melding, van de Duitse referent voor het verkeerswezen opdracht te hebben ontvangen, vrijstellings-papieren gereed te maken ten behoeve van voor het vervoer onmisbaar personeel – 'met het oog op een mogelijke oproep volgens jaarklassen...'. Maar Verwey wees er op 'dat hij officieel nog niets van een en ander (had) vernomen'.¹³¹

Zelfs op 28 april, dus ongeveer een week voor de afkondiging van de aanmeldings-plicht, schijnt men in de kringen van de secretarissen-generaal nog weinig omtrent de komende gebeurtenissen te hebben geweten. Op die dag bezocht Van Dam Eftger en vroeg hij hem om nadere inlichtingen. Ten aanzien van de jaarklassen die zich eventueel moesten melden, kon Eftger echter niet veel nieuws mededelen. Hij wist nl. zelf nog niet of met het oproepen van de 21-jarigen of met de 18- of 19-jarigen zou begonnen worden.¹³²

Over de terugvoering van het vroegere Nederlandse leger in krijgsgevangenschap waren de secretarissen-generaal intussen nog slechter ingelicht. Wel was tijdens een vergadering op 11 februari 1943 het gerucht besproken dat reserve-officieren zouden worden opgepakt, maar dit kon niet bevestigd worden. De mogelijkheid daarvan achtte men echter niet uitgesloten.¹³³ Een week later kwam deze kwestie opnieuw ter sprake. Hirschfeld merkte toen op, dat hij Fischböck een afschrift had gestuurd van een brief die hij deze *Generalkommissar* reeds in mei 1942 had toegezonden. Destijds gingen er na het wegvoeren der beroepsofficieren geruchten dat de reserve-officieren hetzelfde lot zouden ondergaan. Naar aanleiding hiervan schreef Hirschfeld toen een brief waarin hij tegen het 'rauwelijks' doorvoeren van een dergelijke maatregel waarschuwde en er bij voorbaat op aandrong, bepaalde categorieën van de reserve-officieren uit te zonde-ren. Deze stap van Hirschfeld vond Verwey, zo zeide hij op de vergadering van 18 februari 1943, een goed idee. Ook hij zou bij Schmidt en Fischböck zijn 'waarschuwend stem' laten horen.¹³⁴ Of dit ook in werkelijkheid is geschied, is ons niet bekend.

In de daaropvolgende weken schijnt intussen – althans te oordelen naar de ons ter beschikking staande bronnen – weinig over de *Wehrmacht*-actie te zijn uitgelekt. Ook op de vergadering van de secretarissen-generaal die op 29 april 1943 des ochtends plaats vond – die middag maakte Christiansen zijn oproep bekend – werd met geen woord over de wegvoering der Nederlandse ex-militairen gerept. Wel trachtte Verwey direct daarna, nog diezelfde middag een bespreking 'uit te lokken' maar hierin slaagde hij niet.¹³⁵ De secretarissen-generaal kwamen niet eerder dan op 6 mei bijeen. Blijkbaar achtte men

¹³¹ Not. SSGG, 15 april 1943. Het verzoek van de Duitse referent aan de secretaris-generaal van Waterstaat was op 14 april 's avonds gedaan. De namen zouden voor zaterdag, 17 april, ingeleverd moeten zijn. ¹³² Notitie van Eftger voor Schmidt, 28 april 1943. ¹³³ Not. SSGG, 11 febr. 1943. ¹³⁴ Not. SSGG, 18 febr. 1943. ¹³⁵ Not. SSGG, 6 mei 1943.

een gemeenschappelijk overleg niet noodzakelijk. Intussen stelde Verwey zich in verbinding met Wimmer en Schmidt; met eerstgenoemde 'ter bescherming van de belangen van de volksgezondheid'. Het resultaat hiervan was, dat tandartsen en apothekers niet zouden worden weggevoerd, voor zover zij niet nodig waren om de weggevoerden hulp te verstrekken. Schmidt was slechts bereid, de toezegging te geven dat het personeel van het Rijksarbidsbureau niet zou behoeven te vertrekken. Ten aanzien van het departement van Sociale Zaken en de andere daaronder ressorterende instellingen kon Verwey echter geen definitieve uitspraak van Schmidt verkrijgen. Zo moest hij 'tot zijn leedwezen' constateren, dat de Duitsers 'tot dusver alleen een open oog hadden voor de belangen van het Arbeidsbureau'.¹³⁶ Een aanleiding om nu definitief met de Duitsers te breken, was dit voor Verwey echter niet.

Direct na de proclamatie van Christiansen, op 29 april 1943, ging het volk in verzet. Vanuit Hengelo, waar de eerste stakingen uitbraken, plantte de beweging zich over het gehele land voort. In korte tijd wist men in alle provincies van het land, wat in Twente gaande was. In de volgende dagen werd hier meer, daar minder intensief, het werk neergelegd. In het noorden van het land werd zelfs nog op 5, 6 en 7 mei gestaakt. Ook aan enkele arbeidsbureaus weigerde men aan het werk te gaan. Prompt volgde een circulaire van 30 april van Verwey aan de directeuren, waarin hij hun 'uitdrukkelijk' opdroeg er voor te zorgen, dat de arbeidsbureaus 'onvoorwaardelijk volledig' doorwerkten. Reeds spoedig na het uitbreken van de staking trachtten de Duitsers door het terroriserend optreden hunner patrouilles de staking te breken; ook standgerechten werden ingesteld.

Bloedig sloegen de Duitsers deze grootse beweging neer – minstens 130 personen vonden de dood. Maar met één slag was de illusie der Duitsers verdwenen dat de Nederlanders 'meer begrip' voor een actie van de *Wehrmacht* dan voor een 'civiele' actie zouden hebben. Meer nog dan voorheen werd de bezetter gehaat en poogde men zijn voorschriften te ontduiken. Ook de voorzichtige raming van de *Wehrmacht* dat de wegvoering van de krijgsgevangenen vanwege het groot aantal uit te reiken *Ausweise* slechts enkele tienduizenden mensen zou opleveren, bleek nog te optimistisch;¹³⁷ ongeveer 8000 ex-militairen gingen uiteindelijk in krijgsgevangenschap terug.¹³⁸ Vele tienduizenden wisten zich met een echte of vervalste *Ausweis* te redden.

De resultaten van het maandenlange touwtrekken waren voor alle Duitse instanties wel uitermate teleurstellend. Niet alleen was vertraging ontstaan en had de actie weinig arbeidskrachten opgeleverd, maar de April-meistakingen hadden bovendien de bevolking een hernieuwd gevoel van zelfbewustzijn gegeven en de wil tot ongehoorzaamheid versterkt.

Dit zouden de Duitsers al spoedig bij hun nieuwe vorderingswijze ervaren.

¹³⁶ Not. SSGG, 6 mei 1943. ¹³⁷ Harster aan het *RSHA*, 19 april 1943. ¹³⁸ a Opgave van het aantal in krijgsgevangenschap weggevoerde Nederlandse ex-militairen, 14 dec. 1945. b Verslag van een bespreking tussen een vertegenwoordiger van de *BdS* met vertegenwoordigers van de *HSV* op 23 juli 1943, 24 juli 1943.

HOOFDSTUK VII

DE JAARKLASSEN-ACTIE

VERLOOP EN OMVANG

Op 6 mei 1943 werd door Schmidt een verordening uitgevaardigd volgens welke alle mannen van 18 tot 35 jaar verplicht werden, zich bij een arbeidsbureau te melden. Hiervan waren uitgezonderd ambtenaren en arbeidscontractanten van rijk, provincie, gemeente en de overige publiekrechtelijke lichamen; verder personen werkzaam bij de Nederlandse Spoorwegen, de P. T. T. en de Nederlandse Bank; dan de ex-militairen die in de termen vielen van de bekendmaking van Christiansen van 29 april 1943 – hun leeftijd liep van 23 tot 38 jaar –; de personen die reeds krachtens de beschikking betreffende de sluiting van bedrijven verplicht waren zich te melden; tenslotte de geestelijken en diegenen die tot een of andere orde behoorden, dus de reguliere geestelijkheid.¹ De meeste dezer groepen zouden op andere wijze geregistreerd worden.

De tot aanmelding verplichte personen werden kort na het verschijnen van de verordening – VO 43/43 – bij openbare kennisgeving opgeroepen, zich naar het arbeidsbureau te begeven. Zo verscheen in de pers van 12 mei 1943 het bericht dat de jaarklasse 1921 zich moest melden. Op 21 mei volgde een oproep voor de jaarklassen 1922 en 1923; op 29 mei voor de jaarklasse 1924 en op 5 juni voor die van 1920. De meldingsplichtigen moesten op het arbeidsbureau een formulier invullen – hiermede werd de registratie een feit – en tevens hun stamkaart overhandigen. Deze werd ingehouden indien de betrokkene voor uitzending in aanmerking kwam, doch – na te zijn afgestempeld – teruggegeven indien hij hiervan was vrijgesteld.² Van diegenen die zich niet behoefden te melden, zoals het overheids personeel en de geestelijkheid, werden de stamkaarten onder bijvoeging van naamlijsten collectief ter afstempeling aangeboden, zodat de betrokkenen hun distributiebescheiden toch in ontvangst konden nemen. Zij die zich voor deze jaarklassen niet hadden gemeld, zouden dus feitelijk geen distributiebescheiden meer kunnen halen, daar hun stamkaart niet was afgestempeld.

Bij de aanvang van de jaarklassenactie – dus begin mei – werden verschillende groepen personen vrijgesteld van uitzending naar Duitsland of overplaatsing van het ene naar het andere bedrijf binnen Nederland. Deze groepen, die zich wél bij de arbeidsbureaus moesten melden, werden bij name genoemd in een *Arbeitsanweisung* van de

¹ VO 43/43. ² *Arbeitsanweisung* van de GKzBV voor de secretarissen-generaal van het departement van Landbouw en Visserij en van Sociale Zaken, 6 mei 1943.

Generalkommissar zbV, bestemd voor de secretarissen-generaal van Landbouw en Visserij en van Sociale Zaken. Tot hen behoorden:

- 1) de leden van de Nederlandse Arbeidsdienst en leden van de NSB voorzover zij een functie in deze partij vervulden;
- 2) leerlingen van openbare of erkende bijzondere inrichtingen van algemeen vormend onderwijs (u.l.o., m.o. en v.h.m.o.);³
- 3) diegenen die in het bezit waren van een 'speciaal bewijs' (*Ausweis*) van een der *betreuende Dienststellen*, t.w.: mijnwerkers, personen werkzaam in de landbouw of daarmee samenhangende bedrijven (waartoe ook bedrijven voor de levensmiddelenvoorziening werden gerekend) en arbeiders werkzaam in de bewapeningsindustrie of bij inrichtingen en bedrijven van de *Wehrmacht*. Aan deze groep bedrijven konden dus slechts diegenen worden onttrokken die geen *Ausweis* hadden. Maar – en dat was een zeer belangrijke bepaling – zij mochten niet eerder uit deze bedrijven worden weggehaald, dan nadat zij tegelijkertijd door vrouwen of niet voor uitzending naar Duitsland geschikte arbeiders vervangen waren.⁴

Zeventien jaarklassen, aldus blijkt uit het bovenstaande, zouden zich moeten melden. Elke jaarklasse, zo verwachtten de Duitsers, zou – rekening houdende met vrijstellingen en andere factoren – 10.000 man voor Duitsland opleveren. Daar verder volgens de plannen drie jaarklassen per maand zouden worden afgewerkt, zouden dus 30.000 man per maand moeten vertrekken.⁵ De gehele actie zou volgens dat schema ongeveer een half jaar in beslag nemen en 170.000 man opleveren.

Uit de volgende beschouwingen nu zal blijken dat de Duitsers er niet in slaagden alle 17 jaarklassen te registreren. Ondanks het feit dat deze jaarklassenactie als aparte actie nog bijna vijf maanden duurde (nl. van mei '43 tot half september '43) werden slechts vijf lichten opgeroepen, terwijl binnen het kader van de nieuwe vorderingsmethode voornamelijk personen uit drie jaarklassen werden weggevoerd. Hun aantal bedroeg ruim 48.000 man. In bovengenoemde periode werd overigens, dit zij uitdrukkelijk vermeld, regelmatig voortgegaan met de *oude* wijze van vorderen, dus met het uitkammen van de bedrijven (zowel van *betreute* als niet-*betreute*) door middel van uitkamacities. Er werden dus ook oudere personen dan die uit de genoemde jaarklassen in Duitsland tewerkgesteld. Het aantal in totaal weggevoerde mannen was dan ook groter dan 48.000. Op de resultaten van deze uitkamacities komen wij nog later terug.

Al heel spoedig bleek de *HSV* dat de jaarklassenactie geen succes zou worden omdat door de *betreuende Dienststellen* vele vrijstellingen werden uitgereikt. Om een inzicht te verkrijgen in de relatieve betekenis van het aantal weigeraars ten opzichte van het aantal meldingsplichtigen, kan de nominale sterkte van een jaarklasse – deze werd op 80.000

³ Leerlingen van vakscholen, b.v. van handelsscholen, moesten zich wel aanmelden, maar zouden pas na voltooiing van hun opleiding tewerkgesteld worden. Leerlingen van Middelbaar Technische Scholen waren echter weer vrijgesteld. ⁴ Knetsch aan Dir. GAB, 10 mei 1943. Aan deze circ. is toegevoegd de vertaling van de *Arbeitsanweisung* van 6 mei 1943. ⁵ *BdS* aan *RSHA*, geen datum. De brief was 'gefertigt' op 13 mei 1943.

man geschat⁶ – dus geen uitgangspunt in onze berekeningen vormen. Verder werkten er reeds velen van de meldingsplichtige leeftijd in Duitsland. Zo waren er in het jaar 1942, 38.000 en van januari tot en met april 1943 bijna 13.000 minderjarige personen naar Duitsland vertrokken.⁷ Bovendien waren er de vele duizenden NSB-ers, SS-ers en andere lieden⁸ die samen met de Duitsers tegen de Sovjet-Unie vochten. De effectieve sterkte van een jaarklasse – dat is dus het aantal personen dat zich inderdaad bij een arbeidsbureau melden kon of op andere wijze werd geregistreerd – lag dus veel lager dan 80.000. Bij haar berekeningen omtrent de resultaten van de jaarklassenactie ging de *HSV* er later van uit, dat de jaarklassen 1922, 1923 en 1924 184.000 man, dus per jaarklasse ongeveer 61.000 man, omvatten.⁹ In de volgende beschouwingen zullen wij ons aan de voorzichtige kant houden en op grond van bovenstaande overwegingen een jaarklasse op deze grootte stellen, dus op 61.000 personen.

Tussen 12 mei en 9 juni 1943 werden vijf jaarklassen opgeroepen: de jaarklasse 1921 (22-jarigen) van 12 mei tot en met 21 mei; de jaarklassen 1922 en 1923 (21 en 20-jarigen) van 20 tot en met 29 mei; de jaarklasse 1924 (19-jarigen) van 29 mei tot en met 2 juni; de jaarklasse 1920 (23-jarigen) van 3 juni tot en met 9 juni.

Tegen het einde van de maand mei hadden zich van de jaarklassen 1921 en 1922 – slechts van deze twee beschikken wij tot genoemde tijd over meer nauwkeurige gegevens – resp. 42.667 en 42.755 personen gemeld.¹⁰ Berekend op een sterkte van 61.000 man, telde ieder dus ongeveer 30% wegeraars.

Moeilijkheden ondervond de *HSV* ook weer van de *betreuende Dienststellen*. Deze hadden reeds in februari en maart, in aansluiting op de registratie van mannen van 23 tot 27 jaar, bepaald dat alle arbeiders die in de door de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* gecontroleerde bedrijven werkzaam waren en geboren tussen 1915 en 1924 niet naar Duitsland zouden worden uitgezonden. Nog niet *betreute Betriebe*, de zgn. *Betreuungs-Anwärter*, dus bedrijven die op de nominatie stonden, door de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* of de *Rüstungsinspektion* te worden beschermd, alsmede bedrijven gecontroleerd door de *Zentralauftragstelle*, zouden de betrokken jaarklassen voor de helft mogen vrijstellen.¹¹ De arbeiders die tegen uitzending beschermd waren, kregen niet zelf het vrijstellingspapier (*Ausweis*) in bewaring. Dit berustte, aldus een rondschriften van de *Rüstungsinspektion* aan de bedrijfsleiders in maart 1943, bij het bedrijf en werd pas aan een arbeider uitgereikt wanneer hij zich aan het arbeidsbureau moest melden.

⁶ a Rondschriften van de *GKzBV* aan de *Beaufragten*, 6 mei 1943. b H. J. Kruls en H. Staring, *Op de bres voor Neerlands onafhankelijkheid*, p. 259-260. ⁷ a Overzicht over het jaar 1942 van de bemiddelingsstatistiek (mannen). Opgesteld door het RAB. b Statistische gegevens over de maanden januari tot en met april 1943. Afkomstig van het RAB. c Uit de in de tekst genoemde cijfers mag niet worden afgeleid, dat zich op 30 april 1943 in Duitsland in totaal 51.000 personen jonger dan 21 jaar bevonden. Er moet immers rekening gehouden worden met een sterk verloop, zowel legaal als illegaal. ⁸ Het totaal aantal was ongeveer 20.000; hiertoe behoorden ook minderjarigen. Hun aantal is onbekend.

⁹ Ontwerp van een brief van de *BdS* aan het *RSHA*, 13 dec. 1943. ¹⁰ *M.a.d.N.*, 22 juni 1943. ¹¹ a *Aktennotiz* van Liesegang, ambtenaar van de afd. *Arbeitseinsatz* van de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* (afg.: *Gewi*), 18 febr. 1943. b Liesegang aan de *Leiter* van *Gruppe 4* van de *Gewi*, 6 maart 1943.

Deze *Ausweise* waren bij het begin van de aanmeldingsplicht in mei 1943 nog van kracht. Dit had mede tot gevolg, dat aan de jaarklassen 1921 en 1922 niet minder dan resp. 32.644 en 33.736 vrijstellingen werden uitgereikt, d.w.z. aan 76% en 79% van het aantal personen, dat zich had aangemeld.¹² Onderstaande specificatie geeft een overzicht omtrent de aard der vrijstellingen van de jaarklasse 1921.

*Vrijstellingen van de jaarklasse 1921, mei 1943*¹³

Aantal meldingen		40.403
Vrijstellingen:		
studie-redenen	1.612	
NSB-functie	207	
in Nederlandse Arbeidsdienst	42	
werkzaam in mijnbouw	1.036	
idem in voedselvoorziening	16.610	
idem in bewapeningsbedrijven	8.496	
om andere redenen	2.038	
	<hr/>	30.041 (= 74%)
Beschikbaar voor Duitsland en/of Nederland		10.362 (= 26%)

De verleende vrijstellingen en de weigeraars tezamen beïnvloedden de uitzending naar Duitsland zeer ongunstig. Dit blijkt wel uit onderstaand staatje, dat de resultaten aangeeft van de jaarklassenactie-1921 en -1922 omstreeks het einde van mei 1943.

*Resultaten oproeping jaarklassen 1922 en 1921, mei 1943*¹⁴

	1922	1921
Grootte der jaarklasse	61.000	61.000
Weigeraars	18.245 (-)	18.333 (-)
Aanmeldingen	42.755	42.667
Vrijstellingen	33.736 (-)	32.644 (-)
Beschikbaar voor Duitsland en Nederland	9.019	10.023
In Nederland:		
a) overgeplaatst naar ander bedrijf:	2.095	2.229
b) in bedrijf gebleven of afgekeurd:	2.244 (+) =	4.339 (-) = 3.141 (+) = 5.370 (-)
Aangewezen voor Duitsland	4.680	4.653
Werkelijk vertrokken	2.707 (-)	2.935 (-)
Legaal of illegaal nog in Nederland	1.973	1.718

¹² *M.a.d.N.*, 22 juni 1943. ¹³ Het aantal gemelde personen bedraagt hier 40.403. Eerder noemden wij 42.667. De redenen van dit verschil zijn ons niet bekend. ¹⁴ Bovenstaande berekening is gebaseerd op gegevens uit de *M.a.d.N.*, nr. 149, 22 juni 1943. Het aantal vrijstellingen (32.644) verschilt van de vorige opgave (30.041). De redenen hiervan zijn ons niet bekend.

Beide jaarklassen leverden, zo blijkt uit bovenstaande gegevens, elk slechts ongeveer 4700 personen voor Duitsland op. Dit was voor de *HSV* wel een grote tegenvaller, daar zij er op gerekend had dat een jaarklasse minstens 10.000 man zou opbrengen. Intussen was het aantal arbeiders dat in werkelijkheid naar Duitsland vertrok, veel kleiner. Velen van de 1973 personen van de jaarklasse 1922 en 1718 van de jaarklasse 1921 zullen ondergedoken zijn, toen zij een oproep ontvingen om te vertrekken.

Niet alleen van de arbeiders, ook van de zijde der arbeidsbureaus – we komen hier nog uitvoerig op terug – kwam tegenstand. Deze konden of wilden de binnenkomende gegevens niet snel genoeg verwerken zodat een achterstand in de bewerking ontstond. Deze toestand vond de *HSV* 'onhoudbaar' en zij droeg de *Fachberater* op, zich – zoals afgesproken was – aan de regel te houden dat de betrokkenen aldoor op de vierde dag na de registratie zouden vertrekken.¹⁵ Knetsch liet zich in deze ook niet onbetuigd en deelde op 31 mei aan de directeurs van de arbeidsbureaus mede, dat de ambtenaren 'zo nodig' op Hemelvaartsdag moesten doorwerken, opdat – zo luidde zijn instructie – 'geen stagnatie ontstaat in de afwikkeling der aanmeldingen en in het bijzonder in het gereedmaken der transporten'.

Toen eind mei duidelijk kwam vast te staan dat de opbrengst uit de jaarklassen ver beneden de verwachtingen bleef, greep Seyss-Inquart in. Door zijn interventie kwam een regeling tot stand, waardoor een groter aantal personen naar Duitsland kon vertrekken. Het was een regeling die de *betreuende Dienststellen* ernstig zou treffen. Op de weiger-aars immers hadden de Duitsers weinig vat, zij waren niet geregistreerd en konden dus – behalve langs de weg van razzia's – moeilijk worden opgespoord. Seyss-Inquart had dus, wilde hij op korte termijn resultaten boeken, geen andere keus dan de druk op de *betreuende* Duitse instanties te vergroten, d.w.z. hen te verplichten de vrijstellingen drastisch te beperken. Vandaar zijn beslissing, dat de jaarklassen 1924-1917 'vrij-gegeven' moesten worden en uitstel slechts sporadisch mocht worden verleend.

Deze kwestie kwam ter sprake op een vergadering van de *Rübeke* op 2 juni 1943 en werd daar nader uitgewerkt. Men besloot dat – met uitzondering van de arbeiders werkzaam in de mijnbouw – de jaarklassen 1924, 1923 en 1922 vóór 15 augustus uitgezonden zouden worden. In die tussentijd moesten dan de vrijstellingen – deze zouden alleen aan *Spezialkräfte*¹⁶ worden uitgereikt – voor de jaarklassen 1921, 1920, 1919 en 1918 in orde gemaakt zijn; daarna, dus na 15 augustus, zou met de wegvoering van deze vier oudere jaarklassen begonnen worden. De *betreuende Dienststellen* maakten bij dit alles slechts het voorbehoud, dat de vervanging van de naar Duitsland gezonden arbeiders door andere arbeidskrachten gewaarborgd moest zijn.¹⁷ Een uitzondering hierop vormde de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* – sedert mei 1943 *Hauptabteilung*

¹⁵ *HSV* aan *Fachberater*, 29 mei 1943. Dit telexbericht heeft betrekking op de achterstand in de bewerking van gegevens van de jaarklasse 1921, die zoals bekend, zich van 12 t/m 21 mei moest melden.

¹⁶ Onder 'Spezialkräfte' verstonde de *Gewi* werkgevers of werknemers, die hetzij door een bijzondere opleiding of scholing dan wel door bijzondere ervaring voor het bedrijf of een onderdeel van het bedrijf onontbeerlijk waren. Circ. van de *Gewi* aan de bedrijfsleiders van de Nederlandse industrie, 9 juni 1943.

¹⁷ Verslag van de verg. van de *Rübeke* op 2 juni 1943, 2 juni 1943.

Gewerbliche Wirtschaft geheten; deze zag van de vervangingsbepaling af. Doch dit zou, zo zullen wij nog zien, slechts van korte duur zijn.¹⁸

De eerste jaarklasse die de gevolgen van Seyss-Inquarts interventie zou ondervinden, was die van 1924. Op 8 juni deelde de *HSV* Verwey mede, dat diegenen die in 1924 geboren waren en vrijgesteld, zo spoedig mogelijk moesten worden opgeroepen. Op 9 juni gaf Knetsch de boodschap door aan de directeuren van de arbeidsbureaus. De gehele procedure van oproeping en herinschrijving, dus de verwerking van de aanmeldingen, was er op gericht de *Einsatzfähigen* zo snel mogelijk in Duitsland te krijgen. Bij het geneeskundig onderzoek moest 'een strenge maatstaf' worden aangelegd; maar dat betekende juist dat het oppervlakking diende te geschieden.¹⁹ Met het oproepen – dit gebeurde per aangetekend schrijven – moest reeds op 10 juni begonnen worden. Vrijstellingen mogen slechts verstrekt worden aan arbeiders uit de mijnbouw en voornamelijk uit het ondergrondbedrijf. De afgekeurden, de geheel-vrijgestelden en zij die uitstel hadden gekregen, moesten hun oude *Ausweise* (witte of blauwe) inleveren – dit gold ook voor de andere jaarklassen – en kregen daarvoor het zgn. 'bruine' *Ausweis* in de plaats, dat als legitimatiebewijs – eventueel bij *razzia's* – moest dienen. Als eerste 'transportdag' werd 18 juni genoemd. Van die datum af werden extra treinen ingelegd en opdat deze ten volle 'belast' zouden zijn, moest elk arbeidsbureau dagelijks een bepaald aantal mannen 'stellen'.²⁰

Het vertrek van de arbeiders in die dagen – b.v. op 19 juni – verliep verre van rustig. Op het station te Zevenaar riepen zij 'Leve de Koningin' en 'Oranje Boven'. Het Wilhelmus werd gezongen, een rode vlag werd uit een coupé-raam gestoken, en het perron werd met lege flessen bekogeld. Het gevolg van dit '*disziplinloses Verhalten*' was, dat zich oplopen vormden van mensen die in de nabijheid van het station waren en 'een soort demonstraties' ontstonden. Naar aanleiding van deze gebeurtenissen stelde de *Aussenstelle* Arnhem aan de *BdS* in Den Haag voor, in het vervolg de treinen met leden van de *Ordnungspolizei* te bezetten, die de weg te voeren arbeiders tot de grens zouden begeleiden. Daarbij zou hun instructie dan moeten luiden, de 'schreeuwerds' te arresteren en naar het concentratiekamp Vught over te brengen.²¹

Al vrij spoedig na Seyss-Inquarts beslissing waren van de kant van de industrie, de landbouw en de overheidsdiensten vele bezwaren aangevoerd tegen de aangekondigde 'gesloten' wegvoering der drie jaarklassen. Men vreesde een ontwrichting van het economisch en maatschappelijk leven. De klachten waren zo talrijk, dat de betrokken Duitse instanties genoodzaakt waren, op groter schaal vrijstellingen te verlenen dan aanvankelijk in de bedoeling lag. Zo werd in de landbouw aan de jaarklasse 1922 tot 30 november uitstel verleend – een uitstel dat voor vele landarbeiders van deze leeftijd

¹⁸ a Circ. van de *Gewi* aan de bedrijfsleiders van de Nederlandse industrie, 9 juni 1943. b Notitie van de *Gewi* betr. *Arbeitseinsatz*, 12 aug. 1943. c De *Abt. Gewerbliche Wirtschaft* werd in mei 1943 losgemaakt van de *R.I.* en ressorteerde sedert die tijd als *Hauptabt. Gewerbliche Wirtschaft* onder de *GkFfuW*. ¹⁹ a Knetsch aan Dir. GAB, 9 juni 1943. Aan deze circulaire waren als bijlagen toegevoegd een vertaling van het schrijven van de *HSV* aan de *Fachberater* (9 juni 1943) en van de *HSV* aan Verwey (8 juni 1943) (afg.: circ. Knetsch 9 juni 1943). b Bauer p. 176. ²⁰ Circ. Knetsch, 9 juni 1943. ²¹ *BdS Aussenstelle* Arnhem aan *BdS* den Haag, 19 juni 1943 en 22 juni 1943.

praktisch afstel van uitzending zou betekenen.²² Ten aanzien van de overheidsdiensten – daar was de door de Duitsers reeds vroeger geëiste 10 % van het personeel niet bereikt – werd na moeizame onderhandelingen o.m. bepaald dat het in principe mogelijk was, in noodgevallen ook personen van de jaarklassen 1924-1922 vrij te stellen.²³ Intussen hield de *Rüstungsinspektion* consequent vast aan de afspraak betreffende de vervangingskrachten. Midden juni werden deze bepalingen nog eens bekrachtigd; blijkbaar hadden de *Fachberater* zich daaraan niet gehouden. Opnieuw werd toen besloten, dat de *HSV* arbeiders slechts 'Zug um Zug gegen Ersatz' voor Duitsland kon aanwijzen.²⁴ Zo werd o.m. ten aanzien van de werven en hun toeleveringsbedrijven bepaald, dat:

- a) na het beschikbaar stellen van een vervanger ongeschoolden direct konden worden 'abgezogen',
- b) geschoolde arbeiders vertrekken konden na vier weken inwerktijd van de vervangende kracht,
- c) 'Spezialkräfte', dus bijzonder gekwalificeerde arbeidskrachten, niet het bedrijf mochten verlaten dan nadat de vervanger het werk kon overnemen, hetgeen wel langer dan vier weken kon duren.²⁵

De vele verzoeken om vrijstelling, c.q. uitstel van uitzending naar Duitsland, alsmede de besprekingen omtrent de handhaving van de vervangingsbepalingen hadden tot gevolg, dat de door Seyss-Inquart bevolen tewerkstelling in Duitsland op korte termijn dreigde te mislukken. Hij was hierover ten zeerste gebelgd en beval op 22 juni de integrale uitvoering van zijn eis die reeds op de vergadering van de *Rübeko* op 2 juni uitvoerig was besproken. Volgens die eis moesten, zoals we reeds schreven, de jaarklassen 1924-1922 vóór 15 augustus en die van 1921-1917 (met uitzondering van de 'Spezialkräfte') na die datum in Duitsland tewerkgesteld worden. Seyss-Inquart, bekend met de tegenstand der *betreuende Dienststellen*, bepaalde nu bovendien, dat in het vervolg principiële kwesties betreffende vrijstellingen niet meer door de *HSV* zouden worden behandeld, maar direct naar hem moesten worden verwezen. En mochten er, aldus zijn 'Anweisung an die Abteilung Arbeitseinsatz', door een of andere instantie moeilijkheden veroorzaakt worden, dan diende hij hiervan direct te worden verwittigd. 'Ich werde' – aldus Seyss-Inquart – 'meine Verantwortung jedermann gegenüber tragen und sie im gegebenen Fall an oberster Stelle geltend machen.'²⁶

De *betreuende Dienststellen* lieten zich door Seyss-Inquart echter niet intimideren. Zo moest de *HSV* zich reeds een week later neerleggen bij de wensen van de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* inzake het verlenen van uitstel. Deze instantie had zich tijdens een vergadering van vertegenwoordigers van de *Rübeko* er over beklagd dat 'door het bijna volkomen wegtrekken' van de jaarklasse 1924 zekere moeilijkheden in enkele harer belangrijke bedrijven waren ontstaan. En bij een 'rücksichtslose' uit-

²² Bauer, p. 263. ²³ Circ. van de *GKfVuJ*. (*Abt. für niederl. Personalangelegenheiten*) aan *Hauptabteilung, Abt. leiter* en zelfstandige *Referenten* v.d. R.K., 29 juli 1943. ²⁴ Verslag van de verg. van de *Rübeko* op 18 juni 1943. ²⁵ Circ. *HSV* aan de *Fachberater*, 17 juni 1943. ²⁶ Circ. van Seyss-Inquart aan de *Abt. Arbeitseinsatz*, 22 juni 1943. Waarschijnlijk bedoelde Seyss-Inquart hier het *Referat Arbeitseinsatz – Betreuung Reich*, een afdeling van de *GKzbV*.

kamming van de jaarklassen 1923 en 1922 verwachtte zij ernstige stagnaties, 'direkte Pannen'. In verband hiermede werd toen op 30 juni besloten, het uitstel voor personen uit beide jaarklassen zo nodig tot na 15 augustus te verlengen.²⁷

Ongeveer een maand later volgde een tweede tegenslag voor de HSV. De *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft*, die aanvankelijk geen vervangingskrachten had geëist, zegde haar medewerking in deze op. Zij verlangde dus weer vervangingskrachten alvorens arbeiders, die voorzien waren van een *Ausweis*, aan het betrokken bedrijf werden onttrokken; deze beslissing viel tijdens een vergadering van de *Rübeko* op 2 augustus. Bovendien werd nog bepaald, dat vervangingskrachten eveneens geëist konden worden wanneer arbeiders die geen *Ausweis* hadden, het bedrijf moesten verlaten. Tot dit besluit was men gekomen, daar gebleken was dat arbeiders voor de bedrijven van de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* 'überhaupt' niet meer te krijgen waren; zij gingen naar de fabrieken en werkplaatsen van de *Rüstungsinspektion*, waar zij zich 'veel zekerder' voelden.²⁸

De jaarklassen 1923 en 1922 werden resp. op 1 juli en 20 juli opgeroepen, zodat opnieuw vele jonge mannen Nederland moesten verlaten. Toch bleef het aantal personen dat uit deze twee jaarklassen vertrok, kleiner dan dat van de lichter 1924. En wel om twee redenen: het verzet van de bevolking was toegenomen – we komen hier nog apart over te spreken – en eveneens zoals we reeds zagen, de tegenstand van de *betreuende Dienststellen* na de aanval op de jaarklasse 1924. Dit laatste blijkt o.a. uit de toeneming van het aantal personen aan wie uitstel werd verleend. Voor de jaarklassen 1924, 1923 en 1922 – wij gebruiken hier de gegevens van september 1943 – bedroeg dit resp. 5112, 6120 en 19.198 personen.²⁹ Het gevaar voor deze groep, naar Duitsland te worden gezonden, was voorlopig betrekkelijk gering, daar het uitstel voor velen steeds werd verlengd. Zo kon b.v. het aanvankelijk tot 15 augustus verleende uitstel verlengd worden tot 31 oktober, vervolgens tot 31 december enz.³⁰ Deze mogelijkheid was voornamelijk het gevolg van de activiteiten van Fiebig. Waarschijnlijk eind juli-begin augustus was hij door Seyss-Inquart in beginsel gemachtigd, zelf vrijstellingen en uitstel te verlenen 'über den 15.8.1943 hinaus auf jeden beliebigen Termin...', in geval de noodzakelijkheid hiertoe aanwezig was.³¹ Maar met die beperkende bepaling wist Fiebig, die zijn belangen zeer goed wist te behartigen, wel raad.

Alvorens onze beschouwingen over de wegvoering van de jaarklassen 1924, 1923 en 1922 te beëindigen, moet nog gewezen worden op de in juli 1943 afgekondigde *Anordnung* van de *Generalkommissar zbV*, waarbij het verboden werd, personen in dienst te hebben die tot een door de wnd. secretaris-generaal nader te bepalen jaarklasse behoorden. De werkgevers die dergelijke arbeidskrachten dus niet mochten aannemen, waren verplicht, reeds bij hen werkende personen uit die lichter aan de arbeids-

²⁷ Notitie van Liesegang van een bespr. op 30 juni 1943 over het onttrekken aan het bedrijfsleven van de jaarklassen 1923 en 1922. ²⁸ Notitie van de *Gewi* over de arbeidsinzet, 12 aug. 1943. ²⁹ *Ergebnisse der jahrgangsweisen Erfassung der Niederländer. Jahrgänge 1924, 1923 und 1922. Zusammenfassung*, 15 sept. 1943. (afg.: *Ergebnisse* 15 sept. 1943). ³⁰ *Niederschrift* van een verg. van de *Rübeko* op 2 aug. 1943. ³¹ *Ibid.*

bureaus op te geven. Dit zgn. *Beschäftigungsverbot* werd in dezelfde maand door twee beschikkingen van Verwey van toepassing verklaard op de mannen die in 1924, 1923 en 1922 geboren werden. Ondanks het verbod werden toch personen van genoemde jaarklassen aangenomen. Dit bleek de Duitsers o.m. bij razzia's. Naar aanleiding hiervan bepaalde Seyss-Inquart dat in geval ener veroordeling van een werkgever, dit in de pers bekend moest worden gemaakt.³²

De medewerking van Verwey aan de Duitsers, het deze jongemannen, dus de niet door *Ausweise* beschermden, onmogelijk te maken in Nederland te verblijven, betekende nog niet dat hij ook geheel akkoord ging met de uitzending, zoals die zich in de voorafgaande maanden op grote schaal had voltrokken. Hieraan gaf hij uitdrukking in een brief van 7 augustus aan de *Generalkommissar zBV*. Verwey schreef toen – en hij refereerde hierbij aan vroegere afspraken – dat het onttrekken van personen aan het vrije bedrijf en aan de overheidsdiensten niet zover behoorde te gaan dat daardoor '*lebenswichtige Interessen gestört wurden*'. Hij voegde hier nog aan toe, zich bewust te zijn dat in velerlei opzicht de grens bereikt of zelfs soms overschreden was. Hij verzocht dan ook '*bei einem weiteren Abzug von Arbeitskräften...*' meer met de levensbelangen van de Nederlandse bevolking rekening te houden, d.w.z. de nodige vrijstellingen te geven. In dit verband vroeg hij ook aandacht voor een mededeling van de *HSV*, volgens welke alle arbeidskrachten – ook intellectuelen en specialisten – als ongeschoold arbeider in Duitsland konden worden tewerkgesteld, wanneer daar voor hen geen werk overeenkomstig hun vakkennis was. De geschoolde krachten, aldus Verwey, zouden dan als ongeschoolde arbeider in Duitsland werkzaam zijn terwijl er in Nederland een tekort aan vakarbeiders was.

Na de oorlog verklaarde Verwey dat de Duitsers ontstemd waren geweest over deze brief; hij had gerepliceerd niet zijn plicht te hebben gedaan, als hij 'de waarschuwing niet had geuit'. En bij die mening bleef hij. 'Veel meer in overeenstemming met de verlangens van het Nederlandse volk – en niet in strijd met de Duitse belangen –', aldus Verwey, 'zou het zijn om... de arbeid naar de Nederlandse arbeider in plaats van de Nederlandse arbeider naar de arbeid in Duitsland te brengen'.³³ Verder dan een 'waarschuwing' ging hij dus niet. Weliswaar deed hij tijdens de jaarklassenactie pogingen, enkele groepen personen voor een vrijstelling in aanmerking te doen komen, maar een krachtig protest tegen de actie als zodanig liet hij niet horen; hiervan is ons althans niets bekend. Zelfs de *deutschfreundliche* prof. Van Dam, secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, kon zich dan ook permitteren in een brief van 2 juni 1943 zijn ambtgenoot Hirschfeld te schrijven 'Ik betreur het, naar ik meen te weten met U, dat wij, toen deze zaak' (de jaarklassenactie) 'voor het eerst aan de orde kwam, tengevolge van onvoldoende inlichtingen niet onmiddellijk hebben kunnen reageren. Thans is de zaak te ver gekomen om de portefeuillekwestie te kunnen stellen,

³² a VO 66/43. b *Stert.* nr. 132 van 12 juli 1943 (Beschikking van 10 juli 1943 betr. de jaarklasse 1924) en nr. 147 van 2 augustus 1943. (Beschikking van 28 juli 1943 betr. de jaarklassen 1923 en 1922). c Seyss-Inquart aan '*die Propaganda-Abteilung*', 6 aug. 1943. ³³ Verwey: *S.Z.* in bezett. tijd. mei 1945. p. 28.

vooral daar de ambtgenoot die dit het meeste aangaat, daaraan blijkbaar niet heeft gedacht'. Afgezien van het feit, dat een eventuele nalatigheid van Verwey Van Dam zelf niet van zijn verantwoordelijkheid kan ontlasten, vergist de secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming zich in het karakter van het door Verwey gevoerde beleid. Deze immers zag weinig heil in het indienen van ontslag. Slechts door het doen van concessies meende hij erger te kunnen voorkomen.

Volgens de plannen zou na 15 augustus met het oproepen in de pers en vervolgens, met uitzondering van de '*Spezialkräfte*', met de 'gesloten' wegvoering van de jaar-classes 1921-1917 begonnen worden. Van deze opzet zag de Rijkscommissaris echter 'uit politieke overwegingen' af.³⁴ Er was gebleken, dat van de jaarklassen 1924-1922 een vrij groot aantal ondergedoken was; men vreesde dat nieuwe oproepingen dit aantal zouden vergroten en de onrust onder de bevolking zouden aanwakkeren. '*Um eine Beruhigung herbeizuführen*'³⁵ werd besloten – op de vergadering waar deze beslissing viel (20 juli), was ook Seyss-Inquart aanwezig – de jaarklassen 1921-1917 niet op te roepen, althans voorlopig niet. De Duitsers hoopten deze, en ook de nog oudere, op andere wijze, nl. via een zgn. vrijstellingsmethode te kunnen verkrijgen.

Het heeft weinig zin, hieraan enige aandacht te schenken, daar deze methode, nauwelijks ingevoerd (voor handel, ambacht, bank - en verzekeringsbedrijf) al spoedig, na twee weken, weer door een andere procedure werd gevolgd, nl. door een registratie van mannen op de grondslag der bedrijven. Het overschakelen naar deze nieuwe vorderingsmethode – hieraan zullen de exorbitante eisen van Sauckel die omstreeks 11 augustus 1943 in Nederland vertoefde, wel niet vreemd zijn geweest – zal ongetwijfeld de activiteit van de *HSV* hebben geremd. Waarschijnlijk is dit mede een oorzaak van het feit dat, vergeleken met de voorafgaande maanden, in augustus veel minder arbeiders naar Duitsland vertrokken. Van mei tot en met juli werden – met inbegrip echter van diegenen die langs de 'gewone' weg waren uitgekamd – resp. uitgezonden: 12.600, 39.300 en 25.100 personen.³⁶ In augustus vertrokken 9300 personen. Dit laatste voor de *HSV* zo slechte resultaat was echter stellig niet door bovenbedoelde omstandigheid alleen bepaald. Ook andere factoren speelden een rol, zoals de groeiende onwil van de bevolking en de toenemende tegenstand van de *betreuende Dienststellen* die in die dagen reeds – dus begin augustus – met een omvangrijke uitbreiding van de *Auftragsverlagerung* rekening hielden en zich ook daarom steeds krachtiger tegen de uitzending van door hen gecontroleerde arbeiders verzetten. Op beide kwesties komen we terug.

Seyss-Inquarts optreden leidde er toe, dat uit de jaarklassen 1924 en 1923 meer personen werden weggevoerd dan aanvankelijk in de bedoeling lag. Elke jaarklasse zou, zoals bekend, 10.000 man voor Duitsland moeten opleveren. In werkelijkheid vertrokken er uit de jaarklassen 1924 en 1923 resp. 22.638 en 16.582. De jaarklasse 1922 bracht in totaal 9.378 personen op, dus nog niet het verlangde quantum.³⁷ De opbrengst

³⁴ *Niederschrift* van de verg. van de *Rübeko* op 2 aug. 1943. ³⁵ Verslag van een bespr. bij Seyss-Inquart op 20 juli 1943. 21 juli 1943. Zie ook *Vermerk van de Bds*, III D 5 1 sept. 1943. ³⁶ Maandschr. CBS, april 1943; mei/juni 1943. ³⁷ *Ergebnisse*, 15 sept. 1943.

van deze drie jaarklassen bedroeg dus in totaal 48.598, oftewel ruim 60% meer dan de aanvankelijke plannen voor die drie jaarklassen behelsden. De tewerkstelling in Duitsland van de andere jaarklassen daarentegen, was tot een volledige mislukking geworden. De terreur uit de dagen van de April-meistaking lagen nog te vers in het geheugen. Vergeleken met de oorspronkelijke schattingen – er zouden in totaal 170.000 man moeten vertrekken – bracht de gehele jaarklassenactie met inbegrip van de resultaten van de jaarklassen 1921 en 1922 ongeveer 30% op.

Reeds eerder wezen wij er op, dat naast de jaarklassenacties de 'gewone' uitkamacties regelmatig moesten worden voortgezet. Uit de ons ter beschikking staande cijfers blijkt dat de *HSV* maandelijks in totaal 35-40.000 man hoopte te verkrijgen.³⁸ Met uitzondering van de maand juni slaagde de *HSV* er echter niet in, dat aantal naar Duitsland uit te zenden

*In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, mei-augustus 1943*³⁹

Maand	Jaarklassen-actie		Jaarklassen-actie en uitkamactie	
	te leveren	geleverd	te leveren	geleverd
mei	30.000	} ± 54.000	35-40.000	12.600
juni	30.000		35-40.000	39.300
juli	30.000		35-40.000	25.100
augustus	30.000		35-40.100	9.300

Uit bovenstaande gegevens blijkt, dat ondanks het respectabel aantal in vier maanden weggevoerde personen – 86.300 man – de *HSV* toch een ernstige tegenslag had te incasseren. Hij had immers gehoopt, niet minder dan 140.000-160.000 arbeidskrachten weg te voeren.

In werkelijkheid bedroeg het aantal aan de Duitse industrie toegevoegde arbeidskrachten ongeveer 90.000 man. In mei 1943 meldden zich ongeveer 3000 studenten die geweigerd hadden, de loyaliteitsverklaring te tekenen maar niet wilden onderduiken. Zij werden in Duitsland tewerkgesteld voor het grootste deel in de bewapeningsbedrijven.⁴⁰

³⁸ Notitie van de *BdS* (III D 5) betr. de arbeidsinzet. 31 aug. 1943. ³⁹ De totaalcijfers zijn ontleend aan de maandschriften van het CBS april, mei/juni, juli/augustus 1943. ⁴⁰ V. d. Leeuw, *O en V*, III, p. 331.

Hoe groot was nu het aantal weigeraars uit de jaarklassen die 'gesloten' weggevoerd moesten worden, dus uit de jaarklassen 1924, 1923 en 1922? Volgens een door de HSV per 15 september afgesloten overzicht – de jaarklassenactie was toen definitief beëindigd – waren er op basis van een jaarklasse van ongeveer 61.000 man, 15.800 personen die zich reeds in eerste instantie niet hadden gemeld. Het aantal dat na oproep niet ter keuring verscheen, bedroeg 15.000 en het aantal dat zich na de keuring niet aan de treinen meldde, was 9.600. In totaal waren er dus volgens deze opgave 40.400 personen die weigerden in Duitsland te gaan werken, oftewel 44% – zo blijkt uit bijgaand overzicht – van het totaal aantal personen, dat na aftrek van vrijstelling, uitstel of andere redenen, voor tewerkstelling in Duitsland in aanmerking kwam. De volgende cijfers hebben dus alleen betrekking op de weigeraars uit de jaarklassenacties en niet op de weigeraars die via de 'gewone' uitkaming voor Duitsland waren aangewezen. Over de omvang van deze laatste groep onderduikers is niets met zekerheid bekend.

Weigeraars uit de jaarklassen 1924, 1923 en 1922, september 1943

Sterkte van de drie jaarklassen		184.000	⁴¹
Niet naar Duitsland vertrokken:			
A. <i>Vrijstellingen, afgekeurden enz.</i>			
1. alleen geschikt voor Nederland	25.700		
2. afgekeurd	5.900		
3. vrijstellingen	29.300		
4. uitstel	30.400	91.300	
		———— (+)	———— (–)
Komen in aanmerking voor Duitsland			92.700
B. <i>Weigeraars</i>			
1. wegblijvers (niet gemeld)	15.800		
2. ter keuring niet verschenen	15.000		
3. niet gemeld bij trein	9.600	40.400	
		———— (+)	———— (–)
Beschikbaar voor Duitsland			52.300
C. <i>Diversen</i>			
1. op 15 sept. '43 nog niet vertrokken	1.200		
2. te bewerken rest	2.500	3.700	
		————	———— (–)
Naar Duitsland vertrokken			48.600 ⁴²

⁴¹ Ontwerpbrief van BdS aan RSHA, 13 dec. 1943. ⁴² *Ergebnisse*, 15 sept. 1943.

Weerstand was er intussen niet alleen van diegenen die door de Duitsers opgeroepen waren. De bezettende macht werd van nog andere kanten bestookt. De illegale pers riep de bevolking op, niet te vertrekken en zo nodig onder te duiken. Daarbij wees *Het Parool* op het spoedige einde van de oorlog en de opzet der Duitsers, in 'opperste nood' het Nederlandse volk 'kapot (te) maken en (te) ontkrachten'.⁴³ In gelijke geest schreef *Vrij Nederland*.⁴⁴ De werkgevers werden intussen aangespoord, de Duitse eisen te saboteren, ondergedoken arbeiders clandestien te werk te stellen en zolang mogelijk loon uit te betalen. 'Het is de minste bijdrage, de gemakkelijkste en goedkoopste, tot de bevrijding van ons vaderland', aldus – niet zonder ironie – de aanbeveling van dit blad.⁴⁵ Ook de ambtenaren werden opgeroepen, hun medewerking aan de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland te weigeren omdat – zoals het illegale *Trouw* o.m. betoogde – 'het aanblijven in het belang der bevolking' tot het uitleveren van die bevolking aan de vijand leidde.⁴⁶ Dit blad hekelde ook scherp diegenen die meenden met een *Ausweis* veilig te zijn. Het deed dit o.m. op de volgende wijze:

De Ausweis van twee kanten

De Nederlander:

Met een *Ausweis* in de hand,
Blijf ik hier in Nederland.

De Duitsers:

Met een *Ausweis* voor heel de natie,
Krijgen wij volledige registratie.

De Nederlander:

'k Heb een *Ausweis*, 'k voel me veilig,
In gezin, huis en land, 't is me zo heilig.

De Duitsers:

Hij heeft een *Ausweis*, wat een klucht,
Hij gaat naar Duitsland, zonder gerucht.

De Nederlander:

Met een *Ausweis*, o, wat een rust,
Werken we (voor de vijand) met lieve lust.

De Duitsers:

Met een *Ausweis* staam'len ze dank,
Ze zijn: *Anmeldungslustig, Anmeldungsfreudig, Anmeldungskrank!*⁴⁷

⁴³ Nr. 54, 28 mei 1943. ⁴⁴ 3e jaargang, nr. 10, 10 juni 1943. ⁴⁵ *Ibid.* 3e jaargang, nr. 12, 30 juli 1943. ⁴⁶ 1e jaargang, nr. 7, 23 juni 1943. ⁴⁷ *Ibid.*

Aanmoedigingen om zich niet te melden kreeg de bevolking ook van Radio Oranje. Via deze zender waren voorheen reeds de ambtenaren verscheidene malen op hun plicht gewezen, de bezetter tegen te werken, zoals in een uitzending op 9 november 1942 waarin o.m. werd gezegd dat zij geen medewerking mochten verlenen 'aan maatregelen voor de nazificering van de scholen, mishandeling van Joden, tewerkstelling van arbeiders in Duitsland en zo vele andere maatregelen, waaromtrent geen twijfel kan bestaan, dat zij alleen de vijand dienen en aan onze zaak afbreuk doen'. Op 19 november 1942 kwam minister-president Gerbrandy op deze kwestie nog eens terug en wees hij de ambtenaren er op, dat zij waren achtergelaten 'om een schild te zijn' voor het Nederlandse volk, om het te beschermen tegen hongersnood en deportatie. Begin februari 1943 herhaalde hij nog eens nadrukkelijk, dat het de plicht was van het personeel in overheidsdienst om alle het Duitse oorlogspotentieel versterkende maatregelen, o.m. door het aantrekken van personen uit Nederland, 'op iedere manier en in alle omstandigheden' tegen te werken of ongedaan te maken. Na de bekendmaking van Christiansen op 29 april inzake de wegvoering van de Nederlandse ex-militairen, kwam Gerbrandy op 3 mei opnieuw voor de microfoon, niet om tot algemeen verzet op te roepen waarvoor het ogenblik z.i. nog niet gekomen was, doch om een dringend beroep te doen op de betrokkenen, aan het Duitse bevel in geen geval gehoor te geven, op de bevolking om 'de voorbestemde slachtoffers' te helpen en op de ambtenaren om de maatregelen van de Duitsers tegen te werken. 'Geen enkele uitzondering op de opdracht tot bemoeilijking en tegenwerking kan..., minder dan ooit in de huidige omstandigheden, worden toegestaan', aldus Gerbrandy. Ongeveer 14 dagen na het bekend maken van de jaarklassenactie riep hij opnieuw de bevolking op tot ongehoorzaamheid aan de bezetter. Eveneens wees hij toen weer de ambtenaren op hun plicht.⁴⁸

Hier dient ook het optreden der kerken te worden genoemd. Op 7 mei 1943 zonden zij de Rijkscommissaris een brief, waarin zij protest aantekenden tegen het oproepen van studenten die geweigerd hadden, de loyaliteitsverklaring te tekenen. Zij namen de studenten in bescherming met de woorden: '...niemand mag gedwongen worden, iets tegen zijn geweten te ondernemen'.⁴⁹ Op 16 mei werd in de Nederlands Hervormde kerken een oproep tot gebed voorgelezen die uitging van de Algemene Synode. Hierin wees de Synode op 'het leed onder de nabestaanden van de slachtoffers' van de Aprilmei-staking, 'de smart der gezinnen' die een studerende zoon moesten missen of waarvan vaders, zonen en broers in de naaste toekomst zouden worden 'opgeëist voor onvrijwillige arbeid in een vorm, waarbij de pijnlijkste gewetensnood' niet werd ontzien.⁵⁰ Eveneens op 16 mei werd van de preekstoel in de Rooms-Katholieke kerken in felle bewoordingen de arbeidsinzet veroordeeld. 'Het is een deportatie op grote schaal',

⁴⁸ Uitzending voor Radio Oranje op 19 mei 1943. ⁴⁹ De navolgende kerken ondertekenden het protest: de N.H. kerk, de R.K. kerk, de Geref. kerken in Nederl., de Geref. kerken in Nederl. in Hersteld Verband, de Chr. Geref. kerk, de Evang. Luth. kerk, de Herst. Evang. Luth. kerk, de Remonstr. Broederschap en de Alg. Doopsgez. Sociëteit. Zie: *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*, samengesteld door Th. Delleman. p. 609. ⁵⁰ *Het verzet der Hervormde kerk*, dl. II door H. C. Touw, p. 144-145.

aldus de herderlijke brief van de Nederlandse bisschoppen, 'zoals de wereld in Christen-tijden niet gekend heeft'. Deze deportatie werd niet alleen een ramp genoemd, doch 'ook een gruwelijk onrecht, in strijd met alle menselijke en goddelijke wetten'. Men mocht niets voor het vaderland doen; men werd zelfs 'onder zware straffen' gedwongen, de 'vijand te helpen'. Hierin vooral lag het onrecht, aldus deze brief, 'dat ons wordt aange-daan en waartegen Wij Onze stem verheffen'.⁵¹

Omstreeks dezelfde tijd (op 12 mei) kwam een instructie aan de Rooms-Katholieke geestelijkheid; zij bevatte richtlijnen, waaruit de ambtenaren van de arbeidsbureaus en de politiebeamten zelf de conclusies moesten trekken die zij naar hun geweten ver-antwoord achtten. De leidinggevende ambtenaren van de arbeidsbureaus – directeuren, onder-directeuren en vakbemiddelaars – moesten, zo luidde de instructie, zich ernstig beraden 'of de te duchten nadelen voor hun persoon en hun gezinnen en het vaderland werkelijk zo groot' waren, 'dat hun medewerking nog gerechtvaardigd' mocht heten.⁵² Het vooruitzicht van ontslag alleen was daarbij geen voldoende reden om de gevraagde medewerking te verlenen; wel de gerechtvaardigde vrees voor concentratiekamp of fusillering.

Op grond van deze formulering zou ongetwijfeld menig twijfelaar zijn aanblijven kunnen rechtvaardigen, daar voor de tegenwerkende ambtenaar opsluiting in een concentratiekamp zeker een reëel gevaar vormde. Daar de instructie er echter van uit-ging dat medewerking per se ongeoorloofd was, hoopte men dat door een weigering in eerste instantie, dus door een verzoek tot ontslag wegens gewetensbezwaren, 'de gewetens' wakker bleven. Dit alles gold ook met betrekking tot de houding van de politie bij het opsporen, arresteren en voorgeleiden van ontduikers van de *Arbeits-einsatz* en van die militairen welke zich niet hadden gemeld. De richtlijnen vermeldden dat de agenten beginnen moesten, de verstrekte opdracht te weigeren. Slechts dreiging met concentratiekamp of fusillering kon reden zijn, de opdracht te aanvaarden.⁵³

De op verschillende wijzen uitgeoefende druk op het personeel der overheidsdiensten bleef – afgezien van hun eigen bereidwilligheid de Duitsers te bestrijden – niet zonder effect. Ambtenaren der arbeidsbureaus verleenden op eigen gezag vrijstellingen,⁵⁴ vervalsten stempels⁵⁵ en veroorzaakten 'een administratieve janboel'.⁵⁶ De mogelijk-heid om uitstel te verlenen werd op verschillende manieren uitgebuit. Zo b.v. aan de landbouwers afkomstig uit een gebied, dat besmet was met mond- en klauwzeer.⁵⁷ Dergelijke activiteiten bleven niet altijd ongemerkt en leidden wel tot een nader onder-zoek. Een op verzoek van de directeur van het arbeidsbureau Leiden (een NSB-er) uitgebracht rapport 'betreffende nakoming der voorschriften, uitgevaardigd op grond der verordening 43/1943 (aanmelding volgens jaarklasse)' luidde als volgt:

'In vele gevallen is volkomen ten onrechte en tegen alle instructies in vrijstelling ver-leend. Zo zijn o.a. vrijgesteld voor de arbeidsinzet in de jaargang 1924: vissers, M.O.-studerenden die een avondcursus bezoeken of onderricht ontvangen van particulieren,

⁵¹ Stokman, *Verzet bisschoppen*, p. 278 e.v. ⁵² *Ibid.*, p. 280. ⁵³ *Ibid.*, p. 281. ⁵⁴ GAB-Leiden in oorl. ⁵⁵ GAB-'s-Gravenhage in oorl. ⁵⁶ GAB-Arnhem in oorl. ⁵⁷ GAB-Dordrecht in oorl.

scholieren die de leeftijdsgrens hebben bereikt en niet deelnemen aan het noodexamen, enz.

Werd iemand tijdelijk vrijgesteld, dan werd deze persoon bij het verstrijken van het tijdstip niet meer opgeroepen, terwijl aan verschillende personen uitstel werd verleend die hierop absoluut geen recht hadden.

Afgekeurden voor Duitsland bleven rustig in hun betrekking en steeds werd verzuimd deze om te zetten in een *Rüstungs*-bedrijf. Ook aan het stellen van plaatsvervangers voor goedgekeurden uit de *Rü*-bedrijven is zo goed als niet gewerkt.

Het is gebleken dat op de meest roekeloze wijze met aanmeldingsformulieren en *Kartei-Karten* is omgesprongen, zodat deze praktisch op alle afdelingen verspreid lagen. Ook ingenomen *Ausweise* lagen her- en derwaarts te slingeren. Men kan aan alles merken dat niet de minste ernst aan deze zaak is besteed zodat gerust van een chaotische toestand gesproken kan worden.

Leiding zowel als personeel bleken niet deskundig te zijn en men heeft gehandeld naar eigen inzicht en steeds verkeerd. Ook werd geconstateerd dat vele personen vrijgesteld werden op sociale gronden zonder dat ook maar een onderzoek naar de omstandigheden was ingesteld. Men nam aan wat betrokkenen opgaven en verleende, zonder raadpleging van superieuren, vrijstelling.

Het was niet mogelijk een serieus onderzoek in te stellen aangezien hiervoor te veel gegevens ontbraken; eensdeels zoek geraakt, anderdeels verspreid over diverse afdelingen, terwijl de kaarten gebrekkig ingevuld zijn'.⁵⁸

Niet alleen op bovenstaande wijzen werden de Duitsers tegengewerkt. Evenals voorheen werden weigeraars gewaarschuwd, wier namen aan de Duitse politie waren opgegeven.⁵⁹ Ook met de geneeskundige keuring werd weer geknoeid – op de meest verschillende manieren. Huisartsen en specialisten die min of meer gefingeerde attesten wilden afgeven, kregen daarbij steun van 'goede' ambtenaren die hun richtlijnen voor de keuring in handen speelden.⁶⁰ Weerstand, krachtige weerstand en dat met succes, werd ook geboden door schoolhoofden, inspecteurs en hoofdinspecteurs van het Lager Onderwijs, die de namen weigerden op te geven van de onderwijzers van de jaarklassen 1924-1917.⁶¹

Verskillende keren kwam ook een goede samenwerking tussen ambtenaren en illegale groepen tot stand. De eersten leverden echte stempels die door de illegaliteit werden nagemaakt en gebruikt. Omgekeerd ontvingen ambtenaren doktersattesten van de illegaliteit en valse blanco *Ausweise*, waarop zij dan weer een 'officiële' handtekening plaatsten.⁶² Van deze samenwerking profiteerden bijv. de jonge mannen uit de jaarklassen 1924-1922, die geen *Ausweis* hadden en nu, getroffen door het *Beschäftigungsverbot*, een bruikbare *Ausweis* konden krijgen.⁶³

Krachtige en onontbeerlijke steun kreeg de bevolking tenslotte van gewapende groe-

⁵⁸ GAB-Leiden in oorl. ⁵⁹ GAB-Rotterdam in oorl. ⁶⁰ GAB-Heerlen in oorl. ⁶¹ *Het onderwijs in Nederland. Verslag over de jaren 1944, 1945 en 1946. II. Bijzonder gedeelte*, p. 562-564. ⁶² Zie uitvoeriger: Bauer p. 183-196. ⁶³ a GAB-Tilburg in oorl. p. 33. b GAB-Heerlen in oorl. p. 19. c GAB-Leeuwarden in oorl. p. 3.

pen uit de illegaliteit; overvallen vonden plaats om de administratie van de arbeidsbureaus weg te halen; zo op 25 juni 1943 in Leeuwarden waar met hulp van een der ambtenaren het belangrijkste deel van de administratie verdween.⁶⁴ Ook door brandstichting, waarbij eveneens soms een ambtenaar van het arbeidsbureau betrokken was, wist de illegaliteit haar doel te bereiken. Alleen reeds in de drie noordelijke provincies, zo schreef Rauter aan Himmler op 10 augustus 1943, waren 'in de laatste tijd' 15 brandstichtingen gepleegd op arbeidsbureaus en bevolkingsregisters.

Inmiddels schiep de voedselvoorziening voor de onderduikers – de Duitsers schatten in augustus hun aantal op ongeveer 60.000⁶⁵ – grote problemen. Maar ook hier wist allengs de illegaliteit hulp te verlenen. In de hierboven genoemde brief van Rauter aan Himmler maakte eerstgenoemde er melding van, dat eveneens 'in de laatste tijd' 16 overvallen waren gepleegd op distributiekantoren en op de transporten van levensmiddelen-bescheiden naar hun filialen. In verband hiermede had Rauter reeds op 4 augustus 1943 bevolen, dat het verblijf in Overijssel, Gelderland, Drente, Groningen en Friesland verboden was aan alle mannen vanaf 16 jaar, die daar niet hun vaste woonplaats of werkkring hadden.⁶⁶ Op diezelfde dag verklaarde Rauter tijdens een (besloten) persconferentie in Den Haag dat de Rijkscommissaris er van had afgezien, nog meer jaarklassen op te roepen, *'weil es nur eine Beunruhigung wäre'*. Maar hij liet er geen twijfel aan bestaan dat het onderduiken niet werd geduld. *'...Wenn etwas befohlen wird, muss die Sache durchgeführt werden, denn jeder Befehl der gegeben ist und nicht durchgeführt wird, kostet Autorität und da kann ich nicht mitmachen.'*

Er was al veel *Autorität* verloren gegaan.

DE JACHT OP DE ONDERDUIKERS

HET 'KONTROLLKOMMANDO'

De strijd tegen de weigeraars en contractbrekers was een strijd die, zo weten wij, reeds vanaf het begin der tewerkstelling in Duitsland werd gevoerd. Op verschillende wijzen had de bezetter gepoogd, deze groep arbeiders in zijn macht te krijgen. De angekondigde straffen bleven niet zonder uitwerking. Toch waren de resultaten niet bevredigend. De Duitsers bleven geconfronteerd met een verschijnsel dat hen voortdurend dwong, meer geperfectioneerde strijdmiddelen te bedenken. Zo werden reeds van februari 1943 af vele besprekingen gevoerd om de uitreiking van een nieuwe distributiestamkaart te gebruiken voor het opsporen van de onderduikers. Langs een omweg probeerde men dus de weigeraars in handen te krijgen. We komen daar nog uitvoerig op terug. Tijdens de jaarklassenactie – de invoering van de nieuwe stamkaart verkeerde toen nog in het stadium van voorbereiding – traden de Duitsers echter directer, openlijker op en werden overal in het land *razzia's* en treincontroles gehouden.

⁶⁴ GAB-Leeuwarden in oorsl. p. 3. ⁶⁵ Notitie van de *BdS* (III D 5) over de stand en problemen van de arbeidsinzet omstreeks eind augustus 1943, 31 aug. 1943. ⁶⁶ *De Telegraaf*, 4 aug. 1943.

Op 18 mei 1943 werd de aanval ingezet met ruim 70 man van het *Kontrollkommando* (bewakingspersoneel) van het 'Arbeitseinsatzlager Erika' te Ommen – een concentratiekamp waar vnl. zwarte handelaren gevangen werden gehouden. De 70 man werden toegevoegd aan de *Fachberater* om bij de opsporing der weigeraars en contractbrekers behulpzaam te zijn⁶⁷ en eind mei 1943 bij de zgn. Vrijwillige Hulppolitie⁶⁸ aangesteld; hiertoe behoorden in het algemeen NSB-ers en SS-ers. In het gebied van elk arbeidsbureau zouden twee à drie van deze lieden opereren. Zij waren niet als politie-ambtenaar beëdigd en hadden ook niet de bevoegdheid proces-verbaal op te maken. Vandaar dat zij, alvorens op te treden, zich bij de burgemeester of de plaatselijke politie-chef moesten melden die, zo was de bedoeling, alle medewerking bij de opsporing en arrestaties moest verlenen, d.w.z. bij alle 'gebeurlijkheden' zo nodig aanwezig zijn om krachtens hun politie-bevoegdheid te kunnen ingrijpen en assistentie te verlenen.⁶⁹ De arrestaties werden door de hulpagenten zelf verricht, doch de plaatselijke politie diende voor opsluiting der gearresteerden en hun transport naar het kamp Erika te zorgen. De hulppolitie zou niet alleen diegenen arresteren die zich niet voor de jaarklassenactie hadden gemeld, doch ook hen die in de laatste vier voorafgaande maanden de dienstverplichting hadden ontboden.⁷⁰

Ongeveer een week na het begin der acties van het *Kontrollkommando* waren ongeveer 130 personen gearresteerd; onder hen schijnen zich vooral contractbrekers te hebben bevonden en personen die reeds bij vroegere acties geweigerd hadden te vertrekken. Daarentegen waren de mogelijkheden voor de opsporing van hen die zich niet voor de jaarklassenactie hadden gemeld, althans voor de Duitsers, minder gunstig. De *Fachberater* beschikten nl. niet over alle gegevens van de in een bepaalde gemeente woonachtige 'meldingsplichtigen', en vele burgemeesters hadden, zo schreven wij, ernstige bezwaren tegen het verstrekken van dergelijke gegevens uit de plaatselijke bevolkingsregisters. Daarenboven werd de opsporing van contractbrekers en vroegere weigeraars nog aanmerkelijk bemoeilijkt door de principiële weigering van verscheidene burgemeesters, vooral van kleinere gemeenten, de vrijwillige hulppolitie de medewerking te verlenen die zij verlangde. 'Wat hier namelijk wordt gevraagd', aldus de burgemeester van Deurne aan Frederiks, 'komt neer op de arrestatie van een naar onze Nederlandse opvattingen geheel onschuldig persoon, terwijl het transport naar Ommen betekent de medewerking aan het brengen in een staat van gevangenschap, die bij de Nederlandse wetgeving in genen dele is voorzien.'⁷¹

Geheel nieuw was een dergelijk verzet allerminst. Reeds in januari 1942 hadden enkele burgemeesters uit de noordelijke provinciën zich bij Frederiks beklaagd over het feit, dat zij op bevel van de *Sicherheitspolizei* contractbrekers moesten arresteren en naar het concentratiekamp in Amersfoort laten overbrengen. Ook tijdens de *Holland-Aktion I* ontstonden om gelijksoortige redenen zeer grote moeilijkheden met enkele burgemees-

⁶⁷ a Dir. Gen. v. d. Pol. aan Frederiks, 27 mei 1943, Arch. Binn. Z. b Circ. van de HSV aan de *Fachberater*, 17 mei 1943. ⁶⁸ Over de instelling en de positie van de Vrijwillige hulppolitie zie VO 57/42.

⁶⁹ Circ. van de Dir. Gen. v. d. Pol. aan 'alle politiegezagdragers', 31 mei 1943, Arch. Binn. Z. ⁷⁰ Circ. van Jütting aan de *Fachberater*, 17 mei 1943. ⁷¹ 27 mei 1943, Arch. Binn. Z.

ters uit Noord-Brabant. Hieraan mogen allereerst enkele korte beschouwingen worden gewijd, daar zij een beeld geven van de pogingen van Frederiks, de burgemeesters in hun verzet te stijven. Het verklaart ook mede, dat later, dus in juni 1943, een aantal burgemeesters, zich gesteund voelende door Frederiks, laatstgenoemde onomwonden en met redenen omkleed mededeelde, in generlei vorm aan de activiteit van de vrijwillige hulp-politie medewerking te kunnen verlenen.

Ongeveer een maand na het begin van de uitkamacties (dus omstreeks april 1942) verzochten verschillende *Fachwerber* uit de provincie Noord-Brabant de burgemeesters van enkele gemeenten om arbeiders die door het arbeidsbureau (bijv. voor keuring) opgeroepen doch niet verschenen waren, door de gemeente-politie 'eventueel onder dwang' naar het arbeidsbureau of bij de *Fachwerber* te brengen.⁷² Ook hadden de burgemeesters van de *Sicherheitspolizei* opdracht gekregen, tegen weigeraars 'polizeilich vorzugehen'.⁷³ Enkele burgemeesters van kleinere gemeenten weigerden dit bevel uit te voeren. Twee van hen, de burgemeesters van Drunen en Oss, dienden hun ontslag in; hun collega's uit Schayk, Alem, Ravenstein, Megen, Geffen, Nuland en Berghem waren solidair doch hadden dit nog niet openlijk laten blijken.⁷⁴ De burgemeester van Drunen werd naar St. Michielsgestel overgebracht; tijdens een verhoor, hem door een ambtenaar van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* afgenomen, verklaarde hij dat de van hem geëiste medewerking aan de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland in strijd was met het volkenrecht.⁷⁵ Frederiks, van deze gang van zaken verwittigd, stelde zich met Rauter in verbinding en verzocht om de Nederlandse politie en de burgemeesters niet in deze kwestie te betrekken. Daarbij beriep hij zich niet op het feit dat de onder bedreiging met gevangenisstraf afgedwongen tewerkstelling in Duitsland in strijd was met de bepalingen van het volkenrecht, doch op de verordening 42/41, op het Eerste Uitvoeringsbesluit en de Beschikking van Verwey van 2 april 1941, volgens welke alleen het departement van Justitie tegen contractbrekers en weigeraars een strafvervolgning kon laten instellen en wel indien Verwey of een door hem aangewezen instantie het verzoek hiertoe had gedaan. Een ingrijpen van de *Sicherheitspolizei* werd hiermede in strijd geacht. Frederiks herinnerde Rauter in dit verband ook aan het in Nederland heersende rechtsbeginsel, dat niemand twee keer voor een zelfde feit kon worden vervolgd;⁷⁶ waarschijnlijk hoopte hij hiermede te bereiken dat de Duitsers van een vervolging hunnerzijds – o.m. door overbrenging naar het concentratiekamp Amersfoort – zouden afzien. De Nederlandse arbeiders zouden dan hoogstens door een vonnis van de Nederlandse rechter, dat in het algemeen licht uitviel, worden getroffen. Frederiks knoopte in dit schrijven aan bij de argumenten die Verwey ongeveer een week tevoren reeds had genoemd in zijn brief aan de *HSV* met betrekking tot de bestraffing van contractbrekers.⁷⁷

Teneinde zijn verzoek aan Rauter meer kracht bij te zetten, wees Frederiks nog op

⁷² *Lagebericht* van de *BdS, Aussenstelle* 's Hertogenbosch, 21 mei 1942. ⁷³ Frederiks aan Rauter, 13 mei 1942. ⁷⁴ Telexbericht van de *BdS, Aussenstelle* 's Hertogenbosch aan de *BdS, Den Haag*, 21 mei 1942. ⁷⁵ Telexbericht van de *BdS, Aussenstelle* 's Hertogenbosch aan de *BdS, Den Haag*, 3 juni 1942. ⁷⁶ Frederiks aan Rauter, 13 mei 1942. ⁷⁷ Verwey aan de *HSV*, 7 mei 1942.

enkele praktische overwegingen. Een ingrijpen van de Nederlandse politie zou, zo schreef hij, een grote opschudding in die kleine gemeenten teweeg brengen. Ook vroeg hij om de burgemeester van Drunen in vrijheid te stellen, te meer daar hij gemerkt had dat verscheidene burgemeesters in verband met deze moeilijkheden hun verzoek om ontslag hadden ingediend.⁷⁸

Rauter antwoordde dat de Nederlandse politie en daarmee ook de burgemeester als hoofd van de politie onder toezicht stond van de Duitse politie en aan haar aanwijzingen gebonden was;⁷⁹ bovendien wees hij er op – en dit was waarschijnlijk bestemd voor hen die zich op het volkenrecht beriepen – dat de VO 42/41 een door de Rijkscommissaris uitgevaardigde verordening was en dus in Nederland rechtskracht had. Om deze redenen verwachtte Rauter, dat Frederiks de burgemeesters in hun functie als hoofd van de gemeente-politie zou instrueren '*in den wenigen Einzelfällen ... einzugreifen*', indien iemand zich aan de dienstverplichting onttrok.⁸⁰

In de regeling, die vervolgens (waarschijnlijk alleen voor Noord-Brabant) tot stand kwam, werd gedeeltelijk aan Frederiks' verzoek voldaan. De burgemeesters werden verplicht, de gemeente-politie te doen optreden voorzover arbeiders zich niet, na van het arbeidsbureau een oproep te hebben ontvangen, hadden gemeld; de *Sicherheitspolizei* was hierbij dus niet betrokken. Daarentegen werd de *Sicherheitspolizei* ingeschakeld wanneer het de opsporing van weigeraars betrof, d.w.z. van diegenen die '*dienstverpflichtet*' waren. In dit geval verleende niet de gemeente-politie maar de rijkspolitie assistentie. Door deze regeling werden de burgemeesters wel in feite van een ernstig gewetensconflict bevrijd, doch werd de moeilijkheid slechts verplaatst naar de instanties van de rijkspolitie die de opdracht hadden uit te voeren. De arbeidersbevolking bleef echter het kind van de rekening omdat – al was de procedure veranderd – de vervolging en bestraffing bleven bestaan.

In mei 1943 kwam, al was het in gewijzigde vorm, bovengenoemde kwestie opnieuw aan de orde; maar ook nu rees verzet. Evenals in 1942 plaatste Frederiks zich achter de weigering der burgemeesters die thans echter vreesden, tevens ingeschakeld te worden bij de arrestaties van krijgsgevangenen die zich niet hadden gemeld en van ouders van ondergedoken studenten. Frederiks wees Seyss-Inquart hierop in een brief van 28 mei 1943 en waarschuwde dat in de nabije toekomst vele burgemeesters hun functie niet langer zouden kunnen uitoefenen, wanneer in deze toestand geen wijziging kwam. En hij voegde hieraan toe dat hij zelf zijn taak niet langer zou kunnen vervullen, wanneer het grootste deel der burgemeesters op eigen verzoek of onvrijwillig zou worden ontslagen.⁸¹ Deze brief geeft nogmaals een indruk van de vaste wil van Frederiks, de burgemeesters te steunen.

Inmiddels had Frederiks ongeveer een week tevoren Schrieke, in diens functie van wnd. directeur-generaal van politie, om opheldering verzocht omtrent het optreden der

⁷⁸ Frederiks aan Rauter, 13 mei 1942. ⁷⁹ Rauter beriep zich hier op VO 3/40 § 5, 1. ⁸⁰ Rauter aan Frederiks, 26 mei 1942. ⁸¹ Frederiks, *Op de bres*, p. 53-54.

hulppolitie.⁸² Uiteraard kon Frederiks zich met de aan deze politie gegeven taak, waaraan de burgemeesters medewerking dienden te verlenen, niet verenigen. Ofschoon niet geheel in overeenstemming met zijn wensen, werd in juli 1943 door Schrieke bepaald dat in de zgn. marechaussee-gemeenten (gemeenten waar de marechaussee de politiediensten uitoefende) de burgemeesters in het algemeen geen onmiddellijke bemoeienis zouden hebben met tot hen gerichte verzoeken om opsporing. Voor recherche-aangelegenheden dienden alle politie-instanties zich te wenden tot de commandanten der marechaussee of tot de gewestelijke politie-president.⁸³ Ten aanzien van de marechaussee-gemeenten had Frederiks – aldus Kan – ‘toch gewonnen’.⁸⁴

Moelijkheden ondervond Frederiks ook van een actie die geleid werd door de gewestelijk politiepresident te Eindhoven, de NSB-er P. J. Kooijmans. In juli 1943 richtte deze, als onderdeel van de gewestelijke recherche-hoofdafdeling, een nieuwe afdeling op, de zgn. preventieve politie. Deze afdeling kreeg tot taak, de maatschappij te ‘zuiveren’ van de zgn. a-socialen, waaronder hij misdadigers (recidivisten), souteneurs, bedelaars, landlopers, zwarte handelaren ‘en ander gespuis’ verstond. Voor de preventieve politie was, om tot arrestatie te kunnen overgaan, reeds de kennis ‘voldoende’, dat de betrokkene gevaarlijk of schadelijk was voor de ‘gemeenschap’.⁸⁵ Na arrestatie volgde overbrenging naar het *Arbeitseinsatzlager* Erika in Ommen. In afwachting van het transport mocht een arrestant, zo nodig, ‘zonder enige formaliteit’ tot een maximum van acht dagen in bewaring worden gehouden.⁸⁶

Enkele weken na de vorming van deze afdeling liet de Procureur-Generaal bij het gerechtshof ‘s-Hertogenbosch, de NSB-er mr. ir. N. J. van Leeuwen, – in die hoedanigheid geen fanatiek partij-man – ‘een waarschuwend geluid’ hiertegen horen. Hem was gebleken, zo berichtte hij de officieren van Justitie in zijn ressort, dat ‘in het wilde weg zonder fatsoenlijke wettelijke grondslag’ opdracht tot arrestatie was gegeven. Niemand mocht in hechtenis genomen worden dan op bevel van de rechter en diegene, die zich niet aan deze regel hield, pleegde het strafbare feit ener wederrechtelijke vrijheidsberoving. Het kwam voor, zo vervolgde hij, dat men het bestaande stelsel van legaliteit probeerde te diskwalificeren. Dit voerde op de duur consequent... tot rechteloosheid, willekeur en zelfs tot de chaos’.⁸⁷

Waarschijnlijk was het de inmenging van deze Procureur-Generaal die de achtergrond vormde van een zekere terugtocht van Kooijmans. Ongeveer een maand later, op 26 augustus, instrueerde hij nl. zijn ‘politiegezagsdragers’ uitdrukkelijk, dat ‘absoluut’ geen politieke overwegingen en persoonlijke vooroordelen bij de arrestatie van de ‘a-socialen’ een rol mochten spelen. Hij voegde daaraan toe – ‘nogmaals met aandrang’ – dat geen lijdens aan besmettelijke ziekten, in het bijzonder geslachtsziekten, op

⁸² Frederiks aan de wnd. Dir. Gen. v. Pol., 22 mei 1943. Arch. Binn. Z. ⁸³ Circ. van de wnd. Dir. Gen. v. Pol. aan alle politie-instanties, 15 juli 1943. Arch. Binn. Z.

⁸⁴ Notitie van Kan voor mr. J. Heusdens, chef van het Bureau Bijzondere Zaken bij het Dep. v. Binn. Z., geen datum. Arch. Binn. Z. ⁸⁵ Circ. van de Gew. Pol. Pres. te Eindhoven aan de (Staats)politiegezagsdragers in het gewest, 5 juli 1943. ⁸⁶ Circ. van de Gew. Pol. Pres. te Eindhoven aan de (Staats)politiegezagsdragers in het gewest, 13 juli 1943. ⁸⁷ Proc. Gen. bij het gerechtshof te ‘s Hertogenbosch aan de off. v. Justitie in zijn ressort, 28 juli 1943.

transport naar Ommen mochten worden gesteld. Dit was nl. geschied. Ongeveer vier à vijf procent van de naar Ommen gestuurde contractbrekers, weigeraars '*und ähnlichen Elementen*' – aldus een Duits bericht – bleken (in juli 1943) geslachtsziek, meestal syphilislijder, te zijn. Niet alleen moesten deze zieken worden teruggestuurd doch het kwam ook 'het politieprestige niet ten goede'.⁸⁸

Toen de Commissaris der Provincie Noord-Brabant Frederiks op de hoogte had gesteld van het optreden van Kooijmans, wendde Frederiks zich tot Schrieke met het verzoek in te grijpen en, voorzover dit nog niet was geschied, Kooijmans er op te wijzen, dat zijn handelingen niet door de beugel konden.⁸⁹ Ongeveer een week later richtte Frederiks zich opnieuw tot Schrieke. De burgemeesters hadden nl. van Kooijmans een lijst met namen ontvangen van personen, die – indien werkloos – behandeld moesten worden als waren het 'a-socialen', d.w.z. zij moesten op transport gesteld worden naar Ommen. De aanvankelijke actie tegen de 'a-socialen' werd dus een openlijke bestrijding van 'werklozen', hetgeen in zeer vele gevallen betekende een optreden tegen contractbrekers en onderduikers. Het kan – gezien de houding van Frederiks in dergelijke gevallen – geen verwondering wekken, dat hij Schrieke verzocht in te grijpen.⁹⁰ In antwoord op zijn verzoek ontving Frederiks de mededeling dat de arrestatie van 'a-sociale elementen' door de Duitse autoriteiten nader geregeld werd.⁹¹ Een der ambtenaren van het departement van Binnenlandse Zaken gaf Frederiks nog de suggestie, zich 'met het oog op de rechtszekerheid van de Nederlandse bevolking' met Rauter over deze aangelegenheid in verbinding te stellen; een desbetreffende brief werd ook ontworpen.⁹² Hierin werd de wenselijkheid geuit, dat Schrieke Kooijmans zou mededelen, zijn aanschrijvingen – in afwachting van de door de Duitse autoriteiten te treffen regeling en de daarmee samenhangende maatregelen – in te trekken. Frederiks was echter niet bereid een dergelijk schrijven aan Rauter te sturen. Hij had 'al genoeg doornachtige zaken' en wenste verschoond te blijven van andere die niet tot zijn terrein behoorden. Wat Verwey met deze groep van personen te maken had, zal in het volgende ter sprake komen.

Inmiddels hadden de Duitsers opnieuw pogingen gedaan, zich vrije toegang tot de bevolkingsregisters te verschaffen. De vrees voor een steeds toenemend aantal onderduikers – de reden ook waarom het *Kontrollkommando* was ingezet – zal hieraan wel niet vreemd zijn geweest. Na het felle gevecht dat reeds om de bevolkingsregisters was gevoerd, was van Frederiks echter weinig medewerking te verwachten. In mei 1943 hadden de Duitsers dan ook ernstige plannen, de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de competentie van het departement van Binnenlandse Zaken te ont-

⁸⁸ GKzbV, *Referat Internationale Organisationen*, aan Eftger, 16 juli 1943. ⁸⁹ Frederiks aan Schrieke, 31 aug. 1943. ⁹⁰ aFrederiks aan Schrieke, 9 sep. 1943. b In Amsterdam werden door de politie ook zgn. a-socialen opgepakt. In de rapporten hieromtrent worden zij echter ook wel aangeduid als 'personen... zonder bepaalde werkzaamheden'. Zie rapport v. d. H.I.P. D.W.S., 7e sectie, 2e Afd. 30.12. 1942. De fungerend Inspecteur van Politie J.V. (in de 7e sectie, 1e Afd.) maakt melding van 'personen waarvan bekend is, dat zij zonder bonafide middel van bestaan zijn of waarvan zulks betwijfeld mag worden.' ⁹¹ Notitie van de wnd. chef BB bestemd voor Frederiks, okt. 1943. ⁹² Ontwerp-schrijven van de wnd. chef BB, okt. 1943.

trekken. Een verordening waarbij deze Rijksinspectie geplaatst zou worden onder het departement van Algemene Zaken – ressorterende onder de NSB-er Schrieke – was reeds omstreeks 20 mei 1943 ontworpen⁹³, maar verder dan een ontwerp kwam het niet. Wel werd, nadat Frederiks niet bereid bleek 'de recalcitrante burgemeesters tot rede te brengen'⁹⁴ opnieuw bedreigd de Rijksinspectie over te hevelen naar het departement van Justitie. Dit laatste deelde Calmeyer Lentz mede. Laatstgenoemde had tegen een dergelijke wijziging, zo schrijft hij in zijn in april 1945 geschreven *Ambtelijke herinneringen*, ernstige bezwaren⁹⁵, en stelde zich daarom met Kan in verbinding. Deze was van het nieuwe conflict – één der vele in de strijd om de bevolkingsregisters – op de hoogte en beloofde Lentz, pogingen in het werk te zullen stellen het dreigend gevaar af te wenden. Na enkele dagen, omstreeks 25 mei 1943, verklaarde Wimmer zich bereid, geen uitvoering te geven aan de overdracht van de Rijksinspectie aan het departement van Justitie, mits in het vervolg de opdrachten tot het verstrekken van gegevens uit de plaatselijke bevolkingsregisters rechtstreeks door het Hoofd van de Rijksinspectie, dus onder uitschakeling van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en de burgemeesters, aan de ambtenaren van de plaatselijke bevolkingsregisters gegeven zouden worden.⁹⁶ Dit besluit was, aldus Calmeyer, uitsluitend door de overweging ingegeven, 'de politieke invloed van de burgemeesters... bij het uitvoeren van opdrachten betreffende de arbeidsinzet uit te schakelen'.⁹⁷ Ofschoon zij verre van aantrekkelijk was, legde het departement van Binnenlandse Zaken zich om twee redenen bij de beslissing der Duitsers neer. In de eerste plaats wilde het niet het risico lopen dat de Rijksinspectie zou worden overgeheveld naar het departement van Justitie waardoor ook NSB-ers – eventueel in de functie van inspecteur en adjunct-inspecteur – de gemeentelijke bevolkingsregisters, waar vaak met de persoonskaarten werd geknoeid, zouden kunnen controleren. In de tweede plaats zou onder de nieuwe regeling, waarbij de Rijksinspectie dus onder het departement van Binnenlandse Zaken bleef ressorteren, de gang van zaken aan de plaatselijke bevolkingsregisters in het algemeen dezelfde blijven, daar het voor de bevolkingsambtenaar in de kleine gemeenten praktisch onmogelijk was, buiten de wil van de burgemeester gegevens te verstrekken.⁹⁸

De Verordening die bovengenoemde wijzigingen regelde, werd op 16 juni 1943 afgekondigd (VO 53/43). Hij was door de Rijkscommissaris ondertekend. Ruim een week later, op 25 juni 1943, volgde namens het Hoofd van de Rijksinspectie een uitvoeringsbeschikking op de verordening. Hierbij werd o.m. bepaald, dat aan de *Fachberater* en de aan de arbeidsbureaus verbonden hulpagenten van politie terstond en bij voorrang inlichtingen uit de bevolkingsregisters moesten worden verstrekt. Deze personen kregen ook toegang tot het gemeentelijk bevolkingsregister, indien zij bij wijze van steekproef de inzage van een persoonskaart verlangden; dezelfde faciliteit moest worden

⁹³ VO... über die Einwohnermelderegister. Vorentwurf A, 20 mei 1943. ⁹⁴ 'Ambtelijke herinneringen', door J. L. Lentz, 29 apr. 1945, p. 56-59. ⁹⁵ *Ibid.*, p. 57. ⁹⁶ *Ibid.*, p. 58. ⁹⁷ Calmeyer aan Wimmer, 10 juni 1943. ⁹⁸ Verklaring van mr. J. M. Kan tijdens de zitting van het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag i.z. de strafzaak tegen J. L. Lentz, 18 mrt. 1947.

verleend indien aan het verzoek tot inlichtingen niet terstond kon worden voldaan, doordat het aantal te verstrekken gegevens te groot was.⁹⁹

In het algemeen bleken de verordening en de uitvoeringsbeschikking in de praktijk weinig effect te sorteren, niet in het minst door de vastberadenheid waarmee de 'goede' bevolkingsambtenaren wisten te saboteren.¹⁰⁰ Desondanks bleven er toch vele moeilijkheden en gewetensbezwaren bij de burgemeesters bestaan. Zodoende wendden velen van hen zich om inlichtingen tot de Rijksinspectie. Meermalen verwees Lentz de burgemeesters naar het departement van Binnenlandse Zaken, doch hiermede waren de moeilijkheden niet van de baan, daar dit departement de burgemeesters weer naar het Hoofd van de Rijksinspectie terug verwees die immers de uitvoeringsbeschikking op de VO 53/43 had uitgevaardigd. Het Hoofd van de Rijksinspectie was hierover verre van tevreden en stuurde Frederiks nu een brief waaruit zijn ongenoegen wel ondubbelzinnig bleek.¹⁰¹ Doch de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken was niet te vermurwen. Het 'ligt... niet op mijn weg' – aldus Frederiks in zijn antwoord – 'U van voorlichting te dienen'. Naar zijn mening behoorde Lentz te weten, dat de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland onder Verwey ressorteerde en hij, Frederiks, de uitzending van overheidspersoneel 'met hand en tand' tot een minimum trachtte te beperken daar hij, zoals de Duitsers bekend was, ernstige bezwaren tegen deze arbeidsinzet had.¹⁰²

Het betrekkelijk gering aantal leden van de vrijwillige hulppolitie was niet bij machte de vele contractbrekers en, na de afkondiging van de jaarklassenacties, vooral de vele weigeraars op te sporen. Van de zijde van de *Generalkommissar zbV* werd Rauter dan ook verzocht, razzia's uit te voeren en diegenen op te pakken die tot de jaarklasse 1924 behoorden en niet in het bezit waren van een *Ausweis*.¹⁰³ Een week later gaf Rauter hiertoe opdracht. De razzia's zouden echter niet alleen tegen de onderduikers van de jaarklasse 1924 maar van 1 augustus 1943 af ook tegen hen gericht zijn die in 1923 geboren waren. Tevens moest gelet worden op ondergedoken Joden, politiepersoneel en studenten, alsmede op niet-aangegeven radiotoestellen. Verder diende elke week, zo gelastte Rauter verder, de *Grüne Polizei* een razzia te houden om de naleving der verordeningen betreffende de arbeidsinzet te controleren, dit 'mit Rücksicht auf die Erhaltung der staatlichen Autorität'.¹⁰⁴

In de daarop volgende maanden volgde een intensieve jacht op de onderduikers. Pleinen, markten, voetbalterreinen, café's en andere plaatsen waar de Duitsers onderduikers verwachtten, werden onveilig. Ook 's nachts trok de *Grüne Polizei* er op uit, zoals in Arnhem in augustus 1943. De *Fachberater* L. Küntzel speelde daarbij een belangrijke rol. Deze 'en de zenuwlijder Ringk' (assistent-*Fachberater*) – aldus een

⁹⁹ *Officiële Bekendmakingen* 1943. 0 t/m VIII. 60. Nr. 11689, en Nr. 11725 (1.21). Uitgave van de Vereniging voor Nederlandse Gemeenten. ¹⁰⁰ Verklaring van mr. J. M. Kan. Strafzaak zitting Lentz. Idem verklaringen van J. A. J. F. Roelin en mr. J. W. M. Reuser, beiden ambtenaren bij de Rijksinspectie tijdens de bezettingstijd. ¹⁰¹ 20 juli 1943. Arch. Binn. Z. ¹⁰² 27 juli 1943. Arch. Binn. Z. ¹⁰³ Eftger aan Rauter, 7 juli 1943. ¹⁰⁴ Rauter aan de *BdS* en de *BdO*, 15 juli 1943.

na-oorlogs verslag van het arbeidsbureau Arnhem¹⁰⁵ – 'dreven de *jahrgangsweise Erfassung* tot het uiterste'. 'De ambtenaren' zo vervolgt het verslag, 'zetten zij onder zware druk. Zij zouden ze doen werken, dat zij *'Blut schwitzen'*. Küntzel dreigt hen allen rug aan rug te binden en in de Eusebiusgracht te smijten, voor zover zij hem niet lijken. Hij slaat er één de bril van het gezicht en als iets niet klopt, buldert hij, dat het hele bureau door hoorbaar is. Om zijn dreigementen nog indrukwekkender te maken, legt hij zijn revolver op zijn bureau zo nu en dan. Zelf neemt hij het initiatief tot het doen houden van *razzia's*. De marechaussee, de politie, *KK-Männer*, *Arbeitseinsatzpolizei* en de *SD*, alles moet er aan te pas komen, om de ongelukkige onderduikers en contractbrekers het leven zuur te maken. In Arnhem worden 's nachts de deuren ingetrapt, schietpartijen bij nacht, en zondags bij kerkuitgang komen voor, dank zij de terreur van Küntzel. In een augustusnacht laat hij een bataljon *Grüne Polizei* op de stad los, op zijn verzoek door de *Beauftragte für die Provinz Gelderland* ter beschikking gesteld. 350 adressen krijgen ze van hem mee. 24 personen worden gearresteerd. Wee de gevatten, die voor *Herr Küntzel* gebracht worden. 'Vught *oder* Amersfoort' is dan het alternatief.'

Ons is niet bekend, ook niet bij benadering, hoeveel weigeraars en contractbrekers in handen van de Vrijwillige Hulppolitie en de Duitse politie vielen en naar de kampen in Amersfoort en Ommen werden gebracht. Vast staat, dat Harster, de *BdS*, over de resultaten niet tevreden was.¹⁰⁶ Maar er was dan ook een intensieve tegenwerking van 'goede' burgemeesters, politiemannen en ambtenaren van de arbeidsbureaus die, zoals we reeds schreven, bekend maakten dat *razzia's* zouden plaats vinden – indien men dit althans tevoren wist –, onderduikers waarschuwden of op andere wijze hielpen. Hiervan mogen nog enkele voorbeelden volgen.

Bij op 6 september 1943 door de *Grüne Polizei* op grote schaal in de stad Utrecht en omgeving uitgevoerde huiszoekingen – de Duitsers noemden het een '*Gross-Aktion*' – bleek van de 405 door het arbeidsbureau Utrecht opgegeven weigeraars ongeveer de helft reeds geruime tijd in Duitsland werkzaam te zijn. Ongeveer 25-30% waren '*tatsächlich Untergetauchten*'; 28 personen, t.w. 4½% van het totaal, werden gearresteerd; van deze groep moesten enkele dagen later nog 8 personen worden vrijgelaten daar het arbeidsbureau inmiddels voor vrijstellingspapieren had gezorgd. Het verstrekken van dergelijke papieren voor gearresteerde weigeraars vond echter niet alleen in Utrecht plaats. Zo werden in Amsterdam, nadat bij een *Ausweiskontrolle* in het Stadion op 22 augustus 1943 30 personen waren opgepakt, vijf dagen later weer 17 personen losgelaten, daar het arbeidsbureau inmiddels de nodige vrijstellingspapieren kon overleggen. Ditzelfde geschiedde na *razzia's* in Noord-Holland. Soms moest wel eens 90% der gearresteerde weigeraars worden vrijgelaten.¹⁰⁷

Het kan weinig verwondering wekken, dat Harster de doelmatigheid van een Duits politie-ingrijpen in twijfel trok, tenzij eerst een zuivering onder de ambtenaren van de

¹⁰⁵ In het citaat wordt van *Arbeitseinsatzpolizei* gesproken. Deze werd in april 1944 opgericht en ook wel '*Arbeitskontrolldienst*' genoemd. Zie Hfd. IX, p. 400 e.v. ¹⁰⁶ *BdS* aan *HSV* 16 sep. 1943.

¹⁰⁷ *Ibid.*

arbeidsbureaus had plaats gevonden. De resultaten van de *razzia's* en de huiszoekingen stonden immers niet in verhouding tot het groot aantal leden van de *Grüne Polizei* dat voor dergelijke acties beschikbaar moest worden gesteld. Om al deze redenen weigerde hij midden september 1943, in het vervolg toestemming te geven tot het houden van door de Duitse politie uit te voeren acties in de provincies Noord-Holland en Utrecht, indien niet eerst de toestand aan de arbeidsbureaus was gewijzigd. In het bijzonder beval hij de leider van de *HSV* aan, de kartotheken te controleren en deskundig te laten bijwerken.¹⁰⁸

Van de zijde der *HSV* trachtte men de verwijten te ontzenuwen die Harster tot de arbeidsbureaus had gericht. Bevreemdend is het niet, daar deze Nederlandse organen onder het voortdurend toezicht stonden van de *Fachberater*, ambtenaren dus van de *HSV*. Volgens laatstgenoemde instantie waren in het bijzonder de Nederlandse politie en de onbetrouwbare huisgenoten van de weigeraars – deze gaven weer valse inlichtingen – oorzaak van de slechte resultaten der huiszoekingen. Het besluit, de Duitse politie niet meer op grote schaal in de provincies Noord-Holland en Utrecht te laten optreden, achtte de *HSV* dan ook '*nicht tragbar*', daar in beide provincies veelal zich slechts 10% meldde van het aantal personen dat voor een transport was ingedeeld. Daarom verzocht hij, de gegeven order weer in te trekken. Dit verzoek werd niet ingewilligd. In januari 1944 deelde de *BdS* de *HSV* mede – wij lopen hier op ons verhaal vooruit – dat '*grössere Festnahmeaktionen*' voorlopig niet meer zouden plaats vinden.¹⁰⁹ Dit betekende intussen niet dat zij, die zich aan de tewerkstelling in Duitsland hadden onttrokken, nu ook veiliger waren. Dit zal nog blijken als later de oprichting van de *Arbeitseinsatzpolizei* ter sprake komt.

HET ARBEITSEINSAATZLAGER 'ERIKA' IN OMMEN

Verwey's medewerking aan de bestrijding van contractbrekers en weigeraars was de consequentie van het door hem gevoerde beleid. Dit bleek niet alleen – zo brengen wij in herinnering – uit zijn bereidheid, strafkampen in te richten, doch ook uit zijn in september 1941 tot de secretaris-generaal van het departement van Justitie gericht verzoek, de parketten een rondschriven te doen toekomen waarin op een spoediger bestraffing zou worden aangedrongen van hen die in strijd handelden met de bepalingen van de VO 42/41 of van de ter uitvoering hiervan gegeven voorschriften. Al golden evenwel voor Verwey geen principiële bezwaren tegen het opleggen van dergelijke straffen, met een optreden van Duitse zijde – nl. arrestatie door de Duitse politie en overbrenging naar het concentratiekamp Amersfoort – kon hij zich moeilijk verenigen; hij was, zo schreven wij reeds eerder, van mening dat op grond van de VO 42/41 uitsluitend het departement van Justitie een strafvervolging kon laten instellen en wel, indien daartoe door hem of

¹⁰⁸ *BdS* aan *HSV* 16 sep. 1943. ¹⁰⁹ a *Inspektion I* van de *HSV* aan de leiding van de *HSV*, 2 nov. 1943. b *HSV* aan *Höherer SS- und Polizeiführer*, 16 nov. 1943. c *BdS* aan *HSV*, 11 jan. 1944.

een door hem aangewezen instantie opdracht was verstrekt. Dit standpunt wezen de Duitsers van de hand. Kort en bondig antwoordde de *HSV* in mei 1942 dat de *Polizei* haar eigen algemene taken had.

Tegen het einde van dat jaar kwam deze kwestie opnieuw aan de orde, doch in andere vorm. Het uitgangspunt was toen niet de bestraffing van contractbrekers en weigeraars maar de beperkte mogelijkheid van de Nederlandse politie op doeltreffende wijze tegen de zgn. a-socialen te kunnen optreden. (Wat men in dit verband onder deze terecht veel omstreden onkritisch gebruikte verzamelnaam verstond, zal nog in concreto blijken.) In de voorafgaande maanden was nl. gebleken dat de Nederlandse politie niet over de nodige bevoegdheden beschikte om deze personen die op grond van de VO 42/41 verplicht waren tewerkgesteld in een onder het departement van Sociale Zaken ressorterend strafkamp, naar dat kamp terug te voeren indien zij daaruit waren ontvlucht. De nationaal-socialistische hoofdcommissaris van politie te 's-Gravenhage, mr. Hamer, vestigde hierop in augustus 1942 de aandacht van het departement van Justitie en was zo voortvarend, een verordening te ontwerpen waarin zijn partijgenoot de secretaris-generaal van Justitie, de bevoegdheid zou krijgen een bevel te geven tot opneming in of ontslag uit een strafkamp – dit alles op voordracht van het hoofd van de plaatselijke politie en na overleg met de directeur van het arbeidsbureau.¹¹⁰ Het departement van Justitie had echter blijkbaar weinig belangstelling want het gaf deze zaak 'ter verdere behandeling' aan de hoofdcommissaris van politie terug.¹¹¹

Intussen – de datum is ons niet bekend – was, tijdens een vergadering met de *HSV*, aan een ambtenaar van het departement van Sociale Zaken het voorstel overhandigd dat de hoofdcommissaris van politie uit Den Haag aan de secretaris-generaal van Justitie had gedaan.¹¹² In tegenstelling tot het departement van Justitie had Verwey geen bezwaar deze materie in behandeling te nemen, daar hij van de hem geboden gelegenheid gebruik hoopte te maken, thans definitief de Nederlandse rechter in te schakelen en het niet te controleren optreden van de *Sicherheitspolizei* te verhinderen. Dit mag men o.i. wel afleiden uit een brief van 19 januari 1943 van Verwey aan de *HSV*¹¹³, waarin een voorstel was vervat dat hij het departement van Justitie zou voorleggen. Dit voorstel zou, indien verwezenlijkt, in het algemeen een straffere toepassing van de VO 42/41 mogelijk maken. Waarschijnlijk meende Verwey op deze wijze de *HSV* aan zijn zijde te kunnen krijgen.

In het aan deze instantie gerichte schrijven somde Verwey allereerst enkele tekortkomingen in de bestaande verordening op. Hij wees op het feit dat volgens artikel 1 van de VO 42/41, bewoners van het bezette Nederlandse gebied weliswaar gedwongen konden worden, voor een bepaalde tijd op een hun aangewezen plaats diensten te verrichten, maar niet verplicht buiten de werkuren op een bepaalde plaats, bijv. in een

¹¹⁰ Hoofdc. v. Pol. te 's-Gravenhage aan de secr. gen. v.h. dep. v. Just., 10 aug. 1942. ¹¹¹ Bijlage II op het eerste ontwerp van de verordening 'über die Zusammenfassung von arbeitsscheuen Personen in Zwangsarbeitslagern', 2 febr. 1943. ¹¹² Mededeling van mr. C. M. J. van Hoeve, 23 sept. 1957. ¹¹³ a zie ook: Verwey aan de *HSV*, 16 dec. 1942. b Med. van mr. C. M. J. van Hoeve, 23 sept. 1957.

arbeidskamp, te verblijven. Verwey had hier dus de Nederlandse strafkampen op het oog. Verder vestigde hij er de aandacht op, dat de bedreiging met zes maanden gevangenisstraf noch afschrikwekkend noch opvoedend werkte voor 'arbeidsschuwenden' of 'a-socialen'. En tenslotte was naar zijn mening de strafprocedure te tijdrovend. Deze zou z.i. 'zeer verkort' kunnen worden wanneer handelingen, in strijd met de verordening, in het vervolg niet meer als misdrijven maar als overtredingen werden beschouwd. In dit geval zou ook onder toepassing van art. 434 van het Wetboek van Strafrecht en door wijziging van de VO 42/41 '*Aufnahme in ein staatliches Arbeitshaus*' voor de duur van ten hoogste drie jaar mogelijk zijn.¹¹⁴ Bovendien, zo gaf Verwey nog te kennen, verliep ook te veel tijd tussen het uitspreken van het vonnis en het voltrekken van de straf. Om al deze redenen wenste hij een 'door de staat' in te richten en te onderhouden '*Arbeitslager*' en wilde hij de Nederlandse rechter de bevoegdheid verlenen om op verzoek van de secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken door enkele beschikking de opname in een dergelijk *Lager* te bevelen. Deze bepaling zou van toepassing zijn op de 'arbeidsschuwe werklozen zonder voldoende bestaansmiddelen', wanneer zij door bedelarij, landloperij of 'onsociaal gedrag' '*die gute Ordnung*' verstoorde of de bepalingen van de verordening op de dienstverplichting hadden overtreden. Nadat door het departement van Sociale Zaken de betrokkene zou zijn gehoord en vervolgens een verzoek tot plaatsing in een strafkamp gedaan, zou een beroep op de uitspraak van de rechter – deze zou wel de bevoegdheid hebben, getuigen te horen – niet meer mogelijk zijn. Op deze wijze hoopte Verwey de naar zijn gevoelen tijdrovende procedure te kunnen uitschakelen en de afschrikwekkende werking van de strafbepaling te versterken.

Blijkens het bovenstaande zouden Verwey's voorstellen tegen de 'a-socialen' zijn gericht, uit zijn formuleringen valt echter slechts zeer ten dele af te leiden wat hieronder dient te worden verstaan. Wat immers waren 'arbeidsschuwe werklozen zonder voldoende bestaansmiddelen' die zich 'onsociaal' gedroegen? En wat was nu eigenlijk '*die gute Ordnung*'? Achter al deze voor velerlei uitleg vatbare woorden school, naar onze mening, in werkelijkheid een aanval op de weigeraars. Dit blijkt wel uit dezelfde brief aan de *HSV* waarin Verwey met betrekking tot de strafprocedure en de hoogte van de straf o.m. opmerkt, dat deze '*Schwierigkeiten... sich bei jeder Dienstverpflichtung darbieten (können), wenn der Betreffende sich weigert dieser Folge zu leisten.*'

Het voorstel van Verwey was overigens tot mislukken gedoemd. De Duitsers beoogden immers de onwillige arbeiders en de 'arbeidsschuwe elementen' op gevoeliger wijze te treffen dan door plaatsing in Nederlandse strafkampen. Tegen de inrichting van *Arbeitslager* hadden zij natuurlijk geen bezwaar, maar deze zouden, zo antwoordde de *HSV*, onder Duitse leiding staan. Ook de financiële administratie zou door Duitsers worden gevoerd; het departement van Sociale Zaken diende echter voor de gelden te zorgen. Verwey kreeg dan ook opdracht, de nodige stappen te doen bij de secretaris-generaal van Financiën, de NSB-er mr. M. M. Rost van Tonningen. Verder werd van

¹¹⁴ Verwey aan de *HSV*, 16 dec. 1942.

Verwey verlangd, 'een verordening betreffende de inrichting van arbeidskampen voor weigeraars' te ontwerpen. De *HSV* deelde nog mede dat het kamp in Ommen zou zijn gevestigd.¹¹⁵

Het *Arbeitseinsatzlager* 'Erika' te Ommen was in juni 1942 wegens een tekort aan gevangenisruimte in gebruik genomen en aanvankelijk bestemd voor diegenen die wegens economische delicten (zwarte handel, zwart slachten) waren veroordeeld. Later werden er ook andere gedetineerden heen gezonden. De leiding was in handen van een zekere Dr. W. Schwier, sinds 1931 nazi-propagandist en later verbonden aan een instituut waar jonge Duitsers tot een nationaal-socialistische elite werden gedruild. Nadat in de herfst van 1942 de in het kamp heersende wantoestanden bekend waren geworden en vervolgens van de zijde der rechterlijke macht hiertegen was geprotesteerd, besliste de Rijkscommissaris in mei 1943, dat het kamp door alle Nederlandse gevangenen moest zijn verlaten: het hield op, een verblijfplaats te zijn van gevangenen die door de Nederlandse rechter waren veroordeeld. In die maand fungeerde het *Arbeitseinsatzlager* 'Erika' nog als doorgangskamp naar Duitsland voor de studenten die geweigerd hadden de loyaliteitsverklaring te tekenen.¹¹⁶

Aanvankelijk bestond er tussen Rauter en Schmidt onenigheid over de vraag of de weigeraars naar Ommen dan wel naar Amersfoort zouden worden gestuurd. Schmidt wenste overbrenging naar Ommen, Rauter naar Amersfoort. Eind maart deed Eftger Schmidt toen de suggestie, de zaak niet te lang te rekken en de Rijkscommissaris te laten beslissen. 'In ieder geval', zo adviseerde hij, 'moet er nu iets worden gedaan. Wij hebben nu honderden gevallen van weigeraars, contractbrekers enz., iedere dag. In tijden van strijd kan men niet vragen, wie wat doet, maar de hoofdzaak is, dat iets gedaan wordt, om een bestaand kwaad uit de weg te ruimen.'¹¹⁷ Tenslotte werd bepaald, dat het kamp Ommen een *Lager* van de Rijkscommissaris zou worden.

Naar aanleiding van het verzoek van de *HSV*, een verordening te ontwerpen, stelde Verwey tegen het einde van april '43 zich met de secretaris-generaal van het departement van Justitie in verbinding teneinde in gemeenschappelijk overleg de voorbereidingen hiertoe te treffen. Naar Verwey's opvatting zou de verordening mede door Schrieke moeten worden ondertekend. Als bijdrage voor de toekomstige discussie stuurde Verwey een afschrift van zijn brief van 19 januari 1943 aan de *HSV* en een van het antwoord van de *HSV*,¹¹⁸ twee brieven dus welker inhoud in feite aan elkaar tegenstrijdig waren. Verwey's brief immers beoogde o.m. de inrichting van een Nederlands kamp onder Nederlandse leiding¹¹⁹, de brief van de *HSV* sprak van een kamp onder Duitse leiding. Al spoedig bleek dat Schrieke liever niet bij het overleg betrokken wenste te worden. In zijn antwoord van 10 mei 1943 gaf hij te verstaan dat voor een eventuele mede-ondertekening van een dergelijke verordening zijnerzijds niet voldoende grond aanwezig was en dat Verwey's voorstel, plaatsing in een 'arbeidskamp' door de rechterlijke

¹¹⁵ *HSV* aan Verwey, 19 apr. 1943. ¹¹⁶ Rapport inzake: het strafgevangenkamp 'Erika' te Ommen. (Afkort: Rapport i.z. Ommen). Bureau Contact van het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging. ¹¹⁷ Notitie van Eftger aan Schmidt, 30 mrt. 1943. ¹¹⁸ Verwey aan Schrieke, 22 april 1943. ¹¹⁹ Aant. van een onderhoud van mr. H. J. Woltjer (Dep. v. Just.) met Verwey, 3 mei 1943.

macht te doen bevelen, noch wenselijk noch mogelijk was; niet wenselijk, daar de tewerkstelling in een dergelijk kamp niet als straf doch als 'paedagogische maatregel' was bedoeld en de lastgeving tot plaatsing dus niet tot de competentie van de rechter behoorde; niet mogelijk, omdat een dergelijke lastgeving 'bijzondere vertrouwdheid' vereiste met arbeidskwesties waarover de rechterlijke macht niet beschikte.

Overtuigend waren deze argumenten niet; naar alle waarschijnlijkheid was Schrieke's standpunt echter mede¹²⁰ bepaald door de vrees, nogmaals te worden betrokken bij een zaak, waarover reeds zoveel deining was ontstaan. Wij herinneren in dit verband aan de in het kamp 'Erika' heersende wantoestanden en aan het daaropvolgende protest van de rechterlijke macht in de vorm van een nota die de presidenten der rechtbanken van Amsterdam en Rotterdam in februari 1943 aan een vertegenwoordiger van Wimmer hadden overhandigd.¹²¹ Hierin werd de vraag opgeworpen of de rechterlijke macht en het Openbaar Ministerie nog langer konden medewerken aan het opleggen van straffen welke uitvoering de bedoelde straf verre overschreed; men nam het standpunt in, dat slechts door opheffing van dit kamp of een directe controle daarop door de Nederlandse Justitie, aan de bestaande bezwaren kon worden tegemoetgekomen.¹²²

In het zo juist gesignaleerde, afwijzende standpunt van Schrieke ten aanzien van Verwey kwam geen wijziging. Hij bleek niet bereid zich in kwesties te mengen die de inrichting en de financiering van het kamp betroffen, alsmede de 'berechting' en eventuele plaatsing van de onwillige arbeiders of andere groepen personen. Aanvankelijk meende Verwey zijn ontslag te moeten indienen als het departement van Justitie de verantwoordelijkheid niet zou willen aanvaarden en, zoals inmiddels ook van Duitse zijde was geëist, de directeurs van de arbeidsbureaus de personen zouden moeten aanwijzen die in het kamp zouden worden ondergebracht. Verwey verzette zich tegen dit laatste aangezien 'aan een zodanige vrijheidsbeperking niet een uitspraak van de Gewestelijke Arbeidsbureaus, doch van de gerechtelijke autoriteiten' ten grondslag zou moeten liggen. Het ging niet aan, 'het odium van de plaatsing in het kamp op de Gewestelijke Arbeidsbureaus te leggen'.¹²³

Ondanks het afwijzend antwoord van Schrieke zou het niet tot aftreden van Verwey komen. Schmidt beloofde hem nl. dat er ander bewakingspersoneel in Ommen zou komen zodat het kamp 'weer een goede naam' zou krijgen.¹²⁴ Verder stemde hij er mee in, dat het onderbrengen van de 'onderduikers en *Vertragsbrüchige*'¹²⁵ in het kamp 'Erika' niet meer in opdracht van de directeurs der arbeidsbureaus zou geschieden,

¹²⁰ Zo schreef hij o.a.: 'Het departement van Justitie is trouwens bij vroegere soortgelijke plaatsingen ook nimmer ingeschakeld geweest'. Schrieke dacht daarbij aan de plaatsing in strafkampen van contractbrekers. Schrieke aan Verwey, 10 mei 1943. ¹²¹ a Deze vertegenwoordiger van Wimmer was het hoofd van de *Hauptabteilung Justiz*, Dr. W. Seiffert. b Wimmer, de *GKfVJ*, werd door Seyss-Inquart belast met de opperste leiding van dit kamp. Schwier ontving zijn instructies dus van Wimmer.

¹²² a Het protest had ook betrekking op de behandeling van gestrafte Nederlanders in de strafgevangenis Wolfenbüttel, *Aussenstelle Heerte (Lager 35 für niederl. Justizgefangene)* en in het tuchthuis Siegburg. b Wij volgen hier de tekst van het 'rapp. inz. Ommen'.

¹²³ Not. SSGG. 6 mei 1943. ¹²⁴ Notitie van Verwey bestemd voor RAB(AB), 10 mei 1943. ¹²⁵ Notitie van Verwey, bestemd voor RAB(AB) en W., 20 mei 1943.

doch dat dit een zaak zou zijn van het departement van Justitie. Verwey was hierover zeer verheugd.¹²⁶

Op grond van deze toezeggingen bleek Verwey zich meer en meer te verzoenen met het feit dat het kamp Ommen een kamp van de Rijkscommissaris zou zijn. Indien dan nog bovendien dit *Arbeitslager* gebruikt zou worden 'om twijfelgevallen t.a.v. keuring tot helderheid te brengen' (d.w.z. om arbeiders die de keuring hadden gesaboteerd, vast te houden) zou het volgens Verwey 'nog meer een *Einsatzlager*' worden dan wanneer er 'alleen onderduikers en *Vertragsbrüchige*' werden ondergebracht. 'In beginsel' was er 'dan moeilijk bezwaar tegen te maken', dat de kosten van het kamp voor rekening van het departement van Sociale Zaken zou komen, zo schreef hij Knetsch. In dit geval diende de toestand in het kamp echter van dien aard te zijn, dat zijn 'naam er aan verbonden (kon) worden'. Maar dan werd het ook zaak, dat personen 'met een ernstig strafregister' (Verwey had hier de leden van het *Kontrollkommando* op het oog) uit het personeel verwijderd werden. 'Daar dient dus op aan te worden gedrongen', aldus Verwey.¹²⁷

Om de buitenwereld nu niet de indruk te geven dat de directeuren der arbeidsbureaus gerechtelijk ingrepen, stelde hij de *HSV* voor, het kamp 'Erika' in twee afdelingen te splitsen, t.w. in een strafdokkamp en een doorgangs- en bemiddelingskamp. Het eerste zou door het departement van Justitie, het tweede door Sociale Zaken worden gefinancierd. Het doorgangs- en bemiddelingskamp zou worden geleid door een ambtenaar van de *HSV* die zou samenwerken met door Verwey aan te wijzen personeel van de arbeidsbureaus. Door deze samenwerking, zo liet hij weten, '*scheint mir dann ein rascher Deutschlandeinsatz vom Vermittlungs- und Durchgangslager Ommen aus, gewährleistet zu sein, der mir wegen des grossen Mangels an Arbeitskräften als erstes Gebot erscheint.*'¹²⁸

De verwachtingen van Verwey bleken te hoog gespannen. Schrieke wees zijn voorstel van de hand; deze wilde 'er niets meer mee te doen hebben'.¹²⁹ Ook de Duitsers verwierpen zijn plannen. Het lokaas van een '*raschen Deutschlandeinsatz*' maakte te weinig indruk. Het kamp bleef onder de leiding van Schwier; aanwerven, aanstellen en ontslag van personeel geschiedde door hem, hij bepaalde er de sterkte van en stelde de hoogte van de salarissen vast. Slechts tot twee concessies waren de Duitsers bereid; zo zou een Nederlands ambtenaar de financiële controle uitoefenen op de door het departement van Sociale Zaken voor het kamp verstrekte gelden – dit bleef dus gehandhaafd –; een andere ambtenaar zou toezicht houden op de naar het kamp gestuurde personen. Laatstgenoemde had o.m. tot taak te controleren wie, zo verklaarde Knetsch na de oorlog, 'om allerlei duistere redenen' waren opgepakt en naar Ommen gestuurd. Inderdaad gelukte het, volgens hem, een aantal personen weer in vrijheid te doen stellen.¹³⁰

Het kamp 'Erika' werd ongeveer een half jaar, van mei-juni 1943 af, voor de doel-

¹²⁶ De wnd. SG van SZ aan de *HSV*, 11 juni 1943. ¹²⁷ Notitie van Verwey, bestemd voor RAB(AB), 5 juni 1943. ¹²⁸ De wnd. SG van SZ aan de *HSV*, 11 juni 1943. ¹²⁹ Notitie van Verwey bestemd voor RAB(AB), 19 juni 1943. ¹³⁰ a Verwey aan de secr. gen. v.h. dep. v. Fin., 19 aug. 1943. b Verhoor Knetsch, 31 okt. 1946. PRA.

einden gebruikt die hierboven in het kort zijn geschetst. De contractbrekers en weigeraars werden gewoonlijk op aanwijzing van de *Fachberater* door het *Kontrollkommando* gearresteerd en naar het kamp overgebracht. Daar bleven ze meestal vier tot acht weken, werden intussen gekeurd en afhankelijk van de uitslag van deze keuring in Duitsland of in de bewapeningsindustrie in Nederland te werk gesteld. De zgn. a-socialen werden voor onbepaalde tijd in het kamp vastgehouden; dit werd afhankelijk gesteld van hun gedrag. Zij werden door de Duitse politie gearresteerd, nadat de Nederlandse politie de namen had opgegeven.¹³¹ Het totale aantal contractbrekers, weigeraars en 'a-socialen' – gegevens hieromtrent ontbreken – schijnt niet zo groot te zijn geweest.

Ofschoon gemiddeld 500 gevangenen konden worden opgenomen, waren er in augustus 1943 195 personen die door niet minder dan 200 man werden bewaakt.¹³² Het is onwaarschijnlijk dat in de daaropvolgende maand nog veel contractbrekers, weigeraars of 'a-socialen' naar het kamp werden afgevoerd, want korte tijd later werd besloten, het weer een andere bestemming te geven. Op 15 september deelde de *HSV* Verwey mede, dat het kamp binnenkort niet meer voor 'kwesties van de arbeidsinzet en de a-socialen' ter beschikking zou staan.¹³³ De vraag was nu, wat met de zgn. a-socialen moest gebeuren. De contractbrekers en weigeraars vormden immers geen probleem meer voor de Duitsers, want deze werden omstreeks die tijd weer direct naar het concentratiekamp Amersfoort gebracht.¹³⁴ Ten aanzien van de in het kamp aanwezige 'a-socialen' was de *HSV* van mening, dat deze niet in vrijheid konden worden gesteld. Daarom kreeg Verwey opdracht, met het departement van Justitie te overleggen, of zij naar het kamp 'It Petgat' (ressortend onder het departement van Sociale Zaken) of de Rijkswerkinrichting te Veenhuizen (ressortend onder het departement van Justitie) moesten worden overgeplaatst. Tevens zou Verwey, nogmaals in overleg met het departement van Justitie, overwegen of de registratie en de verzorging van de 'a-socialen' door zijn departement, door het departement van Justitie of door beide zouden geschieden.¹³⁵ Aan dit overleg mogen wij – daar het de afwikkeling van 'das ominöse Lager'¹³⁶ Ommen betreft – thans onze aandacht besteden.

Een week later antwoordde Verwey de *HSV* dat 'It Petgat' en andere kampen voor 'a-socialen' geheel bezet waren. Hij stelde nu het kamp 'Beenderibben' bij Vollenhoven voor, waar alle 'a-socialen' uit Ommen ondergebracht konden worden en tewerkgesteld aan belangrijke cultuur-technische werken. Zou dit voorstel worden aanvaard, dan zou hun echter eerst de dienstverplichting voor het werk aldaar worden opgelegd.

¹³¹ a Verwey aan de secr. gen. v.h. dep. v. Fin. 19 aug. 1943. b Verwey aan de *HSV*, 30 sept. 1943. c 'Op initiatief van de politie in de grote steden heeft men hen' (de 'a-socialen', RvO) 'opgespoord...'. Verslag S.Z. 1943, p. 51. ¹³² a *Vermerk* van de afd. III D 5 v.d. *BdS*, 11 aug. 1943. b Volgens de bij het Nederlandse Rode Kruis berustende gegevens van de *Fachberater* aan het GAB-Amersfoort zijn van oktober 1943 tot april 1944 ongeveer 4300 gevangenen van Amersfoort naar werk in Duitsland op transport gesteld. Het aantal uit de gevangenis te Haaren getransporteerden – ook daar waren wel contractbrekers en weigeraars opgesloten – is ons niet bekend. ¹³³ *Aktennotiz* van de *HSV* voor Verwey, 15 sept. 1943. ¹³⁴ a Verwey aan de *HSV*, 30 sept. 1943. b *Circ.* van Knetsch aan Dir. GAB, 20 nov. 1943. ¹³⁵ *Aktennotiz* van de *HSV*, 15 sept. 1943. ¹³⁶ *Vermerk* v.d. afd. III D 5 van de *BdS*, 11 aug. 1943.

Met het departement van Justitie zou hij overleggen, een verordening te ontwerpen waardoor het eenvoudiger zou worden, de 'a-socialen' in arbeidskampen (dus ressorterende onder het departement van Sociale Zaken) onder te brengen.¹³⁷ De moeilijkheid bestond hierin, zo brengen wij in herinnering, dat VO 42/41 geen bevoegdheid gaf, dienstverplichte personen aan een bepaalde verblijfplaats te binden. Hierover was reeds eerder met het departement van Justitie overleg gepleegd, doch tot concrete voorstellen was men nog steeds niet gekomen. Daarom stelde Verwey Schrieke nu voor, dat enkele ambtenaren van beide departementen een ontwerp-verordening over deze materie zouden samenstellen. Als vertegenwoordigers van zijn departement noemde Verwey Knetsch en Van Hoeve, ambtenaar bij de afdeling Arbeidsbemiddeling van het Rijksarbeidsbureau.¹³⁸ Knetsch had Verwey gevraagd, zelf in de te vormen commissie zitting te mogen nemen. Gezien de vroegere ervaringen met het departement van Justitie, zo schreef hij Verwey, moest er iemand zijn, 'die wat harder weet op te stuwten. Ik stel er daarom wel prijs op zelf er bij te zijn...'.¹³⁹ Door zijn vertegenwoordiging in de commissie hoopte Knetsch gedaan te krijgen dat de Nederlandse politie de bevoegdheid zou worden verleend, de zgn. a-socialen te arresteren en te brengen naar een onder het departement van Sociale Zaken ressorterend kamp. Op deze wijze hoopte hij dus een einde te maken aan de bestaande toestand waarbij deze groep personen door de Duitse politie werd gearresteerd – na een daartoe door de Nederlandse politie opgegeven reden voor de arrestatie – en vervolgens naar het kamp 'Erika' werd gebracht.¹⁴⁰

De medewerking, die Verwey nog steeds van het departement van Justitie hoopte te verkrijgen, werd opnieuw geweigerd. Naar de opvatting van Schrieke berustte de verantwoordelijkheid voor de met betrekking tot het kamp 'Erika' te nemen maatregelen uitsluitend bij het departement van Sociale Zaken. Dit impliceerde dat Schrieke ook geen deelgenoot van Verwey wenste te zijn bij de afwikkeling van het kamp. Daarom wenste de secretaris-generaal van het departement van Justitie geen gemeenschappelijke opdracht aan de ambtenaren van beide departementen te verlenen. Natuurlijk mochten Knetsch en Van Hoeve wel op het departement van Justitie 'komen spreken', doch van de zijde van de afdeling wetgeving zou 'alleen raad' gegeven worden in wetstechnische kwesties.¹⁴¹

Verwey was over deze reactie zeer verwonderd. Blijkbaar, zo veronderstelde hij, was

¹³⁷ a Verwey aan de HSV, 22 sept. 1943. b In het jaarverslag van het Dep. v. S.Z. over 1943 wordt slechts vermeld dat 'a-sociale elementen' in kampen ondergebracht werden in Blesdijke, St. Johannissa en Hoogeveen. p. 51. ¹³⁸ Verwey aan Schrieke, 20 sept. 1943. ¹³⁹ Notitie van Knetsch voor Verwey, 18 sept. 1943 Knetsch schreef: '...gezien de ervaring... met de besprekingen tussen Justitie, Werkverruiming en ons...'. Inderdaad schijnt ook de Rijksdienst voor de Werkverruiming niet veel belangstelling voor de inrichting van het kamp Erika te hebben gehad. Zo verklaarde de directeur van de Rijksdienst voor de Werkverruiming tijdens een vergadering op 24 mei 1943, 'dat, aangenomen dat de Duitse politie de leiding van het kamp zou behouden, de verzorging door de Rijksdienst tot zeer moeilijke consequenties zou leiden. Bovendien beschikt de Rijksdienst niet over een reserve aan kamppersoneel en dit te minder nu deze Dienst 28% van het kamppersoneel door krijgsgevangenschap verliest'. Notulen van de derde verg. v.d. directie van de Rijksdienst voor de Werkverruiming met vertegenw. v.h. RAB, 24 mei 1943. ¹⁴⁰ a Notitie van Knetsch voor Verwey, 18 sept. 1943. b Notitie van Knetsch op brief van Schrieke aan Verwey, 6 juli 1943. ¹⁴¹ Schrieke aan Verwey, 2 okt. 1943.

er een misverstand. Daarom wees hij er in zijn antwoord aan Schrieke uitdrukkelijk op, dat in zijn vorige brief de positie van de 'geplaatsten' in het kamp Ommen niet aan de orde was gesteld; zijn verzoek om medewerking had slechts betrekking op de vraag, hoe mogelijk kon worden gemaakt, 'a-socialen' te dwingen op een bepaalde plaats, d.w.z. in een kamp, verblijf te houden. De directeuren der arbeidsbureaus, zo voegde Verwey er voor alle duidelijkheid nog aan toe, hadden een dergelijke bevoegdheid niet. Verwey was ook niet van plan, hun deze te geven. Dit ging hem 'te ver' en daarom wenste hij de organen van het departement van Justitie in te schakelen. Zijn voorstel, zo deelde hij Schrieke mede, behelsde niet anders dan een bespreking over deze laatste kwestie en had tot doel om zo mogelijk tot een gemeenschappelijk voorstel hieromtrent te komen. 'Ik begrijp niet goed', zo eindigde Verwey zijn brief, 'wat daar tegen kan zijn...'.¹⁴²

Na al dit aandringen antwoordde Schrieke tenslotte, bijna zes weken later overigens, dat er geen bezwaar bestond tegen een bespreking tussen de ambtenaren van beide departementen over het door Verwey genoemde onderwerp.¹⁴³ Voor zover ons bekend kwam dit contact echter nooit tot stand. In elk geval: een verordening in de door Verwey bedoelde zin werd niet afgekondigd.

In het voorafgaande werden de belangrijkste facetten van de jaarklassenactie belicht. Ongeveer 170.000 man zouden naar de *Kriegs- und Rüstungswirtschaft* in Duitsland moeten worden overgeheveld. Ondanks alle maatregelen van de bezetter leverde de nieuwe vorderingsmethode echter niet die resultaten op die Sauckel en in het bijzonder de *HSV* ervan hadden verwacht. Het verzet van de bevolking was toegenomen; niet alleen de arbeiders, maar ook andere groepen werden immers door de Duitsers aangewezen. Ook de tegenwerking van de ambtenaren nam hand over hand toe. Ongetwijfeld veroorzaakten het inhouden der distributiebescheiden – we komen hier nog uitvoeriger op terug – en de uitgevoerde *razzia's* vele moeilijkheden voor hen die niet vertrekken wilden, maar een algemene registratie van personen tussen 18 en 35 jaar was mislukt. Vandaar de voortgezette pogingen der Duitsers – ongeveer sedert herfst 1943 – een andere, voor hun doeleinden betere registratie door te voeren. Deze nieuwe registratie, vergezeld van andere acties, alsmede de problemen die zij voor bevolking en illegaliteit opriepen, zullen wij in hoofdstuk IX behandelen waar de periode van herfst 1943 tot Dolle Dinsdag ter sprake zal komen.

Het aantal personen, dat uit de jaarklassen 1924, 1923 en 1922 vrijstelling of uitstel van uitzending verkreeg, bedroeg 60.000. Al mogen wij gevoelig aannemen, dat met het verstrekken van vrijstellingen werd geknoeid, een feit is dat de jaarklassenactie mede mislukte door de tegenwerking der *betreuende Dienststellen*. Deze tegenwerking was niet van incidentele, niet van plaatselijke aard. Ook Speer, verantwoordelijk voor de bewapeningsindustrie in geheel bezet Europa, verzette zich tegen de exorbitante eisen van Sauckel. De tegenstellingen tussen beide nazi-leiders bereikten hun hoogtepunt eind 1943–begin 1944, in de periode dus, waarin de Duitse legers op alle fronten

¹⁴² Verwey aan Schrieke, 1 dec. 1943. ¹⁴³ Schrieke aan Verwey, 12 jan. 1944. Arch. dep. v. Just.

steeds meer werden teruggedreven en een invasie aan de westkust van Europa elk moment kon worden verwacht. Aan deze onderlinge strijd die tot juli 1944 voortduurde, zullen wij thans allereerst onze aandacht wijden, daar zij de betrekkelijk geringe macht van de *HSV* in deze periode zal verklaren.

HOOFDSTUK VIII

DE STRIJD TUSSEN SAUCKEL EN SPEER

Aan het einde van de maand juni 1943 maakte Sauckel de balans op van de resultaten die in het laatste halfjaar op het gebied van de arbeidsinzet waren bereikt. De taken die hij in deze periode had te vervullen, waren zeer talrijk geweest. Hij moest zorgen voor de vervanging van de in militaire dienst opgeroepen Duitse arbeiders, van diegenen die door ouderdom, ziekte en dood voor de *Kriegswirtschaft* verloren waren gegaan, alsmede van die buitenlandse arbeiders die legaal of illegaal waren vertrokken. Maar bovendien moesten nog nieuwe arbeidskrachten gezocht worden voor de uitbreiding van de bewapeningsindustrie. Dit alles schiep problemen die Sauckel niet onbekend waren: reeds eerder was hij voor taken van soortgelijke aard geplaagd. Ondanks de nodige strubbelingen was hij er toen in geslaagd zijn opdrachten uit te voeren, vooral ook daar de bezette gebieden over een groot reservoir aan arbeidskrachten beschikten. In de loop van de tijd waren de moeilijkheden echter steeds toegenomen. Niet alleen was na de uitkammings op grote schaal, de reserve in de bezette gebieden '*weitgehendst erschöpft*', maar door de *Verlagerung* van opdrachten was ook daar een grotere vraag naar arbeiders, in het bijzonder naar vakarbeiders, ontstaan. En tenslotte bleek Sauckel, dat – gestimuleerd door de overwinningen van de geallieerden en wat hij noemde de '*feindliche Hetz- und Lügenpropaganda*' – de bereidheid van de bevolkingen in de bezette gebieden om in Duitsland te gaan werken, zeer gering werd.

Niettemin wist hij in het eerste halfjaar van 1943 door de tewerkstelling van 1.055.000 nieuwe buitenlandse arbeiders – w.o. 65.000 krijgsgevangenen – en door maatregelen in Duitsland zelf (aanmeldingsplicht, uitkaming, sluiting van bedrijven, scholing en omscholing) aan de grotere behoeften van de *Kriegswirtschaft* in belangrijke mate te voldoen. De voor de militaire dienst opgeroepen Duitse arbeiders (750.000 man) werden vervangen, de fluctuaties-verschijnselen (ouderdom, ziekte enz.) opgeheven en daarenboven werd nog het totaal aantal in industrie, landbouw en verkeer in Duitsland werkzame personen met 1.800.000 arbeidskrachten opgevoerd – van 26.935.000 in januari 1943 tot 28.750.000 in juni 1943.¹

¹ a *Bericht des GBA über die Aufgaben und Ergebnisse auf dem Gebiet des Arbeitseinsatzes vom 1. Januar bis 30 Juni*, 30 juni 1943. b Behalve de 750.000 arbeiders werden in die tijd nog 150.000 zelfstandigen onder de wapenen geroepen. c Volgens *D. Ind. i. Kr.* (p. 139) waren per 31 mei 1943 in landbouw, industrie en verkeer 28.191.000 personen werkzaam en per 31 mei 1942, 27.115.000, een toename dus van 1.076.000. De activiteiten van Sauckel waren dus niet zonder resultaat geweest.

In Duitsland tewerkgestelde buitenlandse arbeiders, april 1943-juni 1943

	Aantal
<i>A. Uit 'bevriende' landen</i>	
Italië	10.000
Hongarije	900
Slowakije	33.000
Kroatië	9.300
Bulgarije	3.500
Spanje	1.000
Denemarken	13.090
 <i>B. Uit de bezette gebieden en Schutzgebiete</i>	
<i>Ostgebiete</i>	291.214
Frankrijk (zonder Noord-Frankrijk)	266.331
België	127.187
Nederland	86.135
<i>Generalgouvernement</i>	102.324
<i>Warthegau</i>	15.726
<i>Protektorat</i>	30.947
 <i>C. Krijgsgevangenen</i>	
	65.012
Totaal	1.055.666 ²

Toch was de situatie niet zo gunstig als uit Sauckel's gegevens zou kunnen worden afgeleid. Het Duitse leger telde begin juni 1943 11.2 miljoen man. Sedert mei 1939 waren tot einde mei 1943 9.8 miljoen man onder de wapenen geroepen. Weliswaar was in dezelfde periode het aantal buitenlandse arbeiders, met inbegrip van de krijgsgevangenen, met 6 miljoen tot 6.3 miljoen gestegen, doch vergeleken met mei 1939 was het totaal aantal in Duitsland werkende arbeidskrachten (Duitsers en niet-Duitsers tezamen) met niet minder dan 2.8 miljoen personen gedaald, nl. van 39.4 miljoen tot 36.6 miljoen.

Deze voor de Duitse oorlogvoering zo ongunstige ontwikkeling gold niet alleen voor het Duitse bedrijfsleven in zijn geheel (waarop bovenstaande cijfers betrekking hebben) maar eveneens voor enkele belangrijke bedrijfstakken, zoals de industrie, ambacht- en energiebedrijven, de landbouw en het verkeer. In deze bedrijfstakken tezamen waren eind 1939 29.860.000 personen werkzaam. Eind mei 1943 echter 28.190.000, een vermindering dus met ruim 1.600.000 man.

² De door Sauckel gebruikte begrippen '*befreundete Länder*' en '*Schutzgebiete*' zijn niet in overeenstemming met de inhoud, die men daar toentertijd in Duitsland aan gaf.

De personeelsbezetting in de industrie alleen geeft een ander beeld. Daar vond geen daling plaats; van een stijging kon echter nauwelijks gesproken worden; in mei 1939 werkten er 10.945.000 en in mei 1943, 10.998.000.

*Aantallen arbeidskrachten en gemobiliseerde soldaten in Duitsland,
mei 1939–september 1944*

in miljoenen

	Duitse arb. krachten m.	arb. krachten vr.	krachten tot.	Buitenl. arbeiders en krijgsgév.	Wehrmacht opgeroepen	Gecumuleerde verliezen	actieve omvang	Tot. aant. Duitsers in leger en bedrijfsleven	Tot. aant. arbeiders (Duitsers, buitenl. arb. en krijgsgév.) in bedrijfsleven	Tot. aant. Duitsers, buitenl. arb. en krijgsgév. in leger en bedrijfsleven
1939 eind mei	24.5	14.6	39.1	0.3	1.4	—	1.4	40.5	39.4	40.8
1940 „ „	20.4	14.4	34.8	1.2	5.7	0.1	5.6	40.5	36.0	41.6
1941 „ „	19.0	14.1	33.1	3.0	7.4	0.2	7.2	40.5	36.1	43.3
1942 „ „	16.9	14.4	31.3	4.2	9.4	0.8	8.6	40.7	35.5	44.1
1943 „ „	15.5	14.8	30.3	6.3	11.2	1.7	9.5	41.5	36.6	46.1
1944 „ „	14.2	14.8	29.0	7.1	12.4	3.3	9.1	41.4	36.1	45.2
1944 „ sep.	13.5	14.9	28.4	7.5	13.0	3.9	9.1	41.4	35.9	45.0

Ondanks krachtig doorgevoerde rationalisatie⁴ hield de grote vraag naar arbeiders aan en bleef daarmede de druk van het bedrijfsleven op Sauckel bestaan.⁵ Bij zijn pogingen, de verschillende bedrijfstakken, en in het bijzonder de *Kriegswirtschaft*, van arbeiders te voorzien, stiet hij in de komende maanden echter op steeds grotere moeilijkheden. Zo b.v. bij de opperbevelhebbers van de *Heeresgruppen* in de Sovjet-Unie die de krijgsgévangenen niet wilden afstaan daar zij deze zelf nodig hadden; één van hen wenste zelfs, dat Sauckel hem bovendien nog 49.000 man zou leveren.⁶ Een andere moeilijkheid vormde het toenemend verzet. Op verschillende wijzen wisten in West-Europa arbeiders zich aan de uitzending te onttrekken en omstreeks augustus 1943 daalde de bereidheid om naar Duitsland te vertrekken 'auf ein Minimum herab'.⁷ Verder was, maar vooral in de Sovjet-Unie, de activiteit der 'Partisanen und Banden' sterk toegenomen. Indien deze zou kunnen worden bedwongen, zouden, zo verwachtte

³ *D. Ind. i. Kr.*, p. 139. ⁴ *Ibid.*, p. 79. ⁵ a Notitie van een bespreking op 28 mei 1943 bij de chef van het *Allgemeines Heeresamt (Chef AHA)*. b Verslag van een vergadering over de arbeidsinzet te Berlijn, 20 aug. 1943. ⁶ *Vermerk* van een bespreking in het *Führerhauptquartier* op 27 juli 1943.

⁷ Verslag v.d. vergadering van de *Zentrale Planung* (afg.: Verg. Z.P.) op 1 maart 1944. De geciteerde woorden zijn afkomstig van Kehrl en hebben betrekking op de maanden juli-augustus.

Sauckel, minstens 1 miljoen waardevolle arbeidskrachten ter beschikking komen.⁸

Moelijkheden ondervond Sauckel ook van Speer. Laatstgenoemde kon niet dulden dat arbeiders, bevreesd voor de acties van Sauckel, de voor de *Kriegswirtschaft* werkende fabrieken verlieten en onderdoken. Hiertegen moest Speer zich nog om andere redenen verzetten. Niet alleen moesten er nog meer wapens en andere voor de Duitse oorlogvoering belangrijke goederen worden vervaardigd, maar bovendien was het dringend nodig – en dat vanwege het gevaar der geallieerde bombardementen op Duitsland –, een zo groot mogelijke spreiding in de produktie tot stand te brengen.⁹ Dergelijke factoren vormden de achtergrond voor de veranderingen die zich sedert de zomer en herfst van 1943 in het karakter van de *Auftragsverlagerung* voltrokken en die het eerst in Frankrijk tot uiting kwamen.

Aanvankelijk werden daar – en dat gold ook voor de andere bezette gebieden – in beginsel slechts die opdrachten 'verlagert', die voor de bewapening van het grootste belang waren en in Duitsland door het tekort aan industriële capaciteit niet konden worden uitgevoerd. Hierin wenste Speer nu een grondige wijziging te brengen. In het vervolg, zo was zijn wens, zou de industrie in de bezette gebieden ook die produkten moeten vervaardigen waarvoor in Duitsland wel voldoende industriële capaciteit aanwezig was.¹⁰ Alles wat in de bezette gebieden kon worden gemaakt, moest daar worden geproduceerd¹¹ en bedrijven die wegens een tekort aan kolen, elektrische energie en ijzer stilstonden, weer opengesteld, nadat de produktie hiervan was verhoogd.¹² Op deze wijze zou niet alleen een aanmerkelijke steun gegeven worden aan de Duitse grondstoffenpositie (de Duitse ijzerproduktie b.v. was aan de grens harer capaciteit¹³) maar zouden tevens Duitse arbeiders voor andere dringende taken beschikbaar komen. Speer was zich intussen wel bewust, dat een dergelijke uitbreiding van de *Auftragsverlagerung*, dus een grotere inschakeling van de buitenlandse arbeiders voor de Duitse belangen, slechts mogelijk zou zijn als de rust in de bedrijven zou terugkeren, dus de vrees, toch op zekere dag naar Duitsland te worden uitgezonden, opgeheven. Daarom was hij wel genoodzaakt, de in de bezette gebieden voor de *Kriegswirtschaft* werkende bedrijven tot *Schutzbetriebe* (*Sperrbetriebe*) te verklaren, d.w.z. tegen de acties van Sauckel te beschermen. Door middel van aanplakbiljetten in de fabrieken werd nu – althans in Frankrijk – bekendgemaakt, dat zij die in een *Schutzbetrieb* werkten, niet naar Duitsland zouden worden uitgezonden.¹⁴ Het gevolg was, dat er weer een zekere trek van arbeiders naar deze bedrijven ontstond. De bedrijven werden de zuigpompen – en dat was ook in overeenstemming met de bedoelingen van Speer –¹⁵ die elke geschikte arbeidskracht aan de Duitse bewapeningsindustrie dienstbaar moest maken.

Tijdens de besprekingen, die tussen Speer en een vertegenwoordiger van de Vichy-regering over deze belangrijke materie werden gevoerd (16-18 september 1943) stelde Speer Sauckel van zijn voornemen op de hoogte.¹⁶ Deze, zich het grote belang van de

⁸ Sauckel aan Lammers, 13 juni 1943. ⁹ Speer aan Hitler, 5 april 1944. ¹⁰ Verg. *Z.P.*, 1 mrt. 1944.

¹¹ *Erlaß über die Auftragsverlagerung in die besetzten Westgebiete* van 3 dec. 1943, opgenomen in het tweemaandelijks verslag van de *ZAST*, september en oktober 1943. ¹² Verg. *Z.P.*, 1 mrt. 1944.

¹³ *Ibid.* ¹⁴ Speer aan Hitler, 5 april 1944. ¹⁵ Verg. *Z.P.*, 1 mrt. 1944. ¹⁶ *Ibid.*

Auftragsverlagerung bewust, verklaarde zich bereid mede te werken. Natuurlijk hoopte hij op andere wijze toch aan zijn trekken te kunnen komen. In de zomer van 1943 had een onderzoek, door Hildebrandt ingesteld, hem tot de overtuiging gebracht, dat de Franse middel- en kleinbedrijven – volgens Sauckel bestond 80 % van de Franse industrie uit kleinbedrijven – niet alleen 1 miljoen man voor de *Kriegswirtschaft* in Frankrijk konden leveren, maar bovendien nog 1 miljoen voor Duitsland.¹⁷ Van dit laatste kwam echter bitter weinig terecht.¹⁸ Sauckels moeilijkheden namen nog toe, doordat in de loop der volgende maanden vele bedrijven – en naar zijn mening te vele – tot *Schutzbetrieb* werden verklaard.¹⁹

Sedert de herfst van 1943 was de arbeidsinzet, naar de woorden van Sauckel, in zeer sterke mate 'zerschlagen'. Deze ongunstige toestand verklaarde hij uit de in Frankrijk, België en Nederland circulerende geruchten dat door de uitbreiding van de *Auftragsverlagerung* een uitzending van arbeiders niet meer nodig was. Het aantal nieuwe buitenlandse arbeiders dat in Duitsland werd tewerkgesteld, nam gestaag af zodat een vervanging van de in militaire dienst opgeroepen Duitsers en het herstel van de normale fluctuatie nauwelijks of niet meer mogelijk bleek. Hoe zeer ook overtuigd van de noodzaak, de energiebronnen van de bezette gebieden te gebruiken – tegen het volslagen negeren van de taken die hij moest uitvoeren, verzette hij zich. Overal, zowel in de West- als in de Oost-Europese bezette gebieden trachtte hij toch nog arbeidskrachten te verzamelen. Maar zonder veel succes. De Duitse instanties in het westen kwalificeerden hem als een nar die tegen alle redelijkheid en verstand in rondreisde om arbeiders te krijgen. En in het oosten – deze gebieden waren een bepaalde tijd voor Sauckel 'gesperrt' – moest hij voor elke man hard vechten. Het gevolg van dit alles was tenslotte, dat tegen het einde van het jaar, het aantal in industrie, landbouw en verkeerswezen werkende personen beneden het niveau van september 1943 daalde.²⁰

Onder deze omstandigheden vond op 4 januari 1944 in het *Führerhauptquartier* een bespreking plaats over de personeelsvoorziening in het Duitse bedrijfsleven. De daar door Hitler aan Sauckel gegeven opdracht, in het jaar 1944 4.050.000 nieuwe arbeidskrachten in Duitsland tewerk te stellen, nl. 1.500.000 voor de vervanging van opgeroepen soldaten, 1.000.000 voor de normale fluctuatie, 1.300.000 voor de uitbreiding van de bewapeningsindustrie en 250.000 man voor speciale *Führer*-opdrachten (nl. voor de uitvoering van speciale bouwwerken voor de luchtbescherming) was nauwelijks te vervullen, daar deze arbeiders overwegend uit de bezette gebieden gehaald moesten worden en Hitler niet bereid was, Sauckel daarvoor bijzondere faciliteiten te verlenen. Zo werd hem de toegang tot de bewapenings- en de toeleveringsbedrijven van Speer geweigerd evenals de volmachten 'à la Staline', waar hij Hitler om vroeg. Sauckel's betoog dat hij, met een grotere macht bekleed, nog 1 miljoen vrouwen zou kunnen leveren, werd door Hitler zelfs afgewezen. 'Unsere deutsche, hochbeinige, schmale Frauen', zo zei Hitler, waren niet te vergelijken met de "kurzstampfete' primitive und gesunde

¹⁷ Verg. Z.P., 1 mrt. 1944. ¹⁸ *Ibid.* ¹⁹ Sauckel aan Hitler, 17 mrt. 1944. ²⁰ Verg. Z.P., 1 mrt. 1944.

*Russinen...*²¹ Sauckel kreeg slechts verlof, de vrouwen tot een 'vrijwillige eredienst' op te roepen. Maar veel verwachtte hij daar niet van. Inderdaad leverde deze actie slechts weinig op. Begin juli 1944 hadden zich na Sauckel's oproep van 17 februari 1944 slechts 62.000 vrouwen gemeld; en hiervan waren toen 52.000 in het arbeidsproces geplaatst.²²

In de maanden volgend op de vergadering van 4 januari 1944 deed Sauckel zijn uiterste best, de voor de gestelde termijnen benodigde arbeiders te verkrijgen. Van vrijwel alle instanties moest hij echter vernemen, dat het politie-apparaat niet de macht bezat, de onwillige arbeiders tot vertrek naar Duitsland te dwingen of zelfs ook maar op te sporen. Bovendien waren in 1943 'meerdere dozijnen' hogere ambtenaren van de arbeidsbureaus (collaborateurs) doodgeschoten. Om deze redenen nam Sauckel voorbereidende maatregelen tot het instellen van speciale corpsen, de zgn. *Arbeitseinsatz-executiven*, die onder bescherming van de *Höhere SS- und Polizeiführer* stonden. In Nederland begon – zoals we nog zullen zien – dit corps onder de naam *Arbeitskontroll-dienst* in april 1944 zijn werk.

Nog op andere wijze probeerde Sauckel de benodigde arbeiders te verkrijgen. Zo trachtte hij op ouderwetse wijze arbeiders te ronselen. Een staf van goed betaalde Franse en Italiaanse agenten – mannen en vrouwen – trok er op uit, '*auf Menschenfang*', zo noemde Sauckel dit, om arbeiders onder het gebruik van alcohol over te halen voor Duitsland te tekenen.²³ Sauckel zat in die dagen zo zeer in het nauw, dat hij een openlijke terreur bepleitte tegen die ambtenaren die de arbeidsinzet of andere maatregelen saboteerden. In een langdurige bespreking met Laval bijv. had hij weten te bereiken dat dergelijke ambtenaren veroordeeld konden worden tot de doodstraf. De Duitse instanties, aldus Sauckel op een vergadering (1 maart 1944) van de reeds in hoofdstuk VI genoemde *Zentrale Planung*, moesten samenwerken en zo nodig een voorbeeld stellen door een prefekt of een burgemeester dood te schieten wanneer hij niet medewerkte. '*Sonst geht überhaupt kein Franzose mehr nach Deutschland*', zo voegde hij er aan toe.²⁴

Voor een succesvol uitvoeren van zijn taak kon Sauckel echter niet met intimidatie en terreur volstaan. Uiteindelijk had hij ook de steun van Speer en diens medewerkers nodig. Om zijn tegenspelers nu te overtuigen wees Sauckel er op, dat door hun tegenwerking '*eine atmospherische Vernebelung*' om hem was ontstaan. Minstens 1½ miljoen man, zo verklaarde Sauckel op de genoemde vergadering van de *Zentrale Planung*, had hij daardoor in de laatste drie maanden niet weten te verkrijgen, terwijl in een betere sfeer dit aantal reeds het vorige jaar naar Duitsland had kunnen worden gestuurd.²⁵

Niet alleen van de medewerking van Speer, ook van die der *Wehrmacht* was Sauckel voor het slagen van zijn acties afhankelijk. Daarom ook verweerde hij zich met kracht tegen de beschuldiging der Duitse generaals, dat door zijn optreden een partisanen-actie was ontstaan. Juist waar arbeiders weggevoerd waren, zo antwoordde hij, waren geen partisanen-acties te vinden. Als voorbeeld noemde hij de stad Kiew en directe omgeving

²¹ a Proc. XI, Doc. NG-1508. Verslag verg. bij Hitler op 4 jan. 1944. Proc. XI, Doc. PS-1292. *Aufzeichnungen über das Resultat der gestrigen (4-1-'44) Chefbesprechung beim Führer.* b Verg. Z.P. van 1 mrt. 1944. c Sauckel aan Hitler, 30 dec. 1944. ²² a Verg. Z.P. van 1 mrt. 1944. b *Reichs-arbeitsblatt, Teil I*, Nr. 8/9, 1944. ²³ Verg. Z.P. van 1 mrt. 1944. ²⁴ *Ibid.* ²⁵ *Ibid.*

waar 100.000 man voor de arbeidsinzet 'herausgeholt' waren; dit district was nu 'het rustigste gebied'. Het district Minsk daarentegen, waaruit in 1942 en 1943 bijna niemand was gedeporteerd, was het 'Hauptpartisanengebiet', waarin 'zelfs' een *Gauleiter* was vermoord.²⁶

Al deze betogen konden Sauckel's tegenstanders echter niet overtuigen. Zij hadden hun eigen ervaringen en weigerden Sauckel's verzoeken in te willigen. Kehrl, medewerker van Speer, betoogde o.a. dat het instellen der *Sperrbetriebe* niet aan de verwachtingen had voldaan. Men had nl. gehoopt, dat het tekort aan arbeiders voor de bewapeningsindustrie en de toeleveringsbedrijven a.h.w. in één slag zou kunnen worden gedekt indien de arbeiders werd beloofd, dat zij niet naar Duitsland zouden worden gevoerd. Maar deze wens was niet in vervulling gegaan. Zo was de Vichy-regering bij gebrek aan machtsmiddelen niet eens in staat, 10.000 man voor de buskruit-fabrieken in St. Etienne te leveren; en verder waren niet 30.000 man in de mijnbouw geplaatst – deze moesten in vijf maanden worden geleverd – maar slechts 3000.²⁷

Sauckel, door al deze tegenwerking in een impasse geraakt, stelde Hitler nu van een en ander uitvoerig op de hoogte. In het bijzonder wees hij er op, dat alleen reeds door het instellen der *S-Betriebe* in Frankrijk hem de controle op ongeveer 4½ miljoen man onmogelijk was gemaakt. Hij kon dus niet nagaan, of er teveel arbeiders in het algemeen of teveel vakarbeiders in het bijzonder in deze bedrijven werkten. Ook bleef het nu onbekend of personen uit jongere jaarklassen in deze fabrieken waren ondergedoken. Door deze situatie was een vervanging van arbeiders door vrouwen of niet voor Duitsland geschikte personen onmogelijk. Maar een dergelijke vervanging, zo schreef Sauckel aan Hitler op 17 maart 1944 was noodzakelijk om de 1 miljoen arbeiders te krijgen die hij nodig had. Daarom vroeg Sauckel Hitler opnieuw hem de vrijheid te geven in Speers fabrieken te controleren.²⁸ Verder drong hij er op aan de strijd tegen het 'Terror-unwesen' met alle kracht te voeren. Sauckel had in het bijzonder Frankrijk op het oog, waar de gewapende illegaliteit arbeidswilligen en hun families bedreigde en de Franse politie uit angst voor represailles door de illegaliteit niet goed tegen de weigeraars durfde op te treden. Daarom, zo pleitte Sauckel, moest deze politie worden versterkt en, zo nodig, door middel van Duitse troepen of andere instanties worden gesteund. Alleen op deze wijze was een uitkaming van de bedrijven mogelijk. Zouden de uitkamacities echter niet tot het gewenste resultaat leiden dan moesten andere methoden worden gezocht om het tekort te dekken. En daarbij dacht Sauckel aan het wegvoeren van gehele jaarklassen – dus zonder vrijstellingen – of aan het per gemeente oproepen van alle mannelijke personen in de vorm van een militaire vordering.²⁹

Dit voorstel, gedaan in maart 1944, stiet, zo zullen wij nog zien, op de weerstand van Speer en de militaire instanties. Later, na de ineenstorting van het Duitse front in

²⁶ Verg. *Z.P.* van 1 mrt. 1944. ²⁷ *Ibid.* ²⁸ In een *Vermerk* dd. 17 apr. 1944, handelende over de tegenstelling tussen Sauckel en Speer wordt vermeld, dat Sauckel het aantal arbeiders waarover hij in Frankrijk geen controle kon uitoefenen op 5.510.000 man becijferde. (Doc. NG-1622) Dit komt niet overeen met Sauckel's eigen berekeningen in zijn brief aan Hitler van 17 mrt. 1944, waarin hij genoemde groep op 4.620.000 man schatte. ²⁹ Sauckel aan Hitler, 17 mrt. 1944.

Frankrijk was de *Wehrmacht* echter bereid, medewerking aan het uitvoeren van een dergelijk plan te verlenen.

Sauckel's verzoek aan Hitler ten aanzien van de *S-Betriebe* bracht Speer opnieuw in actie. Slechts 2.7 miljoen man, aldus berichtte hij Hitler, waren in de *S-Betriebe* werkzaam. Dit aantal moest echter tot 3 miljoen worden opgevoerd. Van een uitkammering der bedrijven – en Speer somde daarbij nogmaals de argumenten op, die hij vroeger reeds had genoemd – kon geen sprake zijn.³⁰

Ons is niet bekend of Hitler in dit toegespitste conflict tussen beide nazi-leiders – mede veroorzaakt door het verlies van gebieden waaruit Sauckel vroeger arbeiders kon weghalen – op korte termijn een beslissing nam. Mocht dit wel zijn geschied, dan zal het besluit zeker niet ten gunste van Sauckel zijn geweest. Immers, zelfs twee weken na de invasie in Normandië kreeg Speer nog van Hitler de toezegging dat de arbeiders uit de *S-Betriebe 'an Ort und Stelle'* moesten blijven – ondanks het feit, dat door de hevige bombardementen der Geallieerden in mei en juni 1944 het verkeerswezen was ontwricht en ten gevolge hiervan ongeveer 1 miljoen arbeiders zonder werk gekomen waren.³¹ Hitler verkeerde in de stellige overtuiging, dat de geallieerde troepen wel weer in zee zouden worden gedreven.

Ook op nog ander terrein oogstte Speer in die dagen succes. Dit bleek o.a. uit de overeenkomst van 22 juni 1944 tussen hem en Sauckel, waarbij de presidenten van het *Gauarbeitsamt* (ressortierend onder Sauckel) verplicht werden de beslissing van de voorzitters van de *Rüstungskommission* (ressortierend onder Speer) ten aanzien van de personeelsvoorziening in een bepaald geval zonder verwijl uit te voeren. In die gevallen waarin de presidenten van het *Gauarbeitsamt* zich met die beslissing niet konden verenigen moesten zij Sauckel hiervan op de hoogte stellen; doch deze had geen bevoegdheid de uitvoering van het besluit op te schorten. Wel kon hij Speer van een-en-ander op de hoogte stellen en meewerken aan een andere beslissing.³² Deze afspraak – hij had dus betrekking op de samenwerking van de aan Speer en Sauckel ondergeschikte instanties³³ – gold niet alleen voor Duitsland. Hij was ook van kracht voor de bezette gebieden. Jütting, hoofd van de *HSV*, stelde in een circulaire van 15 juli 1944 de *Fachwerber* en de provinciale *Beauftragten* van deze overeenkomst op de hoogte.

De moeilijkheden waarmede Sauckel in de bezette gebieden in de voorafgaande maanden te kampen had gekregen, hadden tot gevolg dat hij steeds meer een openlijk terroristisch optreden tegen de onwillige bevolking bepleitte. We zezen reeds op zijn actie bij Laval en op zijn voorstel in zijn brief van 17 maart 1944 aan Hitler. Of – en eventueel hoe – Hitler hierop reageerde, is ons niet bekend. In elk geval: een bevel de mannen in de vorm ener militaire vordering op te roepen, werd toen nog niet gegeven. Maar Sauckel gaf zijn pogingen niet op. Enkele weken later kwam hij met een nieuw voorstel. Het was een ontwerp voor een *Führerbefehl*, beperkter van aard dan zijn suggestie van 17 maart 1944, waarin aan de *Oberbefehlshaber-West*, *Feldmarschall*

³⁰ Speer aan Hitler, 5 apr. 1944. ³¹ *IMT*, DI, XVI, p. 515. ³² De bewuste overeenkomst is opgenomen in een circ. dd. 22.6.'44. Jütting aan de *Fachwerber* en provinciale *Beauftragten*, 15 juli 1944.

³³ De samenwerking had betrekking op de zgn. *Mittelinstanzen*.

von Rundstedt, en de *Militärbefehlshaber* in Frankrijk, België en Nederland werd opgedragen, er onder alle omstandigheden voor te zorgen dat in geval van een invasie de Geallieerden niet de beschikking zouden krijgen over de mannen die tot werken in staat waren: zij moesten naar de bewapeningsfabrieken in Duitsland worden gestuurd. Sauckel's ontwerp werd aanvaard en op 15 mei beval generaal Warlimont, de plv. chef van de *Wehrmachtsführungsstab*, aan de *Oberbefehlshaber-West* maatregelen van dien aard voor te bereiden, voorzover dit nog niet was geschied. De *Oberbefehlshaber-West* moest zich daarvoor o.a. in verbinding stellen met de diverse vervoersinstanties en zich met Sauckel verstaan.

Laatstgenoemde zou de plaatsen aanwijzen waarheen de arbeiders zouden moeten worden gebracht.

Begin juli ontvingen de *Oberbefehlshaber-West* en de *Militärbefehlshaber* in Frankrijk meer gedetailleerde instructies. In de eerste plaats moest toestemming gegeven worden voor het uitvoeren van een overeenkomst van 12 mei 1944, die tussen Laval en Sauckel was gesloten en volgens welke gehele jaarklassen konden worden opgeroepen. Voordien had Von Rundstedt zijn toestemming voor een dergelijke actie geweigerd: '*auf Grund der militärischen Lage*', zoals Sauckel op 2 juli 1944 aan Hitler schreef. In de tweede plaats moest uit de 'door benden verpeste gebieden' de gehele tot werken in staat zijnde bevolking, waarvan aangenomen kon worden dat zij de verzetslieden op een of andere wijze steun verleenden, naar van tevoren klaargemaakte opvangcentra gestuurd worden en van daaruit naar Duitsland overgebracht. En tenslotte moesten de moeilijkheden op het gebied van de levensmiddelenvoorziening uitgebuit worden '*um die Räumungsmassnahmen auf die arbeitsfähige Bevölkerung auszudehnen...*'.

Al deze maatregelen moesten in de eerste plaats worden toegepast op de '*wehrfähige*' bevolking.³⁴

Deze door het OKW aan de *Oberbefehlshaber-West* gegeven bevelen betekenden ongetwijfeld een aanmerkelijke steun voor Sauckel. In Frankrijk, maar ook in Italië, waren de *Militärbefehlshaber* zelf zich echter zeer wel bewust van de moeilijkheden die het uitvoeren van dergelijke opdrachten in de praktijk zou opleveren. Hoe men het immers draaide of keerde, het realiseren van deze bevelen impliceerde het houden van grote razzia's. En hiertegen bestonden van vele kanten ernstige bezwaren. Duidelijk kwam dit nog eens tot uiting in een op verzoek van Sauckel belegde vergadering van 11 juli 1944, waar vele hoge nazi-leiders aanwezig waren. We brengen in herinnering, dat de doorbraak der geallieerde troepen uit het bruggehoofd in Normandië op dat moment nog niet had plaatsgevonden.

Op genoemde vergadering trok Sauckel hard van leer.³⁵ Hij zat ook in een uiterst lastig parket. In de eerste zes maanden hadden volgens het plan van 4 januari 1944 ongeveer 1½ tot 2 miljoen arbeiders uit de bezette gebieden aan het Duitse bedrijfsleven

³⁴ a Proc. Nr. XI, NG-1716. *Fernschreiben* van Keitel aan de *Mil. Befehlsh. in Frankreich*. 9 juli 1944.

b De laatste maatregel gold uiteraard niet voor hen, die reeds voor de *Kriegswirtschaft* werkten.

³⁵ R. Rahn, *Ruheloses Leben*, p. 248/249.

moeten worden toegevoegd.³⁶ In totaal waren er echter slechts ruim 537.000 man geleverd.³⁷ Er was dus t.a.v. de levering van buitenlandse arbeidskrachten een achterstand van 1-1½ miljoen man. Weliswaar had Sauckel in die periode uit Duitse reserves 848.000 personen weten te verkrijgen.³⁸ maar hiervan bestond de ene helft uit leerlingen en de andere uit vrouwen en deze konden, zoals Sauckel zelf verklaarde, niet als volwaardige arbeidskrachten worden beschouwd.³⁹ In totaal waren nu, met inbegrip van ruim 96.000 krijgsgevangenen, ongeveer 1.480.000 arbeiders aan het Duitse bedrijfsleven ter beschikking gesteld. Er was dus t.a.v. het program van 4 januari 1944 in het eerste halfjaar een tekort van ruim een half miljoen arbeidskrachten.⁴⁰ Door deze gang van zaken was Sauckel niet geheel in staat de fluctuatie te dekken alsmede de voor de militaire dienst opgeroepen arbeiders door andere arbeidskrachten te vervangen. Eind mei 1944 was, vergeleken met een jaar tevoren, het totaal aantal arbeiders dat in het Duitse bedrijfsleven werkzaam was, met 500.000 man gedaald.⁴¹ En deze daling zette zich ook later voort.

Ondanks deze ongunstige ontwikkeling bleven, zoals gezegd, Sauckel's tegenstanders zich verzetten tegen het uitvoeren van razzia's op grote schaal en tegen andere vormen van gewelddadige wegvoering, dus tegen de hardere maatregelen die Sauckel steeds openlijker bepleitte. Zo bijvoorbeeld Speer, die zich op de vergadering van 11 juli een tegenstander verklaarde van '*Gewaltmassnahmen und Razzien grossen Stils*'. Men diende meer '*mit sauberen Methoden*' stap voor stap verder te gaan. Naar zijn mening was '*die Exekutive*' wèl in staat, voldoende arbeiders te vangen.⁴²

Speer's afwijzende houding t.a.v. het uitvoeren van grote razzia's sproot voort uit zijn vrees, dat dergelijke acties de onrust onder de arbeiders in het algemeen en onder die werkzaam in de *Sperr-Betriebe* in het bijzonder zou vergroten. Maar het is niet uitgesloten, dat ook andere overwegingen een rol speelden. Men zou dit kunnen afleiden uit enkele verklaringen die hij na de oorlog voor het Internationaal Militair Gerechtshof aflegde. Hij wees er toen o.a. op, dat hij, nadat de invasie was geslaagd en de bombardementen op Duitsland steeds heviger werden, een spoedig einde van de oorlog verwachtte. Er was voor hem 'een andere situatie' ingetreden.⁴³ Om deze reden zou hij ook geweigerd hebben, het groot aantal arbeiders dat ten gevolge van de bombardementen in Frankrijk werkloos geworden was, naar Duitsland te zenden. Ook indien wij aannemen, dat deze verklaring op waarheid berust, was in de verschijningsvorm van het conflict tussen hem en Sauckel geen wijziging gekomen. Laatstgenoemde vernam immers van Speer ook later steeds opnieuw dezelfde tegenwerpingen en was, voorzover

³⁶ a Volgens dit program zouden in 1944 de 4.050.000 arbeidskrachten als volgt moeten worden verkregen: 500.000 uit Duitsland zelf, uit Italië 1.500.000 (van januari t/m april 250.000 man per maand en van mei tot december 500.000), uit Frankrijk 1.000.000 (van februari t/m december per maand 91.000), uit België 250.000, uit Nederland 250.000, uit de *Ostgebiete* 600.000, uit andere europese landen 100.000 man. b Volgens het program van 4 januari 1944 zouden in de eerste zes maanden twee miljoen nieuwe arbeidskrachten geplaatst moeten worden. Aldus schreef Sauckel o.a. aan de *Gaulleiter*, 7 juli 1944. Doc. PS-208. ³⁷ Doc. 208-PS. ³⁸ *Ibid.* ³⁹ Doc. PS-3819. ⁴⁰ *Ibid.* ⁴¹ *D. Ind. i. Kr.*, p. 139. ⁴² Doc. PS-3819. ⁴³ *IMT*, dl. XVI, p. 515-516.

ons bekend, niet van diens pessimistische verwachtingen omtrent de afloop van de oorlog op de hoogte.

De bezwaren die Sauckel op de vergadering van 11 juli 1944 tegen het houden van 'rücksichtslose' razzia's te horen kreeg, kwamen niet alleen van Speer. Funk bijv. verwachtte grote stoornissen in de produktie van de 'ausserdeutsche Gebiete'. Dezelfde opvatting was de *Militärverwaltungschef* van Italië, *Staatssekretär* Dr. Landfried, toegedaan, die o.m. vreesde dat een groot deel van de Italiaanse bevolking zich niet zou melden en naar gebieden zou vluchten waar de Duitsers hun gezag niet konden laten gelden. Overste Saas, gevlmachtigde van *Feldmarschall* Kesselring, wees er op, dat laatstgenoemde in Italië reeds had bevolen de bevolking binnen 30 km achter het front op te pakken, maar dat een dergelijke actie niet in de daarachter gelegen gebieden kon worden uitgevoerd daar alsdan de grootste moeilijkheden voor de nog werkende industrie zouden ontstaan. Bedenkingen had ook de vertegenwoordiger van de *Militärbefehlshaber in Frankreich*, Dr. Michel, die betoogde dat in Frankrijk de toestand dezelfde was als in Italië. En daarbij wees hij er o.a. op, dat arbeidswilligen zich blootstelden aan repressailles van de bevolking. Teleurstellend voor Sauckel zullen ook de opmerkingen van Kaltenbrunner, de chef van het *RSHA*, zijn geweest. Deze verklaarde, dat hem voor geheel Frankrijk slechts 2400 man ter beschikking stonden en hij betwijfelde of men met zulk een gering aantal krachten gehele jaarklassen onder controle kon krijgen. Naar de mening van Kaltenbrunner diende het *Auswärtige Amt* een sterkere invloed op de 'buitenlandse' regeringen uit te oefenen. Zoals we weten, waren die echter niet in staat, de nodige druk op de bevolkingen uit te oefenen.⁴⁴

Veel praktische steun kreeg Sauckel op deze vergadering dus niet.

Zo werd ook zijn voorstel, een rigoureuze geldontwaarding in de bezette gebieden door te voeren en op deze wijze de arbeiders te dwingen naar Duitsland te vertrekken, door Funk afgewezen. Een sterke inflatie, zo was Funk's verweer, zou door haar economische en psychologische gevolgen de produktie in die gebieden slechts ernstig storen. En dat was nu juist hetgeen moest worden vermeden. Eind 1943 hadden de bezette gebieden voor niet minder dan 66 miljard RM geproduceerd; Frankrijk alleen reeds 30 miljard.⁴⁵ De Nederlandse bijdrage aan de oorlog van Hitler bedroeg in die periode ongeveer 4 miljard RM.⁴⁶

De door zijn tegenstanders op de vergadering van 11 juli 1944 geuite bezwaren konden Sauckel niet overtuigen. Dit blijkt o.a. uit een enkele dagen later vervaardigde oproep waarin hij zijn ambtenaren opwekte, 'de strijd op leven en dood' van het Duitse volk 'met alle middelen en hardheid' te ondersteunen. Er mocht geen bezet gebied meer zijn waarin niet de dienstverplichting voor Duitsland het meest vanzelfsprekende van de wereld was. Wij zullen daarom – zo schreef hij – 'die letzten Schlacken unserer Humanitätsduselei ablegen'.⁴⁷

⁴⁴ Doc. PS-3819. ⁴⁵ Funk aan Lammers, 13 juli 1944. ⁴⁶ Maandoverzichten van de *ZAST*.

⁴⁷ *Kriegsgrundsätze des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz*, 15-16 juli 1944. Deze *Kriegsgrundsätze* had Sauckel opgesteld n.a.v. de 'Wartburgtagung' van de *Gauarbeitsamtspräsidenten*.

De tegenstelling tussen Sauckel en Speer hebben wij geschetst als een strijd die voortspoot uit het tegenstrijdig karakter van *Auftragsverlagerung* naar de bezette gebieden en *Arbeitseinsatz* in Duitsland. Dit betekende natuurlijk niet, dat Speer geen begrip zou kunnen opbrengen voor de moeilijkheden waarmee Sauckel te kampen had. Maar uiteindelijk moest hij onvermurwbaar blijven. Onder geen enkele omstandigheid kon hij accepteren dat de gunstige positie, waarin de bewapenings-industrie en haar toeleveringsbedrijven zich bevonden, werd geschaad. Zo steeg het aandeel van de bewapenings-industrie aan de totale industriële produktie, uiteraard ten koste van de verbruiks-goederen-industrie gestadig: in 1943 bedroeg dit aandeel 38% en in 1944 50%.⁴⁸ Ongetwijfeld waren er zwakke plekken. Zo speelden de bezette gebieden een belangrijke rol bij de voorziening van de grondstoffen. De maandelijks gemiddelde ijzererts- produktie in Duitsland b.v. bedroeg 910.000 ton, die van de bezette gebieden 437.000 ton.⁴⁹ Zolang de aanvoer van grondstoffen verzekerd was, betekende dit een gunstige omstandigheid voor de Duitse industrie. Toen hij tot stilstand kwam, werd het verlies echter des te sterker gevoeld. Tot maart 1944 nam, zoals uit onderstaand overzicht blijkt, de grondstoffenproduktie voortdurend toe. Daarna steeg zij niet meer, integendeel, zij daalde en dit ging bovendien gepaard met een langzaam maar zekere uitputting van de geringe reserves.⁵⁰

*Index-cijfers van de Duitse grondstoffenproduktie, 1940-juli 1944*⁵¹

1941 = 100	
1940	86
1941	100
1942	100
1943	106
1944 (maart)	113
1944 (juli)	101

Tot het midden van 1944 waren er echter geen algemene grondstofmoeilijkheden voor de sterk stijgende produktie van wapenen.⁵² Aan deze sector van industriële voortbrenging, d.w.z. aan de bewapenings-industrie en haar toeleveringsbedrijven mogen

⁴⁸ a H. Kehrl: *Kriegswirtschaft und Rüstungsindustrie*; In: *Bilanz*, p. 272. b *D. Ind. i. Kr.*, p. 67, geeft andere getallen, nl. 22½% voor 1942, 31.1% voor 1943 en 39.8% voor 1944. ⁴⁹ *D. Ind. i. Kr.*, p. 53. ⁵⁰ *Ibid.*, p. 56. ⁵¹ *Ibid.*, p. 53. ⁵² *Ibid.*, p. 123. b Zie ook: *Die deutsche Kriegswirtschaft*. Duitse vertaling van het hoofdstuk *The German War Economy* uit het rapport *The effects of strategic bombing on the German war economy. Overall economic effects division*. 31 okt. 1945. Bijlage 2 in: Welter, *Planen*. p. 154 e.v.

wij thans allereerst nog enkele beschouwingen wijden. Het zal mede ons inzicht verdiepen in de tegenstelling tussen Sauckel en Speer.

De *Rüstungsendfertigung*, dus de directe produktie van wapenen, nam regelmatig toe. Alleen reeds die van 1944 zou voldoende geweest zijn om 225 infanterie-divisies volledig uit te rusten en 45 pantserdivisies geheel nieuw op te stellen.⁵³ Uit deze groei van de bewapenings-industrie blijkt intussen dat de uitwerking der geallieerde bombardementen op de grondstoffen-, toeleverings- en bewapenings-industrie niet groot kan zijn

*Omvang van de Duitse bewapeningsproduktie 1942-1944 (eerste halfjaar)*⁵⁴

Index-cijfer maandgemiddelde jan./feb. 1942 = 100

groep	1942	1943	1944 (eerste halfjaar)
tanks	130	330	512
<i>Kraftfahrzeuge</i>	120	138	130
<i>Zugkraftwagen</i>	124	210	238
vliegtuigen	133	216	264
oorlogsschepen	142	181	162
munitie	166	247	297
wapens	137	234	323

geweest. Van 1940 tot en met 1942 waren binnen het kader van de strategische bombardementen op Duitsland en de bezette gebieden ongeveer 100.000 ton bommen afgeworpen, in 1943 206.000 ton en in het eerste half jaar van 1944, 448.000 ton.⁵⁵ In de eerste zes maanden van 1944 werd dus ruim tweemaal zoveel afgeworpen als in het gehele jaar 1943. Het zwaartepunt van de bombardementen lag toen echter op de woonwijken van de steden. Ongeveer 50-70 % van de brisantbommen en 90 % van de brandbommen kwamen daarop terecht. In Duitsland vielen toen ruim 77.000 doden (in de bezette gebieden ruim 10.000), terwijl het aantal geheel beschadigde en zwaar beschadigde gebouwen resp. ruim 174.000 en bijna 213.000 bedroeg (voor de bezette gebieden waren deze cijfers ruim 10.000 en 15.000). In 1943 kon de vraag naar glas en dakpannen niet meer gedekt worden. De glasschade van Berlijn was in 1943 aanmerkelijk groter dan de produktie van twee maanden van Duitsland, België en Frankrijk tezamen. Het aantal daklozen maakte in dat jaar reeds een niet onbelangrijk deel van de totale bevolking uit. Alleen reeds in Hamburg waren 500.000 bedden nodig, oftewel de produktie van vijf maanden van geheel Duitsland.⁵⁶ Dit alles zal ongetwijfeld een ongunstige invloed

⁵³ *D. Ind. i. Kr.*, p. 67. ⁵⁴ Uitzondering op de toename vormen de *Kraftfahrzeuge*, en de oorlogsschepen, wier produktie vanaf 1943 iets terugloopt. *D. Ind. i. Kr.*, p. 67. ⁵⁵ *Ibid.*, p. 87. De cijfers zijn ontleend aan *The effects of strategic bombing*. Zie noot 52b. ⁵⁶ *Wehrwirtschaftlicher Jahresbericht 1943 mit Ausblick für 1944*, 28 feb. 1944. (afg.: *Wehrw. J. Ber.* 1943).

hebben gehad op de prestaties der arbeiders. Maar de fabrieken zelf werden in slechts zeer geringe mate gebombardeerd; uiteraard waren er wel moeilijkheden met materiaal-leveranties, maar deze konden in die dagen nog wel worden opgelost.⁵⁷

Ernstiger werd de toestand in het eerste halfjaar van 1944, toen ongeveer anderhalf maal zo veel werd afgeworpen als van 1940 tot en met 1943 tezamen en ook overdag op grote schaal vliegtuigen Duitsland binnenvlogen; op 3 maart 1944 bijv. vond de eerste grote aanval van Amerikaanse vliegtuigen op Berlijn plaats.⁵⁸ In toenemende mate ondervond de Duitse industrie ook de nadelige gevolgen van het alarm dat de arbeiders naar de schuilkelders dreef. Milch berekende, dat bij een alarm van 4 uur voor geheel midden- en west-Duitsland 64 miljoen arbeidsuren voor de bewapenings-industrie verloren gingen; dit kwam overeen met een produktie van 640 vliegtuigen.⁵⁹ Sedert mei 1944 werden de geallieerde bombardementen – men denke bijv. aan de precisie-bombardementen der Amerikanen – steeds vaker en meer stelselmatig op fabrieken en andere industriële installaties gericht. Natuurlijk waren ook in de voorafgaande maanden van 1944 en in heviger mate dan in 1943 industriële doelen getroffen, maar meestal bleef dit toen toch tot bepaalde objecten, zoals enkele vliegtuig- of synthetische stoffen vervaardigende fabrieken alsmede spoorweg-emplacementen, beperkt.⁶⁰

In maart 1944 kwam het verlies aan arbeidsuren dat tengevolge van de bombardementen was ontstaan, ongeveer overeen met 3% van de industriële produktie.⁶¹ Dit percentage bleek nog zo gering, d.w.z. de vernielingen in de industrie waren nog zo beperkt en dus te overzien, dat door een concentratie van krachten en ook door veel improvisatie – men werkte zo nodig in een fabriek zonder dak – de wedloop tussen vernieling en reparatie kon worden bijgehouden.⁶² De grondstoffen- en toeleverings-industrieën waren tegen het midden van 1944 weliswaar in toenemende mate getroffen, maar niet ernstig, 'im ganzen... nur am Rande', aldus een na-oorlogse beschouwing over de invloed van de geallieerde bombardementen op de Duitse industrie.⁶³ De produktie van wapenen was op dat moment zelfs hoger dan ooit te voren.⁶⁴ In het algemeen behoefde Speer wat dat betreft – men zie onderstaande tabellen – dus niet ontevreden te zijn.

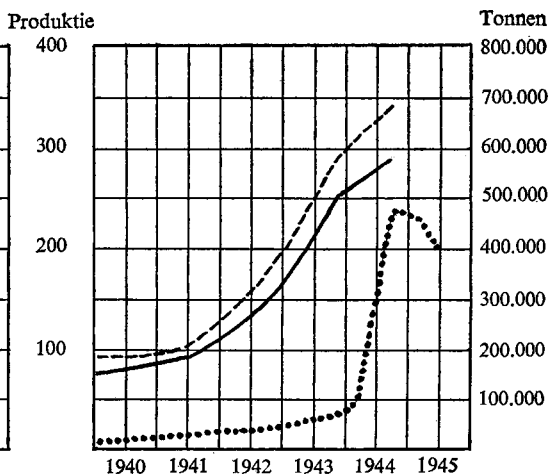
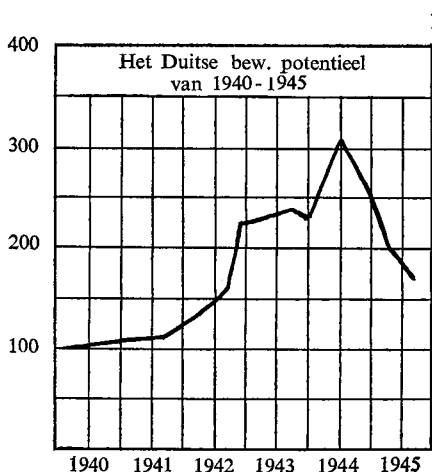
De groei van de voor de oorlog werkende industrie was mogelijk geworden door verschillende vormen van rationalisatie: organisatorische en technische. Zo steeg van 1942 tot midden 1944 de *Rüstungsendfertigung* met 200%, terwijl het aantal arbeiders in deze tak van industrie met 30% toenam – een stijging van de produktiviteit van de arbeid met 134%. Dit blijkt uit onderstaand overzicht.

⁵⁷ Het ontbreken van slechts kleine onderdelen kon al stagnatie veroorzaken. Maar door verdere rationalisatie en verplaatsing van bewapeningsbedrijven kon men in elk geval gedeeltelijk de moeilijkheden te boven komen. *Wehrw. J. Ber.* 1943. ⁵⁸ H. Rumpf, *Der hochrote Hahn*, p. 156. ⁵⁹ Milch nam aan, dat in de bewapeningsindustrie 14 miljoen man werkten. Volgens *D. Ind. i. Kr.* werkten er in 1943 (cijfers over 1944 ontbreken) ongeveer 10 miljoen in de voor de *Wehrmacht* werkende industrie. Zie p. 159. ⁶⁰ *D. Ind. i. Kr.*, p. 91. ⁶¹ *Ibid.*, p. 93. ⁶² H. Rumpf, *Lufikrieg über Deutschland*. In *Bilanz*, p. 172. (afg. Rumpf, *Lufikrieg*). ⁶³ *D. Ind. i. Kr.*, p. 82. ⁶⁴ *Ibid.*

Verloop van het Duitse bewapenings-
potentieel, 1940-1945Bombardementen en Duitse bewapenings-
productie, 1940-1945

A.

B.

Toelichting bij schets B.

- toont het werkelijke jaarcijfer van de productie.
- - - toont de productie, die zonder bombardementen van de steden, had verwacht kunnen worden.
- het totale gewicht van de op Duitsland per halfjaar afgeworpen bommen.

Aantallen arbeiders en productie in de Duitse bewapenings-industrie,
1941/42-november 1944 (*Rüstungsendfertigung*)

Tijdstip	Aantal arbeidskrachten			Totaal	Eindproductie eind 1941 - begin 1942 = 100	Prestatie per arbeider
	Eindproductie	Vorstufen in miljoenen				
eind 1941 - begin 1942	3.9	0.8	4.7	100	100	100
eind 1942 - begin 1943	4.4	0.9	5.3	113	177	157
eind 1943 - begin 1944	4.6	1.0	5.6	119	225	189
juni/juli 1944	5.1	1.0	6.1	130	300	234
november 1944	5.2	1.0	6.2	132	260	197 ⁶⁶

⁶⁵ Beide schema's zijn ontleend aan: Rumpf: *Luftkrieg*; in: *Bilanz*, p. 173. Rumpf ontleende de statistieken weer aan het rapport *The United States Strategic Bombing Survey*, dl. I. ⁶⁶ *D.Ind.i.Kr.*, p. 125.

Uit de stijging van het aantal in de *Rüstungsindustrie* werkende arbeiders en de toename van de produktiviteit van de arbeid kan intussen niet afgeleid worden, dat deze tak van industrie geen tekort aan arbeiders zou hebben gekend. De daling van het aantal in het Duitse bedrijfsleven werkende arbeiders met 500.000 personen (van mei 1943 tot mei 1944) mag ten aanzien van het totale arbeidsreservoir niet groot zijn geweest – nog geen $1\frac{1}{2}\%$ –, niet mag uit het oog verloren worden dat over dezelfde periode het aantal in de industrie werkzame arbeiders met 195.000 terugliep, van 10.998.000 tot 10.803.000.⁶⁷ Misschien had dus, binnen het kader van de bestaande omvang der produktiekrachten en economische mogelijkheden, bij een nog grotere toevoer van arbeidskrachten de produktie in de toeleveringsbedrijven en daarmee in de bewapenings-industrie in engere zin nog opgevoerd kunnen worden. Ongetwijfeld zal ook het feit dat veel leidinggevend Duits personeel onder de wapenen was geroepen en de plaats van de Duitse vakarbeiders door buitenlandse arbeiders, krijgsgevangenen en Duitse vrouwen was ingenomen, een remmende factor zijn geweest op de uiteindelijke resultaten van de produktie.⁶⁸ In de bewapenings-industrie bijv. werkten niet minder dan 40% buitenlanders. In de luchtvaart-industrie – althans daar, waar op de grondslag van massa-produktie werd gewerkt – bedroeg het percentage buitenlanders niet minder dan 95 en soms nog meer! De *'hochwertiger neuer Motor'*, zo vertelde Milch op een vergadering van de *Zentrale Planung* in februari 1944, werd voor 88% door Russische krijgsgevangenen gemaakt; de rest waren Duitse mannen en vrouwen.

Moge de personeelsvoorziening van de Duitse industrie met verschillende moeilijkheden te kampen hebben gehad, van een catastrofale ontwikkeling – en dit zou men uit Sauckel's exorbitante eisen wellicht kunnen afleiden – was geen sprake. Er waren ongetwijfeld zwakke schakels doch in het algemeen was de toestand op de 'arbeidsmarkt' slechts *'angespannt'* – zoals een in 1954 verschenen studie over de Duitse industrie in oorlogstijd het zegt.⁶⁹ Deze omstandigheid kan hebben bijgedragen tot Speer's onverzoenlijke houding tegenover Sauckel. De produktie van de Duitse industrie tezamen met de resultaten van de *Auftragsverlagerung* vormden ondanks alle tegenwerking in de bezette gebieden een niet onbevredigend geheel. Midden 1944 werd 25-30% van de totale oorlogsproduktie door de bezette westelijke gebieden en Italië geleverd; uit Italië alleen $12\frac{1}{2}\%$.⁷⁰ Zou Speer Sauckel's eisen hebben ingewilligd – dus toestemming hebben gegeven om met drastische middelen arbeiders uit de bezette gebieden te halen – dan zou met zekerheid de opbrengst der *Auftragsverlagerung* in ernstig gevaar worden gebracht. Een dergelijk verlies zou zeer waarschijnlijk niet opgewogen hebben tegen het opvullen van de open plaatsen in de voor de oorlog belangrijke industrie in Duitsland – een industrie die zoals we nu weten, ondanks de krappe 'arbeidsmarkt' voortdurend meer wapenen leverde. Waarschijnlijk was het, afgezien van de reeds genoemde overwegingen, mede deze reden waarom Speer – uiteraard geïnteresseerd in een zo volledig mogelijke bezetting van de oorlogsindustrie – Sauckel alleen naar de nog in Duitsland aanwezige reserves verwees.

⁶⁷ *D. Ind. i. Kr.*, p. 139. ⁶⁸ Verg. *Z.P.*, 16 feb. 1944. ⁶⁹ *D. Ind. i. Kr.*, p. 48. ⁷⁰ Doc. PS-3819.

Reeds direct na de vergadering van 11 juli – de bijeenkomst waar de tegenstellingen tussen Sauckel en Speer zo duidelijk tot uiting kwam – werd genoemde kwestie, dus het opsporen van de reserves in Duitsland, ter discussie gesteld. In een memorandum van 12 juli 1944 aan Hitler maakte Speer zijn wensen dienaangaande kenbaar.⁷¹ Naar aanleiding hiervan verzocht Hitler om een gemeenschappelijk advies van de *Dreierausschuss* en van de bij deze zaken betrokken leiders. Lammers nodigde de betrokkenen uit om op 22 juli in zijn veldkwartier te Hochwald overleg te komen plegen.⁷² Tot hen behoorden naast de leden van de *Dreierausschuss* ook Himmler, Funk, Speer, Milch, Körner, Sauckel en Goebbels, de *Reichsminister für Volksaufklärung und Propaganda*.⁷³

Uit de vele conflicten tussen Sauckel en Speer was laatstgenoemde wel gebleken dat Sauckel een weinig geschikte figuur was om een zo belangrijke actie in Duitsland te ondernemen. Weliswaar had hij in het verleden door overplaatsingen, uitkammingsen en het afkondigen van een aanmeldingsplicht zeer vele arbeidskrachten voor de *Kriegswirtschaft* weten te verkrijgen, maar hij ontmoette steeds feller tegenstand en had ook te weinig gezag – zowel bij de *Führer* als bij hoge Duitse instanties – om zijn wil te kunnen doorzetten. Op een vergadering van de *Zentrale Planung* in maart 1944 moest hij zelfs de aanwezigenden verzoeken, de hun ondergeschikte instanties mede te delen dat hij toch niet de '*irrsinnige Kerl*' was, waarvoor men hem versleet.

Ook de leden van de in januari 1943 opgerichte *Dreierausschuss* maakten weinig kans tot de uitverkorenen te behoren. Hun belangrijkste optreden – naast het bijeenroepen van vergaderingen op breder grondslag – had bestaan in het afkondigen van het *Stop-Erlass* van 17 februari 1943, waarbij benoemingen van ambtenaren in bepaalde mate werden stopgezet en het oprichten van nieuwe diensten aan hun goedkeuring werd gebonden. Later hielden zij zich ook bezig met de beantwoording van binnenkomende aanvragen voor vrijstellingen.⁷⁴ In het algemeen schijnt dit gremium echter weinig activiteit te hebben ontwikkeld. Maar het had ook niet altijd de toestemming van Hitler voor zijn plannen weten te verkrijgen en het was ook dikwijls op besliste tegenstand van verschillende instanties gestuit.⁷⁵

Voorals Goebbels had veel kritiek op de *Dreierausschuss*. Met lede ogen had hij moeten aanzien hoe de '*Shockwirkung von Stalingrad*' voorbij was en zijn vurige oproep in het *Sportpalast* te Berlijn op 18 februari 1943 vergeten was.⁷⁶ Het was hem niet ontgaan dat de met zoveel ophef aangekondigde ingrijpende maatregelen '*im Sande ministerieller Kompetenzen*' verlopen waren, dat geen instantie zich vrijwillig beperkingen wilde opleggen en '*die Herren des Dreierausschusses*' niet de mannen waren om hun wil aan

⁷¹ a Notitie over de *Chefbesprechung am 11. Juli 1944*. Geen datum, geen ondertekening. b Notitie over de resultaten van de *Führerauftrag vom 13. Januar 1943* en de maatregelen, die – in verband met de situatie van juli 1944 – genomen moeten worden. Geen datum, geen ondertekening. c Verslag van de bespreking op 22 juli 1944, 3 aug. 1944. ⁷² De vergadering was eerst gesteld op 21 juli 1944. Maar Speer en Goebbels waren toen verhinderd. De vergadering werd naar de daaropvolgende dag verschoven. ⁷³ Himmler en Milch waren op de vergadering van 22 juli niet aanwezig. ⁷⁴ Beëdigde verklaring Dr. G. Boley, *Ministerialrat* bij de Rijkskanselarij, 15 dec. 1947. NG-4018. ⁷⁵ Verslag van de bespreking op 22 juli 1944, 3 aug. 1944. ⁷⁶ *Mit Goebbels bis zum Ende*, dl. II. (afg.: v. Oven, *Mit Goebbels*). p. 90.

anderen op te leggen.⁷⁷ Goebbels kon dit alles moeilijk verkroppen; niet alleen omdat hij er van overtuigd zal zijn geweest, de aan de *Dreierausschuss* opgedragen taak beter te hebben kunnen uitvoeren. Hij had ook de stellige indruk dat men – en hij had in het bijzonder Bormann op het oog – zeer bewust zijn benoeming tot medelid van de *Dreierausschuss* had getorpedeerd. En op een dergelijke functie had hij, mogen wij de na de oorlog gepubliceerde *Tagebuchaufzeichnungen* van Goebbels' adjudant, W. von Oven geloven, zeker gerekend.⁷⁸ Goebbels had dus alle redenen, zakelijke en persoonlijke, om zich tegen het voortzetten van de werkzaamheden van de '*drei heiligen Könige*' – zo noemde hij spottend, in navolging van Goering, de *Dreierausschuss* – te keren.⁷⁹

Evenals Speer en ongeveer in dezelfde dagen diende Goebbels nu bij Hitler een uitvoerig memorandum in, dat een nieuw plan bevatte om alle Duitse krachten geheel op de oorlogvoering te richten.⁸⁰ Of hij daarbij ook de kwestie ter sprake bracht, wie met de uitvoering zou moeten worden belast, is ons niet bekend, doch hij hoopte kennelijk, dat hem deze taak zou worden opgedragen. '*Himmler das Heer und mir die zivile Kriegführung, das wäre eine Kombination, die das Steuer der Kriegführung noch einmal herumreißen könnte*', zo zou Goebbels in die dagen tot Dr. Naumann, een zijner naaste medewerkers, hebben gezegd. Maar, zo zou hij er aan hebben toegevoegd, '*das wird wohl leider ein schöner Traum bleiben*'.⁸¹

Naar Goebbels' vaste overtuiging zou door een geweldige krachtsinspanning van de Duitse bevolking de strijd kunnen worden voortgezet en Duitsland zich kunnen handhaven. Een eerste eis voor de nazi-leiders was echter arbeiders te verkrijgen die de in het bedrijfsleven werkzame onmisbare, maar voor de militaire dienst geschikte arbeiders zouden kunnen vervangen. De bewapenings-industrie mocht dan wel op een capaciteit als nooit tevoren werken, de militaire situatie schiep vele zorgen. Op 23 juni 1944 waren de Russen met een groot offensief begonnen. Ongeveer een maand later was de Duits-Russische demarcatie-lijn van 1939 – produkt van het non-agressiepact van augustus van dat jaar – bereikt en op enkele plaatsen overschreden. In Italië was op 4 juni Rome, op 19 juli Livorno verloren gegaan. In Normandië stonden omstreeks het midden van juli 1944 drie legers van de Geallieerden klaar om uit te breken. Hun landstrijdkrachten bedroegen 30 infanterie- en 13 pantserdivisies, en werden gesteund door een luchtmacht die het luchtruim beheerste. Hiertegenover konden de Duitsers in het Westen slechts 20 infanterie- en 8 pantserdivisies stellen welke gevechtswaarde overigens hoogstens de helft van de nominale sterkte bedroeg.⁸²

Zo was in grove trekken de militaire toestand in juli 1944, toen op de 20ste van die maand de aanslag op Hitler plaatsvond. Reeds waren er vele hoge militaire en civiele autoriteiten voor wie het vaststond dat de oorlog niet meer gewonnen maar slechts gerekt kon worden.

De door Goebbels betoonde trouw maar vooral de gedecideerde wijze waarop hij meehielp bij het herstel van de 'orde' na de aanslag op Hitler, versterkte in aanzienlijke

⁷⁷ von Oven, *Goebbels*, p. 91. ⁷⁸ *Ibid.*, p. 91. ⁷⁹ *Ibid.*, p. 89. ⁸⁰ *Ibid.*, p. 89. ⁸¹ *Ibid.*, p. 94.

⁸² Kurt von Tippelskirch, *Geschichte des zweiten Weltkrieges* p. 433.

mate zijn positie bij de *Führer*. Zijn droom, leider maar vooral aanvoerder te zijn bij het totaal inschakelen van de Duitse bevolking in de oorlogvoering, werd nu werkelijkheid. Het door Lammers op de vergadering van 22 juli gedane voorstel, Goebbels uitgebreide volmachten te verlenen – waarschijnlijk reeds van te voren in kleinere kring beslist – werd door alle aanwezigen, Sauckel inclusief, aanvaard; drie dagen later bekrachtigde Hitler dit gemeenschappelijk advies. De suggestie, die Sauckel nog ruim een week tevoren had geuit – nl. een controle op alle niet voor de oorlog belangrijke bedrijven te laten uitvoeren door zijn *Dienststellen* en die van Speer – kwam in het geheel niet meer ter sprake.⁸³

Goering, die niet op de vergadering van 22 juli aanwezig was, verlangde naderhand dat hij in de toekomstige aanstelling van Goebbels zou worden gekend. Zijn naam moest in het betrokken benoemings-*Erläss* genoemd worden⁸⁴, m.a.w. duidelijk zou moeten blijken dat Goebbels de nieuwe functie uit Goering's handen ontvangen had. Aldus geschiedde. In een *Erläss* van 25 juli 1944 beval Hitler dat de voorzitter van de ministerraad voor de rijksverdediging, rijksmaarschalk Hermann Goering, het gehele openbare leven in elk opzicht aan de eisen van de totale oorlogvoering moest aanpassen en dat hij voor het uitvoeren van deze taak een '*Reichsbevollmächtigter für den totalen Kriegseinsatz*' aan Hitler moest voorstellen. Tegelijkertijd bepaalde Hitler in een andere beschikking, dat 'op voorstel van de voorzitter van de ministerraad voor de rijksverdediging, rijksmaarschalk Hermann Goering', Goebbels in genoemde functie was benoemd.⁸⁵ Goering kon dus tevreden zijn; zijn naam en functies waren tweemaal genoemd. Aan de eer was voldaan en naar buiten kon omtrent zijn positie geen misverstand ontstaan.

Door de benoeming van Goebbels werd Sauckel naar de achtergrond gedrongen. Het was resultaat van een ontwikkeling die reeds eerder was begonnen. Sauckel was niet in staat gebleken, de tegenwerking te overwinnen die de aanvoer van buitenlandse arbeiders belemmerde. Daardoor was in aanzienlijke mate de basis voor een verdere uitoefening van zijn functie weggevalen. Speers macht was intussen voortdurend toegenomen. Aanvankelijk had hij de leiding van de bewapenings-productie voor het leger, later kreeg hij er die voor de marine en de luchtmacht bij; tevens was hem nog de productie overgedragen waarvoor aanvankelijk het *Reichswirtschaftsministerium* verantwoordelijk was. Hij had niet alleen de controle over veertien miljoen arbeidskrachten⁸⁶, maar, wat belangrijker was, hij kon op successen wijzen. Daardoor kon hij ook op de steun van Hitler rekenen en zich tevens een sterke positie tegenover Sauckel opbouwen. Zijn voorstel, een krachtige figuur aan te stellen, betekende in feite dat Sauckels reeds tanende invloed nog meer werd ingekrompen. Daarbij ontmoette Speer de hulp van de eierzuchtige Goebbels die reeds sedert lange tijd er naar had gestreefd, '*den totalen Krieg aus einer Propagandathese zur Wirklichkeit zu machen*'⁸⁷ en van

⁸³ Bij deze gemeenschappelijke controle zouden in sterkere mate dan voorheen de '*Verteidigungskommissare*' worden ingeschakeld. Dit voorstel van Sauckel dateerde van 12 juli 1944. ⁸⁴ NG-4018.

⁸⁵ *Reichsarbeitsblatt*, 1944, Nr. 22, 10 aug. 1944. ⁸⁶ *IMT*, dl. XVI, p. 483. ⁸⁷ Aldus Goebbels op de verg. van 22 juli 1944.

mening was in zijn nieuwe functies binnen drie maanden 90 nieuwe divisies te kunnen vrijmaken.⁸⁸

In het bovenstaande is een korte schets gegeven van de tegenstellingen tussen de hoogste instanties in Berlijn. Welke waren hiervan nu de gevolgen voor de *HSV*? Wat was intussen in Nederland in de zomer van 1943 tot de herfst van 1944 gebeurd?

⁸⁸ NG-4018.

HOOFDSTUK IX

DE ARBEIDSINZET IN HET SLOP

INLEIDING

Tegen het midden van de maand augustus 1943, waarschijnlijk op de 11e, kwam Sauckel naar Nederland om de betrokken Duitse autoriteiten op het urgent karakter van zijn nieuwe eisen te wijzen.¹ Hij schilderde de toestand in Oost-Europa 'uiterst zwart' en wees op het feit, dat de slijtage aan oorlogsmateriaal op dat moment de produktie overtrof. Het was '5 minuten voor 12',² d.w.z. er moesten dringend meer arbeiders aan het werk worden gezet opdat de toevoer van oorlogstuig naar de troepen continu kon plaats vinden. Ondanks al deze argumenten vermocht Sauckel zijn tegenspelers in Nederland niet volledig voor zijn plannen – 150.000 man vóór 31 december – te winnen.³ Seyss-Inquart besliste, dat dit aantal in tien maanden – niet in vijf maanden zoals Sauckel had gevraagd – zou worden geleverd. Van 1 september 1943 tot en met juni 1944 zouden dus elke maand 15.000 personen naar Duitsland moeten vertrekken.⁴ De *Rüstungsinspektion* en de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* gingen er mee akkoord, dat voor de uitvoering van dit plan aan de onder hun controle staande bedrijven in totaal 22.000 personen zouden worden onttrokken. Van andere takken van bedrijf zouden b.v. de ambachtsbedrijven 35.000 en de handel 40.000 man moeten leveren. De openbare diensten (w.o. PTT, spoorwegen en het beurtverkeerswezen) zouden niet minder dan 40.000 personen ter beschikking moeten stellen.⁵

De vraag was nu, op welke wijze dit plan kon worden gerealiseerd. Voor het uitvoeren was de *HSV* voor een belangrijk gedeelte, minstens voor de helft, aangewezen op het uitkammen van de niet-beschermde bedrijven. Haar was echter in het algemeen onbekend hoeveel van dergelijke bedrijven er in Nederland waren, noch kende zij de personen die hierin werkten. Vandaar haar hernieuwd streven, ondanks alle vroegere negatieve ervaringen op dit gebied, een registratie van de werkende bevolking door te voeren.

Niet alleen langs deze weg hoopte de *HSV* de beschikking over nieuwe contingenten arbeiders te krijgen – ook het groot aantal onderduikers vormde een reservoir waaruit geput kon worden. Verscheidene pogingen waren reeds aangewend, hen in handen te krijgen. We denken hierbij aan het inhouden der distributiebescheiden. Voortdurend

¹ Rauter aan Himmler, 10 aug. 1943. ² *Vermerk* van de *BdS* III D 5, 16 aug. 1943. ³ *Ibid.* ⁴ *Ibid.* *b* Circ. van de *GKzBV* aan de *Beauftragten* van de Rijkscommissaris, 2 sep. 1943. ⁵ *Ibid.* In deze circulaire werd het totaal aantal te leveren arbeiders niet op 150.000, maar op 160.000 gesteld.

was de *HSV* echter, zo hebben wij gezien, op grote tegenstand gestuit; het plan zelf was nooit opgegeven. In de periode die wij thans behandelen, zette de *HSV*, gesteund door andere instanties, haar aanval voort.

Ook op nog andere wijze probeerde zij de opdrachten uit Berlijn te vervullen. Zo werd al het mogelijke gedaan, de uitzending van ambtenaren naar Duitsland en de tewerkstelling van vrouwen in Nederland te intensiveren. Doch al deze en nog andere hieronder te noemen acties leverden niet het gewenste resultaat.

Omstreeks juli-augustus 1944 was de uitzending naar Duitsland praktisch doodgelopen. Aan deze stagnatie en haar oorzaken zullen wij thans onze aandacht wijden.

HET 'ZURÜCKSTELLUNGSVERFAHREN'

DOEL EN INHOUD

Met de pogingen tot registratie had de *HSV* tot nu toe weinig succes gehad. De invoering van een arbeidsboekje was gesaboteerd. De registratie door middel van de bevolkingsregisters was gestrand op de onwil en tegenwerking van burgemeesters en Frederiks. En tenslotte was ook de aanmelding van de 18 tot 35 jarigen – zoals de VO 43/43 had aangekondigd – een grote mislukking geworden. Gunstiger resultaten verwachtte Eftger omstreeks eind augustus 1943 van de uitreiking van nieuwe stamkaarten, daar deze gepaard zou gaan met het bijwerken van de bevolkingsregisters. Daarna zou men kunnen beginnen, '*die Bevölkerungsregister für die Zwecke des Arbeitseinsatzes auszuwerten*'.⁶ Dit waren echter verwachtingen waarmede de urgent aan de orde zijnde problemen niet opgelost konden worden en de bezetter bleef dan ook met de vraag geconfronteerd welke vorm van registratie onder de bestaande omstandigheden de meeste vruchten zou afwerpen, m.a.w. op welke wijze direct de tienduizenden arbeiders konden worden opgespoord die naar Duitsland konden worden uitgezonden.

De beantwoording van deze vraag was niet alleen voor de *HSV*, maar ook voor de *betreuende Dienststellen* een groot belang. Een registratie immers van alle werkende personen, dus ook van hen die in de niet-beschermde bedrijven werkten, zou deze instanties voor een belangrijk deel van de voortdurende pressie kunnen bevrijden die de *HSV* uitoefende, daar dan ook de mogelijkheid geschapen werd, aan die niet-beschermde bedrijven meer arbeiders voor tewerkstelling in Duitsland te onttrekken. Om dergelijke redenen hadden de *betreuende Dienststellen* zich vroeger nooit tegen een registratie van arbeidskrachten verzet. Ook nu zouden de *HSV* en de overige leden van de *Rübeko* het hierover spoedig eens worden. Er werd besloten, het bedrijfsleven als grondslag voor de registratie te nemen. Dit was een plan, dat reeds van april 1943 dateerde.⁷

⁶ '*Vorschlag für einen weiteren Arbeitseinsatzplan*'. Eftger aan de *Beaufragten* van de Rijkscommissaris, 22 aug. 1943. Deze *Vorschlag* is gevoegd bij de circulaire van Eftger aan de *Beaufragten*, 2 sep. 1943.

⁷ a Versl. verg. 14 apr. 1943 over het *Zurückstellung (Z.S.)-Verfahren* bij de jaarkl. actie, 14 apr. 1943.

b *Vermerk* van Liesegang van verg. 14 apr. 1943, 15 apr. 1943.

Volgens de procedure zou elke bedrijfsleider aan het arbeidsbureau een driedelige kaart moeten aanvragen waarop alle gegevens betreffende de voor de arbeidsinzet vrij te stellen personen (het betrof de mannen van de jaarklassen 1915-1924) moesten worden ingevuld. Eén kaart zou gedeponereerd worden op het arbeidsbureau, de tweede en derde zouden resp. bij het bedrijf en de *betreuende Dienststelle* berusten. Op deze wijze waren de vrijgestelde arbeiders dus op drie plaatsen geregistreerd. De *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* was over deze regeling zeer tevreden; de *HSV* waren nu immers van te voren de handen gebonden. Wel zou deze vrijstellingsprocedure veel werk geven, maar daarentegen, aldus Liesegang, een ambtenaar van de afdeling *Arbeitseinsatz* van de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft*, waren nu de voorwaarden geschapen 'für eine *Beruhigung*' in de bedrijven.⁸ Intussen, deze procedure was nog zeer ver van een werkelijke registratie van arbeidskrachten verwijderd. Er werden immers alleen gegevens verzameld van personen voor wie vrijstelling was gevraagd.

De uitvoering van dit plan werd waarschijnlijk vertraagd door de krijgsgevangenen- en de jaarklassenactie. Pas na drie maanden, nl. op 8 juli 1943, werd door de *HSV* aangekondigd, dat met die uitvoering met ingang van 15 augustus 1943 een begin moest worden gemaakt. De procedure zou echter niet van toepassing zijn op die bedrijven en diensten die door de volgende instanties werden *betreut*: de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, de *Rüstungsinspektion Niederlande*, de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft*, de *Hauptabteilung Wirtschaft* (deze hield o.m. toezicht op de bedrijfs-groepen handel, ambacht, banken en verzekeringswezen), de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* en de *Abteilung Forst- und Holzwirtschaft*.⁹ Deze vrijstellingsprocedure, het *Zurückstellungsverfahren*, – in het vervolg *Z.S.-Verfahren* te noemen – zou dus o.m. wel van toepassing zijn op de overheidsdiensten. Voor de invoering van de registratie werden op 13 en 31 juli 1943 nadere instructies van technische aard gegeven.¹⁰

Bij de opzet van dit *Z.S.-Verfahren* gold dus als principe dat de *Z.S.*-kaarten – vanwege hun kleur ook wel 'groene kaarten' genoemd – alleen uitgereikt zouden worden aan het personeel dat van uitzending naar Duitsland zou worden vrijgesteld. Op bevel van de *Generalkommissar z.b.V.* werd op 2 september 1943 echter bepaald, dat deze groene kaarten voor al het mannelijk personeel van 18-45 jaar ingevuld moesten worden, dus ook voor hen die niet vrijgesteld zouden worden. De registratie van vrijgestelden werd dus veranderd in een registratie van al die werknemers die krachtens genoemde leeftijd voor uitzending naar Duitsland in aanmerking zouden kunnen komen. Niettemin bleef de naam *Zurückstellungsverfahren* gehandhaafd. Deze principiële verandering leverde de *HSV* en de *betreuende Dienststellen* grote voordelen op. De laatste zouden immers hun vrijgestelde arbeidskrachten met grotere zekerheid dan voorheen kunnen beveiligen tegen het optreden van de *Fachberater*, omdat deze nu uit een groter reservoir van arbeidskrachten konden putten. De *HSV* daarentegen hoopte nu een overzicht te

⁸ *Vermerk* verg. van 14 april 1943 over het *Z.S.-Verfahren* bij de jaarkl.-actie, 15 april 1943. ⁹ Jütting aan de *Fachberater*, 8 juli 1943. Deze circ. is een bijlage van een circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 4 aug. 1943. ¹⁰ Circ. van de *GKfVuJ*, 13 juli '43; zie verder: Buckan aan Dep. v. S.Z., 31 juli 1943. Beide circ. zijn bijlagen bij een circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 5 aug. 1943.

krijgen van alle mannen van 18 tot 45 jaar, waaruit een keus voor de tewerkstelling in Duitsland kon worden gemaakt. Indien geheel verwezenlijkt, zou deze registratie de bezetter – de *HSV* en ten dele ook de overige leden van de *Rübeko* – nog andere voordelen bieden. Een goedsluitende administratie van alle in industrie, landbouw, handel en verkeer werkende mannen zou een einde maken aan het fictief plaatsen van arbeidskrachten in de bedrijven, aan het verstrekken van blanco maar door de ambtenaren van de arbeidsbureaus ondertekende aanstellings- en ontslagvergunningen aan de Nederlandse bedrijfsleiders, alsmede aan het aannemen en ontslaan van personen buiten de arbeidsbureaus om.¹¹ Een registratie zou, na de chaos die door de uitkam- en jaar-klassen-acties was ontstaan, bovendien weer enig inzicht kunnen bieden in de samenstelling van het in Nederland aanwezige arbeidspotentieel. En hierbij hadden, zoals gezegd, de *betreuende Dienststellen* eveneens het grootste belang.

De nieuwe registratie-procedure zou voor alle takken van bedrijf gelden, met uitzondering van de landbouw. Op de *Z.S.*-kaarten – zij waren verkrijgbaar bij de Kamers van Koophandel – moesten de personalia worden ingevuld, alsmede de redenen van onmisbaarheid van diegenen voor wie vrijstelling was gevraagd. Volgens de opzet zou de vakgroep de binnengekomen opgaven, dus ook de verzoeken tot vrijstelling, aan een voorlopig onderzoek onderwerpen en de kaarten daarna doorgeven aan de *betreuende Dienststelle*, die een definitief advies aan de *Fachberater* zou geven. Deze laatste had de uiteindelijke beslissing; doch dit was slechts formeel, omdat hij geen wijziging in het 'advies' van de *betreuende Dienststellen* mocht aanbrengen. De nieuwe *Z.S.*-procedure betekende dus in feite een volledige overwinning voor deze instanties. Bij eventuele bezwaren kon de *Fachberater* zich wenden tot de *HSV*, die dan weer met de betrokken *betreuende* instantie in overleg zou treden. Evenals volgens de vroegere plannen, moest één kaart (*Z 1*) bij het arbeidsbureau gedeponceerd blijven en werden de beide andere resp. naar de *betreuende Dienststelle* (*Z 2*) en naar het bedrijf (*Z 3*) teruggestuurd. Behalve de groene kaarten – deze hadden dus betrekking op één persoon – moesten de bedrijven die onder de *Hauptabteilung Wirtschaft* ressorteerden (dus de bedrijven vallende onder de bedrijfsgroepen handel, ambacht, banken en verzekeringswezen) tevens nog bedrijfslijsten indienen die de nominatieve gegevens van het gehele personeel, dus ook van vrouwen en mannen beneden de 18 en boven de 45 jaar bevatten. Deze lijsten werden eveneens aan de *Fachberater* gezonden. Hij kreeg daardoor de mogelijkheid, ook nog op dat personeel 'zurückzugreifen', dat niet via de *Z.S.*-procedure was geregistreerd.¹²

Indien volledig uitgevoerd, zou de registratie (waaraan dus een vrijstellingsprocedure verbonden was) een zeer omvangrijke arbeid worden. Alleen reeds in industrie- en ambachtsbedrijven werkten ongeveer 1.100.000 personen.¹³ Er bleef de bezetter dan ook geen andere keus dan de registratie slechts stap voor stap in de verschillende

¹¹ a Zie hierboven: Hoofdstuk VI, p. 253-256. b Bauer, p. 196. ¹² Buckan aan de *Fachberater*. 2 sep. 1943. Blijkens deze circ. moesten door het arbeidsbureau de *Z-2* kaarten eerst ('*unmittelbar*') aan de Raad voor het Bedrijfsleven in Den Haag gezonden worden. ¹³ *Hauptabt. Gewerbliche Wirtschaft* aan Fiebig, 10 febr. 1944.

bedrijfstakingen in te voeren. Zo werd tussen de *HSV* en de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* afgesproken, dat in de door laatstgenoemde gecontroleerde bedrijfstakingen de registratie in ongeveer acht maanden zou worden doorgevoerd. Daarbij rekende deze *Hauptabteilung* er op, dat 450.000-500.000 kaarten zouden moeten worden uitgereikt.¹⁴

Volgens de plannen van de *HSV* zou door een bepaalde ordening van de gegevens en door het gebruik van witte, zwarte en rode ruitertjes op de groene kaarten, gemakkelijk kunnen worden nagegaan wie niet of wie voorlopig was vrijgesteld. Op deze wijze zouden de namen van de geregistreerde mannen overzichtelijk in kaartsystemen gerangschikt staan en kon de *HSV* op eenvoudige wijze te weten komen, wie voor Duitsland beschikbaar was of in Nederland van het ene bedrijf naar het andere (b.v. in de bewapenings-industrie) kon worden overgeheveld.¹⁵ Dergelijke kartotheken vormden voor de betrokken Duitse instanties dus een kostbaar bezit.

FIEBIG CONTRA DE HSV

Daar de registratie, zoals opgemerkt, slechts geleidelijk kon worden ingevoerd, zouden de resultaten ook pas successievelijk merkbaar kunnen worden. Dit is een der factoren waardoor in de eerste maanden na het invoeren van de nieuwe Z.S.-procedure zo betrekkelijk weinig arbeiders naar Duitsland konden worden gestuurd. Afgezien van de krachtiger weerstand van de bevolking en het verzet van de ambtenaren van de arbeidsbureaus en van de illegaliteit in haar verschillende schakeringen – we komen hierover nog te spreken –, speelden hierbij nog andere factoren een rol, t.w. het toenemend tekort aan geschikte vervangingskrachten in de *betreute Betriebe* en, als gevolg van de verwachte uitbreiding van de *Auftragsverlagerung*, de nog geringere bereidheid van de *Rüstungsinspektion*, de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* en de Nederlandse bedrijfsleiders om arbeiders uit hun fabrieken af te staan. Aan deze kwesties zullen wij nu eerst onze aandacht wijden.

Om redenen die wij reeds eerder vermeldden, poogde Speer vooral sedert de zomer van 1943 de *Auftragsverlagerung* naar de bezette gebieden uit te breiden. Met een dergelijke ontwikkeling hield Fiebig – hiervan stellig door Speer op de hoogte gesteld – ernstig rekening. Nog vóór Sauckel in augustus naar Nederland kwam om 150.000 man te eisen die in vijf maanden geleverd moesten worden, vertelde Fiebig aan Rauter dat de Nederlandse industrie 'meer en meer' voor de Duitse bewapening zou moeten werken en er dus in Nederland meer arbeiders nodig zouden zijn.¹⁶ Het is niet uitgesloten dat mede om deze redenen Sauckels eisen slechts voor de helft werden ingewilligd. Overigens, niet alleen deze toekomstige ontwikkeling kan de tegenstand van Fiebig hebben versterkt. Reeds vóór die tijd was tengevolge van de bombardementen en de daarmee

¹⁴ Rondschriften van de *Hauptabt. Gewerbliche Wirtschaft*, 20 okt. 1944. ¹⁵ Circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 2 sept. 1943. ¹⁶ Rauter aan Himmler, 10 aug. 1943.

gepaard gaande vernielingen van industriële werkplaatsen in Duitsland 'immer wieder die schlagartige Verlagerung von Produktionen' noodzakelijk geworden.¹⁷

Werd reeds door deze gang van zaken de *HSV* bij de uitvoering van haar taak ernstig belemmerd, nog moeilijker werd de situatie in de maanden september en oktober, toen ook buiten de kleine kring van Duitse ingewijden bekend werd dat ten aanzien van de uitzending naar Duitsland een voor de Nederlandse arbeiders gunstige verandering op til was. Naar aanleiding van een decreet van 2 september 1943, waarbij de bevoegdheden van Speer werden uitgebreid, werd o.m. in het *Algemeen Handelsblad* van 10 september het bericht gepubliceerd dat voor Speer thans de mogelijkheid geopend was, iedere 'ontbeerlijke' produktie stil te leggen, de daardoor vrij komende arbeidskrachten naar de bewapenings-industrie over te hevelen en het percentage der Duitse werkkrachten in de oorlogsindustrie te vergroten. In dit verband wees men er op, dat het 'in menig opzicht' ongewenst was, werkkrachten 'in het buitenland' te werk te stellen. Een maximale arbeidsprestatie werd immers pas bereikt, aldus dit bericht, wanneer de arbeiders in een hun bekende omgeving werkten en temidden van mensen die niet alleen dezelfde taal spraken maar ook 'hetzelfde bloed in de aderen' hadden. En vetgedrukt liet men hierop volgen dat het decreet van 2 september, 'dan ook een vermindering van de tewerkstelling van buitenlandse arbeiders in Duitse bedrijven (zou) meebrengen'. Uiteraard moesten deze mededelingen wel grote verwachtingen wekken. Van wijdere strekking waren nog de woorden van Fiebig, die na een bezoek op 27 september aan de tentoonstelling 'Anlernen-Umschulen' tijdens een besloten bijeenkomst – er waren ook Nederlanders aanwezig – de indruk wekte dat in Duitsland tewerkgestelde arbeiders naar Nederland zouden terugkeren.¹⁸

Het voornemen, de *Auftragsverlagerung* uit te breiden, had de sympathie van de betrokken Nederlandse autoriteiten. Zouden de arbeiders in Nederland kunnen blijven werken, dan zou ook het produktie-apparaat intact kunnen worden gehouden¹⁹ en zouden vitale belangen in mindere mate aangetast worden. Bovendien zou menig bedrijfsleider bevrijd worden uit de moeilijke positie waarin de Duitsers hem tegenover het personeel hadden geplaatst. Om deze en dergelijke redenen verklaarden mr. H. L. Woltersom, de voorzitter van de Raad voor het Bedrijfsleven, en Verwey op de hierboven genoemde bijeenkomst van 27 september, dat zij het ten zeerste zouden toejuichen wanneer meer opdrachten in Nederland zouden worden geplaatst en de in Duitsland tewerkgestelde arbeiders weer naar Nederland zouden terugkeren.²⁰ Ongeveer veertien dagen tevoren reeds had Hirschfeld, zij het in ander verband, een soortgelijk pleidooi gevoerd. In een brief aan Fischböck schreef hij dat het Nederlandse volk ongestoord en in de eerste plaats in eigen land moest werken en dat bij uitzondering Nederlandse arbeiders zouden moeten worden 'verschickt'; verder ware te overwegen, aldus Hirschfeld, in hoeverre weigeraars weer 'für die Niederlande' ten nutte konden worden gemaakt. Maar bij dit alles, zo vervolgde hij, moest rekening gehouden worden

¹⁷ Notitie van de *BdS* III D 5, 31 aug. 1943. ¹⁸ Notitie van de *BdS* III D 5, 7 okt. 1943. ¹⁹ Verslag van de verg. van Rijksbureaus voor rubber, glas, keramiek en houtprodukten en metalenverwerkende Industrie gehouden op 21 feb. 1944, 17 mrt. 1944. ²⁰ Notitie van de *BdS* III D 5, 7 okt. 1943.

met het feit, 'dass die niederländischen Arbeitsämter vollständig abgewirtschaftet haben und ihre unveränderte Einschaltung im niederländischen Volk nur Misstrauen sähen könnte, wodurch gut gemeinte Massnahmen aller Wahrscheinlichkeit nach nur mit weiterem Misstrauen aufgenommen werden.'²¹

De mededelingen in de pers (in het illegale blad *Je Maintiendrai* van 8 oktober 1943 werd eveneens aandacht aan deze kwestie geschonken) alsmede de discussies, ook onder de Nederlandse autoriteiten, over de uitbreiding van de *Auftragsverlagerung* wekten onrust en leidden tot enige verwarring bij de *HSV*. Naar aanleiding daarvan stelde Fiebig haar op de hoogte, dat niet overwogen werd, Nederlandse arbeiders uit Duitsland terug te roepen.²² Waarschijnlijk wenste hij geen moeilijkheden voordat hem nauwkeurige instructies waren gegeven. Ook Eftger moest in actie komen om verkeerde indrukken ongedaan te maken. Hem was medegedeeld – Seyss-Inquart zou dit op een bijeenkomst van *Beaufragten* beweerd hebben – dat de uitzending naar Duitsland zou worden stopgezet. Naar aanleiding hiervan berichtte Eftger in opdracht van de Rijkscommissaris de *Beaufragten*, dat alleen de jaarklassen-actie niet zou worden voortgezet; het lopende programma echter, dus de levering van 150.000 man in 10 maanden, zou 'bis auf weiteres' worden uitgevoerd.²³

Ondanks al deze geruststellende verklaringen bleven de geruchten omtrent een uitbreiding van de *Auftragsverlagerung* hardnekkig circuleren. Het gevolg was, aldus de mening van de leider der *HSV*, Jütting, dat niet alleen de *betreuende Dienststellen* voor het bedrijfsleven een afwachtende houding ten aanzien van de tewerkstelling in Duitsland aannamen, maar ook de ambtenaren van de Nederlandse *Arbeitseinsatzsektor*. Of Jütting hiermede Verwey, Knetsch en ambtenaren van het Rijksarbeidsbureau of van de gewestelijke arbeidsbureaus bedoelde, weten wij niet. In elk geval zouden zij, volgens hem, zich eveneens op de uitbreiding van de *Auftragsverlagerung* beroepen hebben en daarbij o.a. gewezen hebben op een bericht in de *Telegraaf* van 22 oktober 1943, inhoudend dat Sauckel Laval had gegarandeerd dat Duitsland in de resterende maanden van 1943 geen nieuwe Franse arbeiders meer zou eisen, daar men rekening hield 'met de behoeften van het economische leven in Frankrijk'. Op grond van dit artikel (en van het artikel van 10 september?) zouden 'de Nederlanders' nu op hun Germaanse afstamming 'pochen' en niet slechter dan de Fransen behandeld willen worden.

De *Befehlshaber der Sicherheitspolizei*, die van het bovenstaande aan het *RSHA* rapport uitbracht, was zich de uiterst ongunstige invloed van dit alles op de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland wel bewust. Maar hij maakte zijn chef er ook op attent dat het de *HSV* bij gebrek aan een energieke leider aan de innerlijke sterkte ontbrak die voor het uitvoeren van haar taak noodzakelijk was. In dit verband maakte de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* er melding van, dat bij de ambtenaren van de *HSV* steeds meer een zekere berusting was waar te nemen, die ten dele zelfs een zekere indolentie tegenover alle kwesties betreffende de arbeidsinzet ten gevolge had²⁴ – een

²¹ Afschr. van een notitie, dd. 9 sep. 1943 van Hirschfeld bestemd voor Fischböck. (Zie brief van Hirschfeld aan Brocke, 14 sep. 1943). ²² Notitie van de *BdS* III D 5, 7 okt. 1943. ²³ Circ. van Eftger aan *Beaufragten*, 2 okt. 1943. ²⁴ Afschr. van brief van de *BdS* III D 5 aan het *RSHA*, november 1943.

houding, die door alle tegenwerking en verzet wel te begrijpen is, zo mogen wij hieraan toevoegen.

Waren om bovengenoemde redenen de *betreuende Dienststellen* reeds meer dan ooit zeer terughoudend met het vrijgeven van arbeiders voor Duitsland – Fiebig had volgens zijn schatting bij een eventuele uitbreiding van de *Auftragsverlagerung* nog 40-50.000 arbeiders extra nodig²⁵ – ook andere factoren droegen er toe bij, dat deze instanties alle belang hadden bij het stopzetten of althans het drastisch beperken van de uitzending van arbeiders naar Duitsland. Zo bestond er in een aantal belangrijke bedrijven een groot tekort aan arbeiders. Dit was de mening van vrijwel allen die op 20 oktober 1943 in aanwezigheid van Seyss-Inquart, de '*Neuregelung der Arbeitseinsatzmassnahmen*' bespraken.²⁶ Dit tekort aan arbeiders – er waren vele bedrijfsleiders die soms meer arbeiders vroegen dan zij in werkelijkheid nodig hadden – werd door verschillende omstandigheden in de loop van de volgende maanden steeds groter. Arbeiders uit de bewapeningsindustrie werden door *Wehrmacht*-instanties aangewezen voor het aanleggen van versterkingen, of zochten werk bij voor de Duitse *Wehrmacht* werkende firma's of bij het *Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (NSKK)*, waar soms hogere lonen werden betaald.²⁷ Het gevolg was o.m. dat aan de vraag van de door de *Rüstungsinspektion* gecontroleerde bedrijven en hun toeleveringsbedrijven door de arbeidsbureaus niet bij benadering kon worden voldaan. In mei 1944 was in sommige textielbedrijven de schaarste aan arbeiders zo groot, dat de produktie terug liep. In verband hiermede vroeg toen Liesegang aan Fiebig om toestemming, onderduikers te mogen aannemen bij de AKU in Arnhem, Breda en Epe alsmede in de wolindustrie in Tilburg.²⁸ Ons is niet bekend of dit verzoek werd ingewilligd, doch het staat vast dat in verschillende bedrijven – ook *betreute Betriebe* – klandestien '*Vertragsbrecher und Untertaucher*' tewerkgesteld waren.²⁹ Gezien dit tekort aan arbeidskrachten kan het verder ook weinig bevreemding wekken, dat Fiebig het voorbeeld uit Duitsland zou willen volgen waar volgens zijn zeggen – omstreeks het voorjaar van 1944 – ongeveer 100.000 gevangenen met meer dan drie maanden straf, in de gevangenis werk verrichtten.³⁰

De schaarste aan arbeidskrachten in die dagen blijkt o.m. uit een vergelijking van de inschrijvingen van werknemers en de aanvragen van bedrijven bij de arbeidsbureaus.

Ofschoon rekening gehouden moet worden met vervalsingen van de arbeidsbureaus, geven naar de mening van het Centraal Bureau voor de Statistiek onderstaande beëindigingscijfers de tendens van de ontwikkeling vrij goed weer. Sedert maart 1942, het begin der uitkammingsen, dalen de inschrijvingen sterk; vele arbeiders vertrekken naar Duitsland en anderen hebben vrees zich te laten inschrijven. De aanvragen daarentegen stijgen, want de ondernemers hebben arbeiders nodig. In mei 1943 is er praktisch een evenwichtstoestand tussen het aantal inschrijvingen en aanvragen. Sedert juni

²⁵ Versl. verg. op 20 okt. 1943 betr. de '*Neuregelung der Arbeitseinsatzmassnahmen in den besetzten Westgebieten*', 21 okt. 1943. ²⁶ *Ibid.* ²⁷ Versl. verg. van *Rübeko* op 29 mrt. 1944, 30 mrt. 1944. ²⁸ a Kort versl. van de *Rüstungsinspektion* voor februari 1944, 1 mrt. 1944. De totale vraag bedroeg 8130 mannen en 5200 vrouwen. b Liesegang aan Fiebig, 17 mei 1944. ²⁹ Circ. van de *HSV* aan de *Fachberater*. 1 aug. 1944. ³⁰ Versl. verg. van *Rübeko* op 17 mei 1944, 17 mei 1944.

ontstaat een situatie – de jaarklassenacties zijn dan in volle gang – waarin de vraag naar arbeidskrachten die van het aanbod, waarschijnlijk van oudere en niet geheel valide arbeiders, verre overtreft.

*Arbeitsbemiddeling in Nederland*³¹

(mei 1941 – december 1943)

Maand	Inschrijvingen van werknemers	Aanvragen van werkgevers
mei 1941	243.000	33.000
juni 1941	239.000	36.000
september 1941	247.000	45.000
december 1941	269.000	35.000
maart 1942	288.000	54.000
juni 1942	195.000	74.000
juli 1942	187.000	78.000
september 1942	166.000	75.000
oktober 1942	153.000	76.000
december 1942	123.000	70.000
maart 1943	102.000	87.000
mei 1943	83.000	85.000
juni 1943	76.000	94.000
juli 1943	78.000	111.000
september 1943	66.000	105.000
december 1943	51.000	90.000

In nauwe samenhang met de schaarste aan arbeidskrachten stond ook de schaarste aan vervangingskrachten. Wij brengen in herinnering, dat de *HSV* regelmatig poogde, aan de *betreute Betriebe* arbeiders te onttrekken – deze bedrijven waren haar immers goed bekend – om daarna deze bedrijven weer arbeidskrachten toe te voegen. De *betreute Betriebe* zouden dus het reservoir moeten vormen waaruit de *HSV* voortdurend zou kunnen putten. Dit reservoir omvatte in totaal 279.000 man, nl. 145.000 die door de *Rüstungsinspektion* en 134.000 die door de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* waren *betreut*. De invloed van deze instanties reikte echter veel verder. Van de 1.100.000 personen, per 1 juli 1943 werkzaam in de Nederlandse industrie en de ambachtsbedrijven, werkten er met inbegrip van de personen der *betreute Betriebe* (dus 279.000 personen) ongeveer 800.000 onmiddellijk voor Duitse belangen. Van deze 800.000 personen waren er dus 521.000 niet direct of niet blijvend *betreut*.³² Dit betekende echter niet, dat de *HSV* hen naar Duitsland kon afvoeren zonder de *betreuende Dienststellen* er in te kennen, al poogde zij dit wel. Slechts het verschil tussen de

³¹ *Econ. en Soc. Kroniek*, p. 306-310. In het aantal inschrijvingen van werknemers zijn niet begrepen de in het buitenland geplaatste personen. ³² *Hauptabt. Gewi* aan Fiebig, 10 feb. 1944.

1.1 miljoen en de 800.000 personen, dus de resterende 300.000 konden, afgezien dan van nog andere groepen werknemers, zonder bijzondere toestemming van de *betreuende Dienststellen* worden uitgezonden. Fiebig drong er juist op aan, vooral deze groepen arbeiders in Duitsland tewerk te stellen. Op de reeds genoemde vergadering van 20 oktober wees Fiebig in scherpe bewoordingen op de overbezetting in verschillende bedrijfstakken en critiseerde hij in het bijzonder deze toestand in het bankwezen, het verzekeringswezen en de handel.³³ Vele van deze ondernemingen, in het bijzonder die in de handel, waren voor de *HSV* echter veelal moeilijk op te sporen; dit alles zou veel werk en dus veel tijd vergen. Om deze redenen bleef de *HSV*, voorzover het de industrie en de ambachtsbedrijven betrof, weinig andere keus dan voortdurend druk op de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* en de *Rüstungsinspektion* uit te oefenen om uit deze grote groep van 800.000 personen arbeidskrachten voor Duitsland aan te wijzen. Uiteraard moesten de *betreuende Dienststellen* zich tegen een dergelijk pogen van de *HSV* wel verzetten, daar dit alles onvermijdelijk een vlucht van de arbeiders uit deze fabrieken, zoals ook reeds eerder was geschied, ten gevolge zou hebben.

Het toenemend tekort aan geschikte vervangingskrachten was o.m. ontstaan doordat reeds vele tienduizenden geschoolde en geoefende arbeiders in Duitsland werkten. Bovendien waren er velen ondergedoken. Wat de arbeidsbureaus konden aanbieden, althans langs legale weg, waren meestal oudere arbeiders, voor Duitsland afgekeurde arbeidskrachten en werklozen. Uit laatstgenoemde groep kwam, althans te oordelen naar de gegevens van de Duitse leiding van het arbeidsbureau te Amsterdam, slechts een betrekkelijk klein gedeelte in aanmerking om in het bedrijfsleven te worden opgenomen. Zo waren er van de 1994 werklozen in Amsterdam in augustus 1943, 325 volledig en 1446 in zeer geringe mate voor arbeid in Nederland geschikt; voor Duitsland slechts 8. Verder waren er 49 volledig ongeschikt voor Nederland. De overige 166 waren jeugdige werklozen.³⁴ In hoeverre de oudere of voor Duitsland afgekeurde arbeiders een bron waren, waaruit vervangingskrachten inderdaad konden worden geleverd is ons niet bekend. Het bedrijfsleven zelf intussen, schijnt van deze hem aangeboden arbeiders om redenen van 'ongeschiktheid' in het algemeen weinig gebruik te hebben gemaakt, hoewel daarbij ongetwijfeld ook een motief kan zijn geweest, de werkende arbeiders tegen uitzending naar Duitsland te beschermen. Van de 692 vervangingskrachten, die aan enkele voor de wapeningsindustrie werkende bedrijven in Amsterdam in augustus 1943 werden aangeboden, werden b.v. slechts 273 geplaatst. De Nederlandse Dok Maatschappij in Amsterdam kreeg in de periode van 15 juni tot 27 augustus 1943, 208 vervangingskrachten toegewezen. Hiervan waren om te beginnen 38 niet verschenen; van de resterende 170 arbeiders werden slechts 18 aangenomen, de anderen werden afgewezen. Aan dit zelfde bedrijf werkten toen nog 197 arbeiders uit de jaarklassen 1924-1922, behorende dus tot lichten die 'gesloten' uitgezonden moesten worden. Waarschijnlijk om druk uit te oefenen op de bedrijfsleiding om een soepeler houding bij

³³ Versl. van de verg. op 20 oktober 1943 betr. de '*Neuregelung der Arbeitseinsatzmassnahmen in den besetzten Westgebieten*', 21 okt. 1943. ³⁴ Volgens het Maandschr. v.h. CBS waren er in aug. 1943, 2561 geheel werklozen.

het aannemen van vervangingskrachten in te nemen, wees de *Fachberater* in die periode van deze jonge personen 41 voor Duitsland aan, dus 23 meer dan aan vervangingskrachten waren aangenomen.³⁵ Uit de zeer spaarzame gegevens blijkt, dat men ook aan andere bedrijven niet erg op de vervangingskrachten gesteld was. Van de 13 aan de Hoogovens te IJmuiden toegewezen arbeiders werd b.v. slechts één goedgekeurd; een ander maakte wel 'een goede indruk' maar moest eerst een breukoperatie ondergaan en kon pas daarna voor een nadere keuring in aanmerking komen. Alle anderen werden om de meest uiteenlopende redenen afgekeurd.³⁶ Deze kwestie dateert echter reeds uit de eerste maanden van 1943.

Opnieuw wijzen wij er nadrukkelijk op, dat Fiebig het principe van de vervangingskrachten geenszins afwees. Daarom wilde hij de keuringsrapporten van de bedrijfsleiders niet zonder meer als juist aanvaarden en stemde hij er in toe – hij handelde hier waarschijnlijk onder invloed van de *HSV* – dat het oordeel van de keuringsarts van het arbeidsbureau beslissend was. Om dezelfde reden drong hij aan op een vervanging door middel van vrouwelijke arbeidskrachten. Reeds in mei 1943, tijdens een vergadering van de *Rübeko*³⁷, bleek men eensgezind van opvatting dat de dienstverplichting voor vrouwen, toentertijd op een gedeelte van hen van toepassing³⁸, moest worden uitgebreid. Maar hiervan was niets gekomen. Intussen liep de vervanging door vrouwelijke arbeidskrachten niet naar wens.

Door al deze moeilijkheden en door de verwachtingen omtrent de gang van zaken in de nabije toekomst moest de bereidheid van de *Rüstungsinspektion* en de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* om arbeiders af te staan, voortdurend geringer worden. Vandaar ook, dat vele vrijstellingen van de jaarklassen 1924-1922 werden verlengd, eerst tot oktober 1943, en toen de situatie op de 'arbeidsmarkt' niet verbeterde, weer tot 31 december 1943. Volledig plaatste Fiebig zich achter de *Rüstungsinspektion*, die de aflopende vrijstellingen van 6.000 personen uit de jaarklassen 1924-1922 tot 31 maart 1944 wilde verlengen. Toen de *HSV* Seyss-Inquart hierover wilde laten beslissen³⁹, wekte dit het ongenoegen van Fiebig op. In een vrij scherpe brief aan de *HSV* schreef hij, niet alleen door Speer maar ook door Seyss-Inquart met het uitvoeren van alle maatregelen op het gebied van de bewapening belast te zijn; en in twijfelgevallen lag de beslissing bij hem. Hij verzocht daarom de *HSV* dienovereenkomstig te handelen en haar organen zo te instrueren 'dass die nun einmal festliegenden Verantwortungen nicht immer wieder durchbrochen werden'.⁴⁰ De *HSV*, blijkbaar in haar wiek geschoten, wendde zich tot Eftger en vroeg of de beslissing van Seyss-Inquart van 22 juni 1943, volgens welke bezwaren en geschillen aan de Rijkscommissaris moesten worden voorgelegd, nog van kracht was.⁴¹ Er werd besloten, dat alleen de *Generalkommissar z.b.V.* instructies aan de *HSV* kon geven.⁴² Ons is niet bekend of dit in die zin moest worden

³⁵ *Arbeitsamt* Amsterdam, *Deutsche Dienststelle* aan *HSV*, 2 sep. 1943. ³⁶ Notitie van de Sociale Afdeling van de Hoogovens te IJmuiden. Geen datum. ³⁷ Versl. van verg. van *Rübeko* op 20 mei 1943, 21 mei 1943. ³⁸ Zie uitvoeriger in dit hoofdstuk: De tewerkstelling van vrouwen, p. 389 e.v. ³⁹ Afschr. van een notitie van *Admiral Lamprecht (Rüstungsinspektion)*, 15 dec. 1943. ⁴⁰ Fiebig aan Jütting, 22 dec. 1943. ⁴¹ *HSV* aan Eftger, 29 dec. 1943. ⁴² *Vermerk* van een bespreking tussen Eftger en *Major Wöhle* van de *Zentralabt. v.d. Rüstungsinspektion*, 15 jan. 1944.

geïnterpreteerd dat Fiebig bij geschillen nu eerst de *Generalkommissar z.b.V.* van zijn beslissing op de hoogte moest stellen en laatstgenoemde vervolgens de *HSV*.

Mocht Fiebig hier eventueel een 'nederlaag' hebben geleden, op ander gebied boekte hij weer een overwinning op de *HSV*. Eftger bepaalde nl. dat de vrijstellingen die op 31 december 1943 zouden aflopen, met één maand mochten worden verlengd. Gedurende de maand januari zou dan 'definitief' besloten worden, wie wel of niet moest vertrekken.⁴³ Deze beslissing was weliswaar niet geheel in overeenstemming met hetgeen de *Rüstungsinspektion* had gevraagd, doch een dergelijk gesjacher om arbeidskrachten was tussen de Duitse instanties de normale gang van zaken waarbij Fiebig uiteindelijk meestal toch aan het langste eind trok. En uit het aantal uitgezonden arbeiders in de maanden februari en volgende, valt wel af te leiden dat dit ten aanzien van de onderhavige kwestie ook het geval is geweest.

Geheel binnen het kader van de uitbreiding van de oorlogsproductie werden in Nederland eind 1943, maar vooral in de eerste maanden van 1944, de zgn. *Sperrbetriebe* ingesteld. Hiervoor kwamen in aanmerking de bedrijven uit de grondstoffenindustrie, de ijzerproductie en de bouwnijverheid met hun toeleverings- en verwerkende fabrieken; de ambachtsbedrijven; de spoorwegen en de binnenscheepvaart met hun reparatiebedrijven. Als *Sperrbetrieb* kon men zich laten inschrijven als de onderneming voor minstens 70% 'middellijk of onmiddellijk' voor de Duitse oorlogsvoering werkte of, wanneer deze 70% niet werd bereikt, voor de instandhouding van de industrie noodzakelijk was. Waarschijnlijk had men hier de vitale bedrijven, zoals de elektrische centrales, op het oog. Uit al deze bedrijven mochten dus geen arbeiders naar Duitsland gestuurd worden. Een uitzondering hierop vormden voorlopig de mannen uit de jaar-klasse 1924-1922. Zij mochten tegen levering van vervangingskrachten wèl onttrokken worden. Maar verder – aldus Jütting aan de *Fachberater* in een circulaire van 4 februari 1944 – '*unterbleibt jedoch jede weitere Entziehung von Arbeitskräften*'.

Een verzoek om tot *Sperrbetrieb* te worden verklaard, moest vóór 31 januari worden ingeleverd.⁴⁴ Op 31 maart 1944 waren er 1971 van dergelijke bedrijven waarin 303.199 personen werkten,⁴⁵ Op genoemde datum berichtte Fiebig zijn *Aussenstellenleiter*, dat in die bedrijven in het algemeen geen controles meer gehouden mochten worden met het doel, arbeiders voor tewerkstelling in Duitsland op te sporen. Wel werd toestemming gegeven, na te gaan of het bedrijf inderdaad aan de voorwaarden van een *Sperrbetrieb* voldeed. Was dit niet het geval, dan moest óf direct voor de nodige orders gezorgd worden of de bescherming worden ingetrokken. Viel de beslissing ongunstig uit, dan moesten maatregelen genomen worden om arbeiders en materiaal (machines, gereedschappen, enz.) een andere bestemming te geven.

Door het instellen van de *Sperrbetriebe* – de *Rüstungsinspektion* maakte hiervan reeds op 20 december 1943 melding in haar *Kriegstagebuch* – was Fiebig's positie voor de *HSV* bijna onaantastbaar geworden. Zijn invloed was gestegen naarmate Speer een groter

⁴³ Circ. van de *HSV* aan de *Fachberater*, 20 dec. 1943. ⁴⁴ Versl. van verg. van de *Rübeke* op 17 jan. 1944. ⁴⁵ Tweemaandelijks bericht van de *ZAST*, jan. en feb. 1944.

deel van de industriële produktie onder zijn controle kreeg. Deze ontwikkeling vond haar weerspiegeling in Fiebig's snelle 'Aufstieg'. Bij het uitbreken van de oorlog was hij bedrijfsleider in een ijzergieterij in het Westen van Duitsland; vier jaar later bekleedde hij een tiental functies, waaronder die van voorzitter van de *Rübeko* wel zeer belangrijk was, en verving hij de meestal afwezige Fischböck. Begin 1944 was deze bijzonder energieke figuur de machtigste man in Nederland op het gebied van de industriële produktie en daarmee in feite het grootste struikelblok voor de *HSV* bij het uitvoeren van haar taken. Uit deze dominerende positie van Fiebig valt wel te verklaren, dat Sauckel die in december 1943 voor het jaar 1944 opnieuw 250.000 man vroeg – het van augustus 1943 daterende tienmaandsprogram, 15.000 per maand, zou dan worden ingetrokken – geen medewerking in Nederland kreeg.⁴⁶ Een dergelijke tegenwerking ervoer intussen niet alleen de *HSV*. Toen in de eerste maanden van 1944 arbeiders uit de bewapeningsindustrie werden weggehaald voor de Duitse verdedigingswerken en deze kwestie in een vergadering van de *Rübeko* ter sprake kwam, werd in aanwezigheid van Fiebig besloten, dat de *Rüstungsinspektion* in een circulaire de bedrijven er op attent zou maken, dat zulks verboden was.⁴⁷

Fiebig's krachtige positie ten opzichte van allen die arbeiders uit de *Sperrbetriebe* wilden wegtrekken, moge enerzijds door de vooraanstaande positie van Speer zijn bepaald, anderzijds lag zijn invloed ook direct materieel stevig verankerd. Reeds omstreeks juli 1943 kon hij Seyss-Inquart mededelen, dat op het gebied van de oorlogsproduktie 'die Niederländer den an sie gestellten Anforderungen in bedeutend besserer Weise nachkommen als die Bewohner der übrigen besetzten Gebiete...'.⁴⁸ Eind 1943, begin 1944 werkten, ofschoon hun produktie sedert 1940 voortdurend was gedaald, de meest belangrijke takken in de Nederlandse industrie voor een belangrijk gedeelte of grotendeels aan Duitse orders, die alle door de *Zentralauftragstelle*, Fiebig's *Dienststelle*, gecontroleerd werden. Terecht kon Fiebig op een vergadering van de *Rübeko* op 29 maart 1944 verklaren, 'dass die Produktion in den Niederlanden in das Fertigungsprogramm des Reiches weitestgehend eingebaut sei'.⁴⁹

Op grond van deze situatie kon Fiebig tegenover de *HSV* een zelfverzekerde taal aanslaan. In bovengenoemde vergadering zeide hij o.m., wijzend op de grote betekenis van de Nederlandse industrie voor de Duitse behoeften, dat in de aanvragen om arbeidskrachten van de beschermde bedrijven 'unter allen Umständen' voorzien moest worden; 'de' *Rübeko* – waarin n.b. ook een vertegenwoordiger van de *HSV* zitting had! – stond er voor in, dat deze aanvragen gerechtvaardigd waren; een controle van de *HSV* was 'daarom overbodig'.⁵⁰

⁴⁶ a Versl. van bespr. van een vertegenwoordiger van de *BdS* III D 5 met Jütting op 8 dec. 1943, 10 dec. 1943. b Versl. van bespr. van een vertegenwoordiger van de *BdS* III D 5 met Buckan op 8 en 9 dec. 1943, 10 dec. 1943. c Ontw. van brief van de *BdS* III 5 aan het *RSHA*, 13 dec. 1943. ⁴⁷ Versl. van verg. van de *Rübeko* op 29 mrt. 1944, 30 mrt. 1944. ⁴⁸ Seyss-Inquart aan Christiansen, 14 juli 1943. ⁴⁹ Versl. van een verg. van de *Rübeko*, op 29 mrt. 1944, 30 mrt. 1944. ⁵⁰ *Ibid.*

*Duitse opdrachten in percentages van de omzetten van enige bedrijfstakken in Nederland,
juni-december 1941—eerste kwartaal 1944*⁵¹

Bedrijfstak	juni-dec. 1941	1942	1943	1e kwart. 1944
Steen- en keramische industrie	19	22	31	41
Bouwnijverheid	32	44	57	63
Houtbewerking	15	22	36	40
Textiel- en confectie-nijverheid	22	23	26	47
Leder- en rubbernijverheid	24	35	25	31
Metaalnijverheid en scheepsbouw	44	56	66	67
Industrie (totaal)	21	26	31	35

Tot slot zij er in dit verband aan herinnerd – we schreven hier reeds eerder over – dat Fiebig's toenemende macht uiteindelijk resulteerde in de vrijwel volledige organisatorische onderwerping van de *HSV*. Sedert midden augustus 1944 ressorteerde deze instantie weer onder de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*. Daarmee was de situatie hersteld van de zomer van 1940.

In de tussentijd was veel in de interne verhoudingen tussen de Duitse instanties veranderd. De *HSV* was in de loop der jaren steeds meer door de Duitse economische organisaties teruggedrongen en haar eigen doeleinden waren aan die van de economische ondergeschikt gemaakt. Dit blijkt uit het feit, dat Fiebig als algemeen vertegenwoordiger van Fischböck met het toezicht op de *HSV* werd belast.⁵² In één persoon waren dus nu twee met elkaar strijdige functies en taken verenigd, t.w. vertegenwoordiging van Speer, dus van de industriële oorlogseconomie, en vertegenwoordiging van de instanties van de *Arbeitseinsatz*. Doch voor Fiebig die nauwkeurig zijn koers had uitgezet, leverde dit geen bezwaren op.

VERZET TEGEN HET Z.S.-VERFAHREN

Vormden de *betreuende Dienststellen* de ene groep die de *HSV* ernstige tegenstand bood, de andere groep die haar plannen in de war stuurde, bestond o.m. uit de illegaliteit en vele Nederlandse ambtenaren. Laatstgenoemden begrepen zeer goed wat de *HSV* beoogde. Deze mocht in haar circulaire van 2 september 1943 aan de *Fachberater* wel geschreven hebben, dat de *Z.S.*-procedure ingevoerd werd 'voor de vrijstelling van belangrijke onontbeerlijke arbeidskrachten', maar in een gesprek tussen de leider van deze instantie met een vertegenwoordiger van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* kwam de aap uit de mouw. Jütting verklaarde toen onomwonden: terwijl men in het bedrijfsleven gelooft dat alle op de groene kaarten aangemelde personen vrijgesteld

⁵¹ *Econ. en Soc. Kroniek*, p. 2. ⁵² Fiebig aan de leider van de *HSV*, 26 aug. 1944.

zullen worden, moeten deze kaarten juist voor een betere uitkaming dienen. Veel vertrouwen in die tactiek had men bij de *Sicherheitspolizei* niet, althans te oordelen naar een kanttekening in het rapport waar van dit gesprek melding wordt gemaakt. Deze wijze van werken werd gekenschetst als '*eine in ihrer stimmungsmässigen Auswirkung sehr fragliche Methode*'.⁵³

Een eerste belangrijke stap op de weg van de strijd tegen het *Z.S.-Verfahren* door de illegaliteit werd gezet tijdens een vergadering in Leiden (de datum is ons niet bekend) waar o.m. aan deelnamen: A. van Velzen namens het Nationaal Comité, W. van Hall, de oprichter van het Nationaal Steunfonds (NSF), vertegenwoordigers van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) uit het zuiden, westen en noorden van het land, een vertegenwoordiger van *Trouw*, een ambtenaar van het arbeidsbureau Den Haag en nog enkele andere personen. Er werd besloten, de regering in Londen te adviseren, de werkgevers opdracht te geven om niet aan de registratie deel te nemen.⁵⁴

Reeds spoedig na het bekend worden van de invoering van het *Z.S.-Verfahren* wees de illegale pers op de grote gevaren van dit nieuwe systeem. In het bijzonder richtte hij zich tot de ondernemers en de vakgroepen. De eersten moesten immers de gegevens leveren, de tweede waren ingeschakeld bij het vooronderzoek. Met voldoening maakten *Trouw* en *Je Maintiendrai* er melding van, dat de zeer belangrijke Hoofdgroep Industrie categorisch geweigerd had, medewerking te verlenen⁵⁵, dit in tegenstelling tot het advies van de Raad voor het Bedrijfsleven, die er – ondanks de gevaren, aan een registratie verbonden – wel op vertrouwde, arbeiders tegen uitzending naar Duitsland te kunnen beschermen.⁵⁶ Mogen wij het tot weigering aansporend schrijven van een secretaris ener bedrijfsorganisatie geloven – gedeelten uit deze brief waren in *Trouw* opgenomen – dan zouden deze Raad en zijn voorzitter, Woltersom, van mening zijn geweest dat een afwijzende houding van de vakgroepen tot 'onafzienbare' gevolgen zou leiden – tot *razzia's*, jaarklassengewijze oproeping en andere acties van de arbeidsbureaus. Dit 'spookbeeld' wees de briefschrijver van de hand. Terecht wees hij er op, dat de Duitsers de vakgroepen wilden inschakelen omdat alle andere methoden van vordering mislukt waren.⁵⁷ *Vrij Nederland* had hierop reeds een maand eerder de aandacht gevestigd. 'Het is... de Duitsers niet gelukt, via de bevolkingsregisters en het oproepen van jaarklassen hun doel te bereiken. Thans proberen zij het op een andere manier en weer is bedrog en misleiding het hoofdwapen', aldus het blad.⁵⁸

De gehele illegale pers, die zich in die dagen met het *Z.S.-Verfahren* bezig hield – en

⁵³ Versl. van bespr. tussen Jütting en een vertegenwoordiger van de *BdS* op 22 sept. 1943, 27 sept. 1943.

⁵⁴ GAB 's-Gravenhage in oorl. Zie de 'Toelichting' in dit verslag, p. 5. ⁵⁵ *a Je Maintiendrai*, 4e jaarg., nr. 7, (47) 2e oktobernummer 1943. *b Trouw*, 1e jaarg., nr. 13, midden november 1943. ⁵⁶ *a* Notulen van de vergadering van de Raad voor het Bedrijfsleven op 20 januari 1944. *b* Op deze vergadering vertelde de voorzitter mr. H. L. Woltersom, dat 147 personen niet '*zurückgestellt*' waren van een groep uit de detailhandel, waarvan 8000 kaarten waren binnengekomen. Woltersom maakte er toen ook melding van, dat hij van Eftger de uitdrukkelijke verzekering had ontvangen, dat 'de bedoeling' van deze '*Zurückstellung*' was, dat zij definitief was. ⁵⁷ *Trouw*, 1e jaarg., nr. 13. ⁵⁸ *Vrij Nederland*, 6 okt. 1943. 4e jaarg. nr. 4. 'Buitengewone Editie'.

dat waren o.m. *Vrij Nederland*, *Het Parool*, *Je Maintiendrai* en *Trouw* – deed een hartsochtelijk beroep op de vakgroepen, maar vooral op de ondernemers, zich krachtdadig en met overtuiging tegen de Duitsers teweer te stellen. In dit verband moge in het bijzonder een gedrukt vlugschrift van *Het Parool* gereleveerd worden, dat zich uitsluitend met de invoering van het *Z.S.-Verfahren* en zijn gevolgen bezig hield. Het was geschreven door 'Pieter 't Hoen'. De titel luidde: 'Werkgevers! Uw dag is gekomen!' en ver-raadt reeds de grote reserve die deze grondvester van *Het Parool* tegen de ondernemers koesterde.

Hier volgt de kern van zijn betoog en zijn oproep tot verzet:

'Nederlandse werkgever, wat zijt gij van plan te doen? Zijt gij van plan de bedriege-lijke Z-kaarten ijverig te gaan zitten invullen en al uw mannelijk personeel, van 18 tot 45 jaar, erbij te gaan lappen? Want dat is precies wat gij doet: gij brengt als verlengstuk van de Duitse slavendrijvers uw personeel naar de slachtbank, gij maakt het die slavendrijvers alleen maar wat gemakkelijker! Zij hopen ook nu te profiteren van de *'erstaunliche Meldungsfreudigkeit'*, die Seyss-Inquart in een cynisch ogenblik in ons schapig volk gesignaleerd heeft... terecht! Zullen onze werkgevers opnieuw in gebreke blijven? Zullen zij opnieuw hand- en spandiensten verlenen voor de vijand, die rekent op hun goedmoedige, brave, domme, benauwde neiging om, zij het met een dierbare zucht uit een beklemd gemoed, maar aan het invullen, het opgeven, het aanmelden, het uitleveren te slaan? Of is het nu eindelijk eens welletjes? Zullen de werkgevers eindelijk gaan begrijpen, dat zij het radicaal vertrappen, vertikken, in rauw Nederlands gezegd: verdommen moeten om al die kerels tussen de 18 en de 45 weg te laten zeulen uit hun huis en hun werk, alleen maar omdat Adolf Hitler, in lijnrechte strijd met elk begrip van Oorlogsrecht, in schandelijke vertreding van de beginselen van de Geneefse Conventie, ergens zit te schreeuwen om mensen, mensen, mensen, bruikbaar om er zijn verloren zaak nog een paar maanden slepende mee te houden?

De moffen hebben weerstand voorzien. De werkgever zelf is, zo heet het, niet veilig indien hij niet netjes invult, tot hij er groen en geel van ziet. Doet hij het niet, dan moet hij misschien zelf in Duitsland gaan werken, en dan is hij niet zeker of niet zijn héle personeel naar Duitsland geslept worden zal. Het is een van die vondsten, waarmee het 'nieuwe socialisme' zijn hoge menswaardigheid demonstreert, maar een vondst, die zo voos is als dat nieuwe socialisme zelf. *Want er groeit geen kruid tegen solidariteit, er bestaat geen macht, opgewassen tegen een eensgezind verzet.* Hier ligt een opgelegde kans voor u, Nederlandse werkgevers! Treedt, al dan niet via uw vakgroepen met elkander in onmiddellijk overleg, spreekt af dat gij het àllen verdraaien zult, *en dat gij geen enkele Z-kaart inlevert.* Doe niets, maar bereidt uw personeel en uzelf voor op een poging van de Duitsers om slavenjacht te houden met u als prooi. Wilt gij handelen naar de normen van die menselijkheid, die straks, na de bevrijding van het vaderland, hier regeren zal, en waaraan gij u zult hebben aan te passen omdat de tijd van het oude liberalisme voorgoed voorbij is, dan ziet gij maar één taak: *sta naast uw mensen*, wees één met uw mensen, één met hun noden, één met hun belangen, en bovenal: één in uw verzet, samen met hen! Geef geen personeel voor werk in Duitsland op! Leg al die paperasserij naast u neer!

De maat is vol! Het vaderland verwacht, dat gij uw plicht doet. Die plicht luidt: weerstaat de beul!’⁵⁹

Het wantrouwen tegen de ondernemers zat er wel diep in. Dit blijkt ook uit een vlugschrift dat door *Vrij Nederland* werd uitgegeven. Het blad verweet hun dat zij reeds vroeger namen van arbeiders hadden opgegeven, bij ontslag of aannemen van personeel, van de arbeidsbureaus (‘dat zijn deportatiebureaus’) gebruik hadden gemaakt. *Vrij Nederland* was dus niet over de ondernemers te spreken en het meende te kunnen voorstellen dat, wanneer eenmaal de geschiedenis van het verzet van het Nederlandse volk geschreven zou worden, ‘onze vaderlandse industriëlen, als maatschappelijke groep’ zeker geen ereplaats zouden innemen. De ondernemer diende zich thans eindelijk eens bewust te zijn van zijn rol in het geheel van de geallieerde oorlogvoering en van de resultaten van zijn handelen voor het gehele Nederlandse volk. Daarom moest niet één Z-Kaart worden ingevuld. Hij moest meedoen aan de gezamenlijke actie tegen de bezetter. Zo kreeg hij ook ‘de historische kans’ om zijn ‘historische fouten zoveel mogelijk goed te maken’⁶⁰, aldus de hoofdredacteur van dit blad, H. M. van Randwijk.

Naast de propaganda door de illegale pers ontplooiden de verzetsgroepen een verhoogde activiteit om administraties te vernielen van bevolkingsregisters en arbeidsbureaus en om zich meester te maken van distributiebescheiden. Het *Algemeen Nederlands Politieblad* meldde voor december 1943 8 overvallen op gemeentehuizen, post- en distributiekantoren.⁶¹ In januari 1944 pleegden de Landelijke Knokploegen (LKP) 16 en in februari 12 overvallen op bevolkingsregisters. Dat waren in die twee maanden reeds 15 meer dan deze organisatie in het gehele jaar 1943 had uitgevoerd.⁶² Deze versterkte activiteiten hielden echter waarschijnlijk ook verband met de dreigende invoering van de Tweede Distributiestamkaart waarmee, zoals we nog zullen zien, de Duitsers niet alleen de onderduikers voor de arbeidsinzet wilden treffen doch tevens een grondslag hoopten te leggen voor een registratie van de gehele bevolking.

Inmiddels werd ook een aanval op de Z.S.-procedure zelf voorbereid. De illegale pers had de bedrijfsleiders wel aangespoord de groene kaarten niet in te vullen, maar er diende ernstig rekening mee te worden gehouden – de Duitsers hadden er mee gedreigd –, dat het niet-invullen der kaarten wegvoering van de arbeiders en van de ondernemer zelf alsmede het sluiten van het bedrijf tot gevolg zou kunnen hebben.⁶³ Zodoende werd de illegaliteit – wilde zij een dergelijke ontwikkeling met een zekere mate van succes kunnen keren – voor de noodzaak geplaatst, zelf het bedrijfsleven van de meest onmisbare ‘vrijstellingspapieren’ te voorzien en/of een dusdanige verwarring in het registratiesysteem te scheppen dat een controle op het bedrijfsleven uitermate werd bemoeilijkt. Dit impliceerde dat de illegaliteit in de administratieve organen van het

⁵⁹ Uitgave van *Het Parool*. Het vlugschrift is niet gedateerd. ⁶⁰ *Vrij Nederland*, 6 okt. 1943. 4e jaarg., nr. 4. ‘Buitengewone Editie’. ⁶¹ *Alg. Ned. Pol. blad* van 24 dec. 1943, 1 jan. 1944 en 8 jan. 1944.

⁶² *Het Grote Gebod*, II, p. 607. ⁶³ a Circ. van de GKzBV aan de bedrijfsleiders, dec. 1943. Afschrift. b Jütting aan de *Fachberater*, 26 nov. 1943. Deze circ. is opgenomen in een circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 7 jan. 1944. c HSV aan *Fachberater*, 10 febr. 1944. Deze circ. is opgenomen in de circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 22 febr. 1944. d Bauer, p. 198 en p. 209.

Z.S.-Verfahren zou moeten binnendringen en de Duitsers met zoveel falsificaties te lijf gaan of met zoveel werk overstelpen, dat het opgebouwde systeem onbruikbaar werd.⁶⁴

De registratie van arbeidskrachten vond, zoals wij reeds schreven, in verschillende fasen plaats. Tot de eerste ondernemingen die hierdoor werden getroffen, behoorden de textielondernemingen, die onder de sector 'handel' of 'ambacht' vielen. Het betrof dus de textielgroot- en detailhandel, alsmede b.v. de kleermakers en kleine handwerkbedrijven. In aansluiting hierop zou de registratie in de andere bedrijfstakken plaats vinden:

1) Handel, ambacht, hotel-, café- en restauratiebedrijf; accountantskantoren, administratie- en belastingadviesbureaus (indiening vóór 7 maart 1944).

2) Voedselvoorzieningsbedrijven, koel- en vrieshuizen; vlasverwerkende ambachtsbedrijven; griend- en rietbedrijven; boerenleenbanken en het ambacht op het platteland (indiening vóór 30 april 1944).

3) De Nederlandse industrie (indiening vóór 31 juli 1944).

4) Het bankwezen (indiening vóór 21 augustus 1944).

5) De bouwindustrie (indiening vóór 31 augustus 1944).

6) Het wegvervoer (indiening vóór 31 augustus 1944).⁶⁵

Het is niet verwonderlijk dat, zoals uit bovenstaand overzicht blijkt, 'de Nederlandse industrie' pas omstreeks het midden van het jaar 1944 aan de beurt kwam en de 'handel' het 'ambacht' en andere bedrijfstakken het eerst werden bewerkt. Een groot aantal bedrijven van 'de Nederlandse industrie' was immers reeds bij de *HSV* op grond van vroeger ingeleverde lijsten geregistreerd, dat wil zeggen, de namen van de daarin werkende arbeiders waren de *HSV* bekend. Dit had voor deze Duitse instantie echter zeer weinig betekenis, daar deze bedrijven *betreut* waren of reeds tot *Sperrbetriebe* verklaard. Om deze reden moest de *HSV*, wilde zij direct over arbeiders kunnen beschikken, zich wel allereerst tot die ondernemingen richten waaraan met grote zekerheid arbeiders konden worden onttrokken. En daartegen kon, zoals we reeds schreven, Fiebig weinig bezwaren hebben. Hoe sterk hij ook stond, het zou hem alleen maar verlichting brengen van de voortdurende druk die de *HSV* toch op hem uitoefende.

Uiteraard had de illegaliteit niet direct een pasklaar antwoord op de vraag, hoe de registratie kon worden bestreden. Aanvankelijk was het een zoeken en tasten, maar allengs slaagde men er in, door onderling overleg een min of meer sluitende afweermethode te ontwikkelen. Hierbij dient in het bijzonder de steun en de coördinerende functie van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) alsmede het vele werk van ambtenaren der arbeidsbureaus te worden gereleveerd. Al waren de strijdmiddelen die gehanteerd werden, niet overal dezelfde, toch vallen wel enkele algemene tendensen in de vorm van de afweer tegen de registratie aan te wijzen. Hiervan zullen nu thans enkele voorbeelden volgen.

Hoe het *Z.S.-Verfahren* werd tegengewerkt, kan o.m. worden geïllustreerd aan de

⁶⁴ a GAB 's-Gravenhage in oorl. b 1940-1945. *Een analyse van het verzet*, p. 104-110. (afg.: *Anal. v.h. verzet*). ⁶⁵ GAB Dordrecht in oorl., p. 33.

illegale arbeid van enkele leden van de LO van het gewest Enschede in samenwerking met enkele ambtenaren van de arbeidsbureaus Hengelo en Enschede. In de eerste plaats moesten zij zorgen voor het ontvangstbewijs. Gewoonlijk werd deze zgn. *Interimsquittung*⁶⁶ door de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* en de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* aan het bedrijf toegezonden dat de kaarten ingevuld had ingeleverd. Een dergelijke *Interimsquittung* gold dus als bewijs dat men aan de registratie had deelgenomen, maar het bezit hiervan was ook een waarborg dat, hangende de definitieve beslissing, geen arbeiders aan de betrokken onderneming zouden worden onttrokken.⁶⁷ Die bedrijven die de kaarten niet hadden ingevuld en niet verzonden, waren dus – bij een eventuele controle door de Duitsers – uiterst kwetsbaar. Hier moest dus een noodverband aangelegd worden. Dit verzorgde de LO, die valse of op illegale wijze verkregen echte ontvangstbewijzen uitreikte. Daarmee was een onderneming dus voorlopig gedekt.

De tweede stap had tot doel, via de Z.S.-kaarten het bedrijfs personeel tijdelijk of definitief tegen uitzending te behoeden. Dit was slechts te verwezenlijken indien op een-of-andere wijze met de drie-delige kaarten zou worden geknoeid. Wij brengen hier in herinnering dat één kaart bij het arbeidsbureau moest berusten (de Z 1-kaart), de andere resp. bij de *Hauptabteilung* (Z 2) en de derde bij het bedrijf (Z 3). In het gewest Enschede van de LO handelde men nu als volgt. In alle plaatsen, ressorterend onder de arbeidsbureaus Hengelo en Enschede, werden de op illegale wijze verkregen Z.S.-kaarten aan die bedrijven uitgereikt, die aan de registratie niet wilden deelnemen. Op die kaarten werd dan ingevuld dat de bij het bedrijf werkende arbeiders tot een zekere datum – en die werd zoveel mogelijk in de toekomst verschoven – waren vrijgesteld. Nadat deze ingevulde kaarten door de LO waren ingenomen – het invullen geschiedde ook wel bij de onderneming zelf – werd de Z 1-kaart door de goede ambtenaren van het arbeidsbureau in de kartotheek van het arbeidsbureau geplaatst. De arbeidsbureaus Hengelo en Enschede hadden elk een ambtenaar voor al dit werk ter beschikking gesteld. De Z 3-kaart bleef bij het bedrijf, terwijl de Z 2-kaart die eigenlijk bij één der *Hauptabteilungen* moest berusten, vernietigd werd. Deze gang van zaken voltrok zich dus volledig buiten de Duitse instanties om. Een voorwaarde voor het goed functioneren van dit systeem was, dat men over voldoende kaarten beschikte. Om echte in handen te krijgen gingen de leden van de LO naar de Kamer van Koophandel, waar ze 'grif... werden gegeven'. Toen later de maatregel werd getroffen dat de aanvrager, officieel dus een vertegenwoordiger van een bedrijf, een handtekening voor de ontvangst van de kaarten moest zetten, gaf de (illegale) aanvrager zich uit als kantoorbediende van een of andere fabriek.

Ofschoon een nauwkeurige administratie onder de illegale verhoudingen niet mogelijk was, legde het gewest Enschede van de LO op primitieve wijze toch een volledig kaartsysteem aan van al zijn 'klanten'. Dit was nodig omdat men weten moest welke

⁶⁶ HSV aan *Fachberater*, 26 nov. 1943. Deze circ. is opgenomen in een circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 7 jan. 1944. ⁶⁷ Circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 12 april 1944.

bedrijven hetzij nog niet, of wel gedeeltelijk of geheel afgewerkt waren. Daar het gewest te groot was om vanuit één centraal punt te worden bewerkt, werden districten ingesteld. Elk district ontving het materiaal (ontvangstbewijzen en Z.S.-kaarten) van de leiding. Deze was in Enschede gevestigd, maar veranderde binnen deze gemeente geregeld van adres. Aanvankelijk beschikte men niet over de nodige stempels, maar hiervoor kon weer een beroep worden gedaan op de ambtenaren van het arbeidsbureau.⁶⁸

Deze methode van het gewest Enschede was in zoverre perfect dat bij een eventuele controle van een bedrijf voor elke daar werkende arbeider een Z 3-kaart kon worden getoond en dat deze kaart correspondeerde met een Z 1-kaart op het arbeidsbureau. Verder kon deze werkwijze de *Fachberater* de indruk geven, dat in alle plaatsen ijverig door de bedrijven aan de registratie was deelgenomen. Het feit dat de Z 2-kaart niet aanwezig was op de *Hauptabteilung*, kon bij eventuele steekproeven natuurlijk een handicap worden, maar de LO meende in geval van nood ook hier te kunnen ingrijpen. Gevaarlijker werd natuurlijk de situatie, indien de Duitsers plotseling alle vrijstellingen zouden intrekken. In dit geval beschikten zij immers in de kartotheken van de arbeidsbureaus over de namen van alle bedrijven en de daar werkende arbeiders. Van een volledige beveiliging was dus geen sprake. Deze kon het gewest Enschede niet geven – evenmin als elk ander gewest. Wel bestond er een grote kans dat diegenen die risico durfden nemen – en dat was een fractie van hetgeen de LO zelf riskeerde – ook veel konden winnen. Overigens, indien de Duitsers alle vrijstellingen zouden intrekken, zouden via de LO de arbeidsbureaus met hun kartotheken nog altijd in brand gestoken kunnen worden.

Terwijl het gewest Enschede van de LO de registratieprocedure in het algemeen ontdeek door het invullen van illegaal verkregen Z.S.-kaarten met namen van bestaande bedrijven en personen en het plaatsen van deze kaarten in de kartotheken van de arbeidsbureaus, sloegen illegale groepen van de LO elders in het land weer andere wegen in. Hun verzet was, voorzover uit het ons ter beschikking staande materiaal blijkt, voornamelijk gericht op het direct ontwrichten van de administratie van het *Z.S.-Verfahren*. Hierbij ging men als volgt te werk. Nagemaakte, dus valse, of op illegale wijze verkregen echte kaarten werden met gefingeerde namen van bedrijven en werknemers (en van de werkgever) ingevuld en vervolgens naar de *Hauptabteilungen* gestuurd. Vanuit deze instanties werden dan ontvangstbewijzen verzonden die echter onbestelbaar terug kwamen. In dit geval bestond dus de mogelijkheid dat, bij vergelijking van de ontvangstbewijzen met de kaarten, de gefingeerdheid der laatste aan het daglicht trad. Om te verhinderen, dat zulks zou geschieden zorgden b.v. Nederlandse bij de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* gedetacheerde, maar bij het illegale werk betrokken ambtenaren er voor – bij deze instantie zouden van de 123.000 binnengekomen kaarten ruim 60.000 fictief zijn geweest – dat de onbestelbare ontvangstbewijzen in hun bezit kwamen en daarna verbrand werden. Zich niet bewust – althans

⁶⁸ 'De illegale Z-kaarten beweging in Gewest Enschede' door G. van Daarle. Na-oorlogs verslag.

aanvankelijk niet – van het steeds toenemend aantal falsificaties, stuurden intussen de *Hauptabteilungen* de van hun beslissing voorziene drie-delige Z.S.-kaarten naar het arbeidsbureau. Waren de gefingeerd-betrokkenen niet vrijgesteld, dan werden ze opgeroepen. Maar deze verschenen uiteraard niet, omdat zij niet bestonden.⁶⁹ Een tweede oproep kon al evenmin succes hebben; ook niet een informatie bij het bedrijf, omdat de op de kaarten vermelde naam en adres gefingeerd waren. De bestaande bedrijven hadden echter van de op deze wijze werkende LO-groepen inmiddels wél een ontvangstbewijs ontvangen.

Een variant op de bovengenoemde administratieve sabotage – men begon hiermede omstreeks februari 1944⁷⁰ – was die methode waarbij op de Z.S.-kaarten de namen van de bedrijven niet, doch van de werknemers wél gefingeerd waren. Dit geschiedde o.a. in Limburg waar ambtenaren van de arbeidsbureaus Heerlen, Venlo, Roermond en Maastricht met elkaar overleg pleegden om in gelijke geest te handelen. Ook op deze wijze – de details van de techniek der vervalsingen zullen wij hier buiten beschouwing laten – wist men zeer velen tegen uitzending te beschermen.⁷¹ Een goede slag wist men in Limburg nog te slaan door de Z.S.-kaartenpost, afkomstig van één der *Hauptabteilungen*⁷², op te vangen, voordat zij bij de arbeidsbureaus aankwam. De kaarten van diegenen die niet waren vrijgesteld, werden er uitgelicht en vervangen door valse kaarten, waarop wél een vrijstelling werd verleend. Om de zending een normaal aanzien te geven werd een aantal kaarten toegevoegd, met gefingeerde namen, waarop de vrijstelling was afgewezen.⁷³

Ook aan het arbeidsbureau Tilburg – het arbeidsbureau met het geringste percentage NSB-ers, nl. 0.9%⁷⁴ – wist men de Duitsers op doelmatige wijze te bestrijden. Reeds vanaf het begin van het Z.S.-Verfahren waren door leden van de LO duizenden kaarten met gefingeerde namen bij de *Hauptabteilungen* ingeleverd. Deze kaarten waren in overleg met ambtenaren van het arbeidsbureau voorzien van een kenmerk, nl. van een punt op een bepaalde plaats op de Z 1-kaart. Na behandeld te zijn bij genoemde instanties kwamen de kaarten op het arbeidsbureau. Nu had de Nederlandse afdeling Z.S. van het arbeidsbureau ondanks haar illegale activiteiten zodanig het vertrouwen van de *Fachberater* weten te winnen dat zij deze kaarten in bewerking kon nemen nog voordat de Duitser ze had gezien. Daardoor werd het mogelijk – we zullen ons ook hierbij niet in het gemanipuleer met de kaarten verdiepen –, de van een bepaald kenmerk voorziene kaarten (dus die met gefingeerde namen) het eerst in behandeling te nemen, hetgeen tot een vertraging leidde in de bewerking van de binnengekomen echte kaarten. Daarna werden dus de laatstgenoemde behandeld. Waren hierop door de *Hauptabteilungen* voor de werknemers ongunstige beslissingen geplaatst, dan werden deze kaarten vervangen door andere maar dan met gefingeerde namen van personen die eveneens niet vrijgesteld waren.⁷⁵ Op deze wijze werd de kartotheek van het arbeidsbureau Tilburg volgestopt met a.h.w. dode gegevens. Moesten immers arbeiders opge-

⁶⁹ GAB 's-Gravenhage in oorl. Zie de 'Toelichting' in dit verslag, p. 6. ⁷⁰ *Analyse v. h. verzet*, p. 107.

⁷¹ GAB Heerlen in oorl. ⁷² *Het Grote Gebod*, II, p. 208, 210. ⁷³ *Ibid.* ⁷⁴ Per 1 jan. 1944 werkten er 110 ambtenaren, waarvan 1 NSB-er, Bauer p. 58. ⁷⁵ GAB Tilburg in oorl., p. 46.

roepen worden, dan verschenen zij niet, omdat zij niet bestonden. In een dergelijk geval was er ook geen bezwaar, deze fictieve personen door de Duitse politie te laten opsporen. Als gevolg van bovengenoemde veragrings- en vervalsingsactie waren de resultaten aan het arbeidsbureau Tilburg – we nemen dit arbeidsbureau slechts als voorbeeld – voor de *Reichseinsatz* zeer slecht. Op 1 september 1944, dus ongeveer een jaar na de invoering van het *Z.S.-Verfahren*, waren ongeveer 30.000 kaarten binnengekomen. Het aantal vervalste is ons niet bekend. Van deze 30.000 waren op dit tijdstip 12.195 door de Nederlandse afdeling-Z.S. in bewerking genomen. 'Op papier' waren 82 personen naar Duitsland gestuurd. In werkelijkheid waren het ongeveer 20. Hieronder bevonden zich echter twee muziekgezelschappen die van de Kultuurkamer toestemming hadden gekregen, een tournee door Duitsland te maken. Verder waren er 40 man aan de Duitse politie opgegeven. Dat betrof echter uitsluitend imaginaire personen.⁷⁶

Intussen diende er in het ressort van het arbeidsbureau Tilburg voor gezorgd te worden dat de bedrijven bij een eventuele controle voldoende beschermd waren. Daarvoor werden dan de valse ontvangstbewijzen uitgereikt.⁷⁷ Verder ging men er toe over, de bedrijven te voorzien van blanco Z 3-kaarten waarop dan de namen van het personeel konden worden ingevuld. Voor de nodige valse stempels had de LO dan weer gezorgd.⁷⁸

Vanuit vele gemeenten in Nederland werden gefingeerde kaarten naar de Duitse instanties gezonden. Dit had zijn bezwaren. Doordat uit één plaats soms enige duizenden kaarten met gefingeerde namen werden ingestuurd, vestigde men op die plaats 'wel al te zeer' de aandacht 'als een centrum van geknoei'.⁷⁹ Ondanks alle risico's en gevaren – in het gewest Enschede overigens niet minder aanwezig – en ondanks nog vele andere nauwelijks of niet te overwinnen moeilijkheden werd dit werk toch gedaan, en met succes. Het scheppen van verwarring heeft er zeker belangrijk toe bijgedragen – aldus een juiste conclusie in het gedenkboek van de LO-LKP. –, het doel dat de *HSV* met het *Z.S.-Verfahren* beoogde, te doorkruisen.⁸⁰

De falsificaties in Twente voltrokken zich, zo zagen wij, volkomen buiten de Duitse *Dienststellen* om. Andere illegale groepen daarentegen richtten op deze instanties hun aanval, zo in Den Haag. Werden op de afdeling *Z.S.* van het arbeidsbureau echte, dus door de bedrijven ingevulde kaarten ontvangen, waarop de *Hauptabteilung* (en de *Fachberater*) een ongunstige beslissing had geplaatst, dan werden de personalia en andere gegevens van deze kaarten overgeschreven op valse. Deze laatste kwamen dan via bepaalde kanalen in handen van op de *Hauptabteilung* gedetacheerde Nederlandse ambtenaren die in het illegale werk betrokken waren. Zij zorgden er dan voor, dat de op deze valse kaarten aangevraagde vrijstelling werd verleend. Daarna kwamen de kaarten Z 2 en Z 1, voorzien van officiële stempels, weer terecht in de kartotheken van de *Hauptabteilung* en het arbeidsbureau. De Z 3-kaart ging naar het bedrijf. Inmiddels waren de oude kaarten vernietigd.⁸¹

⁷⁶ a GAB Tilburg in oorl., p. 47-48. b *Tilburg in de oorlogsjaren, 1940-1945*. (afg.: *Tilburg 1940-1945*). p. 126. ⁷⁷ GAB Tilburg in oorl., p. 47. ⁷⁸ a GAB Tilburg in oorl., p. 47. b *Tilburg 1940-1945*, p. 82-84, p. 125-127. ⁷⁹ *Het Grote Gebod*, II, p. 360-361. ⁸⁰ *Ibid.* ⁸¹ GAB 's-Gravenhage in oorl. p. 7.

In het bovenstaande zijn in grote trekken de methoden beschreven waarmee de strijd tegen de registratie van arbeidskrachten werd aangebonden. Hierop bestonden verschillende variaties. Een beschrijving hiervan zullen wij achterwege laten, daar dit onvermijdelijk tot velerlei en voor ons doel niet relevante administratief-technische uiteenzettingen zou leiden. Wel moge tot slot nog gewezen worden op de sabotage met de bedrijfslijsten en op de onregelmatigheden van ondernemers om, eveneens binnen het kader van het *Z.S.-Verfahren*, arbeiders tegen uitzending naar Duitsland te beschermen.

De bedrijfslijsten bevatten, zoals we reeds eerder schreven, de nominatieve gegevens van het gehele personeel – dus van alle mannen en alle vrouwen – en moesten door de bedrijven met de ingevulde *Z.S.*-kaarten naar de betrokken *Hauptabteilung* worden gestuurd die dit alles weer naar de *Fachberater* zond. Het feit dat op de bedrijfslijst minstens alle namen moesten staan van diegenen voor wie een *Z.S.*-kaart moest worden ingevuld (nl. van de mannen tussen 18 en 45, later 50 jaar) vormde nu een uitgangspunt voor tegenwerking. Zo verzonden sommige bedrijven – dit zal waarschijnlijk wel in overleg met ambtenaren van het arbeidsbureau zijn geschied – onvolledig ingevulde bedrijfslijsten met een daarmee niet corresponderend aantal *Z.S.*-kaarten. Dit alles, aldus het reeds door ons genoemde gedenkboek van de LO-LKP., gaf dan weer aanleiding tot correspondentie, verwarring en vertraging.⁸² Precies dus hetgeen werd beoogd.

Wisten sommige ondernemers de *Hauptabteilungen* met de bedrijfslijsten tegen te werken, anderen wisten de uitzending naar Duitsland te saboteren met zgn. *Schein-arbeitsverhältnisse*. In dergelijke gevallen had de ondernemer op de *Z.S.*-kaart vrijstelling aangevraagd voor personen die, zoals de *Beauftragte* van Limburg aan de *HSV* meldde, 'nach wie vor ohne jede geordnete Arbeit' waren. De *Beauftragte* had dit van burgemeesters gehoord en vroeg nu een controle in te stellen opdat deze personen aan het werk konden worden gezet en tevens na te gaan of de 'schuldige *Betriebsführer*' behoorden te worden vervolgd.⁸³ Of een dergelijke controle ook werd uitgevoerd, weten wij niet. Het is hoogst onwaarschijnlijk; het was immers toen al midden augustus 1944.

Over de omvang van de tegenwerking der werkgevers tegen het *Z.S.-Verfahren* valt nog het volgende op te merken. In een na de oorlog verschenen boek, geschreven door enkele leden van de verzetsgroep Tweede Distributiestamkaart (TD) wijst men er op, dat 'verreweg' de meeste werkgevers de kaarten invulden.⁸⁴ Uit de ons ter beschikking staande bronnen blijkt dit echter niet. Maar hierop komen we in de volgende paragraaf nog terug.

De strijd tegen de registratie ging in de praktijk met vele moeilijkheden en vele gevaren gepaard. In de eerste plaats moest gezorgd worden voor een regelmatige aanvoer van ontvangstbewijzen en *Z.S.*-kaarten. Deze werden nagemaakt of op illegale wijze verkregen. Een der centra waar valse ontvangstbewijzen werden vervaardigd, was Roermond. Toen de drukker, een der papierleveranciers, een postambtenaar met zijn

⁸² *Het Grote Gebod*, II, p. 208, 210. ⁸³ *Beauftragte des Reichskommissars (BRK) Limburg* aan de *HSV*, 12 aug. 1944. ⁸⁴ *Anal. v.h. verzet*, p. 109.

vrouw en een koerierster uit deze stad, de clichéfabrikant uit 's-Hertogenbosch en enkele leden uit de leiding van de LO werden gearresteerd, trad stagnatie in. Het werk werd echter weer voortgezet en na enige tijd werden het zuiden en het westen van het land weer van valse ontvangstbewijzen voorzien.⁸⁵

Ook in Enschede sloegen de Duitsers toe. Daar werd de 'administrateur', Geert, gepakt; hij 'wist letterlijk alles'. Nadat de andere leden van de LO hadden vernomen wat gebeurd was, werd na veel wikken en wegen besloten, de grote koffer met gegevens en de schrijfmachines op de fiets te laden en naar een ander adres over te brengen. Die adressen waren door de arrestatie echter ook besmet. 'En zo fietsten wij' – aldus het na-oorlogs verslag van een der LO-leden – 'door de straten van Enschede met meer dan duizend namen van zaken, die ons na aan het hart lagen, in een koffer. Dat kon zo niet doorgaan. Wij hebben de koffer op slot gedraaid en afgezet op een neutraal adres met de belofte hem spoedig weer te komen halen. Het werk werd gestaakt in afwachting van de komende dingen.' Na enige tijd werd het weer voortgezet. Geert werd door de Duitsers van de ene plaats naar de andere gesleept en vreselijk mishandeld. Hij sloeg niet door. Later overleed hij in een concentratiekamp in Duitsland.⁸⁶

Een der problemen waarmede de illegaliteit bij het uitreiken van de valse ontvangstbewijzen werd geconfronteerd, was het vervalsen van het poststempel. De ontvangstbewijzen werden nl. in de vorm van een gedrukte antwoordkaart aangetekend uit Den Haag of Amersfoort verzonden en moesten dus het poststempel van deze steden dragen. Hier was dus weer de medewerking nodig van ambtenaren die aan die postkantoren werkten. En die werd gegeven. In Amersfoort werden 's nachts de valse ontvangstbewijzen afgestempeld en in Den Haag werd aan de illegaliteit het poststempel geleend.⁸⁷

Ernstige moeilijkheden ontstonden natuurlijk wanneer stempels of handtekeningen van de Duitsers niet goed waren nageemaakt. Het laatste was b.v. het geval in het gewest Enschede. Een ambtenaar van het arbeidsbureau Hengelo kwam dit te weten, doordat hij een Duitse dienstbrief openmaakte waarin dit feit werd gesignaleerd. Op het echte, door de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* verzonden ontvangstbewijs stonden twee puntjes boven de handtekening van de Duitser, op de valse één. Het ontbreken van deze ene punt kon dus zeer gevaarlijk worden voor die ondernemingen die een vals ontvangstbewijs hadden. Deze werden door de illegaliteit dan ook weer ingenomen 'en dat waren er geen klein beetje'. Tegelijkertijd werd de ondernemer echter een ingevulde (valse) Z.S.-kaart gegeven. Bij een eventuele controle van de Duitsers kon hij dus een Z.S.-kaart tonen en indien naar het ontvangstbewijs werd gevraagd, antwoorden dat hij dat had vernietigd daar de Z.S.-kaarten inmiddels ontvangen waren. Dit alles 'ging prachtig'.⁸⁸

Het op illegale wijze verkrijgen en uitschrijven van de Z.S.-kaarten zou een boeiend

⁸⁵ a *Het Grote Gebod*, II, p. 357-358. b Na-oorlogs verslag van het GAB Roermond tijdens de bezetting 15 nov. 1945. ⁸⁶ 'De illegale Z-kaarten beweging in Gewest Enschede' door G. van Daarle. ⁸⁷ GAB Den Haag in oorl. ⁸⁸ 'De illegale Z-kaarten beweging in Gewest Enschede' door G. van Daarle.

verhaal op zichzelf kunnen zijn. Wij zullen ons hier tot de volgende opmerkingen beperken. De Z.S.-kaarten konden aanvankelijk zonder enig bijzonder controlesysteem bij de Kamers van Koophandel worden gehaald. Later werd dit lastiger, maar ook de daaraan verbonden moeilijkheden konden, eveneens met medewerking van sommige Kamers, worden overwonnen. In de gemeente Tilburg b.v. ontving de illegaliteit via een relatie bij de Kamer van Koophandel 1500 Z.S.-kaarten, toen in één week een bepaalde tak van industrie de arbeidskrachten moest aanmelden. Die ondernemers die toen Z.S.-kaarten bij deze Kamer aanvroegen, moesten, daar de illegaliteit eerst werd voorraad, wachten.⁸⁹ Behalve langs deze weg slaagde de LO er in, grote hoeveelheden op nog andere wijze in haar bezit te krijgen. Zo werd eens een goede slag geslagen toen een vakgroep in Den Haag 15.000 kaarten bij de Landsdrukkerij bestelde, maar deze kaarten – met een vrachtauto – niet bij de vakgroep, doch bij de LO in Utrecht werden afgeleverd. Nu kwamen de schrijversclubs in het geweer. Ongeveer 100 mensen waren veertien dagen lang bezig met het vals invullen der kaarten.⁹⁰

Het illegaal invullen van de tien- en tienduizenden kaarten was een groot en groots karwei. Ons is niet bij benadering bekend, hoeveel mensen dit geruisloze, maar toch zo uiterst nuttige werk hebben opgeknapt. Om de *Hauptabteilung* op een dwaalspoor te brengen werden de kaarten op de meest verschillende wijze ingevuld: met zwart en blauw potlood, met zwarte en paarse inkt, en met de schrijfmachine. Ook het handschrift bleef gevarieerd: 'van net schoolschrift tot de hanepoten van een halve analphabeet'.⁹¹ Om over een grote collectie namen te beschikken maakte men gebruik van adres- en telefoonboeken. Voor het invullen van de kaarten waren van de zijde der illegaliteit ook nog richtlijnen uitgereikt. Dit invullen was o.m. ook daarom geen eenvoudige zaak omdat het nummer van het persoonsbewijs van de werknemer op de Z-kaart moest worden ingevuld; en een willekeurig nummer kon om verschillende redenen niet gebruikt worden.⁹²

Het verzet tegen de Z.S.-procedure, zoals wij hierboven beschreven, was mogelijk geworden door een nauwere samenwerking tussen de verschillende illegale groepen en de al of niet direct met hen verbonden ambtenaren van de arbeidsbureaus. Uiteraard waren laatstgenoemden in hun bewegingen ernstig gehandicapt wanneer aan een arbeidsbureau vele NSB-ers werkten of de sleutelposities niet in vertrouwde handen waren. Niettemin wisten, naarmate de tijd verstreek, ook ambtenaren aan dergelijke arbeidsbureaus de Duitsers steeds beter te bestrijden.

De tegenwerking der ambtenaren richtte zich in die dagen intussen niet alleen op het Z.S.-Verfahren. Met behulp van de illegaliteit werd op alle mogelijke wijzen geknoeid; met de keuringen, de aanstellingsvergunningen en door middel van valse stempels. 'Brieven werden verscheurd, dossiers verdwenen'.⁹³ Weigeraars werden gewaarschuwd.

⁸⁹ *Tilburg 1940-1945*, p. 83. ⁹⁰ Verslag Nr. 39 R. Interview met P. Mostert over het LO-district Utrecht. ⁹¹ *Tilburg 1940-1945*, p. 83. ⁹² GAB-'s-Gravenhage in oorl. Geen datum. Toelichting door H. M. P. Hakkaart. ⁹³ *Het Grote Gebod*, II, p. 357, 358.

DE RESULTATEN VAN HET Z.S.-VERFAHREN

Gesteund door een onwillige bevolking slaagden de illegaliteit en ambtenaren van de arbeidsbureaus er in, het gevaar ener registratie van arbeidskrachten te keren. Aanvankelijk was het een zoeken en tasten, maar niettemin verliep deze Duitse actie ook toen reeds verre van gunstig. Dit blijkt o.m. uit het gering aantal inzendingen der Z.S.-kaarten uit de textielgroot- en detailhandel, alsmede uit de handwerksbedrijven van deze branche.

Voor deze tak van bedrijvigheid gold de bepaling dat vóór 25 november 1943 de kaarten moesten zijn ingeleverd. Eén dag tevoren hadden echter slechts 4000 van de 40.000 bedrijven de kaarten van werknemers ingezonden.⁹⁴ Dit werd niet zonder meer door de Duitsers aanvaard en er werd nu besloten dat door de arbeidsbureaus en de vakgroepen tussen 29 november en 15 december 1943 steekproeven zouden worden genomen om te zien wie al of niet de kaarten had ingezonden. Dit was gemakkelijk te onderzoeken, daar een ieder die dit wel gedaan had, een ontvangstbewijs moest kunnen overleggen. Zou bij de controle blijken dat de ondernemer niet in het bezit van een dergelijk bewijs was, dan werd nog veertien dagen gelegenheid gegeven het verzuim te herstellen. Waren de kaarten daarna nóg niet ingeleverd, dan zouden de arbeiders van het betrokken bedrijf, onder gebruikmaking van de dienstverplichting, elders te werk worden gesteld.⁹⁵ Uit deze controle-actie blijkt wel hoe belangrijk het was, de ondernemingen van valse ontvangstbewijzen te voorzien.

De controle zou dus uitgevoerd worden door de arbeidsbureaus en de vakgroepen. Knetsch gaf zijn zegen en verzocht de directeurs 'bij de uitvoering mede te werken'.⁹⁶ Moeilijkheden ontstonden echter toen de vakgroepen hun medewerking weigerden. Maar afgezien daarvan: zij beschikten ook niet over volledige gegevens. De controle werd dan ook een mislukking, mede echter door het feit dat verschillende ondernemingen, blijkbaar niet in het bezit van een ontvangstbewijs, ondanks de aanmaning van ambtenaren van de arbeidsbureaus, toch niet de Z.S.-kaarten inleverden.⁹⁷ In overleg met Eftger en de *Hauptabteilung Wirtschaft* werd nu besloten, die textielondernemingen die niet aan het Z.S.-Verfahren hadden deelgenomen, van 1 februari 1944 af uit te kammen en de mannen van 18 tot 45 jaar, hetzij voor Duitsland, hetzij voor werk in de bewapeningsindustrie in Nederland aan te wijzen.⁹⁸ Dit werk – het moest aan de hand van lijsten worden gedaan – zou uitgevoerd worden door een voor dit doel te organiseren betrouwbare buitendienst van de arbeidsbureaus. Daar waar die lijsten wegens het ontbreken van voldoende gegevens niet konden worden samengesteld, zou de buitendienst,

⁹⁴ Vermerk van een vergadering van *Inspektoren* der HSV op 24 nov. 1943, 26 nov. 1943. ⁹⁵ Circ. van Jütting aan de *Fachberater*, 26 nov. 1943. Opgenomen in de circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 7 jan. 1944. ⁹⁶ Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 7 jan. 1944. ⁹⁷ a RAB aan de Dir. GAB, 2 mrt. 1944. In deze circ. is opgenomen de circ. van de HSV aan de *Fachberater* van 22 feb. 1944. b Circ. van Eftger aan de *Beauftragten*, 27 jan. 1944. ⁹⁸ a Circ. van Eftger aan de *Beauftragten*, 27 jan. 1944. b Circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 26 jan. 1944.

aldus de *HSV* aan de *Fachberater*, wel niets anders overblijven, dan 'straat voor straat en huis voor huis' af te gaan.⁹⁹

Wat deze actie voor de *HSV* heeft opgeleverd is ons niet bekend. Blijkens het totaal aantal uitgezonden arbeiders kan dit niet veel zijn geweest. In dit verband dient nog te worden gereleveerd, dat verschillende bij deze buitendienst ingedeelde ambtenaren van de arbeidsbureaus op alle mogelijke wijzen trachtten tegen te werken, o.m. door de betrokken ondernemingen van te voren te waarschuwen. Deze konden dan naamplaten en uithangborden verwijderen en de zaak om een of andere reden gesloten houden. Ook werden de Duitsers wel op zulk een wijze rondgeleid dat verschillende adressen buiten de controle bleven.¹⁰⁰

Deze controle op de textielondernemingen was niet alleen aangekondigd om de bedreiging waar te maken dat de arbeiders zouden worden onttrokken indien voor hen geen kaarten waren ingeleverd – Eftger hoopte tevens dat door zulk straf optreden ook andere bedrijfstukken sneller en in grotere mate aan de Z.S.-procedure zouden deelnemen.¹⁰¹ De controle werd dus mede uitgevoerd om een voorbeeld te stellen. Doch ook hiermede hadden de Duitsers weinig succes, zo zal blijken.

Was de aanmelding in de textielondernemingen verre van gunstig geweest, ook de inmiddels afgekondigde registratie voor de 'schoenherstellers', aldus de officiële betiteling, en een daarop volgende controle door de buitendienst werden een mislukking. Omstreeks het midden van januari 1944 hadden zich slechts 1500 gemeld van de ongeveer 10.000 die er volgens de *HSV* moesten zijn.¹⁰² Het is daarom nauwelijks mogelijk aldus deze instantie aan de *Fachberater* op 2 februari 1944, dat, zoals enkele arbeidsbureaus hadden gemeld, alle gecontroleerde schoenmakers in het bezit van een ontvangstbewijs konden zijn. De *HSV* vermoedde dan ook, dat óf vervalsingen hiermede hadden plaats gevonden óf de onderneminkjes zich niet aan de gestelde termijnen van opgave hielden. Door deze tegenwerking, alsmede door het onderduiken van intussen 'dienstverplichte' schoenmakers, was begin februari de *HSV* er nog niet in geslaagd – 'in keinem Falle 100 %ig' –, aan de speciale aanvraag uit Duitsland te voldoen om 150 schoenmakers te leveren. Of deze opdracht ooit voor de volle honderd procent werd uitgevoerd, is ons niet bekend.

Ondanks deze tegenslagen werd de actie onverdroten voortgezet. De Duitsers wisten wel, dat de registratie onrust bracht – Fiebig en Eftger wensten reeds in november 1943 matiging bij de uitvoering¹⁰³ – maar laatstgenoemde was toch wel uitdrukkelijk van mening, dat 'schon aus Prestige Gründen' de actie moest worden voortgezet.¹⁰⁴ Midden februari kwamen naast de reeds genoemde ondernemingen andere bedrijfstukken van handel en ambacht in behandeling, alsmede o.a. hotelbedrijven, accountants en belastingadviseurs. Waarschijnlijk om eventuele weerstanden bij de voor de registratie

⁹⁹ Circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 10 feb. 1944. ¹⁰⁰ Bauer, p. 199. ¹⁰¹ Circ. van Eftger aan de *Beaufragten*, 27 jan. 1944. ¹⁰² Per 30 juni 1944 waren er bij het Rijksbureau voor Huiden en Leder 13.341 schoenherstellers ingeschreven. Van der Leeuw: *Huiden en Leder*, p. 41. ¹⁰³ Versl. van een verg. van de *Rübeke* op 16 november 1943, 20 nov. 1943. ¹⁰⁴ Notitie van een verg. van *Inspektoren* der *HSV* op 14 januari 1944, 14 jan. 1944.

verantwoordelijke personen op te ruimen, werd in de pers o.m. bekend gemaakt dat de verleende vrijstellingen voor de arbeidsbureaus bindend waren en niet door deze bureaus konden worden ingetrokken.¹⁰⁵ 'De verzoeken om vrijstelling' moesten uiterlijk 7 maart ingeleverd zijn.

De resultaten van deze actie waren voor de Duitsers al even bedroevend als de vorige. Eind maart hadden zich van de 35.000 ambachtsbedrijven ongeveer 15.000 gemeld. In de sector handel en ambacht tezamen, waar volgens de statistieken van de Duitsers 640.000 man werkten, hadden 38.000 bedrijven met een personeelssterkte van 148.000 personen aan de registratie deelgenomen. Naar de aanvankelijke verwachtingen van de HSV zou de laatstgenoemde actie (dus die bij handel en ambacht) ongeveer 50.000 man opleveren, maar op grond van het aantal binnengekomen kaarten zouden het, zo schatte zij, 'bestenfalls' 24.000 worden.¹⁰⁶ Of hierbij ook rekening gehouden werd met vervalste inzendingen, weten wij niet.

Evenals voordien in de textielhandel, werden ook maatregelen aangekondigd tegen de ondernemingen in de sector handel en ambacht (dit gold ook voor accountantskantoren enz.) die zich aan de registratie hadden onttrokken. Daar ook in dit geval het nodige adressenmateriaal ontbrak, bleef opnieuw niets anders over dan 'die strassenweise Auskämmung' waarbij, aldus de raad van de HSV aan de *Fachberater*, de beroepenlijst van het telefoonboek waardevolle hulp kon verschaffen. Ook bij deze controle-actie zouden 'betrouwbare' Nederlandse ambtenaren ingeschakeld worden. Nadat de HSV de *Fachberater* voor dit alles de nodige instructies had gegeven – dit geschiedde op 12 april 1944 – volgde het verzoek van Knetsch aan de directeurs van de arbeidsbureaus, voorzover nodig en voorzover hun medewerking werd gevraagd, ambtenaren ter beschikking te stellen. Mochten de directeurs – aldus Knetsch in een circulaire van 13 april – tijdens deze actie voor moeilijkheden komen te staan of wilden zij gevallen van 'onnodige' hardheid voorkomen, dan dienden zij zich terstond met het Rijksarbeidsbureau in verbinding te stellen.

Voor deze controle-actie geldt met betrekking tot de resultaten weer hetzelfde als voor de voorgaande. Ook zij leverde voor de tewerkstelling in Duitsland weinig op.

Ondertussen werden de pogingen tot registratie van de andere bedrijfstakken voortgezet. Eind maart werd de Z.S.-procedure ingevoerd voor de gehele sector van de voedselvoorziening.¹⁰⁷ Als datum voor de inlevering van de kaarten werd 30 april genoemd en van 1 mei af zouden dezelfde controle-maatregelen genomen worden als in de sectoren textiel, handel en ambacht.¹⁰⁸ De desbetreffende vakgroep weigerde echter medewerking te verlenen. Na alle vroegere ervaringen met de vakgroepen kon de HSV hierover moeilijk ontstemd zijn. Integendeel, deze ontwikkeling was zelfs, zo werd op een vergadering van inspecteurs van de HSV op 25 mei gezegd, 'arbeitseinsatzmässig zu begrüßen, da hierdurch eine schnellere Abwicklung möglich ist'. Met dit argument maakte de HSV echter van de nood een deugd. Uit het aantal naar Duitsland weg-

¹⁰⁵ A.H., 15 feb. 1944. ¹⁰⁶ Notitie van een verg. van *Inspektoren* der HSV op 29 mrt. 1944, 30 mrt. 1944. ¹⁰⁷ A.H., 25 mrt. 1944. ¹⁰⁸ Circ. van de GKzBV aan de *Beauftragten*, 15 apr. 1944.

gevoerde arbeiders zal nog blijken, dat de *HSV* alléén zeker niet in staat was, aan de eisen van Sauckel te voldoen.

In mei 1944 werd de registratie ingevoerd voor de Nederlandse industrie; de vervaldatum van de inlevering der kaarten was op 10 juni gesteld. Het betrof hier o.m. de reeds vroeger geregistreerde ondernemingen van de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* (ongeveer 5.000), met inbegrip van die bedrijven, die tot *Sperrbetrieb* waren verklaard.¹⁰⁹ Wij brengen in herinnering, dat de hoofdgroep Industrie zijn medewerking aan het *Z.S.-Verfahren* weigerde. Ons is niet bekend, hoeveel bedrijven aan de registratie hebben deelgenomen. De mededeling van de dagelijkse leider van de *HSV*, Buckan, dat de *Z.S.*-statistiek van 15 juli 1944 12.407 afwijzingen en 12.026 tijdelijk vrijgestelden aanwees, lost de moeilijkheden niet op, daar niet medegedeeld wordt, in hoeveel bedrijven deze 24.433 personen werkten. Verder vermeldt Buckan niet, op welke periode deze statistiek betrekking heeft en of deze arbeidskrachten uitsluitend in de Nederlandse industrie werkzaam waren. Bovendien blijven wij volkomen in het ongewisse hoeveel kaarten vervalst waren. Vast staat, dat Buckan niet te spreken was over het feit dat op een totaal van 24.433 ingeleverde kaarten slechts 1963 personen in Duitsland en 1794 in Nederland waren geplaatst. Deze resultaten noemde hij bedroevend.¹¹⁰ Indien het totaal aantal in Duitsland en elders in Nederland tewerkgestelde arbeiders als maatstaf wordt genomen voor de beoordeling in hoeverre het *Z.S.-Verfahren* is geslaagd – en dit is te verantwoorden, daar het voor dit doel werd opgezet – dan kan wel worden geconcludeerd dat ook de afgekondigde registratie voor de Nederlandse industrie geen succes werd. En ditzelfde geldt, voorzover zij nog tot uitvoering kwam, eveneens voor de registratie in het bankwezen, de bouwindustrie en het wegvervoer.

Tot slot een woord over de omvang der vervalsingen. Van de zijde der Duitsers worden geen aantallen verstrekt. Wel was men er van op de hoogte dat met de kaarten werd geknoeid en dat er 'enige duizenden gefingeerde kaarten' ingeleverd waren, maar hieraan behoefde 'geen al te grote betekenis' te worden gehecht. De vervalsingen zouden immers 'vanzelf' bij de bewerking van de kaarten aan de dag treden.¹¹¹ Van de zijde der ex-illegaliteit staan ons enkele gegevens ter beschikking. Volgens een na-oorlogs verslag van een illegaal werkende ambtenaar, destijds gedetacheerd bij de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, zouden er van de 123.000 kaarten, die bij deze instantie binnenkwamen, ruim 60.000 gefingeerd zijn geweest.¹¹² Een ander verslag, eveneens na de oorlog opgesteld, maakt er melding van, dat eind augustus meer dan 100.000 valse kaarten waren ingeleverd. Indien laatstgenoemde cijfers juist zijn of bij benadering de omvang der vervalsingen weergeven, dan heeft de illegaliteit de Duitsers – die over 'enige duizenden' spraken – met succes om de tuin weten te leiden.

Het heeft weinig zin, ons in de vraag te verdiepen of de *HSV* – eenmaal vermoedende

¹⁰⁹ a *Gkf.F.u.W.*, *Hauptabteilung Wirtschaft* aan de bedrijfsleiders, circ. 13 mei 1944. b *Aktennotiz* betr. het *Z.S.-Verfahren*. Geen datum. ¹¹⁰ Circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 27 juli 1944.

¹¹¹ Versl. van een verg. van *Inspektoren der HSV*, 25 mei 1944. ¹¹² GAB Den Haag in oorl. Zie toelichting, p. 5.

dat er vervalsingen plaats vonden¹¹³ – bij een andere, verbeterde opzet van het *Z.S.-Verfahren*, er in geslaagd zou zijn, de registratie van arbeidskrachten toch door te voeren. Altijd immers was zij, bij welke techniek ook, aangewezen op de hulp en de medewerking van het Nederlandse ambtenaren-apparaat. Dit was in het algemeen echter onbetrouwbaar geworden en daaraan was in die dagen niets meer te verbeteren. Integendeel: de kloof werd steeds breder en de illegaliteit trad steeds driester op.

Dit blijkt o.m. uit een stoutmoedig plan, dat midden augustus 1944 besproken werd door vertegenwoordigers van het Nationaal Steunfonds (NSF), de LO, de LKP, de Ordedienst (OD), de Persoonsbewijzencentrale (PBC), de Raad van Verzet (RVV), het Nationaal Comité (NC) en de verzetsgroep TD. Hun was door goede relaties met ambtenaren van het Rijksarbeidsbureau ter ore gekomen dat de Duitsers, nu het *Z.S.-Verfahren* was mislukt, met een verscherpte totale arbeidsinzet zouden beginnen. Wat precies de plannen van de bezetter waren, wisten zij echter niet. Volgens de één zou het de bedoeling zijn geweest, alle mannen, geboren in 1925 en 1926, met uitzondering van de studenten, naar Duitsland over te brengen. Volgens andere gegevens zouden geen vrijstellingen meer worden gegeven voor mannen tussen 16(!) en 35 jaar. In werkelijkheid hadden de Duitsers de registratie op het oog van alle mannen tussen 18 tot en met 22 jaar, 'um ins Reich abgegeben zu werden'.¹¹⁴ Al luidden de bij de illegaliteit binnengekomen berichten niet gelijk, vast stond in elk geval dat vergaande maatregelen in voorbereiding waren en dat er reden genoeg was, zich hiertegen met hand en tand te verzetten. Fotokopieën van betalingslijsten van de afdeling Comptabiliteit van het departement van Sociale Zaken werden nu aan de illegale verzorgingsorganisaties verstrekt, zodat ambtenaren die in verband met deze actie zouden onderduiken of ontslagen worden, een uitkering konden ontvangen. In de illegaliteit was men inmiddels tot de conclusie gekomen dat, zouden de Duitsers tot handelen overgaan, de ambtenaren bevel zouden moeten krijgen om het werk te staken, de telefooninstallaties bij de arbeidsbureaus onklaar zouden moeten worden gemaakt en alle bescheiden van deze bureaus vernietigd. Hierover bestond contact met Londen. Ernstig werd ook overwogen om Verwey, Knetsch en een andere hoofdambtenaar te 'kidnappen' en ergens (in een zenuwinrichting b.v.) vast te houden. Vervolgens zouden aan de ambtenaren brieven met de valse handtekeningen van Verwey en Knetsch gezonden worden, waarin o.m. door beide functionarissen zou worden medegedeeld, dat zij 'op last van de Nederlandse regering' hun functies hadden neergelegd en zich aan eventuele represaille-maatregelen van de Duitsers hadden onttrokken. De geadresseerden werd dan opgedragen, dit voorbeeld te volgen. Na dit bevel van de Nederlandse regering – zo ontlenuw wij aan een van te voren vervaardigd vervalst schrijven – 'zou het vervullen van een ambtelijke functie aan het Rijksarbeidsbureau gelijk staan met landverraad, waarvoor bestraffing te zijner tijd onherroepelijk zal volgen'.¹¹⁵

¹¹³ Circ. van de *HSV* aan *Fachberater*, 2 feb. 1944. ¹¹⁴ Rauter aan Himmler, 9 aug. 1944. ¹¹⁵ a Versl. van een bespr. van A. J. H. Bauer met L. Neher, directeur-generaal P.T.T. op 16 sep. 1946. b *Anal. v.h. verzet*, p. 110-114. c Vervalst, niet-gedateerd schrijven, van Verwey en Knetsch aan A. J. Berends, te Zwolle. d GAB-'s-Gravenhage in oorl. e GAB-Rotterdam in oorl. Verklaring van J. L. Reyerse.

Tot uitvoering van al deze plannen kwam het niet, daar vanwege het snelle oprukken der Geallieerden de tewerkstelling aan de verdedigingswerken in Nederland de voorrang zou krijgen en de wegvoering van arbeiders op grote schaal zich in de eerstkomende maanden voornamelijk buiten de arbeidsbureaus om zou voltrekken.

ANDERE ACTIES VAN DE HSV

EEN NIEUW PROGRAM (MAART 1944)

Volgens het gewijzigd Sauckel-program van augustus 1943 zouden er, van september 1943 af, 15.000 man per maand moeten vertrekken. Aan het einde van dit jaar moesten er dus binnen het kader van deze actie 60.000 man in Duitsland tewerkgesteld zijn. Maar vele factoren, zo bleek ons, leidden er toe dat dit aantal niet werd bereikt. De belangrijkste waren wel: de geruchten omtrent het stopzetten van de uitzending naar Duitsland in verband met een uitbreiding van de *Auftragsverlagerung*, het tekort aan personeel in verschillende belangrijke bedrijfstakken, het fiasco van het *Z.S.-Verfahren* in handel en ambacht, de acties van de illegaliteit, het onderduiken der arbeiders en – we komen hier nog op terug – de tegenwerking bij de uitkaming van het overheidsperoneel.

Spoedig nadat de *HSV* had bemerkt, dat de resultaten van het *Z.S.-Verfahren* 'aanzienlijk beneden de verwachtingen' bleven¹¹⁶ – dit was reeds begin november 1943 – zocht zij naar mogelijkheden, grotendeels buiten het *Z.S.-Verfahren* om, toch enigermate aan de door Sauckel gestelde eisen te voldoen. Daarbij richtte zij o.m. het oog op de jaarklasse 1925. Daar tot deze jaarklasse vele scholieren behoorden – op aandringen van Verwey en Van Dam was het gelukt, voor vele groepen vrijstellingen te verkrijgen¹¹⁷ – zag men er vooreerst van af, hen voor uitzending naar Duitsland te bestemmen.¹¹⁸ Wel zouden daarentegen de in de Nederlandse Arbeidsdienst opgenomen personen van deze jaarklasse – het waren volgens gegevens van de *HSV* 8000 – na afloop van hun dienstdienst of vlak voor het einde daarvan voor de *Deutschlandeinsatz* in aanmerking moeten komen. De uitzending zou dan vóór Kerstmis 1943 kunnen geschieden.¹¹⁹

Ook dit plan werd echter voor de *HSV* een grote mislukking. De Rijkscommissaris bepaalde dat de arbeidsdienstmannen in Nederland moesten worden 'ingesetzt' en in het bijzonder in de Noordoostpolder. Ten aanzien van de mijnwerkers, metaalbewerkers, textielarbeiders en binnenschippers besloot hij dat, voorzover hun werk *kriegswichtig* was, zij naar hun vroegere bedrijven moesten terugkeren. Leerlingen waren eveneens van tewerkstelling in de Noord-Oost-polder vrijgesteld.¹²⁰ Midden januari 1944 waren er van de 8000 arbeidsdienstmannen, 4648 voor deze polder

¹¹⁶ Versl. van een verg. van *Inspekteure* van de *HSV* op 10 nov. 1943. ¹¹⁷ a Bauer, p. 177. b Van Dam aan de *GkfVuJ*, 11 mei 1943. c *Zweite Anweisung zur durchführung der Anordnung Nr. 43/1943 über die Meldepflicht zum Zweck des Arbeitseinsatzes*, 22 mei 1943. ¹¹⁸ Versl. van een verg. van *Inspekteure* van de *HSV* op 10 nov. 1943. ¹¹⁹ *Ibid.* ¹²⁰ Jütting aan het RAB, 26 nov. 1943.

dienstverplichtet – op 13 januari waren er ongeveer 900 aangekomen – terwijl de rest was vrijgesteld.¹²¹

Mede door deze tegenvallers bleven van september tot en met december 1943 de resultaten van de inspanningen van de *HSV* ver beneden de gestelde doelen. Volgens opgaven van het Centraal Bureau voor Statistiek werden in september 1943, met inbegrip van de grensgangers, 4419 personen in Duitsland tewerkgesteld, in oktober 3062, in november 2570 en in december 1419.¹²² In totaal dus 11.470 personen, oftewel 19% van hetgeen Sauckel was toegezegd. Over het gehele jaar 1943 berekend lag het percentage uitgezonden arbeiders voor Sauckel veel gunstiger; het bedroeg toen ongeveer 48%.

*In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, januari 1943–december 1943*¹²³

Periode	Te leveren	Geleverd
jan. – eind april	100.000	51.036
mei	35.000 – 40.000	12.609
juni	35.000 – 40.000	39.321
juli	35.000 – 40.000	25.164
augustus	35.000 – 40.000	9.322
september	15.000	4.419
oktober	15.000	3.062
november	15.000	2.570
december	15.000	1.419
Totaal	300.000 – 320.000	148.922

Ondanks het toenemend falen van de uitzending naar Duitsland stelde Sauckel begin december 1943 nieuwe exorbitante eisen. Niet minder dan 250.000 man zouden in 1944 geleverd moeten worden, dus gemiddeld ongeveer 21.000 personen per maand. Over de mogelijkheid van het realiseren van dit program liepen binnen de *HSV* de meningen uiteen. Buckan achtte het geheel onwaarschijnlijk, dat de nieuwe eis onder de bestaande verhoudingen ook maar bij benadering zou kunnen worden vervuld.¹²⁴ Jütting daarentegen was optimistischer. Het uitvoeren van Sauckel's program, zo was zijn mening, zou zonder twijfel wel 'zekere moeilijkheden' opleveren, maar de *HSV* was daar wel

¹²¹ Versl. van een verg. van *Inspekteure* van de *HSV* op 14 jan. 1944. ¹²² Zie de maandschriften van het CBS, juli/aug. 1943, sep./okt. 1943 en nov./dec. 1943. ¹²³ a Zie de maandschriften van het CBS, nov./dec. 1942 – nov./dec. 1943. b Volgens Duitse gegevens zouden er van 1 jan. 1943 tot en met 31 december 1943, 175.305 arbeidskrachten naar Duitsland vertrokken zijn. Hiervan vertrokken er via de arbeidsbureaus 149.255. Via de Spoorwegen, de PTT, de *O.T.*, de *Beauftragte des Reichsverkehrsministeriums* en de '*Osteinsatz*' vertrokken er 26.050. Aangenomen mag worden, dat de naar Duitsland gezonden arbeidskrachten van de Spoorwegen en de PTT onvrijwillig vertrokken. De andere zullen overwegend vrijwilligers zijn geweest. ¹²⁴ *Vermerk* van een bespr. tussen een vertegenwoordiger van de *BdS* III D 5 met Buckan op 8 en 9 dec. 1943, 10 dec. 1943.

aan gewend en had die tot nu toe steeds opgelost.¹²⁵ Jütting onderschatte echter de tegenstand die tegen het leveren van 250.000 man rees. Naar Seyss-Inquart na de oorlog voor het Internationaal Militair Gerechtshof mededeelde, zou hij Sauckels eisen hebben afgewezen.¹²⁶ Onwaarschijnlijk is dit stellig niet, daar Seyss-Inquart niet alleen zelf de grote betekenis van de Nederlandse industrie voor de oorlogvoering beseftte, maar bovendien rekening moest houden met de wensen van Fiebig. Overigens, een dergelijk ingrijpend program zou het verzet in de Nederlandse bevolking nog meer hebben gestimuleerd en het is stellig niet uitgesloten dat de te verwachten reactie Seyss-Inquarts houding mede zal hebben bepaald. Een feit is intussen dat Sauckel al vrij spoedig zijn eisen aanmerkelijk verzachtte. Vroeg hij in december 1943 nog gemiddeld 21.000 man per maand, in februari 1944 stelde hij zich voor die maand reeds tevreden met 5000 man, al was dit dan een minimum dat hij vroeg.¹²⁷ Maar noch in januari, noch in februari werden zijn eisen vervuld. In die maanden werden resp. uitgezonden (met inbegrip van de grensgangers) 3185 en 2234 personen.¹²⁸ Deze gang van zaken was voor de *HSV* wel zeer ongunstig. Indien niet krachtiger zou worden opgetreden, dreigde het gevaar dat de uitzending naar Duitsland geheel tot stilstand zou komen. Toen de *HSV* in maart 1944 dan ook een aantal nieuwe maatregelen ontwierp om arbeiders voor Duitsland te krijgen, stelde zij daarbij uitdrukkelijk voorop dat de oprichting van een speciaal politiecorps voorwaarde voor de uitvoering was.¹²⁹

Het in maart 1944 opgesteld program – het zou in april en mei moeten worden uitgevoerd – omvatte de volgende punten:

a) Een 'Sonderauskämaktion' van alle onder de controle van de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* en de *Rüstungsinspektion* staande bedrijven. Als vervanging zouden worden toegewezen 7000-8000 langs de weg van de dienstverplichting beschikbaar gekomen vrouwelijke arbeidskrachten uit winkels e.d.¹³⁰

b) Een zo spoedig mogelijke controle, 'door dag- en nachtarbeid', op de ingeleverde Z.S.-kaarten van de sectoren handel en ambacht.

c) Het uitzenden van het restant van de jaarklasse 1922 uit de landbouw naar Duitsland.

d) De overweging, de vrijstellingen op te heffen van de scholieren van de jaargangen 1922, 1923, 1924. Dit zou alleen reeds 10.000 arbeidskrachten opleveren. Diegenen die niet voor Duitsland geschikt waren, zouden o.m. toegewezen kunnen worden aan de bewapeningsindustrie en de *Organisation Todt*.

e) Het direct verder uitkammen van het overheidspersoneel tot een percentage van 20 zou zijn bereikt.

¹²⁵ Vermerk van een bespr. tussen een vertegenwoordiger van de *BdS III D 5* met Buckan op 8 en 9 dec. 1943, 10 dec. 1943. ¹²⁶ *I.M.T.*, dl. XX, p. 90. ¹²⁷ Circ. van de *HSV* aan de *Fachberater*, 24 feb. 1944. ¹²⁸ Maandschrift van het CBS, mrt./apr. 1944. ¹²⁹ Het nieuwe plan werd aangeduid als: 'Sofortmassnahmen um eine grössere Anzahl Arbeitskräfte im April und Mai ds Js. ins Reich zu überstellen' (afg. : *Sofortmassnahmen...*), 22 mrt. 1944. ¹³⁰ Wie de *HSV* met 'en dergelijke' op het oog had, is ons niet bekend. Wij maken er bovendien op attent, dat voor dit geval de dienstverplichting voor vrouwen dan ook nog zou moeten worden uitgebreid. Zie de paragraaf: 'De tewerkstelling van vrouwen', p. 389-397.

f) Snelle uitvoering van de omstreeks die tijd juist begonnen Z.S.-procedure voor de voedselvoorziening.

g) Het uitkammen van al die bedrijven uit de sector handel en ambacht, die niet aan de Z.S.-procedure hadden deelgenomen.

h) Het stopzetten van het werven van onderduikers door de *Organisation Todt* en de *Wehrmacht*.

i) Tewerkstelling van leden van de Nederlandse Arbeidsdienst bij de *Organisation Todt* en de *Wehrmacht*, zodat o.m. de door de Nederlandse Heide Maatschappij aan de O.T. uitgeleende arbeidskrachten weer konden terugkeren en voor werkzaamheden in de landbouw bestemd worden.¹³¹

Ook van dit program kwam in de praktijk weinig terecht. Wel werd in april 1944 de *Arbeitskontrolldienst* opgericht – we komen hier nog op terug – maar ondanks het feit dat zijn optreden slachtoffers maakte en schrik en vrees teweegbracht, was het uiteindelijk resultaat niet datgene wat de *HSV* had gehoopt. Het onderduiken ging voort.

Moeilijkheden ontstonden ook bij de uitvoering van de andere programmapunten. Het resultaat van de controle op de Z.S.-kaarten in de sectoren handel en ambacht (punt b) b.v. was 'zeer gering'.¹³² Het wegvoeren van het restant uit de jaarklasse 1922, werkzaam in de voedselvoorziening (punt c), werd eveneens een teleurstelling. Eind maart bleek reeds dat uit deze groep geen grotere 'bemiddeling' naar Duitsland was te verwachten.¹³³ Evenmin slaagde de *HSV* er in, de vrijstelling voor de scholieren van de jaarklassen 1924-1922 (punt d) opgeheven te krijgen. Dit was wel een tegenslag, daar het, zoals we reeds schreven, bijna 10.000 personen betrof, nl. 2081 uit de jaarklasse 1922, 3266 uit de jaarklasse 1923 en 4348 uit die van 1924. De *HSV* stuitte hier niet alleen op de tegenstand van Van Dam, doch eveneens op die van de *Hauptabteilung Erziehung und Kirchen*.

Volgens deze Duitse instantie zou het oproepen van scholieren even slechte verhoudingen op de middelbare scholen teweeg brengen als op de universiteiten reeds bestonden. Het zou leiden tot '*ein weitestgehende Flucht ins Anonyme*', nu de praktijk had aangetoond dat het onderduiken 'relatief zonder gevaar' was. Genoemde *Hauptabteilung* twijfelde er verder aan of het beschikbaar stellen van deze jonge mensen¹³⁴ met een onvoldoende arbeidsprestatie en van wie bovendien 'door de ondervoeding van het volk' nog 'een aanzienlijk deel' zou afvallen, zou opwegen tegen de politieke gevolgen die een actie onder de scholieren met zich zou slepen.¹³⁵ Aangenomen kan worden dat mede door de tegenstand van de *Hauptabteilung Erziehung und Kirchen* in de situatie voor de scholieren geen verslechtering intrad. De gunstige bepalingen van 21 augustus 1943 – betrekking hebbende op diegenen die in juli 1943 hun examen afgelegd hadden – bleven in principe gehandhaafd, d.w.z. dat leerlingen van middelbare

¹³¹ 'Sofortmassnahmen...'. ¹³² *Niederschrift über die Besprechung der ersten Fachberater und ersten Gauverbindungsmitglieder bei den Arbeitsämtern am 24.5.1944*. ¹³³ Versl. van een verg. van *Inspektoren* van de *HSV* op 29 mrt. 1944, 30 mrt. 1944. ¹³⁴ Notitie van de *Hauptabt. Erziehung und Kirchen*, 29 mrt. 1944. In afwijking van vroegere gegevens wordt in deze notitie over 6000 personen gesproken. ¹³⁵ *Ibid.*

of daaraan gelijkwaardige scholen voor de cursus 1944-1945 konden worden ingeschreven bij de dagscholen voor middelbaar vakonderwijs, indien daaromtrent overeenstemming was bereikt tussen de directeur van deze school en het arbeidsbureau. Een dergelijke regeling bood voor velen weer een goed uitgangspunt, zich aan de arbeidsinzet te onttrekken.¹³⁶

Gegevens omtrent de voorgenomen uitkaming van de beschermde bedrijven (punt a) hebben wij niet. Over de uitvoering van de andere programma-punten zijn wij al even slecht ingelicht. Een uitzondering hierop vormen de tewerkstelling van ambtenaren en die van de vrouwen. Hieraan willen wij enkele aparte beschouwingen wijden.

DE TEWERKSTELLING VAN AMBTENAREN

In aansluiting op onze vroegere uiteenzettingen¹³⁷, brengen wij in herinnering, dat sedert 12 januari 1943 de overheidsdiensten verplicht waren, lijsten met namen van het gehele personeel aan de arbeidsbureaus te doen toekomen; op de lijsten moest zijn aangekruist, wie reeds eerder voor Duitsland was opgegeven (met een geel kruis), wie volstrekt onmisbaar was (rood kruis) en wie bij eventuele plaatsing door een ander zou moeten worden vervangen (blauw kruis). Ongeveer 10-20% van het gehele personeel moest voor uitzending worden aangewezen. Aanvankelijk gold de bepaling, dat personen wier werkzaamheden niet door een plaatsvervanger konden worden verricht of voor wie een plaatsvervanger zou moeten worden aangesteld, niet in Duitsland tewerkgesteld konden worden. Van deze regeling wisten de hoofden van de openbare diensten een zodanig gebruik te maken dat zeer weinig personeel werd uitgezonden. Volgens de berekeningen van de Duitsers hadden ongeveer 25.000 man moeten vertrekken; midden mei 1943 waren het, met uitzondering van de Spoorwegen en de PTT, waarschijnlijk niet meer dan ongeveer 3600.¹³⁸

Naar aanleiding van deze slechte gang van zaken werd de vervangingsbepaling opgeheven. Dat kon overigens nog als een concessie worden beschouwd, daar het overheidspersoneel was vrijgesteld van de inmiddels op 6 mei 1943 afgekondigde verordening volgens welke alle mannen van 18 tot 35 jaar zich aan de arbeidsbureaus moesten melden. De HSV verwachtte dan ook, dat de nieuwe regeling – nl. uitzending van 10% van het personeel zonder vervangingskrachten – meer effect dan vroegere bepalingen zou hebben. Zou dit niet het geval zijn, dan zouden de Duitse autoriteiten, zo werd ge-

¹³⁶ a *Aktenvermerk* van Van Dam voor Dr. H. Schwarz, leider van de *Hauptabt. E. u. K.*, 2 mei 1944. b Knetsch aan Dir. GAB, 25 aug. 1943. In deze circ. is opgenomen een circ. van de HSV aan de *Fachberater*, 21 aug. 1943. c De voorschriften van 21 aug. 1943 en die van mei 1944 berustten op de 'Zweite Anweisung zur Durchführung der Anordnung Nr. 43/1943 über die Meldepflicht zum Zweck des Arbeitseinsatzes', 22 mei 1943. In deze 'Zweite Anweisung...', ondertekend door Eftger, werd de mogelijkheid geopend, vrijstellingen te verlenen aan studenten die de loyaliteitsverklaring hadden getekend en, tot bepaalde leeftijden, aan leerlingen van verschillende scholen en van cursussen. d *Het Onderwijs in Nederland. Verslag over de jaren 1944, 1945 en 1946*, dl. II, p. 446. ¹³⁷ Zie hoofdstuk VI, p. 223 e.v. ¹³⁸ Circ. van Eftger aan de *Beaufragten*, 16 juli 1943.

dreigd, de zaak in eigen handen nemen en de aanmeldingsplicht op het gehele overheidspersoneel van toepassing verklaren.¹³⁹

Het is niet onwaarschijnlijk dat de Duitsers de opheffing van de voor hen zo hinderlijke vervangingsbepaling slechts als een inleidende maatregel beschouwden om de invloed van de Nederlandse instanties te breken. Immers, reeds drie weken na deze wijziging – de overheidsdiensten kregen dus nauwelijks gelegenheid, hun 'goede' wil te tonen – werd de aanmeldingsplicht ook voor het overheidspersoneel ingevoerd. Dit geschiedde op 9 juni 1943. Alle onder Frederiks ressorterende overheidsdiensten van het Rijk, de provincies, de gemeenten en andere publiekrechtelijke lichamen moesten de distributiestamkaarten, met bijbehorende inlegvellen, van de mannen uit de jaarklassen 1917 t/m 1924 uiterlijk 15 juni bij het arbeidsbureau ter afstempeling aanbieden. Verder moest daarbij een lijst met namen van deze personen worden ingeleverd.¹⁴⁰ Hiermede zou de aanmelding dan een feit zijn.

Voor het overheidspersoneel golden dezelfde bepalingen als aanvankelijk ook voor de andere meldingsplichtigen. De jaarklassen 1924-1922 moesten 'gesloten' weg en eventuele vrijstellingen mochten slechts tot 15 augustus verleend worden. Deze konden wel worden verstrekt aan diegenen uit de jaarklassen 1921-1917 die een sleutelpositie bekleedden. Aanvragen voor het gemeente-personeel moesten voor 26 juli bij Frederiks ingeleverd zijn.¹⁴¹ De verzoeken tot vrijstelling werden behandeld door de Duitse toezichthouders op de Nederlandse overheidsdiensten. Bij het bepalen van de te verlenen vrijstellingen dienden zij er van uit te gaan, hoeveel personen voor de terugvoering in krijgsgevangenschap en hoevelen voor de arbeidsinzet naar Duitsland in aanmerking waren gekomen. Zolang dit totaal niet meer dan 20% van het gehele mannelijke personeel uitmaakte, waren vrijstellingen in principe niet toelaatbaar. Viel de beslissing van de Duitsers echter gunstig uit, dan werden voor de betrokkene Z.S.-kaarten ingevuld, welke vervolgens naar de *HSV* werden gezonden; deze bevestigde de vrijstelling. Daarna werden de drie kaarten naar het betrokken arbeidsbureau gestuurd. Deze plaatste de Z 1-kaart in zijn kartotheek. De Z 2- en Z 3-kaarten gingen naar de Duitse toezichthouder terug, die de Z 2-kaart zelf behield en de Z 3 naar de betreffende Nederlandse instantie zond.¹⁴² Voor het overheidspersoneel gold, zo blijkt uit het bovenstaande, het *Z.S.-Verfahren* dus uitsluitend als een registratie van vrijgestelden, niet als een registratie van alle werkenden. Dit was trouwens ook niet nodig, daar de Duitse autoriteiten toch reeds over de nodige personeel-gegevens beschikten.¹⁴³

Al spoedig bleek dat het niet mogelijk was, alle ambtenaren van de jaarklassen 1924-1922 naar Duitsland af te voeren. Een eerste moeilijkheid vormde het personeel van de bevolkingsregisters. Knetsch was over deze kwestie benaderd door de Rijksinspectie

¹³⁹ Frederiks: *Op de Bres*, p. 39. ¹⁴⁰ Frederiks aan de burgemeesters, 9 juni 1943. ¹⁴¹ a Frederiks aan de burgemeesters, 16 juli 1943. b Circ. van Wimmer aan de *Hauptabteilungsleiter, Abteilungsleiter* en zelfstandigde *Referenten* van de Rijkscommissaris, 13 juli 1943. ¹⁴² *Ibid.* ¹⁴³ Frederiks: *Op de Bres*, p. 39. In zijn brochure vermeldt Frederiks o.m., dat de indiening van een verzoek om vrijstelling de belanghebbenden er dus nimmer op kon doen achteruitgaan. Integendeel, het departement kon hier veel goed werk verrichten. Maar met hand en tand, zo vervolgt hij, heeft hij er zich tegen verzet, dat men het *Z.S.-Verfahren* ook voor het overige overheidspersoneel zou invoeren.

van de Bevolkingsregisters en door verscheidene gemeenten. Met nadruk was hem gezegd, dat het gehele personeel van de bevolkingsregisters van uitzending naar Duitsland moest worden vrijgesteld, daar vele van deze instellingen door brand, diefstal of andere oorzaken 'in het ongerede' waren geraakt. Het personeel moest dus veel extra werk verzetten. In verband hiermede uitte Knetsch bij de HSV de wenselijkheid, de vorenbedoelde ambtenaren uit de jaarklassen 1924-1922 vrij te stellen. Ondanks het feit dat op 9 juli 1943 over deze kwestie nog geen beslissing was genomen, kon hij op die datum de arbeidsbureaus instrueren, er rekening mee te houden dat de bedoelde personen zoveel mogelijk niet voor Duitsland zouden worden aangewezen en dat het voorgeschreven percentage van 10-20 bereikt zou worden door in overleg met de burgemeester andere ambtenaren aan te wijzen.¹⁴⁴

Een ander probleem vormden de kleine gemeenten. Daar bleek dat een uitzending van alle ambtenaren uit de jaarklassen 1924-1922 onvermijdelijk tot ernstige stagnatie zou leiden. In Nederhorst den Berg b.v. zou alleen de gemeentesecretaris overblijven, in Sloten en Den Bommel nog slechts één secretarie-ambtenaar en in Bunde en Scherpenzeel zou de enige secretarie-ambtenaar die er was, verdwijnen.¹⁴⁵ Zou de beslissing van de Rijkscommissaris consequent worden uitgevoerd – volgens hem moesten immers de jaarklassen 1924-1922 'gesloten' naar Duitsland –, dan zouden bovendien diensten van andere departementen voor gelijksoortige moeilijkheden worden geplaatst. In verband hiermede verzocht Frederiks mede op wens van de andere secretarissen-generaal Eftger, in bijzondere gevallen vrijstelling te verlenen.¹⁴⁶ Jütting, hiervan verwittigd, verzette zich. Volgens hem konden personen uit de jaarklassen 1924-1922 in geen geval reeds een dusdanig belangrijke functie uitoefenen, dat zij werkelijk onmisbaar waren. De pogingen tot vrijstelling, zo was zijn mening, waren slechts 'een propagandistische truc van de Nederlanders' en vormden een nieuwe methode om zich van de arbeidsinzet 'te drukken'. Daarom mochten geen vrijstellingen gegeven worden, aldus zijn conclusie, ook niet in 'zgn. bijzondere gevallen'. Intussen was Dr. H. Krell, hooggeplaatst ambtenaar van de *Hauptabteilung Inneres*, van opvatting dat Jütting onmogelijk beoordelen kon, wie wèl, wie niet onmisbaar was; daarom diende de HSV een tegemoetkomende houding in te nemen. En zou zij dit weigeren, aldus Krell, dan zou deze kwestie aan Wimmer, eventueel aan de Rijkscommissaris zelf ter beslissing moeten worden voorgelegd.¹⁴⁷ Of het ook zover kwam, weten wij niet. In elk geval besliste Eftger, dat de bevoegde Duitse instanties – hiertoe behoorde dus niet de HSV! – in bijzondere gevallen vrijstelling konden verlenen. Deze beslissing mocht echter niet per circulaire worden bekend gemaakt.¹⁴⁸ Blijkbaar wilde men op deze wijze verhinderen dat er vele aanvragen zouden worden ingediend.

De verschillende pogingen, ambtenaren uit de genoemde jaarklassen tegen uitzending te beschermen, waren niet geheel vergeefs. Weliswaar gaf de Z.S.-procedure handen vol werk – voor de vrijgestelde moest een Z.-kaart worden ingevuld en dat diende op

¹⁴⁴ Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 9 juli 1943. ¹⁴⁵ Frederiks aan de *GkfVuJ.*, 28 juli 1943.

¹⁴⁶ Frederiks aan Eftger. Zie de brieven van 7 en 23 juli 1943. ¹⁴⁷ Krell aan Stüler, 26 juli 1943.

¹⁴⁸ Stüler aan Kan, 27 juli 1943.

aanwijzing van de Duitse toezichthouder door de Nederlandse instanties te geschieden – maar daar stond tegenover, dat door de tussenkomst van het departement, aldus Frederiks na de oorlog, in een zeer groot aantal gevallen een vrijstelling kon worden verkregen, zelfs in die welke vanuit Duits standpunt hiervoor niet in aanmerking kwamen.¹⁴⁹

Volgens Duitse gegevens waren op 1 augustus 1943 uit de jaarklassen 1924-1922, in totaal 3409 personen die bij de overheid werkten voor Duitsland aangewezen.¹⁵⁰ Daarbij mag niet uit het oog verloren worden dat volgens Duits voorschrift eventuele vrijstellingen slechts tot 15 augustus mochten worden verleend. Hoeveel van deze categorie naar Duitsland vertrokken, is ons niet bekend. Evenmin weten wij, hoeveel ambtenaren van de genoemde jaarklassen in die tijd bij de overheid in dienst waren. Daarom valt ook niet te beoordelen, welk percentage de 3409 personen op dit totaal vormden

Na 15 augustus kwamen ook de jaarklassen 1921-1917 aan de beurt. De *HSV* ging er van uit, dat diegenen voor wie op genoemde datum nog geen vrijstelling was aangevraagd, voor tewerkstelling elders in aanmerking konden komen. Reeds op 18 augustus gaf zij de *Fachberater* opdracht, met de daartoe nodige werkzaamheden te beginnen; op 10 september moest gemeld zijn, hoeveel personen van de jaarklassen 1917-1924 opgeroepen waren en hoeveel van hen voor tewerkstelling in Duitsland of in de bewapeningsindustrie in Nederland waren aangewezen.¹⁵¹ Ongeveer een maand later, nl. op 15 september, bracht Jütting de *Fachberater* nog eens uitdrukkelijk hun opdracht in herinnering: al het overheids personeel van de jaarklassen 1917-1924 moest, met uitzondering van hen voor wie een *Z.S.*-kaart was uitgeschreven, ter beschikking van de arbeidsinzet gesteld worden, voorzover niet reeds 20 % geleverd was van het mannelijk personeel van de betrokken dienst. Deze herhaalde aansporing tot ingrijpen stond in nauwe samenhang met de pressie die Sauckel op de *HSV* had uitgeoefend. De uitzending in de eerste twee weken van september was nl. 'opvallend gering' geweest en hiermede nam Sauckel geen genoegen. Er moesten meer arbeidskrachten naar Duitsland gestuurd worden. Voor het verwezenlijken hiervan verzocht Jütting de *Fachberater* 'als eerste maatregel' met het onttrekken van arbeidskrachten aan het overheids personeel 'in volle omvang' te beginnen. Eind september moest deze actie afgelopen zijn.¹⁵²

In opdracht van de *Fachberater* begonnen nu verschillende arbeidsbureaus met het oproepen van overheids personeel; voor sommigen van hen werd ook reeds de datum van vertrek op korte termijn vastgesteld. Daarbij schijnen sommige *Fachberater* en arbeidsbureaus zo voortvarend te werk te zijn gegaan, dat ook personeel werd aangewezen van wie een aanvraag tot vrijstelling nog in behandeling en voor wie een *Z.S.*-kaart dus nog niet uitgeschreven was. In dit verband valt ook Verwey's verzoek aan de *HSV* te begrijpen om de *Fachberater* te instrueren, niet tot 'plaatsing elders' van over-

¹⁴⁹ Frederiks: *Op de Bres*, p. 40. ¹⁵⁰ 'Ergebnisse der jahrgangswiseen Erfassung' van de jaarkl. 1924-1922, 15 sep. 1943. ¹⁵¹ Circ. van de *HSV* aan de *Fachberater*, 18 aug. 1943. ¹⁵² Circ. van de *HSV* aan de *Fachberater*, 15 sept. 1943.

heidspersoneel over te gaan, zolang de Z.S.-kaarten nog niet waren behandeld.¹⁵³ De HSV wees het verzoek echter van de hand, met de motivering dat er voldoende tijd was geweest om zich van vervangingskrachten te voorzien.¹⁵⁴ Intussen had Verwey de HSV er nog van op de hoogte gesteld, dat een normaal functioneren van de overheidsdiensten door het onttrekken van personeel ernstig in gevaar werd gebracht en dat sommige instellingen beslist niet 20 % van hun personeel konden afstaan.¹⁵⁵ Dergelijke mededelingen zullen voor de HSV echter niets nieuws hebben bevat.¹⁵⁶ Deze instantie wist wel, hoe het gesteld was. Gezien de pressie van Sauckel bleef haar echter weinig anders over dan zoveel en zo snel mogelijk arbeidskrachten te vorderen.

Ondanks de onwrikbare houding van de HSV verliep de uitzending naar Duitsland verre van bevredigend. Op een vergadering van 13 oktober 1943 – waar o.m. Calmeyer, een vertegenwoordiger van de *Generalkommissar z.b.V.* en van de HSV, alsmede Kan aanwezig waren – bleek men aan Duitse zijde 'zeer verstoord' over de 'geringe percentages' die de openbare diensten hadden uitgezonden en over het hoge percentage afgekeurden. Voor de jaarklassen 1917-1921 bedroeg dit, dank zij veler tegenwerking, niet minder dan 80. Tijdens deze vergadering kwam het plan ter sprake, het gemeentepersoneel door 'vliegende colonnes' ter plaatse te laten uitkammen en nog oudere jaarklassen dan de lichtingen 1917-1924 op te roepen. Dit bleef echter bij een plan. Na lang praten werd besloten, op andere wijze de nodige arbeidskrachten op te sporen en te verkrijgen. Door middel van een enquête zou de sterkte van het gehele overheidspersoneel worden bepaald en nagegaan hoeveel personen wegens terugvoering in krijgsgevangenschap of wegens arbeidsinzet waren afgevoerd. Die gegevens zouden aan de secretarissen-generaal moeten worden gezonden. Daarna zou de Duitse *Referent* van het betrokken departement de leiders van die diensten bij zich ontbieden die 'zeer weinig gepresteerd' hadden en met hen bespreken, hoeveel personen nog geleverd konden worden. Met betrekking tot de gemeenten en de provinciën zou dit werk door Calmeyer geschieden, in tegenwoordigheid van een ambtenaar van de afdeling Binnenlands Bestuur van het departement van Binnenlandse Zaken, de afdeling dus waarvan Kan waarnemend chef was.¹⁵⁷

Bovenstaande regeling was niet geheel en al ongunstig, daar zij het departement de gelegenheid bood 'de vingers in de brei' te houden.¹⁵⁸ Een voordeel was ook gelegen in het feit dat het departement aan de burgemeesters die op dat moment door de arbeidsbureaus met verzoeken om opgaven van personeel werden 'besprongen', mededelen kon hieraan voorlopig geen gehoor te geven. Ook op nog andere wijze verliep deze vergadering niet nadelig voor de Nederlandse onderhandelaar. De Duitsers zagen nl. in het algemeen wel in, dat men zich in de praktijk niet aan de 20 % kon houden. Als een gemeente, althans niet een der grote, het tot 10 % bracht, vonden zij het 'al heel mooi'. Wel hielden de Duitsers aan de formaliteit vast, dat de 20 % moest worden

¹⁵³ a Verwey aan de HSV, 23 sept. 1943. b Verwey aan Frederiks, 22 okt. 1943. ¹⁵⁴ HSV aan Verwey, 8 okt. 1943. ¹⁵⁵ Verwey aan de HSV, 30 sept. 1943. ¹⁵⁶ Notitie van een ambtenaar van het departement van Binn. Z. voor Frederiks, 1 okt. 1943. ¹⁵⁷ Versl. van de verg. van 13 okt. 1943. ¹⁵⁸ Frederiks, *Op de Bres*, p. 41.

gehandhaafd. Vergeleken met de tijdens de besprekingen te berde gebrachte 'vliegende colonnes' en de oproeping van oudere jaarklassen was de te houden enquête het kleinste kwaad. Calmeyer zal dit zeker niet zijn ontgaan, want na afloop van de vergadering zei hij tegen Kan: '*Für Sie war es befriedigend, nicht für uns.*'¹⁵⁹

Naar aanleiding van bovengenoemde besprekingen ontving Frederiks van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* het verzoek, hem uiterlijk 1 november 1943 van alle overheidsinstanties – voor elke instantie afzonderlijk – de volgende gegevens te verstrekken:

1. de omvang van het gehele bij elke instantie werkzame personeel.
2. de omvang van het bij elke instantie in dienst zijnde mannelijk personeel.
3. het sedert 1 januari 1943 naar Duitsland uitgezonden en niet teruggekeerde aantal mannen.
4. het aantal naar Duitsland in krijgsgevangenschap teruggevoerde en niet teruggekeerde militairen.
5. het over het gehele personeel berekende percentage van naar Duitsland weggevoerde krijgsgevangenen en in Duitsland tewerkgestelde ambtenaren of overig personeel.

Het personeel van de politie met inbegrip van de brandweer en de luchtbeschermingsdienst (vaste kern) behoefde niet te worden opgegeven. In een circulaire van 19 oktober 1943 verzocht Frederiks de burgemeesters, de antwoorden vóór 22 oktober bij de Commissaris der provincie in te zenden.

Alvorens de resultaten en de gevolgen van deze enquête te bespreken – met betrekking tot de gemeenten en de provinciale diensten rapporteerde Calmeyer hierover pas in december 1943 – dient gewezen te worden op de begin november door de *HSV* ondernomen pogingen, om de bezwaarschriften-procedure geheel op te heffen. In mei 1943 was bepaald – we schreven hier reeds over – dat 10% van het personeel moest worden afgestaan zonder dat plaatsvervangers beschikbaar werden gesteld.¹⁶⁰ Nadien werd het percentage overheidspersoneel dat aan de diensten onttrokken moest worden, ondubbelzinnig op 20 gesteld. Toen dan ook begin november 1943 de *HSV* aan het Rijksarbeidsbureau mededeelde dat de bezwaarschriftenprocedure als vervallen moest worden beschouwd, betekende dit dat er nu geen enkele mogelijkheid meer bestond om uitzending van personeel te voorkomen als de 20%-grens niet was overschreden en dat men geheel aan de beslissing van de *Fachberater* was overgeleverd. Om deze reden wendde Kan zich tot Calmeyer met het verzoek in te grijpen. Eerstgenoemde was o.m. gebleken dat de *HSV* meer bereidheid tot een compromis toonde, wanneer de Duitse *Referent* van het departement zelf met voorstellen kwam.¹⁶¹

Enkele weken later – nl. op 22 november – kwam deze kwestie tussen de daarbij betrokken Duitse instanties inderdaad ter sprake; het had tot gevolg dat de bezwaarschriften-procedure, zij het in andere vorm, zoals wij nog zullen zien, weer werd inge-

¹⁵⁹ Versl. van de verg. van 13 okt. 1943. ¹⁶⁰ Zie ook Frederiks, *Op de Bres*, p. 39. ¹⁶¹ Kan aan Calmeyer, 5 nov. 1943.

steld. 'Met zeer grote moeite' werd op deze bijeenkomst, waar ook het departement van Binnenlandse Zaken vertegenwoordigd was, nog bereikt, dat de Duitse instanties met de mogelijkheid rekening wilden houden dat een bepaalde gemeente in beginsel geen 20% zou kunnen afstaan.¹⁶² Verder werd men het er over eens, dat de HSV de *Fachberater* zou mededelen dat de *Referent für Innere Verwaltung* (in dit geval Calmeyer) het recht zou hebben, in bepaalde gevallen het percentage lager dan 20 te stellen en eventuele aanwijzingen (hetzij voor tewerkstelling in Duitsland hetzij in de bewapeningsindustrie in Nederland) ongedaan te maken.¹⁶³

Inmiddels waren vele gemeenten en overheidsdiensten druk doende geweest, de gegevens te verzamelen die de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* had gevraagd. Begin december 1943 beschikte Calmeyer reeds over de antwoorden van vele gemeenten en stelde hij op grond van de hem verstrekte percentages drie lijsten samen. Op de eerste, de zgn. gouden lijst, werden de gemeenten geplaatst die voldoende of ruim voldoende hadden geleverd en nu verder geheel vrijgesteld zouden kunnen worden. De tweede, de zgn. zilveren lijst, bevatte in het algemeen de namen van de gemeenten aan wie meer dan 10% van het personeel was onttrokken en van wie de *Fachberater* aanvullende contingenten kon weghalen. Op de derde, de zgn. zwarte lijst tenslotte, stonden de gemeenten die minder dan 10% hadden geleverd en in het bijzonder in de aandacht van de *Fachberater* werden aanbevolen.

Op de gouden lijst had Calmeyer 45 gemeenten geplaatst. Hieronder bevonden zich o.a. Rotterdam (20%), Zuilen (22%), Kerkrade (18%), maar ook Zuid-Beijerland en Lexmond ieder met 50% en Vianen met 33%. De zilveren lijst bevatte de namen van 67 gemeenten, w.o. Schiedam (10%), Hilversum (8,5%), Middelburg (10%), Dokkum (16%), Groningen (10%), Heerlen (10%), Roermond (10%) en Venlo (15%). Op de zwarte lijst – Calmeijer had een lange reeks van gemeenten beneden de 5000 inwoners hier niet op geplaatst – kwamen de namen voor van 140 gemeenten w.o. Bergen op Zoom (1,3%), Helmond (4,43%), 's Hertogenbosch (2,01%), Arnhem (3,69%), Doetinchem (7%), Nijmegen (1%), Winterswijk (3,2%), Delft (4,79%), Dordrecht (4%), Gouda (8%), Leiden (1,38%), Bussum (2,96%), Haarlem (5,4%), Velsen (5,61%), Weesp (3,84%), Zaandam (4,23%), Zierikzee (5,26%), Amersfoort (4,23%), Utrecht (5,2%), Harlingen (3,56%), Leeuwarden (2,48%), Sneek (0,50%), Almelo (2,75%), Deventer (6,32%), Enschede (3,15%), Hengelo (7%), Winschoten (5%), Meppel (6,3%), Sittard (7%).¹⁶⁴

Uit bovenstaande percentages blijkt wel dat ook grotere steden het vereiste contingent niet geleverd hadden. De omstandigheid dat in het merendeel der gemeenten minder dan 10% aan het personeel was onttrokken, was voor Calmeyer aanleiding in te grijpen. Begin december deelde hij de HSV en Frederiks mede, dat in die gemeenten waar minder dan 10% van het personeel was afgevoerd (krijgsgevangenen plus arbeidsinzet), de vrijstellingen werden ingetrokken van hen die tot de jaarklassen 1917-1924

¹⁶² Wij volgen hier vrijwel letterlijk de tekst van Frederiks, *Op de Bres*, p. 41. ¹⁶³ *Ibid.* ¹⁶⁴ Zie de bijgevoegde lijsten bij de brief van Calmeyer aan de HSV, Frederiks, enz., 9 dec. 1943.

behoorden. Deze maatregel gold in het algemeen niet voor de gemeenten met minder dan 5000 inwoners en was niet van toepassing op de ambtenaren van de bevolkingsregisters. De vroeger vrijgestelde personen, aldus Calmeyer, konden door de *Fachberater* voor de arbeidsinzet worden aangewezen indien de betrokken gemeente niet op andere wijze – door het 'aanbieden' van andere leden van het personeel – het vereiste percentage van 20 van de mannen had bereikt. Dit alles betekende intussen niet, dat deze *Fachberater* nu maar hun gang konden gaan. Calmeyer wees er nl. op, dat de door hem getroffen maatregel geenszins de onmisbaarheid der vroegere vrijgestelden wilde loochenen, doch tot doel had de burgemeesters er toe te brengen, zich met de *Fachberater* in verbinding te stellen opdat 'op de één of andere wijze' het verlangde percentage van 20 bij benadering werd bereikt.¹⁶⁵ Calmeyer had dus geenszins een wild ingrijpen van de HSV op het oog – dit was ook in tegenspraak met zijn eigen functie – doch meende dat door overleg nog wel een gunstige wending kon worden gebracht in de uitzending van overheidsperoneel naar Duitsland. Dit overleg zou inmiddels niet tot de burgemeesters en de *Fachberater* beperkt blijven. In de circulaire (van 8 december 1943) waarin Frederiks de burgemeesters Calmeyer's besluit inzake het intrekken van de vrijstellingen uit de jaarklassen 1917-1924 mededeelde,¹⁶⁶ wees hij er tevens op – waarschijnlijk als resultaat van de bespreking van 22 november – dat zij zijn bemiddeling konden inroepen indien met de *Fachberater* geen overeenstemming over het percentage werd bereikt. Frederiks zou dan in zulk een geval de kwestie aan de Duitse instanties voorleggen.¹⁶⁷ Dit was voor de burgemeesters ongetwijfeld een winstpunt. Het betekende immers in feite dat de bezwaarschriftenprocedure, zij het in andere vorm, weer werd hersteld en dit was daarom van belang omdat, gelijk Kan reeds aan Calmeyer op 5 november 1943 schreef, de *Fachberater* in het algemeen niet bereid waren met moeilijkheden van gemeentebesturen rekening te houden, zelfs niet als de directeur van het arbeidsbureau jegens de gemeente had erkend, dat het afstaan van (meer) personeel onmogelijk was.¹⁶⁸ Naar Frederiks in zijn na de oorlog verschenen brochure *Op de bres* mededeelt, heeft door de wederinvoering van de bezwaarschriften-procedure het departement van Binnenlandse Zaken 'talrijke malen' met goed gevolg weten te bemiddelen en kunnen bereiken dat de Duitse autoriteiten met minder dan het vereiste percentage van 20 genoegen namen.¹⁶⁹

Dit alles betekende intussen niet, dat de ergste gevaren waren afgewend. Vele gemeenten immers stond nu een na-uitkaming te wachten. Hiervan waren die gemeenten, die minder dan 5000 inwoners telden en twintig of meer ambtenaren in dienst hadden, niet uitgezonderd. Zo was de gemeente Boxmeer, die volgens Duitse gegevens 4100 inwoners en 27 mannelijke personeelsleden had, op de zwarte lijst geplaatst, daar noch voor de arbeidsinzet noch via de terugvoering in krijgsgevangenschap één persoon

¹⁶⁵ a Calmeyer aan de *Abt. für niederl. Personalangelegenheiten*, de HSV, het Dep. v. Binn. Z. en de *H.A. Inneres*, 9 dec. 1943. b Circ. van Frederiks aan de burgemeesters, 8 dec. 1943. ¹⁶⁶ In zijn brief spreekt Calmeyer over het intrekken van de vrijstellingen van de jaarklassen 1917-1922. Dit moet stellig op een vergissing of een typefout berusten. ¹⁶⁷ Circ. van Frederiks aan de burgemeesters, 8 dec. 1943. ¹⁶⁸ Kan aan Calmeyer, 5 nov. 1943. ¹⁶⁹ p. 42.

aan de gemeentelijke diensten was onttrokken.¹⁷⁰ Calmeyer's besluit, dergelijke kleine gemeenten op de zwarte lijst te plaatsen, was vooral ingegeven door het vermoeden dat zij hun personeel hadden uitgebreid met personen die op andere wijze voor de arbeidsinzet in aanmerking zouden zijn gekomen. En een dergelijke 'Flucht aufs Land'¹⁷¹ kon hij onmogelijk accepteren.

De na-uitkaming – zij viel in de maanden februari tot eind april 1944 – leverde vele moeilijkheden met de gemeenten op. Dit moge in het bijzonder aan de gang van zaken in Amsterdam uitvoeriger worden geïllustreerd.

De burgemeester van deze gemeente, E. J. Voûte – na de Februaristaking leende hij er zich toe, de plaats van dr. W. de Vlugt te bezetten – had in oktober 1943 bedenkingen opgeworpen tegen de wijze waarop de door de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* gestelde vragen waren geformuleerd. Zijn eerste bezwaar gold het feit, dat als uitgangspunt 1 januari 1943 werd genomen, terwijl vóór die tijd reeds 'een groot aantal' ambtenaren en werklieden in Duitsland was tewerkgesteld.¹⁷² Zijn tweede bezwaar richtte zich tegen die vraag volgens welke het percentage van het aantal aan de gemeente onttrokken arbeidskrachten berekend diende te worden over het aantal mannen en vrouwen, terwijl eerder bepaald was, dat alleen de omvang van het mannelijk personeel als basis genomen kon worden. Inderdaad waren de circulaire hierover niet altijd ondubbelzinnig. Vervolgens achtte Voûte het onjuist, dat het aantal personeelsleden van die gemeentediensten die, volgens voorschrift van de Duitse instanties, geen arbeidskrachten voor de arbeidsinzet meer ter beschikking mochten stellen – o.m. het Energiebedrijf, de Waterleidingen, en de G.G.D. – medegerekend zou worden bij het vaststellen van het geleverde percentage. Zouden immers de personeelsleden van deze beschermde diensten wel in de berekening van het percentage worden opgenomen, dan zou dit tot gevolg hebben, dat de niet-beschermde diensten meer arbeidskrachten moesten afstaan dan het door de Duitsers verlangde percentage. De grote betekenis van dit verweer blijkt o.m. hieruit, dat in de gemeentelijke beschermde bedrijven 7406 en in de andere 11.512 personen (mannen en vrouwen) werkten.¹⁷³

Ondanks alle tegenstand mocht Voûte er niet in slagen, de *HSV* te overtuigen. Deze eiste rechtstreekse beantwoording van de vragen. Hieraan werd dan tenslotte – op één uitzondering na¹⁷⁴ – op 31 december 1943 voldaan. Volgens de voorschriften had Amsterdam 7,6% van het personeel (dus van alle mannen en vrouwen) geleverd. Ondanks het dringend verzoek van de *HSV*, geen eigen interpretatie aan de vragen te geven, liet Voûte deze instantie echter toch weten dat, rekening houdende met andere factoren (o.m. tewerkstelling van 167 man uit de Luchtbeschermingsdienst in Duitsland

¹⁷⁰ a Calmeyer aan het dep. v. Binn. Z., 8 dec. 1943. b Calmeyer aan de *HSV*, het dep. v. Binn. Z., e.a., 9 dec. 1943. ¹⁷¹ Calmeyer aan het dep. v. Binn. Z., 8 dec. 1943. ¹⁷² Van de 1125 leden van het gemeentepersoneel, die zich op 30 sept. 1943 nog in Duitsland bevonden, waren ruim 500 ambtenaren en werklieden in 1943 vertrokken. *Tew. gem. pers. A'dam*, p. 22. ¹⁷³ a In de beschermde bedrijven werkten 5138 mannen en in de niet-beschermde, 9523. *Tew. gem. pers. A'dam*, Bijlage 28. b Voûte aan de Commissaris der provincie Noord-Holland, 27 okt. 1943. *Tew. gem. pers. A'dam*. ¹⁷⁴ Deze uitzondering betrof het onderscheid tussen de voor en na 1 januari 1943 in Duitsland tewerkgestelde personen. *Tew. gem. pers. A'dam*, p. 22.

en van 170 man voor de *Verteidigungsstab* Amsterdam¹⁷⁵) het genoemde percentage 9,6% zou bedragen.¹⁷⁶ Welk percentage de *HSV* of Calmeyer aanvaardde, is ons niet bekend. Een feit is echter, dat ook voor Amsterdam een na-uitkaming bevolen werd.

Midden februari deelde de *HSV* aan Voûte mede, dat het onttrekken van personeel voortgang zou vinden tot de verlangde 20% was bereikt. Daar in die tijd de Tweede Distributiestamkaart moest worden uitgereikt, nam deze Duitse instantie er genoegen mee, het opeisen der aangewezen personen tot 31 maart 1944 op te schorten. Wel dienden inmiddels voorbereidende maatregelen genomen te worden, opdat met de uitzending in april kon worden begonnen.¹⁷⁷ Het is begrijpelijk, dat Voûte die zich reeds voordien zo krachtig had verzet, in principe niets voelde voor het afstaan van zo veel meer personeel. Dit blijkt ook uit zijn verweer tegen deze nieuwe aanslag. De uitgifte van de T.D.-kaarten, aldus betoogde hij, zou nog verscheidene maanden duren; de datum van 1 april had dus geen betekenis en een bespreking over de uitzending – de *HSV* had als onderhandelaar de *Fachberater* van Amsterdam, K. Huster, aangewezen¹⁷⁸ – geen waarde. Ook de verwijzing van de *HSV* naar de gemeente Rotterdam, die op de gouden lijst was geplaatst, legde Voûte naast zich neer. 'Ik draag in dit opzicht de verantwoording voor een goede gang van zaken en', aldus zijn repliek, 'wanneer ik alleen daarop let, zie ik door een verder onttrekken van gemeentepersoneel... slechts een ontwrichting van de stedelijke dienst.' Blijkbaar om geen al te grote ruzies te ontketenen – althans niet direct – verklaarde hij zich bereid, te laten onderzoeken in hoeverre aan de nieuwe eis eventueel gevolg zou kunnen worden gegeven, maar hij waarschuwde er tegelijkertijd voor, daaruit niet af te leiden, dat hij over zijn vroegere bezwaren was heengestapt.¹⁷⁹

Waarschijnlijk door bemiddeling van de *Beauftragte für die Stadt* Amsterdam – aan hem had Voûte ook zijn bezwaren voorgelegd – was de reactie van Huster, vergeleken althans met de pressie die het hoofdbureau van de *HSV* placht uit te oefenen, nogal gematigd. De *Fachberater* stelde nl. voor – de door Voûte nogal bot afgewezen bespreking vond toch plaats – te willen bewerkstelligen, dat niet het volle pond zou worden geëist. Maar dan zou Voûte zijn goede wil moeten tonen door nu 300 man ter beschikking te stellen, die dan na het uitreiken van de nieuwe stamkaarten naar Duitsland zouden worden gestuurd.¹⁸⁰ Nog dezelfde dag waarop deze bespreking tussen Huster en een ambtenaar van de gemeente Amsterdam plaats vond (9 maart), verklaarde Voûte zich met dit voorstel akkoord en wel op grond van het feit, dat door het leveren van 300 man aan de Amsterdamse interpretatie van de gestelde vragen was voldaan. Indien immers het percentage uitsluitend berekend werd over het aantal mannen werkende in de niet-beschermde diensten (dat waren er 9523), zou Amsterdam, waaraan met inbegrip van de 300 man dan 1852 personen waren onttrokken (arbeidsinzet 1398, krijgs-

¹⁷⁵ Verder was het personeel van de gemeente nog met 132 ambtenaren en werklieden 'infolge freiwilligen Dienstes' verminderd. *Ibid.*, bijlage 28. ¹⁷⁶ *Ibid.* ¹⁷⁷ *HSV* aan Voûte, 16 febr. 1944. *Ibid.*, bijlage 32. ¹⁷⁸ Huster was in die dagen de leider van de *Deutsche Dienststelle* aan het GAB Amsterdam.¹⁷⁹ Voûte aan de *Beauftragte für die Stadt* Amsterdam, 22 febr. 1944. *Tew. gem. pers. A'dam*. Bijlage 33. ¹⁸⁰ *Ibid.*, p. 26.

gevangen 154), 19,4 %, dus praktisch 20 % hebben afgestaan. Voûte wilde dus blijkbaar door de levering van de 300 man zijn eigen positie versterken en hij meende dit te kunnen doen door de Duitsers eventueel het argument uit handen te slaan, dat hij zelfs het door hemzelf geïnterpreteerde percentage niet had bereikt. Een andere overweging, de 300 man te leveren, was de vrees dat bij niet-inwilliging der eisen de *HSV* radicaler zou optreden.¹⁸¹ Misschien om deze redenen werd reeds op 10 maart – dat was de dag volgende op de bespreking met Huster – besloten, dat de wethouders en de gemeente-secretaris zouden nagaan, hoeveel personen zij van de onder hen ressorterende dienst-takken konden afstaan.¹⁸²

Het onderzoek was juist een week gaande, toen Huster Voûte er van in kennis stelde, dat de levering van 300 man in die zin moest worden opgevat dat 300 man ook werkelijk in Duitsland zouden aankomen. Er was nl. 'in de laatste tijd' gebleken, dat de Nederlanders er de voorkeur aan gaven, nog vóór het overschrijden van de grens, 'zich van het transport te verwijderen'.¹⁸³ Daarom moest voor elke uitvaller – afgekeurde of onderduiker – een plaatsvervanger aangewezen worden. De Duitser had dit, volgens zijn zeggen, tijdens de bespreking op 9 maart al uitdrukkelijk verklaard. Of dit inderdaad het geval is geweest, weten wij niet. Wel zal nog blijken, dat hierover moeilijkheden ontstonden en Voûte in het bijzonder niet bereid was, voor de onderduikers plaatsvervangers te leveren. Het lijkt overigens niet aannemelijk dat de burgemeester van Amsterdam van de door Huster gestelde voorwaarden op de hoogte was. Voûte was immers maar al te snel bereid, de 300 man af te staan.

Al spoedig kwamen van de hoofden der dienstvakken bij de burgemeester rapporten binnen waarin de bezwaren tegen het verder onttrekken van personeel werden opgesomd. Daarbij beriepen verschillenden zich op de Duitse instanties die eveneens geen personeel wilden afstaan. Voûte stelde zich echter op het standpunt – en hij kreeg daarbij de steun van de *Beauftragte für die Stadt* Amsterdam – dat ook de zgn. 'Rüstungs'-diensten (w.o. het Energiebedrijf en de Waterleidingen) *zijn* aanwijzingen hadden op te volgen, ongeacht de bezwaren van de toezichthoudende Duitse instanties. In overeenstemming hiermede bepaalde hij dat deze takken van dienst zijn opdracht om ambtenaren en werklieden voor Duitsland aan te wijzen, moesten uitvoeren. Hieraan werd voldaan. Het resultaat was, dat Voûte op 20 april aan de Amsterdamse *Fachberater* de lijsten met de namen van 300 man kon doen toekomen. In zijn begeleidend schrijven wees hij er nog op, dat hij deze lijsten slechts had kunnen samenstellen door de voorschriften van de Duitse toezichthoudende instanties buiten beschouwing te laten.¹⁸⁴ Voûte stak dus niet onder stoelen of banken, dat hij in strijd handelde met de algemene richtlijnen van de *HSV* en in het bijzonder met de nog kortelings door deze instantie verstrekte mededeling aan de beschermde diensten dat zij geen personeel voor Duitsland hoefden af te staan.¹⁸⁵ Niettemin liet de *Fachberater* – blijkbaar tevreden dat hij nu in elk geval een lijst met 300 namen had – geen bezwaren of protesten horen. Hij bepaalde

¹⁸¹ *Tew. gem. pers. A'dam*, bijlage 26. ¹⁸² *Ibid.*, p. 27. Voûte gaf daarbij als richtlijn aan, dat elke dienst in overeenstemming met zijn sterkte een evenredig deel van de 300 man moest leveren. ¹⁸³ *Ibid.*, bijlage 34. ¹⁸⁴ *Ibid.*, bijlage 36. ¹⁸⁵ *Ibid.*, p. 29.

dat de 300 man op 2 mei naar Duitsland zouden worden gestuurd. Verder bracht hij Voûte nogmaals de kwestie der vervangers in herinnering en wees hij er bij die gelegenheid op, dat eventueel voor Duitsland ter beschikking gestelde NSB-ers eveneens vervangen moesten worden, daar zij toch niet zouden worden uitgezonden.¹⁸⁶

Inmiddels had Voûte, die nu vele moeilijkheden voorzag bij de levering der 300 man, de wens te kennen gegeven, eens te kunnen praten met de *'Sonderbeauftragte für die Durchführung der Massnahmen des Kräfteabzuges aus dem öffentlichen Dienst'*. De bespreking met deze Duitser, Vahle geheten¹⁸⁷, vond plaats op 27 april; Huster was hierbij aanwezig. Het onderhoud viel op een bijzonder ongelukkig moment, daar juist bekend geworden was dat van de ongeveer 175 werklieden die zich die dag hadden moeten melden, 83 niet verschenen waren, 52 door het arbeidsbureau waren afgekeurd, 7 oproepingen als onbestelbaar door de post waren teruggezonden en 4 zich ziek hadden gemeld.¹⁸⁸ Volgens bovenstaande cijfers zou de gehele oproeping dus 29 man (althans voorlopig) hebben opgeleverd. Uiteraard moest dit resultaat op Vahle een zeer slechte indruk maken. Hij vond trouwens het voorstel van Huster om 300 man af te staan, veel te mild. Bovendien was hij er ontevreden over, dat het percentage van 20 (zoals hij dit althans interpreteerde) nog niet was bereikt. Daarom eiste hij nu, dat de 300 man direct zouden vertrekken en in de maand mei de rest van de 20% zou worden uitgezonden.¹⁸⁹ Dit alles moest voor Voûte wel een groter tegenvaller zijn, daar een ontwrichting van de gemeentelijke diensten nu acuut dreigde en zijn pogingen dit te verhinderen, onvermijdelijk de tegenstellingen met de Duitsers zouden verscherpen, d.w.z. de kans op een compromis verkleinen. Waarschijnlijk sloofde hij zich daarom uit, direct 58 plaatsvervangers ter beschikking te stellen voor diegenen die ongeschikt waren bevonden of ziek. Reeds twee dagen na de bespreking tussen Vahle, Voûte en Huster werden laatstgenoemde de personalia van deze ambtenaren en werklieden toegezonden. Opgemerkt dient te worden, dat Voûte hiermede in beginsel vasthield aan zijn standpunt, precies 300 man te leveren, daar de afgekeurden immers weer in dienst konden worden genomen. Voor de onderduikers wenste hij echter geen vervangers te geven; hij kon er niet aan medewerken, zo schreef hij op 4 mei 1944 aan Huster, *'dass der Personalstand noch weiter geschwächt wird...'*¹⁹⁰

Intussen waren ook de resterende 125 man opgeroepen. Maar de resultaten waren voor de HSV en voor Voûte al even bedroevend. Van de 300 ambtenaren en werklieden, die op 2 mei naar Duitsland zouden vertrekken, waren die dag, zegge en schrijve vijf aan het station verschenen en *'abgereist'*.¹⁹¹ Huster, die Vahle van één en ander op de hoogte stelde en de namen van de onderduikers aan de *Sicherheitspolizei* doorgaf, eiste nu van Voûte 295 vervangingskrachten; zij moesten uiterlijk in de week van 7 tot 13 mei vertrekken. Bovendien verlangde hij van de Amsterdamse burgemeester het onmiddellijke besluit, dat de salarissen der ondergedoken ambtenaren en werklieden geblokkeerd werden.¹⁹² In die zin gaf Voûte ook instructies aan de verschillende diensten.¹⁹³ De

¹⁸⁶ *Tew. gem. pers. A'dam*, bijlage 38. ¹⁸⁷ Hij was tevens leider van de *Aussenstelle HSV* te 's-Hertogenbosch. ¹⁸⁸ *Tew. gem. pers. A'dam*, p. 31. ¹⁸⁹ *Ibid.* ¹⁹⁰ *Ibid.*, bijlage 40. ¹⁹¹ *Ibid.*, bijlage 39. ¹⁹² *Ibid.* ¹⁹³ Dit geschiedde op grond van reeds bestaande bepalingen. *Ibid.*, bijlage 40.

eis om 295 vervangingskrachten te leveren wees hij echter van de hand. In overeenstemming met zijn eerder ingenomen standpunt was hij wel bereid, vervangers voor de afgekeurden af te staan, maar dan diende een verklaring gegeven te worden voor het groot aantal arbeidskrachten dat ongeschikt was bevonden. Voûte was nl. ter ore gekomen, en hij deelde dit ook Huster mede, dat in verschillende gevallen gemeenteartsen genoeg genomen hadden met attesten en vroeger afgegeven verklaringen van ongeschiktheid, zonder enig nader medisch onderzoek in te stellen.¹⁹⁴ Om deze redenen wenste hij nu van Huster een gedetailleerd overzicht van de resultaten der oproepingen. Afsproken werd nu dat, nadat Voûte dit overzicht zou hebben ontvangen, de afgekeurden door de G.G.D. zouden worden herkeurd en dat bij opnieuw gebleken ongeschiktheid vervangers zouden worden aangewezen. Diegenen die door de G.G.D. niet ongeschikt werden bevonden, zouden nogmaals vanwege het arbeidsbureau worden gekeurd.¹⁹⁵

In aansluiting hierop stuurde Huster Voûte de verlangde gegevens. Van de 300 personen bleken 150 ongeschikt of ziek, 50 te zijn ondergedoken, een dertigtal om verschillende redenen door het arbeidsbureau vrijgesteld en slechts 63 voor uitzending geschikt. Vervolgens werd tot de herkeuring overgegaan. Maar deze duurde geruime tijd. Pas begin juli 1944 kon de Wethouder voor de Openbare Gezondheid en het Ziekenhuiswezen zijn conclusies trekken; en deze hielden in, dat z.i. een dertigtal personen 'niet zonder meer als ongeschikt... kon worden aangemerkt'.¹⁹⁶

Op 15 juli werd Huster hiervan op de hoogte gesteld. In zijn brief aan deze *Fachberater* vestigde Voûte er nog de aandacht op, hoe bedroevend weinig deze actie om 300 man had opgeleverd. Hij had hiermede volkomen gelijk. In totaal immers waren slechts 20 man naar Duitsland gezonden. Maar bovendien had de gemeente nog 60 man aan onderduikers verloren. Dit verlies deed Voûte aan het nut van de arbeidsinzet twijfelen. Indien immers, zo schreef hij Huster, van elke 80 aangewezen personen 20 vertrekken en 60 onderduiken (en er is geen reden te veronderstellen, dat de toekomst een ander beeld zal tonen, zo voegde hij hier aan toe) betekent dit iedere keer een verlies aan arbeidskrachten van 75%. In verband hiermede gaf Voûte dan ook geen namen van vervangers voor de afgekeurden op.¹⁹⁷ Vermeld dient nog te worden, dat de door de G.G.D. gekeurde en voor Duitsland niet ongeschikt bevonden personen door de medische dienst van het arbeidsbureau werden afgekeurd.¹⁹⁸ Vermoedelijk zullen hierbij wel 'onregelmatigheden' zijn gepleegd. In elk geval was nu een einde gekomen aan het gesjacher om de 300 man. De HSV liet niets meer van zich horen; zij gaf althans geen antwoord meer op Voûte's overdenkingen en suggesties om met de uitzending van het gemeentepersoneel op te houden. Blijkbaar vond zij het een hopeloze zaak, dit touwtrekken nog langer voort te zetten.

Zoals uit het bovenstaande bleek, hoopte de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* via de door hem in oktober 1943 opgestelde vijf vragen te weten te komen, welk

¹⁹⁴ *Tew. gem. pers. A'dam*, bijlage 40. ¹⁹⁵ *Ibid.*, p. 33-34. ¹⁹⁶ *Ibid.*, p. 35. ¹⁹⁷ *Ibid.* ¹⁹⁸ *Ibid.*

deel van het personeel van elke overheidsdienst in Duitsland was tewerkgesteld of in krijgsgevangenschap was weggevoerd. Het ligt voor de hand dat elke dienst die niet de 20 % had bereikt, naar de middelen zou zoeken het percentage zo geflatteerd mogelijk voor te stellen. Voûte probeerde dit - tevergeefs, zoals we zagen - door de 'beschermden' takken van dienst buiten de berekening te houden. Aan het departement van Sociale Zaken had men het totaal van de weggevoerde krijgsgevangenen en van de in Duitsland tewerkgestelden alleen omgeslagen over het mannelijk personeel en op deze wijze een percentage van 11,1 % verkregen. Zou daarentegen de gehele personeelsbezetting als grondslag zijn genomen, dan was slechts 8,3 % bereikt. Als het departement door vrijwillige afstand van arbeidskrachten het percentage nog flink wist te verhogen was de *HSV*, aldus berichtte zij Verwey, wel bereid van een controle af te zien - 'im Interesse einer weiteren Zusammenarbeit...'.¹⁹⁹

Aan het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart volgde men een geheel andere, veel spitsere methode. Daar ging men er van uit, terecht overigens, dat het aantal in Duitsland tewerkgestelden en/of weggevoerde ex-militairen geen werkelijk beeld kon geven van het totaal der aan de diensten onttrokken personen.²⁰⁰ In de door de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* gestelde vragen werd b.v. niet gerept van het aantal personen dat voor Duitsland was aangewezen maar daarna onderdook. Doordat deze categorie buiten beschouwing bleef, werd het percentage dus ongunstig beïnvloed. Er was nog een andere reden waarom men zich aan genoemd departement met de formulering van de vijf vragen niet kon verenigen. Voortdurend immers dreigde het gevaar dat diegenen die tijdelijk waren vrijgesteld, door de *Fachberater* zouden worden opgeroepen. Dit gold in het bijzonder voor de ambtenaren van de jaarklassen 1924-1922 die allen in Duitsland behoorden te zijn, maar ook voor diegenen uit de jaarklassen 1921-1917 die niet een sleutelpositie innamen. In feite konden al deze ambtenaren dus als personen worden beschouwd die slechts op hun bevel tot tewerkstelling in Duitsland wachtten. Bij het opstellen van het percentage diende men dus niet alleen rekening te houden met de weggevoerden - en, zoals gezegd, met de onderduikers - maar tevens met de groep voorlopig vrijgestelden. Daar de door de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* gestelde vragen geen mogelijkheid boden, al deze groepen in de berekening te betrekken, bleef er voor de leiding van dit departement - zij was niet bereid nog meer personeel af te staan - geen andere weg dan principieel van de circulaire van genoemde *Generalkommissar* af te wijken en andere vragen aan de onder dit departement ressorterende diensten te stellen. Aldus geschiedde.

Zonder de Duitsers er in te kennen werden de vijf vragen in elf gesplitst en wel zodanig, dat nu de bovengenoemde overwegingen tot gelding konden komen.²⁰¹ De

¹⁹⁹ *HSV* aan Verwey, 26 jan. 1944. ²⁰⁰ Deze kwestie werd aan Hirschfeld voorgelegd door mr. A. W. Hamming, referendaris aan genoemd departement. Hamming schreef in zijn nota van 22 okt. 1943 aan Hirschfeld o.m. '... ik ben van mening, dat het van het grootste belang is dat wij de gegevens zó opgeven dat men niet tot totaal verkeerde conclusies komt wat betreft de mate waarop de departementen door de arbeidsinzet zijn getroffen...'. Arch. min. v. Econ. Zaken. Nota's aan Secr. Gen. betr. arbeidsinzet. ²⁰¹ Zie circ. van Hirschfeld van 27 okt. 1943. Nr. 422. afd. Pers.

opgave die Hirschfeld op 21 december 1943 de *Generalkommissar* deed toekomen – zij had betrekking op de rijksbureaus – week nu aanmerkelijk af van wat deze gehoopt had te zien.²⁰² De Duitser verwachtte effectieve cijfers omtrent het aantal in Duitsland tewerkgestelde ambtenaren (en weggevoerde ex-militairen), doch ontving nu samengevat in één getal als '*dem Dienste entzogen*': de personen die naar Duitsland waren vertrokken, de onderduikers, diegenen die dank zij een voorlopige vrijstelling nog op kantoor werkten en zelfs zij die bij de Nederlandse Arbeidsdienst, het *NSKK* of de *Waffen-SS* in dienst waren. In dit cijfer waren ook de krijgsgevangenen begrepen; daarbij werden echter niet alleen diegenen opgegeven die zich in Duitsland bevonden maar ook zij die volgens de voorschriften van de Duitsers daar hadden moeten zijn!²⁰³ Op deze wijze werd voor de rijksbureaus een gemiddeld percentage bereikt van 19,6. Dit percentage had betrekking op het gehele personeel (6622 personen), dus op mannen en vrouwen.

Ook op andere departementen en bij andere diensten werden pogingen in het werk gesteld, zo gunstig mogelijke percentages te produceren. De wijzen waarop dit geschiedde waren van de meest verschillende aard. Daar de bij de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* binnengekomen opgaven in verschillende opzichten echter geen betrouwbare indruk maakten – '*nicht stimmen konnten*' zoals Althaus, het hoofd van de *Abteilung für niederländische Personalangelegenheiten* het formuleerde – werden nu bij verschillende departementen, gemeenten en diensten controles gehouden. Naar aanleiding hiervan kregen enkele departementen, zo schreef Althaus aan Wimmer in zijn rapport van 3 april 1944 over de resultaten van deze controle, opdracht nieuwe gegevens in te sturen. Zo o.a. het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dat nu verplicht werd, de vijf vragen in hun oorspronkelijke vorm te beantwoorden. Op 3 mei 1944 zond Hirschfeld de verlangde gegevens in. De percentages zagen er natuurlijk nu heel wat anders uit dan die van 21 december 1943. Dit blijkt uit onderstaande staat waarin de verschillen tussen de percentages zijn opgenomen. De percentages hebben betrekking op het gehele personeel, dus op mannen en vrouwen.

Had de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* de binnengekomen gegevens niet zonder meer geaccepteerd en een controle bij een aantal departementen, gemeenten en diensten gelast, nu ging hij nog een stap verder en verzocht de *Generalstaatsanwalt* – het Duitse Openbare Ministerie in Nederland – te onderzoeken, in hoeverre enkele van deze overheidsdiensten het afstaan van personeel voor Duitsland hadden tegengewerkt en in het bijzonder of valse gegevens over de personeelsbezetting waren verstrekt. De *Generalstaatsanwalt* nam drie steekproeven, nl. bij de Voedselcommissaris in Noord-Brabant, gevestigd in Tilburg (ressortierend onder het departement van

²⁰² In het begeleidend schrijven wees Hirschfeld er o.m. op, dat men geen zekerheid had of de ambtenaren, die aan de dienst onttrokken waren inderdaad in Duitsland werkten. Voorts werd vastgelegd, dat de tijdelijk vrijgestelden in het percentage van de afgevoerden waren opgenomen. Brief van Hirschfeld aan Brocke. 21 dec. 1943. Zie ook notitie van de afd. Personeel voor Hirschfeld. 25 mrt. 1943.

²⁰³ a Althaus aan Wimmer, 3 apr. 1944. b De *Generalstaatsanwalt* – hoofd van het Duitse O.M. in Nederland – aan de *GKfVuJ*, 22 mei 1944. c P.E.C., deel 7c, verhoren p. 504-505.

Percentages van aan rijksbureaus onttrokken personeel, 1943-1944

Naam van de dienst	volgens opgave van 21 dec. 1943	volgens opgave van 3 mei 1944
Rijksbureau v. Wol en Lompen	46 %	17.6 %
Rijks-Textielbureau	30 %	9 %
Rijksbureau v. Huiden en Leder	20 %	14.5 %
Rijksbureau v. Genees- en verbandmiddelen	13 %	4.2 %
Rijksbureau voor Papier enz.	27.4 %	7.36 %
Rijksbureau voor Rubber	23 %	2.22 %
Rijksbureau voor Aardolieprodukten	5.9 %	2.3 %
Rijksbureau voor IJzer en Staal	20.5 %	11.25 %
Rijksbureau voor Non-ferro metalen (incl. Centraal bureau voor sloopmaterialen)	27.1 %	11.5 %
Rijksbureau voor Chemische produkten	26.7 %	15.2 %
Rijksbureau voor Hout	27.6 %	13 %
Rijkskolonbureau incl. de brandst.commissies, distr.adv., centr.verr.kant. en sectie turf	25 %	8.51 %
Rijksbureau Distex	13.9 %	8.2 %
Rijksbureau voor Tabak enz.	25.7 %	22 %
Rijksbureau voor Met. Verw. Ind.	16.5 %	7.5 %
Rijksbureau voor Glas enz.	18.3 %	14.07 %
Rijksbureau voor Oude materialen enz.	34 %	21.6 %
Rijksbureau voor Diamant	30 %	25 %

Landbouw en Visserij), het distributiekantoor in Den Haag en het rijksbureau voor IJzer en Staal (ressortierend onder het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart). Op grond van deze steekproeven kwam hij tot de conclusie dat, gezien de nauwkeurige aanwijzingen van de departementen, juist bij de behandeling van personeelskwesties, de lagere instanties nauwelijks de vrije hand hadden gehad. Hij veronderstelde dat de departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van Landbouw en Visserij – van beide was Hirschfeld secretaris-generaal – er naar gestreefd hadden, zo veel mogelijk personeel vrijgesteld te krijgen en dat in antwoord op de circulaire van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* 'bewust onjuiste' gegevens verstrekt waren. Ten aanzien van het laatste was de *Generalstaatsanwalt* echter van mening, dat een opzettelijke vervalsing waarschijnlijk niet te bewijzen viel. Men zou zich op vergissingen en misverstanden beroepen. In overeenstemming met de hem verstrekte richtlijnen zag deze Duitser dan ook van verdere stappen tegen de 'in den Zentralinstanzen sitzenden verantwortlichen Personen' voorlopig af.²⁰⁴

²⁰⁴ Tot deze centrale instanties rekende de *Generalstaatsanwalt* ook het Centraal Distributiekantoor in Zwolle. De *Deutsche Generalstaatsanwalt* aan de *GkfVuJ*, 22 mei 1944.

Intussen had ook Hirschfeld rekenschap van zijn handelwijze moeten afleggen. Hij verdedigde zich met de bewering dat hij, om geen onjuiste aantallen op te geven, de vragen van de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* had 'gemodificeerd'. Mr. A. W. Hamming, referendaris van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en initiatiefnemer van bovengenoemde splitsing der vijf vragen gaf een nadere toelichting. Vóór het verschijnen van de circulaire, zo verdedigde hij zich, had hij van Eftger gehoord dat de Nederlandse instanties binnenkort inlichtingen omtrent hun personeel moesten geven. Hierop had Hamming gezegd, dat hij al die personen zou opgeven, die het departement hadden verlaten en voor de bezettende macht werkten. Hamming had tijdens dit gesprek de indruk gehad dat Eftger hiermede akkoord ging. Deze voorstelling van zaken werd door Eftger later echter niet bevestigd.²⁰⁵

De verschillende onderzoeken – de eerste waren waarschijnlijk pas in januari of februari begonnen omdat alle gegevens lang niet op tijd ontvangen waren – vonden hun definitief einde in juni 1944, toen in het begin van die maand Althaus Seyss-Inquart het rapport van de *Generalstaatsanwalt* doorstuurde en daarbij voorstelde 'auf strafrechtliche Massnahmen einstweilen zu verzichten'. De Rijkscommissaris reageerde hierop met de opmerking, dat de betrokkenen nu wel 'ins Fäustchen' zouden lachen.²⁰⁶ Niet ten onrechte. Aan de Parlementaire Enquête Commissie verklaarde Hirschfeld, hoeveel plezier de ingewijden aan de zaak – en hij had hier op het oog de opgaven betreffende de krijgsgevangenen – hadden beleefd.²⁰⁷

De door de Duitse instanties uitgeoefende controle had, zoals we reeds schreven, zich niet alleen beperkt tot de verschillende diensten van de departementen van Hirschfeld; ook andere waren aan een onderzoek onderworpen. Bij sommige bleken de opgaven juist, van andere waren geen bijzonderheden te vermelden. De gegevens van het departement van Financiën echter hadden 'generlei waarde' en het departement van Justitie had 'niet minder slecht' gewerkt, aldus het rapport van 3 april van Althaus over deze controle.²⁰⁸ Blijkbaar ontevreden over deze gang van zaken, maar tegelijk op zoek naar mogelijkheden, Duitsland arbeidskrachten te leveren, stelde Althaus in zijn rapport aan Wimmer nu voor, de tot nu toe gevolgde procedure van uitkaming te laten vervallen en in het vervolg de arbeidsinzet van overheidspersoneel uitsluitend te beperken tot de jaarklassen 1917-1924, maar deze dan ook 'restlos auszuschöpfen'. De praktijk had hem geleerd, dat bij de beoordeling van hetgeen een sleutelpositie was, 'grober Unfug' was bedreven. Niemand zou dus mogen worden vrijgesteld; allen moesten 'einfach von den Strassen der Niederlande verschwinden' en weten dat zij opgepakt werden wanneer zij zich op straat vertoonden. Ter ondersteuning van zijn voorstel wees Althaus er nog op, dat vele weigeraars van genoemde jaarklassen werk hadden gevonden bij enkele diensten – hij noemde o.a. de luchtbescherming, de brandweer, de distributiekantoren, de voedselcommissarissen en de rijksbureaus – die 'bijzonder vrijgevig' met vrijstellingen waren en 'bijzonder overbezet'. Verder gaf hij nog in over-

²⁰⁵ Althaus aan Wimmer, 3 april 1944. ²⁰⁶ Althaus aan Seyss-Inquart, 5 juni 1944. ²⁰⁷ P.E.C., deel 7c, verhoren, p. 504-505. ²⁰⁸ Althaus aan Wimmer, 3 april 1944.

weging, aan alle onderduikers van de jaarklassen 1917-1924 – het zou om ongeveer 50.000 man gaan – amnestie te verlenen, wanneer zij zich binnen een nader te bepalen tijd voor Duitsland zouden aanmelden.²⁰⁹

Blijkbaar is Althaus' voorstel in de daarop volgende weken binnen het Rijkscommissariaat besproken, want precies een maand later, nl. op 3 mei 1944, bracht Calmeyer de mogelijkheid van beperking tot de jaarklassen 1917-1924 ter sprake bij Kan. Zelf, zo zeide Calmeyer, had hij voorgesteld de uitzending van overheidspersoneel thans te staken, doch de Rijkscommissaris had dit afgewezen. De uitzending moest in principe voortgang vinden. Beperking tot genoemde jaarklassen of eventueel zelfs tot die van 1920-1924 zou echter de controle op het onderduiken sterk vereenvoudigen. Met kracht keerde Kan zich tegen de nieuwe plannen. Ook Calmeyer's opmerking, dat de NSB-ers niet vrijgesteld zouden worden²¹⁰, vermocht zijn houding niet te wijzigen. Integendeel, hij repliceerde, dat in de praktijk de NSB-ers werden vrijgesteld, zodat de tewerkstelling in Duitsland of in Nederland alleen voor de 'anti's' zou gelden.²¹¹ Verder werd er door hem op gewezen, dat de overheidsdiensten in de kleine gemeenten dikwijls geheel steunden op jonge mensen, er geen vervangers waren te krijgen en het werk daar dus volkomen zou vastlopen. Bovendien, aldus Kan, was er geen enkele garantie, dat men zich tot genoemde jaarklassen zou beperken, als dit systeem goed werkte. 'De uitspraak: *'die Umstände haben sich geändert'*, is ons genoeg bekend', zo hield hij de Duitser voor. In aansluiting hierop vroeg Calmeyer aan Kan of deze soms 'een ander systeem wist om het onderduiken tegen te gaan', doch deze antwoordde dat het bezwaarlijk op zijn weg lag hierover van advies te dienen.²¹²

Het plan de jaarklassen 1917-1924 'gesloten' uit de overheidsdiensten weg te voeren, was geen lang leven beschoren. Om enig idee van de praktische doorvoering der nieuwe plannen te krijgen had Calmeyer nl. steekproeven laten nemen en daaruit geleerd, dat in gemeenten beneden de 5000 inwoners het percentage der genoemde jaarklassen gemiddeld 30 en voor de secretarieën bijna 40 bedroeg. Voor de gemeenten van 5000-10.000, van 10.000-30.000 en voor meer dan 30.000 inwoners waren de percentages voor de gemeenten 20, 12 en 10 en voor de secretarieën 35, 20 en 18. Met betrekking tot de bevolkingsregisters nam Calmeyer aan, dat genoemde jaarklassen ongeveer 50% van het personeel uitmaakten. Op grond van deze gegevens kwam hij nu tot de conclusie dat – nadat reeds oudere personen uitgezonden waren en de diensten 'reeds tamelijk gedecimeerd' – tegen het 'totaal' onttrekken van de jaarklassen 1917-1924 'aanzienlijke bezwaren' waren in te brengen en vrijstellingen voor de voor de bezetter zo belangrijke secretarie-ambtenaren 'onvermijdelijk' waren. Bovendien zou de opbrengst voor de arbeidsinzet 'gering' zijn, daar in de laatste tijd de opgeroepen personen bijna allen onderdoken; en dit zou op gevoelige wijze afbreuk doen aan de werkzaamheden van de

²⁰⁹ Althaus aan Wimmer, 3 april 1944. ²¹⁰ Dit was ook een suggestie van Althaus aan Wimmer. Zie: Althaus aan Wimmer, 3 april 1944. ²¹¹ Zij die in Nederland tewerkgesteld zouden worden, zouden 'in uniform (politie, landwacht enz.) moeten rondlopen'. Nota van Kan voor Frederiks, 4 mei 1944. ²¹² *Ibid.*

secretarieën en vooral van die welke ingeschakeld waren bij het leveren van arbeidskrachten voor weermachtsversterkingen.²¹³

Bovengenoemde conclusies stuurde Calmeyer – de brief dateert van 16 mei 1944 – ook naar zijn chef, Stüler, hoofd van de *Hauptabteilung Inneres*. Deze gaf hierop als 'Schlussfolgerung', dat het onttrekken van alle genoemde jaarklassen 'niet doenlijk' was.²¹⁴ Daarmee was de beslissing praktisch gevallen en in feite de 'gesloten' wegvoering van de baan.²¹⁵

Terwijl het onderzoek naar de mogelijkheden van de nieuwe plannen nog hangende was, deed Frederiks een krachtig beroep op Wimmer, matiging te betrachten bij de uitkaming der overheidsdiensten. Niet alleen wees hij in zijn brief van 11 mei 1944 aan genoemde *Generalkommissar* op de funeste gevolgen van de wegvoering der jaarklassen voor de gemeenten, vooral voor de kleinere, maar ook vestigde hij de aandacht op de grote onrust, die het voortdurend oproepen van personeel veroorzaakte. Verder bracht hij Wimmer in herinnering dat deze – Frederiks had hem kort tevoren gesproken – niet ontevreden over de prestaties der gemeenten bleek te zijn, daar zij in verhouding tot de andere overheidsdiensten 'aan de spits' stonden, waar het het afstaan van personeel voor Duitsland betrof. Om deze en nog enkele andere redenen drong Frederiks er met grote klem bij Wimmer op aan, te bepalen – en zo mogelijk op korte termijn – dat de gemeenten in het algemeen 'met rust' zouden worden gelaten, in ieder geval die welke reeds 10% van het personeel hadden geleverd. En mocht Wimmer hiertoe onverhoopt niet kunnen besluiten, dan ware – aldus Frederiks – de mogelijkheid opnieuw te schep-pen, dat vanwege het departement van Binnenlandse Zaken door tussenkomst van Calmeyer in die gevallen werd ingegrepen, waar de eisen al te zwaar drukten.

Het voorstel, de uitkamingen van 20% op 10% terug te brengen of geheel te staken werd afgewezen. Daar echter 'een hele reeks gemeenten' bij de na-uitkaming meer personeel had afgestaan, kwam men van Duitse zijde aan Frederiks' wensen op andere wijze tegemoet. De gemeenten met minder dan 5000 inwoners of met minder dan 20 man personeel zouden met rust gelaten worden. De *Fachberater* zouden echter Vahle opgave doen van die gemeenten die niet overtuigend konden aantonen waarom de 20% niet was bereikt. Uit deze gegevens zou dan een nieuwe zwarte lijst ('*eine neue Rückstandsliste*') samengesteld worden. Daarna zouden de betrokken burgemeesters voor een bespreking bij Calmeyer worden ontboden, waar Vahle of een door hem gevolmachtigd vertegenwoordiger van de HSV aanwezig zou zijn. Hier werd dan beslist of nog personeel zou worden onttrokken; en indien dit het geval zou zijn, zou meteen worden besloten wie zou moeten vertrekken en tot welk percentage men zou gaan. Uit de bevolkingsregisters zou voorlopig geen personeel worden afgevoerd. Deze regeling kwam dus hierop neer, dat men op papier de 20% handhaafde, doch in de praktijk daarvan wilde

²¹³ Calmeyer aan Eftger, 16 mei 1944. ²¹⁴ Zie aantekening van Stüler op het afschrift van de brief van Calmeyer aan Eftger, 16 mei 1944. ²¹⁵ Op 26 aug. 1944 deelde Buckan de *Fachberater* mede, dat de jaarklassen 1917-1924, voorzover zij niet uitdrukkelijk op grond van de circulaire van 13 juli 1943 waren vrijgesteld, 'abzuziehen' waren. Dit was toen echter een slag in de lucht.

afwijken. Naar Calmeyer's mening was door deze bepalingen met Frederiks' bezwaren en wensen nu ruimschoots rekening gehouden.²¹⁶

Bij de nieuwe na-controle – de *HSV* had bij schrijven van 22 juni 1944 Calmeyer 'een nieuwe zwarte lijst' doen toekomen – bezag Calmeyer, zo vermeldt Frederiks na de oorlog, de positie der gemeenten 'met een welwillend oog'. Tal van burgemeesters, wier gemeenten ver beneden de 20% gebleven waren, werden niet uitgenodigd, terwijl het bij de besprekingen, waar ook een vertegenwoordiger van het departement aanwezig was, in de meeste gevallen gelukte, de gestelde eisen 'belangrijk terug te dringen...'. Ook hier weer – zo meent Frederiks uit deze gang van zaken te kunnen afleiden – bleek 'de zege-brengende werking... van de taktiek om de vingers in de brei te hebben'.²¹⁷

Dit is o.i. wel een zeer eenzijdige verklaring van de door hem bereikte resultaten. Calmeyers gematigd optreden immers zal ongetwijfeld mede zijn bepaald door het feit dat aan de gemeenten nauwelijks nog personeel viel te onttrekken. Waarschijnlijk in verband hiermede had Calmeyer reeds op 6 mei 1944 – dit is vijf dagen vóór Frederiks verzoek aan Wimmer! – aan de *HSV* als richtlijn gegeven, de gemeenten beneden de 5000 inwoners en die met minder dan 20 man personeel in het vervolg van de arbeidsinzet geheel vrij te stellen. Men bedenke verder, dat Calmeyer er rekening mee moest houden, dat de secretarieën ingeschakeld waren bij het leveren van arbeidskrachten voor de weermachtswerken en dat voor het uitreiken van de tweede distributiestamkaarten de bevolkingsregisters geen personeel konden missen; en dan laten wij het belangrijke aspect van de onderduikers nog geheel buiten beschouwing. Calmeyer's 'concessies' vielen dus vrijwel geheel samen met bepaalde belangen van de bezettende macht op dat moment – belangen waarvoor ook de *HSV* moest wijken. En daardoor ontstond een situatie waarin Frederiks met een zeker succes kon opereren.

Tot slot een enkele opmerking over de omvang van het aantal uit de overheidsdiensten in Duitsland of Nederland tewerkgestelde personen. Uit de zeer schaarse gegevens die ons ter beschikking staan valt niet af te leiden, hoeveel personen sedert het door de *HSV* in maart 1944 opgestelde program – waarvan het 'direct verder uitkammen' tot 20% een der punten was – werden weggevoerd. Dit program zou, zo schreven wij, in april en mei 1944 worden uitgevoerd. Evenmin beschikken wij over betrouwbare en/of min of meer samenvattende cijfers betreffende de totalen van de personen die sedert het begin van de uitkamingen aan de diensten onttrokken waren. Een uitzondering hierop vormt de – waarschijnlijk op gegevens van Kan gebaseerde – mededeling van Calmeyer die voor de door de afdeling *Innere Verwaltung* gecontroleerde provinciale en gemeentelijke diensten een percentage noemt van ongeveer 14. Dit betekende dat op een bezetting van ongeveer 54.000 personen, ruim 7500 man ter beschikking van de arbeidsinzet waren gesteld – hierbij de onderduikers niet medegerekend – nl. 4.950 met bestemming voor Duitsland, 1650 voor Nederland en ongeveer

²¹⁶ Calmeyer aan Frederiks, 16 mei 1944. ²¹⁷ Frederiks, *Op de Bres*, p. 44.

980 krijgsgevangenen.²¹⁸ In welke mate ook met deze cijfers was geknoeid, is niet na te gaan. In elk geval was men aan Duitse zijde tevreden met dit gemiddeld percentage. Eind augustus 1944 deelde tenminste Buckan aan de *Fachberater* mede dat bovengenoemde diensten – evenals de distributiekantoren – niet meer voor verdere controle en uitkaming van de jaarklassen 1917-1924 in aanmerking kwamen. Dit zou wèl voor de andere overheidsdiensten van kracht zijn die de 20% niet hadden bereikt.²¹⁹ Al was deze bepaling door de zich snel wijzigende militaire situatie een volslagen slag in de lucht, er valt hieruit wel af te leiden, dat de zo begeerde 20% niet was gehaald.

DE TEWERKSTELLING VAN VROUWEN

Reeds wezen we er op (hoofdstuk IV), dat Seyss-Inquart in januari 1942 naast allerlei andere te nemen maatregelen ook bijzonder gewicht hechtte aan de tewerkstelling van Nederlandse vrouwen in Duitsland. '*Besonders Gewicht*', zo schreef hij, '*wird auch auf den Einsatz der Frauen gelegt, da im Reich die Frauen vielfach zu militärischen Hilfsdienstleistungen verwendet werden sollen. Es ist bei dem Einsatz der niederländischen Frauen daran gedacht, diese in den deutschen Hauswirtschaften zu verwenden.*' Seyss-Inquart verlangde echter, dat vóór alles van de arbeidsbureaus in Duitsland informatie moesten worden ingewonnen, voor welke diensten de Nederlandse vrouwen gebruikt zouden worden, daarna pas zou worden besloten hoe de vrouwen ter beschikking zouden worden gesteld. Voorlopig bleef deze tewerkstelling, evenals voorheen, geheel op vrijwillige grondslag berusten. Zelfs nog in april 1942 kreeg Verwey van Schmidt de verzekering, dat de dienstverplichting niet op vrouwen zou worden toegepast. Naarmate echter meer mannen werden uitgezonden, steeg de vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten.

In september 1942 ondernam de *HSV* een eerste serieuze poging, aan de bestaande toestand een einde te maken. Boening kondigde op 19 september 1942 tijdens een vergadering van de *HSV* aan, dat het opleggen van de dienstverplichting aan vrouwen niet in alle gevallen achterwege kon blijven. Verwey die op deze bijeenkomst aanwezig was, verklaarde een principieel tegenstander van dienstverplichting voor vrouwen te zijn en van dit standpunt slechts te willen afwijken, voorzover het dienstverplichte vrouwen gold die in elk geval zo mogelijk iedere dag naar huis konden terugkeren.

Precies een week later, op 26 september, maakte Boening op een bijeenkomst van directeuren van arbeidsbureaus in Brabant en Limburg er melding van, dat een beperkte dienstverplichting voor vrouwen zou worden afgekondigd. Hiervan werden, op grond van door Boening gegeven instructies en in de vorm van een circulaire van 1 oktober 1942, alle directeuren door het Rijksarbeidsbureau op de hoogte gesteld.²²⁰

²¹⁸ a Calmeyer aan de *HSV*, 2 sept. 1944. b Aant. betr. het verzoek van Calmeyer om opgave gegevens i.z. de arbeidsinzet v.h. overheidspers. Geen datum. Dit stuk dateert waarschijnlijk van 10 aug. 1944. ²¹⁹ Circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 26 aug. 1944. ²²⁰ a *Anordnung* van Seyss-Inquart, 24 jan. 1942. b *HSV* aan Verwey, 19 sep. 1942.

In het vervolg kon, zo nodig, de dienstverplichting worden toegepast op textielarbeiders in de grensstreken van Duitsland. Door het wegtrekken der vrouwelijke arbeidskrachten, zo luidde de toelichting, waren de bedrijven nauwelijks in staat, hun produktie op peil te houden. Het was wenselijk, aldus Knetsch in deze circulaire, dat deze arbeiders dagelijks naar hun woonplaats terugkeerden; doch er waren geen bezwaren indien dit eenmaal per week geschiedde. Uit de aard der zaak was de uitvoering van deze maatregel in het bijzonder van belang voor de arbeidsbureaus in Hengelo en Winterswijk.

Een tweede groep aan wie de dienstverplichting kon worden opgelegd, was die van de vrouwelijke arbeidskrachten in de confectie-industrie, werkzaam in de ressorts van de arbeidsbureaus van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. In sterke mate hadden de arbeidsters, zo schreef Knetsch in genoemde circulaire, werk in andere beroepen gezocht terwijl bovendien 'nauwelijks mogelijk voldoende vrouwelijk personeel' voor de confectie-bedrijven was te verkrijgen. Daarom moesten zij die vroeger in de confectie-industrie hadden gewerkt en naar andere beroepen waren overgegaan, zo nodig onder toepassing van de dienstverplichting voor deze industrie weer 'beschikbaar' worden gesteld.

De werkelijke oorzaken waren geheel anders. Boening maakte daar op de reeds eerder genoemde vergadering van 26 september ook geen geheim van en zeide dat het tekort was ontstaan door 'het wegvallen van Joodse arbeidskrachten'.

Ruim een week later, 12 oktober 1942, eiste Boening een nog verdere uitbreiding van de dienstverplichting voor vrouwen. Het was hem opgevallen dat het verloop van vrouwelijke arbeidskrachten uit de bedrijven '*mit kriegs- und lebenswichtiger Fertigung*' een grote omvang had aangenomen. In het vervolg moest dan ook de dienstverplichting toegepast worden op hen die in Nederland in de voor de oorlogvoering belangrijke industrie en in vitale bedrijven werkten.²²¹ Zij moest in het bijzonder worden opgelegd aan hen die uit de bovengenoemde bedrijven wilden vertrekken of reeds vertrokken waren. Opnieuw gaf Boening bij deze gelegenheid als zijn mening te kennen, dat het toepassen van de dienstverplichting slechts 'het laatste middel' mocht zijn; zij mocht niet '*zu einer Vernachlässigung sozialer Gesichtspunkte verleiten*'. Boening verzocht Verwey, de directeurs van deze verscherpte maatregel op de hoogte te stellen. Dit geschiedde echter niet. De uitvoering van deze opdracht werd kennelijk opgehouden.²²²

Als gevolg van het feit, dat een groot aantal arbeiders voortdurend aan de bedrijven werd onttrokken, voelde de bezetter ook in de daaropvolgende maanden de noodzaak om de opengekomen plaatsen in de *Kriegswirtschaft* door andere en dus ook door vrouwelijke arbeidskrachten te bezetten. Was in mei 1942 de vraag naar meisjes jonger dan 21 jaar reeds groter dan het aanbod, in februari 1943 gold ditzelfde verschijnsel

²²¹ a Boening aan Verwey, 12 okt. 1942. b Onder '*kriegswichtige*' en '*lebenswichtige*' bedrijven verstond Boening die bedrijven, '*die von der Rüstungsinspektion Niederlande betreut werden oder denen unaufschiebbare Aufgaben von besonderer staatspolitischer Bedeutung übertragen worden sind, beispielsweise wichtige Aufträge in der Konfektionsindustrie, Konservenindustrie usw.*' ²²² a Dir. GAB Winterswijk aan Wnd. D.G.-RAB, 26 mei 1943. Arch. RAB. b Dir. GAB Tilburg aan D.G.-RAB, 1 juni 1943. Arch. RAB.

voor vrouwen van 21 jaar en ouder.²²³ Naar de mening van de *HSV* was dit tekort mede te wijten aan het feit dat de werkzoekende vrouwen niet in voldoende mate bij de arbeidsbureaus waren ingeschreven. Daarom dienden, zo schreef de *Leiter* der *HSV* aan Verwey op 2 februari 1943, de arbeidsbureaus andere maatregelen te nemen; vrouwen, werkzaam in voor de oorlogvoering minder belangrijke bedrijven moesten naar de *Kriegswirtschaft* worden overgeheveld, zo nodig onder toepassing van de dienstverplichting.²²⁴ Verder zouden in zeer bijzondere gevallen behalve textielarbeidsters ook andere vrouwelijke arbeidskrachten voor Duitsland kunnen worden dienstverplicht.

Dit laatste wees Verwey van de hand. *Generalkommissar* Schmidt had hem, zo antwoordde hij de *HSV*, nadrukkelijk gezegd, dat vrouwen van dienstverplichting naar Duitsland zouden uitgezonderd blijven. 'Ik nam dus aan', zo eindigde Verwey zijn brief, 'dat... de uitbreiding van de dienstverplichting voor vrouwen... uitgesloten is'. Tegen een dienstverplichting in Nederland had hij kennelijk geen bezwaren. Een dusdanig ontwerp-besluit was twee maanden later, nl. in april 1943, reeds ontworpen.²²⁵

Ondanks het feit dat de betrokken Duitse instanties, zoals de *Rüstungsinspektion*, de *HSV*, de *Zentralauftragstelle* en de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* het er over eens waren, dat de 'inzet van vrouwen' moest worden versterkt en de dienstverplichting ten aanzien van haar nog meer moest worden uitgebreid²²⁶, was de Rijkscommissaris – en wel uit overwegingen van handhaving van orde en rust – niet bereid, scherpere maatregelen tegen de vrouwen te nemen. De nieuwe instructies die de leider van de *HSV*, Jütting, in juni aan Verwey overhandigde, weken dan ook in principe niet veel van de voorgaande af; toch betekenden zij, ondanks enkele op verzoek van Verwey aangebrachte wijzigingen, opnieuw een verslechtering der bestaande maatregelen. Was in februari 1943 reeds aangekondigd, dat de dienstverplichting voor vrouwen mocht gelden vanaf de 17-jarige leeftijd (tot 45 jaar), in juli 1943 werd zij ook van toepassing op meisjes van 16 jaar. Mits zij dagelijks naar hun woonplaats konden terugkeren en niet langer dan 12 uur per dag buiten hun woonplaats verkeerden, konden nl. gehuwde en ongehuwde meisjes van 16 tot 21 jaar elders gedwongen tewerkgesteld worden. Ongehuwde vrouwen van 21 jaar en ouder konden in Nederland en in het grensgebied echter 'zonder enige beperking' tot het verrichten van diensten verplicht worden. In oktober 1942 was het nog wenselijk geacht dat de grensarbeidsters dagelijks naar huis terugkeerden en 'desnoods' éénmaal per week. In juli 1943 verviel deze voorwaarde voor de tewerkstelling van ongehuwde grensarbeidsters ouder dan 21 jaar. Waarschijnlijk kon Verwey zich met al deze verslechtingen verenigen, doordat in feite de gedwongen tewerkstelling alleen tot Nederland en het Duitse grensgebied beperkt bleef.²²⁷

²²³ *Econ. en Soc. Kroniek*, p. 30. ²²⁴ *HSV* aan Verwey, 2 feb. 1943. ²²⁵ Verwey aan de leider van de *HSV*, 15 feb. 1943. Arch. RAB. ²²⁶ Versl. van de verg. van de *Rübeke* op 20 mei 1943. ²²⁷ a De richtlijnen ontving Verwey van de *HSV* op 17 juni. Een vertaling hiervan, vergezeld van enkele van Verwey afkomstige voorstellen, werd de arbeidsbureaus per circulaire d.d. 15 juli 1943 toegezonden. b In het bijgaand schrijven aan de arbeidsbureaus schreef Verwey: 'Ik verzoek U bij de uitvoering van de verordening 42/41 met deze voorschriften, waarmede ik mij verenig, nauwkeurig rekening te houden'.

De tewerkstelling van vrouwen in Nederland als vervanging van de naar Duitsland gezonden mannen bleef voortdurend de grootste aandacht der Duitsers opeisen. Doch het 'aanbod' bleef gering. In februari 1944 bijv. waren er ruim 20.000 aanvragen van werkgevers waaraan niet kon worden voldaan.²²⁸ De oorzaken hiervan waren – dus afgezien van factoren die ook vóór de oorlog het aanbod van vrouwelijke arbeidskrachten beperkten – van verschillende aard. Daar gehuwde arbeidskrachten, mede door de toeslagen, voor hetzelfde werk meer verdienden, gingen vele verloofde paren spoediger trouwen, wanneer de man voor arbeid in Duitsland dreigde te worden aangewezen. Wanneer de man nu regelmatig het loon overmaakte, kon dit een reden zijn voor de vrouw, de fabriekspoorten zo veel mogelijk te mijden. Daarenboven bestond dikwijls de verwachting, dat ongehuwden eerder voor uitzending naar Duitsland in aanmerking kwamen dan gehuwden.

Ongetwijfeld waren er nog andere omstandigheden, die van invloed waren op het tekort aan vrouwen in de bedrijven. Velen verdienden bij de *Wehrmacht*, op de tram als conductrice en als brievenbestelster bij de Posterijen soms meer dan in de fabrieken. De animo om te werken verminderde verder door de ontwaarding van het geld. Ook was het huishouden bewerklijker dan voorheen en bleven, als de financiële omstandigheden dit toelieten, de meisjes liever thuis. En tenslotte bleken mettertijd – en deze reden was ook zeer zeker van belang – de maatregelen tegen het zonder opgave van redenen verbreken van de dienstbetrekking door de vrouwen weinig effectief te zijn.²²⁹ De sancties op het overtreden van de bepalingen van de dienstverplichting konden weinig vrouwen schrik inboezemen. Wel werd in Gouda een tehuis voor 'dienstverplichte' meisjes geopend doch er waren slechts 20 plaatsen. Degenen, die naar Gouda werden gestuurd, moesten in een wasserij werken. Ofschoon de *HSV* reeds in februari 1943 plannen van dergelijke aard had, wist het Rijksarbidsbureau door het opperen van tal van bezwaren (er was geen geschikt gebouw te vinden en er waren geen geschikte leidinggevende krachten) de opening van deze inrichting tot 7 december 1943 uit te stellen.²³⁰

Inmiddels bleven de Duitse instanties die verantwoordelijk waren voor het vlot functioneren van de *Kriegswirtschaft* in Nederland naar nieuwe maatregelen zoeken om het tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten te dekken. Doch hun voorstel – in september 1943 – een aanmeldingsplicht voor nog niet werkende vrouwen af te kondigen achtte Seyss-Inquart '*politisch nicht tragbar*'.²³¹ Daarom overwogen zij of door middel van de '*freie Werbung*' (o.m. door propaganda via pers en film) vrouwelijke arbeidskrachten naar de bedrijven konden worden gelokt.²³² Uiteraard rezen hiertegen bezwaren van de *HSV* en Verwey, die door een dergelijke maatregel een belangrijk controle-middel op de bemiddeling van een deel der arbeidskrachten zouden missen. De leider van de *HSV* verwachtte veel meer resultaat van een jaarklassengewijze registratie van vrouwen. Doch deze weg was niet te bewandelen daar de Rijkscommissaris zich ook hiertegen

²²⁸ Zie: Verloop der arbeidsbemiddeling en stand der werkloosheid over de maand februari 1944. Vrouwen. Opgaven RA.3. ²²⁹ Rapport Enquête Vrouwenarbeid. Conclusie. Opgesteld door het GAB Rotterdam. Oktober 1944. ²³⁰ Bauer, p. 278-279. ²³¹ Versl. van een verg. van de *Rübeke* op 1 sep. 1943. ²³² *Ibid.*

verzette en de ervaringen, met de aanmelding van mannen uit de jaarklassen 1917 tot 1924 opgedaan, verre van gunstig waren.²³³ Op voorstel van Eftger werd tenslotte besloten de knoop door te hakken en de verordening van 1 maart 1943 (VO 20/43), volgens welke de werkgevers slechts met toestemming van het arbeidsbureau werknemers mochten aanstellen, zodanig te wijzigen dat zij niet op vrouwen van toepassing was. Een desbetreffend uitvoeringsbesluit van Verwey trad 1 oktober 1943 in werking. Er werd niet gepubliceerd dat deze maatregel voorlopig drie maanden van kracht zou zijn. Te zijner tijd zou men op grond van de verkregen resultaten beslissen of deze verandering moest worden gehandhaafd.²³⁴ Waarschijnlijk was dit alles een compromis met de HSV en Verwey, de tegenstanders van de nieuwe bepaling. De anderen daarentegen (dus de *betreuende Dienststellen*) koesterden nu de hoop, dat de ondernemers tot grotere activiteit zouden komen daar zij, nu de arbeidsbureaus waren uitgeschakeld, niet meer afhankelijk waren van wat deze organen zouden leveren, doch zelf het geschikte personeel konden zoeken. Daarenboven verwachtten zij dat vele vrouwen nu eerder bereid zouden zijn in de fabrieken te werken dan voorheen 'daar de betrokken meisjes' – zo schreef Knetsch zelf in een circulaire van 13 oktober aan de directeurs – 'thans niet in contact komen met het gewestelijk arbeidsbureau'.

Doch het wantrouwen der vrouwen bleef ook tegen deze maatregel bestaan, ondanks het feit, dat tevens de loon- en arbeidsvoorwaarden voor hen werden verbeterd²³⁵; reeds spoedig bleek immers dat in principe weinig verandering was gekomen in de methoden van nationaal-socialistische directeurs, ambtenaren en fanatieke *Fachberater* om vrouwelijke arbeidskrachten te 'bemiddelen'. Evenals vóór het afkondigen van de bovengenoemde wijziging werden ook nu bedrijven die niet voor de oorlogvoering belangrijk waren, uitgekamd, ingeschreven meisjes opgeroepen en bij de *Wehrmacht*, in confectiefabrieken en wasserijen tewerkgesteld.²³⁶ Tevens herhaalden vooral de nationaal-socialistische directeurs hun pogingen om in de gemeenten gegevens uit het bevolkingsregister en ook van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken te verkrijgen.²³⁷ De gevolgen van een dergelijk optreden waren zeer spoedig

²³³ a Versl. van een verg. van vertegenwoordigers van de HSV, DAF, de *Generalkommissar zBV* en 'Bewaffung und Munition' op 28 sep. 1943, 29 sept. 1943. b Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 13 okt. 1943. ²³⁴ a Derde Uitvoeringsbesluit van de wnd. secretaris-generaal v.h. dep. v. S.Z., ingevolge de verordening 20/43. b In dit uitvoeringsbesluit was de bepaling opgenomen, dat voor de aanstelling van vrouwelijke werknemers, die van 1 juli 1943 af voortdurend werkloos waren geweest, de toestemming van het arbeidsbureau niet vereist was. c Op de vergadering van 28 sep. 1943 (zie noot 233) werd besloten deze wijziging voorlopig drie maanden van kracht te laten. ²³⁵ In zoverre aan vrouwen arbeid werd opgedragen, die voorheen door mannen werd verricht, kon de gemachtigde voor de Arbeid op verzoek van de werkgever ten behoeve van deze vrouwen lonen vaststellen, die tot 80% van het aan de mannen toegekende loon konden bedragen. (De werkgever was in zo'n geval verplicht een dergelijk verzoek in te dienen). Indien vrouwen werden belast met werkzaamheden die moeilijker waren dan tot dusver door hen uitgeoefende arbeid, dan konden – wederom 'op verzoek' van de werkgever – hogere lonen worden vastgesteld. Zie: Verslag S.Z., 1943. aug. 1944, p. 42. ²³⁶ Bauer, p. 276. ²³⁷ a Dir. GAB Middelburg aan RAB, 25 okt. 1943. b Dir. GAB Haarlem aan RAB, 2 nov. 1943. c In een brief van Frederiks aan Verwey dd. 18 sep. 1943 protesteerde eerstgenoemde, dat in enige gemeenten in de provincies Limburg en Zeeland, de arbeidsbureaus aan de burgemeesters verzocht hadden, gegevens uit het bevolkingsregister te verstrekken betreffende vrouwen van 18 tot 35 jaar. Bauer, p. 277.

merkbaar. Van een vrijwillig aanmelden der vrouwen was nauwelijks sprake. Zo schreef de directeur van het arbeidsbureau te Nijmegen op 13 november aan het Rijksarbidsbureau dat de resultaten van de pogingen der werkgevers om vrouwelijk personeel aan te stellen 'nihil' waren geweest; zij hadden, aldus berichtte hij, nu aan het arbeidsbureau verzocht, de bemiddeling weer in handen te nemen. Naar de mening van deze directeur was een herstel van de vroegere situatie inderdaad 'de enige mogelijkheid', doch in een dergelijk geval, zo voegde hij er aan toe, moesten strafmaatregelen kunnen worden toegepast. 'Als een paar voorbeelden konden worden gesteld', zo schreef hij, 'zou dit laatste ongetwijfeld slechts sporadisch nodig zijn. In de vorm zoals de dienstverplichting thans wordt toegepast, kan zij slechts het prestige van het Arbeidsbureau ondermijnen'.

In januari 1944, dus drie maanden nadat de proeftermijn was verstreken, was het de betrokken instanties wel bekend, dat '*die freie Werbung*' niet het door hen verwachte resultaat had opgeleverd. Desondanks besloot men op de eenmaal ingeslagen weg voort te gaan.²³⁸ Het intimiderend optreden van NSB-ers en *Fachberater* of *Fachberaterinnen*, alsmede van de *Wehrmacht* was evenwel weinig geschikt om het vertrouwen der vrouwen te winnen. De bemiddelaarster in Middelburg, lid van de NSB, bedreigde bijv. meisjes met maatregelen tegen de vrouwelijke familieleden, wanneer zij weigerden werk te aanvaarden of zouden onderduiken. In Westelijk Zeeuws-Vlaanderen vorderde de *Wehrmacht* honderden meisjes. De afdeling Vrouwen van het arbeidsbureau Nijmegen deed grote moeite, enkele vrouwelijke weigeraars in een strafkamp geplaatst te krijgen, waarin zij in enkele gevallen ook slaagde.²³⁹ Al deze op de vrouwen uitgeoefende pressie had echter een averechtse uitwerking; zij die gevaar liepen, doken onder. De '*freie Werbung*' bleek geen succes en in mei 1944 werd het derde uitvoeringsbesluit van Verwey weer ingetrokken.

Op de vergaderingen van de *Rübeko* bleef het tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten steeds een punt van discussie. Naar de mening van Fiebig was de tewerkstelling van vrouwen steeds '*politisches Pendel*' geweest en diende hierin een verandering te komen.²⁴⁰ De weigering van de Rijkscommissaris om krachtiger maatregelen tegen de vrouwen te nemen, deed evenwel elk plan in deze commissie reeds bij voorbaat mislukken. Zo verklaarde een der vertegenwoordigers van de *Rüstungsinspektion* op de vergadering van 17 mei 1944, toen de *Fraueneinsatz* ter sprake kwam: '*Es sei schon viel darüber gesprochen worden, aber eine endgültige Lösung wäre noch nicht gefunden.*'²⁴¹ Op deze zelfde vergadering werd medegedeeld, dat de in de grote steden lopende uitkamacactie de voorbode was voor een jaarklassengewijs oproepen der vrouwen, nadat de registratie hiervoor was vervaardigd en de *Arbeitskontrolldienst* was versterkt. Doch van dit plan kwam evenmin als van andere trouwens, iets terecht; 'Dolle Dinsdag' bevestigde voorgoed een situatie, die in feite reeds langere tijd bestond.

²³⁸ Versl. van de verg. van de *Rübeko* op 17 jan. 1944. ²³⁹ Bauer, p. 277-278. ²⁴⁰ Versl. van de verg. van de *Rübeko* op 29 mrt. 1944. ²⁴¹ Versl. van de verg. van de *Rübeko* op 16 mei 1944.

Op de vraag hoeveel Nederlandse vrouwen in de jaren 1940-1945 in Duitsland gewerkt hebben, is geen nauwkeurig antwoord te geven. Voor de periode mei 1941 tot en met juli 1944 schommelt het aantal om de 20.000. Een deel werd gevormd door grensarbeidsters, een ander deel door gehuwde vrouwen die hun echtgenoot volgden en tenslotte door 'pro-Duitse vrouwen of moffenmeiden... die hun lief wilden nareizen', aldus een na-oorlogs verslag van het arbeidsbureau Leiden.

*Nederlandse vrouwelijke arbeidskrachten in Duitsland, mei 1941 - juli 1944*²⁴²

	Totaal	21 jaar en ouder	jonger dan 21 jaar
1941 (sedert mei)	7.100	4.015	3.085
1942	11.427	6.447	4.980
1943	8.154	5.423	2.731
1944 (januari)	338	238	100
„ (februari)	318	230	88
„ (maart)	433	292	141
„ (april)	418	268	150
„ (mei)	449	300	149
„ (juni)	498	364	134
„ (juli)	468	335	133
	29.603	17.912	11.691

Uit het ons ter beschikking staande materiaal viel niet af te leiden, hoeveel vrouwen *gedwongen* tewerkgesteld werden. Volgens één bericht²⁴³ zou in 1943 aan 1000 vrouwen de dienstverplichting zijn opgelegd, doch hoeverlen van haar in Nederland of in het Duitse grensgebied werden geplaatst, is niet bekend.

Rest ons de vraag, in hoeverre Verwey er in is geslaagd de pogingen van verschillende Duitse instanties om krachtiger maatregelen tegen de vrouwen te nemen, tegen te werken. Hijzelf verklaarde na de oorlog dat ten aanzien van de tewerkstelling der vrouwen, de Duitsers zich 'bijna geheel aan hun woord gehouden (hebben)'.²⁴⁴ In het algemeen is deze uitspraak, met uitzondering van de plaatsing in het Duitse grensgebied, niet onjuist. Toch geeft naar onze mening Verwey's formulering een verkeerd beeld omtrent de werkelijke bedoelingen der Duitsers. Wat was immers het geval? *De betreuende Dienststellen* en ook de *HSV* streefden in de eerste plaats naar een grotere tewerkstelling van vrouwen in Nederland om de naar Duitsland gezonden arbeiders te kunnen vervangen.²⁴⁵ Wel deed de *HSV* pogingen, de tewerkstelling van vrouwen

²⁴² a Bauer, p. 297. b Maandschriften CBS, jan.-juli 1944. ²⁴³ Versl. van de verg. van de *Rübeke* op 29 mrt. 1944. ²⁴⁴ Verslag van het verhoor van Verwey tijdens zijn detentie in het Bewaringskamp te Laren. Geen datum. ²⁴⁵ Een vertegenwoordiger van de *Rüstungsinspektion* verklaarde op een vergadering van de *Rübeke* op 17 mei 1944, dat hij in zijn sector 4000 mannen zou kunnen 'vrijgeven', als daarvoor 16.000 vrouwen in de plaats kwamen.

in Duitsland te stimuleren; er werd ook propaganda voor gemaakt. Maar daar lag niet het zwaartepunt van de Duitse politiek. De uitzending van mannen bood trouwens de bezettende macht reeds hoofdbreken genoeg. Zijn politie was nauwelijks in staat een klein deel van het grote leger der onderduikers te arresteren. De afkondiging van een algemene aanmeldingsplicht voor vrouwen zou de bestaande moeilijkheden maar vergroten, terwijl de resultaten van een dergelijk ingrijpen zeer twijfelachtig zouden zijn. Vandaar de pertinente weigering van de Rijkscommissaris, een dergelijk verzoek in te willigen. Het is begrijpelijk dat de Duitse instanties, die verantwoordelijk waren voor het functioneren van de *Kriegswirtschaft* in Nederland, druk op Seyss-Inquart uitoefenden om de aanmeldingsplicht af te kondigen en krachtiger maatregelen tegen de overtreedsters van verschillende bepalingen te nemen. Er werd dus wel een strijd om de vrouwen geleverd, doch deze vond hoofdzakelijk tussen de Duitsers onderling plaats en daarbij werd Verwey nauwelijks betrokken. Daarom misschien hebben wij in de uit de oorlog daterende bronnen betreffende de tewerkstelling van vrouwen zo weinig van een tegenwerking van Verwey kunnen bespeuren. In de vergaderingen van de *Rübeke* waar zoals reeds gezegd de *Fraueneinsatz* steeds een punt van discussie was en van welke instantie de notulen voor een belangrijk deel in ons bezit zijn hebben wij de naam van Verwey slechts één keer ontmoet; wij maakten hiervan melding toen wij de wijziging bespraken van de verordening van 1 maart 1943 die een '*freie Werbung*' van vrouwen beoogde.

Ongetwijfeld kon Verwey in de mening verkeerd hebben dat een tewerkstelling van vrouwen in Duitsland voortdurend dreigde en dat zijn besluit, zijn functie te blijven uitoefenen, een rem betekende tegen het wegvoeren van vrouwen. In die geest schreef hij ook in een verzoekschrift van 8 augustus 1946 aan Koningin Wilhelmina. 'Indien ik' – zo schreef hij – 'bij die onderhandelingen' (nl. in april 1942 met Schmidt) 'of na het verkrijgen van de toezegging' (dat de dienstverplichting niet op vrouwen zou worden toegepast) 'mijn post had verlaten, zou ik het na de bevrijding onmetelijk veel beter, maar zouden de vrouwen van Nederland vóór de bevrijding het onmetelijk veel slechter hebben gehad. Niets heeft mij misschien meer gestijfd in mijn overtuiging, dat ik het zinkende schip niet mocht verlaten dan de opmerking van een bevriende leider van de verzetsbeweging, die mij tot het verlaten aanspoorde, dat het voor de Nederlanders 'dan maar dood en ziek en arm' moest worden. Gelet op de Duitse begerigheid ook naar vrouwelijke arbeidskrachten, vrees ik, dat, wanneer ik aan de verleiding had toegegeven en rust genomen had, het 'dan maar dood en ziek en arm en verkracht' zou zijn geworden. Dan althans zou ongetwijfeld een rem tegen het wegvoeren van vrouwen verloren zijn gegaan'.²⁴⁶

In gelijke zin sprak hij zich ook uit tijdens zijn verhoor voor de Parlementaire Enquêtecommissie op 1 april 1952. Bij deze gelegenheid verklaarde hij: 'Om de vrouwen

²⁴⁶ Dit verzoekschrift beoogde een herziening van de beschikking van de Minister van Sociale Zaken van 29 juli 1946. Nr. 2472. Afd. Zuivering (Kabinet), waarbij Verwey ontslag werd verleend als wnd. secr. gen. van het dep. v. Soc. Zaken, tevens dir.-gen. v.h. RAB, en bepaald werd, dat alle rechten op dadelijk of uitgesteld pensioen en alle andere rechten van hem of zijn eventuele weduwe vervielen.

van Nederland heb ik daarna' (na de bespreking met Schmidt) 'niet meer weg mogen gaan.'

Uit geen der ons ter beschikking staande bronnen is echter gebleken, dat Verwey na zijn protest in april 1942 in de bres moest springen om *serieuze* pogingen der Duitsers te keren die een gedwongen tewerkstelling van vrouwen in Duitsland beoogden. Het is niet uitgesloten, dat bij tijd en wijle de HSV met tewerkstelling van vrouwen in Duitsland dreigde om Verwey tot nog meer medewerking aan de uitzending van mannen te dwingen. Zulks deed ook Schmidt in feite in april 1942 en misschien de leider van de HSV in zijn brief van 3 februari 1943. In dergelijke gevallen heeft Verwey het spel der Duitsers blijkbaar echter niet doorzien. Uit de tegenstellingen tussen de *betreuende Dienststellen* en de HSV maar zelfs ook uit mededelingen van de HSV zelf had hij kunnen afleiden dat deze instantie aan handen en voeten gebonden was – ondanks alle geuite dreigementen. In de reeds eerder genoemde circulaire van 13 oktober 1943 aan de directeuren der arbeidsbureaus schreef Knetsch dat bij het beramen van middelen om tot een versterkte arbeidsinzet van vrouwen te komen 'maatregelen welke opschudding veroorzaken of onrust teweegbrengen' vermeden dienden te worden en er 'geleidelijk tactvol en met beleid' moest worden opgetreden. Knetsch deed deze mededelingen 'op uitdrukkelijk verzoek' van de HSV. En dan te bedenken dat deze circulaire nog slechts betrekking had op de tewerkstelling van vrouwen in Nederland!

In dit verband moge nog op het volgende worden gewezen.

In zijn zo juist genoemd verzoekschrift aan de Koningin – een verdediging van zijn tijdens de oorlog gevoerd beleid – wees Verwey er op dat hij in 1944 het plan van enige Duitse ambtenaren heeft kunnen torpederen om meisjes, werkzaam in de huishouding, over te hevelen naar en te verplichten tot arbeid in voor de *Wehrmacht* werkende fabrieken. Doch ook dit geval – en het is het enige voorbeeld dat Verwey omtrent zijn tegenwerking noemt – heeft betrekking op de tewerkstelling van vrouwen in Nederland en niet in Duitsland.

Er is geen twijfel aan dat het departement van Sociale Zaken de tewerkstelling van vrouwen in Nederland en in de grensgebieden zoveel mogelijk onder controle wilden houden. Het blijkt o.m. uit het feit dat het Rijksarbeidsbureau erop aandrong dat regelmatig de processen-verbaal werden toegezonden die van elke dienstverplichting van vrouwen werd opgemaakt en dat, hetgeen voorkwam, geen meisjes beneden de 16 jaar werden dienstverplicht.²⁴⁷ Niettemin is het op grond van bovenstaande uiteenzettingen naar onze mening wel gerechtvaardigd, onze beschouwingen met de volgende conclusie te besluiten: de gronden waarop Verwey het uitoefenen van zijn functie na april 1942 motiveert – 'om de vrouwen van Nederland' – zijn resultaat van een foutieve interpretatie van de bedoeling en de tactiek van de bezettende macht met betrekking tot de tewerkstelling van vrouwen.

²⁴⁷ a Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 1 sep. 1943. b Circ. van Knetsch aan Dir. GAB-Tilburg, 30 aug. 1944.

EISEN VAN DE HSV NA DE INVASIE
(JUNI-SEPTEMBER 1944)

Was de *HSV* met het *Z.S.-Verfahren*, het maart-programma en de tewerkstelling van ambtenaren en vrouwen verre van fortuinlijk geweest, na de invasie van de Geallieerden in Normandië werd de situatie nog slechter.

*In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, september 1943 - juli 1944*²⁴⁸

maand	te leveren	geleverd
september 1943	15.000	4.419
oktober 1943	15.000	3.062
november 1943	15.000	2.570
december 1943	15.000	1.490
januari 1944	21.000	2.842
februari 1944	21.000	2.190
maart 1944	21.000	2.444
april 1944	21.000	2.133
mei 1944	21.000	2.142
juni 1944	21.000	1.751
juli 1944	21.000	1.395
	207.000	26.438

Van de aanvankelijk door Sauckel verlangde contingenten arbeiders – in februari moest hij zijn eisen echter aanzienlijk matigen – werd, zo blijkt uit bovenstaand overzicht, slechts 13 % geleverd. Een der oorzaken hiervan was het feit dat de *Wehrmacht* in toenemende mate – wij komen hier nog uitvoerig op terug – arbeiders voor de aanleg van Duitse versterkingen opeiste. Maar verder was ook de bevolking er meer dan ooit van overtuigd dat Duitsland in afzienbare tijd overwonnen zou zijn.²⁴⁹ En dit had weer tot gevolg, dat velen in afwachting van de bevrijding onderdoken. Vanuit Berlijn bleef men echter aandringen, arbeidskrachten naar Duitsland te sturen. Ook al zou 60 % van het aantal voor Duitsland aangewezen arbeiders onderduiken, zo berichtte men Jütting, de overige 40 % was 'altijd nog zeer gewenst'.²⁵⁰

Intussen was de *HSV* naar arbeidskrachten blijven zoeken. In juni 1944 gaf zij de *Fachberater* opdracht, 'met grote spoed' een onderzoek in te stellen naar de in die maand 'vrijkomende' leden van de Nederlandse Arbeidsdienst die zich toen nog in de kampen bevonden. Knetsch verzocht de directeuren van de arbeidsbureaus in dit verband de *Fachberater* voorzover nodig alle hulp te verlenen²⁵¹ en zonodig voor de betrokken ambtenaren de Zondagsdienst 'te vorderen'. In elk geval moest er voor gezorgd

²⁴⁸ Zie Maandschriften van het CBS. ²⁴⁹ Zie b.v. de *Beauftragte* van Friesland aan de Rijkscommissaris. De brief was ter attentie van de *Pers. Ref.* van Seyss-Inquart, H. Harster, 1 juli 1944. ²⁵⁰ Althaus aan Wimmer, 11 juli 1944. ²⁵¹ Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 1 juni 1944.

worden, zo instrueerde hij, dat de nodige maatregelen werden getroffen vóór de arbeidsdienstmannen de kampen verlieten.²⁵² Wat dit alles precies opleverde is ons niet bekend. Te oordelen naar het aantal in juni en juli naar Duitsland uitgezonden arbeidskrachten en rekening houdende met het feit dat zich in de kampen ongeveer 8000 man bevonden²⁵³ kunnen de resultaten nooit van enige betekenis zijn geweest. Ook de mededeling van Jütting aan de *Fachberater* op 11 juli, dat nu uit de jaarklasse 1925 – deze was voorheen geheel *gesperrt* in verband met het oproepen voor de Arbeidsdienst – personen naar Duitsland konden worden gestuurd, was ongetwijfeld een slag in de lucht.

De uiterst geringe 'bemiddeling' naar Duitsland dwong de *HSV* steeds weer naar nieuwe mogelijkheden te zoeken. In dit verband zal het verzoek van de *betreuende Dienststellen* om de leeftijdsgrens van de binnen het kader van het *Z.S.-Verfahren* voor hen werkende arbeiders tot 50 jaar te verhogen,²⁵⁴ stellig niet onwelkom zijn geweest. Van deze gelegenheid maakte zij nl. tegelijkertijd gebruik, eind juli 1944, om de leeftijdsgrens van alle voor Duitsland geschikte arbeiders op 50 jaar te stellen.²⁵⁵ Dit besluit stiet bij Verwey op tegenstand. Er waren, zo schreef hij de *HSV*²⁵⁶, reeds zovele arbeiders naar Duitsland vertrokken dat een groot tekort aan arbeiders was ontstaan, ondanks het feit dat de Nederlandse industrie slechts voor de voorziening van de meest noodzakelijke levensbehoeften en voor de Duitse oorlogvoering werkte. Dit wekte, zo betoogde Verwey, wrevel en verzet en leidde tenslotte tot een onderduiken van arbeiders. Daarom deed hij evenals hij reeds vroeger had gedaan, een beroep op de leider der *HSV*, te willen bevorderen, zoveel mogelijk opdrachten aan het Nederlandse bedrijfsleven te doen verstrekken, opdat '*die hierzulande verfügbaren Arbeitskräfte, Männer und Frauen, bis zum Äussersten ausgenützt werden.*' Tevens werd daarmee dan ook één der redenen van het verzet der bevolking uitgeschakeld.

In hoeverre deze laatste opmerking slechts *pour besoin de la cause* werd gemaakt, laten we nu in het midden. Het door Verwey opgestelde betoog is echter wel weer een voorbeeld van de wijze hoe hij door tegenargumentatie het uitvoeren van maatregelen waarmee hij zich niet kon verenigen, trachtte te verhinderen. Opmerkelijk is in dit geval, dat hij zelfs nog voor *Auftragsverlagerung* pleitte in een tijd, waarin de geallieerde legers zich in de richting van Parijs bewogen en een ieder wel op zijn vingers kon nagaan dat van een decentralisatie van de productie nauwelijks meer sprake kon zijn. Maar blijkbaar was Verwey zo naïef, dat hij nog kon menen, de Duitsers met dergelijke argumenten tot intrekking van hun besluit te bewegen.

Midden augustus kwam de *HSV* weer met een andere eis. Zij oefende pressie uit op Verwey om 40 % van het personeel van het departement van Sociale Zaken af te staan. Volgens een naoorlogse mededeling van Verwey zou dit op een ontslag van 5000

²⁵² Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 10 juni 1944. ²⁵³ *Niederschrift über die Besprechung der ersten Fachberater und ersten Gauverbindungs männer bei den Arbeitsämtern am 24.5.1944.* ²⁵⁴ Buckan aan het RAB, 8 juni 1944. ²⁵⁵ *HSV* aan het RAB, 28 juli 1944. ²⁵⁶ Verwey aan de *HSV*, 17 aug. 1944.

personen zijn neergekomen.²⁵⁷ De ambtenaren zouden in de bewapeningsindustrie worden geplaatst, hoewel 'Einsatz in Deutschland' daarbij niet uitgesloten was.²⁵⁸ Daar Verwey te verstaan was gegeven dat een volstreekte afwijzing tot een rechtstreeks drastisch ingrijpen zou leiden,²⁵⁹ verklaarde hij zich in beginsel bereid te onderzoeken in hoeverre 'die verlangte Abbau' mogelijk was; maar hij merkte daarbij tevens op, dat zulks aan zijn departement 'vanzelfsprekend' eerst dan pas tot uitvoering kon komen, indien het onttrekken van personeel over de gehele linie bij de overheidsdiensten zou plaats vinden. In zijn antwoord aan de HSV wees hij er verder op, dat 'in deze oorlogs-jaren' de voorzieningen op sociaal gebied een niet onaanzienlijke uitbreiding hadden ondergaan en dat, zo voegde hij er aan toe, kon de Duitse leiding tot eer strekken. En hij vervolgde: 'Antastung dieser Leistungen würde also auch die deutsche Ehre antasten, was natürlich vermieden werden muss; damit sind aber auch dem Abbau Grenzen gesetzt.' Intussen bleef Verwey tot onderhandelen bereid. Indien aan drie voorwaarden werd voldaan – één hiervan luidde, dat alleen zij in Duitsland zouden worden geplaatst die dit zelf wensten! – geloofde hij, vóór 1 november de personeelssterkte met 300 man te kunnen verminderen.²⁶⁰

Uit het gehele karakter van bovengenoemde brief blijkt wel, dat Verwey met overigens voor de Duitsers zeer doorzichtige argumenten tijd probeerde te winnen en niet bereid was tot uitzending van de hem ondergeschikte ambtenaren. Hij schuwde daarbij echter niet, van 'deutsche Ehre' te spreken, terwijl – de brief was gedateerd 21 augustus 1944 – overal in den lande een hevige terreur had gewoed en nog steeds woedde.

DE WEIGERAARS EN DE CONTRACTBREKERS

DE ONDERDUIKERS EN DE ARBEITSKONTROLLDIENST

Ondanks het optreden van het *Kontrollkommando* en de *Grüne Polizei* had, zo zagen wij reeds eerder, de jacht op weigeraars en contractbrekers in het algemeen weinig succes. De oorzaak hiervan zocht de Duitse politie in het tekort aan voor de opsporing geschoold Duits personeel en o.m. ook in een zekere onbetrouwbaarheid van de Nederlandse politie. Dit wantrouwen was stellig niet geheel ongerechtvaardigd. Er waren Nederlandse politie-agenten en rechercheurs die hun opdrachten laks uitvoerden, de woningen van de weigeraars slechts op die momenten bezochten waarop met zekerheid

²⁵⁷ Verwey: S.Z. in bezettingstijd, p. 33, mei 1945. Volgens de cijfers van Verwey zouden er omstreeks die tijd aan het dep. v. S.Z. dus minstens ongeveer 12.500 mannen moeten hebben gewerkt – indien althans de eis van 40% alleen op de mannen betrekking had. Per 1 januari 1942 werkten er op het dep. v. S.Z. 6608 mannen en 1765 vrouwen. *Jaarcijfers voor Nederland, 1943-1946*, p. 110-111. Uitgave C.B.S. Hoevelen er werkten in augustus 1944 is niet bekend. Het was echter stellig meer dan in 1942.

²⁵⁸ Verwey aan de HSV, 21 aug. 1944. ²⁵⁹ Verwey: S.Z. in bezettingstijd, p. 33. ²⁶⁰ De andere twee voorwaarden waren: a) een bevredigende loonregeling voor hen die in de bewapeningsindustrie zouden moeten werken. In dit geval, aldus Verwey, zou de tewerkstelling in de bewapeningsindustrie op minder moeilijkheden stuiten. b) Van deze actie zouden NSB-ers niet uitgesloten mogen zijn. a Verwey: S.Z. in bezettingstijd, p. 33. b Verwey aan de HSV, 21 aug. 1944.

kon worden aangenomen dat de betrokkene vertrokken was, en dan van verder onderzoek afzagen. In de stad Utrecht saboteerde een politie-agent de arrestatie van weigeraars op de volgende wijze: staande op de hoek van een straat en met een lijst van namen in de hand, vroeg hij aan verschillende passerende vrouwen die zich alras om hem heen schaarden, inlichtingen omtrent verschillende personen en de ligging van enkele straten. De vrouwen, aldus een Duits rapport, *'hatten es gleich spitz'*, dat het hier de arrestatie van weigeraars, van onderduikers, betrof. Daarop verdween de ene vrouw na de andere, met het resultaat, dat geen der gezochten te vinden was.²⁶¹

Tegen een dergelijke stille tegenwerking stond het inderdaad betrekkelijk zwakke Duitse politie-apparaat vrijwel machteloos en dat nog in het bijzonder doordat het opsporingswerk ook door goede ambtenaren van de arbeidsbureaus werd gesaboteerd. We wezen er reeds op, dat mede tengevolge hiervan de *Befehlshaber der Sicherheits-polizei* midden september 1943 de *HSV* mededeelde, in het vervolg geen toestemming te geven tot het houden van razzia's door de Duitse politie in Noord-Holland en Utrecht, tenzij eerst maatregelen aan de arbeidsbureaus waren genomen.

Erkenning van de geringe effectiviteit van het Duitse gezagsapparaat ligt ook in het besluit van Seyss-Inquart van midden oktober 1943, kwijtschelding van straf in het vooruitzicht te stellen aan al die weigeraars en contractbrekers die zich 'onopvallend' voor arbeid in Duitsland zouden melden. Zij zouden dus niet worden gearresteerd, maar direct naar Duitsland worden 'bemiddeld' en daar op minder gunstige plaatsen tewerkgesteld. In elk geval mocht geen tewerkstelling in Nederland volgen daar dit voor de 'overtreders' juist een beloning op hun 'strafbare' daad zou zijn. In aansluiting hierop verzocht de *Generalkommissar z.b.V.* aan de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* zijn instanties te willen mededelen, onderduikers niet aan te nemen en tewerk te stellen. Ten aanzien van de contractbrekers die zich vrijwillig hadden gemeld, werd bepaald dat zij in ieder geval naar hun vroegere werkplaats in Duitsland terug moesten keren.²⁶² Met betrekking tot de tewerkstelling van weigeraars werd de ondergrondse arbeid in de mijnen te Limburg gelijkgesteld aan arbeid in Duitsland. De 'stilzwijgende amnestie' voor weigeraars en contractbrekers was niet op de studenten van toepassing. Deze moesten in elk geval worden gearresteerd en gestraft, daar de ervaring had getoond *'dass sie in vielen Fällen als führende Köpfe von Widerstandsgruppen'* optraden. De Duitsers vreesden dat zij ook onrust onder de mijnarbeiders zouden verwekken.²⁶³

De in oktober 1943 door Seyss-Inquart uitgevaardigde bepaling, dat weigeraars en contractbrekers niet in Nederland mochten worden geplaatst, zou volgens Verwey niet tot het gewenste resultaat leiden. Dit schreef hij de *HSV* op 4 november 1943. Z.i. diende, gezien de grote vraag naar arbeidskrachten in Nederland, het voorbeeld van België gevolgd te worden, waar volgens zijn inlichtingen onderduikers weer naar hun oude arbeidsplaats in België zelf konden terugkeren. Een soortgelijke maatregel in

²⁶¹ Rapport v. d. *HSV, Inspektion I*, 2 nov. 1943. ²⁶² a Rauter aan de *BdS*, 16 okt. 1943. b Circ. van de *HSV* aan de *Fachberater*, 26 okt. 1943. ²⁶³ *BdS* aan de *Aussenstellen*, 9 dec. 1943.

Nederland, aldus Verwey, zou 'vieler Unruhe und Zurückhaltung ein Ende machen und die Wahrscheinlichkeit, dass Untergetauchte eine normale Berufstätigkeit aufnehmen, bedeutend zunehmen lassen.'

De nieuw afgekondigde maatregel kon, om begrijpelijke redenen, evenmin de sympathie van de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden* verwerven. Zijn tegenstand had weliswaar geen volledig succes, maar toch wel dit gevolg dat in januari 1944 werd bepaald, dat de voor de Duitse *Wehrmacht* werkende firma's weigeraars – dus niet contractbrekers – mochten aanwerven. De firma's waren verplicht, de op deze wijze aangeworven personen aan de arbeidsbureaus schriftelijk te melden. Tegen de weigeraars zou geen strafvervolgning worden ingesteld wegens door hen 'begane vergrijpen...' wanneer zij minstens vijf maanden voor de *Wehrmacht* zouden werken.²⁶⁴ In februari 1944 werd tussen de *HSV* en de *WBN* in aanvulling op het bovenstaande overeenkomen, dat weigeraars die vóór 15 februari 1944 waren ondergedoken, tewerkgesteld mochten worden aan b.v. door de *Organisation Todt* uit te voeren stellingbouw.²⁶⁵

Inmiddels bleef het aantal weigeraars toenemen. Volgens berichten van de *Inspektion III* van de *HSV* (deze bestreek het gehele noorden, oosten en zuiden van Nederland)²⁶⁶ hadden van 1 tot 15 januari van alle 'Inmarschgesetzten' slechts 8% de grensplaats Venlo gepasseerd; de overigen waren gevlucht.²⁶⁷ Van een succesvolle bestrijding der weigeraars was echter ook in de volgende maanden geen sprake.

Hetzelfde geldt voor de contractbrekers. Ten dele kan dit worden toegeschreven aan de door ambtenaren verleende hulp. Zo werden 'contractbreuk meldingen' die direct bij de ambtenaren van het arbeidsbureau Heerlen binnenkwamen, 'steeds vernietigd' kwamen deze echter in handen van de *Fachberater*, dan trachtten de ambtenaren de correspondentie te vernietigen of de behandeling van de gevallen op de lange baan te schuiven. Toen begin 1944 het genoemd arbeidsbureau opdracht kreeg, 150 contractbrekers uit dit gewest te herplaatsen in Keulen-Deutz, werd bijna een half jaar lang aan de uitvoering van deze opdracht gewerkt; vijf personen werden niet politiek betrouwbaar geacht en teruggevoerd (drie van hen verschenen niet aan het bedrijf in Duitsland); de overigen, 145 personen, werden – meestal pro-forma – bij de *Rüstungsbetriebe* in het gewest Heerlen geplaatst doch in werkelijkheid bij hun vroegere Nederlandse werkgever. Ook werd vaak naar de Duitse bedrijven het bericht verzonden dat de contractbrekers weer naar Duitsland waren vertrokken. Verder werden aan deze contractbrekers valse *Ausweise* of bedrijfspassen uitgereikt of werden zij in het Duitse grensgebied geplaatst.²⁶⁸ Aan andere arbeidsbureaus, zoals in Hengelo, werden de contractbrekers in werkverschaffingsobjecten ondergebracht of in de landbouw tewerkgesteld.²⁶⁹

Ons is niet bekend, hoe groot het aantal contractbrekers dat naar Nederland terugkeerde, is geweest. Evenmin geeft het aantal contractbrekers dat uit het concentratie-

²⁶⁴ Rondschriften van de *WBN*, 6 jan. 1944. ²⁶⁵ Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 22 febr. 1944. Hierin is opgenomen een circ. van 10 febr. 1944 van Buckan aan de *Fachberater*. ²⁶⁶ Bauer, p. 26.

²⁶⁷ *Vermerk* van een bespr. van de *HSV* en Eftger met de *Inspektoren der HSV*, 14 jan. 1944.

²⁶⁸ GAB Heerlen in oorl., p. 9-11. ²⁶⁹ GAB Almelo in oorl., p. 6-7.

kamp Amersfoort van september 1943 tot en met augustus 1944 in Duitsland of elders werd tewerkgesteld, nl. 11.968²⁷⁰, ons hieromtrent enige opheldering. Uit de enkele zeer toevallige cijfers waarover wij beschikken, blijkt echter wel dat hun aantal niet gering zal zijn geweest. Zo werden bij het arbeidsbureau Leeuwarden in 1943 4914 contractbrekers gemeld. Hiervan werden 1326 door het arbeidsbureau teruggevoerd en 203 door de *Sicherheitspolizei*.²⁷¹ De na-oorlogse mededelingen van het arbeidsbureau Tilburg, dat 5% van het aantal contractbrekers naar Duitsland terugkeerde, en van het arbeidsbureau Utrecht dat het in totaal 9000 contractbrekers telde, zijn te op zich zelf staand om hieruit enige conclusie van meer algemene strekking te kunnen trekken.²⁷² Interessant is de mededeling in het vertrouwelijk rapport van januari 1944 van het *Postamt 2* in Hannover, dat in Nederland 80.000 contractbrekers zouden zijn.²⁷³

Voorals in de eerste maanden van 1944 schijnt het aantal contractbrekers sterk te zijn toegenomen. Daarom bepaalde Himmler, in tegenstelling tot alle vroegere regelingen, dat in het vervolg de Duitse bedrijven de namen van de contractbrekers en van de niet-teruggekeerde verlofgangers direct moesten opgeven aan de *BdS* die dan verder voor opsporing, arrestatie en overbrenging naar een *Arbeitserziehungslager* moest zorgen²⁷⁴; daar moesten de gearresteerde arbeiders dan 56 dagen doorbrengen.²⁷⁵ Vervolgens werden zij weer tewerkgesteld. De opsporing der contractbrekers werd door de *Sicherheitspolizei* overgedragen aan de in april 1944 opgerichte *Arbeitskontrolldienst*; hierover komen wij nog aan het einde van deze paragraaf te spreken.

Uit het bovenstaande bleek, dat het streven der Duitsers er op gericht was, de contractbrekers zo spoedig mogelijk, soms via een *Arbeitserziehungslager*, in het Duitse bedrijfsleven te herplaatsen, hetzij bij het vroegere bedrijf waar de contractbreker had gewerkt, hetzij – als dit om verschillende redenen niet meer mogelijk of gewenst was²⁷⁶ – bij een ander. In het algemeen werd deze groep arbeiders dus niet naar Duitse concentratiekampen gevoerd; wel werden in april en mei 1944 enige transporten (het aantal personen is ons niet bekend) vanuit Amersfoort naar het concentratiekamp Buchenwald overgebracht. Na enige maanden, soms na een half jaar, waren de meeste arbeiders weer ontslagen en aan het werk gezet.²⁷⁷

²⁷⁰ Maandbericht van de *Fachberater* bij het GAB Amersfoort, 25 aug. 1944. Van de 11.968 personen werden er 4563 bij het vroegere bedrijf geplaatst, 7010 bij een ander, 36 in Nederland. Voor de *Einsatz Osten* werden er 359 bestemd. ²⁷¹ Jaaroverzicht van het aantal contractbrekers, opgesteld door de *Fachberater* bij het GAB Leeuwarden, 12 jan. 1944. ²⁷² a GAB Tilburg in oorl., p. 21. b Overzicht van de werkzaamheden van de arbeidsbureaus gedurende de Duitse bezetting. Utrecht, 21 dec. 1942. ²⁷³ Het rapport werd door de *Reichspost* Hannover gezonden aan de *Deutsche Dienstpost i.d. Niederlanden*, Arnhem. 13 jan. 1944. ²⁷⁴ *Verfügungen*, dl. VI, p. 199. ²⁷⁵ Kort verslag van een bespreking op 9 mei 1944 tussen vertegenwoordigers van de *HSV*, de Gemachtigde voor de Arbeid en het NAF betreffende contractbrekers. ²⁷⁶ Dit was bijv. het geval, wanneer de contractbreker reeds sedert betrekkelijk lange tijd in Nederland vertoefde of een 'contractbreukmelding' niet bij de arbeidsbureaus was binnengekomen. Circ. van de *HSV* aan de *Fachberater*, 26 okt. 1943. ²⁷⁷ a 'Niederschrift über die Besprechung der ersten *Fachberater* und ersten *Gauverbindungs männer* bei den *Arbeitsämtern*' op 24 mei 1944 in Amsterdam. b Met grote mate van waarschijnlijkheid kan aangenomen worden, dat diegenen die vóór april 1944 via het kamp Amersfoort of Ommen naar een *Arbeitserziehungslager* in Duitsland werden gestuurd, minimaal 3 à 4 maanden van hun vrijheid werden beroofd. Zij die na september 1944 op transport werden gesteld, zaten in totaal ongeveer zes à zeven maanden gevangen. Algemene geldigheid hebben deze gegevens echter niet.

Daar de *Arbeitserziehungslager* in Duitsland niet altijd in staat waren, contractbrekers op te nemen, werd ook wel bepaald dat deze arbeiders vanuit het concentratiekamp Amersfoort direct in de industrie in Duitsland tewerkgesteld moesten worden. In dergelijke gevallen werden de arbeidsbureaus bij deze 'bemiddeling' ingeschakeld.²⁷⁸ Zo ontving bijv. het arbeidsbureau Amersfoort in december 1942 instructies van Knetsch om contractbrekers en smokkelaars die in het concentratiekamp aldaar waren opgesloten, naar Duitsland te 'bemiddelen'.²⁷⁹ In het bijzonder moest het er voor zorgen dat deze arbeiders verteringsgeld ontvingen en, door inschakeling van familieleden, in het bezit kwamen van kledingstukken. Gelijksortige werkzaamheden waren ook het arbeidsbureau te Zwolle opgedragen ten aanzien van de weigeraars en contractbrekers die in het kamp 'Erika' te Ommen waren ondergebracht.²⁸⁰ In november 1943 werd deze categorie arbeiders echter eerst weer naar het kamp in Amersfoort gestuurd en van daaruit door het arbeidsbureau te Utrecht naar Duitsland 'bemiddeld'. Ambtenaren van dit bureau maakten van de gelegenheid gebruik, brieven uit en in het kamp te smokkelen en de gevangenen van etenswaren en rookartikelen te voorzien.²⁸¹ Soms slaagde men er door allerlei manipulaties in, contractbrekers maar ook zelfs politieke gevangenen vrij te krijgen.²⁸²

Behalve in Duitsland werden contractbrekers en weigeraars ook in Estland tewerkgesteld. In augustus 1943 bepaalde Seyss-Inquart dat deze groep en allen '*die überhaupt ihre Arbeitspflichten nicht ordnungsgemäss*' vervulden, naar het concentratiekamp Amersfoort moesten worden gebracht en vandaar – onder de bepalingen van de dienstverplichting – naar Estland waar zij werkzaamheden voor de Nederlandse Oostbouw N.V. – een dochtermaatschappij van de Nederlandse Oost Compagnie – moesten verrichten.²⁸³ In dezelfde maand werden vanuit het kamp Ommen ruim 200, en in 1944 vanuit het kamp Amersfoort, 270 man op transport gesteld en als *SS-Frontarbeiter* tewerkgesteld.²⁸⁴

Onder deze weggevoerden bevonden zich personen van de jaargangen 1922-1924 die zich niet bij de arbeidsbureaus hadden gemeld en, na bij razzia's te zijn opgepakt, naar het kamp in Amersfoort waren gestuurd. Deze jonge arbeiders waren dus nog niet, in tegenstelling tot de contractbrekers, door artsen van de arbeidsbureaus gekeurd. Een verzoek van het Rijksarbeidsbureau, deze arbeiders voor hun vertrek uit Amersfoort door een arts te laten onderzoeken²⁸⁵, schijnt weinig resultaat te hebben gehad. In januari 1944 deelde de *HSV* tenminste aan het Rijksarbeidsbureau mede, dat het kamp in Amersfoort onder het toezicht stond van de *BdS* en zij geen onmiddellijke invloed had op de leiding van dit kamp. Een inschakelen van artsen van de arbeidsbureaus achtte zij trouwens overbodig, daar weigeraars en contractbrekers reeds door een arts zouden zijn gekeurd.²⁸⁶ Dit was echter, zoals we reeds weten, voorzover het de eerste groep

²⁷⁸ *BdS* aan *HSV*, 25 nov. 1942. ²⁷⁹ a Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 9 dec. 1942. b Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 9 sep. 1942. ²⁸⁰ Wnd. Dir. GAB Zwolle aan Dir. Gen. RAB, 12 aug. 1943. ²⁸¹ GAB Utrecht in Oorl. ²⁸² Bauer, p. 228-232. ²⁸³ Circ. van de *HSV* aan de *Fachberater*, 2 sep. 1943. ²⁸⁴ Rapport betreffende de *SS-Frontarbeiters* door mevr. dra. E. Fraenkel-Verkade, p. 10. ²⁸⁵ RAB aan *HSV*, 22 dec. 1943. ²⁸⁶ *HSV* aan RAB, 24 jan. 1944.

betrof, volkomen onjuist. Vóór de gevangenen op transport werden gesteld, werden zij door ondergeschikte leden van de Duitse politie 'bekeken', de armspieren werden betast en op grond hiervan werd meteen beslist wie in aanmerking kwam om te vertrekken.²⁸⁷ Wel werden de gevangenen in Berlijn gekeurd. De afgekeurden werden aan het *Gau-arbeitsamt* in Berlijn overgedragen.

De tewerkstelling van de uit Amersfoort, Ommen en Vught afkomstige contractbrekers in Duitsland of elders dient wel te worden onderscheiden van de tewerkstelling in Duitsland van die gevangenen die bijv. om politieke redenen naar genoemde kampen waren gestuurd. Reeds in 1940 en 1941 waren in groten getale gevangenen uit concentratiekampen in Duitsland in het bedrijfsleven tewerkgesteld. Na maart 1942 nam de vraag van de Duitse industrie naar deze gevangenen voortdurend toe. Een intensivering, d.w.z. een nog grotere uitbuiting van de reeds tewerkgestelde gevangenen was niet meer mogelijk – andere, nieuwe duizenden, moesten aan de Duitse *Kriegswirtschaft* worden geofferd. Daarom bepaalde Himmler in december 1942, ten einde de beschikking over minstens 35.000 gevangenen te verkrijgen, dat Oosteuropese arbeiders die gevlucht waren of contractbreuk hadden gepleegd 'auf dem schnellsten Wege' naar een concentratiekamp moesten worden overgebracht; ditzelfde diende te geschieden met alle tot werken in staat zijnde gevangenen, wanneer het 'zakelijk en menselijk' te verantwoorden was.²⁸⁸ In de loop der jaren werden vervolgens honderdduizenden van dergelijke gevangenen in onderaardse vliegtuigfabrieken en andere bedrijven – zoals bij *Krupp*, *I.G. Farben* en vele andere – onder de erbarmelijkste arbeidsverhoudingen tewerkgesteld.

Tot slot enkele opmerkingen over de opsporing der contractbrekers door de *Arbeitskontrolldienst* die in april 1944 door Rauter werd opgericht.²⁸⁹ Leider was Schwier. In het algemeen werd deze opsporingsdienst gevormd door aan de arbeidsbureaus gestationeerde agenten van de Vrijwillige Hulppolitie, oud-bewakers van het kamp 'Erika', landwachters, (de Nederlandse Landwacht bestond uit leden van de NSB en haar nevenorganisaties en van de Germaanse SS) vrijwilligers uit de Nederlandse politie en Nederlandse SS-ers.²⁹⁰ Zij allen waren 'weltanschaulich absolut in Ordnung...'.²⁹¹ De centrale leiding van de *Arbeitskontrolldienst* was in Ommen gevestigd, van waaruit ook de verdeling van deze 'politie' over de districten der arbeidsbureaus werd geregeld. Omtrent zijn omvang is weinig bekend. Volgens de plannen zou het 'corps' uit ongeveer 1000 man moeten bestaan. Of dit aantal ooit is bereikt, weten wij niet. Eind juli hadden zich ongeveer 500 vrijwilligers gemeld.²⁹²

De *Arbeitskontrolldienst* bracht angst en schrik waar hij verscheen – men denke

²⁸⁷ Bauer, p. 232. ²⁸⁸ De bepaling betreffende de 'Ost- oder solche fremdvölkische Arbeiter' had niet betrekking op hen, die 'den verbündeten, befreundeten oder neutralen Staaten angehören...'. IMT, dl. III, p. 519-520. ²⁸⁹ a Bij haar oprichting was de naam *Arbeitseinsatzpolizei*, doch spoedig werd deze veranderd in *Arb. Kontr. D.* Circ. van Rauter, 25 apr. 1944. b Circ. van de *HSV* aan *Fachberater*, 2 aug. 1944. ²⁹⁰ a Rauter aan *BdO*, *BdS* en *GKzbV*, 14 april 1944. Opgenomen als circulaire bij de circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 3 juni 1944. b Rauter aan de *Befehlshaber der Waffen SS i.d. Nederl.*, 4 juli 1944. ²⁹¹ Rauter aan Kaltenbrunner, chef *RSHA*, 24 juni 1944. ²⁹² Rauter aan de *Kommandeur des Landsturm Rgt.* Nederland, *SS-Standartenführer* M. M. Kohlroser.

slechts aan de elementen waaruit hij bestond. Hij trad bovendien op zeer willekeurige wijze op. Herhaalde malen arresteerde hij personen, die geen *Ausweis* hadden, ook in de gevallen dat zij een dergelijk papier niet behoefden te bezitten. Daarentegen werden personen die wèl een *Ausweis* bezaten, gearresteerd onder de mededeling dat deze niet meer geldig of vervalst was.²⁹³ Knetsch beklaagde zich hierover bij de *HSV*, en verzocht om de *Arbeitskontrolldienst* zeer nauwkeurige instructies te geven.²⁹⁴ De *HSV* stelde zich met Schwier in verbinding en deze beloofde dat 'onrechtmatige arrestaties' in de toekomst achterwege zouden blijven.²⁹⁵ Maar desondanks gingen 'zijn mannen' hun bevoegdheid te buiten, zoals ten aanzien van de leeftijdsgrenzen die vastgesteld waren voor de vrijstelling van scholieren.²⁹⁶

Het willekeurig optreden van de *Arbeitskontrolldienst* werd ten dele in de hand gewerkt door de *HSV* die, waarschijnlijk wel bewust, Schwier niet duidelijk de grenzen aangaf waarbinnen hij zijn 'corps' mocht laten optreden. De activiteit van de *Arbeitskontrolldienst* werd bovendien gestimuleerd door sommige *Fachberater* die, de adviezen van ambtenaren der arbeidsbureaus negérende, geen verklaringen voor invrijheidsstelling wilden afgeven voor, ook volgens Duitse maatstaven, door de *Arbeitskontrolldienst* onrechtmatig naar het concentratiekamp Amersfoort afgevoerde personen.²⁹⁷

De controle op onderduikers werkzaam in bedrijven, op bouwwerken of bureaus van de *Wehrmacht*, werd in beginsel door de *Chefintendant* bij de *Wehrmachtbefehlshaber* uitgevoerd. Wel mochten *Fachberater* en *Arbeitskontrolldienst* zonder toestemming van deze chefintendant controles uitoefenen in voor de *Wehrmacht* werkende particuliere bedrijven. Voorwaarde was echter, dat zij hun komst vooraf moesten melden. Deze maatregel, in juli 1944 door de *Wehrmachtbefehlshaber* afgekondigd,²⁹⁸ zal wel zijn ingegeven door de wens, het aanwezige personeel zoveel mogelijk te behouden en de rust in die bedrijven te verzekeren.

DE TWEDE DISTRIBUTIESTAMKAART

Reeds verschillende malen wezen wij er op, dat de bezetter pogingen aanwendde de distributiebescheiden van contractbrekers en weigeraars in te houden. Hierin was hij echter, incidentele gevallen buiten beschouwing gelaten, niet geslaagd. Weliswaar werden tijdens de jaarklassenactie de distributiebescheiden ingehouden van allen die, na zich te hebben aangemeld, voor uitzending naar Duitsland werden aangewezen, maar ook deze maatregel kon de Duitsers toch niet geheel bevredigen. Deze regeling opende immers nog niet de mogelijkheid, de reeds ondergedoken contractbrekers en weigeraars op effectieve wijze op te sporen en aan het werk te zetten. Daarenboven was aan de arbeidsbureaus niet bekend, welke personen van een bepaalde jaarklasse zich niet

²⁹³ a Knetsch aan *HSV*, 29 juli 1944. b Chef Arb. bem. van het RAB aan Verwey, 16 aug. 1944.
²⁹⁴ Knetsch aan *HSV*, 29 juli 1944. ²⁹⁵ *HSV* aan RAB, 9 aug. 1944. ²⁹⁶ Bauer, p. 227. ²⁹⁷ Chef Arb. bem. v.h. RAB aan Verwey, 16 aug. 1944. ²⁹⁸ *Tagesbefehl* Nr. 40/44, 6 juli 1944.

hadden gemeld. Vandaar dat Seyss-Inquart naar een stamkaartencontrole bleef streven 'vooral om druk op zulke personen uit te oefenen, die niet aan de meldingsplicht gehoor hadden gegeven en ondergedoken waren'.²⁹⁹ Voor een dergelijke controle was echter niet alleen de door de Duitsers zo begeerde en noodzakelijke samenwerking vereist tussen de arbeidsbureaus en de distributie-kantoren, doch ook vooral een soepele medewerking van de bevolkingsregisters, die immers de basis van het controle-systeem vormden. Gezien de ervaringen der Duitse instanties met Frederiks op dit terrein kan het geen verwondering wekken, dat tijdens een vergadering op 11 mei 1943, waar o.a. Seyss-Inquart, Rauter, Schmidt en Wimmer met elkaar beraadslaagden op welke wijze de levensmiddelenkaarten van onderduikers konden worden ingehouden, de suggestie werd gedaan, de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters over te hevelen naar het departement van Justitie waar Schrieke de scepter zwaaide, en Lentz de bevoegdheid te verlenen, direct instructies te geven aan de plaatselijke bevolkingsregisters. Op deze zelfde vergadering besloot men dat de plaatselijke bevolkingsregisters in overleg met de arbeidsbureaus lijsten of kartotheken van onderduikers zouden samenstellen, die aan de distributiebureaus ter beschikking zouden worden gesteld. Binnen vier maanden zou dit alles moeten zijn voltooid.³⁰⁰

Een doelmatige bestrijding van onderduikers door middel van het inhouden der distributiebescheiden had altijd gefaald doordat de plaatselijke bevolkingsregisters geen medewerking verleenden. Door de aanslagen, die vanwege de illegaliteit op deze organen der bevolkingsboekhouding waren gepleegd, was bovendien in vele gevallen de administratie niet meer in overeenstemming met de werkelijkheid of soms geheel verdwenen. Elke stamkaarten-controle en elke opsporing van hen die zich aan de arbeidsinzet hadden onttrokken, vereiste dus in beginsel, dat de bevolkingsregisters zouden worden bijgewerkt. In een op 28 juli 1943 tussen vertegenwoordigers van Duitse instanties gehouden vergadering werd dit uitgangspunt als basis voor een drastisch optreden tegen de onderduikers aanbevolen. De bevolking diende zich, zo luidde een voorstel, met de persoonsbewijzen bij de bevolkingsregisters te melden waar een stempel of een zegel in het persoonsbewijs zou worden aangebracht. Op deze wijze zou de gehele bevolking opnieuw geregistreerd worden en tevens de basis gelegd worden voor een tegelijk plaatsvindende uitreiking van andere distributie-stamkaarten. De inlegvellen, benodigd voor het verkrijgen van de distributie-bonkaarten, zouden niet aan de bevolkingsregisters maar aan de distributiekantoren met medewerking van de arbeidsbureaus, of aan laatstgenoemde organen alleen worden uitgereikt; de arbeidsbureaus werden immers geacht over de gegevens van weigeraars en contractbrekers te beschikken – een veronderstelling die in zeer vele gevallen niet opging omdat de administratie vaak was vervalst of vernietigd. Verder werd nog het plan besproken, personen van de jaarklassen 1918-1924 aparte inlegvellen bij hun stamkaarten te geven, opdat zij bij de uitgifte van de distributiebonkaarten direct konden worden herkend. Naar de mening

²⁹⁹ *Vermerk* van een bespreking op 10 mei 1943, waar o.a. aanwezig waren Seyss-Inquart, Rauter, Schmidt, Wimmer en Calmeyer, 11 mei 1943. ³⁰⁰ *Ibid.*

van K. Maurer, *Referent* van de *Generalkommissar z.b.V.* zou de gehele actie in de pers kunnen worden gecamoufleerd met het argument dat door de evacuaties en hiermee samenhangende kwesties een bijwerken van de bevolkingsregisters nodig was.³⁰¹

Op deze zelfde dag, dus eveneens op 28 juli 1943, vond een bespreking plaats tussen enkele vertegenwoordigers van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, de *HSV*, de wnd. directeur van het Centraal Distributiekantoor, Van Noordwijk, Van Hoeve, en de directeur van het arbeidsbureau Rotterdam en een ambtenaar van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters.³⁰² De directeur van het arbeidsbureau Rotterdam, L. Fokkema, was op verzoek der Duitsers uitgenodigd als 'deskundige' de besprekingen bij te wonen; blijkbaar werd in hem voldoende vertrouwen gesteld. Vóór de vergadering verzocht Van Hoeve hem zijn mond te houden. Blijkens de ons ter beschikking staande stukken schijnt hij dit ook te hebben gedaan.³⁰³ Het doel van de besprekingen was, de mogelijkheid te onderzoeken om door middel van maatregelen op het gebied der distributie personen van de jaarklassen 1918-1924 die zich niet hadden gemeld, op te sporen. Van Noordwijk en Van Hoeve poogden op verschillende wijzen zich van medewerking hieraan te onttrekken. Elk verklaarde dat deze materie niet tot de competentie van zijn dienst behoorde en dat er trouwens ook te weinig personeel was om een dergelijk plan te kunnen uitvoeren. Tenslotte werd het volgende bepaald: de distributie-diensten zouden de bestaande inlegvellen van alle tot de jaarklassen 1918-1924 behorende personen verwisselen voor blauwe. Aan de betrokkenen zouden vervolgens slechts nieuwe distributie-bescheiden worden uitgereikt, wanneer deze blauwe inlegvellen van een zegel waren voorzien, dat elke maand zou worden verstrekt. En dit zegel zou aan het arbeidsbureau moeten worden afgehaald.³⁰⁴ 'Op deze wijze zou een bijna volmaakte registratie van de belangrijkste geboortejaarklassen gewaarborgd zijn' – aldus een vertegenwoordiger van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*.³⁰⁵ Nadat ter uitvoering van bovengenoemde beslissing enige tijd later de benodigde ontwerpformulieren bij de firma Joh. Enschede te Haarlem waren gedrukt³⁰⁶ en door twee vertegenwoordigers van deze firma ter goedkeuring aan Van Hoeve werden aangeboden, gaf deze, na overleg met Knetsch, de formulieren terug, daar het Rijksarbeidsbureau geen opdracht tot het drukken had gegeven en ook met deze zaak geen verdere bemoeienis meer wilde hebben.³⁰⁷

De door Hirschfeld en Louwes ondernomen pogingen om de integrale uitvoering van de Duitse plannen te verhinderen, werden intussen ten zeerste bemoeilijkt door de omstandigheid dat de uitreiking van nieuwe stamkaarten ook door henzelf dringend nodig werd geacht; de oude stamkaarten, daterende uit augustus 1939, waren grotendeels verbruikt en zelfs in de marges ervan moest worden gecodeerd. Verder was vaak

³⁰¹ *Aktenvermerk*, 4 aug. 1943. ³⁰² Notitie bestemd voor C. J. van Oost, plv. hoofd Rijksinsp. Bev. Reg., 29 juli 1943. ³⁰³ *a Vermerk* van een bespreking van 28 juli 1943, 2 aug. 1943. *b* Notitie bestemd voor C. J. van Oost, 29 juli 1943. *c* Mededeling van Van Hoeve op 23 sep. 1957 aan de schrijver. ³⁰⁴ *a* Notitie bestemd voor C. J. van Oost, 29 juli 1943. *b* Ambtelijke herinneringen van J. L. Lentz, 29 april 1945. ³⁰⁵ *Vermerk* van een bespreking van 28 juli 1943, 2 aug. 1943. ³⁰⁶ Ons is niet bekend wie het ontwerp-formulier heeft gemaakt, dat de firma Enschede moest drukken. ³⁰⁷ Mededeling van Van Hoeve op 23 sep. 1957.

de stamkaart van diegene die naar Duitsland was vertrokken, in handen gebleven van het gezin en was ook 'een ontzaggelijk aantal' stamkaarten als duplicaat voor verloren gegane exemplaren door de gemeentebesturen afgegeven. De directeur van het Centraal Distributiekantoor, S. de Hoo, schatte dat ongeveer 350.000 kaarten teveel in omloop waren; en dit werd in verband met de schaarste aan levensmiddelen als een ernstig probleem gezien.³⁰⁸ Met het uitreiken van nieuwe stamkaarten werd door de Nederlandse autoriteiten echter getalmd, daar men nu eenmaal wist dat de Duitsers van de gelegenheid gebruik zouden maken, tevens hun speciale doeleinden te verwezenlijken.

In augustus 1943 werd aan dit traineren door de Duitsers een einde gemaakt. De slechte resultaten, die bij de jaarklassenacties waren bereikt, zullen hieraan wel niet vreemd zijn geweest. Rauter werd door de Rijkscommissaris met de leiding en de organisatie van de verdeling der distributiebescheiden belast, en tevens met de daarmee verband houdende werkzaamheden aan de bevolkingsregisters. Bij de uitvoering van deze taak hoopte Rauter een controle van de bevolking te kunnen doorvoeren die twee keer per jaar zou moeten plaats vinden. De stamkaarten en de persoonsbewijzen zouden door het bevolkingsregister moeten worden gecontroleerd en beide van een controlezegel voorzien waarvoor men elke zes maanden een zegel van een andere kleur zou uitkiezen. De stamkaarten zouden slechts in die plaats kunnen worden aangeboden en de levensmiddelenkaarten slechts daar ontvangen, waar de stamkaarthouder in het bevolkingsregister was ingeschreven. Aan het distributiekantoor waar de nieuwe distributie-bescheiden zouden moeten worden afgehaald, zou een '*Blockierungskartei*' aanwezig moeten zijn, welke de namen bevatte van hen die door de *Sicherheitspolizei* werden gezocht en van de bij het arbeidsbureau geregistreerde contractbrekers en weigeraars. Deze controle zou worden uitgevoerd door een of twee voor Rauter betrouwbare nationaal-socialistische ambtenaren, terwijl aan het distributiekantoor tevens drie '*Polizisten*' (Nederlandse politie?) moesten worden geplaatst.³⁰⁹

Van dit voor de onderduikers zo uiterst gevaarlijke plan wisten de Nederlandse autoriteiten enige essentiële punten zodanig gewijzigd te krijgen dat het enkele scherpe kanten verloor. Zo werd bijv. geweigerd gehoor te geven aan de wens der Duitsers, een kopie te maken van de ingevulde tweede distributiestamkaart (het zgn. *Deckblatt*), daar hierdoor de Duitsers een kopie van de bevolkingsregisters in handen zou vallen. Tevens werd van Duitse zijde de verzekering gegeven, dat bij de uitreiking der stamkaarten geen controle zou plaats vinden op personen die door de politie of de arbeidsbureaus werden gezocht.³¹⁰ Ondanks deze wijzigingen bleven de uiteindelijke instructies die Rauter de secretarissen-generaal van Binnenlandse Zaken en van Handel, Nijverheid en Scheepvaart in een schrijven van 7 september 1943 deed toekomen, een grote bedreiging vormen.

Volgens deze aanwijzingen, die behoudens enkele latere wijzigingen de grondslag

³⁰⁸ Rapport van S. de Hoo, p. 27. 20 dec. 1945. ³⁰⁹ Rauter aan Himmler, 10 aug. 1943. ³¹⁰ a *Niederschrift* van de verg. van 23 aug. 1943. b *Niederschrift* van de verg. van 23 en 30 aug. 1943. c Nota voor de secr. gen. dep. v. H.N. en Sch., opgesteld door E. C. van Noordwijk, 3 sept. 1943. d Zie verder het verhoor op 10 mei 1948 van E. Ch. v. Noordwijk door de PRA Apeldoorn.

voor de Tweede Distributiestamkaartenbeschikking-1943 vormden, zouden immers de betrokkenen zich eerst bij het bevolkingsregister moeten melden, waar hun persoonsbewijs werd gecontroleerd en van een controlezegel voorzien. De nieuwe stamkaarten konden slechts in ontvangst worden genomen als o.m. de oude stamkaart en het gekenmerkte persoonsbewijs getoond waren. Dit alles betekende dus, dat zij wier stamkaart ingenomen was (zoals diegenen die naar Duitsland waren vertrokken en 'ongemotiveerd' waren teruggekeerd), zich niet konden melden voor nieuwe stamkaarten. Verder vereenvoudigde het controlezegel in het persoonsbewijs de controle van de politie. Daarenboven was aan de uitreiking der nieuwe stamkaarten een algemene controle op de persoonsbewijzen verbonden zodat een nieuwe registratie van de gehele bevolking het gevolg kon zijn. Daar verder de nieuwe stamkaarten en nieuwe inlegvellen voorzien moesten worden van een aanduiding van de gemeente waarin zij waren uitgereikt en uitsluitend geldig waren in de gemeente van uitgifte, werd het de onderduikers onmogelijk gemaakt, op hun stamkaart het adres te veranderen en in de 'duikgemeente' voortaan de distributiebescheiden af te halen.

Gezien dit alles was Frederiks niet bereid, de Tweede Distributiestamkaartenbeschikking-1943 mede te ondertekenen.³¹¹ Hirschfeld intussen had geen bezwaar. Hij vreesde dat bij uitvaardiging van Duitse zijde, door hem geschrapte bepalingen – het was op zijn aandringen dat er geen politiecontrole zou zijn bij de uitreiking der distributiebescheiden³¹² – weer zouden worden ingevoerd; hij had er bovendien vertrouwen in, dat ondertekening zijnerzijds de nodige invloed zou waarborgen bij de technische uitvoering van deze maatregel die, naar zijn mening, uit distributie-technisch oogpunt dringend nodig was.³¹³ Zo ontstond dus de ons t.a.v. Frederiks niet onbekende figuur, dat aan de burgemeesters voorschriften opgelegd werden door Hirschfeld, terwijl zij eigenlijk van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken hadden moeten uitgaan. In een pamflet uit die dagen schreef Van Randwijk over deze weigering van Frederiks: 'Helaas weer niet op flinke wijze door het de Duitsers eens duidelijk te maken, dat er zelfs voor hem grenzen bestonden, doch wederom door het gebruik van handige slimheidsjes waarvan hij zich al zovele malen met succes wist te bedienen.'³¹⁴

Het valt buiten het bestek van deze studie, de geschiedenis van de tweede distributiestamkaart uitvoeriger te behandelen. Wel moge nog op het volgende worden gewezen. Al hadden de Duitsers verklaard het distributie-apparaat niet voor de opsporing van onderduikers te gebruiken, voor de illegaliteit die reeds vrij spoedig in het bezit was van Rauter's instructies en daardoor haar tegenoffensief spoedig kon bepalen, brak een moeilijke tijd aan om het zeer groot aantal onderduikers te helpen, daar door overvallen bemachtigde inlegvellen uit het ene district, niet bruikbaar waren in andere. Toch wist de illegaliteit zich uitstekend van haar opdracht te kwijten daar, nadat in juni 1944 de nieuwe stamkaart overal in gebruik was, weer spoedig 350.000 à 450.000 distributiestamkaarten 'te veel' in omloop waren en zeer vele van een controle-zegel waren

³¹¹ Frederiks: *Op de Bres*, p. 55. ³¹² P.E.C. deel 7c. Verhoor H. M. Hirschfeld, p. 507-508. ³¹³ Deze argumentatie noemt Frederiks in zijn *Op de Bres*, p. 55/56. ³¹⁴ *V.N.*, geen datum.

voorzien.³¹⁵ Maar daarvoor moest toen en trouwens later ook nog veel en gevaarlijk werk worden gedaan. In totaal werden tijdens de bezetting bijna 200 distributiekantoren en meer dan 160 bevolkingsregisters gekraakt of de administratie hiervan voor de verdere duur van de oorlog in veiligheid gesteld. In januari 1944 werden uit het bevolkingsregister te Tilburg door een overvalploeg meer dan 100.000 van die zeer belangrijke ongenummerde controlezegels weggehaald. In april volgde, op verzoek van de illegaliteit, een geslaagde aanval door de Royal Air Force op het gebouw Kleykamp in den Haag, waarin het Centraal Bevolkingsregister was gevestigd. Bij die actie werden meer dan zestig ambtenaren gedood; meerdere van hen onderhielden de nauwste contacten met de illegaliteit. De invoering van de Tweede Distributiestamkaart stelde de ondergrondse organisaties voor schier onoverkomelijke moeilijkheden. We denken hierbij o.m. aan de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers die met haar meer dan 10.000 medewerkers het groeiend leger der onderduikers verzorgde, aan de zeer belangrijke falsificatiegroepen en aan het Nationaal Steunfonds op wie een toenemend beroep om financiële steun werd gedaan.

Zo bleven enkele essentiële voorwaarden intact voor hen, die weigerden naar Duitsland te vertrekken of van het hun verleende verlof gebruik maakten om onder te duiken. Ten aanzien van de verlofgangers had Rauter in februari 1944 bepaald, dat hun distributiebescheiden slechts op vertoon van een door de *Fachberater* of gemachtigde getekend verlof- of ontslagbewijs mochten worden uitgereikt³¹⁶; daardoor werden de vroeger met deze zaken belaste Nederlandse ambtenaren praktisch uitgeschakeld. In het algemeen konden de verlofgangers die onderduiken wilden, toch geholpen worden, daar de 'goede' ambtenaren van de arbeidsbureaus, soms in samenwerking met de ambtenaren van de distributiekantoren, vindingrijkheid aan moed wisten te paren³¹⁷ en de illegaliteit ook door eigen actie de Tweede Distributiestamkaartenbeschikking krachteloos maakte. Rauter's poging om door middel van de in februari uitgevaardigde *Anordnung*, de controle op de verlofgangers te versterken, moest dus schipbreuk lijden. Zijn échec was echter veel groter, van veel vollediger aard: de registratie van de bevolking en – op grondslag hiervan – de massale opsporing van contractbrekers, weigeraars en andere ondergedoken Nederlanders was opnieuw mislukt.

HET ARBEIDSVERZUIM

De verschillende acties die de *HSV* naast het *Z.S.-Verfahren* had ondernomen, hadden, zo weten wij, zeer weinig opgeleverd. Over de belangrijkste oorzaken hiervan hebben wij uitvoerig geschreven. Daarnevens waren er nog enkele factoren werkzaam die de Duitsers afbreuk deden. Zo nam het arbeidsverzuim, en dan vooral door het

³¹⁵ Rapp. van S. de Hoo, p. 28. 20 dec. 1945. ³¹⁶ *a* *Anordnung* van Rauter, 29 febr. 1944. *b* Circ. van de *HSV* aan *Fachberater*, 4 maart 1944. *c* Zie t.a.v. de uitvoering van deze bepaling: circ. van de dir. v.h. Centraal Distributiekantoor aan de distributiediensten, 18 maart 1944. ³¹⁷ Zie b.v. GAB-Heerlen in orl.

simuleren van ziekte, steeds meer toe; dit had tot gevolg, dat de Duitsers uit een minder groot reservoir van arbeidskrachten voor de uitzending naar Duitsland konden putten. Bij gebrek aan geschikte krachten van de Duitse politie en van Duits medisch of ander ambtelijk personeel was een 'wirksames Eingreifen' slechts beperkt mogelijk.³¹⁸ Voor een inzicht in het verloop van het aantal ziektegevallen, geven wij hieronder het aantal toekenningen en het aantal uitkeringsdagen, onderscheiden naar geslacht, betrekking hebbend op ziekgeld-uitkeringen ingevolge de Ziektewet. Hoeveel simulanten in deze cijfers zijn begrepen, zal wel altijd een raadsel blijven. De gegevens over de jaren 1943 en 1944 zijn geschat; over 1945 zijn geen cijfers beschikbaar.

*Ziektegevallen en ziekgelduitkeringen, 1939-1944*³¹⁹

Jaar	Aantal toekenningen van ziekgeld		totaal
	mannen	vrouwen	
1939	316.053	127.164	443.217
1940	354.338	128.142	482.480
1941	494.480	168.671	663.151
1942	642.681	203.952	846.633
1943	± 800.000	± 250.000	± 1.050.000
1944	± 770.000	± 230.000	± 1.000.000

Jaar	Aantal uitkeringsdagen		totaal
	mannen	vrouwen	
1939	4.889.104	1.689.604	6.578.708
1940	5.573.170	1.674.424	7.247.594
1941	8.022.911	2.155.861	10.178.772
1942	11.396.966	2.949.079	14.346.045
1943	± 15.300.000	± 4.700.000	± 20.000.000
1944	± 16.200.000	± 4.800.000	± 21.000.000

Uit deze reeksen blijkt, dat zowel bij mannen als bij vrouwen in de oorlogsjaren een belangrijke stijging heeft plaats gehad. De aantallen van de mannen zijn echter in sterkere mate gestegen dan die van de vrouwen. Relatieve cijfers omtrent het aantal ziektegevallen per eenheid van werknemers zijn niet bekend.

Bij de cijfers betrekking hebbende op de jaren 1940 tot 1942 dient wel te worden bedacht, dat de gedwongen uitzending naar Duitsland vrijwel uitsluitend van toepassing was op de werkloze arbeiders. Blijkens het verslag van de Rijksverzekeringsbank betreffende de stand der ziekteverzekering over 1942, kwamen in dat jaar, en trouwens ook reeds eerder, opvallend veel ziektemeldingen voor onder de tewerkgestelden in de werkverschaffing en op de vliegvelden. 'Simulatie en aggravatatie' (opzettelijk verzwaren van ziekten en ongevallen) werden het meest geconstateerd bij hen die zich gedwongen

³¹⁸ Maandoverzicht van aug. 1944 van de *R.-I.*, 1 sep. 1944. ³¹⁹ Brief van de Sociale Verzekeringsbank aan het RvO, 20 mrt. 1959.

zagen in werkverschaffing te arbeiden. Na hervatting van de meestal zware arbeid, trad ook in vele gevallen recidive op.³²⁰

Het grote aantal ziektegevallen in de daaropvolgende jaren was intussen niet alleen van invloed op de uitzending naar Duitsland, ook de productie in Nederland onderbond er de weerslag van. Eind augustus 1944 bedroeg de dagproductie in de Limburgse mijnen slechts 29.500 ton. In juli was dit nog 33.500 ton geweest, terwijl in de jaren 1942 en 1943 wel maximale opbrengsten van 40.000 ton per dag waren bereikt. De *Rüstungsinspektion* gaf deze vergelijkende cijfers als illustratie van haar mening 'wie sehr sich die durch Krankmeldungen getarnte passive Resistenz des Niederländers auf das allgemeine Wirtschaftsleben... auswirkt'.³²¹ In dit verband maakte deze instantie er nog melding van, dat einde augustus 1944 aan enige Limburgse mijnen het aantal ziektemeldingen 36,5% bedroeg.

Om misverstand te vermijden dient er nog op gewezen, dat de toename van het aantal ziektemeldingen uiteraard niet alleen verklaard kan worden uit simulatie, uit welke overwegingen deze ook moge zijn ingegeven. Zo vermeldt Voûte dat in verband met de 'minder goede' voedselsituatie, de verlenging van de arbeidstijd, de – ook ten gevolge van de verduistering – meer inspannende arbeid alsmede de plaatsing van minder geschikte, en door het arbeidsbureau toegewezen, arbeidskrachten, het ziekte-cijfer bij het Gemeentelijk Vervoerbedrijf van 5,6% in 1939 tot 16,5% omstreeks november 1943 was gestegen.³²²

Ook het aantal ongevallen was opvallend hoog. Dit kan worden geïllustreerd aan het verloop van het aantal ongevallen welke een geldelijke schadeloosstelling tengevolge hadden en voorts aan de relatieve frequentie van de ongevallen, d.w.z. het aantal ongevallen per 1000 typewerklieden (1 typewerkman = 300 arbeidsdagen).

*Ongevallen en geldelijke schadeloosstelling, 1939-1944*³²³

Jaar	Aantal ongevallen, die een geldelijke schadeloosstelling tengevolge hebben gehad	Aantal ongevallen per 1000 typewerklieden (1 typewerkman = 300 arbeidsdagen)
1939	159.267	115,0
1940	179.734	131,6
1941	261.951	174,0
1942	326.660	223,9
1943	348.030	249,5
1944	345.000 (ruw geschat)	275,0 (ruw geschat)

Uit bovenstaande cijfers blijkt duidelijk, dat het aantal ongevallen tijdens de oorlogsjaren niet alleen in absolute zin, doch evenzeer in relatieve zin zeer belangrijk is toegenomen.

³²⁰ Verslag RvB 1942 betr. de stand der ziekteverzekering, p. 13. ³²¹ *Kriegstagebuch R.-I.* ³²² Voûte aan de *Beauftragte für die Stadt Amsterdam*, 23 nov. 1943. ³²³ Brief van de Sociale Verzekeringsbank aan het RvO, 20 mrt. 1959.

De sterke stijging van het aantal ongevallen kan o.m. worden verklaard uit het feit, dat velen arbeid verrichtten waaraan men niet gewend was en onder gevaarlijke omstandigheden werkten. Hoofdzaak echter was, aldus het verslag van de Rijksverzekeringsbank over 1944-1945, de psychische instelling van de arbeider, die èn om de aard van het werk èn om zoveel en zolang mogelijk door ongeval zich te onttrekken aan de arbeidsinzet, in het ongeval vluchtte. Daarbij was er dan nog de medewerking van de controlerende artsen en van de administratie die een oogje dicht deden om 'de zgn. getroffenene uit de klauwen van de bezetter te houden'.³²⁴

In de zomer van 1944 was de uitzending naar Duitsland doodgelopen. De *HSV* stuurde nog wel circulaires aan haar *Fachberater* en deed nog wel pogingen aan de wensen van haar baas in Duitsland te voldoen, doch al haar activiteiten bleven zonder noemenswaardig resultaat. Ook van de arbeidsbureaus tenslotte had de *HSV* niet veel meer te verwachten. Kon Hirschfeld reeds midden september 1943 schrijven dat deze hadden afgedaan, omstreeks de zomer van 1944 was hun 'autoriteit' bijna geheel gebroken. Openlijk sprak de NSB-directeur van het arbeidsbureau Amsterdam op een vergadering van directeuren op 20 juni 1944 uit, dat men 'niets meer' kon doen. In gelijke geest sprak ook de directeur van het arbeidsbureau Rotterdam, overigens geen NSB-er. Van de officier van Justitie, zo verklaarde hij op bovengenoemde vergadering, kreeg men generlei steun, wanneer arbeiders aan wie de dienstverplichting was opgelegd, onderdoken of wanneer personen buiten het arbeidsbureau om werden aangesteld. 'Wanneer bij dergelijke gevallen de normale gang van zaken gevolgd wordt', zo vervolgde hij, 'nl. het inroepen van de hulp van de Officier van Justitie, dan betekent dit, dat ongeveer één, twee maanden later een rechercheur bij de directeur komt en naar aanleiding van de ingediende klacht een verhoor afneemt, waarna, als de directeur verteld heeft hoeveel hij verdient, hoe lang hij al op het GAB werkt, hoe oud hij is, waar hij woont etc., de rechercheur verdwijnt om na een volgende twee maanden terug te komen en hetzelfde verhoor weer op te stellen. Dan krijgt men, weer eens na verloop van enige maanden, een berichtje, dat de rechter dergelijke gevallen niet kan behandelen, als 'niet behorende tot zijn competentie'.³²⁵ In aansluiting hierop vertelde deze directeur nog, dat, wanneer hij nu een dienstverplichtingsformulier ondertekende, hij langzamerhand reden kreeg zich daarvoor te schamen. Deze gevoelsreactie, zo kunnen wij hieraan toevoegen, kwam overigens wel wat laat.

Na de succesvolle opmars der geallieerde troepen uit het landingsgebied in Noord-Frankrijk nam de passieve weerstand van de bevolking steeds meer toe. Het gezag van de bezetter takelde af. Zijn geboden werden in de wind geslagen, zijn verboden flagrant overtreden. De tewerkstelling in Duitsland was vrijwel tot stilstand gekomen. De illegaliteit werd aldoor krachtiger; zij wist steun te verlenen aan hen die zich aan de

³²⁴ Verslag omtrent de staat der Rijksverzekeringsbank en hare werkzaamheden in de jaren 1944/1945, p. 7. Zie ook de blz. 26 en 81. ³²⁵ Versl. van de bespr. met directeuren der arbeidsbureaus op 20 juni 1944.

arbeidsinzet onttrokken en vertrouwen te wekken bij vele ambtenaren van de arbeidsbureaus. Dit alles betekende niet, dat de macht van de bezetter ook gebroken was. Bij zijn pogingen te redden wat er te redden viel, bleek hij in staat – terwijl de geallieerde legers reeds in Nederland stonden – nog verschillende keren hard en rampzalig toe te slaan. We hebben hier vooral de grootscheepse *razzia's* van de herfst van 1944 op het oog. Op de op Duitse verordeningen en Nederlandse uitvoeringsbesluiten berustende geadministreerde wegvoering van arbeiders volgden wilde drijffachten op mannen, waarbij vrijgestelden en niet-vrijgestelden in het algemeen één lot ondergingen. De Duitsers mogen in die maanden en ook daarna nog wel getracht hebben, de arbeidsbureaus bij de tewerkstelling der mannen in te schakelen, in feite voltrok de wegvoering zich buiten de leiding van het Rijksarbeidsbureau om. Voor de wijze waarop sedert die tijd de arbeiders naar Duitsland werden getransporteerd en aan de verdedigingswerken in Duitsland en Oost-Nederland aan het werk werden gezet, kan dit centrale orgaan dan ook geen medeverantwoordelijkheid worden aangewreven. Wat Nederland betreft was de *Arbeitseinsatz* sedert de herfst van 1944 in een andere fase getreden. Het is mede om deze reden, dat wij alvorens het laatste hoofdstuk van de gedwongen tewerkstelling te beschrijven, eerst willen nagaan, hoe het de Nederlandse arbeiders tot die tijd in Duitsland verging.

HOOFDSTUK X

DE LEVENSSOMSTANDIGHEDEN VAN DE NEDERLANDSE ARBEIDERS IN DUITSLAND

Een beschrijving van de omstandigheden waaronder de Nederlandse arbeiders in Duitsland leefden en werkten, wordt ten eerste bemoeilijkt door de geringe omvang van het bronnenmateriaal; bovendien is het te weinig geschakeerd. Zij werkten immers in talloze steden, dorpen en gehuchten in allerlei takken van bedrijf en woonden in kampen, grote en kleine, of bij particulieren in huis. Het grootste deel was verspreid over geheel Duitsland, doch er waren er ook werkzaam in Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije, Polen en de Baltische landen. Gering is onze kennis van hun ervaringen, waarvan trouwens slechts weinigen, voorzover ons bekend, aantekening hielden. Na de oorlog is er bovendien niet veel over hen gepubliceerd. In de studies waarin zij een rol spelen, vervullen zij slechts de functie van getal, van statistische massa, en wel als grondslag van produktie-plannen. Maar over de materiële omstandigheden waarin zij verkeerden, over hun menselijke strevingen, hun zwoegen, hun angsten en de wijzen waarop zij deze onderdrukten, zijn wij onvolledig ingelicht. Desalniettemin: in het hier volgende hebben wij een bescheiden poging gedaan, enkele aspecten van de levensomstandigheden der Nederlandse arbeiders in Duitsland nader te belichten.

Voor de samenstelling van dit hoofdstuk stonden ons zes verschillende groepen bronnen alsmede wat verspreid bronnenmateriaal ten dienste. Hiervan mogen in de eerste plaats worden genoemd de voornamelijk uit de jaren 1940 tot en met 1942 daterende rapporten van in Duitsland gedetacheerde ambtenaren van het departement van Sociale Zaken, die tot taak hadden – wij komen hier nog op terug – op hun wijze de arbeiders met raad en daad bij te staan. Verder gebruikten wij de correspondentie tussen de Duitse en Nederlandse instanties over de tewerkgestelde ambtenaren van de PTT. Tevens raadpleegden wij de grotendeels tijdens de oorlog vervaardigde rapporten van die studenten die geweigerd hadden, de loyaliteitsverklaring te tekenen, doch om represailles op hun ouders te voorkomen in de eis van de Duitsers toestemden, in Duitsland te gaan werken. Deze stukken hebben voornamelijk betrekking op de periode mei 1943 tot februari 1944. Ook de strafdossiers van de *Gestapo* Düsseldorf (de *Akten* van de andere *Staatspolizeistellen* hebben wij helaas niet) bleken een belangrijke bron; menig feit brachten zij aan het licht over de weerspanning van de Nederlandse arbeiders. Gegevens ontleenden wij vervolgens aan die delen van het archief van het Nederlandse Arbeidsfront (NAF), die afkomstig waren van de afdeling Tewerkstelling

en voornamelijk betrekking hadden op de tijd na september 1944, dus na Dolle Dinsdag. Object van studie vormde verder het in de Nederlandse taal verschijnende nationaal-socialistische *Van Honk*, het *Weekblad voor de Nederlandse werkers in Duitsland*, dat bij de beantwoording van door Nederlanders gevraagde inlichtingen om de werkelijke verhoudingen soms niet kon heendraaien. Het eerste nummer verscheen op 11 mei 1941, het laatste, voorzover ons bekend, op 28 december 1944. Het blad werd opgericht en uitgegeven door de *Fremdsprachendienst*¹ in Berlijn en stelde zich tot doel, zo lezen wij in het eerste nummer, 'als een soort bemiddelaar op te treden tussen het Duitse volk en de naar Duitsland gekomen (!) Nederlandse werkers...'. Wij behoorden toch immers 'tot een en dezelfde stam...'? Bruikbaar waren tenslotte nog de omstreeks februari 1944 in enkele Nederlandse kranten verschenen artikelen over de Nederlandse arbeiders in Duitsland – artikelen, kennelijk geschreven met het doel, de in Nederland doorgedrongen klachten en geruchten op te vangen en in voor de tewerkstelling gunstige banen te kanaliseren.

Al dit bronnenmateriaal moge divers zijn van aard, het is stellig niet representatief voor de specifieke verspreiding der tewerkgestelden en de verscheiden aard hunner werkzaamheden. De tekortkomingen van onderstaand relaas zijn wij ons dan ook zeker bewust. Toch blijkt ook reeds op de basis van dit beperkte materiaal, hoe verschillend de materiële levensomstandigheden, de gedragingen en de reacties der Nederlandse arbeiders in Duitsland konden zijn. Dit alles blijkt bovendien in grote lijnen overeen te stemmen met de inhoud van drie Duitse censuurrapporten, die opgesteld waren op grond van een analyse van enkele duizenden brieven van Nederlanders die naar huis schreven. Deze twee-maandelijksse rapporten zijn van juli, september en november 1943, dus afkomstig uit een periode waarin de arbeidsinzet juist zijn hoogtepunt had genaderd. Wij zullen ze aan het einde van dit hoofdstuk grotendeels publiceren, daar zij nog eens in gecomprimeerde vorm een indruk geven van wat de Nederlandse arbeiders in Duitsland beroerde.

Laten wij ons relaas beginnen met het vertrek der arbeiders en nog eens in detail nagaan wat diegene moest doen die door het arbeidsbureau voor werk in Duitsland werd opgeroepen.

VERTREK EN AANKOMST DER ARBEIDERS

De procedure van oproeping door het arbeidsbureau tot vertrek naar Duitsland onderging wijziging al naarmate de behoefte aan arbeidskrachten daar toenam. In het volgende hoofdstuk waarin onder meer de massale razzia's van de herfst van 1944 ter sprake komen, zal blijken dat de hier nog te beschrijven formaliteiten toen niet meer in

¹ De *Fremdsprachendienst* was een uitgeverij, een *Verlagsgesellschaft m.b.H.* Voor zover bekend ressorteerde deze uitgeverij noch onder het *Propagandaministerium*, noch onder het *Aussenministerium*. De *Fremdsprachendienst* is voortgekomen uit een afdeling van de *Reichsrundfunk*. Op deze afdeling, die onder leiding van een Dr. Sauter stond, werden berichten uit Duitse bronnen ten behoeve van Nederlandse bladen vertaald.

acht werden genomen. Dat was trouwens ook reeds het geval toen arbeiders uit de buurt van Rotterdam zonder inschakeling van de arbeidsbureaus aan de in mei 1943 gebombardeerde stuwdammen in Duitsland te werk werden gesteld, al vormde dit toen een uitzondering.² Vóór de invoering van de dienstverplichting naar Duitsland was de gang van zaken, al konden er plaatselijk verschillen zijn, als volgt.

Na oproep en aanmelding volgde de keuring. Op het arbeidsbureau werd vervolgens, althans tot einde 1942, mededeling gedaan over de plaats van tewerkstelling, het bedrijf en de arbeidsvoorwaarden. Daar kreeg men soms een schoenenbon, een bon voor een extra rantsoen zeep en een aantal textielpunten. Intussen was een bewijs verstrekt voor een gratis paspoort. Een rapport van het arbeidsbureau Rotterdam uit september 1941 maakt er melding van, dat in die tijd ook de zogenaamde jodenverklaring – bedoeld zal zijn de 'ariërverklaring' – moest worden getekend, een formulier waarin men dus verklaarde, geen jood te zijn.

De vertrekkende arbeider had nog meer papieren van zijn handtekening te voorzien; zo de verklaring, dat 60 % van het loon voor zijn gezin kon worden ingehouden, en een formulier waarop personalia en enkele andere gegevens van de betrokkene vermeld waren; tevens moest hij zich schriftelijk bereid verklaren, in Duitsland tegen het geldende tarief of het plaatselijk loon de arbeid te aanvaarden. Inmiddels had de arbeider zijn 'verteringsgeld' en zijn 'kledingvoorschot' in ontvangst genomen. Wij komen hier nog op terug. Verder werd hem een circulaire verstrekt waaruit hij kon leren hoe hij in geval van ziekte van achterblijvende familieleden moest handelen.³ De papieren die de arbeider mee moest nemen, werden hem op het station door een ambtenaar van het arbeidsbureau ter hand gesteld en wel op vertoon van het paspoort; daaruit kon men weer lezen of de distributiebescheiden waren ingeleverd. Van de zijde van het Rijksarbeidsbureau werd nog uitgegeven een *Wegwijzer voor hen die in Duitsland gaan werken*. Daarin werden tien raadgevingen verstrekt, waarvan de tiende op een gebod leek: 'Van hem, die in Duitsland arbeid gaat verrichten, wordt verwacht, dat hij zijn best zal doen de hem opgedragen arbeid naar vermogen goed te verrichten. Hij zal in het algemeen allerlei kleinigheden zelf hebben op te lossen en niet van alles grieven en klachten moeten maken. Op een behoorlijke mate van aanpassing aan Duitse toestanden wordt gerekend.'⁴

De arbeiders moesten zich op een aangegeven tijd aan het station melden en werden daar tot grotere transporten geformeerd. Zij stonden onder leiding van transportleiders die hen meestal tot de grens begeleidde en de verschillende papieren aan de Duitse grenscontrole ter hand stelden.⁵ Soms werden de arbeiders in het Duitse grensstation verzameld en bij het *Arbeitsamt* gecontroleerd. Een in juni 1943 tewerkgestelde schreef na de oorlog:

'Even later rijdt de trein het station van Bentheim binnen. Allen moeten uitstappen. In de onmiddellijke nabijheid van het station ligt een *Durchgangslager*. Hier zullen we

² GAB Rotterdam in oorl., bijkantoor Maassluis. ³ Rapport GAB Rotterdam, sep. 1941. ⁴ In 1943 werd een brochure uitgegeven, samengesteld door het NAF, waarvan de titel luidde: 'Wat U weten moet als U in Duitsland gaat werken'. (Amsterdam, 1943.) ⁵ GAB Breda in oorl.

enige uren moeten wachten. Een gedeelte van onze groep is voor Hamburg en Bremen bestemd, een ander deel, waartoe ik behoor, voor Merseburg in Midden-Duitsland. Ik weet ook nog, dat ik tewerkgesteld zal worden op de *Leuna-Werke* aldaar, een onderdeel van de *I.G.-Farben*, maar dat is dan ook alles. Wat voor werk ik daar zal moeten verrichten heeft het arbeidsbureau in Den Haag mij niet kunnen zeggen. Dat zal ik wel op het *Arbeitsamt* te Merseburg vernemen, waar ik mij na aankomst in genoemde plaats moet melden.

In de cantine van het kamp krijgen we warm eten, Het is noch beter noch slechter dan dat in Nederland. De *Mädels* die in de keuken dienst doen, zien er echter goed doorvoed uit. Geen wonder, want zij eten uit de keuken van de grenspolitie, zoals ik bemerk.⁶

De arbeiders die dieper in Duitsland te werk gesteld werden, kregen een spoorkaartje en werden volgens schema op bepaalde stations overgenomen.⁷

De dag volgende op het vertrek werd door de transportleider een lijst opgesteld met de namen van diegenen die niet waren opgekomen. De Dienst voor Maatschappelijke Steun werd, indien het werklozen betrof, in verband met de inhouding van steunuitkeringen hiervan op de hoogte gesteld.⁸

Het is hier niet de plaats, te wijzen op het werk van die ambtenaren die arbeiders nog op het laatste moment hielpen verdwijnen of nalieten niet-opgekomen arbeiders te melden. Wij maakten hier reeds eerder gewag van. Soms was het echter wel zeer moeilijk en hachelijk dit saboterend werk te verrichten daar er tenslotte ook NSB-transportleiders waren.⁹ In Groningen bijvoorbeeld was in de periode van de jaarklassenactie, dus omstreeks de zomer van 1943, ontvluchten op het station bovendien onmogelijk: er was extra bewaking en afzetting van de politie.¹⁰ Zij die pertinent niet vertrekken wilden, hadden van te voren maatregelen moeten nemen. Over het feit dat velen onderdoken, hoeven wij hier niet meer uit te wijden; evenmin, dat vanwege het groot aantal weigeraars door de Duitsers bewust meer mannen voor tewerkstelling in Duitsland werden gevraagd of aangewezen dan voor een bepaalde opdracht nodig was. Wij mogen volstaan met het volgende voorbeeld. Op 29 april 1944 schreef *der Leiter der deutschen Dienstpost in den niederländischen Gebieten* aan de *Reichspostdirektion* in Duitsland: *'Entsprechend den bisherigen Erfahrungen werde ich etwa 80 Kräfte zur Abreise anweisen. Es kann dann damit gerechnet werden, dass die von Ihnen angeforderten 30 Kräfte tatsächlich dort eintreffen werden.'*

De arbeiders die dieper in Duitsland tewerkgesteld werden, reisden, zoals gezegd, op een apart spoorkaartje verder en meestal niet in groter verband. De zoëven geciteerde, in juni 1943 tewerkgestelde arbeider – hij ging via Maagdenburg naar het zuidelijk gelegen Merseburg – schreef hierover:

'Aan alles komt een einde. Zo ook aan mijn verblijf in de wachtkamer van het station te Maagdenburg. Tegen vier uur in de morgen komt de trein die ons weer wat dichterbij de plaats van bestemming zal brengen. Ditmaal geen *Ausländerzug*. Duitsers en

⁶ 'De lotgevallen van een gedeporteerde in het Derde Rijk', door H.D.G., sep. 1946 (afg.: Rapport G., sep. 1946). ⁷ Rapport GAB Rotterdam, sep. 1941. ⁸ *Ibid.* ⁹ *Ibid.* ¹⁰ GAB Groningen in oorl.

vreemdelingen zitten kriskras door elkaar. Vrouwen met rood behuilde ogen... Voorts meisjes, die hun verloofden op de reis naar de grote slachtplaats, welke front genoemd wordt, een eind vergezellen. En ook bij hen valt duidelijk, hoewel verscholen achter een schijnbaar zorgeloos gebabbel en een kinderlijk-luchthartige flirt, de angst op te merken, voor wat de toekomst hun kan brengen. Met zulke mensen delen wij, Nederlanders, Fransen, Belgen en wat dies meer zij, de coupés.¹¹

De grote massa der Nederlanders zal, zo mogen wij aannemen, nooit eerder in Duitsland zijn geweest. Dat velen dus geboeid naar het soms sterk wisselend landschap zullen hebben gekeken, verbaast ons niet. 'De tocht naar *K.D.F.-Stadt*' (Fallersleben) 'was prachtig. Op een heuvel kregen wij plotseling een wijd panorama van *K.D.F.-Stadt*', aldus een zekere Van der B.¹² Maar de veertig meter hoge fabriekscapexen, hun poliep-achtige bouw, de grote schuren en loodsen, de verlatenheid waarin het *Kraftwerk* was geplaatst, de arbeiders die als kleine mensjes verdwenen in het enorme bouwwerk met zijn torentjes en schijnwerpers – dit alles maakte op hem een troosteloze indruk. Er waren er echter ook die dit anders ervoeren en Fallersleben anders betraden.

Lang niet alle Nederlanders arriveerden bij de hun aangewezen fabriek. In de buurt van Potsdam b.v. bevond zich een groot kamp waar de arbeiders, ook vrouwelijke, eerst werden verzameld. Daar kwamen vertegenwoordigers van fabrieken die een keus maakten uit de aanwezige arbeidskracht ('in spieren knijpen'). Dit beleefde een aantal in Duitsland tewerkgestelde Nederlandse studenten; een van hen berichtte later, dat deze verzamelplaats in feite niets anders was dan 'een moderne slavenmarkt'.¹³

Ook kwam het voor, dat men zich – alvorens bij de fabriek aan te komen – eerst aan het *Arbeitsamt* diende te melden. Een groep Nederlanders van vijftien man vernam in Merseburg echter dat omtrent hun komst niets bekend was en dat ze ook niet gewenst waren. Als we onze berichtgever mogen geloven, zou Dr. Saemmler, de afdelingschef van het *Arbeitsamt* die de arbeidsinzet van buitenlanders in de *Gau* Halle-Merseburg regelde, gezegd hebben: '*Was macht Ihr hier? Wir brauchen euch ja nicht. Müssen die Ausländer uns schon zum Siege verhelfen? Das verhüte Gott.*'¹⁴ Dergelijke openhartige uitspraken mogen zeldzaam zijn geweest, de uitspraak van deze Duitser zullen wij later misschien beter kunnen begrijpen, als de arbeidsprestaties van de Nederlandse arbeiders in Duitsland ter sprake zullen komen.

Tot de gewone gang van zaken behoorde verder meestal dat in de loop der volgende dagen de paspoorten door de politie werden afgestempeld.¹⁵

HET LOON EN DE DUUR DER TEWERKSTELLING

Het beperkte ons ter beschikking staande materiaal maakt het vrijwel niet mogelijk een loon te noemen dat als een gemiddelde kan worden beschouwd van de werkelijk

¹¹ Rapport G., sep. 1946. ¹² a Verklaring van F.A.T. v.d. B., 2 feb. 1948. b De stad *Fallersleben* werd wel aangeduid als '*Stadt des KdF-Wagen*'. Met *KdF*-wagen werd de volkswagen bedoeld. *KdF* betekende *Kraft durch Freude*. ¹³ Anoniem verslag, opgenomen in bundel verslagen van studenten, getiteld: 'Berlijn en omgeving'. ¹⁴ Rapport G., sep. 1946. ¹⁵ *Ibid.*

verdiende lonen. Er waren arbeiders die slechts 30 *Mark* per week verdienden¹⁶, terwijl anderen 75¹⁷, sommigen 90 *Mark* per week ontvingen.¹⁸ Het bepalen van een gemiddeld loon wordt verder bemoeilijk door het feit dat het niet altijd duidelijk is, of bruto-, dan wel netto-lonen worden bedoeld. In andere gevallen weer worden wel de uurlonen aangegeven, maar niet het aantal gewerkte uren.

Ten aanzien van de loonaftrek voor belastingen, bijdragen aan ziektekassen, invaliditeitsverzekering en loonbelasting – ongeveer 15-20% –¹⁹ werd soms zeer willekeurig gehandeld; ook werden wel grote fouten gemaakt. Hiervan mogen enkele voorbeelden volgen.

Bij de Gemeentelijke Arbeidsbeurs te Amsterdam verscheen omstreeks november 1940 een arbeider, die tewerkgesteld was bij de *Bergwerksinspektion Rüdershof*. Zijn uurloon bedroeg 68 *Pf.* Na een maand had hij een loon van 151,42 *Mark* verdiend. De loonaftrekken bedroegen in totaal 44,31 *Mark* en bestonden uit: *Bürgersteuer*, *Lohnsteuer*, *Knappschaftssteuer*, *K.D.F.*-bijdragen, *Werkgemeinschaft* en ook nog een 10% belasting ten bedrage van 15,40 *Mark* voor de wederopbouw van 'Holland'. In de *Meldungen aus den Niederlanden*, waaraan wij dit voorbeeld ontleen, werd er op gewezen dat hier 'eine Verwechselung' had plaatsgevonden met de 10% loonaftrek, die de Poolse arbeiders voor een dergelijk doel moesten betalen.²⁰

In dezelfde maand wees een in Duitsland gedetacheerde Nederlandse ambtenaar de betrokken Duitse ambtenaren te Keulen 'op de willekeur' bij het inhouden van premies voor het ziekengeld, de loonbelasting en de andere op het loon toegepaste kortingen. Eerstgenoemde had vastgesteld dat geen aandacht geschonken werd aan de verschillende loonklassen waarin de arbeiders vielen. Daardoor werd meestal 'beduidend meer' afgetrokken dan de betrokken arbeider verplicht was te betalen.²¹ In Keulen moesten arbeiders vijf *Mark* voor een arbeidsvergunning betalen. De Nederlandse ambtenaar argumenteerde dat de betrokken verordening geen bestaansrecht meer had, ja zelfs onbillijk was; de arbeiders waren immers, zo zeide hij, verplicht om werk in Duitsland te aanvaarden.²² Pas na een jaar (in november 1941) werd deze aftrek ongedaan gemaakt en ontvingen de arbeiders het teveel betaalde bedrag terug.²³

Geen medewerking ondervond een ambtenaar, toen hij zich in november 1941 bij de Duitse autoriteiten beklagde, dat arbeiders in *Osnabrück-Stadt* een halve *Mark* per dag aan administratiekosten moesten betalen; zijn verzoek, deze korting in te trekken, werd afgewezen met het argument dat arbeiders bij particulieren voor hun huisvesting meer moesten betalen en dat ook aan Duitse arbeiders deze onkosten in rekening werden gebracht. Een dergelijke korting had deze Nederlandse ambtenaar elders echter nog nooit kunnen vaststellen.²⁴

Een andere klacht – 'en die had betrekking op bijna alle arbeiders' – betrof het inhouden van een bijdrage voor het *Deutsche Arbeitsfront (DAF)* en voor de werkloos-

¹⁶ a Rapp. E., Berlin, 16 nov. 1940. b Rapp. v.L., Frankfurt am Main, 24 nov. 1941. ¹⁷ Rapp. E., Oldenburg, 25 okt. 1941. ¹⁸ Rapp. E., Berlin, 15 feb. 1941. ¹⁹ A.H., 29 aug. 1940. ²⁰ M.a.d.N., nr. 20, 12 nov. 1940. ²¹ Rapp. v.L., Düsseldorf, 26 nov. 1940. ²² *Ibid.* ²³ Rapp. v.L., Köln, 13 dec. 1941. ²⁴ Rapp. E., Oldenburg, 15 nov. 1941.

heidsverzekering in Duitsland, terwijl er ook arbeiders waren die contributie betaalden voor de vakverenigingen in Nederland. In juni 1941 schreef een Nederlandse ambtenaar in zijn rapport dat hij op deze kwestie reeds eerder had gewezen, maar blijkbaar was hieraan, ofschoon het voor alle arbeiders 'van de grootste betekenis' was, niet voldoende aandacht besteed.²⁵ Een maand later bracht hij deze kwestie in zijn rapport weer te berde; hij verzocht toen 'zo spoedig mogelijk' om een beslissing.²⁶ Over de wijze waarop tenslotte de contributie-betaling werd geregeld, komen wij direct te spreken.

Vervolgens waren er de klachten die betrekking hadden op de vergoedingen voor het geval de arbeiders wegens het slechte weer niet konden werken. Hieromtrent rapporteerde een Nederlandse ambtenaar, dat vele ondernemers deze vergoedingen niet uitkeerden of niet in die mate als in de bepalingen was vastgelegd.²⁷ In januari 1941 bijv. kregen 'uitgevoren' arbeiders slechts de helft van een bepaalde toeslag uitbetaald.²⁸ Een jaar later, in januari 1942, heerste er over deze zelfde kwesties ontstemming onder de arbeiders daar de slecht-weer-regeling wederom niet was toegepast. Er werd toen slechts 60% van het uurloon uitbetaald; en dat voor 48 uur. Wel was er een mogelijkheid om in de fabrieken te werken, maar daar ging weer een wachttijd aan vooraf.²⁹

Dergelijke zaken vormden voor de arbeiders een bron van grote ergernis; daarbij kwam, dat vele van hen niet in staat waren hun lonen te controleren. Ook waren niet altijd de nodige bewijsstukken aanwezig, op grond waarvan de gehuwde arbeider kon aantonen dat hij in een te hoge belastinggroep was geplaatst. En dit schijnt, gezien de vele klachten die een Nederlandse ambtenaar hieromtrent in ontvangst moest nemen, niet tot de uitzonderingen te hebben behoord.³⁰

Veel kritiek ontmoette ook het, voornamelijk in 1940 op het loon gekorte, '*Schlafgeld*'; het bedroeg 3.50 *Mark* per week. In januari 1941 werd deze aftrek ongedaan gemaakt en het teveel betaalde over de vorige weken teruggegeven.³¹ Niet alle Duitse bedrijven lieten intussen de Nederlandse arbeiders de kosten voor huisvesting betalen. Een gevolg hiervan was dan een trek der arbeiders naar deze bedrijven.³²

Over de hoogte van de lonen schreven wij reeds dat zij varieerden van dertig tot soms negentig *Mark* per week. Voor de vakarbeiders was het uiteraard van belang of zij al of niet in hun eigen beroep konden werken. Vele zijn de klachten dat zij als hulparbeider of niet in het eigen vak werden tewerkgesteld. Slechts een enkele maal werd bericht dat de vakarbeider die als hulparbeider was geplaatst, zich niet ontevreden toonde over het verdiende loon.³³

In het algemeen werden in de winter lagere lonen verdiend dan in de zomer. Dit laatste gold dan in het bijzonder voor de arbeiders die in het land- en tuinbouwbedrijf werkten. Zo wordt melding gemaakt van een groep arbeiders wier loon in november 1940 'bijzonder slecht' was; het bedroeg bij vrije kost en inwoning 40-50 *Mark* per

²⁵ Rapp. v. L., Heemstede, 7 juni 1941. ²⁶ Rapp. v.L., Koblenz, 18 juli 1941. ²⁷ Rapp. v.L., Düsseldorf, 26 nov. 1940. ²⁸ Rapp. E., Brück, 11 jan. 1941. ²⁹ Rapport van de Gevolmachtigde van het NVV bij het *Amt für Arbeitseinsatz* aan het Rijksarbeidsbureau, 23 jan. 1942. ³⁰ Rapp. v.L., Koblenz, 18 juli 1941. ³¹ Rapp. E., Brück, 13 jan. 1941. ³² Rapp. E., Oldenburg, 15 nov. 1941. ³³ Rapp. E., Kiel, 12 nov. 1940.

maand. Daarom wilden zij naar Nederland terug; zij konden er meer verdienen.³⁴ In februari 1941 werd door Nederlandse ambtenaren de raad gegeven, in het vervolg alleen maar ongehuwde landarbeiders naar Duitsland te sturen daar de lonen niet verhoogd en de scheidingstoelagen voor de gehuwde arbeiders niet uitgekeerd konden worden.³⁵ Ook in het voorjaar konden de lonen nog zeer laag zijn. Eind april, begin mei 1943 verdienden landarbeiders in de omgeving van Celle met inbegrip van kost en inwoning slechts 30-50 RM.³⁶

Bouwvakarbeiders en grondwerkers konden 's winters dikwijls evenmin voldoende verdienen. Arbeiders werkzaam bij de *Reichsautobahn* in Trier in december 1941 ontvingen bij een werkweek van 48 uur te weinig om zichzelf en hun gezin te onderhouden. In de zomer daarentegen konden zij 'een behoorlijk loon' verdienen, maar dan moesten zij '70 of zelfs meer uren per week' werken.³⁷ Overigens, ook in de zomer werden wel lage lonen betaald. In juli 1941 verdienden arbeiders, ergens anders aan de *Reichsautobahn* werkzaam, 60 Pf. per uur. Zij werkten toen 15 tot 16 uur per dag, ook op zondag, 'opdat zij in staat zijn genoeg te verdienen om hun gezin in Nederland te onderhouden', aldus het rapport van een Nederlandse ambtenaar. 'Zovele uren, zulk een zware arbeid bij de hitte', zo gaat het rapport verder, 'richt echter de arbeiders te gronde...'.³⁸ De lage lonen die in de vorige winter werden verdiend, hadden tot gevolg dat de arbeiders er zelf om vroegen, meer uren te maken. In november 1941 eisten zelfs arbeiders, werkzaam bij de *Reichsautobahn* in de buurt van Karlsruhe, dat 60 uur gewerkt zou worden; doch dit werd in verband met de verduisteringsmaatregelen afgewezen. De Nederlandse ambtenaar rapporteerde hierover dat de arbeiders, vooral de jongere, niet 60 uren wilden werken toen het wèl mogelijk was.³⁹

Uit het bovenstaande mag intussen niet afgeleid worden dat de in de wintermaanden verdiende lage lonen voornamelijk verklaard moeten worden uit het geringer aantal werkuren. In november 1940 bijv. verdienden arbeiders werkzaam bij het *Gesamthafenbetrieb* in Hamburg een netto loon van 31 Mark bij een 14-urige arbeidsdag.⁴⁰ Ook werd er wel 'wegens loonkwesties' gestaakt; in november 1941 legden 300 fabrieksarbeiders in Duisburg-Hamborn om dergelijke redenen – de rapporterende ambtenaar gaf geen nadere bijzonderheden – het werk neer. Wel, aldus het bericht, slaagde hij er in, 'deze mensen weer aan het werk te zetten'.⁴¹

Ofschoon elke gepaste gelegenheid werd aangegrepen om te propageren dat Duitse en Nederlandse arbeiders bij gelijke arbeidsprestatie ook gelijk betaald kregen, is dit in werkelijkheid niet altijd gebeurd. Zo klaagde in het voorjaar van 1943 een koper- en blikslager die bij de *Kriegsmarine* in Kiel werkte, dat hij minder betaald kreeg dan zijn 'Duitse collega' die hetzelfde werk deed.⁴² Ongeveer een jaar later deed dit een carross-

³⁴ Rapp. v.L., Düsseldorf, 29 nov. 1940. ³⁵ a Rapp. E., Berlin, 12 feb. 1941. b Voor de melkers lagen de lonen ook in de winter, echter beter. In het gebied van het *Arbeitsamt* Geldern althans, verdienden zij 'een zeer goed loon'. Verschillende van hen waren echter – aldus een rapport – nooit tevreden en hingen veel in café's rond. Rapp. v.L., Arnhem, 13 dec. 1941. ³⁶ Rapp. E., 14 mei 1943. ³⁷ Rapp. v.L., Köln, 13 dec. 1941. ³⁸ Rapp. v.L., Koblenz, 18 juli 1941. ³⁹ Rapp. v. L., Frankfurt am Main, 24 nov. 1941. ⁴⁰ Rapp. E., Hamburg, 8 nov. 1940. ⁴¹ Rapp. van S.Pl., Düsseldorf, 17 nov. 1941. ⁴² *Van Honk*, 7 mei 1943.

seriebouwer die in het bezit was van diverse diploma's, hetzelfde werk deed als zijn 'Duitse kameraden', maar slechts 72 Pf. per uur verdiende, 28 Pf. minder dan de anderen. De baas van het (kleine) bedrijf had de carrosseriebouwer verteld, dat hij niet meer mocht betalen. Het weekblad *Van Honk* gaf hierop het volgende commentaar: 'Het verhaaltje van Uw patroon over niet 'mogen' is onzin. Hij mag een geschoolde arbeider die als vakman tewerkgesteld is, niet als een ongeschoolde arbeider betalen. Dat is in strijd met de eerste beginselen van het nationaal-socialisme. Wij hebben uw brief naar verschillende hogere instanties doorgegeven en zullen U te zijner tijd wederom berichten.'⁴³ Dat was in april 1944.

Een van de delen van het loon werd gevormd door een toeslag op het loon. Het was de zogenaamde *Trennungszulage* (scheidingstoelage), een vergoeding die alleen gehuwde mannen ontvingen, niet dus ongehuwde kostwinners.⁴⁴ Volgens *Van Honk* was er wel geen enkel begrip bij de Nederlandse arbeiders in Duitsland, dat zoveel misverstand en wrijving veroorzaakte als juist dat van kostwinner. Het misverstand was te zoeken in het feit dat in de Nederlandse militaire dienst de niet-gehuwde kostwinner speciale financiële voorrechten genoot. En deze voorrechten wilden de Nederlandse kostwinners nu ook in Duitsland realiseren. *Van Honk* van 8 januari 1944 reageerde hierop als volgt:

'Een Hollander zou geen Hollander zijn, als hij niet prompt probeerde uit alles zijn slaatje te slaan. Dus werd het begrip kostwinner tot een algemeen geldend Nederlands begrip gepromoveerd, vooral ten opzichte van *Trennungseentschädigung* en verlof. En het duurde niet lang of alle Nederlanders waren hiervan zelf heilig overtuigd. Ieder was vergeten, dat voor de oorlog er praktisch geen bedrijven waren, die rekening hielden met het al of niet getrouwd zijn van de werker, dat echter begrip voor de kostwinner in geen velden en wegen te bekennen was.

Aan dit misverstand hadden zeker ook vele ambtenaren der aanwervingsorganen schuld, die maar al te gaarne vertelden, dat kostwinners met gehuwden gelijkgesteld werden.

De kostwinner beleefde dientengevolge in Duitsland 'n teleurstelling. Hier kende men dit begrip kostwinner niet. Zeker, ook bij de soldaten bestaat het begrip *Haupternährer*, zoals bij ons kostwinner, doch in de bedrijven kende men dit evenmin als bij ons. Een tijd lang betaalden verschillende bedrijven desondanks het scheidingsgeld aan de zogenaamde kostwinners, totdat de *Reichstreuhänder der Arbeit* ingreep en het uitbetalen van extra gelden aan de kostwinner – dat eerst uit een soort sociale goedheid oogluikend werd toegestaan – verbood. Daarmee werd de positie van de kostwinner duidelijk. Hij werd niet beschouwd als zijnde van zijn gezin gescheiden en had dus geen recht op *Familienheimfahrt* per half jaar, evenmin op het scheidings- of overnachtingsgeld.

Is de positie van de kostwinner dan helemaal gelijk met die van de ongehuwde?

Nee. Een klein verschil is er: indien de kostwinner zich met een verklaring van de

⁴³ *Van Honk*, 15 apr. 1944. ⁴⁴ *Van Honk*, 16 aug. 1942; 25 okt. 1942.

burgemeester of van het arbeidsbureau wendt tot het *Steueramt*, kan hij op grond van zijn kostwinnerschap vermindering van de belastingdruk verkrijgen.

Ook kan het bedrijf, in zeer bijzondere gevallen en indien het daartoe genegen is, bij de *Reichstreuhänder* toestemming vragen, de betreffende op grond van zijn speciale omstandigheden een extra toelage uit te betalen.'

En daarmee was, aldus dit blad, 'de kostwinnerskous dan ook af.'

De duur van de tewerkstelling in Duitsland was aanvankelijk niet voor alle arbeiders dezelfde. In Den Haag bijv. hadden arbeiders een formulier getekend, waarbij zij zich verplichtten om gedurende drie maanden in Duitsland te werken.⁴⁵ Daarentegen waren er ook duizenden voor onbepaalde tijd 'ingezet'.⁴⁶

Tegen het einde van het jaar 1941 vernamen de Nederlandse arbeiders in Duitsland dat zij die één jaar in Duitsland hadden gewerkt, het recht bezaten om met inachtneming van een maand opzegtermijn, het dienstverband te beëindigen.⁴⁷ November 1941 waren er tienduizenden arbeiders die 'nu bijna allemaal ineens' naar Nederland terug wilden.⁴⁸ Aanvankelijk verzetten de Duitse ondernemers zich hiertegen; zij zeiden, dat 'de contracten bindend waren tot het einde van de oorlog'. Nadat een Nederlandse ambtenaar echter op het tegendeel had gewezen, verzocht men hem pogingen in het werk te stellen, de arbeiders te bewegen de 'contracten' toch maar te verlengen; 'maar zonder resultaat', aldus zijn rapport.⁴⁹ De weigering der arbeiders had intussen geringe betekenis; na hun terugkeer in Nederland werden zij, ook al waren zij in het bezit van een ontslagbewijs van de Duitse ondernemer, 'zo nodig in zorg genomen en opnieuw in aanmerking gebracht voor plaatsing in Duitsland'.⁵⁰

Begin januari 1942 werd bepaald, dat in beginsel de contracten voor een jaar werden afgesloten. In de regel probeerde de ondernemer vóór afloop van de overeenkomst de arbeider tot verlenging over te halen. Een 'arbeidsovereenkomst', aanvankelijk voor een jaar gesloten, gold echter als een overeenkomst aangegaan voor onbepaalde tijd, indien men niet vóór het oorspronkelijk overeengekomen tijdstip uitdrukkelijk te kennen had gegeven deze te willen beëindigen. Zij die de ondernemer 'in de steek' lieten werden als contractbreker beschouwd. Dit berichtte Boening onder meer het Rijks-arbeidsbureau dat in een circulaire van 13 januari de arbeidsbureaus hiervan op de hoogte stelde. Eind juli 1942 werden de mogelijkheden omtrent het verbreken van het 'contract' nog moeilijker. Dit gold in het bijzonder voor bedrijven die tot de oorlogs-industrie gerekend konden worden. Daar konden 'arbeidsovereenkomsten' alleen nog

⁴⁵ Rapp. E., Berlin, 15 feb. 1941. ⁴⁶ Rapp. v.L., Köln, 21 dec. 1941. ⁴⁷ In deze geest waren ook de *Aussenstellen* van de *GSV* en *Fachwerber* aan de arbeidsbeurzen in Nederland door het hoofdbureau van de *GSV* geïnstrueerd. In een brief van 3 oktober 1941 werd hen nl. medegedeeld, dat 'ein 'auf unbestimmte Zeit' oder 'bis auf weiteres' abgeschlossener Arbeitsvertrag dann als erfüllt anzusehen ist, wenn das Arbeitsverhältnis mindestens 12 Monate gedauert hat'. *GSV* aan *Leiter der Aussenstellen* en de *Fachwerber*, 3 okt. 1941. ⁴⁸ Rapp. v.L., Frankfurt am Main, 24 nov. 1941. ⁴⁹ Rapp. Sch., Magdeburg, verslag nr. 1 van 1 dec.-8 dec. 1941. ⁵⁰ a Circ. van de wnd. dir. gen. RAB aan de dir. der distr. arb. bur., 4 dec. 1940. b Rapp. v.L., Köln, 21 dec. 1941.

door het *Arbeitsamt* worden beëindigd.⁵¹ Een arbeider die in januari 1943 *Van Honk* vroeg of hij verplicht kon worden zijn contract te verlengen, kreeg het onjuiste antwoord dat alle bestaande contracten met drie maanden waren verlengd. Maar het blad voegde er aan toe: 'Hoe het nadien zal gaan, staat nog niet vast; U moet er echter op rekenen, dat een verdere verlenging wel noodzakelijk kan zijn.'⁵²

Verschillende arbeiders trachtten intussen nog tijdens de periode waarover het arbeidscontract zich uitstreckte, van baas te veranderen. De één wilde dat omdat hij niet tewerkgesteld was in zijn eigen beroep (en soms minder verdiende), de ander omdat hij ondanks het feit dat hij in eigen beroep werkte, elders meer verdienen kon. In het algemeen was tussentijds ontslag niet mogelijk, tenzij men voor een plaatsvervanger kon zorgen.⁵³ De regel was, dat pas na een jaar bij het *Arbeitsamt* een zogenaamd *Umvermittlungsschein* kon worden aangevraagd; dit formulier moest door arbeider en ondernemer worden ondertekend. Daarna besliste het *Arbeitsamt* of de aanvrager voor verandering van betrekking in aanmerking kwam.⁵⁴ Aanvankelijk zullen die arbeiders die ander werk kregen dan zij verwachtten en hoopten, de eerste weken hun ontevredenheid niet hebben laten blijken. Volgens *Van Honk* waren er echter 'enkele landgenoten' die, na 'enige weken' in Duitsland te zijn geweest, zich daar niet meer als een kat in een vreemd pakhuis voelden. Die arbeiders kregen 'hun eigen vrijmoedigheid' terug en probeerden nu op die basis de bedrijfsleiders ervan te overtuigen, dat zij gedupeerd waren. Maar 'grote woorden', aldus *Van Honk*, waren hier niet op hun plaats. 'Daarvoor (waren) de tijden niet geschikt'. Kon de bedrijfsleider er tenslotte iets aan doen, dat men 'op een verkeerde plaats' was terechtgekomen? 'Aan hoge woorden' was geen behoefte. 'Wel aan argumenten'.

Uit deze reactie blijkt wel, dat de arbeiders vaker en waarschijnlijk op scherpe manier hun ontevredenheid lieten blijken. Een andere raad aan de arbeiders dan naar het Nederlandse Arbeidsfront te gaan, had de redactie van dit blad echter niet. 'Daar kunt ge in het Nederlands terecht', schreef het.⁵⁵ Die arbeiders die de bepalingen aan hun laars laptten, werden, indien zij gegrepen werden, in het gunstigste geval naar de laatste ondernemer teruggevoerd. Zo bijv. ook de Nederlandse landarbeider die bij een kleine boer in Oldenburg werkte en naar Westfalen ging, waar hij ook op het land werkend, in minder uren meer verdiende.⁵⁶

FINANCIËLE TEGEMOETKOMINGEN EN LOONOVERMAKINGEN UIT DUITSLAND

Er waren verschillende factoren die bepaalden hoeveel de arbeider van zijn loon naar Nederland kon overmaken. Daar dit in de eerste weken van zijn verblijf in Duitsland zeer weinig zou zijn, besloot het departement van Sociale Zaken tot enkele financiële tegemoetkomingen aan het achtergebleven gezin. Een der eerste regelingen op dit gebied

⁵¹ Circ. van de D.G. RAB aan Dir. GAB, 6 aug. 1942. ⁵² *Van Honk*, 8 jan. 1943. ⁵³ *Van Honk*, 30 aug. 1942. ⁵⁴ *Van Honk*, 30 apr. 1943. ⁵⁵ *Van Honk*, 5 feb. 1943. ⁵⁶ Rapp. v. O., vakkundig ambtenaar aan het RAB, dd. 4 mei 1944.

dateert van 6 september 1940 – dus uit de tijd dat werklozen werden afgevoerd – en hield in aansluiting op vorige bekendmakingen in, dat gedurende de eerste twee weken het vroeger uitgekeerde steunbedrag mocht worden doorbetaald; deze bepaling was ook van toepassing op hen die niet in de steunregeling opgenomen waren. Tevens werd een sociale toeslag verleend op het in Duitsland verdiende grondloon (dat was het loon, gebaseerd op een 48-urige werkweek en zonder toeslagen) indien dit minder dan 50 *Mark* bedroeg. Voor kostwinners of gehuwden, die een gezin hadden met één of twee kinderen, bedroeg de tegemoetkoming *f* 3,50 per week gedurende de eerste dertien weken, terwijl de volgende dertien weken *f* 2 per week werd uitgekeerd.⁵⁷ Na een half jaar hield dus iedere ondersteuning op. Over de bedoeling van deze regeling liet Knetsch zich openhartig uit. In *De Telegraaf* van 3 oktober 1940 schreef hij dat zij, die blijf gaven in Duitsland te willen werken, daarvoor dan ook van Nederlandse zijde een aanmoediging ontvingen. Het kwam nl. vrij veel voor, dat werklozen na een tamelijk langdurige werkloosheid aanvankelijk niet goed het arbeidstempo konden volgen, daardoor minder verdienden en dus minder loon konden overmaken dan zij die reeds lange tijd gewend waren te werken. Verder weken de werkmethode in Duitsland soms niet onbelangrijk af van de in Nederland gebruikelijke, zodat ook vanuit dit gezichtspunt een zekere tijd van gewennen nodig was. Vandaar de aanmoedigingspremie.

Behalve deze financiële tegemoetkomingen werd, aanvankelijk althans, voor aanschaffing van werkkleding, ondergoed, schoeisel enz. een voorschot tot een bedrag van *f* 20 verleend. Werd de aflossing regelmatig betaald, dan werd een derde kwijtgescholden. Hier werd 'dus een premie gesteld op de ordelijke nakoming van een aangegane verplichting', aldus Knetsch in genoemd blad. Er was 'een opvoedend element' in deze regeling gebracht. Behalve geld werden voor de aanschaffing van kleding en schoeisel ook extra-distributiebonnen verstrekt. Tevens ontving elke vertrekkende arbeider *f* 4 voor verteringen onderweg. Met deze toeslagen en giften gaf 'de Nederlandse overheid toch wel het duidelijkste bewijs, dat zij de aanvaarding van arbeid in Duitsland waardeert.'⁵⁸

De tewerkstelling in Duitsland werd – we wezen er reeds eerder op – ook nog gestimuleerd door de toezegging van Duitse zijde dat de Nederlandse arbeiders onder dezelfde voorwaarden zouden werken als de Duitse. Deze toezegging vond Knetsch 'psychologisch van zeer grote waarde...'⁵⁹

Voorts trachtte men het werken in Duitsland aantrekkelijk te maken door middel van voorschotten op het loon en door de mogelijkheid te scheppen het gehele loonoverschot over te maken. Vóór de oorlog waren aan het laatste door deviezenmaatregelen beperkingen gesteld maar deze werden na de capitulatie opgeheven. De arbeiders konden het loonoverschot bij de Duitse banken en *Sparkassen* storten en hun vrouwen kregen het in Nederland uitbetaald tegen de Nederlandse clearingkoers.⁶⁰ (ongeveer

⁵⁷ Circ. van Verwey aan de gem. best., 6 sep. 1940. Zie verder: Voorschriften RAB I, p. 13. ⁵⁸ *a Ibid.* *b De Telegraaf*, 3 okt. 1940. ⁵⁹ Curs. R.arb.bem. 1941, p. 128. ⁶⁰ *a* Circ. van Scholtens aan de gem. best., 25 juni 1940. *b* Verwey aan Scholtens, 30 en 31 mei 1940.

74 cent per *RM*) In strijd met de verwachting verliepen de overmaking en de uitbetaling van het loonoverschot in Nederland niet op vlotte wijze. Vandaar het verzoek aan de gemeentebesturen, een voorschot op deze loonzendingen te verstrekken. In het algemeen werd hieraan voldaan, doch de hiermee belaste instelling, Maatschappelijke Steun, hield, nadat de vrouw weer geld uit Duitsland ontvangen had, soms een zodanig deel in, dat het betrokken gezin genoodzaakt was, direct weer om een voorschot te vragen. Verwey vond dit niet gewenst en verzocht daarom de gemeentelijke autoriteiten in het vervolg niet meer dan 10 % van het overgemaakte bedrag af te houden.⁶¹

Om invloed te kunnen uitoefenen op die arbeiders die geen loon overmaakten, had Scholtens inmiddels de gemeentebesturen eerder aanbevolen, de in Duitsland te werk te stellen arbeiders een verklaring te doen tekenen waarin zij zich verplichtten, een zodanig gedeelte van het verdiende loon over te maken als voor het levensonderhoud van een gezin toereikend was.⁶² De wnd. directeur-generaal van het Rijksarbidsbureau, Morren, bleef echter klachten ontvangen dat geen of onvoldoende gelden werden overgemaakt en de door de gemeente verstrekte loonvoorschotten daardoor niet afbetaald werden. Morren richtte zich derhalve tot de leider van de *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung* met het verzoek te willen bewerkstelligen, dat de ondernemingen in Duitsland 'een behoorlijk deel' van het loonoverschot zouden overmaken. Dit denkbeeld werd door de *GSV* in gunstige overweging genomen. Zij kon echter nog niet direct mededelen of, en zo ja, wanneer deze maatregel zou kunnen worden doorgevoerd. Op voorstel van Duitse zijde richtte Morren intussen aan de directeuren der districtsarbidsbureaus een circulaire, gedateerd 26 november 1940, waarin hij een voorlopige regeling voorstelde. Hij verzocht de directeuren, alle naar Duitsland vertrekkende arbeiders een formulier te doen tekenen waarin zij verklaarden, er genoeg mee te nemen dat door de Duitse bedrijven ten minste 60 % zou worden overgemaakt van het netto loonbedrag, t.w. het loon verminderd met belasting, sociale bijdragen 'en dergelijke'. Morren wilde met deze maatregel voorkomen, dat het in Duitsland verdiende loon 'op onjuiste wijze' zou worden besteed.

Veel verandering in de bestaande toestand bracht deze circulaire niet. De voorschriften werden dan ook verscherpt. Bij circulaire van 19 februari 1941 berichtte het departement van Sociale Zaken aan de gemeentebesturen dat in het algemeen het verstrekken van loonvoorschotten over een tijdvak van vier à vijf weken stellig voldoende moest worden geacht.

Al hadden de vertrekkende arbeiders een verklaring getekend, 60 % van het netto-loon over te zullen maken, het betekende nog niet, dat de Duitse ondernemers de Nederlandse arbeiders tegen hun wil konden *verplichten*, dit deel van het loon naar het achtergebleven gezin te sturen. Morrens verzoek, in die geest een oplossing te zoeken, werd afgewezen. Ook later, in juni 1944, waren de Duitsers niet bereid de 60 % loon-overmaking verplicht te stellen. Sauckel zag teveel administratieve rompslomp en

⁶¹ Circ. van Verwey aan de gem.best., 17 sep. 1940. ⁶² a Circ. van Scholtens aan de gem. best., 24 juli 1940. b In de door de arbeiders getekende verklaring verplichtten zij zich ook tot terugbetaling van alle voorschotten.

wenste niet dat de ondernemers bij een eventueel conflict met het achtergebleven gezin 'die gesamte Familienklatsch' op hun schouders kregen. Hij vreesde dan een 'Verärgerung des Arbeiters', hetgeen ertoe kon leiden, dat de arbeider zou vertrekken, 'vielleicht sogar abhaut', aldus een verslag van een vergadering waar over deze kwestie werd gesproken.⁶³ Het Reichsarbeitsministerium droeg de Arbeitsämter slechts op, de Duitse werkgevers 'uit te nodigen', van de Nederlandse arbeiders machtigingen te verlangen. Verder ging men niet.

De oorzaken van de langzame of slechte terugbetaling der voorschotten waren van verschillende aard. Een hiervan wordt genoemd in een brief van het gemeentebestuur van Schiedam aan het departement van Financiën. Vooral de volgende passage verdient de aandacht: 'Zij (de arbeiders) zijn veelal noodgedwongen, tegen hun eigen verlangen naar Duitsland gegaan. De verantwoordelijkheid voor de verzorging van hun achtergebleven gezinnen en voor het aflossen van verleende voorschotten wordt klaarblijkelijk door velen reeds niet meer in voldoende mate gevoeld. Zij zijn geheel los van hun gezinnen komen te staan en besteden wellicht een groot gedeelte van hun loon op een wijze, welke allerminst strookt met de belangen van hun achtergebleven gezinnen.'

Geheel onjuist was dat misschien niet. Dit kan o.m. blijken uit de rapporten van de door het departement van Sociale Zaken in Duitsland gedetacheerde ambtenaren. Een van hen rapporteerde omtrent een aantal arbeiders: 'Zij werken wanneer zij willen, blijven zonder meer weg en drinken veel.' Zij gingen elke vier weken naar huis, maar bijna niemand maakte meer geld naar Nederland over.⁶⁴ Uit Wesseling, aldus een bericht uit oktober 1941, waren de loonovermakingen zeer slecht. De door de arbeiders gegeven volmachten om de loonoverschotten naar Nederland te sturen waren waardeeloos, daar de arbeiders steeds van werk wisselden, 'speciaal om te trachten, zich aan de 60% netto-inhouding te onttrekken'. De meeste arbeiders woonden bij particulieren en verbruikten hun gehele loon zelf. Pogingen van een der Nederlandse ambtenaren in Duitsland om hierin verandering te brengen, mislukten. Volgens hem zouden de arbeiders geantwoord hebben: 'De staat kan voor mijn gezin zorgen en wanneer het niet goed is, dan roepen zij mij maar naar Nederland terug; ik heb niet gevraagd om hier te werken.'⁶⁵

Moeilijkheden in de geldovermaking kwamen ook voort uit de nieuwe relaties die de man in Duitsland of de achtergebleven vrouw in Nederland aanknoopte. Verscheidene berichten spreken van Duitse vrouwen die een kind kregen van Nederlandse arbeiders en nu aanspraak deden gelden op onderhoudskosten voor het kind. Ook lezen wij van Nederlandse mannen die wel geld naar Nederland wilden overmaken voor de verzorging der kinderen, maar niet voor de vrouw omdat zij een verhouding met een andere man was aangegaan.

Vanzelfsprekend waren er arbeiders, die trouw de 60%-regeling nakwamen. Bij de Hörder Hütten Verein verklaarden 119 van de 140 arbeiders zich direct met een regeling

⁶³ *Aktennotiz* opgesteld door Röder. ⁶⁴ Rapp. v.L., Hamm i/W., 11 nov. 1940. ⁶⁵ Rapp. v.L., Frankfurt am Main, 26 okt. 1941.

betreffende de loonovermaking akkoord; en zo zijn er nog meer voorbeelden te geven.⁶⁶ In dit verband mogen wij er op wijzen, dat de verklaringen van de ambtenaren met de nodige reserve in overweging dienen te worden genomen. Zij waren immers handlangers van een politiek, gericht op een zo groot mogelijke tewerkstelling in Duitsland, en daardoor misschien eerder geneigd te wijzen op de arbeiders die volgens hen het slechte voorbeeld gaven en daarmee de uitzending naar Duitsland in discrediet brachten.

In tegenstelling tot vele andere, waren er toch ook wel weer bedrijven die de arbeiders hulp bij de geldovermaking verleenden. De firma *Gleitlager A.G.* in Berlin-Reinickendorf stortte elke zaterdag de loonoverschotten bij de *Unionbank*.⁶⁷ Andere bedrijven gaven de arbeiders voor het door hen gestorte loonbedrag een kwitantie die eventueel naar de arbeidsbeurs in Nederland kon worden gezonden, waarop vervolgens de vrouw het geld kon innen.⁶⁸ Ook werd wel een Nederlandse vertrouwensman met de loonovermaking belast. In Karlsruhe bijvoorbeeld werd de arbeiders 60% van het netto-loon ingehouden. Een Nederlandse vertrouwensman zorgde dan voor overmaking daarvan naar Nederland; '...waar hier de arbeiders niet over zoveel geld beschikken kunnen, loopt het ook veel beter met het werk', aldus een der Nederlandse ambtenaren.⁶⁹ Intussen vond een dergelijke medewerking lang niet altijd plaats en leidde de vertraging tot grote ontevredenheid onder de arbeiders. Soms was een dergelijke vertraging echter weer niet aan het bedrijf te wijten. Al stortte de reeds genoemde firma *Gleitlager A.G.* elke week het geld bij de *Unionbank*, de arbeiders klaagden er over dat het geld pas na ongeveer vijf weken te bestemder plaatse was; in andere gevallen ontvingen de vrouwen het loon pas na acht tot tien weken.⁷⁰ Soms was een tekort aan personeel bij de banken hiervan de oorzaak. In Brünn bijvoorbeeld vroeg de bank aldaar om slechts eenmaal per maand de loonoverschotten te storten. 'Dit is begrijpelijk', aldus een bericht, 'als men weet, dat hier ongeveer 15.000 arbeiders van verschillende nationaliteit werken.'⁷¹ In andere gevallen wilde, zoals reeds opgemerkt, het bedrijf zich niet met de geldovermaking bemoeien. Dit gold bijv. voor arbeiders, die in de omgeving van Trier tewerkgesteld waren. Zelf konden zij het echter moeilijk doen, omdat zij te ver van een bank woonden.⁷²

Maatschappelijke Steun hield – we wezen er reeds op – een deel van de overgemaakte loonoverschotten in als korting op de aan het gezin verstrekte voorschotten. Deze gemeentelijke instelling was er echter van op de hoogte, dat soms arbeiders hun lonen via anderen 'zwart' naar huis toe stuurden – in Keulen was hiervoor een soort 'vereniging' opgericht⁷³ – of zelf meebrachten, zodat de aflossing geheel of gedeeltelijk kon worden ontdoken. Eveneens was het deze instelling bekend dat een aantal arbeiders een deel van hun loon op een, volgens de maatstaven van Maatschappelijke Steun, niet verantwoorde wijze in Duitsland gebruikten. Vandaar de pogingen om in die gevallen waar loonoverschotten werden overgemaakt, meteen de mogelijkheid te benutten een ge-

⁶⁶ a Rapp. E., Berlin, 11 dec. 1940. b Rapp. E., Elbing, 19 dec. 1940. ⁶⁷ Rapp. E., Berlin, 25 nov. 1940. ⁶⁸ Rapp. E., Elbing, 19 dec. 1940. ⁶⁹ Rapp. v.L., Frankfurt am Main, 24 nov. 1941. ⁷⁰ a Rapp. E., Berlin, 25 nov. 1940. b Rapp. E., Hannover, 18 feb. 1941. ⁷¹ Rapp. E., Brünn, 9 jan. 1941. ⁷² Rapp. v.L., Trier, 5 mrt. 1941. ⁷³ Rapp. v.L., Köln, 15 jan. 1941.

deelte der loonoverschotten in te houden. Daarbij ging deze instelling, zoals wij reeds zagen, soms drastisch te werk, zo zeer zelfs, dat vele vrouwen zich per brief bij hun mannen beklagden, hetgeen dan weer tot grote ontevredenheid in Duitsland leidde. Dit kwam vooral voor, wanneer de arbeiders, soms mede onder druk van de Nederlandse ambtenaar in Duitsland, er toe waren overgegaan hun loonoverschot naar Nederland over te maken. Zo werd op 25 januari 1941 een kamp in Frankfurt-am-Main in beroering gebracht, doordat verschillende vrouwen hadden bericht, dat er geen ondersteuning meer zou worden uitgekeerd en de gezinnen dus geen geld hadden. De meeste arbeiders stuurden echter – waarschijnlijk sedert korte tijd – wekelijks 30 *Mark* over, soms ook een hoger bedrag. Naar aanleiding van de berichten der vrouwen legden toen 600 arbeiders het werk neer. Een der blijkbaar toevallig aanwezige Nederlandse ambtenaren sprak de mensen toe, doch belde tevens Den Haag op, waar men hem beloofde zich met de betrokken instanties in verbinding te stellen en alsnog te pogen een uitbetaling voor de vrouwen te verkrijgen. De arbeiders waren intussen aan het werk gegaan.⁷⁴

Omstreeks juni 1941 maakte deze zelfde ambtenaar, maar nu in München, opnieuw 'een grote opwinding onder de arbeiders' mee. Er waren talrijke brieven van vrouwen binnengekomen, waarin geklaagd werd over een te grote korting op de loonovermaking, zodat zij 'die reeds sedert langere tijd zeer zuinig hadden moeten leven, nu praktisch geen geld ontvangen hadden'. De ambtenaar slaagde er in, de arbeiders weer tot 'rust' te brengen. Later besprak hij deze kwestie in Den Haag, waarschijnlijk met een gemeentebestuurder. Er werd hem althans medegedeeld, dat het Rijk te gemakkelijk over de gemeentegelden beschikte; het was ook beter, zo werd gezegd, de vrouwen krap te houden en ze een voorschot te laten halen. Hieromtrent rapporteerde de Nederlandse ambtenaar aan zijn superieuren van het departement van Sociale Zaken. Inderdaad, zo schreef hij, waren grote bedragen aan voorschotten uitbetaald, 'maar een dergelijke voorgedij mogen wij onder de huidige omstandigheden niet meer dulden'. De mannen stelden zich z.i. terecht op het standpunt, dat zij nu in staat waren, vrouw en kinderen of gezin te onderhouden. Indertijd was beloofd dat de voorschotten in kleine gedeelten terugbetaald konden worden; nu de vrouwen echter, zo vervolgde het rapport, 'de vernederende gang naar het ondersteuningslokaal' moeten maken, weigeren de mannen in het vervolg geld naar Nederland over te maken. Verder waarschuwde hij, dat een dergelijk optreden ook niet bevorderlijk was voor een goede gang van zaken. De stemming onder de arbeiders en de arbeidsprestaties moeten daaronder lijden, zo schreef hij, terwijl men 'onze' arbeiders en 'ons streven tot hoon en spot maakt'.⁷⁵

De moeilijkheden met betrekking tot de terugbetaling der loonvoorschotten waren in menig geval het gevolg van de te lage lonen. Er waren immers arbeiders die slechts dertig *Mark* verdienden. En dan was er b.v. nog 'een vrij groot aantal'⁷⁶ arbeiders, dat wegens ziekte of lichamelijke ongeschiktheid naar Nederland terugkeerde en in de

⁷⁴ Rapp. v.L., Frankfurt am Main, 25 jan. 1941. ⁷⁵ Rapp. v.L., Heemstede, 7 juni 1941. ⁷⁶ Verwey aan het dep. v. Financiën, 24 apr. 1940.

grootste moeilijkheden kwam te verkeren. Ook mogen de zgn. contractbrekers niet vergeten worden die om de meest verschillende redenen weigerden nog langer in Duitsland te werken.

Op 31 december 1940 bedroeg het totaal aan vorderingen van de gemeenten op het Rijk *f* 1.275.000. In juli 1941 was dit opgelopen tot *f* 3.000.000.⁷⁷ Verwey was toen juist in Berlijn geweest en had daar besprekingen gevoerd met vertegenwoordigers van het *Deutsche Arbeitsfront* en het *Reichsarbeitsministerium*. Met dat laatste was hij overeengekomen, dat het loon (dus de 60%) naar een centraal adres in Nederland zou worden overgemaakt en na aftrek 'van bepaalde bedragen' door de arbeidsbureaus zou worden uitgekeerd.⁷⁸

Ondertussen liep het uitstaande bedrag aan loonvoorschotten steeds verder op. Tegen het einde van het jaar 1941 – toen het Rijk zich verplichtte, de oninbare posten van de gemeenten over te nemen⁷⁹ – was het reeds gestegen tot ongeveer *f* 4.000.000.⁸⁰ Onder deze omstandigheden werd met ingang van februari 1942 radicaal een einde gemaakt aan de regeling van februari 1941, volgens welke voor de duur van vier à vijf weken loonvoorschotten mochten worden uitgekeerd. Hiervoor in de plaats werd in den vervolge niet twee, maar drie weken steun doorbetaald. Deze uitkering behoefde niet te worden terugbetaald als men langer dan drie maanden in Duitsland werkte. Gunstig was deze zgn. gezinsuitkering niet, integendeel, zij was zeer laag. Voor gemeenteklasse I bedroeg ze maar *f* 15,50 en afnemend voor elke 'klasse' met ongeveer *f* 2 voor klasse IV *f* 9 per week. Elk kind beneden de 14 jaar bracht een halve gulden op. Alle andere steunbepalingen, zoals die van de sociale bijslag van *f* 3,50 voor de eerste 13 weken en *f* 2 voor de volgende 13 weken, werden in één slag opgeheven. De regeling van reis- en kledingvoorschotten bleef bestaan.⁸¹

Deze bepalingen leidden in de praktijk tot volkomen onhoudbare toestanden. Sedert april 1942 waren nl. tienduizenden bedrijfsarbeiders binnen het kader van de Sauckelacties in Duitsland tewerkgesteld. Voor hun gezinnen was de drie weken durende 'gezinsuitkering' lang niet voldoende om aan de bestaande verplichtingen van een werkende arbeider te kunnen voldoen. Maar ook onder deze categorie arbeiders kwam het voor, dat de 60% van het loon niet werd overgemaakt. De vrouwen kwamen daardoor in bijzonder moeilijke omstandigheden en klopten bij de gemeentelijke instanties om hulp, t.w. loonvoorschotten, aan. Maar deze waren niet willig steun te verlenen daar het Rijk geen voorschotten verstrekke. Wel werden opnieuw pogingen in het werk gesteld de 60%-regeling in Duitsland verplicht te stellen. Zo b.v. door Frederiks, die uit financiële en (toevallig?) ook morele overwegingen een beroep op Wimmer deed in deze zijn invloed te doen gelden. In een brief van 10 juli 1942 schreef hij: '*Nicht nur aus finanziellen, sondern auch aus andren Gründen ist diese Methode, Vorschüsse zu gewähren, zu ver-*

⁷⁷ a Verwey aan het dep. v. Fin., 24 apr. 1941. b Not. SSGG, 4 juli 1941. ⁷⁸ Not. SSGG, 4 juli 1941.

⁷⁹ Circ. van Verwey aan de burgemeesters, 11 nov. 1941. ⁸⁰ Verhoor Knetsch, 31 okt. 1946. PRA.

⁸¹ Bij circulaire van 8 januari 1943 van het RAB kon in bijzondere gevallen *f* 30 kledingvoorschot worden verleend; bij circ. van 21 april 1943 mocht dit maximum bedrag in alle gevallen worden uitbetaald.

urteilen. Sie hat mit zur Folge, dass in einer Anzahl Fällen das Verantwortungsgefühl des Familienernährers in ausserordentlichem Masse geringer wird: ausserdem fördert sie die Kriminalität. Dies beweist u.a. die Tatsache, dass in vielen Gemeinden festgestellt wurde, dass Frauen Vorschüsse vom Wohlfahrtsamt entgegennahmen, obwohl sie von ihren Gatten Lohnüberschüsse erhalten hätten'.

Het wekt wrevel, Frederiks hier kruimelovertreden te zien signaleren aan lieden die zelf diefstal en moord op grote schaal pleegden, en dat in het bijzonder als men in het oog houdt, in welk een financiële nood menig gezin verkeerde. In elk geval: Frederiks kreeg van Verwey steun. Deze stuurde met instemming een afschrift van de brief van Frederiks aan de HSV. 'Wie es Ihnen schon früher deutlich geworden sein mag, erfüllen auch mich die aus dem Ausbleiben der Lohnsendungen entstandenen Zustände mit grösster Besorgnis', aldus Verwey.⁸²

De HSV wees de verzoeken om dwingend in te grijpen van de hand. Moeilijkheden tengevolge van de loonovermaking vonden slechts plaats bij een klein percentage, zo luidde het antwoord.⁸³ Hoe groot het percentage in werkelijkheid was, is niet bekend.

Tot welke toestanden het verbod van het verstrekken van loonvoorschotten soms kon leiden, leren ons de klachten van de burgemeester van Emmen⁸⁴ en van de directeur van het arbeidsbureau Breda. In september 1942 waren uit laatstgenoemd ressort ongeveer 150 werkende arbeiders in Wahn bij Keulen tewerkgesteld. Zij maakten deel uit van een groep van ongeveer 3000 andere Nederlanders, die hetzelfde lot ondergingen. Twee maanden later, dus in november, was in de meeste gevallen nog geen geld overgemaakt. Nadat drie weken gezinsuitkering was ontvangen, gingen de vrouwen naar Maatschappelijk Hulpbetoon. Maar dit liep weer op 'een ware catastrofe' uit. De gezinnen immers, – we laten hier de directeur van het arbeidsbureau Breda aan het woord – waren 'aan een zeer bekrompen armen-bedeling... prijsgegeven', doordat in vele noodlijdende gemeenten de norm van armen-uitkering nauwelijks meer dan f 5,— per week per gezin bedroeg. Zelfs was het in een enkel geval voorgekomen dat de *Ortskommandantur* had ingegrepen en uitkeringen ging verstrekken. Tevoren hadden de arbeiders in Nederland 'een zeer aanzienlijk weekloon' verdiend.⁸⁵ Op deze kwestie komen wij later terug.

Als gevolg van bovengeschetste wantoestanden of, zoals het heette: 'teneinde tegevoet te komen aan financiële moeilijkheden...' (Besluit van 30 april 1943 van de departementen van Sociale Zaken en Financiën) werd met ingang van 3 mei 1943 de volgende nieuwe regeling van kracht: de, per gemeenteklasse, uniforme gezinsuitkering werd vervangen door een overbruggingsgeld, dat gedurende vier weken (sedert 31 mei weer teruggebracht tot drie weken)⁸⁶ zou worden uitbetaald en dat gelijk was aan het in Nederland verdiende loon (of wachtgeld), het werkverschaffingsloon of steunbedrag. Het werd uitbetaald door of namens de directeurs van de arbeidsbureaus en behoefde niet te worden terugbetaald, tenzij de arbeider zijn werk in Duitsland 'wederrechtelijk' verliet. Vanaf de vijfde week – sedert 31 mei weer vanaf de vierde

⁸² 17 juli 1942. ⁸³ HSV aan Dep. v. S.Z., 16 okt. 1942. ⁸⁴ De burg. van Emmen aan de wnd. secr. gen. v.h. Dep. v. S.Z., 18 nov. 1942. ⁸⁵ Dir. GAB Breda aan D.G. RAB, 14 nov. 1942. ⁸⁶ Circ. van Knetsch aan de Dir. GAB, 31 mei 1943.

week – van zijn verblijf in Duitsland had de arbeider dus weer de volledige zorg voor zijn gezin. Stuurde hij echter 60% van het loon⁸⁷ (aan het arbeidsbureau!), dan werd het gezin een 'Sociale toelage' verstrekt. Deze bedroeg bij een vroeger verdiend loon van minder dan *f* 25,— per week *f* 10,— per week; van *f* 25,— tot *f* 26,— per week *f* 11,— per week; van *f* 26,— tot *f* 27,— per week *f* 12,— per week; van *f* 27,— tot *f* 28,— per week *f* 13,— per week, enz.; van *f* 60,— of meer per week *f* 45,— per week.

Loonzending, het zgn. scheidingsgeld⁸⁸ en de sociale toelage mochten nooit 90% van het vroeger verdiende loon overschrijden. Het kledinggeld werd van *f* 20 tot *f* 30 verhoogd (zoveel mogelijk in natura), het reisgeld verminderd. Werd vroeger *f* 4 verteringsgeld gegeven voor onderweg, sedert mei 1943 werd voor een reis van minder dan zes uur niets verstrekt, voor een van zes tot twaalf uur *f* 2 en voor een van twaalf uur of langer *f* 4.⁸⁹ De treinreis naar en in Duitsland kwam evenals voorheen niet ten laste van de arbeiders.

De nieuwe regeling was in feite gemaakt voor de achtergebleven gezinnen van de vroeger niet-werkloze arbeiders. Voor de gezinnen der vroegere werklozen bracht hij niet de geringste verbetering. Het departement van Sociale Zaken handhaafde hardnekkig deze sociale discriminatie. Artikel 4 van de regeling bepaalde uitdrukkelijk, dat de sociale toelage werd verstrekt aan hem die 'onmiddellijk vóór zijn tewerkstelling' werkzaam was, hetzij in loondienst, hetzij als zelfstandige of – afgezien van hier niet relevante categorieën – als wachtgelder. Diegenen der vroegere werklozen, die toch 60% van hun loon naar huis stuurden, bleven dus uitgesloten. Hij die ontslagen was uit de Nederlandse Arbeidsdienst of de Nederlandse *Waffen-SS* en onmiddellijk vóór zijn indiensttreding als zelfstandige of loonarbeider werkzaam was, kwam daarentegen wel in aanmerking voor de sociale toelage. Zij waren blijkbaar meer in tel.

Na het in werking treden van de circulaire van 30 april bleek, dat in bepaalde gevallen de periode van overbruggingssteun (drie weken) te kort was. Het gebeurde immers, dat de loonbetaling om de twee weken of per maand plaats vond. In het algemeen duurde het vijf à zes weken, en soms nog langer, voordat de eerste geldzending uit Duitsland bij het gezin terecht kwam. Verder was tengevolge van bombardementen het postverkeer soms gedesorganiseerd en bleven de postwissels veel langer onderweg; soms wel eens drie maanden.⁹⁰ Maar het gebeurde ook, dat zij in het geheel niet aankwamen. Deze klacht vinden wij in een brief van 6 januari 1944 van de Vereniging van Nederlandse

⁸⁷ *a* Ten aanzien van personen, die in het buitenland zijn geplaatst wordt onder loon per week verdiend bij de nieuwe werkgever verstaan het grondloon, dat in een 48-urige arbeidsweek bij deze kan worden verdiend. Prestatietoelagen, akkoordtoelagen en eventuele kindertoelagen worden niet medege-rekend'. Knetsch aan Dir. GAB, 30 apr. 1943. *b* Volgens *Van Honk* van 3 sep. 1943 moet de 60% berekend worden over het nettoloan, dus het bedrag dat men 'in de hand kreeg'. ⁸⁸ Onder scheidings-geld wordt verstaan de toelagen of vergoedingen in geld of in natura van werkgeverszijde verleend, teneinde tegemoet te komen aan de omstandigheid, dat de betrokken arbeider afzonderlijk moet wonen, zoals o.a. vrije woning, kost en inwoning, warme maaltijden, koffiemaaltijden, ontbijt. Voor de berekening van... het bedoelde scheidingsgeld (werden) maximaal de volgende bedragen vast-gesteld: *a* vrije inwoning *f* 1,80 p.w. (*f* 7,— p.m.). *b* vrije kost en inwoning *f* 6,— p.w. (*f* 25,— p.m.) *c* een warme maaltijd *f* 2,80 p.w. (*f* 12,— p.m.) *d* een koffiemaaltijd *f* 1,40 p.w. (*f* 6,— p.m.) *e* een ontbijt nihil. Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 30 apr. 1943. ⁸⁹ *Ibid.* ⁹⁰ *Van Honk*, 18 mrt. 1944.

Gemeenten aan Verwey. Weliswaar toonde zich het Rijksarbeidsbureau op 9 augustus 1943 bereid voorschotten te verstrekken op toekomstige loonoverschotten, maar dat duurde slechts korte tijd. Zijn wij welingelicht, tot 9 oktober 1943.⁹¹

Afgezien van deze technische moeilijkheden was de stagnatie in de loonovermaking ook te wijten aan de vaak nog immer lage lonen. In de zo juist genoemde brief van 6 januari 1944 aan Verwey wordt o.m. opgemerkt dat aan die gezinnen, die niet voldoende uit Duitsland ontvingen, regelmatig een voorschot moest worden verleend. Wij laten hier andere factoren die het gezin in moeilijkheden konden brengen (b.v. ziekte van de arbeider in Duitsland⁹²), buiten beschouwing. Maar het kan nauwelijks enige verwondering wekken, dat de achtergebleven vrouw – soms met de hulp van haar echtgenoot in Duitsland en ten einde raad – pogingen ondernam op om niet-regulaire wijze in het 'genot' van de sociale toelage te komen. Zo leenden arbeiders wel geld bij collega's om 60% van het loon bij elkaar te krijgen en betaalden zij later van de sociale toelage het geleende geld weer terug. In het geval dat geen sociale toelage kon worden verkregen, trachtte de vrouw, sinds het Rijk zich van het verstrekken van loonvoorschotten onthield, deze van de gemeentelijke dienst van Maatschappelijke Steun te verkrijgen. En daarbij kwam het voor, dat, evenals in 1940 en 1941, de vrouwen een uitkering wisten te bemachtigen en tegelijkertijd gedurende een zekere tijd ook nog het loonoverschot van de man ontvingen. In twijfelgevallen werd dan van gemeentewege – we citeren hier weer de brief van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten van 6 januari 1944 – 'dikwijls een van week tot week lager wordend voorschotbedrag verstrekt', totdat de overtuiging aanwezig was dat de vrouwen inderdaad geen gelden van hun mannen in Duitsland ontvingen. Ook werden, zo vervolgt dit schrijven, de belanghebbenden verwezen naar onderhoudplichtige familieleden indien over te lange tijd voorschot moest worden verleend. In sommige gemeenten werd met de Posterijen een regeling inzake de uitbetaling van postwissels getroffen, maar toch wisten de arbeiders soms hierop een antwoord en konden zij zich aan een controle onttrekken.⁹³

In het voorgaande gaven wij enkele voorbeelden – zij hadden o.m. betrekking op de jaren 1940 tot en met 1942 – hoe de arbeiders in Duitsland hun ongenoegen uitten over de slechte loonovermaking en uitkering van loonvoorschotten aan het gezin. In het algemeen waren de protesten der arbeiders ook in de latere jaren van dezelfde aard –

⁹¹ Het voorschot mocht niet meer bedragen dan 90% van het vroeger verdiende loon en bedroeg voor Gemeenteklasse I f 20,— voor II f 17,50, voor III f 15,— en voor gemeenteklasse IV f 13,—. Voor een kind beneden de 16 jaar werd één gulden betaald. Med. NAF – 10 aug. 1943. ⁹² Moeilijkheden ontstonden voor de arbeider vaak wanneer hij ziek werd. In geval van ziekte in Duitsland werd hem door het ziekenfonds (*Krankenkasse*) 50% van het gemiddelde loon uitbetaald, berekend naar de laatste vier weken. Daar 'bij normaal werken' echter 60% van het netto loon naar Nederland werd overgemaakt, was een regeling ontworpen, waarbij de vrouw bij Maatschappelijk Hulpbetoon een toeslag tot 60% in ontvangst kon nemen. *Van Honk*, 5 juli 1942. ⁹³ Zie ook brief van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten aan Verwey van 21 dec. 1943. In deze brief somde de Vereniging de argumenten op, op grond waarvan zij restitutie van de voorschotten aan de gemeenten bepleitte. Zij vond het onbillijk, dat de gemeenten het risico moesten dragen van de verleende voorschotten en deze onbillijkheid klemde temeer 'omdat slechts met de grootste zorgvuldigheid voorschotten (werden) verleend en de gemeenten geen enkele invloed (konden) uitoefenen op het treffen van maatregelen tot het terugverkrijgen dier voorschotten'.

ondanks het feit dat de moeilijkheden met betrekking tot de loonovermaking niet afnamen. Integendeel, aangenomen kan worden, dat de arbeiders steeds moeilijker 60% van hun loon konden overmaken. De levensomstandigheden in Duitsland stelden immers steeds grotere financiële eisen aan hen. Daarbij denken wij b.v. aan de extra slijtage van kleren en werkkleding (onoordeelkundige behandeling door de arbeider), het kopen van extra voedsel en niet te vergeten van tabak op de zwarte markt.⁹⁴ Na de doorstoot der geallieerde troepen in Frankrijk en als gevolg van de toenemende bombardementen en de intredende chaos werd de loonovermaking, en dat vooral sedert de herfst van 1944, praktisch onmogelijk⁹⁵. In het volgende hoofdstuk zullen wij de regelingen betreffende de loonovermaking en de loonvoorschotten behandelen, zoals die kort na Dolle Dinsdag door het departement van Sociale Zaken en van Financiën werden vastgesteld.

HUISVESTING, VOEDING EN MEDISCHE VERZORGING

Na het uitbreken van de oorlog stonden de betrokken Duitse instanties en de ondernemers voor de moeilijkheid, op korte termijn grote aantallen buitenlandse arbeiders onder dak te brengen. Aanvankelijk werd vooral tot de bouw van barakken overgegaan, omdat nieuwe fabrieken grotendeels buiten de bewoonde centra werden geplaatst. Verder hield men er rekening mee, dat het loon van de ongeschoolde arbeider te laag was voor 'zelfverzorging'.⁹⁶

Veel werd geïmproviseerd; niet alleen immers waren barakken niet in enkele weken op te trekken, doch ook was niet altijd aan de vraag naar bedden, keukeninventarissen en sanitaire inrichtingen te voldoen; soms moesten deze van heinde en verre worden gehaald – afgezien dan nog van het geschoold personeel dat in die barakken werkzaam zou zijn. Vandaar, dat noodkampen werden ingericht en arbeiders voorlopig – soms voor zeer lange tijd of blijvend – in lokalen en toneelzalen werden ondergebracht.⁹⁷

Dit waren, zeer in het algemeen geschetst, de omstandigheden waaronder gedurende de eerste twee jaren de uitgezonden Nederlandse werklozen in Duitsland moesten leven. Het impliceert geenszins, dat de huisvesting nu overal slecht zou zijn. De kampen waarin de arbeiders waren ondergebracht, maar ook de logementen, café's, scholen, niet meer gebruikte bedrijven en kazernes en soms gemeubileerde kamers waren zeer verschillend verzorgd; we mogen zeggen: van goed en behoorlijk tot bar slecht. Op de vraag hoe 'de' arbeiders in Duitsland gehuisvest waren, valt in zijn algemeenheid dus geen antwoord te geven.

De barakken, van steen maar ook van hout, waren meestal dicht bij de fabriek, doch soms ook wel enige kilometers van het werk verwijderd. Het kwam voor, dat arbeiders in ruimten waren ondergebracht die 10-15 km van een dorp gelegen waren waarmee

⁹⁴ J. A. M. Schmutzer in *PEC*, 6c, p. 53 maakt melding van Nederlanders die in de zwarte handel zaten o.m. in die van tabak. Hij beweerde o.m. 'zij (de Hollanders) monopoliseerden de hele zwarte handel, b.v. in tabak in Berlijn'. ⁹⁵ *Van Honk*, 7 okt. 1944. ⁹⁶ *A.H.*, 20 juni 1944. ⁹⁷ *Ibid.*

geen vaste verbindingen bestonden. Dit had, bijv. in de buurt van Trier, tot gevolg dat de arbeiders het werk verlieten.⁹⁸ In verschillende bedrijven waren aparte ontspanningszalen – in de winter verwarmd – doch bij andere werden deze ook gebruikt als eetzaal en kantine.

De toestand waarin de barakken zich bevonden, was zeer verschillend. Soms waren ze niet verzorgd en waren de vloeren in geen zes weken geboend⁹⁹; elders werden ze keurig onderhouden.¹⁰⁰ In het algemeen werd, althans volgens het beschikbare materiaal, tot begin 1942 nog weinig over ongedierte geklaagd, doch deze plaag bleef bijv. de Nederlandse arbeiders in München niet bespaard.¹⁰¹ Ook over de slaapgelegenheden werd verschillend geoordeeld; ze werden ook wel tegelijkertijd als ziekenzaal gebruikt.¹⁰² In sommige fabrieken werden de arbeiders dekens verstrekt, in andere niet.¹⁰³ Ook klaagden de Nederlanders vaak, dat zij met Polen en Tsjechen tezamen gehuisvest waren, een klacht waarvoor de Duitsers niet ongevoelig bleken te zijn.

In de woonkampen voor de buitenlandse arbeiders werden vaak – en dat geldt in het bijzonder voor de grote bedrijven – de verschillende nationaliteiten zoveel mogelijk gescheiden gehouden; dat geschiedde uit politieke overwegingen maar ook om aan de verschillende levensgewoonten tegemoet te komen. Bij de *AEГ* werkten arbeiders van twintig nationaliteiten. Op 30 september 1942 werkten er 19.500 buitenlanders op een personeelssterkte van 96.000 man en in 1943 25.000 bij een personeelssterkte van 102.000 man. In Berlijn beschikte de *AEГ* over ongeveer 100 kampen van verschillende grootte, variërend van 10 tot 5000 bedden.¹⁰⁴ Een kamp bestond meestal uit slaap-(woon)-barakken, een eetzaal, een keuken, washokken, een ziekenzaaltje en de bureaus. Een slaap-(woon)-barak bevatte een aantal kamers. Bij de *Juncker Werke* in Straatsburg b.v. waren de kamers 7 bij 7 meter, die elk als meubilair hadden: 24 bedden (twee boven elkaar) met stromatrassen, 24 kleerkastjes met krukjes, twee tafels en een kachel.¹⁰⁵

Enkele voorbeelden mogen thans meer in het bijzonder illustreren hoe Nederlandse arbeiders in Duitsland waren gehuisvest.

In Henningsdorf (Berlijn) woonden in januari 1941 ongeveer 130 Nederlandse arbeiders – zij werkten bij *Borsig* en de *AEГ* – in barakken in kleine kamers waar 4-6 mensen konden verblijven; de slaapplaatsen zagen er helder en goed verzorgd uit en maakten op de Nederlandse ambtenaar, belast met de behartiging van de belangen dier arbeiders, een aangename indruk. Toch kon volgens hem van een *Lager* (kamp) niet gesproken worden, want een keuken, een eetzaal en aparte W.C.'s waren niet aanwezig. Men vond daar barakken met slechts één kookgelegenheid en één W.C.¹⁰⁶

Een andere ambtenaar rapporteerde in januari 1942, dat in de kampen van de *Vereinigte Glanzstoff-fabrieken* in Kelsterbach (waar ongeveer 60 Nederlanders werk-

⁹⁸ Rapp. v.L., Trier, 5 mrt. 1941. ⁹⁹ Rapp. E., Brück, 9 jan. 1941. ¹⁰⁰ Rapp. v.L., Frankfurt am Main, 25 jan. 1941. ¹⁰¹ Rapp. v.L., München, 16 nov. 1941. ¹⁰² Rapp. E., Hamburg, 8 nov. 1940. ¹⁰³ Rapp. van L.J.St., Berlin, 13 dec. 1941. ¹⁰⁴ Bericht betr. Beschäftigung ausländischer Arbeitskräfte in der AEG. 15 aug. 1946 (NI.580) Rapport van Dr. Friebe, Abteilungsdirektor der Fabrikenleitung, uitgebracht ten behoeve van het Neurenbergproces. ¹⁰⁵ Rapp. betr. de Juncker Werke A.G. te Straatsburg, 9 mei 1944. ¹⁰⁶ Rapp. E., Berlin, 16 jan. 1941.

ten) centrale verwarming en koud- en warmwatervoorziening aanwezig waren; beddegoed werd echter niet verstrekt.¹⁰⁷ Elders, in de omgeving van Berlijn, had de *AEG* verschillende oude logementen, hotels, danslokalen en andere gelegenheden opgekocht, die grondig waren opgeknapt. Men zou, aldus een rapport van een der Nederlandse ambtenaren, van een *Heim* kunnen spreken waar alle nationaliteiten hun eigen plaats vonden. Op de grote zalen waren kleine kamers voor vier of meer personen ingericht. Daardoor was er in zulk een *Heim* een veel betere stemming. Ieder kon er nu voor zorgen dat zijn kamer er wat gezellig uitzag en opgeruimd werd. De ambtenaar stelde vast, dat de bedden goed opgemaakt waren, dat de vloer helder was en de lucht fris. Hier stroomden licht en lucht binnen, zo rapporteerde hij, 'terwijl dit bij de andere *Lager* veel te wensen over laat'.¹⁰⁸ Een andere ambtenaar berichtte omtrent het kamp *Gneisenau* in Derne (oktober 1941), dat het zich 'in voorbeeldige toestand' bevond. Alles was daar 'zeer goed' en de *Lagerführer* schuwde geen moeite, de mensen tevreden te stellen. De Nederlandse arbeiders waren zeer tevreden.¹⁰⁹

Meermalen wordt daarentegen ook melding gemaakt van slecht ingerichte en slecht verzorgde kampen en logementen. In februari 1941 bezocht een ambtenaar de stad Hannover waar Nederlandse arbeiders 'in een soort logement' waren ondergebracht. Er was een grote zaal als slaapegelegenheid ingericht, die er 'bepaald verwaarloosd en smerig' uitzag. De ambtenaar vermoedde, dat dit onderkomen vroeger als een stal was gebruikt. De bedden zagen er onzuiver uit, waren pikzwart, en op het moment van onderzoek sedert acht weken niet verschoond. De wasgelegenheid bevond zich in een schuur die meer overeenkomst had met een W.C. Er waren wel drie douches aanwezig, maar die waren sedert weken bevroren. De arbeiders haalden daarom flessen water naar hun slaapvertrekken. Gegeten werd niet in een daarvoor ingerichte zaal; elke arbeider deed dit op een plaats die hij zelf uitzocht. Aanvankelijk was er wel een kok geweest maar die was sedert weken weg; er werd verder niet gevraagd hoe de arbeiders warm eten kregen. De keuken bleef gesloten en daarom kookten en bakten de mannen maar zelf wat op een oven. Maar later werden weer geen kolen beschikbaar gesteld en was ook dit niet meer mogelijk. Tegen deze toestand werd door de Nederlandse ambtenaar geprotesteerd; hij stelde de firma voor de keus, voor een andere huisvesting te zorgen of de arbeiders te ontslaan.¹¹⁰

Een ander voorbeeld. In november 1941 waren bij de *Reichsbahn* in München 375 Nederlandse arbeiders werkzaam. Het *Lager* – in Pasing – was zeer vuil, de bedden waren onzuiver, de mannen klaagden over ongedierte in de bedden en de kamers. Zij waren met Italianen en arbeidskrachten van nog andere nationaliteit ondergebracht, hetgeen niet toegestaan was. De wasgelegenheid was zeer onpraktisch en de W.C.'s waren zo vuil, dat ze niet gebruikt konden worden. Op de kamers woonden 24 tot 28 man, doch voor een dergelijk aantal waren ze te klein. Een ziekenzaal was niet aanwezig; in geneeskundige hulp was niet voorzien, er was althans geen arts en geen ver-

¹⁰⁷ Rapp. v.L., Frankfurt am Main, 11 jan. 1942. ¹⁰⁸ Rapp. E., Berlin, 13 feb. 1941. ¹⁰⁹ Rapp. van S.P., Düsseldorf, 25 okt. 1941. ¹¹⁰ Rapp. E., Hannover, 18 feb. 1941. Hoe deze zaak verder afliep is ons niet bekend; waarschijnlijk zijn niet alle rapporten in ons bezit.

plegend personeel. Er waren zeer veel zieken; gemiddeld 65% van de arbeiders was, afhankelijk van de weersomstandigheden, ziek. De controlerende Nederlandse ambtenaar wilde gaarne aannemen, dat 80% hiervan simuleerde; er was echter geen dokter en dus kon niets bewezen worden. Waren arbeiders met verlof, dan werden hun bedden direct door andere arbeiders bezet, hetgeen, na hun terugkeer, weer vaak tot ruzie aanleiding gaf. De W.C.'s waren 150 tot 200 m van de slaapkamers verwijderd. De behoeften werden 's nachts in de onmiddellijke omgeving van de slaapgelegenheden gedaan, zodat het er 's morgens 'heel erg' uitzag. De ambtenaar beklaagde zich hierover bij het *Deutsche Arbeitsfront* dat besloot, het *Lager* zelf onder beheer te nemen en het binnen korte tijd in orde te brengen.¹¹¹

Bovenstaande opmerkingen hebben voornamelijk betrekking op de huisvesting en legering der werklozen tot ongeveer maart 1942. Daarna nam de aanvoer van arbeiders in versneld tempo toe. Er werden nieuwe kampen bijgebouwd en in de bestaande verbeteringen aangebracht. Maar 'de omstandigheden', aldus de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 26 februari 1944, waren soms sterker dan 'de goede wil' der Duitse autoriteiten. De bombardementen konden onder de barakken grote vernielingen aanrichten terwijl het materiaal voor de bouw van nieuwe schaars was. 'Dit zijn allemaal redenen', aldus dit blad, 'dat er nog steeds barakken in gebruik zijn en blijven, die zichzelf eigenlijk al lang overleefd hebben'. Hier en daar waren 'de toestanden zelfs beslist primitief...'

Het kan weinig verwondering wekken dat vele arbeiders het kampleven probeerden te ontvluchten en bij particulieren wilden inwonen. Maar dit werd naar vermogen – niet overal – tegengewerkt. Sommige Duitsers meenden dat de arbeider, levend in de groep van dezelfde nationaliteit, beter tegen de moeilijkheden opgewassen zou zijn; maar het leven buiten een kamp was duur: dan zou weer te weinig loon naar Nederland overgemaakt worden. In juni 1944 kostten onderdak en voeding in een kamp ongeveer 12 tot 14 *Mark* per week, een bedrag dat men alleen reeds voor een kamer moest betalen. De prijs van de dagvoeding in het kamp kwam ongeveer overeen met één maaltijd in een restaurant.¹¹²

Met het toenemen der bombardementen en de vernielingen op grote schaal der woonhuizen alsmede de evacuatie van stadsbewoners werd niet alleen de kans een kamer te vinden kleiner, maar moesten alleenwonende arbeiders in de reeds bestaande kampen opgenomen worden.¹¹³

De wens niet in barakken te wonen, kan verschillende oorzaken gehad hebben. Er zijn nu eenmaal velen die aan de kazernegeest van een arbeidskamp niet kunnen en willen wennen. Anderen ergeren zich aan de soms kwajongensachtige instelling van zovele mannen wanneer zij 'onder mekaar' zijn. Dan waren er die zich beklaagden 'over het schrikbarend aantal' diefstallen¹¹⁴ en, weer anderen, over de te veel aan banden gelegde bewegingsvrijheid. Zo werden verschillende kampen 's avonds om 9 of 10 uur gesloten. De mannen konden dus nauwelijks afspraken maken, hetgeen weer bijzondere moeilijkheden gaf als het afspraken met vrouwen betrof. In de herfst van 1944 werd

¹¹¹ Rapp. v.L., München, 16 nov. 1941. ¹¹² *A.H.*, 20 juni 1944. ¹¹³ *Ibid.* ¹¹⁴ *Van Honk.*

bepaald, dat alle in kampen wonende arbeiders om 9 uur en in de zomer om 10 uur binnen moesten zijn. *Van Honk*, het weekblad voor 'de werkende arbeider' in Duitsland, schreef toen: 'Zij, die zich aan deze verordening, die uitgevaardigd is om de nachtrust in deze zenuwslappende tijden te waarborgen, niet houden, moeten rekenen op maatregelen van de politie.'¹¹⁵

De invoering van deze *Sperrstunde* bracht nogal wat onrust te weeg. Ongeveer drie weken later kwam het blad op deze kwestie dan ook terug (het uitgangsverbod had 'heel wat pennen in beweging gebracht') en onthulde, na veel gedraai en gebruik van overbodige woorden, dat hoewel bij de invoering ook gezondheidsoverwegingen meespraken, in eerste instantie politieke overwegingen gegolden hadden: 'Onder de miljoenen buitenlandse arbeiders in Duitsland bevinden zich elementen die hun voordeel zien in het wekken van onrust, in het verstoren van de bedrijfsvrede en het verspreiden van geruchten. Het is overbodig te verklaren dat de Duitse instanties daartegen de scherpste middelen gereed hebben. Het is dus in het belang van de buitenlandse arbeider zelf, dat de weg tot dergelijke dingen afgesneden wordt, en uit zulke overwegingen vloeit het uitgangsverbod voort'.

Dit schreef *Van Honk* midden november 1944, dus in de tijd waarin Duitsland tot in de verste uithoeken werd gebombardeerd. De mededeling in dit blad, dat het *DAF* direct voorbereidingen getroffen had om de inrichting van de kantines en van de kamers in de barakken te verbeteren, – dit alles om de gezelligheid te vergroten – zal menig Nederlander dan ook wel als een der vele Duitse leugens hebben beschouwd.

Thans enkele opmerkingen over de voeding.¹¹⁶

Het kan weinig verwondering wekken dat over de kwaliteit, de benodigde hoeveelheid voedsel en de bereidingswijze zeer verschillend werd geoordeeld. Smaken en behoeften verschillen nu eenmaal sterk. Bovendien: mensen schakelen niet plotseling van bepaalde tot traditie geworden bereidingswijzen op andere over. Zeker op dit gebied is de mens een zeer conservatief wezen. De Duitsers hielden daar wel rekening mee en gaven dan ook wel eens gehoor aan het verzoek van Nederlandse arbeiders en ambtenaren om Nederlandse koks aan te stellen.

Vele arbeiders waren over het eten goed te spreken. Bij de *Union Kraftstoff Fabrik* in Keulen (waar in november 1940 ongeveer 1350 Nederlanders werkten) was het eten 'prima en zelfs smakelijk op Nederlandse wijze bereid'. Van de aanwezigheid van een Nederlandse kok wordt in het rapport, dat wij citeren, overigens niet gesproken. Iedere arbeider kreeg daar aardappelen, vlees en groente en jus in een schotel naast zich.

¹¹⁵ *Van Honk*, 26 okt. 1944. ¹¹⁶ Een arbeider die in Duitsland zou gaan werken, had – indien alles zich volgens de regels voltrok – voordien zijn stamkaart en andere distributiebescheiden op het distributiekantoor ingeleverd. Op het hem verstrekte ontvangstbewijs kon hij zijn paspoort aan het bevolkingsregister halen en in Duitsland de Duitse distributiebescheiden in ontvangst gaan nemen. Niet alle arbeiders ontvingen deze bonkaarten; alleen zij die niet in barakken woonden. Ging deze categorie weer met verlof naar Nederland, dan dienden zij in Duitsland op het distributiekantoor de nog resterende bonnen in te leveren, ontvingen daar een *Reiseabmeldungsbestätigung*, waarop in Nederland dan weer distributiebescheiden konden worden gehaald. De andere arbeiders, dus zij die in barakken woonden, vertrokken op een *Urlaubschein* en konden, in Nederland gearriveerd, op vertoon hiervan weer in het bezit van hun bonnen komen.

Verschillende borden, met eten gevuld, hadden een gewicht van 1100 tot 1200 gram. De meeste arbeiders hadden hier aan genoeg. 'Ik heb echter', zo schreef een Nederlandse ambtenaar, 'ook arbeiders gezien die drie van zulke porties gebruikten'. Wel werd er geklaagd, dat te weinig brood werd verstrekt. Maar daarin zou, aldus het rapport, door een betere verdeling, verandering worden gebracht.¹¹⁷

In een ander bedrijf, de *Brabag* in Maagdenburg, waren omstreeks oktober 1941 de klachten van andere aard. Arbeiders kregen toen 14 dagen ononderbroken uitsluitend koolsoep als middagmaal. Er werd verder bijna nooit jam verstrekt, maar maanden achtereen dezelfde soort worst.¹¹⁸

In Berghausen was in oktober 1941 de situatie ongeveer dezelfde. De arbeiders beklagden zich, dat het avondeten niet voldoende voedzaam was; zij kregen 's avonds alleen soep. Een paar keer per week was er '*Milchsuppe*', die zeer goed was. Was er een andere soep, dan moesten de arbeiders, omdat het niet voldoende was, daar brood bij eten, waardoor zij weer de volgende dag te weinig hadden om te kunnen werken. Een andere klacht aan deze fabriek betrof de aardappelen. Wegens een tekort daaraan had de fabriek op verschillende plaatsen aardappelen ingekocht; deze waren door elkaar geraakt, met het gevolg dat een deel brei en een ander deel niet gaar werd. Dit leidde tot ontstemming onder de arbeiders, die daarop weigerden te werken; zij werden toen met 5 *Mark* beboet.¹¹⁹

Enkele andere arbeiders, werkzaam bij de *Deutsche Röhrenwerke* in Mühlheim/Ruhr, waren met 21 dagen *Haft* gestraft, daar zij gedreigd hadden het werk neer te leggen als er geen verbetering in de voeding zou komen.¹²⁰

Uit geen der ons ter beschikking staande gegevens valt af te leiden, dat in bovengenoemde situatie – zij omvat de periode juni 1940 tot voorjaar 1942 – later enige wezenlijke verbetering is ingetreden. Integendeel de klachten werden veelvuldiger en uitbundige uitspraken als 'prima en zelfs smakelijk' werden minder vernomen. Iemand die in 1943 naar de *Hermann-Goering-Werke* was gestuurd berichtte dat het voedsel onvoldoende was; 'indien we geen levensmiddelenpakketten van thuis zouden hebben ontvangen, zou de toestand onhoudbaar geweest zijn, dit in verband met de lange werktijden (12 uur per dag met een uur schafttijd) en de weinige nachtrust (luchtalarm)'. De warme maaltijd die 'in het begin al te wensen overliet' werd later 'ontzettend slecht'. Op den duur 'werd praktisch niets anders dan een kliederige soep verstrekt. De bereiding van dit eten was allermiserabelst'.²²¹ Dat soms ook door de Duitse kampeiding met de rantsoenen werd geknoeid kan wel aangenomen worden. Bij de firma Hönisch in Hamburg werd dit door de verbindingsman van de Nederlandse arbeiders bij de directie aan de orde gesteld.

Misschien was dit verschijnsel wel wijder verbreid, dan uit onze schaarse berichten valt af te leiden. In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 1 maart 1944, waar over

¹¹⁷ Rapp. v.L., Köln, 24 nov. 1940. ¹¹⁸ Rapp. van Sch., Magdeburg, 20-31 okt. 1941. ¹¹⁹ Rapp. v.L., Köln, 12 okt. 1941. ¹²⁰ *Akten der Geheimen Staatspolizei; Staatspolizeistelle Düsseldorf. Akte V IV*, sep. 1940. ¹²¹ Proc. Verb. v.h. verhoor van R.Br. betr. *Hermann-Goering-Werke*. Geen datum.

'grieven en klachten over het eten' en het 'ernstig streven om ze uit de weg te ruimen' werd geschreven, lezen wij, dat klachten als over de eentonigheid van het voedsel onder meer te wijten waren aan transportmoeilijkheden. 'Ook in het particuliere gezin kunnen er dagen voorbij gaan, zonder dat er groenten op tafel komen. In het gunstigste geval is er keus tussen kool en knollen, knollen en kool.' Uitvoerig vermeldt deze krant dan echter, dat er 'in enkele kampen' corrupte kampleiders of koks 'zijn... geweest'. Maar, zo vervolgt het blad 'het is bekend, dat het Duitse politionele apparaat met uiterste gestrengheid optreedt...'. Ook het Arbeidsfront (bedoeld zal zijn het *DAF*) bemoeide zich er mee: het onderzocht de klachten. De schrijver van dit artikel deed vervolgens een poging, deze voedseldiefstal te verklaren: 'Overigens is het niet zo verwonderlijk, dat soms de leiding over de kampen bij personen berust die ten overstaan van de verleidingen niet voldoende ruggegraat tonen te bezitten. Men denke er alleen maar eens aan, dat de elite der Duitse mannen in de weermacht is ingeschakeld en de posten in het binnenland dus noodzakelijkerwijs met krachten van minder hoog gehalte moeten worden bezet...'

Ten overvloedige zij nog vermeld, dat ook in Duitsland onderscheid werd gemaakt tussen verschillende soorten arbeid en daarmee tussen verschillende toewijzingen voor voedsel.

Over de medische verzorging van de arbeiders zijn wij in het algemeen slecht ingelicht. Bekend is in elk geval dat tengevolge van de soms ontoereikende of slechte legering, de onhygiënische omstandigheden en het tekort aan geneeskundige verzorging en vlegend personeel, het gevaar van een verbreiding van besmettelijke ziekten niet ondenkbaar was. Hierop wees de *Nieuwe Rotterdamse Courant* in een artikel van 26 februari 1944. Het blad maakte er melding van, dat in enkele plaatsen van Duitsland ook onder Nederlandse arbeiders ziekten met een epidemisch karakter waren voorgekomen. De correspondent vernam b.v. 'dat in een grote havenstad in het Noord-Westen een tijdlang veel typhus en diphterie hadden geheerst en wel in zulk een ernstige graad, dat er onder onze landgenoten soms vier sterfgevallen per week moesten worden genoteerd. De laatste tijd waren deze ziektegevallen daar gelukkig wat minder veelvuldig geworden. In een plaats in het Zuid-Westen van het Rijk, waar alleen al 1700 Nederlanders in een kamp (waren) ondergebracht, was daarentegen de kwestie van de besmettelijke ziekten juist weer actueel geworden. Nadat daar verleden jaar al enige honderden gevallen van typhus waren geconstateerd, waarvan enige tientallen met dodelijke afloop, was dezelfde ziekte zich kort voor ons bezoek aan deze omgeving opnieuw in verontrustende omvang komen openbaren. Reeds waren er op dat moment onder de Nederlanders twaalf gevallen geconstateerd, waarvan één de dood tengevolge had gehad.'

Dat dit er toe leidde, dat ook niet-besmette arbeiders niet met verlof konden, laat zich denken.

Berucht om zijn slechte medische verzorging was het *Steinlager* bij de *Borsig-Werke* in Berlijn, waar o.m. Nederlandse studenten tewerkgesteld waren. Een van hen noemde de behandeling 'buitengewoon slecht, beestachtig. Protesten, zelfs via het Zweedse

Gezantschap hielpen niet.¹²² In de ziekenhuizen namen vaak buitenlandse, gedepor- teerde artsen de plaats in van de Duitse die naar het front waren gestuurd. In één dier ziekenhuizen had een bloeddonor de volgende ervaring: 'Als je er binnenkwam, werd je helemaal niet onderzocht. Had je bloedgroep B en de patiënt ook, dan werd er een buisje in je arm geprikt, een soort gordijnroer en dan lieten ze het bloed maar lopen. Af en toe werd het eens weggehaald. Er werden helemaal geen desinfectiemiddelen en geen zuig- en persapparaten gebruikt. Na afloop kreeg je 3 sneden brood met leverworst, een kop 'richtige Bohnenkaffee' en 25 Mark, die ik liet liggen.'¹²³

Een moeilijkheid was soms niet alleen, dat het ziekenhuis of de ziekenzaal een half uur lopen verwijderd was, maar ook dat er Russische vrouwelijke artsen of Poolse artsen waren jemens wie men zich moeilijk verstaanbaar kon maken. Ook kwam het voor dat artsen slechts bepaalde dagen zitting hadden. Dit alles kon tengevolge hebben, dat de tewerkgestelde met zijn zieke lichaam maar door bleef sjokken.

'BETREUUNG', GEESTELIJKE VERZORGING EN ONTSPANNING

De sociale en politieke 'Betreuung'

Reeds vóór de oorlog had het ministerie van Sociale Zaken de Rijksconsulent van Sociale Zaken in Oberhausen¹²⁴ opgedragen, de belangen van de in Duitsland werkende Nederlandse arbeiders te behartigen. Deze behartiging van belangen (door de Duitsers *Betreuung* genoemd) werd in de praktijk uitgevoerd door een aantal Nederlandse ambtenaren (ook wel met de naam *Betreuer* aangeduid) die regelmatig de arbeiders, onder wie ook de landarbeiders, hetzij in het bedrijf, hetzij in het kamp, bezochten. Na de capitulatie waren er vier, die voortdurend in Duitsland rondreisden en, aldus Knetsch op een vergadering van directeuren in april 1941, alle klachten van de arbeiders zoveel mogelijk onderzochten. 'Zij bereikten enorm veel', zo zei hij. Per week werden 12 à 1300 Nederlandse tijdschriften naar Duitsland gestuurd die in verschillende plaatsen circuleerden.¹²⁵

Over het aantal in Duitsland gedetacheerde ambtenaren was Verwey niet tevreden. In de vergadering van de secretarissen-generaal van 3 januari 1941 had hij over het gebrek aan contact van het departement met de arbeiders geklaagd. Dr. T. Goede- waagen, de secretaris-generaal van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten was hem, voor wat de 'culturele en geestelijke voorziening' der arbeiders betrof, hierin bijgevallen. Over deze kwestie en over het aantal der *Betreuer* werden in juli 1941 tussen Verwey en *Amtsleiter* Mende van de *Hauptverwaltung* van het DAF in Berlijn onder- handelingen gevoerd. Er werd o.m. besloten, dat de gehele *Betreuung* (met inbegrip dus van de 'kulturelle *Betreuung*') bij het DAF zou berusten. Deze organisatie zou ook de

¹²² Niet ondertekende brief van een Delfts student, aug. 1943. ¹²³ Verklaring van F. A. T. v. d. Br., 2 feb. 1948. ¹²⁴ Zie p. 37. ¹²⁵ Curs. R.arb.bem., p. 132-133.

indeling van de districten regelen waarin de *Betreuer* werkzaam zouden zijn. Deze zouden ook ten nauwste met de vertegenwoordigers van het *DAF* samenwerken.¹²⁶

Niet alleen het *DAF*, ook de NSB, de leiding van het gelijkgeschakelde NVV, alsmede niet te vergeten, de Duitse politie waren er ten eerste bij gebaat, dat notoire nazi's als *Betreuer* zouden kunnen optreden. De NSB en de leiding van het NVV meenden op deze wijze een greep op de arbeiders te kunnen krijgen. De Duitse politie wenste een *Betreuungsapparat* dat volgens eigen maatstaven politiek betrouwbaar was. Om deze reden werd ook een nauwe samenwerking tot stand gebracht tussen het *Reichssicherheitshauptamt* en het *DAF*. In juli 1941 werd, na overleg tussen Himmler en Ley, in het *DAF* het zgn. *Volkspolitische Amt* opgericht. dat tot taak had 'alle volkstumpolitischen Fragen innerhalb der DAF und der Reichsorganisationsleitung' (van de NSDAP) 'in Übereinstimmung mit den vom RFSS' (Himmler) 'erlassenen Richtlinien und zur bestmöglichen Auswirkung zu bringen'. In maart 1942 werd de oprichting van een 'Arbeitsgemeinschaft' aangekondigd, waarbij, zo heette het, 'die Betreuung der gleichstämmigen Arbeiter in eine einheitliche Linie gebracht werden soll'.¹²⁷ In feite was met deze ontwikkeling, die dus reeds in juli 1941 begon, de doodsklok geluid over een door het departement van Sociale Zaken gecontroleerde behartiging van belangen. Maar ook voor de NSB zag de toekomst er niet zo rooskleurig uit. Haar voorstel, de *Betreuung* in drie afdelingen te splitsen, namelijk in een culturele (te verzorgen door het departement van Volksvoorlichting en Kunsten), een sociale (te behandelen door het departement van Sociale Zaken) en een politieke ('die in alles de hoofdleiding zou hebben') en deze afdelingen onder haar leiding te plaatsen, ontmoette vooral bezwaren van het *DAF*.¹²⁸ Uiteraard, zo mogen we hieraan toevoegen. Het *DAF* immers streefde zelf naar de leiding van de *Betreuung* over de Nederlandse arbeiders in Duitsland. Reeds op 8 mei 1941 kwam het *DAF* met het gelijkgeschakelde NVV overeen, dat de in Duitsland werkende leden van het NVV 'gastleden' van het *DAF* zouden zijn; aan deze organisatie zou ook de contributie betaald worden. Deze regeling had voor menig arbeider nadelige gevolgen. Meende immers de in Nederland teruggekeerde arbeider op één of andere wijze gebruik te kunnen maken van de hulp van het NVV, dan moest hij *eerst* de inmiddels aan deze vakbond verschuldigde achterstallige contributie betalen. Weigerde hij dit te doen, doch was hij wel bereid voortaan contributie te betalen, dan diende hij de 'gebruikelijke wachttijd' in acht te nemen. In zijn nummer van 8 maart 1942 maakte *Van Honk* grote ophef van een overeenkomst tussen het *DAF* en het NVV volgens welke met terugwerkende kracht tot 1 januari 1942, in Duitsland werkende leden van het NVV met volkomen dezelfde rechten lid waren en lid bleven van het NVV. Dat hiermede aan een ongehoorde toestand een einde werd gemaakt, erkende *Van Honk* dus pas op het moment, toen het blad deze overeenkomst mocht publiceren. In het vervolg droeg het *DAF* een deel van de door de arbeiders betaalde contributie aan het NVV af, waarvoor

¹²⁶ Verwey aan Mende, 21 juli 1941. ¹²⁷ Rondschr. v.h. *RSHA*, III B 2, 9 mrt. 1942. ¹²⁸ Van Lier aan Verwey, 31 okt. 1941.

deze organisatie zich verplichtte, de arbeiders alle 'rechten' te verlenen die het gewone lidmaatschap meebracht.

Inmiddels had op 1 december 1941 de overdracht van de *Betreuung* van het departement van Sociale Zaken aan het NVV plaats gevonden.¹²⁹ De werkelijke leiding berustte, zoals gezegd, bij het *DAF*. Het NVV mocht bij de uitvoering van 'de sociale en culturele verzorging' slechts de behulpzame hand bieden. Daartoe werden aangesteld: een *Beauftragte* als leider van de verbindingsinstantie van het NVV bij het *Amt für Arbeitseinsatz* van het *DAF*, een plaatsvervanger en een twaalfstal bezoldigde *Betreuer*. Alle medewerkers waren verplicht, de voorschriften en richtlijnen van het *DAF* na te leven. Het *DAF* tenslotte bepaalde ook of een arbeider wel of niet als verbindingsman in een bedrijf mocht optreden.¹³⁰

In overeenstemming met het *DAF* zou het NVV ook voor 'geestelijk voedsel' mogen zorgen.¹³¹ Vóórdien was deze taak door het departement van Sociale Zaken waargenomen dat, zoals we reeds schreven, regelmatig tijdschriften naar Duitsland had gezonden. In 1940 was zelfs met het *DAF* een afspraak gemaakt om reizende bibliotheken te zenden. Maar toen 80 kisten met boeken voor verzending klaar stonden, bemoeide de *Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda* zich er mee (deze ressorteerde onder de *Generalkommissar z.b.V.*), keurde de boeken en berichtte vervolgens, dat het departement van Volksvoorlichting en Kunsten 'een en ander' zou verzorgen. Maar in oktober 1941, dus ongeveer een jaar later, had het departement van Sociale Zaken nog niets vernomen.¹³² Tenslotte bleek dat de boeken waren afgekeurd; zij waren teveel ontspanningslectuur en te weinig van 'opvoedkundige aard'. Later werden de boeken naar de werkverruimingskampen in Nederland gestuurd.

Meer succes had het gelijkgeschakelde NVV met de verzending van tijdschriften. In februari 1942 deelde deze organisatie aan de aangesloten vakbonden mede, dat wekelijks een 18.000-tal tijdschriften aan de verschillende *Lager* werden toegezonden, t.w. 3.000 exemplaren van de weekbladen *Wij*, *Katholieke Illustratie*, *Hamer* (nationaal-socialistisch), *Wereld in Beeld*, *De Lach* en *De Prins*. Andere plannen waren nog in de maak.¹³³

De samenwerking tussen het *DAF* en het NVV, (sedert 1 mei 1942 omgezet in Nederlands Arbeidsfront, NAF) verliep intussen niet geheel naar wens. Een der oorzaken was, dat het NAF op vergaderingen of bij andere gelegenheden NSB-ers liet optreden; hiertegen en tegen het voeren van propaganda van de NSB onder de arbeiders verzette zich het *RSHA*. De arbeidsvrede zou 'erheblich' verstoord kunnen worden. Ook het *DAF* was hierover niet te spreken, evenmin over het feit dat enkele dezer Nederlandse nazis het 'gross-deutsche', annexionistische standpunt huldigden. Dit immers compromitteerde de 'gross-germanische' opvatting volgens welke er één ondeel-

¹²⁹ Knetsch aan het NVV, 27 jan. 1942. ¹³⁰ Nota betr. in Duitsland werkzame Nederlandse arbeiders van A. Vermeulen, 10 feb. 1942. Zie ook: Instructie betr. in Duitsland werkzame leden van de bij het NVV aangesloten organisaties van A. Vermeulen, 27 feb. 1942. (afg.: Instructie NVV, 27 feb. 1942).

¹³¹ Van Honk, 8 mrt. 1942. ¹³² Van Lier aan Verwey, 31 okt. 1941. ¹³³ Instructie NVV, 27 febr. 1942.

baar Rijk van Germanen moest worden gesticht en waarin dus voor het begrip inlijving (schijnbaar) geen plaats was. Op 22 augustus 1942 deelde het *RSHA* te Berlijn aan de *BdS* in Den Haag mede, dat het *DAF* voortaan alleen *Betreuer* zou benoemen, die door het *RSHA* op hun politieke overtuiging en op hun wereldbeschouwing waren getoetst.¹³⁴ Het *RSHA* was tenslotte in laatste instantie verantwoordelijk voor de politieke rust onder de arbeiders en daarbij konden nazi's die de inlijving van Nederland bij Duitsland openlijk onder de arbeiders propageerden niet – althans voorlopig niet – worden gebruikt.

Kerkbezoek en geestelijke verzorging

Vanwege het departement van Sociale Zaken werden verschillende pogingen in het werk gesteld tot toelating in Duitsland van enkele Nederlandse predikanten en geestelijken. Veel succes hadden Verwey en Knetsch daarbij niet. Ofschoon, voorzover ons bekend, nimmer een openlijke afwijzing werd ontvangen, werden toch dusdanige moeilijkheden in de weg gelegd dat praktisch geen van hen zich naar Duitsland kon begeven. Ook verzoeken van de confessionele vakverenigingen vonden geen gunstig onthaal. Ondanks de vele moeite die de kerken zelf hebben gedaan, de arbeiders door predikanten en geestelijken te doen vergezellen, volhardden de Duitsers in hun afwijzing. Wel slaagden enkele priesters en predikanten er in, clandestien te vertrekken en in Duitsland hun werk te doen. Na mei 1943 werden verschillende theologische studenten die in Duitsland tewerkgesteld waren, door de Hervormde Synode in de geestelijke verzorging ingeschakeld.¹³⁵

Ondanks deze verboden probeerde men van christelijke zijde toch met de arbeiders in Duitsland in contact te komen. Het Nederlands Bijbelgenootschap reikte b.v. in de loop van de tijd meer dan 50.000 bijbels en Nieuwe Testamenten uit. Aanvankelijk geschiedde dit bij de vertrekkende treinen, later, toen dit door de *Sicherheitspolizei* werd verboden, via de kerkeraden en de besturen van de plaatselijke afdelingen van het Bijbelgenootschap.¹³⁶

Ook van de zijde van de kerken werd ondanks alle tegenwerking gepoogd met de lidmaten in verbinding te komen en te blijven. De 'bearbeiding' was echter voornamelijk van schriftelijke aard. De adressen van de tewerkgestelde arbeiders waren afkomstig van de kerkeraden. Omstreeks juni 1943 waren ongeveer 12.000 adressen bekend. Behalve lectuur werden ook brieven verzonden waarin aangedrongen werd op het organiseren van leesdiensten en bijbelkringen of -verenigingen. Een deel van deze arbeid

¹³⁴ a Telexbericht van *SD-Hauptamt*, III B 5 aan *BdS*, Den Haag, 22 aug. 1942. b Vermerk van de *BdS*, III B, Den Haag, 25 nov. 1942. ¹³⁵ a Verhoor Knetsch, 31 okt. 1946. PRA-Amsterdam, p. 35. b Stokman, *Verzet bisschoppen*, p. 153 e.v. c Touw, *Verzet Hervormde Kerk*, dl. I, p. 470 e.v. ¹³⁶ F. Dresselhuis e.a., *Nederland in den vreemde. Over geestelijke verzorging van buitenlandse tewerkgestelden in oorlogstijd. (inzonderheid, zoals die werd verricht door het Ned. Comité 'Licht in 't Oosten')* (afg.: Dresselhuis), p. 67-68.

werd weer bemoeilijkt toen het verbod werd afgekondigd, gedrukte stukken, waaronder dus brochures en preken vielen, te verzenden.¹³⁷

Pastorale zorg ging o.m. van de Nederlands Hervormde Kerk uit. Van juni 1943 tot september 1944 steeg het aantal sociale werksters van 12 tot 75. Aanvankelijk was het werk gericht op hulp bij het voeren van de correspondentie met de in Duitsland tewerkgestelden, daar vele huisvrouwen, aldus onze inlichtingen, 'het daarvoor zelf soms te druk' hadden. Vooral in Amsterdam nam dit werk een grote vlucht. Zolang het mogelijk bleef, werden daar in 1944 iedere maand 2.300-2.500 'pastorale brieven' en ongeveer 200 'persoonlijke brieven' verstuurd. In totaal kwamen er maandelijks ongeveer 150 à 200 terug: 'unbekannt, entlassen, verstorben, abgereist'.¹³⁸

Melding moge hier nog worden gemaakt van de activiteiten van het Nederlands Comité 'Licht in het Oosten', dat ter 'Verbreiding van het Licht des Evangelies' omstreeks september 1942 met een orgaan verscheen, waarvan de vier binnenbladzijden tot titel hadden: 'Nederland in den Vreemde, behorende bij 'Uw Koninkrijk Kome', ..., ten behoeve van geestelijke verzorging van Nederlanders in den vreemde'. Aanvankelijk bedroeg de oplage voor het buitenland 1.300, een jaar later, dus omstreeks september 1943, 9.500. In maart 1944 mocht met toestemming van de Duitsers een interkerkelijk evangelisatieblad *De Kerkpost* (met een oplage van 30.000 exemplaren) naar de tewerkgestelden in Duitsland gestuurd worden.¹³⁹

De Rooms-Katholieken kregen, zo lezen wij in Stokman's boek *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*, vóór hun vertrek naar Duitsland een *Vademecum* mee, een klein kerkboek met o.m. raadgevingen; een 'biechtspiegel' in het Frans en Duits, verder een 'laatste wilsbeschikking' alsmede een brief bestemd voor de pastoor van de parochie waarheen zij vertrokken. In deze brief werd gevraagd, bijzondere zorg aan de betrokken arbeider te willen besteden. Het *Vademecum* werd begin mei 1943 in beslag genomen. Stokman maakt er melding van, dat van de 5.000 voorradige exemplaren slechts 23 in handen van de Duitsers kwamen.

Het verbod tot toelating van Nederlandse predikanten en geestelijken in Duitsland had tot gevolg dat meermalen door gelovige arbeiders zelf het initiatief tot het houden van kerkdiensten werd genomen. Een dergelijk initiatief kwam ook voort uit het feit, dat, zoals in Bremen het geval was, men zich 'slecht (kon) aanpassen aan de sfeer die in de Duitse kerk heerste'. 'Wij Hollandse jongens', aldus een tewerkgestelde arbeider, 'voelden een brok in onze kelen, als de *Pastor* bad voor de zege der Duitse wapens... Wij konden niet samen bidden voor wat ons bezig hield... Wij begrepen, hier moest iets gedaan worden, bij de pakken neerzitten was uit den boze'.¹⁴⁰ Uit deze mentaliteit kwamen verschillenden er toe, om in het *Lager* in 'een rustig hoekje' een bijbellezing te organiseren.¹⁴¹ Elders vond dit in een ziekenzaal plaats.¹⁴² In Berlijn waren verscheidene bijbelkringen door leden van de C.J.M.V. op touw gezet.¹⁴³ In Hamburg slaagde

¹³⁷ *Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde kerken in Nederland 1943-1945*, p. 438-439.

¹³⁸ Dresselhuis, p. 54-55. ¹³⁹ *a Ibid.*, p. 17-18. *b* Touw, *Verzet Hervormde Kerk*, dl. I, p. 477.

¹⁴⁰ Dresselhuis, p. 126. ¹⁴¹ *Ibid.*, p. 126. ¹⁴² *Ibid.*, p. 148. ¹⁴³ Hollandse arbeiders in Duitsland en hun kerkelijke verzorging. *In de waagschaal*, 5 jan. 1946. (afg.: *In de waagschaal*).

men er door bemiddeling van een *Pastor* van de Evangelische Kerk in, over een zaaltje met een orgel te beschikken. Begonnen met 20 man, breidde het aantal bezoekers door het vele propagandawerk zich al ras tot een kleine honderd uit.¹⁴⁴ Ook in Berlijn kreeg men steun van Duitsers, waardoor het mogelijk werd, dat daar elke zondag vijf kerkdiensten gehouden konden worden.¹⁴⁵

De Rooms-Katholieken konden zich tot de zielzorger Pater A. Vriens O.C.S.O. wenden. Deze was reeds vele jaren in Berlijn gevestigd, aldus lezen wij in *Van Honk* van 13 september 1942.

De belangstelling voor het kerkbezoek verdween stellig niet geheel en al. De eerste godsdienstoefening b.v. in 'de Nederlandse taal' in Berlijn op 20 september 1942 – Dr. H. Haack, predikant van de *Epiphaniienkirche* te Berlijn-Charlottenburg ging voor – werd een groot succes, al was het zo, dat 'op elke vijftig woorden Duits' één Nederlands woord gesproken werd.¹⁴⁶ Men verwachtte niet meer dan 25 Nederlanders er kwamen er ongeveer 600.¹⁴⁷ Niet alle godsdienstoefeningen verliepen zonder moeilijkheden. Zo werd eens toestemming gegeven voor een Katholieke godsdienstplechtigheid, maar de Duitsers buiten deze gelegenheid uit om er een propagandafilm van te maken.

Op het werk dat door de kerken voor de arbeiders werd gedaan, werd na de oorlog door een kandidaat in de theologie, J. Dansen, ernstige kritiek uitgebracht. Dansen ging in januari 1943 als illegaal geestelijk verzorger, maar voor de buitenwereld als metaal-hulparbeider, naar Duitsland, waar hij bij *Siemens-Halske* in Siemensstadt werk vond. Hij deed zijn werk, aldus H. C. Touw in *Het Verzet der Hervormde Kerk*, in opdracht van de Synode van die kerk. Naar de mening van Dansen was de bezetter 'het bangst' voor de christelijke propaganda en kon alleen 'de verkondiging van het evangelie ons volk de kracht... schenken en het geloof om staande te blijven'. 'De slag om ons volk' werd volgens hem dan ook niet in de eerste plaats in Nederland, maar in Duitsland gestreden, waar zovele arbeiders waren. Daarom is deze theologische kandidaat niet te spreken over die geestelijken die zich beriepen op het verbod om onder de 'jongens' te mogen 'arbeiden' en over hen die hun activiteiten beperkten tot het schrijven van brieven (gecyclostileerd en ondertekend) naar de arbeiders in Duitsland. Eerstgenoemden houdt hij voor, dat de illegale werkers ook niet voor verboden hebben halt gehouden; de andere predikanten, dat de arbeiders als volgt over hen spraken: 'Zeker, jullie hebben makkelijk praten. Je zit fijn bij vrouw en kinderen, jullie weet met je lichaam en je ziel wel raad. Elke dag je vrouw bij je, en hier, in Duitsland laat het Arbeidsfront bordelen bouwen naast de werkkampen, met eenheidsprijzen. Komt eens hierheen, in dezelfde omstandigheden en praat dan nog eens zo. Elke zondag kunt ge naar de kerk gaan en hoort daar het Evangelie. Hier? Hier preken ze over Stalingrad, de grote tegenslag voor het Duitse volk en te vergelijken met de doodstrijd van Christus in Gethsemané! Wat zegt Uw rondschrijfbrief in die situatie? Als de SS propaganda voert voor het Oostfront en elke zwakke broeder afzonderlijk bewerkt, wat helpt het hem dan als men zegt: we hebben dominé's in Holland. Hebt gij evenals

¹⁴⁴ Dresselhuis, p. 171. ¹⁴⁵ *In de waagschaal*. ¹⁴⁶ *Ibid*. ¹⁴⁷ Dresselhuis, p. 108.

Paulus, die het hulpgeroep uit Macedonië hoorde en *ging*, ook die noodkreten uit Duitsland gehoord en zijt gij gegaan?"

Met deze 'wrange bitterheid', zouden volgens Dansen, gelovige arbeiders over de Nederlandse predikanten die zich aan de grens door de Duitsers lieten terugsturen, gesproken hebben.

Wat de reële omvang van de door de gelovige arbeiders genomen initiatieven geweest is, valt bij benadering niet aan te geven; evenmin de invloed van hun handelen op niet-gelovige arbeiders. Gewone kameraadschappelijke en politieke solidariteit zal enkele van de laatstgenoemden bewogen hebben, op wacht te gaan staan toen, na een verbod om in het Nederlands te preken, Dansen in de bossen buiten Berlijn 'hagepreken' hield. We mogen dit misschien wel afleiden uit zijn opmerking: 'Met praten en preken kun je in zo'n omgeving' (hij bedoelt hier de omstandigheden waaronder allen leefden) 'bij velen niets bereiken. Des te meer, als je eenvoudig afstand doet van al hetgeen in Holland inhaerent dreigde te worden aan de 'stand' der Christenen'.¹⁴⁸ Dansen werd in september 1943 gearresteerd en naar het concentratiekamp Oranienburg vervoerd.¹⁴⁹ Zoals gezegd keerde hij na de oorlog naar ons land terug.

Ontspanning

Mensen, die zestig of meer uren per week werken, willen 's avonds, na gegeten te hebben, meestal in de eerste plaats rust en slaap. Niettemin zullen er toch arbeiders behoefte aan ontspanning hebben gehad, maar het kan weinig verwondering wekken dat van hun zijde onder die omstandigheden weinig initiatief tot het organiseren van ontspanning werd getoond. Wij mogen hierbij niet het feit buiten beschouwing laten dat politiek-bewuste, anti-Duitse arbeiders er weinig voor zullen hebben gevoeld, door middel van het georganiseerde vermaak steun te verlenen aan de pogingen van de nazis en hun handlangers om de arbeiders rustig te houden en hun onlustgevoelens af te reageren. Een enkele keer blijken deze laatste bedoelingen ook wel uit *Van Honk*. 'En terwijl gij deze gezelschapsspelen speelt', aldus dit blad van 6 december 1942, 'dwalen Uw gedachten onwillekeurig naar Uw huisgezin in Nederland af. Eerst zult ge dan misschien een beetje mijmeren. Gij krijgt dan een gevoel van heimwee. Maar dat duurt slechts kort. Het is dadelijk weg(!). Dan vindt gij het juist een prettig gevoel. Gij leeft met Uw gezin in Nederland weer mee. De grotere gemeenschapsgeest in het kamp bevordert zo ook de gemeenschapsgeest in Uw gezin, ook al zit vader op een afstand van honderden kilometers van haar en hen die hem dierbaar zijn, verwijderd'.

En in *Van Honk* van 19 februari 1944 lezen wij: 'Wanneer een landgenoot in Duitsland naar een ontspanningsavond gaat, moet hij daverend kunnen lachen en goede volksliederen bulderen. Dat ontspant zijn geest en ontlast zijn gemoed. 'De Cinderella's' begrepen dit en speelden 'Waar de blanke top der duinen', 'In 't stille dal' en 'Ik hou van Holland' zo overtuigend en meeslepend dat niemand zijn mond kon houden.'

¹⁴⁸ *In de waagschaal*. ¹⁴⁹ Touw, *Verzet Hervormde Kerk*, dl. I, p. 475.

Bijeenkomsten als deze vonden lang niet in alle belangrijke industriecentra van Duitsland plaats; wel trachtte *Kraft durch Freude* hier en daar in de *Lager* wat afleiding te brengen, maar daar er vele kampen waren en men slechts over een beperkt aantal artisten beschikte, bleven er vele avonden in de maand over, dat de kampbewoners, aldus *Van Honk* van 15 januari 1943, 'op vermaakgebied 'droog liggen'. In bijna alle *Lager* – 'we hebben het al eens meer betoogd', zo schreef *Van Honk* van 16 april 1943 – worstelde men 'met het probleem van de vrije tijd'. Men wist 'gewoon niet, hoe de vrije uren door te komen'.

De meeste ontspanning werd door Nederlanders zelf georganiseerd; er was wat amateurtoneel en er werden wel jazz-bands gevormd. Volgens de schaarse berichten die ons ten dienste staan, werd dit ook wel gewaardeerd, want, zoals reeds opgemerkt, de behoefte aan ontspanning bleef bestaan. Natuurlijk werd er druk kaart gespeeld. Maar meestal ontbrak het materiaal voor andere spelen. Zo was er gebrek aan dam-, schaak- of dominospelen. *Van Honk* wist echter raad. Maak ze zelf, aldus het blad: '...is het dan zo moeilijk...'? Kon een schaakbord b.v. niet op een tafel geschilderd worden? 'We nemen aan, dat de kampeider hier geen bezwaar tegen zal hebben. Als het maar netjes gebeurt', zo waarschuwde deze krant.¹⁵⁰ Vooral het maken van een dominospel werd als 'een verbazend aardige knutselarbeid' aanbevolen. 'Zwarte Piet-kaarten' waren ook 'aardig' om te maken. 'Gij maakt het spel natuurlijk actueel: een Nederlandse werker met een Nederlandse jonge dochter; een Vlaams tweetal; een Deens enz. Alle nationaliteiten, althans die van Europa (!) kunnen vertegenwoordigd zijn. En als 'zwarten Piet' stellen wij voor: Stalin met de een of andere Bolsjewistische schone. Zo wordt het een politiek Zwarte-Piet-spel en gij zult er pret mee hebben.'¹⁵¹

Met dergelijke kinderachtige en politiek-onbenullige spelletjes trachtte men de arbeiders een zoethoudertje te geven.

Niet alleen aan deze spelen was een groot tekort. In een Berlijns kamp b.v., waar een cabarettroepje was opgericht, bestond het toneel uit aangeschoven kintinetafels, het doek uit aan elkaar gespelde dekens, het slagwerk van de jazz-band werd gevormd door een stoel en een leeg spinazieblok dat met geel papier was beplakt. Niettemin schijnt het publiek zich te hebben geamuseerd, misschien niet het minst om de meestal door de zangers zelf gemaakte levensliedjes, die steken onder water op de kampeider, het bedrijf en de arbeiders zelf inhielden.¹⁵² Overigens, er heerste ook een groot tekort aan voetballen. Een Nederlander die hieromtrent inlichtingen vroeg bij *Van Honk*, werd naar het *DAF* verwezen en kreeg de wens mee: 'Veel succes en veel goals'.¹⁵³ Het in Duitsland verspreide illegale blad *Het Vaderland*, reageerde op deze voetballerij met de woorden: 'En dan proberen ze ons te lijmen... De slaven mogen tegen elkaar voetballen in één van hun stadions 'grootmoedig afgestaan!!!'¹⁵⁴

De redactie van *Van Honk* had er slag van, voor alle tekorten een verklaring te geven en verder de arbeiders met lichte ironie of een kwinkslag af te schepen. Een arbeider

¹⁵⁰ *Van Honk*, 6 dec. 1942. ¹⁵¹ *Ibid.* ¹⁵² *Ibid.*, 11 jan. 1943. ¹⁵³ *Ibid.* ¹⁵⁴ *Het Vaderland*, blad voor Nederlandse arbeiders in Duitsland, dec. 1943.

die b.v. graag kruiswoordpuzzles wilde hebben, kreeg het advies, eens zelf puzzles te gaan maken. 'Een waarlijk oude rot als U in 't vak zal 't toch niet moeilijk vallen zelf wat te fabriceren. Als uw vrienden 't zelfde doen, kunt u puzzles uitwisselen.'¹⁵⁵

Natuurlijk konden de arbeiders zich, zij het binnen bepaalde uren, buiten het kamp begeven. Maar dan rezen soms moeilijkheden van andere aard. De stadscentra waren vaak nogal ver van de kampen verwijderd. Vele gemakkelikheden – we schrijven thans februari 1944 – sloten bovendien om 7 uur 's avonds. Wat er terecht kwam van het voornemen van het *DAF*, begin februari 1944, om 'eigen café's voor werkers in Duitsland' te openen, is ons niet bekend. Een der motieven voor de opening was echter tegen de buitenlandse arbeiders gericht. De voor hen in te richten café's zouden er immers toe bijdragen, 'andere café's te ontlasten', zodat meer voor Duitse bezoekers vrijkwamen. De café's voor de buitenlandse arbeiders zouden door bijzondere uithangborden gemakkelijk te herkennen zijn. In dit verband zij er op gewezen, dat *Ausländer* niet altijd geziene gasten waren. Een student schreef hierover o.m.: 'Wanneer een *Ausländer* in een gelegenheid kwam, waar het druk was, werd hij er óf gewoon uit verwijderd, óf zo slecht bediend dat hij zelf al wegging'.¹⁵⁷ Het zou ons overigens niet verwonderen, indien een eventuele opening van deze café's ook door politieke motieven zou zijn geïnspireerd, maar uit het *Nationale Dagblad* van 15 februari 1944, waaraan wij deze gegevens ontlene, blijkt zulks niet.

PROPAGANDA EN WERVING

Al werden de Nederlandse arbeiders soms rijkelijk bedacht met nationaal-socialistisch propagandamateriaal en al werden ook door Nederlandse nationaal-socialisten in de kampen 'spreekbeurten vervuld'¹⁵⁸ – in het algemeen leverde dit alles weinig positieve resultaten voor de Duitsers op, althans voorzover dit uit het ons beschikbare materiaal blijkt.

'Rechtstreekse' propaganda van de NSB was in de kampen verboden.¹⁵⁹ Het was de betrokken Duitse autoriteiten wel bekend, dat de 'Moessert'-beweging verre van gezien was en dat ook de Nederlandse arbeiders daar niets van moesten hebben. '*Die Situation ist im Reich*', aldus een rapport van de *BdS* uit november 1942 '*in Bezug auf die Einstellung des niederländischen Arbeiters zur NSB genau dieselbe wie hier in den Niederlanden. Auch im Reich besteht im Augenblick noch die grösste Schwierigkeit der NAF darin, dass man immer wieder NSB-er in Versammlungen und bei den anderen Anlässen herausstellen muss. Der niederländische Arbeiter aber lehnt diese herausgestellten NSB-er fanatisch ab und will mit ihnen nichts zu tun haben.*'¹⁶⁰

¹⁵⁵ *Van Honk*, 14 mei 1943. ¹⁵⁶ Verslag van een Delfts student werkzaam bij Borsig in Berlijn. feb. 1944. ¹⁵⁷ 'Mijn tocht naar Duitsland en terug'. Verslag van een student. ¹⁵⁸ Proc. Verbaal van verhoor van G. Meelker, 30 juni 1949. ¹⁵⁹ De Gemachtigde van de Leider in Duitsland aan de Secr. Gen. v.h. Dep. v. Volksvoorlichting en Kunsten, 9 mrt. 1943. ¹⁶⁰ *Vermerk* van de *BdS*, III B, 25 nov. 1942.

Vandaar het verbod, propaganda onder de arbeiders te maken. Het *DAF* interesseerde in de eerste plaats, dat de arbeiders hun werk zo goed mogelijk deden, dat zoveel mogelijk uit hen 'herausgeholt' werd, zonder dat orde en rust in gevaar werden gebracht. 'Die uns gleichzeitig durch den starken Ausländereinsatz im Reich gebotene einmalige und verlockende Gelegenheit' – aldus een voor alle buitenlandse propagandisten geldend voorschrift uit september 1943 – 'breite ausländische Massen propagandistisch zu erfassen und politisch zu beeinflussen, muss demgegenüber an die zweite Stelle treten. Alle Propaganda und politische Erziehung nutzt nichts, wenn der Sieg verloren geht.'¹⁶¹

Wat betreft de werving van in Duitsland werkende Nederlandse arbeiders voor militaire en para-militaire organisaties – deze schijnt tot ongeveer maart-april 1943 slechts van geringe omvang te zijn geweest; ook de vrijwillige aanmelding werd bewust afgeremd. Nederlanders die zich in die periode vrijwillig wilden melden voor het *NSKK*, de Nederlandse Oostcompagnie, de *OT* of de *Waffen-SS* en om informatie bij *Van Honk* aanklopten, kregen meestal ten antwoord, dat ontslag om een andere 'betrekking' te aanvaarden niet zo gemakkelijk gegeven werd.¹⁶² De Duitsers wilden niet de indruk wekken – althans omstreeks 1940 en 1941 – dat de *Arbeitseinsatz* het ronselen van leden voor nationaal-socialistische organisaties camoufleerde.¹⁶³ Maar afgezien hiervan: de *Arbeitseinsatzbehörden* hadden al spoedig de grootste moeite om de fabrieken van de nodige arbeiders te voorzien.

Dit alles sloot niet uit, dat Nederlandse arbeiders in Duitsland voor het verrichten van bepaalde werkzaamheden onder militair commando werden geplaatst en zelfs in militaire uniformen gestoken. Dit geschiedde op grote schaal in de herfst van 1942. Op verzoek van het *Oberkommando des Heeres* had Sauckel enkele duizenden Nederlandse arbeiders beschikbaar gesteld voor door het Duitse leger gevormde *Baubataillone L.* (*L* betekende zeer waarschijnlijk *Luftkriegsschäden*); hun taak bestond in de 'Beseitigung von Fliegerschäden im Reich': het opruimen van puin na de bombardementen. Alle arbeiders moesten voor 'bepaalde duur' dienstverplicht worden.¹⁶⁴ Ruim 3000 arbeiders werden via de arbeidsbureaus opgeroepen en op transport gesteld naar de *Truppenübungsplatz Wahn* bij Keulen.¹⁶⁵ Al spoedig kwamen bij de arbeidsbureaus alarmerende berichten van de arbeiders of hun vrouwen binnen – zelfs bij het *NAF* en wel vanuit het gehele land.¹⁶⁶ Hier volgt het relaas van een timmerman die dienstverplicht werd en op 17 september 1942 naar Wahn werd uitgezonden; het is een citaat uit zijn brief van 20 oktober 1942 aan de directeur van het arbeidsbureau Rotterdam.

'Na een maand in Wahn te zijn geweest, ben ik aldaar wegens bronchitis en hartzwakte naar Holland teruggezonden. Nu wens ik U, Heer Directeur, van mijn, en dus tevens van de 2000 Nederlanders in Wahn,¹⁶⁷ ervaringen aldaar op de hoogte te stellen.

1. Reeds in de eerste week, dat we daar waren, werden onze *passen* afgenomen onder het voorwendsel, dat de *Deutsche Polizei* deze 1 dag moest hebben voor registratie. Het

¹⁶¹ *Verfügungen*, dl. IV. 1. Teil. ¹⁶² Zie o.m.: *Van Honk*, 12 feb. 1943 en 7 mei 1943. ¹⁶³ Zie o.m. p. 78. ¹⁶⁴ *HSV* aan *Leiter der Ausstellen*, 10 sep. 1942. ¹⁶⁵ Knetsch aan *NAF*, 6 nov. 1942. ¹⁶⁶ *NAF* aan *RAB*, 14 nov. 1942. ¹⁶⁷ Volgens Knetsch waren 3000 arbeiders in Wahn. Zie Knetsch aan *NAF*, 6 nov. 1942.

paspoort kwam echter *niet* meer in mijn bezit, tot op de dag, dat ik naar Holland werd teruggezonden (15 Oct. 1942).

2. In Wahn was voor ons *geen* werk. Onze dagtaak bestond uit aardappelen schillen en kool snijden. We waren ondergebracht in een groot barakkenkamp, waaromheen prikkeldraad, schildwachten en uitkijktorens (concentratiekamp). Naast ons kamp bevonden zich de militaire kazernes.

3. In de tweede week, dat we daar waren, arriveerden er ruim 2000 bruine soldaten-uniformen, welke voor *ons* bestemd waren. Deze uniformen waren afkomstig van gesneuvelde soldaten, hetwelk werd bewezen door het bloed (bloedvlekken) binnen in de kleding. De groene kleur der uniformen was thans door verven *bruin* geworden.

4. Nadat er 2000 Hollanders in Wahn waren aangekomen, werden de uniformen verdeeld en aangepast. Van dat tijdstip af werden we als militairen beschouwd en behandeld. 's Morgens om 6 uur op, 8 uur appèl en dan in bataillons en compagnieën ingedeeld. Men leerde ons marcheren, salueren, in de houding staan enz. In één woord 'we waren *Militair* geworden'. *Met* veldmuts moesten we gewoon salueren, zonder muts de bekende groet met de rechterarm schuin omhoog!

5. Ondergetekende is met nog enkele Hollanders naar de Duitse Commandant gegaan, om inlichtingen betreffende dat '*Organisation L*'. Deze verklaarde ons dat '*L*' niets anders betekende dan '*Luftwaffe*'. Nu wisten we waar we aan toe waren. Een winkelier in Porz verklaarde ons reeds vóór we nog iets van werk en uniforms hadden vernomen: 'Jullie gaan allemaal naar de Oekraïne, voor hulpdiensten achter het front'. Dit geloofden we niet, tot op den dag, dat we de uniformen kregen en als militairen werden afgericht. Bijgesloten vindt U het firmastempel van deze zegsman.

6. In de 4 weken, dat ik daar was, is géén van de 4 pakketten welke vanuit Rotterdam zijn opgezonden naar Wahn, in mijn bezit gekomen. Slechts enkele personen ontvingen een pakket, hetwelk echter was opengescheurd en nog slechts bedorven levensmiddelen bevatte. Voor elk pakket moest 50 *Pf* worden betaald voor de 'Compagnie-Kas'.

7. Volgens het contract (aanwervingsbevestiging) bedroeg het loon 0,86 *RM* per uur. We *ontvingen* echter slechts 1.50 *RM per dag* als zakgeld. Het loon zou zowel voor gehuwden als voor ongehuwden naar Holland worden overgemaakt. Na informatie op het arbeidsbureau Middellandstraat blijkt daar echter *niets* bekend te zijn over lonen van 'tewerkgestelden' in Wahn!

8. De *voeding* (volgens contract '*volle kost*') bestond uit 1400 gram kuch per persoon *per week*, dat was: 4 sneedjes van nog *géén* cm dik *per man per dag*. 's Middags kregen we 3/4 liter kool-soep, dat echter meer water dan kool bevatte! 's Zondags bestond het middageten uit 2 à 3 aardappelen en een klein schepje rode kool en een klein stukje vlees of gehakt! Het is dan ook *niets* teveel gezegd, wanneer ik verklaar, dat we in Wahn *honger* leden.

Ondergetekende is de *eerste* Rotterdammer, die tot op heden uit Wahn is teruggekeerd. Ik ben blij U, Heer Directeur, van bovengenoemde feiten in kennis te kunnen stellen, hopende dat spoedig maatregelen getroffen kunnen worden om die ruim 2000 Hollanders aldaar te helpen en althans hun positie kan worden verbeterd.

Op 15 October '42 zouden deze eerste 2000 uit Wahn vertrekken, uitgerust met veldkeukens enz. met *onbekende bestemming*.

Bovenstaande verklaringen kunnen door mij desnoods onder *eede* worden bevestigd.

Hopende hiermede *iets* in het belang van mijn landgenoten in Wahn te hebben gedaan, verblijf ik inmiddels met de meeste Hoogachting,' enz.

Na binnenkomst van dit schrijven op het Rijksarbeidsbureau, deelde Knetsch de *HSV* op 31 oktober mede, dat de in Wahn heersende toestanden 'niet gebaseerd (konden) zijn op de in de opdracht vermelde voorwaarden.' Verandering trad echter niet in en op 9 december schreef hij aan de *HSV*, dat in vele Nederlandse gezinnen der bij Wahn geplaatste arbeiders 'nood en onrust' heerste. Een door het NAF ingesteld onderzoek werd 'ten zeerste belemmerd' door het feit, dat de *Betreuung* van de arbeiders geheel door de *Wehrmacht* geschiedde en ook het *DAF* in deze kwestie 'geheel machteloos' stond. 'De *Organisatie L* wordt namelijk als een volledig militaire organisatie beschouwd', aldus het NAF aan het Rijksarbeidsbureau op 6 februari 1943. Krap veertien dagen later schreef Knetsch aan de *HSV* dat 'de moeilijkheden' nog steeds voortduurden en dat 'door het nu heersende officiële stilzwijgen de in de gezinnen van de arbeiders gewekte onrust niet afneemt'.¹⁶⁸ Negen dagen daarna antwoordde de *HSV*, dat uit een rapport van de *NSDAP* en een mededeling van de *Standortlohnstelle* in Münster gebleken was, dat 'de bekende moeilijkheden... langzamerhand uit de weg' geruimd werden.¹⁶⁹ Uit de correspondentie blijkt niet, wanneer deze moeilijkheden – en dat gold in het bijzonder de loonovermaking – ook werkelijk verdwenen waren.

Intussen was door hoge *SS*-functionarissen toch op Sauckel druk uitgeoefend, hun de gelegenheid te geven onder de buitenlandse 'germaanse' arbeiders een grootscheepse werving voor de *Waffen-SS* te beginnen. Na aanvankelijke weigering gaf Sauckel eind april 1943 toestemming om vijf à zesduizend van die arbeiders aan te werven. Sedert die tijd werd in *Van Honk* de voorlichting hierover minder gereserveerd. B. van O. die in Berlijn werkte en informeerde of hij ontslag kon krijgen om zich bij het *Wachbataillon* in Nederland te kunnen melden¹⁷⁰ kreeg een negatief antwoord, doch met de toevoeging: 'Wel bestaat de mogelijkheid voor arbeiders hier te lande om toe te treden voor de *Waffen-SS*.'¹⁷¹

Wat de wervingsactie met name voor de *Waffen-SS* onder de in Duitsland tewerkgestelde arbeiders heeft opgeleverd, is ons niet bekend. Wel kennen wij de resultaten van het recruteringsbureau van de *Waffen-SS*, dat Wenen en omgeving tot jachtgebied had. De Nederlandse arbeiders stonden bij dit bureau in slecht aanzien. Reeds bij het begin van de actie in juni '43 verwachtte het niet, dat in afzienbare tijd een behoorlijk succes geboekt zou worden '*da gerade die Niederländer, die das grösste Kontingent hier in Wien, Niederdonau und Oberdonau stellen, vollkommen kontra eingestellt sind*', aldus een rapport van dit bureau van 17 juli 1943. De laatste bewering vindt zijn bevestiging in onderstaand overzicht.

¹⁶⁸ 18 feb. 1943. ¹⁶⁹ 27 feb. 1943. ¹⁷⁰ Dit bataljon was een onderdeel van de *Waffen-SS*; hem was o.m. de buitenbewaking opgedragen van de concentratiekampen Amersfoort en Vught. ¹⁷¹ *Van Honk*, 28 mei 1943.

*Werving van buitenlandse arbeiders voor de Waffen-SS (Wenen en omgeving),
juli 1943-maart 1944.*

Stand per:	Fransen	Vlamingen	Walen	Denen	Nederlanders
17 juli 1941	5	—	3	28	6
14 september 1943	69	15	22	31	9
30 december 1943	322	29	29	33	21
27 maart 1944	470	36	33	33	22

Aanwijzingen – althans betrouwbare – dat arbeiders gedwongen werden een contract met de *Waffen-SS* te tekenen, zijn uitermate gering in aantal. Dat de nodige 'drang' uitgeoefend werd, staat intussen wel vast. Het hoofd van het *SS-Hauptamt* – onder dit bureau ressorteerde o.m. de recruitering – schreef op 10 oktober 1943 aan Himmler, dat in de arbeidskampen 'etwas gewaltsam' geworven werd. Wat hij hiermede precies bedoelde, weten wij niet. Als voorbeeld hoe zulk een dwang misschien uitgeoefend werd, mogen wij, mede als curiositeit, volgende passage aanhalen uit een brief van 22 augustus 1943 van een NSB-er uit Geldern aan een partijgenoot, die organisatie-inspecteur in Emmerik was. 'Een heel aantal Nederlanders, vooral NSB-kameraden, hebben een tijd geleden hier te Geldern (en zo moet het ook op andere plaatsen zijn geweest) door de politie bericht ontvangen, op het politiebureau te verschijnen. Daar hebben zij dan een voordracht gekregen die daarop uitliep, zich vrijwillig voor de SS of het Legioen te melden. Verschillende (hier te Geldern 3, daaronder een niet-lid) hebben ondertekend, zijn intussen al voor de keuring geweest en zullen wel binnen vier weken inberoeppen worden.

Daar kunnen wij niets tegen hebben, het staat de Duitse instanties vrij, te proberen, zo veel vrijwilligers mogelijk te werven. Maar nu komt het beter. Deze week hebben weer verschillende Nederlanders in het keuringslokaal moeten komen, een deel daarvan is naar een aansprake door een functionaris van de SS (Duitse SS) er uit gepikt en hun medegedeeld dat zij dienst moesten nemen in de Germaanse SS. en dat zij a.s. Woensdag in Düsseldorf op de Graf Reicke Strasse (ik weet niet precies, of deze naam zoo juist is) de uniform moesten in ontvangst nemen.'

Dat men zich niet behoefde te laten intimideren door de ronselaars voor de *Waffen-SS* blijkt wel uit een verslag van een Nederlandse *Betreuer*, die aan het Rijksarbeidsbureau de volgende merkwaardige mededeling deed. Wij citeren: De 'Nederlandse melkers en landarbeiders welke gedwongen worden, een vrijwillige aanmelding bij de *Waffen-SS* te ondertekenen, (kunnen) zich tot de *Dienststelle* van de *Waffen-SS* in Düsseldorf richten, wanneer zij een oproepingsbevel ontvangen hebben en niet willen gaan. Die leden worden dan vrijgesteld.'¹⁷² Hoe die dwang werd uitgeoefend, werd niet vermeld.

¹⁷² Rapp. van W. van L., 29 mei 1943.

DE BOMBARDEMENTEN

Naarmate de oorlog voortschreed en de geallieerde eskaders regelmatig boven Duitsland verschenen, werden ook de buitenlandse arbeiders in toenemende mate met de oorlogvoering uit de lucht geconfronteerd. Er kan nauwelijks twijfel aan bestaan, dat zij met onverholen genoegen zagen hoe Duitsland systematisch in puin werd gegooid. De vreugde over een geslaagd bombardement in Berlijn uitte een Nederlander in november 1943 eens als volgt: 'Geen stroom: geen productie. Geen productie: geen geweren. Geen geweren: geen oorlog. Juicht slaven, juicht! De *S.Bahn* loopt ook niet. Hoera, hoera. Ga maar weer naar bed. Welterusten. Het leven wordt haast mooi op zo'n moment. 10 uur hedenmorgen. 't Is een mooi prijsje geweest. *Stettiner Bahnhof* geheel in de prak. Veel doden. Van *Stettiner Bahnhof* tot Schönholz aan weerszijden van de *S-Bahn*. Fabriek werkt heden niet meer (enz.) Zo, de hele dag door de stad gedwaald.'¹⁷³

Dergelijke welgemeende ontboezemingen, opgeschreven na het bombardement en in een goedgehumte stemming dienen uiteraard onderscheiden te worden van de situatie waarin de betrokkene zich bevond als het hoge gezoem der geallieerde vliegtuigen aankondigde dat binnen enkele minuten kon worden verwacht. Als voor de Duitse radio werd omgeroepen: '*Grössere Angriffswellen stossen aus dem niederländischen Küstenraum vor*',¹⁷⁴ zullen in menig Nederlands gezin angst en vrees zijn geweest voor het lot van de tewerkgestelden; maar hoevelen zullen bij het overtrekken der vliegtuigen niet uitsluitend aan de vernietiging van het nazi-Rijk en de komende bevrijding hebben gedacht? In Duitsland daarentegen verkeerde de Nederlandse arbeider op dat moment in dezelfde noodsituatie als de Duitse arbeiders, vrouwen en kinderen. Hij werd evenzeer opgevreten door angst voor wat komen zou. Ook de zo juist geciteerde schrijver zat 'mooi in de piepzak...'¹⁷⁵ En een ander schreef: 'Wij zaten 'm erg te knijpen... Bij dat derde bombardement waarbij ik dus in de machinebunker zat, was ik heel erg bang. Het was zoiets verschrikkelijks. Ik was volkomen apathisch. De derde golf was als een orkaan. Je voelde dat er voltreffers boven kwamen; één viel er vlak voor. De deur is naar binnen geslagen met een hele hoop stenen. Daarbij is R.Z. omgekomen. Wij hebben hem op een brancard buiten gebracht. Die derde golf duurde erg lang. Ik heb hardop op de grond liggen bidden.'¹⁷⁶

Hier volgt het relaas van een jonge Nederlander, toentertijd ongeveer 24 jaar, die bij *Krupp* werkte en daar een bombardement meemaakte:

'Onder de houten barakken waren kelders, de vloer van de barak was tevens plafond van de kelder, het beton was tussen de 30 en 40 cm. dik. In het beton waren luchtgaten gemaakt, die dus uitliepen in de barak. Toen het bombardement begon, schuilden wij in deze kelder. Als er een bom in de nabijheid viel, kon men het plafond zien golven. Op een gegeven moment werden er brandbommen gegooid, de houten barak boven de

¹⁷³ Brief van een onbekende Delftse student, 22 nov. 1943. (afg.: Brief van 22 nov. 1943). ¹⁷⁴ *Van Honk*, 4 mrt. 1944. ¹⁷⁵ Brief van 22 nov. 1943. ¹⁷⁶ Verklaring van F. A. T. v. d. B., 2 feb. 1948.

kelder vatte vlam en de verstikkende rook drong door de luchtgaten de kelder binnen. Wij trachtten de kelder uit te komen. Het bleek echter, dat de deuren ontzet waren. Met vereende krachten wisten wij eindelijk de deur open te breken en wij stormden naar buiten. In de gang naast ons zaten Franse en Russische vrouwen, ook hun kelder was vol rook, maar zij waren niet in staat de deur te forceren. Het gegil van deze vrouwen klinkt mij nu nog in de oren. Van buiten af wisten wij ze te bevrijden. Een andere kelder, waar ik gewoonlijk schuilde, had bij deze gelegenheid een voltreffer gehad en de Italianen, die hier verbleven, zijn allen gestorven. De volgende morgen zag ik hun zwaar verminkte lijken liggen. De schuilkeldergelegenheden, op een enkele uitzondering na, waren zeer onvoldoende. ...In de nabijheid van een kamp was een prima schuilkelder, ongeveer een kwartier van het kamp verwijderd. Het was ons, buitenlandse arbeiders, verboden in deze schuilkelder dekking te zoeken.¹⁷⁷

Over de luchtbescherming wordt door de Nederlanders zeer verschillend geoordeeld. Er waren schuilkelders waarin zij zich wel veilig voelden – o.m. in bunkers, betonnen kolossen van soms enkele verdiepingen hoog – maar ook was men wel aangewezen op een onderkomen, dat opgebouwd uit spoorwegdwarsliggers, zich ongeveer 1 meter boven en onder de grond bevond en verder bedekt was met een laag zand van maar 60 cm.¹⁷⁸ Volslagen onvoldoende waren de smalle door balken versterkte loopgraven, die slechts bescherming boden tegen de scherfwerking.¹⁷⁹ De Duitsers spraken van *Splittergräben*, de Nederlanders van 'splintergraf'.¹⁸⁰ Daar klonken het gerommel van ineenstortende huizen, de zware explosies en het heftige gebulder van het afweergeschut ook van veel dichterbij. Men moest de mond openhouden, zo schreef iemand, 'want de druk op de trommelvliezen was soms zo groot, dat de oren er pijn van deden'.¹⁸¹ En dan waren er de onoordeelkundig gebouwde kelders.¹⁸² Dergelijke slechte of onvolwaardige schuilplaatsen bevonden zich ook in steden als Berlijn. Dit blijkt o.m. uit de rapporten van een aantal studenten die in Berlijn waren tewerkgesteld. Een van hen schreef dat zij 'in een slechte kelder' zaten,¹⁸³ en een ander: 'Een goede schuilkelder was er niet...'.¹⁸⁴

Buitenlandse arbeiders konden verplicht worden *Luftschutzdienst* (luchtbeschermingsdiensten) te verrichten.¹⁸⁵ Een Nederlander, ingedeeld bij een dergelijke ploeg, maakt er op 28 november 1943 melding van, dat 'voor het perfecte gedrag' gedurende vier weken 50 gram vlees extra en bij de komende uitreiking dertig sigaretten extra zouden worden verstrekt.¹⁸⁶ Dergelijke extra beloningen kwamen wel meer voor. Dankbaar was de bevolking die Nederlanders die in een voorstad van Berlijn 's nachts hielpen met het redden van beddegoed en levensmiddelen uit brandende huizen; van een oogarts werd het hele instrumentarium geborgen. Toen na een poos het gebombar-

¹⁷⁷ Verklaring van C.S., 14 okt. 1947. ¹⁷⁸ Rapport van een Delfts student werkzaam bij Borsig-Berlijn, feb. 1944. ¹⁷⁹ Uittreksel uit het dagboek van J.J.P.V. Berlijn, 30 mrt. 1944. (afg.: Dagb. J.J.P.V.).
¹⁸⁰ Brief van 22 nov. 1943. ¹⁸¹ *Ibid.* ¹⁸² Verslag van een onbekende student. Geen datum. Het verslag is tijdens de oorlog gemaakt. Arch. Delftse studenten. (afg.: Versl. onb. student). ¹⁸³ Dagb. J.J.P.V. ¹⁸⁴ Versl. onb. student. ¹⁸⁵ *Van Honk*, 22 nov. 1942. ¹⁸⁶ Brief van een onbekende student, 28 nov. 1943.

deerde restaurant heropend werd, konden de Nederlanders er zonder bonnen terecht en eten 'aan een bepaald tafeltje',¹⁸⁷ aldus de mededeling van een student uit Delft. Maar er waren ook studenten, die bij het puinruimen 'met veel plezier en enthousiasme' nog licht- of onbeschadigde voorwerpen 'verder' behandelden.¹⁸⁸

Ongetwijfeld is er hulp verleend – het was een min of meer door de omstandigheden opgedrongen soort wederzijds dienstbetoon, waarbij alle partijen meestal het grootste belang hadden. De bewering van *Van Honk* van 19 februari 1944: 'Hollanders in gebombardeerde gebieden; bij het gevaarlijkste werk haantje de voorste', is echter de bekende nationaal-socialistische snorkende opschepperij. Wat te denken b.v. van een bericht dat één Nederlandse arbeider tijdens een luchtaanval met brand- en brisantbommen op een stilstaande trein vierhonderd gewonden er uit haalde?

Hoeveel Nederlanders door de bombardementen in Duitsland om het leven kwamen of voor altijd verminkt werden, weten wij niet. Volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 22 februari 1944 gingen er 'de wildste geruchten' over de grote aantallen Nederlanders die door de bombardementen het leven hadden verloren. Maar van Duitse zijde sprak men dit tegen, aldus het blad. In Essen zouden er bijvoorbeeld 'niet meer dan vijf-en-twintig' zijn omgekomen. Op welk bombardement dit aantal betrekking heeft, blijkt uit het betreffende artikel echter niet. Naamlijsten van omgekomen Nederlandse arbeiders zijn trouwens zeer zeldzaam.

Wij tasten ook volkomen in het duister omtrent de aantallen arbeiders die na de bombardementen naar Nederland vluchtten en niet meer terugkeerden. In de schaarse correspondentie die hierover is bewaard gebleven, zijn slechts zelden nauwkeurige opgaven vermeld. Ook het grotendeels intact gebleven archief van de *Deutsche Dienstpost* in Nederland bevat weinig kwantitatieve gegevens. Met betrekking tot de bombardementen en de gevolgen hiervan bevat het wel menige bijzonderheid – reden waarom wij hier aan dit archief nog enkele gegevens zullen ontleen –; samenvattende cijfers die ons een inzicht omtrent het verloop en de omvang van de vlucht van PTT-ambtenaren kunnen geven, zijn er niet. Meestal is er sprake van 'velen', of van 'een groot aantal', zoals b.v. in de brief van 28 september 1943 van de president van de *Reichspostdirektion* Düsseldorf aan de leider van de *Deutsche Dienstpost Niederlande*, Arnhem. Hierin schreef eerstgenoemde: '*Von den nach den letzten feindlichen Angriffen auf mehrere grössere Städte des hiesigen Bezirks seit Juni d.J. eigenmächtig in ihre Heimat zurückgereisten Holländern bleibt heute noch eine grosse Anzahl ohne Grund oder unter den wichtigsten Vorwänden ihren hiesigen Arbeitsplätzen fern.*'

Hoevelen er bij die gelegenheid naar Nederland uitgeweken waren, wordt dus niet vermeld. Wel weten we weer toevallig dat na het bombardement op Düsseldorf in de nacht van 11 op 12 juni 1943, niet minder dan 64 daar tewerkgestelde postbeambten tegelijk '*ohne Erlaubnis*' naar huis terugkeerden.¹⁸⁹

Aangenomen mag worden, dat het grootste deel der naar Nederland gevluchte

¹⁸⁷ Dagb. J.J.P.V. ¹⁸⁸ Versl. onb. student. ¹⁸⁹ *Präsident RPD* Düsseldorf aan *Leiter Deutsche Dienstpost* Arnhem, 14 juli 1943.

arbeiders onderdook of althans niet naar Duitsland wilde terugkeren. Bekend is, dat daarbij vaak de hulp van artsen ingeroepen werd om gunstige attesten uit te schrijven. Dit geschiedde omstreeks mei 1943 bij de PTT blijkbaar in zulk een mate, dat de Duitse toezichthouder aan de Directie van de PTT schreef, dat haar vertrouwensartsen *'bei der Ausstellung von Bescheinigungen, die die Rückbeorderung von Bediensteten zum Ziele haben, sehr grosszügig verfahren'*. De geïrriteerdheid hierover blijkt uit de volgende opmerking van de Duitser: *'Ich erwarte, dass Sie von derartigen Anträgen auf Rückbeorderung, die ich lediglich als unnötige Belastung des Schriftverkehrs betrachte, in Zukunft Abstand nehmen.'*¹⁹⁰

Intussen werd vanuit Duitsland druk uitgeoefend om de vluchtelingen terug te sturen. Maar dit was makkelijker bevolen dan uitgevoerd. Begin oktober 1943 schreef Buckan aan Sauckel, dat hij deze Nederlanders naar het oude bedrijf in Duitsland zou terugsturen, maar, zo vervolgde hij, de met die maatregel verbonden moeilijkheden mochten niet onderschat worden. Bij de beoordeling van de *'Gesamtlage'* was rekening te houden met het feit dat de Nederlanders in het laatste jaar slechts *'in verschwindend kleiner Zahl'* vrijwillig naar Duitsland waren gegaan en dat de dienstverplichten elke gelegenheid zouden benutten om naar Nederland terug te keren – en één van deze gelegenheden was het bombardement.¹⁹¹

Uiteraard was ook de *Sicherheitspolizei* niet gesteld op deze categorie contractbrekers. Zij voorzag dat hun verhalen over de bombardementen verlamvend op de *'Arbeitsbereitschaft'* der andere arbeiders zouden werken¹⁹² en dit was een der redenen waarom naar haar mening deze *'Bombengeschädigten'* weer zo snel mogelijk naar Duitsland moesten worden afgevoerd.

De vlucht uit Duitsland was niet altijd even gemakkelijk. In oktober 1943 trachtten de Duitsers deze te beperken door een verscherping van de grensbewaking en het instellen van *'Sperrgürtel'* om een gebombardeerd gebied. Op deze wijze hoopte Sauckel – van hem waren deze *'Sondermassnahmen'* afkomstig – de *'wild abwandernde Ausländer'* te vangen.¹⁹³ Dit laatste moest gemeenschappelijk worden georganiseerd door de arbeidsbureaus, bepaalde onderdelen van de SS, de *NSDAP*, de politie, de spoorwegen en eventueel de *Wehrmacht*. Toch werden de gevluchte en weer opgepakte Nederlanders niet altijd naar het oude bedrijf teruggevoerd. Zo werden 11 Nederlanders, wie het bombardement op Keulen van 3 op 4 juli *'auf die Nerven geschlagen'* was, door de politie gearresteerd en door deze in Bonn tewerkgesteld.¹⁹⁴ Het kwam ook voor, dat Nederlanders niet meer te bewegen waren, naar de getroffen streek terug te keren.¹⁹⁵

De Duitse bedrijfsleiders gingen er na de bombardementen wel eens zelf toe over, de Nederlandse arbeiders naar huis terug te sturen; soms waren de *Lager* vernield¹⁹⁶ en konden de mensen niet gauw ergens anders ondergebracht worden¹⁹⁷, soms waren

¹⁹⁰ 20 mei 1943. ¹⁹¹ 8 okt. 1943. ¹⁹² *M.a.d.N.*, 11 aug. 1943. ¹⁹³ *Verfügungen* dl. V., p. 89.

¹⁹⁴ Gen. Dir. PTT 's-Gravenhage aan Dr. Linnemeyer, *Beauftragter für das Post- und Fernmeldewesen*, Arnhem, 7 aug. 1943. ¹⁹⁵ *Präs. RPD*, Hamburg aan *Leiter D. Dienstpost*, Arnhem, 2 okt. 1943.

¹⁹⁶ *Präs. RPD*, Frankfurt a/M aan *Leiter D. Dienstpost*, Arnhem, 22 mei 1944. ¹⁹⁷ Ontw. tel. van *Leiter D. Dienstpost* Arnhem aan *RPD* Frankfurt a/M, 31 mrt. 1944.

ook alle kleren verloren gegaan of verbrand.¹⁹⁸ Zo kon b.v. een hulpbesteller begin 1944 slechts met wat geleende onder- en bovenkleding naar Nederland komen.¹⁹⁹ Op 13 september 1944 telegrafeerde de *Reichspostdienst* Münster aan de leider van de *Deutsche Dienstpost* in Arnhem, dat de Nederlandse beambten hun kleren en wasgoed verloren hadden. 'Grösster Notstand', aldus het telegram, waarin het overbrengen van uniformen en andere kleding 'umgehend notwendig' werd genoemd.²⁰⁰

Zij die naar Nederland waren gevlucht, werden soms in de gelegenheid gesteld andere kleren te verkrijgen.²⁰¹ In de eerste jaren van de oorlog kon in de grootste nood nog worden voorzien maar allengs veranderde dit. Begin september 1943 schreef de PTT, Den Haag, aan de leider van de *Deutsche Dienstpost in den Niederlanden*, Dr. W. Linnemeijer, dat het grote aantal door bombardementen teruggekeerde Nederlandse PTT-ambtenaren ('ver over de 300') het niet mogelijk maakte, dat de bestellingen voor de verloren gegane uniformen op korte termijn uitgevoerd konden worden. In één geval, zo lezen wij in deze brief, kon het personeel zonder uniformkleding naar Duitsland terugkeren, omdat men ter plaatse (nl. in Schwerin) over arbeidskleding voor het personeel beschikte. 'In Nürnberg is dit echter niet het geval', aldus de PTT Den Haag; de beambten konden 'er niet eens de allernoodzakelijkste kleding krijgen'. Er waren mensen die 'barvevoets' terug kwamen, 'een van hen slechts met een broek aan en onbedekt bovenlichaam'.²⁰² Dit kwam dus reeds in Duitsland in september 1943 voor. In Nederland waren eind maart, begin april 1944 voor gevluchte beambten geen schoenen meer te krijgen.²⁰³ In Duitsland werd het ook steeds nijpender. In een artikel van 22 februari 1944 getiteld: 'Triest beeld van onze arbeiders' mocht de *Nieuwe Rotterdamse Courant* schrijven, dat 'in de duizenden' Nederlanders alles door bombardementen waren kwijtgeraakt. De gevallen waren 'niet zeldzaam, waarin de mannen zóó uit het bed, met niets aan dan wat ondergoed, de vlucht moesten nemen'. 'Onder de arbeiders, die bij het NAF om hulp aanklopten waren er', aldus ontleent dit blad aan zegslieden van het NAF, 'arbeiders die op het blote lijf een inmiddels van de fabriek ontvangen overall droegen en bij wijze van schoeisel wat oude vodden om de voeten hadden gebonden'. En daarmee, zo vervolgt het blad, zitten we dan meteen weer midden in de problemen. 'In de eerste plaats is het duidelijk, dat zulk een meer dan schamele kledij vooral in de wintermaanden weinig bevorderlijk voor de gezondheid van de betrokkene moet zijn. Ziektegevallen waren er dan ook menigmaal uit voortgevloeid, soms zelfs met fatale afloop'. In zijn nummer van 6 november 1943 had *Van Honk* er melding van gemaakt dat Nederlanders die door bombardementen volslagen berooid

¹⁹⁸ Präs. RPD Münster aan Leiter D. Dienstpost Oldenzaal, 18 nov. 1944. ¹⁹⁹ PTT, Den Haag aan *Deutsche Dienstpost*, Arnhem, 9 feb. 1944. ²⁰⁰ Fernschreiben van RPD Münster aan Leiter D. Dienstpost Arnhem, 13 sep. 1944. ²⁰¹ Circ. van RAB aan Dir. GAB, 3 aug. 1943. Het Rijksarbeidsbureau zond de arbeidsbureaus een afschrift van een circ. (z.d.) van Frederiks aan de burg. der gemeenten. Frederiks deelde mede, dat de arbeiders die n.a.v. een groot bombardement uit Hamburg waren gevlucht, zich bij het Arbeidsbureau moesten melden, waar zij een verklaring konden ontvangen. Hierop diende de burgemeester een bon te verschaffen. De betaling die bij voorschot door de gemeente zou plaats vinden, zou het Duitse Rijk vergoeden. ²⁰² PTT, Den Haag aan Linnemeijer, 6 sep. 1943. ²⁰³ Ontw. tel. Leiter D. Dienstpost Arnhem aan RPD Frankfurt a/M, 31 mrt. 1944.

waren, in Maastricht, Arnhem, Oldenzaal of Winschoten (dus aan vier plaatsen aan de grens) kledingstukken konden krijgen, 'zonder punten, maar tegen betaling'. De vergunningen hiervoor werden slechts verleend als men in het bezit was van een bewijs van het Duitse bureau voor Oorlogsschade. Deze regeling werd al vrij spoedig 'wegens transportmoeilijkheden' ingetrokken. Het daarna ingevoerde systeem nl. het zenden van goederen naar de 'catastrophegebieden' loste de moeilijkheden evenmin op. 'Er viel opnieuw een andere beslissing...', aldus de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 22 februari 1944. De Nederlandse arbeiders zouden in het vervolg gekleed worden door het Duitse distributie-apparaat. 'Voor onze getroffen landgenoten die dringend hulp behoeften, ontstond er toen een beklagenswaardige toestand.' Zelfs indien men er in slaagde de speciale vergunning te krijgen 'dan nog was het slecht veren plukken van een kikvors'. Ook later kwam in deze voorziening van goederen geen verbetering. Integendeel. Voorzichtig schrijft *Van Honk* van 27 november 1944, dat 'een Hollander' evenals een Duitser die door een bombardement alles verloren heeft 'officieel' recht op nieuwe kleding had. 'Practisch' echter ging dit 'niet altijd' op.

Ook de voorziening met andere dringende levensbenodigdheden was uiterst slecht. Aan de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van die dagen ontlenuen we dat België en Frankrijk 'grote hoeveelheden' goede en bruikbare materialen stuurden en dat 'onze mensen... een gevoel van jaloezie niet (konden) onderdrukken', toen ze zagen, wat de Belgische en Franse arbeiders kregen.

DE ARBEIDSPRESTATIES, DE 'ARBEITSMORAL' EN HET DROSSEN DER NEDERLANDSE ARBEIDERS

Over de arbeidsprestaties en *Arbeitsmoral* der Nederlanders zijn de meningen der Duitsers meestal ongunstig; er zijn berichten uit november 1941, dat de ondernemers over de in Karlsruhe tewerkgestelde arbeiders in het algemeen zeer tevreden waren²⁰⁵ en dat de arbeiders die in Oldenburg werkten, aan 'de discipline' gewenden.²⁰⁵ Maar ook het tegenovergestelde was het geval. In november 1940 maakte een *Betreuer* er melding van, dat hij meer Nederlandse arbeiders dan Duitse firma's op de vingers had moeten tikken. Hij hoorde opmerkingen maken, die hij zeker niet zou hebben geloofd als hij zich zelf daarvan niet zou hebben kunnen overtuigen. 'Wanneer men bijv. een Nederlander beleefd en rustig iets vraagt', aldus deze ambtenaar, 'krijgt men dadelijk als antwoord: 'Daar heb ik niets mee te maken, ik ben een vrije Nederlander''.²⁰⁶ In januari 1941 schreef dezelfde ambtenaar, eveneens uit Berlijn, dat het optreden der Nederlandse arbeiders 'zo slecht' was, dat het niet met het gedrag van de andere in Duitsland tewerkgestelde arbeiders vergeleken zou kunnen worden.²⁰⁷ Een ander meldde uit Dortmund dat volgens mededelingen van het *DAF* de Nederlandse arbeiders

²⁰⁴ Rapp. v.L., Frankfurt am Main, 24 nov. 1941. ²⁰⁵ Rapp. E., Oldenburg, 29 nov. 1941. ²⁰⁶ Rapp. E., Berlin, 26 nov. 1940. ²⁰⁷ Rapp. E., Berlin, 17 jan. 1941.

'zo weinig hun plicht kennen; zij geloven alles te kunnen doen, wat ze willen'; zij onderbraken 'om een kleinigheid' het werk – 'met alle gevaren en kosten daaraan verbonden' – en wanneer hun wensen niet direct werden ingewilligd, weigerden zij 'het werk te beginnen'.²⁰⁸ Van Duitse zijde werd aan deze klachten nog toegevoegd dat de Nederlanders onjuist en geringschattend over Duitsland spraken en '*die Gefahr zersetzender Tätigkeit*' bij de overige '*Volksgenossen*' aanwezig was.²⁰⁹ Het *Nationale Dagblad* van de NSB wees natuurlijk op de 'lust tot 'kankeren'' der Nederlandse arbeiders²¹⁰ en minimaliseerde daarmee de kritiek op de arbeidstoestanden en de onlust om in Duitsland te werken tot een eigenschap van wat men meestal noemt: het Nederlandse 'volkskarakter'.

Over de grensarbeiders was men evenmin te spreken. De *SD-Leitabschnitt* Düsseldorf meldde aan de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* dat deze Nederlanders het gerucht verspreidden dat vele Duitse vliegtuigen boven Nederland werden neergeschoten en dat de plaatsvervanger van de *Führer*, Hess, met een kogel zelfmoord had gepleegd. Vroeger bestond er wel een dragelijke verhouding tussen Nederlandse en Duitse arbeiders maar sedert de oorlog met Nederland, aldus dit bericht, hadden de Nederlanders zich van de '*Betriebsgemeinschaft*' afgezonderd. Verder werd de klacht geuit, dat de Nederlandse voormannen in de bedrijven of de monteurs trachtten, '*mit allen möglichen Sachen die ihnen unterstellten deutschen Arbeiter versteckt (zu) schikanieren*'. Zo zou een Nederlandse monteur een zestigjarige Duitse hulparbeider een zware kar hebben laten trekken, terwijl hij er met een sigaret in de hand naast liep. Dergelijke kwesties leidden tot verscherping der verhoudingen tussen de Duitse en Nederlandse arbeiders, hetgeen meerdere malen tot vechtpartijen aanleiding gaf. Maar de Nederlanders, zich ervan bewust dat het bedrijf zonder hen niet kon werken, werden – volgens dit schrijven – '*mit jedem Tag frecher und aufsässiger*'.²¹¹

Er is ook een mededeling van Jakob, de eerste leider van de *HSV*, aan Seyss-Inquart, dat hij de betrokken Duitse instanties en niet in de laatste plaats het *DAF* voorgesteld had, ingrijpende maatregelen tegen het 'volkomen ongedisciplineerd' optreden der Nederlanders te nemen. Dit bericht dateert van december 1940.²¹²

Zulk 'ongedisciplineerd' handelen vond ook later plaats²¹³; men denke aan het 'maandag houden', aan het nemen van verlof waarvoor geen toestemming was verleend en aan het te laat terugkeren op het werk in Duitsland. Het blijkt ook uit het betrekkelijk groot aantal arbeiders, dat zonder nadere aankondiging Duitsland verliet en voorgoed naar Nederland terugkeerde. In november 1940 schreef een ambtenaar, dat hij reeds 'in al zijn berichten' hierop had gewezen. Het weglopen, zo ging hij verder, 'is nog altijd een

²⁰⁸ Rapp. v.L., z. pl. en datum. ²⁰⁹ Afschrift rapp. van 29 aug. 1940 van de *SD Abschnitt* Weimar. Dit rapport werd door het *RSHA* aan Harster gezonden. 18 sep. 1940. ²¹⁰ *Nationale Dagblad*, 12 mrt. 1941. ²¹¹ *SD* Düsseldorf aan de *BdS*, Den Haag, 9 nov. 1940. ²¹² Jakob aan de Rijkscommissaris, 14 dec. 1940. ²¹³ Als '*Verstöße gegen die Arbeitsdisziplin*' werden blijkens een rondschraven van 14 januari 1941 van de *Reichsführer-SS und Chef der deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern*, handelende over de '*Staatspolizeiliche Behandlung der im Reich eingesetzten ausländischen Arbeitnehmer aus den besetzten Gebieten im Westen und Norden des Reiches*' genoemd: traag werken, neerleggen van de arbeid, weerspanningheid in het bedrijf, eigenmachtig verlaten van het werk.

groot zorgenkind en zal in de eerste plaats uitgeroeid moeten worden'.²¹⁴ Enkele dagen later rapporteerde hij, met enkele Duitse autoriteiten en de *Gestapo* de vraag te hebben besproken, hoe het overschrijden van de grens tegengegaan kon worden; er werd nu met politie-honden gepatrouilleerd, schreef hij.²¹⁵

Ook in het jaar 1941 werd nog voortdurend melding gemaakt van arbeiders die Duitsland verlieten – soms bood het verlof hun daarvoor goede gelegenheid – en niet meer terugkeerden. In mei 1941 berichtte de *SD-Leitabschnitt* Düsseldorf aan het *Reichssicherheitshauptamt* in Berlijn, dat buitenlandse arbeiders, 'vor allem Holländer', vaak 'bei Nacht und Nebel' verdwenen.²¹⁶ In november 1941 beklagde zich de directie van de *Reichsbahn* in München bij een ambtenaar, dat van de circa 800 arbeiders, die daar aanvankelijk hadden gewerkt, nog slechts 375 aanwezig waren; een deel der arbeiders was eenvoudig gedrost, de meesten waren echter niet van een extra-verlof teruggekeerd. De directie had zich tot het *Arbeitsamt*, maar ook tot de Rijkscmissaris gewend, 'helaas zonder antwoord en zonder resultaat'²¹⁷, aldus het rapport.

Het drossen der arbeiders was vaak, zoals te verwachten was, een gevolg van de slechte verhoudingen waaronder zij werkten; het groot aantal 'contractbrekers' bij de hierboven genoemde *Reichsbahn* in München bijv. kan daaruit worden verklaard. Het kwam echter ook voor, dat arbeiders die onder meer dragelijke omstandigheden verkeerden, plotseling vertrokken of na een verlof thuis bleven. In Wesseling bij Keulen bijv. waren bij de *Union Kraftstoff* aanvankelijk 2200 Nederlandse arbeiders tewerkgesteld; in juli 1941 waren er nog 600 over. De directie van dit bedrijf had zich alle moeite gegeven 'das Abhauen der Arbeiter zu unterbinden', doch zonder enig resultaat. Er werd, aldus een rapport, goed verdiend, de arbeid was niet te zwaar en het arbeidstempo matig; over kost en inwoning werd ook door de arbeiders zelf niet geklaagd. Er waren wel eens klachten van de arbeiders geweest dat zij niet voldoende tijd hadden om te eten, daar in 40 minuten 1500 man moesten worden bediend, doch daarna was direct nog een andere keuken in bedrijf genomen en waren alle arbeiders in één kwartier van eten voorzien; op dat gebied waren trouwens nog andere verbeteringen aangebracht. De oorzaak van het drossen kon men niet vinden; het bleef 'een raadsel'.²¹⁸

Reeds kort nadat de mogelijkheid tot vrijwillige aanmelding voor arbeid in Duitsland in juni 1940 was opengesteld en de tewerkstelling van werklozen opnieuw een aanvang had genomen, keerden, vanwege de slechte arbeidsverhoudingen, arbeiders naar Nederland terug. De Duitse autoriteiten in Nederland namen de hier te lande geuite klachten toentertijd ernstig op, vooral ook daar deze benut werden om 'propagandistisch gegen Deutschland zu wirken'. Zo meldde de *BdS* op 23 juli 1940 aan het *Reichs-*

²¹⁴ Rapp. v.L., Köln, 24 nov. 1940. ²¹⁵ Rapp. v.L., Düsseldorf, 29 nov. 1940. ²¹⁶ In dit verband werd er in deze brief op gewezen, dat de Duitse arbeiders niet begrepen, hoe buitenlandse arbeiders in zo groten getale konden vluchten, zonder dat er tegen hen maatregelen genomen werden. Deze kwestie had – aldus dit schrijven – op de Duitse arbeiders een ongunstige invloed 'weil hier im Falle unentschuldigter Fehlens oft mit scharfen Massnahmen durchgegriffen wird und da auf dem Weg der Dienstverpflichtung deutsche Arbeiter und Arbeiterinnen in den Arbeitsprozess eingegliedert werden.' *SD* Düsseldorf aan het *RSHA*, 2 mei 1941. ²¹⁷ Rapp. v.L., München, 16 nov. 1941. ²¹⁸ Rapp. v.L., Köln, 11 juli 1941.

sicherheitshauptamt in Berlijn, dat volgens mededelingen uit Amsterdam en Groningen de berichten omtrent de arbeidstoestanden in Duitsland ook gebruikt werden 'um in masslosen Übertreibungen zum Teil Greuelnachrichten in die Welt zu setzen, die nicht nur den Einsatzwillen schwächen, sondern darüber hinaus geeignet sind, die gesamte politische Stimmung in Holland ungünstig zu beeinflussen.'²¹⁹ In Rotterdam waren bijv. naar aanleiding van de terugkeer van een groep arbeiders (ze waren waarschijnlijk op 2 juli vertrokken en reeds enkele dagen later teruggekeerd) de gevolgen spoedig duidelijk zichtbaar. Op 15 juli waren aan de arbeidsbeurs aldaar 150 man opgeroepen, doch ondanks 'eingehender Aufklärung und Belehrung' had zich slechts 'ein Einziger' opgegeven.²²⁰ Een dergelijke gang van zaken dreigde de arbeidsinzet naar Duitsland te bemoeilijken en in discrediet te brengen. Vandaar dat van de zijde der Duitse autoriteiten om opheldering in Duitsland werd verzocht. Jakob schreef aan de *Reichsarbeitsminister*, dat de klachten over de slechte arbeidsverhoudingen bij de *Hermann-Goering-Werke* in Salzgitter zich als een lopend vuurtje 'über ganz Holland' hadden verbreid en dat 'dadurch bei der Mentalität der Holländer die an sich schon nicht leichten Bemühungen um die Vermittlung nach Deutschland unnötig erschwert werden...'. Daarom ook, zo concludeerde hij, was 'eine genaue Untersuchung der Beschwerden notwendig'.²²¹ Door de *BdS* werd aan de *Einsatzkommandos* van de *Sicherheitspolizei* te Groningen, Arnhem, Amsterdam en 's Hertogenbosch verzocht, enkele teruggekeerde arbeiders te ondervragen.²²² Op 10 juli schreef de *BdS* aan Fischböck, dat de klachten over de slechte arbeidsverhoudingen in Duitsland 'die Arbeitseinsatzbestrebungen äusserst gefährden und dazu beitragen, die politische Stimmungsmache gegen Deutschland in Holland wirkungsvoll zu fördern.'

Begin augustus 1940 schreef Jakob opnieuw aan de *Reichsarbeitsminister*. De huisvesting, aldus zijn betoog, moest goed zijn; de Nederlanders mochten niet met Polen en Tsjechen in één barak samen wonen; het keukenpersoneel moest zoveel mogelijk uit Nederlanders zijn samengesteld; vakarbeiders moesten ook als zodanig worden geplaatst; de loonovermaking moest in orde zijn; de arbeiders moesten de lonen ontvangen volgens de aan hen voorgelegde aanvragen.²²³ In een andere brief – twee weken tevoren geschreven – sprak Jakob als zijn mening uit, dat de firma Philipp Holzmann in Watenstedt (deze voerde werk uit voor de *Hermann-Goering-Werke*) zou moeten worden gestraft, indien de klachten over de daar heersende verhoudingen juist zouden blijken te zijn; hiervan zou Jakob de 'Arbeitsuchenden' in Rotterdam dan ook eventueel op geschikte wijze in kennis willen stellen. In deze stad immers waren velen uit Watenstedt teruggekeerd.²²⁴

Of dit alles is geschied, is ons niet bekend. De bereidheid hiertoe was echter ongetwijfeld bij Jakob aanwezig. Reeds eerder had hij bevolen, dat de uitzending naar de

²¹⁹ *BdS* aan *RSHA*, 23 juli 1940. ²²⁰ Rapport omtrent de arbeidstoestanden in Duitsland, 17 juli 1940. Bijlage bij een brief van de *Sicherheitspolizei Einsatzkommando III*, Amsterdam, *Abteilung SD* aan de *BdS*, 17 juli 1940. ²²¹ *GSV* aan de *Reichsarbeitsminister*, 17 juli 1940. ²²² *BdS* aan de *Einsatzkommandos I, II, III, IV*, 10 juli 1940. ²²³ *GSV* aan de *Reichsarbeitsminister*, 2 aug. 1940. ²²⁴ *GSV* aan de *Reichsarbeitsminister*, 17 juli 1940.

Hermann-Goering-Werke in Salzgitter moest worden gestaakt; naar aanleiding van een verzoek van deze onderneming besloot hij later weer de tewerkstelling op beperkte schaal toe te staan, doch onder voorwaarde dat hem geen klachten meer zouden bereiken.²²⁵ Zou dit wel geschieden, dan zou de uitzending opnieuw worden gestaakt en dan definitief. Uit dit alles blijkt wel, dat de Duitse autoriteiten deze kwestie hoog opnamen. Dit komt ook tot uitdrukking in een circulaire van 23 juli 1940 van Verwey aan de directeuren van de districts-arbeidsbeurzen. Hierin deelde hij mede, dat hem 'van Duitse zijde werd ... verzocht', de arbeidsbeurzen er nadrukkelijk op te wijzen, dat de ambtenaren die met de bemiddeling naar Duitsland waren belast, slechts juiste inlichtingen 'over het gaan werken in Duitsland' mochten verstrekken en dat zij die lichtvaardig onjuiste inlichtingen gaven, ter verantwoording zouden worden geroepen.

Van gelijksoortige strekking doch zonder dreigementen, was een circulaire van de *Reichsarbeitsminister* aan de presidenten van de *Landesarbeitsämter*, de leiders der *Zweigstellen* en *Arbeitsämter*; de arbeids- en loonvoorwaarden, zo werd voorgeschreven, moesten precies worden aangegeven. In deze circulaire van 21 september 1940 werd er verder op gewezen, dat bedrijfsleiders soms te lang wachtten met de overmaking van het loon. Niet alleen werd het leven van de gezinnen bemoeilijkt, aldus de *Reichsarbeitsminister*, maar bovendien 'die *Arbeitsfreude des um seine Angehörigen besorgten ausländischen Arbeiters durch eine derartige Einstellung des Betriebsführers nicht gefördert und die weitere Anwerbung ernstlich erschwert*.'

Om deze redenen en om 'die *politische Stimmungsmache*' tegen Duitsland te verzwakken, kwamen de Duitse autoriteiten in actie tegen ongewenste arbeidsomstandigheden.²²⁶ Ongeveer gelijke overwegingen echter belemmerden de Duitsers, 'mit *polizeilichen Mitteln*' – althans tot het einde van het jaar 1941 – tegen diegenen op te treden die zich door 'contractbreuk' aan deze ongunstige arbeidsomstandigheden onttrokken hadden.

Hetgeen in het bovenstaande omtrent de Nederlanders werd geschreven, had voornamelijk betrekking op de werkloze arbeiders die naar Duitsland waren gestuurd. Maar ook over de na de invoering van de dienstverplichting (maart 1942) in Duitsland tewerkgestelde arbeiders, waren de Duitsers in het algemeen niet te spreken. Klachten waren er ook over tuinlieden. Het *Arbeitsamt* Leipzig deelde een der Nederlandse *Betreuer* omstreeks juli 1942 mede, dat in dit ressort de meesten van deze groep waren

²²⁵ De leiding van de *HGW* stond op het standpunt, 'dass die holländischen Arbeiter mit den gleichen Unterkünften zufrieden sein müssten, mit denen deutsche Arbeiter sich abfinden. Man betont dabei, dass den Krieg nicht Deutschland, sondern Holland verloren habe und dass schon allein deshalb die holländischen Arbeiter sich auch dann, wenn es verschiedentlich unbequem sei, mit den Verhältnissen in Deutschland zu begnügen hätten, denn die holländischen Arbeiter seien nicht nach Deutschland gekommen, um Forderungen zu stellen, sondern um zu arbeiten.' *SD-Abschnitt* Braunschweig aan het *RSHA*, 19 aug. 1940.

²²⁶ Op 24 sep. 1940 vond in het *RSHA* een bespreking plaats over de behandeling van de uit de westelijke landen in Duitsland tewerkgestelde arbeiders, waaraan ook een vertegenwoordiger van het *RAM* deelnam. Men kwam tot de conclusie, dat bij de tewerkstelling niet alleen kwantitatieve, maar ook kwalitatieve overwegingen een rol dienden te spelen, dat valse beloften achterwege moesten blijven en 'uns freundlich gesinnte holländischer bzw. flämischer Kräfte' ingeschakeld moesten worden. *Vermerk*, 25 sep. 1940.

weggelopen of ontslag hadden gevraagd. De prestaties zouden ook gering zijn geweest. In de zomer van 1942 was de situatie van dien aard, dat – aldus het bericht van de hierboven genoemde *Betreuer* – een werkgever een tuinman niet in dienst wilde nemen, wanneer hij hoorde dat dit een Nederlander was. Het aanbod van buitenlandse arbeiders speelde hierbij echter wel een rol.²²⁷

Uit de meeste ons ter beschikking staande berichten blijkt, dat de Nederlandse arbeider niet hoog aangeschreven stond. Ofschoon volgens nazi-opvatting de Russische arbeider tot een minderwaardig 'ras' behoorde, was men op hem, althans voorzover het zijn arbeidsprestatie betrof, veel meer gesteld. Een Duitse bedrijfsleider zei eens, dat hij 1100 Nederlandse vakarbeiders zou willen afstaan als men hem daarvoor 400 Russische ter beschikking stelde. Eenzelfde waardering bleek tijdens een bespreking van presidenten van de *Landesarbeitsämter* op het *Reichsarbeitsministerium* in het voorjaar van 1942, waar een der presidenten verklaarde, dat een scheiding tussen Duitse en Russische arbeiders noodzakelijk was, omdat de eersten de laatsten niet konden bijhouden.²²⁸ De Russische arbeiders, zo mogen wij hieraan toevoegen, zullen zich wel hebben uitgesloofd, uit angst aan de hongerdood te worden prijsgegeven of op een andere wijze om te komen.

Ook over de Fransen werd een gunstig oordeel gegeven. Zij, aldus *Van Honk* van 19 juli 1942, 'hebben zich hier wel het meest bemind gemaakt'. Zij waren niet alleen zeer beleefd, maar ook bescheiden in hun eisen 'en bijna steeds vlijtig en gewillig'.

Of dat juist was, was de vraag, maar men kon dit alles van een groot deel der Nederlanders in elk geval niet zeggen. Integendeel, er was, aldus het *Nationale Dagblad* van 24 september 1942, een tekort aan '*Arbeitsfreudigkeit*'. Hiertegen was de dag tevoren reeds door Boening fel van leer getrokken. Tijdens een persconferentie op het departement van Volksvoorlichting en Kunsten verklaarde hij tegenover de opgecommandeerde journalisten dat de Nederlandse arbeider in Duitsland '*plichtbewuster und leistungsfähiger*' dan voorheen diende te zijn. Het oordeel over de Nederlandse arbeider in Duitsland was niet zeer lovend, zei hij, en 'prominenten' gebruikten uitdrukkingen '*von einer Schärfe... wie z.B. stinkfaul*'.²²⁹ Over de arbeid op zondag liet hij zich bij deze gelegenheid als volgt uit: wanneer door een of andere omstandigheid – storing of uit zuiver produktieve overwegingen – op zondag gewerkt moet worden, gaat het niet aan, te zeggen: 'Ik wil naar de kerk' of 'ik werk niet'. '*Die Betriebskameradschaft*' (bedoeld is die tussen de Nederlandse en Duitse arbeiders in het betrokken bedrijf) en '*die Disziplin*' vereisten, dat elke arbeider zich '*restlos*' ondergeschikt maakte. Bij deze gelegenheid verklaarde Boening dat de Nederlandse arbeider '*absolut*' onder de zelfde voorwaarden werkte als de Duitse; daaraan werd streng de hand gehouden. Maar hij trok hieruit de conclusie dat van de Nederlandse arbeider geëist kon worden dat hij precies zoveel presteerde als de Duitse.

Dat het optreden en de gedragingen van de Nederlandse arbeiders ook nog in het

²²⁷ Rapport van v.L., 6 juli 1942. ²²⁸ Vermerk van de BdS III C 5, 13 mrt. 1942. ²²⁹ Stenografisch verslag, 23 sep. 1942.

bijzonder samenhangen met de ontwikkeling der militaire situatie ligt voor de hand. Op 14 januari 1943 – de nederlaag bij Stalingrad stond zo goed als vast, het 'ging dus goed' – rapporteerde de leider van het postkantoor Ulm over de in dit district tewerkgestelde Nederlandse postbeambten: *'Die bisherigen Erfahrungen, die ich mit den Holländern gemacht habe, sind zusammenfassend folgende: die Holländer beanspruchen wohl ein gutes und reichliches Mittag- und Abendessen. Jedoch wollen sie für dasselbe möglichst keine Lebensmittelmarken abgeben, um andererseits recht viele Lebensmittel nach Holland schicken oder beim Antreten des Urlaubs mitnehmen zu können. Die Ansprüche der Holländer gehen grösstenteils weit über das Mass dessen hinaus, was man unter den heutigen Verhältnissen verlangen kann. Die deutschen Gefolgschaftsangehörigen z.B. anerkennen dankbar die soziale Einrichtung der Werkverpflegung und sind sowohl mit der Güte als auch mit der Menge des Gebotenen durchaus zufrieden. Bei den Holländern dagegen vergeht kaum ein Tag, an dem nicht am Essen alles Mögliche ausgesetzt wird. Man bekommt zwangsläufig den Eindruck, dass sie sich (von wenigen Ausnahmen, die wirklich gut sind, abgesehen) einfach nicht zufriedenstellen lassen wollen. Damit bekommt diese Frage zwangsläufig ein gewisses politisches Gesicht. Unter diesen Umständen bin ich von dem einfühlenden Entgegenkommen, dass ich, um ihnen das Einleben möglichst zu erleichtern, anfangs an den Tag legte, abgekomen und habe da, wo es nicht anders ging, rücksichtslos durchgegriffen. Die Anständigen unter ihnen, vor allem der holländische Lagerführer, den sie übrigens als von mir 'gekauft' offensichtlich ablehnten, haben meine Massnahmen vollkommen gewürdigt. Immer wieder kann man wahrnehmen, wie sich das Verhalten dieser Kritiker sofort ändert und sie ihre Ansprüche steigern, wenn sie glauben, in diesen oder jenen militärischen oder politischen Ereignissen einen Rückschlag für Deutschland erblicken zu können.'*

Ook over het Nederlandse postpersoneel in Düsseldorf, bijna 400 km van Ulm verwijderd, luidde het oordeel negatief. De *Reichspost* werkte daar met een gering aantal Fransen en Vlamingen, doch met veel Nederlanders. Terwijl over beide eerstgenoemde groepen met waardering werd gesproken, werden de Nederlanders als *'das faulste, arroganteste und dreisteste Pack'* aangeduid. Men zag de Nederlanders liever gaan dan komen. *'Politisch gesehen'* vormden zij *'im Reich einen überaus unsicheren Faktor...'*. Negentig procent van de Nederlanders in Duitsland, aldus een rapport van 11 september 1943, was van mening dat de Duitsers in acht weken de oorlog verloren zouden hebben. En op de W.C.'s schreven onze landgenoten: *'Wat wij hier neerleggen, zullen de Duitsers nog eens vreten.'*

Uit bovenstaande voorbeelden mag natuurlijk niet afgeleid worden dat *alle* Nederlandse arbeiders zich oppositioneel gedroegen of onomwonden hun diepste verachting voor nationaal-socialisten en Duitsers tot uitdrukking brachten. Er zullen ook velen zijn geweest die hetzelfde gemiddelde arbeidstempo volgden van zovele andere buitenlandse gewillige arbeiders. Maar over deze groep zijn we in het algemeen slecht ingelicht; er werd niet over hen geschreven, niet gerapporteerd. Zij verstoorden immers niet de orde en de regelmaat in de gang van het bedrijf. Als object van geschiedschrijving bieden zij dan ook weinig interessante aspecten – althans in dit hoofdstuk. Wel daaren-

tegen diegenen die genoemd worden in het rondschrijven van de *Gestapo* Münster, dat bestemd was voor autoriteiten van de arbeidsbemiddeling, het *Reichssicherheits-hauptamt*, de *Sicherheitspolizei* Düsseldorf en nog een aantal *Gestapo-Aussendienststellen* in westelijk Duitsland.

In dit rondschrijven van 24 mei 1943 wordt melding gemaakt van het feit, dat de 'deutschefindliche' houding van de dienstverplichte Nederlandse arbeiders in het gebied Münster steeds groter omvang aanneemt en de *Betriebsführer* voortdurend berichten over 'Hetzreden', brutaal optreden, sabotage van lichtere aard en arbeidsverzuim van de Nederlanders. Ziektemeldingen, en dat om de onbelangrijkste redenen, behoorden tot de orde van de dag; alleen in het bestuursgebied Münster kwamen maandelijks 250-300 meldingen van contractbreuk voor. Verlofsduur werd overschreden. Weekendverlofgangers gingen vrijdags naar huis en keerden in de loop van maandag of dinsdag terug. Op zaterdag ontbrak 60% der Nederlanders. De arbeiders, aldus dit bericht, luisterden in Nederland naar de Engelse zender en zaaiden vervolgens onrust onder andere buitenlandse of Duitse arbeiders. In Nederland vertelden zij van de uitwerking van de geallieerde bombardementen. Ook kon in deze streek de vorming van communistische cellen zonder twijfel vastgesteld worden. Schijnoverwinningen als Dieppe en Stalingrad, zo vervolgt dit bericht, worden gevierd en het werk blijft dan enige tijd liggen. Hetzelfde vond plaats bij de afkondiging van de terugvoering in krijgsgevangenschap der Nederlandse militairen. Op 30 april 1943 verscheen 20% van de 27.000 grensarbeiders in dit gebied niet op het werk. Aan de gehele Nederlands-Duitse grens werkten in die dagen ongeveer 75.000 grensarbeiders.²³⁰

Uit de berichten waaruit wij de gedragingen der Nederlanders leren kennen, blijkt dat zij in menig opzicht een strijdlustige houding aannamen. De firma *Robert Bosch* uit Stuttgart beklaagde zich reeds in een schrijven van 17 juli 1942 bij Harster, dat de van verlof terugkerende Nederlanders 'eine recht aggressive, oppositionelle politische Haltung' aannamen en dit had volgens deze fabriek weer een fatale invloed op het werk zelf: 'In zunehmendem Masse wird auch der Versuch unternommen unter mancherlei Begründungen die Arbeit bei uns niederzulegen um bei anderen Betrieben in Deutschland eine neue Stelle anzutreten', aldus de firma *Robert Bosch*, die voor de Duitse bewapening werkte.

De Nederlanders toonden zich ook zelfverzekerd. In het *Algemeen Handelsblad* van 15 juni 1944 schreef men over 'onze Hollanders' in Duitsland: 'De bestuurder was inderdaad een echte Amsterdammer. Met hem bemannen nog vele van zijn stadgenoten de Duitse tramwagens. Ook zij hebben niets van hun laconieke houding en gevoelens van meerderwaardigheid verloren. Evenmin als hun collega's van de post, de Hollandse kelners en andere landgenoten die men in het Duitse openbare leven veelvuldig ontmoet. Integendeel, het is alsof zij deze houding nog wat hebben aangedikt, juist omdat zij bij lieden van andere nationaliteiten een zeker misprijzen uitlokt. Of... omdat dit een soort

²³⁰ Volgens opgaven van het CBS werkten er eind mei 1943 in Duitsland bijna 94.600 grensgangers; hoe groot hiervan het aantal vrouwen was, is niet bekend.

masker is, dat hun innerlijke onzekerheid tegenover de hun onbekende wereld verbergd...'. Vier maanden tevoren had *Het Vaderland* ook reeds over het optreden van de Nederlandse arbeider geschreven. Hij trad 'aanmatigend' tegenover de 'werkgever' op, soms gedroeg hij zich zelfs 'brutaal en ongezeggenlijk'. Brachten zij hun vrije tijd buiten het kamp door, dan onderscheidden zij zich door 'hinderlijke luidruchtigheid' en ook wel 'door een onverzorgd uiterlijk' – aldus het artikel in dit dagblad van 21 februari 1944. Niet geheel ten onrechte wordt opgemerkt, dat deze gedragingen en zelfs de geringe animo om de vertrekken in de barakken schoon te houden 'één van de middelen' was 'waarmee het merendeel der Nederlandse arbeiders hun onwil over de tewerkstelling demonstreert.'

Uit de aard der gedragingen en het optreden van de Nederlanders in Duitsland mogen wij intussen toch niet zonder meer een hoog politiek bewustzijn afleiden. Ongetwijfeld: velen, de meesten mogen wij aannemen, waren anti-Duits en anti-nationaal-socialistisch, maar men krijgt soms de indruk dat hun optreden eer de uitdrukking was van een niet geheel doorzien van de reële positie waarin ze verkeerden dan van een zelfbewuste politieke opvatting waaraan zij consequenties wilden verbinden. In dit verband is het relevant er op te wijzen, dat, ondanks het zo vaak gesignaleerde en vrijgevochten oppositionele, zelfverzekerde en soms '*deuschfeindliche*' optreden, in het ons ter beschikking staande materiaal slechts zeer zelden melding gemaakt wordt van serieuze illegale politieke activiteit. Ook het in Nederland gedrukte en in Duitsland verspreide illegale blad *Het Vaderland, blad voor Nederlandse arbeiders in Duitsland* wordt nauwelijks in de tijdens of na de oorlog door Nederlanders vervaardigde rapporten genoemd. Hoe groot de invloed van deze krant was, die in een oplage van 6000 exemplaren van september 1943 tot augustus 1944 (zes maal) verscheen, kan de lezer zelf wel bevroeden.²³¹

Reeds herhaalde malen – ook in dit hoofdstuk – schreven we over de contractbrekers. In het rondschrijven van de *Gestapo* Münster van mei 1943 werd melding gemaakt van 250 tot 300 contractbrekers per maand. Hoe groot in die tijd voor geheel Duitsland dit aantal zal zijn geweest, is niet bekend en ook moeilijk te benaderen. We weten slechts, dat Boening ongeveer negen maanden te voren op de reeds eerder door ons genoemde persconferentie van 23 september openlijk moest verklaren dat hij, jammer genoeg, 'voortdurend' over Nederlandse contractbrekers te klagen had en 'in de laatste tijd' in toenemende mate. De Nederlandse arbeider moest ook '*vertragstreuer*' worden dan voorheen. '*Es geht nicht an*', aldus Boening, '*wenn ihm irgendetwas nicht passt, dass er sich einfach auf die Bahn setzt... Das können wir nicht dulden und das dulden wir natürlich auch nicht*.' Twee maanden later was daar echter niet veel verandering in gekomen. Krupp b.v. klaagde over de Nederlanders als volgt: '*Gerade die holländischen Arbeiter stellen zu einem nicht geringen Teil ganz offen ihre Unlust heraus, in Deutschland zu schaffen: sie bleiben unter irgendwelchen fadenscheinigen Gründen der Arbeit fern und werden zu einem erheblichen Hundertsatz vertragbrüchig*.'²³²

²³¹ De *Ondergrondse Pers 1940-1945*, door L. E. Winkel, RvO. Monografieën Nr. 6, p. 305. ²³² Brief aan *Arbeitsamt* Essen, 17 nov. 1942.

Tot de zgn. contractbrekers werden ook diegenen gerekend die niet van verlof terugkeerden. Alvorens de reacties van de Duitsers hierop te vermelden, moge allereerst aandacht besteed worden aan de verlofregeling zelf.

Aanvankelijk luidde de regeling, dat aan de gehuwden eenmaal in de drie maanden, aan de ongehuwden eenmaal per half jaar verlof mocht worden toegestaan. Met ingang van 1 november 1940 werden de termijnen gewijzigd. Vanaf deze datum hadden gehuwde arbeiders pas recht op verlof na een ononderbroken diensttijd van een half jaar, ongehuwde arbeiders na een jaar. De in Duitsland tewerkgestelde arbeiders werden echter niet eerder dan tegen het einde van november van deze verandering op de hoogte gesteld. Een der *Betreuer* schreef althans in een rapport, gedateerd 24 november 1940, dat hij in nog niet één kamp was geweest waar de nieuwe bepaling was bekendgemaakt. Als dit echter zou geschieden, 'vrees ik het ergste', zo berichtte hij aan het departement van Sociale Zaken.²³³

Deze verslechtering die aan vele arbeiders dus tijdens de lopende contractperiode werd opgelegd, werd niet zonder meer aanvaard. Zo weigerden arbeiders, werkzaam in Berlijn, op zekere dag in december 1940 nog langer te werken, als niet ogenblikkelijk beslist zou worden dat ze naar huis zouden kunnen gaan. Werd hun eis afgewezen, zo verklaarden zij, dan zouden zij toch vertrekken en niet meer terugkomen. Een *Betreuer*, die bij dit voorval aanwezig was, wist de directie te bepraten, doch hiertoe hadden ook 'de dreigementen van de arbeiders bijgedragen'; over dit optreden van de arbeiders was de *Betreuer* echter niet te spreken. Hij schreef nl.: 'Jammer, dat niet dezelfde maatregelen genomen kunnen worden, zoals deze voor de Duitse arbeiders gelden; ze doen nu geheel wat ze willen en of men nu gemoedelijk of streng met hen praat, ze doen wat ze willen.' Daarna beklagde deze ambtenaar zich toch bij het departement van Sociale Zaken over de plotselinge wijziging in de verlofregeling. Wanneer deze arbeiders beloofd is, aldus schreef hij, na drie maanden naar huis te kunnen terugkeren, dan hebben ze daar ook recht op; slechts zij die na 1 november 1940 in Duitsland waren gekomen, behoorden onder de nieuwe regeling te vallen. Ook het *DAF* vond dit een juiste opvatting en het zou zich tot de *Treuhänder der Arbeit* wenden – zo luidde het rapport – om een dergelijke beslissing uit te lokken.²³⁴

In deze geest werd inmiddels wel door verschillende Duitse bedrijven gehandeld. Dit ondervonden bijv. 70 arbeiders, werkzaam in Berlijn.²³⁵ Aan een andere fabriek in dezelfde stad – er werkten daar 180 arbeiders – werd een verlof om de drie maanden toegestaan; de reiskosten moesten de arbeiders dan zelf betalen. Bij het halfjaarlijks verlof daarentegen werden de reiskosten tot aan de grens betaald. Dit was 'een zeer goede regeling' en de arbeiders konden 'daarmee zeker tevreden zijn', want ambtelijk was 'een dergelijke verlofregeling niet toegestaan'²³⁶, aldus een der ambtenaren. Hierbij dient intussen te worden aangetekend, dat de Nederlandse arbeiders bij hun halfjaarlijks verlof recht hadden op vergoeding der reiskosten in Duitsland.²³⁷

²³³ Rapp. v.L., Köln. ²³⁴ Rapp. E., Berlin, 13 dec. 1940. ²³⁵ Rapp. E., Berlin, 24 jan. 1941.

²³⁶ Rapp. E., Berlin, 13 feb. 1941. ²³⁷ *Plaatsing van Nederlandse arbeiders in Duitsland*. Uitgave nr. 2 van de afdeling Sociaal-Economische Voorlichting van het NVV, mrt. 1941, p. 53.

Van de zijde der Nederlandse ambtenaren in Duitsland werd in februari 1941 bij het *Reichsarbeitsministerium* gepoogd, wijziging in de verlofregeling te krijgen; zij betoogden, dat een verlof om het half jaar voor een gehuwde arbeider 'wel een beetje te lang was'. De vertegenwoordiger van het *Reichsarbeitsministerium* kon echter niet beloven dat een verandering zou plaats vinden. 'Onze indruk is nu ook', zo rapporteerde een der *Betreuer*, 'dat met Pasen opnieuw zeer vele arbeiders er van door zullen gaan'.²³⁸ Inhoeverre deze voorspelling uitkwam is ons niet bekend; wel is het zeker, dat vele arbeiders na hun Pinksterverlof niet naar Duitsland terugkeerden. Zo arbeiders, die voorheen in Keulen waren tewerkgesteld. Een der ambtenaren berichtte aan het departement van Sociale Zaken, dat de vrouwen van deze personen bij de gemeentelijke instanties in Nederland toch een loonvoorschot in ontvangst bleven nemen; hij had dit in brieven gelezen die de niet-teruggekeerde arbeiders aan de arbeiders in Duitsland hadden geschreven; de laatsten werd daarin ook aangeraden met het werk op te houden. Ook 'van andere zijde', zo rapporteerde deze ambtenaar, kregen de niet-teruggekeerde arbeiders nog een voldoende ondersteuning. Het was die ambtenaar intussen niet gelukt om zo'n brief in handen te krijgen. De arbeiders 'wilden hun kameraden niet verraden'. Hij zou daarom 'nu trachten, een dergelijke brief te kopen'.²³⁹

Aan het einde van het jaar 1941 zouden ongeveer 10.000 arbeiders met Kerstverlof gaan. Op grond van vroegere ervaringen verwachtten de Nederlandse ambtenaren in Duitsland dat velen niet zouden terugkeren. Van de 842 Nederlanders, die bijv. eind december 1940 in de omgeving van Brÿx werkten, bleven er niet minder dan 608 in Nederland.²⁴⁰ In andere bedrijven was het aantal teruggekeerden groter, maar voortdurend werd door de Duitse ondernemers en de Nederlandse ambtenaren steen en been geklaagd over het wegblijven der arbeiders na hun verlof. Daarom, zo luidde het advies eind 1941, behoorden allerlei maatregelen te worden genomen. Door middel van radio en pers dienden de verlofgangers er op attent gemaakt te worden, dat zij op tijd weer in de bedrijven aanwezig moesten zijn, wie met speciale treinen moesten vertrekken en wanneer deze vertrokken.²⁴¹ Zo werd ook op instigatie van een der Nederlandse *Betreuer* in één der Duitse steden bepaald, dat slechts kaartjes voor het buitenland mochten worden verkocht als de arbeider eerst zijn verlofpapieren had getoond. Een dergelijke afspraak werd ook met de reisbureaus gemaakt 'niet alleen voor nu, maar ook voor de toekomst; daarmee is' – aldus een rapport – 'het weglopen belemmerd'. De betrokken ambtenaar beval zijn superieuren in Den Haag aan, te trachten deze regeling algemeen te maken.²⁴² Er moest, zo luidde een bericht in november 1941, 'alles in het werk worden gesteld', om de arbeiders weer terug te krijgen.²⁴³ In december 1941 werd de vrees, dat velen van de gelegenheid gebruik zouden maken om in Nederland te blijven, nog eens herhaald. Uit Keulen berichtte een der ambtenaren in dit verband: 'De heren werkgevers hebben royaal verlof verleend, vele arbeiders hebben

²³⁸ Rapp. E., Berlin, 12 feb. 1941. ²³⁹ Rapp. v.L., Köln, 16 juni 1941. ²⁴⁰ Rapp. E., Brÿx, 11 jan. 1941. ²⁴¹ Rapp. v.L., Frankfurt am Main, 24 nov. 1941. ²⁴² Rapp. v.L., Köln, 21 dec. 1941. ²⁴³ Rapp. v.L., Frankfurt am Main, 24 nov. 1941.

zelfs nog een kerstgift of voorschot gekregen. Hij, die niet vrijwillig terug gaat, moet men daartoe eenvoudig verplichten.²⁴⁴

Moeilijkheden ontstonden toen vele arbeiders geen toestemming kregen om met verlof te gaan. Zo slaagden vertegenwoordigers van het *Arbeitsamt* en een Nederlandse ambtenaar er niet in, met een vijftigtal arbeiders (meest jongere), die reeds bij de grens stonden maar geen vergunning hadden om te vertrekken, tot een akkoord te komen. Politie werd erbij gehaald; de arbeiders werden 'voor de keus' gesteld, direct terug te keren of tot maandag (dit geval speelde zich op een zaterdagmiddag af) te worden 'ingesperrt'. Zingend, lawaaimakend en mokkend trok men af. 'Ik heb een paar van de besten eruitgehaald en met hen eens verstandig gepraat' – aldus een *Betreuer*. 'Zo is het gelukt, de mensen langzamerhand rustig te krijgen en naar Wesseling terug te brengen'.²⁴⁵

Ook in Frankfurt-am-Main was in die dagen in verband met de verlofregeling 'een ware revolte onder de arbeiders uitgebroken...'. Door het Duitse Arbeidsbureau en het *DAF* was medegedeeld, dat niemand weg mocht. Toen de Nederlanders later hoorden, dat de Italianen wél met verlof gingen, brak 'vanzelfsprekend de hel los'. Men weigerde te werken en wilde op eigen gelegenheid verdwijnen. Door deze druk – de arbeiders waren in massa naar het *Arbeitsamt* en het *DAF* getrokken – kon tenslotte toch nog 60-70% van de arbeiders, hoofdzakelijk gehuwden, met verlof gaan. De politie gaf 'zo snel mogelijk' de *Sichtvermerke* en één of meer wagons werden aan de trein gekoppeld.²⁴⁶

De bovengeschetste moeilijkheden waren ten dele gevolg van het feit, dat de arbeiders, al hadden zij reeds zes of twaalf maanden ononderbroken gewerkt, niet direct na afloop van deze periode gedurende enige dagen naar huis konden gaan. Het verlof kon nl. – aldus een circulaire van het Rijksarbeidsbureau van 9 juli 1941 – ook in de loop van de volgende werkperiode van 6 maanden verleend worden. De mogelijkheid was dus niet uitgesloten, dat een gehuwde arbeider bijv. pas na zeven maanden of zelfs nog later kon vertrekken. Naar aanleiding van deze circulaire schreef de directeur van het arbeidsbureau Hengelo aan het Rijksarbeidsbureau dat hem deze 'aanmerkelijke verslechterring' te ver ging. Zijns inziens zou het 'in vele gevallen funeste gevolgen hebben voor het gezinsverband, zowel als voor de aanwerving van nieuwe krachten'.²⁴⁷ In deze verlofregeling werd echter geen verandering aangebracht. '*Wann der Urlaub gegeben wird*' aldus de *GSV*, '*entscheidet der Betriebsführer auf Grund der betrieblichen Belange*'.²⁴⁸

Uiteraard verwekte een dergelijk optreden grote ontevredenheid onder de arbeiders. 'Men verlangt van ons', zo stelde een hunner de redactie van *Van Honk* de vraag, 'dat wij op tijd' (van verlof) 'terugkeren, waarom mogen wij dan niet op tijd vertrekken, maar moeten wij als getrouwden soms 5 maanden wachten, terwijl de Duitse kameraden precies op tijd mogen gaan?' Op deze pijnlijke vraag moest *Van Honk* in december 1943 wel antwoorden, dat er onrechtvaardig werd gehandeld. Maar het blad voegde er direct

²⁴⁴ Rapp. v.L., Köln, 21 dec. 1941. ²⁴⁵ *Ibid.* ²⁴⁶ *Ibid.* ²⁴⁷ GAB Hengelo aan de wnd. D.G.-RAB, 19 juli 1941. ²⁴⁸ *GSV* aan het RAB, 2 okt. 1941.

aan toe, dat de bedrijfsleiders het recht hadden, de *Familienheimfahrt* uit te stellen, als 'de toestand' van het bedrijf dit noodzakelijk maakte.²⁴⁹ Het aanvragen en het verkrijgen van verlof bleef echter 'de brandende kwestie', aldus *Het Vaderland* van 24 februari 1944. De praktijk leerde nu eenmaal, dat de 'werkgevers' niet meewerkten, omdat 'de man' niet gemist kon worden. Het *DAF* kwam wel voor 'de rechten van de werkende mens' op, maar zijn stem kon niet in de zgn. Speerbedrijven doordringen. Pas wanneer een bepaald productieproces afgewerkt was, kon, nadat door het betrokken ministerie toestemming was verleend, 'gedacht worden aan het toekennen van verloven'. Op dit punt waren 'de eisen van de totale oorlog onverbiddelijk' en daar had 'iedereen zich, goedschiks of kwaadschiks, bij neer te leggen'.

Vanzelfsprekend zullen de arbeiders ondanks hun machteloosheid toch allerlei pogingen in het werk hebben gesteld om nog op een of andere manier te kunnen wegkomen. *Krupp* deelde het *Arbeitsamt* Essen op 17 november 1942 mede, dat de Nederlanders 'om alle mogelijke redenen een langer of korter verlof' wilden hebben; het bedrijf verzocht, dit niet al te gemakkelijk te verstrekken. '*Es macht zu sehr Schule*', zo lezen wij in de betrokken brief.²⁵⁰ Bekend zijn de verzoeken waarbij het slechter worden van de huiselijke omstandigheden als reden werd opgegeven. Dergelijke verzoeken werden per brief voorbereid en soms met attesten van Nederlandse artsen ondersteund. Op 1 juli 1943 zond het Rijksarbidsbureau de arbeidsbureaus een telexbericht, inhoudende het afschrift van een circulaire van de *HSV* aan de *Fachberater*, waarin gewezen werd op het toenemen van het aantal verzoeken om gewoon en buitengewoon verlof van in Duitsland werkende arbeiders. Bij de beoordeling van deze verzoeken, aldus de richtlijnen van de *HSV*, moesten voortaan strenge maatstaven worden aangelegd. In de eerste plaats diende hetzelfde criterium te gelden als bij de totale oorlogsinzet van de Duitse soldaat en de *Rüstungsarbeiter*. Dat betekende dat buitengewoon verlof slechts verleend werd bij overlijden of levensgevaarlijke ziekte van ouders, vrouw en kinderen.

Intussen was het vele Nederlandse arbeiders niet geheel duidelijk wat nu eigenlijk onder 'verlof' diende te worden verstaan. 'Onder onze kameraden', aldus *Van Honk* van 22 maart 1942, heersten hieromtrent 'vele misverstanden en verkeerde meningen...'. Uit de mededelingen van dit blad bleek nu, dat te onderscheiden viel tussen de '*Familienheimfahrt*' en het '*Urlaub*'. Het eerste was de 'reis naar het gezin', een tegemoetkoming voor het feit, dat men van zijn gezin of familie gescheiden was. Zij die recht op deze *Familienheimfahrt* hadden – dus niet de grensarbeiders, die dagelijks naar huis terugkeerden – kregen een vrije reis vanaf de fabriek of arbeidsplaats tot aan de grens en terug, met daaraan verbonden een aantal vrije dagen die echter niet uitbetaald werden. Dit aantal onbetaalde vrije dagen varieerde van zeven tot tien kalenderdagen, afhankelijk van de afstand die men van zijn woonplaats verwijderd was. De ongehuwden hadden, zoals we reeds vermeldden, om het jaar, de gehuwden om het half jaar, recht op deze dagen.

Het *Urlaub* kwam overeen met hetgeen wij vakantie noemen. Hierop had uiteraard

²⁴⁹ *Van Honk*, 4 dec. 1943. ²⁵⁰ *Krupp* aan *Arbeitsamt* Essen, 17 nov. 1942.

een ieder recht. Het aantal vakantiedagen varieerde van 6 tot 14, al naar gelang het beroep dat men uitoefende en de tijd die men bij een bedrijf werkzaam was.²⁵¹ De reiskosten waren voor eigen rekening.²⁵² In tegenstelling tot de *Familienheimfahrt* werden de *Urlaub*-dagen wel vergoed. Het *Urlaub* kon echter slechts genomen worden in verbinding met de *Familienheimfahrt*. In feite moesten de *Urlaub*-dagen de *Familienheimfahrt* dus financieren. Soms gelukte het geheel, soms slechts ten dele. Blijkens *Van Honk* van 20 september 1942 en van 9 juli 1943 had een gehuwde man na een half jaar recht op 14 onbetaalde vrije dagen.

Hem die toestemming kreeg tot verlof, werd door het bedrijf een zgn. *Urlaubschein* uitgereikt. Dat was een belangrijk papier, want op vertoon hiervan verkreeg de verlofganger bij de politie een visum, dat hij met zijn *Urlaubschein* nodig had bij controle aan de grens. Op vertoon van het *Urlaubschein* verkreeg hij ook aan het distributiekantoor in Nederland de nodige levensmiddelenbonnen.²⁵³ Verder moest de aanstaande verlofganger zich naar het arbeidsbureau begeven, waar zijn verlofpapieren weer werden afgestempeld. Deze procedure leidde nogal tot enige kritiek, omdat het toch altijd betekende dat men weer in de rij moest gaan staan.²⁵⁴

In dit verband moge gewezen worden op de activiteiten van enkele Nederlanders die werkzaam waren op de *Schutzmacht*-afdeling ten behoeve van Nederlanders op het Zweedse gezantschap in Berlijn. Met hulp en steun van nog anderen werden verlofpapieren vervalst op gestolen gedrukt en gestencild firmapapier. Sedert augustus 1943 werden ook zgn. bombardementsverloven getypt, d.w.z. verloven 'toegestaan', waarbij naar een bombardement werd verwezen. Deze *Schutzmacht*-afdeling was bij de arbeiders veel minder bekend dan bij de in Duitsland tewerkgestelde studenten, die geweigerd hadden de loyaliteitsverklaring te tekenen.²⁵⁵ Zij die over voldoende geld beschikten, konden op nog andere wijze in het bezit komen van de begeerde papieren. Zo verkochten in Duitsland tewerkgestelde Vlamingen '*Entlassungsscheine*' die in België waren vervalst.²⁵⁶

Talrijk waren de klachten van de Duitse ondernemers over de Nederlanders die niet op tijd, d.w.z. later van verlof terugkeerden. Een der pogingen, de overschrijding van de verlovingsperiode te legaliseren, bestond hierin dat de verlofganger zich ziek meldde terwijl dit niet het geval was. Daarbij genoot hij wel de steun van Nederlandse artsen die, aldus de President van de *Reichspostdirektion*, München, in een brief aan de *Leiter der Deutschen Dienstpost* in Arnhem op 21 augustus 1943, in dit opzicht '*sehr grosszügig*' te werk gingen. Eerstgenoemde schreef aan dezelfde geadresseerde op 30 november 1943 dat de ziektemeldingen van de Nederlandse directie van de PTT in zulk een mate toenamen, dat het een uitzondering vormde wanneer een verlofganger op tijd

²⁵¹ *Van Honk*, 20 nov. 1943. ²⁵² *Van Honk*, 4 juni 1943. ²⁵³ *Van Honk*, 22 mrt. 1942. ²⁵⁴ *Van Honk*, 18 dec. 1942. ²⁵⁵ *PEC* 6c, p. 55. Verhoor van J. A. M. Schmutzer. Zie ook: *PEC* 6c, p. 167 e.v. Verhoor van A. Millenaar. ²⁵⁶ *a PEC*, p. 127. Verhoor van M. J. W. Schopenhauer. *b* Door de LO-LKP werd een aparte organisatie, het z.g. *tussenministerium*, opgericht die zich ten doel stelde studenten en eventueel ook arbeiders naar Nederland te doen terugkeren, zo mogelijk met gebruikmaking van door deze organisatie vervalste papieren. Zie uitvoerig over dit *Aussenministerium* van de LO-LKP *Het Grote Gebod*, dl. I, p. 345.

terugkeerde. In een brief van 14 januari 1944 meldde dezelfde dat overigens niet alleen bij de postbeambten 'een eigenaardige dienstopvatting' scheen te bestaan. Van de 132 hem ter beschikking gestelde dienstverplichte Nederlanders waren nog 35 over. Het *Postamt 2* te Hannover maakte er in een vertrouwelijk rapport van januari 1944 melding van – we wezen er reeds op – dat zich in Nederland 80.000 contractbrekers zouden bevinden. Wie zijn berichtgevers waren en hoe het aan dit aantal kwam, is ons niet bekend.²⁵⁷

Als de Duitse autoriteiten in Nederland, soms geholpen door de Nederlandse politie, er in slaagden contractbrekers op te sporen en te arresteren, dan wachtte hen o.m. overbrenging naar een concentratiekamp of een *Arbeitserziehungslager*. Maar soms volstond men ook met het geven van boetes, omdat de betrokken arbeidskracht niet gemist kon worden.²⁵⁸

Welke straf de Duitsers ook bedachten, er waren altijd Nederlanders die de gevaarlijke sprong over de grens waagden of na het verlof in Nederland onderdoken.²⁵⁹ Ook de invoering van een verlofstop in de zomer en herfst van 1943 vermocht weinig verandering te brengen. In oktober 1943 werd deze stop vervangen door een regeling waarbij arbeiders voor elkaar borg moesten staan. Werden aanvankelijk arbeiders van dezelfde nationaliteit voor elkaar verantwoordelijk gesteld, later werd aan Nederlanders ook verlof geweigerd omdat een belangrijk deel van de Belgische en Franse arbeiders die verlof hadden gekregen, niet waren teruggekeerd.²⁶⁰ Mede door deze gedwongen borgstelling bleven vele arbeiders nu nog langer van hun gezin gescheiden dan voorheen. In verband met deze omstandigheid schreef *Het Vaderland* van 24 februari 1944: 'Men verplaatse zich eens in hun gevoelens en in die van de in het vaderland achtergebleven betrekkingen. Kan men het de vrouwen van zulke mannen erg aanrekenen, wanneer zij bepaalde andere mannen uit hun omgeving met de vinger nawijzen en zeggen: die en die zijn 'onderduikers'? – aldus verontschuldigde de schrijver van dit artikel reeds bij voorbaat de verraadsters.

Ook de borgstelling, hoe ernstig ook, leidde niet tot de gewenste resultaten. Vandaar, dat met ingang van 6 maart 1944 opnieuw de verloven werden ingetrokken. In de pers werd alleen vermeld dat de transporttreinen tot 15 mei waren uitgevallen.²⁶¹ Daarmee werd de indruk gewekt alsof men hier uitsluitend met vervoersmoeilijkheden te kampen had. Het *Nationale Dagblad* van 14 maart 1944 schreef echter openlijk: 'Maar vele arbeiders weten drommels goed, wat de ware reden van het intrekken der verloven is... Zij weten, zo goed als ieder ander, dat het intrekken der verloven niet alleen verband houdt met 'het uitvallen van transporttreinen'. Waarom zouden wij er doekjes omwinden? Wij weten even goed als zovele Nederlandse arbeiders, dat het intrekken der

²⁵⁷ Vertrouwelijk rapport van het *Postamt 2* te Hannover door de *Reichspost* Hannover gezonden aan de *Deutsche Dienstpost i.d. Niederlanden*, Arnhem, 13 jan. 1944. ²⁵⁸ De *Präsident* van de RPD Stettin aan de leider van de *Deutsche Dienstpost* in Arnhem, 22 okt. 1943. ²⁵⁹ Uit verspreide, losse mededelingen valt wel af te leiden, dat vluchtende arbeiders bij de grens aangekomen verder het land in werden geholpen. Van een goed georganiseerde illegale landelijke actie kan echter niet gesproken worden. Een uitzondering vormde de reeds genoemde LO-LKP-organisatie. ²⁶⁰ *Van Honk*, 4 mrt. 1944. ²⁶¹ *A.H.*, 13 mrt. 1944.

verloven voornamelijk te wijten is aan het feit dat talrijke arbeiders, die met verlof naar Nederland gingen veel te laat, of helemaal niet meer naar hun werk in Duitsland terugkeerden.²⁶²

Van Honk was, we mogen wel zeggen: vanzelfsprekend, een trouw vazal van de Duitsers in hun strijd tegen de contractbrekers. Op verschillende manieren, o.m. door het kweken van angst en het verdacht maken van de illegaliteit probeerde het blad twijfel en verwarring te zaaien, zodat dadeloosheid het resultaat zou zijn. In *Van Honk* van 22 januari 1944 geschiedde dit als volgt:

'Want hoe is het leven van iemand, die onderduikt? Erger dan van een misdadiger, die door de politie wordt gezocht. De misdadiger immers kan nog zelfstandig optreden en handelen; de onderduiker daarentegen is volkomen afhankelijk van de illegale actie, die hem van adressen van schuilplaatsen en van distributie-bescheiden voorziet. Voor wat hoort wat, en men kan ervan verzekerd zijn, dat iedere onderduiker na korte of langere tijd tegenprestaties zal moeten leveren. Op de duur zal men hem dwingen deel te nemen aan overvallen op distributiekantoren, en aan weet wat welke misdrijven. Weigert hij het, dan laat de actie hem los, kan hij met hangende pootjes zich bij de politie gaan melden, en zijn straf incasseren.

De onderduiker is een stuk opgejaagd wild; iemand die zich dood verveelt omdat hij niet kan werken, en die van de morgen tot de avond in angst verkeert, dat hij tegen de lamp zal lopen.

Van één kant een verachtelijk wezen, dat zijn kameraden in de steek liet, van de andere kant een beklagenswaardig individu, dat zijn ondoordachtige daad met duizend angsten boet, en dat na enige tijd toch onherroepelijk wordt gesnapt, aangezien de oorlog binnen een paar weken waarlijk niet is afgelopen.

Ook al valt het wel eens niet mee, na verlof naar Duitsland terug te keren: het is in alle opzichten het beste!'

Begin augustus 1944 werd een algemeen verlofsverbod afgekondigd. Verschillende overwegingen zullen hierbij een rol hebben gespeeld. Een hiervan zal ongetwijfeld de vrees zijn geweest, dat het aantal contractbrekers dat voortdurend groeide, nog meer zou toenemen nu de geallieerde troepen in West-Europa oprukten.²⁶²

DE TOESTAND VAN DE ARBEIDERS IN OOST-EUROPA

Schrijvende over de toestand van de arbeiders in Duitsland, mag niet vergeten worden, de ontberingen te signaleren die de kleine groep dienstverplichte arbeiders hadden te doorstaan die in de zomer van 1943, tegelijk met enkele duizenden vrijwilligers, in

²⁶² Een der bepalingen van het algemene verbod luidde, dat bij opheffing van het verbod het niet genoten verlof op bepaalde wijze zou worden gecompenseerd. Van een tussentijdse verlofsverrekening zou voor de buitenlandse arbeider echter geen sprake kunnen zijn zulks 'met het oog op het principe dat een buitenlandse arbeider niet bevoorreed (mocht) worden boven een Duitse...'. *Van Honk*, 23 okt. 1944.

Oost-Europa werden tewerkgesteld. We brengen in herinnering (zie hoofdstuk III), dat kort na de inval van de Duitse troepen in Rusland door de Commissie tot Uitzending van Landbouwers naar het Oosten (Culano) en met medewerking van het Rijksarbeidsbureau, arbeidskrachten naar Oost-Europa werden bemiddeld. In maart 1942 waren ongeveer 200 boeren in Letland en Wit-Roethenië geplaatst.²⁶³ Later schijnt dit aantal te zijn opgelopen tot 400, van wie er 150 terugkeerden en sommigen stierven.²⁶⁴ De Culano, in augustus 1941 opgericht, ging in de herfst van 1942 te gronde.

Inmiddels waren pogingen in het werk gesteld om op nog andere wijze dan via de Culano arbeidskrachten voor het Oosten te verkrijgen. Niet alleen boeren, maar ook bouwvakarbeiders, timmerlieden, elektriciëns, bankwerkers, schilders, loodgieters, baggerpersoneel en nog vele andere soorten vakarbeiders waren in de zwaarbeschadigde steden en uitgestrekte vlakten van Rusland goed te gebruiken. Zij werden door aannemersfirma's (vaak koppelbazen of werfagenten) geleverd, die vooral aasden op het grote verschil tussen het loon dat zij van de Duitse opdrachtgever voor een arbeider ontvingen en het loon dat zij uitbetaalden. Het grote tekort aan personeel wakkerde de jacht naar het 'Kopfgeld' ten eerste aan. Nederlandse aannemers stapten in Winterswijk en Emmerik op de transporttreinen om de arbeiders te bewegen, de treinen te verlaten en ergens anders te gaan werken. Er waren er ook bij die arbeiders zochten voor Duitsland zelf. Een van hen werkte voor de gemeenten Rumel en Rheinhausen. Aanvankelijk kreeg hij voor elke arbeider 1 *Mark*; sinds juni 1943 had hij een maandloon van 1000 *Mark*. Een andere Nederlandse aannemer – hij had in Duitsland ook een *Baustelle* – verhuurde arbeiders aan grote firma's als de *I.G. Farben*. Zijn taak bestond voornamelijk in het bijhouden van de 'loon'-administratie. Na aftrek van sociale 'lasten' hield deze aannemer 30-40% over van het bruto-loon van de arbeider²⁶⁵ – de oorlog legde de exploitatie van de arbeider wel heel duidelijk bloot.

De aannemers die op zoek waren naar personeel voor Oost-Europa, leverden met hun concurrenten een felle strijd. Waren de arbeiders eenmaal in hun macht, dan bekommerden zij zich weinig om hun lot. Een der firma's die in Rusland werken uitvoerde, was de Duitse N.V. *Turnier Beton*, die ook namens een combinatie van Nederlandse firma's optrad. De opdrachtgever was het *SS-Wirtschaftsverwaltungshauptamt (SS-WVHA)* in Berlijn, een centraal administratief en economisch bureau van de SS, waaronder de bedrijven van de SS, vrijwel alle concentratiekampen en de voorziening van de *Waffen-SS* ressorteerden. De opdrachten (genummerd) werden in het algemeen aangeduid als *SS-FAU*, hetgeen *SS-Frontarbeiter Unternehmen* betekende. *SS-FAU-168* was een bouwwerk dat in de Ukraine werd uitgevoerd. Ook *Turnier Beton* behartigde de belangen van de arbeiders zeer slecht; de vrijwilligers klaagden niet alleen over te lange werkdagen, slechte kleding en gevaarlijke werkomstandigheden, maar ook over de onregelmatige ontvangst van de lonen door de achtergebleven gezinnen.

In juni 1942 was de Nederlandse Oost Compagnie (NOC) opgericht; reeds bij haar

²⁶³ Vermerk van een bespreking met Mussert over de inzet van Nederlanders in het Oosten, 13 mrt. 1942. ²⁶⁴ Brief aan Verwey, afz. onbekend, 29 dec. 1942. ²⁶⁵ *M.a.d.N.*, 11 aug. 1943.

oprichting beschouwde zij de 'Firmen-Einsatz' als een bij uitsluiting haar toekomstende taak, niet het minst door het feit dat de ervaringen met de 400 inmiddels in Oost-Europa 'ingezette' vrijwilligers niet zo gunstig waren. Nadat in januari 1943 de Nederlandse Oostbouw Maatschappij N.V. (NOB) als dochtermaatschappij van de NOC was opgericht en in maart 1943 onderhandelingen met het *SS-WVHA* over deze 'Firmen-Einsatz' met succes waren gevoerd, werd het contract met *Turnier Beton* voor het *SS-FAU-168* per 1 juli 1943 opgezegd en na die datum op naam van de NOB gezet. De bij *Turnier Beton* aangesloten Nederlandse firma's werden reeds vóór de genoemde contractdatum door de NOC overgenomen. Verder werd nog met het *SS-WVHA* een contract afgesloten voor een *SS-FAU-175*, waarmede in de omgeving van Riga zou worden begonnen.

Deze gang van zaken legde op de NOC nu ook de verplichting voor de nodige arbeidskrachten te zorgen. Begin mei 1943 werden door het *SS-WVHA* niet minder dan 4500 arbeiders gevraagd. Aanvankelijk meenden de verantwoordelijke autoriteiten dat de aannemers en de NOC tezamen 3000 arbeiders zouden kunnen leveren, zodat voor 1500 man een beroep op de arbeidsbureaus zou moeten worden gedaan.²⁶⁶ Van de zijde van het Rijksarbeidsbureau bestond generlei bezwaar om arbeiders voor Oost-Europa te leveren. In een circulaire van 7 oktober 1942 verwittigde Knetsch de arbeidsbureaus ervan, dat in de komende maanden tot plaatsing in Oost-Europa zou worden overgegaan van metselaars, schilders, enz. en dat de plaatsing dezer vakarbeiders door hem 'in nauwe samenwerking' met de NOC zou worden geregeld. Verhinderd diende te worden, dat contractbrekers werden aangenomen,²⁶⁷ en dat het centrale toezicht op de bemiddeling verloren ging. Op 28 oktober gaf hij de directeuren der arbeidsbureaus nog enkele technische aanwijzingen, maar tevens vestigde hij de aandacht 'op het belang van een intensieve en doeltreffende werving van arbeidskrachten voor de NOC'. Dat wilde zeggen: er moest niet worden gewacht of gegadigden zich eigener beweging voor plaatsing bij de arbeidsbureaus aanmeldden, doch anderen moest deze werkgelegenheid 'onder ogen' worden gebracht. Propaganda-materiaal van het NOC werd in het vooruitzicht gesteld en zou 'het zijne' tot één en ander kunnen bijdragen.

Dienstverplichtingen voor Oost-Europa werden in die tijd niet opgelegd. Dat geschiedde pas later, toen duidelijk bleek, dat de levering van 4500 man geen kans van slagen had. Van de 3000 man die de aannemers en de NOC op zich hadden genomen te leveren, schenen in het gunstigste geval 900 man beschikbaar te zullen komen. Daarom bepaalde de *HSV* op 3 mei 1943, dat 'ab sofort' geschikte Nederlandse arbeiders voor Oost-Europa dienstverplicht moesten worden.²⁶⁸ *SS-Frontarbeiter* zouden nu niet meer alleen diegenen zijn die vrijwillig een contract met de NOB gesloten hadden.

Op 20 mei deelde Knetsch de directeuren der arbeidsbureaus mede, dat het *SS-WVHA* erop aandrong, dat zo spoedig mogelijk een aanvang gemaakt zou worden met de levering van de nog ontbrekende 4000 arbeiders (zelfs het getal van 900 was dus nog

²⁶⁶ Zie Bijlage bij telexbericht van Knetsch aan Dir. GAB, 3 mei 1943. ²⁶⁷ Knetsch aan Verwey, 22 sep. 1942. ²⁶⁸ Circ. van *HSV* aan *Fachberater*, 14 mei 1943.

te optimistisch) voor de inzet bij Riga van *FAU-175*. 'Gezien het belang dezer opdracht' – aldus Knetsch – 'verzoek ik U ervoor te zorgen, dat zich meer personen zullen melden dan tot nu toe het geval is geweest en dat U zich thans de uiterste moeite zult getroosten, het vereiste aantal arbeiders te leveren. Ik vertrouw op Uw volle medewerking', zo eindigde hij zijn circulaire. In dit zelfde rondschrijven wees hij er op, dat de NOB tweemaal per week een transport (vrijwilligers en dienstverplichten) via Berlijn naar Oost-Europa zou laten vertrekken. Aan de opgeroepen arbeiders werd van te voren medegedeeld, dat zij zelf voor drie dagen mondvoorraad moesten zorgen en in het bezit zijn van werkkleding; deze zou, indien enigszins mogelijk, in Berlijn kunnen worden aangevuld met een werkuniform. Bij aanmelding op de transportdag bij het kantoor van de NOB in Den Haag moesten de volgende papieren worden overgelegd: een bewijs van dienstverplichting, een bewijs van goedkeuring door de medische dienst van het arbeidsbureau, een bewijs van goed zedelijk gedrag en een geldig Nederlands paspoort. Al mogen de dienstverplichte arbeiders die op het arbeidsbureau ook het *Überweisungsschein* ontvingen (hierop stond o.m. de naam van de werkgever, nl. de NOB) nog niet geweten hebben welke hun *uiteindelijke* plaats van bestemming zou zijn, eenmaal op het kantoor van de NOB in Den Haag aangekomen, bleek hun uit de daar voorgelegde, te ondertekenen arbeidsovereenkomst met deze instelling, dat zij tewerkgesteld zouden worden in het bezette Russische gebied en dat de opdrachtgever was de *Reichsführer-SS (SS-Wirtschaftsverwaltungshauptamt)*. In de overeenkomst werd de 'werknemer' nog niet als *SS-Frontarbeiter* aangeduid. Dit zou hem pas in Berlijn duidelijk worden, waar hem – maar ook hierop zijn uitzonderingen – een *SS-Frontarbeiter-Dienstbuch* uitgereikt werd. Er zullen, indien dit het geval was, weinige dienstverplichten zijn geweest, die – bedreigd als zij waren met gevangenisstraf en opsluiting in het concentratiekamp Amersfoort – geweigerd zullen hebben, het 'contract' te tekenen. Maar ook over dit aspect van de procedure der tewerkstelling staat ons praktisch geen materiaal ten dienste.

Uit het bovenstaande mag intussen niet afgeleid worden, dat alle opgeroepen pas in Den Haag meer over hun dienstverplichting te weten zijn gekomen. Er zullen ongetwijfeld aan de arbeidsbureaus 'goede' ambtenaren zijn geweest, die de dienstverplichte personen inlichtten omtrent de plaats van hun tewerkstelling; wellicht noemden zij zelfs in dat verband de naam van de opdrachtgever, het *SS-WVHA* (zie de circulaire van 20 mei 1943). Dat de aanwerving voor de NOB door sommige ambtenaren werd tegengewerkt, is wel zeker. Zo werden uit sabotage-oogmerken – dus b.v. om transporten op te houden en de dienstregeling van de speciale treinen naar Berlijn in de war te brengen – de dienstverplichtings- en andere formulieren, soms verkeerd, soms onvolledig ingevuld; dan weer werd 'vergeten', deze papieren naar het NOB op te sturen.²⁶⁹ In deze bewust geschapen administratieve verwarring kon het gebeuren, dat dienstverplichte arbeiders onderdoken.

Nauwkeurige cijfers omtrent de resultaten van de actie hebben wij niet. Wel weten

²⁶⁹ RAB aan GAB Rotterdam, Vlaardingen, Haarlem, Leiden, 3 sep. 1943.

wij dat op 1 juli 1943 ruim 750 personen, van wie alleen in juni 580 uit de jongere jaar- klassen, waren dienstverplicht.²⁷⁰ De opdracht van het *SS-WVHA* werd echter niet geheel vervuld. Daarom gingen de Duitsers er toe over, uit het concentratiekamp Ommen 200 en uit het kamp Amersfoort 270 man als *SS-Frontarbeiter* naar Rusland te zenden. De gevangenen schijnen voor de 'keus' te zijn gesteld, te vertrekken of acht tot tien maanden langer in het strafkamp te moeten blijven.²⁷¹

Na bovenstaande beschrijving van de procedure die bij de tewerkstelling van *SS-Frontarbeiter* gevolgd werd, rest ons de mededeling, dat de NOB als leidinggevende firma een 'vergoeding' van 12 % en voor de voor haar dienstverplichte arbeiders 40 % boven het totaal verloonde bedrag ontving.²⁷²

Hoe waren nu de omstandigheden waaronder deze dienstverplichte arbeiders kwamen te leven? Alvorens hierover uitvoeriger te berichten moet eerst gewezen worden op een protest van Verwey, toen hij in augustus 1943 vernam dat Nederlandse arbeiders die voor de NOB dienstverplicht waren, bij hun vertrek uit Duitsland in uniform werden gestoken, van wapens voorzien en direct in of achter het front in Oost-Europa tewerkgesteld. '*Abgesehen von den grossen Gefahren*', zo schreef hij de *HSV* in een brief van 7 augustus, '*denen diese Arbeiter ausgesetzt werden, muss ich entschieden Einspruch dagegen erheben, dass dienstverpflichtete niederländische Arbeiter zwangsweise solcherweise beschäftigt werden, dass sie als Militär anzusehen sind und direkt an den Kriegsvorrichtungen teilnehmen. So wird die Dienstverpflichtung missbraucht (!) und ganz bestimmt den allgemein anerkannten Rechtsauffassungen über die Leistung von Zivildiensten zuwider verfahren. Ich bitte Sie denn auch, dafür Sorge zu tragen, dass die niederländischen Arbeiter, die in der obenbezeichneten Weise in Osteuropa eingesetzt worden sind, zurückgerufen und derart ausgerüstet und eingesetzt werden, dass sie vor Verwendung in der unmittelbaren Kriegsführung gesichert sind.*' Twee dagen later antwoordde de *HSV*, dat een bewapening slechts op uitdrukkelijke wens van de betrokkene volgde – in het algemeen wel juist – en dat de arbeiders voor het grootste deel in Estland, ongeveer 300 km achter het front werden ingezet. Dit laatste was, zo zullen wij nog zien, stellig niet in alle gevallen juist.

De gegevens over de lotgevallen van de dienstverplichte arbeiders zijn zeer schaars. Ook hier wreekt zich het feit dat, in tegenstelling tot de in Duitsland tewerkgestelde studenten, de arbeiders zo weinig hun eigen geschiedenis hebben vastgelegd. Wel staat ons een samenvattend rapport ten dienste, dat gebaseerd is op een dagboek. De schrijver hiervan werd in 1923 geboren en in 1943 dienstverplicht; toentertijd was zijn beroep kantoorbediende. Het rapport werd na de oorlog aan de toenmalige minister van Sociale Zaken, Drees, aangeboden om diens aandacht te vestigen op de grote moeilijkheden bij de repatriëring van de dienstverplichte *SS-Frontarbeiter* die in de

²⁷⁰ Blijkens een notitie van een bespreking tussen vertegenwoordigers van de NOC, NOB en het RAB op 8 dec. 1944 zouden door het RAB aan de loongerechtigden van de *SS-Frontarbeiter* van de *SS-FAU-175* alleen loonvoorschotten verstrekt worden. De verzorging zou 3200 personen omvatten, 9 dec. 1944. ²⁷¹ GAB Utrecht in Oorl. Zie overzicht van 21 dec. 1945, p. 2. ²⁷² Verklaring van P. Hoekstra, Adm. Dir. v.d. NOB, 21 mei 1945.

macht van de Sovjet-Unie waren gekomen. Het was tevens een beroep op de minister, toch vooral de dienstverplichte *SS-Frontarbeiter* van de vrijwilligers te onderscheiden. Uit dit rapport mogen wij nu enkele passages hier laten volgen.

'...In de maanden mei, juni, juli en augustus werden regelmatig transporten van frontarbeiders door de SS aan de *Organisation Todt* beschikbaar gesteld. Van deze 'uitlening' hadden de betrokken gedeporteerden geen flauw begrip. Bij aankomst in Berlijn werden de 'Oostbouwers' door leden van de *O.T.* opgevangen en begon de tocht door de verschillende kampen, waar zij rechtstreeks onder de moffen kwamen te staan. In deze kampen was half Europa vertegenwoordigd. Polen, Serven, Belgen, Fransen, Russische en Oekraïense vrouwen met hun '*Ost*' op, waren allen door de Duitsers hier naar toe gedreven. In Schlachtensee (Berlijn) waar de '*Bekleidungskammer der O.T.*' was, kregen de frontarbeiders allen een uitrusting, waarbij zij hun civiel goed moesten inleveren. Van te voren was het parool: alles verkwaselen of verruilen om slechts oude spullen in te leveren. De uitrusting bestond uit een oud geel of zwart geverfd uniform (Engels of Belgisch). Verder rugzak, etensketel, klompschoenen, muggensluier etc. Na een verblijf van een tot drie weken (dit varieerde al naar gelang er transportgelegenheid was) werden de frontarbeiders onder leiding der *O.T.* in wagons naar het Oosten getransporteerd.

Niet alle '*SS-Frontarbeiter*' werden aan de *O.T.* 'uitgeleend'. De '*SS-Wirtschaftler*' werden naar aanwijzingen van het *SS-Wirtschaftsverwaltungshauptamt* in Riga door de *Frontarbeiter (FA)-Leitstellen* (een onderdeel van het *SS-WVHA* aldaar) op de verschillende '*Baustellen*' ondergebracht. Dit waren, om enkele namen te noemen, Riga zelf, Pleskau (Pskow), Talsi, Poperwahlen, Vaivaira, Slanzi en Narva, alles in Letland, Estland en Noord-Rusland. Wisten de frontarbeiders in Den Haag, dat hun eindbestemming Riga zou zijn, dit werd hun onderweg wel duidelijk, dat het verder zou gaan....

Vanuit Estland is reeds uren ver de kathedraal der Heilige Drievuldigheid aan de Wjelicaja te zien. En weten wij, dat wij Pleskau naderen. Hier verdwijnen onze '*Transportführer*' en komen er nieuwe van de Staf der *O.T.* In Pleskau was toentertijd nog de staf van de '*Einsatzgruppe Russland-Nord* der *O.T.* gevestigd. Hieronder stonden de verschillende '*Einsätze*', die weer onderverdeeld waren in '*Einheiten*'. Nooit wisten wij waarheen wij gingen, dit was alleen aan de '*Transportführer*' bekend, die in het bezit waren van de '*Marschbefehle*'. Zij leverden ons op een bepaalde plaats af, vanwaar wij weer verder werden getransporteerd. Langs het baanvak lagen de ruïnes van wagons en locomotieven; het werk van de partizanen. Soms stonden de wagons uren lang. Dan verkende de locomotief of het traject veilig was. Porchow-Dno. Onafzienbare toendra-vlakten, afgewisseld door wouden. Van Dno ging het naar Dedowitsch. Hier werden wij in drie groepen verdeeld, waarvan de laatste weer terug ging over Dno, en vandaar naar Tuleblja.

Verder ging de trein niet, want hoger op lag Staraja Russa en daar was het front. 's Avonds gingen wij met zeventig man over het smalspoor verder. De gehele nacht

gezeten op open wagens, reed het treintje langs het front naar het Zuiden, waarna wij de volgende morgen het dorpje Bela Belka bereikten. Pas toen wij ons met de bagage 8 kilometer door de moerassen hadden voortgesleept waren wij op onze eindbestemming. De tocht van Berlijn naar dit vergeten oord duurde acht dagen.

De *O.T.* had van de *Wehrmacht* opdracht ontvangen, een nieuwe weg te maken van Bela Belka naar Dedowitsch. Vanaf mei tot november 1943 waren ongeveer 1000 Nederlanders tezamen met Russische krijgsgevangenen, vrouwen en Polen te werk gesteld aan deze weg, die 80 km lang zou moeten worden. De Polen en de Russen sloegen met mokers de grote zwerfkeien kapot, waarvan de brokken door de Nederlanders naar de weg gebracht moesten worden. Van zes tot zes – later was het om vier uur 's morgens 'Afstehen' geblazen – moesten wij in deze zomer onder de brandende zon in de moerassen werken, belaagd door muskieten.

Met alle mogelijke middelen werd getracht zo min mogelijk uit te voeren; technisch gezegd 'zich van de *Baustelle* te drukken'. 's Avonds moesten de bunkers uitgerookt worden om de muskieten te verdrijven. De ligging was ontzettend slecht; later kwamen wij in de bekende 'Finnenzelten', ook hier op de grond, met stroo. Alleen in het stafkamp te Kostri waren het eten en de ligging in houten barakken met kribben beter.

Aan de Russische krijgsgevangenen zullen de Nederlanders het te danken hebben, dat er nimmer een overval door Partizanen op de kampen heeft plaatsgehad. Met het kouder wordend jaargetijde kwamen ook de luizen; eerst één of twee, later vermeerderde dit getal tot ongekende hoogte.

Zowel het klimaat als het eten, iedere dag soep, waren de oorzaak dat wij door een 'Ruhr-epidemie' (dysenterie) werden geteisterd.

Eind September kregen de Russen opdracht zich bij de Partizanen aan te sluiten. Het gevolg was, dat regelmatig mannen en vrouwen uit de kampen vluchtten. Het was toen al bekend, dat deze sector tot aan Pleskau door de Duitsers ontruimd zou worden. In de nauwelijks gereedgekomen weg werden reeds de munitiekisten geplaatst. In Dedowitsch moesten wij al het materiaal in de wagens laden. Vele transporten hadden bij hun uitrusting in Berlijn geen overjassen of handschoenen ontvangen en van winterkleding was helemaal geen sprake. Velen hadden een groot gedeelte van hun kleren en dekens met de Russen verruild voor eten. Volgens de Russen konden de Nederlanders hier zonder winterkleding niet blijven, daar oktober of november de winter zou invallen. Aller hoop was dus gevestigd op het klaar komen van de weg, die half oktober aan de *Wehrmacht* moest worden overgedragen, dan zouden wij naar Riga gaan. In een stad tenminste, waar een meer geciviliseerd leven bestond. Ontelbaar waren de geruchten, die de ronde deden, waarheen en wanneer wij zouden gaan.

In oktober vertrokken de eerste 200 Nederlanders uit deze 'inzet'. Op 6 november kwam het lang verwachte bevel af; allen werden op een bepaalde plaats van de spoorlijn verzameld en zo stonden op die datum 750 Nederlanders in de koude te wachten op de trein. Toen de schemering inviel, moesten de vuren gedoofd worden voor het aanwezige partizanengevaar.

Telkens laaide hier en daar het vuur op en trachtten wij ons enigszins te warmen,

doch dan kwam weer de goedgeklede *O.T.*-er met zijn geweer en trapte het vuur uit. Eindelijk tegen middernacht doemden de lang verwachte wagons uit de richting Dedowitsch op. Aan beide zijden, met onze bagage onder de trein doorkruipend, hesen wij ons in de wagons, waar kachels noch hout voorradig waren. Op deze nacht viel hier in het noorden de winter in. 's Morgens kwam ons een felle sneeuwjacht tegemoet en de grond was hard bevroren. Opnieuw moesten wij allen aantreden en kregen wij met ons veertigen een wagon toegewezen. Schoonmaken en daarna aan het 'organiseren' geslagen. Kachel, pijpen, hout, bijl en stro moest op een of andere manier bij elkaar getrommeld worden.

Het landschap was al in een witte vlakte herschapen, toen de frontarbeiders deze eerste 'Inzet', bekend onder de naam '*Sonderbau*' Kulka, verlieten; achterlatend de uitgestorven kampen en twee kameraden, die op 30 oktober door een noodlottig toeval door partizanen waren gedood.

In een langzaam tempo ging de reis over Dedowitsch, Dno, Porchow, naar Pleskau, waar een lijst van honderd frontarbeiders werd opgelezen die een andere bestemming kregen.

Wij gingen naar het Zuiden over Ostrow en kwamen in Letland. Hier zag men onmiddellijk het verschil tussen Letland en Rusland, zowel de huizen, als de wegen waren in Letland van veel beter gehalte. Doch over Rositten ging het Rusland weer in langs Ludsen en Sebesh. Soms stond de trein met een schok stil en viel het wankele kachelkje om. Vele malen als het stro reeds begon te branden, zat er niets anders op dan de gloeiende kachel met een trap buiten de wagon te deponeren. Als de trein daarop weer stil stond, moesten wij er op uit, om iets dat op een kachel leek te 'organiseren'.

Pustoschka, een der belangrijkste aanvoerplaatsen voor het front in het bijzonder voor Newel, gingen wij voorbij. Toen kwamen wij op 12 november in Majewo aan. Alles wat maar enigszins als kleding of dekking dienst kon doen, deden wij om. Alles eruit...! Wij sjorden onze rugzak op en zochten onze bagage bijeen; de wagondeuren gingen open en een ijzige wind sloeg ons tegemoet. De omgeving was weinig aantrekkelijk, maar toch moesten wij eruit. In drie groepen werd het transport gesplitst, waarbij wij met 200 man, na een tocht van 10 kilometer over de besneeuwde vlakte, het dorp Sinitschino bereikten, dat vlak ten westen van Welikije Luki en ten noorden van Newel lag. Eén *O.T.*-er stond daar om ons op te vangen en onder te brengen, want van een kamp of barakken was niets te bespeuren. Zodoende werden wij bij de Russen ingekwartierd, waar wij, toen eenmaal de dunne '*Finnenzelten*' klaar waren, niet meer vandaan wilden.

De weg naar het front moest begaanbaar gehouden worden, doch de helft van de Nederlanders kon en wilde niet werken. Onze schoenen en kleren waren totaal kapot en aan flarden. Tientallen waren gevluht, waarheen?

Het aantal voetziekten werd met de dag groter. Gaten in de benen, bevroren tenen en vingers en onze onafscheidelijke gasten, die zich in de naden van onze vuile kleren nestelden. Dit was Newel, waar half november het offensief der Russen begon. Dag en nacht hoorden wij de raketkanonnen (*Katusha's*) of 'Stalinorgel', waarna op een gegeven moment de Russische tanks ten zuiden van de spoorlijn doorbraken, zodat wij

van die kant afgesloten waren. Er werd vooralarm gegeven en de Duitsers requireerden alle panjewagens en paardjes in het dorp. Na een paar dagen kwam de tegenaanval der Duitsers en *Stuka's* en het front werd weer opgerold. Eind november werd de helft der frontarbeiders, bestaande uit zieken en de slechtst gekleden op transport gesteld naar het stafkamp der '*Einsatz Hoheuzle der O.T.*' te Pustoschka. Van hier gingen wij het binnenland weer in. Op open wagons ging het over de *Rollbahn* naar het Noorden en toen wij van de Hoofdweg afgingen, kwamen wij in een zwaar partizanengebied. Over een drietal kampen te Glubokoje, Wyplacha en Krasnoje werden de frontarbeiders verdeeld. De Duitsers leefden hier als gevangenen. Geheel het kamp was met prikkeldraad omgeven en het was levensgevaarlijk, zich buiten de versperring te begeven. Onder bewaking en bescherming moesten wij de gehele dag in de sneeuw werken samen met de Polen en Russische meisjes en vrouwen. Van overjassen, nieuwe schoenen of enige winterkleding was in het geheel geen sprake. Weer lagen wij in de langwerpige '*Fimenzelten*', nu met 48 man. Om beurten stookten wij 's nachts, daar het anders geen harden was. Tegen de dunne koude wanden condenseerde de damp en hoe verder men van de kachel lag, hoe vochtiger het werd. Hierbij kwamen nog de talrijke zelf geïmproviseerde pitjes, die de gehele ruimte in een zwarte walm hulden. Verder het stro en de luizen. Dit was onze verblijfplaats waar wij om half zeven uitgingen voor het appèl en om drie uur, dan werd het al donker, weer inkwamen.

Een poging om ons in het *S.K. (Schutzkommando)* der *O.T.* te loodsen, mislukte. Het *S.K.* werd gebruikt voor bewakingsdiensten en hier in het bijzonder tegen de partizanen. Op een keer vroeg de '*Hauptsturmführer*', één van de *S.A.*, die hoofd was van het kamp en tegelijk als commandant over de gehele omgeving fungeerde – een functie die meestal door dergelijke lui vervuld werd – wie van de Nederlanders lid waren van de '*Moessert-Partei*'. Geen van ons reageerde hierop. Daarop stelde hij de vraag, wie er lid geweest was van het voormalige Nederlandse leger. Enkel staken hun vinger op en werden er meteen uitgehaald. Zij kregen een geweer, overjas, hoofdbescherming en handschoenen en werden geplaatst bij het reeds bestaande commando der *S.K.*...

Behalve de Nederlanders waren in Wyplacha ook een groot aantal Polen. Zo kon het gebeuren, dat op een keer een aantal partizanen in het kamp overnacht hebben, die samen met de Polen in en uit het kamp gingen. Dit was de oorzaak, dat de kampwacht verdubbeld werd. Herhaaldelijk waren de telefoonverbindingen met Glubokoje en Krasnoje verbroken en hadden de partizanen de draden doorgesneden.

Op 6 januari 1944 vertrokken de laatste frontarbeiders uit de 'inzet Hoheuzle'. In Pustoschka kregen wij onze papieren.

Op de staf lazen wij een brief, die nog maar gedeeltelijk getikt was en waarin stond, dat de Nederlanders niet bereid waren zich bij het *S.K.* te melden. Als onderwerp stond boven de brief: '*Ueber den S.K. Lehrgang der abgestellten Holländischen SS-Frontarbeiter*'. Deze was gericht aan de '*S.K. Führung der O.T. Russland-Nord*' te Pleskau.

Hierbij zij nog vermeld, dat de betrokken commandant van Wyplacha zelf niet wist of de Nederlanders, die bij het *S.K.* waren, ook weg moesten. Na telefonisch overleg gepleegd te hebben met de staf te Pustoschka moesten zij hun geweren inleveren. Over

Sebesh, Rositten gingen wij naar Pleskau. Daar kreeg de *Transportführer* nieuwe papieren, waarna wij eindelijk op 10 februari in Riga aankomen....

Eind december en begin januari waren alle frontarbeiders die 'uitgeleend' waren aan de *O.T.* teruggevoerd naar Riga en kwamen zij nu direct onder SS-soldaten en SS-officieren te staan.

Met uitzondering van de frontarbeiders te Pleskau die aldaar werkten onder de '*Zentral Bauleitung*' waren allen op dat moment uit Rusland teruggekeerd. In Riga werden de '*SS-Frontarbeiter Baubrigaden*' opgericht. Behalve de Nederlanders uit Rusland, kwamen ook hierin de 300 à 400 'kaalkoppen' uit het concentratiekamp Amersfoort, die vandaar in november regelrecht naar Riga waren gedeporteerd. In januari en april werden er ook uit Amersfoort een tweetal kleinere transporten naar Berlijn gestuurd. Deze werden ook allen *SS-Frontarbeiter*.

In totaal werden er twee '*Baubrigaden*' opgericht, elk bestaande uit twee afdelingen. In totaal waren hierbij 1700 tot 1800 man betrokken. Allen moesten hun oude rommel inleveren, en kregen hiervoor een geheel nieuwe uitrusting terug. Uiterlijk waren zij gelijk aan de soldaten der Duitse Wehrmacht, met dit verschil, dat zij geen epauletten en spiegels droegen. De eerste afdeling, bestaande uit 500 man, werd midden januari 'ingezet', te Wolossowa, in de omgeving van Leningrad. Na één of twee dagen braken de Russen hier door. De leiding was al verdwenen en dagen en nachten hebben de Nederlanders over de bevroren en besneeuwde vlakten moeten vluchten om Narva te bereiken. Van dat ogenblik af werden op grote schaal pogingen gedaan om te vluchten, die daarna niet meer eindigden. Op een gegeven moment waren er van de eerste afdeling 126 man als vermist opgegeven. De meesten werden echter bij Riga opgevangen en bij Dondangen weer verzameld. Slechts enkelen slaagden erin, Nederland te bereiken. Op zich zelf was dat een ongehoorde prestatie, waarbij een afstand van 2-3000 km afgelegd moest worden. Vele pogingen mislukten dan ook, hetzij te Tauroggen of Bentheim, hetzij onderweg.

Doordat het front voortdurend in beweging was en de eerste afdeling opnieuw 'ingezet' moest worden, bleef de tweede afdeling tot aan begin maart in Riga. Ondanks de betere omgeving met stromend water en elektrisch licht, waren het eten en de behandeling ontzettend slecht. De frontarbeiders moesten 'beziggehouden' worden en de gehele dag was het marcheren, '*hinlegen und aufstehen*' en door de sneeuw kruipen. Buiten het verband van de colonne mochten de frontarbeiders nimmer de kazerne of de barak verlaten.

Iedere dag werden er urenlang appels gehouden, die nooit klopten. Het was dus niet te verwonderen dat iedere dag een groot aantal frontarbeiders in de 'bunker' terecht kwamen. Wie van de frontarbeiders herinnert zich 'Knuppeltje' niet?, en *Preuss* die regelrecht van Dachau was gekomen? Iedere dag vluchtten er weg. Half januari kwam het bevel vanuit Berlijn, dat geen enkele *SS-Frontarbeiter* met verlof gestuurd mocht worden, daar van de verloftransporten uit Zuid-Rusland bijna niemand was teruggekeerd. Deze bepaling werd later veranderd, de achtergebleven kameraden moesten borg blijven voor de verlofgangers. Een tweetal broers die tot tweemaal toe bij hun

ontsnapping gegrepen waren, werden na 'behandeling' door 'Knuppeltje' en zijn trawanten veroordeeld tot 8 maanden strafcolonne....

Het werk in de 'Baubrigaden' bestond uit het maken van versperringen en begaanbaar houden van wegen....

Hoevelen zijn er nu gesneuveld of op andere wijze om het leven gekomen; hoevelen worden er vermist? Dit alles kunnen wij op het ogenblik slechts gissen.

Eind november 1943 sloten zich bij een gefingeerde overval op het kamp Narva-Slanzi 21 *SS-Frontarbeiter* bij de partizanen aan... In Letland kwamen bij een boerderijbrand 24 Nederlanders om het leven. Toen de Russen bij Ergli doorbraken, moest alles in grote vlucht achtergelaten worden. Hier werden circa 50 man als vermist opgegeven, waarbij een groot aantal sneuvelde, en de rest door de Russen gevangen werd genomen.

Tientallen frontarbeiders zijn in het concentratiekamp Salaspilz bij Riga geweest; een S.D.-kamp, waarvan de beruchte faam niet tot Nederland doordrong. Later toen met oktober 1944 Riga ontruimd werd, kwamen de gevangenen te Talsi, Libau e.a. vol te zitten.

Aan de Letse bevolking hebben de Nederlanders veel te danken gehad. Deze hebben de frontarbeiders op alle mogelijke manieren geholpen. Hetzij door het verschaffen van eten hetzij door hen te laten onderduiken. Velen zullen ondanks het gedwongen verblijf aan Riga en zijn bewoners de aangenaamste herinneringen behouden. Hoeveel dekens en oude uniformstukken door de frontarbeiders aan boeren in Letland, ook in Litauen en Estland, verkocht of verruild zijn, is niet te schatten. Riga was het centrum, waar valse 'Marschbefehle' met de daarbij behorende stempels en handtekeningen verhandeld werden. Lange tijd was de D-trein van zaterdagavond in trek en als men geluk had, kon men over Berlijn in twee à drie dagen in Nederland zijn.

Hoe was de ontvangst hier? Als de medereizigers je 'vuil' aankeken – je had je uniform nog aan – dan vertelde de ex-frontarbeider, dat zij voor de 'arbeidsinzet' waren weggestuurd en naar Rusland waren gedeporteerd. Ja, zij herinnerden zich nog wel iets van de 'arbeidsinzet', maar die gingen toch allemaal naar Duitsland. Als men dan nog vertelde, dat de Oostbouw hierin een rol had gespeeld, en de naam van *SS-Frontarbeiter* noemde, dan deed dat helemaal de deur dicht. Als men goed had gekeken, zou men hebben opgemerkt, dat de frontarbeider, in tegenstelling met de soldaten van de Duitse *Wehrmacht*, geen epauletten of spiegels droegen.

Een en ander bracht voor de betrokkene grote moeilijkheden met zich mede, daar als men wist, dat deze *SS-Frontarbeiter* was geweest, men huiverig was hem te laten onderduiken.' Tot zo ver dit verslag van een *SS-Frontarbeiter*.²⁷³

Een dergelijke, eerste reactie tegen de *SS-Frontarbeiders* was volkomen begrijpelijk. Na de capitulatie in mei 1940 waren de Nederlanders met zoveel nieuwe uniformen geconfronteerd, dat elk vreemd uniform wel argwaan wekken moest. Wie keek nu naar epauletten of spiegel? – op de snit en de kleur kwam het in die dagen meer aan. Voor de dienstverplichte *SS-Frontarbeiders* was de situatie waarin zij waren geraakt, overigens

²⁷³ Rapport van A.A., 24 jan. 1945.

uitermate pijnlijk en precair, daar de vraag of ook de dienstverplichten een mogelijkheid hadden gehad om onder te duiken in het algemeen bevestigend kon worden beantwoord, indien men vooropstelt dat de betrokkenen zelf hadden *willen* onderduiken en geen ernstige tegenwerking ondervonden. Wat was immers het geval? Verreweg het grootste deel der dienstverplichten behoorde tot de jongere jaarklassen die in mei 1943 waren opgeroepen. De schrijver, die wij zoëven uitvoerig citeerden, was 19 jaar en meldde zich aan het arbeidsbureau te Amsterdam. Dit had hij – bijzondere omstandigheden buiten beschouwing gelaten – kunnen nalaten. Hij deed het niet en kreeg opdracht zich enkele dagen later in Den Haag bij de NOB te melden. Ook voor zijn vertrek naar Den Haag, al was hij inmiddels dienstverplicht, had hij nog kunnen verdwijnen; hij deed het niet. Laten wij er aan toevoegen: het was al moeilijker geworden, want hij was nu geregistreerd. De bewuste jongeman vertrok gepakt en gezakt naar Den Haag en meldde zich bij de NOB. Mocht hij aanvankelijk niet geweten hebben waarheen de NOB hem zou sturen, in Den Haag zou hij dit spoedig te weten komen; ook wie de opdrachtgever der werken was. Voor onderduiken was het toen praktisch gesproken te laat, al zullen er wel jongelui zijn geweest die, toen hun de ogen goed opengingen, van de eerste de beste gelegenheid gebruik maakten te ontvluchten.

We zullen ons hier niet verdiepen in de motieven van hen die niet zijn ondergedoken. De dienstverplichte SS-Frontarbeiders waren, als groep beschouwd, echter beslist niet politiek-fout toen zij zich meldden, hoogstens volslagen politiek ongeschoold, naïef ingesteld tegenover de bedoelingen van de Duitsers en bevreesd om de risico's van het onderduiken te aanvaarden – gelijk zovele anderen overigens, die naar Duitsland vertrokken of op hun ambtelijke stoel bleven zitten.

Niet alleen door de NOB, ook door andere Duitse organisaties konden Nederlanders naar Rusland gestuurd worden. Ook deze personen konden niet bevroeden wat hen boven het hoofd hing; ze werden immers voor het *Reichsverkehrsministerium (RVM)* aangewezen en dat was nu eenmaal geen militaire of para-militaire instantie. De betrokkenen moesten zich naar Deventer begeven – daar kwamen ook de vrijwilligers terecht – waar zij 'een omscholing' kregen in het rijden met auto's die houtgas gebruikten als brandstof. In Deventer werd een soort arbeidsovereenkomst getekend, waarin sprake was van een '*Dienstherr*'; wie dat was bleek pas bij aankomst in het *Sammellager* te Berlijn. Daar werd men, al naar gelang de vraag, ingedeeld bij het *Nationalsozialistische Kraftfahrkorps (NSKK)*, in één der transportcolonnes-Speer of bij een particuliere firma. Bij weigering werd men bedreigd met overbrenging naar een *Arbeits-erziehungslager*.²⁷⁴

Hetgeen wij met betrekking tot het onderduiken van de *SS-Frontarbeiter* hebben opgemerkt, geldt in feite ook voor hen die uiteindelijk bij het *NSKK* terecht kwamen.

Hoe nu de procedure van tewerkstelling zich in concreto voltrok, moge uit onder-

²⁷⁴ a GAB Utrecht in Oorl. b Bauer, p. 135.

staand voorbeeld blijken.²⁷⁵ De betrokkene was werkzaam in een drogisterij te Den Haag, kreeg in november 1942 een oproep, zich te melden aan het arbeidsbureau, en aanvaardde daarna in Deventer de verzekering van de Duitsers, 'dat het heel normaal was, om via het *Reichsverkehrsministerium* voor de *O.T.* te werken; men behoefde zich nergens ongerust over te maken, want men bleef 'burgerchauffeur' en had niets met de *Wehrmacht* te maken'. Wij laten de betrokkene nu verder aan het woord. Het verslag dateert van 1944.

'...Op het arbeidsbureau werd in een tijdsbestek van vijf minuten door een N.S.B.-er uitgemaakt dat ik zeer goed gemist kon worden, en bij wijze van uitlenen een jaar als hulparbeider in de metaalindustrie in Hamburg moest gaan werken. Tegelijkertijd werd mij een bewijsje gegeven, waarmee ik mij moest vervoegen bij de arts ter keuring. De andere dag werd ik met een ploeg van ongeveer twintig man gekeurd en goedgekeurd, waarna ik me weer melden moest op het arbeidsbureau om verdere papieren in orde te laten maken. Op het arbeidsbureau verwees men mij naar de afdeling metaalarbeiders, waar tientallen mannen van de meest uiteenlopende leeftijden in de rij stonden te wachten. Hier werd mij gevraagd, welke schoolopleiding ik genoten had enz. Bij de vraag of ik gediend had, kwam ter sprake dat ik in het bezit was van een militair rijbewijs. De ambtenaar merkte naar aanleiding daarvan op, dat het z.i. beter was, om als chauffeur dan (als) hulparbeider naar Duitsland te gaan. Hierbij werd de nadruk gelegd op betere arbeidsvoorwaarden. Gevolg was, dat mij op het arbeidsbureau in Den Haag papieren verstrekt werden, om mij te melden in Deventer... om alvorens naar Duitsland te vertrekken eerst een cursus te volgen in houtgasgenerator. In Deventer heerste een chaos. Drie Duitsers (van het *N.S.K.K.*) waren *Fahrlehrer*, terwijl als *Lagerführer* twee Hollanders, resp. de H. en de R. geheten, afkomstig uit Den Haag, waren aangesteld. Na zes dagen van nietsdoen te hebben doorgebracht, moest ik op zaterdagmorgen, 28 november 1942 proef rijden om na 150 meter gereden te hebben, te vernemen dat ik geslaagd was en mijn rijbewijs in ontvangst kon nemen. Tevens moest ik op het bureau een contract (voorlopig) ondertekenen, waarbij ik mij verbond voor een jaar bij het *Reichsverkehrsministerium*. Op 1 december 1942 werd ik met 60 man, onder leiding van een Duitser in civiel op transport gesteld naar Berlijn voor de *O.T.*'...

'Dinsdagavond, 1 december 1942 kwam ik in Berlijn aan en werd met de anderen ondergebracht in een zg. doorgangslager. In dit doorgangslager waren ongeveer 20 nationaliteiten ondergebracht, die langzaam maar zeker aan het verstand werd gebracht, dat in Duitsland alles op militaire wijze geregeld was... We werden weer eens gekeurd (arts der *Wehrmacht*) en moesten onze handtekening onder een nieuw contract zetten, dat echter een geheel andere inhoud had als dat in Holland. We verplichtten ons voor de duur van de oorlog als chauffeur dienst te doen bij *Legion Speer*, niet alleen in Duitsland doch ook in de door Duitsland bezette gebieden. Vanzelfsprekend beriepen wij ons op het voorlopige contract, maar dat had voor de heren geen waarde, terwijl er

²⁷⁵ Verslag van een niet-vrijwillige *NSKK*-man in Noord-Rusland.

beleefd op aangedrongen werd het contract toch maar te ondertekenen daar er anders geen cent naar Holland overgemaakt kon worden, terwijl de 'saboteur' enige tijd naar een concentratiekamp zou worden overgebracht.

In de daarop volgende dagen werd ons op allerlei wijze duidelijk gemaakt, dat we in het schuitje zaten en niets te vertellen hadden. Elke dag appèl, daarna twee uren marcheren en op de een of andere plaats het nationaal-socialistische groeten leren met het daaraan verbonden *Heil-Hitler*-geschreeuw. In het *Lager* moest voor elke Duitser gegroet worden, terwijl bij het verlaten van het *Lager* eerst de hakenkruisvlag gegroet moest worden, de schildwacht een *Heil-Hitler* toebrullen, waarna de Legionnair eindelijk het *Lager* mocht verlaten. Volledigheidshalve wil ik nog vermelden dat het *Lager* uitmuntte door smerigheid.

Na vijf dagen in dit *Lager* vertoefd te hebben, moest ik op het bureau verschijnen om mijn '*Dienstbuch*' in ontvangst te nemen. Op 6 december 1942 werd ik naar een ander *Lager* overgebracht in Berlijn. Hier werd ik op het bureau ter beschikking gesteld van de administrateur en leerde op deze wijze iets kennen van Duitse '*Ordnung*'. De tijd dat ik er gewerkt heb, is het geen enkele dag bekend geweest hoeveel man er in het kamp ondergebracht waren. Als verbindingsman was hier een Hopman der W.A. aangesteld die van de Moffen de rang van *N.S.K.K.-Sturmführer* had gekregen. Zijn algemene ontwikkeling en peil van beschaving bleef beneden het peil van een bootwerker' (een opmerking voor rekening van de zegsman - RvO) 'en hij werd door de Duitsers in het *Lager* niet au serieux genomen, een feit dat hij zelf niet eens opmerkte, terwijl elke buitenstaander het direct opviel. Half januari 1943 kwam de klap op de vuurpijl: de heer B. werd letterlijk het *Lager* uitgesmeten en moest aan een bediende van hem vragen of die zijn koffer met kleding wilde aanreiken over het prikkeldraad, daar hem op straffe van directe uitzending naar Rusland, als gewoon chauffeur de toegang ontzegd was. Een en ander was gevolg van het wanbeheer van de Hopman, zo ben ik er meermalen getuige van geweest dat diverse bier-leveranciers tevergeefs om hun geld kwamen, terwijl na zijn onvrijwillig vertrek het statiegeld van 800 flessen door hem ten eigen bate was aangewend. In dit kamp werden de Speer-compagnieën samengesteld en naar alle richtingen van Europa gedirigeerd.

Op 26 januari moest ik me met enige anderen weer melden in het doorgangslager... waar wij onze kleding ontvingen. Het was gedragen goed, geen stukje wol was er bij, terwijl alles opgelapt was van de schoenen tot de veldmuts toe, de kleur van de uniform was zwart. De volgende dag werd bekend gegeven, dat er een zeventigtal mannen op transport gesteld zouden worden naar Rusland. We maakten die dag ook kennis met de compagnie-chef. Deze man was half december in Berlijn gearriveerd, daar op een stoomcursus geplaatst en in een maand tijd van *Oberscharführer* tot *Sturmführer* geprolongeed, sloeg dus drie rangen over, maar de moffen vonden dit klaarblijkelijk gewoon, er was gebrek aan kader...

Op 28 januari 1943 vertrok van het *Anhalter Bahnhof* de vijfde compagnie der *Legion Speer, Transportgruppe Todt* naar Rusland onder leiding van *Sturmführer* Hins, bij-

gestaan door drie *Kolonnenführer* en 76 Hollanders, als vee in twee spoorwagens gestopt, met dit verschil dat in een veewagen stro aanwezig is. De reis duurde zes dagen. We hadden allen veel van de kou te lijden want er was als winterkleding per man een shawl en een paar handschoenen uitgegeven wat bij koude van 35 graden niet bepaald voldoende is. We arriveerden in Kivioli, een plaatsje dat ongeveer 80 km ten zuiden van Narwa ligt. Van Kivioli uit werden we per vrachtwagen getransporteerd naar Tamulku (40 km ten zuiden van Narwa) waar we ons toekomstig onderkomen betrokken.

Hier was reeds ondergebracht de *Werkstatt* van de *N.S.K.K. Transportstaffel 16*. Half februari kwamen de eerste wagens aan en werd een aanvang gemaakt met materiaaltransport voor de '*Einsatz Baltoel*'. Onder de '*Einsatz Baltoel*' wordt een onderneming begrepen die praktisch geheel Estland omvat, het doel is synthetische benzine en olie te winnen uit steen die zich in lagen in de bodem bevindt. Voor dit doel draaien reeds op twee plaatsen resp. in Kivioli en in Oruloss (vijftien km ten Zuiden van Narwa aan de Finsche Golf gelegen) fabrieken op volle toeren, terwijl de Jewe en Waiwara fabrieken in aanbouw zijn.

Tot augustus hebben wij uitsluitend voor het bouwwerk in Jewe gereden. De fabrieken werden gebouwd met behulp van Russische krijgsgevangenen, die daartoe zijn ondergebracht in twee grote lagers op 8 km afstand van Jewe. Hun aantal schat ik ongeveer op 3000 man. De behandeling van deze mensen is uiterst slecht. 's Morgens om 6 uur beginnen; de rustpauze van 12 tot 1 uur waarbij dan *Bunkersuppe* gegeven wordt bestaande uit grutten in water gekookt waarbij dan gewerkt moet worden tot 's avonds 6 uur beginnen; de rustpauze van 12 tot 1 uur waarbij dan *Bunkersuppe* gegeven wordt, uniform gebleven is, en eenparig was het antwoord dat zij hun uniform direct na gevangenneming uit hadden moeten trekken en daarvoor in de plaats oude voden hadden terug ontvangen. Vele lopen met cementzakken, omdat de uniformjas totaal op is terwijl oude lappen of asfaltpapier als schoeisel dienst moeten doen.

Op het werk wordt (zeer zelden uitzonderingsgevallen) met de knuppel geregeerd, die meestal door *O.T.-Meister* met liefde wordt gehanteerd. De Duitsers beschouwen de Rus niet als mens maar behandelen ze als beesten waarbij met het leven van de Russen totaal geen rekening wordt gehouden, zelf heb ik eenmaal meegemaakt dat twee Russen door een dronken wacht van de vrachtwagen werden geschoten die ik reed, maar er werd ternauwernood acht op geslagen toen ik hiervan melding maakte. Enige dagen later kwam ik de wacht op de zelfde plaats tegen zodat zelfs verondersteld kan worden dat geen disciplinaire straf was opgelegd. Verder werkten er enige honderden Polen die bijna allen uit Warschau afkomstig waren. In het algemeen waren zij in Warschau van de straat opgepikt, zonder meer in een *Lager* bij elkaar gezet en met honderden tegelijk naar verschillende plaatsen gestuurd. Hun behandeling was iets beter dan die der Russen, maar was met geen enkel opzicht nog te vergelijken met het schone beeld, dat kameraad Ley ons voor ogen toverde t.a.v. de gelijke rechten die de buitenlandse arbeiders hebben met hun Duitse arbeidskameraden.'

Aldus een Nederlander over zijn ervaringen in Estland.

DE GESTAPO, DE DUITSE RECHTSPRAAK EN DE ARBEIDERS

De *Geheime Staatspolizei (Gestapo)*, een afdeling (*Amt*) van het *Reichssicherheitshauptamt (RSHA)* was o.m. de taak toegewezen, controle op de gedragingen van de arbeiders uit te oefenen. Aan deze controle, die een uitvloeisel was van de door de *Gestapo* genomen veiligheidsmaatregelen, lagen politieke gezichtspunten ten grondslag. Dit laatste gold zeker in de eerste twee jaar van de oorlog, toen Duitsland op alle fronten onoverwinnelijk leek. De *Arbeitseinsatz* moest niet alleen Duitsland van arbeidskrachten voorzien, maar de 'Germaanse' arbeiders van de bezette gebieden ook uit de praktijk tot de overtuiging brengen, '*dass ein politisches und wirtschaftliches Zusammengehen mit dem Reich auch in ihrem Interesse unbedingt richtig und notwendig (war)*'.²⁷⁶ De buitenlandse arbeider diende dan ook bij vergrijpen tegen de *Arbeitsdisziplin* niet direct voor de rechter te worden gebracht; hij, de arbeider, zou het werken in Duitsland dan '*als Zwangs- und Sklavenarbeit*' opvatten – en dat moest 'in elk geval' vermeden worden. Bij de bestrijding van de '*Arbeitsunlust*' diende men 'opvoedend', preventief en afschrikwekkend op te treden. Deze taak nu was voor de *Gestapo* weggelegd.²⁷⁷ Wat dit in de praktijk betekende, zal nog blijken.

Bij de bestrijding en bestraffing van bovengenoemde overtredingen (laks of traag werken, staking, weerspannigheid of oproerigheid in het bedrijf, eigenmachtig verlaten van de werkplaats, het herhaaldelijk ongeoorloofd wegblijven van het werk, *Bummelei*, contractbreuk) maakte de *Gestapo* o.a. een onderscheid tussen de zgn. Germaanse arbeiders (Nederlanders, Denen, Noren en Vlamingen) en '*fremdvölkische Arbeitnehmer*', waartoe o.m. de Fransen en Walen geacht werden te behoren.

Bij vergrijpen van 'Germaanse' arbeiders – we zullen ons tot deze groep beperken – moest de *Gestapo*, volgens het voorschrift van 14 januari 1941 van Heydrich, allereerst onderzoeken, of een 'gerechtvaardigde klacht' aanleiding tot het '*disziplinlos*' optreden was geweest en of door inschakeling van andere ambtelijke instanties (w.o. de leider van het arbeidsbureau) het euvel uit de weg geruimd kon worden. In vele gevallen, zo was de verwachting, zou de arbeider weer 'een bruikbaar lid' van het bedrijf worden '*und auch politisch den deutschen Verhältnissen näher gebracht werden können*'. In overeenstemming met de reeds gesignaleerde politieke bedoelingen der Duitsers diende er '*mit Belehrungen, Ermahnungen und Verwarnungen*' gewerkt te worden – op 'voorzichtige maar indringende' wijze. Waar met waarschuwingen niets te bereiken viel, dienden ter voorkoming van ongunstige beïnvloeding van de Duitse arbeider, scherpe maatregelen genomen te worden en wel plaatsing in een zgn. *Arbeitserziehungslager*. '*Die Einweisung verfolgt einen Erziehungszweck, sie gilt nicht als Strafmassnahme...*', aldus Himmler in een instructie van 28 mei 1941.

De leider van het *Arbeitserziehungslager* moest lid van de *Gestapo* zijn, terwijl ook de bewakers hiertoe moesten behoren. Aanvankelijk was de duur van opsluiting gesteld

²⁷⁶ *Schnellbrief* van de *RFSS und Chef der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern*. S-IV D 6 - 489/40, 14 jan. 1941. (Afg. *Schn.Br. RFSS* 14 jan 1941). ²⁷⁷ *Ibid.*

op maximaal 21 dagen, later (in mei 1941) werd het gewijzigd tot 56 dagen.²⁷⁸ Voor die tijd was er, op papier althans, de mogelijkheid, dat een arbeider naar zijn land kon worden teruggestuurd als het verblijf in het *Arbeitserziehungslager* niet tot een verbetering in het gedrag van de arbeider had geleid.²⁷⁹ In mei 1941 echter werd bepaald, dat, zou ook na acht weken 'der Haftzweck' niet vervuld zijn, de betrokkene naar een concentratiekamp kon worden overgebracht.²⁸⁰

Diegenen die naar een *Arbeitserziehungslager* werden overgebracht, werden soms als ongeschoold arbeider bij een ondernemer tewerk gesteld waar ze, volgens de voorschriften, minstens 10 en hoogstens 12 uur moesten werken. Werken op zon- en feestdagen was 'toegestaan'; wel moest op een dag in de week 'ruimschoots' gelegenheid gegeven worden, het lichaam te reinigen en de kleren te repareren. Het loon voor de 10 tot 12-urige arbeidsdag werd op een halve *Mark* gesteld. Hiervan moesten dan ook nog scheermesjes, zeep, tandpasta en dergelijke artikelen worden gekocht.

Vaak moesten de gestraften afgezonderd van de andere arbeiders in het bedrijf werken. Maar het gebeurde ook wel dat zij – onder toezicht van de *Gestapo* of de bedrijfs-politie – temidden van anderen in de fabrieken stonden. Dit geschiedde in grote bedrijven, waar, zoals bij Krupp, een apart *Arbeitserziehungslager* was ingericht. De bewaking was in handen van een *Werkschutz*, doch de controle hierop werd uitgeoefend door de *Sicherheitspolizei* die ook besliste wie wel of niet opgesloten moest worden. Een dergelijke, ook wel genoemde 'Erziehungsabteilung' was o.m. bij de *Vereinigte Deutsche Metallwerk (VDM)* waar de gestraften beschilderd waren met een rood kruis op hun voorhoofd en op hun werkkleding.²⁸¹

Over de toestand der gevangenen bij Krupp zijn wij o.m. ingelicht door de verklaring van een Nederlander die in november 1942 door het arbeidsbureau Haarlem was opgeroepen en naar Krupp 'bemiddeld'. Aanvankelijk was hij tewerkgesteld als kantoorbediende, later, vanwege zijn 'niet al te grote loyaliteit', in de fabriek. Ook daar verrichtte hij, volgens een Duitse baas, zijn werk niet zoals het behoorde. Toen op zekere dag over het werk ruzie ontstond, werd de Nederlander geslagen en naar de *Werkschutz* gebracht waar hij opnieuw werd mishandeld. Na urenlang staan in een kelder werd hij naar het *Straflager* Im Neerfeld X, in Essen-Frintrop gebracht, een oud, door prikkeldraad omheind schoolgebouw, waar hij – hij had zich intussen geheel moeten uitkleden – opnieuw werd geslagen. Met de vierhoekige knuppel werden vooral de meest gevoelige plekken, waaronder de nieren en de geslachtsdelen, geraakt. Daarna werden ze 'met de vuisten bewerkt'. De volgende dag werd de Nederlander kaalgeschoren, de gestreepte gevangenskleding werd hem uitgereikt en hij werd in een arbeidskolonne ingedeeld. Reeds 's morgens om vijf uur begon de mars naar de fabrieken van Krupp die ongeveer 10 km van het *Straflager* waren verwijderd. De gevangenen hadden intussen een stuk brood van ongeveer twee tot drie sneden gekregen. In de kelder waar zich de slaapplekken bevonden, wemelde het van ongedierte. Het schoolgebouw was zo vol met

²⁷⁸ Circ. van Himmler, 28 mei 1941, S-II C 3 Nr. 9466/40 - 273. (Afg.: circ. Himmler 28 mei 1941).

²⁷⁹ *Schn.Br. RFSS*, 14 jan. 1941. ²⁸⁰ Circ. Himmler, 28 mei 1941. ²⁸¹ O.C.C.W.C. IS nr. 235.

gevangenen, dat sommigen in een bunker gestopt werden. Daar stond op verschillende plaatsen – de bunker stond niet geheel vlak – enkele centimeters water. Dit leidde weer tot 'een ontzettende strijd' tussen de gevangenen om de droge plaatsen. En dit herhaalde zich iedere nacht.²⁸² De gevangenen hadden allerlei ziekten. De arbeid was zwaar. Om eetbaar straatafval werd gevochten.²⁸³ Er waren er die naar muizen zochten.²⁸⁴

Het heeft binnen het kader van de beschouwingen in dit hoofdstuk weinig zin, alle papieren voorschriften te noemen die met betrekking tot '*die Behandlung der im Reich tätigen ausländischen Arbeitskräfte*' waren uitgevaardigd. Zij weken teveel van de werkelijkheid af. Zo was het de commandanten van de *Arbeitserziehungslager* op papier uitdrukkelijk verboden, buitenlandse arbeiders te mishandelen.²⁸⁵

Doch ook al zou er niet geslagen worden, dan nog waren er vele andere mogelijkheden om de gevangenen in het *Arbeitserziehungslager* het leven uiterst moeilijk te maken. Behalve het inhouden van gunsten (roken, lezen en schrijven) kon gedurende een aantal dagen het warme middag- of avondeten – toch al hoogst onvoldoende – ingehouden worden. Verder had de kampcommandant de macht, de gevangene enkele malen achtereen niet op een bed te laten slapen of gedurende vijf dagen extra te laten werken, 'hoewel niet meer dan 16 uur per dag'. En dan was er nog het arrest van ten hoogste twee weken op water en brood. Als bijzondere en extra straf was er dan nog de opsluiting in een donkere cel gedurende drie dagen.²⁸⁶

Over het aantal gestraften is ons zeer weinig bekend, evenmin over het criterium dat in de praktijk bij het bepalen van de strafmaat gold. Wij zullen ons daarom beperken tot het geven van een aantal voorbeelden, waaruit kan blijken welke straffen voor bepaalde vergrijpen werden opgelegd.

a Tien Nederlandse arbeiders werkzaam bij de *Deutsche Röhrenwerke* in Mülheim-Ruhr klaagden over het eten. Hun woordvoerder kreeg een heftige woordenwisseling met de directie en dreigde met het neerleggen van de arbeid. Hij werd gearresteerd en 'wegens verstoring van de arbeidsvrede' drie weken gevangen gezet.²⁸⁷

b Wegens *Arbeitsuntreue* werd een bakker, na twee weken in voorarrest te hebben gezeten, tot acht weken *Arbeitserziehungslager* veroordeeld. Hij was in het bezit geweest van een doktersattest volgens hetwelk hij gedurende enige tijd niet werken kon. De

²⁸² Deze mededeling over de bunker is afkomstig van de Nederlander Hendrik Scholtens, die eveneens in Neerfeld X was ondergebracht. *AMT*, Proc. X NIK-12802. ²⁸³ *AMT*, Proc. X NIK-12621. Verklaring van C. S. Keesman. ²⁸⁴ *AMT*, Proc. X NIK-12802. ²⁸⁵ a Dat *Ostarbeiter* ook volgens voorschrift wel geslagen mochten worden blijkt uit volgende passage: '*Die Masse der Ostarbeiter kommt gern und arbeitswillig ins Reich. Sie empfindet die Vernichtung des Bolschewismus in ihrer Heimat als Erlösung. Die Ostarbeiter müssen deshalb völlig korrekt und gerecht behandelt werden. Auf keinen Fall dürfen sie ohne ausreichenden Grund geschlagen werden.*' Circ. van Sauckel aan de *Gauleiter*. Deze circ. is een bijlage van een circ. van Müller, de leider van de *Gestapo* in het *RSHA*, 13 juli 1942. b Zie ook de circ. van Müller van 4 aug. 1942 betr. *Verschärft Behandlung arbeitsunwilliger polnischer Zivilarbeiter*. Hierin lezen we: '*Wenn es nottut, sollen sich die Gendarmen... nicht scheuen, mit körperlichen Züchtigung vorzugehen, insbesondere spontan (!) zur sofortigen Ahndung unbotmässigen Verhaltens bei der Zuredestellung oder aber auch durch Verabreichung einer angemessenen Zahl von Stockhieben, die nach Möglichkeit durch Polen selbst vollzogen werden soll.*' ²⁸⁶ Circ. van Müller, 12 dec. 1941. '*Lagerordnung für die Arbeitserziehungslager*'. ²⁸⁷ *Akten der Gestapo über A.A.*, aug. 1940. Arch. *Gestapo* Düss. (afg.: *Gestapo-Akten*).

Duitse patroon was van mening, dat de Nederlander best lichte werkzaamheden kon verrichten, daar hij tot laat in de nacht rondzwierf. De Nederlander zou hierop 'äusserst frech und herausfordernd' gereageerd hebben en geweigerd hebben, aan de gang te gaan.²⁸⁸

c Een arbeider, 'een bijzonder brutale en oproerige Hollander', kreeg ruzie met de Duitse *Lagerführer* omdat hij nog te laat (het was omstreeks 8 uur 's morgens) op zijn kamer was. Hierbij maakte de Nederlander de opmerking, dat hij bij een volgend verlot in Nederland eens vertellen zou, hoe het er nu werkelijk in Duitsland uitzag. Bij zijn verhoor gaf hij toe, tijdens de ruzie gezegd te hebben: wij Hollanders, moeten voorlopig nog onze mond houden, maar spoedig komt de tijd van 1918 weer. De man werd veroordeeld tot 56 dagen *Arbeitserziehungslager*.²⁸⁹

Een enkele keer gebeurde het wel, dat de *Gestapo* de door het bedrijf aangeklaagde en later gearresteerde arbeider zonder straf terugzond. In februari 1942 beklagde de firma Molenaar-Lawaczeck & Co te Krefeld zich er bij de plaatselijke *Gestapo* over, dat de bij hem werkende Nederlander A.S. weigerde verder te werken als hem geen verlot werd toegestaan. 'Wir haben uns', zo lezen wij in de betrokken firma-brief aan de *Gestapo*, 'an Sie gewandt aus dem Grunde weil bei den holländischen Arbeitnehmern ähnliche Vorfälle häufiger vorkommen, und wir hoffen, dass wenn einer dieser Fälle mit allen Folgen behandelt wird, dieses Beispiel wenigstens in etwa auf die Anderen erzieherisch wirkt.' De zaak liep echter met een sisser af; de arbeider kreeg van de *Gestapo* een waarschuwing en moest een verklaring ondertekenen, dat hij op de scherpste 'staatspolizeiliche' maatregelen kon rekenen, als hij weer zijn werk 'ongoorloofd' verliet.²⁹⁰

Straffen werden uitgesproken tegen het herhaaldelijk ongeoorloofd wegblijven van het werk, tegen het zgn. 'bummeln' of, zoals het ook wel genoemd werd, de 'Bummelei'. Vaak werd deze eerst door het bedrijf zelf bestraft, nl. door boeten of het inhouden van de distributiekaarten voor extra zware arbeid. Leidde dit niet tot verandering in het gedrag van de arbeider, dan werd de hulp van de *Gestapo* ingeroepen die, in het gunstigste geval, ernstige waarschuwingen toediende of meteen opneming in een *Arbeitserziehungslager* gelastte. Dit laatste ervoeren arbeiders die weigerden op zondag te werken; ook dit werd als *Bummelei* aangerekend. Zo kregen zes mijnwerkers in augustus 1943 drie dagen *Erziehungshaft*, in januari 1944 twaalf mannen van eenzelfde fabriek en voor hetzelfde feit zeven dagen *Schutzhaft*. Vijftien arbeiders die in juli 1943 op een maandag weggebleven waren kregen drie dagen *Erziehungshaft*, vijf man die in december 1943 te laat van verlot terugkeerden, eveneens drie dagen.²⁹¹

Het schijnt dat de ondernemers, althans volgens de mening van Sauckel, niet altijd krachtig genoeg tegen de *Arbeitsbummelanten* optraden en te weinig aangifte bij de *Gestapo* deden. Daarom werden in november 1943 de ondernemers daartoe verplicht en bij in gebreke blijven strafbaar gesteld. In Sauckels *Anordnung Nr. 13 zur Sicherung*

²⁸⁸ *Gestapo-Akten* betr. C.v.A., sep. 1942. ²⁸⁹ *Ibid.*, W.H., juli 1943. ²⁹⁰ *Ibid.*, A.S., feb. 1942.

²⁹¹ Het schijnt voorgekomen te zijn, dat ondernemers zieke of zwakke arbeiders onder het voorwendsel van 'Arbeitsbummelei' naar *Arbeitserziehungslager* afschoven. Dit wordt althans gesuggereerd in een *Befehlsblatt* van de *Insp. der Sipo und des SD*, Nr. 2 van 1 mei 1942.

der *Ordnung in den Betrieben* van 1 november 1943 werden zij met gevangenisstraf en geldboete (de laatste tot onbepaalde hoogte) bedreigd.²⁹² De arbeiders konden zo nodig met *Arbeitserziehungslager* of concentratiekamp worden gestraft. Klaarblijkelijk zag een deel der *Betriebsführer* toch weinig heil in Sauckels instructies en bedreigingen want op 2 maart 1944 zag Speer zich genoodzaakt, de ondernemers Sauckels *Anordnung* in herinnering te brengen. Hij begreep niet dat een deel der ondernemers geen gebruik maakte van de mogelijkheden om arbeiders te straffen en er de voorkeur aan gaf, 'dauernd mit einem gewissen Fehlstand durch Bummelanten zu rechnen'. Naar Speer's opvatting konden de ondernemers best meewerken, want ook al werden arbeiders gevangen gezet, 'grundsätzlich' zouden zij weer naar het bedrijf teruggestuurd worden. 'Es wird also kein Betrieb durch seine Anzeige die Arbeitskräfte auf Dauer verlieren.'²⁹³ Al schreef Speer dat hij niet begreep waarom de ondernemers niet meewerkten, wij veronderstellen dat zijn verzekering – bij aangifte zou het bedrijf geen arbeiders 'verliezen' – de werkelijke reden was voor de gereserveerdheid waarmee *Anordnung* Nr. 13 van Sauckel werd ontvangen.

Niet alleen wegens *Arbeitsunlust*, *Arbeitsuntreue* of *Arbeitsbummelei* trad de *Gestapo* tegen de arbeiders op: ook wegens overtreding van de zgn. *Gesetz gegen heimtückische Angriffe auf Staat und Partei...*. Deze wet dateerde van 20 december 1934 en was o.m. gericht tegen het verspreiden van 'valse geruchten', voor zover dit als staatsvijandig werd beschouwd. Strafbaar was volgens artikel 1 degene, die 'vorsätzlich eine unwahre oder gröblich entstellte Behauptung tatsächlicher Art aufstellt oder verbreitet, die geeignet ist, das Wohl des Reichs oder das Ansehen der Reichsregierung oder dass der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei oder ihrer Gliederungen schwer zu schädigen...'. Artikel 2 richtte zich tegen een ieder die 'öffentlich gehässige, hetzerische oder von niedriger Gesinnung zeugende Ausserungen über leitende Persönlichkeiten des Staates oder der NSDAP, über ihre Anordnungen oder die von ihnen geschaffenen Einrichtungen macht, die geeignet sind das Vertrauen des Volkes zur politischen Führung zu untergraben...'.²⁹⁴

Het kan weinig verwondering wekken, dat vrij wat Nederlanders met deze wet in aanraking kwamen. Zij waren niet gewend en vaak ook niet van plan, een blad voor hun mond te nemen; zij zeiden wat hun in de zin kwam, wat zij hier of daar hadden gehoord, hoe zij over mensen, dingen en toestanden dachten, over de verlieskansen van de Duitsers, over Hitler enz. Deze vrijmoedigheid wekte dikwijls de ergernis op van de Duitsers en er volgden dan vaak aanklachten door chefs van werkplaatsen of door Duitse arbeiders die het moreel van de bevolking door de 'achterklap' ondermijnd meenden.

In vele gevallen geschiedde de berechting van deze vergrijpen door de gerechtshoven. Iemand die in de fabriek met 'Heil Moskau' groette en Duitse arbeiders aanraade, naar de Engelse zender te luisteren, werd door het *Sondergericht* in Düsseldorf tot zes

²⁹² *Riechsarbeitsblatt*, Nr. 32, 1943. ²⁹³ Aanwijzing van Speer voor het handhaven van de arbeidsdiscipline. Maart 1944. ²⁹⁴ *RGB.* 1934, deel I.

maanden gevangenisstraf veroordeeld.²⁹⁵ Het *Sondergericht* Essen veroordeelde in september 1943 een negentienjarige Nederlander eveneens tot zes maanden gevangenisstraf, omdat hij, na terugkeer van verlof in juni 1943, aan een Duitse arbeidster zeide, dat in Holland een staking had plaatsgevonden, velen waren gearresteerd en gefusilleerd dat vele Nederlanders van mening waren dat Duitsland de oorlog niet kon winnen en de Engelsen Duitsland via Italië zouden aanvallen. De *Gestapo*-beambte die de Nederlander verhoorde maakte o.m. volgende veelzeggende aantekening: *'Es ist besonders in letzter Zeit die Wahrnehmung gemacht worden, dass unter den Ausländern besonders die Holländer die schlimmsten Hetzer und Wühler in der Heimatfront sind und die auch am liebsten sähen, wenn Deutschland im jetzigen Kriege unterliegen würde. Es ist deshalb, um den defaitistischen Drang der Holländer zu dämmen, erforderlich, dass gegen sie besonders scharf vorgegangen wird. Die Holländer können nur durch Anwendung der vollen Strenge in Schach gehalten werden.'*²⁹⁶

Hoewel de rechters dikwijls zware straffen uitdeelden, was deze rechtspraak toch niet altijd naar de zin van de *Gestapo*. Er waren wel aanklachten die na onderzoek niet in behandeling genomen werden: er volgde dan bevel tot vrijlating van de gearresteerde bij gebrek aan bewijs. Het volgende geval verdient aandacht.

J.M.B., een Nederlander van 44 jaar, werd gearresteerd; bij visitatie vond men op hem een *'Hetzschrift'*, waarin een caricatuur van Hitler voorkwam, en een vlugschrift, waarin een artikel stond met het opschrift: *'Leve het prinsesje'*. Dit gebeurde begin april 1943. Op 8 april werd een arrestatie-bevel tegen hem uitgevaardigd wegens overtreding van het *Heimtückegesetz*. Midden mei 1943 besliste de *Oberstaatsanwalt* van Duisburg het volgende:

*'Der Besitz des bei dem Beschuldigten gefundenen Flugblattes mit den Worten: 'Leve het Prinsesje' stellt allein noch nicht ein Verbrechen der Feindbegünstigung dar, da grundsätzlich die Kundgebung einer königshautreuen Gesinnung nicht verboten ist, zumal keinerlei Anhaltspunkte dafür vorliegen, dass der Beschuldigte etwa Mitglied einer gegen das deutsche Reich gerichteten königstreuen Organisation ist und durch das Flugblatt für sie werben wollte. Ebensowenig kann in dem Besitz des anderen, eine Karikatur des Führers enthaltenden Flugblattes, ein Vorschubleisten der feindlichen Macht oder eine Zufügung eines Nachteils zu Ungunsten des deutschen Reiches erblickt werden, da ebenfalls ein Nachweis nicht zu erbringen ist, dass der Beschuldigte das Blatt verbreitet hatte oder zu verbreiten beabsichtigte. Zu mindestens aber kann nach der inneren Tatseite hin nicht festgestellt werden, dass der Beschuldigte sich bewusst war, durch den Besitz der Flugblätter Feindbegünstigung... zu betreiben. Das Verfahren ist daher insoweit einzustellen.'*²⁹⁷

Op 19 mei werd het *Haftbefehl* opgeheven. De Nederlander werd echter niet op vrije voeten gesteld. De *Gestapo* hield hem vast tot ongeveer half juli 1943.²⁹⁸

Naast vrijheidsstraffen kon de *Gestapo* ook geldboetes opleggen. Dit blijkt uit het

²⁹⁵ *Gestapo-Akten* betr. J.B., feb. 1942. ²⁹⁶ *Ibid.*, J.B., sep. 1943. ²⁹⁷ *Verfügung* van de *Generalstaatsanwalt*, 15 mei 1943. In *Gestapo-Akten* betr. J.M.B. ²⁹⁸ *Ibid.*

volgende voorbeeld. Op 31 december 1943 maakte de firma C. O. Langen in München-Gladbach de plaatselijke *Gestapo* er op attent, dat de Nederlander W.P. op maandag 13 december 's avonds voor de luchtbeschermingswacht had moeten aantreden maar, ondanks het feit dat hij op de gevolgen van een eventuele weigering was gewezen, niet verschenen was. De dag daarna zei hij tegen de andere arbeiders in het bedrijf, tegen de 'Arbeitskameraden', aldus het nationaal-socialistische jargon: 'Feind bleibt Feind'. W.P. werd bij de *Gestapo* geroepen, 'eindringlichst gewarnt' en tot een boete veroordeeld. 'Er zahlte freiwillig eine Busse von 5 RM u. 6 Gulden an die NSV!', zo lezen wij op de persoonskaart die van W.P. bij de *Gestapo* berustte.²⁹⁹

Uit het karige materiaal, dat ons ter beschikking staat, is niet gebleken, dat Nederlandse arbeiders door politiek-illegale actie – in groepsverband bedreven – met de *Gestapo* in aanraking kwamen. Misschien is dit wel het geval geweest, ons is dit niet bekend. Wel zijn er ongetwijfeld bewust anti-nationaal-socialistische Nederlandse arbeiders in Duitsland geweest die elke gelegenheid hebben aangegrepen om voor de Duitsers ondermijnende activiteiten te ontplooiën en zelfs tot sabotage aan te sporen, maar hiervan blijkt, ook uit het na-oorlogse materiaal, weinig. De betekenis van het ongerichte, niet direct-politiek bedoelde optreden der Nederlandse arbeiders mag intussen niet onderschat worden. Hun eigenzinnig individualistisch handelen, het ongecontroleerd eruit flappen wat hun voor de mond kwam – hetgeen politiek-actieve arbeiders zeker niet zouden doen – paste niet in het straffe, barse systeem van de nazis. De Nederlandse arbeiders konden zij dan ook niet waarderen: zij vonden hen 'frech' en 'auführerisch', in hun optreden uitdagend lastig en daardoor een slecht voorbeeld voor de Duitse arbeiders, onder wie eveneens zeer velen dienstverplicht waren. De *Gestapo* begreep overigens zeer wel, dat 'die Disziplinlosigkeiten am Arbeitsplatz... vielfach die Folge einer gegnerischen Einstellung zum Reich (waren)' – het resultaat dus van een anti-Duitse gezindheid zonder meer.³⁰⁰

In het voorgaande gaven we enkele voorbeelden van de bestraffing van de *Arbeitsunlust* en *Arbeitsbummelei*. Resten ons hier enkele opmerkingen over de strafmaatregelen tegen hen die tijdens de vlucht naar Nederland in Duitsland werden gearresteerd.

Voor de 'grüne Grenze' leverde menige hindernis voor de aspirant-contractbreker op. Daar vooral immers werd door de treinpolitie gecontroleerd. Hij die bij een controle geen verlofpapieren kon tonen of een bewijs van de plaatselijke politie dat de plaats van 'inwoning' mocht worden verlaten, werd – onder verdenking van contractbreuk – voor nader onderzoek gearresteerd. In dergelijke gevallen werd de betrokkene aan de *Gestapo* overgeleverd die voor verdere afhandeling zorgde. De straf varieerde van drie dagen *Erziehungshaft* tot enkele weken *Arbeitserziehungslager* of enkele maanden gevangenisstraf, afhankelijk van het feit of ook nog andere overtredingen ten laste konden worden gelegd.

In het algemeen was de straf voor de contractbrekers lager dan voor hen die met ver-

²⁹⁹ *Gestapo-Akten* betr. W.P., dec. 1943. ³⁰⁰ Rondschrijven van de *Gestapo*, *Staatspolizeistelle* Köln, 9 feb. 1943.

valste verlofpapieren trachtten te verdwijnen. Dit laatste schijnt nogal te zijn voorgekomen. Hier mogen twee voorbeelden volgen.

De rijnschipper W.S. had zelf de datum in zijn verlofpapieren met 10 dagen verlengd. Na aan de justitie te zijn overgeleverd, werd hij tot zes maanden gevangenisstraf veroordeeld.³⁰¹ Een zelfde straf kreeg een bakker die zijn verlofpapieren met één dag verlengd had. Deze waren geldig tot 27 juni 1943. Op 28 juni, op weg naar zijn werk, werd hij tijdens een passencontrole gearresteerd.³⁰²

Bij de beoordeling van de duur der opgelegde straffen mag zeker niet het voorarrest en het 'na-arrest' buiten beschouwing worden gelaten. Het voorarrest was niet altijd het gevolg van de lange verhoren tijdens het vooronderzoek. De oorzaak daarvan werd ook gevormd doordat er geen transportmiddelen waren om de gearresteerde van de plaats van arrestatie naar de plaats van onderzoek en/of berechting te sturen. Men wachtte dan tot er 'Sammeltransporte' konden worden samengesteld. Door dergelijke transportmoeilijkheden werd J.A., die op 30 september 1943 werd gearresteerd omdat hij 'eigenmachtig' zijn werk had verlaten en werk bij een ander had gezocht, pas op 29 januari 1944 van de strafgevangenis van Anrath naar de *Staatspolizeileitstelle* Magdeburg van de *Gestapo* overgebracht. Het dossier waaruit wij deze gegevens putten is waarschijnlijk niet volledig. Er ontbreken daarin de gegevens omtrent de verdere lotgevallen van deze man.³⁰³

Het zgn. na-arrest kon ook zeer langdurig zijn. Dit blijkt uit het volgende.

J.W.B. was contractbreker. Na drie maanden in Nederland te zijn geweest, ging hij op eigen gelegenheid weer naar Duitsland om daar werk te zoeken. Op 16 mei 1943 werd hij gearresteerd en op 8 juni naar een *Arbeitserziehungslager* gebracht, waar hij zes weken zou moeten doorbrengen. De *Gestapo* hield hem na afloop van zijn straf tijd echter vast, hetgeen o.m. blijkt uit een brief van 3 oktober 1943 die de arbeider aan de *Gestapo* Krefeld zond en waarin hij om ontslag vroeg. De *Gestapo* maakte echter niet veel haast. De man werd pas op 27 november 1943 ontslagen na volgende verklaring te hebben ondertekend: '*Mir wurde eröffnet, dass ich heute aus der Haft entlassen werde. Ich wurde staatspolizeilich gewarnt und belehrt. Ich verspreche in Zukunft immer meine Arbeit bei der Zeche 'Rheinpreussen'*' (daar was J.W.B. voorheen werkzaam) '*regelmässig nachzugehen. Es ist mir bekannt, dass ich im Wiederholungsfalle mit den schärfsten staatspolizeilichen Massnahmen zu rechnen habe. Bin bereit meine Arbeit bei der Zeche 'Rheinpreussen' in Meerbeck sofort wieder aufzunehmen.*'³⁰⁴

Bovenstaand voorbeeld had betrekking op een contractbreker die naar Nederland was gegaan. Doch ook arbeiders die in Duitsland van de ene baas naar de andere gingen, konden vaak een langdurig arrest ondergaan.

De *Arbeitserziehungslager* waren ingesteld om de naar de opvatting van de *Gestapo* 'disziplinlose' arbeiders 'op te voeden'; vervolgens dienden deze arbeiders dan weer zo

³⁰¹ *Gestapo-Akten* betr. W.S., aug. 1943. ³⁰² *Ibid.*, P.A.A., juni 1943. ³⁰³ *Ibid.*, J.A., sep. 1943.

³⁰⁴ *Ibid.*, J.W.B., mei 1943.

spoedig mogelijk aan de fabrieken te worden afgeleverd. De 'Erziehungshaft' moest daarom niet langdurig, maar wel van grote gestrengheid zijn. Er waren kampen waar een verblijf van meer dan drie maanden vaak een noodlottig einde had.³⁰⁵ Wij laten hier thans enkele personen aan het woord die het *Arbeitserziehungslager* uit eigen ervaring hebben leren kennen.

Een van de meest beruchte kampen was in Essen-Mülheim. De gevangenen bestonden grotendeels uit Nederlanders, Fransen, Belgen, Grieken en soms ook wel wat Duitsers. A.W. van D. verklaarde na de oorlog over dit *Lager*:

'Deze gevangenen, meestal 500 tot 600 stuks, werden in drie barakken ondergebracht. Op iedere 'kamer' – stal is een betere uitdrukking hiervoor – werden zo'n 20-24 man ondergebracht. De slaappleaatsen bestonden uit bedden – 2 verdiepingen – met spiraalveren. Daarbij kreeg men één deken – die stijf stond van de luizen. Dat er geen matras of iets dergelijks op de bedden lag, was er oorzaak van dat men voortdurend met de schouderbladen, met de ellebogen, de heupen en de knieën door de spiralen lag, wat zoveel pijn veroorzaakte dat men er nooit van slapen kon. Eens in de 2-3 dagen sliep men van uitputting. Ook werd het slapen er niet beter op doordat de gevangenen onder zich de dekens nog wegnamen.

Wassen. Dit kon men zich alleen Zaterdags. Als het de tijd ervoor was, moest men zich in de barak uitkleden. Op 't fluitsignaal van de *Hauptwachtmeister* werd de barakdeur opengeworpen, dan werden wij met knuppelslagen en met schoppen naar de douche gedreven. Als men daar twee minuten – meestal nog minder – onder gestaan had, kwam de knuppel er weer aan te pas en werden wij weer naar de barakken gedreven. Dat van reinheid zo geen sprake zijn kon is makkelijk te begrijpen.

Over de geneeskundige behandeling kunnen wij kort zijn. Deze was minimaal. Van een wondbehandeling was alleen bij de grootste uitzonderingen sprake. Bij een geval van totale verettering der beide armen – de oorzaak hiervan behandel ik in 't gedeelte 'Straffen' – kreeg de patiënt van de *Sanitäter* iedere 3 of 4 dagen een nieuw verband. Dat was de gehele behandeling. De ziekenzaal was precies zo ingericht als de gewone barakken ook, alleen met deze uitzondering, dat de bedden geen verdieping er boven op hadden, en er een kachel in de kamer stond. Te eten kregen de patiënten het zelfde als de andere gevangenen. D.w.z. 's morgens twee sneden brood met zwarte koffie, 's middags een kleine $\frac{1}{2}$ ltr. watersoep waar – als men geluk had – een paar ongeschilde aardappelen in drev en 's avonds weer twee sneden brood met zwarte koffie. De meest voorkomende ziekte was – in 't Duits – *Ruhr*. Werd er een op 't werk ziek, dan nam men hem op en legde hem ergens aan de kant, waar hij niet in de weg lei. Of 't nu regende of sneeuwde, werd niet naar gekeken. De zieke mocht pas worden meegenomen als de werktijd om was. In 't *Lager* werd hij weer op de grond gelegd – modder of geen modder – Was er appèl gehouden en eten uitgedeeld, dan konden z'n kamergenoten hem mee naar de kamer nemen. Het gevolg van deze 'Kultuur-behandeling' was, dat de patiënt de volgende dag gestorven was. Deze totaal vermagerde lijken werden met paren ingekist en dan weggehaald.

³⁰⁵ Verklaring van F.A.T.v.d.B., 2 feb. 1948.

Het werk. 's Ochtends met zonsopgang werden wij uit de barakken gehaald. Snel eten uitgeven en als de laatste eten gehad had, werd er gefloten. Weer aantreden, appèl en dan naar 't werk. Hier ging een ieder naar z'n opzichter die hij was toegewezen. Een opzichter had gemiddeld 20 man bij zich. Onder 't werk werd niet spaarzaam met de gummiknuppel of met de gewone knuppel omgegaan. Ik ben er ooggetuige van geweest, dat een Fransoos driemaal tegen de grond werd geslagen en 's avonds geen eten kreeg; bovendien moest hij nog een half uur buiten onder de koude douche staan. Om 12 uur was er een half uur pauze. In dit half uur werd eerst appèl gehouden en in de tijd die over was, eten uitgedeeld. Was het tijd om weer aan 't werk te gaan, dan werd de etenverdeling stopgezet zonder er op te letten of ze allen eten gehad hadden. Als er b.v. eens iets gebeurde onder 't etenverdelen, wat niet naar de zin was van de *Hauptwachmeister* – dringen of spreken – dan werden de etensbussen omgekipt over de grond en allen weer naar 't werk geknuppeld.

De arbeidsdag duurde tot kort voor zonsondergang. Dit was meestal zo om 7 uur. Dus werd er gewerkt van 6 uur tot 7 uur.

Nu nog iets over de straffen. Deze gaf het in verschillende vormen. Verboden was b.v. het spreken als wij in de rij stonden. Daar kon men b.v. zo voor gestraft worden. De zondaar moest met blote benen op scherpe sintels knielen. In de beide boven het hoofd gestrekte armen moest hij twee bakstenen houden. Zo moest men dan een half uur zitten. Om er op te letten dat men de armen niet liet zakken, stond er een wacht met een knuppel bij. Het aftrekken van eten, was aan de orde van de dag. Ook moest men vaak een half of heel uur lang onder de koude douche staan, in de buitenlucht. Dat men met knuppels of geweerkolven geslagen werd, kon men eigenlijk niet als straf beschouwen want dat ging ononderbroken door. Een jongen die weggelopen was, moest een week in een cel slapen. Deze cel was donker, geen stoel of bed stond er in. Degene die in deze cel moest mocht alleen hemd en onderbroek aanhouden en kreeg per dag twee sneden brood en een kroes water. Deze jongen heeft de hele week lang iedere avond van twee wachtmeesters een portie stokslagen gehad met het resultaat dat hij zijn armen niet meer gebruiken kon. Een ander geval. Een Hollander werd 's avonds bij 't appèl op een tafel gebonden. Waarom, weet ik niet meer. Z'n broek werd hem uitgetrokken, en nu werd hij zolang door twee man met een gummiknuppel bewerkt, tot de ontlasting en het bloed er uit liep. Hij is ook aan deze behandeling gestorven.

...In 't *Lager* waren ook circa 10 Duitse gevangenen. Deze werden op alle mogelijke wijze bevoorreed. Zij mochten eten opscheppen, in de keuken werken, en 't lager opruimen enz. Ook kregen zij het eerste en 't beste eten. Ook hadden ze verlof de andere gevangenen te slaan.

Ten slotte zij nog opgemerkt dat een ieder bij zijn ontslag uit het *Lager* een papier ondertekenen moest waarop waarschijnlijk stond – lezen mochten wij het niet – dat wij over het *Arbeitserziehungslager* zouden *schweigen*.³⁰⁶

³⁰⁶ a Verkl. van A.W. van D. Geen datum. b P.A. de L. aan RvO, 14 nov. 1949. c Versl. van A.B.S. uitgebracht aan het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen van het Nederl. Roode Kruis, 13 mei 1946.

Om welke futilliteiten men in een *Arbeitserziehungslager* kon komen blijkt wel uit het volgende:

'Op een gegeven moment wilde een zekere W. naar de toiletten gaan. De venster-ruiten van de toiletten waren ter wille van de *Verdunkelung* met donkerbruine verf gestreken. In gedachten verzonken stond W. er een beetje aan te krabbelen. Dit werd gezien door een *Werkmeister*, die hem beschuldigde van sabotage. Hij moest naar het *Arbeitserziehungslager*. Toen hij terugkwam zag hij er verschrikkelijk uit, hij had een gore, gele kleur en was gezwollen van de honger. Ik durfde eerst de kamer niet binnen te gaan en hem aan te kijken. Wij hebben hem goed verzorgd en hij is gelukkig weer helemaal opgeknapt.'³⁰⁷

Bovenstaand citaat heeft betrekking op het *Straflager* dat tot de fabriekscomplexen van de *Hermann-Goering-Werke* in Watenstedt behoorde. Het is afkomstig uit het verslag van een student die met andere studenten de maandelijkse verplichting tot *Entlausung* ontboden had. Allen werden gearresteerd. Hij schreef hierover na de oorlog:

'Het *Straflager* was een grote barak met veel kieren; het regende er in, het woei en ochtte. Wij zaten daar maar zonder dekens, zonder strozakken, in de houten kribben. Ik had geen jas bij me, de meeste anderen wel... Met zijn tweeën zijn we in zo'n krib gaan liggen, in S-vorm. Het duurde lang voordat je sliep en was het eindelijk zo ver, dan kreeg je plotseling een stomp van je buurman, die kreunde: 'Laten we ons eens omkeren, ik ben zo verschrikkelijk stijf.' De volgende morgen kon ik mijn jas halen. Deze zelfde dag werden wij in commando's weggehaald. Het bovenste gedeelte van de fabriek was afgebrand door de brandbommen en wij moesten de boel uitzoeken, alle stukken bij elkaar gooien. De gehele dag hebben wij doorgewerkt. Toen wij terugkwamen, moesten wij een paar maal rondlopen. Gelukkig was Gerisch met zijn honden er niet bij. Gerisch was een klein ventje, een rachitis-geval, met een verschrikkelijk grote bek. Zijn vader was bij de *Werkschutz*... Was er iets niet in orde, dan kwam Gerisch met een paar grote wolfshonden, die hij tegen de mensen ophitste. Er zijn heel wat doden gevallen in het kamp door Gerisch.'³⁰⁸

Tot slot volgde hier een voorbeeld van de hand van de tekenaar C.D. die, met anderen, vanuit het concentratiekamp Amersfoort naar een *Arbeitserziehungslager* werd gebracht. Hij was op 16 april 1944 tijdens een razzia in Beverwijk gearresteerd en kwam terecht in het *Arbeitserziehungslager* Zöschen, ten zuiden van Halle. Ook in dit kamp werden gevangenen van verschillende nationaliteit ondergebracht. De Duitser W. Fr. Gerbsch, gewezen bewaker van dat kamp van juni 1944 tot aan de capitulatie, bekende na de oorlog, dat hij verschillende personen had mishandeld met een stok 'daar de gevangenen van elkaars levensmiddelen stalen'. De tekenaar C.D. daarentegen – hij verbleef ongeveer een maand in Zöschen – verklaarde na de oorlog aan een rechercheur van politie:

'Over het algemeen werd er verschrikkelijk door de Duitse bewakers geslagen. Er was één bij die buitengewoon onmenselijk tekeer ging. Daar wij geen namen wisten,

³⁰⁷ Verklaring van F.A.T. van der B., 2 feb. 1948. ³⁰⁸ *Ibid.*

gaven wij hem de bijnaam van 'Ome Keesje'. Het was een korte, gedrongen kerel, donker uiterlijk, donkere snor en had iets van een boerentype. Hij sloeg en schopte de gevangenen waar hij ze maar kon raken, zonder dat daartoe enige aanleiding was. Volgens hem was er natuurlijk altijd aanleiding om te slaan, al zou hij maar als motief opgeven, dat er niet hard genoeg gewerkt werd. Maar als we de zaak objectief bekijken en de omstandigheden in aanmerking nemen, dan was er geen enkele reden om weerloze gevangenen af te rossen. Want als hij sloeg dan sloeg hij hard en raak. Dat heb ik zelf ondervonden toen ik door hem ben geslagen. Ook heb ik gezien dat hij meermalen andere gevangenen heeft geslagen. Eens op een keer stond hij, 'Ome Keesje', met een collega van hem in mijn onmiddellijke nabijheid en hoorde ik dat ze het over een gevangene hadden. Ze maakten toen een weddenschap wie van hun tweeën het eerst bedoelde gevangene zou doodslaan. De naam en nationaliteit van bedoelde gevangene is mij niet bekend. Ik heb gezien, dat in die korte tijd dat ik in dat kamp ben geweest, gevangenen zijn doodgeslagen, doch ik kan niet zeggen door wie dat is gebeurd, aangezien, zoals ik reeds heb gezegd, ik geen namen weet. Gezien de mentaliteit van 'Ome Keesje' acht ik hem er wel voor in staat om gevangenen dood te slaan. Hij was de schrik van het kamp en ik heb hem in die korte tijd leren kennen als de grootste boef en sadist van de Duitse bewakers. Zoals ik later hoorde, waren de Duitse bewakers allen min of meer misdadigers, die door het naziregiem waren losgelaten en het baantje van bewaker hadden gekregen. Of dit juist is weet ik niet, wel weet ik dat het over het algemeen onmenschen waren. Enig menselijk gevoel was bij hun niet aanwezig. Wij hadden in alle opzichten een onmenselijke behandeling.³⁰⁹

Over die andere bewakers verklaarde A.F. van D. – hij was eind juni 1944 gearresteerd en van beroep pakhuis-knecht: 'Sparschuh was ook een beul en sadist, van hem was het ook algemeen bekend dat hij er steeds op los sloeg. Bij het minste sloeg, traptte en schopte hij waar hij ons maar kon raken. Ik heb gezien dat hij een Rus zodanig tegen zijn buik schopte dat hij aan de gevolgen is overleden.

Van Paps is bekend dat hij bij de appels veel sloeg. Hij was dan gewapend met een bullepees.

Ook van Reuter is bekend dat hij veel sloeg. Mij is bekend dat hij op de appels steeds rechts en links de gevangenen afroste. Voorts stuurde hij vaak zijn hond op de gevangenen af. Ik heb meermalen gezien dat verschillende gevangenen door zijn hond zijn gebeten.

De Ronda heeft zich eveneens schuldig gemaakt aan mishandeling van gevangenen. Van deze drie is mij niet bekend dat ze gevangenen hebben doodgeslagen.

Het was als regel zo, dat wanneer wij door de ene bewaker werden afgedroogd, een andere er nog een schep boven op deed.

Tengevolge van de mishandelingen, gepaard gaande met ondervoeding, zijn er vele gevangenen gestorven, waaronder verscheiden Nederlanders. Wij moesten de hele dag hard werken en vele mishandelingen ondergaan, terwijl wij heel weinig eten kregen.

³⁰⁹ Verhoor van C.D., 3 mei 1948. Proces-verbaal contra W. F. Gerbsch.

's Morgens om 5 uur werden wij met veel geschreeuw gewekt en uit de barakken geknuppeld en moesten tot 7 uur op het appèl staan. Hierna vertrokken wij naar ons werk en kregen s' middags een halve liter soep, bestaande uit een paar schijfjes wortelen met water. 's Avonds om half acht kregen we een stukje brood en een schaalje eten, Dit eten bestond veelal uit bietenbladeren. Ook het verblijf in het kamp was zeer slecht. Wij waren met 22 tot 30 man ondergebracht in kartonnen barakken. Medische verzorging was ook zeer slecht. Alles tezamen was het daar een hel.³¹⁰

Volgens de procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam waren 'in enige maanden tijd' in dit kamp 563 mensen gedood door het optreden der bewakers.³¹¹ Over het totaal aantal in de *Arbeitserziehungslager* omgekomen Nederlanders is geen enkele schatting te maken.

De slechte omstandigheden waaronder de gevangenen leefden bleven niet voor de buitenwereld verborgen. Waarschijnlijk zijn ook bij het *Auswärtige Amt* door de beschermende mogendheden klachten ingediend, want op grond van een klacht van het *Auswärtige Amt* werden in een streng vertrouwelijk rondschrijven van het *DAF* de *Gauobmänner* dringend verzocht, rapport over de toestanden in de *Arbeitserziehungslager* uit te brengen. Andere instanties trachtten vertegenwoordigers naar deze kampen te sturen. Volgens Müller, het hoofd van de *Gestapo*, was de bedoeling hiervan 'um etwaige nachteilige Wahrnehmungen gegen die Sicherheitspolizei zu verwerten'. Daarom bepaalde hij, dat toestemming tot bezichtiging van de *Arbeitserziehungslager* slechts gegeven kon worden, 'wenn dies im Interesse der guten Zusammenarbeit geboten erscheint und anzunehmen ist, dass diese Besichtigung nicht etwa zu für die Sicherheitspolizei und insbesondere die Einrichtung der Arbeitserziehungslager nachteiligen Berichten verwertet werden soll.' In het geval dat toch toestemming gegeven zou worden, diende de *Staatspolizeistellenleiter* aanwezig te zijn. Zij moesten ook over al die bezichtigingen rapporteren, waarvan vermoed kon worden dat materiaal tegen de *Sicherheitspolizei* werd gebruikt.³¹²

De behandeling in de *Arbeitserziehungslager* was niet overal gelijk. Er zijn er ook geweest waar met minder grote wreedheid werd opgetreden.³¹³ In het algemeen waren de omstandigheden er echter bar slecht, 'die Arbeitsbedingungen und Lebensverhältnisse für die Insassen... im Allgemeinen härter als in einem Konzentrationslager'. Dit schreef Kaltenbrunner, de Chef van de *Sipo* en *SD* te Berlijn aan Rauter in mei 1944. De *Arbeitserziehungslager* waren 'alles andere als ein Erholungsaufenthalt'. Veelzeggend is wel zijn opmerking: 'Die Häftlinge der Arbeitserziehungslager werden mit meist schweren körperlichen Arbeiten (Erd-, Transport-, Bergungsarbeiten), die einen häufigen Wechsel der Arbeitskräfte zulassen, beschäftigt.'

De hiervoor genoemde richtlijnen van Müller – ze dateren van juli 1943 – bevatten niet één aanwijzing tot verbetering van de toestanden in de *Arbeitserziehungslager*. Vanuit *sicherheitspolizeilich* standpunt was dat ook niet te verwachten. Het doel van

³¹⁰ Verhoor van A.F. v. D., 29 aug. 1947. Proces-verbaal contra W. F. Gerbsch e.a. ³¹¹ Zie: 'Schriftuur houdende drie middelen van cassatie in de zaak v.h. O.M. tegen Gerbsch. ³¹² Circ. van Müller aan de *Inspektoren der Sipo* u. *SD*, 20 juli 1943. ³¹³ Verklaring van F.A.T. van der B., 2 feb. 1948.

het *Arbeitserziehungslager* was immers, door systematische terreur de uiterste krachtsinspanning uit de gestraften te persen en de volle wraak te laten vallen op hen die *Arbeitsunlust* hadden betoond.³¹⁴ En dit alles was inhaerent aan het nationaal-socialisme dat, met betrekking tot de staat, 'opvoeden' in feite beschouwde als het breken van de persoonlijkheid – een breken, gericht op het in volle overgave en met enthousiasme opvolgen van de bevelen van de staat.

DE BRIEVEN DER TEWERKGESTELDEN

De geringe omvang en de geringe gedifferentieerdheid van het in dit hoofdstuk gebruikte bronnenmateriaal leidden er toe, dat bepaalde aspecten van de levensomstandigheden der Nederlandse arbeiders in Duitsland niet ter sprake kwamen. De gegevens waren te geïsoleerd. Er zouden b.v. misschien wel enkele losse opmerkingen te maken zijn over het aantal op papier toegewezen sigaretten, maar over de werkelijke hoeveelheid gedistribueerde tabak, de kwaliteit, de zwarte handel in rookwaren en de ruil van sigaretten tegen voedsel bestaan weinig betrouwbare mededelingen.³¹⁵ Ditzelfde geldt ten aanzien van de omgang van Nederlanders met Duitse, Russische of Poolse vrouwen.³¹⁶ Ook van de contacten met Nederlandse meisjes weten wij vrijwel niets. Uit mededelingen van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 19 februari 1944 is ons slechts bekend dat er omstreeks die tijd ongeveer 25.000 van die meisjes in Duitsland waren, het aantal geslachtszieken onder hen 'ontstellend groot' was en dat per week gemiddeld vier kinderen van onbekende vaders werden geboren. Ook over de omvang van het bezoek van Nederlandse mannen aan prostitués (van officiële zijde werd er voor de nodige bordelen gezorgd) is uitermate weinig bekend.³¹⁷

Er zijn, zo blijkt, enkele aspecten waarover in onze collecties te weinig gegevens werden aangetroffen om er een aparte beschouwing aan te wijden. Om dezelfde reden zagen wij er van af, aan het einde van elk der in dit hoofdstuk behandelde onderwerpen een

³¹⁴ Schrifftuur houdende drie middelen van cassatie in de zaak v.h. O.M. tegen Gerbsch. ³¹⁵ a *Van Honk*, 10 mei 1942; 14 juni 1942; 28 juni 1942; 25 juni 1943; 8 okt. 1943. b PEC 6 C, p. 53 e.v. c Naar aanleiding van een klacht van een Nederlander – hem beviel *Van Honk* 'uitstekend' – dat Polen dezelfde tabakskaart ontvingen als Nederlanders, antwoordde *Van Honk* van 14 juni 1942, dat alle buitenlandse arbeiders inzake distributie dezelfde rechten hadden als de Duitse arbeider, want de buitenlandse arbeider was een 'gastarbeider'. En het blad vervolgt: 'Alleen voor Polen, Joden en Russen zijn ons speciale maatregelen bekend...'. *Van Honk* vond dit alles 'een zeer ernstig geval' en gaf de Nederlander de raad zich 'ogenblikkelijk te wenden tot de 'Verbindungsstelle van het NAF bei der DAF, Amt für Arbeitseinsatz, Berlin, Neue Grünstrasse 8-11.' ³¹⁶ a *Van Honk*, 26 mrt. 1943; 1 okt. 1943; 23 okt. 1943; 18 dec. 1943; 1 jan. 1944; 8 juli 1944. b Rapport van een Nederlandse *Lagerführer*, 10 nov. 1942. c Niet nader aangeduid stuk, aug. 1943. d Verklaring van F.A.T. v.d. Br., 2 feb. 1948. ³¹⁷ Verklaring van F.A.T. v.d. B., 2 feb. 1948. 'Wij woonden', aldus een berichtgever, 'dicht in de buurt van Brunswijk, dat bekend is door zijn prostitutie, vooral de Bruckstrasse. De cliëntèle stond daar nota bene in queue en dat waren Fransen, Polen, Duitsers en ook Italianen, bijna alle tewerkgestelden behalve de Russen en Nederlanders. De Russen mochten er niet komen en de Nederlanders wilden het niet.' Deze getuige verklaart, dat de buitenlanders de houding der Nederlanders 'volkomen onbegrijpelijk' vonden en dat de Nederlanders wat dat betrof, 'een enorme naam' hadden. Een bevestiging van dit alles hebben wij nergens kunnen vinden.

samenvatting te geven. Wij beoogden niets anders te doen dan de lezer te confronteren met ons beperkt materiaal zonder daaraan algemene conclusies te verbinden. Onze uiteenzettingen pretendeerden in genen dele beschouwingen te zijn op grond waarvan een afgerond beeld kon worden verkregen.

Wij mogen hier echter thans aan toevoegen, dat onze kennis in grote lijnen bevestigd werd door een drietal rapporten van de *Auslandsprüfstelle* te Keulen waarin, op grond van een analyse van enkele duizenden brieven van Nederlanders naar huis, de mededelingen van deze tewerkgestelden over hun leven in Duitsland zijn samengevat. Deze censuur-rapporten – elk omvat een periode van twee maanden – zijn van belang omdat zij in feite een beeld geven van Duitsland over de aaneengesloten periode van mei tot november 1943, en wel gezien door de ogen van die Nederlanders.³¹⁸ Zij zijn dan ook stellig geschikt om als vergelijkingsmateriaal te dienen voor het materiaal, op grond waarvan wij de vorige paragrafen schreven. Om deze redenen zullen wij de censuur-rapporten uitvoerig vertaald citeren.

Zij omvatten, zoals gezegd, een tijdvak van een half jaar en zijn afkomstig uit een periode waarin de gereglementeerde arbeidsinzet zijn hoogtepunt had genaderd en in de afwijzende houding van de tewerkgestelde Nederlanders tegenover de Duitsers nog nauwelijks meer enige wijziging trad. Bij de beoordeling der rapporten dient de lezer wel in overweging te nemen, dat de *Auslandsprüfstelle* stellig slechts bepaalde aspecten uit de brieven zal hebben verwerkt en dat de briefschrijvers zelf ervan op de hoogte waren dat hun post werd gecensureerd en bepaalde mededelingen in de brieven strafbaar gesteld waren.³¹⁹

In het eerste rapport – het gaat over de maanden mei en juni 1943 – lezen wij onder meer:

³¹⁸ De officiële tekst der censuurrapporten luidt: '*Sonderstimmungsbericht über Post holländischer Arbeiter...*'. In de maanden mei en juni 1943 werden 146.000 brieven gecensureerd, (rapp. van 1 juli 1943) in juli en augustus 86.121 (rapp. van 1 sep. 1943) en in september en oktober 75.800 (rapp. van 1 nov. 1943). Het rapport van 1 juli werd samengesteld op grond van een analyse van 6.614 brieven (hiervan 1050 positief en 5564 negatief), dat van 1 september op grond van 5423 brieven (912 positief en 4611 negatief) en dat van 1 november 1943 op grond van een analyse van 5600 brieven (hiervan 400 positief en 5200 negatief voor de Duitsers). Ons is niet bekend of de hier genoemde aantallen 6614, 5423 en 5600 een bepaalde steekproef vertegenwoordigen. Het is niet uitgesloten dat de overige brieven (139.986, 80.698 en 70.200) geen bijzondere mededelingen bevatten die voor de opstelling van een *Sonderstimmungsbericht* relevant waren. De schrijvers van deze brieven zouden zich wel eens zeer bewust (wetende, dat gecensureerd werd) van elk politiek commentaar onthouden kunnen hebben; maar het is evenzeer mogelijk, dat er briefschrijvers waren die inderdaad niets bijzonders te vermelden hadden. ³¹⁹ a *Van Honk*, 5 febr. 1943. 'Houdt de brieven kort! De censuur heeft al werk genoeg... Dat het hier in Duitsland voor U geen pretje is, weet Uw gezin in Nederland wel... Schrijf nooit over politiek! De censuur zou U verkeerd kunnen begrijpen. Zij zou ook, tengevolge van gebrek aan tijd, een paar zinnen uit hun verband rukken. Hierdoor zoudt gij in een lastig parket kunnen komen... Vertel nimmer iets van Uw werk!... In het algemeen moet een brief aan Uw gezin niet groter dan één kantje kwarto zijn'. Zie verder *Van Honk*, 18 mrt. 1944. b Op 12 december 1944 werd J.V. gearresteerd omdat hij in een brief aan zijn broer in Hamburg '*abfällige Äusserungen*' gemaakt had. J.V. zou op 1 januari 1945 weer ontslagen worden. *Präs. v.d. RPD* Schwerin aan *Leiter D. Dienstpost*, Oldenzaal, 15 dec. 1944. c De student W.S. uit Amsterdam, die bij *Adolf Thies Apparatebau* te Nienburg a.d. Weser tewerkgesteld was, werd begin september 1943 op grond van een uitlating in een brief aan zijn ouders gearresteerd en naar een *Arbeitserziehungslager* te Lahde bij Minden overgebracht. Daar is hij op 19 nov. 1943 overleden.

'De meningen van de Nederlandse arbeiders over de behuizing in Duitsland, kleding, het loon en het verlof zijn de zelfde als voorheen. Enkele arbeiders zijn met alles tevreden. De meesten echter klagen en schelden...

Volgens uit Nederland teruggekeerde arbeiders valt een vergelijking tussen de voedselsituatie van beide landen ten gunste van Duitsland uit...

De klachten over een onwaardige behandeling zijn zeer talrijk. Uitdrukkingen als: slavenleven, hondenbestaan en andere, komen dikwijls voor.'

In het *Sonderstimmungsbericht* komt het volgende gedichtje voor, dat misschien uit het Nederlands in het Duits werd vertaald:

'Wir werken hier bei Borsig an Kanonen

Die Arbeitsfront uns sagt, es würd sich prächtig lohnen,

Doch wo wir hier am werken sind, sehen wir die Wirklichkeit:

Bist Du drei Monat hier, bis Du's drei Jahren leid'.

Het rapport vervolgt:

'De slechte behandeling zou meermalen tot zelfmoord hebben geleid. Ook het gedrag van de bevolking, vooral van de Hitlerjeugd, geeft meermalen aanleiding tot klachten...

Es klinkt das Wort 'Kamerad und Gast' den Ohren gar nicht schlecht,

Doch wenn man es bei Licht besieht, so haben wir kein Recht.

Over de algemene toestand in Duitsland uitten zich de Nederlandse arbeiders overwegend ongunstig. Voor alles wordt ongewoon dikwijls van een '*moralische Verlodderung des deutschen Volkes*' gesproken.'

Het rapport citeert uit de binnengekomen brieven:

'Op kerkelijk en zedelijk gebied is het hier eenvoudig afschuwelijk. Men zou bijna menen, dat het hier geen mensen meer zijn, zo ver is het gekomen. Ik ben ontsteld over het lage morele peil van mijn omgeving...

Aan de politieke instelling van de Nederlandse arbeiders is niets veranderd. De overweldigende meerderheid van hen is tegen Duitsland vijandig ingesteld.'

Het censuurrapport citeert uit een brief van een Nederlander die ziek was geweest:

'Morgen word ik weer ingeschakeld in het grote arbeidsproces, zoals een zekere Dr. Ley of Dr. Lijk, of hoe de man heten moge, deze week beweerd heeft. O, was hij toch maar reeds een lijk.'

De werving van vrijwilligers voor de *Waffen-SS* had blijkbaar geen succes. 'Meermalen zouden de propagandisten uitgefloten zijn. Als de Duitsers ons met *Heil Hitler* aanspreken, beantwoorden wij hen met 'Hou je bek'. Vele Hollanders geloven aan het spoedige einde van de oorlog...' Deze keer houden wij hen (de Duitsers) vast en zullen hen krijgen en zullen hen de bek dichtslaan en zult en cervelaatworst van hen maken....

Bij feestelijkheden is het meermalen voorgekomen, dat bij het zingen van het Horst-Wessel-lied de Nederlanders uit protest zijn blijven zitten...

De houding van de Nederlandse studenten is niet gelijk. Voorzover zij, zoals de medische studenten in hun beroep geplaagd konden worden, zijn zij over het algemeen tevreden. De ontvangst in Duitsland heeft hen verrast. 'Een tegen verwachting goede behandeling'... De arbeid in de fabrieken ervaren zij als ongewoon en zwaar, maar

enkelen van hen ook als interessant. 'In het begin was het zwaar, maar nu interesseert het mij. Als ik maar niet zo moe zou zijn.... Na de arbeid ben ik bek af.... Politiek gezien staan de Nederlandse studenten bijna zonder uitzondering in het front van de Engelandvrienden.'

Over de maanden juli en augustus werd een censuurrapport opgesteld, waaruit wij citeren:

'Een gering aantal van de in Duitsland werkende Nederlandse arbeiders toont een vriendschappelijke instelling tegenover het nationaal-socialistisch Duitsland, een groter deel staat er, uitgesproken of stilzwijgend, onverschillig tegenover, het verreweg grootste deel toont echter een onblusbare haat. De gebeurtenissen in Italië, Rusland en de luchtaanvallen op Duitse steden brengen hen tot wilde vreugde.'

Over de toestand in Duitsland citeert de *Auslandsprüfstelle* uit de brieven:

'Het leven in Duitsland is een hel.... Men lijdt honger en kou en wordt door ongedierete opgevreten.... De jonge arbeiders verkommeren hier lichamelijk en geestelijk. De jeugd gaat te gronde, zij verrot langzaam en zinkt dieper en dieper.... De Duitsers zijn een volk van heidenen, dat niet vraagt naar godsdienst en ook geen rekening met de buitenlanders houdt.'

Dikwijls wordt er melding gemaakt van een werving voor de *Waffen-SS*. 'Wij moesten een vergadering bezoeken. Toen ons werd medegedeeld, dat een *Oberleutnant* van de *Waffen-SS* zou spreken, hebben wij allen de zaal verlaten....

De opmerkingen over de verzorging zijn, afgezien van enkele uitzonderingen, slecht als voorheen.'

Over de gebrekkige verpleging in geval van ziekte werden de volgende zinnen uit de brieven geciteerd:

'De arts hier is beter geschikt om honden te behandelen dan ons.... In Duitsland kan men niet helemaal genezen, het ontbreekt aan geneesmiddelen.... Vrijdagavond werd een patiënt op mijn afdeling gebracht. Hij had een maagbloeding en braakte voortdurend bloed. De hele nacht steunde hij van pijn en braakte hij aanhoudend. Zaterdagochtend werd hij eindelijk geopereerd, omdat de chirurg geen zin had om 's nachts te opereren. Zes uur later is hij gestorven.'

Evenals in het voorgaande rapport werd ook in dit *Sonderstimmungsbericht* melding gemaakt van het grote materiaalgebrek in de Duitse fabrieken. Hier volgen enige mededelingen uit Nederlandse brieven:

'De bazen zien wel dat wij bijna niets te doen hebben, doch zij zeggen niets... Wij maken vliegtuigen, maar wij hebben bijna niets meer te doen. Ik geloof daarom dat het naar het einde gaat... Er zijn hier enorme fabriekscomplexen, groot als hele steden, maar vele bedrijven liggen ook stil wegens gebrek aan materiaal... 's nachts werken wij helemaal niet meer, behalve enige afdelingen.... Henk (een arbeider) zit op een bedrijfsbureau in de productie en moet er voor zorgen, dat het materiaal voor de verschillende projecten aanwezig is. Hij zegt dat meer dan de helft der projecten terzijde gelegd of uitgesteld wordt en anderzijds worden projecten die reeds half gemonteerd zijn, eenvoudig geannuleerd.'

Het gedrag van de Duitse bevolking wordt dikwijls onvriendelijk, soms vijandig genoemd, vooral in het gebied van midden-Duitsland. Klachten dat de Duitsers hun beloften niet nakomen, komen telkens weer voor.

Tot slot volgen hier gedeelten uit het censuurrapport, dat ons inlichtingen verstrekt uit de post van de Nederlandse arbeiders uit de periode 1 september tot 31 oktober 1943.

'Het voedselvraagstuk speelt bij de Nederlandse arbeiders een grote rol. Hun klachten over slechte verzorging zijn veelvuldiger dan die van de Belgische arbeiders. Naast enkele uitingen van tevredenheid zijn er dikwijls opmerkingen als de volgende: 'Het avondeten bestaat uit een soep die er uit ziet als water waarin smerige vodden gewassen zijn.... De soep ruikt alsof men ze uit een mestvaalt heeft geschept'...

Het verlot geeft uitsluitend aanleiding tot klachten en bezwaren. De legering wordt soms geprezen, meestal echter beschreven als smerig, ongezond en zelfs niet beantwoordend aan de meest primitieve eisen. De ongedierteplaag geeft veel moeilijkheden. 'Wij liggen als vee in hoeken. Voor wij slapen gaan, moeten wij alles afzoeken naar ongedierte'. Over de behandeling door Duitse bazen wordt vaak geklaagd. 'Men behandelt ons hier als krijgsgevangenen. Enkelen heeft men zelfs geslagen.... Wij worden hier als slaven gebruikt.... De slavenhandel leeft weer.... De bedrijfspolitie slaat ons met gummiknuppels.'...

Veel kritiek wordt geoeffend op de verzorging in geval van ziekte. 'Men geeft er hier niet veel om of iemand sterft.... De dokter is er niet voor buitenlanders.... Als ik U vertel, dat onze bedrijfsarts bijna iedere avond dronken bij ons in het café zit, dan weet U wel genoeg.... Men behandelt ons als vee'...

Het blijft tekenend voor de algehele houding van de Nederlandse arbeiders, dat hele kampen de verjaardag van de Koningin der Nederlanden feestelijk hebben gevierd; ondanks het verbod. Zij geloven, dat het einde van de oorlog zeer nabij is. Weliswaar 'weten nog niet alle Duitsers, dat zij de oorlog verloren hebben.' Maar 'die Moffen zijn vreselijk nerveus geworden'...

De berichten over het gebrek aan grondstoffen en het nietsdoen, zijn toegenomen. 'Het werk is zeer licht, dat wil zeggen, er is geen werk. 's Morgens laden wij een wagon en dat is alles. Werk is er niet, maar men moet er toch zijn'...

Men weet helemaal niet waarom men uit Nederland weg moest. Uit een vliegtuig- en motorenfabriek wordt bericht: 'Er is bijna niets te doen, af en toe liggen wij de hele dag in de vleugels en slapen'...

De politieke instelling van de studenten is niet veranderd. Hun brieven bevatten de zelfde klachten als die van de arbeiders. Zij zijn alleen beter geformuleerd en dikwijls met bittere ironie doortrokken.'

De mededelingen, vervat in de censuurrapporten, komen, zo blijkt, wat de strekking betreft, in het algemeen overeen met de inhoud der voorafgaande paragrafen. Op een enkele uitzondering na – b.v. voorzover het de stilstand van het produktie-proces in de bedrijven betreft – kwamen nieuwe aspecten nauwelijks te voorschijn. Slechts één kwestie moge hier nog ter sprake komen. Het betreft het beleid van de leiding van het

Rijksarbeidsbureau inzake de levensomstandigheden van de Nederlandse arbeiders in Duitsland. Uit verschillende voorbeelden bleek – men denke slechts aan de rapporten van de *Betreuer* van de eerste jaren – dat de leiding op de hoogte was van de grote moeilijkheden waarin de tewerkgestelden soms verkeerden; dit gold zowel voor de lonen, de huisvesting en de voeding als voor b.v. de plaatsing in een bepaald beroep. Er werden pogingen in het werk gesteld, verbeteringen tot stand te brengen, maar veel succes had dit niet. Naarmate de oorlog voortschreed en het civiele leven steeds verder werd gemilitariseerd, werd de invloed van het Rijksarbeidsbureau op de voorwaarden waaronder de Nederlandse arbeiders werkten, geringer. Toch werd de medewerking voortgezet, 'loyaal' zoals wij zagen. In zijn boek over de arbeidsbemiddeling in oorlogstijd schrijft Bauer: 'Naarmate de acties met groter kracht werden doorgezet en de uitzending hoe langer hoe overhaaster geschiedde, was het onmogelijk om oog te houden op de omstandigheden waaronder en de plaats waar de arbeiders terecht kwamen.'³²⁰ Dit is in zijn algemeenheid wel juist. Naar onze mening dient hieruit echter een conclusie te worden getrokken en wel deze, dat de leiding van het Rijksarbeidsbureau juist omdat zij generlei controle kon uitoefenen, in deze situatie – zo zij dit had begeerd – een aanleiding had kunnen vinden, de samenwerking met de Duitsers te staken. Zij deed dit niet. Zelfs na september 1944 bleef het contact tussen het Rijksarbeidsbureau en de bezetter bestaan; er vonden nog besprekingen plaats en zelfs diende Verwey nog protesten in.

Maar wij lopen hier op de gang van zaken vooruit.

Wij gaan terug naar de periode, waarin de Duitsers in en na september 1944 in allerlei in Nederland en Duitsland versterkingen lieten bouwen en hiervoor onder toepassing van open geweld de nodige arbeidskrachten requireerden. Aan deze geschiedenis van de laatste etappe van de arbeidsinzet moge een kort overzicht voorafgaan van de maatregelen die de bezetter reeds eerder had genomen om de Westeuropese kust, en het bezette Nederlandse gebied in het bijzonder, te versterken met het oog op een mogelijke landing van de Geallieerden.

³²⁰ p. 134.

HOOFDSTUK XI

STELLINGBOUW / DE GROTE RAZZIA'S / LAATSTE POGING TOT REGISTRATIE

DE TEWERKSTELLING AAN DE DUITSE VERDEDIGINGSWERKEN IN NEDERLAND EN DUITSLAND

VRIJWILLIGERS EN DIENSTVERPLICHTING(VOORJAAR 1942 - NAJAAR 1943)

Reeds enkele malen wezen wij er op, dat Nederlandse arbeidskrachten tewerkgesteld werden aan Duitse versterkingen. Hiermede werd in 1942 op meer uitgebreide schaal een begin gemaakt. Op 23 maart van dat jaar bepaalde Hitler dat voor de verdediging van de Europese kust in de meest bedreigde gebieden vestingen en andere steunpunten moesten worden aangelegd.¹ Aanvankelijk schijnt, althans gedurende een korte periode voor de bouw van deze zgn. *Atlantikwall* de vraag naar arbeiders in het algemeen te zijn gedekt uit het aanbod van de vrijwilligers die aangelokt werden door de voor die tijd gunstige arbeidsvoorwaarden (*f* 70 tot *f* 80 per week² en extra toeslagen); anderen hoopten op deze wijze zich aan de uitzending naar Duitsland te kunnen onttrekken. Mogen wij een na-oorlogs verslag van het arbeidsbureau Terneuzen geloven, dan zouden arbeiders de ambtenaren gesmeekt hebben om bij de *Wehrmacht* te mogen werken.³ Van een dergelijke bereidheid maken trouwens ook andere arbeidsbureaus gewag. Het arbeidsbureau Gouda, dat volgens zijn eigen na-oorlogse mededelingen niet bemiddelde waar het zuivere verdedigingswerken betrof, deelt mede, dat de arbeiders vaak zelf om bemiddeling vroegen en bij weigering zich verstonden met de *Fachwerber*.⁴ Een dergelijk groot aanbod kwam niet alleen de Duitse militaire verdedigingskracht ten goede, maar soms ook die lieden, die voor elke arbeidskracht een zeker '*Kopfgeld*' ontvingen. Het was echter van nadelige invloed op de personeelsvoorziening in het bedrijfsleven en vooral in de landbouw⁵ daar de landarbeiders van de kans gebruik maakten, hogere lonen te verdienen.

Al was bij *Anordnung* van Sauckel in augustus 1942 bepaald dat, bij de toewijzing van arbeiders in Nederland, de uitvoering van noodzakelijke opdrachten van de bezettingstroepen voorrang had⁶, de moeilijkheden om voldoende arbeidskrachten aan te trekken werden alras groter. In de eerste plaats was door de uitkamacties de vraag naar arbeidskrachten sterk gestegen. Verder schijnen er geruchten te hebben gecirculeerd dat arbeiders van de verdedigingswerken zouden worden 'overgeplaatst' naar Frankrijk; en hiervoor was toen weinig animo.⁷ Tenslotte verlieten arbeiders de objecten,

¹ *Weisung nr. 40*, 23 mrt. 1942. ² Bauer, p. 240. ³ GAB Middelburg in oorl. ⁴ GAB Leiden in oorl.
⁵ Bauer, p. 240. ⁶ *Anordnung nr. 10*, 22 aug. 1942. *Verfügungen*, dl. II, p. 531. ⁷ Mededeling van de heer W. Dekker, Chef v.d. sectie Post- en Archiefzaken van de Directie voor de Arbeidsvoorziening, op 2 juni 1959.

zoals in Zeeland, daar tengevolge van een herziening der tarieven soms niet meer de 'uitzonderlijk hoge lonen' konden worden bereikt als voorheen. In verband hiermede verzocht Knetsch in oktober 1942 de directeuren van de arbeidsbureaus, diegenen die 'zonder voldoende grond het werk aldaar' verlieten, zo nodig door het opleggen van de dienstverplichting terug te sturen.⁸

Inmiddels had Hitler na de Canadese experimentele landing in Dieppe (19 augustus 1942) een verdere uitbreiding van de kustverdediging bevolen. De werken zouden 1 april 1943 voltooid moeten zijn en het aantal in ons land benodigde arbeiders zou van 12.000 (in september 1942) tot 32.000 à 42.000 moeten worden opgevoerd.⁹ Al spoedig bleek, dat ook aan de nieuwe aanvragen moeilijk kon worden voldaan. Een verzoek van Knetsch op 19 januari 1943 om 1500 man voor de *Organisation Todt* op Walcheren ter beschikking te stellen, leverde een gering aantal mensen op. 'Gezien de absolute noodzakelijkheid' dat de bedoelde kustverdedigingswerken met spoed werden uitgevoerd, verzocht hij de arbeidsbureaus negen dagen later, dringend het nodige te verrichten om de 1500 man te leveren. Knetsch gaf hun daarbij o.m. de suggestie, na te gaan in hoeverre in de werkverruiming nog arbeiders aanwezig waren, geschikt om in kampen te leven, en of uit de bedrijven arbeidskrachten 'genomen' konden worden.¹⁰ Ook deze tweede circulaire leverde weinig resultaten op. In totaal waren slechts 150 man geplaatst. Knetsch, die hiermede geen genoegen nam, deelde toen de directeuren van de arbeidsbureaus mede, dat hij zich genooddaakt zag, elk van hen tot levering van een bepaald aantal te 'verplichten'. Uiterlijk 5 februari moest aan de opdracht zijn voldaan.¹¹ Blijkbaar waren de directeuren weinig onder de indruk gekomen van het dringend karakter der verschillende circulaire, want op 10 februari achtte Knetsch het nodig, hen ervan te verwittigen dat de plaatsing van de opgegeven aantallen onder alle omstandigheden diende te geschieden en dat, mocht aan de opdracht nog niet zijn voldaan, terstond het nodige moest worden verricht. Op 17 februari zond Knetsch nogmaals een brandbrief. 'Voor de laatste maal' wees hij de directeuren op de noodzaak van de uitvoering van deze opdracht, die op uitdrukkelijke wens van de *HSV* boven alle andere opdrachten, hetzij voor het binnenland hetzij voor het buitenland, moest prevaleren. Uiterlijk 20 februari verwachtte hij bericht, dat de arbeiders waren 'afgereisd'.

Ons is niet bekend of de 1500 man door de arbeidsbureaus ook werkelijk zijn geleverd. Uit bovenstaand voorbeeld blijkt intussen wel, dat de plaatsing van arbeidskrachten aan de kustversterkingen via deze organen niet zo vlot verliep als de Duitsers zullen hebben gewenst. Na de oorlog verklaarde Knetsch, dat noch in 1942, noch in 1943 'op enigszins bevredigende wijze' door de arbeidsbureaus in deze behoefte aan arbeiders werd voorzien.¹² Dit is ook wel in overeenstemming met de feiten. Aan een opdracht in juli 1943 tot het leveren van 146 man voor het Duitse marine-steunpunt IJmuiden werd slechts met 38 man voldaan.¹³ Aan een van 21 augustus betreffende de

⁸ Circ. van 7 okt. 1942. Zie ook de circ. van Knetsch aan de Dir. GAB van 18 sep. 1942. ⁹ *Vermerk van BdS, III C 5* voor Harster, 15 sep. 1942. ¹⁰ Circ. van 28 jan. 1943. ¹¹ Circ. van 1 feb. 1943. ¹² Verhoor Knetsch, 31 okt. 1946. PRA Amsterdam. ¹³ Dir. GAB Haarlem aan DG-RAB, 16 aug. 1943.

plaatsing van 500 man voor de *Marinefestungs-Pioniergruppe* Den Helder 'binnen de kortst mogelijke tijd', was na elf dagen nog geen enkel gevolg gegeven. Knetsch deelde toen de directeuren mede dat de opdracht ten spoedigste moest worden uitgevoerd, omdat de werkzaamheden van zeer dringende aard waren.¹⁴

Te oordelen naar de wijze waarop Knetsch de boodschappen van de *HSV* aan de arbeidsbureaus doorstuurde en deze van zijn fiat voorzag, was de voor de Duitsers minder gunstige gang van zaken stellig niet aan hem toe te schrijven. Mogen wij zijn verklaringen na de oorlog geloven, dan voelde Knetsch zich door de 'herhaalde straffe bedreigingen' – o.a. met *razzia's* – gedwongen, de door de *HSV* gegeven aanwijzingen aan de arbeidsbureaus toe te zenden.¹⁵

De schaarste aan arbeidskrachten voor de verdedigingswerken werd, afgezien van het feit dat er nu eenmaal niet voldoende beschikbaar waren¹⁶, in de hand gewerkt door de omstandigheid dat arbeiders, werkzaam bij deze objecten en bij de cultuur-technische werken, zonder hiervan eerst te zijn verwittigd, plotseling naar Duitsland werden gestuurd¹⁷ om daar in de gebombardeerde steden van het Ruhrgebied te werken. Verschillende grote weermachtfirma's kregen toen opdracht om met het voltallig personeel te vertrekken; de kampen werden onverwachts door soldaten of gewapend personeel van de *Organisation Todt* omsingeld.¹⁸ Zo werden arbeiders 'uit de Zeelandploeg' en *bloc* in Duitsland tewerkgesteld.¹⁹ Na deze zgn. 'Umsetzungsaktion' ontvingen de arbeidsbureaus de dienstverplichtingsformulieren. Waarschijnlijk hing dit hiermede samen, dat zich onder de weggevoerde arbeiders vele vrijwilligers bevonden. Het behoeft nauwelijks betoog, dat door dit gewelddadig optreden de bereidwilligheid van sommige arbeiders, zich vrijwillig bij de *Organisation Todt* te melden, aanzienlijk daalde.²⁰ Het lokaas der hogere lonen was voor hen immers verdwenen evenals de mogelijkheid, zich aan de uitzending naar Duitsland te kunnen onttrekken. In dit verband zij nog gewezen op de pogingen van o.m. het arbeidsbureau Tilburg, arbeiders uit de Zeelandploeg tegen wegvoering te beschermen. Verschillende keren werd dit bureau, en wel 24 uur voor het vertrek, door het arbeidsbureau Middelburg ervan verwittigd, dat arbeiders op transport zouden worden gesteld. Het arbeidsbureau Tilburg maakte dan in allerijl, 's avonds en 's nachts werkende, lijsten waaruit blijken moest dat de naar Zeeland bemiddelde arbeiders om verschillende redenen niet voor uitzending naar Duitsland in aanmerking kwamen (afkeuringen, sociale omstandigheden) en juist daarom in Zeeland waren tewerkgesteld. Zij die op deze wijze niet gered konden worden maar tijdens het transport uit de trein wisten te springen, werden op andere wijze geholpen; zo kregen zij hun ingeleverde distributiebescheiden terug op een door het arbeidsbureau illegaal verstrekt bewijs.²¹

¹⁴ a Circ. van 21 aug. 1943. In deze circ. werden niet alleen 500 voor Den Helder, maar ook 300 man voor Texel gevraagd. b Circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 2 sep. 1943. ¹⁵ Verhoor Knetsch op 31 okt. 1946. PRA Amsterdam. ¹⁶ a Dir. GAB Alkmaar aan DG-RAB, 2 sep. 1943. b Dir. GAB Amsterdam aan DG-RAB, 6 sep. 1943. ¹⁷ Dit geschiedde ook met arbeiders werkzaam in Frankrijk. Bauer, p. 179-180. ¹⁸ GAB Middelburg in oorl., p. 12. ¹⁹ GAB Tilburg in oorl., p. 26. ²⁰ GAB Hengelo in oorl., p. 17. ²¹ Wij volgden hier vrijwel letterlijk de uiteenzettingen van het rapport GAB Tilburg in oorl. p. 26, 27.

Ook op andere wijze waren sommige ambtenaren actief. Enkel wisten de plaatsing aan de kust te saboteren door bouwvakarbeiders, een veel gevraagde groep voor de verdedigingswerken, administratief te vervalsen tot landarbeiders²², een groep die juist voor tewerkstelling elders zo weinig mogelijk in aanmerking diende te komen. Uit dit alles mag intussen niet afgeleid worden dat er geen arbeiders geweest zouden zijn, die niet bereid waren vrijwillig aan de kust te gaan werken en dat 'goede' ambtenaren aan de arbeidsbureaus bij hun pogingen tot tegenwerking ook altijd medewerking van de arbeiders ontvingen. Dit zal straks nog blijken.

Naarmate een invasie der Geallieerden steeds meer tot de reële mogelijkheden ging behoren, werd de vraag naar arbeidskrachten om kust-, of meer in het binnenland, veldversterkingen te maken, steeds groter. De 48.000 mannen die in het najaar van 1943 aan de kust werkten²³, waren niet langer voldoende om de meer uitgebreide plannen, de zgn. *Sonderbaumassnahmen*, tot uitvoering te brengen. De *WBN* verzette zich dan ook tegen de door Seyss-Inquart in oktober 1943 uitgevaardigde bepaling, dat weigeraars en contractbrekers niet in Nederland mochten worden geplaatst. Hierin werd, zoals bekend, in die zin een wijziging gebracht, dat de voor de *Wehrmacht* en de *Organisation Todt* werkende firma's geen contractbrekers maar wel weigeraars mochten aanwerven.²⁴ Dit betekent intussen niet, dat er bij de verdedigingswerken geen contractbrekers werkten. Ze werden er zelfs, b.v. door het arbeidsbureau Amsterdam, geplaatst omdat zij daar veilig waren voor de Duitse politie.²⁵ Aangenomen kan worden dat de betrokken Duitse militaire eenheden die met de uitvoering van de versterkingen belast waren (de zgn. *Wehrmachtbauträger*) en de leiders van de *Organisation Todt* wel degelijk wisten, dat contractbrekers aan de versterkingen werkten.

De *Sonderbaumassnahmen* uit het najaar van 1943 waren in het algemeen een uitbreiding van de reeds bestaande verdedigingswerken. Den Helder, IJmuiden, Scheveningen, Hoek van Holland en Vlissingen waren reeds eerder tot gesloten steunpunten verklaard; dit betekende dat een zeefront en een landfront moesten worden gevormd. Zo ontstonden de *Verteidigungsbereiche* (verdedigingsgebieden) Den Helder, IJmuiden, Hoek van Holland en de *Stützpunktgruppen* (steunpunten) Callantsoog, Castricum, Zandvoort, Katwijk, Scheveningen (met als uitwas de Vesting Clingendaal), Goeree en Schouwen. Eind 1943 werd een begin gemaakt met een versterking van deze objecten en met de aanleg van verdedigingswerken in het binnenland. Bij garnizoenen werden tankgrachten gemaakt, alsmede tankmuren, draadversperringen en tankhindernissen van betonblokken, die veelal op wegversperringen aansluiting vonden. Verder moest 4 à 8 km achter de kustlijn een tweede verdedigingslinie worden ingericht. De daar gelegen vliegvelden zouden bij een treffen op grotere schaal dan weinig betekenis meer hebben. De velden De Kooy, Bergen, Schiphol, Valkenburg en Ypenburg werden dan

²² Verslag van het bijkantoor Bergen op Zoom, afd. bouwbedrijven in: GAB Breda in oorl. Zie ook, Verslag van het bijkantoor Katwijk in: GAB Leiden in oorl. ²³ De plaatsvervanger van de *Bevollmächtigte für die Bauwirtschaft*, Den Haag, aan de *Gen. Bevollm. für die Regelung der Bauwirtschaft*, Berlijn, 17 nov. 1943. ²⁴ Bijlage bij de circ. van Knetsch aan Dir. GAB, 7 jan. 1944. ²⁵ a Zie rapport dd. 26 febr. 1946 in: GAB Amsterdam in oorl. b GAB Tilburg in oorl., p. 26.

ook onttuigd. Daarentegen werden elders noodvliegvelden ingericht. Om geallieerde luchtlandingen te weren werden ook nog open terreinen van hoge palen voorzien.²⁶ Naar schatting werden voor de Duitse versterkingen in totaal 2.000.000 m³ beton gebruikt en kwamen ongeveer 14.000 kustversterkingen tot stand, voornamelijk door bemiddeling van Nederlandse aannemers.

De aard van al dit werk bracht met zich mee, dat in groten getale ook niet-geschoolde arbeidskrachten konden worden gebruikt. Voor het graven van tankgrachten b.v. was een arbeider die een schop kon hanteren, reeds een bruikbaar subject. Gezien de moeilijkheden voor het onderbrengen van al deze arbeidskrachten diende zoveel mogelijk vermeden te worden dat zij van heinde en verre werden aangevoerd. Vandaar de pogingen, arbeiders uit die gemeenten te requireren in welker nabijheid de verdedigingswerken werden aangelegd. Afgezien van het feit dat de arbeidsbureaus inderdaad weinig personeel konden leveren²⁷ speelde daarbij nog een andere overweging een rol, althans aanvankelijk. Voor de bezettende macht kwam het nl. er op aan, dat hij de zekerheid had, op een voor hem noodzakelijk tijdstip direct over een bepaald contingent arbeiders te kunnen beschikken. Hieraan zou slechts kunnen worden voldaan, indien de arbeiders, na een oproep daartoe, onmiddellijk ter plaatse konden zijn, d.w.z. in de directe omgeving van de uit te voeren werken woonden. Vanuit deze gezichtshoek zijn ook de opdrachten aan de burgemeester van Eindhoven in oktober 1943 en de wnd. commissaris van de provincie Zeeland in november 1943 te begrijpen om vanaf een nader te noemen datum arbeidskrachten ter beschikking te hebben die onmiddellijk konden worden 'ingezet'.²⁸

Hoe dringend de uitvoering van de verdedigingswerken ook was, verhinderd moest intussen worden, dat eigenmachtig optreden van de *Wehrmacht* tot onrust onder de bevolking en ernstige stoornissen in het bedrijfsleven zou leiden of de uitzending naar Duitsland nog meer zou schaden dan reeds het geval was. Coördinatie van de verschillende acties was dus gewenst.

Daarom werd op 26 november 1943 ten behoeve van de belangen van de *WBN* en die van de *HSV* een apart bureau ingesteld, de zgn. *Arbeitseinsatz- und Verbindungsstelle der HSV beim WBN (A.u.V.-Stelle)*.²⁹ De leiding hiervan berustte bij een amb^eenaar van de *HSV* die o.m. de leiding had gehad bij de *Umsetzungsaktion*, nl. *Regierungs-Inspektor K. Düwel*. Deze had in zijn nieuwe functie zijn zetel niet te Amsterdam, waar de *HSV* gevestigd was, doch – althans aanvankelijk – in Hilversum waar de *WBN* zijn hoofdkwartier had.³⁰ In januari 1944 verhuisde de *A.u.V.-Stelle* naar Baarn waar de *Dienststelle Chefintendant beim WBN* was gevestigd.³¹ Alle aanvragen moesten aan

²⁶ a D. A. van Hilten, *Van capitulatie tot capitulatie*, p. 63-70. (afg.: Van Hilten). b Mededelingen van gen. maj. b.d. J. J. de Wolf. ²⁷ a Buckan aan het RAB, 16 dec. 1943. b Frederiks, *Op de Bres*, p. 47. ²⁸ a *Ortskommandantur* Eindhoven aan de burgemeester van Eindhoven, 13 okt. 1943. b *Der Kommandeur des Küstenverteidigungs-Abschnittes A 1* aan de commissaris v.d. prov. Zeeland, 10 nov. 1943. ²⁹ a Circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 2 dec. 1943. b Notitie over de *Gemeindeaktion*. Bijlage bij brief van de *A.u.V.-Stelle* aan de *BRK*, Limburg, 23 mrt. 1944. ³⁰ Circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 2 dec. 1943. ³¹ *Besondere Anordnung für die Versorgung. WBN*, Nr. 9. 26 febr. 1944.

laatstgenoemde worden gestuurd. In overleg met hem onderzocht nu de *A.u.V.-Stelle* de urgentie der aanvragen, of niet te veel personeel was aangevraagd of dat eventueel de gehele aanvraag moest worden afgewezen.³² De *A.u.V.-Stelle* stelde zich tot taak, het benodigde personeel in de eerste plaats te verkrijgen door overplaatsing van die arbeiders die reeds in de bouwsector van de *Wehrmacht* werkzaam waren. Konden op deze wijze de verschillende behoeften niet worden gedekt, dan werd achtereenvolgens een beroep gedaan op de arbeidsbureaus, de Werkverruiming en de Nederlandse Heide Maatschappij.³³ Hiermede waren de mogelijkheden om eventuele tekorten aan te vullen nog niet uitgeput. Als laatste mogelijkheid bestond nog de zgn. *Gemeindeeinsatz*, d.w.z. het vorderen van arbeiders bij de burgemeester voor het uitvoeren van versterkingen in of in de omgeving van de gemeente.

Alvorens ons in de verschillende aspecten van deze *Gemeindeeinsatz* te verdiepen, mogen allereerst enkele opmerkingen worden gemaakt over de wijze waarop de arbeidsbureaus ingeschakeld waren bij het leveren van arbeidskrachten voor de *Sonderbaumassnahmen*³⁴ en hoe sommige ambtenaren van deze organen de 'bemiddeling' saboteerden. Van een tegenwerking van Knetsch was intussen nog weinig te bespeuren. Zo deelde hij, in overleg met de *HSV*, de directeuren van arbeidsbureaus in januari 1944 mede, dat een aantal arbeiders werkzaam bij de Cultuurtechnische Dienst in Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Brabant voor zes tot tien weken bij de werken van de *Organisation Todt* geplaatst zou worden. De betrokkenen behoorden van de dienstverplichting bij de Cultuurtechnische Dienst te worden ontheven en tot 31 maart 1944 bij de *Organisation Todt* dienstverplicht' te worden.³⁵ Ook nadien gaf Knetsch aanwijzingen voor het leveren van arbeiders. Op 20 april 1944 verklaarde hij tijdens een vergadering met de directeuren van de arbeidsbureaus uit Noord-Brabant, Limburg en Zeeland, dat de aan de Nederlandse Heide Maatschappij onttrokken arbeiders, ten behoeve van de landbouw weer aan de cultuurtechnische werken zouden worden teruggegeven, doch slechts tegen 'Ersatzg:stellung'. De vervanging zou geschieden door de vaste kern van de luchtbeschermingsdiensten in de kleinere gemeenten op te heffen en de hierdoor 'vrijkomende' personen bij de kustverdediging te werk te stellen. Knetsch leefde overigens niet in de verwachting, dat door deze maatregel alle arbeiders van de Nederlandse Heide Maatschappij – zij konden tot 15 mei bij de kustverdedigingswerken blijven en zouden daarna *desgewenst* wederom bij genoemde maatschappij kunnen beginnen – weer ter beschikking van de cultuurtechnische werken zouden komen. Zij werkten 'veel liever' bij de *Wehrmacht* vanwege de 'aldaar bestaande goede verzorging'. Van de 6.000 man die tijdelijk van de cultuurtechnische werken naar de kust-

³² a Christiansen aan de *kommandierende General und Bef. d. Tr.d.H. (Generalkommando LXXXVIII. A.K.* 3 april 1944. b *Richtlinien für den Einsatz von Arbeitskräften die durch die Gemeinden aufzubringen sind. (Gemeindeeinsatz)* (afg.: *Richtl. Gem. Eins.*) 15 juni 1944. Deze richtlijnen zijn afkomstig van de *Chefintendant* van de *WBN, B.II.* ³³ a Christiansen aan Seyss-Inquart, 10 dec. 1943, benevens bijlage 1 bij dit schrijven. b Notitie over de *Gemeindeaktion*. Bijlage bij brief van de *A.u.V.-stelle* aan de *BRK, Limburg*, 23 mrt. 1944. ³⁴ In een circulaire van 20 dec. 1943 aan de *Beauftragten* spreekt Eftger van *Sonderbaumassnahmen*. Buckan spreekt in een circulaire van 2 dec. 1943 (aan de *Fachberater*) van 'dringende *Wehrmacht*-*Baumassnahmen*'. ³⁵ Circ. van 10 jan. 1944.

verdediging waren overgeheveld, zou naar de mening van Knetsch ongeveer de helft vrijwillig bij de *Wehrmacht* blijven werken.

De goede verzorging, waar Knetsch over sprak, betrof o.m. de lonen. Ook in die tijd nog – dus omstreeks april 1944 – vormden deze, blijkbaar ondanks de vroegere slechte ervaringen, toch nog voor vele arbeiders een belangrijke overweging om aan de kustversterkingen te werken. Zo b.v. de tuinbouwarbeiders in het Westland, wier loon 'zuiver tengevolge van de zuigkracht van Weermachtswerken', aldus Knetsch, ongeveer 15 tot 40 gulden per week boven het door de Gemachtigde voor de Arbeid vastgestelde loon van ong. f 25 lag.³⁶ Wel werd door de *Wehrmacht* tegen de door de aannemers uitbetaalde hoge lonen opgetreden³⁷ – zij vormden immers ook een lokmiddel voor de arbeiders uit de bewapeningsindustrie en andere voor de Duitsers belangrijke bedrijven – maar toch werden ook later de loonvoorschriften door de veel geld verdienende firma's 'in gröblicher Weise durchbrochen'³⁸ en bleef door dit optreden der 'Lohnstop-saboteure' de bereidheid bij vele arbeiders bestaan, vrijwillig aan de versterkingen te werken.

De aanmelding van vrijwilligers maar vooral de gedwongen tewerkstelling was de 'goede' ambtenaren van de arbeidsbureaus een doorn in het oog. Op verschillende wijzen trachtten zij deze dan ook te saboteren. Maar de arbeidsbureaus waren in sterke mate gebonden aan de door de *A.u.V.-Stelle* gevolgde procedure. Reeds wezen wij er op, dat deze instantie in de eerste plaats poogde, door overplaatsing van arbeiders binnen de *Wehrmachtbausektor* de aanvragen af te doen. Te dien einde vroeg zij de vakgroepen opgave van het bij de bouwfirma's werkende personeel³⁹ en verzocht zij vervolgens aan de arbeidsbureaus, zich met de firma's in verbinding te stellen en een bepaald aantal arbeiders voor kustverdediging of landversterkingen aan te wijzen. Deze gang van zaken nam nogal geruime tijd, soms twee maanden, in beslag. Van deze omstandigheid kon, blijkens een naoorlogs verslag van het arbeidsbureau Hengelo, een gunstig gebruik gemaakt worden. Daar er bij de kleine bedrijven een sterk verloop was kon meermalen opgegeven worden, 'dat op het bedrijf niemand meer aanwezig was'. Bij de grotere bedrijven lag de situatie anders: daar kon onmogelijk opgegeven worden dat er geen personeel meer werkte. In dergelijke gevallen nam het genoemde bureau zijn toevlucht tot het afkeuren der mensen en het niet-overplaatsen 'op sociale gronden'. Om ook de overige arbeiders tegen overplaatsing te beschermen, werden zij in de statistiek opgegeven als te zijn vertrokken naar andere plaatsen. Zo verwerkte het arbeidsbureau Hengelo 750 personen als geplaatst, hoewel niet één van hen de kustwerken had gezien. Dit was o.m. mogelijk door het ontbreken van controle. Nu de statistiek echter 'klopte', waren de *Fachberater* en de *A.u.V.-Stelle* al zeer tevreden.⁴⁰

³⁶ Dit verslag is opgenomen in map: Verslagen van vergaderingen van directeuren van arbeidsbureaus. 1943 en 1944. ³⁷ *Ibid.* Op de vergadering van 20 april 1944 vertelde Knetsch o.m., dat de *Wehrmacht* grote terugbetalingen vorderde op de te hoge lonen; één aannemer moest zelfs meer dan één miljoen gulden terugstorten. Dit te veel betaalde werd echter niet op de arbeiders verhaald. ³⁸ *Kr. Tagebuch R-I.*, 14 juni 1944. ³⁹ Het rapport, Het GAB Hengelo in oorl., vermeldt hierbij 'Deze zonden die opgave prompt in, wat de afdeling Bouwvakken veel last bezorgde.' p. 17. ⁴⁰ GAB Hengelo in oorl. p. 17 en 18.

Aan het arbeidsbureau Rotterdam volgde men weer een andere weg. Daar werd de werkgevers aangeraden, de omvang van het personeel lager op te geven dan in werkelijkheid het geval was en zich te voorzien van verklaringen van opdrachtgevers, waaruit blijken moest dat het personeel niet gemist kon worden. Had men zich deze verklaringen verschaft, dan werden ze naar de *A.u.V.-Stelle* gestuurd; meestal werd daarna niets meer vernomen. Door deze wijze van tegenwerking, alsmede door het afkeuren van personen⁴¹ bleef het resultaat van deze actie 'zeer gering'. De tewerkgestelde personen waren hoofdzakelijk vrijwilligers.⁴²

Aan het arbeidsbureau Heerlen tenslotte deed men het weer anders. Daar door de *A.u.V.-Stelle* geen namen van arbeiders werden opgegeven doch slechts aantallen te plaatsen personen, werd het mogelijk, de namen van vrijwilligers te gebruiken als de namen van 'uitgekamde' en aangewezen arbeiders.⁴³ Op deze wijze kon menigeen beschermd worden. Tegenwerking ondervonden de Duitsers en ook Knetsch van werkverruimingsarbeiders. Zo vertrok van het arbeidsbureau Leeuwarden (waar een NSB-directeur de scepter zwaaide) van de 450 aangewezen personen ongeveer een derde. Dit was mogelijk geworden door de samenwerking van de 'goede' ambtenaren van het arbeidsbureau met de Nederlandse Heide Maatschappij. Het arbeidsbureau waarshuwde vooruit, dat een controle te verwachten was.⁴⁴

Door het groot tekort aan arbeidskrachten namen de Duitsers soms hun toevlucht tot het tewerkstellen van lichamelijk totaal ongeschikte personen. In Groningen gingen zij zelfs zo ver dat zij voor Duitsland reeds afgekeurde en om deze redenen bij de cultuurtechnische werken geplaatste personen, volkomen tegen de afspraak met de directeur (ook een NSB-er) van het arbeidsbureau Groningen in, naar Duitsland stuurden. Toen de arbeiders in Delfzijl aankwamen – hun was verteld dat zij in deze stad zouden worden geplaatst – werden zij in de stationswachtkamer opgesloten en onder bewaking van Duitse militairen gesteld. Daarna werden zij ingescheept naar het Duitse eiland Borkum. Onder hen bevonden zich personen met chronische ziekten en invaliden.⁴⁵

DE GEMEINDE-EINSATZ

(NAJAAR 1943 – SEPTEMBER 1944)

Volgens de voorschriften, zo bleek uit het bovenstaande, moest gepoogd worden, de *Wehrmachtbauträger* allereerst via de arbeidsbureaus van arbeidskrachten te voor-

⁴¹ Uitdrukkelijk was vastgesteld, dat de arbeiders niet gekeurd mochten worden. Aan dit verbod stoorde men zich niet. Met de medische dienst van het arbeidsbureau werd afgesproken in zekere gevallen op het keuringsformulier een teken te zetten, zodat deze personen afgekeurd konden worden. Dit middel werd speciaal te baat genomen bij eenmansbedrijven. Zie rapport van V. Strookman, bemiddelaar bij de afd. Bouwbedrijven en Houtbewerking bij het GAB Rotterdam in: GAB Rotterdam in oorl. (afg.: Rapp. Strookman). ⁴² Rapp. Strookman. ⁴³ GAB Heerlen in oorl., p. 4. ⁴⁴ Rapp. van S. de Weerd, chef afd. landbouw bij het GAB-Leeuwarden, GAB Leeuwarden in oorl. ⁴⁵ Dir. GAB Groningen aan de DG-RAB. 2 febr. 1944.

zien.⁴⁶ Slaagde men hierin niet of niet geheel, dan vond, nadat ook andere middelen waren beproefd, tewerkstelling door middel van *Gemeindeeinsatz* plaats.⁴⁷ De procedure die bij deze wijze van vorderen in acht genomen moest worden, was als volgt. Nadat de betrokken militaire eenheid (de *Wehrmachtbauer*) zijn verzoek om toewijzing van arbeidskrachten aan de *Chefintendant* van de *WBN* had doen toekomen en laatstgenoemde in overleg met de *A.u.V.-Stelle* dit verzoek, geheel of gedeeltelijk, had ingewilligd, ontving de *Wehrmachtbauer* van de *A.u.V.-Stelle* de nodige machtigingen, die doorgestuurd werden naar de provinciale *Beauftragte* in wiens ressort de verdedigingswerken werden aangelegd. Laatstgenoemde tenslotte gaf de burgemeester of burgemeesters opdracht, de benodigde arbeidskrachten op tijd te leveren. Indien deze niet door de in de nabijheid van de verdedigingswerken liggende gemeenten ter beschikking konden worden gesteld, werden verderaf liggende gemeenten in de actie betrokken.⁴⁸ De *Beauftragte* was dus de tussenpersoon tussen de *Wehrmacht* en de burgemeester.

Deze regeling, waartoe reeds in december 1943 besloten was,⁴⁹ werd door Seyss-Inquart's verordening van 19 februari 1944 betreffende het bestuur in de gevechtszone⁵⁰, niet aangetast. De verordening preciseerde slechts de reeds bestaande bevoegdheidsverdeling tussen civiele en militaire instanties voor het geval bepaalde gebieden van Nederland tot gevechtszone zouden worden verklaard. Ook op grond van deze bepalingen kon de vordering van persoonlijke diensten van de burgerij slechts geschieden op aanwijzing van de *Beauftragte* en nimmer rechtstreeks door het militaire gezag.

Ten aanzien van de duur en de betaling der verplichte werkzaamheden gaf de *WBN* op 8 maart 1944 instructies, nadat gebleken was dat de eerder verstrekte richtlijnen dikwijls niet juist waren uitgevoerd. Frederiks stelde de burgemeesters hiervan op de hoogte daar hem van verschillende zijden was gevraagd, hoe met betrekking tot de beloning en de verzorging van arbeiders gehandeld moest worden.⁵¹ Volgens de Duitse bepalingen kwamen voor de aanleg van genoemde versterkingen binnen het kader van de *Gemeindeeinsatz* personen in aanmerking van 18 tot 45 jaar – in juni 1944 verhoogd tot 50 jaar⁵² – en wel gedurende ten hoogste veertien dagen. Was het verdedigingsobject nog niet voltooid, dan moesten in plaats van de reeds aangewezen arbeiders anderen ter geschikking worden gesteld, eveneens voor ten hoogste veertien dagen.⁵³ Deze betrek-

⁴⁶ Christiansen aan Seyss-Inquart, 10 dec. 1943. Wij zien hierbij van de overplaatsing binnen de *Wehrmachtbasektor* – die trouwens ook over de arbeidsbureaus liep – af. ⁴⁷ *A.u.V.-Stelle* aan *BRK* Limburg, 17 mrt. 1944. In deze brief schrijft de *A.u.V.-Stelle*, dat de *Gemeindeeinsatz* 'nur als letztes Hilfsmittel in besonderen Fällen' mocht worden gehanteerd. ⁴⁸ a Christiansen aan Seyss-Inquart, 10 dec. 1943. b Circ. van Eftger aan de *Beaufragten*, 20 dec. 1943. c *Richtlinien Gem. Eins.* ⁴⁹ a Christiansen aan Seyss-Inquart, 10 dec. 1943. b In een circulaire van 7 feb. 1944 gaf de *WBN* nogmaals aan de betreffende Duitse instanties richtlijnen voor de persoonlijke diensten. Deze circulaire is niet in ons bezit. Uit de ons ter beschikking staande stukken valt echter af te leiden, dat de circ. van 7 feb. 1944 ongeveer dezelfde inhoud zal hebben gehad als die van 10 december. Zie: 'Gemeindeaktion' Rotterdam, 4 mei 1944. Dit is een overzicht met een bijlage waarschijnlijk opgesteld door de gemeente Rotterdam. Zie tevens: Christiansen aan de *kommandierende General und Bef. d. Tr. d. H. Generalkommando LXXXVIII. A.K.* 2 april 1944. ⁵⁰ VO 3/44. ⁵¹ Circ. van Frederiks aan de burgemeesters, 4 april 1944. ⁵² *Richtlinien Gem. Eins.* ⁵³ Circ. van de *WBN IV a.*, 8 mrt. 1944.

kelijk korte duur van gedwongen tewerkstelling kan, aanvankelijk althans, bepaald zijn door de overweging, weinig weerstand bij de bevolking op te willen roepen. In mei 1944 werd de termijn tot vier weken verlengd.⁵⁴ Arbeiders, werkende in beschermde bedrijven en bij de *Organisation Todt*, waren van tewerkstelling vrijgesteld.⁵⁵ De betaling van de arbeiders geschiedde volgens de *Tarifordnung B, Niederlande*, een door de *WBN* en de Rijkscommissaris vastgesteld tarief voor arbeiders, werkzaam bij *Dienststellen* van de Rijkscommissaris, de *Waffen-SS* en de *Organisation Todt*. Alle tewerkgestelden werden als ongeschoolden beschouwd; het grondloon voor loongebied I (Amsterdam, Rotterdam en Den Haag) bedroeg 55 cent en voor loongebied II (de rest van Nederland) 52 cent per uur. Voor overuren (normale arbeidstijd 48 uur) werd het loon verhoogd met 10% van het grondloon, voor arbeid op zon- en feestdagen met 50%. De huwelijks-toelage bedroeg f 2,50 per week. Gehuwden en weduwnaars ontvingen een kindertoeslag (5 cent per uur per kind) voor elk kind beneden de 16 jaar. Reiskosten werden vergoed; ook tram- en busgeld binnen de gemeenten als de afstand van woning tot werkterrein meer dan 5 km bedroeg. Wie een eigen rijwiel gebruikte, kreeg f 0,75 per week vergoed. Daar de gevorderde arbeider beschouwd werd, in dienst van de gemeente te zijn, was deze ook met de loonbetaling belast. Eenmaal in de 14 dagen declareerde de gemeente de uitbetaalde lonen, plus de sociale lasten (2½% van het totale brutoloon) bij de Duitse Weermacht.⁵⁶ Uit deze arbeidsvoorwaarden blijkt, dat de lonen van een gehuwde arbeider ongeveer even hoog waren als die van een ongeschoolde bedrijfsarbeider.

In het algemeen kwam in bovengenoemde bepalingen weinig verandering. De enige belangrijke was die van juni 1944, waarbij de mogelijkheid werd opengelaten dat ook zonder tussenkomst van de *Beauftragten* aan de burgemeesters bepaalde vorderingen konden worden opgelegd. Dit was echter slechts mogelijk in geval van uitzonderings-toestand en bij overname van de uitvoerende macht door de *WBN*. Onder deze omstandigheden kon de *Ortskommandantur*, tot wie de eenheden en *Dienststellen* zich voor arbeidskrachten zouden wenden, zich direct met de burgemeester in verbinding stellen. De algemene regel bleef echter, dat troepenonderdelen niet eigenmachtig arbeidskrachten via de burgemeester konden vorderen.⁵⁷

De tewerkstelling van arbeiders aan de Duitse verdedigingswerken stelde al vrij spoedig menig Nederlands gezagsdrager voor de vraag of hier nu niet medewerking definitief diende te eindigen. 'In imperatieve vorm'⁵⁸ werd Frederiks hiermede voor het eerst geconfronteerd tijdens een tocht door Zeeland waar hij met burgemeesters van Walcheren en Zuid-Beveland besprekingen zou voeren. Ofschoon hij geen volkenrechtsdeskundige was, kon er naar zijn mening geen twijfel aan bestaan dat deze werk-

⁵⁴ Circ. van Buckan aan de *Fachberater*, 24 mei 1944. ⁵⁵ a Christiansen aan de *kommandierende General und Bef. d. Tr. d. H. Generalkommando LXXXVIII*, 3 april 1944. b In december 1943 was bepaald dat eveneens vrijgesteld waren leden van de Landstorm en de Landwacht, alsmede functionarissen van de NSB, het NAF, en de NVD. Eftger aan de *Beauftragten*, 20 dec. 1943. ⁵⁶ 'Gemeindeaktion'. Rotterdam, 4 mei 1944. ⁵⁷ *Richtl. Gem. Eins.* ⁵⁸ Frederiks, *Op de Bres*, p. 46.

zaamheden, en dus ook de opdrachten aan de burgemeesters, in strijd waren met het Landoorlogreglement van 1907. Artikel 52 van dit reglement schreef immers voor – we zezen hierop reeds in hoofdstuk II – dat persoonlijke diensten van de gemeenten of van de bewoners niet konden worden geëist dan ter voorziening in de behoeften van het bezettingsleger. Dat met 'de behoeften van het bezettingsleger' geen militaire waren bedoeld, blijkt wel hieruit dat de geëiste persoonlijke diensten van die aard moesten zijn dat zij voor de bevolking niet de verplichting meebrachten 'om aan de krijgsverrichtingen tegen haar vaderland deel te nemen'.

Nu was reeds vóór de oorlog een minderheid van volkenrechtsdeskundigen van mening, dat een weigering om loopgraven en dergelijke versterkingen te maken geen steun kon vinden in de formulering van artikel 52 alleen. Dit standpunt werd o.m. ingenomen door de Engelse hoogleraar Oppenheim, die een onderscheid maakte tussen de zuivere krijgshandelingen en de voorbereidingshandelingen. Volgens deze Engelsman zouden met betrekking tot artikel 52 de eerste, de 'operations', niet –, en de tweede, de 'preparations', wèl geoorloofd zijn. Het behoeft nauwelijks betoog, dat deze interpretatie de bezettende macht niet onwelgevallig was. Frederiks vermeldt, dat Wimmer zich tijdens een bespreking op het standpunt van Oppenheim stelde, zonder overigens de naam van de Engelsman (bovendien een Jood) te noemen.⁵⁹

Kon artikel 52 verschillend worden geïnterpreteerd, dit gold niet ten aanzien van de op deze materie betrekking hebbende bepalingen van de uit 1937 daterende *Aanwijzingen*. Weliswaar werd in artikel 17 uitgesproken, dat het soms moeilijk te beoordelen was, wat al of niet als rechtstreekse deelneming aan de krijgsverrichtingen moest worden beschouwd, zeker echter werd als ongeoorloofd gerekend: het graven van loopgraven en het aanleggen van versterkingen van welke aard ook (waaronder ook te rekenen het maken van versperringen en het doen van opruimingen ter verbetering van het schootsveld). Ook deze voorschriften waren Frederiks niet onbekend.⁶⁰ Dat de *Aanwijzingen* juist ten aanzien van de kwestie waarmee wij ons thans bezig houden, een uitstekende gids voor burgemeesters en ambtenaren konden zijn, blijkt trouwens nog uit de laatste alinea van art. 17. Hierin werd nog eens nadrukkelijk gezegd, dat alle inwoners zonder onderscheid er van doordrongen behoorden te zijn dat het verrichten van ongeoorloofde werkzaamheden een daad was van verraad tegenover hun eigen land, dus moreel verwerpelijk en bovendien strafbaar. De ambtenaren, aldus dit artikel, hadden tot taak dit besef levendig te houden, en de Nederlandse bestuursorganen in het bezette gebied moesten, wanneer dergelijke ongeoorloofde werkzaamheden werden geëist, met de meeste nadruk daartegen protesteren, terwijl ieder die aan die werkzaamheden zou moeten medewerken, dit beslist moest weigeren, wat daarvan ook de gevolgen mochten zijn.

Uit bovenstaande richtlijnen en vooral uit die van de *Aanwijzingen* blijkt wel, dat ten aanzien van de *Gemeindeeinsatz* een duidelijke taal werd gesproken. Nu mochten de *Aanwijzingen* in mei 1940 misschien niet alle hooggeplaatste ambtenaren bekend zijn geweest, in het voorjaar van 1944 was dit stellig wel het geval. Bovendien was in bezet

⁵⁹ Frederiks, *Op de Bres*, p. 49. ⁶⁰ *Ibid.*, p. 46.

Nederland naar aanleiding van de al te 'loyale' samenwerking van een deel der ambtenaren met de Duitsers door jhr. mr. dr. L. H. N. Bosch Ridder van Rosenthal, jhr. dr. M. L. van Holthe tot Echten en prof. mr. J. H. W. Verzijl een *Commentaar op de Aanwijzingen* gemaakt; dit was in mei 1943 in definitieve vorm tot stand gekomen, daarna aan alle hogere ambtenaren toegezonden en in de illegale pers gepubliceerd. Door de secretarissen-generaal werd het onderling besproken. De Nederlandse regering in Londen aanvaardde dit *Commentaar* als authentieke uitleg en als voorschrift waaraan de Nederlandse ambtenaren zich moesten houden.⁶¹ En in dit *Commentaar* was niets te vinden, dat een basis zou kunnen vormen voor medewerking aan de *Gemeindeinsatz*. Integendeel, in punt 5 stond b.v., dat de Nederlandse bestuursorganen en ambtenaren 'op geen enkele wijze' mochten medewerken om de Duitse oorlogvoering te bevorderen

Ofschoon de belangrijkste Nederlandse gezagsdragers er dus volkomen van op de hoogte waren dat het niet geoorloofd was mede te werken aan de Duitse stellingbouw, was er, vóór Dolle Dinsdag althans, van een verzet hunnerzijds op enigszins uitgebreide schaal vrijwel geen sprake. Ten dele werd dit bepaald door de angst voor represailles van de bezetter, maar evenzeer door het feit, dat in ruim 30% van de gemeenten, die ongeveer 52% van de totale bevolking omvatten⁶², een NSB-burgemeester de scepter zwaaide. Daarbij mag echter ook niet uit het oog verloren worden, dat Frederiks de burgemeesters uiteindelijk zelf de beslissing liet, al of niet te weigeren. Daar de volkenrechtsdeskundigen het niet met elkaar eens waren, zo schrijft Frederiks in zijn *Op de bres*, kon hij geen bouwstof vinden 'voor een objectief, immers op het positieve recht steunend criterium', waarop hij 'een algemene aanwijzing baseren kon'.⁶³ Dit is inderdaad niet onjuist. Maar Frederiks had zich o.i. dan ook op de ondubbelzinnige formuleringen van artikel 17 van de *Aanwijzingen* kunnen beroepen als hij dat had gewild. Dat Frederiks dit niet heeft gedaan, kan wel verklaard worden uit het feit, dat de burgemeesters bij eventuele weigering en beroep op genoemd artikel, ontslagen zouden worden en door NSB-ers vervangen.⁶⁴ Dit wilde Frederiks – we wezen er reeds eerder op – zo veel mogelijk voorkomen. Vanuit die gezichtshoek gezien, zal het niet toevallig zijn geweest, dat hij juist die volkenrechtsdeskundige, prof. mr. dr. J. P. A. François raadpleegde⁶⁵, die

⁶¹ a Bosch van Rosenthal, *De Aanwijzingen*. In *O. en V., I.* b 'De heer Frederiks kreeg het stuk niet toegezonden: men vond het op de grond van zijn Departement; er kwam toen iemand mee binnen'. PEC 7A en B. p. 62/63. ⁶² *Bürgermeisterstatistik*, Wimmer aan Rauter, 24 juli 1944. ⁶³ p. 49.

⁶⁴ 'Bitter was voor mij het steeds groeiend aantal benoemingen van leden der NSB tot burgemeester door de Duitse autoriteit... Het mocht mij niet voeren tot de uiterste consequentie van aftreding. Tot het laatst toe bleef een kern van betrouwbare gelijkgezinden, die mij in mijn werk konden en wilden steunen en bovendien... de stoel van Binnenlandse Zaken mocht in het landsbelang niet in NSB-handen komen, dan wanneer alle touwen braken.' Frederiks, *Op de Bres*, p. 15. ⁶⁵ a PEC 7A en B, p. 84-85. b Bosch van Rosenthal verklaarde voor de Parl. Enq. Comm. 'Ik heb enige malen, gesteund door andere Commissarissen, voorgesteld, dat niet alleen het advies van Prof. François zou worden ingewonnen, maar ook dat van Prof. Verzijl, Prof. van Eysinga en een professor uit Nijmegen.' Omtrent François oordeelde Bosch van Rosenthal, dat deze 'ook heel sterk de neiging (had) maar te plooiën'. PEC 7C, p. 113. Zie ook p. 525. c In *Op de Bres* (p. 49) schrijft Frederiks, dat hij meerdere volkenrechtsdeskundigen raadpleegde. 'Het algemene oordeel van de door mij geraadpleegde deskundigen was, dat, waar de meest bekende geallieerde volkenrechts-kenner dit standpunt huldigt, bij de Duitse autoriteiten bezwaarlijk een beroep op artikel 52 gedaan kon worden, omdat dan onmiddellijk, onder verwijzing naar Oppenheim, de wapens uit de hand zouden worden geslagen.'

hetzelfde standpunt als Oppenheim innam.⁶⁶ Aan de andere kant voelde Frederiks er niets voor, dat de burgemeesters werkkrachten voor de stellingbouw zouden aanwijzen; het was immers in strijd met zijn eigen zienswijze en die wilde hij niet onder stoelen of banken steken.

Frederiks streefde dus naar een situatie waarin de burgemeesters zich zouden kunnen handhaven maar tegelijkertijd de opdrachten der Duitsers afwijzen. Na 'een vrij opgewonden debat' met Wimmer wist hij tenslotte te bereiken, dat hij zich tegenover de burgemeesters zou kunnen 'uitspreken'; maar de Duitser verlangde dat daarbij werd gezegd, dat bij de volkenrechtsdeskundigen verschil van mening over de interpretatie van artikel 52 van het Landoorlogreglement bestond.⁶⁷ Hiermede echter waren de moeilijkheden verschoven. Ook de burgemeesters immers ontbrak, indien naar het Landoorlogreglement werd verwezen, een 'objectief... criterium'. Wilde Frederiks de burgemeesters niettemin tot steun zijn – en dat wilde hij, maar op zijn eigen manier – dan bleef hem, van zijn standpunt uit bezien, onder deze omstandigheden weinig anders over dan 'de zaak uit een andere gezichtshoek' dan die van artikel 52 te belichten.⁶⁸ Hoger nu dan het volkenrecht stonden naar Frederiks' opvatting, 'eer en geweten' en met deze achtte hij het niet te verenigen, arbeid voor de Duitse verdediging te verrichten. Slechts onder de zwaarste druk gesteld, in noodtoestand, kon hij zich indenken dat men aan de Duitse eisen zou toegeven. De moeilijkheid bij dit alles was echter, dat ook op dit oordeel een algemene aanwijzing aan de burgemeesters niet kon steunen. Niet alleen was een beoordeling van de begrippen eer en geweten volkomen subjectief, maar – en dat gold voor Frederiks zwaarder – de gevolgen van het niet-opvolgen van de bevelen der Duitsers, zouden niet op hem maar op de burgemeesters neerkomen. 'Die verantwoordelijkheid', aldus Frederiks, 'mocht ik niet op mij nemen en daarom moest ik mij beperken tot het onverholven mededelen, dat ikzelf, wanneer mij als burgemeester een zodanige opdracht gegeven werd, deze beslist niet zou uitvoeren. In de verschillende burgemeesterskringen heb ik mij in de boven nader ontwikkelde zin dan ook uitgesproken.'⁶⁹ Ongetwijfeld was een dergelijke uitspraak voor de burgemeesters een steun in de rug. Maar op een officiële aanwijzing van Frederiks, dus van een hoger gesteld gezag, konden zij zich niet beroepen. Praktisch wentelde Frederiks de verantwoordelijkheid dus toch op de burgemeesters af. Een principiële houding, d.w.z. het geven van duidelijke instructies in overeenstemming met de bepalingen van de *Aanwijzingen*, had wellicht vele twijfelaars van de 'daad... van verraad' doen afzien of hen minder snel doen vluchten in allerlei praktische overwegingen.⁷⁰ Nu waren het, althans vóór Dolle Dinsdag, voorzover ons bekend, slechts weinigen die de bevelen van de Duitsers weigerden uit te voeren.

⁶⁶ Frederiks, *Op de Bres*, p. 49. ⁶⁷ *Ibid.*, p. 48-49. ⁶⁸ *Ibid.*, p. 49. ⁶⁹ *Ibid.*, p. 50. ⁷⁰ Frederiks schrijft (*Op de Bres*, p. 50) dat er van het standpunt van doelmatigheid 'veel voor te zeggen' was, 'dat een burgemeester van de goede richting de aanwijzing deed en niet een lid der NSB. Deze laatsten toch werkten niet alleen van harte mee; zij voorkwamen en overboden zelfs de Duitse wensen'. Dit laatste is inderdaad waar. (Zie: Kring van NSB-burg. van Nd. Brabant, verg. v. 12 juli 1944. Notulen p. 1-2.) Niettemin was hier voor Frederiks 'een niet te overschrijden grens... l'Honneur passe avant tout!'

Al liet Frederiks in feite de burgemeesters zelf de verantwoordelijkheid om al of niet mede te werken, dit betekende niet, dat hij geen pogingen heeft gedaan hen uit hun moeilijke positie te bevrijden. Aanvankelijk leek het er op, dat hij hiermede ook succes zou hebben. Zo kwam hij, waarschijnlijk in januari 1944⁷¹, met Eftger overeen, dat de aanwijzing van arbeidskrachten zoveel mogelijk door tussenkomst van de arbeidsbureaus zou geschieden en wel op grond van de volgende overweging: van Duits standpunt gezien kwam het er slechts op aan, dat de *Wehrmacht* de benodigde arbeidskrachten kreeg, terwijl het, van Nederlands standpunt uit beschouwd, van belang was dat de burgemeesters die met de tewerkstelling als zodanig geen bemoeienis hadden en konden hebben, ongemoeid werden gelaten.⁷² Concreet luidde de afspraak, dat de arbeidsbureaus ten behoeve van de Duitse autoriteiten bijzondere lijsten zouden aanleggen van hen, die bereid zouden zijn vrijwillig voor de bezettende macht te werken. De medewerking van de burgemeesters zou zich beperken tot het zo nodig verstrekken van inlichtingen omtrent de hoedanigheden van deze vrijwilligers.⁷³

Van enig praktisch belang is deze afspraak, die dus ten koste van de arbeidsbureaus ging, niet geweest. Niet alleen omdat de militaire situatie in de loop van 1944 drastisch veranderde, maar ook omdat er te veel tegenwerking was van de *HSV*. Niet onbegrijpelijk overigens, daar de oproepen via de gemeenten, dus via de *Gemeindeeinsatz*, voor deze Duitse instantie de mogelijkheid schiepen, de hand te leggen op arbeiders die anders aan haar aandacht zouden ontsnappen.

Tegenwerking in deze ondervond Frederiks ook van het Rijksarbeidsbureau. Knetsch waarschuwde b.v. de directeuren van de arbeidsbureaus van Noord-Brabant, Limburg en Zeeland in een vergadering van 20 april 1944, dat de burgemeesters veelal probeerden de verantwoordelijkheid voor het leveren van de arbeiders op de arbeidsbureaus af te schuiven. Nadrukkelijk wees hij er toen op, dat een dergelijke verantwoordelijkheid door geen enkele directeur mocht worden aanvaard. Deze mocht ook niet de dienstverplichting opleggen, wel daarentegen 'natuurlijk de behulpzame hand bieden'. Als voorbeeld van deze medewerking wees Knetsch op de hulp van het arbeidsbureau Utrecht bij het leveren van 400 man – het was een opdracht aan een burgemeester in die provincie – voor dijkkaanleg tot beperking van een inundatie. Binnen de betrokken gemeente waren deze arbeidskrachten toen niet te vinden.⁷⁴

De waarschuwing van Knetsch aan de directeuren van de arbeidsbureaus in het zuiden van het land is niet gebaseerd geweest op principiële gronden. Zo was de sfeer in de top van het departement van Sociale Zaken niet. Knetsch maakte zijn opmerkingen slechts in verband met de grote behoefte aan arbeidskrachten in het algemeen en de moeilijkheden die de arbeidsbureaus daarbij te overwinnen hadden. Zijn bereidheid om arbeidskrachten voor de verdedigingswerken te leveren, blijkt trouwens uit andere mededelingen, die hij op deze vergadering deed. Hij verklaarde toen – we wezen hier reeds op – dat de ten behoeve van de verdedigingswerken aan de Nederlandse Heide

⁷¹ Notitie van Verwey, 17 jan. 1944. ⁷² Frederiks aan Eftger, 14 febr. 1944. ⁷³ Frederiks aan de DG-RAB, 6 april 1944. ⁷⁴ Verslagen van vergaderingen van directeuren van Arbeidsbureaus, 1943 en 1944.

Maatschappij onttrokken arbeiders slechts zouden worden teruggegeven tegen 'Ersatzgestellung', t.w. door opheffing van de vaste kern der luchtbeschermingsdiensten in de kleinere gemeenten.⁷⁵

Ondertussen werd binnen het kader van de *Gemeindeeinsatz* druk aan de Duitse versterkingen gewerkt. Van eind november 1943 tot half maart 1944 waren via de tussenkomst van de *A.u.V.-Stelle* 12.936 personen tewerkgesteld.⁷⁶ Dit aantal geeft echter geen juist beeld van de werkelijke omvang van de *Gemeindeeinsatz*, daar verschillende troepenonderdelen, waaronder ook de *Waffen-SS*, zonder de *A.u.V.-Stelle* er in te kennen, optraden. De *A.u.V.-Stelle* was hierover uiteraard niet te spreken. In een rapport over haar werkzaamheden gedurende genoemde periode maakte zij er melding van, dat door dit zelfstandig handelen 'viele Unruhen... in die Bevölkerung hineingetragen... worden sind' en wellicht ook onnodige arbeid werd gedaan. Daarom vroeg zij de provinciale *Beaufragten*, haar van misstanden op dit gebied op de hoogte te stellen.⁷⁷ Ook Seyss-Inquart was over dit eigenmachtig optreden ontevreden. Hij wees de *WBN* er op, dat een dergelijk handelen niet alleen verwarring bij de burgemeesters en vertraging bij de uitvoering der opdrachten tengevolge had, doch ook tot ongewenste politieke gevolgen zou leiden – en dat juist in een tijd waarin meer dan ooit 'op de vrijwillige steun van de bevolking' een beroep moest worden gedaan.⁷⁸

Voorals sedert het voorjaar van 1944 breidde de *Gemeindeeinsatz* zich sterk uit. Begin mei 1944 waren in Rotterdam 13.000, in Den Haag 300, in Dordrecht 1.000, in Leiden 250 en in de provincie Zeeland 20.000 personen, 'ingesetzt'.⁷⁹ Vooral in laatstgenoemde provincie werden dus velen tewerkgesteld. Teneinde de landing van geallieerde parachutisten te verhinderen, moesten overal palen (Rommel-asperges) worden geplaatst en draden gespannen. Om de bevolking bij deze zgn. paalactie in te schakelen – dit zou Rommel tijdens een bezoek aan Zeeland hebben geëist – riep de *Beaufragte* van Zeeland, W. K. E. Münzer, op 20 april 1944 de burgemeesters van West- en Oost-Zeeuws-Vlaanderen in IJzendijke bijeen.⁸⁰ Diezelfde dag werd ook een vergadering in Goes gehouden met de burgemeesters van Walcheren en Noord- en Zuid-Beveland.⁸¹ In IJzendijke werd medegedeeld, dat mannen, vrouwen, jongens en meisjes, kortom allen die werken konden, aan het werk gezet moesten worden (huismoeders o.a. waren vrijgesteld). In een plaats waar drie artsen waren, behoorden er twee te worden aangevoerd.⁸² In Goes werd voor het verrichten van de verplichte arbeid een leeftijd genoemd, nl. van 18 tot 60 jaar.⁸³ Op welke wijze de Duitsers de Zeeuwen tot medewerking hoopen te bewegen toont de oproep geplaatst bij pag. 000, die in de gemeenten moest worden aangeplakt.

⁷⁵ Verslagen van vergaderingen van directeurs van Arbeidsbureaus, 1943 en 1944. ⁷⁶ Notitie over de 'Gemeindeaktion'. Bijlage bij brief van de *A.u.V.-Stelle* aan de *BRK* Limburg, 23 mrt. 1944. ⁷⁷ *Ibid.* b *A.u.V.-Stelle* aan *BRK* Limburg, 17 mrt. 1944. ⁷⁸ Christiansen aan de *kommandierende General und Bef. d. Tr. d. H. Generalkommando LXXXVIII*, 3 april 1944. ⁷⁹ Vermerk van een bespreking der Inspectie II van de *HSV* op 8 mei 1944. ⁸⁰ Relas van de bespreking te IJzendijke op 20 april 1944. Geen datum. ⁸¹ Mr. M. W. G. van der Veur. *Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren*, 1945. (afg. v. d. Veur, *Middelburg*) p. 148. ⁸² a Relas van de bespreking te IJzendijke op 20 april 1944. Geen datum. b De burgemeester van Zuidzande aan de secr. gen. v.h. Dep. v. B.Z. 10 juli 1944. ⁸³ v. d. Veur, *Middelburg*, p. 149.

Bij het uitvoeren van deze actie kregen de Duitsers de medewerking van de wnd. commissaris van de provincie Zeeland, mr. P. Dieleman. Op de vergadering te IJzendijke verklaarde deze, dat een ieder, van welke politieke opvatting ook, ervan overtuigd zou zijn dat het een Nederlands belang betrof, indien het mogelijk zou blijken, door het treffen van genoemde maatregelen – dus door het aanleggen van versperringen – te voorkomen dat Zeeland strijdtoneel werd. Op deze zelfde bijeenkomst deelde de *Beauftragte* nog mede, dat geheel Zeeland tot *Sperrgebiet* zou worden verklaard en dat naast de inreis- ook een uitreisvergunning verplicht zou worden gesteld – dit laatste om te verhinderen, dat 'de opgehitste jeugd' de provincie verlaten zou.⁸⁴

Met het uitvoeren van de paalactie werd direct een begin gemaakt.

Op 21 april b.v. werd door de burgemeester van Zuidzande de gehele mannelijke bevolking met uitzondering van de arts en de kantoorhouder van de PTT aangewezen. Op aandringen van de *Wehrmacht* werden enige dagen later 30 ongehuwde vrouwen (maximum leeftijd 30 jaar) tewerkgesteld.⁸⁵ Op 23 april, dus drie dagen na de vergaderingen, zag de secretaris van Middelburg dat op verschillende punten reeds velden met 'boomstammen' ingeplant waren met een tussenruimte van 20 tot 25 meter. De verwoesting, die hiervan het gevolg was, zo schreef hij in zijn dagboek, bleek zeer groot te zijn, niet alleen door het kappen doch bovendien door het transport over en het graven in bouw- en weilanden.⁸⁶

Uiteraard probeerden vele inwoners zich aan deze tewerkstelling te onttrekken.⁸⁷ Zo verscheen van de op 24 mei in Middelburg opgeroepen 300 personen niet meer dan 10%. Naar aanleiding hiervan werd aan het gehele politiepersoneel, een groot aantal marechaussées en vele landwachters opgedragen, de weigeraars op te halen. Bij die gelegenheid werden toen nog 'heel wat' personen gepakt, die later tewerkgesteld werden. Het arbeidsbureau Terneuzen daarentegen vermeldt in zijn na-oorlogs verslag dat in zijn district alle burgers, 'dus de *goede Nederlanders*' (onderstreept in de tekst) trouw opkwamen, bomen kapten en de Rommel-asperges vlot plantten. Slechts één persoon weigerde; als reden gaf hij op: 'Ik werk slechts voor God en de Koningin'.⁸⁸

Ondanks het feit, dat niet allen aan het bevel van de burgemeesters gehoor gaven, verliep de paalactie – zo is onze algemene indruk – zonder noemenswaardige tegenstand. Het feit dat weigeraars toch zouden worden opgehaald zal, afgezien van de reeds aanwezige angst voor straffen, menigeen van verzet hebben doen afzien. Doch ook de houding van het overgrote deel der burgemeesters zal hiertoe hebben bijgedragen. In de eerste plaats waren in de grotere gemeenten, zoals Middelburg en Vlissingen, NSB-

⁸⁴ Relas van de bespreking te IJzendijke op 20 april 1944. ⁸⁵ De burgemeester van Zuidzande aan de secr. gen. v.h. dep. v. B.Z., 10 juli 1944. ⁸⁶ v. d. Veur, *Middelburg*, p. 149. ⁸⁷ Blijkens een uitlating van *Oberst Wüst*, een Duits officier die op de vergadering te IJzendijke over het doel en de betekenis van de tewerkstelling sprak, stond de paalactie los van de *Gemeindeeinsatz*. Vanuit strikt organisatorisch standpunt bezien moge dit juist zijn, daar ons niet gebleken is, dat de *A.u.V.-Stelle* hierbij was ingeschakeld. Het feit, dat deze zgn. paalactie echter via de *Beauftragte* liep en de inwoners aangewezen moesten worden door de burgemeesters en niet door de arbeidsbureaus, was voor ons reden, deze tewerkstelling als *Gemeindeeinsatz* te beschouwen. ⁸⁸ a v. d. Veur, *Middelburg*, p. 152. b Verloop van de gang van zaken bij het arbeidsbureau Terneuzen tijdens de bezetting, p. 10. in: GAB Middelburg in oorl.

ers burgemeester. In de kleinere gemeenten zaten weliswaar nog overwegend burgemeesters die vóór 1940 waren benoemd (twee-derde van de ongeveer 100 gemeenten) doch hun zal wel niet onbekend zijn geweest, dat tegen weerspannige burgemeesters werd opgetreden, zoals in januari 1944 was geschied. Enkele burgemeesters, voornamelijk uit Zeeuws-Vlaanderen, hadden toen bij Frederiks hun ontslag ingediend, omdat zij een verdere medewerking aan de *Gemeindeinsatz* in strijd achtten met het Landoorlogreglement. Nadat de wnd. commissaris van Zeeland, Dieleman, de *Beaufragte* van Zeeland hiervan op de hoogte had gesteld, werden vijf hunner, nl. de burgemeesters van Krabbendijke, 's Herenhoek, St. Jansteen, Vogelwaarde en Clinge gearresteerd. De burgemeester van Hontenisse en die van Heinkenszand wisten zich aan arrestatie te onttrekken. Ons is echter slechts één geval bekend, dat een burgemeester medewerking aan de paalactie weigerde. Dit betrof de gemeente Schoondijke. Na de vergadering op 20 april dook de burgemeester onder.⁸⁹

Over de houding van de burgemeesters in de andere provincies staan ons weinig gegevens ter beschikking. Bekend is, dat in december 1943 in Noord-Holland 8 van 29 burgemeesters onderdoken toen hun opgedragen werd, ten behoeve van kabelaanleg arbeidskrachten te leveren. Het betrof burgemeesters van kleinere plaatsen in de kop van de provincie.⁹⁰ Ook de burgemeesters van Purmerend en Zaandijk verdwenen; de burgemeester van Wormerveer werd gearresteerd.⁹¹ Moeilijkheden ontstonden ook in Drente en Noord-Brabant, waar eveneens burgemeesters werden gearresteerd.⁹² Ondanks dergelijk verzet, ondervond de uitvoering van de stellingbouw, zo is onze algemene indruk, weinig vertraging, doordat een tegenwerking van de burgemeesters over de gehele linie ontbrak.

Wat de tewerkgestelden zelf betreft: menigeen heeft zich ongetwijfeld aan de *Gemeindeinsatz* weten te onttrekken of gepoogd te onttrekken.⁹³ Stellig niet alleen uit principiële overwegingen: de arbeid was soms heel zwaar, zoals bij Hoek van Holland, waar de mensen bij het slaan van de palen tot aan hun knieën in het water moesten staan.⁹⁴ Natuurlijk werd er wel gepoogd de lijn te trekken. Maar ook dat was aanvankelijk niet altijd het geval. In een rapport van de *Wehrmacht* van 20 mei 1943 kan men o.m. lezen dat de Nederlandse arbeiders, werkende aan de versterkingen bij Hoek van Holland, Scheveningen en Noordwijk '*vorzügliches leisten*'. Daarna werden de berichten minder enthousiast. Eind mei 1943 werd er over geklaagd, dat de 'arbeidsdiscipline' in de buurt van Venlo veel te wensen overliet.⁹⁵ In mei 1944 werd omtrent de Nederlandse arbeiders nog wel vermeld, dat zij goed tevreden waren en 'willig' de

⁸⁹ Proces-verbaal van onderzoek naar de houding en gedragingen van W. K. E. Münzer. PRA Middelburg. 1192 A 10. De vrouw van de burgemeester werd gearresteerd en naar Vught overgebracht.

⁹⁰ Mr. A. J. Backer: maandrapport over december 1943. (26 jan. 1944) p. 2 en 3. Zie ook zijn maandrapport over januari en februari 1944. (21 maart 1944) p. 5 en 6. ⁹¹ Mr. A. J. Backer: verslag over het tweede kwartaal 1944. (18 juli 1944). ⁹² Frederiks aan Wimmer, 17 juli 1944. ⁹³ a Kring van NSB-burgemeesters Nd. Brabant, verg. van 12 juli 1944, notulen p. 1-2. b Mr. A. J. Backer: verslag over het tweede kwartaal 1944 (18 juli 1944). ⁹⁴ a Mej. A. Th. C. Kersbergen, Hoek van Holland tijdens de bezetting. In: *Rotterdam's Jaarboekje*, 1952. b v. d. Veur, *Middelburg*, p. 153. ⁹⁵ *WBN, FK 674 Ic, Monatsbericht* dec. 1943.

hun opgedragen arbeid verrichtten, maar tevens werd er de aandacht op gevestigd, dat aan meerdere bouwwerken een arbeidstempo voorkwam, dat bijna aan sabotage grensde.⁹⁶ De Duitsers namen echter tegenmaatregelen. In Zeeland lieten zij b.v. de burgemeesters weten dat de door hen aangestelde opzichter verantwoordelijk was voor de gang van het werk. De namen en adressen van diegenen die bij herhaling langzaam werkten, moesten worden opgegeven en via Dieleman aan de *Beauftragte* worden gezonden. De betrokken personen zouden in een 'opvoedingskamp' in Souburg worden tewerkgesteld.⁹⁷

Dergelijke activiteiten bleven niet tot Zeeland beperkt. De commissaris van de provincie Groningen schreef in augustus 1944 aan zijn 'kameraad', de Gemachtigde voor Binnenlandse Zaken (een NSB-functionaris), dat door zijn tussenkomst de namen der weigeraars aan de *Beauftragte* werden doorgegeven. De Duitser zorgde er dan voor, dat 'de recalcitrante personen' direct naar Duitsland werden gezonden. Deze regeling voldeed 'zeer goed...'.⁹⁸

DE GROTE RAZZIA'S

September en oktober 1944

De razzia's die in september en oktober 1944 plaats vonden en tot doel hadden de opgepakte mannen aan de weermachtsversterkingen te werk te stellen, waren het gevolg van de veranderde militaire situatie. Door het snelle oprukken van de geallieerde legers in Frankrijk en België naar het Oosten en Noorden in augustus 1944, werd het opnieuw in staat van verdediging brengen van de *Westwall* – een reeks van versterkingen en versperringen in Duitsland langs de westgrens – en, in aansluiting hierop, de aanleg van versterkingen tot aan het IJsselmeer, urgent. In een door Hitler eind augustus uitgevaardigd bevel werd de betrokken autoriteiten dan ook opgedragen, 'mit allen Mitteln eines Volksaufgebots' de verdedigingswerken aan te leggen. Daarbij werd de verantwoordelijkheid voor de uitvoering gelegd bij de verschillende *Gauleiter* voor een gebied van de Zwitserse grens tot Nijmegen en voor het gebied ten noorden van Nijmegen, officieel althans, bij Seyss-Inquart, in feite echter bij het *Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden*, de partij-organisatie van de Duitse nationaal-socialisten in Nederland.

Niet alleen voor de uitvoering van de door Hitler bevolen versterkingen waren gravers en spitters nodig. Behalve het bezettingsleger onder bevel van de *WBN* bevonden zich immers in ons land ook Duitse troepen die zich na de ineenstorting van het Duitse front in Frankrijk inderhaast op defensieve stellingen in Nederland hadden teruggetrokken.

⁹⁶ *WBN, FK 724, Lage- und St. Bericht* nr. 6/44 (31 mei 1944). ⁹⁷ Dieleman aan de burgemeesters op Walcheren, Noord- en Zuid-Beveland en Oost- en West Zeeuws-Vlaanderen, 11 mei 1944. ⁹⁸ De Commissaris v.d. prov. Groningen aan de Gemachtigde voor Binnenlandse Zaken te Rotterdam, 26 aug. 1944.

Voor het snel opwerpen van deze stellingen had dit operationele leger (het 15e) eveneens een onmiddellijke behoefte aan een groot aantal arbeidskrachten. Door een bevel van Hitler werd het mogelijk gemaakt, dat onderdelen van dit 15e leger zelfstandig mannen konden vorderen. De strekking van dit bevel was nl., dat in de bezette gebieden het civiele bestuur gehandhaafd zou blijven, doch de bevelen van de bevelhebbers der opererende legercorpsen direct moesten worden uitgevoerd. Tevens konden deze commandanten zelfstandig, zonder de *WBN* er in te kennen, bevelen geven.

Was de doorbraak der geallieerde legers een der voornaamste oorzaken van het in allerijl opwerpen van versterkingen en het op korte termijn vorderen van arbeidskrachten, het verloop van de strijd om Arnhem speelde daarbij een niet minder belangrijke rol. Weliswaar hadden de Geallieerden daar hun doel niet bereikt, maar aan Duitse zijde achtte men het niet uitgesloten dat zij opnieuw zouden proberen via Arnhem in de Duitse laagvlakte binnen te dringen. Daarom werd de directe aanleg bevolen van:

a) de zgn. Panterstelling, lopende van Bunschoten naar de Grebbeberg. Deze stelling was te beschouwen als een noordelijke verlenging van andere Duitse verdedigingslijnes.

b) Bruggehoofden aan de IJssel bij Zwolle, Deventer en Zutphen.

c) Vele kleine infanteriestellingen ten Oosten van de IJssel.

d) De zgn. Assener-stellingen in Drente en Groningen.⁹⁹

Aan deze stellingen, waaraan van september 1944 tot maart 1945 gewerkt werd, hechtten de Duitsers zeer veel betekenis. Dit blijkt o.m. hieruit, dat verschillende aan de kust gelegen onderdelen van de artillerie, het leger en de marine werden overgeplaatst naar deze versterkingen.¹⁰⁰

Nu de grenzen van Duitsland direct werden bedreigd, werd, zo schreven wij reeds, de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de verdedigingswerken in handen gelegd van de leiders der Nazipartij. Dit betekende met betrekking tot Nederland, dat Seyss-Inquart, c.q. het *Arbeitsbereich der NSDAP*, verantwoordelijk werd voor de levering van arbeidskrachten en, na overleg met de *Organisation Todt*, voor een doelmatige inzet van deze para-militaire organisatie moest zorgen die het technisch materiaal ter beschikking moest stellen en vakkundig toezicht uitoefenen op de werkzaamheden. De zuiver militaire taken bij de aanleg van de stellingen berustten bij de *WBN*.

Aanvankelijk, dus kort na Hitlers bevel van augustus, bekleedden voornamelijk NSB-ers leidende posten bij de uitvoering der werken. Omstreeks die tijd waren ongeveer 420 functionarissen en leden van Mussert's Beweging in Assen aangekomen, die op en na Dolle Dinsdag (5 september 1944) uit het westen en centrum van het land waren gevlucht. Van hen werden 360 bij de verschansingswerken van de *Organisation Todt* ondergebracht, 20 op de secretarieën bij kameraden-burgemeesters geplaatst en

⁹⁹ Bevel van Hitler betr. het opnieuw in staat van verdediging brengen van de *Westwall*, 30 aug. 1944. Zie lijst van documenten nr. 1 in B. A. Sijes, *De Razzia van Rotterdam*, 10-11 nov. 1944. RvO. Monografieën. Nr. 4, (afg.: Sijes, *Razzia Rotterdam*). p. 52, 53, 247. ¹⁰⁰ Van Hilten. p. 83-84. p. 83-84.

40 wegens arbeidsongeschiktheid naar Duitsland afgevoerd. Na enige weken kwam aan de gunstige positie der NSB-ers een einde doordat de *NSDAP* werd ingeschakeld en haar functionarissen (*Kreisleiter* en *Ortsgruppenleiter*, de zgn. *politische Leiter*) als leiders werden aangewezen.¹⁰¹ Daarvoor ontvingen zij de nodige technische aanwijzingen. Zij allen ressorteerden onder de *NSDAP, Einsatzstab Niederlande (Westwallbau)*. Deze was ten aanzien van het uit te voeren werk in drie *Oberabschnitte* verdeeld en elk dezer in een aantal *Abschnitte*. Het geheel stond onder leiding van een zekere Schmerbeck; hij was door Bormann naar Nederland gezonden en diende zich ook aan als '*Der Beauftragte des Leiters der Parteikanzlei*'.¹⁰² Met zijn staf werd hij in het algemeen aangeduid als de '*Dienststelle Schmerbeck*'. Zijn oppertoezicht strekte zich dus o.m. uit tot het verkrijgen van arbeidskrachten. In de periode die wij thans behandelen, betekende dit praktisch het houden van razzia's of het onder bedreiging van ernstige straffen oproepen van arbeiders via de arbeidsbureaus of via de *Beauftragten*, d.w.z. via de burgemeesters.

De versterkingen waren voor het Duitse regiem van zo essentieel belang, dat tegenwerking bij de uitvoering minder dan ooit werd geduld. Weigering om mede te werken werd met strenge represailles beantwoord. Doch de aanwezigheid van geallieerde troepen in Zuid-Nederland en de verwachting dat de bevrijding niet lang meer kon uitblijven, versterkte meer dan ooit tevoren bij velen de wil de Duitse bevelen te ontduiken. Het verzet werd krachtiger. Het ging niet alleen uit van de bevolking zelf maar ook in toenemende mate van de burgemeesters en de ambtenaren van de arbeidsbureaus. Laatstgenoemden, die na Dolle Dinsdag soms meer armslag hadden gekregen door de overhaaste vlucht van NSB-ambtenaren, weigerden in sommige gevallen openlijk de opdrachten uit te voeren. Aan het arbeidsbureau Hengelo, waar een opdracht binnenkwam om 5000 man voor de IJssellinie te leveren, dook op enkele uitzonderingen na, het personeel op 19 september onder.¹⁰³ In Bergen op Zoom, het bijkantoor van het arbeidsbureau Breda, volgde men bovengenoemd voorbeeld op 20 september toen daar de opdracht kwam, arbeiders voor het zetten van palen en het maken van wegversperingen aan te wijzen.¹⁰⁴ Moeilijkheden ontstonden ook aan het arbeidsbureau te Apeldoorn, waar op 23 september de aanzegging werd ontvangen dat alle ambtenaren moesten deelnemen aan razzia's voor de tewerkstelling bij de IJsselstellingen. Dit werd unaniem geweigerd; men verdween. Na twee dagen keerde een deel der ambtenaren evenwel terug.¹⁰⁵ Anderen deden dit niet; huiszoekingen bij vijf ambtenaren volgden, waarbij twee van hen werden gearresteerd. Met hulp van de politie en dank zij veel geluk wisten zij na enkele dagen uit het politiebureau te ontsnappen.¹⁰⁶ Ook aan het arbeidsbureau Leiden was men niet bereid mede te werken en dook, voorzover ons bekend, het

¹⁰¹ Mem. v. d. secr. gen. v. d. NSB, bestemd voor Mussert, 14 nov. 1944. ¹⁰² a De richtlijnen ontving Kretschmar, *Bereichsleiter der NSDAP*, van de *Leiter der Parteikanzlei*; hij stuurde deze aan de *Abschnittsleiter*, 3 nov. 1944. b Schmerbeck aan Zimmermann, 24 dec. 1944. Zimmermann was een *Abschnittsleiter*. ¹⁰³ GAB Hengelo in oorl. p. 35. ¹⁰⁴ Algemeen rapport van het bijkantoor Bergen op Zoom betr. de werkzaamheden gedurende de bezettingstijd. In: GAB Breda in oorl. ¹⁰⁵ '...teneinde nog te redden wat te redden viel...'. GAB Apeldoorn in oorl. p. 4. De betekenis van deze woorden is ons niet geheel duidelijk. ¹⁰⁶ GAB Apeldoorn in oorl. p. 4.

personeel van de afdeling Migratie (ongeveer 15 man) onder – vanzelfsprekend met uitzondering van de NSB-ers. Dit was op 27 september 1944.¹⁰⁷ Als laatste voorbeeld mag tenslotte gewezen worden op de weigering van het bijkantoor Zaandam – het was toen midden oktober – om arbeiders aan te wijzen voor het herstel van een door de illegaliteit opgeblazen spoorbaan bij Koog-Zaandijk. Het personeel dat een optreden van de Duitse politie verwachtte, verliet het kantoor. Na anderhalve dag keerde het weer terug. Er was beloofd, dat het de opdracht niet behoefde uit te voeren.¹⁰⁸ Het is moeilijk na te gaan, in hoeverre bij al dit verzet de illegaliteit een directe rol speelde. Dat zij er, zoals in Hengelo en Leiden, op een of andere wijze bij betrokken was, staat wel vast.¹⁰⁹

Knetsch meende de moeilijkheden nog te kunnen omzeilen. Toen hem door de directeuren van de arbeidsbureaus Dordrecht, Rotterdam en Den Haag (deze moesten resp. 1200, 1200 en 800 à 1000 man voor Zevenaar 'dienstverplichten') werd gevraagd of zij aan deze actie dienden mee te werken, antwoordde hij hiervan onkundig te zijn. Dit had tot gevolg dat een ambtenaar van de *HSV*, P. Kilian, Knetsch aanblafte en hem beloofde er voor te zullen zorgen, dat 'maatregelen' tegen hem zouden worden genomen; Knetsch antwoordde Kilian, dat deze aan het verkeerde adres was en zich moest wenden tot de *HSV* die verzuimd had, de opdracht door te geven. Knetsch stelde Verwey van dit incident op de hoogte en gaf daarbij als zijn mening te kennen, dat men voor het werk in Zevenaar zijns inziens beter mensen uit de omgeving zelf kon halen. Die uit het Westen wilden onder de heersende omstandigheden niet ver van huis zijn en zouden weigeren.¹¹⁰ Uit het feit, dat deze mededeling niet aan de Duitsers maar aan Verwey werd gedaan, kan gevoegelijk worden afgeleid, dat Knetsch dit ook inderdaad meende. Was hij dan ook niet van de moeilijkheden en de verantwoording af? Dit laatste blijkt trouwens uit zijn circulaire van 16 september 1944 aan de directeuren van de arbeidsbureaus. Hierin gaf hij de boodschap van de *HSV* door, dat opdrachten, door deze instantie direct aan de *Fachberater* gegeven – dus zonder inschakeling van het Rijksarbeidsbureau – uitgevoerd moesten worden, daarbij er echter op wijzende dat 'vanzelfsprekend... dan daarvoor' de *Fachberater* de verantwoordelijkheid zouden dragen.

Behalve van de zijde der ambtenaren van de arbeidsbureaus, kwam er ook meer verzet van de burgemeesters. Sommigen hunner weigerden mee te werken aan de levering der arbeidskrachten. In Zwolle riep de *Beauftragte* van Overijssel op 15 september de mannelijke bevolking van 17 tot 45 jaar zelf op, omdat de burgemeester zich 'door laffe vlucht' aan zijn 'verantwoordelijkheid' had onttrokken.¹¹¹ In Wisch moest de burgemeester 500 man aanwijzen doch hij dook met zijn gehele gezin onder. Dat was

¹⁰⁷ Verslag van de bespreking met de chef van de administratie, 20 dec. 1945. In: GAB Leiden in oorl.

¹⁰⁸ Overzicht van de werkzaamheden van het GAB-Zaandam over 1 mei 1941 – mei 1945. In: GAB Amsterdam in oorl. ¹⁰⁹ a GAB Hengelo in oorl. p. 35. b Verslag van de bespreking met de chef administratie van het GAB-Leiden, 20 dec. 1945. In: GAB Leiden in oorl. c Proces-verbaal i.z. L. Fokkema. Verhoor van J. L. Reyerse. POD Rotterdam. ¹¹⁰ a Knetsch aan Verwey, 15 sep. 1944. b Zie ook Agenda en notitieboek van Verwey, 16 sep. 1944. ¹¹¹ 'Oproeping' van de *Beauftragte* van Overijssel, 15 sep. 1944.

op 16 september. Dezelfde avond staken de Duitsers zijn woning in brand.¹¹² In Aalten doken op 14 september de burgemeester en enkele ambtenaren onder, toen eerstgenoemde persoonlijk aansprakelijk gesteld werd voor de levering van 500 man.¹¹³ In Hengelo (Gelderland) verdween de burgemeester op 20 september, de volgende dag verdwenen de gemeentesecretaris en enkele ambtenaren; er was een opdracht voor de tewerkstelling van 500 man binnengekomen.¹¹⁴

Al dit verzet zal, zoals reeds opgemerkt, mede zijn ingegeven door de verwachting ener spoedige bevrijding. Waarschijnlijk zal hier echter ook toe hebben bijgedragen de op 15 augustus voor Radio Oranje voorgelezen regeringsmededeling waarin speciaal de burgemeesters gelast werd, geen ingezetenen op te roepen voor het aanleggen van verdedigingswerken en het graven op vliegvelden, dus de Duitse opdrachten daartoe niet uit te voeren.¹¹⁵ In dit verband mag nog worden vermeld, dat de Nederlandse regering, via Radio Oranje, deze lastgeving op 23 oktober herhaalde en bij die gelegenheid er nog eens uitdrukkelijk aan toevoegde, dat het ambtenaren van de burgerlijke stand en politiepersoneel verboden was om gegevens te verstrekken die de razzia's konden vergemakkelijken of mee te doen aan drijfjachten op Nederlanders. De lastgeving aan de politie ging dus regelrecht in tegen de bekendmaking van Rauter op 16 september, waarin hij mededeelde o.m. de gehele Nederlandse politie opdracht te hebben gegeven, in steden en dorpen, op straten en pleinen, 16- tot 50-jarige Nederlanders die 'kennelijk niets om handen' hadden en hun tijd zoekbrachten 'met lanterfant en lummelen' onverwijld te arresteren en naar het kamp te Amersfoort over te brengen. Vandaar zouden zij ter beschikking gesteld worden van de arbeidsbureaus in Duitsland.¹¹⁶

De razzia's vormden vaak het sluitstuk van een voorafgaande oproep waarin dreigementen geuit werden tegen weigeraars. Dit gebeurde soms in het volgende gebrekkige taaltje: 'Het wordt van ieder Nederlander verwacht, dat ze geen oorzaak geven, scherpe maatregelen tegen ze aanwenden moeten'.¹¹⁷ Daarentegen vonden ook drijfjachten plaats zonder dat de bevolking eerst was opgeroepen, werk te verrichten. In het eerste geval probeerden de inwoners der gemeenten nog onder te duiken doch door het gevangen nemen van gijzelaars wisten de Duitsers dan toch hun wil op te leggen. Soms waren de dreigementen echter voor velen reeds voldoende aanleiding zich te melden. Daar waar de bezettende macht direct, dus zonder enige oproep, in actie kwam, was het vaak onmogelijk zich aan zijn greep te onttrekken. Aan enkele voorbeelden mogen deze verschillende situaties worden toegelicht. We zullen daarbij in het kort het verloop der Duitse acties in verschillende plaatsen schetsen.

Zevenaar – Op 8 september liet de *Beauftragte* bekend maken, dat de stad in puin zou worden geschoten, als de volgende morgen uiterlijk 8 uur niet 300 man aanwezig waren om voor de *O.T.* graafwerk te verrichten. De burgemeester – bevreesd dat de Duitsers hun voornemen ten uitvoer zouden brengen – hield op de markt een rede, waarin hij de

¹¹² D. W. Berkhoff, Sensationele jaren in de gemeente Wisch. In: *Er op of er onder*, p. 3. ¹¹³ Aalten, het land der onderduikers en der illegaliteit. In: *Er op of er onder*, p. 168. ¹¹⁴ Hengelo onder vreemde heerschappij. In: *Er op of er onder*, p. 530. ¹¹⁵ PEC, deel 7A en B, p. 427/428. ¹¹⁶ *De Tel.*, 16 sep. 1944. ¹¹⁷ M. Blondel, *Oorlog en herstel in Noord-Limburg*, p. 64.

bevolking opriep geen weerstand te bieden. Op 9 september verschenen tegen 8 uur bij het station veel meer dan de vereiste 300 mannen.¹¹⁸

's-Hertogenbosch – Op 9 september, 's avonds omstreeks 8 uur, kort voor het ingaan van de spertijd, werden bekendmakingen aangeplakt waarin de bevolking kon lezen, dat de volgende morgen om 7 uur alle mannen van 18 tot 45 jaar zich op het stationsplein moesten melden en schoppen en houwelen dienden mede te brengen. Op de hoeken van de straten besprak de bevolking deze nieuwe maatregel. De volgende morgen meldden zich een paar honderd man.

De rest had zich 'gedrukt'.¹¹⁹

Heerlen – Begin september werden alle mannen tussen 15 en 55 jaar opgeroepen voor het aanleggen van de versterkingen. Toen zich maar weinigen meldden werden razzia's gehouden en huiszoekingen verricht.¹²⁰

Winterswijk – Deze gemeente moest begin september 1944, ten tijde van het binnenvallen van de geallieerde legers in ons land, 800 personen ter beschikking stellen voor de verdedigingswerken bij Zevenaar. Op 15 september vertrokken er echter ongeveer 200 man. Nadat de burgemeester (NSB-er) er op de Markt voor een microfoon op had aangedrongen, dat er meer 'spitters' moesten komen, kwamen er nog circa 100 aanmeldingen. Dit was hem echter niet voldoende en op grond van de gegevens van de gemeentesecretarie wees hij de mannen van 18-33 jaar aan. De landing van de geallieerde parachutisten in Arnhem maakte de bijdrage van Winterswijk aan het graafwerk al spoedig ongedaan; de mannen keerden naar huis terug. Zij werden echter op 22 september opgeroepen de volgende dag naar het werk terug te keren. Er vertrokken echter slechts twee. Als antwoord hierop volgde de oproep, dat alle mannen van 17 tot 50 jaar zich moesten melden. Tegelijkertijd werden 29 personen in gijzeling genomen en werd bekend gemaakt dat zij zouden worden gefusilleerd indien te weinig mannen opkwamen. Driehonderd mannen meldden zich en daarmee werd voorlopig genoeg genomen. De gijzelaars werden na ruim drie weken in vrijheid gesteld.

Op 21 oktober verscheen een nieuwe oproep voor graafwerk in het grensgebied. De aanmelding vlotte echter niet en dientengevolge verscheen van de burgemeester een nieuwe oproep op 28 oktober, waarin hij in opdracht van het 'SS-Kommando' in Zevenaar bekend maakte, dat

a) opnieuw personen in gijzeling waren gesteld (het waren er 23 en evenals de vorigen door hem zelf geselecteerd),

b) alle mannen van 16-60 jaar met deken, eetgerei en schop zich diezelfde dag moesten melden,

c) zij die hieraan geen gevolg gaven, zich aan 'de zwaarste straf' blootstelden,

d) alle door hem of andere instanties afgegeven vrijstellingen, met uitzondering van die van het SS-Kommando te Zevenaar en van de *Beaufragte* van Gelderland, vervallen waren verklaard en

¹¹⁸ a I. de Groot. *Wat de oorlog bracht over Zevenaar 1940-1945*, p. 12. b F.J.W. *Ons laatste half jaar oorlog*, p. 16, 18, 20. ¹¹⁹ Jos. Verstraeten, *Storm over Den Bosch*, p. 4 en 5. ¹²⁰ M. Kemp, *Limburg in de wereldbrand*, p. 51.

e) de 'in verzekerde bewaring gestelde personen' de volgende dag, zondag, om 12 uur gefusilleerd zouden worden, als zich niet voldoende mannen hadden gemeld.

In die situatie richtten de plaatselijke R.K. geestelijken en de predikanten zich tot de bevolking (door middel van korte toespraken op de Markt en door een oproep) en wezen zij er op, dat van de beslissing der gemeentenaren afhing of er 'onherstelbaar leed' zou komen. Zij riepen op bij de overweging zich wel of niet te melden, 'de barmhartigheid en de naastenliefde' te laten meespreken en in het bijzonder ten opzichte van hen, die in direct levensgevaar verkeerden en van hun verwanten die daardoor 'onder zulke smartelijke zorgen' gebukt gingen. Het gevolg van die toespraken en van de oproep was 'een massale melding'. Ruim 1600 man lieten zich registreren, terwijl, zoals later bleek, ongeveer 1500 gevraagd werden.¹²¹

Kampen – Op 21 september trok de Duitse politie een cordon om de stad, terwijl tegelijkertijd bekendmakingen werden aangeplakt waarbij alle mannen van 17 tot 50 jaar opdracht kregen zich voor graafwerk te melden. De volgende dag gingen honderden met de schop op de schouder 'hun eigen bevrijding... vertragen'.¹²²

Hengelo (Overijssel) – Op 22 september omsingelden de Duitsers plotseling de fabrieken. Ongeveer 1200 man werden opgepakt en bij Zwolle tewerkgesteld.¹²³

Venlo – Op 14 september brachten 'de Duitse autoriteiten' ter kennis van de bevolking, dat alle mannen van 14 tot 60 jaar zich de volgende dag moesten melden. De opkomst was dermate gering, dat de Duitsers zulks als sabotage beschouwden. In een *Bekendmaking* van 26 september eisten zij dat de volgende dag stipt om 7 uur 's morgens alle mannen van 16 tot 60 jaar op de Markt voor het stadhuis aanwezig zouden zijn. Werd aan deze eis niet voldaan, dan zouden 20 'ten aanzien van allen' op de Markt worden doodgeschoten en 2000 mannen gearresteerd en naar Duitsland gestuurd. Als lokmiddel fungeerde de belofte dat dagelijks, na afloop van de werkzaamheden, een extra loonbedrag van f 3 per dag zou worden uitgekeerd boven het normale loon, dat de werkgevers aan de arbeiders moesten doorbetalen over de dagen gedurende welke zij graafwerk hadden verricht. Over de omvang van de opkomst is ons weinig bekend.¹²⁴

Doetinchem – Op 27 september werd 'alles wat een broek aan had' op de Markt bijeengegreden en naar Bingerden vervoerd. Daar het aantal blijkbaar niet voldoende was, volgde in de nacht van 28 september een klopjacht. Huis aan huis werden de deuren met de geweerkolven bewerkt. Iedere man, die men aantrof, werd meegenomen en de volgende morgen naar Doesburg vervoerd. 'Niet overal ging men even zachtzinnig te werk en waar niet snel genoeg werd opgedaan, schoten de sadisten door de ruiten.' Gingen aanvankelijk dagelijks honderden personen naar Doesburg, Bingerden, Zevenaar, Duiven en andere plaatsen, geleidelijk werd dit aantal minder. Razzia's volgden, maar veel succes hadden de Duitsers er niet mee. Toen werden op 30 oktober 16 personen in gijzeling genomen. Op 2 november kwam van de burgemeester (NSB-er) een *Bekendmaking*, waarin, in opdracht van het *SS-Kommando* Doesburg, gedreigd

¹²¹ Winterswijk tijdens het krijgsgewoel. In: *Er op of er onder*, p. 218-222. ¹²² Van Boven, *Jan Jansen*, p. 369. ¹²³ a Gemeente Hengelo (O.). Verslag bezettingsjaren, p. 5. b D. C. A. Bout, *In de strijd om ons volksbestaan*, p. 139-146. ¹²⁴ M. Blondel, *Oorlog en herstel in N. Limburg*, p. 65.

werd dat de gijzelaars zouden worden doodgeschoten als het gevorderde aantal werkrachten (de leeftijd liep van 16 tot 60 jaar) niet bereikt werd. Het resultaat van de *Bekendmaking* was groot. De gijzelaars werden echter niet direct losgelaten, daar bij een controle op 7 november was gebleken, dat ongeveer 100 personen het werk 'zonder toestemming' hadden verlaten. 'Bij verdere achteruitgang van aanvangsterkte', zo maakte de burgemeester toen in opdracht van de Duitsers bekend, 'worden de gijzelaars als tevoren door doodschieting bedreigd.' Deze intimidatie had tot gevolg, dat ongeveer 1700 mannen – althans volgens de beweringen van de burgemeester – naar het werk togen. Het gevorderde aantal van 1200 was dus ruimschoots bereikt.

Op 12 november werden de gijzelaars op vrije voeten gesteld.¹²⁵

Velden – Op zondag 24 september vonden de inwoners van Velden na de Mis van 8 uur een 'Aufforderung' thuis van 'Die Bauleitung', waarin alle gemeentenaren werd aangezegd, elke morgen, met uitzondering van zondag, werk te verrichten. Velen weigerden te gaan en maakten schuilplaatsen om zich bij razzia's te kunnen verbergen. De meeste mannen verschenen tussen 8 uur 's morgens en 6 uur 's avonds nauwelijks op straat. Verreweg het grootste deel der mannen ging dan ook nooit 'schanzen'. Als er echter 's morgen, tussen de 80 en 150 man verschenen, lieten de Duitsers de weigeraars met rust. Zo wisten de Duitsers hun doel te bereiken. 'Bunkers werden gebouwd in bossen en struikgewas, loopgraven aangelegd door ons hele dorp...', aldus een naoorlogs relaas.¹²⁶

Aalten – In deze plaats doken op 13 september de burgemeester en enige ambtenaren onder nadat van het arbeidsbureau Winterswijk bericht was ontvangen dat 500 mannen naar Zevenaar moesten vertrekken. Ook het bevolkingsregister verdween. Op 15 september werd toen omgeroepen en aangeplakt, dat alle mannen van 18 tot 50 jaar zich moesten melden. Dit gaf 'een hele drukte op de markt'. Twee NSB-ers noteerden de namen en adressen van hen die waren opgekomen. Op 17 september volgde per omroeper weer een oproep. Wie niet kwam zou standrechtelijk doodgeschoten worden. Bij die gelegenheid waren de straten uitgestorven. Twee dagen later kreeg Aalten een nieuwe burgemeester en secretaris, beiden gevluchte NSB-ers uit Zeeland. Op 23 september kwam een proclamatie van de burgemeester, dat alle mannen van 18 tot 55 jaar zich voor werk van korte duur in Gelderland gereed moesten houden. Een nadere oproep zou volgen. Op 26 september kwamen enkele SS-officieren bij de burgemeester, waarna per geluidswagen bekend gemaakt werd dat alle mannen van 17 tot 50 jaar (de leeftijdsgrenzen wisselden dus nog al eens) de volgende morgen bij het station moesten komen met schop, deken, lepel en vork. Wie niet zou komen, zou worden doodgeschoten; hun huizen zouden in brand worden gestoken. De volgende dag meldden zich 10 personen, van wie er slechts één in staat was te werken. Op donderdag 28 september meldden zich 100 à 150 mannen. Het was 'een triest toneel van afscheid nemende vrouwen...'. De daarop volgende dag stond voor het gemeentehuis 'een hele file mannen' om een *Ausweis*

¹²⁵ Doetinchem werd geen egelstelling. In: *Er op of er onder*, p. 434-437. ¹²⁶ *Velden 1940-1945*, p. 71-72.

te halen. Op straat en op de wegen was geen jongeman te zien. Zeer velen hadden zich verstopt. Zondag 1 oktober, was 'een heel zwarte dag'. Na een rustige morgen werd tegen het middaguur door ruim 50 Duitsers een razzia gehouden. De straten waren weliswaar gauw leeg, maar toch werd nog een aantal mannen opgepakt. Ook fietsen werden bij die gelegenheid door de Duitsers gevorderd. Iemand die zich hiertegen verzette, werd bloedend neergeslagen. Het resultaat van die dag: zes wagens met mannen. Hoeveel personen dit waren, weten wij niet.

Na enkele dagen 'rust' riep de burgemeester op 12 oktober vijftig man op voor aflossing. Slechts zeven meldden zich. Op maandag 16 oktober nieuwe proclamaties. De volgende dag moesten er 600 personen beschikbaar zijn; 300 zouden op woensdag vertrekken, de anderen één week later. Zij waren bestemd voor de aflossing van andere Aaltenaren, die inmiddels waren opgepakt of zich hadden gemeld. De dag waarop de mannen zich moesten melden – dus dinsdag – meldden zich ongeveer 100; hiervan vertrokken tenslotte 60.

Als represaille tegen zoveel vasthoudendheid werden op 18 oktober 12 personen in gijzeling genomen. Zij zouden de volgende dag, 's middags om 5 uur, op de Markt – zo werd bekend – worden gefusilleerd, wanneer zich vóór die tijd niet voldoende personen zouden hebben gemeld. Met toestemming van de burgemeester verscheen op de bewuste dag van de predikanten en R.K. geestelijken een oproep, die met uitzondering van één passage ongeveer dezelfde tekst bevatte als die, welke tien dagen later, we schreven hier reeds over, in Winterswijk verscheen. De bewuste voor Aalten geldende passage luidde: 'Wij waarschuwen er tegen, zich met drogredenen of lichtvaardige argumenten van zijn persoonlijke verantwoordelijkheid af te maken. Daar er, volgens de bedreiging in de laatste proclamatie, twaalf kostbare mensenlevens op het spel staan, gaat het nu naar *beide* zijden om grote en gewichtige dingen'.

Na verspreiding van deze circulaire stroomde de mannelijke bevolking van Aalten naar de Markt. Al spoedig vormde zich een lange file voor het gemeentehuis om zich te laten inschrijven.

's Middags om zes uur waren reeds 550 'spitters' vertrokken.¹²⁷

Apeldoorn – Op vrijdag 29 september werden door de *Ortskommandant* 4000 man opgeroepen. De opkomst was echter zeer gering. Slechts 36 personen meldden zich. Hierop volgden uiterst krasse maatregelen. Op 2 oktober werd de stad omsingeld. Uit omroepwagens werd bekend gemaakt dat Apeldoorn zou worden gebombardeerd, als niet alle mannen opkwamen. Zij moesten zich met hun bagage aan de huisdeur opstellen. Deze mededelingen werden afgewisseld met vrolijke marsmuziek. Nog voor het begin van de razzia legden de Duitsers langs verschillende straten de lijken van verzetsstrijders die diezelfde ochtend waren gefusilleerd. Op die lijken was een bordje gelegd met het woord 'terrorist'. De bevolking, onkundig van de achtergrond van deze fusil-

¹²⁷ a Aalten, het land der onderduikers en der illegaliteit. In: *Er op of er onder*, p. 168-176. b B. de Joode, *Aalten in bezettingstijd*, p. 72-73.

lades, meldde zich nu *en masse*. Er kwamen 11.000 man op, 'die als vee werden samen-gedreven op de markt en daarna weggevoerd'.¹²⁸

Kampen – Op 7 oktober werd uit een luidspreker-auto bekend gemaakt dat alle mannen van 18 tot 50 jaar zich moesten melden. Ofschoon het ten strengste verboden was de stad te verlaten, begon al ras de vlucht voor de vijand. Langs allerlei wegen en over hekken en sloten trachtte men zich in het veilige polderland te verstoppen. 's Middags om 2 uur – sluitingstijd van de melding – waren er slechts enkele honderden opgekomen. Razzia's volgden. Soldaten drongen woningen binnen en stalen 'in 't voorbijgaan' geld, goed en voedsel. Af en toe werden mannen gevonden die met slagen van de geweerkolven en met trappen vooruit gedreven werden. Toch kwamen er niet genoeg 'spitters'. Er werd, aldus de uitdrukking, 'een voorbeeld' gesteld. Drie personen werden doodgeschoten. Daarna meldden zich meer mannen, maar toch niet genoeg.

Intussen hadden zij die de stad ontvlucht waren, een schuilplaats kunnen vinden. Sommigen groeven bij een boerderij een schuilplaats; men sloep op bossen stro, half in het water. Weer anderen verborgen zich onder mesthopen en in slootwallen. Nadat ambtenaren, onderwijzers en arbeiders van openbare werken een persoonlijke oproep hadden ontvangen om te graven en de waarschuwing hadden gekregen dat hun woningen zouden worden vernield als zij niet kwamen, meldde een gedeelte zich aan; maar er waren er ook die onderdoken. Hun huisraad werd in veiligheid gebracht; vrienden namen de vrouwen en kinderen in hun gezin op. De *Stadtkommandant* dreigde nu, dat zij die bleven weigeren, op staande voet zouden worden doodgeschoten en dat de vrouwen en kinderen naar concentratiekampen zouden worden gebracht. 'En eindelijk krijgt het eerloze, laffe ongedierte zijn zin', aldus Van Boven in zijn rijk gedocumenteerd boek over Kampen. 'Velen gaan... maar ook nu velen niet.'¹²⁹

Utrecht – Op zaterdag 7 oktober drongen in Utrecht Duitse militairen de huizen binnen en 'forceerden zelfs hier en daar de toegang met handgranaten'. Mannen werden 'zo van de straat opgepikt, bakkers en melkboeren zo achter hun wagens vandaan met de bonnen nog in hun tassen.'¹³⁰ Ongeveer 5500 mannen vielen in handen van de Duitsers. Die hadden op 10 tot 12.000 gerekend.

Amersfoort – Op 7 oktober vonden niet alleen razzia's plaats in Kampen en Utrecht, maar ook in Amersfoort. Daar werden toen ongeveer 6000 man opgepakt.¹³¹

Lichtenvoorde – Na een oproep werden in de nacht van 7 en 8 oktober gijzelaars uit de huizen gehaald. Inderhaast werd een comité gevormd dat in een manifest de mannen van 18 tot 60 jaar aanraade zich te melden om het leven van de gijzelaars te sparen. De ondertekenaars van het manifest zouden zich eveneens melden. Het gevolg was, dat er ongeveer 1400 man verschenen. In Zieuwent, gemeente Lichtenvoorde, waar men tijdens een stormachtige vergadering moeilijk tot een besluit kon komen, stelden de ongetrouwden voor, dat zij zouden gaan en de getrouwden thuisblijven. De getrouwden

¹²⁸ a Th. A. Boeree, *Kroniek van Ede gedurende de bezettingstijd*, p. 286, 287. b *Ik draag U op*, p. 26. c *Herinnerings-album gewijd aan de bevrijding van Apeldoorn*. Er werden zes mannen gefusilleerd.
¹²⁹ Van Boven- *Jan Jansen*, p. 373-375. ¹³⁰ a *De bevrijding van Utrecht*, p. 19. b J. Donker, *Zeven maanden honger, ziekte en bedreiging*. In: *Het drama van Putten*, p. 98. ¹³¹ *Anal. v. h. verzet*, p. 119.

wezen het voorstel 'der vrije jongens' echter af; er werd besloten zich gezamenlijk te melden.¹³²

Hilversum – Op 17 oktober kreeg de burgemeester van Hilversum, NSB-er, via de Commissaris der provincie Noord-Holland, NSB-er, opdracht, 1000 man te leveren voor het verrichten van werk in de onmiddellijke omgeving van Amersfoort. De volgende dag stelde eerstgenoemde de tekst van de *Lastgeving* op en liet hij deze drukken; hij riep het personeel van de gemeente-secretarie op zijn bureau bijeen om de *Lastgeving* die, volgens van te voren gereedgemaakte lijsten aan 1520 verschillende personen moest worden gestuurd, te adresseren en te verzenden. Blijkbaar hield deze NSB-er rekening met een groot aantal uitvallers. Na wat tegenstand van het personeel te hebben overwonnen – o.m. door nadrukkelijk te wijzen op de consequenties van een weigering – verlieten de administratieve werkzaamheden 'vlot'. Ook het rondbrengen van de lastgevingen 'stuitte op generlei bezwaren'. Deze dag verschenen echter slechts 125 personen. Nog dezelfde avond vertrokken zij per trein in de richting van Amersfoort. Ook de volgende dagen bleek het resultaat van deze actie uiterst gering. Van de 1520 opgeroepen personen voldeden 140 aan de *Lastgeving*; 700 legden geneeskundige verklaringen over of bewijzen, dat zij bij de *Wehrmacht* of elders in Duitse dienst werkzaam waren; 680 personen gaven aan de oproep geen gehoor.

Als gevolg van deze slechte opkomst werd een razzia gehouden.

Op 23 oktober, om 5 uur 's middags, werd de burgemeester door de *Wehrmacht-kommandant* op de hoogte gesteld van de te nemen tegenmaatregelen. Om 6 uur werden door militairen bekendmakingen aangeplakt, dat alle mannen van 17 tot 50 jaar zich in het Sportpark moesten melden. Onder deze *Oproep* werd later een gestencild strookje geplakt, waarop stond: 'De Burgemeester van Hilversum, G. J. H. Fijn'. De mannen die in handen van de Duitsers vielen of zich meldden, werden voor de in het Sportpark geplaatste tafeltjes geleid waaraan officieren hadden plaats genomen die de *Ausweise* controleerden. 'De diverse bewijzen... waarmede men in het algemeen pleegt te schermen', aldus een rapport van Fijn over deze razzia, 'werden meistens niet geaccepteerd.' Zij, die bij 'levenswichtige' bedrijven werkten, kregen een vrijstelling. De razzia leverde een buit van ongeveer 3500 man op. 's Avonds vertrokken zij in de richting Amersfoort.¹³³

Zwolle – Dat de Duitsers er niet voor terugdeinsden, hun bedreigingen weigeraars dood te schieten, waar te maken, bewijst het fusilleren van J. van Bennekom uit Zwolle. Dit geschiedde in oktober 1944. Van Bennekom moest eerst zijn eigen graf delven.¹³⁴

Friesland – Tot slot enkele gegevens omtrent de razzia's in Friesland.

¹³² H. A. H. Spaan, Lichtenvoorde weerstaat vijf jaar het Herrenvolk. In: *Er op of er onder*, p. 264-265.

¹³³ a Zie de brieven van de burgemeester van Hilversum aan de Commissaris der provincie N. Holland, 20 okt. en 26 okt. 1944 b Gemeente Hilversum. Verslag over de jaren 1939-1949, p. 77. Volgens deze bron werden deze mensen vanaf Amersfoort 'op transport gesteld naar verschillende concentratiekampen in Duitsland, voor het merendeel naar Bramsche'. c Volgens het boek *1940-1945. Een analyse van het verzet*, p. 119, zouden er in Hilversum niet 3500, maar 9000 man zijn opgepakt.

¹³⁴ Verslag van de toestand der gemeente Zwolle over de jaren 1940-1945, p. 9.

De eerste opdracht tot het verrichten van de z.g. persoonlijke diensten werd in Leeuwarden op 29 september aangeplakt. De toezegging dat de tewerkstelling slechts 14 dagen zou duren alsmede de geruchten dat streng zou worden opgetreden – brandstichting en fusillade –, waren stellig wel de redenen waarom zich op 3 en 5 oktober in totaal ongeveer 4100 man meldden. Op 16 oktober volgde een nieuwe oproep; het aantal personen dat zich toen meldde, is onbekend. Op 27 oktober vond in Leeuwarden een grote razzia plaats. Auto's met luidsprekers maakten bekend, dat de mannen van 17 tot 50 jaar zich moesten melden. Er zouden ongeveer 2000 man zijn opgekomen.

In Sneek verscheen op 10 oktober de aankondiging dat op 12 oktober de mannen van 17-55 jaar zich moesten melden. Er zouden 700 man verschenen zijn. Op 28 oktober volgde een razzia. In Harlingen werden op 11 oktober razzia's gehouden.¹³⁵

Het tewerkstellen van duizenden personen in gebieden die niet berekend waren op het huisvesten en verzorgen van zulke grote aantallen, had tot gevolg dat veel ontberingen werden geleden. In Zevenaar b.v. werden de mensen gehuisvest in de bovenste verdiepingen van het Juvenaat en in de Turmac-fabriek, waar een paar opslagvloeren waren vrijgemaakt. Als bed diende wat dunnetjes uitgespreid stro op de betonnen vloer; werkkleren en overjas (soms doornat van een dag regen) dienden als dekking. Het stro werd maar zelden ververst. Daar er bovendien verduisterd moest worden, 'waren die tochtige en waterkille 'slaapzolders' steeds donker, vunzig, doods en terdege onbehagelijk'.¹³⁶ In Meppel waren ongeveer 2800 en in Nijeveen 750 personen ondergebracht die in Utrecht waren opgepakt. De toestand waarin zij verkeerden, was erbarmelijk. Zij waren, volgens een rapport van de waarnemend burgemeester van Meppel, 'in de meest letterlijke zin van het woord van de straat... opgeraapt', zodat het aantal zieken bij aankomst (na een mars Utrecht-Huizen, twee nachten varen over het IJsselmeer en een mars Zwartsluis-Meppel) 'bijzonder hoog' was. 'Zeer velen hadden niets bij zich en hadden b.v. aan de voeten alleen nog wat flarden.' Nadat zij in Meppel en Nijeveen waren gearriveerd, werden noodziekenhuizen ingericht. De eerste dag werden 195 patiënten behandeld, 'overwegend kwartierzieken doch ook enkele tientallen lijdens aan open tuberculose, lever- en nierziekten, geslachtsziekten enz.' De bevolking bood veel hulp. Die van Meppel schonk enige duizenden borden, lepels en vorken en messen; die van Nijeveen gaf 500 paar klompen in bruikleen. Door bemiddeling van de kerken konden vele opgepakte mannen 's avonds bij particulieren in de huiselijke kring vertoeven. Na overleg tussen de burgemeester van Utrecht en de wnd. burgemeester van Meppel kwam met hulp van het Rode Kruis een regeling tot stand om de mannen, van Utrecht uit, van het hoogstnodige te voorzien.¹³⁷

De razzia's voltrokken zich volkomen buiten het Rijksarbeidsbureau om. Besprekingen met de Duitsers over de wegvoering van arbeidskrachten werden in die tijd vnl. door Hirschfeld en Woltersom gevoerd. Frederiks was begin september ondergedoken. In

¹³⁵ Verslag van Y. N. Ypma over de razzia's in Friesland, 13 mrt. 1950 (afg.: Ypma, Razzia's in Friesland) ¹³⁶ F. J. W. *Ons laatste halfjaar oorlog achter Arnhem-front*, p. 60. ¹³⁷ 'Verslag van mijn bevindingen in de gemeente Meppel'. Afkomstig van de wnd. burgemeester van Meppel, 2 nov. 1944.

twee bijeenkomsten met Fiebig, op 15 en 30 september 1944, kregen beide eerstgenoemden de toezegging, dat arbeiders niet meer naar Duitsland zouden worden gezonden – een toezegging die in die dagen gemakkelijk kon worden gedaan, daar de opgepakte mannen in het algemeen niet voor Duitsland doch voor de verdedigingswerken in Nederland waren bestemd. Fiebig liet er overigens geen twijfel aan bestaan, dat tegenwerking niet zou worden geduld. Met betrekking tot de tewerkstelling van werkende arbeiders, wonende in de buurt van de IJssellinie en ter weerszijden van de waterweg Zwolle-Delfzijl, deelde hij mede, dat zij desnoods onder dwang voor de Weermachtswerken zouden worden ingeschakeld en dat alle geopperde bezwaren door de *Wehrmacht* zouden worden genegeerd of onderdrukt. Dat dit geen loze bedreigingen waren hebben wij uit het bovenstaande kunnen leren.¹³⁸

November en december 1944

Vormde het met spoed verkrijgen van arbeidskrachten voor de verdedigingswerken de directe oorzaak van de razzia's in september en oktober, de drijfjachten in november en december 1944 vonden uit nog andere motieven plaats, t.w. de veiligheid van de in Nederland gestationeerde Duitse troepen en de voorziening van Duitsland met arbeidskrachten. Beide beweegredenen zullen wij achtereenvolgens behandelen.

Reeds sedert langere tijd had, zo verklaarde Rauter na de oorlog, de *Wehrmacht* 'een ongehoorde druk' op Seyss-Inquart uitgeoefend, om uit overwegingen van militaire veiligheid de jongere jaarklassen uit Nederland weg te voeren. Begin augustus 1944 werd 'eindelijk' bereikt, dat alle mannen van 18 tot en met 22 jaar ten behoeve van de arbeidsinzet naar Duitsland zouden worden gestuurd.¹³⁹ Tot uitvoering van dit plan kwam het niet. Nadat de Duitse legerleiding echter had ervaren dat ondergrondse organisaties in Noord-Frankrijk en België in augustus en september waardevolle hulp aan de geallieerde opmars hadden verleend en dat in Nederland de illegaliteit en de bevolking via Radio Oranje instructies van militaire aard ontvingen, werd de beantwoording van de vraag of de weerbare mannen moesten worden weggehaald, steeds meer urgent.

De vrees voor steun van de illegaliteit aan de Geallieerden en voor opstanden van de bevolking bij het naderen van de geallieerde legers was niet geheel ongegrond. Eind augustus 1944 waren de wapendroppings hervat, begin september waren de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten opgericht. Op 12 september was via Radio Oranje door Prins Bernhard instructie gegeven aan 'de strijders van het binnenlands verzet'. Op 17 september werd het spoorwegpersoneel opgeroepen in staking te gaan, teneinde de strijd der Geallieerden te steunen. In de laatste dagen van september werd een uitvoerig verhaal uitgezonden over de mannen en vrouwen der verzetsgroepen die de strijd der Geallieerden in Oost-Zeeuws-Vlaanderen hadden vergemakkelijkt. En op 30 september en 2 oktober werd het bericht uitgezonden, dat zich in Hulst en Nijmegen de eerste

¹³⁸ Bespreking met Fiebig te Beilen op 30 sep. 1944. ¹³⁹ *Het Proces Rauter*, p. 63.

groepen vrijwilligers hadden aangemeld om deel te nemen aan de bevrijding van overig Nederland.

De Duitsers, door deze radioberichten ongetwijfeld gealarmeerd, waren er tevens van op de hoogte, dat de verzetsbeweging gesteund werd door het op omvangrijke schaal afwerpen van wapens. Symptomatisch voor de vrees die de verzetsbeweging bij hen oproep, was hun meedogenloze reactie op een betrekkelijk onbelangrijke aanslag op een Duitse auto bij Putten. Naar aanleiding hiervan verklaarde na de oorlog *General-leutnant* Von Wühlisch, *Chef des Generalstabes* van de *WBN*: 'Wij waren zeer bang voor een opstand van de ondergrondse achter het front, omdat de toestand dan voor ons catastrofaal zou kunnen worden'.

Onder deze omstandigheden kwamen de Duitsers nu definitief tot de slotsom dat de weerbare mannen uit de militair bedreigde gebieden moesten worden verwijderd – uit West-Nederland alleen reeds 600.000 mannen.¹⁴⁰ 'Entziehung vom Wehrdienst beim Feind' was het belangrijke doel, dat hiermede werd beoogd.¹⁴¹

Met het oog hierop werden twintig officieren van de *Führungsstab* van het *OKW* naar Nederland gezonden. Zij stonden onder leiding van een zekere *Major* Garmer en waren voorzien van door Keitel ondertekende bijzondere volmachten. De groep was ingedeeld bij de staf van Von Wühlisch, die de bevelen gaf voor de later gehouden razzia's.¹⁴²

Bij de voorbereiding van deze actie speelden overwegingen van economische aard zoals we die eerder van de *Rüstungsinspektion* hebben leren kennen, nauwelijks meer enige rol. Dit is ook niet te verwonderen. In oktober en begin november immers, was de voor de oorlog werkende industrie in West-Nederland sterk ingekrompen. De kolentoevoer uit Zuid-Limburg was tot staan gekomen. In Rotterdam en Amsterdam werd een begin gemaakt met de systematische vernieling van de haveninstallaties. Vóór die tijd, op 5 september, had Fiebig trouwens reeds bevolen, dat de Duitse instanties op het gebied van de bewapeningsproductie hun activiteiten moesten beperken tot het 'terugsturen' naar Duitsland van voorraden, werktuigen en machines.¹⁴³

Door al deze factoren – en men vergeet niet de gevolgen van de spoorwegstaking – verrichtte een groot deel van de arbeiders, ofschoon wel in fabrieken en werkplaatsen aanwezig, geen of weinig werk en konden de Duitsers de razzia's des te ongeremder uitvoeren. Daarbij kwam dan nog de voor de militaire instanties gunstige omstandigheid, dat een deel der opgepakte personen voor het aanleggen van verdedigingswerken kon worden gebruikt.

Omstreeks dezelfde tijd waarin overwogen werd, de weerbare mannen uit Nederland weg te voeren, was ook Goebbels druk doende, vervangingskrachten te verkrijgen voor die Duitse vakarbeiders welke voorlopig van de militaire dienst waren vrijgesteld; laatstgenoemden zouden immers voor de militaire dienst kunnen worden opgeroepen.

¹⁴⁰ Zie uitvoeriger: Sijes, *Razzia Rotterdam*, p. 50-55, 249, 252. ¹⁴¹ Zie ook: de Toelichting op de *Bekendmaking* van Liese. In: *NRC*, 27 dec. 1944. ¹⁴² a Sijes, *Razzia Rotterdam*, p. 52. ^b *Het Proces Rauter*, p. 73. ¹⁴³ *Kr. Tagebuch-R.I.*

Wij brengen in herinnering dat Goebbels, mede als gevolg van de vele conflicten tussen Sauckel en Speer, op 25 juli 1944 tot *Reichsbevollmächtigte für den totalen Kriegseinsatz* benoemd was. Met veel energie toog hij in Duitsland aan het werk. Verordeningen betreffende schijnarbeidsverhoudingen, het verhogen van de meldingsplichtige leeftijd voor vrouwen van 45 tot 50 jaar, alsmede het verlengen van de normale arbeidsweek van 48 tot 60 uur, verschenen al vrij spoedig.

Tevens kondigde hij o.a. maatregelen aan betreffende het tewerkstellen van huishoudelijk- en winkelpersoneel en van personen werkzaam op cultureel gebied en betreffende personeelsinkrimpingen bij de spoorwegen en de posterijen.¹⁴⁴

Liepen de verordeningen van Goebbels vlot van stapel, weerstand ontmoette hij van de zijde van de ondernemers en de civiele autoriteiten die hun personeel wilden behouden. Maar ook van Speer kreeg hij weinig medewerking. Deze verzette zich tegen het onttrekken van arbeiders aan de wapeningsindustrie – de *Gauleiter* hadden pogingen hiertoe gedaan – en tegen het tewerkstellen van de door Goebbels aangeboden vervangingskrachten. Het gevolg hiervan was, dat vrijwel al deze arbeidskrachten, onder wie veel vrouwen, werkloos werden.¹⁴⁵ Het zouden er ongeveer één miljoen zijn geweest.¹⁴⁶ Dit aantal werd nog vermeerderd met hen die gedurende een bepaalde tijd niet werken konden, doordat tengevolge van bombardementen op het verkeersnet de aanvoer van grondstoffen en half-fabrikaten stokte.

Tegen de achtergrond van deze feiten rijst nu de vraag: wat kunnen voor Goebbels de redenen zijn geweest, mannen uit Nederland te laten wegvoeren, terwijl op verschillende plaatsen in Duitsland een overvloed aan arbeidskrachten aanwezig was? In de eerste plaats dient er dan op gewezen te worden, dat de bombardementen op de spoorwegen heviger werden. Steeds meer mensen waren nodig om puin te ruimen en het verkeerswezen te herstellen. Dat dit voor Goebbels waarschijnlijk het belangrijkste motief was om arbeidskrachten uit Nederland weg te halen, kan o.m. worden afgeleid uit een rapport dat naar aanleiding van de razzia in Rotterdam in november 1944 werd opgesteld en waarin aan Goebbels werd bericht, dat 40.000 van de opgepakte mannen naar Duitsland werden gestuurd 'um zur Wiederherstellung von Verkehrsschäden im Westen eingesetzt zu werden'.¹⁴⁷

Een ander motief, dat bij Goebbels een rol zal hebben gespeeld, was gelegen in het feit dat soms belangrijke wapeningsbedrijven in Duitsland tijdelijk tot stilstand kwamen, doordat het gehele personeel gerequireerd werd om graaf- en andere verdedigingswerkzaamheden te verrichten.¹⁴⁸ Waarschijnlijk wilde Goebbels aan deze toestand een einde maken door Nederlandse arbeiders dit werk te laten doen. Een

¹⁴⁴ a *Reichsarbeitsblatt*, nr. 22 en 25. 10 aug. en 10 sept. 1944. b *Völk. Beob.*, 12 aug. 1944. ¹⁴⁵ W. von Oven *Mit Goebbels bis zum Ende*, dl. II, p. 122-125. (afg.: Von Oven, *Goebbels*). ¹⁴⁶ *Ibid.*, p. 134.

¹⁴⁷ a Zie rapport van Liese aan Goebbels in: Sijes, *Razzia Rotterdam*, p. 256. b Verslag van de verg. op 17 nov. 1944 over de financiële steunmaatregelen voor de Rotterdamse gezinnen, waarvan de mannen en/of kostwinners op 10 en 11 nov. d.a.v. naar Duitsland of elders zijn weggevoerd. Geen datum. ¹⁴⁸ Von Oven, *Goebbels*, dl. II, p. 134.

aanwijzing in die richting is een *Anordnung* van Seyss-Inquart van 5 december 1944, waarin bepaald werd, dat de in Nederland opgepakte mannen niet alleen aan de spoorwegen in Duitsland, maar ook aan de verdedigingswerken aldaar tewerk moesten worden gesteld.¹⁴⁹

Een derde factor tenslotte, die mede tot de razzia's van november en december 1944 kan hebben geleid, was de vrij sterke daling van het *totaal* aantal in Duitsland werkende mannen. In september 1944 was sedert mei van dat jaar het totaal aantal arbeidskrachten (mannen en vrouwen) met 200.000 gedaald en deze tendens zette zich, zoals uit onderstaand overzicht blijkt, ook later door. In november 1944 was het totaal aantal werkende mannen en vrouwen met 300.000 gedaald. De ernst van de situatie blijkt echter uit het feit dat tegenover een toename van het totaal aantal vrouwelijke arbeidskrachten met 400.000, een daling van 700.000 mannelijke arbeidskrachten stond.¹⁶⁰ Ook deze omstandigheid kon voor Goebbels reden zijn geweest, mannelijke arbeiders uit het buitenland te halen.¹⁵¹ Thans maakte Speer, voorzover ons bekend, geen bezwaren. Frankrijk en België waren immers verloren en in Nederland lag de bewapeningsindustrie praktisch stil. De plannen tot wegvoering van de arbeidskrachten uit Nederland werden door Goebbels aan Hitler voorgelegd. Deze liet het echter aan Seyss-Inquart over om te bepalen of zij met het oog op de plaatselijke militaire en politieke toestand konden worden uitgevoerd.¹⁵²

*Aantallen arbeidskrachten in Duitsland, mei-december 1944. (in miljoenen)*¹⁵³

Maand	Arbeidskrachten			Van het totale aant. waren			Buitenlanders		
	arbeiders en kantoor- bedienden	krijgs- gevangenen	totaal	Duitsers			m.i.v. krijgsgevangenen		
				mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal
mei	28.6	1.9	30.5	12.0	11.0	23.0	5.7	1.8	7.5
augustus	28.7	1.9	30.6	11.8	11.1	22.9	5.8	1.9	7.7
november	28.6	1.6	30.2	11.4	11.2	22.6	5.6	2.0	7.6
december	28.4	—	—	10.9	10.9	21.8	—	2.2	—

Bovengenoemde drie motieven zullen bepalend zijn geweest voor de razzia's in november 1944 en ook voor de maanden daarna toen Duitsland steeds intensiever

¹⁴⁹ *Anordnung des Reichskommissars über die Aufbringung, Verteilung und allfällige Rückstellung von Arbeitskräften in den Niederlanden.* ¹⁵⁰ *D. Ind. i. Kr.*, p. 139 en p. 89. ¹⁵¹ Wij brengen in herinnering dat de zo juist genoemde werklozen vnl. vrouwen waren. Bovendien, voor de aanleg van de verdedigingswerken zal Goebbels liever mannen dan vrouwen hebben gehad. ¹⁵² Sijes, *Razzia Rotterdam*, p. 256. ¹⁵³ *D. Ind. i. Kr.*, p. 89.

werd gebombardeerd. Dat Goebbels voor dergelijke razzia's de steun van het *OKW* zou krijgen, ligt voor de hand. De tewerkstelling van de arbeiders vormde immers een goed sluitstuk op de motieven die de militaire instanties hadden voor de wegvoering van de mannen. *Reichsamtseiter* Liese, hoofd van het bureau van Goebbels in diens functie van *Reichspropagandaleiter der NSDAP*, was dan ook met uitgebreide volmachten van het *OKW* voorzien, toen hij door Goebbels aangewezen werd om in Nederland de nodige voorbereidingen voor de razzia's te treffen.¹⁵⁴

In Nederland waren de Duitse instanties die bij de voorbereiding van de wegvoering der weerbare mannen betrokken waren, zich intussen terdege bewust van de moeilijkheden die de '*Durchkämpfungsaktionen*' met zich mee zouden brengen. Seyss-Inquart, Rauter, de *Admiral in den Niederlanden* (Kleikamp), Von Wühlisch en Leon von Müller (chef van de operationele afdeling van de staf van Christiansen) zagen zeer goed in, dat velen zouden proberen onder te duiken en waren beducht dat op deze wijze de illegaliteit zou worden versterkt. Aanvankelijk schijnt dan ook het plan te hebben bestaan om in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag '*gleichzeitig schlagartig*' alle mannen van 18 tot 40 jaar op te pakken. Dit vereiste een grote troepenmacht; en daarover beschikte men niet.

Daarom werd op een vergadering waar de Rijkscommissaris, vertegenwoordigers van de *Wehrmacht* en Rauter aanwezig waren, laatstgenoemde verzocht, Himmler om drie divisies te vragen. Volgens Rauter – hij beweerde dit althans tijdens zijn proces – liet hij zijn verzoek aan Himmler gepaard gaan met de opmerking, dat een dusdanige actie de illegaliteit zou versterken. Himmler zou daarop in een telexbericht hebben geantwoord dat hij deze drie divisies niet had en ze ook niet voor dit doel ter beschikking zou stellen, daar hij er niet aan wilde meewerken een verzetsbeweging op te bouwen. Zelfs aan een verzoek van Von Rundstedt om slechts één *Polizei-Division* ter beschikking te stellen, heeft Himmler niet voldaan. De razzia's in de grote steden vonden dan ook niet gelijktijdig plaats.¹⁵⁵

Een mogelijk krachtige versterking van de illegaliteit was niet het enige bezwaar dat tegen de razzia's kon worden aangevoerd. Rauter betwijfelde of het door bombardementen gehavende Duitsland een grote toevloed van buitenlandse arbeidskrachten wel kon opnemen en anderen kwamen met het argument, althans volgens na-oorlogse verklaringen, dat tengevolge van de bombardementen ook de barakken der buitenlandse arbeiders werden vernield, zodat zij dikwijls dagen lang niet konden werken en aldus '*ein vagabundierendes Kapital von Menschen darstellen, die mehr hinderten als halfen*'.¹⁵⁶ Ondanks alle bedenkingen gaf het militaire veiligheidsmotief, '*Entziehung vom Wehrdienst beim Feind*', de doorslag en werden alle te verwachten moeilijkheden door Seyss-Inquart aanvaard. Tijdens zijn proces te Neurenberg verklaarde hij: '*Angesichts der eben vorgebrachten Gründe*' (Seyss-Inquart doelde hier op de ervaringen

¹⁵⁴ Sijes, *Razzia Rotterdam*, p. 57. ¹⁵⁵ *Ibid.*, p. 56, 57, 250, 251. ¹⁵⁶ Proces-verbaal van het verhoor van Fiebig, 20 feb. 1948.

van de Duitse troepen in Frankrijk en België en de bewapende illegaliteit in Nederland) 'konnte ich es nicht verantworten, dagegen zu protestieren.'¹⁵⁷

Als eerste doelwit werd Rotterdam gekozen, omdat deze stad met zijn talrijke bevolking een bijzonder gevaar zou kunnen opleveren voor de zwakke rechterveugel van het Duitse front. Een aanwijzing, dat afspraken gemaakt werden omtrent de verdeling van de buit, vormt de mededeling van Liese in zijn rapport aan Goebbels betreffende de razzia in Rotterdam, dat 14.000 man in Nederland en 40.000 in Duitsland zouden worden tewerkgesteld.¹⁵⁸

Rotterdam was dus de eerste grote stad die van zijn weerbare mannen werd beroofd. Dit wil intussen niet zeggen, dat elders niet reeds eerder, zeer waarschijnlijk eveneens om redenen van militaire veiligheid, mannen waren opgepakt. Dit was b.v. het geval in de nabijheid van het oorlogsgebied in Limburg op 8 oktober in de gemeenten Horst, Sevenum, Broekhuizen, Grubbenvorst, Helden, Maasbree, alsmede in Lottum, Panningen en Baarlo. De mannen werden naar Duitsland weggevoerd.¹⁵⁹ Het verschil tussen deze drijfschachten en die van november en december 1944 in West-Nederland bestaat echter hierin, dat de eerste een reactie waren op een voor de Duitsers min of meer direct dreigende uiterst ongunstige militaire situatie, en de andere het uitvloeisel van een van te voren opgezet groots plan om een *toekomstige* ongunstige situatie het hoofd te bieden.

Het kan hier niet onze taak zijn, uitvoerige beschrijvingen te geven van de wijze waarop de Duitsers de razzia's uitvoerden. Hoe dit op 10 en 11 november 1944 in Rotterdam geschiedde, hebben wij reeds vroeger in een aparte studie uiteengezet.¹⁶⁰ Hier mogen wij met het volgende volstaan. Op onopvallende wijze waren op 9 november 1944 troepen naar verschillende toegangswegen van Rotterdam gedirigeerd. 's Nachts werd de stad aan de buitenzijde hermetisch afgesloten en trokken de troepen op naar punten in de binnenstad, waardoor deze volkomen geïsoleerd werd van dat gedeelte, dat die nacht en vroege ochtend van vrijdag, 10 november, reeds was bezet. Rotterdam was a.h.w. in twee gedeelten gescheiden, in een binnenwijk en in een buitenwijk. In laatstgenoemd gedeelte begonnen de Duitsers hun razzia's het eerst. Onder luid geschreeuw en gebons op de deuren, maar soms ook in alle stilte, werden aan de huizen biljetten afgegeven, waarin stond, dat de mannen van 17 tot en met 40 jaar onmiddellijk op straat moesten gaan staan, voorzien van warme kleding, stevige schoenen, dekens, regenkleding, eetgerei, drinkbeker en brood voor één dag. Alle andere personen, ook vrouwen en kinderen, moesten in huis blijven. Diegenen die bij huiszoeking nog werden gevonden, zouden worden gestraft, waarbij hun particulier bezit 'aangesproken' zou worden. 'Op hen die pogen te vluchten of weerstand te bieden, zal geschoten worden',

¹⁵⁷ a *IMT*, dl. XV, p. 721. b Volgens na-oorlogse verklaringen van Fiebig, zou Ritterbusch hem verteld hebben, dat hij zich over deze kwestie tot Bormann had gewend en deze er weer met Hitler over had gesproken. Hitler beval echter, dat Seyss-Inquart zelf moest beslissen. Proces-verbaal van het verhoor van Fiebig, 20 feb. 1948. ¹⁵⁸ Sijes, *Razzia Rotterdam*, p. 58, 257. ¹⁵⁹ a M. Blondel, *Die swaere nootd.* p. 12. b *Sérum in d'n özel. Oorlogsrelaas van een dorp in de Peel*, p. 67. ¹⁶⁰ Sijes, *Razzia Rotterdam*.

aldus het bevel. Tegelijkertijd werd ook de buitenwijk zelf in aparte delen gescheiden, zodat onderling verkeer, soms ook zelfs tussen bewoners van aangrenzende straten, onmogelijk werd. Inmiddels werden op straat de mannen op weg naar hun werk aangehouden en drongen de zwaar bewapende en in gevechtstenuë gestoken soldaten de huizen van de verschrikte bewoners binnen. Hier en daar klonk mitrailleur- en geweer- vuur. In enkele straten stond licht geschut opgesteld.

Velen gingen zich melden, soms nog vóór de Duitsers in de huizen waren verschenen. Met grote groepen werden zij naar algemene verzamelplaatsen gebracht, vanwaar zij verder, de stad uit, zouden worden vervoerd.

De volgende dag herhaalde zich hetzelfde in de binnenwijk van de stad, waar inmiddels wel reeds was doorgedrongen wat zich de vorige dag in de rest van de stad had afgespeeld. Voor de Duitsers was dit een nadeel, maar dit kon worden geneutraliseerd door hun militair vertoon. Niet minder dan 50.000 mannen werden die vrijdag en zaterdag opgepakt of hadden zich voor hun huizen opgesteld. In volgepropte treinen en stinkende rijnkaken verlieten resp. 10.000 en 20.000 en lopende eveneens ongeveer 20.000 mannen de stad. De meesten hunner werden in Duitsland tewerkgesteld.

Het groot aantal opgepakte Rotterdammers en vooral het groot aantal personen, dat zich had gemeld vóór de Duitsers in de huizen waren verschenen, bracht grote ontsteltenis in de kringen der verzetsbeweging. De Rotterdamse illegaliteit stuurde een telegram naar de Nederlandse regering in Londen, waarin Radio-Oranje onomwonden werd gevraagd 'niet te spreken over goede kwaliteiten van ons volk'. En in een extra-nummer van *Vrij Nederland* van 20 november 1944 schreef H. M. van Randwijk: 'Ooggetuigen vertellen, dat het op sommige ogenblikken in de straten zo druk was van mannen, die zich aanmeldden, dat het op het aangaan van een voetbalmatch of bioscoop leek. De stakkers!' Vrijwel al deze mensen werden gedreven door angst. Maar, zo hield van Randwijk zijn lezers voor: 'Ontloopt men de dood door in het nest van een adder te kruipen? Redt men *zijn leven door het te binden aan het lot van door de dood getekenden*? Wie het water ontwijken wil moet zwemmen. Wie in deze totale oorlog de dood ontlopen wil moet vechten! Vechten! Vechten! Dit is geen leus van illegale heethoofden. Wij wilden wel om alles wat ons lief is, dat dit lot het arme Nederlandse volk, ons geliefd eigen volk bespaard was gebleven. Maar het is ons *niet* bespaard! Het *is* er! Daarom kennen wij slechts één wet: *Verzet!*'

Andere razzia's vonden in het Westland plaats. Zaterdagavond 18 november waren in de Delftse gaarkeuken 1000 porties eten besteld. Dit schijnt al spoedig bij de bevolking bekend te zijn geraakt en geïnterpreteerd als voorbode van komende razzia's. Vele Delftenaren verlieten toen de stad en trokken o.m. het Westland in. In tegenstelling tot de verwachtingen werd niet Delft, maar het Westland afgestroopt (Naaldwijk en vooral 's Gravenzande) alsmede Hoek van Holland; 700 à 1000 man vielen in handen van de Duitsers. Twee dagen later volgden ook enkele randgemeenten van Leiden, en Wateringen.¹⁶¹ In laatstgenoemde plaats werden op 20 december de razzia's nog eens her-

¹⁶¹ Mededelingen afkomstig uit het archief Nationaal Comité (afg. *Mededelingen*) dd. 21, 22, 23 en 24 nov. 1944.

haald. 'Uit enkele gezinnen werden vader en kinderen meegevoerd. Men waande zich in een vroege eeuw, toen werden de negers ook als slaven weggevoerd...'.¹⁶²

In Den Haag sloegen de Duitsers op dinsdag 21 november toe. De bevolking was door de razzia's in Rotterdam gealarmeerd en was onmiddellijk daarna schuilplaatsen gaan maken. Het was een der oorzaken van het feit dat minder mannen werden weggevoerd dan de Duitsers hadden gehoopt. Nadat 's nachts de straten waren afgezet, begonnen de troepen in alle vroegte aan de huizen aan te bellen en een zelfde bevel af te geven als in Rotterdam was uitgereikt. Daar slechts betrekkelijk weinigen op straat gingen staan, begonnen 's morgens om 10 uur de huiszoekingen. Evenals in Rotterdam schijnen ook in Den Haag verschillende Duitse soldaten zich niet al te zeer te hebben uitgesloofd.

Dit was ook het geval in Voorburg en Rijswijk waar eveneens razzia's werden gehouden. Blijkens een zeer waarschijnlijk in die dagen opgesteld illegaal rapport sloegen in eerstgenoemde plaats soldaten vele huizen over, behalve die waarin winkeliers woonden. Waarschijnlijk speelde de vermoedheid hierbij ook een rol, want deze troepen waren 's morgens om 5 uur per fiets uit Uithoorn aangekomen. Ook in Rijswijk schijnen niet alle soldaten zich te hebben ingespannen. 'Het is bekend', aldus bovenbedoeld rapport, 'dat het groepje, dat de Leeuwendaallaan voor zijn rekening moest nemen, een huis binnenstapte en zijn geweren op zijn dooie gemak ging schoonmaken; onderwijl dronk het koffie en at het boterhammen. Na anderhalf uur stapten zij op en gingen weg, zeggende: 'Dat was de Leeuwendaallaan'.¹⁶³

Ondanks veel geschetter van *Feldwebel*, knallen van gewerschoten en lawaai van luidsprekerauto's van waaruit de mensen opgeroepen werden op straat te gaan staan, maakten ook in Den Haag zelf vele soldaten zich niet al te druk. Alleen fanatieke militairen beklopten vloeren, muren en panelen, braken kasten open en schreeuwden zo barbaars, dat sommige onderduikers uit angst voor represailles tegen de vrouwen en kinderen te voorschijn kwamen. Ook manschappen van de Duitse politie gingen zeer nauwkeurig te werk. Zij zochten meer naar illegaal materiaal. Ons is niet bekend of dit alles veel resultaat opleverde. Genoemd illegaal rapport maakt er alleen melding van, dat in de omgeving van de Troelstrakade veel illegaal materiaal gevonden werd, waaronder wapens. In de nacht van dinsdag op woensdag trokken reeds grote troependelen onder geschreeuw en gezang weer weg. Doch ook de volgende dag werden hier en daar mannen van 'twijfelachtige leeftijd' meegenomen. Op donderdag werden nog in verschillende straten huiszoekingen gehouden en op straat controles uitgeoefend. Aan het einde van de drie dagen zouden volgens ruwe schattingen in totaal 13.000 man zijn weggevoerd¹⁶⁴, van wie ongeveer 7000 in kleine schepen naar Kampen; de anderen moesten naar Utrecht en verder gelegen plaatsen lopen.¹⁶⁵

Na Den Haag kwamen (op 6 december) Haarlem en enkele omliggende gemeenten

¹⁶² *Wateringen in mobilisatie- en oorlogstijd*, p. 14. ¹⁶³ *Mededelingen* dd. 21, 22, 23 en 24 november 1944. ¹⁶⁴ Volgens het Verslag van de gemeente 's-Gravenhage, 1944, p. 39, zouden er naar schatting ongeveer 8000 man alleen uit Den Haag zijn weggevoerd. ¹⁶⁵ a *Haags Dagblad*, 20 nov. 1945. b *Het Binnenhof*, 21 nov. 1945. c Verslag van de gemeente 's-Gravenhage, 1944, p. 39. d *Mededelingen* dd. 21, 22, 23 en 24 november 1944. e *Het Parool* (Haagse editie), 20 nov. 1945.

(Heemstede, Bloemendaal, Overveen en Santpoort) aan de beurt. In die plaatsen bleef het aantal opgepakte mannen eveneens beneden de verwachtingen van de Duitsers, daar velen van te voren schuilplaatsen hadden gemaakt of op andere wijze wisten te verdwijnen. Ook het optreden van de Duitse soldaten was, aldus een illegaal rapport uit die dagen, 'heel soepel', alhoewel in enkele gevallen ook zieken werden meegenomen. Ondanks het feit dat niet minder dan 800 Duitsers aan de drijffrachten deelnamen, werden er 2000 à 2500 mannen opgepakt, terwijl op ongeveer 7000 gerekend zou zijn. De mannen werden naar Amsterdam vervoerd. Een groot deel kwam in Rees terecht, een Duits stadje niet ver van de Nederlandse grens. De naam Rees werd in Nederland berucht door de uitermate slechte omstandigheden waaronder de Nederlanders daar moesten werken en proberen in het leven te blijven.¹⁶⁶

Op 9 december zou Delft geheel worden uitgekamd. Maar ook hier was de bevolking op de komende gebeurtenissen voorbereid en konden de mensen wegduiken toen de razzia's begonnen. Al werd er door de Duitsers getierd en soms met handgranaten gooid, toch schijnt er door de soldaten, aldus een uit die dagen daterend illegaal rapport, 'zeer soepel' te zijn opgetreden, evenals trouwens door de *Grüne Polizei*. Beide factoren zullen wel de oorzaak zijn geweest van het feit dat slechts ongeveer 350 man werden opgepakt.¹⁶⁷ Dit alles wordt bevestigd door het dagblad *Veritas* van 5 december 1945, dat naar aanleiding van de razzia o.m. schreef: 'Of het nu kwam doordat we hier zo goed waren weggedoken, of dat de Duitsers er zelf genoeg van begonnen te krijgen, maar de 'oogst' was hier... maar heel schamel. Niet meer dan enkele honderden slachtoffers gingen de lijdensweg naar Hitlers 'paradijs' ...'. Een lijdensweg in Duitsland zou het zeker worden, want een deel van de weggevoerden werd ook naar Rees gebracht.

Niet alleen uit bovengenoemde plaatsen maar ook van de eilanden Texel en Goeree-Overflakkee werden, eveneens om redenen van militaire veiligheid, weerbare mannen weggehaald. Op Texel kwam op 9 november de razzia zo onverwacht, dat na enkele uren al honderden personen opgepakt waren. De Duitsers vonden het bereikte aantal echter niet voldoende en dreigden gehele families te arresteren als de weigeraars zich niet meldden. Het gevolg was, dat velen te voorschijn kwamen. De Texelaars werden in de omgeving van Assen tewerkgesteld. Dagelijks moesten zij 20 km afleggen. Velen werden er zwaar ziek.¹⁶⁸

Evenals op Texel zwichtten ook op Goeree-Overflakkee de mannen uiteindelijk voor de aangekondigde represaille-maatregelen. In het bevel van 20 december waarin de mannen van 17 tot 40 jaar werden opgeroepen – 'de oorlogssituatie maakt het nodig', aldus de tekst – werden concrete bedreigingen tegen weigeraars nog niet geuit. Er werd slechts in het algemeen gedreigd en wel in de volgende bewoordingen: '*Niet nakoming aan deze bevel trekt de zwaarste straffen na zich*'.¹⁶⁹ Aanvankelijk meldden zich zeer weinigen. 's Middags werden echter reeds mitrailleurs op hoeken en pleinen geplaatst.

¹⁶⁶ a *Mededelingen* dd. 7 en 8 dec. 1944. b *Het Vrije Volk* (Haarlem), 6 dec. 1945. c *N. Haarlemse Courant*, 4 en 6 dec. 1946. d *Haarlems Dagblad*, 6 dec. 1954. ¹⁶⁷ *Mededelingen* dd. 10 en 11 dec. 1944. ¹⁶⁸ *Texelse Courant*, 7 dec. 1945. ¹⁶⁹ Coll. Aanplakbiljetten RvO.

't Was een geweldig gepaf'.¹⁷⁰ Soldaten en leden van de Duitse politie hielden huiszoekingen. Maar 'ze waren nogal soepel en onderzochten alleen de benedenverdieping'¹⁷¹, aldus de ervaring van iemand bij wie huiszoeking gehouden werd. Waarschijnlijk schijnt ook elders niet al te grondig te zijn gezocht, want de volgende dag, 21 december, verscheen een nieuw bevel van de *Inselkommandant*, waarin hij bekend maakte dat 'maar een klein gedeelte' van de opgeroepen jaarklassen aan 'het evacuatiebevel' gehoor had gegeven.¹⁷² De mannen kregen nog de gelegenheid, zich die dag te melden maar daarna zou het gehele eiland worden doorzocht en – aldus de nieuwe, maar nu concrete dreigementen – iedere tiende man doodgeschoten die bij controle zou worden gevonden alsmede 'zijn woonhuis... neergeschoten...'.¹⁷³ De andere mannen zouden naar een concentratiekamp worden gestuurd. Mede als gevolg hiervan werden tenslotte ongeveer 3200 mannen weggevoerd.¹⁷⁴ Bij de dreiging met dit grove geweld zullen vele inwoners zich ongetwijfeld bewust zijn geweest – en dit zal waarschijnlijk ook voor de Texelaars hebben gegolden – dat de omstandigheden voor een langdurige onderduikperiode op een eiland bijzonder moeilijk waren. 'Was Goeree-Overflakkee niet één grote ratteval?', aldus Van Beekom in zijn *Eiland in nood*.¹⁷⁵ Daarenboven was Goeree-Overflakkee in belangrijke mate geïnundeerd, hetgeen het onderduiken nog moeilijker maakte.¹⁷⁶ In dit verband kan dan nog gewezen worden op de mogelijkheid, verraden te worden ('...het verraad en de bekendheid op een dorp is groot', aldus bovengenoemde ooggetuige¹⁷⁷), alsmede 'de onderlinge verdeeldheid en... de wangunst tegenover hen, die geacht werden de moed te bezitten de bevelen der Duitsers niet op te volgen'.¹⁷⁸ Zij die zich meldden werden met de boot naar Kampen vervoerd en via Wierden naar Duitsland overgebracht'.¹⁷⁹

Tot slot nog enkele opmerkingen over de razzia's die in de Noordoostpolder plaats vonden. Deze polder, een der belangrijke voedselproducerende gebieden, herbergde vele duizenden onderduikers en was tevens een gebied waar wapens werden afgeworpen. Hiertegen zouden de Duitsers in november 1944 in actie komen. Reeds eerder, op 7 augustus van dat jaar, was er een razzia in de polder geweest maar deze was toen het gevolg van de mislukte pogingen der Duitsers, voldoende arbeiders voor hun *kriegswirtschaftlich* bedrijf in de kalksteengrotten bij Valkenburg, het zgn. *Sonderbauprogramm* Maastricht¹⁸⁰, te verkrijgen. Door de arbeidsbureaus – en vooral door die in het zuiden van het land¹⁸¹ – was de effectieve bemiddeling in sterke mate gesaboteerd, terwijl ook de vrijwillige aanmelding lang niet voldoende opleverde. Op 5 augustus 1944 bedroeg deze niet meer dan een kwart van het benodigde aantal arbeiders.¹⁸² Als gevolg

¹⁷⁰ Illegaal rapport dd. 27 jan. 1945. ¹⁷¹ *Ibid.* ¹⁷² *Ibid.* Er wordt geciteerd uit het in dit rapport opgenomen bevel. ¹⁷³ *Ibid.* ¹⁷⁴ *a Verdrinkend land* door J. Boomsma en Dr. J. Verseput. p. 69. ¹⁷⁵ C. W. C. van Beekom, *Eiland in nood*, p. 7. ¹⁷⁶ Van Beekom, *Eiland in nood*, p. 3. ¹⁷⁷ Illegaal rapport dd. 27 jan. 1945. ¹⁷⁸ *Ibid.* ¹⁷⁹ Van Beekom, *Eiland in nood*, p. 3. ¹⁸⁰ Illegaal rapport dd. 27 jan. 1945. ¹⁸¹ Afschrift van een rapport van de *Insp. III* te 's-Hertogenbosch aan de *HSV*, 10 aug. 1944. ¹⁸² Zie GAB in oorsl. Maastricht p. 9 en 10, Venlo p. 4, Heerlen p. 5 en Tilburg p. 37. ¹⁸² De leider van de afdeling Sociaal Economische Zaken van het NAF aan de Gemachtigde voor de Arbeid, 15 aug. 1944.

van deze slechte opkomst drongen de Duitsers er op aan, dat ook de Noordoostpolder een deel, het liefst vrijwilligers, zou leveren. Daarbij werden zelfs geldpremies uitgelooft maar niettemin bleef het aantal vrijwilligers miniem.¹⁸³ Dit resultaat was wel te verwachten; vormden immers de onderduikers niet het merendeel van de bewoners van de polder? Ondanks de waarschuwing van de directeur van het bijkantoor Kampen dat de arbeiders in de polder een *Ausweis* hadden, gingen de Duitsers er toe over razzia's te houden.¹⁸⁴ Van de vele duizenden werden toen 117 man gegrepen.

Op 9 augustus volgde plotseling een nieuwe overval. Bij de schietpartijen waarmee deze gepaard ging, viel de eerste dode in de polder.¹⁸⁵ Dit optreden leidde er toe, dat de onderduikers in groten getale de polder verlieten. Daar de oogst echter binnengehaald moest worden, werd aan de directie van de Noordoostpolder de toezegging gedaan dat razzia's achterwege zouden blijven. Dit werd al spoedig bekend en na enige tijd waren er weer ongeveer 4000 man aanwezig; de illegaliteit bereidde zich intussen voor op het ontvangen van de te droppen wapens.¹⁸⁶

Op 17 november sloegen de Duitsers toe. Een sterke troepenmacht uit Leeuwarden, Zwolle en Apeldoorn – volgens schattingen variërend van 2000 tot 4000 man – was bijeengebracht.¹⁸⁷ De razzia stond onder persoonlijke leiding van Rauter.¹⁸⁸ Nadat de toegangen waren afgezet, werd de polder twee dagen lang in tirailleurlinie doorzocht, waarbij, behalve wapens, ongeveer 2500 man de Duitsers in handen vielen.¹⁸⁹ Niet allen werden naar Duitsland gevoerd. Een deel redde zich door te ontvluchten, een ander deel werd door de bemiddeling van de directie van de Noordoostpolder tegen wegvoering gered. Uiteindelijk kwamen er ongeveer 1000 man in Duitsland aan.¹⁹⁰

Naar ruwe schatting leverden bovengenoemde acties de Duitsers bijna 72.000 man op, t.w. uit Rotterdam 50.000, het Westland (met inbegrip van enkele randgemeenten van Leiden, en Wateringen) 1000, Den Haag en omgeving 13.000, Haarlem en omgeving 2500, Goeree-Overflakkee 3200, de Noordoostpolder 1000 en uit Delft en Texel elk enkele honderden. Het is wellicht overbodig er op te wijzen, dat in november en december meer dan bovengenoemd aantal is weggevoerd. Wij hebben slechts de belangrijkste razzia's genoemd; van de andere, in kleine plaatsen gehouden drijfjachten ontbreken ons de gegevens.

Het voornemen, Amsterdam uit te kammen, werd niet uitgevoerd. Er zijn aanwijzingen, dat de Duitsers vrees hadden dat de toegenomen typhus in Amsterdam hun bewakingstroepen zou besmetten. Maar ook zal het de Duitse leiders niet zijn ontgaan,

¹⁸³ Zie het rapport: 'Neerland Onderduikers 'Paradijs'', door A. J. Knipmeijer, sept. 1945; in: GAB Zwolle in oorl. (afg.: Knipmeijer, NOP). ¹⁸⁴ De leider van de afd. Sociaal Economische Zaken van het NAF aan de Gemachtigde voor de Arbeid, 15 aug. 1944. ¹⁸⁵ a Knipmeijer, NOP. b *De Nieuwe Dag*, 14 dec. 1945. ¹⁸⁶ a De Leider v.d. afd. Soc. Econ. Zaken v.h. NAF aan de Gemachtigde v.d. Arbeid, 15 aug. 1944. b Knipmeijer, NOP. c *De Nieuwe Dag*, 14 dec. 1945. d Na-oorlogs verslag van de leider van het Kantoor NOP te Kampen, Geen datum. In: GAB Zwolle in oorl. (afg.: Na-oorl. versl. Kant. NOP). ¹⁸⁷ a Knipmeijer, NOP. b Na-oorl. versl. Kant. NOP. ¹⁸⁸ *Het Proces Rauter*, p. 75. ¹⁸⁹ a *De Nieuwe Dag*, 14 dec. 1945. b Na-oorl. versl. Kant. NOP. c Zie verder: *Het Grote Gebod* dl. II, p. 229 en 230. ¹⁹⁰ a Knipmeijer, NOP. b *De Nieuwe Dag*, 14 dec. 1945.

dat bij vroegere razzia's een groot deel van de mannen zich goed had verborgen, lang niet alle soldaten een grote activiteit aan de dag legden en de buit slechts matig was. Was deze in Rotterdam groter dan was verwacht, in Den Haag, waar men op 37.000 man had gerekend¹⁹¹, was de vangst aanmerkelijk minder, nl. 13.000; voor Haarlem bedroegen de cijfers resp. 7.000 en 2.500. Nu zo velen dus niet werden gepakt en bij de Duitsers, zoals wij reeds schreven, de vrees bestond, dat deze personen de illegaliteit zouden versterken, is het niet onwaarschijnlijk, dat de meningen omtrent het nut van het voortzetten van razzia's op grote schaal uiteenliepen en het besluit, Amsterdam uit te kammen, op de lange baan geschoven werd. Hierbij mag dan niet uit het oog verloren worden dat voor een razzia in Amsterdam – een stad waar de illegaliteit de bevolking regelmatig tegen razzia's waarschuwde – een nog grotere troepenmacht nodig zou zijn dan elders was ingezet, althans wanneer die razzia 'schlagartig' zou worden uitgevoerd. Of bovengenoemde veronderstellingen de motieven aangeven, die de doorslag gaven bij het besluit, de razzia's in Amsterdam niet uit te voeren, weten wij niet. Wel berichtte de commandant van de Nederlandse Binnenlandse strijdkrachten aan zijn Amsterdamse onderdelen op 26 november omtrent de razzia's: '...de vertegenwoordiger van het Rijkscommissariaat schijnt er tegen te zijn', doch zijn motieven werden niet genoemd. Dat anderen, zoals Liese, er intussen wel op aandrongen de mannen weg te voeren, is aan geen twijfel onderhevig. Waarschijnlijk was hij het die in verband met de geringe troepensterkte in Amsterdam 6.000 man versterking aanvroeg om de razzia daar uit te voeren. Deze aanvraag, aldus bovengenoemd bericht, werd echter 'noodgedwongen geweigerd'.

Tot slot nog enkele opmerkingen omtrent de wegvoering zelf. De mannen vertrokken te voet, per trein of per boot. Zij die lopen moesten, waren soms enkele dagen onderweg en sleepten zich op den duur moeizaam voort. Zij die in treinen en boten werden gestopt – ook gegooid –, konden zich soms nauwelijks bewegen; de ruimten waren vaak propvol. Sombere en uitzichtloze zag de wereld er voor deze mensen uit. Hoop kwam weer, als in steden en dorpen werd halt gehouden en de bevolking spontaan en met gulle hand gaf van het weinige wat zij nog had. Deze solidariteit plantte zich als een golf voort over de routes die in Nederland werden gevolgd.

Er waren er die wisten te ontsnappen, de meesten gingen echter verder – naar de verdedigingswerken in Oost-Nederland en naar Duitsland, waar velen grote ontberingen moesten doorstaan. Wij komen hier direct op terug.

Terwijl in West-Nederland Duitse troepen razzia's hielden, werden ook in het oosten, het noorden en het zuiden van het land arbeiders opgeroepen zich te melden; indien niet voldoende mannen hieraan gehoor gaven, werden drijfflotten georganiseerd. Ook zonder aankondiging overigens werden steden en dorpen van hun mannen beroofd. Aan de razzia's die in West-Nederland plaats vonden, lag, zo zagen wij, o.m. het mili-

¹⁹¹ a Telexbericht van *der Führer des E.K. Rotterdam*, Wölk, aan Rauter, 11 nov. 1944. b *Mededelingen* dd. 21, 22, 23 en 24 nov. 1944.

taire veiligheidsmotief ten grondslag; aan die in de rest van het land in eerste instantie de noodzaak, arbeidskrachten voor het aanleggen van verdedigingsstellingen te verkrijgen, dezelfde motieven dus waarom reeds in september en oktober op grote schaal mannen waren weggevoerd. Enkele voorbeelden mogen volgen.

Nadat reeds in september in de stad Groningen mannen waren opgeroepen om 'diensten te verrichten'¹⁹², werd half november een zeer verscherpte straatcontrole ingesteld en hielden *Feldgendarmarie*, *Grüne Polizei* en leden van de *Organisation Todt* razzia's.¹⁹³ In Apeldoorn was, zoals we reeds schreven, op 2 oktober een razzia gehouden. Precies twee maanden later, op 2 december, volgde een andere. Evenals de eerste keer waren 's morgens verzetslieden gefusilleerd – dertien in getal.¹⁹⁴ Eén van de treinen waarmee de opgepakte mannen werden vervoerd, werd bij Bocholt beschoten. De Duitse bewakers verlieten de trein, terwijl de Apeldoornse mannen er in moesten blijven. Het aantal doden en gewonden is ons niet bekend, maar blijkens een na de oorlog verschenen publikatie was het 'groot'.¹⁹⁵ De mannen werden bij Rees te werk gesteld. Razzia's op grote schaal vonden ook in Limburg plaats, b.v. in Roermond. Daar hadden zich reeds sedert half september mannen moeten melden en waren er ook opgepakt. Op 30 december volgden in die stad en in Maasniel nieuwe razzia's. Alleen op die dag werden toen 7200 mannen gegrepen,¹⁹⁶ en naar Duitsland vervoerd.

Over de provincie Friesland staan ons meer gegevens ter beschikking.¹⁹⁷ Zolang het nog druk in de landbouw was, waren de oproepen voor de verdedigingswerken voornamelijk geconcentreerd op de stadsgemeenten. In november kwamen echter de plattelandsgemeenten aan de beurt. Op 7 november werd bekend gemaakt, dat in al deze plaatsen alle mannen van 18 tot en met 49 jaar zich voor graafwerkzaamheden moesten melden. In het algemeen meldden zich zeer weinig personen, alhoewel de opkomst in verschillende gemeenten ongelijk was. In Wolvega b.v. was hij 'vrij groot', in Joure 'gering'. Op 7 november vonden razzia's plaats in Buitenpost en omgeving. Er werden ongeveer 150 mannen gegrepen. Op 5 december 1944 riep een drietal Duitse functionarissen de burgemeesters in Leeuwarden bijeen in verband met nieuwe eisen van de *Wehrmacht*. Waarschijnlijk om een overzicht te krijgen van de plaatsen welke het eerst voor het leveren van arbeidskrachten in aanmerking moesten komen, werden de gemeenten in de volgende categorieën verdeeld:

- a) die, welke reeds voldoende mannen hadden geleverd, zoals Leeuwarden, Sneek en Harlingen;
- b) die, waar dit nog nader zou worden onderzocht, zoals Herenveen en Utingeradeel (Uit Herenveen en omgeving moesten zich op 9 oktober 600 man melden, er verschenen ca. 140-150);

¹⁹² 'Vordering tot het verrichten van diensten', circ. van de burgemeester van Groningen, 22 sept. 1944.
¹⁹³ J. J. Leeninga en E. J. Westra, *En toch staat de Martini*, p. 59-60. ¹⁹⁴ *Ik draag U op . . .*, p. 25.
¹⁹⁵ *Ibid.* ¹⁹⁶ GAB Venlo in oerl., p. 38. ¹⁹⁷ Wij baseren onze uiteenzettingen op een rapport van drs. Y. N. Ypma, die voor het RvO een overzicht maakte over de razzia's die in Friesland plaats vonden. 'Tewerkstelling in Drente', maart 1950.

c) die, waar een oproep was geweest. maar zich niet voldoende mannen hadden gemeld;

d) die, waar nog geen oproep was geweest, zoals in Gaasterland, Hemelum Oldedhaert en Noordwolde (het zuidwesten met zijn slechte verbindingen).

Ruim een week later werd op grote schaal met de razzia's op het platteland begonnen. Op 16 december werden uitgekamd: St. Anna Parochie, Holwerd, IJlst, Oppenhuizen en Uitwellingerga. Die dag werd ook Sneek weer getroffen. Van 18 tot 28 december (met een onderbreking van 24 tot en met 27 december) volgden drijfjachten in Garijp, Oostermeer en omgeving, Surhuisterveen, Zwaagwesteinde, Zwagerbosch, Kollum, Raard, Lollum, Westergeest, Roodkerk, Akkerwoude (Dantumadeel), Grouw, Oldaboorn, Nijega en omgeving, alsmede Dronrijp. Hoevelen in Friesland van september tot en met eind december werden 'gevorderd', is ons niet bekend. Op 5 december zouden volgens een Duitse opgave ongeveer 5000 Friezen 'aan het werk' zijn geweest.¹⁹⁸

Volgens onze gegevens zijn van september tot en met december 1944 in het gehele toenmalige bezette gebied minstens 120.000 man opgepakt, gemiddeld dus ongeveer 1000 per dag.¹⁹⁹ Het staat echter met zekerheid vast, dat veel meer mannen in de greep van de Duitsers vielen. Ons zijn immers lang niet alle plaatsen bekend waar razzia's werden gehouden en, voorzover ons dit wel bekend is, ontbreken dikwijls gegevens omtrent de aantallen weggevoerden. Daarentegen verdient het feit vermelding, dat opgepakte mannen soms reeds tijdens het vervoer en anderen weer later, kans zagen te ontsnappen. Tegen dit laatste wilde de *Oberabschnittsleiter Nord*, Blomquist, drastisch optreden. Op 8 november beval hij, dat mannen die zonder toestemming het werk hadden verlaten en op weg waren naar huis, gevangen genomen moesten worden; de helft van hen moest ter plaatse worden doodgeschoten en op hun lijk een bordje geplaatst met de tekst: 'Heb arbeid geweigerd en getracht onrechtmatig naar huis te gaan'. Zelfverzekerd en trots op een dergelijk bevel maakte hij daarbij bekend, dat alleen hij – 'allein ich' – de verantwoordelijkheid hiervoor droeg. Een dergelijk bevel zal Seyss-Inquart waarschijnlijk om politieke redenen te ver zijn gegaan, want op 28 november deelde Blomquist zijn *Abschnittsleiter* mede, dat zijn oorspronkelijk bevel in opdracht van de Rijkscommissaris ingetrokken moest worden. Arbeiders die tijdens hun vlucht gegrepen werden, dienden in het vervolg aan de *SD* te worden doorgegeven met het verzoek 'om directe behandeling'. Blomquist verwittigde zijn *Abschnittsleiter* er van, dat hij de *BdS* verzocht had, zijn *Einsatzkommandos* instructie te geven, tegen de arbeiders die door de *Abschnittsleiter* waren gearresteerd, uiterst scherp en zo snel mogelijk op te treden. Op deze wijze hoopte hij 'die propagandistische Wirkung auf die Masse der Arbeiter zu behalten.'²⁰⁰

Ons is niet bekend hoeveel mannen aan het einde van het jaar 1944 in totaal werkzaam waren aan de verdedigingswerken in Oost-Nederland. Zo ontbreken de gegevens voor de gehele provincie Groningen en Drente, alsmede die betreffende de stellingbouw

¹⁹⁸ Ypma, *Razzia's in Friesland*. ¹⁹⁹ In de tekst werd niet vermeld, dat in Kampen ongeveer 1200 mannen werden weggevoerd. ²⁰⁰ Blomquist, *Sonderbeauftragte Nord* van de *NSDAP-Einsatzstab Niederlande* aan de *Abschnittsleiter*, 27 nov. 1944.

te Hoevelaken, Veenendaal en Ede. Wel zijn wij geïnformeerd omtrent de bezetting van één enkele *Oberabschnitt* en enkele *Abschnitte*. Begin januari 1945 werkten er in de *Oberabschnitt Süd* (Gelderland) ongeveer 15.000 Nederlanders, in de *Abschnitte* Meppel, Zwolle en Deventer resp. 3.500, 3.600 en 3.200.

De personeelssterkte der stellingen was aan fluctuaties onderhevig.²⁰¹ Niet alleen liepen voortdurend arbeiders weg maar ook werden zij wel overgeplaatst van de ene naar de andere stelling.²⁰² Een dergelijke fluctuatie blijkt o.m. uit de bezetting van de *Oberabschnitt* Gelderland in de maanden januari en februari 1945, waaruit ons enkele gegevens ter beschikking staan. Op 1 januari werkten er 15.469 arbeiders, op 7 januari 18.718. Daarna liep dit aantal met enkele schommelingen terug, tot op 25 februari een aantal was bereikt van 15.186, dus ongeveer hetzelfde als begin januari 1945.²⁰³

Ontbreken ons de gegevens omtrent de personeelssterkte van de gehele *Westwallbau* in Oost-Nederland omstreeks begin januari 1945, een totaaloverzicht is wel aanwezig voor maart 1945. Er werkten toen ruim 65.000 man.

*Aantallen Nederlandse arbeiders werkende aan de Westwallbau in Noord- en Oost-Nederland maart 1945.*²⁰⁴

	Aantal Nederlandse arbeiders	Totaal	Duits toezichhoudend personeel	Totaal
<i>Groningen</i>				
Haren	1772		88	
Groningen	3579		128	
Vries	3180		115	
	— (+)	8.531	—	
<i>Drente</i>				
Assen	3902		148	
Smilde	2031		86	
Dieverbrug	1324		103	
	— (+)	7.257	— (+)	337
<i>Overijssel</i>				
Meppel	4387		138	
Zwolle	5762		146	
Deventer	4198		223	
	— (+)	14.347	— (+)	507
<i>Gelderland</i>				
Zuften	5810		184	
Doesburg	6140		210	
Zevenaar	1736		253	
Elten	5614		125	
Hoevelaken	4138		105	
Veenendaal	4419		140	
Ede	4322		217	
Arnhem	3280		163	
	— (+)	35.459	— (+)	1397
		65.594		2572

²⁰¹ Zie map *Verpflegungsstärke, Westwallbau.*

²⁰² Ypma, *Razzia's in Friesland.*

²⁰³ Zie map

Verpflegungsstärke, Westwallbau. ²⁰⁴ *Ibid.*

Het Duits toezichhoudend personeel dat in bovenstaande tabel wordt genoemd, bestond, zoals reeds eerder vermeld, vnl. uit de *politische Leiter* en uit leden van het *Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden*, alsmede van *NSDAP*-formaties uit het westen van Duitsland. Zij waren gekleed in een lichtbruin uniform en hadden een rode band met hakenkruis om de arm. Ze werden wel 'goudfazanten' genoemd.

De weggevoerde mannen werden in de meest verschillende plaatsen tewerkgesteld. De grootste concentratie bevond zich echter in een gebied dat zich van Amersfoort in oostelijke en zuid-oostelijke richting uitstrekte langs de Rijn tot de Duitse grens. Dergelijke concentraties van weggevoerden waren er ook in Duitsland; in het Ruhrgebied, in het Hannovers-Westfaalse grensgebied en in en om grote havens als Bremen en Hamburg. Maar er waren er ook die naar verder gelegen centra in Duitsland werden getransporteerd: Stuttgart, München, Berlijn en Dresden. Op de komst der mannen was in het algemeen niet gerekend. Het kwam dan ook voor, zoals in Rheine, dat zij in colonne naar de markt werden gebracht, waar ondernemers mannen voor hun bedrijf kwamen uitzoeken.²⁰⁵

Vele der tewerkgestelden moesten grote ontberingen doorstaan, zo schreven wij reeds. Ongetwijfeld liepen de levens- en werkomstandigheden uiteen. Wat de huisvesting betreft: in Duitsland legerde men hen in barakken en scholen, op zolders van fabrieken, in feestzalen, en schuren. Andere onderkomens waren niet afgebouwd, door bombardementen beschadigd, vervuild en uitgewoond door hen die er vroeger hadden moeten verblijven. Zij die bij particulieren waren ingekwartierd, hadden het beter; zij hadden niet te lijden van de wandluizen – misschien wel de grootste plaag waar men mee te kampen had. De vervuiling was er groot; het stro waarop men lag, werd niet of hoogst zelden ververst en werd een kweekplaats voor ongedierte. Er was gebrek aan kleding, er was te weinig gelegenheid om te wassen en de latrines hadden een te geringe capaciteit. In Oost-Nederland was het hier en daar wel beter, maar in het in de omgeving van Amersfoort gelegen kamp Waterloo, waarheen een deel van de opgepakte Rotterdammers werd gebracht, werd het stro tot de ontruiming van het kamp in maart 1945 niet ververst. Ook de huisvesting in het frontgebied aan de Zuidelijke Veluwerand was in menig opzicht vaak zeer gebrekkig. In één ruimte moest van alles geschieden: slapen, koken en wassen. Men sliep met de kleren (al spoedig lompen) aan, zulks met het oog op het voortdurend gevaar van granaten. Men liep met versleten sokken en op kapotte schoenen met als gevolg o.m. voetzweren.

Wat de voeding betreft: er zijn weggevoerden die hierover gunstig oordelen. Voornamelijk zijn dat diegenen die bij particulieren woonden of in staat waren zelf hun eten te verzorgen. De grote massa van de mannen was er echter slechter aan toe. Zij leefden van een half brood of minder en een portie warm eten per dag; maar dit was meestal soep, vaak koolsoep of knollensoep. Velen probeerden dan ook in restaurants en eethuizen waar maaltijden zonder bon te verkrijgen waren, nog wat maagvulling te kopen.

²⁰⁵ Sijes, *Razzia Rotterdam*, p. 202.

Meer was dat meestal niet, omdat het weinig voedingswaarde bevatte. Verzwakking en vitaminegebrek was dan weer het gevolg. De mannen die in Oost-Nederland werkten, waren er in het algemeen iets beter aan toe. Wel werd ook daar honger geleden, maar soms kregen de weggevoerden wat voedsel van de bevolking. Aan de Zuidelijke Veluwerand trad ten gevolge van de beschietingen wel eens stagnatie op in de aanvoer van het warme eten. Ook in dit geval zorgden, evenals in Duitsland, de mannen dan zelf voor bijvoeding. De verlaten huizen en winkels in de geëvacueerde gebieden werden afgestroopt op etenswaren.

De omstandigheden waaronder de mannen moesten werken, waren soms zeer gevaarlijk – we wezen er reeds op. Zwaar werk werd geëist van hen die bomkraters moesten dichtgooien, met zware rails sjouwen, in weer en wind moesten graven of bomen kappen. Het was geen uitzondering dat dit dicht achter het front moest gebeuren. Natuurlijk werd ook de lijn getrokken of getracht dit te doen, maar het vaak brute optreden van Duitse werkbazen en opzichters joeg het arbeidstempo dan weer op. Handtastelijkheden kwamen, zo ervoeren vele weggevoerde Rotterdammers, herhaaldelijk voor.

Pogingen werden wel gedaan, mannen voor militaire dienst te ronselen. Uit Zuid-Duitsland werden tewerkgesteld naar Tsjecho-Slowakije getransporteerd. Velen weigerden, toen hun daar bleek dat een opleiding in het bedienen van luchtafweergeschut moest worden gevolgd. Deze mannen werden na verloop van tijd weer naar Zuid-Duitsland teruggebracht en daar aan het werk gezet.

Bovenstaande gegevens zijn vnl. gebaseerd op na-oorlogse mededelingen van de in november 1944 weggevoerde Rotterdammers. Zij worden bevestigd door rapporten van mannen die in andere steden waren opgepakt en ook op andere plaatsen waren tewerkgesteld. Uit alle berichten blijkt ook dat de levens- en werkomstandigheden lang niet overal gelijk waren: zij varieerden van soms goed tot bar slecht. Vandaar ook dat een deel der zegslieden geen bijzonderheden vermeldt omtrent de gezondheidstoestand, een ander deel weer wel. Zo blijkt, dat de vervuiling en de slechte voeding tot ingewandstoornissen leidden. Ook scabiës, maagzweren en buikloop worden herhaaldelijk genoemd. Vitaminetekorten en gebrek aan de nodige medische verzorging hadden tot gevolg, dat wonden slecht genazen. Daar er weinig of geen gelegenheid was natte kleren te drogen of voor droge te verwisselen, kwam ook vrij veel longontsteking en pleuritis voor. Maar ook diphteritis, vlektyphus en tuberculose worden genoemd.

Hoevelen van de na september 1944 weggevoerde mannen om het leven kwamen, is ons niet nauwkeurig bekend. Van de 50.000 weggevoerde Rotterdammers waren het minstens 410. Zij overleden door bombardementen en beschietingen uit de lucht, of door granaatvuur of landmijnen wanneer zij in het frontgebied tewerkgesteld waren. Anderen overleden aan uitputting of ziekte. Alleen van deze groep werden vier jaar na de bevrijding nog steeds ruim 200 personen wegens langdurige ziekte (vooral tuberculose) of verwondingen ondersteund.

DE WACHTGELDREGELING

Na Dolle Dinsdag ontstond in de bedrijven een ernstige stagnatie door moeilijkheden in de aan- en afvoer van goederen, door de stopzetting of vermindering van stroomleveranties en het grote tekort aan brandstoffen. Veel arbeiders hadden dan ook weinig te doen; voor tallozen dreigde ontslag. Met het oog hierop gaf Knetsch aan de directeurs van de arbeidsbureaus opdracht, geen ontslagvergunningen te verlenen en verzocht hij – Verwey was toen ziek – het departement van Financiën, meer gelden voor wachtgeldregelingen beschikbaar te stellen. Aan de burgemeesters werd medegedeeld dat de betrokken werkgevers wachtgeldregelingen dienden te treffen. Verder werd verzocht, die werkgevers die niet over voldoende kasmiddelen beschikten doch overigens solvabel konden worden geacht, desgewenst met voorschotten op de subsidies voor de te verstrekken wachtgelden te helpen. Al spoedig kwamen vele aanvragen binnen bij de afdeling Wachtgeldregelingen van het departement van Sociale Zaken. 'Het stroomt... aanvragen om goedkeuring...', aldus Knetsch aan Verwey op 15 september 1944. Werd in maart 1944 nog slechts aan 525 ondernemingen wachtgeldsubsidie verstrekt,²⁰⁶ na Dolle Dinsdag steeg het aantal goedgekeurde wachtgeldregelingen tot bijna 1000.²⁰⁷

Omstreeks die tijd golden ten aanzien van de wachtgelden nog de algemene regelen van 1940. Tot en met 1943 was in totaal ongeveer f 53.000.000 aan wachtgeld uitgekeerd; het Rijk had hierin ongeveer f 8.000.000 bijgedragen. Vooral na de capitulatie in 1940 had het instituut der wachtgeldregeling zijn grote uitbreiding gekregen en dat vooral na de invoering van het ontslagverbod waarbij de minimum werktijd op 36 uur per week was gesteld. Door de sterke uitbreiding werd een nieuwe organisatie ingesteld, nl. de afdeling Wachtgeldregeling, die een onderdeel van het Rijksarbeidsbureau werd.

In de herfst van 1944 werden de uitkeringen te laag bevonden. De uitkeringsschaal en de maximum-subsidiebedragen werden dan ook verhoogd.²⁰⁸ Wij zullen hier niet uitwijden over de strijd die van Nederlandse zijde, en in het bijzonder door Hirschfeld, gevoerd werd om verandering in de wachtgeldregeling te verkrijgen, met name wat betreft de verhoging van de rijkssubsidiebijdrage van het bedrijfsleven van 50% tot 70%. Binnen het kader van deze studie mogen wij ons beperken tot het vermelden van de motieven die aan die strijd ten grondslag lagen.

Hirschfeld en ook Woltersom streefden er in de eerste plaats naar, dat de grondslagen van de bestaande maatschappelijke orde intact bleven. Een der voorwaarden hiertoe was, dat 'de band tussen ondernemer en arbeider' niet zou worden verbroken.²⁰⁹ Zelfs Hirschfeld was zich maar al te goed bewust, dat – zou men de ondernemers van de stilgelegde bedrijven hun gang laten gaan – alle arbeiders zouden worden ontslagen, met uitzondering dan van de vakarbeiders en hulpkrachten die voor het onderhoud en de toekomstige wederopbouw nodig waren. Voor de ontslagen arbeiders zou de ondernemer dan een wachtgeldregeling-'oude stijl' voorstellen, hetgeen praktisch

²⁰⁶ *Econ. en Soc. Kroniek*, p. 313. ²⁰⁷ Verslag S.Z. gedurende het tweede halfjaar van 1945 met een terugblik op de daaraan voorafgaande periode. (afg.: Versl. S.Z. 1945), p. 84. ²⁰⁸ Wij volgen het Versl. S.Z. 1946, p. 84. ²⁰⁹ Hirschfeld, *Herinneringen*, p. 167.

betekende, dat het merendeel werklozensteun zou krijgen. Dit alles wilde Hirschfeld niet. Tenslotte ging de kost voor de baat uit. In principe hadden de Duitsers tegen zijn voorstellen geen bezwaar. Zij waren het met hem eens, dat orde en rust zo min mogelijk gestoord en onlusten en oproerige bewegingen voorkomen moesten worden en dat daarom een wachtgeldregeling nodig was. Dit blijkt wel uit Hirschfeld's brief van 10 november 1944 aan de *Beauftragte* van Rotterdam, Dr. C. L. Volckers. Refererende aan zijn bespreking met Fiebig op 30 september schreef hij o.m.: *'Wohl waren wir uns alle darüber einig, dass in der heutigen Zeit, wo ganz besondere Umstände obwalten, die Verbindung zwischen Unternehmer und Gefolgschaft nicht aufgehoben werden darf, weil sonst das ganze soziale Gefüge ins Wanken geraten würde.'*²¹⁰ Aan het slot van de brief kwam hij op deze kwestie terug en wel met de volgende woorden: *'Was wir wollen ist die Verhinderung einer Auflösung der Gesellschaft, die auch in Anbetracht der Notlage der Ernährung, zur völligen Anarchie führen würde.'*²¹⁰

De motieven die Hirschfeld hier noemde waren stellig niet alleen voor de Duitsers bestemd, dus niet *pour besoin de la cause* te berde gebracht. Dit blijkt wel uit een notitie van Verwey, gemaakt naar aanleiding van een vergadering waaraan behalve Verwey en Hirschfeld ook deelnamen mr. J. H. Klatte (werkzaam aan het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart), Morren, ir. M. H. Damme en mr. D. U. Stikker (de beide laatste invloedrijke figuren in ondernemerskringen), dus uitsluitend Nederlanders. Op deze vergadering – men sprak daar over de hoogte van het subsidiepercentage – merkte Verwey o.m. op, dat hij het 'de komende regering... niet te moeilijk mocht maken'. Hirschfeld echter, zo tekende Verwey aan, 'acht de uitgaven (berekend naar een loonsom van f 800.000.000) volkomen gerechtvaardigd; loonsom, die er bij betrokken is, vermoedelijk veel geringer. Bedrijfsleven moet niet lam geslagen worden. Revolutie moet voorkomen worden'.²¹¹

Uit dit alles blijkt wel, dat in het najaar van 1944 de wachtgeldregeling en de pogingen de subsidies te verhogen in het bijzonder erop gericht waren, de voorwaarden te schep- pen om het bedrijfsleven zoveel mogelijk intact te laten en revolutionaire bewegingen te voorkomen. Vanuit dit gezichtspunt is ook de passage te begrijpen die wij in een circulaire van Verwey aan de arbeidsbureaus aantreffen en waarin werd gezegd dat er 'om verschillende redenen' van moest worden uitgegaan, 'dat het bestaande verband tussen werkgever en werknemers zoveel mogelijk dient gehandhaafd te blijven' en dat 'voorkomen moet worden, dat de arbeiders werkloos op straat komen te staan'.²¹²

Nadat gebleken was dat de stilstand in het bedrijfsleven, de zgn. *'Fertigungsruhe'*, niet tot oktober en november beperkt zou blijven en duizenden ondernemingen niet meer in staat zouden zijn wachtgelden uit te keren als het rijkssubsidie niet werd verhoogd, werd meer intensief overleg met de Duitsers noodzakelijk, omdat er niet voldoende kasmiddelen bij de ondernemingen en de gemeenten beschikbaar waren. Na enige besprekingen wisten de Nederlandse instanties hun wensen te verwezenlijken, mede

²¹⁰ Aan de bespreking nam ook Woltersom deel. ²¹¹ Agenda en notitieboek van Verwey, 19 okt. 1944. ²¹² 6 okt. 1944.

doordat de leiding van de afdeling Wachtgeldregelingen – deze berustte bij mr. H. J. Morren – vele onjuiste gegevens verstrekke en beloften deed die zij toch niet van plan was na te komen.²¹³ Zo gelukte het, het subsidie te verhogen, een geblokkeerde post op de begroting vrij te krijgen en deze post die f 3.000.000 bedroeg, voorlopig tot ongeveer f 80.000.000 te verhogen. Voorts verkreeg men van de Duitsers medewerking tot het spoedig verlenen van grote voorschotten aan de gemeenten. De angst bij de bezettende macht zat er blijkbaar wel diep in. Natuurlijk wisten de Duitsers zeer goed, dat ook die arbeiders die zich aan de razzia's hadden weten te onttrekken, via de bedrijven wachtgeld zouden ontvangen. Tijdens een bespreking tussen Hirschfeld en Fischböck op 18 december 1944, zei laatstgenoemde dat hij 'zeer duidelijk inzag dat door deze wachtgeldregeling de Staat der Nederlanden praktisch een subsidie gaf voor het onderhoud van de mannen die zich aan de arbeidsinzet hadden onttrokken en dus feitelijk waren ondergedoken.' Hirschfeld nam toen het standpunt in, 'dat het beter zou zijn om in deze zaak niet al te veel te roeren'.²¹⁴ Of Fischböck zich hierbij neerlegde, weten wij niet. Wel kwam er tegenstand van de *HSV*.

Reeds in de voorafgaande oorlogsjaren had deze instantie verschillende bezwaren gehad tegen de toen geldende wachtgeldregeling. Deze vormde immers een middel waarmee arbeiders aan de tewerkstelling in Duitsland konden worden onttrokken.²¹⁵ Met deze mogelijkheid bekend, eiste dan ook Seyss-Inquart, dat geen wachtgeld gegeven zou worden aan Nederlanders van 17 tot 40 jaar die niet voldaan hadden aan de eis tot *Arbeitseinsatz*²¹⁶; een circulaire m.b.t. deze kwestie zou Verwey begin december aan de burgemeesters hebben gestuurd.²¹⁷ In dit verband gezien, kan het weinig verwondering wekken dat door Buckan druk uitgeoefend werd, de namen van de wachtgelders aan de arbeidsbureaus op te geven. Ten aanzien van deze kwestie wist Verwey echter het been stijf te houden. Hij hield vast aan de regeling van 6 oktober 1944, volgens welke inschrijving van wachtgelders bij het arbeidsbureau 'voorshands' achterwege kon blijven.

Ook op andere wijze werden wachtgelders nog beschermd; de bepaling dat zij zich dagelijks moesten melden werd, zulks met het oog op de razzia's, min of meer clandestien opgeheven. Verder werd tenslotte de bepaling ontdoken dat geen wachtgeld mocht worden verstrekt aan personen beneden de 40 jaar en aan onderduikers.²¹⁸

²¹³ Wij volgen hier de tekst van Versl. S.Z. 1946, p. 86. ²¹⁴ Bespreking te Apeldoorn. ²¹⁵ Versl. S.Z. 1945, p. 86. ²¹⁶ a Agenda en notitieboek van Verwey, 28 nov. 1944. b Buckan aan Liese, 5 feb. 1945. ²¹⁷ Hiervan maakt Buckan melding in zijn brief van 5 feb. 1945 aan Liese. ²¹⁸ Versl. S.Z. 1945, p. 85 en 87.

DE LAATSTE POGING TOT REGISTRATIE (DE LIESE-AKTION)

BEKENDMAKING EN OPROEP

In een *Bekendmaking*, gedateerd 14 december 1944, kondigde Liese aan, dat mannen van een bepaalde leeftijd verplicht waren te werken 'in het kader van de arbeidsinzet' en dat de inschakeling door een nog te volgen bijzondere oproep zou geschieden. Voor de mannen in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht gold een meldingsplichtige leeftijd van 16 tot 40 jaar, voor die in Gelderland, Overijssel, Drente, Groningen en Friesland van 16 tot 50 jaar.²¹⁹ Vrijgesteld van tewerkstelling waren diegenen, die onmisbaar waren voor het openbaar bestuur, de landbouw, de veeteelt, de tuinbouw, de vitale en de nog voor de oorlog werkende bedrijven. Om het onderduiken te bemoeilijken werd bepaald, dat verandering van betrekking en van woonplaats verboden was. Het niet opvolgen van deze bevelen zou gestraft worden met gevangenisstraf.²²⁰ Verder werd bedreigd met maatregelen van de *Sicherheitspolizei* en met verbeurdverklaring van meubilair. Ten aanzien van de *Ausweise* werd bekend gemaakt dat alle personen die voor vrijstelling in aanmerking kwamen een 'bijzonder algemeen geldig bewijs van vrijstelling' zouden krijgen. Op het tijdstip van invoering van dit bewijs zouden alle bestaande *Ausweise* ongeldig worden.

De *Bekendmaking* en de daarbij beoogde registratie hadden het volgende doel. De bezetter wilde vermijden, dat, zoals tijdens de grote razzia's meermalen was geschied, onmisbare arbeidskrachten (zoals politie- en brandweerpersoneel) werden weggevoerd. Anderzijds echter werd de mogelijkheid geschapen, een ieder die geen *Ausweis* had en op straat was opgepakt zonder nadere controle *direct* weg te voeren. De desbetreffende richtlijnen hiervoor werden neergelegd in een door Seyss-Inquart ondertekende *Anordnung* van 5 december 1944, waarin tevens de gehele *Aufbringung* (het opbrengen van de mannen) en de verdeling van de verkregen buit was geregeld.²²¹

Er werd een onderscheid gemaakt tussen de zgn. 'Westprovinczen' en de 'Stellungbau-provinczen' een verdeling die wij ook in de *Bekendmaking* van Liese aantreffen. Ten aanzien van Noord-Holland, Zuid-Holland en een gedeelte van Utrecht²²² bepaalde Seyss-Inquart dat het initiatief voor de razzia's zou uitgaan van Liese en dat zij in beginsel moesten worden uitgevoerd door de *Wehrmacht*. In de andere bezette provincies zou de 'Dienststelle Schmerbeck' actief zijn met eventuele assistentie van de *Wehrmacht*. Van het verloop en de resultaten van deze acties moest Liese op de hoogte

²¹⁹ Er waren twee bekendmakingen: één voor de westelijke en één voor de overige provincies. Beide bevatten met uitzondering van de meldingsplichtige leeftijd vrijwel dezelfde inhoud. In het oosten van het land schijnt de *Bekendmaking* slechts op beperkte schaal te zijn gepubliceerd. In de *Bekendmaking* voor de oostelijke en noordelijke provincies was vermeld, dat in bijzondere gevallen ook mannen van andere lichten dan die van 1895 tot en met 1928 verplicht konden worden te werken. ²²⁰ De straf-bepaling was gegrond op VO 42/41, art. 4. Hierin werd een gevangenisstraf genoemd van ten hoogste zes maanden, in 'ernstige gevallen' van ten hoogste een jaar. ²²¹ *Anordnung des Reichskommissars über die Aufbringung, Verteilung und allfällige Rückstellung von Arbeitskräften in den Niederlanden*, 5 dec. 1944. ²²² Het gebied ten zuiden van Amersfoort was in deze verdeling bij de oostelijke provincies ingedeeld.

gehouden worden. Ook Rauter diende van een en ander te worden verwittigd. De mannen, opgepakt in het westen van het land, moesten 'möglichst ungekürzt' in Duitsland tewerkgesteld worden aan de verdedigingswerken of ingeschakeld bij het herstel der spoorwegen; de mannen uit de andere provincies waren in de eerste plaats bestemd voor de bouw van de Panter- en IJsselstelling. Ten aanzien van het aantal uit te reiken *Ausweise* gold als richtlijn dat in de westelijke provincies – waar de hongerperiode reeds was begonnen – slechts zoveel mochten worden verstrekt als voor het in stand houden 'van de elementaire noodzakelijke orde en voedselvoorziening' en voor de onmiddellijke verzorging van de troepen vereist was. In de oostelijke provincies daarentegen – waar dus de verdedigingsstellingen gemaakt werden en fabrieken nog werkten²²³ – mocht de productiecapaciteit niet aangetast worden en diende het aantal vrijstellingen hiermede in overeenstemming te zijn. Bij het bepalen wie vrijgesteld zouden worden, waren de *Beaufragten* en, met betrekking tot het bedrijfsleven in de oostelijke provincies, de *Dienststelle* Fiebig ten nauwste betrokken.

Niet alleen het Rijkscommissariaat, ook de *Wehrmacht* werd met de gevolgen van het wegvoeren van onmisbare arbeidskrachten geconfronteerd. Bij de nog werkende *Wehrmacht*-bedrijven en de onmiddellijk voor de troepen werkende civiele bedrijven waren 'untragbare Unterbrechungen entstanden', aldus Christiansen op 20 december 1944 aan de commandanten van de *Wehrmacht*. Daarom wees hij er nadrukkelijk op, dat de door de plaatselijke militaire instanties uitgereikte vrijstellingspapieren hun volledige geldigheid behielden tot de Rijkscommissaris andere *Ausweise* had verstrekt. Hoe ernstig Christiansen in die tijd deze kwestie opnam blijkt wel uit zijn dreigement, dat elke militair die een razzia moest helpen uitvoeren en daarbij de vrijstellingen van genoemde *Dienststellen* niet eerbiedigde, wegens sabotage aan de krijgsraad overgeleverd zou worden.

Om nog andere redenen intussen rezen bij de *Wehrmacht* in Nederland bezwaren tegen de grote razzia's. Sedert midden november 1944 had het leger in verband met verdedigingsgevechten van elders opererende legergroepen en naar aanleiding van de voorbereidingen voor het Ardennenoffensief (dit begon op 16 december 1944) voortdurend troepenonderdelen, en wel de beste, moeten afstaan.²²⁴ Ook de in Nederland gestationeerde marine had door het onttrekken van personeel met vele moeilijkheden te kampen.²²⁵ Door een dergelijke gang van zaken waren er nu minder soldaten voor razzia's beschikbaar. Dit alles wil intussen niet zeggen, dat leidende Duitse militairen het gevaar van de aanwezigheid van weerbare mannen in West-Nederland nu niet meer urgent achtten en Liese in het geheel geen assistentie meer zouden willen verlenen. Het tegendeel blijkt o.m. uit het bevel, dat de leiding van de *Heeresgruppe H* (hieronder ressorteerde o.m. de *Wehrmachtbefehlshaber*) op 8 december 1944 uitvaardigde; hierin werd bepaald, dat alle niet in de voorste linie ingezette staven, eenheden en *Dienststellen*, tien tot twintig procent van hun effectieve sterkte voor de duur van vier weken moesten

²²³ 'Twente en de Regeringsverklaring van 2 januari 1945 inzake de arbeidsinzet', 18 jan. 1945, uit archief Vertrouwensmannen. ²²⁴ Van Hilten, p. 84-88, 206-208. ²²⁵ *Admiral i/d Nederlanden aan Heeresgruppe H*, 17 dec. 1944.

afstaan. Zij zouden 'in erster Linie zur Erfassung der wehrfähigen Niederländer eingesetzt werden'.²²⁶ Diegenen van het leger en de marine echter, die dagelijks met een tekort aan manschappen werden geconfronteerd, achtten een verder onttrekken van soldaten niet mogelijk.²²⁷ Het is niet uitgesloten, dat de militaire instanties in Nederland er nu bij Seyss-Inquart en Liese op aandrongen, van grote razzia's af te zien, en een algemene aanmeldingsplicht af te kondigen, waarbij steun aan kleinere razzia's in het vooruitzicht werd gesteld. Dit lijkt ons de achtergrond van de totstandkoming van de *Bekendmaking* van 14 december 1944.

Hoe deze gang van zaken precies is geweest weten wij niet; er was echter een toestand ontstaan, waarin de *Wehrmacht* niet alleen de door haar zelf geïnspireerde actie moest torpederen, doch ook aan de exorbitante eisen van Liese niet meer haar medewerking kon verlenen. Dit blijkt wel uit de bondige maar veelzeggende aantekening van Stüler uit het einde van de maand december: '*Wehrmacht lehnt Exekution bei Liese-Aktion ab*'.²²⁸ De in de *Anordnung* van 5 december door Seyss-Inquart aan de *Wehrmacht* ruim toebedeelde taak werd dus ook in feite afgewezen. De tegenwerking van de *Wehrmacht* ging zelfs zo ver, dat het verzoek van Liese, de *Kommandanturen* opdracht te geven assistentie te verlenen bij het aanplakken van de *Bekendmaking* van de hand gewezen werd.²²⁹ In die situatie en sfeer moest Liese, ongetwijfeld na overleg met de Rijkscommissaris, zich wel tot kleinere razzia's beperken, daarbij de hoop koesterend dat de hongersnood en de angst voor represailles toch nog velen naar de aanmeldingslokalen zou drijven.

De *Bekendmaking*, die als dagtekening 14 december 1944 droeg, werd niet direct gepubliceerd. De afkondiging geschiedde pas twee weken later. In de westelijke provincies gebeurde dit door middel van aanplakbiljetten vlak vóór de kerstdagen en, via de pers, op 28 december.²³⁰ De vertraging was voornamelijk ontstaan doordat op 14 december nog geen beslissing genomen was omtrent de taken van de bij de verplichte aanmelding betrokken Duitse instanties en over de tekst van de aan deze instanties te verstrekken richtlijnen. Liese was dus wel hard van stapel gelopen met het opstellen van de *Bekendmaking*; tot publikatie kon hij niet eerder overgaan, dan nadat deze kwesties waren geregeld. Hiermede verliep ongeveer een week²³¹ en pas op 23 december kon Stüler, op grond van hem door Seyss-Inquart gegeven algemene aanwijzingen, aan de *Beauftragten*, de *Hauptabteilungsleiter* (de leiders van de Duitse toezichhoudende instanties) en Fiebig de eerste instructies omtrent de vrijstellingsprocedure geven.

Er werd bepaald, dat de departementen en de rijksdiensten lijsten moesten opstellen van alle daar werkzame ambtenaren, arbeiders en wachtgelders die voor de registratie

²²⁶ Notitie van Kleikamp, *Admiral i/d Nederlanden*, 17 dec. 1944. ²²⁷ *Admiral i/d Nederlanden* aan Heeresgruppe H, 17 dec. 1944. ²²⁸ Vermerk van Stüler, 31 dec. 1944. ²²⁹ De *Generalbevollmächtigte für den totalen Kriegseinsatz* aan de *Beauftragten*, 22 dec. 1944. ²³⁰ a Nota van L. Neher, lid van het College van Vertrouwensmannen opgesteld voor de CNBS, 8 jan. 1945 (afg.: Nota Neher, 8 jan. 1945) PEC, Subcommissie I, punt JO, bijl. 588. b *A.H.*, 28 dec. 1944. ²³¹ a Vermerk van Stüler, 21 dec. 1944. b Liese aan de *Beauftragten*, 21 dec. 1944.

in aanmerking kwamen; niet alleen de personalia maar ook nummer, datum en plaats van uitreiking van het persoonsbewijs moesten worden opgegeven. De lijsten dienden na overleg met de *Beaufragte* door de Duitse toezichhoudende instantie gecontroleerd te worden en, voorzover dit noodzakelijk of doelmatig leek, met de Nederlandse rijksinstanties besproken; dit met het oog op eventueel te verstrekken vrijstellingen. In het algemeen was vrijstelling van personen beneden de 30 jaar niet geoorloofd. Van diegenen, die door de toezichhoudende instantie als onmisbaar werden beschouwd, moesten de namen op de lijst rood onderstreept worden. Tevens moest nog aan het einde van de lijst in één getal het totaal aantal bij de betrokken dienst werkende mannen opgegeven worden. Al deze gegevens moesten gestuurd worden naar Stüler, die ze vervolgens ter beslissing aan Liese zond. Deze besliste over de vrijstellingen voor het gehele land, met uitzondering van die voor de politie, waarvoor Rauter competent was. De eindtermijn voor het indienen van de lijsten werd op 15 januari gesteld. Deze gang van zaken – korte tijd later gedeeltelijk gewijzigd, zoals we nog zullen zien – gold dus alleen voor de rijksinstellingen.²³² De gemeenten moesten de lijsten bij de *Beaufragte* inleveren.²³³ Ten aanzien van het bedrijfsleven was voor het aanvragen van *Ausweise* nog geen procedure aangegeven. Deze kwam pas begin januari 1945. Al was de vrijstellingsprocedure dus nog niet geheel en al geregeld, toch werd de *Bekendmaking* gepubliceerd. Waarschijnlijk wilde Liese, die wantrouwend stond tegenover de sedert langere tijd in Nederland vertoevende Duitsers²³⁴ en strikte opdrachten uit Duitsland had, niet langer wachten en heeft hij Seyss-Inquart kunnen overtuigen, dat er eindelijk eens tot handelen moest worden overgegaan.

Op de dag van afkondiging der *Bekendmaking* was ook nog geen beslissing genomen over de tekst van de *Oproep*, die op de *Bekendmaking* zou moeten volgen en waarin o.m. nadere mededelingen moesten worden verstrekt over de plaats en de tijd van aanmelding. Over deze kwesties werd echter spoedig overeenstemming bereikt, al waren er, zoals we nog zullen zien, ook afwijkende meningen. Op 29 december kwam, na een bespreking waaraan o.m. de Rijkscommissaris, Christiansen, Liese en Buckan deelnamen, de definitieve tekst van deze *Oproep* tot stand.²³⁵ In de westelijke provincies werd hij op 4 januari 1945 in de pers gepubliceerd.²³⁶

De oproep bevatte de mededeling, dat de aanmelding van 5 tot en met 8 januari moest plaats vinden bij de *Fachberater* aan het arbeidsbureau. Om de mannen tot aanmelding aan te moedigen werd er op gewezen, dat het in de bedoeling lag, de gezinsleden van tewerkgestelden extra levensmiddelen te verschaffen. Daartoe zou de stamkaart van de gehuwde tewerkgestelde bij vrouw en kinderen blijven, van de ongehuwde bij de ouders. Over de invoering van het in de *Bekendmaking* aangekondigde 'bijzonder algemeen geldig bewijs van vrijstelling' werd in de *Oproep* met geen woord gerept. Er werd slechts medegedeeld, dat personen die in het bezit waren van vrijstellingspapieren zoals bedoeld in de *Bekendmaking* of van andere papieren, eveneens verplicht

²³² a Stüler aan de *Beaufragten*, 23 dec. 1944. b Circ. van de BRK, Zuid-Holland, 21 dec. 1944.

²³³ Tew. gem. pers. A'dam. p. 14. ²³⁴ Proces-verbaal van het verhoor van Fiebig, 20 feb. 1948.

²³⁵ Zie aant. van Stüler, 31 dec. 1944. ²³⁶ *A.H.*, 4 jan. 1945.

waren zich te melden. Na onderzoek van deze papieren door de *Fachberater* volgde al dan niet vrijstelling van tewerkstelling. Enkele groepen, zoals de politie en de Landwacht behoefden zich niet te melden.

Dat in de *Oproep* over het bijzonder bewijs van vrijstelling gezwegen werd, was o.m. gevolg van het feit, dat met de vervaardiging hiervan nauwelijks begonnen was. Het voorstel van Stüler, de termijn van aanmelding (dus van 5 tot en met 8 januari) naar een latere datum te verschuiven zodat de oude vrijstellingspapieren konden worden ingetrokken en interim- of definitieve *Ausweise* uitgereikt, werd afgewezen. Een zelfde weg ging zijn verzoek, het o.m. voor de *Wehrmacht* zo belangrijke personeel van Verkeer en Waterstaat van aanmelding vrij te stellen. Zijn argument, dat deze groep personen anders 'mit Bestimmtheit' zou onderduiken, schijnt op Seyss-Inquart niet veel indruk te hebben gemaakt. Een ambtenaar van het Rijkscommissariaat, die Stüler van de afwijzing van zijn verzoek op de hoogte stelde, gaf als grond van de weigering op: 'Es ist doch alles Theorie, es meldet sich doch kaum einer, andere tauchen unter'.²³⁷ Uit deze opmerking blijkt wel, hoezeer men zich in het Rijkscommissariaat zijn zwakke positie bewust was. Niettemin zou de bezettende macht door kleinere razzia's, dus met de beperkte middelen die hij had, nog menigmaal slaan waar zij slaan kon.

De *Oproep* werd niet in het gehele land gepubliceerd. In de oostelijke en noordelijke provincies, waar Schmerbeck de scepter zwaaide, werd de vroegere praktijk voortgezet en waren de bevelen tot tewerkstelling niet door Liese ondertekend.²³⁸ In deze provincies werd – voorzover ons bekend – de *Bekendmaking* slechts in enkele gevallen en de *Oproep* in het geheel niet afgekondigd. Liese's operatiegebied beperkte zich dus – in overeenstemming overigens met Seyss-Inquart's verordening van 5 december 1944 – in feite tot het westen, al moesten ook de in de noordelijke en oostelijke provincies uitgereikte *Ausweise* door hem bekrachtigd worden.²³⁹

CONFLICTEN RONDOM HET AANVRAGEN VAN AUSWEISE

Daar de aanmeldingsplicht vooral in de westelijke provincies werd afgekondigd, zou de vraag of medewerking verleend moest worden bij het aanvragen van *Ausweise* zich hoofdzakelijk tot deze provincies beperken. Het lokaas waarmede Liese hoopte vele mannen in de aanmeldingslokalen te krijgen was, afgezien van de toezeggingen inzake de distributiebescheiden, het voor bepaalde groepen in vooruitzicht gestelde vrijstellingspapier. Nu hadden reeds in het verleden de meningen tussen de illegaliteit enerzijds en de secretarissen-generaal en ondernemers anderzijds over het al of niet aanvragen van *Ausweise* scherp tegenover elkaar gestaan. De strijd die over deze kwestie in december 1944 en januari 1945 ontbrandde was dus in zijn strekking niet nieuw, maar

²³⁷ a Afschr. van telexbericht van Stüler aan Eichelberg, geen datum. b *Vermerk* van Stüler, 31 dec. 1944. ²³⁸ In onze collectie aanplakbiljetten bevinden zich slechts oproepen ondertekend door de *Beauftragte* of de burgemeester. In Venlo kwamen de bevelen van 'de Duitse Militaire Autoriteiten'.

²³⁹ Stüler aan de *Beauftragten*, 23 dec. 1944 en 8 jan. 1945.

kreeg wel door de bijzondere omstandigheden waarin Nederland toen verkeerde, een veel feller karakter dan tevoren.

Vooraf sedert de jaarklassenactie van 1943 had de verzetsbeweging zich met kracht tegen het systeem der *Ausweise* gekeerd. Haar voornaamste bezwaren waren, dat een dergelijk systeem minstens tot een registratie moest leiden van diegenen, voor wie een *Ausweis* was aangevraagd, en de bevolking dus gesplitst werd in een vrijgesteld en een niet-vrijgesteld deel; en hierdoor zou de algemene weerstand tegen de Duitse maatregelen worden verzwakt. Van een consequente bestrijding van het systeem der *Ausweise* kon in die tijd echter geen sprake zijn. De illegaliteit was nu eenmaal niet bij machte, de leidinggevende ambtenaren en de ondernemers haar wil op te leggen of hen te overtuigen van de noodzaak een principiële verzetshouding aan te nemen. Vanuit dit gezichtspunt waren de groots opgezette vervalsingsacties, zelfs die tijdens de Z.S.-procedure, in feite de uitdrukking van de nog betrekkelijk zwakke positie van de illegaliteit.

In haar strijd tegen het *Ausweise*-systeem beriep de illegaliteit zich ook op het praktische argument, dat de bezetter alle bestaande vrijstellingspapieren zou intrekken indien hij dit op zeker moment nodig achtte. Reeds wezen we er op hoe *Trouw* in juni 1943 diegenen scherp hekelde, die met een *Ausweis* veilig meenden te zijn. Hoe juist dergelijke waarschuwingen waren, bleek wel zeer overtuigend tijdens de in de maanden september tot en met december 1944 gehouden razzia's, toen tienduizenden officiële vrijstellingspapieren van nul en gener waarde bleken te zijn.

Bij de topfiguren van de illegaliteit – in de hongerwinter nauw samenwerkend tegen de *Liese-Aktion*, zoals we nog zullen zien – speelde intussen nog een andere overweging een rol om zich met alle macht tegen het aanvragen van *Ausweise* te verzetten. Zij zagen zeer juist in, dat de nieuwe aanmeldingsplicht voornamelijk het uitvloeisel was van een tekort aan troepen om grootscheepse razzia's uit te voeren en van de vrees van de bezettende macht een volslagen chaos te veroorzaken. Nieuwe grote razzia's, zo redeneerde men in de illegaliteit²⁴⁰, zou nieuwe aanvoer van troepen vereisen (die overigens niet ter beschikking stonden), de nog voor de Duitsers werkende arbeiders in nog grotere mate doen onderduiken en op deze wijze ook de voedselvoorziening (inmiddels steeds slechter geworden) dermate schaden, dat zeer ernstige onrust onder de bevolking hiervan te verwachten was. Kortom, een herhaling van de grote november-razzia's zou slechts een situatie scheppen die de bezettende macht nog meer schade zou berokkenen dan voorheen. Daarom geloofde men in illegale kringen niet, dat de bezetter het op een krachtproef zou laten aankomen, wanneer zijn bevelen werden genegeerd. Integendeel, aldus deze kringen, de bezetter had een grenzeloze angst voor opstand en niets zou hem minder welkom zijn dan dat de illegaliteit zou ontdekken, dat zich langzamerhand een evenwicht van krachten aan het ontwikkelen was tussen hem (de bezetter) enerzijds en de verzetsbeweging, geflankeerd door een hongerige bevolking, anderzijds. Met

²⁴⁰ a Nota Neher, 8 jan. 1945. b Mededelingen van het Centraal Bestuur van de LO aan de topleden, 15 jan. 1945. c Mededelingen, 25 jan. 1945.

andere woorden: naar de mening van de illegaliteit wensten de Duitsers voorsnog geen chaos en zouden zij hun methode mitigeren; zij zouden een open conflict uit de weg gaan, wanneer het bevel tot registratie niet werd opgevolgd. Mede om deze reden veroordeelde zij dan ook elke medewerking van de ambtenaren en de ondernemers aan het aanvragen van *Ausweise*.

Een dergelijke afwijzing was trouwens ook met het oog op de na-oorlogse situatie ingegeven. Zij, die geen *Ausweis* van de ondernemer zouden krijgen en naar Duitsland worden gevoerd, hadden daar de grootste ontberingen te verwachten, hetgeen weer tot verwildering zou kunnen leiden. En zou het gezin, gezien de toestand waarin het achterbleef, hiervan gevrijwaard blijven? Dit alles zou na de oorlog niet alleen de ondernemers aangerekend worden die hierdoor meegeholpen hadden aan het vormen van een vogelvrij verklaard deel van de bevolking, maar eveneens het radicaliseringsproces versnellen. In die zin begrijpen wij dan ook de vrees van iemand, die in die dagen met betrekking tot de kwestie der *Ausweise* een niet onbelangrijke rol speelde; naar zijn mening zou een overwinning van de voorstanders van het aanvragen van *Ausweise* 'ten detrimente van orde en rust na de bevrijding' gaan.²⁴¹

Overwegingen van principiële, maar ook van tactische aard bepaalden dus de afwijzende houding van de illegaliteit tegenover de secretarissen-generaal en de ondernemers. Zij wenste geen concessie te doen aan, zoals in illegale kringen wel werd gezegd, het 'opportunisme' van deze groep. En de illegaliteit was hiertoe des te minder bereid, daar zij inmiddels aan zelfbewustzijn had gewonnen en tot een macht was uitgegroeid die niet straffeloos kon worden gepasseerd en met wier wensen ernstig rekening moest worden gehouden. Tot dit laatste had – stellig in sommige groeperingen van de illegaliteit – ook het feit bijgedragen, dat de regering in Londen sedert de zomer van 1944 haar als het ware als een officieel instrument in het bezette gebied beschouwde.²⁴² Over de achtergrond en de gevolgen hiervan voor de strijd tegen de Duitsers mogen thans enkele opmerkingen volgen, voorzover die nodig zijn voor goed begrip van het verloop van het conflict, dat wij straks in zijn chronologische ontwikkeling zullen behandelen. Wij zullen daarbij dan kennis maken met enkele organen, die in dit conflict een belangrijke rol hebben gespeeld.

Begin juni 1944 ging er een verzoek uit van de Koningin en de minister-president aan de illegaliteit om een coördinatie tot stand te brengen van alle ondergronds werkende organisaties en de samenwerking, die gestalte moest krijgen in een 'groep van voor-
mannen', een zo breed mogelijke basis te geven. Deze groep zou bij een eventueel

²⁴¹ a Manifest van 'de gezamenlijke verzetsbewegingen in Nederland' aan de werkgevers, 8 jan. 1945. (afg.: Man. verzetsbew. 8 jan. 1945). Begin januari verzocht de CC aan het Amsterdams Werk Comité met betrekking tot de *Arbeitseinsatz* als sub-commissie ad hoc van de CC te willen optreden. Van haar uitgaande stukken zouden ondertekend worden met: 'de Gezamenlijke Verzetsbewegingen in Nederland'. Zie: Kort verslag van de vergadering der CC op 3 jan. 1945. b Wij hebben hier L. Neher, een der Vertrouwensmannen (afg. VM) op het oog. Zie Nota van Neher (Roest), 5 jan. 1945. (afg. Nota Neher, 5 jan. 1945). ²⁴² Terecht voegt H. M. van Randwijk hier aan toe: 'Anderzijds versterkte de verzetsbeweging het aanzien van de Nederlandse regering in ballingschap bij de bondgenoten, iets wat na de débâcle-De Geer ook broodnodig was'. De coördinatie van het verzet. In *O. en V., IV*, p. 121.

gezagsvacuüm – het tijdvak tussen het wegtrekken van de Duitse troepen en de aankomst van Nederlandse ministers – opdracht krijgen, een of meer personen aan te wijzen om als tijdelijke vertegenwoordiger(s) van de regering orde en rust te handhaven. Tevens zou hem in de eerste tijd na de bevrijding door de regering verzocht worden, van advies te dienen zolang een noodparlement ontbrak. Als resultaat van besprekingen tussen de vertegenwoordigers van een groot aantal illegale organisaties werd een Contact-Commissie van vijf personen in het leven geroepen. Deze bestond uit één vertegenwoordiger van de Orde-Dienst²⁴³, één van het Vaderlands Comité²⁴⁴ en drie uit een drietal verwante groepen van illegale organisaties, die zich op grond van hun politieke en levensbeschouwelijke opvattingen in een rechter-, midden- en linkersectie hadden verdeeld. Voor de rechtersectie (o.m. *Trouw*, LO en LKP) trad op de man van *Trouw*, dr. J. H. A. J. S. Bruins Slot; voor de middensectie (o.m. Nationaal Comité van Verzet en Nationaal Steun Fonds²⁴⁵) L. Neher van het Nationaal Comité van Verzet en voor de linkersectie (o.m. *Het Parool*, *Vrij Nederland*, *De Waarheid*, *Je Maintiendrai*) drs. J. Meijer van *Het Parool*. Voorzitter van de Contact-Commissie (CC) was W. Drees, vertegenwoordiger van het Vaderlands Comité.

Als gevolg van ernstige politieke tegenstellingen binnen de Contact-Commissie zou de eerste door de regering aan de illegaliteit gestelde taak – voorbereiding van maatregelen voor de handhaving van orde en rust tijdens het gezagsvacuüm – niet aan de door de Contact-Commissie aangewezen regeringsvertegenwoordigers opgedragen worden, maar aan het enkele weken later, eveneens op verzoek van de regering, tot stand gekomen College van Vertrouwensmannen. De politiek rechtse krachten in de Contact-Commissie verzetten zich nl. tegen invloed in beleids- en bestuurszaken van min of meer links georiënteerde organisaties als *Het Parool* en *Vrij Nederland* – en dat zeker voor zulke onrustige tijden als die welke een gezagsvacuüm zouden kenmerken. Ook het Vaderlands Comité, dat in principe naar een herstel der vroegere politieke partijen streefde zag genoemde, nog zo 'jonge' en 'onervaren' linker groepen, volgens welke juist 'ruimte moest worden gegeven aan nieuwe opgekomen groepen en opvattingen',²⁴⁶ gaarne uit deze beleidskwesties geweerd. Zo ontstond in de Contact-Commissie een meerderheid die de regering in Londen in overweging gaf, zelf een regeringsvertegenwoordiging voor het eventuele gezagsvacuüm te benoemen. Met dit voorstel was elke toekomstige invloed van de linkergroepen op het beleid tijdens het

²⁴³ De Orde-Dienst (OD) stelde zich aanvankelijk tot taak het handhaven van orde en rust na de bevrijding, doch werd in de loop van de bezetting tevens in de strijd tegen de Duitsers actief, speciaal op het gebied der spionage. ²⁴⁴ Dit comité was geen verzetsorganisatie in de eigenlijke zin van het woord, maar wel een illegaal verband, welks leden, met sterke bindingen aan de vooroorlogse politieke partijen, belangrijke politieke, geestelijke en maatschappelijke stromingen representeerden en de regering in Londen gevraagd en ongevraagd over velerlei zaken rapport uitbracht. ²⁴⁵ Het Nationaal Comité (NC) had zijn relaties voornamelijk in het ambtelijk apparaat, het bedrijfsleven en onder intellectuelen. Het Nationaal Steun Fonds (NSF) was vooral in de laatste tijd van de oorlog 'de bankier' van het verzet. ²⁴⁶ a De Coördinatie van het Verzet. In *O. en V.*, IV, p. 121. b *Witboek van de Grote Advies Commissie der Illegaliteit* door mr. H. W. Sandberg. c Van politiek Convent tot Vaderlands Comité, door Dr. W. Drees. In: *O. en V.*, II. d *Verslag van de werkzaamheden van Vertrouwensmannen der Regering*.

gezagsvacuüm al bij voorbaat uitgesloten. Op 2 augustus 1944 werd door de regering het College van Vertrouwensmannen ingesteld; korte tijd later kwam het in het bezette gebied tot stand. Het kreeg – zoals gezegd – tot taak het voorbereiden van de maatregelen, nodig voor de handhaving van orde en rust in een eventueel gezagsvacuüm. Twee leden van dit college, t.w. Drees en Neher, maakten, zoals reeds bleek, tevens deel uit van de Contact-Commissie. Wegens een ongeval van Drees (hij liep omstreeks 19 of 20 december te Amsterdam in het donker in het water en werd vrij ernstig ziek) zullen wij voornamelijk Neher in genoemde functie zien optreden bij de conflicten die om het uitreiken van *Ausweise* ontstonden. Na verloop van tijd hervatte Drees van af het ziekbed zijn werkzaamheden.

Niet alleen in de top, ook plaatselijk werd in die dagen het verzet gecoördineerd. Zo werd in september 1944 een samenwerking tot stand gebracht in het zgn. Amsterdams Werkcomité, dat, ingesteld door de Contact-Commissie, tot taak had de verzetskracht in Amsterdam te verhogen.²⁴⁷ Na de grote razzia's in november werd, ondanks de door het Amsterdams Werkcomité geuite bezwaren van technisch-illegale aard, nog een Landelijk Werkcomité opgericht welks voornaamste activiteit gericht was tegen de *Liese-Aktion* (nl. door middel van een uitgebreide berichtendienst en een pamfletten- en plakactie). Nadat in januari 1945 alle leden van dit Landelijk Werkcomité werden gearresteerd – met uitzondering van de voorzitter Van Randwijk die door een toeval niet in handen van de Duitsers viel – werd het verzet tegen de *Liese-Aktion* in Amsterdam door het Amsterdams Werkcomité en in andere plaatsen door soortgelijke comités overgenomen, waarbij het Amsterdams Werkcomité als een leidinggevend orgaan van dit verzet optrad.²⁴⁸ Ook dit comité stond onder voorzitterschap van Van Randwijk wiens bewogen oproepen en manifesten de Duitsers zo veel schade berokkenden.

Het verzoek van de Nederlandse regering in de zomer van 1944 regelingen voor een eventueel gezagsvacuüm te treffen, was ingegeven door de verwachting dat Nederland spoedig bevrijd zou worden. De militaire ontwikkeling verliep echter anders. Het belangrijkste deel van Nederland zou nog ongeveer acht maanden bezet gebied blijven en de illegaliteit zou nog een harde strijd moeten voeren. De moeilijkheden waarmee zij te kampen kreeg en welke ook de regering in Londen niet had kunnen voorzien, vonden hun oorzaak in de verloren slag om Arnhem en – in samenhang hiermee – het besluit van de bezetter om als strafmaatregel tegen de spoorwegstaking alle vervoer van voedselvoorraden naar het westen van het land te verbieden. Weliswaar wisten Hirschfeld en Louwes na zes weken, n.l. op 8 november 1944, de Duitsers te bewegen het vervoersverbod op te heffen, doch veel verbetering bracht dit in de voedselsituatie niet, daar het vervoer uit het noorden en het oosten naar het westen van het land per schip (vanwege de spoorwegstaking) bemoeilijkt werd door de inbeslagnemingen van de Duitsers en de voortdurend dreigende razzia's op mannen.

Begin oktober bestond het hoofdrantsoen per persoon per week nog slechts uit 1 kilo

²⁴⁷ Not. van de verg. op 10 mei 1945 van het Amsterdams Werkcomité. ²⁴⁸ De Coördinatie van het verzet. In: *O. en V., IV.*

aardappelen en 1 kilo brood; eind november was het broodrantsoen verminderd tot 700 gram. Op dringende verzoeken van Hirschfeld en Louwes verklaarden de Duitsers zich in november bereid dat een rederij van de overheid, de zgn. Centrale Rederij voor de Voedselvoorziening, het voor het westen zo dringend nodige voedsel ongestoord zou kunnen transporteren. De aanvoer van voedsel duurde echter slechts kort, daar in de laatste week van december (enkele weken nadat met de aanvoer over het IJsselmeer begonnen was) de vorst inviel en bijna geen schip meer het IJsselmeer kon bevaren. Intussen trokken lange stoeten mensen van west naar oost en terug op zoek naar voedsel.

Op alle gebieden van het maatschappelijk leven heerste barre nood; er was ook bijna geen brandstof. Tegelijkertijd loerde de bezetter op mannen die hij in zijn macht kon krijgen of lokte hij mannen met levensmiddelen en geld om zich als vrijwilliger voor de arbeidsinzet te melden. Maar ook onder deze moeilijke omstandigheden bleef de illegaliteit pal staan – pal tegen die ambtenaren die de dreigende hongersnood als dringend argument gebruikten om aan enkele eisen van de vijand tegemoet te komen, pal ook tegen al die mannen die, gedreven door elementaire behoeften, de oproepen van de Duitsers niet konden weerstaan. In en door de strijd groeide de illegaliteit, ontwikkelde zij krachtiger offensieven dan ooit tevoren. Toen eind december 1944 Liese zijn *Bekendmaking* liet aanplakken en in de pers publiceren, had hij dan ook een beter georganiseerde illegaliteit tegenover zich, dan al zijn voorgangers die arbeiders naar Duitsland moesten sturen.

Niet alleen de bezettende macht, ook – zoals gezegd – de leidinggevende ambtenaren en de ondernemers werden met deze versterkte illegaliteit geconfronteerd. Dit blijkt o.m. uit het krachtiger verweer van de illegaliteit tegen de voorstanders van het uitreiken van *Ausweise*. Als woordvoerders van laatstbedoelde groep traden vnl. Hirschfeld, Louwes en Stikker op. Stikker die o.m. voorzitter was geweest van de in augustus 1941 door de Duitsers ontbonden Raad van Bestuur in Arbeidszaken en later onderhandelingen gevoerd had met leiders van de vroegere vakbeweging over een na de oorlog nauwere samenwerking tussen de vakorganisaties der ondernemers en arbeiders sprak in de kwestie die wij thans behandelen, voornamelijk als vertegenwoordiger van de ondernemers. Ons is niet bekend of genoemd drietal over alle aspecten van het aanvragen van *Ausweise* één gelijke, onderling afgestemde opvatting huldigde. Dit is zeer wel mogelijk, zelfs waarschijnlijk. De argumenten die elk van hen in zijn contacten met leden van de Contact-Commissie of van het college van Vertrouwensmannen over deze kwestie aanvoerde, waren in elk geval niet tegenstrijdig.

Naar Stikker's mening zou het aanvragen van *Ausweise* de vreselijke gevolgen van een algeheel lamleggen van het bedrijfs- en transportwezen kunnen verzachten en daardoor een groot deel van de bevolking tegen de ondergang behoeden.²⁴⁹ Louwes legde in het bijzonder de nadruk op de gevolgen voor de voedselvoorziening. Hirschfeld had hierover dezelfde opvattingen. Daarom ook streefde hij er naar, evenals trouwens

²⁴⁹ Nota Neher van 5 en 8 jan. 1945.

Louwes en Woltersom de organisatie van het bedrijfsleven en van de overheids- en semi-overheidsinstellingen, zo lang mogelijk intact te laten. Zij zouden ook nuttige diensten kunnen bewijzen bij de bevrijding, wanneer direct met de uitvoering van urgente taken begonnen moest worden. Vandaar de pogingen, in de eerste plaats het personeel van het vitale deel van het bedrijfsleven, de departementen en andere officiële instellingen te behouden en de wens *Ausweise* voor hen aan te vragen. En hiertoe waren Hirschfeld c.s. des te meer bereid, omdat het hun voorheen vaak was gelukt, mensen aan *Ausweise* te helpen en tegen uitzending te beschermen.²⁵⁰

Hirschfeld, Louwes en Stikker waren overigens stellig niet van plan, zonder voorafgaande garanties van de Duitsers gegevens over het personeel te verstrekken; en van de door de Duitsers afgekondigde aanmeldingsplicht bij de *Fachberater* moesten zij niets hebben.²⁵¹ Zij wilden alleen *Ausweise* aanvragen en slechts vrijstellingslijsten inleveren indien met zekerheid vaststond, dat aan diegene voor wie een *Ausweis* werd aangevraagd, ook vrijstelling werd verleend.²⁵² Daar zij er echter toch rekening mee moesten houden dat, ondanks een gegeven belofte, de Duitsers de *Ausweise* op zekere dag konden intrekken of ongeldig verklaren, werden op de vrijstellingslijsten de adressen van de betrokkenen niet vermeld.²⁵³ Dit zou een eventuele opsporing in elk geval bemoeilijken. Hirschfeld c.s. vertrouwden verder op het welslagen van een listig beleid; b.v. door een te gunstig voorgestelde taakomschrijving, waardoor zoveel mogelijk mannen konden worden beschermd.²⁵⁴

Dat Hirschfeld, Louwes, Stikker en vele anderen zich met hun opvattingen lijnrecht tegenover de illegaliteit, de Vertrouwensmannen en, zoals we nog zullen zien, de regering in Londen plaatsten, werd welbewust door hen aanvaard. Blijkens Hirschfeld's verklaring voor de Parlementaire Enquête Commissie werd 'in de ambtelijke kring' over de regering – en hij wilde de epitheta uit die tijd liever niet gebruiken – als volgt gesproken: 'Op dit gebied zijn we dan toch maar eens ongehoorzaam, want dit kunnen wij beter beoordelen dan de heren in Londen, die niet zo dicht bij de ellende zitten als wij.'²⁵⁵

Afgezien van het feit dat Hirschfeld en de andere secretarissen-generaal zich als regel van de regering in Londen weinig aantrokken, is deze uitspraak in strijd met de feiten. De regering was er van op de hoogte - uit de vele berichten die van begin oktober af binnenkwamen, citeren wij een telegram van 29 november van de Vertrouwens-

²⁵⁰ PEC. Deel 7c. Verhoor van Hirschfeld, p. 803-804. ²⁵¹ In een brief dd. 7 jan. 1945 van jhr. mr. dr. L. H. N. Bosch ridder van Rosenthal, voorzitter van het college van Vertrouwensmannen, waarin deze schrijft over een vergadering op 5 jan. 1945, die gepresideerd werd 'door de bierbrouwer' (Stikker) lezen wij, dat deze het opportuniteitsstandpunt verdedigde 'in den vorm van niet-melden, wel *Ausweise* aanvragen'. Louwes, zo voegde Bosch van Rosenthal, in deze brief aan de andere Vertrouwensmannen toe, nam hetzelfde standpunt in. PEC. Subc. I. punt JO. Bijlage 587. (Afg.: Brief van Bosch van Rosenthal, 7 jan. 1945). ²⁵² a Verslag van de verg. op 10 jan. 1945 in het Bureau Amsterdam v.h. dep. v. Handel, Nijverheid en Scheepvaart, 18 jan. 1945. b PEC, deel 7c, verhoor van Verwey, p. 624-625. ²⁵³ Agenda en notitieboek van Verwey, 2 jan. 1945. ²⁵⁴ a Nota Neher, 5 jan. 1945. b Verslag vergadering op 3 jan. 1945, waaraan o.m. deelnamen vertegenw. v.d. Rijksbureaus en ambtenaren v.h. bureau Amsterdam v.h. Dep. v. Handel, Nijverheid en Scheepvaart, 9 jan. 1945. ²⁵⁵ PEC, deel 7c, verhoor van Hirschfeld, p. 803-804.

mannen – dat de toestand uiterst nijpend was, plunderingen voorkwamen, het apparaat van de voedselvoorziening en andere vitale bedrijven was ontwricht en 'anarchie' dreigde. 'Met ernst' was zij ook gewezen op de politieke consequenties hiervan. De regering in Londen was dus wel degelijk bekend met de gevolgen van de direct dreigende 'volledige hongersnood' en van de volslagen stagnatie van de maatschappelijke organisaties. Niettemin stelde zij zich achter de illegaliteit en de Vertrouwensmannen.

Ongetwijfeld wilde Hirschfeld zoveel mogelijk mensen in Nederland houden, maar daarbij blijkbaar – gezien het aanvaarden van het onderscheid tussen een beschermd en niet-beschermd deel van de bevolking – het onvermijdelijk verlies van sommigen op de koop toe nemen.²⁵⁶ De illegaliteit en de Vertrouwensmannen daarentegen wezen elke verantwoordelijkheid hiervoor van de hand, al waren zij zich bewust, dat hun advies aan de bevolking geen volslagen beveiliging gaf en razzia's niet uitsloot. In werkelijkheid spitste dit gehele conflict zich dus toe op de vraag of medewerking aan de vijand nog langer geduld kon worden. Hirschfeld beantwoordde die vraag bevestigend. Wat hij deed, was in feite het beleid voortzetten dat hij ruim vier jaar lang met wisselend resultaat – althans gezien vanuit het kader van de samenwerking met de vijand – had toegepast. Dat dit beleid, dat bij de illegaliteit ergernis gewekt had, onder de extreme omstandigheden van de winter van 1944-1945 misschien niet meer toepasselijk zou kunnen zijn, is hem, gezien de onverzettelijkheid waarmee hij zijn standpunt verdedigde en doorzette, ontgaan. Tot goed begrip van zaken is het gewenst er nog eens op te wijzen, dat de pogingen van Hirschfeld, het regeringsapparaat en de organisaties van het bedrijfsleven in stand te houden er onder meer op waren gericht, orde en rust zo lang mogelijk te handhaven en de grondslagen van de maatschappelijke orde ook voor de tijd na de bevrijding zoveel mogelijk te beschermen. Dit laatste wilden de Vertrouwensmannen en een belangrijk deel van de illegaliteit eveneens, doch zij meenden dit juist op een tegenovergestelde wijze, door het niet-aanvragen van *Ausweise*, te kunnen realiseren.

Wij herinneren aan de opmerking, zij was afkomstig van Neher, dag een overwinning van het 'opportuïteitsstandpunt', dus het standpunt van 'de oppositie' (Hirschfeld c.s.), slechts ten detrimente van orde en rust na de bevrijding zou gaan.

Reeds voor de *Bekendmaking* van Liese werd aangeplakt (omstreeks 25 december), was de illegaliteit van het plan van de Duitsers op de hoogte. Men was er o.m. in geslaagd, een gedrukte *Bekendmaking* te bemachtigen. De besprekingen over de te nemen tegenmaatregelen konden dus direct beginnen, toen de vertegenwoordiger van de linkersectie, Meijer, op een vergadering van de Contact-Commissie op 18 of 19 decem-

²⁵⁶ Op een verg. van 22 nov. 1944 waaraan o.m. vertegenwoordigers v.d. Rijksbureaus en ambtenaren van het bureau Amsterdam v.h. Dep. v. H., N. en Sch. deelnamen, kwamen de aanwezigen o.m. tot de conclusie dat het voor personen beneden de 30 jaar, behoudens uitzonderingen, geen zin had *Ausweise* aan te vragen. En in het verslag van een verg. van 3 jan. 1945 lezen wij: 'Voor minder belangrijke ambtenaren, als boden e.d. verwacht men weinig of niets te zullen bereiken'. De omschrijving van de functie verdiende dan ook de nodige aandacht, zo voegde men er aan toe.

ber het biljet toonde.²⁵⁷ Unaniem besloot men de illegale groepen te adviseren het aanvragen van *Ausweise* te bestrijden. De in de Contact-Commissie vertegenwoordigde organisaties gingen hiermede akkoord.²⁵⁸ Reeds in *Trouw* van 21 december 1944 werden de ambtenaren, werkgevers en werknemers opgeroepen de dreigende maatregelen der Duitsers te saboteren.

Ongeveer een week na de vergadering van de Contact-Commissie, nl. op 27 december, vond in opdracht van deze commissie een bespreking plaats tussen Meijer en de vertrouwensman der werkgevers, Stikker. Tussen hen beiden bestond een regelmatig contact. Stikker – hij bleek goed geïnformeerd over de plannen van de Duitsers – verwierp het standpunt van de illegaliteit²⁵⁹ en was van mening dat haar advies – niet melden, geen vrijstellingsbewijzen aanvragen²⁶⁰ – niet zonder voorafgaand overleg met de werkgevers- en werknemersorganisaties genomen had mogen worden. Hij vertrouwde er nu op, bij de Vertrouwensmannen 'een gereeder oor' voor zijn standpunt te vinden.²⁶¹ Doch deze steun kwam niet. In een vergadering van de Vertrouwensmannen op 27 december werd met algemene stemmen besloten, zich achter de beslissing der Contact-Commissie te scharen en de regering 'een categorische uitspraak te vragen, die bindend zou moeten zijn zowel voor ambtenaren, werkgevers en... particulieren, om in geen enkel opzicht mede te werken aan het aanvragen c.q. verstrekken van *Ausweise* of op enigerlei wijze aan de uitvoering van de Duitse plannen en voorschriften... hulp te verlenen'.²⁶² Een verzoek van gelijke strekking ging uit van de Delta-Commandant, d.w.z. van de commandant van de drie samenwerkende gewapende organisaties (de LKP, de Orde-Dienst en de Raad van Verzet).²⁶³ Bij de grootst mogelijke eenheid van actie die thans moest worden bereikt, aldus dit verzoek van 31 december 1944, was een krachtige steun van de regering onontbeerlijk, daar het uitblijven van de bevrijding en de heersende hongersnood de verzetsgeest bij de bevolking hadden verzwakt. Via Radio Oranje moest dan ook bekend worden gemaakt dat iedere medewerking van ambtenaren of werkgevers, waardoor het verzet zou kunnen worden verzwakt, op straffe van vervolging wegens collaboratie verboden was.²⁶⁴

Inmiddels was Stikker de dag tevoren, zaterdag 30 december, ervan op de hoogte gesteld, dat de Vertrouwensmannen bericht naar Londen hadden gezonden. Dezelfde dag vond ook een gesprek plaats tussen hem en Neher. Stikker bleef het standpunt innemen, dat voorafgaand overleg nodig was geweest. Star was hij echter allerminst. Als de

²⁵⁷ a Notities van drs. J. Meijer n.a.v. de gebeurtenissen eind '44 en '45 rondom de *Liese-Aktion*. (afg. Notities Meijer), p. 1. b Dat de bezetter een nieuwe registratie-methode op het oog had, blijkt ook uit de inlichtingen die de groep RR – een landelijke koeriers- en inlichtingendienst – ontving. RR gaf deze inlichtingen weer door aan de centrale leiding der illegaliteit. Zie arch. RR. Eigen bericht, 21 dec. 1944. ²⁵⁸ Op de vergadering der (dubbele) CC op 19 dec. 1944 werd beslist: 'Hoewel de consequenties zeer ernstig kunnen zijn, moet thans een principieel afwijzende houding prevaleren boven een aanpassingshouding'. Kort verslag v.d. verg. der (dubbele) CC op 19 dec. 1944. ²⁵⁹ Kort verslag van de verg. der CC op 3 jan. 1945. ²⁶⁰ *Trouw*, 21 dec. 1944. ²⁶¹ Nota Neher, 8 jan. 1945. ²⁶² *Ibid.* ²⁶³ De Raad van Verzet, kort vóór de Meistaking in 1943 tot stand gekomen, beoogde aanvankelijk de bestaande verzetsgroepen te coördineren, maar werd in de loop van de tijd één der organisaties, die zich vooral op het plegen van sabotage richtte. ²⁶⁴ Delta-Commandant (DC) aan Commandant Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (CNBS), 31 dec. 1944.

regering met een beslissing afkwam, zo zeide hij, zou hij zich eraan willen houden; voor de werkgevers en werknemers kon hij echter niet spreken. Wel verklaarde hij zich bereid, op de vergaderingen die ongeveer een week later in Utrecht en Den Haag gehouden zouden worden en waar de werkgevers bijeen zouden komen om de situatie nader onder het oog te zien, deze te adviseren, zich nog niet definitief over hun verdere houding uit te spreken en geen *Ausweise* aan te vragen.²⁶⁵

Op 2 januari, in de avonduitzending van Radio Oranje, kwam het antwoord van de regering op de radio-telegrammen van de Vertrouwensmannen en de Delta-Commandant. In deze regeringsverklaring werd elke directe of indirecte medewerking aan de 'door de Duitsers afgekondigde poging tot mensenroof op grote schaal' ten strengste verboden aan het gehele personeel in overheidsdienst en alle werkgevers. Zij die wel medewerking verleenden, stelden zich bloot aan latere vervolging wegens collaboratie met de vijand. Verder deed de regering een dringend beroep 'op iedere Nederlander persoonlijk' geen *Ausweise* aan te vragen.²⁶⁶

De door de regering gebruikte formuleringen moesten, voorzover het de ambtenaren en de werkgevers betrof, bij de luisteraar wel een ondubbelzinnige indruk achterlaten. Ten aanzien van de grote massa van de bevolking, die verplicht was zich te melden, beperkte de regering zich echter tot 'een dringend beroep'. Zij volgde dus het advies van de Delta-Commandant, waarin slechts aan de ambtenaren en werkgevers gelast was, zich van medewerking te onthouden; niet dat van de Vertrouwensmannen, waarin een categorische uitspraak werd gevraagd 'die bindend zou moeten zijn zowel voor ambtenaren, werkgevers en voor particulieren...'. De redenen van de regering om niet het advies van de Vertrouwensmannen op te volgen, zijn ons niet bekend. Misschien was zij de mening toegedaan, dat een algemeen bevel zich niet te melden, toch niet door de gehele bevolking zou worden opgevolgd. Of speelde ook een rol, dat zodanig bevel financiële consequenties zou hebben die niet te realiseren waren? De financiering van de spoorwegstaking was in die dagen nog maar juist over haar grootste moeilijkheden heen.²⁶⁷

De opdracht van de regering aan de ambtenaren en de ondernemers was in deze kringen waarschijnlijk niet verwacht.²⁶⁸ In elk geval, verzet tegen de regeringsverklaring bleef niet uit. Sommigen spraken er hun verontwaardiging over uit, dat de regering hen niet eerst had gehoord en, zoals Louwes zeide, dat zij zich niet duidelijk had uitgesproken over chaos en hongersnood als onvermijdelijke consequenties van haar verklaring.²⁶⁹ Deze kwesties kwamen aan de orde op een vergadering van 3 januari waar o.m. Neher, Stikker, Damme, Louwes en aldus Neher's kenmerkende toevoeging, 'mirabile dictu', ook Hirschfeld aanwezig waren.²⁷⁰ Tot overeenstemming kwam men niet. Tegenover het standpunt van Hirschfeld c.s.: 'opportuniteit boven principe

²⁶⁵ Nota Neher van 5 en 8 jan. 1945. ²⁶⁶ De tekst van deze uitzending is opgenomen in PEC, deel 7A en B. p. 429/430. ²⁶⁷ A. J. C. Rüter, *Rijden en Staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd*. RvO. Monografieën. Nr. 8, p. 383. ²⁶⁸ Nota Neher, 5 jan. 1945. ²⁶⁹ Nota Neher van 5 en 8 jan. 1945. ²⁷⁰ a In zijn nota van 5 jan. 1945 en 8 jan. 1945 spreekt Neher van de secr. gen. v. Econ. Zaken. Hij zal ongetwijfeld hier Hirschfeld mee hebben bedoeld. b Hirschfeld, Dagboek, 3 jan. 1945.

en vertrouwen in methode van list' – zo vatte Neher het standpunt van deze oppositie samen – plaatste hij: 'principe tegenover oppositie en wantrouwen in welslagen van listig beleid'. Neher stond bij deze gehele kwestie o.m. het verloop van de geschiedenis met de Joodse Raad voor de geest: 'nl. een verglijden van een quasi onschuldig gebeuren tot een werktuig van grote ellende verspreiding'.²⁷¹ Neher week in deze bespreking van zijn standpunt niet af. De anderen trouwens ook niet. Wel zegde Neher Louwes toe, diens verlangen naar een categorische uitspraak van de regering, dat zij chaos en hongersnood als onvermijdelijke gevolgen van haar principiële standpunt aanvaardde, met de andere Vertrouwensmannen te zullen bespreken.²⁷² Aldus geschiedde. Allen waren het er echter over eens – gezien ook het feit, dat in het bericht van de Delta-Commandant naar Londen op de slechte voedselsituatie en haar gevolgen was gewezen – dat er geen aanleiding bestond, aan de regering een hernieuwde uitspraak te vragen. Enkele Vertrouwensmannen vroegen zich zelfs ernstig af of, gezien het standpunt in Louwes en de ondernemers, de regering haar instructie niet diende te verscherpen in dien zin, dat het 'een iegelijk' verboden zou worden, *Ausweise* aan te vragen. Ook leek het hen voor de toekomst beter, dat geen der Vertrouwensmannen bijeenkomsten meemaakte, waar Hirschfeld aanwezig was.²⁷³

Hoezeer de tegenstellingen zich hadden verscherpt, zou vooral in de komende dagen blijken. Hirschfeld verklaarde op 4 januari, tijdens een bespreking met directeurs van Rijksbureaus, dat hij zich niet aan de instructies van de regering zou houden. Ook Stikker wijzigde zijn standpunt niet, ondanks de duidelijke regeringsverklaring. Op een vergadering van 5 januari in Den Haag, waar een groot aantal ondernemers uit Noord- en Zuid-Holland bijeen kwamen, bleef hij het opportuniteitsstandpunt verdedigen, waaronder hij dan verstond: niet melden, maar wel *Ausweise* aanvragen. Zijn mededeling, dat Louwes ditzelfde standpunt innam, gaf voor de grote meerderheid van de aanwezigen de doorslag. De Rotterdamse ondernemers b.v., die met het vaste voornemen gekomen waren het regeringsbevel op te volgen, veranderden op die vergadering van standpunt. Pogingen van o.a. Den Hollander²⁷⁴, voorzitter van de Hoofdgroep Industrie, de lijn van de regering te doen volgen, faalden. Stikker, aldus blijkt uit een brief van een der Vertrouwensmannen, had zich trouwens nog van de steun verzekerd van de voorzitter van het R.K. Werkliedenverbond, 'de Br.' (A. C. de Bruyn), en van 'K.' (mr. dr. L. G. Kortenhorst) die een juridisch betoog hield, waarvan de strekking was, dat de regering met deze zaak niets te maken had.²⁷⁵ De vertegenwoordigers van het NVV en het CNV namen een ander standpunt in. Zij verklaarden 'de hoogheid van het Regeringsbesluit' te erkennen.²⁷⁶ Ook het Medisch Contact – de organisatie van het verzet der artsen – plaatste zich in de rijen der tegenstanders. Het besloot, dat medici geen *Ausweise* mochten aanvragen, noch attesten verstrekken 'nu niet en later niet'.²⁷⁷

²⁷¹ Nota Neher, 5 jan. 1945. ²⁷² Nota Neher van 5 en 8 jan. 1945. ^{273 a} Nota Neher, 5 jan. 1945. ^b Brief van Bosch van Rosenthal, 7 jan. 1945. ²⁷⁴ In de brief van Bosch van Rosenthal van 7 jan. 1945 wordt geschreven, dat 'alle pogingen van de heren den H. en A. om tot een beslissing te komen conform de instructie der Regering, faalden.' ²⁷⁵ Brief van Bosch van Rosenthal, 7 jan. 1945. ²⁷⁶ Nota Neher, 8 jan. 1945. ²⁷⁷ Brief van Bosch van Rosenthal, 7 jan. 1945.

Intussen had al dit overleg de oplossing van het conflict geen stap naderbij gebracht. Het gepraat blijkbaar moe, ging de Commandant van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten nu tot straffe maatregelen over. Hij gaf opdracht, de voorstanders van het aanvragen van *Ausweise* 'te kidnappen of met boksbeugels en ploertendoders te bewerken'.²⁷⁸ Van deze scherpe maatregel werd Prins Bernhard als Bevelhebber van de Nederlandse Strijdkrachten, onder wie ook de BS ressorteerden, op de hoogte gesteld. In een aan hem gericht radio-bericht van 6 januari – met verzoek dit aan de regering voor te leggen – maakte de Delta-Commandant er melding van dat, nu de regeringsopdracht door bovengenoemde groepen werd genegeerd en de georganiseerde afvoer van 'zogenaamde misbaren' mogelijk gemaakt, de Commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten 'tot actieve bestrijding' van deze personen overging. De hierdoor dreigende scheiding, zo seinde hij, kon echter nog gunstig beïnvloed worden en wellicht opgeheven door een 'onverwijldede verscherpte herhaalde Regeringsopdracht'. Een bevestiging van het regeringsstandpunt door het geallieerde opperbevel, aldus dit telegram, zou ook de houding van 'de oppositie' en van de bevolking krachtig beïnvloeden.²⁷⁹ De illegaliteit ontwikkelde intussen een koortsachtige activiteit. Door middel van koeriers werden de illegale groepen in het land van het standpunt der Contact-Commissie op de hoogte gesteld. In de illegale pers werd de regeringsverklaring van 2 januari afgedrukt. In grote oplaag verscheen het manifest *De regering heeft gesproken*, een uitgave van het Amsterdams Werk Comité, dat bij die gelegenheid, met machtiging van de Contact-Commissie, ondertekende, met: 'de gezamenlijke verzetsbewegingen in Nederland'. Enkele dagen later werden door het Amsterdams Werk Comité individueel geadresseerde circulaires aan werkgevers gezonden, waarin werd opgewekt op geen enkele wijze aan de administratieve voorbereiding der *Ausweise*-procedure mede te werken.

Tegen hen die openlijk en met voor de bevolking vijandige bedoelingen de bezettende macht hand- en spandiensten verleenden, trad de illegaliteit met de strengste maatregelen op. Op 5 januari, de eerste dag van de algemene aanmeldingsplicht, werden vijf NSB-ambtenaren van het arbeidsbureau Amsterdam doodgeschoten en drie anderen zwaar gewond. Maar wat dreigde nu hen die, zij het uit geheel andere overwegingen, de illegaliteit weerstreefden? In deze kritieke situatie – op 6 januari waren als represaille tegen de actie van de illegaliteit vijf politieke gevangenen gefusilleerd – vonden op zondag 7 januari verschillende besprekingen plaats, waarin getracht werd, alsnog de zo dringend nodige eenheid tegen de Duitsers te bereiken. De eerste was die tussen Neher en de Commandant van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, kolonel Koot, waarbij laatstgenoemde zich bereid verklaarde de uitvoering van zijn bevel om geweld te gebruiken voorlopig op te schorten. Tevoren had Neher Stikker op de hoogte gesteld

²⁷⁸ 'Van Werkverruiming via arbeidsplicht tot slavenjacht', door H. M. van Randwijk. In *O. en V.*, III, p. 447-448. ²⁷⁹ DC aan CNBS, 6 jan. 1945. Louwes had vóór 3 januari aanvragen ingediend, ondanks het feit, dat nog geen definitieve *Ausweise* waren verstrekt. Uit verschillende gegevens blijkt, dat hij t.a.v. deze kwestie later de onjuistheid van dit handelen inzag. Zie o.m. Dagboek Hirschfeld, p. 38 en 40.

van eventueel tegen hem te nemen maatregelen (arrestatie) maar tevens van zijn (Nehers) voornemen dit te verhinderen.²⁸⁰ Misschien heeft Neher de Commandant er van op de hoogte gesteld, dat Stikker de avond te voren om nader overleg had gevraagd²⁸¹ en daarbij de opmerking gemaakt had, dat een compromis niet tot de onmogelijkheden behoorde. Dit lijkt wel waarschijnlijk, daar de Commandant zich in zijn tegenorder aan de Binnenlandse Strijdkrachten in gelijke geest uitsprak. Een andere verklaring voor de gewijzigde houding van de Commandant kan hierin gelegen zijn, dat hij zijn bevel heeft uitgevaardigd zonder de Vertrouwensmannen er in te kennen en Neher hierover zijn ongenoegen uitgesproken had, gezien de ernstige gevolgen waartoe dit bevel kon leiden.²⁸² Een dergelijk ingrijpen had immers, zo zal hieronder blijken, 'een sterk civiele kant...'.²⁸³

Na de bespreking tussen Neher en de Commandant vond nog dezelfde morgen een onderhoud plaats tussen Stikker, Neher en de voorzitter van het College van Vertrouwensmannen, Bosch van Rosenthal. Over een groot aantal punten werd overeenstemming bereikt. Besloten werd:

1. de strijd over het al of niet juist zijn der gevolgde procedure te ecarteren. (Er zou dus niet langer gestreden worden over de vraag of de ondernemers en de topfiguren uit ambtelijke kring vooraf hadden moeten worden gekend in het advies van de illegaliteit en de Vertrouwensmannen aan de regering);
2. De uitspraak van de illegaliteit als autonoom voor de illegaliteit te laten gelden. (Dit betekende weliswaar dat de illegaliteit niet verplicht was, andere groepen te raadplegen alvorens de regering te adviseren,²⁸⁴ maar daarentegen ook – wij komen hier nog op terug – een beperking van haar activiteiten;
3. er naar te streven, dat de Vertrouwensmannen bij voorkomende gevallen zich met de gevormde concentratie van werkgevers en werknemers (de Stichting van de Arbeid in voorbereiding) en andere belangrijke instituten in verbinding zouden stellen;
4. het principiële standpunt van de Vertrouwensmannen onaangetast te laten;
5. aan de regering te vragen, Louwes persoonlijk in te lichten en te instrueren;
6. Stikker de ondernemers te laten adviseren, de aangevraagde *Ausweise* niet, in elk geval nog niet, uit te reiken;
7. de Commandant van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten te verzoeken, geen dwangmaatregelen toe te passen 'op leiders met tegengestelde, op eerlijke gronden berustende, overtuiging...'
8. dat Stikker – hij was directeur van de Heineken's Bierbrouwerij – de uitspraak van

²⁸⁰ Toen de aanslagen en fusillades plaats vonden en er dus ook aan onze zijde een aantal doden vielen, kondigde de Delta-Commandant in het A(msterdams) W(erk) C(omit ) aan dat hij bij voortgaand ondisciplinair gedrag van werkgevers disciplinair zou optreden, en overwoog Stikker te arresteren, zulks als intimidatie der weerspannige werkgevers. Zoals Stikker mij later vertelde, heeft Neher die hiervan hoorde Stikker aanstonds opgebeld en hem gezegd, dat hij wel zou trachten het voornemen van de Delta-Commandant niet tot uitvoer te laten komen.' Notities Meijer, p. 5. ²⁸¹ Nota Neher, 8 jan. 1945. ²⁸² a Zie bijlage bij Nota Neher, 8 jan. 1945. b Brief van Bosch van Rosenthal, 7 jan. 1945. ²⁸³ Brief van Bosch van Rosenthal, 7 jan. 1945. ²⁸⁴ Kort verslag van de verg. der (dubbele) CC op 9 jan. 1942.

de regering voor eigen bedrijf zou aanvaarden en geen *Ausweise* zou verstrekken, als de regering Louwes zou berichten, haar vroeger standpunt te handhaven.

9. na te gaan of de daaropvolgende week een bespreking in Den Haag van ondernemers met Vertrouwensmannen nuttig kon zijn.

Verder was men het er o.m. over eens, dat aantasting van de veiligheid der leidende figuren (hier waren dus Stikker, Hirschfeld e.a. bedoeld) een inleiding zou kunnen zijn 'tot een vorm van burgeroorlog' en dat 'voor de geschiedenis' aan 'de hoogheid van de principiële houding van Nederland' moest worden vastgehouden.²⁸⁵

Over het verloop van deze bespreking zal Stikker stellig niet ontevreden zijn geweest. In de eerste plaats was er de toezegging van de twee Vertrouwensmannen – voorzover ons bekend, zonder vooroverleg met de leden van de Contact-Commissie – er naar te streven, in gelijksoortige gevallen als die van de kwestie der *Ausweise*, zich met de gevormde concentratie van werkgevers en werknemers in verbinding te stellen. Dit was weliswaar nog geen prijsgeven van de zelfstandigheid van de illegaliteit; het zou wel tot een zekere matiging in haar vrijheid van beweging kunnen leiden, daar de politiek zeer gematigde Neher en Drees invloed in de Contact-Commissie konden uitoefenen. Daarentegen was het besluit, de 'uitspraak van de illegaliteit' slechts autonoom voor de illegaliteit te laten gelden, van wijdere strekking. In werkelijkheid betekende het immers zoals gezegd, in zekere zin een beperking van haar terrein van actie; het was overigens een volslagen miskennis van de doeleinden van de verzetsbeweging, die haar opvattingen – en in het bijzonder t.a.v. deze kwestie – juist aan anderen wilde opleggen. In dit verband is de afspraak, dat het principiële standpunt van de Vertrouwensmannen onaangetast zou blijven, van geringe betekenis, daar de werkgevers ongestraft hun gang zouden kunnen gaan. Zou immers niet de Commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten verzocht worden geen geweld te gebruiken?

Een andere, niet minder belangrijke concessie betrof de instructie van de regering aan Louwes. Wij brengen in herinnering, dat de Vertrouwensmannen twee dagen tevoren nog een dergelijk verzoek hadden afgewezen. Nu had men blijkbaar zoveel haast, dat nog tijdens de vergadering met Stikker een desbetreffend bericht aan de regering werd ontworpen. Pogingen werden zelfs in het werk gesteld, het nog diezelfde avond te verzenden. Daar één contactpunt niet meer te bereiken was, werd gepoogd het via een ander te doen. Zoals reeds opgemerkt: ons is niet bekend of vóór die tijd getracht is met de voltallige Contact-Commissie overleg te plegen. Opmerkelijk is wel, dat het bericht aan de regering uiteindelijk pas op 17 januari, dus 10 dagen later, werd verzonden. Was er een strijd over de inhoud van het telegram ontbrand en werd de verzending ervan soms daardoor vertraagd?

Concessies waren er ook van de kant van Stikker. Hij zou immers aan zijn bedrijf geen *Ausweise* uitreiken als de regering bij haar principiële standpunt volhardde en hij zou de overige ondernemers intussen adviseren, datzelfde te doen. Weliswaar had Stikker al vóór de regeringsverklaring van 2 januari, soortgelijke toezeggingen gedaan en

²⁸⁵ Nota Neher, 8 jan. 1945.

vervolgens niettemin voor het aanvragen van *Ausweise* geijverd – ongeveer een week later, met een definitieve uitspraak van de regering in het vooruitzicht, lag de situatie aanmerkelijk anders. Zou immers de regering in tweede instantie haar standpunt handhaven, dan zou dit een aanmerkelijke verzwakking van het front der 'oppositie' kunnen betekenen, daar één harer meest vooraanstaande figuren beloofd had, zich t.a.v. deze kwestie dan aan de kant van het verzet te scharen. Misschien moeten de concessies en de toezeggingen van de Vertrouwensmannen tegen deze achtergrond worden gezien en hebben zij dus, vertrouwend op een principiële antwoord van de regering aan Louwes, gepoogd een wig te drijven in het front van secretarissen-generaal en ondernemers. Dit is een veronderstelling. Het is echter evenmin uitgesloten dat de onderhandelende Vertrouwensmannen – op grond van enige twijfel aan hun eigen principiële standpunt – tijdens de discussies van de laatste dagen meer ontvankelijk geworden waren voor de argumenten van 'de oppositie'²⁸⁶ en hun houding in het vervolg door middel van overleg wilden blijven toetsen. Bij afgebroken onderhandelingen en een daaruit voortvloeiend nog heviger conflict zouden de Duitsers slechts de lachende derde zijn. Trouwens, een verscherping van de tegenstellingen was met het oog op de toestand na de bevrijding en de lopende onderhandelingen tussen de vroegere leiders van de vakbeweging en van de ondernemers allermintst gewenst. Strijd, waarbij geweld zou worden gebruikt en verdachtmakingen over en weer niet zouden uitblijven, schiepen stellig geen atmosfeer waarin na de oorlog de sociale vrede zou kunnen gedijen.

Na het bovengenoemde onderhoud met Stikker volgde dezelfde dag, dus op zondag 7 januari, opnieuw een bespreking tussen Neher en de Commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten. Laatstgenoemde, op de hoogte gesteld van de besprekingen met Stikker, verklaarde, 'dat ook zijn enig streven op eendracht (was) gericht...'. Hiermede waren de activiteiten voor die dag nog niet geëindigd. 's Avonds werd Stikker medegedeeld, 'dat zijn persoonlijke veiligheid geacht (mocht) worden zeker gesteld te zijn'. Hij handhaafde zijn toezegging, de werkgevers te adviseren, de aangevraagde *Ausweise* niet, in elk geval nog niet, uit te reiken. Men was het er over eens, met betrekking tot de uitvoering van de Duitse maatregelen tijd te moeten winnen.²⁸⁷

Op 7 januari vond er nog een geheel andere bespreking plaats. Hirschfeld sprak toen onder vier ogen met Scyss-Inquart. Deze vertelde dat Liese de *Ausweise* persoonlijk

²⁸⁶ a Hirschfeld schrijft in zijn dagboek, dat hij op 3 januari in een vergadering Neher sprak en van hem begreep, dat het besluit van de regering blijkbaar genomen was op advies van enkele illegale groepen en niet door deze gezamenlijk; de Vertrouwensmannen zouden nog geen advies gegeven hebben. In zijn *Herinneringen* (p. 174) schrijft Hirschfeld over zijn besprekingen op 3 januari, dat naar zijn indrukken de illegaliteit niet geheel achter Londen stond, 'doch zij meende, voorzover zij aarzelden, zich toch naar het bevel te moeten gedragen'. Waar Hirschfeld hier over 'de illegaliteit' spreekt, zal hij wel de Vertrouwensmannen, in casu Neher, bedoelen. b In februari 1945 is de heer Neher in de CC vervangen door mr. J. Drion, (vertegenwoordiger van *De Geus* in de middensectie) daar 'verschillende wensen van de vertegenwoordigde organisaties (in de middensectie) niet goed doorkwamen – de indruk was, dat de vertegenwoordiger van de sectie een soms wat te soepele politiek voerde... 'Bovendien was de heer Neher druk bezet door zijn functie als Vertrouwensman. De eerstgenoemde reden had er reeds eerder toe geleid, dat in de CC een dubbele vertegenwoordiging in het leven was geroepen, PEC. 7C, p. 391. ²⁸⁷ Nota Neher, 8 jan. 1945.

wilde ondertekenen. Hirschfeld, die uitvoerig zijn bezwaren tegen de *Liese-Aktion* uiteenzette²⁸⁸, wees er toen op, dat deze gang van zaken 'niet tot het doel (kon) leiden de rust in het land te bevorderen' en dat, zo lezen wij verder in zijn dagboek, 'met de gehele *Liese-Aktion* in de kaart van de verzetsbeweging gespeeld (werd)²⁸⁹. Deze passages komen niet voor in het na de oorlog door Hirschfeld gepubliceerde boek: *Herinneringen uit de bezettingstijd*. Aan de bespreking van die dag refereert hij echter wel. De heer Hirschfeld vond de verzetsstrijders kennelijk een troep lastige lieden.

Drie dagen later zette hij op een interne vergadering van het Rotterdamse bedrijfsleven nogmaals zijn standpunt over de *Ausweise* uiteen.²⁹⁰ Tijdens het debat werd hem de vraag voorgelegd, wie men nu gehoorzamen moest: de Nederlandse regering in Londen of de autoriteiten in bezet gebied. Hirschfeld verwees toen naar bepaalde passages in de *Aanwijzingen* van 1937, waaruit o.m. blijkt, dat iedere ingezetene van bezet gebied verplicht is de bevelen van de regering stipt op te volgen, doch zich van die verplichting ontheven kan achten, voorzover en voor zolang 's vijands optreden hem de nakoming dier verplichting feitelijk onmogelijk maakt.²⁹¹ Al verklaarde Hirschfeld niet gekomen te zijn om invloed uit te oefenen, de verwijzing naar die passage kon wel geen andere bedoeling hebben dan de aanwezigen er van te overtuigen, dat zij op grond van de *Aanwijzingen* zich ontheven konden achten van het verbod der regering om *Ausweise* aan te vragen. Indien men zonder een bepaald papier niet op straat kon komen 'om een Nederlands belang' te dienen – zo tekende Hirschfeld in zijn dagboek aan – moest men het *Ausweis* aannemen en daartoe de nodige stappen ondernemen. Bij nadere bestudering van de regeringsverklaring bleek hem trouwens ook nog, dat hierin slechts werd vermeld, dat zij die directe of indirecte medewerking aan de Duitse maatregel verleenden zich aan latere vervolging bloot stelden; er stond niet dat men ook inderdaad vervolgd zou worden.²⁹²

Intussen riep Radio Oranje voortdurend de Nederlandse bevolking en in het bijzonder de ambtenaren en werkgevers op, geen medewerking te verlenen aan de Duitse acties.²⁹³ Op 9 januari, 's avonds, kwam minister Gerbrandy voor de microfoon en gaf hij een toelichting op de bij deze gelegenheid herhaalde regeringsverklaring van 2 januari. Opnieuw verklaarde hij, dat het bevel en het advies van de regering 'met volledige kennis en met volledig begrip van de schier ondraaglijke moeilijkheden des dagelijkschen levens' waaraan de bevolking was blootgesteld, gegeven was. De regering begreep dat, nu de Duitse legers aan het Westelijk front getoond hadden over grotere kracht te beschikken dan aanvankelijk was aangenomen, haar gedragslijn moeilijker te volgen

²⁸⁸ Hirschfeld, *Herinneringen*, p. 183. ²⁸⁹ Dagboek Hirschfeld, 7 jan. 1945. ²⁹⁰ 's Morgens bezochten Hirschfeld en Woltersom K. P. van der Mandele, niet wetende dat deze een vergadering met het Rotterdamse bedrijfsleven had. Ofschoon Hirschfeld er niet veel voor voelde zijn standpunt voor een zo uitgebreid gezelschap uiteen te zetten, gaf hij na enig aarzelen toe, daarbij het 'aan een ieder zelf overlatende welke conclusie hij daaruit trekken' kon. Zie dagboek Hirschfeld. ²⁹¹ Dagboek Hirschfeld. ²⁹² *Ibid.* ²⁹³ Op 3 januari werd de regeringsverklaring herhaald en werden door A. den Doolaard bijzonderheden over die verklaring gegeven. Op 4 en 6 januari sprak dezelfde opnieuw over de arbeidsinzet. Op 8 januari sprak Den Doolaard nogmaals over 'de Duitse maatregelen en het standpunt der Nederlandse regering'. In de middaguitzending van 9 januari las drs. L. de Jong nog eens de pelangrijkste passages uit de verklaring van 2 januari voor.

was. Maar alle opportuniteitsoverwegingen konden noch mochten iets afdoen aan het grote beginsel, dat eensgezind verzet nationale plicht was, nu de vijand 'de bijl aan de wortel van de volkskracht' legde. Opnieuw herhaalde hij dan ook, dat ambtenaren 'van hoog tot laag' en alle werkgevers direct noch indirect medewerking mochten verlenen en zich bloot stelden 'aan latere vervolging wegens collaboratie met de vijand'. Verder deed hij 'een scherp en waarschuwend beroep' op iedere Nederlander persoonlijk, geen *Ausweise* aan te vragen.

De volgende dag, 10 januari, vond een bespreking plaats tussen Meijer en Bruins Slot, beide leden van de Contact-Commissie, en Stikker. In de vergadering van de Contact-Commissie, de dag tevoren, was besloten dat over de houding van de oppositie t.a.v. de regeringsverklaring van 2 januari geen discussie meer kon worden toegelaten en de illegaliteit het recht had op een positieve uitspraak van ambtenaren en ondernemers.²⁹⁴ Dit was de eis, die nu bij monde van Meijer en Bruins Slot aan Stikker werd gesteld – uiteraard alleen voorzover het de ondernemers betrof. Dit ging dus verder dan de afspraak van 7 januari waarbij overeengekomen was dat Stikker de werkgevers slechts zou adviseren, geen *Ausweise* aan te vragen. Het gesprek was 'nogal bitter' van aard. Toch gaf Stikker – in aanwezigheid van beide personen – telefonisch aan verschillende werkgevers opdracht om in overeenstemming met de rede van Gerbrandy – met de inhoud hiervan bleek hij reeds vóór de komst van beide personen bekend te zijn – te handelen, dus geen *Ausweise* aan te vragen. Stikker deed zulks alleen omdat z.i. 'de werkgevers het gezag der regering hoog moesten houden',²⁹⁵ niet omdat hij het met dit standpunt eens was.

Dezelfde dag kwam mr. G. J. van Heuven Goedhart voor Radio Oranje. Op de kruisweg van verdrukking naar bevrijding, zo zeide hij, mocht geen man zich melden, geen werkgever mee-doen, geen ambtenaar helpen. 'Zó is het bevel. Zó moet het. Zó kan het. Zó zal het'.

Maar precies zó ging het niet.

De verklaring van de regering was immers niet ondubbelzinnig. Weliswaar was werkgevers en ambtenaren verboden, medewerking te verlenen, maar een uitdrukkelijke strafsancie was niet gesteld. En t.a.v. de bevolking beperkte zij zich tot een dringend beroep. Verder ging zij niet, ook niet in haar antwoord van 23 januari op het bij haar binnengekomen en door ons reeds eerder vermeld bericht van 17 januari. Hierin was de opvatting van 'de oppositie' zo kras mogelijk geformuleerd. Bij algehele afwijzing van *Ausweise*, zo lezen wij, zouden binnenkort een algehele chaos intreden, binnen twee weken volledig voedselgebrek in grote centra heersen, velen de hongerdood sterven en de voedsel- en watervoorziening vastlopen, met alle gevolgen van dien. Miljoenen landgenoten, zo heette het, zouden de 'principiële instelling' niet als juist aanvaarden als niet zeer binnenkort het land werd bevrijd en ruime aanvoer van voedsel en brandstof onmiddellijk volgde. Het economisch leven zou overal stagneren en de uitbetaling van lonen, ook aan de onderduikers, dan onmogelijk worden. Daarom, aldus dit bericht,

²⁹⁴ Kort verslag van de verg. der (dubbele) CC op 9 jan. 1945. ²⁹⁵ Notities van Meijer, p. 4.

vroegen nu de 'leiders (van de) Voedselvoorziening' een aan hen gerichte verklaring. dat – we citeren hier letterlijk – de 'Regering chaos en hongerdood als onafwendbare gevolgen van principe-besluit aanvaardt en onverkort handhaaft of aan de leiders vrijheid en verantwoordelijkheid geeft om met beleid en list te handelen'. De georganiseerde oppositie gebruikte wel zwaar geschut om de regering van haar stuk te brengen.

De regering gaf op de uitdrukkelijk gestelde vraag geen regelrecht antwoord. Haar principiële gedragslijn handhaafde zij echter wel. In haar bericht van 23 januari deelde zij mede, dat de militaire situatie 'onnoemelijk beter' was dan die op de dag van de afkondiging van de regeringsverklaring – het plotseling ontketende Ardennen-offensief was toen nog niet geheel en al geneutraliseerd – en er daarom thans nog meer aanleiding was om tot volharden aan te sporen. De ondervinding leerde dat toegeven tot de meest ongewenste consequenties leidde. Hieraan voegde de regering de volgende passage toe: 'Ofschoon het beginsel dus gehandhaafd dient te worden, behoeft het geen betoog, dat bijaldien werkgevers wegen of middelen kennen die langs andere weg tot hetzelfde resultaat leiden, namelijk niet wegvoeren en niet voor de Duitsers gaan werken, de regering daarmee instemt'. In dit bericht zei de regering dus niet met zoveel woorden, als Louwes had gewenst, dat zij 'chaos en hongerdood' als onafwendbare gevolgen van haar politiek aanvaardde. Wel liet zij Louwes en de zijnen weten, dat zij aan een uit Nederland komend verzoek gevolg had gegeven en dat zij dit eerst gedaan had 'nadat zij alles goed overwogen had'. Verder ging de regering niet. De formulering van de zo juist geciteerde passage munt overigens niet uit door duidelijkheid. Hirschfeld en de werkgevers scheen immers een alternatief geboden. Bedoelde de regering met de 'wegen of middelen... die langs andere weg tot hetzelfde resultaat leiden' de door 'de oppositie' gevraagde 'vrijheid en verantwoordelijkheid... om met beleid en list te handelen'? Maar dit beleid was gebaseerd op het aanvragen van *Ausweise*. Het feit dat de regering in de bewuste passage uitsprak dat 'het beginsel' gehandhaafd diende te blijven, sloot de mogelijkheid *Ausweise* aan te vragen weer uit. Het is niet uitgesloten, dat dit telegram hier en daar tot misverstand aanleiding gaf. Het harde standpunt van de illegaliteit liet echter aan duidelijkheid niets te wensen over. En deze macht was op dat moment reëel.

Blijkens het ons beschikbare materiaal werd met het telegram van 23 januari de discussie tussen Londen en bezet gebied over het aanvragen van *Ausweise* beëindigd. Sedert het eerste telegram van de Vertrouwensmannen was nu bijna een maand verstreken. Maar dit wil niet zeggen, dat de lange duur van de onderhandelingen tevergeefs was geweest. Integendeel, door het vastberaden verzet van de illegaliteit en het vele confereren was bij een groot aantal ondernemers inmiddels twijfel ontstaan en, zoals we nog zullen zien, zagen velen van het aanvragen van *Ausweise* af. In enkele gevallen echter waren ondernemers op wel zeer kwalijke wijze een beslissing uit de weg gegaan: nl. door het ontslaan van jeugdige arbeiders.²⁹⁶

En hoe was nu de houding van Verwey in dit conflict? Het antwoord luidt: dezelfde als die van Hirschfeld. Van hem hoorde Verwey, dat hij in elk geval de nodige gegevens

²⁹⁶ *Mededelingen* dd. 12/13 jan. 1945.

zou verstrekken – wat zijn medewerkers er ook van zouden zeggen – maar de van Duitse zijde gevraagde adressen niet zou geven.²⁹⁷ Op 2 en 4 januari hield Verwey 'krijgsraad' met zijn hoofdamttenaren uit Amsterdam en Den Haag. Op deze vergaderingen bleek, dat slechts 2% van de in Den Haag werkende ambtenaren van het departement gevraagd hadden, niet op de vrijstellingslijsten (de zgn. *Rückstellungsanträge*) te worden geplaatst en dat alleen de vertegenwoordigers van de bij de uitvoering van de sociale verzekeringswetten betrokken ambtenaren zich van Verwey distancieerden.²⁹⁸ Het argument, dat door het niet-aanvragen van *Ausweise* alle sociale werk zou kunnen ophouden, veranderde de opvatting van deze minderheid niet. Zij hield eveneens voet bij stuk toen te berde gebracht werd, dat het aanvragen van *Ausweise* in de geest van de regeringsverklaring was, daar nu getracht kon worden, zoveel mogelijk ambtenaren aan de deportatie naar Duitsland te onttrekken.

Dit nu was, zo weten wij, een volslagen foutieve – om niet te spreken van onoirbare – interpretatie van de verklaring van 2 januari. De regering wenste geen *Ausweise* teneinde een scheiding van de bevolking in een beschermd en een vogelvrij verklaard deel te verhinderen.

Bij het aanvragen van de *Ausweise* volgde Verwey dezelfde methode als Hirschfeld. Hij gaf slechts de namen op van hen die om een *Ausweis* hadden gevraagd.²⁹⁹ Adressen verstrekke hij niet. Verder zouden de vrijstellingslijsten alleen dan ingeleverd worden, indien de onvoorwaardelijke toezegging werd gedaan dat zij die een *Ausweis* hadden aangevraagd, volkomen zekerheid hadden 'dat zij niet anders dan op het Departement zouden werken'.³⁰⁰ Deze belofte werd door Buckan op 10 januari aan Verwey gegeven.³⁰¹ Bij die gelegenheid pleitte Verwey er voor, in overeenstemming met een wens van Van Dam, dat in geen geval jongens van 16 jaar – ambtenaren of niet – zouden worden gedeporteerd. Buckan beloofde, dat hij de wens bij de Rijkscommissaris zou ondersteunen.³⁰² Een moeilijke zaak was dit overigens niet, daar Seyss-Inquart in zijn lange, bombastische maar overigens onheilspellende radioredevoering van 7 januari 1945 zelf reeds gesproken had van een wegvoering vanaf 17 jaar.³⁰³

Na de bespreking met Buckan diende Verwey de lijsten in, maar vergezeld van de opmerking, dat – wanneer minder vrijstellingen zouden worden gegeven – hij voor zijn arbeid geen verantwoordelijkheid zou kunnen dragen.³⁰⁴ Een dreigen met ontslag betekende dit dus niet. Aan hen die een vrijstelling hadden aangevraagd gaf Verwey bewijzen, dat een *Ausweis* voor hen in bewerking was.³⁰⁵ Dat waren dus de voorlopige vrijstellingspapieren. Naar Verwey na de oorlog mededeelde, konden zij die geen *Ausweis* aanvroegen, onderduiken en kregen zij hun salaris van het departement doorbetaald.³⁰⁶

²⁹⁷ a Verwey, S.Z. in bezett.tijd. Zie hoofdstuk: Van september 1944 tot mei 1945. b Agenda en notitieboek van Verwey, 1 en 2 jan. 1945. ²⁹⁸ *Ibid.* ²⁹⁹ a *Ibid.* b PEC, deel 7c, verhoor van Verwey, p. 624/625. ³⁰⁰ PEC, deel 7c, verhoor van Verwey, p. 624/625. ³⁰¹ Verwey, S.Z. in bezett.tijd, p. 39. ³⁰² *Ibid.* ³⁰³ 'Was nun', p. 19. Radiorede van 7 jan. 1945 van Seyss-Inquart. ³⁰⁴ Verwey, S.Z. in bezett.tijd, p. 39. ³⁰⁵ *Ibid.* ³⁰⁶ Verwey aan Cleveringa, 11 mrt. 1946.

DE AANMELDING EN DE VRIJSTELLINGEN

Volgens de bepalingen van de *Oproep* moesten de mannen zich melden bij de *Fachberater* aan het arbeidsbureau. De Nederlandse ambtenaren hadden met deze actie geen bemoeienis. In een circulaire van 2 januari 1945 stelde Knetsch de directeuren er van op de hoogte, dat aanwijzingen of opdrachten van hem niet te verwachten waren. Aan de arbeidsbureaus werden nu meestal werkploegen gevormd van Duitse ambtenaren, NSB-ers of andere pro-Duitse elementen. Zij stonden onder bescherming van Duitse militairen en Feldgendarmen – 'zur Aufrechterhaltung der öffentlichen Ordnung auf den Meldestellen...'.³⁰⁷

Niet alle arbeidsbureaus hadden de circulaire op tijd, d.w.z. vóór de eerste aanmeldingsdag ontvangen. De goede ambtenaren waren onder die omstandigheden dus wel verplicht, zelfstandig hun houding te bepalen. Het bijkantoor Beverwijk legde op 5 januari, de eerste dag van de aanmelding, de werkzaamheden neer; de voornaamste bescheiden, w.o. de aanmeldingslijsten werden weggehaald.³⁰⁸ Aan het bijkantoor Alphen aan de Rijn verdween het gehele personeel³⁰⁹; aan het arbeidsbureau in Haarlem, waar men pas op 11 januari de circulaire ontving, slaagden de ambtenaren er in 'op listige wijze' niet aan de actie deel te nemen.³¹⁰ De arbeidsbureaus Utrecht en Amsterdam waren door het Rijksarbeidsbureau wel vóór de eerste aanmeldingsdag ingelicht.

Naar aanleiding van geruchten, dat tussen Utrecht en Amsterdam biljetten waren aangeplakt, waarin de jaarklassen van 1905 tot en met 1928 opgeroepen werden zich bij de *arbeidsbureaus* te melden, gaf Knetsch op 3 januari de directeur van het arbeidsbureau Utrecht opdracht, zich van de aanmelding te distancieren door in een ander gebouw te gaan werken dan waarin de *Fachberater* zat. Vooraf had Knetsch Buckan opgebeld die verklaarde, dat de aanmelding bij de *Fachberater* moest geschieden.³¹¹ Knetsch handelde hier dus in het geheel niet tegen de wens van de *HSV*. Dit deed hij evenmin toen hij de directeur van het arbeidsbureau Amsterdam mededeelde, dat deze geen medewerking aan de registratie behoefde te verlenen.³¹²

Dit alles wil intussen niet zeggen, dat diegenen die op de arbeidsbureaus waren, nu ook geheel werkloos bij de aanmelding toezagen. Aan het bijkantoor Katwijk b.v., waar het de laatste dag van de aanmelding 'geweldig druk' was, werden vele arbeiders die geen *Ausweis* hadden, door de ambtenaren teruggestuurd en dus niet op de lijsten ingeschreven.³¹³

De aanmelding werd in het algemeen geen groot succes, al waren er plaatsen met een grote opkomst, zoals in Rotterdam met 24.000³¹⁴, Utrecht met 5.000³¹⁵ en Hoofddorp

³⁰⁷ a Rapport van Th. Henrar en J. J. van Vliet aan de chef v.d. Dienst Politieke Misdrijven, Amsterdam, 5 april 1946. In: GAB Amsterdam in oorl. b Circ. v.h. *Armee-Oberkommando* 25. 30 dec. 1944.

³⁰⁸ GAB Haarlem in oorl. ³⁰⁹ GAB Leiden in oorl. ³¹⁰ GAB Haarlem in oorl. ³¹¹ Agenda en notitieboek van Verwey, 3 jan. 1945. ³¹² *Ibid.* ³¹³ GAB Leiden in oorl. ³¹⁴ H. Mees, *Mijn Oorlogsdagboek*, p. 566. ³¹⁵ G. A. W. ter Pelkwijk, *De bevrijding van Utrecht*. p. 19.

met 1.200³¹⁶ man. Over Amsterdam en Den Haag ontbreken ons de nodige gegevens. In totaal schijnen zich ten westen van de IJssel – althans volgens Duitse gegevens – ongeveer 50.000 man te hebben gemeld.³¹⁷ Dit was ongeveer 8% van de naar schatting 650.000 personen, die hadden moeten opkomen. De Vertrouwensmannen, die hiervan op 11 januari mededeling deden aan de regering in Londen, waren er echter weinig over te spreken toen op 15 januari voor Radio Oranje bekend werd gemaakt, dat door de 'krachtige actie' van de illegaliteit 92% – 'ik herhaal: 92%,' aldus de radiospreker – geweigerd had zich te melden. Dergelijke de Duitsers 'prikkelende' mededelingen, aldus de Vertrouwensmannen in een bericht van 16 januari naar Londen, konden beter achterwege blijven, daar zij de bezettende macht tot prestige-maatregelen dwongen. In dit verband gaven de Vertrouwensmannen de regering nu de suggestie, dat 'een rustpauze' harerzijds 'waarschijnlijk het meest juiste' zou zijn. In Londen begreep men dit advies; dit concluderen we althans hieruit, dat mededelingen omtrent de arbeidsinzet en het verzet hiertegen voortaan aanmerkelijk minder voorkwamen.

Uit het feit dat zich ongeveer 50.000 personen aanmeldden, mag niet worden afgeleid dat dit aantal ook vertrok. Velen gingen immers naar het aanmeldingslokaal om alleen voor vrijstelling in aanmerking te komen.³¹⁸ En werd deze niet verleend, dan waren er meerderen bereid om onder te duiken, zoals in Hilversum geschiedde. Toen daar velen een vrijstelling was geweigerd, kwamen vrouwen later bij het station mededelen, dat de man om een-of-andere reden verhinderd was te komen.³¹⁹ In Delft daarentegen ging het anders. Daar stonden op 9 januari ongeveer 500 man gepakt en gezakt op het perron. Zij werden er te midden van een menigte gekeurd; het was 'hoogst belachelijk', aldus een illegaal bericht.³²⁰ Toen er geen trein arriveerde en de mannen in de gaten kregen, dat er slechts weinig bewaking aanwezig was, vertrok de een na de ander. Honderd man waren niet te bewegen naar huis te gaan: 'gedwongen door de voedselnood, naar zij zeiden'.³²¹ Om deze laatste redenen hebben zich in die tijd meerderen gemeld.³²²

In welke mate slaagden nu Hirschfeld, de ondernemers en Verwey er in, hun tactiek tegenover de Duitsers te realiseren? Reeds wezen wij er op, dat 'de oppositie' niet bereid was, de Duitse eisen zonder meer in te willigen; zij distancieerde zich van de algemene aanmeldingsplicht en was slechts bereid *Rückstellungsanträge* (vrijstellingslijsten) in te leveren, indien aan bepaalde voorwaarden was voldaan. Eén hiervan luidde, dat allen die op de lijst geplaatst waren, *Ausweise*, dus ook de definitieve, zouden worden verstrekt. Hirschfeld hield aan het vervullen van deze voorwaarde strak vast. Hij zelf wenste te bepalen wie op de lijsten zouden komen en wilde de beslissing hierover niet aan de Duitsers overlaten. Toen met hen geen overeenstemming kon worden bereikt over de vraag wie op de vrijstellingslijst mocht worden geplaatst, weigerde Hirschfeld dan ook de lijsten in te leveren. Zo was de situatie nog omstreeks maart 1945.³²³

³¹⁶ Het bijkantoor Hoofddorp. In: GAB Haarlem in oorl. ³¹⁷ Agenda en notitieboek van Verwey, 10 jan. 1945. ³¹⁸ Bericht betreffende Den Haag, 9 jan. 1945. Eveneens afkomstig uit archief NC (afg.: Bericht). ³¹⁹ Bericht omtrent Hilversum, 18 jan. 1945. ³²⁰ Bericht van 10 jan. 1945. ³²¹ Mededelingen dd. 12/13 jan. 1945. ³²² Berichten uit Den Haag, begin januari 1945. ³²³ Bijlage bij de notulen van het College van Secretarissen-Generaal, p. 230.

De actie van de Duitsers was toen ook praktisch doodgelopen. Van een volledig systeem van *Ausweise* kwam niets terecht.³²⁴

Moelijkheden van gelijksoortige aard waren inmiddels ook ontstaan bij de onderhandelingen over de *Ausweise* voor het gemeentepersoneel van Amsterdam. Na de *Bekendmaking* van Liese had Voûte met grote spoed *Rückstellungsanträge* in orde laten maken. Hierop werden diegenen geplaatst, die hiertoe de wens te kennen hadden gegeven.³²⁵ Reeds in de eerste dagen van januari werden de vrijstellingslijsten bij de *Beauftragte* ingediend. De adressen werden niet verstrekt, evenmin de getallen-gegevens van iedere tak van dienst. Hierover ontstonden nog moeilijkheden, maar uiteindelijk namen de Duitsers met de ingediende lijsten genoegen. Daar het gemeentepersoneel op de eerste aanmeldingsdag de *Ausweise* nog niet had ontvangen, meldde zich vrijwel niemand. Begin maart bleek Voûte, dat de Duitsers zijn voorstellen niet integraal hadden overgenomen en een scherpe schifting toegepast hadden. Voûte had echter tevoren verklaard, een dergelijke gang van zaken niet te zullen aanvaarden. In overeenstemming hiermede besloot hij dan ook, de *Ausweise* niet uit te reiken.³²⁶

Ook van de ondernemers ontmoetten de Duitsers tenslotte niet de verlangde medewerking. Velen, die aanvankelijk de gegevens voor de *Ausweise* hadden willen verstrekken, zagen daar in de loop van januari van af. De procedure voor het verkrijgen en uitreiken der vrijstellingspapieren was als volgt. De ondernemers moesten bij de Kamers van Koophandel *Rückstellungsanträge* aanvragen en deze na ze te hebben ingevuld, daar weer inleveren. De Kamers zouden vervolgens de ingevulde *Rückstellungsanträge* aan de *Beauftragte* doorsturen. Deze regeling gold niet voor de voedselvoorzienings- en de onder de *Rüstungsinspektion* ressorterende bedrijven. Deze moesten zich resp. tot de Voedselcommissaris en tot de *Rüstungsinspektion* zelf wenden.³²⁷ De Kamers van Koophandel waren dus niet voor het gehele bedrijfsleven als tussenpersoon aangewezen. In feite gold deze regeling dan ook slechts voor die bedrijven, die toch niet veel kans zouden maken vrijstellingen voor hun personeel te verkrijgen.³²⁸ Ook uit deze groep bedrijven werden echter zeer weinig ingevulde *Rückstellungsanträge* ingeleverd, zo zal nog blijken.

Met betrekking tot de inschakeling van de Kamers van Koophandel zij het volgende vermeld. Enkele dagen nadat de *Oproep* van Liese was aangeplakt, kreeg Woltersom van Duitse zijde de mededeling, dat de Kamers van Koophandel te Amsterdam en Utrecht met hun bijkantoren de aangewezen instanties waren om de aanvragen van het bedrijfsleven voor vrijstellingen met de Duitse autoriteiten te behandelen. Dat laatstgenoemden zich tot Woltersom wendden was niet vreemd, daar het Bijzonder Secretariaat van de Raad voor het Bedrijfsleven onmiddellijk na de *razzia's* van novem-

³²⁴ Hirschfeld, *Herinneringen*, p. 175. ³²⁵ Agenda en notitieboek van Verwey, 2 jan. 1945. ³²⁶ Tew. gem. pers. Amsterdam, 37 t/m 39. ³²⁷ Verslag van de vergadering van 10 januari 1945 van directeurs van Rijksbureaus en enkele ambtenaren van het bureau Amsterdam van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, 18 jan. 1945. (afg.: Verslag 18 jan. 1945, H.N. en Sch. Bur. A'dam). ³²⁸ Verslag van de vergadering van 24 jan. 1945 van directeurs van Rijksbureaus en enkele ambtenaren van het bureau Amsterdam van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. 5 feb. 1945. (afg.: Verslag 5 feb. 1945, H.N. en Sch. Bur. A'dam).

ber in Den Haag zijn bemiddeling had verleend om weggevoerde personen weer vrij te krijgen. In Rotterdam had – na de grote razzia op 10 en 11 november – de Rotterdamse Kamer van Koophandel deze taak op zich genomen. Direct na het verzoek om inschakeling van de Kamers van Koophandel werd, waarschijnlijk door Hirschfeld, op 2 januari een voor deze instellingen bestemde concept-circulaire opgesteld, waarin mededeling werd gedaan van de wensen der Duitsers. Deze circulaire zou zijn verzonden als niet intussen de regeringsverklaring van 2 januari zou zijn afgekondigd. Daardoor ontstond een nieuwe situatie: de strijd tussen de voor- en tegenstanders van het aanvragen van *Ausweise* werd scherper.

Daar Hirschfeld en Woltersom de schijn vermijden wilden, in deze kwestie enige dwang op de Kamers uit te oefenen, besloten zij de circulaire nog niet te verzenden, doch eerst te informeren of men in de ontvangst van deze circulaire geïnteresseerd was. Dit vooroverleg vond op 8 januari telefonisch plaats. De Kamer te Utrecht antwoordde bevestigend, die van Rotterdam ontkennend.³²⁹ De laatste, die zich op de vergadering van 5 januari had laten ompraten toch maar *Ausweise* aan te vragen, kwam dus op zijn oorspronkelijk ingenomen standpunt terug. Ook met de Kamer van Koophandel te Amsterdam stelde Hirschfeld zich telefonisch in verbinding, eveneens op 8 januari. De Algemeen Secretaris, mr. G. M. Greup, verklaarde zich tot medewerking bereid, doch met veel tegenzin. Wat was nl. voordien geschied? Op 4 januari 's avonds was Greup door een ambtenaar van het bureau van de *Beaufragte* van Amsterdam medegedeeld, dat – en hierbij werd gerefereerd aan een telefonisch gesprek met Woltersom – de Raad voor het Bedrijfsleven en het departement de Kamers van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht hadden belast met het verlenen van bemiddeling voor het verkrijgen van vrijstellingen. Soortgelijke berichten had Greup diezelfde dag nog van andere zijde gekregen. Zo was hem o.a. verteld, dat reeds een conceptschrijven was opgesteld. Zelfs hadden zich die middag reeds bij de Kamer enige personen gemeld (met ingevulde formulieren) die, zo werd gezegd, door het bureau van de *Beaufragte* naar deze Amsterdamse instelling waren verwezen. Daar Greup echter nog geen instructies had ontvangen, nam hij deze formulieren niet in ontvangst. Groot echter was zijn verwondering toen hij op 8 januari door Hirschfeld werd opgebeld en deze hem de vraag voorlegde of de Kamer medewerking bij het aanvragen van *Ausweise* zou willen verlenen. De vraag was daarom zo verrassend, omdat Greup niet beter wist dan dat deze kwestie door de Raad voor het Bedrijfsleven en het departement reeds definitief was geregeld. Ondanks een nadere toelichting van Hirschfeld over het verloop van deze kwestie, verheelde Greup niet, dat deze gang van zaken voor de Kamer en voor hem persoonlijk 'wel zeer teleurstellend' was.³³⁰ Hiervan gaf hij trouwens nog eens uitdrukkelijk blijk in een brief van 12 januari aan Woltersom, uitsluitend geschreven om 'eventuele legendevorming' te voorkomen.

In deze brief liet Greup o.m. weten dat het moeilijk was, in dit stadium 'aan de medewerking van de Kamer *onzerzijds* een einde te maken.' Maar hij voegde hier aan toe,

³²⁹ Woltersom aan mr. G. M. Greup, 23 jan. 1945. ³³⁰ Greup aan Woltersom, 12 jan. 1945.

het toch wel zeer op prijs te stellen mede te delen, 'op welke wijze wij, te goeder trouw uitgaande van een vermeende opdracht van de Raad voor het Bedrijfsleven en departement thans de werkzaamheid verrichten, die op zijn zachtst gesproken wel zeer ondankbaar is en die in ieder geval de Kamer en haar Algemeen Secretaris persoonlijk in de ogen van zeer velen in discredit brengt.' En dat laatste was nog meer het geval, zo schreef hij, doordat de Rotterdamse Kamer – ofschoon om voor hem onbekende redenen – niet was ingeschakeld. Hoe afwijzend Greup tegenover iedere medewerking bij het aanvragen van *Ausweise* stond, blijkt ook uit zijn brief van 5 maart aan dr. W. F. Lichtenauer, Algemeen Secretaris van de Kamer van Koophandel in Rotterdam, waarin hij o.m. opmerkte, dat, zou hem op 8 januari 'zonder verdere inleiding' eveneens de vraag zijn gesteld voor genoemde materie 'belangstelling' te hebben, hij 'uiteraard in de meest volstreekte vorm' geweigerd zou hebben.³³¹

Na bovengenoemde telefonische gesprekken op 8 januari stuurde Hirschfeld de Kamers van Koophandel te Amsterdam en Utrecht een circulaire (dd. 9 januari), waarvan de redactie identiek was aan die van de concept-circulaire van 2 januari. Hierin maakte Hirschfeld er o.m. melding van, dat hem bij de behandeling van aanvragen door de Duitse instanties was gebleken dat in beginsel geen vrijstellingen gegeven werden aan mannen beneden de 30 jaar. Van deze regel werd slechts in uitzonderingsgevallen – wanneer dus de betrokkene een werkelijke sleutelpositie in het bedrijf innam – afgeweken; en daarbij werd het begrip sleutelpositie in beperkte zin opgevat. Voor de overige jaarklassen, aldus Hirschfeld, was vrijstelling mogelijk, doch slechts in die gevallen, waarin de betrokkenen onontbeerlijk waren voor het bedrijf. Aangetoond moest echter worden, dat de voortzetting van de werkzaamheden in de betreffende onderneming noodzakelijk was. Om misverstand uit te sluiten wees Hirschfeld er tenslotte nogmaals op, dat naar zijn oordeel de belanghebbenden zelf dienden uit te maken of zij voor een vrijstelling in aanmerking wensten te komen.

Veel animo voor het aanvragen van vrijstelling is er, althans bij de Kamer van Koophandel in Amsterdam, niet geweest. Begin januari had deze Kamer enige duizenden formulieren uitgereikt, elk plaats biedend voor 10 namen.³³² Op het aanvankelijk voornemen *Ausweise* aan te vragen kwamen de ondernemers, zoals gezegd, echter 'vrij algemeen' terug.³³³ Tegen het einde van de maand februari, toen formulieren voor het indienen van een verzoek om vrijstelling niet meer werden aangevraagd, hadden zich uit geheel Noord-Holland bij de Amsterdamse Kamer 75 ondernemingen gemeld. De personeelssterkte bedroeg in totaal slechts ongeveer 800 man. Hiervan werd voor bijna 300 personen een vrijstelling aangevraagd.³³⁴ Hoevelen van de andere 500 geen prijs op een *Ausweis* stelden – naar het oordeel van Hirschfeld diende immers de betrokkene zelf te beslissen – is ons niet bekend.

Er waren intussen ook arbeiders, die wèl een *Ausweis* wilden hebben, maar daarbij

³³¹ Greup aan Lichtenauer, 5 mrt. 1945. ³³² Verslag 18 jan. 1945. H.N. en Sch. Bur. A'dam.
³³³ Verslag 5 feb. 1945. H.N. en Sch. Bur. A'dam. ³³⁴ Bijlage bij het overzicht van de algemene toestand in Amsterdam, 22 feb. 1945. Kamer van Koophandel te Amsterdam.

geen steun van de ondernemers kregen. In Amersfoort b.v. trachtte een directeur van een groot bedrijf, die geweigerd had zich te melden en een *Ausweis* voor zichzelf aan te vragen, zijn personeel over te halen, een zelfde principiële standpunt in te nemen: 'evenwel zonder veel resultaat', aldus een illegaal bericht van 2 februari 1945.³³⁵

Niet alleen bij de bovengenoemde bedrijven, ook in de sector van de voedselvoorziening weigerde men wel *Ausweise* aan te vragen. Bij een groot levensmiddelenbedrijf in de Zaanstreek verkeerde de directie enige tijd in het onzekere welke houding zij zou aannemen, daar Louwes, zoals bekend, zich op het standpunt stelde, dat de regeringsinstructie geen begrip voor de werkelijkheid toonde. De directie liet toen voor alle zekerheid de lijsten klaar maken, doch zond deze na overleg met de andere 'grootwerkgevers' in de Zaanstreek tenslotte niet in.³³⁶

Liese bleef intussen op de *Beaufragten* druk uitoefenen om er voor te zorgen, dat de overheidsinstellingen en de bedrijven die hun *Rückstellungsanträge* nog niet hadden ingeleverd, dit alsnog zouden doen. Het laatste hierop betrekking hebbend bericht – althans dat wat zich in onze collecties bevindt – dateert van 1 maart 1945.³³⁷ Veel resultaat heeft dit niet gehad. Het einde van de oorlog scheen voor allen nu wel zeer nabij. De weigering, de *Rückstellungsanträge* in te leveren, kan echter mede ingegeven zijn door de intussen opgedane ervaring – overigens door de illegaliteit uitentreuren reeds voorspeld – dat de *Ausweise* en de op persoonsbewijzen geplaatste stempels toch geen veiligheid boden. Een voorbeeld hiervan leert ons de gang van zaken in Delft omstreeks het midden van januari 1945. Vertegenwoordigers van de plaatselijke industrie oordeelden toen, dat iedere *Ausweis* misschien een man uit handen van de Duitsers kon houden en het 'daarom de moeite waard was', deze papieren aan te vragen. Maar men besloot de beslissing nog één week aan te houden om te zien wat er elders in het land gebeurde en of de regering haar standpunt zou wijzigen. Toen echter plotseling razzia's gehouden werden en vrijstellingsstempels op de persoonsbewijzen daarbij van generlei waarde bleken te zijn, was men zozeer overtuigd 'van het nutteloze van iedere papieren garantie van Duitse zijde', dat men besloot van aanvragen af te zien.³³⁸

Niet alleen stempels op de persoonsbewijzen, ook de door militaire instanties uitgereikte vrijstellingspapieren bleken niet altijd beveiliging te geven. Deze ervaring hadden een aantal Amersfoorters en bewoners van omliggende plaatsen. Bij de eerste oproep hadden zich ongeveer 5000 man aan het arbeidsbureau gemeld. Daar werd toen medegedeeld, dat men zich enkele dagen later aan het station zou moeten melden. Tussen de eerste en de tweede aanmelding verstrekten de *Wehrmachtkommandant* in Amersfoort en de *Ortskommandant* in Baarn voorlopige *Ausweise* aan hen die daarom hadden gevraagd. Ook deze personen moesten zich echter, zo werd medegedeeld, aan het station te Amersfoort melden. Op deze bewuste dag kwamen ongeveer 1500 man op,

³³⁵ Bericht over Amersfoort, 14 jan. 1945. ³³⁶ Aanvullend rapport betr. de N.V. Albert Heyn. Zaandam. 7 april 1945. ³³⁷ Liese aan de *Beaufragten*, 1 mrt. 1945. ³³⁸ Bericht betr. Delft, 23 jan. 1945.

van wie de meesten in het bezit waren van de door de militairen uitgereikte *Ausweise*. Van deze groep werden toen allen beneden de 25 jaar op transport gesteld.³³⁹

Het feit, dat er toch nog mensen waren die vertrouwen hadden in de Duitse papieren, in elk geval zich daarmee een zeker gevoel van veiligheid verschaffen, gaf anderen, nl. handelaren in *Ausweise*, een goede bron van inkomsten. In Haarlem wisten zij half maart voor een dergelijk papier nog prijzen van f 250 tot f 1000 te maken. Vrouwen, die deze *Ausweise* aan opgepakte mannen in de Ripperdakazerne in die stad aanboden, werden toen door de Duitsers gearresteerd.³⁴⁰

Alvorens dit hoofdstuk af te sluiten mogen nog enkele mededelingen volgen over de vrijstellingsprocedure, de geldigheidsduur en de vervalsing van de *Ausweise*.

Wij wezen er reeds op, dat de centrale overheidsinstanties o.m. verplicht waren, van alle in dienst zijnde personen die tot de meldingsplichtige jaarklassen behoorden, lijsten in te leveren waarop de personalia en de gegevens van het persoonsbewijs vermeld moesten worden. Op deze lijsten moesten dan de namen van de onmisbaren met rood aangestreept worden. Waarschijnlijk vonden de Duitsers deze gang van zaken te omslachtig en vormde dit een reden om van deze nominatieve opgave af te zien. Begin januari werd bepaald, dat in het vervolg een lijst ingeleverd moest worden die alleen de gegevens zou bevatten van hen die, behorende tot de bewuste jaarklassen, naar de mening van de aanvragende instantie vrijgesteld behoorden te worden. Tevens zou een totaalcijfer moeten worden gegeven van het gehele mannelijke personeel met inbegrip van krijgsgevangenen, in Duitsland of elders in Nederland tewerkgestelden, wachtgelders en diegenen die om andere redenen niet werkten. In principe gold als regel, dat hoogstens 60% van dit totaal vrijgesteld mocht worden. De bepaling dat personen beneden de 30 jaar in de regel geen vrijstelling zouden krijgen, bleef gehandhaafd.³⁴¹ Aangezien voor personen boven de 40 jaar geen bijzondere vrijstelling nodig was, betekende deze regeling in de praktijk, dat vrijwel het gehele personeel tussen 30 en 40 jaar voor vrijstelling kon worden voorgedragen. Dit was ongetwijfeld een concessie aan de Nederlandse instanties, die zich tegen een verdere verzwakking van de omvang van het personeel verzetten, maar ook in overeenstemming met de opvattingen van die Duitsers, die het civiel apparaat in de gegeven omstandigheden nog zo goed mogelijk wilden laten functioneren. Moeilijk bleef de situatie echter voor personen beneden de 30 jaar. Ook echter voor de hoofden van de departementen en de instellingen zelf omdat nu verwacht kon worden, dat menigeen zou onderduiken.

Bij het verlenen van vrijstellingen vergaten de Duitsers niet diegenen die hen altijd goede diensten bewezen hadden of, zoals Seyss-Inquart het formuleerde: *'in ihrer politischen oder öffentlichen Stellungnahme für uns besonders nützlich waren...'*. Deze had hij ook nu nog nodig; zouden zij vertrekken, dan – zo schreef hij o.m. Liese – *'schwächen wir unsere politische Position'*. Voorlopig wilde hij dan ook vijfhonderd van dergelijke pro-Duitse elementen een vrijstelling verlenen.³⁴²

³³⁹ Bericht over Amersfoort en omgeving 14 jan. 1945. ³⁴⁰ Bericht over Haarlem, 17 mrt. 1945.

³⁴¹ Stüler aan de Beaufragten, 8 jan. 1945. ³⁴² Seyss-Inquart aan Liese, de Generalkommissare en de Beaufragten, 19 jan. 1945.

Bij het afkondigen van de *Oproep* waren, zo schreven wij reeds, de definitieve *Ausweise* nog niet gereed; er werden toen voorlopige *Ausweise* uitgereikt door Nederlandse en Duitse instanties. Al vrij spoedig werden zij nagemaakt. De valse of vervalste papieren schijnen in omloop te zijn gebracht door de Verzetsgroep T(weede) D(istributiestamkaart). Deze organisatie, die haar naam ontleende aan haar strijd tegen de door de Duitsers bevolen invoering van de Tweede Distributiestamkaart, wees geweldadige actie als ongewenst en ondoelmatig van de hand en zag uitsluitend heil in het verlenen van hulp aan onderduikers door het verstrekken van persoonsbewijzen, distributiebescheiden en *Ausweise*: het liefst echte, zo nodig valse. Door deze wijze van werken was de TD-groep in zeer sterke mate aangewezen op de hulp van ambtenaren bij de bevolkingsregisters, de burgerlijke stand, de distributiekantoren en de arbeidsbureaus, maar kwam hij ook in een geïsoleerde positie tegenover al die illegale organisaties die de ogen niet gesloten hielden voor een breder gevarieerd verzet. De TD-groep behoorde dan ook niet tot de organisaties die zich in de Contact-Commissie hadden laten vertegenwoordigen. Vooral tijdens de *Liese-Aktion* plaatste de TD-groep zijn opvattingen over de beste wijze van strijdvoeren tegenover die van de Contact-Commissie. Wees deze het aanvaarden van de *Ausweise* (dus ook de voorlopige) van de hand, de TD-groep zag hierin en in de vervalsing een middel om – gezien het feit, dat de ineenstorting van het Duitse regiem elk ogenblik kon worden verwacht – tijd te winnen, zodoende de Nederlandse mannen voor een erger lot te behoeden en allen die bij de voedselvoorziening waren betrokken, in Nederland te houden. Hetgeen dan tevens van belang was voor de onderduikers.³⁴³ Dit standpunt stond dus in lijnrechte tegenstelling tot die illegale groepen die juist in die tijd de eenheid van de bevolking onder alle omstandigheden nastreefden en hierin ook consequent bleven. Daarom gaven zij ook het parool uit, dat zelfs *Ausweise* die 'illegalen' dekten, uit den boze waren, daar zij het 'moreel verzet van de 'niet-illegalen'' verslaptten.³⁴⁴ Volledig hiermede in overeenstemming was ook de reeds eerder gegeven instructie van 14 januari om tot nadere aankondiging zelfstandig geen valse voorlopige *Ausweise* uit te geven.³⁴⁵ Wel werd twee dagen later de raad gegeven, blanco-*Rückstellungsanträge* aan te vragen en deze met gefingeerde namen bij de *Ortskommandantur* in te leveren.³⁴⁶

De voorlopige *Ausweise* zouden tot 31 maart geldig zijn en dan door definitieve vervangen worden.³⁴⁷ Intussen was de illegaliteit er in geslaagd een dergelijk bewijs – 'bijna zo ingewikkeld als bankpapier'³⁴⁸ – te bemachtigen en na te maken. Het in omloop brengen zou echter bijzondere moeilijkheden meebrengen, daar – naar men zei – de Duitsers bij een eventuele controle gebruik zouden gaan maken van een register dat o.m. de nummers van de persoonsbewijzen en van de *Ausweise* zou bevatten.

³⁴³ *Anal. v.h. verzet*, p. 131. ³⁴⁴ Mededelingen van het CB der LO, 29 jan. 1945, nr. 31. ³⁴⁵ Zie communiqué nr. 3, 14 jan. 1945 in 'Uittreksel topverslagen arbeidsinzet'. Een herroeping van deze instructie vonden wij niet. Wel werd in hetzelfde communiqué verzocht 'uitgebreide voorbeelden' van voorlopige *Ausweise* in te zenden. Maar dit was vanzelfsprekend een voorzorgsmaatregel. ³⁴⁶ Zie communiqué nr. 5, 16 jan. 1945. In: 'Uittreksel topverslagen arbeidsinzet'. ³⁴⁷ Mededelingen van het CB der LO, 29 maart 1945, nr. 40. ³⁴⁸ C. J. Rübsaam en H. C. de Lange-Wibaut, Vervalsingen, in: *O. en V.*, III, p. 762.

Berustte dit op waarheid, dan zou de illegaliteit dus genoodzaakt worden, valse *Ausweise* en persoonsbewijzen te vervaardigen, waarvan de gegevens gelijkkluidend dienden te zijn aan die van een vrijgestelde in het registratieregister. Dit controle-systeem werd echter nooit ingevoerd.³⁴⁹ De uitreiking van de definitieve *Ausweise* ging ook langzaam. De Duitsers gaven zelfs nog voorlopige *Ausweise* uit, waarvan verscheidene tot 15 juni geldig zouden zijn.³⁵⁰

Tot de weinige instanties die definitieve *Ausweise* voor het personeel ontvingen, behoorde het departement van Sociale Zaken. Voor de zeer onmisbaren beneden de 30 jaar bleken de vrijstellingen tot 30 mei te zijn verleend, dus niet voor onbepaalde tijd. Deze beperking in de geldigheidsduur was in strijd met de afspraak op grond waarvan de aanvragen waren ingediend. Verwey protesteerde hiertegen mondeling en schriftelijk. Buckan – inmiddels ook overtuigd van het zinloze der razzia's: zij waren 'keine Technik' – gaf Verwey echter op 29 maart de geruststellende verzekering dat binnen zes weken de oorlog in Nederland tot het verleden zou behoren.³⁵¹ En hiermede nam Verwey dan maar genoegen. De woordbreuk schijnt hij, ondanks protesten, Buckan zelf toch niet zo ernstig te hebben aangerekend. Voor de Parlementaire Enquête Commissie verklaarde Verwey tenminste, dat hij Buckan wel vertrouwd had, maar dat 'dit besluit tot afwijking van een belofte' tegen diens wil was genomen.³⁵²

Tot aan het einde van de oorlog toe schijnt het dus niet tot Verwey te zijn gedrongen, dat de *HSV* en haar leiders slechts beloften gaven en mochten geven die niet in strijd waren met de belangen van het ogenblik.

RAZZIA'S EN OPROEPEN

Enkele dagen na de laatste aanmeldingsdag begonnen de razzia's. Vijftigduizend aanmeldingen vonden de Duitsers blijkbaar te gering; dit aantal kwam niet voldoende tegemoet aan hun streven, de westelijke provincies van weerbare mannen te zuiveren. In zijn rede van 7 januari had Seyss-Inquart trouwens in alle duidelijkheid te verstaan gegeven, dat razzia's zouden blijven plaats vinden indien de Nederlanders zich tegen de Duitse maatregelen verzetten. Toch kwamen drijffrachten zoals in Rotterdam waren gehouden, op een enkele uitzondering na, niet meer voor. Niettemin werden nog velen het slachtoffer van het optreden der Duitsers, ondanks de protesten die Hirschfeld, Woltersom en Verwey lieten horen.³⁵³ Behalve de *Wehrmacht* waren ook de plaatselijke commando's van de *Sicherheitspolizei* bij de razzia's betrokken. Zij moesten 'met het oog op de bestrijding van de illegaliteit' de persoonsbewijzen en de *Ausweise* contro-

³⁴⁹ C. J. Rübsaam en H. C. de Lange-Wibaut, Vervalsingen, in: *O. en V.*, III, p. 762. ³⁵⁰ *a Anal. v.h. verzet*, p. 131. *b* De andere, dus de reeds eerder uitgegeven voorlopige *Ausweise* werden tot 31 mei verlengd. *Kommandanturbefehl* Nr. 12, 23 mrt. 1945. ³⁵¹ *a* Verwey, S.Z. in bezettingstijd. *b* Agenda en notitieboek van Verwey, 7 mrt. 1945 en 29 mrt. 1945. ³⁵² PEC, deel 7c, verhoren, p. 624/625.

³⁵³ *a* 'Verantwoordelijkheid van Dr. A. Seyss-Inquart e.a.' door Hirschfeld en Woltersom, 18 dec. 1945. Ongepubl. *b* Agenda en notitieboek van Verwey, 7 mrt. 1945.

leren. Waarschijnlijk in verband hiermede gaf Rauter de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* bevel, een verbindingsofficier bij Liese te plaatsn, die deze *Befehlshaber* van komende razzia's op de hoogte moest stellen.³⁵⁴

Eén van de eerste binnen het kader van de *Liese-Aktion* uitgevoerde razzia's vond in Dordrecht plaats. Het was een razzia in 'Rotterdamse stijl'. Troepen omsingelden de buitenwijken van de stad, maar sloten tevens de toegangen tot de binnenstad af. Op 12 januari werden de buitenwijken uitgekamd; op 13 januari volgde de rest. Door luid gebel en gebons op de deuren werden de bewoners uit hun slaap gewekt. In een door de troepen uitgereikt *Stellingsbevel* kon men lezen, dat de mannen van de jaarklassen 1905-1928 zich moesten melden en voor twee dagen mondvoorraad, eetgerei en een deken meenemen; verkeer op straat was verboden en boten die de Dordrechtse oever zonder waarschuwing verlieten, zouden onder vuur genomen worden. Evenals tijdens de razzia's in Rotterdam werden, om de bevolking te intimideren voortdurend schoten gelost. De buit bedroeg ongeveer 3500 man; het grootste deel had zich 'vrijwillig' gemeld, dat wil zeggen, zich niet uit de huizen laten halen.³⁵⁵

In de volgende dagen en weken hielden de Duitsers ook in een groot aantal andere plaatsen razzia's: in Leiden, Gouda, Delft, Den Haag, Hilversum en Amsterdam. Deze hadden in het algemeen een ander karakter dan in Dordrecht. Meestal doorkruisten Duitse patrouilles de stad en pakten ze, na bepaalde wijken of straten afgezet te hebben, alle mannen op die in de opgestelde fuik gelopen waren. In Amsterdam waar op 23 januari drijfjachten op grote schaal gehouden werden, vonden ook huiszoekingen plaats; levensmiddelen werden meegenomen. Dergelijke roverijen kwamen ook op het platteland voor. In de omgeving van Leiden persten Duitse patrouilles de boeren spek en kaas af 'onder bedreiging hen anders te zullen inrekenen'.³⁵⁶ Intussen bleven ook het noorden en het oosten van het land niet voor razzia's gespaard. In Leeuwarden werd er o.m. één gehouden op 14 maart en in Velp begin april.³⁵⁷

Ten aanzien van de *Ausweise* volgden de patrouillerende Duitsers geen vaste regel. In Den Haag, waar op 17 januari een controle op straat plaats vond – ook vrouwen en meisjes werden toen aangehouden – hadden de patrouilles 'geen consideratie' met de mannen die bij de Voedselvoorziening of het Rode Kruis werkten.³⁵⁸ In Voorburg daarentegen liet de controlerende *Grüne Polizei* ambtenaren van de Voedselvoorziening en beneden de 30 jaar weer vrij.³⁵⁹ In Utrecht werden mensen met 'de officiële nieuwste *Ausweise*' meegenomen. Volgens een illegaal bericht van 27 januari 1945 hadden 'de oppakcommando's' opdracht, geen rekening met vrijstellingen te houden.³⁶⁰

Bij de controles moesten vanzelfsprekend ook de persoonsbewijzen overhandigd worden. In Leiden werden eind januari bij straatrazzia's door kleine patrouilles, allen

³⁵⁴ Proces-verbaal van het verhoor van Hans Joachim Fahrenholz, hoofd van de Economische Afdeling van de *Sicherheitspolizei*. Vanaf juni 1944 tevens hoofd van de Economische Afdeling van de *SD*, *PRA*'s-Gravenhage. ³⁵⁵ a Gemeente Dordrecht, Verslag 1945, p. 46 en 47. b *Bericht* over Dordrecht. ³⁵⁶ *Mededelingen* dd. 25 jan. 1945. ³⁵⁷ a Ypma, *Razzia's in Friesland*. b S. Jansen, *Velp en de oorlog, 1940-1945*, p. 72. ³⁵⁸ *Bericht* over Den Haag, 17 jan. 1945. ³⁵⁹ *Bericht* over Voorburg, 17 jan. 1945. ³⁶⁰ *Mededelingen* dd. 27 jan. 1945.

die na 1900 geboren waren, meegenomen om hun persoonsbewijs op eventuele vervalsingen te laten onderzoeken. Bleek dit te zijn veranderd – het werd met een loupe bekeken en doorgelicht – dan volgden 'lijfstraffen', indien de betrokkene de vervalsing niet wilde bekennen.³⁶¹ Intussen namen de Duitsers het ook niet zo nauw met betrekking tot de leeftijdsgrenzen. Zo werden in de provincie Utrecht mannen boven de 40 jaar opgepakt, die in gemeenten woonden waarvoor een meldingsplichtige leeftijd tot 40 jaar gold.³⁶²

De razzia's in het westen van het land duurden voort tot in maart en april. *Vrij Nederland* maakt in zijn nummer van 15 maart 1945 melding van kleinere razzia's in Rotterdam, Amsterdam en Utrecht. In die dagen stelden burgers te Breukelen een wachtdienst in om de bevolking bijtijds voor razzia's te waarschuwen. De dienst werd verricht door mannen boven de 40 jaar en duurde van vier uur tot half acht 's morgens³⁶³, blijkbaar de tijd waarin de Duitsers in deze streek plachten te opereren.

Inmiddels gingen de Duitsers onverdroten voort, door middel van bijzondere oproepen mannen voor graafwerkzaamheden te vorderen. Dit geschiedde zelfs nog tegen het einde van de maand april, zoals in Leiden. Toen betrof het een oproep voor de zgn. werkloze bevolking. Men zou elke dag naar huis terugkeren. Van de naar schatting 4000 man die hiervoor in aanmerking kwamen, meldden zich slechts zes.³⁶⁴ De tewerkstelling beperkte zich in die tijd, voorzover ons bekend, uitsluitend tot Nederland. Blijkens een uit de illegaliteit afkomstig bericht schijnt in Utrecht omstreeks de derde week van maart de uitzending naar Duitsland te zijn stopgezet.³⁶⁵

Ook in de oostelijke en noordelijke provincies van het land werden regelmatig mannen bij speciale bekendmakingen opgeroepen zich te melden. Zoals gebruikelijk bevatten zij de nodige dreigementen. Op 15 maart maakte de burgemeester van Almelo in opdracht van de *Wehrmachtkommandant* bekend, dat 500 arbeiders voor werk binnen de gemeente nodig waren. Zouden zich binnen twee dagen niet voldoende arbeiders hebben aangemeld, dan zouden de Duitse militaire autoriteiten 'de tewerkstelling met geweld doen plaats vinden'. In Ede werd, nadat meerdere malen de mannen van 17 tot 50 jaar opgeroepen waren, de meldingsplicht tot 60 jaar verhoogd. Iedere mannelijke inwoner die niet voor de Duitsers werkte, moest in het bezit zijn van een werkbewijs (*Ersatzausweis*) met *O.T.*-kaart of van een ander vrijstellingspapier. Hij die zich aan de aanmelding zou proberen te onttrekken, zou 'in een strafcompagnie (worden) ingelijfd'. Oproepen voor werk vonden ook in Friesland plaats. Begin maart moest Harlingen 310 man leveren voor aflossing van de bij de *Organisation Todt* in Drente werkende landarbeiders die in verband met de voorjaarswerkzaamheden in de landbouw werden vrijgesteld. Niemand verscheen. Zonder resultaat bleef ook de oproep, eveneens in maart, voor herstelwerkzaamheden op het vliegveld Leeuwarden, dat in september 1944 door bombardementen van de Geallieerden zwaar beschadigd was.³⁶⁶

³⁶¹ *Bericht* over Leiden, 24 en 25 jan. 1945. ³⁶² De *Beaufragte* van Utrecht, Müller-Reinert, aan de *Einsatzleiter Schröder beim Einsatzstab der NSDAP*, 5 mrt. 1945. ³⁶³ *Bericht* van 9 mrt. 1945.

³⁶⁴ a M. G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd*, p. 142, 143. b Circ. van de burgemeester van Leiden, 21 apr. 1945. ³⁶⁵ *Bericht* van 26 mrt. 1945. ³⁶⁶ Ypma, *Razzia's in Friesland*.

In het algemeen hadden de door de Duitsers uitgeoefende druk en de in uitzicht gestelde straffen weinig effect. Maar stellig niet in alle gevallen bleven de in de oproepen geuite dreigementen zonder uitwerking en dit laatste vooral niet als met het leven van gijzelaars werd bedreigd. In Didam b.v. waar eind januari negen gijzelaars gepakt waren en gefusilleerd zouden worden als het vereiste aantal mannen niet opkwam, schijnen zich om deze reden voldoende personen te hebben gemeld, want de gijzelaars werden tenslotte losgelaten.³⁶⁷ In andere gevallen was het weer de angst voor eigen lijf en leden die de mannen naar de aanmeldingslokalen dreef. In Kampen, zo schreef begin februari 1945 Van Boven in zijn oorlogsdagboek, waren er kantoren 'waar slechts één of twee de angst van de onderduiker – maar ook zijn ongeschonden consciëntie – verkozen boven de eerloze spitterij'. Dezelfde schrijver vertelt ook van de wijze waarop in die dagen velen zich door een *Ausweis* probeerden te redden. 'Men kronkelt zich... De man, die goede sigaren heeft, gaat met de administrateur bij de *O.T.* praten en bereikt veel – het individu rookt slechts zuivere tabak met bandjes en acht zich voorzeker nog een goed Vaderlander, wyl hij lieden uit de klem helpt. Geneert men zich daarvoor – de Duitsers op het arbeidsbureau in (Zwolle) kunnen ook omgekocht worden en wie zal de vreugde van de Moffen op de *Kreisleitung der NSDAP* beschrijven als Nederlanders van allerlei beroep en stand, als eertijds trotse boeren komen janken en smeken om een *Ausweis* met een rode streep. De heren kunnen de bezoekers uitvloeken en afsnauwen, vernederen tot op de vloermat – ze blijven kwispelstaartend aanhouden. Want dat papier-tje, o dat papiertje – eer en goede naam en zelfrespect – alles voor dat papiertje!'³⁶⁸

De mannen die ten tijde van de *Liese-Aktion* waren opgepakt, werden o.m. via Kampen tewerkgesteld. In deze plaats arriveerden van 27 januari tot en met 14 februari minstens 2500 man. Het aantal personen dat in die dagen Kampen passeerde, was echter stellig groter, daar in de statistieken alleen die personen opgenomen werden die in de Van Heutzkazerne in kampen van voedsel werden voorzien. Velen zijn ook verder vervoerd zonder eten.³⁶⁹ De mensen waren meestal onvoldoende gekleed daar zij plotseling waren opgepakt.

Om ons een beeld te vormen van de toestand waarin een transport van 1600 man verkeerde, dat einde januari 1945 in de Van Heutzkazerne vertoefde, mogen enkele bijzonderheden volgen uit een rapport van 30 januari 1945 van dr. W. J. Kolff uit Kampen.³⁷⁰ De mannen kwamen uit Amsterdam, Hilversum, Haarlem, Den Haag, Gouda, Amersfoort, Utrecht en enkele kleinere plaatsen. Het merendeel had zich gemeld, de anderen, 'een vrij groot percentage', was op straat opgepakt of uit huis gehaald, zonder in de gelegenheid te zijn gesteld het meest noodzakelijke mee te nemen of nog te laten brengen. Er waren dan ook mannen bij, wier blote voeten door de schoenen staken, terwijl zij thuis beter schoeisel hadden. Zeer velen hadden geen deken bij zich. Het aantal zieken, aldus dit rapport, nam van dag tot dag in ontstellende mate toe. Er heerste een hevige dysenterie. De mensen konden bijna steeds niet op tijd de WC bereiken, zodat

³⁶⁷ Didam meldt dezelfde misère als elders. In: *Er op of er onder*, p. 383. ³⁶⁸ Van Boven-*Jan Jansen*, p. 411-412. ³⁶⁹ *Het Rode Kruis contra Hakenkruis*, p. 9. ³⁷⁰ Dr. W. J. Kolff aan de burgemeester van Kampen, 30 jan. 1945.

zij hun kleren bevuilden. In deze toestand werden – voorzover mogelijk – de mannen dan naar de noodziekenhuizen gebracht. Maar daar beschikte men niet over schone kleren en lakens. De verwarming was er bovendien moeilijk te verzorgen. Gemiddeld kwamen per dag vijftien tot twintig van deze personen uit de kazerne. Tengevolge van het slechte schoeisel, de koude tijdens het transport en op de verzamelplaatsen waren er ook een groot aantal bevroren voeten. Bijzonder groot was het aantal sterk verluide personen. Met de beschikbare middelen was men niet bij machte hier tegen op te treden, daar het aantal te groot was. De luizen kropen langs de wanden van de badkamers omhoog. Verder was er nog 'het gewone aantal' mannen met ernstige maagzweren of epilepsie, een nagenoeg blinde, een bijna volkomen dove, een t.b.c.-patiënt die nog niet voldoende gekuurd had, enz. Tevens waren er drie mensen met difterie en een zeer groot aantal met griep, waarvan sommigen vrij ziek waren.

DE ILLEGALITEIT CONTRA DE AANMELDING

De resultaten van de verplichte aanmelding en van de razzia's waren voor de Duitsers in het algemeen teleurstellend geweest. Daarom probeerden zij ook langs de weg van de vrijwillige aanmelding hun doeleinden te verwezenlijken. Reeds midden januari gaf Liese hiervoor de eerste aanwijzingen aan de *Beaufragten* in de westelijke provincies. De verplichte aanmelding, die op 8 januari eindigde, was toen dus achter de rug. Liese vroeg de *Beaufragten*, in overleg met hun *Arbeitseinsatzreferenten* en de *Fachberater*, de voorwaarden te scheppen voor een snellere afwikkeling van zaken aan de adviesbureaus (waar zich vrijwilligers konden aanmelden) en voor een aanmelding van vrijwilligers aan de arbeidsbureaus door de aanmeldingslokalen open te houden. Verder verzocht Liese er voor te zorgen, dat de vrijwilligers niet te lang op hun vertrek behoefden te wachten, maar zo mogelijk reeds de dag volgende op hun aanmelding naar een verzamelplaats werden gebracht. Daar zouden zij dan moeten verblijven tot er voldoende mannen bijeen waren om een transport te kunnen vormen. Teneinde de vrijwilligers tegen 'invloeden van buiten' te beschermen, zouden de verzamelplaatsen door Duitse troepen worden bewaakt.³⁷¹

Er waren niet alleen arbeiders nodig voor de aanleg van verdedigingswerken en voor de voorjaarswerkzaamheden in de landbouw, maar ook voor het uitvoeren van speciale militair-industriële taken. Zo werden eind januari 1945 door de *Fachberater* bij het arbeidsbureau Amsterdam ongeveer 400 geschoolde arbeidskrachten gevraagd voor het *Sonderkommando Fähre* in Enschede, dat zich in het bijzonder bezig hield met het vervaardigen van veren, overzetbootjes. Als gevolg van het grote tekort aan arbeiders waren hierbij ingenieurs en technici van de Duitse marine en de *Luftwaffe* ingeschakeld, die aan de werkbank werden geplaatst. Onder hen bevonden zich '*hohe Offiziere mit höchsten Auszeichnungen*'. De arbeiders moesten niet alleen goed hun vak kennen, maar

³⁷¹ Liese aan de *Beaufragten*, 16 jan. 1945.

– daar zij met deze officieren moesten werken – ook onberispelijk zijn, 'een goede indruk' maken.³⁷² Of er Nederlandse arbeiders geweest zijn, die veel prijs stelden op dit werk en de omgang met deze Duitsers, is ons niet bekend. Evenmin weten wij of de aanvragen van de *Fachberater* Amsterdam (eveneens eind januari) betreffende vrijwilligers voor de *Organisation Todt* en het *NSKK* enig resultaat hebben opgeleverd.³⁷³

Midden februari 1945 schatte Seyss-Inquart dat voor de verdedigingswerken en de landbouw ongeveer 72.000 man nodig zouden zijn. Om deze behoefte te dekken, zo bepaalde hij nu, moesten de oostelijke en noordelijke provincies verplicht worden 60.000 man te leveren. In Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht daarentegen moest langs vrijwillige weg ('*im Wege der Freiwilligenwerbung*') getracht worden de overige 12.000 te verkrijgen. Met deze twee acties waren de zgn. *Aufbringungsaktionen*, dus de razzia's, niet van de baan. Deze, aldus Seyss-Inquart, '*laufen auf Grund von Sonderanordnungen weiter*'.³⁷⁴ Teneinde de vrijwillige aanmelding te stimuleren – over de resultaten staan ons geen gegevens ter beschikking – werd een, althans voor die tijd, gunstige verzorging in het vooruitzicht gesteld. Zo werd in een eind februari in de pers geplaatste advertentie als weekrantsoen genoemd: 4500 gram aardappelen, 70 gram olie, 350 gram vlees, maximaal 2200 gram groenten, maximaal 215 gram voedingsmiddelen (meel, peulvruchten enz.) 3500 gram brood, 500 gram worst of kaas, 175 gram boter of margarine, 100 gram koffiesurrogaat, 50 gram suiker, 125 gram jam of kunsthoning. Blijkbaar om ook de vrouwen gunstig te stemmen, werd beloofd, dat de stamkaart 'bij de toebehorenden' zou blijven en 'voor de familie' wekelijks maximaal 15 kg aardappelen per trein naar huis gezonden kon worden. Het loon bedroeg *f* 5,— per dag.³⁷⁵

Niet alleen door aantrekkelijk gestelde advertenties, ook door middel van propaganda met luidsprekerwagens hoopten de Duitsers mannen te bewegen zich vrijwillig aan te melden. Wat Verwey in deze kwestie betreft: hij bleek niet ontoegankelijk voor de door de *Fachberater* van Amsterdam, Huster, gegeven suggestie, dat een groter aantal vrijwilligers er toe zou kunnen bijdragen, '*Razzien innerhalb der Stadt Amsterdam auf absehbare Zeit zu vermeiden...*'.³⁷⁶ Huster had dit trouwens al eerder te kennen gegeven. Midden januari 1945 vertelde hij Knetsch – en deze deelde het Verwey mede – dat in Amsterdam geen razzia's zouden plaats vinden als zich voor het einde van de maand maart 30.000 man vrijwillig hadden gemeld.³⁷⁷ Gelijksortige verklaringen kwamen bovendien van de zijde van Buckan, de man in wie Verwey wel vertrouwen stelde.³⁷⁸ Had Verwey om deze redenen 'geen bezwaren tegen betaling van de kosten' der luidsprekerwagens³⁷⁹ wel verzette hij zich er tegen, dat de aanmelding van de vrijwilligers bij de arbeidsbureaus zou geschieden. Dit laatste was geheel in overeenstemming met

³⁷² *Arbeitsamt Amsterdam-Deutsche Dienststelle* aan de *Fachberater* in Utrecht, 24 jan. 1945. ³⁷³ *Ibid.*

³⁷⁴ *Anordnung zur Durchführung des freiwilligen Arbeitseinsatzes aus den Westprovinzen für landwirtschaftliche Arbeiten und den Stellungbau im Osten und Norden des Landes*. Geen datum. ³⁷⁵ Deze advertentie lazen wij in het *Alg. Handelsblad* van 26 februari 1945. ³⁷⁶ Huster aan Verwey, 26 jan. 1945. ³⁷⁷ Agenda en notitieboek van Verwey, 15 jan. 1945. ³⁷⁸ *Ibid.*, 20 feb. 1945. ³⁷⁹ Huster aan Verwey, 26 jan. 1945.

het door hem reeds eerder ingenomen standpunt ten aanzien van de verplichte aanmelding. Ook toen weigerde hij de arbeidsbureaus hierbij in te schakelen; hij was toen zelfs bereid hiervoor de portefeuille-kwestie te stellen.³⁸⁰ Buckan wist dergelijke moeilijkheden echter ook nu weer op te heffen. Hij beloofde, op 20 februari, dat de aanmelding niet bij de arbeidsbureaus doch bij de niet onder Verwey ressorterende adviesbureaus zou geschieden.³⁸¹

De door Buckan gegeven toezegging was geen lang leven beschoren. Reeds op 26 februari verscheen in de pers een advertentie voor werk in de streek Meppel-Groningen, waarin was vermeld, dat 'belanghebbenden' ook inlichtingen konden krijgen bij alle arbeidsbureaus en bijkantoren.³⁸² Naar aanleiding hiervan schreef Verwey toen aan Buckan, dat dit in strijd was met de afspraak en hij het 'zeer waarden' zou, wanneer dit zo spoedig mogelijk ongedaan werd gemaakt.³⁸³ Buckan trok zich van dit verzoek echter niets aan, want tot 12 april 1945 – daarna kwamen de kranten in miniatuurformaat uit – verschenen, zo bleek ons, nog bijna 20 advertenties waarin voor inlichtingen ook naar de arbeidsbureaus werd verwezen. Verwey zag hierin echter blijkbaar geen aanleiding alsnog te vertrekken. Ook deze woordbreuk der Duitsers slikt hij.

De strijd van de illegaliteit tegen de *Liese-Aktion* was de voortzetting van de strijd tegen de razzia's die in de voorafgaande maanden hadden plaats gevonden. In de zomer van 1944 was men zich in de verzetsbeweging zeer goed bewust, dat Goebbels' aankondiging van een totale mobilisatie der arbeidskrachten 'een ernstige bedreiging voor de onderdrukte volkeren' betekende en dat de Duitsers, 'om hun eigen ondergang zo lang mogelijk uit te stellen', proberen zouden de mannen en vrouwen uit de bezette gebieden 'voor hun krakende wagen te spannen'. De door ons geciteerde passages zijn ontleend aan een manifest dat in augustus 1944 door de samenwerkende illegale organisaties werd uitgegeven en waarin de bevolking opgeroepen werd, 'de handen ineen te slaan', en het voorbeeld te volgen van al die verschillende richtingen in de illegaliteit die nu hun acties tegen de Duitse dreiging hadden gecoördineerd. 'Nederlanders, weest eendrachtig: tegenover onze eensgezinde wil staan de Duitsers machteloos', aldus dit manifest, dat tevens een dringend beroep deed op de bevolking, de huizen open te stellen voor hen die door de vijand werden bedreigd.

Naarmate de bezetter meer mannen oppakte en wegvoerde, werden de oproepen van de illegaliteit aan de bevolking om weerstand te bieden, steeds dringender. 'Laat je niet pakken, verstop je en weiger', aldus het illegale blad *Trouw* van begin december 1944.³⁸⁴ Maar dit lukte niet altijd, daar de mannen soms plotseling werden opgepakt. In dit geval gaf men van illegale zijde wel de raad om weg te lopen. 'Als één groep het voorbeeld geeft, is het met de ganse colonne gedaan', zo schreef *Je Maintiendrai* van 1 december 1944. Weliswaar bleef 'een kansje op een kogel' bestaan, maar deze kans was 'weg te

³⁸⁰ Agenda en notitieboek van Verwey, 3 jan. 1945. ³⁸¹ *Ibid.*, 20 feb. 1945. ³⁸² *A.H.*, 26 feb. 1945.
³⁸³ 27 feb. 1945. ³⁸⁴ Tweede jaargang, nr. 18.

cijferen' bij de gevaren waaraan men zich later blootstelde. Of een dergelijke raadgeving veel navolging vond, valt te betwijfelen. Weliswaar kwam het meermalen voor, dat mannen tijdens het transport te voet wisten te ontsnappen en dat op deze vluchtelingen geschoten werd, maar ons zijn geen gevallen bekend dat daarmee 'de ganse colonne' werd opgelost. Integendeel, de stemming van de mannen, die vaak lange trajecten moesten afleggen, was in het algemeen gedrukt. En dit was niet alleen het gevolg van de soms slechte weersomstandigheden en de vermoeidheid, maar ook van het intimiderend optreden der zwaar bewapende Duitsers.

Niet alleen oproepen tot verzet, ook teleurstelling en verontwaardiging over de houding van vele Nederlanders tijdens de razzia's leest men in de illegale pers van die dagen. Met ergernis signaleerde Van Randwijk in *Vrij Nederland* van 14 december 1944, dat 50.000 Rotterdammers zich lieten wegvoeren en men in Amsterdam 'sidderend, maar blij' constateerde, dat de hoofdstad nogmaals gespaard bleef, toen in Haarlem (6 december 1944) razzia's plaatsvonden. 'Zijn wij dan werkelijk zo laf geworden', aldus Van Randwijk. Twee weken tevoren was hij ook al van leer getrokken tegen de 'Ausweise-comedie'. Elke burgemeester of directeur van welk officiëel, semi-officiëel of particulier bedrijf ook, die hieraan meewerkte, speelde de vijand in de kaart. En wie dat nog niet begreep, en 'in de schaduw van deze afgrijpselijke godvergeten mensenjacht' nog met papiertjes werkte om vriendjes en kennissen veilig te stellen ten koste van anderen, werd een schurk genoemd. Zouden 'al die halfgoeie burgemeesters en functionarissen nog iets van hun miserabel figuur redden willen', dan hadden zij slechts één taak: 'de boel er bij neersmijten en aan het hoofd van een tot razernij gebracht volk de eerste mensenrover', die zich aan een burger vergreep, 'bij de strot nemen'.³⁸⁵ In felle bewoordingen hekelde hij ook de mentaliteit van hen, die alleen op eigen veiligheid waren bedacht. 'Door hun bekendmaking' – zo lezen wij – 'door hun 'Ausweise' hebben zij (de Duitsers) opnieuw die verdoemde, egoïstische, uitsluitend op eigen lot en eigen welzijn betrokken handelsgeest en manoeuvreerkunst in ons volk wakker geroepen. Elke Nederlander heeft nu weer zijn gezin, elke burgemeester zijn gemeente, elke ambtenaar zijn dienst, elke werkgever zijn bedrijf en werkvolk om zich achter te verschuilen, maar allen bedoelen zij zichzelf en niets dan zichzelf! Niemand denkt aan de tienduizenden zonder *Ausweis* en niemand ziet ons gemartelde volk, dat naar de ondergang gaat ondanks hun *Ausweise*.' En even verder: '...het is de angst, het is het lijfsbehoud, het is de zorg voor het eigen 'ik', dat hen drijft'.³⁸⁶

Dit was de taal waarin de illegaliteit in die dagen sprak. Niet alle woorden werden op een goudschaal gelegd. Zij waren de uitdrukking van een verbeterde strijd waarin de illegaliteit – juist nu het einde in zicht was – van geen wijken wist en geen compromis wilde aanvaarden. Nu alles was gestolen of vernield, aldus *Vrij Nederland* van 1 december 1944, en het naakte bestaan en de eer nog restten, zouden ook deze verloren gaan als men zich niet met alle middelen verzette. Dit laatste was het, dat de illegaliteit de bevolking voorhield tijdens de *Liese-Aktion*. Het was een principiëel standpunt omdat

³⁸⁵ *Vrij Nederland*, 1 dec. 1944. ³⁸⁶ Manifest. Begin januari 1945.

elk contact met de vijand werd ontraden en het geweten zuiver bleef³⁸⁷, het was een praktisch beginsel, omdat – zouden allen weigeren – zoveel niet-vrijgestelden een kans behielden niet te worden gedeporteerd.

De activiteiten van de illegaliteit tijdens de *Liese-Aktion* waren van velerlei aard. Niet alleen zette zij al die Nederlanders onder druk, die *Ausweise* aanvroegen; zij doorkruiste ook de Duitse propaganda voor de vrijwillige aanmelding door te wijzen op de ontberingen die de tewerkgestelden hadden te doorstaan. 'Wij begrijpen', aldus een manifest van de samenwerkende illegale organisaties, 'dat sommigen zich willen melden omdat de hongerdood hen hier in het Westen bedreigt'. Maar wist men wel, dat in de arbeidskampen 'honderdduizenden een langzame dood sterven van vocht, koude, ziekte, honger en ellende?'. De illegaliteit gaf ook praktische wenken hoe de mannen zich aan deportatie konden onttrekken. 'Blijft rustig. Wacht de komende dingen kalm af. Laat U niet van de wijs brengen door Duitse bedreigingen, noch door alarmerende geruchten. Geen samenscholingen op straat. Niet voortijdig onderduiken, maar wachten tot het juiste ogenblik', zo heette het in een ander manifest van de gezamenlijke verzetsbeweging.

Dergelijke raadgevingen kwamen niet alleen van laatstgenoemde kant, ook de illegale organisaties afzonderlijk zaten niet stil. *Het Parool* b.v. deed het in een manifest op de volgende, direct de bevolking aansprekende manier: 'Wanneer U met een revolver bedreigd wordt door Duitsers of hun Nederlandse handlangers en zij eisen, dat U ten behoeve van de Duitse *Wehrmacht* gaat graven en spitten, dan kunt U zich daar als ongewapend burger natuurlijk niet tegen verzetten. Dat verlangt trouwens ook niemand van U. Maar wanneer U de kans krijgt om U, op welke wijze dan ook, aan dit graaf- en spitwerk te onttrekken, dan bent U verplicht deze kans aan te grijpen... Als U een uitnodiging krijgt om U hier of daar te melden voor Duits graafwerk, meld U dan ziek, stuur bericht, dat U verhinderd bent, dat U op reis moet, dat Uw vrouw juist is bevallen dat U in het ziekenhuis opgenomen moet worden, dat U geen tijd hebt. Of bedenk een ander voorwendsel. Of gooi het bevelschrift in de vuilnisbak en zeg eenvoudig 'Barst'. Daarmee loopt U ongetwijfeld enig risico. Er bestaat kans, dat men U van huis komt halen of op andere wijze poogt te wreken. Dat kan natuurlijk moeilijkheden voor U opleveren. Maar dit risico is nog geen honderdste deel van het risico, dat de dappere Engelse en Amerikaanse jongens in Normandië lopen terwille van onze gemeenschappelijke vrijheidsstrijd tegen de naziploerten en hun aanhang... Wij zouden toch wel een armzalig figuur slaan, als wij aan de vooravond van de Duitse nederlaag in ons eigen land de Duitser mee zouden gaan helpen om versterkingen voor hem te bouwen tegen onze eigen Bondgenoten en Bevrijders? Als U dat hele kleine beetje risico niet aandurft.'

Ook op nog andere wijze bond de illegaliteit de strijd aan. Zo werd de regeringsverklaring van 2 januari 1945 in verkorte vorm, maar vrijwel gelijk aan een officiële publikatie, aangeplakt. Ditzelfde gebeurde met een uitstekend nagemaakte *Bekend-*

³⁸⁷ Van CB der LO aan alle illegale groepen, 19 dec. 1944.

making van Liese, waarin op onopvallende wijze werd medegedeeld, dat de aanmeldingstermijn van 5 tot en met 8 januari, verlegd was naar een 'nader te noemen datum'. Op die manier trachtte men dus door valse tegenbevelen de *Liese-Aktion* in de war te sturen.³⁸⁸ Dergelijke plakacties waren aan de orde van de dag. Op muren en schuttingen werden over de aankondigingen van Liese, oproepen tot verzet aangebracht³⁸⁹, en leuzen geplaatst als: 'Al is de nood hier nog zo groot, in Duitsland ga je eerder dood', of: 'Wie zich bij de Moffen meldt, heeft zijn dagen afgeteld'. Ook de spotprent werd in de strijd tegen de Duitsers gehanteerd. Zo werd een affiche aangeplakt, waarop een man met een ezelskop was afgebeeld, die zich met de volgende woorden aan een arbeidsbureau aanmeldde: 'Ik geef mij ook op voor Duitsland. Ze zeggen dat het gras daar veel beter is dan hier'.

Zeer belangrijk was ook, dat de illegaliteit berichten omtrent direct dreigende razzia's aan de bevolking doorgaf. Zij liet verder registers van de burgerlijke stand en persoons- en stamkaartenregisters van de arbeidsbureaus onderduiken. Begin 1945 vonden alleen reeds in Noord-Holland 53 overvallen op bevolkingsregisters plaats.³⁹⁰ In verschillende gevallen was dit een antwoord op het optreden van de *Feldgendarmarie*, die hier en daar alle persoonskaarten van het bevolkingsregister in beslag nam.³⁹¹ Maar daarbij bleef het niet. De illegaliteit dreigde ambtenaren die zich niet aan het regeringsbevel stoorden, dat hun namen 'onder vermelding van collaboratie' doorgegeven zouden worden aan de in het bevrijde deel van het land aanwezige instanties.³⁹² Doch ook met direct geweld trad de illegaliteit op. Zij plaatste bommen of gooide handgranaten in aanmeldingslokalen³⁹³, en deinsde er niet voor terug, collaborerende ambtenaren neer te schieten. Dit laatste geschiedde o.a. – wij maakten hier reeds melding van – aan het arbeidsbureau in Amsterdam. Deze fusillade – zij zou ernstige gevolgen hebben – had de volgende voorgeschiedenis.

Aan het arbeidsbureau Amsterdam waren het toenmalige hoofd, K. Sixma³⁹⁴, enige afdelingschefs en hun ambtenaren niet bereid medewerking te verlenen aan de verplichte registratie die van 5 tot en met 8 januari zou plaats vinden. Dit werd de *Fachberater*, Huster, medegedeeld, die toen zelf pogingen in het werk stelde ambtenaren voor dit werk te verkrijgen. Niemand stelde zich echter disponibel. Hierop wees Huster acht ambtenaren aan. Zij waren op één na allen lid van de NSB en aanvaardden de opdracht. Verder liet de Duitser een paar schoollokalen huren, daar Sixma er tegen had geprotesteerd dat het arbeidsbureau voor de aanmelding zou worden gebruikt. Zo was, in het kort geschetst, de situatie toen op 5 januari de aanmelding begon. Nog dezelfde avond kwam de eerste reactie van de illegaliteit. Vijf van de bedoelde NSB-ers werden doodgeschoten en drie anderen zwaar gewond. Een aanmeldingslokaal (dit bevond zich in de Spieghelschool) werd door een bom vernield en brandde uit. In antwoord hierop

³⁸⁸ *Het Grote Gebod*, dl. II, p. 213. ³⁸⁹ *Bericht* van 30 dec. 1944. ³⁹⁰ *a Bericht* van 9 jan. 1945. *b Vrij Nederland*, 25 jan. 1945. *c Het Grote Gebod*, dl. II, p. 298-299. *d* Verslag van het Bijkantoor Hoofddorp, 31 okt. 1945. in: Arbeidsbureau Haarlem in Oorl. ³⁹¹ *Bericht* van 10 jan. 1945. ³⁹² *Mededelingen* van 18 jan. 1945. ³⁹³ *Bericht* over Zaandam, 15 jan. 1945. ³⁹⁴ De heer Sixma was waarnemend directeur van 5 sep. 1944 tot het einde van de oorlog.

fusilleerden de Duitsers de volgende dag voor de Spieghelschool vijf politieke gevangenen die in het Huis van Bewaring te Amsterdam waren opgesloten. Daar de Spieghelschool was uitgeschakeld, werd de aanmelding aan een andere school voortgezet. Maar daar ontplofte op 7 januari weer een bom, waardoor enkele leden van de Duitse politie zwaar gewond werden. Hierop verhuisden de Duitsers weer naar een ander gebouw, waar de mannen zich zouden kunnen melden.

De voortgezette actie van de illegaliteit werd meedogenloos bestreden. Lages, door Huster op de hoogte gesteld van de aanslagen, gaf deze berichten door aan Rauter, die op zijn beurt beval, twintig verdachte ambtenaren te arresteren en te verhoren. Nadat Lages van Huster de nodige gegevens had verkregen – hij ontving een pakje uit de personeelskartotheek gelichte en gemerkte kaarten van ambtenaren van het arbeidsbureau – liet hij op 10 januari zeventien ambtenaren arresteren. Vervolgens stuurde hij Rauter de eerste indrukken, die hij van de gearresteerden had gekregen. Rauter antwoordde hierop, dat de verhoren zodanig ingericht moesten worden, dat hieruit tien à twaalf doodvonnissen zouden resulteren. Ofschoon alle gearresteerden ontkenen illegaal werk te hebben gedaan en het tegendeel niet kon worden bewezen, gaf Rauter – hiervan door Lages op de hoogte gesteld – toch bevel, elf met name genoemde ambtenaren te fusilleren. Lages, tenslotte, liet de opdracht uitvoeren. De elf ambtenaren werden even buiten de bebouwde kom van Amsterdam, op 18 januari doodgeschoten. De zes anderen werden vrijgelaten.³⁹⁵

Tegenwerking, zij het niet op dezelfde wijze, ondervonden de Duitsers ook aan andere arbeidsbureaus. Belangrijk was o.m. de hulp aan die mannen, die zich aan de razzia's hadden weten te onttrekken en ondergedoken waren. Door het arbeidsbureau Dordrecht b.v. werden aan de fabrieken 'bij massa's' formulieren uitgereikt, waarop de vrouwen moesten verklaren, dat de man in Duitsland werkte. Op grond van deze 'verklaring' werden dan overbruggingssteun, voorschot op loon en sociale toeslag uitbetaald.³⁹⁶ Een dergelijke financiële hulp aan onderduikers werd ook door andere arbeidsbureaus verstrekt.³⁹⁷

DE TERUGKEER DER ARBEIDERS UIT DUITSLAND

Direct na zijn benoeming tot *Reichsbevollmächtigte für den totalen Kriegseinsatz* was Goebbels met veel enthousiasme gestart. Hij trachtte bedrijven uit te kammen en schoon schip te maken in het bureaucratisch apparaat, dat nog over aanzienlijke reserves aan arbeidskrachten beschikte. De weerstand die hij ontmoette, was echter groot; niet alleen bij de *Wehrmacht* maar ook bij Speer. Heftig ging Goebbels hiertegen tekeer. Maar al oogstte hij enkele successen, zijn maatregelen kwamen te laat. *'Ich könnte*

³⁹⁵ a Verslag werkzaamheden Gewestelijke Arbeidsbureau Amsterdam tijdens de bezettingsjaren, door K. Sixma. Geen datum. b Th. Henrar en J. J. van Vliet aan de Chef v.d. Dienst Politieke Misdrijven, 5 apr. 1946. Beide stukken bevinden zich in het verslag: GAB Amsterdam in oorl. ³⁹⁶ GAB Dordrecht in oorl. ³⁹⁷ GAB Utrecht in oorl.

wahnsinnig werden bei der Vorstellung', zo zou Goebbels midden januari 1945 hebben gezegd, 'dass zwei Jahre lang um den totalen Krieg herungeredet worden ist, dass man aus Bequemlichkeit, Faulheit, Verantwortungslosigkeit, Eifersucht oder bösem Willen alle meine Anstrengungen, den totalen Kriegseinsatz zu verwirklichen, hintertrieben und sabotiert hat. Jetzt endlich ist es mir gelungen, mich durchzusetzen. Die ersten herrlichen Erfolge sind da. Und doch ist alles zu spät. Endgültig vorbei...'.³⁹⁸ Enkele dagen nadat hij deze woorden zou hebben gesproken, werd in Berlijn de alarmtoestand afgekondigd en trok de *Volkssturm* door de straten. Men vreesde onrust onder de buitenlandse arbeiders.³⁹⁹ De geallieerde en Russische legers rukten verder op en maakten zich klaar, het nationaal-socialistisch Duitsland de genadestoot te geven. Vooral in Oost-Europa ging veel terrein verloren.

Het prijsgeven van grote gebieden zoals Oost- en West-Pruisen, het vroegere Poolse Wartheland, Silezië en Pommeren was voor het *Oberkommando der Wehrmacht* een directe aanleiding, de leider van de *Parteikanzlei*, verschillende ministers en Sauckel de vraag voor te leggen of alle buitenlandse arbeiders in Duitsland nog wel nodig waren. Door de nieuwe situatie waren belangrijke landbouwgebieden verloren gegaan, niet minder dan ongeveer 30% van alle bebouwde grond. Verder was door het verlies van belangrijke industriële gebieden het bewapeningspotentiël aanmerkelijk verminderd, en werd in de rest van Duitsland zware schade aan de industrie toegebracht door de geallieerde precisie-bombardementen. Tegelijkertijd zette zich een stroom van vluchtelingen van het oosten naar het westen van Duitsland in beweging. Begin februari noemde het *Oberkommando der Wehrmacht* een aantal van vier miljoen, twee weken later sprak het reeds van acht miljoen personen. Onder hen bevonden zich vele vakarbeiders die, nu er geen emplot voor hen was, buitenlandse arbeiders zouden kunnen vervangen. Mocht blijken, aldus het *Oberkommando der Wehrmacht*, dat een deel van de buitenlandse arbeiders niet meer absoluut nodig was, dan diende, 'um keine unnützen Esser mit durchzuschleppen', te worden overwogen, deze arbeiders naar huis terug te sturen.⁴⁰⁰ De Westeuropese arbeiders, zoals de Fransen en de Belgen, zouden via het Internationale Rode Kruis naar Zwitserland kunnen gaan doch onder voorwaarde, dat zij niet meer tegen Duitsland zouden vechten. De Italianen zou men in geval van nood in trucks naar het Zuiden kunnen 'abschieben'. De Russen vormden een lastiger probleem, daar het *Oberkommando der Wehrmacht* de mogelijkheid niet uitsloot, dat de Russische arbeiders weer als soldaat zouden worden ingelijfd.⁴⁰¹ De afvoer van de Nederlanders was 'ohne weiteres' mogelijk.⁴⁰² De verbinding was in die dagen immers nog voor een groot deel vrij.

De Duitse instanties in Nederland waren al vrij spoedig nadat het *Oberkommando der Wehrmacht* de afvoer aan de orde had gesteld, van een en ander verwittigd. Niettemin

³⁹⁸ Von Oven, *Goebbels*, dl. II, p. 211. ³⁹⁹ *Ibid*, p. 212. ⁴⁰⁰ a *Notiz für Staatssekretärbesprechung am 17. Febr. 1945*, 16 febr. 1945 (afg.: *Notiz 16 febr. 1945*). b *Gedanken über kommende Ernährungs- und Arbeitslage im Reich*. 1 febr. 1945. (afg.: *Gedanken 1 febr. 1945*). c Ontwerp van een uitnodiging voor een vergadering te houden op 9 febr. 1945, 3 febr. 1945. ⁴⁰¹ *Gedanken 1 febr. 1945*. ⁴⁰² *Notiz 16 febr. 1945*.

vonden intussen nog steeds razzia's, al waren het kleinere, plaats. Zelfs op 7 maart kreeg Verwey nog van een *Oberleutnant* die in Amsterdam de razzia's leidde, het verzoek om dekens te verschaffen voor arbeiders die naar Duitsland zouden worden gestuurd. 'Anders frieren sie kaputt', aldus de Duitser.⁴⁰³ Terwijl dus enerzijds nog steeds razzia's plaats vonden, werden anderzijds plannen gemaakt om de uit Duitsland terugkerende arbeiders op te vangen. Begin april, bepaalde Seyss-Inquart, dat de terugkerende mannen door de Nederlandse instanties moesten worden opgevangen en daarna naar hun woonplaats worden doorgestuurd. Transportmiddelen werden hiervoor niet ter beschikking gesteld.⁴⁰⁴ De marcherende groepjes mochten niet groter zijn dan acht tot tien man. Onderweg moesten de burgemeesters hen van het nodige voorzien en hun met raad en daad bijstaan. Na aankomst in de woonplaats zouden aan de mannen direct levensmiddelenkaarten worden uitgereikt, voorzover althans hun vrouw deze niet reeds op de door hem achtergelaten stamkaart had afgehaald. De burgemeesters werden van een en ander op de hoogte gesteld.⁴⁰⁵

Het aantal personen, dat in de laatste paar maanden van de bezetting naar Nederland terugkeerde, is ons niet bekend. Drie berichten uit maart spreken van 'vele arbeiders'.⁴⁰⁶ Een ander bericht, van 13 april, geeft dezelfde vage aanduiding. Na-oorlogse mededelingen van het Militair Gezag noemen getallen van 100 tot 300 à 500 per dag.⁴⁰⁷ De meeste arbeiders die bij Oldenzaal over de grens kwamen, waren 'er tamelijk slecht aan toe'.⁴⁰⁸ Volgens mededelingen van geallieerde zijde zouden zich in het Duitse gebied ten noorden van Nijmegen 76.000 Nederlanders bevinden, van wie een groot aantal aan besmettelijke ziekten leed en die praktisch allen luizen hadden.⁴⁰⁹ De toestand van de deels ontslagen, deels ontvluchte arbeiders uit het arbeidskamp Rees tarte elke beschrijving. In dit kamp waar ongeveer 3000 personen, voornamelijk afkomstig uit Rotterdam, Den Haag, Delft, Haarlem en Apeldoorn waren ondergebracht, heersten erbarmelijke toestanden. De mannen waren er gehuisvest in een circustent en in schuren van steenbakkerijen, die anders gebruikt werden om stenen te drogen. De spleten en kieren werden met een weinig stro toegestopt. Per man was één deken verstrekt, waarop in de vorstperiode de ingestoven sneeuw 2 cm dik lag. Voeten waren bevroren; soms moest tot amputatie worden overgegaan. De mannen zaten onder het ongedierte en werden ondanks ernstige ziekte en hoge koortsen met stompen naar het werk gedreven. Ernstige mishandelingen vonden er plaats: 'Van 3000 tevoren vrijwel allemaal gezonde mannen was na twee maanden' (februari 1945) '...één derde dood, voor het leven verminkt of zeer ernstig ziek.'⁴¹⁰ Na bijna drie maanden waren ongeveer 250 Nederlanders omgekomen.⁴¹¹ De *Arbeitseinsatzreferent* van de *Beauftragte* van Gelderland,

⁴⁰³ Agenda en notitieboek van Verwey, 7 mrt. 1945. ⁴⁰⁴ Wimmer aan de *Beaufragten*, 5 april 1945.

⁴⁰⁵ De commissaris der provincie Utrecht aan de burgemeesters, 9 april 1945. ⁴⁰⁶ Zie o.m. Agenda en notitieboek van Verwey, 7 mrt. 1945. ⁴⁰⁷ *Overzicht der Werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg* (afg.: *Overzicht M.G.*), p. 204. ⁴⁰⁸ Illegale mededeling van 27 mrt. afkomstig uit Twente. ⁴⁰⁹ *Overzicht M.G.*, p. 197. ⁴¹⁰ *Razzia, December 1944. Waar bleven onze mannen. Kamp Rees*. Ongepubl. versl. (afg.: *Kamp Rees*). ⁴¹¹ *Ibid.*, p. 40.

Lorentz, – hij had 'jahrelange Osterfahrung' – kenschetste dit kamp 'als das Schlimmste ihm je vor Augen gekommen...'.⁴¹²

De hulp, die in de Nederlandse grensplaatsen door de bevolking in ijlings ingestelde opvangcentra aan deze mannen werd gegeven, was groots. Patiënten werden opgehaald en verzorgd; de gevluchte arbeiders kregen onderdak en verpleging in de in allerijl tot stand gekomen noodziekenhuizen. Dergelijke inrichtingen waren er o.m. in Gendringen, Silvolde, Terborg, Varsseveld, de gemeente Bergh – waar men met een staf van 90 man werkte! – Ruurlo, 's-Heerenberg en Doesburg. In al deze noodziekenhuizen kwamen ook de mannen, afkomstig uit andere streken van Duitsland.⁴¹³ Eén der eerste vereisten was o.m. het ontluizen. In Doetinchem werden in een dergelijke inrichting 'miljoenen' luizen gedood. Vele patiënten kwamen er 'onder de meest erg denkbare omstandigheden, de ontlasting droop van hun lichaam, de verwondingen waren verschrikkelijk, pus, pus en nog eens pus.'⁴¹⁴

Het is niet waarschijnlijk dat alle teruggezonden en ontvluchte arbeiders eerst de noodziekenhuizen of dergelijke centra van hulp passeerden. In Den Haag b.v. waren mannen uit Rees aangekomen, die nog onder de luizen zaten. Bij gebrek aan ont-smettingsmogelijkheden ging men er toe over, de kleren onmiddellijk te verbranden. In de omgeving van de IJssellinie en op de Veluwe kon men in maart 'grote groepen' Nederlandse arbeiders aantreffen, die, uit Duitsland teruggekeerd, totaal berooid waren en dikwijls dagenlang geen voedsel hadden gehad. Vermoeid zwierven zij naar huis terug.⁴¹⁵ De toestand waarin deze arbeiders verkeerden, maakte hulp op korte termijn dringend nodig. In Den Haag maakte het Bureau Kerkelijke Gezinszorg zich verdienstelijk door kleren in ontvangst te nemen en voor verdere distributie te zorgen. Diegenen die zich tot illegale organisaties wendden, kregen soms nul op het request, aangezien deze personen 'zich niet door een vaderlandse daad, c.q. onttrekking aan arbeidsinzet (hadden) onderscheiden'.⁴¹⁶

Deze opvatting heeft niet overal in de illegaliteit opgeld gedaan, althans te oordelen naar hetgeen *Je Maintiendrai* schreef in zijn derde aprilnummer van 1945. Het is begrijpelijk, zo schreef dit blad, wanneer men hoort zeggen, dat zij 'die soms jarenlang goede sier hebben gemaakt met hun extra-rantsoenen en andere door de vijand toegestane privileges, thans, nu zij, gekneld door de fronten, door de Duitsers in de steek worden gelaten, hun 'verdiende loon' krijgen'. Maar met een dergelijke generalisatie kon dit illegale blad zich niet verenigen. In de eerste plaats diende men onderscheid te maken tussen vrijwilligers en hen die met geweld waren gedeporteerd. In de tweede plaats waren er onder deze groep 'vrijwilligers' vele tienduizenden die, gedreven door de nood waarin het gezin verkeerde, werk in Duitsland aanvaardden in een periode toen de hulp aan onderduikers nog slechts op zeer kleine schaal was georganiseerd. En in de derde plaats mocht niet vergeten worden, dat het grootste deel van de arbeiders

⁴¹² Ritterbusch aan de *Oberbereichsleiter* Hund in München, 4 mrt. 1945. Zie bijlage 2. Calmeyer aan Wimmer, 13 febr. 1945. ⁴¹³ *Er op of er onder*. Zie o.m. p. 63-66, 123, 284, 330, 513. ⁴¹⁴ Doetinchem werd geen egelstelling. In: *Er op of er onder*, p. 453. ⁴¹⁵ *J.M.*, 3e aprilnummer 1945. ⁴¹⁶ *Mededeling* dd. 13 apr. 1945.

aanvankelijk 'bitter weinig leiding kreeg van hen die in de eerste plaats tot leiding geven geroepen waren'.⁴¹⁷ *Je Maintiendrai* dacht hierbij aan de houding van verschillende secretarissen-generaal, burgemeesters, vakbondsbesturen, enz. Met deze verzachtende omstandigheden diende men volgens *Je Maintiendrai* rekening te houden. Natuurlijk was het blad van mening dat 'de arbeidsvrijwilligers' zich diep moesten schamen maar als over hen geoordeeld moest worden dan zou dat 'straks in de vrijheid' duidelijk en openhartig geschieden. Tot zolang gold het gebod: '*Hulp bieden waar dat maar even mogelijk is*'.⁴¹⁸ En dat niet alleen door de kerken maar ook door de illegaliteit. Wat er aan daadwerkelijke hulp tenslotte is verleend is door de grote nood en schaarste die in de westelijke provincies heerste echter van zeer beperkte aard geweest.

Het gros van de Nederlandse arbeiders stroomde pas na de ineenstorting van het Hitler-regiem naar huis terug. Ten dele georganiseerd, ten dele zelfstandig; soms alleen, soms in kleine groepjes. Zij die naar het oostelijk door de Russen bezette gedeelte van Duitsland en de aanliggende gebieden waren doorgezonden, zoals Polen, de Baltische landen en Tsjecho-Slowakije, zagen zich in eerste instantie de kortste weg versperd. Menigeen keerde via Rusland terug. Gedurende de eerste weken na de bevrijding heerste er vooral in het westen van het land grote onzekerheid in de achtergebleven gezinnen. Het postverkeer was sedert september 1944 praktisch tot stilstand gekomen en vooral met het oog op het verspreiden van besmettelijke ziekten werden de gerepatrieerden gedurende enige tijd in quarantaine gehouden. Diegenen die in het grensvak Eindhoven aankwamen en in het oosten en noorden van het land woonden, werden reeds in mei afgevoerd. Naar het westen begon de grote trek pas in juni 1945. Door het groot tekort aan vervoersmiddelen en de ontredde toestand van het verkeerswezen kon de afvoer slechts zeer geleidelijk en soms langs omwegen geschieden. De repatrierenden b.v. die in het noorden van het land waren binnengekomen werden naar Zwolle gebracht en gingen vandaar met de boot naar Amsterdam. De Rotterdammers moesten dan vervolgens met de trein naar 's-Hertogenbosch en konden via deze omweg dan weer onder gebruikmaking van een boot Rotterdam bereiken.⁴¹⁹

Alvorens de mannen naar huis konden terugkeren werden ze medisch onderzocht; niet alles ging zo vlot als de organisatoren zich hadden voorgesteld. Maar er moest ook zo veel en zo veel tegelijkertijd uit de grond worden gestampt; er moest personeel worden aangetrokken. Ongetwijfeld: er heerste in die dagen een groot enthousiasme, een machtig gevoel van solidariteit en hulpbetoon, dat de helpers tot doorzetten, vaak tot diep in de nacht, aanzette. Maar de verarming, de verwaarlozing en het gebrek aan de meest elementaire hulpmiddelen waren niet op korte termijn op te heffen. Er moest worden geïmproviseerd. Scholen, fabrieksgebouwen, gedeelten van kloosters, boerderijen, particuliere huizen werden snel ingericht als ontluizingsinrichtingen, quarantainegebouwen, lokalen voor medisch onderzoek en noodziekenhuizen. Er was ook geen

⁴¹⁷ In aansluiting hierop schreef *Je Maintiendrai*: 'En zelfs in dat opzicht zal men nog onderscheid moeten maken tussen hen die in de gelegenheid waren die leiding te geven en degenen, die de kans daartoe ontnomen werd.' ⁴¹⁸ Deze woorden waren vet gedrukt. ⁴¹⁹ *Overzicht M.G.*, p. 204-205.

goede coördinatie tussen de aanvoer en afvoer van gerepatriëerden. Zo kon het gebeuren, dat in plaatsen als Eindhoven en Enschede op één dag enkele duizenden mensen arriveerden die onmogelijk serieus konden worden onderzocht, terwijl elders minder mensen aankwamen dan waarop was gerekend. Bij de keuring werd vnl. gelet op kleeerluis, scabiës, open tuberculose, venerische ziekten en infectieziekten. De toestand waarin de mannen verkeerden, verschilde sterk. Soms waren zij al door de geallieerde troepen geholpen, maar in het begin waren er groepen die bijna voor 100% onder de luis zaten.⁴²⁰

Ons is niet bekend, hoeveel arbeiders naar Nederland terugkeerden. Volgens gegevens van de Repatriëeringsdienst van Militair Gezag zouden tot begin augustus 1945 ongeveer 261.000 personen zijn teruggekeerd.⁴²¹ Dit aantal lijkt ons aan de lage kant. Het Militair Gezag kon boven de grote rivieren pas in juni behoorlijk gaan functioneren. Maar vóór die tijd – reeds sedert maart en april – waren er velen teruggekeerd. Bovendien zijn er ook na de bevrijding arbeiders naar huis teruggekeerd, zonder zich aan een controle-post aan de grens te hebben gemeld.

Evenmin is nauwkeurig bekend, hoeveel arbeiders in Duitsland het leven lieten. Hun aantal wordt geraamd op 8.500 personen.⁴²² Wel weten wij, dat van oktober 1942 tot maart 1945 13.243 contractbrekers en weigeraars naar het concentratiekamp Amersfoort werden gestuurd; hoevelen naar de *Arbeitserziehungslager* in Duitsland, is ons echter weer niet bekend. Omtrent het aantal blijvend-invaliden en ongeneeslijk-ziekten tasten wij evenzeer volslagen in het duister. Het massale karakter van de arbeidsinzet heeft zijn stempel gedrukt op onze kennis over de omvang van het geleden verlies.

De arbeidsinzet bracht een mateloos leed over honderduizenden mensen. Gezinnen werden uiteengerukt, mannen en vrouwen vervreemdden van elkaar. De psychische verwondingen ontstaan door de angst voor de nazi's en de dreiging der moordende bombardementen, zijn door de veelheid hunner verschijningsvormen nauwelijks te beschrijven. Zo keerde men in een ontredde wereld terug; verheugd verlost te zijn van vrees en terreur; vol hoop wat de nabije toekomst zou brengen?

⁴²⁰ P. W. Koppius. Repatriëring. In: *Medische Ervaringen in Nederland tijdens de bezetting*.

⁴²¹ *Econ. en Soc. Kroniek*, p. 306. Zie verder bijlage 1. ⁴²² Mondelinge mededeling ontvangen van de Oorlogsgravenstichting.

SLOTWOORD

Oorlog voeren is het in slagorde opstellen en in beweging zetten van strijdkrachten, tevens het mobiliseren van produktiemiddelen en arbeidskracht om een vijand te vernietigen. In de voorafgaande hoofdstukken hebben wij gezien hoe de leiders van het nationaal-socialistische Duitsland met betrekking tot de *Arbeitseinsatz* dit doel trachtten te bereiken. Al hun pogen, door centralistische maatregelen de industriële capaciteit en de mankracht op te voeren, bleek echter vergeefs te zijn geweest. Tegen de grote rijkdom aan grondstoffen en het superieure arbeidspotentieel van de Geallieerden en de Sowjet-Unie konden zij niet op. Tot aan de slag voor Moskou in de winter van 1941 leek het alsof Duitsland zijn voorsprong op het gebied van oorlogsvoorbereiding en organisatie van de oorlogseconomie blijvend zou weten te handhaven. Het was de periode waarin Hitler overmoedig en zeker van de overwinning was en de bezetende macht in Nederland, aansluitende aan bestaande vooroorlogse Nederlandse voorschriften, in het algemeen met een tewerkstelling van werkloze arbeiders genoegen nam.

De geschiedenis van het Duitse optreden in Nederland tot de winter van 1941-1942 geeft, indien de aandacht alleen op de *Arbeitseinsatz* is gericht, een vals beeld van de ware bedoelingen en de ideologie van de nazis. Als aanvankelijk tegen contractbrekers en weigeraars met aarzeling en in nog geringe mate wordt opgetreden – en dan nog veelal verscholen achter de Nederlandse autoriteiten –, ligt daaraan de politieke richtlijn van Berlijn ten grondslag, de Nederlanders er toe te brengen vrijwillig hun afwijzende houding tegenover het nationaal-socialisme te herzien. Tegen deze achtergrond kan ook worden begrepen, dat de bezettende macht in februari 1941 voor het verzet der metaalarbeiders die met uitzending naar Duitsland werden bedreigd, terugdeinsde. Kennelijk was zijn politiek in die dagen er op gericht, in de arbeidersklasse een massabasis voor het nationaal-socialisme te leggen, oude politieke verhoudingen en bindingen los te weken en op deze wijze een politieke situatie te scheppen die dienstbaar kon worden gemaakt aan de belangen van het Derde Rijk. Maar de propaganda der Duitsers vond geen weerklank, toen zij luidruchtig oude tradities met valse voorspiegelingen en met geweld trachtten te doorbreken, Joden vervolgden, het levenspeil omlaag drukten en het maatschappelijk en politiek leven naar nationaal-socialistisch model gelijk-schakelden. Wat dit Duitse *Revoluzzertum* als Nieuwe Orde probeerde te introduceren,

ontmaskerde het zelf, zoals velen trouwens reeds lang bekend was, als een oorlogs-ideologie. En dit bleek openlijk en zonder reserve toen in maart 1942 de dienstverplichting voor werkende arbeiders werd ingevoerd, later jonge jaarklassen in hun geheel werden opgeroepen, vervolgens bedrijven werden gesloten of geen grondstoffen kregen toegewezen als zij niet *kriegswichtig* waren en de 'vrijgemaakte' arbeiders naar de oorlogsproductie werden overgeheveld. Het bleek ook, toen duizenden contractbrekers en weigeraars naar het beruchte concentratiekamp Amersfoort werden gestuurd en de Duitsers de vele tienduizenden ondergedoken arbeiders door het inhouden van distributiebescheiden op de knieën probeerden te krijgen; het bleek verder, toen de bezettende macht – eenmaal *die Heimat* in direct gevaar – 150.000 mannen, onder wie jongens, van de straten oppikte en onder de meest ellendige omstandigheden, vaak met levensgevaar, tot werken dwong.

Gelijk zovele volkeren die door de nazis waren overweldigd, was ook de Nederlandse bevolking in eerste instantie op eigen kracht aangewezen. De Februaristaking van 1941 tegen de Jodenvervolging en de April-Meistaking van 1943 tegen de wegvoering der Nederlandse ex-militairen waren daden van de bevolking zelf. Maar hiermede willen wij in geen enkel opzicht suggereren dat de Nederlandse bevolking zich als één ondeelbaar geheel gedediceerd tegen de Duitsers heeft verzet – ook niet als wij de grote groep van politiek gedesinteresseerden buiten beschouwing laten, alsmede de profiteurs die bij de bezettende macht in het gevlucht trachtten te komen. Er waren er die zich pas schrap zetten toen zij voor een bepaalde keuze of voor een concreet gewetensconflict werden gesteld. Arbeiders, ondernemers, ambtenaren en zovele anderen werden al naar mate de oorlog voortschreed voor voldongen feiten geplaatst en gedwongen kleur te bekennen. Het waren vooral de maatregelen van de bezetter die steeds meer mensen tot weer prikkelde en tot tegenstand brachten. Slechts een gering, een zeer gering aantal personen richtte weloverwogen, georganiseerd, systematisch en zich bewust van de risico's zijn activiteiten op het ondermijnen van de Duitse macht. De ontplooiing van het verzet vergde tijd, en pas na lange aarzeling had zich om een kleine kern van voortrekkers een bredere kring van meevechters geschaard. Al die overigen, gedrukt door de toenemende dagelijkse zorg, vervuld van angst voor het schrikbewind der Duitsers en van onzekerheid voor wat de dag van morgen zou brengen, schikten zich. Ongetwijfeld, zij deden het ongaarne, sloten zich af tegen de propaganda der nazi's, leken niet geïntimideerd door het gestamp van de Duitse laarzen, waren misschien ook ontevreden over hun eigen passief gedrag. Maar zij weken uit waar de vijand te sterk bleek.

In dit land met zijn in alle opzichten in een marktmechanisme opgenomen productie, zijn grote bevolkingsdichtheid, zijn door en door gecultiveerd gebied, zijn door de maatschappelijke omstandigheden noodgedwongen geperfectioneerde administratie, zijn gemis aan wouden, bergen of anderzins moeilijk toegankelijk gebied waar mensen in grote massa's zich konden verbergen en in leven blijven, was het zich onttrekken aan de Duitse macht op massale schaal – over het lot der gezinsleden zwijgen wij dan – een fictie. Andere mogelijkheden dan elders een onderduikadres te vinden, van daaruit

te pogen in het levensonderhoud te voorzien of door de illegale steunorganisaties geholpen te worden, waren er op enkele uitzonderingen na niet. Overigens, in Nederland bestond ook geen traditie van het bestoken van een oude, bekende vijand. Zo plaatste men tegenover de gewapende macht van de bezetters, indien mogelijk, een lijdelijke ongehoorzaamheid of zocht men, tastend, naar die plooiën in de samenleving waar men zich veilig waande. Al deze mensen vormden die grote groep van de Nederlandse bevolking, waar de bezettende macht ideologisch geen vat op kon krijgen. Op het geraffineerde verdeel- en heerssysteem, dat de Duitsers met betrekking tot de tewerkstelling in Duitsland hanteerden, hadden zij echter geen antwoord.

Nooit werd tegen de arbeidsinzet massaal gestaakt.

Velen zullen een open conflict ook niet hebben gewild om hun, misschien voorlopige of schijnbaar veilige positie niet in gevaar te brengen. Niettemin vonden tienduizenden toch nog de weg, zich aan tewerkstelling in Duitsland te onttrekken maar dit geschiedde individueel en zonder onderling organisatorisch verband.

Was het verzet der arbeiders tegen de arbeidsinzet weinig spectaculair van aard, de tegenwerking van de ondernemers, voorzover althans aanwezig, voltrok zich even geruisloos. We zien hier uiteraard van die ondernemers af, die zonder enig politiek bezwaar, de bezettende macht uitsluitend als nieuwe bron van orders beschouwden en dus maar al te gaarne 'hun' arbeiders in Nederland wilden houden. Wij hebben hier die ondernemers op het oog door wie de Duitse bezetting als een catastrofe werd gevoeld en aan wier anti-Duitse gezindheid niet getwijfeld hoeft te worden. Stonden zij enerzijds onder zware pressie van de Duitsers indien niet in voldoende mate werd medegewerkt om de produktie te verhogen, anderzijds hoopten zij zelf het bedrijf draaiende te houden teneinde de fatale kapitaalvernietigende stilstand te voorkomen. Vandaar ook hun pogen, de *Rüstungsinspektion* tegen de exorbitante eisen van de *HSV* te mobiliseren. Zoals de arbeiders probeerden in voor de oorlog belangrijke bedrijven te werken om aan uitzending naar Duitsland te ontkomen, zo zochten de ondernemers – dus ook de politiek betrouwbare – naar orders om de beschikkingsmacht en het beheer over hun bedrijven veilig te stellen. Beide sociale groepen meenden onder de toenmalige verhoudingen, ieder vanuit zijn eigen standpunt, bij *Auftragsverlagerung* gebaat te zijn. Hieruit mag echter geen onderlinge harmonie geconstrueerd worden. De jacht naar *Wehrmacht*-orders impliceerde – met het oog op het verkrijgen van *Ausweise* – het verstrekken van namen van de bij het bedrijf werkende arbeiders. En dit weer leidde in de praktijk, toen later nieuwe uitkammings volgden, tot medewerking bij het bepalen van de vraag welke arbeiders gemist konden worden. Menig ondernemer en de namens hem optredende bedrijfsleider zal er op bedacht zijn geweest, uit de vaklieden de besten, de onmisbaren in Nederland te houden. Zelfs nog in de herfst van 1944 bleek Hirschfeld weinig vertrouwen te stellen in een wachtgeldregeling van de ondernemers; het zou, zo schreven wij reeds, naar zijn mening praktisch betekenen, dat het merendeel der ontslagen arbeiders werklozensteun zou krijgen.

Er zijn echter ook ondernemers geweest, die de arbeidsinzet naar Duitsland hebben

tegenwerkt, en zoals ook voorkwam, onderduikers in de bedrijfsadministratie opnamen om hen van vrijstellingspapieren te voorzien. Wat zich op dit gebied aan tegenwerking heeft afgespeeld, valt echter moeilijk te beoordelen. Er zijn ondernemers geweest die risico's namen. Dat staat vast. Maar het duurde dikwijls lang voor het zover kwam. Zelfs nog in januari 1945 was de illegaliteit genoodzaakt, de ondernemers en hun woordvoerders tot de orde te roepen. Slechts door het dreigen met geweld wist zij toen een keerpunt in de besprekingen te bewerkstelligen en de ondernemers in het goede spoor te krijgen.

Bij een terugblik op de problemen, die in dit boek ter sprake kwamen, dient met betrekking tot de houding van de ambtenaren nog eens expliciet aandacht te worden besteed aan de politiek van de regering, eerst hier te lande, daarna in Londen. Het is symptomatisch voor het kabinet-De Geer dat na acht maanden mobilisatie, nl. tussen september 1939 en mei 1940, geen bijzondere instructies waren voorbereid voor of uitgereikt aan hen die bij een eventueel uitwijken van de regering de leiding van de staat zouden overnemen. Met de vraag of deze functionarissen ook inderdaad capabel zouden zijn zich in de komende moeilijke jaren tot harde tegenspelers van de Duitsers te ontwikkelen, dus politieke leiding te geven, kon men zich op 13 mei 1940, in de paar spannende en onheilspellende uren die vóór het vertrek naar Engeland ter beschikking stonden, niet meer bezig houden. Het is niet aan te nemen, dat deze dadeloosheid alleen maar het gevolg was van de door deze regering gevoerde neutraliteitspolitiek. Ook op de grondslag van een dergelijk beleid hadden voorzorgsmaatregelen genomen kunnen worden. Wel had de neutraliteitspolitiek tot gevolg, dat geen bekendheid gegeven werd aan Van den Tempels besluit (september 1939), arbeid in Duitsland niet langer als 'passende arbeid' te beschouwen, d.w.z. werklozen in het vervolg niet meer te straffen met inhouding van steun als zij weigerden werk in Duitsland te aanvaarden. Daar ook na de capitulatie Verwey over deze beleidswijziging zweeg – de regering in Londen gaf zelf hieraan evenmin ruchtbaarheid –, kon het de ambtenaren wel lijken dat het oude beleid werd gecontinueerd, m.a.w. dat de tewerkstelling van werklozen in Duitsland een kwestie was waarmede de Duitse bezetter slechts zijdelings te maken had. Een mogelijke conflictsituatie bij deze ambtenaren bleef zodoende achterwege. Zij was trouwens niet gewenst. Dit blijkt o.m. uit het feit dat de topfunctionarissen van het Rijksarbeidsbureau vooral in de eerste maanden na de capitulatie niet nalieten erop te wijzen, dat werken in Duitsland in de 'historische lijn' lag en dat een 'nieuwe tijd' was ingeluid waarin nu eens ernst gemaakt kon worden met de bestrijding der werkloosheid. Dat bij een dergelijke politieke instelling problemen van volkenrecht met betrekking tot de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland nauwelijks een rol speelden, blijkt wel uit het feit, dat deze geen serieus punt van bespreking zijn geweest. Men stond, zo schreven we reeds eerder, te trappelen van ongeduld om te beginnen.

Stellig van invloed op de houding der ambtenaren zal ook geweest zijn, dat de *Aanwijzingen* van 1937 niet voldoende en op tijd aan de betrokkenen toegezonden waren; hierover had dus geen discussie kunnen plaats vinden, evenmin was commentaar

gegeven. Juist het ontbreken van nadere toelichtingen – al konden zij nooit in alle situaties voorzien – moet als een ernstig gemis zijn gevoeld door al die ambtenaren in bezet gebied die het gebral over de 'Nieuwe orde' ook als een politieke capitulatie voor de Duitsers interpreteerden. Maar ook daarna, praktisch tot februari 1943, liet de regering in Londen na – slecht ingelicht als zij over de arbeidsinzet was –, de ambtenaren nadere instructies te geven. Er zij aan herinnerd, dat het tot stand komen van het *Commentaar op de Aanwijzingen* in de eerste maanden van 1943 te danken was aan een initiatief in bezet Nederlands gebied. Na de oorlog verklaarde Gerbrandy voor de Parlementaire Enquête Commissie, dat de regering in Londen bij het afkondigen van maatregelen wel diende te overwegen of die ook zouden worden uitgevoerd. Om deze redenen achtte de regering het niet opportuun, maatregelen tegen Frederiks, Hirschfeld en Verwey te nemen, toen in februari 1944 uit bezet Nederland een rapport over hen binnenkwam, opgesteld door Bosch van Rosenthal, met medewerking van anderen. Met name over Verwey werd een ongunstig oordeel gegeven.¹ Wij mogen hier echter aan toevoegen, dat de regering in Londen vele beslissingen bekend maakte, waarvan zij ten slotte diende af te wachten of zij opgevolgd zouden worden. Zeker in het voorjaar van 1944 zou een bekendmaking dat Verwey moest aftreden op zijn minst opschudding teweeg hebben gebracht bij de twijfelende ambtenaren en verwarring bij al diegenen die zich zelf in slaap susten met de opvatting, dat het enkele zitten blijven reeds een daad van grote verdienste was.

In het hierboven bedoeld rapport werd er op gewezen, dat Verwey in zoverre de moeilijkste functie van alle Nederlandse hoofdambtenaren had, dat juist op zijn terrein en in het bijzonder met betrekking tot de recrutering der arbeiders, de Duitse pressie het sterkst was²; aan deze pressie werd evenwel door Verwey 'op zeer onvoldoende wijze' weerstand geboden. Verder – aldus dit rapport – had Verwey zich 'vrijwel niet, in ieder geval op zeer onvoldoende wijze' verzet tegen de infiltratie van NSB-ers en de versterkte positie der *HSV* aan de arbeidsbureaus na de invoering van de dienstverplichting in maart 1942 en de daaropvolgende weerstand van de directeuren dier arbeidsbureaus. Tevens zou hij 'slechts zelden een zwak woord van protest' hebben doen horen en zouden de 'goede' collega's in het college van secretarissen-generaal vaak de indruk hebben gekregen, dat – wij volgen hier praktisch woordelijk de tekst – de ernst der beslissingen onvoldoende tot Verwey doordrong en dat de zeer grote verantwoordelijkheid die op zijn schouders rustte, niet of geheel verkeerd door hem werd gezien. Zelf, aldus dit rapport, was Verwey van mening, dat slechts hij de toekomst juist zag en dat hij zijn politiek aan die toekomst moest aanpassen. 'Later zou men hem meer dankbaar zijn dan wie anders ook.' De conclusie van dit rapport luidde, dat

¹ a PEC, 7 C, p. 675. Verhoor van prof. mr. P. S. Gerbrandy. b Zie ook de verklaring van Albarda voor de PEC, die de verklaring van Gerbrandy wat afzwakt. 'Weg er mee' is naar Albarda's mening 'wat sterk uitgedrukt. Men zou in ieder geval deze heren niet zonder onderzoek kunnen wegzenden'. PEC, deel 7 A en B, p. 120. Zie ook p. 27. ² a Zie ook PEC, 7 C, p. 538. Verhoor van prof. dr. G. A. van Poelje, tot september 1940 secretaris-generaal van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Hij spreekt van een sprinkhanenplaag waardoor het departement van Sociale Zaken werd bezocht. b Hirschfeld, *Herinneringen*, p. 75.

Verwey, 'hoewel meer naïef en zwak dan bewust on-Nederlandsch', na de bevrijding niet meer in functie kon blijven.

De in dit rapport tegen Verwey geuite bedenkingen mogen wij van enkele kanttekeningen voorzien. Mag het, oppervlakkig gezien, lijken alsof Verwey tegenover de Duitsers een krachtiger houding had kunnen innemen, beschouwd vanuit de principes die aan zijn beleid ten grondslag lagen, had hij weinig mogelijkheden tot een ferm optreden. Als algemeen beginsel gold voor Verwey de 'handhaving van de volkskracht'; hij wilde, binnen het kader ener samenwerking met de Duitsers, na de oorlog 'de Koningin, huiselijk gezegd... op een presenteerblaadje negen miljoen Nederlanders aanbieden'; zo formuleerde hij het voor de Parlementaire Enquête Commissie.³ Een dergelijk beleid, wij hebben dit reeds eerder betoogd, vereiste een situatie waarin met de bezettende macht kon worden geconfereerd; in elk geval moest een vijandige stemming worden vermeden.⁴ Verwey heeft wel eens geprotesteerd, maar een protest gepaard aan de ernstige wil af te treden als het specifiek beoogde doel niet werd bereikt, was in strijd met de algemene doeleinden van zijn beleid.

Met betrekking tot dit beleid dienen wij te onderscheiden, uiteraard schematisch, tussen de tijd vóór en na de invoering van de dienstverplichting voor Duitsland in maart 1942. Vooral in de eerste periode was van verweer nauwelijks sprake; maar Verwey zag dan ook nog verschillende mogelijkheden, 'de Nederlandse mensen... omhoog (te) brengen'.⁵ Hij geloofde nog in 'het komende Europese geheel', waarin 'dit delta-volk' grote dingen kon verrichten.⁶ Nadat hij in februari 1941 bij de oprichting van het Rijksarbidsbureau, de eerste serie NSB-ers had geaccepteerd, volgde direct hierna de verordening op de dienstverplichting in Nederland. Verwey plaatste hiertegenover futloze, nietszeggende protesten. En zij waren futloos omdat hij, ondanks het ingrijpen der Duitsers, nog voldoende mogelijkheden zag om zijn politiek van werkloosheidsbestrijding te realiseren en het apparaat van het Rijksarbidsbureau voor doeleinden na de oorlog intact te houden. Ongetwijfeld, ongeveer anderhalf jaar na de meidagen van 1940 wist hij met betrekking tot de invoering van het arbeidsboekje het

³ PEC, 7 C, p. 620. Verhoor van Verwey. ⁴ *Ibid.* ⁵ Curs. R. arb. bem. 1941, p. 15. ⁶ a Verslag S.Z. 1940-1941, p. 5. b In een brief dd. 14 jan. 1942 aan H. J. Woudenberg, leider van het Nederlands Arbeidsfront, schreef Verwey als volgt: 'Van harte dank voor het zeldzaam mooie bloemstuk, dat ik van U kreeg. Ik aanvaard het graag als een teken van samenwerking voor een zeldzaam mooie taak: de arbeidende Nederlanders niet alleen te handhaven, maar zoveel mogelijk omhoog te brengen als gezonde, krachtige leden van het Nederlandse volk, dat nog een grote toekomst voor zich heeft. De heer Vermeulen zal U mijn bereidheid bericht hebben om desgewenst een bemiddelingspoging te doen tussen NVV, Rooms-Katholieken en zich op het staatkundig erf bewegende Protestanten om te proberen een Nederlands Arbeidsfront in hartgrondige eenheid tot stand te brengen; al zal er in dat ene front, dat inderdaad Nederlands volks moet zijn, geen eenvormigheid wezen. Ik ben gaarne bereid hierover met U te komen spreken'. Na de oorlog verklaarde Verwey voor een Zuiveringscommissie: 'Ik wijs er op, dat de brief mij nu ook niet bevredigt, maar dat hij gezien dient te worden in het raam van de tijd, waarin hij werd geschreven, en vooral van de onderhandelingen met Woudenberg en zijn medewerkers. Ik had in begin '42 nog vertrouwen in Vermeulen, het hoofd en de rechterhand van Woudenberg, en in de schone woorden van Woudenberg zelf. Het vertrouwen in Vermeulen was trouwens, naar ik nu nog meen, niet ongegrond'. Zie 'Kort Verslag van enige van de punten, besproken in de Commissie van Advies Zuiveringsbesluit 1945 te 's-Gravenhage op 10 april 1946'.

juiste standpunt te vinden. Ook in latere jaren heeft hij getoond, de Duitsers niet willoos te volgen. Hij bepleitte in tegenstelling tot tewerkstelling in Duitsland ook wel *Auftragsverlagerung* in Nederland. Hij (en ook Knetsch) was in het algemeen wel op de hoogte van het feit dat er ambtenaren waren die tegenwerkten⁷; hij stelde de Duitsers hiervan niet in kennis. Bij hem ingediende klachten van arbeidsbureaus over willekeurig optreden van *Fachberater* gaf hij ook trouw aan de *HSV* door en hij verzocht dan dienovereenkomstig om verandering. Maar verder ging hij praktisch niet. Bij de invoering van de dienstverplichting voor Duitsland in maart 1942 maakte hij tegenover de Duitsers geen gebruik van de in die tijd voor de uitkamacties zo onmisbare directeuren der arbeidsbureaus en van het vrijwel gesloten verzet der politiek betrouwbare directeuren tegen de dienstverplichting. Hij zocht steeds naar een compromis, ging, zoals gezegd, strijd uit de weg, dit alles, en dat vooral in de latere jaren, in overeenstemming met zijn opvatting dat met 'die dolle wolven'⁸ toch niets te beginnen was.

Ook na februari 1941 was hij bereid NSB-ers te aanvaarden, omdat, naar zijn mening, bij volstreekte afwijzing zijner medewerking 'er veel meer' zouden worden benoemd, 'en van een soort dat voor de Nederlandse belangen schadelijker was'.⁹ In andere kwesties weer zocht hij naar 'uitstel of verzachting'¹⁰ indien ongewenste regelingen z.i. niet te voorkomen waren. Zijn tegenwerking had dan 'het karakter van uitwijken door tegenargumentatie', ook wel door 'opzettelijk verkeerd begrijpen', aldus Cool, de ambtenaar wiens taak het was de invoering van het arbeidsboekje te saboteren.¹¹

Tegen deze laatste methoden van tegenstand kunnen weinig bezwaren worden aangevoerd indien zij slechts één der wijzen zijn, waarop verzet wordt geboden. Wie zal het nut en ook de moeilijkheden van de zo tegenwerkende ambtenaar willen minimaliseren? De obstructie van Hirschfeld b.v., die eind 1943 de door de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* opgestelde vijf vragen in elf splitste en daardoor een voor de Duitsers ongunstiger beeld van de tewerkstelling van ambtenaren gaf dan in werkelijkheid het geval was, was goed. Maar vaak is, we wezen er reeds eerder op, het zitten-blijven tot de moeilijkste daad verheven die er te verrichten viel. Dat deed ook Verwey. Na de oorlog verklaarde hij, dat van zijn standpunt gezien, aftreden 'niet alleen zeer gemakkelijk' was, 'ook al omdat het geen enkel financieel nadeel met zich bracht, maar uitgesproken misdadig'. 'De rol van toeschouwer bij de brand' achtte hij niet juist; hij had 'daarentegen daadwerkelijk aan de blussing deelgenomen'.¹² Over de doeltreffendheid van zijn beleid heerste bij hem nauwelijks enige twijfel. Tijdens de oorlog vernamen in Londen, aldus vertelde Gerbrandy voor de Parlementaire Enquête Commissie,

⁷ a Zie de verklaringen van C. M. J. van Hoeve, C. Tj. Hertzinger en mej. mr. J. J. Th. ten Broecke Hoekstra in de zaak contra Knetsch; PRA Amsterdam. b Zuiv. rapp. Cleveringa, p. 13. ⁸ a PEC, 7 A en B, p. 113. b Verwey aan Scholtens, 11 mei 1945. ⁹ Verwey aan koningin Wilhelmina, 8 aug. 1946. ¹⁰ Verwey, S.Z. in bezett. tijd, p. 4. ¹¹ Cool aan Cleveringa, 20 sep. 1945. ¹² a Verhoor van Verwey door de PRA Rotterdam, 1 feb. 1946. b Toen mr. D. G. W. Spitzen (tot september 1943, secr.-gen. van het dep. v. Waterstaat) Verwey eens voorstelde om onder te duiken – hij deed dit naar aanleiding van een suggestie van één der andere secretarissen-generaal – wees Verwey dit van de hand met o.a. het motief, dat hij nog genoeg kon doen. Verslag van een bespreking van de auteur met Spitzen, 20 okt. 1955.

dat Verwey zich na de oorlog geschikt achtte voor de post van ambassadeur in Berlijn; hij had zo goed met de Duitsers kunnen opschieten.¹³

In het algemeen vond Verwey zijn eigen beleid geslaagd. In een brief aan Scholtens schreef hij op 11 mei 1945: 'Er was grote overeenstemming in het streven van de heer Voûte' (burgemeester van Amsterdam) 'en van mij. Hij streefde er naar, Amsterdam zo ongedeerd mogelijk door de oorlog heen te leiden; ik streefde er naar, tenminste 9 000 000 Nederlanders zo gezond en krachtig mogelijk na de bezetting aan de Koningin te kunnen overdragen. Beide zijn wij in ons streven in hoge mate geslaagd.' En hij voegde hier aan toe: 'Gelet op de omstandigheid dat... 4 miljoen Polen door de Duitse bezetters gedood zijn, en dat wij onder overheersing van dezelfde dolle wolven moesten leven, mag gezegd worden, dat de zorg voor de Nederlandse kudde inderdaad tegen *overwhelming odds* in ging. Wij zijn in zielental toegenomen.'

Is dit nu verblindheid, naïviteit, gewoon dom gepraat, of zijn het opmerkingen, die tot doel hebben de aandacht van de hoofdzaak af te leiden? Verwey stelt zich niet de vraag, hoe het streven, 'Amsterdam zo ongedeerd mogelijk door de oorlog heen te leiden', heten kan 'in hoge mate' te zijn geslaagd, terwijl die burgemeester zich niet eens met hand en tand tegen de deportatie van 80.000 Joodse gemeentenaren uit zijn gemeente verzette. Vervolgens: inderdaad is de bevolking van Nederland tijdens de oorlog in aantal toegenomen, maar, als wij Verwey in zijn apologie willen volgen, mag niet buiten beschouwing gelaten worden dat meer dan 8.000 mensen door middel van de arbeidsinzet zijn omgekomen en de bevolkingsaanwas vóór de oorlog 1.03% bedroeg en tijdens de oorlog daalde tot 0.85%. De zuigelingensterfte bedroeg in 1939 33.7 per 1000 levendgeborenen, maar in 1943, 41.1% en in 1944 46.3%. Ongetwijfeld was er, door allerlei factoren bepaald – ook door het ontbreken van voorbehoedsmiddelen – een zeer hoog geboortecijfer, hoger dan vóór de oorlog. Maar deze stijgende nataliteit kon de achteruitgang der bevolking door de grote oorlogsterfte en de deportatie der Joden niet in die mate compenseren dat de vooroorlogse bevolkingsaanwas gehandhaafd bleef.¹⁴ Het is niet geoorloofd, zonder nadere kritische analyse statistische cijfers, i.c. de bevolkingscijfers van 1939 en 1945, met elkaar te vergelijken. Het grote aantal doden, waaronder die tengevolge van de arbeidsinzet, mag eerder tot bescheidenheid manen, dan verleiden tot het aanheffen van juichkreten of het steken van de lof-trompet over het eigen beleid.

Het is niet altijd gemakkelijk Verwey's spitsvondige verdediging van zijn oorlogsbeleid te begrijpen. Wat te denken b.v. van het volgende verweer: 'En overigens behoefde de export van Trojaanse paarden' (Verwey heeft het hier over de naar Duitsland gestuurde Nederlanders) 'allerminst een onverdeeld 'helpen van de vijand' te wezen'?¹⁵ In dit verband vragen wij ons af, waarom de 'Trojaanse paarden', dan de aanbeveling van het Rijksarbeidsbureau meekregen, zich 'in een behoorlijke mate' aan de Duitse toestanden aan te passen.¹⁶

¹³ PEC, 7 C, p. 675. Verhoor van Gerbrandy. ¹⁴ *Econ. en Soc. Kroniek*, p. 230. ¹⁵ Verwey, S.Z. in bezett. tijd, p. 2. ¹⁶ Zie Hfd. X, p. 418.

Verwey was zozeer ingenomen met dat beleid dat hij de werkelijke gevolgen ervan niet eens zag. Hij wordt ons trouwens ook als een ijdel, met zichzelf ingenomen man getekend, lijdend aan grote zelfoverschatting.¹⁷ 'Mocht ik gearresteerd worden', zo schreef hij op 11 mei 1945 aan Scholtens, 'dan behoef je je omtrent mij persoonlijk geen zorgen te maken. Ik heb een fox-terrier gekend, die een matroos, die hem uit zee redde, in een been beet. Een arrestatie zou voor mij als matroos niet erg zijn; zij zou wel erg zijn voor het Nederlandse volk, dat zich als die fox-terrier zou gedragen.' Dat zijn zitten-blijven-tot-elke-prijs, in de hoop om erger te voorkomen, tot een onrechtmatig handelen en tot het meewerken aan onrechtmatigheden leidde¹⁸, viel buiten zijn gezichtsveld. Hij dacht tegen te houden door concessies te doen, maar deed steeds weer nieuwe concessies als de Duitsers met nog ernstiger maatregelen kwamen. Door een dergelijke gang van zaken geraakte hij steeds meer geïsoleerd van hen, wier belangen hij meende te behartigen en werd hij door de illegaliteit als een gevaarlijk handlangers van de Duitsers beschouwd. Zijn hoop, het Rijksarbeidsbureau een actieve factor te doen zijn in het proces van 'omhoogwenteling ten bate van ons volk' ging niet in vervulling. Integendeel, hij wist hoezeer het zich gehaat had gemaakt. Deze haat vond hij volkomen begrijpelijk, hoewel onredelijk, zo liet hij hieraan eigenzinnig voorafgaan.¹⁹ De 'export der Trojaanse paarden' voltrok zich nu eenmaal onder een harde terreur en zo kregen de exporteurs de signatuur, handlangers van de vijand te zijn. De *Arbeitseinsatz* eindigde in een felle jacht op mannen, waar Verwey nauwelijks enige invloed op kon uitoefenen. Hij dacht te schuiven, maar hij werd geschoven. Praktisch betekende zijn beleid, 'dat hij maatregelen trof, althans daaraan medewerkte, waardoor talloze Nederlanders schade leden, hun vrijheid verloren en in levensgevaar raakten...'²⁰ Essentieel is tevens, dat Verwey, wetende welk een oppositie er vóór de oorlog tegen de tewerkstelling in Duitsland bestond en de beslissing van Van den Tempel in september 1939 kennende, zijn eigen gang ging, zich in een positie liet plaatsen waarin *hij* zou beslissen en dicteren wat nuttig en wenselijk voor de bevolking was. Dat die bevolking haar wensen niet kenbaar kon en mocht maken en dat daarom alleen reeds onderhandelingen over niet minder dan de verplaatsing van een deel van die bevolking onder elk beding afgewezen moest worden, kwam bij Verwey niet op. En dan zwijgen wij nu maar over het principiële punt, dat niemand het recht heeft, in welke vorm dan ook mensen te 'verplaatsen' of aan die 'verplaatsing' medewerking te verlenen, wanneer zulks tegen de wens van die mensen indruist.²¹ Verwey daarentegen leek, vooral in de eerste jaren van de oorlog, bezeten van wat hij als zijn zending voelde. Wij brengen nog eens zijn toespraak van 16 april 1941 in herinnering, toen hij over 'de mens' sprak als 'de drager van de vurige vlam van de Heilige Geest'. Was overigens, om tot de werkelijkheid terug

¹⁷ Zuiv. rapp. Cleveringa. ¹⁸ Ibid., p. 5 en 16. Op p. 5 lezen wij: 'Hij handelde niet alleen herhaaldelijk onrechtmatig door art. 43 (van het Landoorlogreglement, RvO) met voeten te treden...'

¹⁹ Vertaling van een in het Engels gestelde brief van Verwey aan Koningin Wilhelmina, feb. 1945.

²⁰ Zuiv. rapp. Cleveringa. ²¹ In hun protest tegen de wegvoering van de studenten schreven negen kerken aan Seyss-Inquart o.m. 'dat niemand... gedwongen (mag) worden iets tegen zijn geweten te ondernemen'. Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, p. 609.

te keren, de 'volkskracht' er zo bij gebaat, dat mannen in oorlogstijd van huis gingen om voor een vijand te werken en vrouwen en kinderen achterlieten? Hoe krachtig wellicht – in eerste aanleg althans – hadden de bevolking en de ambtenaren gereageerd op de Duitse eisen, als deze niet het stempel hadden gedragen van een Nederlandse overheidsinstelling en bekrachtigd waren door haar hoogste chef. Verwey vertoonde 'het droeve schouwspel... van een hooggezeten Nederlandse ambtenaar, geen lid der NSB, die niettemin zich leende tot het uitvoeren der ergerlijkste Duitse bevelen en totaal vergeten scheen te hebben, dat ons land in een strijd op leven en dood gewikkeld was met Duitsland.'²² Hier wreekte zich ook, dat Verwey op principiële punten te zelden kritiek van zijn medewerkers kreeg. 'Te vaak aanvaardde men een politiek van schipperen als iets onvermijdelijks' en zweeg men als Verwey zich onvervangbaar noemde.²³

Bij een bespreking van het beleid van Verwey mogen wij zijn relaties tot het college van secretarissen-generaal niet buiten beschouwing laten. Reeds schreven wij, dat van een gecoördineerd beleid van 'het' college niet gesproken kan worden. Begin 1941 maakte Seyss-Inquart aan het gezamenlijk optreden van de secretarissen-generaal een einde. Wel mochten regelmatig vergaderingen gehouden worden. Verwey stelde dan ook meermalen belangrijke kwesties aan de orde. Uit de notulen van het college valt echter slechts zelden een kritische toon zijner collega's te beluisteren. Het is niet uitgesloten, zelfs waarschijnlijk, dat in het informeel contact wel openlijk en veelvuldig kritiek geuit werd, dat Verwey daarbij halsstarrig bleek te zijn en dat op grond van deze ervaringen de 'goede' secretarissen-generaal vaak die ongunstige indruk van hem kregen, waarvan in het hiervoren genoemd rapport van Bosch van Rosenthal melding werd gemaakt. Dit laatste betekende niet, dat men Verwey onbetrouwbaar achtte, maar het nemen van beslissingen in beleidskwesties vond men niet zijn sterkste kant. Hij was te soepel in het overleg en wilde te veel '*mit allen Menschen Brüder sein*'.²⁴ Vandaar ook, dat hij niet in het regelmatig vertrouwelijke beraad tussen enkele dier secretarissen-generaal werd opgenomen.

Hoe slecht het overigens met de onderlinge samenwerking was gesteld, bleek o.m. toen Frederiks in januari 1943 geen medewerking verlenen wilde aan het verstrekken van gegevens uit de bevolkingsregisters en er tenslotte niet voor terugdeinsde, de verantwoordelijkheid in deze naar het departement van Sociale Zaken af te schuiven. Het is stellig niet uitgesloten, dat enkele secretarissen-generaal in sommige zaken een gunstige invloed op Verwey hadden kunnen uitoefenen als zij zelf in 1941 meer standvastigheid hadden getoond, toen Seyss-Inquart hen verbood als *college* te vergaderen en als *zodanig* ook naar buiten op te treden. Maar een dergelijke houding vereiste van deze heren een politiek uitgangspunt dat er nu eenmaal niet was. Wij vermoeden ook van hen dat zij – op een enkele uitzondering na – maar al te graag koninkje op eigen terrein wilden zijn.

²² Zuiv. rapp. Cleveringa. In dit rapport wordt melding gemaakt van het feit, dat Verwey dikwijls kritiek ontving van mej. mr. G. J. Stemberg, toentertijd hoofd v.d. afdeling Algemene Dienst van het dep. v. Soc. Zaken. ²³ *Ibid.* ²⁴ Verslag van de bespreking van de auteur met Spitzen, 20 okt. 1955.

Het feit, dat secretarissen-generaal als Hirschfeld en Frederiks het door Verwey gevoerde beleid te zwak oordeelden, betekent intussen geenszins dat zij zelf een *Kampf bis aufs Messer* bepleitten. Deze secretarissen-generaal – en met hen ook de wnd. secretaris-generaal Verwey – stonden op het standpunt dat het taak was van de Nederlandse overheid, rust en orde te handhaven, dus demonstraties en vanzelfsprekend massale acties van de bevolking te voorkomen en verzet tegen te gaan. Hun opvattingen en die van de illegaliteit, hoe 'de volkskracht' het best kon worden gehandhaafd, liepen te zeer uiteen dan dat zij ooit tot een vruchtbare toenadering konden komen. Wij wijzen in dit verband nog eens op het scherpe conflict over de *Ausweise* tussen de illegaliteit en Hirschfeld c.s. in de winter van 1944-1945, waarbij in feite bij laatstgenoemde, en ook bij Verwey, de vrees voor 'anarchie' en 'chaos' en de wens tot instandhouding van de maatschappelijke orde een beslissende rol speelden. Bij alle verschillen in tactiek op welke wijze met Duitsers moest worden onderhandeld en hoezeer men Verwey ook als een zwakke broeder in het *team* beschouwde, over deze kwestie waren de secretarissen-generaal het allen roerend eens.

Nog een enkel woord over de voorganger van Verwey, de secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken, Scholtens. Na de capitulatie had Verwey hem niet verwittigd van het besluit van Van den Tempel in september 1939; het 'oude' beleid werd voortgezet. Vanzelfsprekend heft dit Scholtens' eigen verantwoordelijkheid niet op. Wij mogen er hier nog eens aan herinneren dat deze secretaris-generaal inzake de sociale voorzieningen voor de ongehuwde moeder niet bereid was het constitutionele recht aan te tasten daar de Tweede Kamer zich steeds bij meerderheid tegen een dergelijke wijziging had verzet. Met het oog op het 'voor de Duitsers uiterst gewichtige vraagstuk der plaatsing van Nederlandse arbeiders in Duitsland',²⁵ vroeg Scholtens daarentegen wel gelden aan voor een rijksarbeidsbemiddeling die toentertijd eveneens formeel in strijd was met de arbeidsbemiddelingswet van 1930, daar volgens die wet de overheid geen beslissende invloed op de leiding van de arbeidsbeurzen kon uitoefenen. Weliswaar beriep Scholtens zich op het feit dat onder vooroorlogse verhoudingen een wetswijziging zou zijn voorgesteld, maar of deze ook zou zijn aangenomen is zeer de vraag. Aan de vooravond van de inval der Duitsers was een meerderheid van de commissie die deze materie bestudeerde, nog van mening dat het niet raadzaam was, de arbeidsbemiddeling geheel tot rijkszaak te maken. Scholtens ging echter overstag. Blijkbaar golden voor werklozen andere maatstaven dan voor ongehuwde moeders en meende hij in het ene geval meer weerstand aan de Duitsers te moeten bieden dan in het andere.

Eenzelfde inconsequent standpunt nam Scholtens in, toen hij bij zijn aftreden Verwey adviseerde, een soepeler beleid te voeren dan hij zelf had gedaan. Uiteraard heft Scholtens' advies ook de eigen verantwoordelijkheid van Verwey niet op. Op 2 april 1947 schreef Scholtens hem: 'Zoals gij weet, geloof ook ik, dat de fout zit in het zo lang op je plaats blijven.' Scholtens, direct na de oorlog weer tot secretaris-generaal van het ministerie van Sociale Zaken benoemd, was overigens zeer verrast, toen hij spoedig

²⁵ Scholtens aan Trip, 9 en 10 augustus 1940.

werd gedecoreerd. Op 14 oktober 1946 schreef hij Verwey: 'De brieven' (Scholtens zal hier zijn circulaire bedoelen) 'die ik in het begin van de oorlog heb ondertekend... zijn publiek sinds jaren... en de Regering heeft er in 1945 geen aanleiding in gevonden, mij in mei niet te herbenoemen. Thans heeft zij mij – wat een absolute verrassing voor mij was – een decoratie gegeven volkomende wetende alles wat er gebeurd is.' En hij vervolgt: 'Trouwens meen ik, dat hetgeen wij toen hebben gedaan, niet anders had kunnen geschieden en dus volkomen kan worden verdedigd, al blijft aldoor de algemene vraag, of wij bij de bezetting wel *überhaupt* hadden moeten meewerken. Maar dat is een beslissing geweest van de Regering van 1939 en toen dacht trouwens wel niemand bij ons er anders over.'

Vergeleken met de zelfverzekerdheid waarmee Verwey over zijn ambtsperiode als wnd. secretaris-generaal spreekt, doen de poging tot zelfkritiek van Scholtens, zijn bezinning op hetgeen fout of goed was en zijn verbazing over zijn decoratie weldadig aan. Het probleem van het samenwerken en van het medewerken stelt hij echter wel zeer formeel. Hij laat immers geheel buiten beschouwing hoezeer, en dat vooral in zijn tijd, een 'nieuwe geest' over het departement waaide. Noch Verwey, noch Van Lier, noch Morren dachten er toen aan om te vertrekken. Integendeel, er viel huns inziens iets groots te verrichten. Ook nadat Van Lier en Morren waren vertrokken, bleven Verwey en Knetsch op hun plaats; zij wilden die niet verlaten. Na de oorlog verklaarde Verwey, dat Cool hem tijdens de bezetting de boodschap van de regering in Londen overgebracht had dat zij begrip had voor de moeilijkheden van zijn positie – een overigens niets-zeggende uitspraak – en dat deze mededeling voor hem 'zwaar woog' bij de vraag of hij ontslag diende te nemen. Van deze verklaring van Verwey hebben wij in andere bronnen geen bevestiging kunnen vinden. Ook in het uitvoerig, voor Verwey ontlastend schrijven van 20 september 1945 van Cool aan de voorzitter van de Zuiveringscommissie Cleveringa, wordt van deze kwestie met geen woord gerept. Wel mogen wij in dit verband verwijzen naar een opmerking van Gerbrandy voor de Parlementaire Enquête Commissie met betrekking tot radioboodschappen aan hogere ambtenaren. Terecht zeide hij: 'Wie wilde begrijpen, wist heus wel de algemene richtlijnen der Nederlandse regering te Londen.'²⁶ En terecht concludeerde de Parlementaire Enquête Commissie, 'dat de Regering met recht mocht veronderstellen, dat voor de ambtenaren bestemde mededelingen, welke door Radio Oranje werden uitgezonden, ook werkelijk ter kennis van de betrokkenen kwamen... De ambtenaren op verantwoordelijke posten behoorden er voor te zorgen, dat zij kennis kregen van de essentie van hetgeen de Regering voor de radio deed uitzenden.'²⁷

Na de oorlog is er veel gesproken over het verzet der ambtenaren, over het 'legale', het 'bovengrondse' verzet. Vooral die ambtenaren die in staat van beschuldiging werden gesteld, lieten niet na, te wijzen op hetgeen zij wisten tegen te houden. Dergelijk verweer kwam niet alleen van de zijde van Verwey, Morren, Van Lier en Knetsch, maar ook van

²⁶ PEC, 7 A en B, p. 118/119. ²⁷ PEC, 7 A en B, p. 65.

de directeuren en het personeel der arbeidsbureaus alsmede, uiteraard zouden we zeggen, van de in het nauw gedreven NSB-ers. In verschillende gevallen was dit verweer juist. Afgezien van NSB-ers en andere op carrière beluste lieden voerden de ambtenaren in het algemeen ongeveer dezelfde argumenten aan die Verwey voor zijn zitten-blijven te berde bracht. Hetgeen wij over deze kwesties schreven met betrekking tot Verwey, geldt *mutatis mutandis* ook voor vele directeuren en ambtenaren der arbeidsbureaus, alsmede voor Knetsch. Wat laatstgenoemde betreft: hoe verschillend van karakter en geloofsovertuiging hij t.a.v. Verwey ook geweest moge zijn (Verwey was vrij katholiek, Knetsch gereformeerd) – met betrekking tot het te voeren beleid werd Knetsch volkomen door Verwey gedekt. In het thans volgende mogen wij ons daarom beperken tot nog enkele opmerkingen betreffende de positie van de directeuren en ambtenaren der arbeidsbureaus – van diegenen dus die de eisen der Duitsers en de daarop gebaseerde aanwijzingen van het Rijksarbeidsbureau ten uitvoer moesten brengen.

Wij mogen dan allereerst nog eens in herinnering brengen, dat bij de oprichting van het Rijksarbeidsbureau directeuren voor de nieuwe arbeidsbureaus werden aangesteld. De aanvaarding van deze functies geschiedde in volkomen vrijwilligheid. Men kan zijn verwondering erover uitspreken, dat Nederlanders een dergelijke werkkring in oorlogstijd ambiëerden. Ten tijde van de oprichting van het Rijksarbeidsbureau werden alleen werkloze arbeiders uitgezonden – en hiertegen had men kennelijk geen enkel bezwaar al kwam het werk dier arbeiders ook het nationaal-socialistische Duitsland ten goede.

Van een goede gezindheid, d.w.z. met betrekking tot de arbeidsinzet een politiek-goede gezindheid, bleek eerst duidelijk iets bij de invoering van de dienstverplichting voor Duitsland. Vanaf die tijd werden de eerste aarzelende stappen op de weg der tegenwerking gezet. Ofschoon verscheidene directeuren daarna uit hun functies werden ontheven en hun plaatsen door NSB-ers of andere onbetrouwbare elementen werden ingenomen, bleven vele ambtenaren op hun plaats en legden zich, vooral sedert de zomer van 1943, op grotere schaal toe op het zo moeilijke werk van de administratieve sabotage; moeilijk omdat zij veinzen moesten medewerking te verlenen, moeilijk ook omdat de druk van de *Fachwerber* steeds zwaarder werd, naarmate het jachtterrein van de *HSV* door de felwoedende *Instanzenkrieg* tussen de Duitsers onderling beperkt werd. Wij kunnen volledig instemmen met de karakteristiek die de reeds eerder in dit boek genoemde Werner van het werk dier ambtenaren gaf: 'Het ging er om – en daarin ligt uitsluitend de verdienste van het illegale werk der GAB-ambtenaren - om in *alle* gevallen, geen uitgezonderd, te doen wat mogelijk was.' Dat was het verschil met hen die de Duitsers – en dat vooral toen de nederlaag wel vast stond – ook wel eens een hak wisten te zetten.

Op de dag der bevrijding werd Verwey en Knetsch door de Vertrouwensmannen der Regering aangezegd, hun werkzaamheden te staken; hun salaris werd voorlopig doorbetaald. Eenzelfde maatregel was reeds eerder, nl. op 24 november 1944, tegen Van Lier genomen, die toentertijd in Wijchen bij Nijmegen verbleef. Hij werd gestraft met

ongevraagd eervol ontslag, doch met toekenning van wachtgeld.²⁸ In haar advies aan de minister van Sociale Zaken schreef de Zuiveringscommissie van dit ministerie, dat zij bereid was rekening te houden met de goede intenties van Van Lier, doch van mening was dat hij in enkele opzichten 'gebrek toonde aan besef voor de juiste houding gedurende de bezetting'. Voornamelijk had zij daarbij op het oog zijn medewerking aan de tewerkstelling van arbeiders in Duitsland en de uitgave van zijn geschrift over de arbeidsbemiddeling, dat 'helaas ontsierd (werd) door enige scherpe aanvallen op de politiek van de Nederlandse Regering vóór mei 1940' en waarin op verschillende plaatsen de terminologie 'een zekere verwantschap vertoont met de terminologie, waarin de nazi-ideologie placht te worden verdedigd.'²⁹

Ten aanzien van Morren had de toenmalige minister van Sociale Zaken, Drees, geen aanleiding kunnen vinden, enige maatregel krachtens het Zuiveringsbesluit 1945 te treffen. Maar dat neemt niet weg, aldus Drees in een brief van 31 maart 1948 aan Morren, 'dat in sommige opzichten door U tijdens de bezetting een beleid is gevoerd dat niet gelukkig is te noemen'. Drees was van oordeel, dat 'een rechtstreekse aanwijzing betreffende tewerkstelling in Duitsland', zoals door Morren was gegeven in het voorwoord van een uitgave van het departement in 1940, 'te dier zake niet in overeenstemming was met de houding, welke tegenover de bezetter met wie ons land op een strijd van leven en dood was gewikkeld, diende te worden aangenomen.'

Verwey en Knetsch werden omstreeks midden juni 1945 gearresteerd en bleven resp. vier en tien maanden in een bewaringskamp opgesloten. Zij werden niet voor de rechter gebracht. Wel uit hun functie ontslagen – zonder het predicaat eervol – met vervallenverklaring van alle rechten op dadelijk of uitgesteld pensioen. Hiertegen tekenden zij beroep aan. Alleen ten aanzien van Verwey werd bij Koninklijk Besluit van 25 februari 1947 een gunstige beslissing getroffen: hem werd 70% toegekend van het bedrag, dat hem normaliter als pensioen zou toekomen.³⁰

Wij zullen hier niet de uitvoerig geformuleerde gronden vermelden, die de minister van Sociale Zaken aanleiding gaven, beide topfunctionarissen uit hun ambt te ontsetten. Wij zouden in herhaling treden, daar de essentiële door de minister gecritiseerde beleidskwesties reeds uitvoerig door ons zijn behandeld. Wij mogen daarom volstaan met het weergeven van de overwegingen van de minister, die tot wijziging betreffende de vervallenverklaring van Verwey's pensioenrechten leidden. Deze overwegingen luiden:

'dat de appellant (Verwey) zich klaarblijkelijk niet voldoende bewust is geweest van de onoverbrugbare tegenstelling, welke bestond tussen de Nederlandse en de Duitse belangen, hetgeen niet wegneemt, dat hij, zij het dikwijls niet met de juiste middelen en zonder het gestelde doel te bereiken, in vele gevallen er naar gestreefd heeft, Nederlandse belangen te dienen;

dat weliswaar moet worden aangenomen, dat het centralistische bestuursstelsel van

²⁸ Beschikking v.d. Min. v. S.Z., 14 okt. 1946. ²⁹ Rapport van de Zuiveringscommissie v. h. Min. v. S.Z., 12 juni 1946. ³⁰ De tegen Verwey genomen zuiveringsmaatregelen waren gebaseerd op zijn gehele beleid als wnd. secretaris-generaal. De beschikkingen hadden – ofschoon wel grotendeels – us niet alleen betrekking op zijn bemoeienissen met de arbeidsinzet.

het nationaal-socialisme bij hem instemming vond, maar dat kan worden aangenomen, dat de nationaal-socialistische ideologie door hem niet is aanvaard;

dat voorts door de appellant aannemelijk is gemaakt, dat hij bepaalde Duitse maatregelen heeft tegengewerkt, dan wel de scherpste daaraan heeft ontnomen, waarbij ook niet mag worden voorbijgezien, dat de appellant, die een weinig sterke figuur was, op de post, waarop hij stond, geregeld onder zeer zware Duitse druk heeft gestaan;

dat voorts rekening gehouden moet worden met het feit, dat de appellant gedurende vele jaren met grote toewijding in verschillende ambtelijke functies is werkzaam geweest.³¹

Uit deze beslissing omtrent Verwey en de afwijzing van het verzoek van Knetsch mag niet worden geconcludeerd, dat Knetsch algemeen als politiek onbetrouwbaar werd beschouwd. Een der leden van de Commissie van Advies Zuiveringsbesluit 1945 schreef aan een collega op 26 augustus 1947: 'Bij de beoordeling van de zaak Knetsch ben ik er van uitgegaan, dat zijn chef Verwey veel meer ontwikkeld was en verkeerd was. Onder hem heeft hij moeten werken en van hem heeft hij de aanwijzingen voor zijn houding verkregen. De Zuiveringscommissie voor het Ministerie van Sociale Zaken is na verhoor van verschillende getuigen tot de overtuiging gekomen, dat er geen aanwijzingen bestaan om aan de politieke betrouwbaarheid van de Heer Knetsch te twijfelen. Neemt men dit aan, dan behoort hij niet onder het Zuiveringsbesluit 1945 doch onder F 221. Ik bracht hem onder art. 1b en meende dat hem wachtgeld behoort te worden toegekend vooral omdat zijn chef 70% van zijn pensioen en 't gehele weduwen- en wezenpensioen mocht behouden.'³²

De minister wees het verzoek van Knetsch af en de Afdeling voor de Geschillen van Bestuur van de Raad van State sloot zich bij het besluit van de minister aan. De Raad van State overwoog, 'dat Knetsch gedurende de gehele bezetting en in 't bijzonder sedert zijn optreden als chef van de afdeling arbeidsbemiddeling van het rijksarbeidsbureau een niet te verantwoorden activiteit aan de dag heeft gelegd bij de uitvoering van de maatregelen van de bezetter ten behoeve van de arbeidsinzet en het optreden tegen personen, die zich aan deze tewerkstelling trachtten te onttrekken. Reeds in de aanvang der bezetting heeft Knetsch – volgens de overwegingen van de minister – laakbare propaganda gemaakt voor het aanvaarden van werk in Duitsland en redevoeringen gehouden, welke op bedenkelijke wijze ingenomenheid met de opvattingen van de bezetter suggereerden. De minister acht dan ook betrokkene in ernstige mate tekort geschoten in het betrachten van de juiste houding in verband met de bezetting.'

Wij willen hierbij aantekenen dat Verwey Knetsch in 1942 tot wnd. directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau benoemde. Verwey bleef directeur-generaal en bepaal-

³¹ Beschikking v. d. Raad van State, 25 feb. 1947. Zie ook K.B. van 25 feb. 1947. In, *Stcrt*: 18 mrt. 1947.

³² Volgens het Zuiveringsbesluit 1945 (Besluit van 2 aug. 1945, *Stsbl.* F 132) kon ontslag worden verleend en bij dit ontslag worden bepaald, dat alle rechten op dadelijk of uitgesteld pensioen en alle andere rechten, vervallen werden verklaard. Art. 1b van het besluit van 10 okt. 1945 (*Stsbl.* F 221) luidt: Ongevraagd eervol ontslag kan worden verleend 'indien geen termen aanwezig blijken te zijn voor een ontslag krachtens genoemd besluit (F 132), doch de houding v. d. betrokkene i.v.m. de bezettingstijd zodanig is geweest, dat hij in zijn betrekking niet kan worden gehandhaafd'.

de tot het einde van de bezetting de beleidslijn voor het Rijksarbeidsbureau. Hij was volledig op de hoogte van alle gedragingen van Knetsch.

Niet alleen de top van het Rijksarbeidsbureau werd gezuiverd. Ook uit de arbeidsbureaus werden de ongewenste elementen verwijderd. Bij een gemiddelde personeelsbezetting van ongeveer 3.000 man³³ werd ongeveer 18 % ontslagen (554 man) en 3½ % (105 man) disciplinair gestraft. Tegen 351 man (ongeveer 12 %) die voor de zuiveringscommissies moesten verschijnen, achtte men geen maatregelen nodig.

Een laatste woord zij bestemd voor de mannen en vrouwen van het verzet.

Het is niet mogelijk na te gaan hoeveel personen uit de verzetsbeweging hun leven in de strijd tegen de arbeidsinzet hebben gelaten. Men vervalste immers niet alleen persoonsbewijzen voor de onderduikers van de arbeidsinzet en kraakte niet alleen voor hen de distributiebureaus. In één man, in één vrouw, waren soms activiteiten gebundeld, gericht op het doen onderduiken van Joden en van jonge mannen uit de jaarklassenactie. Men mag echter gevoelig aannemen, dat van de duizenden die door hun deelneming aan het georganiseerde verzet om het leven kwamen, zeer velen gesneuveld zijn in het kader van de hulp aan onderduikers, d.w.z. van de hulp ook aan diegenen die zich aan de arbeidsinzet onttrokken.

Meer weten wij van die ambtenaren die zelf bij de arbeidsinzet ingeschakeld waren en deze van binnen uit trachtten te saboteren. Met inbegrip van de 400 personen die onderdoken, werd ruim 22 % van het personeel der arbeidsbureaus op een of andere wijze slachtoffer van Duitse druk en terreur. Van de 274 ambtenaren die werden gearresteerd, werden 15 gefusilleerd. Van de 131 die naar een concentratiekamp of tuchthuis werden overgebracht, bezweken 24 in gevangenschap en 5 na terugkeer uit het verslagen nazi-rijk.³⁴

De schrijver van dit boek gedenkt hun offer in eerbied.

³³ Cool aan Cleveringa, 20 sep. 1945. ³⁴ Ministerie van Sociale Zaken. *Verslag van de verrichtingen gedurende het tweede halfjaar van 1945, met een terugblik op de daaraan voorafgaande periode*, p. 10 en 11.

BIJLAGE I

OVERZICHT VAN DE AANTALLEN IN DUITSLAND
TEWERKGESTELDE NEDERLANDSE ARBEIDERS

De in dit boek genoemde aantallen van de in Duitsland werkende arbeiders zijn grotendeels gebaseerd op gegevens die het Rijksarbeidsbureau tijdens de bezetting aan het Centraal Bureau voor de Statistiek verstrekke. Deze getallen werden gevormd door het aantal 'plaatsingen' in Duitsland te verminderen met het aantal legaal naar Nederland teruggekeerde arbeiders. Een arbeider die b.v. tweemaal voor Duitsland werd aangewezen, telde voor de statistiek als twee verschillende in Duitsland geplaatste arbeiders. Onder teruggekeerde arbeiders verstond men diegenen wier contract als beëindigd werd beschouwd, dus geen verlofgangers.

De door de arbeidsbureaus opgegeven aantallen plaatsingen en teruggekeerden weken van de werkelijkheid aanmerkelijk af. De arbeidsbureaus administreerden immers alleen de legaal teruggekeerden. Bovendien stelden de arbeidsbureaus, om de Duitsers zand in de ogen strooien, het aantal plaatsingen soms veel te gunstig voor. Vooral door deze twee factoren geeft het officiële aantal in Duitsland werkende arbeiders een foutief beeld van de realiteit. Dit geldt dan in het bijzonder voor de periode volgend op de invoering van de dienstverplichting voor Duitsland in maart 1942.

Uiteraard bleef het de Duitse instanties niet onbekend, dat de hun verstrekte overzichten niet klopten en het aantal contractbrekers nergens was geregistreerd. Het gehele verschil schatten zij wel op ongeveer een derde. Volgens het *Kriegstagebuch* van de *Rüstungsinspektion Niederlande* zouden er tot 30 april 1943 in totaal 414.000 arbeiders in Duitsland zijn geplaatst – dit aantal komt overeen met de officiële Nederlandse opgave – doch op genoemde datum slechts 200.000 man aanwezig zijn. '...die übrigen Kräfte sind durch Ablauf der Verträge, infolge Krankheit oder durch Vertragsbruch ausgefallen', aldus de *Rüstungsinspektion*.¹ Volgens de officiële Nederlandse gegevens waren van deze 414.000 arbeiders (onder wie 92.000 grensgangers) legaal 112.000 teruggekeerd. Volgens deze laatste bron moesten er eind april 1943 dus 302.000 man in Duitsland zijn. Vergeleken met de Duitse schattingen was de opgave van het Centraal Bureau voor de Statistiek dus ongeveer 34% te hoog.

Een dergelijk percentage zou ook gegolden hebben voor de situatie omstreeks januari 1944. Volgens Dr. W. Stothfang, een van de naaste medewerkers van Sauckel, zouden

¹ *Kr. Tagebuch R-I*, 16 mei 1943.

in die tijd niet 450.000 Nederlanders in Duitsland werkzaam zijn, zoals de Nederlandse statistieken volgens hem zouden aangeven, maar ongeveer 33 % minder, ca. 300.000.² Welke Nederlandse statistiek Stothfang hier op het oog had, weten wij niet. Een lager percentage, nl. 21 %, wordt echter verkregen wanneer Stothfang's cijfers met de officiële Nederlandse worden vergeleken. Volgens deze laatste bronnen zouden er toentertijd 381.000 man in Duitsland gewerkt hebben. De Duitse schatting stemde intussen wonderwel overeen met die van enkele Nederlandse arbeidsbureaus, volgens welke begin 1944 eveneens ongeveer 300.000 man in Duitsland werkzaam zouden zijn.³

Uit deze voorbeelden blijkt intussen wel, dat het een zeer hachelijke zaak is, de Duitse of de Nederlandse gegevens als basis van berekeningen te nemen. Hadden de politiek betrouwbare Nederlanders er, zoals gezegd, belang bij de cijfers te flatteren, Stothfang b.v. zal om welbegrepen redenen, de resultaten van de 'bemiddeling' tegenover de Nederlanders ongunstiger hebben voorgesteld dan ze waren.⁴ Vandaar de aarzeling onzerzijds – en dan zien we van de kwestie der vrijwilligers nog af –, een schatting te wagen omtrent het totaal aantal in Duitsland gedwongen tewerkgestelde Nederlanders. Ons is immers ook niet bekend, hoevelen tengevolge van de grote herfst-razzia's van 1944 en de daarop volgende *Liese-Aktion* op transport werden gesteld. Hun aantal mogen wij misschien wel op ongeveer 150.000 schatten. Maar hoevelen van hen zijn in Oost-Nederland tewerkgesteld en hoevelen gevlucht? Uit een enquête, ingesteld onder 723 Rotterdammers die bij de razzia van 10 en 11 november 1944 te Rotterdam werden opgepakt, bleek dat niet minder dan 30 % in de loop van de volgende maanden was gevlucht.⁵ Zouden wij dit percentage op alle in de herfst van 1944 en later opgepakte Nederlanders willen toepassen, dan zouden ongeveer 45.000 personen er van door zijn gegaan.

Al deze factoren in aanmerking nemende, mogen wij toch een poging tot een schatting doen. De Duitse opgave van januari 1944, dus de laagste, zal daarbij als uitgangspunt dienen. Omstreeks die tijd werd – zoals gezegd ook door de arbeidsbureaus – geschat, dat in Duitsland 300.000 Nederlandse arbeidskrachten waren. Van januari tot en met juli 1944 zouden er vervolgens nog 20.000 personen zijn 'bemiddeld' en 13.200 legaal zijn teruggekeerd. Eind juli 1944 zouden er dus in Duitsland ongeveer 307.000 Nederlanders moeten zijn, indien er geen contractbrekers zouden zijn geweest. Indien wij de zeer voorzichtige schatting maken dat tot het einde van de oorlog 10 % hiervan is gevlucht, dan zouden er van deze groep ongeveer 276.000 personen na mei 1945 naar Nederland zijn teruggekeerd. Tellen wij hierbij op het verschil tussen het aantal na september 1944 opgepakt (150.000) en de gevluchten (45.000) dan zouden aan het einde van de oorlog ruim 381.000 Nederlandse arbeiders in Duitsland aanwezig moeten zijn geweest.

Uit bovenstaande beschouwingen blijkt intussen wel, dat de hier volgende officiële tabellen – zij hebben betrekking op de omvang van de tewerkstelling – met het grootste

² *N.R.C.*, 8 feb. 1944. ³ *Econ. en Soc. Kroniek*, p. 305-306. ⁴ Er zullen ook Duitsers zijn geweest die hogere cijfers opgaven om in het gevecht bij hun superieuren te komen en zodoende, inplaats van naar het front gestuurd, in 'civiele' dienst te blijven. ⁵ *Sijes, Razzia Rotterdam*, p. 243.

voorbehoud moeten worden gebruikt; zij zijn misschien meer bruikbaar om de algemene gang van de tewerkstelling uit de cijfers af te lezen.

*In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders
juni 1940 – juli 1944⁸*

	1940	1941	1942	1943	jan.-juli '44	totaal
uitgezonden ⁶	99.600	99.900	162.800	148.900	20.000	531.000
teruggekeerd ⁷	6.900	42.400	50.700	30.100	13.200	143.300
totaal	92.700	57.500	112.100	118.800	6.800	387.700

*In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders
juni 1940 – juli 1944 (Cumulatief overzicht)⁹*

Periode	Grens- arbeiders	Overige arbeiders	Totaal	Hiervan teruggekeerd
juni 1940 – 11 januari 1941	34.000	68.000	102.000	8.000
juni 1940 – 27 december 1941	67.000	133.000	200.000	49.000
juni 1940 – 31 december 1942	88.000	275.000	363.000	100.000
juni 1940 – 31 december 1943	100.000	411.000	511.000	130.000
juni 1940 – juli 1944	104.000	427.000	531.000	143.000

⁶ Gegevens ontleend aan de maandschriften van het Centraal Bureau voor de Statistiek. ⁷ Voorzover bekend bij het Rijksarbeidsbureau, dat deze gegevens verstrekke. ⁸ Deze tabel is ontleend aan *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945*, p. 305. ⁹ Ontleend aan gegevens uit de Maandschriften van het CBS.

BIJLAGE 2

*In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders volgens beroepsklassen,
augustus 1944¹*

Voornaamste bedrijfsklassen	Aantal werknemers in 1940 ²⁾	Aantal in het buitenland werkzaam op 1 augustus 1944	
		Absoluut	In % van het aantal in kol. 2
Nijverheid	1.171.300	315.000	26,9
w.o. Aardewerk	55.100	6.100	11,1
Bouwbedrijf	283.000	96.300	34,0
Houtbewerking	47.900	7.000	14,6
Kleding	86.100	5.900	6,9
Leder	43.600	4.800	11,0
Mijnen	44.200 ³⁾	9.500	21,5
Metaalbewerking	198.000	64.900	32,8
Textielnijverheid	97.500	24.600	25,2
Voedings- en genotmiddelen	191.600	17.800	9,3
Handel en Verkeer	638.000	35.500	5,6
Landbouw	339.400 ⁴⁾	37.800	11,1

¹ Betrouwbare overzichten omtrent het in de bedrijven aantal werkzame personen zijn er niet. Wij hebben ons gehouden aan de gegevens vermeld in de *Economische en Sociale Kroniek der oorlogsjaren 1940-1945*, p. 305. ² Berekend uit het aantal type-werklieden, opgegeven door de Rijksverzekeringsbank, onder bijtelling van werklozen en militairen. ³ Begin 1942, volgens opgave van de Inspecteur-Generaal van het Mijnwezen. ⁴ Volgens de Inventarisatie van land- en tuinbouw in 1940.

BIJLAGE 3

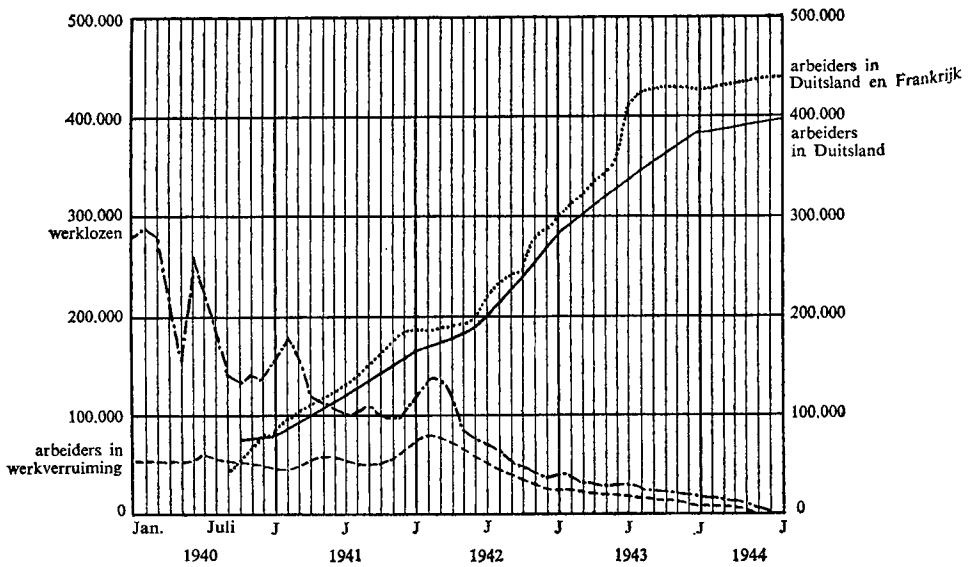
Aantallen werklozen en arbeiders in werkverruiming in Nederland, januari 1940 - juni 1944³

Datum	Aantal werklozen	Aantal arbeiders in werkverruiming
januari 1940	298.000	59.000
30 april 1940	157.000	54.000
30 juni 1940	232.000	61.000
31 december 1940	168.000 ¹	51.000 ²
30 juni 1941	103.000	59.000
januari 1942	136.000	74.000
juni 1942	62.000	43.000
31 december 1942	39.000	17.000
30 juni 1943	20.000	8.600
31 december 1943	12.000	5.900
30 juni 1944	10.000	4.100

¹ Niet met inbegrip van 85.000 vorstwerklozen. ² Er waren in die maand 50.300 uitgevroren werkverruimingsarbeiders. ³ Gegevens ontleend aan Maandschriften van CBS.

BIJLAGE 4

Aantallen werklozen, arbeiders in werkverruiming en in het buitenland tewerkgestelde Nederlanders, december 1939 - juli 1944

BIJLAGE 5

Het feit dat het aantal op verschillende tijdstippen in Duitsland werkzame personen moeilijk is vast te stellen, wordt mede veroorzaakt door de omstandigheid, dat de opgaven van de Duitse instanties in Berlijn niet altijd vergelijkbaar zijn. Het is soms niet duidelijk of de aantallen betrekking hebben op de *Gebietsstand* van februari 1938 of van maart 1938, (na de inlijving van Oostenrijk). Vóór maart 1938 telde Duitsland ongeveer 66 miljoen inwoners, na mei 1940, dus na de inlijving van Oostenrijk, Sudetenland, Memelland, Danzig, een deel van Polen, Eupen, Malmédy en Moresnet ongeveer 90 miljoen.¹

Na de oorlog stelde Eduard L. Deuss, economisch analist verbonden aan de *Foreign Economic Administration* in Washington een overzicht samen van het aantal buitenlandse arbeidskrachten, dat in het *Altreich* dus in het gebied vóór de inlijvingen van 1938 werkte. Volgens zijn opgaven was het aantal buitenlandse arbeiders over de volgende categorieën en nationaliteiten verdeeld. Ongeveer 2 miljoen arbeiders en ongeveer 245.000 krijgsgevangenen waren in de eindproductie van de bewapeningsindustrie opgenomen.²

In Duitsland tewerkgestelde buitenlandse arbeiders. Na-oorlogs overzicht.

Nationaliteit	arbeiders	krijgsgevangenen	politieke gevangenen	totaal
Russen	1.900.000	600.000	—	2.500.000
Fransen	764.000	750.000	11.000	1.525.000
Polen	851.000	60.000	—	911.000
Italianen	227.000	400.000	—	627.000
Nederlanders	274.000	—	2.300	277.000
Belgen	183.000	63.000	8.900	254.900
Joegoslaven	230.000	—	—	230.000
Tsj. Slowaken	140.000	—	—	140.000
Balten	130.000	—	—	130.000
Grieken	15.000	—	—	15.000
Luxemburgers	14.000	—	1.000	15.000
Hongaren	10.000	—	—	10.000
Roemenen	5.000	—	—	5.000
Boelgaren	2.000	—	—	2.000
Anderen	50.000	—	—	50.000
Totaal	4.795.000	1.873.000	23.200	6.691.000

¹ *D. Ind. i. Kr.*, p. 135-136. ² PS 1510. (USA-197).

BIJLAGE 6

Over de geografische verspreiding van de in Duitsland tewerkgestelde arbeiders zijn wij zeer slecht ingericht. Onderstaande tabel is afkomstig uit het archief van het Bureau Inlichtingen te Londen en zou, met betrekking tot de verspreiding van arbeiders, de situatie aangeven per 1 augustus 1944. Volgens de officiële gegevens zouden er in die tijd ongeveer 388.000 Nederlanders in Duitsland moeten zijn. Onderstaande lijst wijst 337.428 personen aan.

Geografische verspreiding van in Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, augustus 1944.

<i>Landesarbeitsamt</i>	Baden	903
„	Beieren (München)	7.335
„	Brandenburg (Berl.)	74.744
„	Danzig	1.502
„	?	1.382
„	Herdingen ¹	307
„	Hessen (Frankfurt)	14.715
„	Klein-Machow ¹	75
„	Mittel-Deutschland	21.474
„	Moselland	567
„	Niedersachsen	47.893
„	Nordmark (Hamburg-Hannover)	37.400
„	Oberdonau (Linz)	1.520
„	Oldenburg	28
„	Oost-Pruisen	68
„	Pommeren	1.198
„	Rheinland (Keulen)	57.442
„	Saksen (Dresden)	5.340
„	Silezië	452
„	Sleeswijk Holstein	737
„	Stiermarken ¹	230
„	Stettin	3.582
„	Sudetenland	454
„	Südwest Deutschland (Stuttgart)	13.630
„	Thüringen	1.981
„	Wartheland	88
„	Wenen	1.617
„	Wezer-Ems (Bremen)	7.223
„	Westfalen (Dortmund)	27.340
„	Westmark (Saarbrücken)	4.269
„	Württemberg	1.932

Finland 210; Noorwegen 411²; Oost-Europa 5.305.

¹ Geen Landesarbeitsamt. ² Blijkens een brief van het NAF aan de *niederl. Reichsverb.St. beim DAF* (dd. 14-12-'44) zouden er in mei 1944 ongeveer 8000 Nederlanders in Noorwegen zijn geweest.

BIJLAGE 7

TRANSPORTEN UIT HET CONCENTRATIEKAMP
AMERSFOORT NAAR DUITSLAND

Het totaal aantal contractbrekers en weigeraars dat naar het concentratiekamp Amersfoort werd overgebracht, is niet bekend. Hieronder volgen enkele gegevens die betrekking hebben op de transporten uit het kamp Amersfoort gedurende de periode september 1943 tot en met augustus 1944.

1. Totaal der van september 1943 tot en met augustus 1944 uit Amersfoort *naar werk in Duitsland of Nederland* afgevoerde gevangenen:

Voor de eerste keer tewerkgesteld in Duitsland	7.010
Terugvoering wegens contractbreuk naar het oude bedrijf	4.563
Tewerkgesteld in Oost-Europa	359
Tewerkgesteld in Nederland	36
	11.968

2. Transporten naar *Arbeitserziehungslager* in de maanden juni, juli en augustus 1944.

juni 1944

<i>Kamp van bestemming</i>	<i>Aantal</i>
Hanomag-Hannover	413
O.T.-Norderney	216
O.T.-Wangerooge	315
Messerschmitt-Offingen	352
Messerschmitt-Augsburg	434
Wien	2
Berlin	23
Herzberg/Harz	1
	1756

juli 1944

<i>Kamp van bestemming</i>	<i>Aantal</i>
Buna-Werke, Merseburg	434
Büssing N.A.G., Braunschweig	291
Bethesda, Stettin	1
K.d.F.-Fallersleben	1
Luther-Werke Braunschweig	102
Kriegsmarinewerft Wilhelmshaven	20
Bielefeld	1
'Brabag', Espenhain bei Leipzig	285
Sächsische Werke A.G., Böhlen bei Leipzig	408
	<hr/>
	1543

augustus 1944

<i>Kamp van bestemming</i>	<i>Aantal</i>
Henschel und Sohn, Kassel	94
Leuna Werke, Halle/Merseburg	276
Massnahme Stephan, Ahrweiler	368
Union Wesseling	600
Lager Buchenwald, bei Weimar	69
Diversen	23
	<hr/>
	1430

OVERZICHT DER GEBRUIKTE BRONNEN

ARCHIEVEN

De tewerkstelling van arbeiders in Duitsland bracht veel correspondentie en een grote administratieve rompslomp mee. Dit was vooral in de eerste vier jaren het geval, toen gepoogd werd de tewerkstelling via bepaalde instanties te bewerkstelligen. Na september 1944 kwam hierin een verandering; de Nederlandse mannen werden van de straat opgepikt of uit huis gehaald en zonder bijzondere plichtplegingen op transport gesteld. Schriftelijk bronnenmateriaal, daterend uit die tijd en betrekking hebbend op deze laatste vorm van tewerkstelling, is dan ook slechts sporadisch aanwezig.

Voor ons onderzoek kwam, voor zover het de Duitse archieven betreft, in de eerste plaats het archief van de *GSV (HSV)* in aanmerking. Het grootste deel van dit archief is echter onvindbaar gebleven. Aangenomen kan worden, dat het grotendeels is vernietigd. De in ons bezit zijnde restanten (o.a. circulaire, notulen van vergaderingen van de *Rübeko*) vormden echter in menig opzicht een waardevolle bron van informatie. Dit geldt ook voor het archief van de *BdS*, waarin rapporten zijn gevonden (bestemd voor de *Chef der Sipo und des SD* in Berlijn) betreffende de moeilijkheden waarvoor de *HSV* zich bij de uitvoering van haar opdrachten gesteld zag.

Van veel belang bleken ook de archieven van de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft*, de *Rüstungsinspektion Niederlande* en o.m. de *Zentralauftragstelle* te zijn; in deze archieven vonden wij nl. veel materiaal over de tegenstellingen tussen deze instanties en de *HSV*. Over deze strijd – we hebben hier veel aandacht aan besteed – gaven, wat de bewaard gebleven stukken in het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz* betreft, vooral de archieven van de *Hauptabteilung Inneres*, de *Hauptabteilung Erziehung und Kirchen*, de *Hauptabteilung Justiz* en de *Hauptabteilung Rechtssetzung* (deze laatste o.m. van belang voor de totstandkoming van *Verordnungen*) veel aanknopingspunten voor verder onderzoek. Ditzelfde gold voor het archief van de *Stab* van de *Generalkommissar z.b.V.*, dat o.m. vele gegevens bevat over de activiteiten van Schmidt met betrekking tot de arbeidsinzet. In het archief van de *Fernschreibstelle* van de *Reichskommissar* bevond zich een groot aantal telexberichten, dat op verschillende aspecten van de tewerkstelling in Duitsland betrekking had. Voor wat de Duitse archieven betreft mag verder nog gewezen worden op het archief van de provinciale *Beauftragten* – zij waren, zoals bekend, ingeschakeld bij de arbeidsinzet – en op dat van het *Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden*. Uit dit laatste archief konden wij gegevens putten over de bouw van Duitse verdedigingswerken na september 1944 en de tewerkstelling hieraan van Nederlandse arbeiders.

Van de Nederlandse archieven was vooral het archief van het Rijksarbeidsbureau van groot belang. Met betrekking tot de contractbrekers en het *ZS-Verfahren* raadpleegden wij

successievelijk het archief van het Departement van Justitie en het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Het archief van de secretarissen-generaal bevatte o.m. de notulen van de vergaderingen van deze functionarissen.

Behalve de archieven van overheidsinstellingen (er werden door ons gegevens geput uit archieven van andere departementen, zij het minder frequent) raadpleegden wij de archieven van Nederlandse nationaal-socialistische instellingen als het NAF, de NSB en de Nederlandse Oost Compagnie.

Met betrekking tot de activiteiten van de illegaliteit maakten wij gebruik van de archieven van de LO-LKP, de Grote Adviescommissie der Illegaliteit, het Nationaal Comité, het College van Vertrouwensmannen der Nederlandse regering en van de inlichtingendienst Rolls Royce.

Behalve de archieven bestudeerden wij ook speciale bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie aanwezige collecties, bestaande uit kopieën en/of originelen uit archieven elders. Wij denken hierbij in het bijzonder aan de collectie *Auswärtiges Amt-Reichskanzlei*, waarvan wij gebruik maakten bij de beschrijving van de conflicten tussen diverse instanties met betrekking tot de afkondiging van de jaarklassen – en de krijgsgevangenenactie. Over de berechting van Nederlandse arbeiders in Duitsland door Duitse rechtbanken kwamen wij meer te weten door bestudering van de collectie *Personalakten* uit tuchthuizen en gevangnissen. In dit verband zij nog genoemd de collectie *RSHA, Gestapo Düsseldorf*. Voor het verzet tegen de arbeidsinzet bestudeerden wij de collectie LO-LKP (te onderscheiden van het archief) en de collectie *Vervalsingen*.

Vele gegevens over de arbeidsinzet vonden wij ook in stukken, afkomstig uit de na-oorlogse rechtspleging in Nederland. Het betrof hier meestal personen die van het plegen van een of ander misdrijf in het kader van de arbeidsinzet waren verdacht.

Behalve deze stukken raadpleegden wij fotokopieën van documenten afkomstig uit het eerste proces te Neurenberg (IMT) en verder uit het tweede, zesde en tiende proces, respectievelijk tegen *Milch*, de *IG Farben* en *Krupp*.

Geen der door ons geraadpleegde archieven was compleet. Het staat wel vast, dat ook uit het archief van het Rijksarbeidsbureau zeer veel archiefbestanddelen verloren zijn gegaan. Door deze omstandigheden poogden wij alsnog bij particulieren of instellingen nadere informatie of stukken te verkrijgen die voor onze studie van belang konden zijn. Zo kwam een *Collectie arbeidsinzet* tot stand, die duizenden stukken omvat. Zij bestaat grotendeels uit overgetypte documenten of fotokopieën hiervan. Het materiaal is gegroepeerd volgens 220 verschillende onderwerpen.

OFFICIËLE PUBLIKATIES IN NEDERLAND

Algemeen Politieblad van het Koninkrijk der Nederlanden. 1940-1942.

Daarna: Nederlands Algemeen Politieblad. 1943-1944.

Amsterdam gedurende de Tweede Wereldoorlog. Statistisch jaarboek der gemeente Amsterdam uitgegeven door het Bureau van Statistiek der gemeente, 30ste jaargang, 1940-1944. (Amsterdam, 1949).

Bestuursalmanak voor het bezette Nederlandse gebied, 1942-1943. ('s-Gravenhage, 1942).

- Bestuursalmanak voor het bezette Nederlandse gebied, 1943-1944. ('s-Gravenhage, 1943).
- Cursus over de Rijksarbeidsbemiddeling. ('s-Gravenhage, 1941). Uitgave van het Rijksarbeidsbureau.
- Departement van Sociale Zaken. Verrichtingen in het tijdvak mei 1940 tot en met december 1941. ('s-Gravenhage, 1942), 1942 ('s-Gravenhage, 1943), 1943 ('s-Gravenhage, 1944), het tweede halfjaar van 1945, met een terugblik op de daaraan voorafgaande periode ('s-Gravenhage, 1946).
- Economische en Sociale Kroniek der oorlogsjaren 1940-1945 (Utrecht, 1947). Uitgave Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. deel VI, VII. ('s-Gravenhage, 1952, 1955).
- Gemeente Hilversum. Verslag over de jaren 1939-1949. (Hilversum, 1951).
- Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1936-1937. Memorie van Antwoord aan de Tweede Kamer op de Begroting Hoofdstuk I 1937. Bijlage A. I. VII A.
- Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1938-1939. 25 juli 1939.
- Jaarcijfers voor Nederland. ('s-Gravenhage, 1942). Uitgave Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Diverse jaarverslagen van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling over de jaren 1930 t/m 1936, 1937 en 1938. ('s-Gravenhage, 1932-1939).
- Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek. 1939-1944.
- Nederland in oorlogstijd. (Amsterdam, 1947). Orgaan van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Nederlandse Staatscourant, 1942, 1947.
- Officiële Bekendmakingen 1943. Uitgave van de Vereniging voor Nederlandse Gemeenten.
- Onderwijs in Nederland, Het. Verslag over de jaren 1944, 1945 en 1946. II. Bijzonder gedeelte. ('s-Gravenhage, 1949).
- Overzicht der Werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg, 14 september 1944 - 4 maart 1946. ('s-Gravenhage, 1947).
- Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie:
- Bouman, P. J. De April-Mei-stakingen van 1943. ('s-Gravenhage, 1950). Monografieën nr. 2.
- Leeuw, A. J. van der. Huiden en Leder, 1939-1945. Bijdrage tot de economische geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog. ('s-Gravenhage, 1954). Monografieën nr. 7
- Proces Rauter, Het. ('s-Gravenhage, 1952). Bronnenpublicaties. Processen nr. 5.
- Rüter, A. J. C. Rijden en Staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd. ('s-Gravenhage, 1960). Monografieën nr. 8.
- Sijes, B. A. De Februaristaking, 25-26 februari 1941 ('s-Gravenhage, 1954). Monografieën nr. 5.

- Sijes, B. A. De April-Meistakingen in Twente. In: P. J. Bouman. De April-Mei-stakingen van 1943. ('s-Gravenhage, 1950). Monografieën nr. 2.
- Sijes, B. A. De Razzia van Rotterdam, 10-11 november 1944. ('s-Gravenhage, 1951). Monografieën nr. 4.
- Winkel, L. E. De Ondergrondse Pers 1940-1945. ('s-Gravenhage, 1954). Monografieën nr. 6.
- Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden. 1940.
- Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete. 1940-1945.
- Verslag omtrent de staat der Rijksverzekeringsbank en hare werkzaamheden in de jaren 1944/1945. ('s-Gravenhage, 1948).
- Verslag van de gemeente 's-Gravenhage, 1944. ('s-Gravenhage, 1947).
- Verslag van de toestand der gemeente Zwolle over de jaren 1940-1945. (Zwolle, 1946).
- Verslag van de werkzaamheden van Vertrouwensmannen der Regering, aangewezen bij besluit van Harer Majesteits Regering van 2 augustus 1944. ('s-Gravenhage, 1946).
- Voorschriften betreffende plaatsing van Nederlandse arbeiders in Duitsland. ('s-Gravenhage, 1940). Uitgave van het Rijksarbeidsbureau nr. 1.

OFFICIËLE PUBLIKATIES IN DUITSLAND

- Deutscher Reichsanzeiger, 1938.
- Reichsarbeitsblatt, 1944.
- Reichsgesetzblatt, 1933-1939.
- Reichsverfügungsblatt, 1943.
- Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben, Herausgegeben von der Partei-Kanzlei, München. Band II, geen jaar. Band V. 2. Teil aus 1943. Band VI. 1. Teil aus 1944.

BOEKEN EN BROCHURES

- Aalten, het land der onderduikers en der illegaliteit. In: W. P. Nederkoorn en G. J. B. Stork. Er op of er onder, blz. 159-198.
- Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland. 1943-1945. (Kampen, 1946).
- Assmann, Kurt. Die deutsche Seekriegführung. In: Bilanz des Zweiten Weltkrieges. blz. 115-132.
- Bauer, A. J. H. De Openbare Arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd. 1940-1945. (Delft, 1948).
- Beekom, C. W. C. van. Eiland in nood. (Middelharnis, 1945).
- Bella jr, S. de la. Ordening. Van theorie naar praktijk. (Amsterdam, 1937). Uitgave van het NVV.

- Benima, S. Een antwoord op de rede van Minister Colijn. (Amsterdam, 1935).
- Berkhoff, D. W. Sensationele jaren in de gemeente Wisch, in: W. P. Nederkoorn en G. J. B. Stork, Er op of er onder, blz. 473-518.
- Bilanz des Zweiten Weltkrieges. Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft. (Oldenburg, 1953).
- Blaisse, P. A. De Nederlandsche handelspolitiek in: De Nederlandse Volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen, dl. II.
- Blondel, M. Die swaere nootd. (Venlo, 1945).
- Blondel, M. Oorlog en herstel in Noord-Limburg. (Venlo, 1950).
- Blümich, Walter. Finanzen und Steuern, in: Die Verwaltungs-Akademie, dl. III, nr. 56.
- Boeree, Th. A. Kroniek van Ede gedurende de bezettingstijd. (Ede, 1946).
- Boomsma, J., en J. Verseput. Verdrinkend land. (Middelharnis, 1945).
- Bosch van Rosenthal, L. H. N. De Aanwijzingen, in: Onderdrukking en Verzet, dl. I, blz. 385-394.
- Bout, D. C. A. In de strijd om ons volksbestaan. (Den Haag, 1947).
- Boven, A. van. Jan Jansen in bezet gebied. (Kampen, 1946).
- Colijn, H. Wat kunnen wij doen, en wat moeten wij laten om onze ingezonken volkswelvaart te verhogen? (Amsterdam, 1935).
- Dekker, C., A. Hendriks en J. P. v.d. Kans. 1940-1945. Een analyse van het verzet. Verzetsgroep TD. (Amsterdam, 1945).
- Delleman, Th. Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie. (Kampen, 1950).
- Deutsche Kriegswirtschaft, Die. Duitse vertaling van het hoofdstuk 'The German War Economy' uit het rapport 'The effects of strategic bombing on the German war economy. Overall economic effects division'. Bijlage 2 in: Erich Welter. Falsch und Richtig planen.
- Deutsche Industrie im Kriege, Die 1939-1945 (Berlin, 1954).
- Didam meldt dezelfde misère als elders. In: W. P. Nederkoorn en G. J. B. Stork, Er op of er onder, blz. 379-386.
- Doetinchem werd geen egestelling. In: W. P. Nederkoorn en G. J. B. Stork, Er op of er onder, blz. 404-472.
- Donker, J. e.a. Zeven maanden honger, ziekte en bedreiging. In: Het drama van Putten. blz. 83-236.
- Drama, Het, van Putten. Terreur over een Nederlands dorp, oktober 1944. (Laren N.H., 1948).
- Drees, W. Van politiek Convent tot Vaderlands Comité. In: Onderdrukking en Verzet, II, blz. 109-123.

- Dresselhuis, F. e.a. Nederland in den vreemde. Over geestelijke verzorging van buitenlands tewerkgestelden in oorlogstijd. (Groningen, 1947).
- Eucken, Walter. Unser Zeitalter der Misserfolge. (Tübingen, 1951).
- Fischer, C. A. Gewerbe und Gewerbepolitik. In: Die Verwaltungs-Akademie, dl. III, nr. 49.
- François, J. P. A. Handboek van het Volkenrecht. (Zwolle, 1933).
- Frederiks, K. J. Op de bres, 1940-1944. (Den Haag, 1945).
- Glastra, W. De economische oorzaken van de omzwenking in de handelspolitiek van Nederland. In: P. Liefinck, Overzicht van de ontwikkeling der handelspolitiek van het Koninkrijk der Nederlanden.
- Görlitz, Walter. Der zweite Weltkrieg 1939-1945 2Bde. (Stuttgart, 1951/1952).
- Graaff, A. de. De Industrie. In: De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen, dl. III.
- Greiner, Helmuth. Die oberste Wehrmachtführung 1939-1943. (Wiesbaden, 1951).
- Groot, I. de. Wat de oorlog bracht over Zevenaar 1940-1945. (Zevenaar, 1947).
- Grote Gebod, Het. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP. 2dln. (Kampen, 1951).
- Herinnerings-album gewijd aan de bevrijding van Apeldoorn, 17 april 1945. (Apeldoorn, 1945).
- Hilten, D. A. van. Van capitulatie tot capitulatie. (Leiden, 1949).
- Hirschfeld, H. M. Actieve economische politiek in Nederland in de jaren 1929-1934. (Amsterdam, 1946).
- Hirschfeld, H. M. Herinneringen uit de bezettingstijd. (Amsterdam, 1960).
- Hulshoff Pol, D. J. Overzicht van de Nederlandse crisispolitiek. (Leiden, 1935).
- Ik draag U op. Systeem en werk der Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, getoetst aan de lotgevallen van locale eenheden. (Apeldoorn en omgeving). (Apeldoorn, 1945).
- Jahrbuch der nationalsozialistischen Wirtschaft. (München, 1937).
- Jansen, S. Velp en de oorlog 1940-1945. (Velp, 1946).
- Jeserich, Kurt. Sozialpolitik. In: Die Verwaltungs-Akademie, dl. III, nr. 53.
- Joode, B. de. Aalten in bezettingstijd. (Aalten, 1946).
- Josephus Jitta, A. C. Goede en slechte ordening. (Rotterdam, 1939).
- Keesing, E. A. G. De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939. In: De Nederlandse Volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen, dl. III.
- Keesing's Historisch Archief. Geïllustreerd dagboek van het hedendaags wereldgebeuren. (Amsterdam, 1937-1940).

- Kehrl, Hans. Kriegswirtschaft- und Rüstungsindustrie. In: Bilanz des Zweiten Weltkrieges (Oldenburg/Hamburg, 1953).
- Kemp, M. Limburg in de wereldbrand (Maastricht, 1946).
- Kersbergen, A. Th. C. Hoek van Holland tijdens de bezetting. In: Rotterdams Jaarboekje 1952, blz. 152-178.
- Koppius, P. W. Repatriëring. In: I. Boerema, Medische ervaringen in Nederland tijdens de bezetting 1940-1945. (Groningen, 1947).
- Kort, W. L. P. M. de. De Arbeidsbemiddeling in Nederland. (Alphen a/d Rijn, 1940).
- Kosten en lasten omlaag. ('s-Gravenhage, 1934).
- Kruisheer, J. C. De Practijk der ordening. De Nederlandse ordeningswetgeving voor het industrieel bedrijfsleven en haar toepassing. (Amsterdam, 1939).
- Kruls, H. J., en H. Staring. Op de bres voor Neerlands onafhankelijkheid. (Amsterdam, 1939).
- Kuin, Pieter. Ordening als maatschappelijk verschijnsel. (Haarlem, 1938).
- Leeninga, J. J., en E. Jac. Westra, En toch staat de Martini. Groningen onder Duits schrikbewind. (Groningen, 1945).
- Leeuw, A. J. van der. De Universiteiten en Hogescholen. In: Onderdrukking en Verzet, III, blz. 301-337.
- Lieveld, W. D. Winterswijk tijdens het krijgsgewoel. In: W. P. Nederkoorn en G. J. B. Stork, Er op of er onder, blz. 199-231.
- Lieftinck, P. Overzicht van de ontwikkeling der handelspolitiek van het Koninkrijk der Nederlanden. (Haarlem, 1939).
- Lier, Th. van. De arbeidsbemiddeling en werkloosheidszorg in nieuwe banen. (IJmuiden, 1940).
- Lier, Th. van. De arbeidsbemiddelingswet 1930 en hare uitvoering. (Alphen a/d Rijn, 1932).
- Lijnen voor de uitbouw van samenwerking onder bedrijfsgenoten tot ordening van het economisch leven. Uitgave van de Algemene Rooms-Katholieke Werkgeversverenigingen, het R.K.W.V., Ned. R. K. Middenstandsbond, Kath. Ned. Boeren- en Tuindersbond. 1936.
- Maliepaard, C. H. J. De Nederlandse landbouw. In: De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen, dl. III.
- Mees, H. Mijn oorlogsdagboek. (Rotterdam, 1945).
- Morren, H. J. De Werkloosheidsverzekering, haar grondslagen en haar ontwikkeling in Nederland. (Alphen a/d Rijn, 1941).
- Mueller-Hillebrand, Burkhardt. Das Heer bis zum Kriegsbeginn. (Darmstadt, 1954). Das Heer 1933-1945. Bd. I.
- Muller, E. J. Constructieve welvaartspolitiek (Den Haag, 1936).
- Nederkoorn, W. P., en G. J. B. Stork. Er op of er onder. Hoe Achterhoek en Lijmers de Duitse bezetting doorstonden en ervan werden bevrijd. (Doetinchem, 1947).

- Nederlands Arbeidsfront. Wat U weten moet als U in Duitsland gaat werken. (Amsterdam 1943).
- Nederlandse, De, volkshuishouding tussen de twee wereldoorlogen, 3 dln. (Utrecht, 1952).
Nieuwenhuis, G. W. Vijf jaren oorlog over Haarlem. (Haarlem, 1947).
- Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd, 4 dln. (Amsterdam, 1948-1955).
- Onderzoek naar de 'blijvende werkloosheid' en haar bestrijding. ('s-Gravenhage, 1939).
- Ordering en Landbouw. Uitgave van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité, 1938
- Organisatie van het bedrijfsleven. Overdruk uit: Maatschappij-Belangen, van mei 1936, uitgave van De Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel.
- Oven, W. von. Mit Goebbels bis zum Ende, 2 Bde. (Buenos Aires, 1950).
- Overneming van de landbouwcrisismaatregelen door de bedrijfsgenoten. (Den Haag, 1939).
Uitgave van het Verbond van Nederlandse werkgevers.
- Pelkewijk, G. A. W. ter. De bevrijding van Utrecht. (Utrecht, 1946).
- Plaatsing van Nederlandse arbeiders in Duitsland. Uitgave nr. 2 van de afdeling Sociaal-Economische Voorlichting van het NVV. Amsterdam, 1942.
- Plan, Het, van den Arbeid. (Amsterdam, 1935).
- Potman, G. Hengelo onder vreemde heerschappij. In: W. P. Nederkoorn en G. J. B. Stork. Er op of er onder, blz. 527-534.
- Quay, J. E. de. Arbeidsdienst voor jonge mannen. Opgenomen in: Jeugd werkloosheidsproblemen. ('s-Hertogenbosch, z.j.).
- Quecke, Hans. Das Reichswirtschaftsministerium. (Berlijn, 1941).
- Rahn, R. Ruheloses Leben. (Düsseldorf, 1949).
- Randwijk, H. M. van. Van Werkverruiming via arbeidsplicht tot slavenjacht. In: Onderdrukking en Verzet, III, blz. 399-454.
- Randwijk, H. M. van. De coördinatie van het verzet. In: Onderdrukking en Verzet, IV, blz. 121-153.
- Rapport inzake ordering van het bedrijfsleven. ('s-Gravenhage, 1936). Uitgave van het Centraal Comité van Anti-revolutionaire Kiesverenigingen.
- Rapport van de commissie inzake ordering van het bedrijfsleven. ('s-Gravenhage, 1937).
Uitgave van het Bureau Christelijk-Historische Unie.
- Registratie van Arbeidskrachten. (Alphen a/d Rijn, 1940). Ingesteld door Hoofdbestuur der Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel te Haarlem.
- Rhijn, A. A. van. Het sociale leven in vijftig jaren. In: Officieel gedenkboek t.g.v. het gouden regeringsjubileum van H. M. Koningin Wilhelmina. (Amsterdam, 1948).
- Roode Kruis, Het, contra Hakenkruis. Het Roode-Kruiswerk in Kampen en IJsselmuiden gedurende de oorlogswinter 1944-1945. (Kampen, 1946).

- Rübsaam, C. J., en H. C. de Lange-Wibaut, Vervalsingen. In: *Onderdrukking en Verzet*, III, blz. 740-769.
- Rühle, Gerd. *Das dritte Reich. Dokumentarische Darstellung des Aufbaues der Nation. Das erste Jahr.* (Berlin, 1933).
- Rumpf, H. *Der hochrote Hahn.* (Darmstadt, 1952).
- Rumpf, H. *Luftkrieg über Deutschland.* In: *Bilanz des Zweiten Weltkrieges*, blz. 159-175.
- Rijsdijk, A. O. ... En daarom, boeren, blijft paraat! (Leiden, 1935).
- Sandberg, H. W. *Witboek van de Grote Advies Commissie der Illegaliteit.* (Amsterdam, 1950).
- Schacht, Hjalmar. *76 Jahre meines Lebens.* (Bad Wörishofen, 1953).
- Scholtens, A. L. *De secretarissen-generaal.* In: *Onderdrukking en Verzet*, I, blz. 398-417.
- Schwerin von Krosigk, Lutz *Es geschah in Deutschland.* (Tübingen, 1952).
- Serum in d'n ôzel. *Oorlogsrelaas van een dorp in de Peel. Samengesteld door enkele Sevenumse studenten.* (Venlo, 1946).
- Seyss-Inquart, A. *Was nun? Rundfunkrede 7. Januar 1945.* (Haag, 1945).
- Spaan, H. A. H. *Lichtenvoorde weerstaat vijf jaar het Herrenvolk.* In: W. P. Nederkoorn en G. J. B. Stork, *Er op of er onder*, blz. 232-275.
- Stampfer, Friedrich. *Die vierzehn Jahre der ersten deutschen Republik.* (Karlsbad, 1936).
- Stapelkamp, A., en J. Schipper. *De banier opnieuw geheven. Geschiedenis van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland in de jaren van de tweede wereldoorlog.* (Hoorn, 1956).
- Stokman, S. *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie.* (Utrecht, 1945).
- Stokman, S. *De katholieke arbeidersbeweging in oorlogstijd.* (Utrecht, 1946).
- Stothfang, W. *Arbeitseinsatz. Sicherstellung des Kräftebedarfs (Einführung), Arbeitsrecht-Kartei, Loseblatt-Lexikon des Arbeits- und des Sozialrechts.* (Stuttgart, 1939).
- Syrup, Friedrich. *Arbeitseinsatz und Arbeitsbeschaffung in: Die Verwaltungs-Akademie, ein Handbuch für den Beamten im national-sozialistischen Staat. Bd. III nr. 48 b.* (Berlin, 1935).
- Syrup, Friedrich. *Arbeitseinsatz und Arbeitslosenhilfe in Deutschland.* (Berlin, 1936).
- Syrup, Friedrich. *Die Regelung des Arbeitseinsatzes, in: Jahrbuch der nationalsozialistischen Wirtschaft*, blz. 35-49.
- Syrup, Friedrich. *Arbeitseinsatz im Krieg und Frieden.* (Essen, 1942).
- Tilburg in de oorlogsjaren, 1940-1945. (Tilburg, 1948).
- Tippelskirch, Kurt von. *Geschichte des zweiten Weltkrieges* (Bonn, 1954).
- Touw, H. C. *Het verzet der Hervormde Kerk. Dl. I: Geschiedenis van het kerkelijk verzet. Dl. II: Documenten van het kerkelijk verzet.* ('s-Gravenhage, 1946).

- Toynbee, A., and F. T. Ashton-Gwatkin (Eds.) *The World in March 1939*. (London, 1952).
Survey of International Affairs 1939-1946.
 Velden 1940-1945. (Eindhoven, 1946).
- Ven, F. J. H. M. van der. *Economische en sociale opvattingen in Nederland*. Opgenomen
 in: *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*, dl. I.
- Verstraeten, Jos. *Storm over Den Bosch*. Dagboek over de eindstrijd van de bevrijding van
 's-Hertogenbosch. (Boxtel, 1944).
- Verwey, M. G. *Leiden in bezettingstijd*. (Leiden, 1946).
- Verzijl, J. H. W. *De inrichting van het Duitse bestuur*. In: *Onderdrukking en Verzet*, I,
 blz. 325-331.
- Veur, M. W. G. van der. *Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren (1939-1944)*. (Middel-
 burg, 1945).
- W., F. J. *Ons laatste halfjaar oorlog achter Arnhem-front*. (Doetinchem, 1946).
- Wateringen in mobilisatie- en oorlogstijd. z.pl. en j.
- Webster, Charles, and Noble Frankland, *The Strategic Air Offensive against Germany
 1939-1945*. Vol. I. (London, 1961). *History of the Second World War*. United Kingdom
 Military Series.
- Werkloosheid en werkloosheidsbestrijding. Overdruk uit: *Maatschappij-Belangen*, van ok-
 tober 1938. Uitgave van De Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel.
- Weidemann, Alfred. *Der Rechte Mann am Rechten Platz*. In: *Bilanz des Zweiten Weltkrieges*,
 blz. 213-221.
- Welter, Erich. *Falsch und richtigplanen*. Eine kritische Studie über die deutsche Wirtschafts-
 lenkung im zweiten Weltkrieg. (Heidelberg, 1954).
- Westhof, J. Th. *De directe mogelijkheden der werkverschaffing bij de werkloosheidsbe-
 strijding*. (Zwolle, 1938).
- Wiebols, G. A. H. *Ontwikkeling der Nederlandse handelspolitiek*. Tot aan de in werking
 treding van het Marshall-Plan. (Den Haag, 1949).
- Wilde, J. A. de, en C. Smeenk, *Het volk ten baat*. De geschiedenis van de A.R.-partij.
 (Groningen, 1949).
- Willeke, Eduard. *Der Arbeitseinsatz im Kriege* (Jena, 1942).
- Wijnen, A. van. *Crisisbeleid op een keerpunt* (Gouda, 1936).
- Zschucke, Martin. *Das Reichsarbeitsministerium*. (Berlijn, 1940).

NIET-OFFICIËLE TIJDSCHRIFTEN

- Economisch-Statistische Berichten*, 1940.
In de Waagschaal, 1946.

Sociaal Maandblad, 1947, 1951.

Maatschappelijk Hulpbetoon, Officieel orgaan van de Vereeniging van leiders van openbare diensten en instellingen voor Maatschappelijk Hulpbetoon, 10 april 1938.

Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad, 1938, 1940.

Van Honk 1942-1944.

Viertelsjahrshfte für Zeitgeschichte (Stuttgart, 1955).

DAGBLADEN

Algemeen Handelsblad

Binnenhof, Het

Haags Dagblad

Haarlems Dagblad

Leidse Courant

Nationale Dagblad, Het

Nieuwe Dag, De

Nieuwe Haarlemse Courant

Nieuwe Rotterdamse Courant

Parool, Het (Haagse editie)

Telegraaf, De

Texelse Courant

Tijd, De

Volk, Het

Vrije Volk, Het (Haarlem)

ILLEGALE BLADEN

Je Maintiendrai

Nieuwsbrief van Pieter 't Hoen (pseudoniem voor F. J. Goedhart) 1940-1941

Parool, Het

Trouw

Vaderland, Het. Blad voor Nederlandse arbeiders in Duitsland

Vrij Nederland

Waarheid, De

LIJST VAN TABELLEN EN GRAFIEKEN

Investerings in de Duitse industrie (in millioen RM), 1928-1939	16
Geneeskundige keuring Nederlandse werklozen, september-oktober 1940	113
Indexcijfers personeelsbezetting van enkele industrieën, april 1940-september 1941	138
Indexcijfers personeelsbezetting Nederlandse industrie, april 1940-maart 1942	138
Omvang van de reële werkloosheid, november 1941	139
Werkloosheid in Nederland en in het buitenland werkende Nederlandse arbeiders, april 1940-maart 1942	140
Aantallen arbeiders en gemobiliseerde soldaten in Duitsland, mei 1939-mei 1942	146
Resultaten uitkamacties, mei 1942-april 1943	208
In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, april 1942-april 1943	210-211
Vrijstellingen van de jaarklasse 1921, mei 1943	283
Resultaten oproeping jaarklassen 1922 en 1921, mei 1943	283
In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, mei-augustus 1943	290
Weigeraars uit de jaarklassen 1924, 1923 en 1922, september 1943	291
In Duitsland tewerkgestelde buitenlandse arbeiders, april 1943-juni 1943	316
Aantallen arbeidskrachten en gemobiliseerde soldaten in Duitsland, mei 1939-september 1944	317
Indexcijfers van de Duitse grondstoffenproductie, 1940-juli 1944	326
Omvang van de Duitse bewapeningsproductie, 1942-1944 (eerste halfjaar)	327
A. Verloop van het Duitse bewapeningspotentieel, 1940-1945	329
B. Bombardementen en Duitse bewapeningsproductie, 1940-1945	329
Aantallen arbeiders en productie in de Duitse bewapeningsindustrie, 1941/1942-november 1944	329
Arbeidsbemiddeling in Nederland, mei 1941-december 1943	343
Duitse opdrachten in percentages van de omzetten van enige bedrijfstakken in Nederland, juni/december 1941-eerste kwartaal 1944	348
In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, januari 1943-december 1943	366
Percentages van aan rijksbureaus onttrokken personeel, 1943-1944	384

Nederlandse vrouwelijke arbeidskrachten in Duitsland, mei 1941-juli 1944	395
In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, september 1943-juli 1944	398
Ziektegevallen en ziekengelduitkeringen, 1939-1944	412
Ongevallen en geldelijke schadeloosstelling, 1939-1944	413
Werving van buitenlandse arbeiders voor de <i>Waffen-SS</i> . Wenen en omgeving, juli 1943-maart 1944	455
Aantallen arbeidskrachten in Duitsland, mei-december 1944	542
Aantallen Nederlandse arbeiders werkende aan de <i>Westwallbau</i> in Noord- en Oost-Nederland, maart 1945	553
In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, juni 1940-juli 1944	625
In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, juni 1940-juli 1944 (cumulatief overzicht)	625
In Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders volgens beroepsklassen, augustus 1944	626
Aantallen werklozen en arbeiders in werkverruiming in Nederland, januari 1940-juni 1944	627
Aantallen werklozen, arbeiders in werkverruiming en in het buitenland tewerkgestelde Nederlanders, december 1939-juli 1944	628
In Duitsland tewerkgestelde buitenlandse arbeiders. Na-oorlogs overzicht	629
Geografische verspreiding van in Duitsland tewerkgestelde Nederlandse arbeiders, augustus 1944	630
Transporten van contractbrekers en weigeraars uit het concentratiekamp Amersfoort naar Duitsland, september 1943-augustus 1944	631-632

LIJST VAN AFKORTINGEN

Aant. V. Hoeve, 15 aug. 1944	Aantekening dd. 15 augustus 1944 van mr. C. M. J. van Hoeve op een brief van de <i>HSV</i> aan het Rijksarbeidsbureau, 8 juni 1944
Aanwijzingen	Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de Provinciën, Gemeenten, Waterschappen en Veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke inval
<i>AEG</i>	<i>Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft</i>
<i>A.H.</i>	<i>Algemeen Handelsblad</i>
AKU	Algemene Kunstzijde Unie
<i>AMT</i>	<i>American Military Tribunal</i>
<i>Anal. v.h. verzet</i>	<i>1940-1945, Een analyse van het verzet</i>
Arb. bem. wet 1930, De	De arbeidsbemiddelingswet 1930 en hare uitvoering
<i>Arb. eins. i. Kr., Der</i>	<i>Der Arbeitseinsatz im Kriege</i>
<i>Arb. eins. i. Kr. u. Fr.</i>	<i>Arbeitseinsatz im Krieg und Frieden</i>
<i>Arb. eins. u. Arb. besch.</i>	<i>Arbeitseinsatz und Arbeitsbeschaffung</i>
<i>Arb. Kontr. D.</i>	<i>Arbeitskontrolldienst</i>
Arch. B.Z.	Archief Binnenlandse Zaken
Arch. RAB	Archief Rijksarbeidsbureau
<i>A.u.V. Stelle</i>	<i>Arbeitseinsatz- und Verbindungsstelle der HSV beim WBN</i>
Bauer	A. J. H. Bauer, <i>De Openbare Arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd 1940-1945</i>
<i>BdO</i>	<i>Befehlshaber der Ordnungspolizei</i>
<i>BdS</i>	<i>Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD</i>
Beschikking 2 apr. '41	Beschikking van de Directeur-Generaal van het Rijksarbeidsbureau tot het vaststellen van richtlijnen ingevolge het Eerste Uitvoeringsbesluit... en ingevolge de Verordening 42/1941 van 2 april 1941

Bespr. De Quay	Bespreking met prof. dr. J. E. de Quay, 3 december 1955
Bespreking van Mussert met gemachtigden op 30 april 1943	Bespreking op 30 april 1943 van Mussert met de gemachtigden, voor Sociale Zaken (C. van Ravenswaay), voor Volksgezondheid (dr. K. Keijer), voor het Nederlandse Arbeidsfront (H. J. Woudenberg), voor de Nederlandse Volksdienst (F. W. van Vloten), voor de Artsenkamer (C. C. A. Croin); aanwezig was ook mr. dr. J. H. Carp, Hoofd van de Secretarie van Staat
<i>Bilanz</i>	<i>Bilanz des Zweiten Weltkrieges. Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft</i>
<i>BRK</i>	<i>Beauftragte(n) des Reichskommissars</i>
Brief van Bosch van Rosenthal, 7 jan. 1945	Brief van jhr. mr. dr. L. H. N. Bosch ridder van Rosenthal over een vergadering van Vertrouwensmannen met Hirschfeld, Louwes en Stikker
BS	Zie NBS
Bijlage Doc. PS-1456	Bijlage bij het document PS (Paris Storey) 1456, door de openbare aanklager in het proces te Neurenberg aan het Internationaal Militair Tribunaal voorgelegd
CB der LO	Centraal Bureau van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CC	Contact-Commissie van de illegaliteit
C.D.I.	Collectie Duitse instellingen
<i>Chef AHA</i>	<i>Chef Allgemeines Heeresamt</i>
C.J.M.V.	Christelijke Jongemannen Vereniging
CNBS	Commandant van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten
<i>Conj. ontw. Ned. 1918-1939</i>	<i>De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939</i>
Curs. R. arb. bem. 1941	Cursus over de Rijksarbeidsbemiddeling 1941
<i>D. Ind. i. Kr.</i>	<i>Die deutsche Industrie im Kriege 1939-1945</i>
<i>DAF</i>	<i>Deutsche Arbeitsfront</i>
DC	Delta-Commandant
<i>De Tel.</i>	<i>De Telegraaf</i>

DG	Directeur-Generaal
<i>Die Verw. Akad.</i>	<i>Die Verwaltungsakademie</i>
Dir. distr.-arbeidsb.	Directeuren van de Districtsarbeidsbeurzen
Dir. GAB	Directeuren van de Gewestelijke Arbeidsbureaus
Dir. Gen. v.d. Pol.	Directeur-Generaal van Politie
Dresselhuis	F. Dresselhuis e.a., <i>Nederland in den vreemde; over geestelijke verzorging van buitenlandse tewerkgestelden in oorlogstijd</i>
<i>Econ. en Soc. Kroniek</i>	<i>Economische en Sociale Kroniek der oorlogsjaren 1940-1945</i>
<i>Ergebnisse</i> 15 sept. 1943	<i>Ergebnisse der Jahrgangsweisen Erfassung der Niederländer. Jahrgänge 1924, 1923 und 1922</i>
<i>E.u.K.</i>	<i>Hauptabteilung Erziehung und Kirchen</i>
<i>Gedanken</i> 1 febr. 1945	<i>Gedanken über kommende Ernährungs- und Arbeitslage im Reich</i>
<i>Gedr. Übers.</i> , 18 jan. 1943	<i>Gedrängte Übersicht über die Vorgänge betr. Erfassung von Jahrgängen für den Arbeitseinsatz</i>
<i>Gewi</i>	<i>Abteilung Gewerbliche Wirtschaft</i>
<i>GKfVJ</i>	<i>Generalkommissar für Verwaltung und Justiz</i>
<i>GKzbV</i>	<i>Generalkommissar zur besonderen Verwendung</i>
Greiner: <i>Wehrmachtführung</i>	H. Greiner, <i>Die oberste Wehrmachtführung 1939-1943</i>
<i>GSV</i>	<i>Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung</i>
<i>H. en L.</i>	A. J. van der Leeuw, <i>Huiden en Leder</i>
<i>HSV</i>	<i>Hauptabteilung Soziale Verwaltung</i>
<i>HSSPF</i>	<i>Höhere SS- und Polizeiführer</i>
<i>IMT</i>	<i>International Military Tribunal</i>
Inl. van Verwey, nov. 1938	Inleiding van Verwey op een vergadering van de Nederlandse Werkloosheidsraad, gehouden op 16 november 1938 op het Departement van Sociale Zaken
<i>Jahrb. nat. soz. Wi</i>	<i>Jahrbuch der nationalsozialistischen Wirtschaft</i>
Jakob, <i>Ein Jahr...</i>	R. Jakob, <i>Ein Jahr Sozialarbeit in den Niederlanden</i>
Kamp Rees	<i>Razzia, december 1944. Waar bleven onze mannen? Kamp Rees</i>

Knipmeijer NOP	<i>Neerland's Onderduikers 'Paradijs'</i> , door A. J. Knipmeijer, september 1945; in: <i>GAB-Zwolle in oorlogstijd</i>
<i>Kr. Tagebuch R.-I.</i>	<i>Kriegstagebuch der Rüstungsinspektion Niederlande</i>
LKP	Landelijke Knokploegen
LO	Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers
LR	<i>Legationsrat</i>
Man. verzetsbeweg. 8 jan. '45	Manifest van de 'gezamenlijke verzetsbewegingen in Nederland' aan de werkgevers, 8 januari 1945
<i>Mededelingen</i>	Mededelingen uit het archief van het Nationaal Comité
MG	Militair Gezag
Na-oorl. versl. Kant. NOP	Na-oorlogs verslag van de leider van het Kantoor Noord-Oost-Polder te Kampen
NAD	Nederlandse Arbeidsdienst
NAF	Nederlands Arbeidsfront
NG	<i>Nazi Government</i>
NBS	Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten
NIK	<i>Nazi Industrialists Krupp</i>
NOC	Nederlandse Oost-Compagnie
Ned. Stcrt.	Nederlandse Staatscourant
<i>Niederschr. Dienstbespr.</i>	<i>Niederschrift über die Dienstbesprechung am Freitag, den 29.1.1943 in der Aussenstelle 's-Hertogenbosch, Vught</i>
NOKW	<i>Nazi Oberkommando der Wehrmacht</i>
Not. Kan, 15 dec. 1942	Notitie van mr. J. M. Kan voor de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken
Not. Kan, 7 jan. 1943	'Eerste vervolg overzicht gang van zaken inzake de opvraging van gegevens mannelijke inwoners 20-25 jaar'. Notitie van Kan bestemd voor Frederiks, 7 januari 1943
Not. Kan, 11 jan. 1943	'Derde vervolg overzicht gang van zaken inzake de opvraging gegevens mannelijke inwoners'. Notitie van Kan, 11 januari 1943
Not. SSGG	Notulen van de vergaderingen van het College van Secretarissen-Generaal

Notitie Schrader	Notitie van een bespreking van Schrader met Verwey, Van Lier en Morren, 13 januari 1941
Notities Meijer	Notities van drs. J. Meijer n.a.v. de gebeurtenissen eind 1944, begin 1945 rondom de <i>Liese-Aktion</i>
<i>Notiz</i> 16 feb. 1945	<i>Notiz</i> (van het <i>OKW</i>) für <i>Staatssekretärbesprechung am 17 Febr. 1945</i> , 16 febr. 1945
NSF	Nationaal Steunfonds
<i>NSKK</i>	<i>Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps</i>
<i>O. en V.</i>	<i>Onderdrukking en Verzet</i>
OCCWC	<i>Office of Chief of Counsel for War Crimes</i>
OD	Ordedienst
<i>OKH</i>	<i>Oberkommando des Heeres</i>
<i>OKM</i>	<i>Oberkommando der Kriegsmarine</i>
<i>OKW</i>	<i>Oberkommando der Wehrmacht</i>
<i>OT</i>	<i>Organisation Todt</i>
Overn. v.d. landb. cr.	Overneming van de landbouwcrismaatregelen door de bedrijfsgenoten
Overz. Econ. Toest. Ned. Afd. Econ. Ond.	'De economische toestand van Nederland omstreeks november 1941'. Gestencild maandoverzicht van de afdeling Economisch Onderzoek van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart
Overz. Kan, 6 jan. 1943	'Overzicht betreffende de door de <i>Generalkommissar für Verwaltung und Justiz</i> aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters gegeven opdracht inzake de opgaven van mannelijke inwoners der jaarklassen 1918-1922 aan de arbeidsbureaus'
<i>Overzicht M.G.</i>	<i>Overzicht der Werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg</i>
PBC	Persoonsbewijzen Centrale
PEC	Parlementaire Enquêtecommissie
Pleitnota G. Veth	Pleitnota van mr. D. Giltay Veth in de zaak van ir. R. A. Verwey
Proc. verb. contra Knetsch	Proces-verbaal contra Knetsch, PRA-Amsterdam
PS-997	Document no. 997 van de openbare aanklager in het proces te Neurenberg.

Rapp. NSB, 4 apr. 1941	Beknopt overzicht van de toestand der bemiddeling voor leden van de Beweging langs de weg der officiële arbeidsbeurzen
Rapp. Stroomman	Rapport van V. Stroomman, bemiddelaar bij de afdeling Bouwbedrijven en Houtbewerking bij het Gewestelijk Arbeidsbureau Rotterdam
Rapport E.	Rapport van J. P. Erdsieck
Rapport G., sep. 1946	'De lotgevallen van een gedeporteerde in het Derde Rijk' door H. D. G., september 1946
Rapport v.L.	Rapport van L. Th. A. Lierop
<i>Reg. d. Arb. Eins.</i>	<i>Die Regelung des Arbeitseinsatzes</i>
<i>Regelung</i>	<i>Regelung des Arbeitseinsatzes und der Arbeitslosenhilfe in Deutschland</i>
<i>RGB</i>	<i>Reichsgesetzblatt</i>
<i>R.I.</i>	<i>Rüstungsinspektion Niederlande</i>
<i>Richtl. Gem. Eins.</i>	<i>Richtlinien für den Einsatz von Arbeitskräften die durch die Gemeinden aufzubringen sind (Gemeindeeinsatz)</i>
R.R.	Rolls Royce – verzetsgroep
<i>RSHA</i>	<i>Reichssicherheitshauptamt</i>
<i>Rü-Nov.-Aktion</i>	<i>Programm-Rüstung-November 1942</i> (vorderingsactie)
Rumpf, <i>Luftkrieg</i>	H. Rumpf, <i>Luftkrieg über Deutschland</i> ; bijdrage in: <i>Bilanz des Zweiten Weltkrieges</i>
RVV	Raad van Verzet
<i>Schn. Br. RFSS</i> 14 jan. 1941	<i>Schnellbrief</i> van de <i>Reichsführer-SS</i> und <i>Chef der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern</i> , 14 januari 1941
<i>SD</i>	<i>Sicherheitsdienst</i>
<i>Sipo</i>	<i>Sicherheitspolizei</i>
<i>Sofortmassnahmen</i>	<i>Sofortmassnahmen um eine grössere Anzahl Arbeitskräfte im April und Mai dieses Jahres ins Reich zu überstellen</i>
Stcrt.	Staatscourant
Stsbl.	Staatsblad
Tew. gem. pers. A'dam	Tewerkstelling van Amsterdams gemeentepersoneel in Duitsland

<i>Tilburg 1940-1945</i>	<i>Tilburg in de oorlogsjaren 1940-1945</i>
Toelichting van Van Lier 12-2-1945	Toelichting bij het verzoekschrift van Van Lier aan de Minister van Sociale Zaken, 12 februari 1945
TRK	Telexberichten van het Rijkscommissariaat
TD	Tweede Distributiestamkaart
V. d. Leeuw <i>O. en V. III</i>	A. J. van der Leeuw, <i>De Universiteiten en Hogescholen</i> . In: <i>Onderdrukking en Verzet, III</i>
V.d. Veur, <i>Middelburg</i>	Mr. M. W. G. van der Veur, <i>Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren</i>
Van Boven - <i>Jan Jansen</i>	A. van Boven (ps. van A. van de Kamp), <i>Jan Jansen in bezet gebied</i>
Van Hilten	D. A. van Hilten, <i>Van capitulatie tot capitulatie</i>
Van Lier: <i>In nieuwe banen</i>	Th. van Lier, <i>De Arbeidsbemiddeling en werkloosheid in nieuwe banen</i>
<i>Verfügungen</i>	<i>Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben</i>
Verg. dir. 21/22.10.1941	Verslag van de bespreking met directeuren en waarnemend directeuren der arbeidsbureaus en vakkundige bemiddelaars op 21 en 22 oktober 1941 te Den Haag
Verg. dir. 4 juni 1941	Verslag van de vergadering van enkele hoofdamttenaren van het Departement van Sociale Zaken met directeuren der arbeidsbureaus, 4 juni 1941
Verg. met weth. 27.7.40	Verslag van de vergadering te Den Haag van de secretaris-generaal van het Departement van Sociale Zaken met wethouders van Sociale Zaken van Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage, Utrecht en Haarlem, 27 juli 1940
Verg. van 29 apr. 1942	Verslag van de vergadering van Verwey met de directeuren van de volgende 21 Gewestelijke Arbeidsbureaus: Breda, Eindhoven, Tilburg, Roermond, Maastricht, Leiden, Nijmegen, Zwolle, Hengelo, Terneuzen, Amersfoort, Gouda, Dordrecht, Arnhem, Heerlen, Bergen op Zoom, Zaandam, Amsterdam, Hilversum, 's-Gravenhage en Rotterdam
Verg. Z.P.	Vergaderingen van de ' <i>Zentrale Planung im Vierjahresplan</i> '
Verhoor Frederiks, 1 okt. 1945	Verhoor van Frederiks op 1 okt. 1945 i.v.m. de strafzaak tegen J. L. Lentz, afgenomen door de POD, 's-Gravenhage

- Verhoor Louwes, 1 dec. 1945 Verhoor van ir. S. L. Louwes op 1 dec. 1945 i.v.m. de strafzaak tegen Lentz, afgenomen door de POD, 's-Gravenhage
- Verhoor Van Hoeve, 15 okt. 1946 Verhoor van Van Hoeve op 15 okt. 1946 door de PRA, Amsterdam, n.a.v. de arrestatie van Knetsch
- Verhoor Verwey, 6 feb. 1947 Verhoor Verwey 6.2.'47 inzake strafzaak tegen C. van Ravenswaay
- Verhoor Verwey PRA, A'dam Verhoor Verwey; Directeur-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging, PRA, Amsterdam. 22 nov. 1946
- Vermerk 29.10.1942* *Vermerk* van een bespreking tussen Müntinga en een vertegenwoordiger van de *BdS* op 29 okt. 1942, 30 okt. 1942
- Vermerk* bespr. 22 feb. 1943 *Vermerk* van de besprekingen op 22 feb. 1943 in Berlijn tussen de vertegenwoordigers van de bezette gebieden betreffende de arbeidsinzet
- Verord. bl. Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied
- Verslag 18 jan. 1945, H.N. en Sch. Bur. A'dam Verslag van de vergadering van 10 januari 1945 van directeuren van Rijksbureaus en enkele ambtenaren van het Bureau Amsterdam van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart
- Verslag 5 feb. 1945, H.N. en Sch. Bur. A'dam Verslag van de vergadering van 24 januari 1945 van directeuren van Rijksbureaus en enkele ambtenaren van het bureau Amsterdam van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart
- Verslag S.Z. 1940-1941 Departement van Sociale Zaken. *Verrichtingen in het tijdvak mei 1940 tot en met december 1941*
- Versl. S.Z. 1945 Verslag S.Z. gedurende het tweede halfjaar van 1945 met een terugblik op de daaraan voorafgaande periode
- Verslag verg. 22 en 23 feb. 1943 Verslag van de vergadering van 22 en 23 februari 1943 betreffende de arbeidsinzet, 24 februari 1943
- Versl. ZAST Verslag over januari en februari 1942 van de werkzaamheden van de *Zentralauftragstelle*, Den Haag
- Verwey: *Het RAB* Ir. R. A. Verwey. Het Rijksarbeidsbureau. In: *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad*, oktober 1940
- Verwey: S.Z. in bezett. tijd Verwey: Het departement van Sociale Zaken in bezettingstijd, mei 1945

Verwey: Verhoor in Bew. kamp	Verhoor van Verwey in het Bewaringskamp te Laren. Geen datum
VM	Vertrouwensmannen
VO	Verordening
<i>Völk. Beob.</i>	<i>Völkische Beobachter</i>
Voordracht Thomas, 13 sep. 1940	Voordracht van de chef van het <i>Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt</i> , <i>Generalleutnant</i> Thomas op 13 september 1940 tijdens 'Inspekteur-Besprechung'
Voorschriften RAB. I	Voorschriften betreffende plaatsing van Nederlandse arbeiders in Duitsland. Uitgave van het Rijksarbeidsbureau
VN	<i>Vrij Nederland</i>
WBN	<i>Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden</i>
Webster and Frankland	Ch. Webster – N. Frankland, <i>The Strategic Air Offensive against Germany 1939–1945. History of the Second World War, United Kingdom Military Series</i>
<i>Wehrw. J. Ber. 1943</i>	<i>Wehrwirtschaftlicher Jahresbericht 1943 mit Ausblick für 1944</i> , 28 feb. 1944
Weidemann	<i>Generalmajor a.D.</i> Alfred Weidemann, <i>Der rechte Mann am rechten Platz</i> . In: <i>Bilanz des Zweiten Weltkrieges</i>
Welter: <i>planen</i>	Erich Welter, <i>Falsch und richtig planen</i>
ZAST	<i>Zentralauftragstelle</i>
zbV	<i>Zur besonderen Verwendung</i>
ZS-Verfahren	<i>Zurückstellungsverfahren</i>

S U M M A R Y

CHAPTER I: BACKGROUND

On 10 May 1940 German troops invaded the Netherlands; on the evening of 14 May the country capitulated. One month later the first contingent of Dutch workers departed for Germany, quickly followed by others. Some of these men were volunteers; the majority were unemployed labourers who, under penalty of having their unemployment compensation withdrawn, had been compelled to accept work in Germany offered to them through the Dutch labour exchanges. What was the background of this situation? Had the Dutch authorities concerned with unemployment suddenly become *deutschfreundlich*, or did other factors also play a role?

These questions are examined in the first chapter. The starting-point of the investigation is the economic depression of the 1930's. In the Netherlands, as elsewhere, unemployment raged. The business outlook brightened somewhat in various other countries about 1936, but in the Netherlands the economy reached its lowest point at just that time. In that year the monthly average of unemployed was approximately 415,000 persons out of a total working population of something more than three million.

One of the causes of the long-drawn-out depression in the Netherlands – and the one that weighed most heavily – was the economic policy of the governments in power during the thirties, particularly that of Hen Irik Colijn, who headed the cabinet from 1933 until August 1939. Based on a belief in the automatic, 'natural' recovery of business and industry, this policy in principle admitted as few protective measures as possible. Countries trading with the Netherlands, however, increasingly closed their markets, protected their industry, and promulgated financial measures designed to improve the competitive position of their business and agriculture. To protect its own economy, the Dutch government was therefore also forced to take measures, which included the establishment of regulative agencies with wide powers. Yet the government kept hoping to be able to abolish these organizations within a short time, in order to restore a free economy and free trade. As a result, its policy remained concentrated on conserving, protecting, and supporting the *status quo* for the duration of the depression.

Industrialization was not one of the government's objectives. It would only have sharpened internal competition. Without it, however, the alleviation of unemployment could never develop into a consistent employment policy. In nature and extent, unemployment was immobilized by the general emergency policy, which offered virtually no way out as long as international recovery lagged. In conformity with its economic policy, the government's measures for combating unemployment were limited mainly to providing relief benefits or work on relief projects. Nevertheless, by 1938

and 1939 it was admitted publicly that this system of relief should be replaced gradually by an active struggle against unemployment (by introducing productive relief works, for example). But the government continued to shilly-shally, never getting much beyond a search for stopgap solutions.

Suggestions and proposals for unifying the fight against unemployment were made during this pre-war period. Some people advocated that all the municipal employment offices be centralized. This idea was motivated, in part, by the opposition the Ministry of Social Affairs met from municipal officials and from the unemployed themselves regarding the dispatch of jobless workers to Germany. In official circles the opinion grew that the state should have more authority over the direction of labour, and some centralists even argued that the government should have exclusive control. The desirability of issuing employment-record cards to all workers was also urged. Measures of this sort, it was hoped, would make possible a more effective survey of the extent of unemployment. Moreover, if registration were made legally compulsory, the labour exchanges could function more advantageously.

The effects of unemployment, particularly on young workers, raised the further question whether a general, compulsory labour service paralleling the military, should be introduced in the Netherlands. Supporters of this idea had a twofold hope: such a service would not only alleviate unemployment among young people, but it would also release them 'from their unhealthy isolation' and 'intellectual and moral need.' A talking-point was the increasing crime rate and 'general immorality' among the young. Finally, in the terminology of these years of bitter class struggle, an appeal was made for 'the advancement of solidarity'; the consensus was that growing youth must be 'brought up in the thought of an organic people's society, in which every creed and ideology would come into its own'. According to a report issued in 1937 by an official study commission, 'the State [is] the only body' capable of creating an organization for this purpose.¹ The struggle against the effects of unemployment was also the most important motive behind the attempts at introducing a status-of-employment card for young workers. In this connection, measures were proposed for putting unemployed youths under sharper pressure to accept the various forms of relief especially designed for them.

As stated above, the general character and serious consequences of unemployment led to the opinion that the state must have greater authority in combating this evil – indeed, that if need be it must be allowed to encroach upon the freedom of the individual. A tendency in fact began to develop in the social field similar to that in the economic, where, as a result of the government's relief policy, important sectors of business had been brought under state control. The similarity ended there, however, for while the government sometimes deemed it necessary to intervene with a heavy hand in the economic sphere, it never carried out the plans for centralizing the labour exchanges or

¹ The commission was set up on the initiative of the Director-General of Relief Projects and Compensation. Its report was entitled *Ontwerp van een plan voor Nederlandse Jeugd Arbeid* (Outline of a Plan for Dutch Youth Labour).

introducing an employment-status card for young workers. The proposal for a general, compulsory labour service got no further than discussion, and compulsory registration of manpower also fell by the wayside.

Such a situation was of course considered highly unsatisfactory by the Dutch officials daily confronted with the problems of unemployment and the struggle against it. Among these officials were R. A. Verwey and H. J. Morren, respectively director and deputy-director of the State Service for Unemployment Insurance and Labour Procurement, and Th. van Lier, referendary-adviser at the Ministry of Social Affairs, under which the State Service fell. Seeking a way out of the impasse, their circles discussed and deliberated the issues at great length. There was fiery defence of a central labour agency and of stricter measures against those municipal authorities opposing the recruitment of workers for Germany, as well as against those unemployed who refused to accept the work offered there.

In the meantime, the idea that unemployment would disappear of its own accord receded further and further. The Dutch were acquainted with the theories of such economists as J. M. Keynes, according to which the state could effectively fight the depression by initiating forceful public-works programs and strengthening spending power. They also looked at systems then being applied: the New Deal in the United States, for example. But the attention of all Europeans, including the Dutch, was particularly attracted to Nazi Germany, where, soon after Hitler took over power in January 1933 unemployment had declined. Of great interest was the *Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung* (State Agency for Labour Procurement and Unemployment Insurance). Established in 1927 as a centralized agency, it had been able to help alleviate unemployment even before the crisis of 1929 broke. It was unable to create employment, however, nor could it do anything to prevent the 1929 crisis and its aftermath. The increased employment that followed the *Machtübernahme* was in the first place the result of National Socialist economic policy, and secondly of such measures as the expansion of works projects. Nonetheless, for the execution of this policy, the *Reichsanstalt* was called upon more and more. It was given exclusive authority to regulate the distribution of manpower, to intervene in existing labour relationships, and to procure the data needed to form an insight into the qualitative and quantitative composition of the working population. In February 1935 it was decided to introduce a 'labour card'; by autumn 1936 twenty-one million had been issued. The *Reichsanstalt* was closely associated with this activity. In November 1935 it was further given the monopoly over the whole area of labour procurement, occupational advice, and apprentice placement.

In the light of the economic policy and the partial economic recovery then pertaining in Germany, these measures may be seen to have contributed to a new situation: by 1936 the demand for skilled labourers exceeded the supply. The shortage of manpower indeed became so serious that the German authorities began to requisition workers. On 1 July 1938 a regulation was put into effect that laid the legal basis for the *Dienstverpflichtung* (compulsory labour draft); this meant that persons could be assigned to perform work

for a designated time at a designated place, or to learn a trade in preparation for this work. The *Reichsanstalt* was authorized to transfer workers from industries of less importance to those of greater.

As noted above, the developments in Germany, and in particular the great powers granted to the *Reichsanstalt*, did not escape the notice of labour officials in the Netherlands. Verwey was filled with admiration. The course of unemployment in Germany was 'of international historical significance,' he wrote in an article published in the February 1938 issue of the *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad* (Periodical of the Netherlands Unemployment Council). In April 1938, at his invitation and with the consent of the Minister of Social Affairs, Dr Fr. Syrup, president of the *Reichsanstalt*, came to The Hague to address a meeting of Dutch labour experts called to discuss the organizational problems involved in centralizing all labour exchanges. In his February article Verwey had written that he was delighted that Syrup had been able to accept his invitation to make an introductory speech. And now, in presenting his guest to the audience, he said that, although the Dutch could not copy the entire National Socialist system or the one that had preceded it – 'not even those things they consider good for Germany in Germany' – they would be happy to learn from Syrup. In addition, he declared, the availability of work in Germany was of great importance to the Netherlands, making insight into the German labour market worth while.

Verwey was not a National Socialist, yet there is no doubt that he admired the accomplishments of the Nazi régime in reducing unemployment and providing jobs. The measures taken in Germany coincided in many respects with his own desires and those of other high Dutch officials. After the capitulation of 14 May 1940, this circumstance was greatly to ease the contact between Dutch and German authorities in arranging for Dutch labourers to work in Germany.

CHAPTER II: GERMAN AND DUTCH ADMINISTRATION, 1940-1945

Under the pressure of the rapidly advancing German armies and the threatened collapse of Dutch military forces, Queen Wilhelmina and the entire cabinet escaped to England on 13 May 1940. They wished to prevent the capitulation of the government and to join the Allies in the war against Germany. Upon their departure, the highest governmental authority passed to the Commander-in-Chief of the Dutch Army and Navy, General H. G. Winkelmann. The secretaries-general (the permanent, administrative heads of government departments) were subject to his directives. The German military administration silently accepted General Winkelmann as the highest Dutch authority.

On 18 May 1940 Hitler issued a decree instituting a civilian administration in the Netherlands in place of a military. As head of the administration he named *Reichsminister* Dr Arthur Seyss-Inquart, with the title High Commissioner (*Reichskommissar*) of the Occupied Netherlands Territories. The High Commissioner was assisted by

four *Generalkommissare*: Dr Friedrich Wimmer, *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* (Commissioner-General for Internal Affairs and Justice); Dr Hans Fischböck, *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* (Commissioner-General for Finance and Economy); H. A. Rauter, *Generalkommissar für das Sicherheitswezen* (Commissioner-General for Security); and Fritz Schmidt, *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* (Commissioner-General without Portfolio). Schmidt committed suicide in 1943 and was succeeded by W. F. A. Ritterbusch.

For each of the eleven Dutch provinces and for the cities of Amsterdam and Rotterdam, Seyss-Inquart appointed so-called *Beauftragte* (representatives of the High Commissioner). There was, for example, a *Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Nord-Holland* and a *Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam*. Most of these officials proved to be fervent members of the Nazi party. In the office of each *Beauftragte* was a *Referent für Soziale Fragen* (Counsellor on Social Questions) among whose tasks were matters pertaining to the labour draft.

Under the authority assigned them by Seyss-Inquart, the *Generalkommissare* had the right to demand information of every sort from all Dutch officials, agencies, and institutions, public as well as private. At the same time the High Commissioner granted them a so-called *Weisungsrecht* (right of command), which in practice meant that they had wide powers to order Dutch agencies about. In particular, the *Generalkommissare* had the responsibility of drawing up the High Commissioner's decisions regarding administrative decrees submitted by Dutch authorities. As their titles indicate, each *Generalkommissar* was concerned with a specific area of public life.

Schmidt's functions merit special consideration.

Besides his political activities and intrigues, he handled all questions *der öffentlichen Meinungsbildung* (of public opinion). The Netherlands Labour Service also fell under his department, as did the *Arbeitsbereich in den Niederlanden der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei* (the district apparatus in the Netherlands of the NSDAP: German Nazis living in the Netherlands). From April 1942 onwards he also concerned himself with all basic questions regarding the recruitment of workers for Germany. Shortly after the capitulation the Germans set up a special agency to deal with these matters. Up to November 1941 it was called *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung* (Working Group for Social Administration, hereafter abbreviated GSV), and later on *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* (Office of Social Administration, abbreviated HSV). From 1940 to April 1942 this office was under the *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*; from April 1942 to August 1944, under the *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*; at that time it was returned to the *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, where it remained until the end of the war.

In questions regarding the recruitment of Dutch workers for Germany, the GSV (HSV) turned to the Department of Social Affairs. At the outset, directly after the capitulation, this department was headed by Secretary-General A. L. Scholtens. In his relationship with the Germans he was not very pliant. He resigned in August 1940 and was succeeded by Verwey.

The *Reichsarbeitsministerium* (Ministry of Labour) in Berlin was originally responsible for the transportation of workers to Germany. The *Staatssekretär* of this ministry, Syrup, former president of the *Reichsanstalt*, apparently lacked the strength and insolence necessary for coercing unwilling workers to go to Germany. In any event, when the German armies suffered heavy defeats in Russia at the end of 1941, forcing the war industries in Germany to make increasing demands for manpower, the leadership of the *Arbeitseinsatz* was taken away from the *Reichsarbeitsministerium* and given to *Gauleiter* Fritz Sauckel, who received the title *Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz* (Plenipotentiary for Labour Mobilization). In November 1942 Schmidt was appointed Sauckel's *Beauftragte* in the Netherlands. By these changes the German leaders hoped to improve the transportation of workers to Germany.

The GSV (HSV) comprised, in part, a *Hauptabteilungsleitung* (Central Guidance Bureau) and an *Abteilung Arbeitseinsatz, Arbeitsbuch und Berufsnachweislenkung* (Bureau of Labour Mobilization, Draft, Labour Registry, and Occupational Information). There were also a number of *Aussenstellen* (Regional Offices), having jurisdiction over one or more provinces. At the bottom of the official GSV (HSV) ladder were the often feared and hated *Fachberater* (also called *Fachwerber*) and *Fachberaterinnen* (work counsellors, male and female), the majority of whom were fanatic Nazis. One or more of them were placed in each of the various labour exchanges, according to the exchange's importance in recruiting workers for Germany. Only a few *Fachberater* were moderate in their conduct.

The *Fachberater* formed the direct link between the head office of the GSV (HSV) on the one hand and the director and staff of the labour exchange on the other. The presence of these Germans in the exchanges – particularly when the director was a Dutch Nazi, or when other Dutch Nazis held key positions – was a source of continual difficulty, aggravation, and danger. Moreover, the relationship between them and the directors long remained unclearly defined, giving the Germans every opportunity for arbitrary action. In 1944 the HSV employed approximately two hundred persons, including the *Fachberater*.

The German *Zivilverwaltung* (civil administration) was an *Aufsichtsverwaltung* (supervisory administration). It directed and supervised the Dutch administrative apparatus, the core of which was formed by the departments headed by the secretaries-general. Before the occupation, as was mentioned above, these permanent civil servants, although the right hand of their respective cabinet ministers, had been only the administrative heads of the departmental system. After the capitulation they retained their high civil-service ranking, but their position altered completely. During General Winkelman's régime they handled the business of their departments as if they were ministers; the over-all authority, however, remained with Winkelman. After Seyss-Inquart was installed as High Commissioner on 29 May 1940, and after having received Winkelman's concurrence, the secretaries-general declared themselves prepared to continue in their functions. No change was made in this arrangement when Winkelman,

at the end of June 1940, was deported to a prisoner-of-a-war camp because he refused to accept various German measures.

At first the secretaries-general functioned as one body. However, when Seyss-Inquart began receiving letters signed by them collectively in which they expressed their dissatisfaction with German measures, he forbade them to act jointly, as if they were a cabinet. The secretaries-general accepted this decision. For discussion of administrative and executive questions, each of them was instructed in future to turn to the *Generalkommissar* having jurisdiction over the department concerned.

When the Dutch government left for England, it did not give the secretaries-general any specific instructions. Nevertheless, the ministers did not leave their subordinates wholly without guidance. There were two important sets of general instructions: the Hague Convention relating to land warfare, of 1907, known as the War Regulations (to which Germany was also a signatory); and the 'Directives of the government regarding the conduct of civil servants in case of war and occupation,' secretly drawn up by the Colijn government in 1937 on the basis of the War Regulations. If, immediately after the capitulation, not all the secretaries-general were versed in these documents, they soon became so. Both sets of instructions certainly provided officials with guiding lines for their conduct and with arguments to support them in refusing, or accepting only under protest, certain orders given by the occupying power. Yet it must not be forgotten that, in practice, various important articles were open to more than one interpretation. For instance, Article 52 of the War Regulations stated, among other things, that the personal services of municipalities and inhabitants could be demanded only to provide the needs of the occupying army, and could be only 'of such a nature as not to involve the population in the obligation of taking part in military operations against their country.' Although the 1937 Directives gave clear examples in illustration of this, it also declared openly (in Article 17) that it is sometimes difficult to determine precisely what should and what should not be considered direct participation in military operations. The possibility of conflicting interpretations therefore remained.

In another respect, too, the War Regulations and the Directives were subject to varying interpretations. In Article 31 of the Directives, officials were instructed to continue exercising their functions for the reason that this was in the interests of the population. To be sure, they would then also be serving the interests of the occupying power, yet this was in general deemed a lesser evil than the harm that would befall the population should its own administrative apparatus cease to function. According to the Directives, however, an official should resign his post if, by remaining in office, the service he rendered the enemy could be considered greater than the benefit to the population. No further details or examples were given on this point. Officials must also resign if the occupying power made it impossible for them to exercise their function 'in the interests of the population and in a manner compatible with loyalty to their own country.' The fact that the secretaries-general had to interpret such generalized instructions in a basically changed economic and political situation – not to mention the complexity of society itself – led unavoidably to conflicts of opinion. From all this Verwey,

for one, drew the conclusion that he should stick by his post to the end. The motives leading him to this conclusion will be discussed below.

The War Regulations and the Directives also presented other problems. According to Article 43 of the Regulations, the occupying power is to take all possible steps to restore public order and public life, 'unless there is absolute impediment' (Article 8 of the Directives uses the phrase, 'at least as far as is at all possible'), and is to respect the law of the land. Both the occupying power and the Dutch authorities – in this case, the secretaries-general – were bound to this regulation. The Dutch, like the Germans, were pledged to respect the law, 'unless there is absolute impediment.' But where lay the dividing line? Under what circumstances were the secretaries-general permitted to deviate from existing law? What if existing law was not adequate for the difficult new political and economic situation in the Netherlands, but a regulation was urgently needed to protect the interests of the population? Would not such a situation constitute an 'absolute impediment' as stipulated in the War Regulations, and should not the secretary-general himself then take the initiative in supplementing and changing existing law? Difficulties and differences of interpretation reared up on all sides.

Viewed objectively, the accusation heard so often during the occupation that the secretaries-general and their principal assistants – excluding the National Socialists and Nazi sympathizers among them – were no more than docile instruments of the Germans is decidedly unfair. In general, these men remained in office with the purpose of preventing 'worse things' happening – and this was particularly the case the more the German war effort became 'total.' These officials indeed wished to prevent the chaos that threatened. They felt supported by the War Regulations and the Directives, which without doubt had been conceived with the same high goal. At the same time, many people in general, and many civil servants in particular, used this as a pretext to hold on to their jobs at all costs. They often argued that resigning would only result in their work being taken over by a Dutch Nazi or a German sympathizer, bringing the interests of the population into even more serious and immediate danger. In principle, this assertion was not untrue. But what remained of all the good intentions when highly placed Dutch officials were confronted with weighing 'large' and 'small' interests – with cooperating in the discrimination against the Jews, in the forced labour draft, in the arrest and deportation of Jews and political prisoners – all measures sanctioned by Dutch organs and officials? The dilemmas were so great and unrelenting that it is no wonder a 'Commentary' on the 1937 Directives was secretly drawn up in 1943 in the occupied Netherlands. Authorized by the Netherlands government in London and broadcast by the government-controlled Radio Orange, this Commentary was also published and distributed by the resistance press. By means of such examples as the utilization of the labour exchanges on behalf of the German war machine, it illustrated directly and cogently what was and what was not permitted.

In general the conduct of the secretaries-general was aimed at restoring and preserving Dutch institutions to the greatest possible extent, and at maintaining public order. From this point of view many decisions taken by such non-Nazi secretaries-general as

Verwey are understandable. Sometimes, however, other motivations played a role. For instance, especially during the first years of the occupation and primarily with regard to social legislation, Verwey cherished somewhat grandiose hopes of coöperation with the Germans, looking to the fulfilment of long-existing dreams for relieving social ills like unemployment. Aware that he would occasionally have to tamper with the Dutch constitutional system to accomplish his goals, he nevertheless considered it permissible to deviate from existing law when the situation demanded.

CHAPTER III: EXPORTATION OF THE UNEMPLOYED

The occupation of the Netherlands severed, with one blow, all overseas trade. To a large degree, the country was also isolated economically. In future it had to depend primarily on the German economy and on such trade with foreign countries as Germany permitted. This change naturally brought about a modification in the structure of employment and rapidly led to even greater unemployment. At the end of May 1940 there were 325,000 registered unemployed (114,000 more than in April), plus approximately 70,000 demobilized, jobless soldiers, and a large number of unemployed not registered at the labour exchanges. Total unemployment at that time is estimated at between four and five hundred thousand.

Both the Dutch and the German authorities were vitally concerned with improving this situation. Not the least of their worries was that the great army of unemployed would suddenly erupt into violence. General Winkelman initiated the first regulative measures: he forbade employers to stop work, permanently or temporarily, or to cut back the working week to less than thirty-six hours. Further, all dismissals dating after 9 May 1940 had to be retracted unless approved by the Labour Inspection Board. Severance pay was expanded. And finally, a so-called 'Reconstruction Service' was established for unemployed but not yet demobilized military personnel.

All these measures of course brought no change in the actual extent of unemployment, nor could the increased placing of labourers in relief works be expected to help, unless – and this was an essential part of the official policy – these workers were transferred to Germany. The first decline in actual unemployment came when Dutch workmen were assigned to German airfields in the Netherlands. This move was contested as being in conflict with the War Regulations and the 1937 Directives, but those opposing it could not find sufficient support among the Dutch authorities to prevail. In August 1940 approximately 50,000 men were employed at German airfields. Dutch officials also endorsed a plan for utilizing Dutch workers on German coastal defences in France and Belgium. Of central importance, however, was the use of workers in Germany, where there was demand for virtually unlimited manpower in the greatest variety of occupations.

The head officials of the Department of Social Affairs made an urgent call on the directors and staffs of the labour exchanges to support the labour-export policy.

Meanwhile, to stimulate the unemployed themselves to accept work in Germany, financial inducements were made to them. But should the worker refuse such a job offered him by a labour exchange, his relief payments would be withheld. This policy closely resembled one followed before the war, but was not a direct continuation of it. In 1939 the Minister of Social Affairs had been replaced in a cabinet shuffle by the Social Democrat Dr Jan van den Tempel. The trade unions (including the Protestant and Catholic unions) and the socialists had long opposed the withholding policy of the preceding minister, and in response to their appeals Van den Tempel ordered it cancelled. Henceforward relief compensation would not be withheld from the unemployed who objected to working in Nazi Germany. In view of the Netherlands' policy of neutrality, however, Van den Tempel directed that his decision be kept secret.

After the capitulation in May 1940, Verwey did not inform Secretary-General Scholtens of Van den Tempel's decision; Scholtens therefore continued the 'old' policy unchanged. This meant that, under threat of losing their relief benefits – a very powerful weapon – the vastly increased numbers of unemployed could be forced to accept work in the land of the enemy. Resistance to this regulation arose from various sides. The unemployed who refused to accept it received help for themselves and their families from municipal, religious, or private charitable organizations, or from long-existing emergency and support committees of the trade unions. The departmental officials, on the other hand, vigorously resisted the resisters – sometimes with, sometimes without, success.

The Germans appreciated Dutch efforts to combat unemployment. They followed decisions regarding the transfer of workers to Germany with particular interest. The *Reichsarbeitsministerium* in Berlin indeed kept pressing for the importation of as much manpower as possible from the Netherlands. But it insisted that 'the greatest voluntariness' must be observed. The Germans meant by this that the unemployed would not be deported to concentration camps if they refused. They did not consider withholding of support as coercion, but as one of the normal ways of achieving organized employment.

The emphasis on 'the greatest voluntariness' was part of the general German policy in the Netherlands. On the basis of this policy, the country was to continue as a political and economic unit, but German influence in the economic field was meanwhile to be strengthened in every way. The Netherlands was also to serve as a *Tor zur Welt* (gateway to the world), especially as concerns the Netherlands Indies, and as a bridge in the event of peace negotiations. Therefore it was necessary to pursue a 'careful policy' and to continue striving for good relationships and coöperation with the Dutch. *Als rassenmässig gleichartiges Volk* (as racially kindred people), the Dutch must be persuaded to give up voluntarily their defiant attitude towards the Germans and – although this would take longer – to become convinced that political and economic alliance with Germany was just and proper. This was the initial *politische Grundlinie* of the German policy. It was also the reason why, until the end of 1941, labourers who returned to the Netherlands from Germany without permission (the so-called contract-breakers) were

not sent to concentration camps. This subject will be discussed in greater detail below.

The great energy with which various important civil servants in the Department of Social Affairs resumed their work immediately after the capitulation was prompted by considerations other than that of unemployment alone. The opinions of these officials regarding the future political and economic structure of the Netherlands also played a role. There was talk of an approaching 'New Time' and 'New Order'. The concept 'New Time' implied, among other things, that it had at last become feasible to carry out measures that had proved impossible in the pre-war Netherlands. The Germans of course had no objections to any measures that worked to their advantage, meaning in this case a greater number of workers being sent to Germany. They considered it highly desirable for Dutch authorities to coöperate in bringing about a centralization of labour agencies. When they realized, however, that despite their express wishes National Socialist influence was being excluded from the about-to-be-established central organization, the State Labour Bureau, they intervened. In February 1941 they ordered Verwey to see to it that nine of the thirty-seven new regional labour offices were headed by a Dutch Nazi. Verwey agreed, to prevent a complete nazification of the centralized system he had dreamed of so long.

The abolition of the municipal labour exchanges and the establishment of the State Labour Bureau (which began to function on 1 May 1941) were of fundamental significance. In principle this centralization made it possible to obtain a fairly accurate survey of the manpower potential. A labour registry would also help immensely, especially in selecting workers for Germany. If both instruments functioned well, they could be used to calculate how many workers in any particular category were available for export. The Germans, quite naturally, urged the introduction of a labour registry. At first the Dutch authorities coöperated intensively on the preparations to set one up. When it later appeared that the Germans could use this device to make themselves more or less independent of the Dutch-directed State Labour Bureau, the registry scheme was successfully sabotaged. The action was a heartening example of the good results that could be produced by administrative resistance.

Until March 1942 employed workers were not forced to go to Germany. Representatives of the *Oberkommando der Kriegsmarine* (Supreme Command of the Navy) did try in February 1941 to coerce several thousand men employed in the metal industry to accept work in Germany, threatening them with the concentration camp, but after a protest strike in Amsterdam and industrial unrest in Rotterdam, the Germans did not insist further.² High Commissioner Seyss-Inquart at that time wished to avoid a deviation from the general German policy outlined above. In the meantime, a propaganda effort was made to recruit volunteers for work in Germany and in eastern Europe. German authorities proposed to the Dutch that, in exchange for grain from the occupied areas of Russia, Dutch farmers should go to work in eastern Europe. For this purpose a Committee for Sending Agricultural Workers to Eastern Europe (*Culano*)

² See B. A. Sijes, *De Februari-Staking, 25-26 Februari 1941*.

was organized. A few hundred people, for the most part National Socialists, signed up. But this action had little success and was soon ended by the Germans.

The propaganda for voluntary labour in Germany was all the more necessary because the unemployed showed little inclination to work there. Many succeeded in obtaining physical rejections – with the help of politically trustworthy physicians and medical personnel at the regional labour offices. Of the 235,817 unemployed who were examined in the period from approximately September through October 1940, only 103,504 were found suitable for Germany. Furthermore, many workers returned ‘illegally’ from Germany. At the instigation of the Germans, the State Labour Bureau decided, in November 1940, that upon their return to the Netherlands these so-called contract-breakers would not be permitted to receive their ration documents. Under pressure from the Director-General of Food Supply, this measure was withdrawn.

The rather considerable number of contract-breakers and of workers who refused to go to Germany remained a source of irritation to the occupying power. In February 1941 Seyss-Inquart issued Decree No 42 (VO 42/1941), in which he decreed that the labour exchanges could require residents of the occupied Dutch territory to work for a certain amount of time at a stipulated place. This conscription could take place, however, only ‘within occupied Dutch territory.’ Anyone not obeying the order for obligatory labour was liable to a maximum of six months in prison. This short regulation thus made it possible to arrest unwilling workers – objectors and contract-breakers – and sentence them for a certain time to one or another penal camp in the Netherlands. Despite several objections to the regulation, Verwey issued the necessary orders for executing it. Apparently he too considered it a useful instrument against the objectors and contract-breakers.

The penal camps were under Dutch supervision. The living conditions in general were not so bad as the Germans must have hoped. Moreover, some directors and officials at the labour exchanges succeeded in keeping many unwilling workers out of the camps. The purpose of these camps, particularly as envisioned by the Germans, was therefore not realized. Late in 1941 new measures were announced, the most important dating from the end of November and beginning of December. By then preparations for confining contract-breakers in the concentration camp at Amersfoort had so far progressed that the names of approximately 140 contract-breakers could be given to the *Sicherheitspolizei*, who arrested these men. This measure conflicted with the political line the Germans had followed up to that time. But the military situation had worsened: the German armies in Russia had been stopped in their advance.

Surveying the period from June 1940 (when the first transports of workers left for Germany) to the end of March 1942, it appears that a total of 227,000 labourers (predominantly unemployed) had been sent to work in Germany, and that about 61,000 returned legally during that period. At the end of March 1942, therefore, approximately 166,000 Dutchmen were working in Germany. The total of wholly unemployed had declined from 271,000 (at the end of May 1940) to 119,000. Disregarding fluctuations,

there had been no great change in the total of public-works participants. In March 1942 there were about 60,000 men employed in relief works. Approximately 29,000 Dutchmen worked voluntarily in France at this time.

CHAPTER IV: THE EXPANSION OF FORCED LABOUR

If, before March 1942, primarily unemployed workers were forced to accept work in Germany, from the 23 of that month onwards employed workers were also compelled to go. The penalty for refusal was the threat of arrest and a prison sentence. This labour conscription for Germany was closely connected with the great military reverses of German troops in Soviet Russia during the winter of 1941-42.

On 31 May 1939 the German labour force had numbered 39,100,000 persons; two years later it was 33,100,000. This difference accords approximately with the number of men mobilized into the armed services. To be sure, in May 1941 German industry had access to 1,600,000 foreign workers and 1,181,000 prisoners of war, yet the labour reservoir had decreased by a total of 3,488,000 persons. As a result of the reverses in Russia, still more workers had to be siphoned from the German production process. From May 1941 to May 1942 no fewer than 1,820,000 men were thus called up for the *Wehrmacht*. It was this difficult situation that forced the National Socialist leaders concerned with the *Arbeitseinsatz* to drop the principle of 'greatest voluntariness' and to proclaim labour conscription in the occupied territories.

As a result of the military crisis in the winter of 1941-42, Hitler intervened drastically in the existing organization of the war economy. The architect Albert Speer was named *Reichsminister für Bewaffnung und Munition* (later *Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion* – Minister of Armaments and War Production), with powers greater than the organizations and individuals preceding him had had concerning the interests of the war economy. Great power was also given Sauckel, who took over from the *Reichsarbeitsministerium* the responsibility for the supply of manpower, particularly that of foreign workers. On 21 March 1942 he was named *Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz* (Plenipotentiary for Labour Mobilization). It goes without saying that this rabid Nazi was eager to get the Dutch labour draft, which had gone into effect on 23 March 1942, into the hands of the highest representative of the German Nazi party in the Netherlands, *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Fritz Schmidt. This indeed occurred. On 7 April 1942 Schmidt was installed as head of the GSV, which in the meantime had been rechristened the HSV.

The introduction of the draft in March had been preceded by several other measures designed to further labour mobilization in the Netherlands. On 20 February 1942, for instance, the German established a minimum work week of forty-eight hours. On the same date, all men and unmarried women between eighteen and forty years of age were ordered to register at a labour exchange if they were wholly or partly unable to support themselves. As far as is known, the Dutch authorities, including Verwey, were kept

entirely in the dark about the preliminary discussions leading to the conscription of labour for Germany.

On 1 April 1942 the HSV announced that, if necessary, in addition to unemployed and relief workers, labourers not employed on orders important for the war economy could be requisitioned for Germany and were potentially subject to the labour draft. This caused uneasiness among the directors of the labour exchanges – an uneasiness they communicated to Verwey. He got in touch with Schmidt, but the latter refused to rescind the draft. Indeed, Schmidt was under Sauckel's order, of 9 April, to supply 30,000 Dutch metal workers. If Verwey would not coöperate, the *Generalkommissar* threatened, the Dutch prisoners of war Hitler had released in 1940 for political and propaganda reasons would again be called up for service. Verwey protested, but Schmidt would not give way. Finally Verwey declared himself ready to coöperate. His decision was partly motivated by Schmidt's willingness to grant what appeared to be concessions: Verwey was promised that women would be exempted from the draft, and that only men between the ages of eighteen and forty would be compelled to serve.

Despite these concessions, the directors of the labour exchanges could not accept the consequences of this agreement. If workers refused, the directors themselves would be forced to impose the labour draft on them. Many objected to this and informed Verwey in writing and by telephone of their misgivings. For the HSV this was a very unsatisfactory development, since a possible refusal of the directors to coöperate would endanger the delivery of the 30,000 metal workers (promised on or before 15 May). Therefore, the head of the HSV, Boening, called the directors together for a meeting in The Hague on 22 April 1942 to discuss the difficulties that had arisen and to attempt to change their minds. No matter how much he talked, however, the German was unable to convince the Dutchmen.

In the days that followed, the directors kept in touch with each other and steadfastly refused to make concessions. By estimate, approximately twenty of the thirty-seven directors had resigned by 27 April, and twenty assistant directors had refused to assume their places. An end came to this resistance when Verwey, in the name of the Germans, was able to inform the directors (on 29 April) that they would not personally have to impose the labour draft, but that the *Fachberater* would take it over. Verwey encouraged them to accept this concession, pointing out the danger that would arise if they resigned and their places were filled by National Socialists. The directors at last bowed to this concession.

This resistance of the directors in April 1942 was without doubt based on moral principles. Yet the practical significance of the concession should not be over-estimated. Even though the *Fachberater* finally signed the labour-draft forms if necessary, the administrative work required for transferring workers to Germany continued to be performed by the personnel of the labour exchanges – always discounting those who sabotaged these efforts. Nevertheless, the step taken by the directors meant a more or less open break with the Germans. In the course of the next months two directors were discharged at the request of the HSV, and several others asked for sick-leave or

early retirement; one requested to be relieved of his duties. The Germans later launched an offensive against the remaining non-Nazi directors, and by May 1943 had removed them all.

CHAPTER V: THE COMBING-OUT ACTIONS

'Combing-out' was the German phrase for a method of selective conscription based on extracting manpower from individual factories, businesses, and other work-places. Commissions sent from Germany for the purpose were usually in charge of the selection. From April 1942 through April 1943 seven combing-out actions took place, four which had separate names. The following table surveys the various actions, listing, among other things, the total number of workers demanded by Germany and the total number of persons actually transported.

Combing-out Actions

Name of action	Number of workers desired	Desired date of delivery	End of action	Totals transported
Holland I	30,000	15 May 1942	30 June 1942	30,000
No name	12,000	31 July 1942	31 July 1942	10,005
No name	12,000	31 Aug. 1942	31 Aug. 1942	6,700
Holland II	40,000	15 Oct. 1942	31 Oct. 1942	38,000
Rü-Nov. ¹	35,000	30 Nov. 1942	15 Dec. 1942	26,000
No name	25,000	31 Dec. 1942	31 Dec. 1942	1,400
S.-E.-Aktion ²	100,000	10 Mar. 1943	30 Apr. 1943	51,000
Totals	254,000			163,600

¹ The full name was *Rüstung-November 1942*.

² The full name was *Stahl- und Eisen-Aktion*.

From this table it appears that 64 per cent of the demands from Berlin were fulfilled. Yet Sauckel was not satisfied, and particularly not because he had encountered powerful opposition from German authorities in the Netherlands. Primary among these authorities was the *Rüstungsinspektion Niederlande* (Armament Inspection, Netherlands), the German agency that had supervision over Dutch firms working for German armament. Protected by the *Rüstungsinspektion*, these concerns were virtually impenetrable for representatives of the HSV. Their workers were indeed urgently needed for filling the *Rüstungsinspektion's* orders.

In October 1942 *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Schmidt was appointed Sauckel's *Beauftragte* in the Netherlands. Even with the new promotion, however,

he was able to do little to alter the situation. The leaders of the *Rüstungsinspektion* and other institutions associated with this important German agency refused to kowtow to his authority. As a line of last defence, they had their own powerful boss in Berlin: *Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion* Speer. As will appear later, the conflicts of interest between the HSV and the *Rüstungsinspektion* eventually had to be fought out in Berlin, by Sauckel and Speer themselves.

Particularly in the months of November and December 1942 the conscription actions had little success. The chief of the HSV at that time, B. Apitz, complained about this to Sauckel. The *Rüstungsinspektion*, he wrote in a letter, hampered his movements. Moreover, 60 to 80 per cent of the workers got medical rejections, and others went into hiding. Barely 50 per cent of those instructed to depart for Germany appeared at the railway stations. The German police were unable to bring contract-breakers and objectors in sufficient numbers to the concentration camps. It was not these factors alone that sapped Apitz's power. He was also held back by Schmidt, his immediate superior. As Sauckel's *Beauftragte* in the Netherlands, Schmidt was interested in sending as many workers as possible to Germany, but he had to accept the resultant disquiet among the population into the bargain. As *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* – that is, in his primary, specifically political, function – he needed civil peace and quiet. For the German war effort, and for the HSV in particular, it was unfortunate that the two jobs were combined in one man. Schmidt could and did reject HSV proposals for intensifying the labour draft, or postponed his decisions about them indefinitely.

Evidence of his power to delay HSV actions appears, for example, in the altercation during the month of December between Schmidt, the superior, and Apitz, his subordinate. From the development of the various combing-out actions, especially in autumn 1942, it had become clear to Apitz that this method of conscription was not producing the desired results. Particularly regrettable from his point of view was the fact that he had got the worst of it in the internal scrabbles among the German agencies involved. Therefore he now wished to attempt recruitment according to age groups. This method, he felt, would also help in tracking down workers who had gone into hiding. But Schmidt vetoed this plan. Since it would affect all classes of society, he was afraid that the Dutch would construe it as deportation. In this collision between the two Germans, Apitz again lost out; he had to return to Germany. Yet about six months later, after much resistance on his part, Schmidt had to accept conscription on the basis of age groups.

Before discussing the reasons for this turnabout, attention must first be paid to the resistance that had gradually arisen on the part of the Dutch against the combing-out actions. In this respect there is little of consequence to report about the leadership of the State Labour Bureau. To be sure, Verwey endeavoured to find work for Dutch labourers in the Netherlands, but in the main he relayed the wishes of the HSV promptly (by teletype), sometimes with and sometimes without comment, to the labour exchanges. There was no question of refusing to do so or of resisting in any way. The same applies to Dutch employers. If their firm worked for the *Wehrmacht*, they

could of course call on the *Rüstungsinspektion* or similar agency for help should the HSV show signs of wanting to comb them out. Usually, however, they acquiesced silently to German demands.

At the labour exchanges the actual resistance of the civil servants was yet to begin. Little by little people learned the administrative ruses by which to safeguard workers against transport to Germany. The workers themselves were faced with the difficult question of what they should do when the Germans had selected them, their employer had agreed to release them for Germany, and they had received the call-up card from the labour exchange. There must have been many who wanted to revolt, to launch some massive resistance action, such as a major strike. But people were all too well aware that the Germans would put down any such action bloodily. The workers who had gone on a two-day strike in Amsterdam and vicinity in February 1941 in protest against the persecution of the Jews had experienced this at first hand.

Going into hiding also brought great difficulties. Who would support the family? The large resistance organizations, one of whose main tasks was helping people in hiding by providing them with safe addresses, money, ration documents, and identity cards, did not begin their magnificent work until the second half of 1943. The resistance press pled passionately with workers not to go to Germany, and the churches protested to the High Commissioner against the labour draft. Yet all of this could not remove the practical difficulties facing the worker who wished to escape being sent to Germany. Each man was on his own and had to work out his problem individually, for there could be no massive, spectacular resistance. Some tried to get taken on at firms protected by the *Rüstungsinspektion*. Employees at the labour exchanges were sometimes willing and able to help them find such work. Some succeeded in having themselves declared medically unfit. There were also those who went into hiding. Many means were used to avoid being forced into employment in Germany.

The Germans were aware of all these attempts at evasion. They contrived ways to combat them, one of which was the registration of manpower. They had been working to this end since 1940. By it they could procure not only an accounting of the labour reservoir but also a tighter grip on the working population. At the outset they had thought primarily of a labour register. During the first half of 1943, however, they attempted to combine the registration of workers with a checking of identity cards by the population registries and the issuance of ration books by the ration bureaus. This manoeuvre largely failed, owing to the powerful resistance of the Secretaries-General of the Interior and of Trade, Industry, and Shipping (whose departments were responsible for the population registries and for the food supply, respectively), and of other Dutch civil servants involved in these German plans.

CHAPTER VI: TOWARDS TOTAL WAR

In the meantime, the military operations of the Germans were not going according

to plan. On various fronts – and in the air – they had been forced onto the defensive. There were serious losses of men and material. In November 1942 Allied troops landed in North Africa, and at Stalingrad the German Sixth Army approached defeat. New difficulties loomed for the Nazi leaders. Industrial production had to be raised, the supply of even more foreign workers organized, and the military safety, particularly of the western European coast, assured. These were the circumstances under which Hitler on 13 January 1943 proclaimed the *totale Krieg* – that is to say, he charged all the organs of the state and of the Nazi party to place German labour and industrial resources immediately and completely at the disposal of the war effort. He assigned supreme command to Field Marshal Wilhelm Keitel, chief of the *Oberkommando der Wehrmacht*; Hans Heinrich Lammers, head of the *Reichskanzlei*; and Martin Bormann, leader of the party chancellery. These three – in this connection usually called the *Dreierausschuss* (Triumvirate) – could also themselves make new proposals to Hitler.

As a result of Hitler's decree, a number of measures were taken in the Netherlands in the weeks and months that followed. The aim was to create the conditions for more efficient supervision of the available labour and industrial resources and for a larger export of workers to Germany. On 1 March 1943 a regulation concerning change of jobs was announced that was more severe than those preceding it. Shortly afterward, without the permission of the Dutch Labour Inspection Board, employers were authorized to lengthen the work week to fifty-four hours. And on 15 March came decrees ordering the closing of certain enterprises, with the intention of transferring to Germany the workers who thus became unemployed.

Now that the Netherlands, too, had to deliver more workers, the HSV sought to fill the labour exchanges with persons loyal to the *Reich* (Germany). Its attempts to impose a Dutch Nazi as head of the State Labour Bureau failed owing to Verwey's opposition. He acquiesced, however, in allowing more Dutch Nazis to be placed in key positions in the labour exchanges. On 1 January 1942, 375 Dutch Nazis (14½ per cent of the total personnel) were employed at the labour exchanges. By 1 January 1944 this number had increased to 669 (17½ per cent of the total personnel). Under a reorganization carried out in May 1943, twelve labour exchanges were discontinued. Of the remaining twenty-five thirteen were headed by National Socialists or Nazi sympathizers.

Meanwhile, concrete measures were proposed for increasing the number of workers to be sent to Germany. As before, these men could not be lifted from concerns protected by the *Rüstungsinspektion* or similar German agencies. A commission established on 1 March for stepping up war production – the so-called *Rüstungs- und Beschaffungskommission* (*Rübeko*) – saw to it that this protective policy was maintained. The HSV was, to be sure, represented on the commission, but the agencies responsible for the *Kriegswirtschaft* (war economy) in general and the armament industry in particular were in the majority. Moreover, the commission was headed by R. Fiebig, Speer's *Beauftragte* in the Netherlands.

Fiebig was there not only to prevent workers from protected enterprises from being sent to Germany, but also to bring more and more Dutch firms into the German armament industry – that is, to get more and more German orders filled in the Netherlands. This *Auftragsverlagerung* (apportionment of orders), however, entailed that even more Dutch workers had to be reserved for the *Rüstungsinspektion* and related German agencies, thus increasing the problems of the HSV.

More problems came from another direction. Note was taken above of Apitz's preference for conscription on the basis of age groups rather than the combing-out of factories and business establishments. Since Schmidt was afraid of unfavourable political repercussions among the Dutch, he rejected this method. After the German defeat at Stalingrad on 2 February 1943, Apitz got Sauckel's full support. But Sauckel himself got practically nowhere with Schmidt, his own *Beauftragte*. This paradox is in part explained by the fact that Seyss-Inquart held the same opinions as Schmidt about the disadvantages of an age-group action.

Early in February 1943 Sauckel received unexpected support – probably neither he nor Apitz knew anything about it – from Himmler, and as a result of a series of recent events in the Netherlands. Rauter had informed Himmler at the beginning of the month that prominent Dutch Nazis were being attacked. Some of them had been killed. Hundreds of students had already been arrested in reprisal. As a further measure, Himmler and Hitler decided to transport 300,000 Dutch military veterans for labour in Germany. The number was not arbitrary: Himmler must have heard that the *Wehrmacht* in the Netherlands was planning, for reasons of security, to reintern the former Dutch army (set at a total of 300,000 men). After the attacks on the Dutch Nazis, Himmler could scarcely object to such a plan. Seyss-Inquart, concerned as he was with maintaining public order and quiet, was against this mass deportation; he did not prevail.

The question became one of priority. Schmidt wanted to call up the prisoners of war first and thereafter, if necessary, to begin the age-group action. Sauckel, Schmidt's superior on labour-procurement matters, wanted the opposite, because he was completely in the dark regarding the date on which the prisoners of war might be summoned and could exercise no influence of any sort on the *Wehrmacht*. The priority question was fought over bitterly until the end of April 1943. Only then was it decided, upon the advice of the *Auswärtige Amt* (Foreign Office), that the prisoners of war would be called up first. The German authorities had the naïve idea that the Dutch would be 'more understanding' about a *Wehrmacht* action than about a 'civilian' one. They were fundamentally wrong.

As a result of the summons issued by the *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, General F. C. Christiansen, for all military veterans to report, a strike broke out on 29 April 1943, spreading over large sections of the country and lasting in some places until 5, 6, and 7 May. Hundreds of thousands quit work. The strike was put down with

bloodshed. More than 130 Dutch citizens were executed by firing squads.³ The prisoner-of-war action was a great fiasco, partly because the *Rüstungsinspektion* and related German agencies provided *Ausweise* (exemption cards) on a large scale to workers employed in firms essential to the *Kriegswirtschaft* and armament production. Many other veterans saved themselves with forged *Ausweise* supplied them by the resistance movement. Only 8,000 former military men were reinterned. Yet this was not the only set-back for the Germans. The strike gave the whole population of the Netherlands a renewed feeling of self-assurance and strengthened the public will to disobey.

CHAPTER VII: THE AGE-GROUP ACTION

Under these unfavourable circumstances, the Germans announced, on 6 May 1943, that, with the exception of a few categories, all men from the ages of eighteen to thirty-five were required to report to the labour exchanges. Taking into consideration exemptions and other factors, the Germans expected each age group to supply approximately 10,000 men for Germany. Since the plans stipulated that three age groups per month were to be worked off, 30,000 men per month must therefore depart for Germany. The whole action according to that schedule would take about six months to complete (there were seventeen age groups) and would deliver 170,000 workers.

For reasons to be discussed later, the age-group action lasted approximately four and a half months, only five of the seventeen age groups were called up, and workers were sent to Germany primarily from three of the age groups. All told, the age-group action yielded about 54,000 labourers. Meanwhile, from May until the middle of September 1943, the old method of conscription was regularly continued – the combing-out of business concerns by special German commissions. Consequently, persons older than thirty-five (the age-group limit) were also transferred to Germany.

Fairly soon after the announcement of the age-group action in May 1943, the HSV realized that this conscription method would meet with little success. In the first place, Fiebig's opposition to it grew steadily. Even Seyss-Inquart, who knew German industry's urgent need for workers, was unable to change Fiebig's mind. Dutch firms working for the armament industry remained closed to the HSV. Yet the opposition came not only from top German officials, but also increasingly from the population itself. In more than four months (from May to the middle of September), according to the schedule of the age-group action, 120,000 workers should have departed; only 54,000 men did leave. Adding the numbers produced by the combing-out action in the same period, a total of 86,000 persons were sent to Germany. The plans, however, called for these combined actions to deliver between 140,000 and 160,000 men. Despite the respectable number transported, the HSV therefore had to book a serious reverse, especially if it is recalled that, according to the original plans, the age-group action alone should have provided 170,000 workers.

³ For further details, see P. J. Bouman, *De April-Mei-Staking van 1943*.

After the strike against the deportation of prisoners of war, Dutch resistance against the Germans increased powerfully. The resistance press raised its voice as never before, calling on the population not to report to the labour exchanges. In its daily program from London, Radio Orange encouraged people to oppose the Germans in every way they could. The government in exile instructed civil servants not to coöperate in sending workers to Germany. It had given this instruction earlier, and now repeated it urgently. The churches protested to Seyss-Inquart, and sermons were preached fiercely condemning the labour draft. Underground groups raided the labour exchanges and destroyed administrative records; they also attacked the ration offices in order to seize ration documents for people who had refused to report to the labour exchanges or were in hiding for other reasons. The Germans had taken measures, endorsed by Verwey, that seriously obstructed draft objectors in obtaining their vital ration cards. In August 1943 the number of people in hiding was estimated at 60,000 persons. Joining to an ever greater degree in the resistance were the civil servants at the labour exchanges, who became increasingly clever at sowing confusion in the administrative records and at leading the *Fachberater* and other Nazi officials down the garden path.

The Germans now launched a full-scale offensive against people in hiding. Besides the above-mentioned attempts to cut off the supply of ration documents to those who refused to work, they established a so-called *Kontrollkommando* in May 1943 to trace down workers who had 'dived under' to escape the labour draft. This commando comprised seventy men; two or three of them – usually Dutch Nazis or Dutch members of the SS – were assigned to each of the labour exchanges and took action in consultation with the *Fachberater*.

The occupying power also attempted at this time to get free access to the municipal population registries in order to utilize them in tracing down people in hiding. This attempt was largely foiled and much mischief prevented by the resistance of patriotic burgomasters and officials, supported by the Secretary-General of Internal Affairs, K. J. Frederiks. All of this did not keep armed resistance groups from often taking matters into their own hands and destroying population registers or removing them for safekeeping for the duration of the war.

The relatively few members of the *Kontrollkommando* were unable to take successful action against the great army of people in hiding. For this reason the German police now began to organize round-up raids, commonly called 'razzias.' It is not known how many people in hiding were arrested and sent to the Dutch concentration camps in Amersfoort and Ommen (for further transport to the east). One thing is certain, however: the *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* (Commander of the Security Police) was dissatisfied with the results of these raids. Their failure during the summer of 1944, at least partly came about through the growing coöperation between patriotic burgomasters, Dutch police officials, and the staffs of the labour exchanges, all of whom spread the word that raids would take place – if they knew about them ahead of time – and warned people in hiding or helped in other ways.

CHAPTER VIII: THE STRUGGLE BETWEEN SAUCKEL AND SPEER

The conflicts of interest between the HSV and the *Rüstungsinspektion* have been repeatedly referred to above. These conflicts became greater to the degree that Sauckel increased the pressure on the HSV to deliver more workers. In fact, the dissension boiled so high that the problem ultimately had to be taken to Berlin, to be fought out by the leaders themselves.

A good deal is known about this internal struggle. Speer could not tolerate it that workers, afraid of Sauckel's labour-draft actions, were leaving firms doing essential work for the *Kriegswirtschaft* and going into hiding. He had to resist these actions for other reasons as well. The mounting danger of the Allied bombings of Germany made it imperative to disperse production as widely as possible. Moreover, the *Auftragsverlagerung* (dispersion of orders) was to be enlarged. Initially, and in general, only those orders were *verlagert* (dispersed) that were of vital importance and could not be filled in Germany because of the shortage of industrial capacity. Speer wanted to change this situation entirely and to utilize industry in the occupied areas to the fullest extent, including the manufacture of items for which Germany did have sufficient industrial capacity. Foreign plants that were shut because of lack of coal, electrical energy, and steel were to be reopened by stepping up local production of these raw materials. In this way the strain on German industry (German steel plants, for instance, worked at the limit of their capacity) would be relieved, and at the same time German workers would become available for other urgent tasks.

Speer was fully aware that such an increase in the *Auftragsverlagerung* – that is, a more extensive utilization of foreign workers for German interest – would be possible only if order returned to the plants and employees ceased fearing imminent deportation to Germany. For this reason he was forced to declare those factories and businesses in the occupied territories that worked for the war machine to be *Sperrbetriebe* (protected works). Only in this way could he save them from Sauckel's depredations. Through posters in the plants – at least in France – it was announced that those who worked in a *Sperrbetrieb* would not be sent to Germany. Consequently, to some extent, workers flowed back to those factories. They became the suction pumps, in accordance with Speer's intention, to draw all labour into the service of the German armament industry.

Speer informed Sauckel of these plans in September 1943. He could hardly have chosen a worse moment, the latter replied, because just at that time labour mobilization was strongly *zerschlagen* (chaotic), and all because rumours were circulating in France, Belgium, and the Netherlands that the expanded *Auftragsverlagerung* made the transfer of workers to Germany no longer necessary. So few new foreign workers were coming to Germany that he could hardly replace Germans called to military service or make up for normal attrition. Although Sauckel was wholly convinced of the need for utilizing the resources of the occupied areas, he was not prepared to sacrifice his own work for it. Thus he continued to scour the occupied areas of both eastern and western Europe for

workers. His success was limited. German authorities in the west considered him a clown who travelled about against all reason and logic trying to collect manpower. And in the east – he was for some time denied access to these areas – he had to fight hard for each man. The final result of all his efforts was that towards the end of 1943 the number of persons working in Germany in industry, agriculture, and transport fell below the level of September.

Under these circumstances a conference took place on 4 January 1944 at the *Führerhauptquartier*, in Hitler's presence. The subject of discussion was the procurement of manpower for German industry. At this meeting Sauckel was instructed to supply 4,050,000 new workers for employment in Germany during the coming year. This order was broken down as follows: 1,500,000 for the replacement of military draftees, 1,000,000 for normal attrition, 1,300,000 for the expansion of the armament industry, and 250,000 for special *Führer* tasks (that is, for the construction of special air-raid shelters). It was a job virtually impossible of fulfilment. The workers had to be drawn largely from the occupied areas, but Hitler was unwilling to grant Sauckel exceptional facilities for doing so. He denied him access to Speer's protected industries, and refused him the drastic powers for which Sauckel asked.

In the months following the January conference, Sauckel did his utmost to obtain the workers he had agreed to supply. Nearly all authorities informed him, however, that the police did not have the power to force unwilling workers to leave for Germany or even to locate them. Furthermore, in various European countries, 'several dozen' higher officials of labour bureaus had been shot in 1943. Sauckel therefore took preliminary steps to found special agencies, the so-called *Arbeidseinsatzexekutiven*, placing them for protection under the *Höhere SS- und Polizeiführer*. In the Netherlands, as we shall see, this corps began functioning in April 1944 under the name of *Arbeitskontrolldienst* (Labour Control Service). But Hitler still refused Sauckel the essential permission to collect workers from the plants controlled by Speer and his *Beauftragten* in the occupied areas. Nor were Sauckel's repeated requests to the army and the German police to be ever harsher with the population heeded to any great extent. A state of terror already existed, but even it produced insufficient results. Additional brutality would only make the situation more critical, requiring the presence of troops – so urgently needed at the front – to maintain law and order. And more unrest in the occupied areas would also damage production there.

Despite all obstruction and sabotage, German industrial production together with the results of the *Auftragsverlagerung* in the occupied territories was not entirely unsatisfactory. In the middle of 1944, 25 to 30 per cent of all war production came from the occupied western areas and Italy; from Italy alone, 12½ per cent. Had Speer bowed to Sauckel's demands – that is, had he given permission to haul workers from the occupied areas by drastic means – the yield of the *Auftragsverlagerung* without doubt would have been seriously endangered. Most probably the loss would not have been compensated by production in Germany, even if the gaps in war industry had been filled by new foreign workers. Apart from the considerations mentioned earlier, it was probably for

this reason that Speer – interested in the fullest possible utilization of German war industry – referred Sauckel to the reserves still present in Germany.

Indifferent to resistance, Sauckel tirelessly continued his efforts to penetrate Speer's plants. He argued the need for this at a conference on 22 July 1944, two days after the unsuccessful attempt on Hitler's life. The meeting was attended by Himmler, Funk, Speer, Milch, and Goebbels, among others. Goebbels had long been displeased with Sauckel, believing him to lack the necessary force to carry authority. Indeed, he thought he would have done a much better job with the *Arbeitseinsatz* than Sauckel had if he had only been given the chance. Now he got it. As a reward for his determined action against the opposition at the time of the attack on the *Führer*, Goebbels was appointed *Reichsbevollmächtigte für den totalen Kriegseinsatz* (Plenipotentiary for the Total War Effort) at the 22 July conference.

CHAPTER IX: THE LABOUR DRAFT IN AN IMPASSE

As was pointed out above, the age-group action in the Netherlands produced results that hardly satisfied the Germans. Sauckel therefore came up with new demands. After protracted negotiations, the HSV finally promised him 150,000 men: 15,000 workers per month, from 1 September 1943 through 30 June 1944. Twenty-two thousand men would be drawn from the plants under the supervision of the *Rüstungsinspektion*, 35,000 from other factories, 40,000 from trade, and 40,000 from the public-utilities sector. In executing this plan, the HSV would have to fall back for at least half the total on businesses not protected by the *Rüstungsinspektion*. The HSV, however, did not know how many of those businesses there were in the Netherlands, nor did it know the persons employed in them. For that reason it renewed its efforts to register the whole working population.

The earlier attempts at registration had met with little success. The introduction of an individual employment-record card had been sabotaged; a labour census through the population registries had foundered on the stubbornness of the burgomasters and the resistance of the Secretary-General of the Interior; and registration by age-groups had yielded too little information because of the great numbers who refused to report. The Germans expected better results from a new method introduced about October 1943. The basic tool was a card in triplicate to be filled out by employers, who would keep one copy and send the other two to the State Labour Bureau and a German agency supervising the procedure, respectively. According to this plan, the working population would thus be registered in three places, and, if the system worked well, continuous control of changes in the labour reservoir would be possible.

It was realized that a tremendous effort would be needed to carry out this registration in full. About 1,100,000 people were employed in industry and trade alone. The occupation authorities had no other choice, therefore, than to introduce the registration into the different branches of industry one by one. The first step was to represent it to

employers as an exemption procedure. The implication was that persons so registered would not be called for employment in Germany. So transparent was this ruse that the resistance press almost immediately began urging businessmen not to fill out the cards.

The organized resistance movement, in fact, sabotaged the whole registration scheme on a grand scale. It proceeded to manufacture its own triplicate cards and to fill out the counterfeits with the names of non-existing firms and persons. This resistance and other sabotaging activities doomed the new registration to almost total failure.

In the meantime, greatly to the disadvantage of the HSV, information had leaked out in various German agencies in the Netherlands that Speer wished to draw even more Dutch industries into the German production process. Indeed, the Dutch press itself wrote openly about this subject. The result was that not only the *Rüstungsinspektion* and similar German agencies adopted a waiting attitude, but so did the officials of the HSV. The *Rüstungsinspektion's* attitude changed into undisguised opposition, however, when Speer's *Sperrbetrieb* plan was introduced, mainly in the first months of 1944. Eligible for *Sperrbetrieb* certification were the raw-material and iron industries; constructions firms with their supply branches; trades and crafts; and the railways and inland shipping concerns with their repair plants. A plant could register as *Sperrbetrieb* if it worked at least 70 per cent 'directly or indirectly' for the German war effort, or – if 70 per cent could not be claimed – for the maintenance of essential industry. The latter provision was probably intended to cover such vital concerns as electric-power stations. Workers from all of these industries were exempt from going to Germany. One exception for the time being were men born in the years 1922 through 1924. If substitutes were supplied for them, they could be pulled out of their jobs. On 31 March 1944 there were 1971 *Sperrbetrieb* industries, employing more than 300,000 people. Since the HSV's new registration method had meanwhile proved a failure, this sorely tried agency had no way of learning how many other industries there were or the number of people working in them. And the situation became steadily less favourable.

The introduction of the *Sperrbetriebe* made Fiebig's position almost unassailable. His influence mounted as his chief in Berlin, Speer, got a larger part of the total German industrial capacity under his control, and also because he, Fiebig, succeeded in drawing more and more Dutch firms into war production. At the beginning of 1944 the most important branches of Dutch industry worked partly or almost entirely on German orders, ranging from 31 to 67 per cent. It is therefore no wonder that the increasingly powerful Fiebig should also become involved in organizational matters pertaining to the HSV. In the middle of August 1944 the HSV was again put under the *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, and Fiebig was given supervision over it as the *Generalkommissar's* representative at large. Thus again two conflicting functions were combined in one person: as Speer's representative, Fiebig was concerned with the industrial war economy, and as representative of the *Arbeitsersatz*, with the procurement of manpower for Germany. Yet Fiebig, unlike Schmidt, found no difficulty at all in serving two masters.

The pressure put on the HSV forced it constantly to seek new sources of labour

supply. It stepped up its attempts to send Dutch civil servants to Germany. As early as the end of 1942 and beginning of 1943 it had demanded that approximately 10 to 20 per cent of all government employees sign up for work there. According to German calculations, that should amount to 25,000 persons, yet by the middle of May 1943 only 3,600 had departed. Now, in 1944, the Germans tried in various way to increase their pressure on the Secretary-General of the Interior and on burgomasters, and the HSV set its demands for government personnel at about 20 per cent. It is not known how many civil servants did go to Germany. The provincial and municipal services are estimated to have lost 14 per cent.

The occupying power was particularly interested in the employment of women, especially for filling places left unoccupied by men in Germany. Neither the HSV nor the *Rüstungsinspektion* had fundamental objections to this. Seyss-Inquart, too, was prepared to coöperate, but he rejected the general registration of women advanced as a prerequisite by the two agencies. He was afraid that such a measure would create political unrest among the population. He was willing to accept compulsory labour service in the Netherlands and limited service in the border area with Germany for unmarried women and married women between sixteen and twenty-one years of age. But he would go no further. The replacement of masculine by feminine labour power remained very limited – greatly inconveniencing the HSV.

Compulsory labour service in Germany for Dutch women was never considered seriously by German leaders in the Netherlands. The threat of such service, however, was kept hanging over Verwey's head in negotiations with him. He himself admitted that because of it he made certain concessions – accepting the labour draft for men, for example. In my opinion, Verwey was hoodwinked by the fear of conscription for women and made unnecessary compromises with the Germans.

Other attempts by the HSV to obtain manpower for Germany also went awry. During its age-group action, for instance, it did not succeed in cancelling the exemption of students born in the years 1922 through 1924. This was a great reverse, since no fewer than 10,000 young men were concerned.

An important source from which workers could be drawn was ultimately the army of persons in hiding, which probably amounted to 200,000 men at the beginning of 1944. A purposeful drive against this army would undoubtedly deliver the tens of thousands of workers the HSV needed so urgently.

As noted above, the occupying power made more than one attempt to withhold ration documents from contract-breakers and draft objectors. With the exception of incidental cases, none of these attempts succeeded. During the age-group action, ration documents were withheld from all registrees selected for transport to Germany, but even this measure did not entirely satisfy the Germans since it was useless for tracking down contract-breakers and objectors who had already gone underground. Moreover, the labour exchanges did not know which or how many persons in any one age group had not registered. For that reason Seyss-Inquart continued to urge a new, nation-wide check-up of ration documents. To carry out such a check-up, however, coöperation

was essential between the labour exchanges, the ration offices, and – most important of all – the population registries, which formed the basis of each and every system of control.

Every earlier assault on people in hiding by means of withholding ration documents had failed because the local population registries would not coöperate. Furthermore, the attacks made by resistance groups on these registries had so disrupted the filing systems that the records no longer tallied with reality or sometimes had disappeared entirely. Any checking of ration documents aimed at tracing people who had gone into hiding to escape the labour draft therefore required a thorough overhauling and bringing up to date of the population registers. In August 1943 Seyss-Inquart ordered this done. All residents of the Netherlands were ordered to report to their population registries to have their ration documents and personal identity cards checked and stamped with a control seal, which was to be renewed periodically in a new colour. The Germans reasoned that people in hiding would not dare appear for this check-up,

Employment of Dutch Workers in Germany

Period	Quota to be delivered	Number actually delivered
1943		
January-April	100,000	51,036
May	35,000 - 40,000	12,609
June	35,000 - 40,000	39,321
July	35,000 - 40,000	25,164
August	35,000 - 40,000	9,322
September	15,000	4,419
October	15,000	3,062
November	15,000	2,570
December	15,000	1,419
1944		
January	21,000	2,842
February	21,000	2,190
March	21,000	2,444
April	21,000	2,133
May	21,000	2,142
June	21,000	1,751
July	21,000	1,395
	447,010 - 467,000	163,819

would therefore not get possession of the documents vital to their daily existence, and hence sooner or later would be flushed out of their refuges.

Again the logic of the occupying power proved faulty. The action, instead of producing the results hoped for, stirred the resistance movement to redouble its efforts. The offices where the control seals were kept were raided, ration- and identity documents were counterfeited by the hundreds of thousands, and ingenious methods of sabotage were carried out in the population registries and labour exchanges. The underground was able to act quickly and effectively because it had had advance word of the new German plan.

Balked by the resistance and generally obstructive attitude of the Dutch population, the Germans turned more and more to the use of razzias for rounding up people in hiding. For this purpose the *Arbeitskontrolldienst* (Labour Control Service) was established in April 1944 to replace the *Kontrollkommando*. It, too, had little success, although it must be admitted that its members struck fear and terror into Dutch hearts whenever and wherever they appeared.

During the summer of 1944 the flow of workers to Germany practically stopped. The HSV continued to send circular letters to its representatives and to attempt to satisfy the wishes of its chief in Germany, but all its activities failed to produce results worth mentioning. It could expect very little from the Dutch labour exchanges, where the officials sabotaged to an ever greater degree. Moreover, the passive resistance of the population was increasing. The authority of the occupying power declined. Nevertheless, in their efforts to save what they could, the Germans still hit hard more than once, especially after the failure of the Allied air landings near Arnhem in September 1944.

Some of their severest blows were the large-scale manpower raids of autumn 1944. At that time the drafting of workers on the basis of German regulations and Dutch administrative decrees was replaced by massive hunts for men. Exemptions were virtually worthless; everyone caught in the net was taken. Although the Germans may have tried from time to time during this period and later to use the labour exchanges in the mobilization, the raids were essentially accomplished outside the authority of the State Labour Bureau. This central Dutch agency cannot therefore be charged with co-responsibility for the manner in which workers now were transported to Germany and made to work on defence installations there and in the eastern Netherlands. In the autumn of 1944 the *Arbeitseinsatz* in the Netherlands entered a new phase. Before discussing this last chapter in the history of forced labour during the occupation, I wish first to investigate the situation of Dutch workers in Germany up to that time.

CHAPTER X: LIVING CONDITIONS OF DUTCH WORKERS IN GERMANY

The scarcity of source material greatly limits any description of the way Dutch workers lived in Germany. Moreover, the material that is available shows little variety. The Dutch were put to work in industries of every sort spread over innumerable cities,

towns, and villages; they were housed in large or small camps or in private homes. The majority worked in Germany itself, but others were employed in Austria, Czechoslovakia, Poland, and the Baltic countries. As far as is known, few of them made records of their experiences, and little has been published about them. In the post-war studies in which they do appear, they show up merely as numbers, as a statistical mass, and now and then as a base for production plans. But of their material circumstances, of their human aims and efforts and fears – and the way they expressed or suppressed them – our information is incomplete. Nonetheless, this chapter attempts to shed some light on a few aspects of the life of Dutch workers in Germany.

First of all is the matter of wages and the duration of employment. Workers fairly generally complained that they were not assigned to jobs conforming to their training and experience, but were employed as unskilled labourers at low rates of pay. In addition, many were unhappy about the system of deductions, which at that time was practically unknown in the Netherlands. Wages varied from 30 to sometimes 75 and in a few cases 90 marks a week.

Initially, the duration of employment in Germany was not the same for all workers. Some had signed a contract for three months, while others had been drafted for an indefinite period. Early in January 1942 it was ruled that, in principle, contracts were to be made for one year. Towards the end of July 1942 it became more difficult than before to discontinue a contract, particularly with employers whose firms could be considered working for the war effort. Labour contracts at this time could be broken only by the German *Arbeitsamt*. This caused so much resentment among the Dutch workers that some of them left their jobs and returned to the Netherlands.

The transfer of wages was a source of continuous vexation for many workers' wives. Not only were the payments often transferred irregularly, but the wives also sometimes received amounts that were much too small. The reasons for the latter were twofold: either the worker earned too little, or he used up too much for private purposes. In the beginning the Dutch government occasionally paid advances on future remittances, but when it later appeared that repayment lagged (sometimes because the wage was remitted illegally to the wife left behind), this system of advances was cancelled and replaced by a different one. The new system called for transitional support to be issued during the first four weeks of the worker's absence, followed by a welfare supplement provided that 60 per cent of the wage was to be transferred (through the labour exchange). The amount of the remittance added to the welfare supplement was not to exceed 90 per cent of the wage earned previously in the Netherlands. In spite of such regulations, wage remittances remained a source of friction, especially after the autumn of 1944, when mail connections with Germany were practically non-existent.

About housing the following can be remarked. After the outbreak of the war, the German agencies and businessmen involved in the labour draft were confronted with the problem of housing large numbers of foreign workers on short notice. At first a solution was sought in the construction of large barracks – a plan recommending itself economically, and also because new factories were usually built outside residential

centres. In addition, most unskilled workers could not be expected to earn enough to be able to afford private housing.

Much was improvised. Not only was it impossible to build all the required barracks within a few weeks, but it also proved very difficult to obtain enough beds, kitchen equipment, and sanitary installations. These furnishings sometimes had to be obtained from far away. Nor was skilled personnel for maintaining the barracks easy to find. Therefore, emergency camps were set up, and workers were provisionally – sometimes for long periods or even permanently – housed in schoolrooms or theatres.

In broad outline, these were the circumstances under which the drafted Dutch unemployed had to live in Germany during the first two years of the war. It does not follow that housing was bad in all places. The camps, lodging-houses, cafés, schools, disused factories, army buildings, and occasional furnished rooms in private homes were in very unequal condition – from good and fair to extremely bad. The same holds for the food issued to Dutch workers. German employers showed some understanding of national preferences and customs in food, but providing such menus was a different matter. Meals were therefore the source of much discontentment and complaint.

Conflicts also arose during the period of heavy Allied bombings. Many workers returned illegally to the Netherlands at that time, and the Germans put pressure on the HSV to punish the contract-breakers or in any event to return them. This was easier to order than to carry out, however. Early in October 1943 the head of the HSV wrote Sauckel that he would send these Dutch dodgers back to their old employers in Germany, but that there were certain difficulties in doing so. In judging the *Gesamtlage* (total situation), Sauckel must not forget that during the past year Dutchmen had volunteered for Germany only '*in verschwindend kleiner Zahl*' (in diminishingly fewer numbers), that draftees would use every opportunity for returning to the Netherlands, and that one of these opportunities was a bombing.

In general, the Germans had a low regard for the productivity and what they called the *Arbeitsmoral* of the Dutch. Even though in Nazi views the Russian worker belonged to an inferior race, as far as productivity was concerned he was rated much higher than his counterpart from the Netherlands. A German plant manager once remarked that he would trade eleven hundred Dutch specialists any time for four hundred Russians. The Germans also regarded the French more highly than the Dutch. To what extent this all corresponds to the truth it is impossible to say. From German sources it appears that, by their yardsticks, the Dutch were forward and impertinent and seized every chance to return home. One such source is a report by the *Reichssicherheits-hauptamt* (Security Headquarters) dated 24 May 1943. According to it, the anti-German attitude of Dutch draftees in the Münster area was becoming ever more widespread. *Betriebsführer* (plant managers) continually reported *Hetzreden* (inflammatory speeches), impudent behaviour, minor sabotage, and absenteeism. The Dutch reported for sick-call on the slightest symptoms. In the district of Münster alone, 250 to 300 reports of breach of contract came in every month. Terms of leave were exceeded; workers with week-end passes went home on Friday and returned in the course of Monday or

Tuesday. On Saturdays, 60 per cent of the Dutch were absent. The workers listened in the Netherlands to the British radio and disseminated unrest among other foreign or German workers. In the Netherlands, they spread stories about the results of Allied bombings. And finally, in the Münster area as elsewhere, the Dutch were busy forming Communist cells.

Without further evidence, we may not conclude from the behaviour and actions of the Dutch in Germany that there was a high degree of political consciousness among them. Undoubtedly many – we may assume most – of them were anti-German and anti-Nazi, but their behaviour was rather the direct consequence of the often miserable situation in which they found themselves. In this connection it is relevant to point out that, despite the frequent mention of their impudence, opposition, self-reliance, and sometimes anti-German attitude, the material at our disposal only rarely discloses serious illegal political activity. Moreover, the resistance newspaper *Het Vaderland, blad voor Nederlandse arbeiders in Duitsland* (The Fatherland, Paper for Dutch Workers in Germany), which was printed in the Netherlands and distributed clandestinely in Germany, receives scant attention in reports by workers made during or after the war. This paper appeared six times, in a total of six thousand copies, from September 1943 to August 1944. Its influence must have been negligible.

Yet precisely because of his so-called *disziplinloses Verhalten* (undisciplinatory conduct), many a Dutchman was sentenced by German courts to imprisonment in an *Arbeitserziehungslager* (work-education camp). In general the treatment there was very bad. The convicts were cruelly treated and had to perform such extended and heavy labour that their health suffered severely. Since nutrition and medical care at such camps left practically everything to be desired, many an opposing Dutchman died there. Their number is unknown.

From time to time those who were sentenced to an *Arbeitserziehungslager* were instead put into a factory and worked there in a sort of solitary confinement. This happened especially in large industrial concerns, such as Krupps, where separate *Arbeitserziehungslager* were established. There, too, according to witnesses' statements, conditions were execrable.

The above information in no way pretends to give a rounded picture of the living conditions of Dutch workers in Germany. This general description, however, is confirmed by three reports of the *Auslandsprüfstelle* (postal censorship bureau) in Cologne. In these reports, based on an analysis of some thousands of letters written home by Dutchmen, the draftees' statements about their life in Germany are summarized. Each report covers a period of two months, together extending from May through October 1943. They are important because they give a factual picture of this period and may be used as comparative material against which to check information from other sources (such as those used in writing the first part of this chapter). In addition, they provide some information lacking elsewhere.

During the half year covered by the reports, the orderly forced draft reached its apex, and Dutch workers adopted an obstructive attitude towards the Germans that was to

alter little in the time to come. One should keep in mind that the *Auslandspriifstelle* built the reports from material selected to prove their point, ignoring other aspects of the letters, and that the letter-writers themselves knew that their mail was subject to censorship and that the revelation of certain information was punishable. Lengthy extracts from the reports are given (in Dutch translation) in the Dutch text of this book; here, I shall confine myself to excerpts from the third report, which discusses and quotes from the mail sent by Dutch workers between 1 September and 31 October 1943.

'The food problem plays a large role with the Dutch workmen. They complain more than the Belgians about bad care and treatment. Besides a few expressions of satisfaction, there are often remarks like the following: 'The evening meal consist of a soup that looks like water in which dirty rags have been washed.' 'The soup smells as if it had been scooped from a dung-heap.'

Leaves bring nothing but complaints and objections. Housing is sometimes praised, but mostly described as dirty, unhealthy, and not corresponding to even the most primitive requirements. Infestation with vermin presents many difficulties. 'We lie in corners like cattle. Before we go to sleep we have to search everything for vermin.' There are frequent complaints about the treatment received from German foremen. 'They treat us here like prisoners of war. Some of us have even been beaten.' 'We are used like slaves.' 'The slave trade has been revived.' 'The factory police beat us with rubber truncheons.'

Much criticism is expressed about lack of medical care. 'They don't care a hoot if somebody dies.' 'The doctor is not here for foreigners.' 'If I tell you that nearly every evening our factory doctor sits with us in the café, drunk as a lord, you know enough.' 'We are treated like cattle.'

It is characteristic of the general attitude of the Dutch workmen that, despite the prohibition, whole camps festively celebrated the birthday of the Queen of the Netherlands [Queen Wilhelmina's birthday fell on 31 August]. They believe the end of the war is very near. 'Not all Germans know yet that they have lost the war,' but 'these Huns are getting very nervous.'

Reports about shortages of raw materials and lack of work have increased. 'The work is very light, that is to say, there is no work. In the morning we load a goods wagon, and that is all. There isn't any work, but you have to be on hand.'

The men do not understand at all why they had to leave the Netherlands. A worker at an aircraft and engine factory writes: 'There is hardly anything to do. Sometimes we lie all day in the wings and sleep.'

The political attitude of the students has not changed. Their letters contain the same complaints as those of the workmen. The only difference is that they are better written and often filled with bitter irony.'

One further question requires discussion. It concerns the policy of the heads of the State Labour Bureau regarding the living conditions of Dutch workers in Germany. Our investigation has established that the bureau was aware of the great difficulties sometimes confronting the labour draftees in the matter of wages, housing, nutrition, and job placement. It made efforts to improve the situation, but to little avail. As the war proceeded and civil life became more and more militarized, the bureau's influence in this respect diminished steadily. Nevertheless, it continued to coöperate as far as possible. On page 134 of his book *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd* (1940-1945) (Public Labour Procurement during the Occupation [1940-1945]), A. J. H. Bauer writes: 'As the labour drives were put through with greater force and the deportation proceeded faster and faster, it became impossible to keep an eye on the circumstances under which and the place where the workers eventually landed.' In general, this statement is true. In my view, however, it leads to the conclusion that the heads of the State Labour Bureau, precisely because they could exercise no control whatever, would have been justified in using this situation as an excuse for ceasing to coöperate with the Germans. But this they did not do. Even after September 1944 the contact between the bureau and the occupying power continued. Discussions still took place, and even Verwey himself submitted protests.

CHAPTER XI: DEFENCE CONSTRUCTION; THE GREAT RAIDS; LAST ATTEMPT AT REGISTRATION

In March 1942 Hitler decided that the defence of the European coast required the construction of fortresses and support installations in the most seriously threatened areas. Coastal defences had of course been built previously, but a greatly expanded program now began. At the outset, the demands for workers for these projects could be satisfied in the Netherlands, usually by volunteers. Some of these men hoped in this way to escape being sent to Germany. As increasing numbers were siphoned off for Germany, however, and as an Allied invasion loomed ever larger, the coastal works set up a cry for men. In the autumn of 1943 they employed 48,000, but this number was insufficient, especially since the defence plans had again been enlarged. The *Wehrmacht* which was responsible for the coastal construction, attempted to draw workers from other plants, only to run up against the HSV, whose own mobilization for Germany was lagging far behind schedule. To resolve the fast-developing conflict, a joint bureau was set up for the two contenders.

This *Arbeitseinsatz- und Verbindungsstelle der HSV beim Wehrmachtbefehlshaber* (Labour Procurement and Coördinating Bureau of the HSV at *Wehrmacht* Headquarters) had the task of first trying to get the necessary manpower for the coastal works by transferring workmen already employed in the *Wehrmacht*'s construction sector. If the various needs could not be satisfied in this manner, successive appeals were made to the labour exchanges, public relief works, and the *Nederlandse Heide Maatschappij* (a

corporation for the development of uncultivated land). Other possibilities for supplementing manpower shortages also existed. A last alternative was the so-called *Gemeindeeinsatz* (municipal draft), that is, the requisitioning of workers from burgomasters for the construction of defences in or near their municipalities. The period of employment was first put at fourteen days, later (in May 1944) at four weeks. By means of a rotation system, work could proceed steadily. The relatively short period of this enforced employment was probably determined by the desire to minimize popular resistance.

The requisition of workers for German defence works quickly confronted many Dutch authorities with the question to what extent this could be considered collaboration with the enemy. To be sure, Article 17 of the 1937 Directives stated that it was sometimes difficult to judge what was or was not direct participation in the war effort, yet there was no equivocation about the impermissibility of digging trenches or building defences (under which were to be counted the construction of road-blocks and clearing land to improve artillery aim). As pointed out in Chapter II, these Directives may not have been known to all high Dutch officials in May 1940, but they certainly were by the spring of 1944. In addition, nothing could be found in the 1943 Commentary on the Directives – which the resistance movement had drawn up with an eye to Dutch officials over-zealously coöperating with the Germans – that in any way justified heeding the *Gemeindeeinsatz* demands.

The most important Dutch authorities were therefore fully informed that coöperation in the building of German defences was not permitted. Yet there was scarcely any large-scale resistance against the *Gemeindeeinsatz*, at least not before the great thrust of Allied troops towards the southern Netherlands in early September 1944. This passiveness was caused in part by fear of German reprisals; of equally great influence, however, was the fact that in over 30 per cent of the municipalities containing approximately 52 per cent of the total population, the burgomaster was a Dutch Nazi. Moreover, Secretary-General of the Interior, Frederiks, left the decision to refuse or not ultimately in the hands of the burgomasters. He did tell them openly, though, that if he himself were a burgomaster and were given such orders by the Germans, he would definitely refuse. This was undoubtedly a support for the burgomasters, but they could not base a refusal on an official instruction by the Secretary-General of the Interior, even though he himself protested to the Germans. In reality, therefore, Frederiks delegated the responsibility to the burgomasters. Perhaps if he had formulated the instruction in writing, setting forth the principles for refusal, more burgomasters would have stood their ground against the *Gemeindeeinsatz*. As it was, only a few refused to implement the German commands.

The *Gemeindeeinsatz* spread strongly, especially after the spring of 1944. At the beginning of May 1944, 35,000 to 40,000 men were employed under this *Einsatz* in the southwestern part of the Netherlands alone. Their work consisted principally in building anti-tank trenches, placing spiked poles on beaches and inland, and stringing networks of wires (to prevent a possible landing by Allied parachute troops).

In the meantime, the rapid progress of Allied armies in France and Belgium towards

the east and north forced the renovation and strengthening of the *Westwall* (Siegfried Line) – the great defensive barrier along the western German border. Additional defences, adjoining the *Westwall*, were to be built in the Netherlands. At the end of August 1944 Hitler gave the command for this work to start.

Construction workers – particularly diggers – were needed for more than this one project. German troops had been retreating pell-mell to the Netherlands ever since the collapse of the German front in France. To get its defensive positions built quickly, the operational army (the Fifteenth) required a large number of men. Hitler sent a special order permitting units of this army to requisition workers independently.

The Allied break-through was one of the principal reasons for the hasty construction of defence works with requisitioned manpower. But the Battle of Arnhem (September 1944) was no less important. The Allies failed in their northward thrust, but the Germans could not exclude the possibility that they would try once again to penetrate the German plain north of Arnhem. Therefore a number of fortifications were ordered built in the eastern Netherlands. The Germans considered these defences – on which they worked from September 1944 to March 1945 – of such great importance that they transferred several units of the artillery, the army, and the navy from the coast to the new fortifications. The NSDAP (the German Nazi party) was in charge of construction.

The Germans originally intended that the labour exchanges should supply the manpower needed for this work. This plan did not go through. The southern Netherlands had been liberated in September 1944 and succeeding months, and the presence of Allied troops south of the Rhine, Waal, and Maas rivers gave Dutch officials more courage to refuse German demands. The burgomasters, too, put up more resistance in the changed military situation; some went into hiding. They had been strengthened in their resolve by the government proclamation broadcast by Radio Orange on 15 August ordering burgomasters, in particular, not to call up citizens for work on German defences.

For the Germans themselves, the military situation had become so desperate that they turned to large-scale raids to replenish their labour supply. These razzias often followed general call-ups for manpower, accompanied by threats against labour-draft dodgers. Each call-up served as a warning for workers to go into hiding, upon which the Germans arrested hostages in reprisal. Sometimes the threats alone were enough to make people give themselves up. And at other times the Germans sprang the raids with no previous warning.

The raids took place in the centre, the east, and the north of the Netherlands. In most instances, the men who were taken had to walk from their homes to the military areas, where they were forced to dig trenches. Thousands were employed in places where there was no question of adequate food or housing. There was great suffering. Straw spread thinly on the ground had to serve as beds, working clothes and overcoats as cover. The local population usually helped if it could, but this help was not enough to dispel the great need.

The direct cause of the raids that took place in September and October 1944 was the urgent necessity of obtaining workers for the defence installations; the hunts of November and December, however, were aimed at assuring the safety of German troops stationed in the Netherlands and at providing Germany with manpower.⁴ For reasons of military security, the *Wehrmacht* had long put heavy pressure on Seyss-Inquart to deport the younger age groups from the Netherlands. It did not succeed in persuading him. The High Commissioner probably feared civil explosions like those of April and May 1943. But in 1944 the question of whether or not to remove young, able-bodied men became critical. The German army command had learned from bitter experience how valuable the aid was which resistance organizations in northern France and Belgium had given to the advancing Allies in August and September, and it became aware, moreover, that the Dutch resistance movement and indeed the whole population were receiving instructions of a military nature through Radio Orange.

The fear of underground support for the Allies and of popular uprisings upon the approach of Allied armies was not entirely without foundation. As Supreme Commander of the Netherlands Forces of the Interior, Prince Bernhard had broadcast instructions to the armed underground fighters through Radio Orange on 12 September 1944, and on the seventeenth Radio Orange ordered Dutch railway workers to go on strike in support of the Allied troops fighting the Battle of Arnhem.⁵ Under these circumstances the Germans concluded that able-bodied men had to be removed from the areas under military threat – 600,000 men from the western provinces alone. *Entziehung vom Wehrdienst beim Feind* (withdrawing people from military service to the enemy) was their major goal.

In preparing this action, the Germans no longer took the Dutch economy into consideration, as the *Rüstungsinspektion* previously had done. This is not remarkable, for in October and early November 1944 the industries in the western Netherlands working for the war effort were greatly reduced. Their supplies of coal had stopped: on 15 September the Allies had reached Maastricht (the first town in the Netherlands to be liberated) and then pushed on to free the region below the great rivers, where the Dutch coals mines are located. The Germans now began to carry out Hitler's 'scorched earth' policy, making a start on the systematic destruction of the harbours and port facilities of Amsterdam and Rotterdam. A few weeks earlier, on 5 September, Fiebig had ordered the German agencies for armament production to restrict their activities to 'returning' their inventories, tools, and machinery to Germany. Because of all these factors – including the effects of the railway strike – a large proportion of workers had very little to do, although they regularly reported for work. This circumstance greatly aided the German raiding parties, who could expect a minimum of interference. It also favoured the military authorities, for some of the people apprehended could be used for building defence works.

⁴ See B. A. Sijes, *De razzia van Rotterdam, 10-11 november 1944* (The Rotterdam Raid, 10-11 november 1944.) ⁵ See A. J. C. Rüter, *Rijden en staken: de Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd* (Moving and Striking: The Dutch Railways in Wartime).

At about the same time that the question of deporting able-bodied men was being weighed in the Netherlands, *Reichsbevollmächtigte für den totalen Kriegseinsatz* Goebbels was busily engaged in obtaining manpower for Germany. He needed workers in particular for the removal of rubble caused by Allied bombings, for repairs to the transportation network, and for digging defence trenches in western Germany. Looking to the Netherlands, he sent a certain Liese there equipped with extensive powers.

The first large Dutch city to be robbed of its able-bodied men was Rotterdam. In two days, 10 and 11 November 1944, 50,000 men were deported. Some were hauled away in crowded trains and Rhine barges; others marched for days to their destination. Raids on other cities and towns quickly followed. The transportation to the eastern Netherlands – for men were still being employed there – and to Germany took place under cruel circumstances, even though the people at the towns along the way did everything they could to help their fellow-citizens. According to available data, from September through December 1944 at least 120,000 men were seized in those parts of the Netherlands still occupied at that time. It is certain that the number was larger, for there is no information on some of the towns where raids were held.

Most of the deported men were put to work in western Germany not far from the Dutch border, but others were sent as far as Stuttgart, Munich, Berlin, and Dresden. On the whole, the arrival of these men in Germany was unexpected. Sometimes they were brought in columns to the centre of a town. Factory managers then came to select the most likely specimens for their plants.

As noted above, many of those put to work had to sustain severe deprivations. Although living and working conditions differed considerably, the suffering in the latter part of the war was undoubtedly greater than it had been earlier. The housing was much the same: barracks and schools, factory lofts, dance-halls, and barns. Other lodgings were sometimes unfinished, damaged by air raids, squalid, worn out by those who had lived there before. The men lucky enough to be placed in private homes had the best of it. They did not suffer from lice, perhaps the greatest torment encountered. The filthiness was indescribable. Straw for bedding was rarely or never changed and became a breeding ground for vermin. There was not enough clothing or washing facilities, and the capacity of the latrines was too small.

Dutch workers in the eastern part of the Netherlands generally enjoyed better conditions, but here, too, the straw was sometimes not refreshed or exchanged for months on end. Everything had to be done in one space: sleeping, cooking, and washing. The men slept in their clothes (fast turning to rags) because of the continuous danger of shell-fire; many of the deported labourers were employed close to the front. Their shoes and socks worn out, the men developed foot sores of every sort and frost-bite.

Reports on food vary. Some deportees did not find it too bad – mainly those lodged in private homes or able to prepare their meals themselves. The diets of the large majority of the men, however, ranged from poor to very bad indeed. Those worst off were issued half a loaf of bread or less and one warm serving – frequently cabbage or turnip soup – per day. Nutritionally, of course, this was completely inadequate. Labourers in

the eastern Netherlands sometimes got food from the local population, and in the front areas hungry workers did not hesitate to 'borrow' food from deserted shops and houses.

The circumstances under which the men had to work were often highly dangerous. Hard labour was required of those who had to fill in bomb and shell craters, lug rails, dig trenches, and cut down trees in all weather and sometimes under gunfire. The men worked slowly, or attempted to do so, but there was always a German foreman or inspector to step up the tempo again, often brutally. Bodily assaults, as many deported Rotterdammers experienced, occurred repeatedly.

It is not known exactly how many of the men deported after September 1944 lost their lives. Of the 50,000 Rotterdammers, at least 410 did not come home again. Those employed in front areas died in bombings, air raids, artillery fire, land-mine explosions. Of those behind the lines, many died of exhaustion and disease. Four years after the liberation, over two hundred Rotterdam deportees still received medical and welfare support because of chronic illness (especially tuberculosis) or wounds.

As a result of the changed military situation after September 1944, a serious stagnation in production developed. Transportation was virtually at a standstill; the electricity supply had been shut off or greatly diminished; raw materials were not available; and the Germans had destroyed or carried away vast quantities of equipment. Many workers were dismissed, and many others threatened with dismissal. To alleviate the situation, the State Labour Bureau asked the Ministry of Finance to supply money for the various unemployment-compensation funds. This request was supported by, among others, the Secretary-General of Commerce, Industry, and Shipping, Dr H. M. Hirschfeld. His aim was to maintain social order. One of the conditions for this was preventing a disruption of 'the tie between employer and employee.' Hirschfeld was clearly aware that, if the managers of closed factories were left to their own devices, they would dismiss all employees with the exception of skilled workers and people needed for maintenance and post-war reconstruction. Management would then propose that the dismissed workers be brought under the same kind of compensation plans that had existed before the war, which meant in effect that the majority would get government relief money. Hirschfeld did not want this. The Germans had no fundamental objections to his reasoning.

The effort to introduce unemployment-benefit plans was forcefully supported by other high officials and by management representatives as well. They, too, were thinking of the post-war period. In a note about a conference held to discuss these plans, Verwey wrote on his agenda, on 19 October 1944, 'Business must not be crippled. Revolution must be prevented.' Among other things, this political background should not be lost sight of in any attempt to understand the actions of a number of prominent Dutch officials during the last months of the war. Yet it must be said that the threat of famine was an equally important influence on their decisions and behaviour.

When the government in London proclaimed the railway strike on 17 September 1944, Dutch railwaymen left work for what turned out to be the duration of the war. The Germans took relatively mild retribution: Seyss-Inquart placed a one-month em-

bargo on the shipment of all foodstuffs to the densely populated western provinces of the Netherlands. Reserves there were already dangerously low, however, and the early onset of heavy frosts presaged the dreadful Hunger Winter that was to come.

As discussed above, one of the factors contributing to the great manpower raids of November and December 1944 was the German army's desire to safeguard its troops stationed in the Netherlands. The raids, under Liese's direction, were no respecters of person. They removed skilled and unskilled workers alike – and so many of the former that essential businesses and those working directly for the *Wehrmacht* were often hamstrung. In apprehending and deporting workers, Liese's instructions were to pay no attention to exemption certificates of any kind. The *Wehrmachtbefehlshaber*, Christiansen, rose up in protest against this order and countered with one of his own: every soldier required to participate in raids must respect *Ausweise* issued by the *Wehrmacht*, under penalty of being court-martialed for sabotage if he did not.

The occupying army in the Netherlands also had other objections to the mass razzias. From the middle of November 1944 onwards, it had continuously been forced to let go of units, especially its best ones, to back up the defensive actions of army groups operating elsewhere and in preparation for the Ardennes offensive (which began on 16 December). The navy stationed in the Netherlands experienced similar difficulties through the withdrawal of personnel. It is not impossible that the military leaders therefore put pressure on Seyss-Inquart and Liese to stop the large raids in favour of a general registration, promising in return to lend assistance with smaller raids.

The precise course of proceedings in this matter is not known. The situation that had developed, however, forced the *Wehrmacht* not only to torpedo the action it had itself inspired, but also to cease coöperating in Liese's exorbitant demands. At all events Liese, no doubt after consultation with the High Commissioner, had to restrict himself to smaller raids. The problem now was to think up new ways of supplying workers for Germany. Before long he came up with the following plan.

At the end of December 1944 Liese had placards posted announcing that men between the ages of sixteen and forty were subject to a labour draft, the date of which would be made known later. The announcement added, however, that certain categories of irreplaceable workers were exempt: public servants, farmers, stock-raisers, and those employed in essential public or war industries. Employers of the last-named could apply for exemptions *en bloc* by submitting lists of their personnel. All persons eligible for exemption would be issued a special *Ausweis*. On 4 January 1945 the newspapers published a notice that men in the designated age groups must register with the *Fachberater* at the labour exchanges from 5 through 8 January. To encourage men to register, it was stressed that each draftee's family would be provided with supplemental foodstuffs. Therefore the family was permitted to retain the worker's ration documents while he was away. This inducement, plus the promise of *Ausweise*, was the bait with which Liese hoped to lure the men into the registration offices.

In the past sharp differences of opinion had arisen between the organized resistance on the one hand and the secretaries-general and employers on the other regarding

whether or not *Ausweise* should be applied for, with the resistance in opposition. The controversy that flared up about this matter in December 1944 and January 1945 was therefore not new, but because of the special circumstances in the Netherlands at that time, it was more violent than before. Particularly after the age-group action of 1943, the underground had taken a forceful stand against the *Ausweise*. Its principal objections were that such a system inevitably resulted in the registration of at least those applying for exemption, that the population was thus split into exempt and non-exempt groups, and that this splitting weakened the general resistance against German measures. The underground leaders also brought up the practical argument that the occupying power could and would cancel all existing exemption papers at any moment it desired. The truth of such a warning had been demonstrated convincingly during the raids of September through December 1944, when tens of thousands of men found that their exemptions were utterly valueless.

Moreover, the resistance accurately diagnosed the new registration call as deriving from a shortage of troops for staging large-scale raids and from the Germans' fear of creating complete chaos. For these reasons, resistance circles believed that the occupying power would not dare face up to a test of strength should its commands be disobeyed. On the contrary, they reasoned, the German authorities were terrified of uprisings, and nothing would be less welcome to them than for the resistance movement, backed up by a hungry population, to discover that its power had gradually become equal to that of the occupier. In other words: the resistance movement was convinced that since the Germans, at least for the moment, did not wish chaos, they would mitigate their forced-labour methods; further, they would evade an open conflict if the Dutch refused to heed the order to register. The resistance therefore opposed any coöperation by public officials and employers in applying for *Ausweise*.

This position also proceeded from considerations of the post-war political situation. Men whose employers would not or could not obtain *Ausweise* for them faced certain deportation to Germany and the greatest deprivation there, which could lead to moral degeneration. And what about the families left behind in perhaps equally difficult circumstances? After the war employers would be blamed for having collaborated in making outlaws of part of the population. The radicalization of the working class would also be accelerated.

In taking a negative attitude towards the secretaries-general and the employers, the resistance organizations were therefore motivated by moral principles as well as by tactics. They did not wish to make concessions to what underground circles occasionally called the 'opportunism' of the other group. They were even less ready to do so as their own self-confidence grew and they recognized themselves as a force that could not be bypassed with impunity. Unlike his predecessors, Liese was confronted by a strongly organized and resolute resistance movement when he issued his new draft announcement at the turn of 1944-45. So, too, were the secretaries-general and the employers, as they learned in the controversy about the *Ausweise*.

As proponents of the exemption system, this group argued that employers, by apply-

ing for *Ausweise*, might help to mitigate the fearful consequences of a general crippling of industry and transportation, and thereby protect a large part of the population from destruction. According to this view, men who possessed *Ausweise* would be able to work without interference for the food supply, for example. In addition, important social organs such as governmental and semi-governmental institutions could continue to function and would be ready to offer useful service at the liberation, when urgent tasks would have to be taken at once in hand. This explains the attempts by this group to retain employees of vital businesses, governmental departments and other official agencies by requesting *Ausweise* for them. In the past it had proved possible to arrange such exemptions and thus protect people against deportation. Surely the same thing would work out now.

It is worth remarking that the 'proponents' did not plan to dispense information about employees without preliminary guarantees from the Germans. Moreover they rejected outright the announced requirement of registering directly with the *Fachberater*. They wished to request *Ausweise* and to deliver exemption lists only if it were certain that those for whom *Ausweise* were requested would indeed be exempted. Since the possibility always remained that the Germans, despite all promises, would arbitrarily rescind the *Ausweise*, this group planned to include no addresses of employees on the exemption lists. That would in any case make tracing down more difficult. For further protection of employees, the 'proponents' trusted to their own cleverness – for instance, misleading the Germans by exaggerated descriptions of jobs.

With these arguments the 'proponents' stood four-square against the opinions of the resistance movement and of the government in London, which backed the resistance completely. The debate became so heated that the underground felt compelled to threaten the use of force if the 'proponents' maintained their standpoint. The struggle between the two groups lasted about a month. Compromises were made at last, with the resistance and the London government coming out on top. Before that time, the purposeful opposition put up by the resistance and the many conferences held on the problem had caused a large number of employers to experience doubts and to refrain from applying for *Ausweise*.

The Germans had estimated that in the western part of the Netherlands some 650,000 persons should report for registration. In reality, about 50,000 did so. This is not to say that all those left for Germany. A number of them registered only in order to obtain exemption papers. If these were not granted, many men were prepared to go into hiding. Meanwhile the underground carried on the struggle against the Germans and their henchmen with all severity. Bombs were placed in labour exchanges, and Dutch Nazi officials were shot. The Germans retaliated by shooting Dutch prisoners, in Amsterdam among other places.

Since the Germans considered that too few workers had registered 'voluntarily', they soon began to stage new manpower raids. How many people were apprehended is unknown. Most of them were in pitiable condition at the time they were seized. There were men whose naked feet appeared through their shoes. Many had no blankets. In

one of the assembly centres virulent dysentery raged. Nearly everywhere the men were soon infested with lice.

But the end of the war was in sight, and even as some of these victims were deported, other Dutch workers began straggling home. Because of Allied progress in Germany, groups of workmen returned as early as March and April 1945. If most of them showed signs of wear and tear, the condition of those returning from the labour camp at Rees (on the lower Rhine near Emmerich) defied description. Some of these men had been dismissed, others had escaped. They had been housed in a circus tent and in sheds previously used for drying bricks. All they had to stop up the cracks in these draughty structures were bits of straw. Each man was issued one blanket, a thin protection indeed against the winter storms that blew an inch of snow through the walls. Their feet were frozen; in some cases amputation was necessary. The men were crawling with vermin and had been bullied to work in spite of serious illness and high fever. Brutality was the order of the day. By February 1945, after two months in the camp, one third of the 3,000 healthy men who had entered were dead, invalided for life, or desperately ill. After nearly three months, about 250 had succumbed.

The majority of Dutch labour draftees returned home after the collapse of the Nazi régime. The exact number of repatriates is unknown. According to data from government repatriation services, an estimated 261,000 had come back by August 1945. This number is probably too low, because it does not take into account the workers who returned in March and April. In addition, an unknown number of workers returned after the liberation without checking in at the frontier control posts.

Nor is it exactly known how many Dutch workmen died in Germany. Their number is estimated at 8,500. We do know that, from October 1942 through March 1945, 13,243 contract-breakers and objectors were sent to the Dutch concentration camp at Amersfoort, but there is no information on the number incarcerated in the *Arbeitserziehungslager* in Germany. Moreover, we are wholly in the dark about the number of permanent invalids and incurably ill among the returnees. The massive character of the labour draft defeats all attempts to learn the extent of the losses suffered.

CONCLUSION

Final attention is paid to the policy of the heads of the Ministry of Social Affairs with respect to the labour draft. It is recalled that, at least in the beginning, the fight against unemployment and the expectation of a soon-to-be-realized 'New Order' formed the basis for coöperating with the occupying power. Later, when the Germans made ever heavier demands, some high-ranking civil servants refused to collaborate. Verwey and others, however, concluded that they must continue to exercise their functions in order to prevent more dangerous action by the Germans. Theoretically, they expected to be able to avert worse consequences by making concessions, yet in practice they had to make one concession after another to prevent still more serious measures.

Through these developments they became more and more isolated from those whose interests they pretended to further.

In the view of a government rehabilitation commission after the war, Verwey's conduct meant in effect that he took or at least collaborated on measures that brought harm, loss of liberty, and mortal danger to innumerable Dutch citizens. Perhaps, too, the population and lower officials might have reacted more strongly against German demands, at least in the early days of the occupation, if these demands had not been endorsed by a Dutch government institution and seconded by its highest chief. Verwey represented 'the sad spectacle... of a highly placed Dutch civil servant, not a member of the NSB,⁶ who nonetheless lent himself to the execution of the most despicable German commands and who appeared to have forgotten completely that our country was fighting a life-and-death battle with Germany.'⁷ That he should so behave stemmed partly from the circumstance that Verwey's assistants only too rarely criticized him on matters of principle. 'Too often a policy of muddling through was accepted as inevitable.' And no one spoke up when Verwey declared himself irreplaceable.

After the war rehabilitation commissions investigated the conduct of many civil servants who had remained at their posts throughout the occupation. Verwey – to restrict ourselves only to him – was dismissed from his function. The highest officials of the State Labour Bureau and the lower echelons at the labour exchanges as well were subjected to rehabilitation scrutiny, and undesirable elements were removed. Of the service's average complement of 3,000 employees, about 18 per cent (554) were dismissed and 31 per cent (105) administratively disciplined. No measures were taken against about 12 per cent (351) also called before the rehabilitation commissions.

A last word about the men and women of the resistance movement: It is impossible to ascertain how many people of the underground lost their lives in the struggle against forced labour. They did not counterfeit ration books, *Ausweise*, and personal identity cards, or raid rationing offices, for those in hiding from the labour draft alone. They worked to aid all people in need: the Jews, the contract-breakers, the young men seeking to escape an age-group action. It can be safely assumed, however, that of the thousands who died because of their participation in the organized resistance, many fell in helping those in hiding.

We know more about those civil servants who were themselves assigned to the labour draft and attempted to sabotage it from within. Including the 400 officials who went into hiding, more than 22 per cent of the labour-exchange personnel in one way or another became victims of German pressure and terror. Of 274 officials who were arrested, fifteen were shot. Of 131 who were put in a concentration camp or a prison, twenty-four succumbed during imprisonment and five after returning home.

(Translated by Cornelis and Elizabeth Willems)

⁶ *Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden* - the Dutch Nazi party. ⁷ Report of the Cleveringa Commission, 21 December 1945. The following quotation is also from this report.

REGISTER

Cursieve cijfers verwijzen naar de plaats
waar het betrokken onderwerp in het bijzonder
behandeld wordt.

- Aalten, 531, 534-535
- Aanmeldingsplicht, 228, 233, 253 e.v., 257-258, 267-268, 271 e.v., 280 e.v.; in Duitsland 315, 331; jaarklassen 242 e.v., 281; leeftijdsgrenzen 272, 276 e.v.; *Liese-Aktion* 559, 561 e.v.; oproepen 267, 289; resultaten 282 e.v.; vrouwen 392, 396; vrijstellingen 280 e.v., 291, 294. *Zie ook* Jaarklassenactie; Registratie; Weige-raars.
- Aannemers, 477-478, 513, 514, 516
- Aanslagen, *Zie onder* Bevolkingsregisters
- Aanstellingsbesluit, *Zie* Verordening 32/1942
- Aanstellingsverbod, 258 e.v., 287-288
- Aanstellingsvergunningen, 219, 253 e.v., 359, 393
- Aanwervingsbevestiging, 123, 217
- Aanwijzingen 1937, 63-68, 174, 520, 522, 578, 609-610
- Abteilung für niederländische Personalan-gelegenheiten*, 137, 383
- Abteilung Gewerbliche Wirtschaft*, 138, 181, 185, *verder passim*; afdeling *Arbeitsein-satz* 282 (n), 337; rationalisatie 185-187; uitkaming 181, 189-190, 194 e.v., 203 e.v., *verder passim*. *Zie ook* *Hauptabtei-lung Gewerbliche Wirtschaft*
- Abteilung Innere Verwaltung*, 55, 375, 388
- Abteilung Niederländische Arbeitsdienst*, 55, 196 e.v.
- Abteilung Rechtssetzung* 156 (n), 159 (n), 272 (n)
- Adviesbureaus voor arbeid in het buiten-land, 182, 276
- Agrarisch Front, 107, 108
- Ahrweiler, 631
- Akkerwoude (Dantumadeel), 552
- Albarda, Ir. J. W., 610 (n)
- Albert Heyn N.V., 587 (n)
- Algemeen Handelsblad*, 52 (n), 53 (n), 76 (n), 77 (n), 112 (n), 158 (n), 340, 362 (n), 421 (n), 436 (n), 439 (n), 468, 595 (n), 596 (n)
- Algemeen Nederlands Politieblad*, 351
- Algemene Kunstzijde Unie (AKU), 342
- Algemene Nederlandse Metaalbewerker's-bond, 83
- Algemene Rooms-Katholieke Werkgevers-vereniging, 28
- Algemene Synode, *Zie* Nederlands Her-vormde Kerk
- Alkmaar, 108 (n), 131, 215 (n), 512 (n)
- Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft (AEG)*, 437, 438
- Almelo, 255, 375, 592; Gewestelijk Ar-beidsbureau 129-130, 255, 402 (n)
- Alphen aan den Rijn, 582
- Althaus, E., 137, 383, 385, 386, 398 (n)
- Ambtenaren, *Zie* Overheidspersoneel. *Zie ook onder* Departement van Sociale Zaken; Gewestelijke Arbeidsbureaus; Rijksarbeidsbureau
- Amersfoort, 358, 375, 536, 537, 554, 559, 587, 588, 593; Gewestelijk Arbeidsbu-reau 101 (n), 171 (n), 311 (n), 403 (n), 404. *Zie ook* *Polizeiliches Durchgangs-lager Amersfoort*
- Amsterdam, 24 (n), 90 (n), 118, 218, 464, 547, 583, 604; *Aussenstelle GSV (HSV)* 113, 344, 345; *Beauftragte des Reichs-kommissars* 54, 378, 379, 413 (n), 584, 585; Bevolkingsregister 240; Burgemees-ter en Wethouders 113; Departement van Sociale Zaken 58; Dienst van Maat-schappelijk Steun 90; *Einsatzkommando des BdS* 464; gemeentediensten 226, 377 e.v. 413, 584; Gemeentelijke Arbeids-beurs 48, 87, 90, 421; gemeentewerklie-den 223, 377, 380; Gewestelijk Arbeids-bureau 121 (n), 171 (n), 226, 276, 304, 390, 414, 487, 512 (n), 513, 530 (n), 574, 582, 594, 599-600; haveninstallaties 540; Jordaanrelletjes 27, 30, 32; Kamer van Koophandel 584 e.v.; *Liese-Aktion* 584, 593; Luchtbeschermingsdienst 377; razzia's 301 (n), 304, 549, 550, 591, 592, 595, 597, 600; Rijksarbeidsbureau 264, 581; scheepswerven 110-111; tewerk-stelling gemeentepersoneel 223, 226, 377-381; verzetsbeweging 567, 574; wethou-der van Sociale Zaken 86. *Zie ook* Poli-

- tie-Bataljon Amsterdam. *Zie verder* Voûte, E.J.
- Amsterdams Werk Comité, 565 (n), 567, 574, 575 (n)
- Amt für Technik*, 204, 257, 264
- Andriessen, W., 32 (n)
- Anrath, 498
- Anti-Revolutionaire Partij (ARP), 28, 33 (n), 34
- Apeldoorn, 90, 115, 225 (n), 535-536, 602; Gewestelijk Arbeidsbureau 216 (n), 529
- Apitz, Dr. G. A., 193 e.v., *verder passim*
- April-Meistaking, 279, 290, 293, 496, 607
- Arbeidsbeurzen, 35 (n) 39, 44, 45 e.v., 58, 79, 81, 82, 84, 85, 88, 97-98; agentschappen 45, 46; gezondheidsdienst 112. *Zie ook* Arbeidsbemiddeling; Districts-arbeidsbeurzen; Gewestelijke Arbeidsbureaus; Rijksarbeidsbureau; Tewelkstelling in Duitsland
- Arbeidsbemiddeling, Duitse, 11 e.v., *verder passim*. *Zie ook* Arbeidsbureaus, Duitse; *Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung*
- Arbeidsbemiddeling, Nederlandse, 31 e.v., *verder passim*, 342-343; advertenties 106, 233; afdeling migratie 175 (n); centralisatie 36, 45, 47-49, 51, 71, 90, 95 e.v., 616; cursussen 92, 97, 106; in Nederland 31 e.v., 342-343; nazificatie 99 e.v., 134 e.v., 170 e.v., 259 e.v.; reorganisatie 48, 95, 253, 262; staatsingrijpen 31 e.v., 68 e.v., 75 e.v., 91 e.v., 258, 616; voorlichting 92 e.v., 464. *Zie ook* Arbeidsbeurzen; Gewestelijke Arbeidsbureau; Tewelkstelling in Duitsland
- Arbeidsboek(je), 14, 19, 21, 35, 36, 91, 92, 95, 102-105, 136, 153, 154, 229, 233, 237, 268, 336, 611-612; ontwerpverordening 104
- Arbeidsbureaus, *Zie* Gewestelijke Arbeidsbureaus
- Arbeidsbureaus, Duitse, 192, 629, *en passim*; aanmelding 252; aanstellingsvergunningen 19; loonovermaking 429; ontslagverbod 19. *Zie ook* onder diverse steden in Duitsland. *Zie verder* *Patenbezirke*
- Arbeidsdienst, 13, 35, 36, 69, 70, 96. *Zie ook* Nederlandse Arbeidsdienst
- Arbeidsinspectie, 6, 253, 254, 256, 257
- Arbeidskampen, 307 e.v. *Zie ook* *Arbeits-erziehungslager*; Strafkampen. *Zie verder* Ommen; *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*
- Arbeitsmarkt, De*, 119 (n), 131 (n)
- Arbeidsongevallen, 413-414
- Arbeidsprestaties, 420, 462, 466 e.v.
- Arbeidstijden, 156, 477; verkorting 75, 76, 79, 556; verlenging 188 e.v., 413, 541; 54-urige werkweek 188, 253, 256, 257
- Arbeidsverzuim, 411-415; Duitse meldingen 494-495; Nederlandse arbeiders in Duitsland 251, 462 e.v., 468, 491, 497
- Arbeidsvoorwaarden in Duitsland, 41, 42, 82, 83 (n), 125-126, 134, 152-153, 192, 463 e.v., 477, 555; controle door de Gewestelijke Arbeidsbureaus 192
- Arbeitsämter*, *Zie* Arbeidsbureaus, Duitse
- Arbeitsamt*, 125 e.v., 265, 418 e.v., 426, 472. *Zie ook* Arbeidsbureaus, Duitse. *Zie verder* op diverse plaatsnamen
- Arbeitsanweisung*, 280, 281 (n)
- Arbeitsbuch*, *Zie* Arbeidsboek(je)
- Arbeitseinsatz- und Verbindungsstelle der HSV beim WBN (A.u.V.-Stelle)*, 514-517, 524, 525 (n)
- Arbeitseinsatzpolizei*, 59, 304, 305, 405 (n)
- Arbeitserziehungslager*, 2, 3, 124, 220, 403 e.v., 475, 487, 491-495, 498-504, 605, 630-631; *Erziehungsabteilung* in fabrieken 492; hygiëne 499; medische verzorging 499, 503; sterftecijfer 220, 499, 503, 505 (n). *Zie ook* Mishandelingen
- Arbeitskontrolldienst*, 304 (n), 320, 368, 394, 403, 405, 406
- Arbeitslager*, *Zie* Arbeidskampen. *Zie ook* *Arbeitserziehungslager*; Strafkampen
- Ardenneoffensief, 560, 580
- Armenzorg, 85 e.v.; burgerlijke 113; kerkelijke 113, 118
- Arnhem, 303-304, 342, 375, 423 (n), 461,

- 553; *Aussenstelle BdS* 221, 285; *Aussenstelle HSV* 164 (n), 175; *Deutsche Dienstpost in den Niederlanden* 458, 460; *Einsatzkommando BdS* 464; *Gewestelijk Arbeidsbureau* 102 (n), 171 (n), 175, 294 (n), 304; slag om 528, 532, 567
- Arrestaties, 297, 441, 449, 526 (n), 529
- 'A-socialen', 300, 301, 306, 307, 311, 312
- Assen, 132 (n), 528, 547, 553
- Assener-stellingen, 528, 547
- Atlantikwall*, 18, 248, 510
- Auftragsverlagerung*, 137, 138, 145, 158, 160, 165, 214, 265, 289, 315, 318, 319, *verder passim*; uitbreiding 365, 399, 607, 612
- Augsburg, 630
- Auschüsse und Ringe*, 266
- Aussenstellenleiter des Beauftragten des Reichsministers für Bewaffnung und Munition*, 203
- Australië, 73
- Auswärtiges Amt*, 119 (n), 142 (n), 159, 272 e.v., 325, 417 (n), 465 (n), 503
- Ausweise*, 276, 279, 281 e.v., 295, 303, 402, 406, 534-535, 537, 549, 593, 597, 607, 616; aanvragen van 563-581; handel in 588; *Liese-Aktion* 559, 560, 562, 563-565, 567, 568-590, 592; vervallenverklaring 564, 569, 588, 591
- Baarloo, 544
- Baarn, 244, 514, 587
- Backer, Mr. A. J., 526 (n)
- Baden, 629
- Bakker, C. J., 214 (n)
- Balkan, 144
- Baltische landen, 415, 481 e.v., 604
- Bauer, A. J. H., 5, 59 (n), 60 (n), 161 (n), *verder passim*
- Beauftragte des Leiters der Parteikanzlei*, 529
- Beauftragte des Reichsministers für Bewaffnung und Munition*, 265, 267. *Zie ook* Fiebig, R.
- Beauftragten des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz*, 192-193
- Beauftragten des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete*, 54, 59, 151, 152, 182, 201, 204-205, 207, 214, 225 (n), 226, 257, *verder passim*; *Sozialreferenten* 54, 59, 151, 152, 204. *Zie ook* onder diverse provincies. *Zie verder* onder Amsterdam; Rotterdam
- Bedrijfsleven, 24 e.v., *verder passim*; brandstoffen- en electriciteitsvoorziening 141, 186; gedeeltelijke opheffing 257 e.v. *Zie ook* *Bedrijfssluitingen*
- Bedrijfssluitingen, 3, 76, 79, 141, 153, 180, 185-186, 203, 213, 252, 257-259, 268, 271, 607; aanmeldingsplicht 257 e.v.; Duitse commissies 186, 257; heropening 318; in Duitsland 315
- Beekom, Ir. C. W. C., 548
- Beenderibben, 311
- Befehlshaber der Ordnungspolizei (BdO)*, 55, 303 (n), 405 (n)
- Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS)*, 55, 56, 78 (n), 87, 106, 123, 124, 128 e.v., 141 (n), 142 (n), 155 (n), 160 *verder passim*; *Aussenstellen* 131; *Einsatzkommandos* 464, 552. *Zie ook* onder Amsterdam; Arnhem; Groningen; Maastricht; Rotterdam
- Beieren, 629
- Beilen, 60
- Bekendmaking*, *Zie* onder *Liese-Aktion*
- Bela Belka, 482
- België, 1, 1 (n), 53, 73, 81, 104, 147, 159 (n), 250, 270 (n), 474, 542; illegaliteit 539, 544; tewerkstelling in 40, 401; *voordersacties* 202, 323, 324 (n)
- Bella Jr., S. de la, 28 (n)
- Bene, O., 159, 269 (n)
- Benisma, S., 26 (n)
- Bennekom, J. van, 537
- Bentheim, 119, 418, 485
- Berends, A. J., 364
- Bergen, 513
- Bergen op Zoom, 205, 375; *Gewestelijk Arbeidsbureau* 171 (n), 205 (n), 206, 513 (n), 529

- Bergh, 603
 Berghausen, 441
 Berghem, 298
 Berlin (*Arbeitserziehungslager*), 630
 Berlijn, 250, 327, 331, 421 (n), 423 (n), 425 (n), 430, 437, 438, 448, 449, 461, 470, 471 (n), 479, 481, 488, 489, 554; bombardementen 456, 457; *Gauarbeids-
 amt* 405; Zweedse gezantschap 474
 Bernhard, Prins, 539, 574
 Beroepsuitoefeningsverbod, 258
 Beschermde bedrijven, 281, 318, 319, 321, 322, 324, 342, 343, 346, 352, 363, 367, 519
 Bethesda (*Arbeitserziehungslager*), 631
 Bethlehem, Ir. J., 5
 Bethmann, W., 196 e.v.
 Betreuer, 105 (n), 415, 421 e.v., 437 e.v., 443-445, 455, 461, 465, 466, 470 e.v., 509. *Zie ook onder Deutsche Arbeits-
 front. Zie verder* Verzorging
 Beverwijk, 501, 582
 Bevolkingsregisters, gemeentelijke, 230 e.v., 238, 242 e.v., 277, 297, 301-303, 336, 349, 375, 386, 387, 393, 407 e.v., 531, 534, 589; aanslagen op 296, 351, 371, 407, 411, 599; verzet van ambtenaren 239, 302-303, *Zie ook* Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters
 Bewapeningsindustrie, *passim*; omvang 23, 142, 327, 628; personeelstekorten 142 e.v., 319, 330; stagnatie door bombarde-
 menten 328-329; verplichte tewerkstel-
 ling 166-167
 Bielefeld, 631
 Bingerden, 533
 Binnenhof, *Het*, 546 (n)
 Binnenlands bestuur, 55, 60 e.v., 230, 233, 559, 570; Aanwijzingen 64; inschakeling NSB 260 e.v., 269 (n). *Zie ook* Burge-
 meesters; Gemeentebesturen; Overheids-
 diensten. *Zie verder onder* diverse de-
 partementen
 Binnenlandse Strijdkrachten, *Zie* Neder-
 landse Binnenlandse Strijdkrachten
 Bisschoppen, *Zie* Episcopaat
 Blaise, Mr. P. A., 25 (n)
 Blesdijke, 312 (n)
 Bloemendaal, 547
 Blomquist, *Oberabschnittleiter*, 552
 Blumich, Dr. W., 10 (n)
 Bocholt, 551
 Böhlen, 631
 Boening, Dr. H., 94, 136, 137, 152 e.v., 174 e.v., 182-183, 220, 241, 389, 390, 425, 466, 469; *Holland-Aktion II* 188 e.v.; ontslag 193; uitbreiding dienst-
 verplichting 159-167
 Borsig, 437, 442-443, 451 (n), 506
 Boissevain, W., 87
 Boley, Dr. G., 331 (n)
 Bombardementen, 1, 118, 200, 221, 222, 250, 318, 322, 324, 339, 456-461, *verder
 passim*; Centraal Bevolkingsregister 411; omvang 327-329; reacties 456, 507; slachtoffers 457, 458, 555
 Bonn, 459
 Boonen, J. J. H., 161 (n)
 Borkum, 517
 Bormann, M., 56, 150, 252, 332, 544 (n)
 Bosch, R., 468
 Bosch Ridder van Rosenthal, Jhr. mr. dr. L. H. N., 521, 569 (n), 575, 610, 615
 Boven, A. van (A. van de Kamp), 161 (n), 173, 536, 593
 Boxmeer, 376
 Brabag (*Arbeitserziehungslager*), 631
 Bramsche, 537 (n)
 Brandenburg (*Arbeitsamt*), 193, 277 (n), 629
 Brandweer, 227 (n), 374, 385
 Brauchitsch, *General* W. von, 144
 Braunkohl-Benzin A. G., 107
 Braunschweig, 465 (n), 631
 Breda, 342; Gewestelijk Arbeidsbureau 90 (n), 102 (n), 162 (n), 170 (n), 418 (n), 433, 513 (n), 529
 Bremen, 39, 419, 447, 554, 629
 Breukelen, 592
 Breunese, J. N., 197
 Brocke, Wilhelm, 341 (n), 383 (n)
 Broecke-Hoekstra, Mr. J. J. Th. ten, 612 (n)

- Broekhuizen, 544
 Brouwers, G., 25 (n)
 Brüning, H., 9
 Brünn, 430
 Brück, 437 (n), 471
 Bruins Slot, Dr. J. H. A. J. S., 566, 579
 Brunswijk, 504 (n)
 Brussel, 125 (n), 202, 270 (n), 271 (n), 272
 Bruyn, A. C. de, 83, 169, 573
 Buchenwald, 403, 631
 Buckan, W., 259 (n), 267 (n), 272 (n), 277,
 337 (n), 338 (n), 347 (n), *verder passim*
Büssing N. A. G. (Arbeitserziehungslager),
 631
 Buitenpost, 551
Bummelei, *Zie* Arbeidsverzuim
Buna-Werke, 631
 Bunde, 371
 Bunschoten, 528
 Burgemeesters, 131-132, 223 e.v., 230 e.v.,
 240, 245, 257, 259 (n), 303, 357, 371, 373,
 374, 376, 393 (n), 410, 460 (n), 531, 556,
 597, 602, 604; arrestaties 298, 526; *Ge-*
meindeeinsatz 518 e.v., 521-526, 530-
 531, 532 e.v., 592; onderduikers 526, 530,
 531; ontslag 233, 236 (n), 298-299; ver-
 zet 231-232, 235, 238, 277, 297 e.v., 302,
 304, 336, 529 e.v. *Zie ook onder* NSB-ers
 Bussum, 375
 Bijzondere Rechtspleging, 234 (n), 262 (n),
 269 (n), 308 (n), *verder passim*
- Callantsoog, 513
 Calmeyer, H. G., 230 e.v., 238-240, 245
 (n), 302, 373 e.v., 386 e.v., 603 (n)
 Canne Meijer, Henk, 5
 Carp, Mr. dr. J. H., 263
 Casablanca, 249-250
 Castricum, 513
 Celle, 423
 Centraal Bevolkingsregister, 411
 Centraal Bureau voor de Statistiek, 117
 (n), 119 (n), 138 (n), 140 (n), 195, 201 (n),
 207 (n), 208, 209, 342, 366, 395 (n), 468
 (n), 622, 624 (n), 625 (n)
- Centraal Distributiekantoor, 128, 241 e.v.,
 384 (n), 408, 411 (n)
 Centrale Commissie van Bijstand voor de
 Arbeidsbemiddeling en de Migratie, 45,
 48-49, 98
 Centrale Rederij voor de Voedselvoorzie-
 ning, 568
 Centrale Rijks-Arbeidsbeurs, 45
Chef der Sicherheitspolizei und des SD, 56,
 142 (n). *Zie ook* Heydrich, R.; Kalten-
 brunner, E.
 Christelijk Historische Unie, 28, 34
 Christelijk Nationaal Vakverbond, 83, 573,
 611 (n)
 Christelijke Landarbeidersbond, 74
 Christiansen, General F. C., 54, 272 e.v.,
 347 (n), 515 (n), 518 (n), 519 (n), 524 (n),
 560, 562; decreet terugvoering krijgsge-
 vangenen 277, 279, 280, 293
 Churchill, W. S., 250
 Cleveringa, Prof. mr. R. P., 44 (n), 85 (n),
 105 (n), 130 (n), 261 (n), 581 (n), 612
 (n), 617, 621 (n)
 Clinge, 526
 Clingendael, 513
 'Collaboratie', 571, 572, 579, 599
 College van Vertrouwensmannen, 567 e.v.,
 575 e.v., 583, 618
 Colijn, Dr. H., 24, 25, 27, 31 (n), 32 e.v.,
 73, 94
 Commentaar op de Aanwijzingen van
 1937, 67, 521, 610
 Commissarissen der provincies, 88, 89,
 228 (n), 233, 257, 259 (n), 374. *Zie ook*
onder diverse provincies
 Commissarissen van de Koningin, 85
 Commissarissen-generaal, 54, 55, 61, 63.
Zie ook Fischböck, Dr. H.; Rauter,
 H. A.; Ritterbusch, W. F. A.; Schmidt,
 F.; Wimmer, Dr. F.
 Commissie Brabag, 117
 Commissie tot Uitzending van Landbou-
 wers naar het Oosten (Culano), 107-108,
 477
 Concentratiekampen, 2, 3, 109, 175, 221,
 294, 358, 403, 475, 477, 492, 537 (n), 621;

- industrie 251, 405. *Zie ook* *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort. Zie verder Arbeitserziehungslager; Vught*
- Contact-Commissie, 566 e.v., 570-571, 574, 576, 577 (n), 579, 589
- Contractbrekers, 87, 90, 117, 134 e.v., 196, 209, 220 e.v., *verder passim*; 'amnestie' 513; arrestaties van 123 e.v., 130-132, 136, 137, 403, 426, 497, 607, 630; berechting van 130, 298, 305 e.v., 475, 497; herplaatsing in Duitsland 129, 166, 402, 403, 630-631; herplaatsing in Oost-Europa 478, 630; maatregelen tegen 78, 119, 123-132, 136, 137, 166, 169 e.v., 220, 241 e.v., 296 e.v., 400 e.v., 409 e.v., 606; opsporing van 297, 303-305, 459, 475. *Zie ook* *Verlofgangers*
- Contractbreuk, 462-465, 469, 491; Duitse meldingen van 123-125, 128, 131, 132 (n), 402 e.v., 459, 464, 468; omvang 119, 402-403, 462-463, 468, 475, 605, 622, 623
- Cool, Drs. M. F. J., 105 (n), 212 (n), 612, 617, 621 (n)
- Cremers, Mr. P. O. F. M., 44(n)
- Crisis, 8 e.v., 25 e.v., 133
- CS 6 (verzetsgroep), 260
- Culano, *Zie* Commissie tot Uitzending van Landbouwers naar het Oosten
- Curaçao, 73
- Daarle, G. van, 354 (n), 358 (n)
- Dachau, 485
- Dagbladpers, 106, 233, 288, 362, 392, 408, 417, 466, 595
- Dam, Prof. dr. J. van, 164 (n), 198-199, 278, 288-289, 365, 368, 369 (n), 581
- Damme, Ir. M. H., 557, 572
- Dansen, J., 448
- Danzig, 628, 629
- Darré, W., 15
- De Kooy, 513
- Dedowitch, 481 e.v.
- Dekker, W., 5, 510 (n)
- Delft, 269, 375, 535, 547, 549, 583, 587, 591, 602. *Zie ook* Technische Hogeschool
- Delfzijl, 517, 539
- Delta-Commandant (DC), 571 e.v., 575(n)
- Demobilisatie, 69, 80, 270
- Den Bommel, 371
- Den Helder, 512, 513
- Departement van Algemene Zaken, 300
- Departement van Binnenlandse Zaken, 85, 223-240, 297 e.v., 370-376, 521 (n), 524 (n); afdeling Binnenlands Bestuur 230, 373
- Departement van Economische Zaken, 29
- Departement van Financiën, 55, 310 (n), 385, 429, 431 (n), 432 (n)
- Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, 24, 55, 61, 102, 137, 243 e.v., 259 (n), 382-385, 557, 569 (n), 570 (n), 584 (n)
- Departement van Justitie, 55, 130, 132, 234, 241, 256, 298, 305 e.v., 385, 407
- Departement van Landbouw en Visserij, 55, 61, 107, 281, 383-384
- Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, 164 (n). *Zie ook* *Dam, Prof. dr. J. van*
- Departement van Sociale Zaken, 5, 6, 33 e.v., 55, 58 e.v., 85, 94, *verder passim*; afdeling Arbeidersverzekering 6; afdeling Werkloosheidsverzekering 6, 11, 46, 47, 73, 95, 104, 122; ambtenaren in Duitsland 105 (n), 415, 421 e.v., 437 e.v., 471; hoofdamttenaren 39 e.v., 50, 71, 73-74, 79, 81, 91 e.v., 229, 261, 364, 564, 568, 581, 615; nazificering van 610; samenwerking met de Duitsers 6, 62-74, 95, 99, 135, 187, 364, 382, 615; uitkaming 399-400; verzorging van arbeiders in Duitsland 105 (n), 415, 421 e.v., 429 e.v., 443 e.v.; Zuiveringscommissie 619
- Departement van Verkeer en Waterstaat, 563
- Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, 269, 443, 445, 451 (n), 466
- Departement van Waterstaat, 55, 73, 278
- 'Deportaties', 268, 277, 293-294, 512, 581, 603

- Derne, 438
 Detiger, W. F., 48, 87
 Deurne, 297
 Deuss, E. L., 628
Deutsche Arbeitsfront (DAF), 105 (n), 115, 461, 462, 503, 629 (n); *Amt für Arbeits-einsatz* 445, 504 (n); *Betreuung* 439, 440, 442, 443-445, 450, 451, 454, 470, 472, 473; bijdrage aan 421, 444; in Nederland 179 (n), 182, 393 (n); loonovermakingen 432; *Volkspolitische Amt* 444
Deutsche Dienstpost in den Niederlanden, 403 (n), 419, 458, 474, 475 (n), 505 (n)
Deutsche Röhrenwerke, 493
 Deventer, 225 (n), 375, 487, 488, 528, 553; Gewestelijk Arbeidsbureau 220, 238
 Deviezen, 15, 20, 77
 Didam, 593
 Dieleman, Mr. P., 525 e.v.
 Dienst voor Maatschappelijk Steun, 419
Dienststelle Schmerbeck, 529, 559, 563
 Dienstverplichting, 18 e.v.; in België 159 (n); in Duitsland 18 e.v.; in Nederland 120 e.v., 171, 258 e.v.; leeftijdsgrenzen 187, 391, 397; voor Duitsland 131, 141 e.v., 147, 152 e.v., 158 e.v., 182, 220, 221, *verder passim*; voor Oost-Europa 478 e.v.; vrouwen 163, 240, 255, 281, 345, 389 e.v.
 Dieppe, 249, 468, 511
 Dieverbrug, 553
 Directeur-Generaal van de Arbeid, 79, 120 (n), 156
 Directeur-Generaal van Politie, 297 (n), 299, 300 (n)
 Directeuren van de Gewestelijke Arbeidsbureaus, 59, 93, 95, 98 e.v., 108, 130, 135, 153 e.v., 206, 214, 294, 306, 618; arrestaties van 163, 164 (n), 166, 168, 177; gijzeling 177, 214; invoering dienstverplichting 161-177, 612, 618; korpsvergaderingen 220, 221, 414; ontslagen 161 e.v., 168 e.v., 177, 262, 294; zuivering 618. *Zie ook onder* NSB-ers
 Directie voor de Arbeidsvoorziening, 31 (n), 33 (n)
 Distributiebescheiden, 243 e.v., 280, 407 e.v.; extra-bonnen 418; inhouding 128, 170, 241-248, 280, 313, 335, 406 e.v., 494, 607; inlevering 90, 440 (n), 512; overvallen 296, 351; verlofgangers 411, 474. *Zie ook* Stamkaart. *Zie verder* Tweede Distributiestamkaart
 Distributiekantoren, 241, 243, 385, 389, 407, 409, 589; hulp aan onderduikers 411; overvallen 296, 351, 411, 621
 Districtsarbeidsbeurzen, 38, 39, 45 e.v., 76, 110, 112, 464
 Dno, *Zie* Porchow-Dno
 Doesburg, 533, 553, 603
 Doetinchem, 375, 533-534, 603
 Dokkum, 375
 Dollard, 129
 Dolle Dinsdag, 63, 313, 394, 416, 456, 521, 522, 528 e.v., 556
 Dondangen, 485
 Doolaard, A. den, 578 (n)
 Dordrecht, 375, 591; *Gemeindeeinsatz* 524; Gewestelijk Arbeidsbureau 100, 102 (n), 171 (n), 206, 216 (n), 294 (n), 352 (n), 530, 600
 Dortmund, 629
 Drees, W., 41, 43, 72, 94, 262 (n), 480, 566, 567, 576, 619
Dreierausschuss, 252, 270, 331, 332
 Drente, 40, 44, 222, 256, 296, 526, 528, 552, 553, 559, 592; Commissaris der provincie 132 (n)
 Dresden, 554, 629
 Drion, Mr. J., 577 (n)
 Dronrijp, 552
 Drunen, 298, 299
 Düwel, K., 514
 Duisburg, 423; *Oberstaatsanwalt* 496
 Duiven, 533
 Dusseldorp, 132 (n), 421 (n), 422 e.v., 438, 455; *Gestapo* 220 (n), 415, 441 (n), 468, 493 (n); *Reichspostdirektion* 458, 467; *SD-Leitabschnitt* 462, 463; *Sondergericht* 495

- Ede, 129, 536 (n), 553, 592
 Eerste Wereldoorlog, 1, 147, 159
 Eftger, E., 152, 243 (n), 244 (n), 246, 264, *verder passim*
 Eindhoven, 200, 604, 605; burgemeester 514; *Gemeindeeinsatz* 514; Gewestelijk Arbeidsbureau 102 (n), 161, 171 (n), 175; Gewestelijk Politiepresident 300; *Ortskommandantur* 514 (n)
 Elbing, 430 (n)
 Elten, 553
 Emigratie, 37, 38
 Emmen, 38 e.v., 244; arbeidsbeurs 40, 87; gemeentebestuur 38, 39 (n), 433; Gewestelijk Arbeidsbureau 216 (n)
 Emmerik, 455, 477
 Engeland, 2, 3 (n), 8, 48, 73, 104, 143, 157, 167, 200, 609; Duitse invasieplannen 143-145
 Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, *Zie* Parlementaire Enquêtecommissie (PEC)
 Enschede, 80, 375, 594, 605; *Aussenstelle HSV* 255; Gewestelijk Arbeidsbureau 353
 Epe, 238, 342
 Episcopaat, 293-294. *Zie ook* Rooms-Katholieke Kerk
 Erdsieck, J. P., 105 (n)
 Ergli, 486
 Espenhain, 631
 Essen, 469 (n); *Arbeitsamt* 473; *Sondergericht* 496
 Essen-Fintrop, 492
 Essen-Mülheim, 220, 499
 Estland, 404, 480, 481, 490
 Eucken, W., 9(n)
 Eupen, 628
 Evacuaties, 408, 548; Nederlandse departementen 225
 Evian-conferentie, 73
 Executies, 134, 269, 279, 294, 320, 535 e.v., 551, 574, 599-600, 621
Fachwerber, *Zie Fachwerber*
Fachwerber, 59, 60, 105, 109, 132 (n), 152, *verder passim*; controle op arbeidstijden 188; dienstverplichting 170 e.v.; optreden 304, 375-376, 393, 394, 406; uitkaming 189 e.v., 194, 204-205
 Fahrenheit, *SS-Hauptsturmführer* H. J., 129 (n), 130-131, 160 (n), 220 (n)
 Falkenhausen, *General* E. Von, 53
 Fallersleben, 420, 631
 Februaristaking, 90, 133, 218, 377, 607
 Federatie van Diaconieën in de Nederlands Hervormde Kerk, 87
 Feitsma, Mr. J., 269
Feldgendarmarie, 551, 599
 Fiebig, R., 56, 179, 180, 182 e.v., 194, 195, 202, 346-348, *verder passim*; *Gemeindeeinsatz* 539
 Finland, 629
 Fischböck, Dr. H., 54, 56, 58, 69, 77 e.v., 109, 120, 131, 137, 141, 142, 147, 151 152, 159, 160, *verder passim*
 Fischer, Prof. dr. C. A., 20 (n)
Flughaven Essen/Mülheim, 220
 Fokkema, L., 408, 530 (n)
 Fraenkel-Verkade, Dra. E., 404 (n)
 François, Prof. J. P. A., 1 (n), 521
 Frankfort aan de Main, 421 (n), 423 (n), 429 (n), 430 (n), 431, 437 (n), 459 (n), 472, 629
 Frankrijk, 1 (n), 25, 73, 81, 139, 143, 249, 250, 436, 527, 542; *Auftragsverlagerung* 318, 319; illegaliteit 320, 321, 323, 539 544; Vichy-regering 318, 321; vorderingsacties 202, 324 (n); *Wehrmachtbefehlshaber* 270 (n), 323, 325
 Frederiks, Mr. dr. K. J., 61, 63, 88-89, 132, 223 e.v., 231-237, 245, 277, 297 e.v., 336, 370 e.v., 410, 432-433, 460 (n), 538, 610, 615-616; burgemeesters 232-234, 277, 297, 299, 336, 410, 521-523; *Gemeindeeinsatz* 518 e.v.; Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters 231-235; Tweede Distributiestamkaartenbeschikking 410
Fremdsprachendienst, 417
 Friesland, 39, 43, 205, 222, 236, 296, 559; *Beauftragte des Reichskommissars* 398

- (n); burgemeesters 551; Commissaris der provincie 88; razzia's 537-538, 551-552, 592
- Fritz, H., 182 (n)
- Führerbefehl*, 204, 319, 322
- Führer-Hauptquartier*, 78 (n), 274 (n), 317 (n), 319
- Funk, W., 251, 325, 331
- Fijn, G. J. H., 537
- Gaasterland, 552
- Garijp, 552
- Gauarbeitsämter*, 322. *Zie ook* Arbeidsbureaus, Duitse
- Gauleiter*, 151, 321, 324 (n), 493 (n), 527, 541
- Gedragingen van Nederlandse arbeiders in Duitsland, 461-469, 470, 472, 492 e.v., 496-497, 501; anti-Duitse houding 495 e.v., 506 e.v.; discriminatie 437, 504 (n)
- Geelkerken, C. van, 100
- Geer, Jhr. mr. D. J. de, 34, 52, 565 (n); kabinet 609
- Geestelijkheid, 280, 294, 533, 535; Nederlandse geestelijken in Duitsland 446-449
- Geffen, 298
- Gelderden, Prof. J. van, 32
- Gelderland, 296, 553, 559; *Beauftragte des Reichskommissars* 304, 533, 602; Commissaris der provincie 88
- Gemachtigde voor de Arbeid, 516, 548 (n), 549 (n)
- Gemeentebesturen, 38 (n), 40, 43, 44, 45, 55, 81 (n), 84, 85, 88 e.v., 113, 125, 371, 386, 409, 528; verzet van ambtenaren 96, 259. *Zie ook* Burgemeesters
- Gemeentepolitie, 55, 132, 297-299
- Gemeindeaktion*, 514 (n), 518 (n), 524 (n), 530 e.v.
- Gemeindeeinsatz*, 515, 518-527, 529 e.v., 551, 592; duur van de tewerkstelling 518-519; Gewestelijke Arbeidsbureaus 511 e.v., 515-517, 523, 529, 534; leeftijds-grenzen 518, 524, 530, 532 e.v., 551, 592; legering 538; lonen 533; NSB-ers 528-529, 534; volkenrechtelijke aspecten 519-520; vrouwen 524, 525; weigeraars 525 e.v., 531 e.v. *Zie ook* Atlantikwall; Burge-meesters; IJssellinie; *Westwall*
- Gendringen, 603
- Generalbevollmächtigter für den Arbeits-einsatz*, *Zie* Sauckel, F.
- Generalbevollmächtigter für die Wirtschaft (GBW)*, 148, 149
- Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 447 (n)
- Generalgouvernement*, 270 (n)
- Generalkommissar für das Sicherheitswesen*, *Zie* Rauter, H. A.
- Generalkommissar für Verwaltung und Jus-tiz*, *Zie* Wimmer, Dr. F.
- Generalkommissar zur besonderen Verwen-dung*, *Zie* Schmidt, F.; Ritterbusch, W. F. A.
- Generalstaatsanwalt*, 383 e.v.
- Genève, 73
- Gerbrandy, Prof. mr. P. S., 293, 565, 578, 579, 610, 611, 617
- Gerbsch, W. Fr., 501-502, 503 (n), 504 (n)
- Gereformeerde Kerken in Nederland, 293 (n)
- 'Germaanse' arbeiders, 2, 491
- Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung (GSV)*, 58, 65, 77, 78, 96, 101, 106, 111, *verder passim*; *Abteilung Arbeitseinsatzverwal-tung* 105, 130; *Aussenstellen* 58, 102, 105, 113, *verder passim*; personeelsbezetting 60, 136. *Zie ook* *Hauptabteilung Soziale Verwaltung*
- Geslachtsziekten, 115, 504, 605
- Gestapo (Geheime Staatspolizei)*, 463, 491 e.v.; *Aussendienststellen* 468
- Geus, De*, 577 (n)
- Gevangnissen, 108, 223; tewerkstelling in 342
- Gewestelijke Arbeidsbureaus, 4, 58 e.v., 82, 97-98, 110, 279, 414, 621, *en passim*; arbeidskampen 310, 313; arrestaties van personeel 175, 529; bemiddeling naar Oost-Europa 107 e.v.; buitendienst 361, 362; bijkantoren 98, 214-215, 238, 262;

- Contactcommissie 160; HSV-commissies 206-207; hulppolitie 302; invoering dienstverplichting 161-177, 215, 390 e.v.; jaarklassenacties 230 e.v., 238, 280, 284, 285, 294 e.v.; *Liese-Aktion* 582 e.v.; nazificering van 99 e.v., 134 e.v., 253 e.v., 259 e.v., 610; NSB-ers 91, 135, 161, 168, 170, 173, 393, 394, 574; overvallen op 295, 296, 351, 599-600; personeel 59, 98, 100, 135, 157, 168 e.v., 205, 294; registratie 230 e.v., 238; reorganisatie 253 e.v.; samenwerking met verzetsbeweging 295, 352 e.v., 359, 589, 621; *Stahl- und Eisen Aktion* 206; tegenwerking van Duitse maatregelen 122-123, 157, 161 e.v., 214-218, 221, 223, 237, 247-248, 255, 294-295, 304-305, 348, 353, 355 e.v., 401 e.v., 411, 479, 512-513, 515, 516-517, 529, 548, 582, 599-600, 618; Uitkamcommissies 204 e.v.; *Z.S.-Verfahren* 337, 338, 353 e.v., 360; zuivering 621. *Zie ook* Arbeidsbemiddeling; Directeuren van de Gewestelijke Arbeidsbureaus; Rijksarbeidsbureau; Tewerkstelling in Duitsland. *Zie ook onder* diverse plaatsnamen
- Gezinnen, Achtergebleven, 192, 418, 429, 465, 473, 475, 477; klachten van 431; ondersteuning 427 e.v., 432-434
- Giltay Veth, Mr. D., 85 (n), 261 (n)
- Glastra, W., 25 (n), 326 (n)
- Gleitlager, A. G.*, 430
- Glubokoje, 484
- Goebbels, J., 252, 331 e.v., 540 e.v., 544, 596; conflicten met Speer 541, 600-601
- Goedewaagen, Dr. T., 443
- Goedhart, Frans J., *Zie* Pieter 't Hoen
- Goeree-Overflakkee, 513, 547-548, 549
- Goering, H., 15, 16 (n), 17, 78, 137, 142 (n), 149 (n), 150 (n), 151, 152, 159, 250, 332, 333
- Goes, 524
- Gouda, 375, 591, 593; Gewestelijk Arbeidsbureau 171 (n), 510; Tehuis voor dienstverplichte meisjes 255, 392
- Graaf, Dr. A. de, 31 (n), 33 (n)
- Gräfe, M., 215 (n)
- Gramsch, Dr. F., 17 (n)
- 's-Gravenhage, 118, 358, 425, 572, 573, 583, 591, 602; Bureau Kerkelijke Gezinszorg 503; Distributiekantoor 384; *Gemeinde-einsatz* 524; Gewestelijk Arbeidsbureau 171 (n), 214 (n), 216 (n), 255 (n), 276, 294 (n), 349, 352 (n), 355 (n), 356, *verder passim*; Politieke Opsporingsdienst (POD), 234 (n), 245 (n); razzia's 546, 549, 550, 593; tewerkstelling gemeentepersoneel 228; verzetsbeweging 356
- 's-Gravezande, 545
- Grebbeberg, 528
- Grensarbeiders, 119, 140, 152, 187, 190, 191, 210, 366, 462, 468, 473, 622, 624; vrouwen 390 e.v., 395
- Grensbewaking, 459, 463, 497
- Greup, Mr. G. M., 585-586
- Groeneveld, Mr. H. W., 71
- Groeneveld-Ottow, Mr. E., 5
- Grondstoffen, 186, 257, 607; invoer 79, 138, 326; positie 65, 318, 508; uitvoer 138
- Groningen (provincie), 40, 43, 222, 296, 528, 552, 559; *Beaufragte des Reichskommissars* 527; commissaris der provincie 527
- Groningen (stad), 39, 375, 419, 464, 551, 553; *Aussenstelle BdS* 132 (n), 220 (n); *Aussenstelle GSV* 113, 176; *Einsatzkommando BdS* 88 (n), 112, 464; Gewestelijk Arbeidsbureau 517
- Grouw, 552
- Grubbenvorst, 544
- Grüne Polizei, Zie Ordnungspolizei*
- Gijzelaars, 269, 531-539, 593
- Haack, Dr. H., 448
- Haags Dagblad, 546 (n)
- Haagse Conventie, 1 (n)
- Haaren, 311 (n)
- Haarlem, 86 (n), 118, 259 (n), 375, 588, 602; *Aussenstelle HSV* 215 (n); Gewestelijk Arbeidsbureau 215, 256 (n), 393 (n),

- 479 (n), 492, 511 (n), 582, 583 (n); *razia's* 546-547, 549, 550, 593, 597
Haarlems Dagblad, 547 (n)
 Haen, L. A. S. H. le, 162 (n)
 Hakkaart, H. M. P., 359 (n)
 Halder, *General F.*, 144, 146 (n)
 Hall, W. van, 349
 Halle, 501
 Hamburg, 327, 419, 423, 437 (n), 441, 447-448, 459 (n), 460 (n), 554, 629
 Hamer, Mr. P. M. C. J., 306
 Hamm (Westfalen), 429 (n)
 Hamming, Mr. A. W., 189, 382 (n), 385
 Hanomag-Hannover, 630
 Hannover, 40, 403, 430 (n), 438, 554; *Landesarbeitsamt* 193, 629; *Postamt* 475
 Haren, 553
 Harlingen, 375, 538, 551, 592
 Harster, H., 398 (n)
 Harster, Dr. W., 87, 183, 200, 208, 217 (n), 229 (n), 273 (n), 277 (n), 279 (n), 304.
Zie ook Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD
 Hasselman, B. R. P. Fr., 62, 164 (n)
Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft, 55, 179 (n), 243, 244, 246, 247, 337, 408; *Z.S.-Verfahren* 353, 354
Hauptabteilung Erziehung und Kirchen, 55, 198, 368, 369 (n)
Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft, 284, 337, 343; *Z.S.-Verfahren* 353, 358, 363
Hauptabteilung Inneres, 55, 232, 239, 244, 371, 376 (n), 387. *Zie ook Abteilung Innere Verwaltung*
Hauptabteilung Justiz, 55, 256
Hauptabteilung Politischer Aufbau, 55
Hauptabteilung Soziale Verwaltung (HSV), 58, 59, 60 (n), 94, 104 (n), 136, 151 e.v., *verder passim*; *Abteilung Arbeitseinsatzverwaltung* 57-60, 182, 183, 263, 277; *Aussenstellen* 58, 99, 105, 109, 153, 171, 174, 182, 204, *verder passim*, 263, 348; *Gemeindeeinsatz* 523; *Inspektionsbezirke* 58, 263. *Zie ook Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung (GSV)*
Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, 445
Hauptabteilung Wirtschaft, 55, 337, 338, 360
 Hazelhoff, H., 172
 Heemstede, 422 (n), 431 (n), 547
 's-Heerenberg, 603
 's Heerenhoek, 526
 Heerenveen, 551
Heerkraftwagenpark (HKP), 181
 Heerlen, 375, 532; *Gewestelijk Arbeidsbureau* 108, 129, 171 (n), 177 (n), 295 (n), 355, 402, 411 (n), 517, 548 (n)
Heimtückegesetz, 495-496
 Heinemann, Dr. L., 179, 186, 203
 Heinkenszand, 526
 Helberg, Ch. A., 100
 Helden, 544
 Hellwig, Dr. K., 58
 Helmond, 375
 Hemelumer Oldephaert, 552
 Hengelo, 218, 279, 375, 530, 533; *Gewestelijk Arbeidsbureau* 161, 171 (n), 172, 215, 217 (n), 353, 358, 390, 402, 472, 512 (n), 516, 529
 Hengelo (Gelderland), 531
 Henrar, Th., 582 (n), 600 (n)
Henschel und Sohn, 631
 Herbewapening, Duitse, 10, 15, 21 e.v., 37.
Zie ook Bepapeningsindustrie
 Herdingen, 629
Hermann-Goering-Werke, 112, 220, 441, 464, 465, 501
 's-Hertogenbosch, 358, 375, 532, 604; *Aussenstelle Bds* 129, 298 (n); *Aussenstelle HSV* 169, 170, 175, 183, 380, 548 (n); *Einsatzkommando Bds* 464; *Procureur-Generaal* 300
 Hertzinger, C. Tj., 612 (n)
 Herzberg/Harz, 630
 Hess, R., 462
 Hessen, 192, 629
 Heusdens, Mr. J., 300
 Heuven Goedhart, Mr. G. J. van, 579
 Heydrich, R., 491
 Hildebrandt, Dr. H., 22 (n), 202, 271 e.v., 319

Hilgenga, J., 41
 Hillegom, 244
 Hilversum, 375, 514, 537, 583, 591, 593;
 Gewestelijk Arbeidsbureau 171 (n), 206
 Himmeler, H., 56, 78, 220 (n), 268 e.v., 296,
 331, 335 (n), 339 (n), 364 (n), 403, 405,
 409, 444, 454, 462 (n), 479, 543
 Hirschfeld, Dr. H. M., 25 (n), 61, 63, 66,
 68, 71, 72, 75, 79, 107, 108 (n), 109,
 382-385, 556-557, 570, *en passim*; con-
 flicten met de verzetsbeweging 569 e.v.
 573, 576, 578, 610, 616; *Gemeindeeinsatz*
 538-539; inhouding distributiebeschei-
 den 241 e.v.; *Liese-Aktion* 568 e.v., 578,
 590; tegenwerking van Duitse maatrege-
 len 242 e.v., 258-259, 408, 612
 Hitler, A., 15, 16, 53, 54 (n), 142 e.v., 251,
 260, 269, 274, 276, 319 e.v., 331, 495,
 545 (n); plannen met Nederland 77-78
Hitlerjugend, 506
Höherer SS- und Polizeiführer, (HSSPF),
 56, 276, 305 (n), 320. *Zie ook* Rauter,
 H. A.
 Hoek van Holland, 513, 526, 545
 Hoekstra, P., 480 (n)
 Hoeve, Mr. C. M. J. van, 187 (n), 231 (n),
 245, 306 (n), 312, 408, 612 (n)
 Hoevelaken, 553
Holland-Aktion I, 163, 170, 175, 178, 179,
 180, 182, 184, 185, 187, 208, 217, 219,
 247, 297
Holland-Aktion II, 178, 186, 188 e.v., 208,
 219, 256
 Hollander, Ir. F. Q., den, 573
 Holthe tot Echten, Jhr. dr. M. L. van, 521
 Holwerd, 552
 Hongerwinter, 557, 560, 571, 583, 598
 Hontenisse, 526
 Hoo, S. de, 409, 411 (n)
 Hoofddorp, 582, 583 (n), 599 (n)
 Hoogeveen, 312 (n)
 Hoogezand, 132 (n)
 Hoogovens, 218, 345
 Horst, 544
 Huisvesting Nederlandse arbeiders in
 Duitsland, 126, 134, 222, 415, 422, 429,

436 e.v., 482, 506 e.v., 554, 602; bewe-
 gingsvrijheid 439-440, 451; hygiëne 437
 e.v., 482, 508, 554, 555, 602, 603; kam-
 pen 436 e.v., 459, 489, 494, 602-603;
 kosten 439; medische verzorging 251,
 438, 442-443, 507, 508, 555; voeding
 134, 436, 438, 440-442, 453, 482, 506 e.v.,
 554-555, 595

Huizen, 538

Hulshoff Pol, Mr. D. J., 25 (n), 29 (n)

Hulst, 539

Huster, K., 378 e.v., 595, 599, 600

I. G. Farbenindustrie, 106, 405, 419, 477

Im Neerfeld X, 492, 493 (n)

Industrie, Duitse, *passim*. *Zie ook* Bewa-
 peningsindustrie; Metaalindustrie

Industrie, Nederlandse, 24 e.v., 79 *verder*
passim; Hoofdgroep Industrie 573. *Zie*

ook Bewapeningsindustrie; Metaalindu-
 strie

Internationaal Militair Gerechtshof, 324,
 367, 405 (n), 437, 543-544

Internationale Rode Kruis, 60

Inundaties, 523, 548

Invasie, 62, 273, 314, 322, 324, 398

Italië, 323, 324 (n), 496, 507; bewapenings-
 industrie 330; *Militärbefehlshaber* 323,
 325

Jaargang (Jrg.) 1917, 284, 286, 289, 370,
 372, 373, 382; Jrg. 1918 *ibid.*; Jrg. 1919
ibid.; Jrg. 1920 280, 282, 284, 286, 289,
 370, 372, 373, 382; Jrg. 1921 280, 282
 e.v., 290, 370, 372, 373, 382; Jrg. 1922
 280, 282 e.v., 290, 295, 313, 344, 367,
 368, 370 e.v., 373, 382 e.v., 404; Jrg.
 1923 280, 282, 284, 286 e.v., 295, 303,
 313, 344, 367, 368, 370 e.v., 382, 404;
 Jrg. 1924 280, 282, 284 e.v., 294, 303,
 313, 344, 367, 368, 370 e.v., 382, 404;
 Jrg. 1925 364, 365, 399; Jrg. 1926 364.
Zie ook onder Jaarklassenacties

Jaarklassenacties, 3, 178, 200, 202, 229 e.v.,

- 242-243, 246 e.v., 262, 264 e.v., 280 e.v., 297, 337, *verder passim*; Duitse verwachtingen van 281, 313; in Frankrijk 321 e.v., 325; jaargangen 321, 385, 386, 393, 407, 408; oproepen 280, 282, 287, 289, 349; overheidspersoneel 370 e.v.; resultaten 283-284, 289-291, 336, 372, 409; stopzetting 296; vrouwen 392, 394; vrijstellingen 276, 279 e.v., 283, 285 e.v., 345, 369, 370, 564; weigeraars 291, 302, 406-407
- Jakob, R., 58, 68, 71, 77, 84, 99 e.v., 109, 464-465, *en passim*
- Japan, 73, 144
- Je Maintiendrai*, 341, 349, 350, 566, 596, 603, 604
- Jeugd zorg, 33, 35, 36, 55
- Jewe, 490
- Joekes, Mr. A. M., 44 (n)
- Jong, Aartsbisschop Dr. J. de, 168, 169, 172, 173, 176
- Jong, Dr. L. de, 5, 578 (n)
- Joden, 4, 390, 418, 504 (n), 520, 621; vervolging 606, 607, 613
- Joodse Raad, 573
- Josephus Jitta, Prof. mr. A. C., 28
- Joure, 551
- Jütting, Dr. W., 277, 297 (n), 322, 337 (n), 341, 345 (n), 346, *verder passim*
- Juncker-fabrieken*, 437
- Kaltenbrunner, E., 325, 405 (n), 503
- Kamers van Koophandel en Fabrieken, 338, 353, 359, 584 e.v.
- Kamp, A. van de, *Zie* Boven, A. van
- Kampen, 533, 536, 546, 548, 552 (n), 593; *bijkantoor* Gewestelijk Arbeidsbureau Zwolle 549
- Kan, Mr. J. M., 230, 232, 233, 240 (n), 245, 300, 302, 303 (n), 371 (n), 373, 374, 376, 386, 388
- Karlsruhe, 423, 461
- Kassel, 631
- Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, 28
- Katwijk, 513, 582
- Kaukasus 249
- Keesing, Prof. dr. F. A. G., 25 (n), 29
- Keesman, C. S., 493 (n)
- Kehol, H., 317 (n), 321
- Keitel, W., 252, 270, 271, 323, 540
- Kelsterbach, 437
- Kerken, 222-223, 293, 446-449, 604, 614 (n). *Zie ook* Gereformeerde Kerken in Nederland; Lutherse Kerken; Nederlands Hervormde Kerk; Rooms-Katholieke Kerk
- Kerkeraden, 87
- Kerkpost, De*, 447
- Kerkrade, 375
- Kesselring, *Feldmarschall* A., 325
- Keulen, 39, 233, 402, 421, 423 (n), 425 (n), 430, 433, 440, 441 (n), 452, 459, 463, 470 (n), 471; *Arbeitsamt* 629; *Auslandprüfstelle* 505; *Gestapo* 497 (n)
- Keuring, 111-117, 122, 154, 197, 219, 222, 404-405, 479, 517 (n), 583; aantallen van 113-114; afkeuringen 113 e.v., 153-154, 187, 196, 217, 223, 283, 345, 373, 380, 517; artsen 60, 90, 112-117, 154, 196, 216-217, 248, 258, 295, 345, 381, 404, 459, 473, 474, 524, 525; attesten 90, 217, 219, 295, 381, 459, 537, 573; herkeuring 116, 207, 381; NSB-ers 60, 114-117, 217; oproepen 298; sabotage 216-217, 295, 310, 359, 373, 381, 537, 573
- Keijer, Dr. K., 263 (n)
- Keynes, J. M., 50
- Kiel, 422 (n), 423
- Kiew, 320-321
- Kilian, P., 530
- Kivioli, 490
- Klatte, Mr. J. H., 557
- Kleikamp, *Admiral*, 543, 561 (n)
- Klein-Machow, 629
- Knetsch, J. A., 59 (n), 73, 74, 82, 94, 95, 98 (n), 105 (n), 106, 177, 206-207, 523, 582, *en passim*; arrestatie 619; beoordeling 620
- Knipmeijer, A. J., 549 (n)
- Knokploegen, 295-296. *Zie ook* Landelijke

- Knokploegen
 Koblenz, 422 (n), 423 (n)
 Koch, Dr. J. H. Th., 114, 116
 Körner, P., 21, 251, 252, 331
 Kohlroser, *SS-Standartenführer* M. M., 405 (n)
 Kok, Mr. G. de, 101
 Kolenpositie, 186, 257, 540. *Zie ook* Mijnbouw
 Kolff, Dr. W. J., 593
 Kollum, 552
 Koninklijke Luchtvaart Maatschappij, 98, 101
Kontrollkommando, 297, 301, 304, 310, 311, 400
 Koog-Zaandijk, 530
 Koot, Kolonel F.W., 574. *Zie ook onder* Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten
 Kooy, J. van der, 5
 Kooijmans, P. J., 300, 301
 Koppel, P. v.d., 175 (n)
 Kort, Dr. W. L. P. M. de, 46 (n), 166, 168 e.v., 177 (n)
 Kortenhorst, Mr. dr. L. G., 573
 Koster, M., 98, 100 (n), 101, 105 (n)
 Kostri, 482
 Kostwinners, 424-425
 Krabbendijke, 526
Kraft durch Freude (KDF), 420; verplichte bijdrage aan 421
 Kranefuss, *SS-Standartenführer* Fr., 106
Krankenkasse, 116, 435 (n)
 Krasnoje, 484
 Krefeld, 494, 498
Kreisamt für Technik, *Zie Amt für Technik*
Kreisamtsleiter, *Zie Aussenstellenleiter des* *Baufragten des Reichsministers für* *Bewaffung und Munition*. *Zie ook Amt* *für Technik*
 Krell, Dr. H., 371
 Kretschmar, E., 529 (n)
Kriegsmarine, 423; in Nederland 560-561, 594
 Kritzinger, F. W., 271
 Kruisheer, Dr. J. C., 29 (n)
 Kruls, H. J., 282 (n)
 Krupp, 405, 456, 469, 473, 492
 Krijgsgevangenen, 2, 142, 251, 324, 628; Fransen 270, 628; Russen 147, 150, 482, 490, 628; vrijlating 142-143; Walen 270, 628. *Zie ook* Terugvoering Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap
 Küntzel, L., 303, 304
 Kuin, P., 26 (n)
 Kupers, E., 44 (n)
 Kustverdediging, 276, 509, 510 e.v., 513-514, 515, 516, 524-527, 528. *Zie ook* Verdedigingswerken, Duitse
Lager (kampen), *Zie onder* Huisvesting Nederlandse arbeiders in Duitsland
 Lagerhuis, 250
 Lages, W. P. F., 216, 221, 600
 Lahde, 505 (n)
 Lammers, Dr. H. H., 252, 268, 270, 271, 275, 318, 325 (n), 331
 Landbouw, Duitse, 17, 316, 422-423; tewerkstelling in 13, 14, 19, 37 e.v., 76, 82, 209, 211, 367, 625
 Landbouw, Nederlandse, 26 e.v.; tewerkstelling in 80, 82, 197, 205, 209, 254, 255, 276, 281, 285, 368, 559, 592, 594, 595. *Zie ook* Commissie tot Uitzending van Landbouwers naar het Oosten
 Landbouwhogeschool Wageningen, 199, 269
 Landelijke Knokploegen (LKP), 351, 364, 474 (n), 566, 571
 Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO), 349, 352, 354-359, 364, 411, 474 (n), 566; Aussenministerium 474 (n), 475 (n); Gewest Enschede 353-354, 356, 358. *Zie ook onder* Tilburg; Utrecht
Landesarbeitsamt, *Zie* Arbeidsbureaus, Duitse
 Landoorlogreglement, 54, 63, 64 e.v., 167, 169, 174, 520, 526, 614 (n)
 Landsdrukkerij, 359
 Landstorm, 519 (n)

- Laval, P., 320, 322, 323, 341
 Leer, 88
 Leeuw, A. J. van der, 57, 185 (n), 186 (n), 199 (n)
 Leeuwarden, 80, 375, 538, 551, 591, 592; Gewestelijk Arbeidsbureau 108 (n), 205 (n), 206, 214-215, 216 (n), 295 (n), 296, 403, 517
 Leeuwen, Mr. ir. N. J. van, 300
 Leiden, 349, 375, 530, 545, 549, 591, 592; *Gemeindeeinsatz* 524; Gewestelijk Arbeidsbureau 90 (n), 102 (n), 116 (n), 171 (n), 294, 295 (n), 479 (n), 510 (n), 513 (n), 529, 582 (n); universiteit 269
Leidse Courant, De, 113 (n)
 Leipzig, 465, 631
 Leningrad, 485
 Lentz, J. L., 230 e.v., 234-239, 244, 245, 302, 303, 407, 408 (n)
 Letland, 477, 481, 483, 486
Leuna Werke, 631
 Lexmond, 375
 Ley, Dr. R., 444, 490, 506
 Libau, 486
 Liberale Staatspartij, 28, 34
 Lichtenauer, Dr. W. F., 586
 Lichtenvoorde, 536-537
 Lief tinck, Mr. P., 25 (n), 32 (n)
 Lier, Th. van, 5, 37 (n), 39, 40, 43, 44, 46 (n), 49, 73-74, 85, 92-93, 95, 96, 99, 100, 171-172, *verder passim*; beoordeling 619; optreden 88-89
 Lierop, L. Th. A., 105 (n)
 Liese, *Reichsamtsleiter*, 540 (n), 541 (n), 543, 544, 550, 558 (n), 559 e.v., 568, 577, 588, 590, 594
Liese-Aktion, 559-563, 564, 567 e.v., 623; *Bekendmaking* 559, 561 e.v., 568, 570, 598-599; leeftijdsgrenzen 559 (n), 581, 586, 588, 591, 592; *Oproep* 562, 582, 584, 589, 598; *razzia's* 589-594; resultaten 582-583, 591; vrijstellingen 559, 561, 568 e.v., 584 e.v., 588; vrijwilligers 594
 Liesegang, F., 282 (n), 337, 342
 Limburg, 44, 177, 236, 355, 389, 393 (n), 401, 515, 523, 531 (n), 532 (n), 551; *Beaufragte des Reichskommissars* 357, 514 (n), 515 (n), 518 (n), 524 (n); mijnstreek 108, 540
 Linnemeijer, Dr. W., 459 (n), 460
 Linz, 123, 629
 Livorno, 332
 Lollum, 552
 Londense regering, 67, 218, 261, 349, 364, 521, 545, 569 e.v., 609, 612; contacten met de verzetsbeweging 565-567, 569-573, 579-580; opdrachten aan het overheidspersoneel 572 e.v., 578-579, 580, 610, 617; Regeringspersdienst 83 (n); verklaring van 2 januari 1945 571, 572, 574 e.v., 598-599
 Londen, 37, 41, 42, 83, 125 e.v., 393, 420 e.v., 431, 453, 506, 509; inhoudingen 421, 477; overmakingen naar Nederland 77, 118, 134, 418, 427-436, 453, 454, 464, 465, 477, 488-489; 'scheidingsgeld' 424, 434; sociale toelage 434, 435; toeslagen 84, 422, 434 (n); voorschot in Nederland 81, 427 e.v., 432-436; vorstverlet 422. *Zie ook onder Gemeindeeinsatz*; Verdigingswerken, Duitse in Nederland.
 Lottum, 544
 Loudon, Jhr. dr. J., 1 (n)
 Louwes, Ir. S. L., 62, 128, 213, 244 e.v., 408, 567 e.v., 572, 573, 575, 587; contacten met de illegaliteit 568 e.v.; instructies vanuit Londen 572, 573, 575, 576, 580
 Loyaliteitsverklaring, 290, 293, 308, 415, 474
 Luchtbeschermingsdienst, 227 (n), 319, 374, 377, 385, 515, 524; in Duitsland 457-458, 497
 Ludsen, 483
Luftfahrtministerium, 194
Luftwaffe, 453, 594
Luther-Werke, 631
 Lutherse Kerken, 293 (n)

- Maasbree, 544
 Maasniel, 551
 Maassluis, 418 (n)
 Maastricht, 31 (n), 223, 461; Gewestelijk Arbeidsbureau 102 (n), 122, 158 (n), 171 (n), 355, 548 (n)
Maatschappelijk Hulpbetoon, 42, 123, 433, 435 (n)
 Maatschappelijke Steun, 428, 430-431, 434
 Machines, 179-180; roof 186
 Majewo, 483
 Maliepaard, Ir. C. H. J., 29 (n)
 Malmédy, 628
 Mandele, K. P. van der, 578 (n)
 Marechaussee, 300, 304, 525
Massnahme Stephan, 631
 Maurer, K., 408
 Medisch Contact, 573
 Meelker, G., 451 (n)
 Meerbeck, 498
 Megen, 298
 Meilink, L., 175 (n)
Meldungen aus den Niederlanden, 107 (n), 119 (n), 157 (n), 170 (n), 213 (n), *verder passim*
 Memelland, 628
 Mende, *Amtsleiter*, 443
 Meppel, 118, 375, 538, 553
 Merseburg, 419, 420, 631
Messerschmitt, *Zie* Augsburg; Offingen
 Metaalindustrie, 17, 21, *verder passim*; tewerkstelling in 76, 107, 109-111, 138, 162, 164, 166, 174 e.v., 184 e.v., 202-209, 211, *verder passim*
 Metz, 125 (n)
 Meurs, E. van, 86
 Meijer, Drs. J., 566, 570-571, 579
 Middelburg, 375, 525; Gewestelijk Arbeidsbureau 206, 226, 393 (n), 394, 510 (n), 512
 Milch, E., 182, 251, 328, 330, 331
Militärverwaltung, 53
 Militair Gezag, 602, 604 (n), 605
 Mill, A. N. van, 167 e.v., 177
 Millenaar, A., 474 (n)
 Minsk, 321
 Mishandelingen, 485-486, 492 e.v., 500-504, 508
Mobilisierungsanordnungen, 3
 Mönchen-Gladbach, 497
 Moordanslagen, 260, 269, 320, 540, 574, 599-600
 Moresnet, 628
 Morren, Mr. H. J., 5, 38 (n), 46, 47, 68 (n), 80 (n), 81-82, 89 e.v., 95, 96, 99, *verder passim* tot 260, 428, 557, 558; arrestatie 99; beoordeling 619; functies 73, 98
 Moselland, 629
 Moskou, 136, 142, 606
 Mostert, P., 359 (n)
 Mühlheim-Ruhr, 493
 Müller, Ir. F. E., 260
 Müller, Heinrich, 493 (n), 503
 Müller, L. von, 543
 Müller-Reinert, B. M., 592 (n)
 München, 431, 437, 438, 554; *Arbeitsamt* 463, 629; *Reichspostdirektion* 474
 Münster, 460; *Gestapo* 468, 469
 Müntinga, Dr. G., 129 (n), 130-131, 141, 147 (n), 163 (n), 170 (n), 175 (n), 179 (n), 182-183, 186, 189; ontslag 193
 Münzer, W. K. E., 524, 526 (n). *Zie ook* Zeeland - *Beauftragte des Reichskommissars*
 Muller, E. J., 26 (n)
 Mussert, Ir. A. A., 107, 199, 230, 260, 263 (n), 477 (n), 529 (n)
 Mijnbouw, 281, 283 e.v., 321, 365, 401, 625; Inspecteur-Generaal 625 (n); opbrengst 413
 Naaldwijk, 545
 Narva, 481, 485, 486, 490
 Nationaal Comité van Verzet, 349, 364, 545 (n), 566 (n)
 Nationaal Herstel, 30
 Nationaal-Socialisme, 91, 150, 606, 620; ideologie 8, 9, 20, 23, 150, 196, 197, 619, 620; Nederlandse reacties op 39-44, 132-134, 496, 505-508, 606-607. *Zie*

- ook 'Nieuwe Europa, Het'; 'Nieuwe Tijd'
- Nationaal Steunfonds (NSF), 349, 364, 411, 566
- Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden (NSB), 30, 34, 93, 99 e.v., 106 e.v., 174, 239 (n), 259 e.v.; afdeling Arbeidszaken 100; Gemachtigde van de Leider in Duitsland 451 (n); propaganda onder arbeiders in Duitsland 445-446, 451-452; secretariaat 100; Secretarissen-Generaal 529 (n); verzorging van arbeiders in Duitsland 444. *Zie ook NSB-ers*
- Nationale Dagblad*, 451, 462, 466, 475
- Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP)*, 136, 151, 444, 459, 495; *Arbeitsbereich in den Niederlanden* 55, 182, 204, 527, 528, 554; *Einsatzstab Niederlande (Westwallbau)* 529, 552 (n), 592 (n); *Kreisleitung* 593; organisatie 3, 204, 251; *Reichspropagandaleitung* 543
- Nationalsozialistische Volksgemeinschaft (NSV)*, 497
- Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (NSKK)*, 342, 366 (n), 383, 487-490; vrijwilligers 452, 595; werving onder de arbeiders in Duitsland 452
- Nazificatie, 606. *Zie ook onder* Departement van Sociale Zaken; Gewestelijke Arbeidsbureau; Rijksarbeidsbureau
- Neder-Saksen, 192
- Nederhorst den Berg, 371
- Nederlands Bijbelgenootschap, 446
- Nederlands Comité 'Licht in het Oosten', 446 (n), 447
- Nederlands Hervormde Kerk, 293, 446 e.v.
- Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), 27, 28 (n), 115, 422 (n), 444, 470 (n), 573, 611 (n); samenwerking met *Deutsche Arbeitsfront* 444 e.v.
- Nederlands-Indië, 27, 78
- Nederlandse Arbeidsbeurs Oberhausen, 37, 39, 43; Rijksconsulent van Sociale Zaken 443
- Nederlandse Arbeidsdienst (NAD), 55, 69, 196 e.v., 263 (n), 281, 283, 365, 368, 383, 398, 434
- Nederlandse Arbeidsfront (NAF), 403 (n), 415, 418 (n), 435 (n), 452, 519 (n), 611 (n); afdeling Sociaal Economische Zaken 548 (n), 549 (n); vertegenwoordiging in Duitsland 426, 444 e.v., 451, 454, 460, 504 (n), 629 (n)
- Nederlandse Bank, De, 280
- Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS), 539, 550, 574; Commandant 571 (n), 574-575, 576, 577. *Zie ook* Koot, Kolonel F. W.
- Nederlandse Bond van arbeiders in het landbouw-, tuinbouw- en zuivelbedrijf, 41-42
- Nederlandse Dok Maatschappij, 344
- Nederlandse Heide Maatschappij, 368, 515, 517, 523-524
- Nederlandse Kultuurkamer, 356
- Nederlandse Landwacht, 386 (n), 405, 519 (n), 525, 563
- Nederlandse Oostbouw N.V., 404, 478 e.v., 486, 487
- Nederlandse Oost Compagnie (NOC), 404, 477, 478, 480 (n); vrijwilligers 452
- Nederlandse Rode Kruis, 311 (n), 538, 591
- Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij, 110, 218
- Nederlandse Spoorwegen, 280, 335, 366 (n), 369, 572 (n)
- Nederlandse Staatscourant, 237 (n), 257
- Nederlandse Volksdienst (NVD), 519 (n)
- Nederlandse Unie, 69
- Neher, L., 364, 561 (n), 565 (n), 566, 567, 568 (n), 569 (n), 570 e.v., 576
- Neurenberg, 460, 543
- Neutraliteitspolitiek, 44, 85, 609
- Newel, 483
- Niedersachsen, 629
- Nienburg, 505
- Nienhuis Ruys, M., 101-102, 161 (n), 176, 259, 260, 262
- Nieuw-Guinea, 73
- Nieuwe Dag, De*, 549 (n)
- 'Nieuwe Europa, Het', 155, 177

- 'Nieuwe Tijd, De', 67, 79, 91 e.v., 132, 135, 606, 609, 610, 617
- Nieuwe Haarlemse Courant*, 547 (n)
- Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC)*, 28 (n), 33 (n), 47 (n), 250 (n), 259 (n), 439, 441, 442, 458, 460, 461, 504, 540 (n), 623 (n)
- Nieuwsbrief*, Zie Pieter 't Hoen,
- Nimtz, Erwin, 110
- Noord-Afrika, 249
- Noord-Beveland, 524, 527 (n)
- Noord-Brabant, 44, 177, 236, 298, 299, 389, 515, 522 (n), 523, 526; *Beauftragte des Reichskommissars* 264; Commissaris der provincie 301; Voedselcommissaris 383
- Noord-Holland, 221, 269, 515, 526, 559, 586, 595; *Beauftragte des Reichskommissars* 101, 106; Commissaris der provincie 377 (n), 537; Kamers van Koophandel en Fabrieken 585; razzia's 304, 305, 401
- Noord-Oost-polder, 176, 365, 548-549
- Noordwolde, 552
- Noordwijk, 526
- Noordwijk, E. Chr. van, 244, 245, 408, 409 (n)
- Noorwegen, 270 (n), 629 (n)
- Norderney, 630
- Nordmark, 192, 629
- Normandië, 3, 322, 323, 332, 398, 598
- NSB-ers, 93, 108, 157, 182, 281, 282, *verder passim*; artsen 60, 114 e.v.; benoemingen 99 e.v., 114; burgemeesters 224-225, 521, 522 (n), 525-526, 528, 532 e.v., 537; Gewestelijke Arbeidsbureaus 59, 60, 91, 95, 99 e.v., 129, 135, 168, 213 e.v., 220, 359, 599, 612, 618; *Liese-Aktion* 582; Secretarissen-Generaal 62, 63, 66, 164. Zie ook *onder Gemeindeinsatz*
- Nuland, 298
- Nijega, 552
- Nijeven, 538
- Nijmegen, 375, 527, 539-540, 602; bevolkingsregister 240; Gewestelijk Arbeidsbureau 102 (n), 161, 171 (n), 172, 216 (n), 240 (n), 394
- Oberbefehlshaber des Heeres*, 53
- Oberdonau, 629
- Oberhausen, 37, 39. Zie ook Nederlandse Arbeidsbureau Oberhausen
- Oberkommando des Heeres (OKH)*, 144-145, 452
- Oberkommando der Kriegsmarine (OKM)*, 109, 111, 194
- Oberkommando der Wehrmacht (OKW)*, 142, 148, 149, 154, 251, 270 e.v., 323, 540, 543, 601
- Obertwerfstab*, 181, 194, 195
- Offingen, 630
- Oldeboom, 552
- Oldenburg, 39, 40, 421 (n), 422 (n), 426, 461, 629
- Oldenzaal, 244, 461, 602; *Deutsche Dienstpost in den Niederlanden* 460 (n), 505 (n)
- Ommen, 220, 297, 300, 301, 304, 308-314, 403 e.v., 480
- Omscholing, 184-185, 203, 216, 258, 267, 286, 315
- Onderduikers, 74, 95, 182, 196, 218 e.v., 244, 246, 248, 276, 283, 607-608, *verder passim*; aantallen 296, 335, 398, 399; ambtenaren 364, 529 e.v.; 'amnestie' 368, 386, 401; burgemeesters 526, 534; Noord-Oost-polder 548-549; razzia's 303-305; voedselvoorziening 296, 351. Zie ook Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers
- Ondergrondse pers, 222, 240, 292, 410, 521, 545, 574, 596-599; in Duitsland 469; *Z.S.-Verfahren* 349 e.v. Zie ook diverse illegale bladen
- Ondernemers, 565, 568, 572 e.v., 584, 586, 587, 607, 608-609; organisaties 571, 609
- Onderwijs, 197, 223-224, 295 (n), 367-368; middelbaar 368; nazificatie 293; personeel 228 (n), 295; technisch 198, 269, 281 (n); vakonderwijs 368; vrijstellingen 281. Zie ook Landbouw Hogeschool Wageningen; Scholieren; Technische Hogeschool; Universiteiten
- Ongehuwd, 224, 236, 424, 470, 473, 536

- Ontslagregeling, 105-106, 134, 254; in
 Duitsland 425-426
- Ontslagverbod, 76, 79, 139, 254, 556
- Ontslagvergunningen, 254, 255, 338, 556
- Oost, C. J. van, 408 (n)
- Oost-Europa, 2, 107, 158
- Oost-Pruiſen, 601, 629
- Oostenrijk, 53, 415, 628
- Oostermeer, 552
- Opbouwdienst, 70, 79, 80, 196
- Oppenheim, Prof. L., 520, 521 (n), 522
- Oppenhuizen, 552
- Opper-Silezië, 16
- Oranienburg, 449
- Ordedienst (OD), 364, 566 (n), 571
- Ordnungspolizei*, 55, 276, 285, 303, 304
 400, 547, 551, 591. *Zie ook Sicherheits-*
polizei
- Organisation Todt (OT)*, 175, 206, 251,
 366 (n), 367, 368, 402, 481, 485, 511 e.v.,
 515, 519, 528, 531, 551, 592, 593;
Schutzkommando 484; vrijwilligers 452,
 595; werving onder de arbeiders in
 Duitsland 452. *Zie ook Norderney*,
 Wangerooge
- Oruloss, 490
- Oslo, 125 (n)
- Osnabrück, 421
- Oss, 298
- Ostarbeiter*, 2, 250, 324 (n), 405, 464, 482
 e.v.; behandeling 464, 490, 493 (n), 504
 (n)
- Osteinsatz*, 366, 403 (n), 404, 453, 476-490,
 629. *Zie ook Commissie tot Uitzending*
van Landbouwers naar het Oosten (Cu-
lano); SS-Frontarbeiter
- Ostrow, 483
- Oven, W. von, 332
- Overheidsdiensten, 197, 254, 280, 285, 337,
 369-389, 400, 569
- Overheidspersoneel, 280, 285, 292 e.v.,
 369 e.v., 564, 571, 607, 609-621; aanmel-
 dingsplicht 370, 374, 536; contacten met
 verzetsbeweging 411, 566 (n), 589;
 hoofdamttenaren 564, 568, 575, 576,
 609 e.v.; *Liese-Aktion* 569, 571-572, 588-
 590; medewerking aan Duitsers 212-216,
 229, 245, 364, 521, 597; onderduikers
 380 e.v.; personeelslijsten 369, 374, 375,
 387, 388, 588; tegenwerking van Duitse
 maatregelen 212 e.v., 221, 229, 243, 245,
 247-248, 259, 284, 292-295, 302-303,
 313, 339, 349, 354, 356, 364, 383, 408,
 612, 617; tewerkstelling van 196, 197,
 206, 223-228, 230-231, 286, 336, 367,
 369-389, 612; vrijstellingen 559, 562;
Zurückstellungsverfahren 370 e.v. *Zie*
ook Burgemeesters. Zie verder onder
Departement van Sociale Zaken; Ge-
westelijke Arbeidsbureaus; Rijksarbeids-
bureau
- Overvallen, *Zie onder* Distributiekantoren,
 Gewestelijke Arbeidsbureaus
- Overveen, 547
- Overwerkbeschikking, 257
- Overijssel, 118, 296, 553, 559; *Beauftragte*
des Reichskommissars 530
- Paalactie, 524-526
- Panningen, 544
- Panter- en IJsselstelling, 560
- Parlementaire Enquêtecommissie (PEC),
 52 (n), 60 (n), 61 (n), 65 (n), *verder*
passim
- Parool, Het*, 222 (n), 240, 292, 350, 546 (n),
 566, 598
- Parteikanzlei*, 272 (n), 273 (n), 601
- Partizanen, 481 e.v.
- Parijs, 125 (n), 202, 270 (n), 271 (n)
- Patspoorten, 418, 420, 452, 479
- Patzenbezirke*, 192 (n)
- Paulus, *General F.*, 249
- Peel, 544 (n)
- Persoonsbewijzen, 238, 359, 589; stempels
 op 407, 587; zegels op 407, 409 e.v.
- Persoonsbewijzencentrale (PBC), 364
- Petgat, It, 311
- Philipsfabrieken, 182-183, 194, 200
- Pieter 't Hoen, 134-135, 240, 350
- Pieterburen (Groningen), 129
- Plan van den Arbeid, 27, 28 (n), 92

- Plekker, S., 106 (n)
 Pleskau, 481, 482, 484, 485
 Poelje, Prof. dr. G. A. van, 60 (n), 63, 610 (n)
 Polen, 414, 604, 613, 628
 Politie, Duitse, 55 e.v., 124 (n), 132, 172, 176, 218, 246, 251, 269, 304, 305, 311, 356, 396, 400, 401, 412, 444, 452, 459, 513, 530, 543, 546, 600
 Politie, Nederlandse, 55, 108, 128, 220, 221, 227 (n), 240, 246, 256, 294, 311, 374, 386, 405, 525, 531, 559, 562, 563; arrestaties door 294, 297 e.v., 304, 306, 312; onderduiken door 303; tegenwerking van Duitse maatregelen 304, 305, 400 e.v. *Zie ook* Gemeentepolitie; Marechaussee; Politie-Bataljon Amsterdam (PBA); Rijkspolitie; Vrijwillige Hulppolitie
 Politie-Bataljon Amsterdam (PBA), 220 (n)
 Politiek Convent, 65, 66
Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort, 131-132, 172, 196, 220 e.v., 297, 298, 304, 305, 308, 311, 402 e.v., 454 (n), 479, 480, 485, 501, 531, 605, 607, 630
 Pommeren, 136, 629
 Poperwahlen, 481
 Porchow-Dno, 481, 483
 Post, Telefoon en Telegrafie (PTT), 280, 335, 366 (n), 369, 392, 435, 460, 525; samenwerking met verzetsbeweging 358; tewerkstelling ambtenaren 415, 458 e.v., 474
 Postverkeer, 505 e.v., 604; censuur 417, 505-508; pakketten 453
Präsidialabteilung, 264 (n)
Programm-Rüstung-November 1942, 178, 191-201, 208, 229
 Propaganda, 9, 83, 133, 135, 142, 160, 200, 242, 247, 288, 308, 315, 351, 392, 396, 463, 464, 478, 595, 598, 606, 607, 620; onder de arbeiders in Duitsland 444, 445-446, 448, 451 e.v. *Zie ook* Dagbladders; Radio
Propagandaministerium, 417 (n)
 Prostitutie, 504
 Provinciale Staten, 30
Prüfungskommission, 266, 267
 Pskow, *Zie* Pleskau,
 Purmerend, 526
 Pustoschka, 483, 484
 Putten, 536 (n), 540
 Quay, Prof. dr. J. E. de, 5, 36 (n), 62, 68 e.v., 75, 81 (n), 83 (n), 91, 96 (n), 102-103
 Quecke, H., 20 (n)
 Raad van Bestuur in Arbeidszaken, 568
 Raad van State, 85 (n), 620
 Raad van Verzet (RVV), 364, 571 (n)
 Raad voor het Bedrijfsleven, 338, 340, 349, 585; Bijzonder Secretariaat 584
 Raard, 552
 Rabl, Dr. K. O., 159
 Rademacher, F., 142 (n)
 Radio, 83. *Zie ook* Radio Oranje
 Radio Oranje, 159, 222, 242, 247, 293, 468, 531, 539, 540, 545, 571, 572, 578, 579, 583, 617
 Randwijk, H. M. van, 351, 410, 545, 565 (n), 567, 597
 Rationalisatie, 185 e.v., 257, 259, 317, 328; in Duitsland 203
 Rauter, H. A., 54, 57, 87, 124, 137, 141, 142, 159, 239 (n), 268 e.v., 296, 298, *verder passim*; *Anordnungen* 411; *Liese-Aktion* 590, 600
 Ravenstein, 298
 Ravenswaay, C. van, 261 e.v.
 Razzia's, 3, 4, 57, 60, 284, 285, 288, 296, 303 e.v., 313, 323, 324, 349, 401, 404, 414, 417, 501, 512, 525, 529, 531 e.v., 535-539, 540, 542, 543-553, 559 e.v., 567, 587, 589-594, 595, 607, 623; Duits optreden 546, 547, 591; huiszoekingen 544 e.v.; Nederlandse tegenwerking 304, 401, 529; resultaten 549, 552, 591; waarschuwingen van de illegaliteit 545, 550, 599
 Rechterlijke macht, Nederlandse, *Zie* Rechtspraak, Nederlandse
 Rechtspraak, Duitse, 495-496. *Zie ook* *Generalstaatsanwalt*

- Rechtspraak, Nederlandse, 55, 130 e.v., 256, 288, 298, 300, 305 e.v., 414. *Zie ook onder Contractbrekers; Weigeraars*
- Rees, 547, 551, 602-603
- Referat *Arbeits- und Sozialwesen* 55
- Referat *Arbeitseinsatz (Generalkommissar zur besonderen Verwendung)*, 286 (n)
- Regeringscommissarissen, *Zie Quay, Prof. dr. J. E. de. Zie ook Ringers, Dr. ir. J. A.*
- Registratie, 153, 228-240, 242-243, 272, 335 e.v., 359, 370; gehele bevolking 351, 407, 410, 411; jaargangen 230 e.v., 242 e.v., 268, 272, 280 e.v., 337, 364, 564; leeftijdsgrenzen 156, 157, 228 e.v., 272, 278, 313; *Liese-Aktion* 559-590; ontduiking 156-157, 281; sabotage bij 238, 248, 570 e.v.; verplichting tot 156-157, 280 e.v.; vrijstelling van 156, 278, 281, 283, 286, 291, 294, 364. *Zie ook Jaar-klassenacties; Weigeraars; Zurückstel-lungsverfahren*
- Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung*, 11, 13, 14, 17 e.v., 48, 50, 58, 93
- Reichsarbeitsministerium*, 19 e.v., 58, 84, 105, 106, 119, 136, 151, 183, 193, 207, 271, 429, 432, 464 e.v., 470
- Reichsbahn*, 463
- Reichsbevollmächtigter für den totalen Kriegseinsatz*, 333, 541, 600
- Reichsführer-SS, Zie Himmler, H.*
- Reichskanzlei*, 271
- Reichskohlenkommissar*, 106
- Reichsminister für Ernährung und Land-wirtschaft*, 149
- Reichsminister für Rüstung und Kriegspro-duktion*, 149. *Zie ook Speer, A.*
- Reichsprotector in Böhmen und Mähren*, 270 (n)
- Reichsrundfunk*, 417 (n)
- Reichssicherheitshauptamt*, 56, 78 (n), 124, 128, 131, 141 (n), 142 (n), 155 (n), *verder passim*; samenwerking met *Deutsche Arbeitsfront*, 444
- Reichstreuhänder*, 424, 425, 470
- Reichsvereinigung Kohle*, 251
- Reichsverkehrsministerium*, 366 (n), 487, 488
- Reichswirtschaftsministerium*, 9, 17, 50, 142 (n), 251, 252, 333
- Reimer, *Konteradmiral*, 180, 181, 184
- Reis- en kledingvoorschotten, 418, 427, 432, 434
- Remonstrantse Broederschap, 293 (n)
- Represailles, 269, 364, 415, 529, 531, 535, 544, 546, 574, 593, 599-600
- Reuser, Mr. J. W. M., 303 (n)
- Reyerse, J. L., 364 (n)
- Reydon, Mr. H., 269
- Rheine, 554
- Rheinhausen, 477
- Rhijn, Mr. dr. A. A. van, 52, 76
- Riel, A. P. M. van, 161 (n)
- Riga, 478, 479, 481, 482, 485, 486
- Ringeling, C., 63
- Ringers, Dr. ir. J. A., 53, 62, 69, 72, 75
- Ritter, K., 276 (n)
- Ritterbusch, W. F. A., 54, 264, 544 (n), 603 (n)
- Roelin, J. A. J. F., 303 (n)
- Roergebied, 16, 106, 512, 554
- Roermond, 357, 375, 551; Gewestelijk Ar-beidsbureau 122, 162 (n), 171 (n), 206, 355, 358 (n)
- Rolls Royce (RR)*, 571 (n)
- Rome, 332
- Romme, Mr. C. P. M., 33 e.v., 40 e.v., 104
- Rommel, E., 524
- Roodkerk, 552
- Rooms-Katholiek Werkliedenverbond, 28, 42, 83, 169, 573, 611 (n)
- Rooms-Katholieke Kerk, 293-294
- Rooms-Katholieke Middenstandsbond, 28
- Rooms-Katholieke Staatspartij, 34
- Roosevelt, F. D., 73, 250
- Roskam, E. J., 108
- Rositten, 483, 484
- Rost van Tonningen, Mr. M. M., 278, 307
- Rotterdam, 117-118, 218, 418, 464, 582, 602, 604; *Aussenstelle GSV* 113, 176; *Beauftragte des Reichskommissars* 54

- 557; burgemeester 259 (n), 260; *Gemeindeaktion* 518 (n), 524; Gewestelijk Arbeidsbureau 90 (n), 102 (n), 167, 171 (n), 254 (n), 255 (n), 276, 295 (n), 364 (n), 390, 408, 414, 418, 452, 479 (n), 517, 530; haveninstallaties 540; *razzia's* 528 (n), 540 (n), 541, 544-545, *verder passim*; scheepswerven 110; tewerkstelling gemeentepersoneel 226, 375, 378; verzetsbeweging 545
- Royal Air Force*, 411
- Rühle, G., 16 (n)
- Rüstungs- und Beschaffungskommission* (*Rübeko*), 203, 265, 284, 286, 336, 338, 342 (n), 345, *verder passim*; samenstelling 265
- Rüstungsinspektion*, 265
- Rüstungsinspektion Niederlande*, 53, 65, 95, 109 (n), 110, 119, 138, 179, *verder passim*; afdeling *Heer* 195; afdeling *Luftwaffe* 181 e.v., 195; afdeling *Marine* 181, 195; *Kriegstagebuch* 622; *Rüstungsinspekteur* 205; uitkaming bedrijven 179 e.v., 184 e.v., 194 e.v., *verder passim*. *Zie ook* Beschermde bedrijven
- Rüstungskommissionen*, 265, 322
- Rüstungsobmann*, 265, 266
- Rumel, 477
- Rundstedt, G. von, 323, 543
- Rusland, 2, 3, 58, 133, 248, 317, 477, 604; Duitse inval 143 e.v.; Oostfront 483 e.v., 507
- Ruurlo, 603
- Ruys de Beerenbrouck, Jhr. mr. Ch. J. M., 24, 30
- Ruyter, A. de, 36 (n)
- Rijksarbeidsbureau, 40 (n), 43 (n), 72, 75 (n), 81, 125-127, 135-136, 279, 364, *en passim*; afdeling Arbeidsbemiddeling 231 (n), 260; afdeling Werkloosheidsverzekering en Wachtgeldregeling 260, 556, 558; ambtenaren 364, 609; Contactcommissie 161; contractbrekers 125 e.v.; Directeur-Generaal 98; *Gemeindeeinsatz* 523; *HSV*-commissies 206-207; klachten van de Gewestelijke Arbeidsbureaus 205, 612; nazificering van 99 e.v., 134 e.v.; oprichting 97 e.v.; organisatie 98; personeelsbenoeming 98 e.v., 176, 259 e.v.; samenwerking met de Duitsers 69-74, 99, 135, 187, 212 e.v., 509, 515, 523; samenwerking met de Nederlandse Oost-Compagnie 478 e.v.; zuivering 617-621. *Zie ook* Arbeidsbemiddeling; Tewerkstelling in Duitsland
- Rijksbureaus, 257, 340, 383-384, 385, 570 (n), 573, 585 (n); Huiden en Leder 361 (n); IJzer en Staal 384
- Rijkscommissariaat, 54, 56 e.v., 260, 276, 386, 519, 563; *Präsidialabteilung* 54, 60 (n). *Zie ook* Seyss-Inquart, Dr. A.
- Rijkscommissaris, *Zie* Seyss-Inquart, Dr. A.
- Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling, 37, 39, 40 (n), 45, 68, 73, 74, 76, 85, 92. *Zie ook* Werkloosheidsverzekering
- Rijksdienst voor de Werkverruiming, 34, 49, 129, 130, 312 (n)
- Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, 230 e.v., 301-302, 370-371, 407 e.v.; inschakeling bij registratie 234 e.v., 243, 277; tegenwerking van ambtenaren 238. *Zie ook* Bevolkingsregisters, gemeentelijke. *Zie verder* Lentz, J. L.
- Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 4, 5, 234 (n), 412 (n), 500 (n), 528 (n), 551 (n); bestuur 5
- Rijkspolitie, 55
- Rijksverzekeringsbank, 412, 413 (n), 414, 625 (n)
- Rijn, 118, 554
- Rijnland, 82, 84, 629
- Rijsdijk, Ir. A. O., 26 (n)
- Rijser, P. G., 5
- Rijswijk, 546
- Saarbrücken, 629
- Sabotage, 121, 176, 206, 240, 527, 530, 533, 571 (n); aan de Gewestelijke Arbeids-

- bureaus 221, 364, 419; in Duitsland 468, 497, 501
- St. Etienne, 321
- Saksen, 16, 629
- Salzgitter, 464, 465
- Santpoort, 547
- Sassen van Vlierden, Ir. N. C. L. H. F., 162 (n), 172 (n), 175 (n), 214 (n)
- Sauckel, F., 56, 57, 58, 150-151, 163, 178, 331, *en passim*; *Anordnungen* 188 (n), 494, 510; bevoegdheden 151
- Schacht, H., 9 (n)
- Schaepman, Mr. C. J. M., 61 (n)
- Schayk (N.B.), 298
- Scheepsbouwwerven, 110-111, 180, 181, 185 (n), 194-195, 219
- Schepers, J. D., 60, 62
- Scherpenzeel, 371
- Scheveningen, 513, 526
- Schiedam, 218, 375, 429
- Schiphol, 513
- Schipper, J., 83 (n)
- Schmidt, F., 54, 56, 58, 99, 115, 137, 151, 152, 154 (n), 159, *verder passim*; *Beauftragte des Generallbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz* 193, 196 e.v.; Jaarklassenactie 229, 246, 271 e.v., 281 e.v.; registratie 229, 233-237, 271 e.v.; tegenstrijdige functies 196, 199-200, 229, 268; terugvoering in krijgsgevangenschap 271 e.v.
- Schmutzer, J. A. M., 474 (n)
- Scholieren, 294-295, 365, 367, 368, 406
- Scholtens, Mr. dr. A. L., 43, 44, 60 (n), 61, 62, 68-71, 75, 77 (n), 79 e.v., 84 e.v., 95, 96, 98, 125, 135, 164 (n), 427 (n), 428, 612 (n), 613, 614, 616-617
- Scholtens, H., 493 (n)
- Schoondijke, 526
- Schopenhauer, M. J. W., 474 (n)
- Schouten, Mr. J. H. J., 96 (n)
- Schouwen, 513
- Schrieke, Prof. mr. J. J., 130, 156, 157 (n), 299 e.v., 305, 308, 312, 313, 407
- Schutzbetriebe*, *Zie* Beschermde bedrijven
- Schutzmachtteilung*, 474
- Schwarz, Dr. H., 198, 369 (n)
- Schwerin, 460, 505 (n)
- Schwing von Krosigk, *Graf L.*, 11 (n)
- Schwier, Dr. W., 308, 309 (n), 320, 405, 406
- Sebesh, 483, 484
- Secretarie van Staat, 259 e.v., 269; Gemachtigden 260, 261, 263 (n), 527; legaliteit 261
- Secretarissen-Generaal, 52, 60 e.v., 79, 85, 277-279, 604, *en passim*; college van 52, 62, 70 e.v., 81 (n), 107, 109; *Liese-Aktion* 563, 565, 583 (n)
- Seiffert, Dr. W., 309 (n)
- Sevenum, 544
- Seyffardt, Luitenant-Generaal H. A., 269
- Seyss-Inquart, Dr. A., 53 e.v., 61 e.v., 77, 87, 99, 115, 120, 121, 136, 141, 142, 154, 159, 179, 182, 367, 389, *en passim*; *Anordnungen* 542, 559; inhouding distributiebescheiden 244; Jaarklassenactie 268, 271 e.v., 284, 286; *Liese-Aktion* 577-578; terugvoering in krijgsgevangenschap Nederlandse leger 270 e.v.; tewerkstelling vrouwen 389, 392, 396; wachtgeld 558; wegvoering weerbare mannen 543-544, 559. *Zie ook* Verordeningen
- Sicherheitsdienst (SD)*, 55, 107 (n), 152, 193, 215, 304, 552
- Sicherheitspolizei (Sipo)*, 55, 112, 131, 132, 212, 220, 238, 243, 251, 297 e.v., 306, 380, 403, 409, 446, 459, 492, 503, 559; *Einsatzkommandos* 464, 552, 590
- Siegburg, 309 (n)
- Siemens-fabrieken, 448
- Silezië, 601, 629
- Silvolde, 603
- Sinitschino, 483
- St. Anna Parochie, 552
- St. Jansteen, 526
- St. Johannisga, 312 (n)
- St. Michielsgestel, 298
- St. Vincentius Vereniging, 86
- Sittard, 129, 375
- Six, Jhr. mr. O. E. W., 61, 63
- Sixma, K., 599, 600 (n)

- Slanzi, 481, 486
- Sleeswijk Holstein, 629
- Slingenberg, Mr. M., 38, 39
- Slotemaker de Bruïne, Prof. J. R., 86
- Sloten, 371
- Smeenk, C., 33 (n)
- Smilde, 553
- Sneek, 375, 538, 551, 552
- Snouck Hurgronje, Jhr. mr. A. M., 60-61, 65, 66, 68
- Snijder, Prof. G. A. S., 73
- Snijders, Mr. J. A., 175 (n)
- Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), 27, 30
- Sociale Verzekeringsbank, 412
- Sonderbauprogramm* Maastricht, 548
- Souburg, 527
- Speer, A., 57, 149, 182-183, 194, 251, 265, *verder passim*
- Sperrbetriebe*, *Zie* Beschermded bedrijven
- Spiegelschool, 599
- Spionage, 566 (n)
- Spitzen, Mr. D. G. W., 612 (n), 615 (n)
- Spoorwegen, Duitse, 541, 542. *Zie ook Reichsbahn*
- Spoorwegstaking, 539, 540, 567, 572
- SS, 297, 459, 481, 532, 534. *Zie ook* Germaanse SS; *Waffen-SS*
- SS-Frontarbeiter, 404, 477-487; dienstboek 479; *Leitstellen* 481; repatriëring 480; uniformering 480, 485
- SS-Hauptamt, 455
- SS-Wirtschaftsverwaltungshauptamt (SS-WVHA), 477, 479, 481
- Staatscourant, 197
- Staatkundig Gereformeerde Partij, 34
- Staf, Ir. C., 107-108
- Stahl- und Eisen-Aktion*, 178, 197, 201-209, 221, 223, 248, 267, 272
- Stakingen, 27, 80, 111, 218, 222, 607; aan de universiteiten 133, 199; in Duitsland 423. *Zie ook* April-Meistakingen; Februaristaking; Spoorwegstaking
- Stalingrad, 3, 202, 213, 249, 268, 331, 467, 468
- Stamkaarten, 243 e.v., 280, 408-409, 440 (n), 595; afstempeling 244, 246, 280, 370; controlezegels 407, 409; inlegvellen 243, 244, 407 e.v.; vernieuwing 296, 336
- Stampfer, F., 12 (n)
- Stapelkamp, A., 83
- Staraja Russa, 481
- Steenberghe, M. P. L., 25, 52
- Steigenga, Dr. W., 80 (n)
- Stemberg, Mej. mr. G. J., 615 (n)
- Stempels, *Zie onder* Vervalsingen. *Zie ook onder* Persoonsbewijzen
- Stettin, 475 (n), 629, 631
- Steuorganen, burgerlijke, 90. *Zie ook* Armenzorg
- Steuorganen, illegale, 296, 349, 351, 364, 411, 566. *Zie ook* Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO)
- Steuorganen, kerkelijke, 90. *Zie ook* Armenzorg
- Stiermarken, 629
- Stikker, Mr. D. U., 557, 568, 569, 571 e.v., 579; conflict met verzetsbeweging 575 e.v.
- Stimmungsberichte*, 119 (n)
- Stokman, S., 83 (n), 169
- Stopp-Erlass*, 331
- Stothfang, Dr. W., 18 (n), 622-623
- Straatsburg, 125 (n), 437
- Strafkampen, 120 e.v., 131, 305 e.v.; behandeling 129. *Zie ook* Arbeidskampen; *Arbeitserziehungslager*; Ommen; *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*; Vught
- Strookman, V., 517 (n)
- Studenten, 196, 197, 198-200, 230, 239, 291, 293, 299, 308, 364, 401, 446, 474, 480, 506-507, 614 (n); rapporten uit Duitsland 415, 451 (n), 456 (n), 457 (n), 458; razzia's onder 269, 303
- Stüler, Dr. C., 230 (n), 232 e.v., 371 (n), 387, 561 e.v.
- Stuttgart, 468, 554, 629
- Sudetenland, 628, 629
- Surhuisterveen, 552
- Syrup, Dr. F., 9-23 (*passim*), 48, 58, 84, 109, 111, 141

- Tabak, 436, 504
 Talsi, 481, 486
 Tamulku, 490
 Tauroggen, 485
 Technische Hogeschool, 198, 269
Telegraaf, De, 83 (n), 94, 296 (n), 341, 427, 531
 Tempel, Dr. J. van den, 34, 44, 48, 85, 609, 614, 616
 Tenkink, Mr. J. C., 63
 Terborg, 603
 Terneuzen (Gewestelijk Arbeidsbureau), 171 (n), 510, 525
 Terreur, 279, 290, 320, 322, 400, 530-531, 532-538, 544 e.v., 552, 559, 591, 592, 621
 Terugkeer Nederlandse arbeiders uit Duitsland, 602-605; tijdens de bezetting 340 e.v., 622 e.v. *Zie ook* Contractbrekers
 Terugvoering Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap, 163, 202, 246, 248, 264, 269 e.v., 299, 312 (n), 337, 370, 468, 607; officieren 278; onderofficieren 269. *Zie ook* Christiansen, General F. C. - de-creet
 Teschmacher, V. H., 110 (n)
 Tewerkstelling in Duitsland, 39 e.v., *verder passim*; Arbeidsdienstmannen 196 e.v., 399; Bara-gemeenten 225; duur 105, 106, 425-426; gemeentepersoneel 223-228; in het grensbegied 390, 395, 397, 402; invloed oorlogsverloop 133, 136, 142 e.v., 322; krijgsgevangenen 147, 150, 154; lijsten 225 e.v., 239; militaire werkzaamheden 232-233, 452 e.v.; minderjarigen 282; NSB-ers 380, 386; omvang 117, 139, 140, 182, 187, 190-191, 200-201, 208, 210-211, 225, 228, 366, 388-389, 398, 622-624, 627; politieke gevangenen 404, 405; ronselarij 106, 230, 477; vrouwen 154, 163, 319-320, 336, 367, 369, 389-397, 504, 541; vóór de bezetting 39 e.v., 619; vrijstellingen 158 (n), 219, 304, 382. *Zie ook* Arbeidsbemiddeling; Arbeidsprestaties; Arbeidstijden; Arbeidsverzuim; Arbeidsvoorwaarden; Gedragingen; Huisvesting; Lonen; *Osteinsatz*; *SS-Frontarbeiter*; Uitkaming; Vervangingsbepalingen; Verzorging; Vorderingsacties; Vrijwilligers; Weigeraars. *Zie ook onder* Overheidspersoneel
 Texel, 512 (n), 547 e.v.
Texelse Courant, 547 (n)
 Textielhandel, 352, 360 e.v.
 Textielindustrie, 342, 390, 393
 Thomas, *Generalleutnant G.*, 15 (n), 16 (n), 21, 143 (n), 145 (n), 146 (n), 147 (n), 149
 Thüringen, 150, 629
 Tiel (Gewestelijk Arbeidsbureau), 216
 Tilburg, 27, 342, 383, 397, 411; *Aussenstelle GSV* 113; Gewestelijk Arbeidsbureau 102 (n), 166, 168 (n), 171 (n), 263, 295 (n), 355-356, 390 (n), 403, 512, 513 (n), 548 (n); Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) 355-356, 359
 Todt, F., 149
 Toulon, 249
 Touw, H. C., 448
 Transporten, 217, 284, 285, 418 e.v., 545, 550, 551, 559, 593-594; ontsnappingen tijdens 550, 552, 596-597; onttrekking aan 379; naar Oost-Europa 479, 481 e.v., 489-490; ronselarij tijdens 477
Trennungszulage, *Zie* Lonen - 'scheidingsgeld'
 Treue, W., 15 (n), 16 (n)
 Trier, 423, 430, 437
 Trip, Mr. L. J. A., 63, 96, 103, 616 (n)
Trouw, 222, 240, 292, 349, 350, 564, 566, 571 (n), 596
 Tsjecho-Slowakije, 415, 555, 604
 Tuleblja, 481
Turnier Beton, A. G., 474, 478
 Tweede Distributiestamkaart, 351, 378, 388, 409 e.v., 589
 Tweede Distributiestamkaart (TD) - verzetsgroep, 357, 364, 589
 Tweede Distributiestamkaartenbeschikking, 410, 411
 Tweede Kamer, 1 (n), 28 (n), 31 (n), 32 (n), 33 (n), 34, 40, 41 (n), 71, 95
 Twente, 255, 279, 356 (n)
Tijd, De, 32 (n)

- Uitkaming, 145, 166, 177, 208, 281, 335, 349, 360, 367, 510, 608, 612; *Aktionsausschuss* 205; commissies 166, 180, 189, 201-202, 204-208, 264, 267; jaarklassen 237, 238, 360; in Duitsland 315, 331, 599; Nederlandse medewerking 198 e.v., 206-207, 212 e.v.; van overheidspersoneel 365, 367, 376 e.v., 387 e.v.; resultaten 181, 182, 201, 206-209, 290; richtlijnen 266; straatgewijze 361, 362; vrouwen 394; wegeraars 221 e.v., 298
- Uitvoeringsbesluiten, 62, 79, 87, 120, 129, 156, 233, 237, 298, 393, 414
- Uitwellingerga, 552
- Ulm, 467
- Umsetzungsaktion*, 512, 514
- Union Kraftstoff Fabrik*, 440, 463
- Union Wesseling*, 631
- Universiteiten, 198-199, 269, 368. *Zie ook onder diverse universiteitssteden*
- Utingeradeel, 551
- Utrecht (provincie), 221, 236, 269, 515, 559, 592, 595; *Beauftragte des Reichskommissars* 592 (n); Commissaris der provincie 88, 602 (n); Kamers van Koophandel en Fabrieken 585
- Utrecht (stad), 90 (n), 375, 400, 536, 538, 546, 572, 582; afdeling Sociale Zaken 86 (n); *Aussenstelle GSV* 113, 215 (n); Gewestelijk Arbeidsbureau 213 (n), 216 (n), 217, 238, 304, 403, 404, 480 (n), 487 (n), 523, 582, 600 (n); Kamer van Koophandel 584 e.v.; Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) 359; razzia's 304, 591 e.v.; universiteit 199, 269
- Vaderland, Het*, 469, 473, 475
- Vaderland, Het* (illegaal blad), 468
- Vaderlands Comité, 566 (n)
- Vahle, J., 183, 380, 387
- Vaivaira, 481, 490
- Vakbemiddelaars, 294
- Vakbeweging, 422, 571; bestuurders 83, 169, 573, 604; contacten met de werknemersorganisaties 573, 575. *Zie ook* Christelijk Nationaal Vakverbond; Nederlands Verbond van Vakverenigingen; Rooms-Katholiek Werkliedenverbond
- Vakgroep Scheepsbouw, 110
- Vakgroepen, 349, 350, 359, 360
- Valkenburg, 513, 548
- Van Honk*, 417, 423 (n), 424, 426, 434 (n), 435 (n), 436 (n), 439 (n), 440, *verder passim*
- Varsseveld, 603
- Veenendaal, 553
- Veenhuizen, 311
- Veenstra, Mr. W., 25 (n)
- Veere, 226
- Velden, 534
- Veldman, Jos., 35 (n), 36 (n)
- Velp, 591
- Velsen, 218, 375
- Veluwe, 554, 555, 603
- Velzen, A. van, 349
- Ven, Dr. F. J. H. M. van der, 28 (n)
- Venlo, 222, 375, 526, 533, 563 (n); Gewestelijk Arbeidsbureau 90 (n), 102 (n), 161 (n), 217 (n), 355, 548 (n), 551 (n)
- Verbond van Nederlandse Werkgevers, 24, 26 (n), 27, 69
- Verdedigingswerken, Duitse, 541 e.v., 560; in België en Frankrijk 81, 134, 510, 512 (n), 627. *Zie ook* Verdedigingswerken in Nederland, Duitse. *Zie verder Atlantikwall*; Kustverdediging; Vliegvelden
- Verdedigingswerken in Nederland, Duitse, 275 (n), 276, 342, 347, 365, 387, 388, 398, 402, 414, 509, 510 e.v., 513-516, 520, 524 e.v.; *Abschnittsleiter* 552; lonen 510 e.v., 516, 518-519, 595; *Oberabschnitte* 553; omvang tewerkstelling bij 513, 515, 530, 552-553, 595; *Sonderbaumassnahmen* 513, 515 (n); vluchtelingen 623; voeding 595; wegeraars 598. *Zie ook* Assener-stellingen; Kustverdediging; IJssellinie
- Vereinigte Deutsche Metallwerk (VDM)*, 492
- Verenigde Staten, 8, 142, 144

- Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 434-435
- Vereniging voor Armeazorg en Weldadigheid, 87 (n)
- Veritas*, 547
- Verlof, 442, 462, 463, 470 e.v., 494, 506, 508; intrekking van 475-476. *Zie ook* onder Vervalsingen
- Verlofgangers, 90, 116, 411, 424, 468, 622; borgstelling 475; contractbreuk 470 e.v., 476. *Zie ook* Verlof; Verlofregeling. *Zie verder* Contractbrekers
- Verlofregeling, 134, 424, 470, 471, 473
- Vermeulen, A., 445 (n), 611 (n)
- Verordeningen, 54, 104, 152, 202, 233, 252, 254, 414, 541; verordening (VO) 3/1940, 54 (n), 61, 62, 65, 299 (n); VO 4/1940, 55 (n); VO 8/1940, 79, 120 (n), 156 (n); VO 9/1940, 79 (n), 156 (n); VO 23/1940, 61, 62, 65; VO 166/1940, 98, 101; VO 42/1941, 87 (n), 119 e.v., 128-129, 130 (n), 132, 136, 141, 157 (n), 159, 160, 174, 233, 237, 298, 299, 305 e.v., 391 (n), 559 (n); VO 64/1941, 156 (n); VO 97/1941, 196-197; VO 14/1942, 156, 253; VO 15/1942, 156, 253, 254; VO 32/1942, 157, 158, 253, 254 (n); VO 48/1942, 170 (n); VO 57/1942, 297; VO 10/1943, 260; VO 16/1943, 252, 253; VO 20/1943, 252 e.v., 393; VO 30/1943, 207, 257, 258, 266, 280; VO 43/1943, 228, 280, 294, 336, 365, 369; VO 53/1943, 302, 303; VO 66/1943, 287-288; VO 3/1944, 518 (n). *Zie ook* Rauter - *Anordnungen*; Seyss-Incuart - *Anordnungen*. *Zie verder* Verordeningenblad
- Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied, 54, 62, 155
- Verraad, 216, 495, 548
- Verteidigungskommissare*, 333
- Verteidigungsstab Amsterdam*, 378
- Vervalsingen, 364, 513; aanstellingsvergunningen 255, 338, 359; *Ausweise* 295, 402, 588, 589; bevolkingsregisters 302; keuringsformulieren 216-217, 295, 516, 517; persoonsbewijzen 589, 592, 621; stempels 294, 295, 354, 356, 358, 359; verlofpapieren 474, 486, 498; *Zurückstellungsverfahren* 352 e.v., 359, 360, 363-364. *Zie ook* Vervalsingsacties
- Vervalsingsacties, 352-359, 564
- Vervangingsbepaling, 281, 284 e.v., 367, 379, 515, 524. *Zie ook* Vervangingskrachten
- Vervangingskrachten, 295, 339, 343 e.v., 369, 373, 374, 379 e.v., 386
- Verwey, Ir. R. A., 72-73, 261-263, 364, 395-397, 590, 596, 618-620, *en passim*; arrestatie van 619; beoordeling van 72, 135-137, 263, 610-617, 619-620; dienstverplichting voor Duitsland 160-164, 166-167; Jaarklassenactie 288-289; *Liese-Aktion* 580-581, 590; oprichting Rijksarbeidsbureau 96-98; wachtgeld 558. *Zie ook* Departement van Sociale Zaken
- Verzetsbeweging, 66, 68, 174, 223, 240, 263, 348-359; 545, 564-581, 607, 621; affiches 599; conflicten met Secretarissen-Generaal 563, 568 e.v., 573, 576, 578; contacten met ambtenaren 572-573, 576; contacten met Londen 364, 539, 565-567, 569-573, 575 e.v., 583; contacten met werkgevers 568-569, 571 e.v., 579; contraterreur 574-575; coördinatie 565 e.v.; interne tegenstellingen 566, 589; koeriers 574; *Liese-Aktion* 563-565, 568-581, 596-600; manifesten 596, 598; tweede distributiestamkaart 410-411; *Zurückstellungsverfahren* 339, 348 e.v., 359, 363. *Zie ook* Amsterdams Werkcomité; College van Vertrouwensmannen; Contact-Commissie; CS 6; Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers; Landelijke Knokploegen; Ordedienst; Nationaal Comité; Nationaal Steunfonds; Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten; Persoonsbewijzencentrale; Raad van Verzet; Tweede Distributiestamkaart (groep TD). *Zie verder* Bevolkingsregisters - aanslagen; Distributiekantoren - overvallen; Executies; Gewestelijke Arbeidsbureaus - overvallen;

- Moordaanslagen; Ondergrondse pers
 Verzorging Nederlandse arbeiders in Duitsland, 439, 440, 442, 443 e.v.; geestelijke verzorging 445, 446-449; ontspanning 443, 445, 449-451; sterfgevallen 555, 602, 605, 613; verbindingsmannen 445, 462
 Verzijl, Prof. mr. J. H. W., 521
 Vianen, 375
Vierjahresplan, 15 e.v., 149, 150, 151 (n), 251 (n), 256; afdeling *Arbeitseinsatz* 19, 150; *Anordnungen* 17, 18; *Generalrat* 17; *Geschäftsgruppe Arbeit* 17; *Verordnungen* 17, 18
 Visa, 474
 Vlaardingen, 479 (n)
 Vliegvelden, Duitse in Nederland, 80, 81, 118, 413, 513-514, 531, 592
 Vliet, J. J. van, 582 (n), 600 (n)
 Vlissingen, 513, 525
 Vlucht, Dr. W. de, 377
 Voeding, *Zie onder* Huisvesting
 Voedselvoorziening, 15, 247, 283, 323, 362, 506, 564, 567-568, 570, 579, 587, 589, 591; ambtenaren 580; bedrijven 352; commissarissen 584; *Z.S.-Verfahren* 368
 Vogelwaarde, 526
 Volckers, Dr. C. L., 557
Volk, Het, 32 (n), 42 (n)
 Volkenrecht, 1, 18 (n), 159, 167, 198, 298, 299, 350, 519 e.v., 609
 Volksgezondheid, 6, 55
 Vollenhoven, 311
 Voorbehoedsmiddelen, 613
 Voorburg, 546, 591
 Voorst tot Voorst, Generaal-Majoor H. F. M. baron van, 52
 Vorderingsacties, 178-179, 184, 186 e.v., 188, 191-192, 195, 196, 200, 201-204, 208, 248, 324 (n), 335, 365 e.v., 369-389, 398 e.v., 530 e.v.; Duits optreden 267, 271 e.v., 279, 289, 514-515, 518-519, 530-539; resultaten 182, 187, 190-191, 195, 200, 201, 206, 207-209, 366 e.v., 388-389, 398, 419. *Zie ook* *Gemeindeaktion*; *Gemeindeeinsatz*. *Zie verder onder* diverse acties
 Vos, Ir. H. J., 32 (n)
 Voûte, E. J., 226, 377 e.v., 413, 584, 613
 Vriens, A., 448
 Vries, 553
 Vries, M. de, 96 (n)
 Vrouwen, omgang met, 429, 504
Vrij Nederland, 135 (n), 222, 240, 292, 349 e.v., 410 (n), 545, 566, 592, 597
Vrije Volk. Het, 547 (n)
 Vrijwillige Hulppolitie, 297-298, 300, 303, 304, 405
 Vrijwilligers, 152, 191, 208, 276, 277, 400, 459, 463, 487, 515 e.v., 523, 548-549, 598, 623; in Oost-Europa 477 e.v.; voor stellingbouw 510, 512, 513 e.v., 568, 595, 598
 Vrijwilligers Legioen Nederland, 269
 Vught, 177; concentratiekamp 269, 285, 304, 405, 454 (n), 526
 WA (Weerafdeling), 106, 157 (n), 238-239
Waarheid, De, 222, 566
 Wachtgeldregelingen, 79, 110, 118, 154, 158, 556-558, 608
Waffen-SS, 55, 282, 383, 434, 454-455, 477, 519, 524; *Befehlshaber in den Niederlanden* 405 (n); vrijwilligers 452, 454; werwing onder de Nederlandse arbeiders in Duitsland 452, 454-455, 506, 507
 Wageningen, 240. *Zie ook* Landbouwhogeschool Wageningen
 Wahn, 433, 452 e.v.
 Walcheren, 511, 519, 524
 Walsem, Dr. F. M. G., 36 (n)
 Wangerooge, 630
 Wapendroppings, 539, 540, 549
 Warburg, 84
 Warlimont, *General W.*, 323
 Warschau, 490
 Wartheland, 601, 629
 Watenstedt, 220, 464, 501
 Wateringen, 545, 546 (n), 549
 Waterloo, 554
 Weerd, S. de, 517 (n)
 Weesp, 375
 Wegener, Dr. U., 212 (n)

Wehl, 129

Wehrmacht, 53, 60, 110, 143, 145, 149, 151, *verder passim*; aanstelling ondergedoken arbeiders 401, 402; Nederlanders in dienst van 392, 393; orders aan industrie 138, 143, 145, 180; razzia's 544 e.v., 559; recrutering Duitse arbeiders 143-148, 202, 251, 315, 319, 324, 330, 540; verlening van vrijstellingen 587; werving Nederlandse arbeiders in Duitsland 452, 555. *Zie ook* Aannemers; Verdedigingswerken, Duitse in Nederland; *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*

Wehrmachtbauträger, 517, 518

Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden (WBN), 54, 322, 337, 401, 513, 519, 524, 527; *Ausweise* 560, 587; *Chefintendant* 179 (n), 202 (n), 270, 272 e.v., 406, 514, 515 (n), 518; *Chefstaf* 272 (n), 540; *Gemeindeinsatz* 518 e.v.; *Liese-Aktion* 560; terugvoering in krijgsgevangenschap van Nederlandse leger 270, 272 e.v., 277, 279, 280, 293; wegvoering weerbare mannen 539 e.v., 543, 590. *Zie ook* Christiansen, General F. C. *Zie verder Arbeitseinsatz- und Verbindungsstelle der HSV beim WBN*

Wehrmachtsführungsstab, 373

Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt (Oberkommando der Wehrmacht), 15 (n), 21, 143 (n), 148 (n), 149, 150 (n)

Weigeraars, 90, 117-123, 196, 218 e.v., *verder passim*; 'amnestie' 401, 513; arrestaties 215, 216, 220, 294, 607, 630; berechting 132, 220 e.v., 298, 305 e.v.; maatregelen tegen 119 e.v., 132, 134 e.v., 220 e.v., 241 e.v., 294, 296 e.v., 402, 409 e.v., 606; omvang 221 e.v., 380, 605; opsporing 297, 299, 303-305, 400 e.v.; tuchtkampen 120, 121; vrouwen 394

Weimar, 462 (n)

Weisungsrecht, 55

Welikije Luki, 483

Welter, E., 3 (n)

Wenen, 454, 629

Wense, J. E. G. von der, 243, 244 (n)

Werkloosheid, 31 e.v., *verder passim*; aanmeldingsplicht 253; bestrijding 31 e.v., 75 e.v., 609, 611; omvang 31, 33, 65, 77, 139, 141, 152, 191, 627; onzichtbare 139, 153, 229; staatsingrijpen 9 e.v., 31 e.v., 44 e.v., 70-71, 79 e.v., 91 e.v., 258; verborgen 139, 165 (n); verloop 137 e.v.; zichtbare 139. *Zie ook* Werklozensteun

Werkloosheidsverzekering, 421-422

Werklozenkassen, 36, 84, 110, 122

Werklozensteun, 27, 32, 46, 165 (n), 419, 557; intrekking 39 e.v., 71, 78, 80, 84 e.v., 109, *verder passim*; steun van niet-overheidswege 85, 113, 119. *Zie ook* Armenzorg

Werkverruiming, 9 (n), 10, 11 (n), 79, 84, 89, 121, 131, 140, 160, 171, 190, 445, 511, 515, 517; omvang 139, 140, 152, 165 (n), 626, 627; wettelijke verplichting 87, 121

Werkverschaffing, 4, 22, 33, 39, 40, 46, 75, 154, 402; in Duitsland 10; Rijksinspecteurs 39, 40; stopzetting 42, 44, 158; uitbreiding 88; uitsluiting 38 e.v., 71, 84 e.v.; verplichting 123

Werkverschaffingsarbeiders, 31, 133, 134, 139, 153, 191; ziekteverzuim 412-413

Werner, Mr. Ph. H. M., 161 (n), 175, 214 (n), 618

Wesseling, 429, 463, 472

West-Europa, 1 e.v., 249, 314, 317; bewapeningsindustrie 330

Westergeest, 552

Westfalen, 40, 426, 554, 629

Westland, 516, 545, 549

Westwall, 527, 553

Wetgeving, *Zie Arbeitsanweisung; Mobilisierungsanordnungen*; Uitvoeringsbesluiten; Verordeningen

Wezer-Ems, 629

Wiebols, Dr. G. A. H., 25 (n)

Wien (Arbeitserziehungslager), 630

Wierden, 548

Wilde, Mr. J. A. de, 33

Wilhelmina, Koningin, 52, 76 (n), 109 (n), 396, 397, 508, 565, 611, 612 (n), 613, 614 (n)

- Wilhelmshafen, 121, 631
 Willeke, Dr. E., 14 (n)
 Wilton Feyenoord, N.V., 110
 Wimmer, Dr. F., 54, 99 e.v., 137, 159, 160
 (n), 198 (n), 223 (n), 232, 279, 302, 309,
 371, 383, 385, 387, 388, 407, 432, 520,
 521 (n), 522, 602 (n), 603 (n)
 Winkelman, Generaal H. G., 52, 60, 61, 64,
 66 (n), 68, 69, 80 (n), 137
 Winschoten, 375, 461
 Winterswijk, 375, 477, 532-533, 535; Ge-
 westelijk Arbeidsbureau 390, 534
 Wisch, 530
 Wit-Roethenië, 477
 Wohlthat, Dr. H. C. H., 78 (n)
 Wolf, Generaal-Majoor J. J. de, 514 (n)
 Wolfenbüttel, 309 (n)
 Wolossowa, 485
 Woltersom, Mr. H. L., 259, 340, 349, 538-
 539, 556, 557 (n), 568, 578 (n), 584, 585,
 590
 Woltjer, Mr. H. J., 308 (n)
 Wolvega, 551
 Wormerveer, 526
 Woudenberg, H. J., 263 (n), 611 (n)
 Wühlisch, *General* H. H. von, 274 (n), 540
 Würtemberg, 629
 Wychen, 618
 Wijnen, A. van, 26 (n)
 Wijplacha, 484
- IJlst, 552
 IJmuiden, 511, 513
 Ypenburg, 513
 Ypma, Drs. Y. N., 551 (n)
 IJssel, 528, 583
 IJssellinie, 529, 539, 560, 603
 IJsselmeer, 527, 538, 568
 IJzendijke, 524, 525
- Zaandam, 375; Gewestelijk Arbeidsbureau
 171 (n), 530
 Zaandijk, 526
 Zaanstreek, 587
- Zandvoort, 513
 Zeeland, 44, 52, 176, 393 (n), 515, 519, 523,
 534; *Beaufrage des Reichskommissars*
 226, 524 e.v.; burgemeesters 524, 526;
 Commissaris der provincie 514; Duitse
 verdedigingswerken 510-511, 512; *Ge-
 meindeeinsatz* 514, 524-526
 Zeeuws-Vlaanderen, 394, 524, 526, 527 (n),
 539
 Zelfmoorden, 506
Zentralauftragstelle, 110, 137, 138, 180, 186
 (n), 190, 202, 203, *verder passim*; *Beirat*
 266; *Länderbeauftragten* 266
Zentrale Planung, 251, 317 (n), 320, 330,
 331
 Zeven Provinciën, De, 27, 30
 Zevenaar, 285, 530, 531-532, 533 e.v., 538,
 553
 Ziekengelduitkeringen, 412, 435 (n)
 Ziektegevallen, 251, 412 e.v., 435, 468, 517,
 555, 593-594; simulaties 412; uitkerings-
 dagen 412; verlofgangers 474
 Ziektewet, 412
 Zierikzee, 375
 Zieuwent, 536
 Zöschen, 501-503
Z.S.-kaarten, 338, 350, 351, 353 e.v., 370.
 *Zie ook Zurückstellungsverfahren. Zie
 ook verder Vervalsingen*
*Z.S.-Verfahren, Zie Zurückstellungsver-
 fahren*
 Zschucke, Dr. M., 13 (n), 20 (n)
 Zuid-Beveland, 519, 524, 527 (n)
 Zuid-Beyerland, 375
 Zuid-Holland, 176, 236, 269, 515, 559, 595;
 Kamers van Koophandel en Fabrieken
 585
 Zuidzande, 524 (n), 525
 Zuilen, 375
 Zuivering, 4, 44 (n), 71 (n), 85 (n), 105 (n),
 215 (n), 396 (n), 617-621; Commissie
 van Advies 620. *Zie ook Bijzondere
 Rechtspleging*
 Zuiveringsbesluit 1945, 620
 Zuiveringscommissie van het Ministerie
 van Sociale Zaken, 619, 620

- Zurückstellungsverfahren (Z.S.-Verfahren)*,
337-339, 348 e.v., 365, 371, 398, 411;
controle 360 e.v., 367, 368; jaargangen
337, 338; leeftijdsgrenzen 399; ont-
vangstbewijzen 353 e.v., 360; resultaten
356, 360 e.v.; sabotage van 352 e.v.;
vrijstellingen 354
- Zutfen, 225 (n), 528, 553
- Zwaagwesteinde, 552
- Zwagerbosch, 552
- Zwarte handel, 243, 247, 297, 298, 308, 436
- Zwartsluis, 538
- Zwitserland, 25, 73, 601
- Zwolle, 89, 90 (n), 225 (n), 364 (n), 528,
530, 533, 537, 539, 553, 604; Gewestelijk
Arbeidsbureau 161 (n), 171 (n), 404, 549
(n), 593

OPENBARE KENNISGEVING

De Secretaris-Generaal, waarnemend Hoofd van het Departement van Sociale Zaken, maakt bekend, dat alle middelen zullen worden aangewend ten einde de werkloosheid op te heffen. De Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied heeft hierbij krachtadigen steun toegezegd. Voor arbeiders, die in Nederland geen geschikten arbeid kunnen vinden, zal de gelegenheid tot arbeid in Duitschland worden opengesteld. Het gaan werken in het Duitse Rijk, waar sinds vele jaren duizenden Nederlandsche arbeiders werk en een goed bestaan hebben gevonden, zal krachtig bevorderd worden.

De Nederlandsche arbeiders zullen gelijke loonen verdienen als de Duitsche.

Het overmaken van loonoverschotten zal voortaan aan geen beperkingen zijn gebonden, zoodat de arbeiders al hetgeen zij van hun loon overhouden naar Nederland kunnen zenden. Het overmaken der loonen zal op snelle wijze plaats hebben. Aan gezinshoofden en kostwinners, die in zorg zijn, en die werk in Duitschland aanvaarden, zal gedurende veertien dagen na het aanvaarden van het werk, steun worden doorbetaald. Ditzelfde geldt voor arbeiders, die bij werkverschaffingen werkzaam waren. De arbeiders zullen in de gelegenheid worden gesteld periodiek met verlof naar huis te gaan. Gehuwden zullen tenminste éénmaal per drie maanden, ongehuwden tenminste tweemaal per jaar met vacantie kunnen gaan.

De sociale positie der Nederlandsche arbeiders in Duitschland zal overigens gelijk zijn aan die der Duitsche arbeiders, d.w.z. de Nederlandsche arbeider zal op gelijken voet worden behandeld als zijn Duitschen collega.

De arbeids- en loonvoorwaarden zullen nader worden bekend gemaakt.

Den werkloozen arbeiders wordt aangeraden zich voor het verkrijgen van werk in Duitschland op te geven bij de arbeidsbeurzen.

Gevraagd worden in de eerste plaats landarbeiders, in het bijzonder melkers, paardenknechten en knechten voor allerhande werk (ook families), mijnwerkers, bouwvakarbeiders, metaalarbeiders, havenarbeiders, grondwerkers en ongeschoolde arbeiders voor fabrieken, werkplaatsen, publieke werken, enz.

Ook andere categorieën van werkzoekenden kunnen zich opgeven.

De arbeidsbeurzen zullen spoedig in staat zijn verdere bijzonderheden over deze werkgelegenheid mede te deelen.

De Secretaris-Generaal,
wnd. Hoofd van het Departement
van Sociale Zaken,
A. L. SCHOLTENS.

's-Gravenhage, 21 Juni 1940.

De Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied wil de Nederlandsche autoriteiten en organisaties krachtig ondersteunen bij de opheffing der werkloosheid. Wanneer het niet mogelijk is in Nederland zelf geschikten arbeid te vinden, moet het aanvaarden van arbeid in Duitschland bevorderd worden. In Duitschland hebben sinds vele jaren duizenden Nederlanders gewerkt en een goed bestaan gevonden.

Het aanvaarden van arbeid in het Duitse Rijk zal belangrijk vergemakkelijkt worden, o.a. door:

Behoorlijke loonen.

Ver gaande tegemoetkoming bij het overmaken der loonoverschotten naar Nederland.

De vacantie (d.w.z. de gelegenheid om periodiek naar huis te gaan) zal bevredigend worden geregeld.

De sociale positie der Nederlandsche arbeiders in Duitschland zal gelijk zijn aan die der Duitsche arbeiders; d.w.z. de Nederlandsche arbeider zal precies zoo behandeld worden als zijn Duitsche collega.

Arbeids- en loonvoorwaarden zullen nader worden bekend gemaakt.

Werklooze arbeiders! Geeft U voor het verkrijgen van werk in Duitschland op bij de arbeidsbeurzen in Nederland.

Gevraagd worden landarbeiders, mijnwerkers, bouwvakarbeiders, metaalbewerkers, havenarbeiders en ongeschoolde arbeiders. Ook andere categorieën van arbeiders kunnen zich opgeven.

Verdere mededeelingen over bijzonderheden betreffende deze werkgelegenheid volgen spoedig.

De Commissaris-Generaal
voor Economische Zaken en Financiën,
Afdeling Sociale Zaken,
JAKOB,
President.

's-Gravenhage, 21 Juni 1940.

KENNISGEVING.

Als gevolg van besprekingen, welke de Deutsche Gezagdragers met het Departement van Sociale Zaken hebben gevoerd, heeft genoemd Departement er nadrukkelijk de aandacht van het Gemeentebestuur op gevestigd, dat personen, aan wie door de Gemeente-arbeidsbeurs passende arbeid in Duitschland is aangeboden, doch die dezen arbeid weigeren te aanvaarden, van elke wijze van steunverleening van gemeentewege dienen te worden uitgesloten en dat ook de kerkelijke en bijzondere organen van armenzorg, plaatselijke steuncomité's, arbeidersorganisaties en dergelijke zich dienen te onthouden van ondersteuning aan arbeiders, die bovenbedoelden arbeid niet aanvaarden. Tevens dienen deze arbeiders van plaatsing bij werkverruimingswerken te worden uitgesloten, terwijl zij evenmin uitkeering uit een werkloozenkas mogen ontvangen. Een uitzondering mag slechts worden gemaakt voor gehuwden, die door ernstige ziekte van een der huisgenooten niet gemakkelijk van huis kunnen, personen, die wegens hun lichamelijke of geestelijke gesteldheid of wegens speciale persoonlijke eigenaardigheden niet geschikt zijn, of vaders van gezinnen met 5 of meer kinderen beneden den tienjarigen leeftijd.

Ingeval werk in Duitschland wordt aangeboden aan inwonende zoons uit gezinnen, waarvan het hoofd of de kostwinner ondersteund wordt, zal, bij het weigeren van werk door deze zoons, het steunbedrag, dat de vader of kostwinner geniet, worden verminderd met het geheele bedrag, dat deze inwonende zoons aan hun gezin in Nederland zouden kunnen overmaken, ingeval zij werk in Duitschland verrichten.

Op overeenkomstige wijze zal dienen te worden gehandeld ten aanzien van plaatsing bij werkverruimingswerken van vaders of kostwinners van gezinnen, uit welke gezinnen inwonende zoons weigeren arbeid in Duitschland te aanvaarden. Ook hier zal rekening moeten worden gehouden met het bedrag, dat de inwonende zoon bij aanvaarding van het aangeboden werk in Duitschland aan het gezin had kunnen overmaken.

Ten slotte mogen Nederlandsche arbeiders — en eventueel hun gezinsleden — die zonder geldige reden het werk in Duitschland neerleggen en naar Nederland terugkeeren, evenmin voor eenigerlei ondersteuning in aanmerking komen. Zij moeten na hun terugkeer worden geacht passend werk te hebben geweigerd. Nederlandsche arbeiders in Duitschland kunnen zich met gerechtvaardigde klachten over arbeidsvoorwaarden, huisvesting of andere aangelegenheden betreffende hun arbeid in Duitschland wenden tot het „Arbeitsamt" of tot de „Treuhand der Arbeit" in het gebied, waar zij werken. Deze instellingen zullen de klachten onderzoeken en, indien deze gerechtvaardigd blijken, de arbeiders in de gelegenheid stellen, arbeid bij een andere passende werkgelegenheid te aanvaarden.

Het Gemeentebestuur van Amsterdam acht het noodig, het bovenstaande ter kennis te brengen van hen, die voor het aanvaarden van werk in Duitschland in aanmerking komen en vestigt er met nadruk de aandacht op, dat de bovenvermelde voorschriften streng zullen worden nageleefd.

AMSTERDAM, 10 Augustus 1940.

Burgemeester en Wethouders van Amsterdam,

de Secretaris,

DEPARTEMENT VAN SOCIALE ZAKEN.

No. 502 A.B. Afd. W.V. en A.B.

Betreffende:
Werken op vliegveld

's-Gravenhage, 2 September 1940.

Handwritten notes:
op
vliegveld
Hals

Ik heb de eer U mede te deelen, dat de organen der openbare arbeidsbemiddeling aan plaatsing voor werkzaamheden in Duitschen dienst aan vliegvelden dienen mede te werken. Van de zijde der Duitsche gezagdragers wordt toegegeven, dat de arbeiders niet kunnen worden gedwongen werk op de vliegvelden te aanvaarden. Men blijft echter van meening, dat de organen der arbeidsbemiddeling - ook in verband met de hooge loonen - in staat zijn steeds voldoende arbeidskrachten bij de vliegvelden te bemiddelen. De plaatsing zal voortaan uitsluitend geschieden via de arbeidsbemiddelingsorganen.

Indien een arbeider het werk aan een vliegveld heeft geweigerd of verlaten, zal hem in het algemeen niet dadelijk steun behoeven te worden gegeven. In het algemeen zal men, vóór het verlaten van het werk, bij de ontvangen hooge loonen hebben kunnen overhouden. Indien de betrokkenen geen vrij werk in Nederland kunnen verkrijgen en zij voor werk in Duitschland in aanmerking komen, zal dit hun worden aangeboden. Weigeren zij dit, dan zal er deswege grond voor uitsluiting van den steun bestaan. Zijn zij niet voor Duitschland geschikt en krijgen zij geen ander vrij werk, dan kunnen zij voor steun of plaatsing bij een werkverruimingswerk in aanmerking komen.

DE WND. SECRETARIS-GENERAAL

WND. HOOFD VAN HET DEPARTEMENT VAN
SOCIALE ZAKEN,

AAN de Gemeentebesturen.

-4 SEP 1940

NEDERLANDERS, VECHT VOOR — UW LEVEN —

Hoe heviger slagen de fascistische legers krijgen, des te dodeler en brutaler de maatregelen die ze nemen om de verliezen aan te vullen.

SCHRIKBAARSTE FEITEN.

Bij de Hollandia fabrieken over het IJ haalden de moffen het joodse personeel uit de fabriek en zond ze meteen weg. Eind October werden 1000 Amsterdamse arbeiders, waarbij 300 van de Luchtbescherming, binnen twee dagen zonder beuring en zonder pas naar de Gifgasfabrieken van de I.G. Farben in Ludwigshafen gezonden. Er waren enige zeelieden bij, die werden op de Costzog-vloot geplaatst. Een aantal jonge mannen is 's morgens vroeg van hun bed gelicht, niemand wist waarom. Twee weken later ontvingen de ouders de kleding terug met de mededeeling dat hun zoon was ingedeeld en in uniform gestoken. 300 Hollandse arbeiders door een "Hollandsche" ondernemer voor Duitsland geronseld, waren nerveus over de grens of hun geld en papieren werden afgenomen, zij werden in een SS kamp opstopt en daar militair gedruild. Dinsdagavond 17-11 ontvingen 350 man van de Stads-reiniging de mededeeling dat ze Donderdagmorgen moesten vertrekken. Ze hadden geen tijd om hun zaken te regelen. In dezelfde tijd werden plotseling de markthallen afgezet en van alle aanwezigen de Persoonsbewijzen ingenomen. Een uur later konden zij ze aan de Raampoort terugkrijgen. 50 moesten naar Duitsland.

Zo zouden we kunnen doorgaan. Brutaler en sneller worden de maatregelen tegen ons doorgevoerd om de gaten te vullen die in de fascistische legers geslagen zijn.

MAAR NIET ALLEEN OM DE GATEN TE VULLEN

Deze maatregelen worden ook genomen om ons volk te breken. De mannen moeten weg, ons economisch leven in de war gestuurd. De machines en hele fabrieksinstallaties worden vereerd. Ons voedsel, grondstoffen, kunstschaten, meubelen, alles verdwijnt naar Duitsland. Arrestaties, zware straffen, gijzelaarsmoord. Dit alles dient om ons volk te breken en weerloos te maken en ons en al onze bezittingen over te leveren aan onze heulen.

DAARVOOR DIENT OOK DE Z.G.N. EVACUATIE

Zogenaamd om de burgerbevolking te beschermen, worden de Nederlanders uit gehele gebieden verdreven en is een verhuisverbod uitgevaardigd om te verhinderen, dat we ons en onze bezittingen in veiligheid brengen. Maar de moffen en de N.S.B.-landvervaarders mogen blijven. Z.O.Z.

Neen, deze evacuatie dient niet ter bescherming van de bevolking, maar behoort tot de maatregelen om ons volk te terroriseren en ons land tot moffenland te maken. Zijn we eenmaal geëvacueerd dan worden we doorgezonden naar de Costgebieden. Zo komen ze aan de 3.000.000 Nederlanders voor het Costen.

Om als slaven voor de Moffen te werken
En in hun legers te dienen.

Nederlanders, verzet U ! Anders gaat Ge ten onder !

ARBEIDERS, AMBTENAREN, VROUWEN, in particuliere en Overheidsdienst weigert naar Duitsland te gaan. Houdt U niet "groot". Doe niet alsof Ge het niet erg vindt, vrouw en kinderen te verlaten, juist nu elke dag ernstige dingen gebeuren. Laat U niet door valse schaamte leiden. Gij allen vindt het erg. "We hebben het aan de treinen gezien. Weigert te gaan !

VROUWEN, MEISJES, laat Uw zonen en verloofden niet vertrekken.

ARBEIDERS EN AMBTENAREN, ARBEIDSTERS EN AMBTENARESSEN
Staakt de arbeid, zodra enigen Uwer worden weggezonden. Wacht niet tot het te laat is.

STRIJDT TEGEN DE UITZENDINGEN ! VECHT VOOR UW LEVEN !

DEMONSTREERT TEGEN HONGER EN ELLENDE, TEGEN DEPORTATIE NAAR

DUITSLAND !!

LEES
VERMENIGVULDIG
VERSPREID

AAN HET NEDERLANDSCHE VOLK!

Bij zijn optreden als Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied heeft de heer Seyss Inquart plechtig beloofd: „Wij zullen dit land en zijn bevolking noch imperialistisch in het nauw drijven, noch aan dit land en zijn volk onze politieke overtuiging opdringen”. (Rede bij zijn installatie, 29 Mei 1940).

Ondanks deze plechtige belofte, blijkt het meer en meer, dat het van den aanvang af de bedoeling is geweest, Nederland geheel in de Deutsche machtssfeer te brengen, alle Nederlandsche bezittingen en alle Nederlandsche krachten aan de Deutsche zaak dienstbaar te maken, al het eigene in het Nederlandsche volkskarakter te onderdrukken en Nederland geheel te doordringen van den Duitschen, nationaal-socialistischen geest. Wij behoeven alleen maar te denken aan

het wegvoeren van onze voorraden en productie,
de massa-deportatie van onze arbeiders,
de knechting van pers, radio, vakbeweging en allerlei andere organisaties,
het verbod van alle politieke partijen, uitgenomen de N.S.B.,
de poging om onze jeugd via den arbeidsdienst te infecteren met het nationaal-socialisme.

Toch is dit alles nog slechts een begin. Men wil verder gaan.

NEDERLAND MOET GEHEEL AAN DUITSCHLAND WORDEN ONDERWORPEN.

De N.S.B. moet dit alles voorbereiden. De heer Mussert is slechts een pion, die geschoven wordt, al naardat het den Duitschen meesters uitkomt. De heer Mussert moge in den laatsten tijd paradeeren als goed Nederlander, hij moge klagen (Volk en Vaderland van 6 Nov. 1942) over het vorderen van onze goederen voor Duitschland, hij wil toch in dit artikel vooral aandringen op..... trouw aan Duitschland. Dat, en dat alleen is de bedoeling.

Over één ding schrijft de heer Mussert nog niet. Toch is dat reeds in voorbereiding en van Deutsche zijde ook duidelijk aangekondigd:

ONZE JONGENS ZULLEN WORDEN INGELIJFD BIJ DE DUITSCHE LEGERS.

Hauptdienstleider Schmidt heeft op Zondag 25 October 1942 in een redevoering te Nijmegen gezegd: „*Het oogenblik zal komen, waarop ook de Nederlandsche jeugd een volledige bijdrage tot dezen grooten strijd zal moeten leveren*”.

Dit kan niet anders beduiden dan dat onze jongens in de Deutsche weermacht zullen worden gebracht. De N.S.B. stelt zich hier geheel achter.

Vooraanstaande N.S.B.-ers, als de heer Van Geelkerken (plaatsvervangend leider) en Ir Huygen (secretaris-generaal der N.S.B.) hebben in recente redevoeringen zich in denzelfden geest uitgelaten. De heer Van Geelkerken sprak daarbij heel duidelijk uit, dat de noodige deelname van Nederlandsche soldaten aan den Duitschen strijd „*niet langs den weg van vrijwilligers bereikt kan worden*” en dat men daarom „*de uitvoering van deze maatregelen met krachtige hand moet aanvangen*”.

De bedoeling is heel duidelijk.

DUITSCHLAND MOET KANONNENVLEESCH HEBBEN.

En — vrijwillig of gedwongen — men wil Nederlanders in de Deutsche weermacht. Men kan zelfs zeggen, dat de Nederlanders reeds nu worden ingeschakeld in het Deutsche militaire apparaat. Van duizenden onzer arbeiders, die naar Duitschland zijn gedeporteerd, zoogenaamd om daar goed en goed-betaald werk te vinden, is reeds bericht ontvangen, dat zij *niet behoeven te werken, doch wel moeten marcheer*; velen hebben reeds hun burgerpakjes teruggezonden, omdat zij Deutsche uniformen hebben moeten aantrekken. Of zij nu worden ingedeeld bij de Organisation Todt, of bij den Duitschen arbeidsdienst, dan wel direkt bij de weermacht, blijft om het even: de beide eerste zijn verlengstukken van de weermacht, en onze mannen kunnen via deze organisaties *aan de fronten worden ingezet*.

De Nederlandsche arbeidsdienst is eveneens een werfmiddel voor dit doel. Reeds zijn Nederlandsche arbeidsdienstmannen aan het Oostfront werkzaam. En zij werken daar werkelijk niet met de schop alleen.

Maar nog is dit niet genoeg.

Op rechtstreeksche of indirecte wijze wil men komen tot *conscriptie*, tot

GEDWONGEN DIENSTNAME VAN DE NEDERLANDSCHE JEUGD VOOR DE DUITSCHE KRIJGSTOCHTEN.

Men zal wellicht pogen aan deze conscriptie een schijn van recht te geven door omzetting onzer regeeringsconstellatie. Men zal dit misschien doen door Nederland een z.g.n. „eigen regering” te geven onder leiding van N.S.B.-ers, zoo mogelijk zelfs met medewerking van niet-N.S.B.-ers. Men zal misschien — want ook deze strooming is aan te wijzen — overgaan tot inlijving van Nederland bij Duitsland in den vorm van een protectoraat.

Doch al doet men zoo iets — meer dan een *schijn van recht* krijgt men daardoor niet. Volgens de regelen van het volkenrecht kan een bezettende macht de regering van een bezet gebied niet afzetten; ook niet, al duurt een bezetting drie, of vijf of tien jaar. *Nog altijd* — in de advertentie tot uitschrijving van de laatste staatsleening heeft de heer Rost van Tonningen dit met zijn naam onderteekend — *bestaat het Koninkrijk der Nederlanden en zijn wij wettige onderdanen van H.M. Koningin Wilhelmina der Nederlanden*. Daaraan wordt niets veranderd, ook al zou Duitsland Nederland tot een protectoraat maken, of al zou Duitsland, als overgangsmaatregel daarheen, de N.S.B. een „eigen regering” in Nederland doen vormen. Het doet niets terzake, of Duitsland hier rechtstreeks heerscht, of dat het dit laat doen door een regering, waartoe N.S.B.-ers, of eventueel ook niet-N.S.B.-ers zich hebben geleend, *wij blijven onderdanen onzer wettige regering*.

Ons land is nog immer in oorlog met Duitsland, ook al is het ons in Nederland thans niet mogelijk met de wapenen actief deel aan dezen oorlog te nemen. Wie echter aan de zijde van Duitsland gaat strijden, neemt dienst bij den vijand. Hoe men het ook draait of wendt, of het vrijwillig is, of gedwongen,

WIE DIENST DOET IN DE DUITSCHE LEGERS, PLEEGT LANDVERRAAD.
Literaard is een poging, om dit af te dwingen, of dit nu geschiedt door inlijving, of door het uitroepen van een „eigen regering”, of door andere dwangmiddelen, in strijd met de primordiale regelen van het volkenrecht.

Duitsland zal niet aarzelen — de heele ontwikkeling bewijst het — dezen weg op te gaan.

Voor het Nederlandsche volk staat het anders.

Recht, eer en trouw zijn bij ons nog vaststaande begrippen.

WIJ ZULLEN ONS NIET TOT LANDVERRAAD MOGEN LEENEN.

Daarom moeten wij ons van nu af aan tegen een verder gaan in deze richting verzetten.

Geen secretaris-generaal, geen burgemeester, geen bestuursambtenaar in welken rang ook, mag nog langer medewerking verlenen aan maatregelen, die tot een inschakeling in het Deutsche militaire apparaat leiden. Ook de ambtenaren met uitvoerende bevoegdheid, het rechterlijk en politiepersoneel, staan thans voor een beslissende keuze:

VOOR OF TEGEN NEDERLAND;

VOOR OF TEGEN TROUW AAN HUN AMBTSEED.

In een radiomededeeling uit Londen heeft onze regering daarop onlangs reeds duidelijk gewezen.

Ook verder moet onze bevolking zich thans instellen op krachtig moreel verweer tegen verdere medewerking aan Duitsland. Geen Nederlandsch arbeider moet meer naar Duitsland gaan, geen Nederlandsch ouder mag zijn kinderen afstaan aan den z.g.n. Nederlandschen arbeidsdienst.

Reeds veel heeft ons volk over zich heen laten gaan. Reeds meermalen hebben wij toegegeven, ook op punten, waar toegeven niet geoorloofd was, doch nu inlijving in de Deutsche legers is aangekondigd, moeten wij zeggen:

DE MAAT IS VOL.

Geen stap kunnen wij verder gaan. Wij moeten ons teweer stellen, zij het niet met de wapens, dan toch met onze volle zedelijke kracht.

Zelfs gevangenschap van velen, of de dood van tal van Nederlandsche mannen of vrouwen mag ons niet afschrikken. Beter is het, hier te vallen door de hand van een onrechtvaardigen vijand, dan eraan mede te werken, dat

ONZE NEDERLANDSCHE JEUGD VERBLOEDT OP DE DUITSCHE SLAGVELDEN,

ja, dat onze jongens zouden vallen als landverraders, misschien wel, omdat zij ingezet worden tegen onze eigen landgenooten, die medekomen van overzee om ons te bevrijden.

NEDERLANDERS, de keus is thans tusschen een eerlijk en trouw Nederlandschap, of een altijdurende schande van landverraad.

Hier is geen aarzeling mogelijk.

GAAT OVER TOT ERNSTIG VERZET.

Mannen van Nederland!

De Duitschers zijn bezig de Nederlandsche mannen op groote schaal naar Duitschland te deporteren, om hen daar in hun oorlogsmachine in te schakelen. Zij willen ons daar laten werken in hun munitiefabrieken, in hun vliegtuigindustrie; zij willen ons daar africhten, om als soldaat in hun legers te dienen.

Bij de Gemeentebesturen is de opdracht gekomen, om opgave te verstrekken over alle mannen van 18 tot 45 jaar. Gij weet wat dit beteekent. De ambtenaren hebben het ook begrepen. Op vele plaatsen hebben burgemeesters en ambtenaren openlijk geweigerd, deze opgaven te doen. Zij willen, niet meedoen aan de deportatie van hun landgenooten, Zij hebben zich gesteld aan de zijde van hun volk.

Speciaal gevaar bedreigt de mannen, geboren tusschen 1 Jan. 1918 en 1 Jan. 1922, dus alle jongemannen van 20 tot 24 jaar. Een aparte opdracht tot registratie van deze mannen heeft de Gemeentebesturen bereikt.

Mannen van Nederland, gij weet wat dit beteekent: Dit is de deportatie! Langdurige afwezigheid van vrouw en kinderen, van huis en haard. Verblijf in een vijandig land met alle ontberingen daaraan verbonden. Vervolgens: medewerking aan het op gang houden van de Duitse oorlogsmachine en daarmee verlenging van dezen oorlog. Bovenal: verleenen van hulp aan Uw vijand en 'strijd tegen eigen volk, tegen eigen Koningin. Laat U uw ruggegraat niet breken: Gaan naar Duitschland is nationale, is zedelijke zelfmoord. **DOE DAT NOOIT! GAAT NIET! VERZET U!** Vele ambtenaren staan thans in dit verzet aan uw zijde. Onttrek U aan de Duitse greep en aan de greep van de Duitse satelieten op de Arbeidsbureaux. Weest eendrachtig en weigert standvastig naar Duitschland te gaan. En helpt zoomede aan de vernietiging van den Duitschen tiran!

Manifest

NEDERLANDERS!

1. De vijand heeft thans het masker volledig afgeworpen. De mythe van de grootmoedigheid van den Führer is ten einde. Erkend wordt nu door de Duitschers wat wij zijn: vijanden, niet een deel van de Groot-Germaansche gemeenschap, maar een vijandige, een met Duitschland in oorlog zijnde Staat.

2. Het doel van de vrijlating van ons leger was, om ons volk in te palmen voor de nationaal-socialistische gedachtenwereld, voor de Duit-sche oorlogsdoeleinden. Dit doel is niet bereikt.

Het tweede oogmerk er mee was het Nederlandsche economische leven intact te houden in het belang van de Duit-sche oorlogsmachine. Nu de oorlog binnenkort weer op het Europeesche vasteland wordt overge-bracht en West-Europa oorlogsterrein wordt, heeft dit oogmerk echter geen beteekenis meer.

3. De terugvoering in krijgsgevangenschap van de leden van het „voor-malige Nederlandsche leger“ is echter in strijd met het recht.

Door het ontslag uit de krijgsgevangenschap na de capitulatie zijn deze leden in vrijheid gesteld, zijn zij gewone burgers geworden, gelijk zulks in den brief van generaal Christiausen aan reserve-officieren, die be-zwaar liebben gemaakt tegen te-werk-stelling in Duitschland uitdruk-kelijk wordt gezegd. Daarin zegt generaal Christiausen toch, dat de reserve-officieren geen militairen zijn, doch gewone burgers. Maar dan is het ook onmogelijk en onrechtmatig om hen weder in krijgsgevan-genschap te voeren.

De leden van het „voormalige Nederlandsche leger“, waarvan de Duit-schers steeds spreken, zullen eerst weer militairen worden, wanneer H.M. de Koningin hen als zoodanig weer in werkelijken dienst oproept. Daarom is deze terugvoering in krijgsgevangenschap onrechtmatig,

4. Maar, afgezien van dit alles, wat is het doel van deze terugvoe-ring? Dat doel is tweeledig:

1ste. Men wil Nederland van mannen berooven. Juist nu de oor-log de grenzen van Duitschland begint te naderen, willen de Duitschers aan hun Westgrens niet honderdduizenden weerbare mannen laten, die, getergd als zij zijn door de tyrannie en het grove onrecht van den be-zetter, branden van haat en van begeerte om met de wapenen tegen den vijand op te trekken, als zij door H.M. de Koningin daartoe zullen worden opgeroepen. Daartoe diende mede het deporteren van onze arbeiders naar Duitschland hetwelk echter door verzet en sabotage nog niet doeltreffend genoeg was.

2de. Men wil de „krijgsgevangenen“ inschakelen in de Duit-sche oorlogseconomie. Gij weet toch wat de Duitschers met de Fransche, Belgische, Poolsche en Russische krijgsgevangenen doen? **Denkt niet, dat ge veilig achter prikkeldraad komt te zitten. Gij zult voor den vijand moeten werken en dus moeten vechten tegen uw eigen land!** Gij zult dat moeten met een schaarsche voeding en op de ge-

vaarlijkste plaatsen, in munitiefabrieken, bij het vervoerswezen, kortom op plaatsen, die op de Geallieerde bombardementen groote aantrekkingskracht uitoefenen.

5. Op grond van bovenstaande is het niet alleen **rechtmatig**, maar **plichtmatig**, geen gevolg te geven aan het jongste bevel van generaal Christiansen. **Gij moet weigeren te gaan**, want gij moogt uw land niet bestrijden, en gij moet hier in Nederland voor Koningin en Vaderland beschikbaar blijven. Gij moet uw plaats kennen in dezen totalen oorlog. Die plaats is thans hier en niet als slaaf in Duitschland!

6. **De officieren en onderofficieren dienen vooral het voorbeeld te geven.** Zij moeten als één man weigeren. Het is trouwens, ook als men militair is, gelijk wellicht bij het beroepspersoneel het geval is, militair ongeoorloofd, zich vrijwillig in krijgsgevangenschap te begeben. Is hij krijgsgevangen, dan is het een **moreele plicht**, zoo mogelijk te ontsnappen. Dat houdt tevens in, de plicht, om zich aan krijgsgevangenschap te onttrekken, indien deze dreigt. **De bedreigingen met zware straffen**, door generaal Christiansen is **volkenrechtelijk ongeoorloofd**. Laten ook de beroepsunderofficieren, het cement van het Nederlandsche leger, dit goed verstaan.

7. Daarom, mannen, kent thans uw plicht. **Weegt solidair**, en weigert unaniem! Trek één lijn met het verzet van de artsen, van de studenten en Hoogescholen, van het Bijzonder Onderwijs. Sluit u aan bij het spontane verzet van het Nederlandsche volk, dat zich aanstonds in **STAKINGEN** uitte.

Maakt geen gebruik van eventuele mogelijkheden om vrijstellingen van deze krijgsgevangenschap te krijgen, maar zorgt er voor één verzetsfront te houden.

Alles kan niet weggevoerd worden, zonder dat vitale belangen van den vijand worden geschaad. Door nu ontheffing te vragen, doet gij de wegvoering van de massa slagen, en speelt gij bovendien den vijand een volledige administratie van de „aanvankelijke“ achterblijvers in handen!

Burgemeesters, ambtenaren, politiemannen en spoorwegpersoneel moeten volstrekt weigeren, op eenigerlei wijze aan deze maatregelen mede te werken.

De „aanwijzingen“ der Regeering aan de ambtenaren verbieden uitdrukkelijk mede te werken aan het den vijand in handen spelen van mannen, die nog eens door de Nederlandsche Regeering in werkelijken dienst kunnen worden opgeroepen. Ook heeft de Regeering Vrijdag 30 April door de Radio een eensgezind verzet geboden en aan alle militairen en oud-militairen van het Nederlandsche leger met nadruk bevelen, zich niet te melden.

Weet, dat velen reeds besloten, om niet te gaan! **Sluit U allen daarbij aan tot één hecht front.**

Werkt mede om de overwinning te behalen. Toont u mannen. Neemt den toegeworpen handschoen op.

Er is maar één parool nu: **weigeren, volstrekt weigeren, zich aan te melden.**

Als allen weigeren, mislukt de zaak en staan de Duitschers machteloos tegehover de weigeraars.

Bindt zóó den strijd aan voor Koningin en Vaderland!

Stroop!

Steeds weer opnieuw, ook thans weer, wordt bekendgemaakt, dat bepaalde bevolkingsgroepen Ausweise moeten aanvragen, waarmede zij zullen kunnen aantoonen, dat zij tot die bevolkingsgroepen behooren en op grond daarvan voor een gunstiger behandeling in aanmerking komen dan anderen.

De Duitschers weten wel, dat men meer vliegen kan vangen met stroop, dan met azijn. De belofte, dat Ausweise zullen worden uitgereikt, is de stroop, waarmede de Nederlanders worden gevangen.

Meldt U niet!

Gij moogt het niet doen!

Uw regering heeft het U verboden en als dit niet zoo was moest U het toch zelf begrijpen. Wie deelneemt aan de Ausweise-regeling stelt de Duitschers in de gelegenheid op straat en overal uit te maken wie ze met de minste bezwaren voor henzelf kunnen aanpakken. **Wie zichzelf of zijn arbeiders aanmeldt, is een landverrader.** Tegen hem zullen door de regering en de binnenlandsche strijdkrachten maatregelen worden genomen. Zoo spoedig mogelijk! Want wie om een Ausweis vraagt kan eerst nog wel eens een tijdje in Duitschland moeten zitten.

Of denkt U, dat ieder, die een Ausweis vraagt, er ook een krijgt? En denkt U, dat wie een Ausweis heeft, daarmee uit het gevaar is?

Wie op oom Adolf's woord vertrouwt die heeft op drassig veen gebouwd!

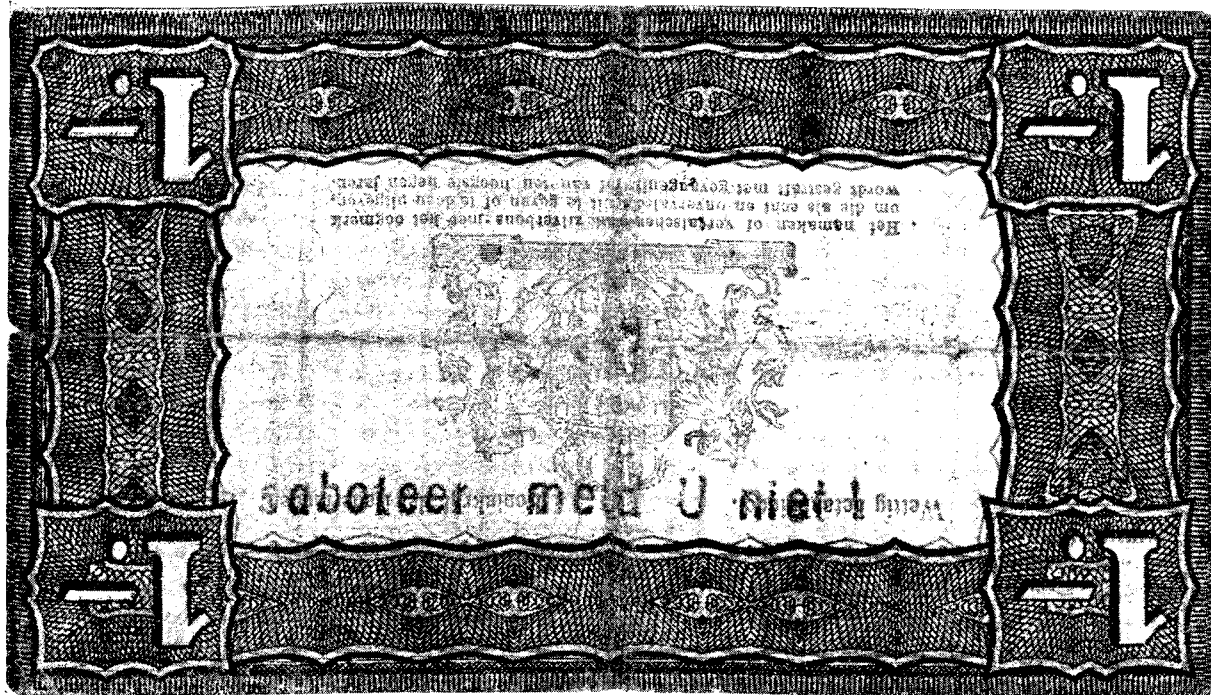
En wie naar Duitschland raakt, moet maar afwachten of hij zijn familie ooit terugziet.

Geen Ausweis helpt U uit den nood Duitschland dreigt en daar: de dood.

Nederlanders, laat U niet vangen!

Laat U niet registreeren en classificeeren!

Vraagt geen Ausweise!

Zilverbon met waarschuwing tegen het melden

**Geen Nederlander werkt
voor de
Duitse Hitler-Weermacht
HIJ WEIGERT!**

Illegale plakstrook

AAN ONZE MANNEN VAN 18 TOT 35 JAAR.

Bij vernieuwing doen de Duitschers een aanval op ons Nederlandsche Volk, een aanval waarbij al het yorige wel kinderspel lijkt.

De maat schijnt nog niet vol te zijn met het oproepen onzer oud-militairen, het Duitsche monster strekt thans zijn klauwen uit naar ALLE ONZE jongelingen en mannen van 18 tot 35 jaar.

Men wil de weerkracht van ons volk breken, omdat men deze vreest wanneer de „omslag” komt.

Omdat men U wil gebruiken als gijzelaars, wanneer straks hun kracht wordt gebroken en zij ter verantwoording zullen worden geroepen.

EN DAARVOOR MOET GIJ U ZELF AANMELDEN! WIE ZOU ZOO DWAAS KUNNEN ZIJN!

Wat verstandig man steekt zijn hoofd vrijwillig in den „strop?”

Gij weet, dat gij over de grens het doodsgevaar tegemoet gaat. De Engelsche bombardementen worden met den dag zwaarder en het zal er binnenkort onhoudbaar worden.

Denk slechts aan de zware aanvallen op Essen, Duisburg, Dortmund en Düsseldorf.

Denk aan de aanvallen van den laatsten tijd „nacht op nacht” op Berlijn.

Denk aan de vernieling van de Mönethal- en Ederthalsperre.

Deze laatsten kosten reeds duizenden menschenlevens en waar is het einde van dien ramp? Hoeveel van onze mannen zijn hierbij omgekomen? Hoevelen verliezen hun leven bij de bombardementen in Deutschland?

Gij weet dit alles en toch..... is er misschien eenige vrees voor de gevolgen, wanneer Gij U niet aanmeldt.

Die vrees mag U nooit dringen U vrijwillig aan te melden, omdat gebleken is, dat van allen, die tot nu toe voor Duitschland zijn opgeroepen en zich niet hebben aangemeld, nog zoo goed als niemand eenige last heeft ondervonden. Van de laatste transporten hebben meer dan 60% geen gehoor gegeven aan een persoonlijke oproeping en zij hebben er niets meer van gehoord. Ieder hunner gaat gewoon door met zijn dagelijksch werk en er gebeurt verder niets, omdat contrôle niet mogelijk is.

Maar, zegt Gij misschien, wanneer ik mij niet aanmeld, zal men mijn persoonlijke distributie-bescheiden inhouden.

LAAT U TOCH NIET BANG MAKEN.

Onze Nederlandsche regeering heeft bij monde van Prof. Gerbrandy ons dezer dagen gezegd, dat wij ons met alle ten dienste staande middelen moeten verzetten tegen deze uitmergeling van ons Nederlandsche Volk.

MET ALLE TEN DIENSTE STAANDE MIDDELEN.

En denkt Gij dan, dat Gij geen stempel op Uw stamkaart zou kunnen krijgen, zonder dat een Duitsche hand dat stempel erop drukt?

Laat U niet bang maken door zoo'n kleinigheid! Wij, Nederlanders, kunnen, als het er op aankomt, nog wel méér, dan een stempel op een stamkaart drukken.

Laat er dus niet de minste weifeling bij U zijn en meldt U niet.

**WEIGERT ELKE AANMELDING EN LAAT
HIERDOOR HET DUIVELSCHE PLAN
VAN DEN VIJAND MISLUKKEN!**

DE WAARHEID

VOLKSDAGBLAD VOOR DE BEVRIJDE GEBIEDEN. WEEKBLAD VOOR DE BEZETTE GEBIEDEN.
5e JAARGANG. Nbr. 10. 23 JAN. '44.

DE HANDSCHOEN OPGENOMEN.

HEEL NEDERLAND IN STRYD TEGEN DE MENSENROOF.

WERKGEVERS. DIE AUSWEISE AANVRAGEN PLEGEN L A N D V E R A A D !

HEE PAROOL B L I J F T : VERZET ! VERZET ! VERZET !

De Hollanders hebben de handschoen, hen door den Rijkscommissaris met een z.g. arbeidsinzet toegeworpen, opgenomen. In alle illegale bladen, in manifesten, in tienduizenden exemplaren verspreid, in proclamaties, op alle hoeken der strater met levensgevaar aangeplakt, met felle spotprenten, die eveneens aan vele uitplakzuilen verschenen, in nog vele andere vormen is de bevolking opgeroepen tot VERZET, verzet, en steeds weer VERZET tegen de beraamde en reeds begonnen mensenroef.

hele lijn verre beneden de verwachtingen is gebleven! In sommige Zaagemeenten bedroeg het aantal aanmeldingen zelfs slechts enkele tientallen! In Amsterdam bedroeg het aantal, volgens de op het oogenblik beschikbare gegevens, nauwelijks meer dan een zesde van de aanmeldingsplichtigen. Hierbij zijn dan nog allen, die een "Ausweis" verwachtten, inbegrepen!

En dat, ondanks het knallen van de hongerzweep, ondanks de intimidatie, ondanks de terreur, ondanks de verlok-

De Waarheid, 23 jan. 1944, met een oproep tegen het aanvragen van Ausweise

Nr.

Opdracht Nr. 4239

Gewestelijk Arbeidsbureau

Hengelo (O)

Hengelo (O) , 17 Juni

1943.

DEN HEER
HERRN

J.L. Koopman

Naam
Name

Koopman

Voornaam
Vorname

Jacobus Leonardus

Geboortedatum 23 Juli 1922.

Geburtsdatum

Beroep Electricien

Beruf

Laatst werkzaam ~~xxx~~ bij Lansink & Co.

Zuletzt beschäftigt als

Woonplaats Hengelo (O)

Wohnort

Straat Deldenerstraat

Strasze

Nr. 5

Nr.

Gewestelijk Arbeidsbureau voor de woonplaats Hengelo (O)

Bezirksarbeitsamt des Wohnortes

Gehuwd, ongehuwd Ongehuwd

Familienstand

Aantal der in gemeenschappelijke huishouding levende minderjarige kinderen XXXXX

Zahl der im gemeinsamen Haushalt lebenden minderjährigen Kinder

Landesarbeitsamt Station

Aufnahme L.A.A.

Bahnhofstation

AANWIJZING TOT HET VERRICHTEN VAN DIENSTEN.

Op grond van de Verordeningen van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche Gebied Nr. 26/42 van 23.3.1942 (Verordeningblad stuk 7) en Nr. 45/42 van 1.5.1942 (Verordeningblad stuk 12) waardoor de Verordening Nr. 42/41 van 28.2.41 (Verordeningblad stuk 5) betreffende de verplichting tot het verrichten van diensten en de beperking van het verrichten van dienstbetrekking werd gewijzigd, wordt U hierbij vanaf

voor een beperkten tijd tot het verrichten van diensten in Duitsland verplicht. De arbeidsvoorwaarden zullen U worden bekend gemaakt door het Arbeitsamt in Duitsland, in welks gebied U zult worden geplaatst.

Dezelfde arbeidsvoorwaarden (Tarifordnung) zijn gelijk als voor de Deutsche arbeiders gelden. Niet nakoming van deze aanwijzing wordt overeenkomstig artikel 4 der Verordening Nr. 42/41 gestraft.

VERPFLICHTUNGSBESCHIED.

Auf Grund der Verordnungen des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete Nr. 26/42 vom 23.3.42 (Verordnungsblatt Stück 7) und Nr. 45/42 vom 1.5.1942 (Verordnungsblatt Stück 12) wodurch die Verordnung Nr. 42/41 vom 28.2.1941 (Verordnungsblatt Stück 5) über die Dienstpflicht und über die Beschränkung des Arbeitsplatzwechsels abgeändert worden ist, werden Sie hiermit von

begrenzte Zeit zur Dienstleistung für einen Arbeitsplatz in Deutschland verpflichtet. Die Arbeitsbedingungen gibt Ihnen das für die Arbeitsstelle zuständige deutsche Arbeitsamt bekannt. Es gelten die gleichen Arbeitsbedingungen wie für deutsche Arbeiter.

Die Nichtbefolgung dieses Dienstverpflichtungsbescheides wird gemäß § 4 der Verordnung Nr. 42/41 bestraft.

Geneeskundig onderzocht op 19.6.43.

Ärztlich untersucht am

Geschikt voor Duitsland ja

Tauglich für das Reich

Geschikt voor Nederland

Tauglich für die Niederlande

Ongeschikt

Ungeschikt

Handtekening van den onderzoeksarts

Unterschrift des Arztes

Bemerkungen

Het paspoort dient nog bij het Deutsche pasp.bur. ter plaatse te worden aangevraagd.

Der Pass ist noch bei der in Deutschland zuständigen Passstelle zu beantragen.

De Directeur van het GAB

De Deutsche Fachberater

Der Direktor des Bezirksarbeitsamts

Der deutsche Fachberater

LANDGENOOTEN!

De uitreiking van de nieuwe Distributie-stamkaarten is begonnen,

Het doel daarvan is natuurlijk niet, zooals in de kranten stond, het waarborgen van een regelmatige uitreiking van distributiebonnen

U krijgt heusch niet meer boter en vast niet meer schoenen. Het doel is wel:

Een nieuwe registratie van ons heele volk voor de Duitschers.

Deze willen daarmede drie dingen bereiken:

- 1e Onmogelijk maken dat ondergedokenen op regelmatige of onregelmatige wijze bonnen krijgen;
- 2e Deze ondergedokenen oppakken, door controle van Persoonsbewijzen, waarop na deze uitreiking een zegeltje moet geplakt zijn;
- 3e Nieuwe oproepingen voor werk in Duitschland (leeftijdslichtingen).

Dit moet verhinderd, in elk geval vertraagd worden.

Hoe en door wie?

Door ambtenaar en burger.

'De ambtenaren en zij, die het werk van ambtenaren doen, weten drommels goed wat hun taak is.

Werken zij aan deze nieuwe registratie mee, dan handelen zij in strijd met de uitdrukkelijke aanwijzingen van onze eigen Nederlandsche Regeering.

Dus: Tegenwerken op alle manieren.

Maar niet alleen van de ambtenaren moeten wij 't verwachten, Wij, burgers, moeten zelf doen wij kunnen.

En wij kunnen heel veel.

Ten eerste:

Als U de oproepkaart krijgt, sta dan niet op de aangegeven datum klaar om om naar het uitreikingslokaal te gaan. Vroeger liep U ook zoo hard niet.

Ga niet, schrijf een briefkaartje dat U verblindert bent, of schrijf heelemaal niet. Doe alsof Uw neus bloedt!
U krijgt nog wel een tweede oproep.

Ten tweede:

Vul altijd de oproepkaart zoo slordig en onduidelijk mogelijk in. Schrijf met potlood; geen blokletters; maak doorhalingen, verbeteringen, „vergissingen“. Vul geen werkgever in. Vouw Uw kaart een paar keer dubbel en zorg er voor dat deze er verknoeid uitziet! En 't is niet erg dat hij natregent.

Ten derde:

Doe geen moeite voor een machtiging voor zieken. Wacht tot ze beter zijn of tot een tweede oproep komt.

Vertraag zoodoende alles zooveel mogelijk.

Het lot van zeer vele Landgenooten-onderduikers en niet onderduikers hangt er van af.

Is vandaag nog geen van Uw familieleden of kennissen „onder water“? Morgen kan het noodig zijn.

„Helpt nu Uself, soo helpt U Godt!

Uit der Tyrannen band en slot.

Benarde Nederlanden“.

P.S. Deze circulaire na lezing dóórgeven.

HET VADERLAND

BLAD VOOR NEDERLANDSE ARBEIDERS IN DUITSLAND

Dit blad zoveel mogelijk aan vertrouwde kennissen doorgeven. Niet in bezit houden, niet vernietigen. Doorgeven!

TER INLEIDING.

Tallose Nederlanders zijn door de bezetters gedwongen naar Duitsland te komen, om in de Duitse oorlogsmachine te worden ingeschakeld. Wij weten, dat wij gedwongen zijn voor den vijand en dus tegen eigen land en eigen vrijheid onze kracht te gebruiken. Wij moeten — al willen wij niet. Maar wij willen niet vergeten, dat wij moeten — dat wij geen arbeiders, maar gedeporteerde slaven zijn, die hun vrijheid niet zijn vergeten en die hun vrijheid willen herwinnen. De geest van vrije Nederlanders willen wij wakker houden en als onze landgenoten thuis niets voor ons kunnen doen, willen wij ons zelf helpen. Wij willen elkaar moed in spreken niet met oppervlakkige praatjes, maar met feiten. Wij willen elkaar zeggen, hoe de toestand is, dat onze onderdrukkers bezig zijn het te verliezen, dat het eind van de tyrannie in het zicht is. Wij gevoelen ons hier de voorhoede van het Nederlandse volk, staande tussen den vijand, gedwongen om te werken voor hem, maar er op bedacht hem zoveel mogelijk te schaden, totdat het ogenblik der bevrijding gekomen is en wij kunnen laten zien wie wij zijn en wat wij willen. Dat wij zijn gezworen tegenstanders van het nationaal-socialisme, strijders tegen de onderdrukking, strijders voor een vrij, democratisch en sociaal rechtvaardig Nederland.

Leest dit blaadje, geeft het door, weest voorzichtig maar vastberaden.

H.M. KONINGIN WILHELMINA.

6 September j.l. was het 45 jaar geleden, dat onze geliefde Koningin de regering aanvaardde. 45 jaar heeft Zij ons volk trouw gediend, in tijden van grote voorspoed, rampen en oorlogen. En nu, op een leeftijd, dat men van een verdiende rust geniet, na een arbeidszaam leven, staat deze 63-jarige Koninklijke Vrouwe, fier en waardig aan het hoofd van onze Regering, als de ziel van het Nederlandse Verzet. Dat Zij méér is dan een symbool, dat Zij het regeringshoofd is in den waren zin des woords, bewijzen Haar daadwerkelijke bemoeiingen met de regeringspolitiek. Haar initiatieven. Haar herhaalde radioredevoeringen, waaruit telkens opnieuw weer Haar grote liefde voor ons volk naar voren komt. Dat Zij over de hele wereld gerespecteerd wordt, en vooral in Engeland en Amerika een grote achting geniet, blijkt b.v. heel duidelijk uit de Engelse perscommentaren en uit de schitterende redevoering, die Zij voor het Amerikaanse Congres hield. Zij bracht hierbij duidelijk naar voren, dat Indië onafscheidelijk met ons verbonden is en dat wij nooit zouden toestemmen in een verlies van Indië, dit als antwoord op de hier en daar in Amerika heersende mening, dat wij als klein land niet in staat zouden zijn zulke grote

kolonie's te beheren. Deze mening is sedert bovengenoemde redevoering geheel op de achtergrond geraakt. Moge onze geëerbiedigde Vorstin spoedig, héel spoedig, weer in Nederland terugkeren, temidden van een volk, dat nog nooit zó nauw verbonden is geweest met het roemrijke Huis van Oranje, als in deze moeilijke tijden.

ONS VERZET.

Er werken ongeveer 10 miljoen buitenlandse arbeiders in Duitsland. Zij houden voor een zeer belangrijk deel de Duitse oorlogsindustrie in stand en zijn als zodanig volkomen onmisbaar. Aangezien zij hier echter bijna allen tegen hun wil zijn heen gesleept en dwangarbeid verrichten, vormen zij met hun geweldige numerieke meerderheid, midden in het vijandelijke land, tevens een groot gevaar voor de Duitsers. Een geweldige, niet te keren lawine, als het omslaat. Maar ook nu, nu wij nog gedwongen zijn de wapenen van onze vijanden te smeden, vormen wij voor hen een groot gevaar. Beseffen wij dit voldoende? Beseffen wij, dat de Geallieerde overwinning voor een groot deel kan afhangen van de houding, die wij aannemen in de huidige omstandigheden, nu alles hier kraakt en langzaam in elkaar begint te storten? Beseffen wij, dat het onze Vaderlandse plicht is, om mede te werken aan de bevrijding? Wat kunnen wij dan doen?

Laten wij eens om ons heen zien: Himmler, het hoofd van de S.S. en de Gestapo, is benoemd tot minister van Binnenlandse Zaken! Dit was de oorlogsverklaring van het Nazi regime aan het Duitse volk. Weliswaar is er ongetwijfeld nog een gedeelte, dat met een verbeten fanatisme Hitler volgt en een ander gedeelte, dat achter hem blijft staan, omdat het geen andere oplossing ziet. Maar de actieve en passieve oppositie onder het Duitse volk is verduizendvoudig door de gebeurtenissen van de afgelopen maanden. Wij hebben allen met eigen ogen kunnen zien hoe mannen, vrouwen en kinderen in doodsangst uit de gebombardeerde steden wegtrokken, hoe groot de verwarring en de ontwrichting van spoorwegverkeer en voedselvoorziening is, hoe heel belangrijke fabriekscomplexen, zoals bijv. de I.G. Farben en de vliegtuigmotorenfabrieken in Mannheim-Ludwigshaven, eenvoudig van de aardbodem weggevaagd werden, hoe vernietigend de uitwerking van de bezoeken der oppermachtige R.A.F. zijn. Wij hebben kameraden gesproken uit Hamburg, die ons vertelden hoe, nadat daar in 10 dagen tijds meer dan 10 miljoen kg. bommen neergegooid waren, alle havenkranen in puin lagen, een onbeschrijfelijk ruïne was aangericht onder de schepen, pakhuizen en laadinstallaties. De stad had opgehouden te bestaan. Reusachtige gebouwen waren alleen al door de luchtdruk weggevaagd, andere met de grond gelijk gemaakt. 18 km.² was totaal ver-

woest (dat is ongeveer $\frac{2}{3}$ van de oppervlakte van Amsterdam!) Er was geen voedsel, geen water, geen licht en geen gas. Politiewagens reden met luidsprekers temidden der puinhopen en riepen: „Verlaat de stad. Buitenlandse arbeiders ziet de grens te bereiken. Alle levensmiddelen en transporten zijn kosteloos. Verlaat de stad zo spoedig mogelijk!!!”

Geen wonder, dat wij zo vaak Duitse arbeiders en burgers spreken, (vooral de vrouwen mogen er zijn!) die schimpen op de Hitlerbende en die yurig hopen op een snelle geallieerde overwinning. Wij merken hier hoe overal het verzet onder de Duitsers zelf, steeds heviger en feller wordt, hoe men in stilte juicht over ieder Russisch succes en over de Engels-Amerikaanse overwinningen in Italië. Geen wonder dan ook, dat een gewone minister van Binnenlandse Zaken het niet meer aan kan, dat de S.S. beul en Gestapo-schobbejak nummer 1, genaamd Heinrich Himmler, het zaakje moet opknappen met zijn politieterror en schrikbewind. Het begin, het zekere begin van het einde. De Nazi's voelen het wel, zij zien wel, dat ze overal, in heel Europa en op alle zeeën ongenadig worden afgerost, zij voelen het einde naderen, maar in hun doodsangst klemmen zij zich aan hun laatste strohalmen vast. Ja Heren, de rekening wordt gepresenteerd, heel spoedig. Wij zullen niets vergeten. Wel moogt ge sidderen, want de vergelding zal verschrikkelijk zijn. . . .

Nog zijn we echter niet aan het einde. De fanatieke Nazi's zijn nog steeds aan de macht. Een ernstige waarschuwing tot grote voorzichtigheid en een oproep tot waakzaamheid is hier dan ook zeer zeker op zijn plaats. Laten wij ons niet laten meeslepen door een voorbarig optimisme, doch laten wij ons verzet verdubbelen, want wij kunnen een zeer belangrijk aandeel in een snelle overwinning van de onzen hebben door:

- 1e. langzaam te werken;
- 2e. slecht te werken;
- 3e. waar ons dit, zonder grote risico's, mogelijk is, te saboteren, machine's onklaar te maken, gereedschappen zoek te laten raken, etc.;
- 4e. eensgezind te zijn en onze houding van goed Nederlander iedere keer weer opnieuw te laten merken, om daardoor het Moffentuig duidelijk te maken, dat wij ze niet lusten;
- 5e. het Duitse moreel te ondermijnen, door hen zoveel mogelijk te wijzen op het leugenachtige van hun domme propaganda, hen aan te sporen naar de Engelse zender te luisteren, hen telkens weer trachten te overtuigen van hun onontkoombare nederlaag.

Dat is ons verzet, onze bijdrage tot de Geallieerde overwinning. Laten wij onze plaats innemen naast de Britse, Amerikaanse, Canadeesche, Zuid-Afrikaanse en Franse legers, evenals valschermsjagers, die achter de vijandelijke linie's zijn terecht gekomen en daar een strijd voeren op leven en dood.

Liet de Duitse pers:

„Niet één vijandelijk vliegtuig zal ook maar één bom op het Ruhr-gebied werpen.” Göring in 1939.

„Heudt vol! De bombardementen zijn in werkelijkheid veel erger, dan de oorlogsberichten doen vermoeden. Het gehele Rijk wordt nu met bommen bedreigd. Houdt vol, laat de moed niet zakken!”

Völkische Beobachter in 1943.

STEMMING IN HET VADERLAND.

Na de gedenkwaardige stakingsdagen van begin Mei is er overal in het vaderland een ware geest van verzet wakker geworden. Vooral de Noordelijke provincies zijn in een voortdurende opstandigheid gekomen, hoewel zij het zwaarst te lijden hebben gehad van het standgerecht. De kater, die velen van ons de eerste weken na de staking voelden, is allang verdwenen. We vragen ons nu niet meer af, of zij wel zoveel doden waard is geweest. Wij begrijpen nu wel allemaal, dat het een heel ander gangetje uit zou zijn gegaan, als we toen niet eens even onze tanden hadden laten zien. De Duitsers wisten nu, dat er grenzen waren, dat we niet van plan waren ons alles wat zij ons opdienden zonder meer te slikken. En wij zelf waren wakker geschud, wij hadden onze kracht gevoeld en onze eenheid, hoeveel er ook nog aan ontbroken had.

Die nieuwe geest van verzet is in de eerste plaats gebleken in de povere resultaten die de bezetter van zijn oproepingen voor krijgsgevangenschap en arbeidsinzet en van zijn bevel tot inlevering van radio's boekte. Het aantal mannen, dat zonder Ausweis is opgekomen was miniem en nam steeds af.

Ondanks de bedreigingen met strenge straffen had ook het bevel tot inlevering van radio's niet het gewenste resultaat. Niet veel meer dan de helft der radio-bezitters heeft een radio ingeleverd, en in zeer vele gevallen was dat dan nog het een of andere voorhistorisch monster. Het verbod van radio's heeft bovendien overal in Nederland illegale blaadjes in het leven geroepen, die de bevolking eens of meermalen per week op de hoogte houden van berichten uit Londen.

Het duidelijkst vertoont de nieuwe geest van verzet zich in het sterk toegenomen getal van overvallen op distributiekantoren, bevolkingsregisters, arbeidsbureaux enz., van aanslagen op N.S.B.ambtenaren, en van verdwijningen van marechaussées, zoals die in het politiebied worden besproken. Voor vele ondergedokenen (en hun aantal is door de nieuwe maatregelen sterk gegroeid) is het niet mogelijk om nog langs normale weg aan distributiebescheiden te komen. Voor hen moeten er andere middelen worden gezocht. Het eenvoudigst (al is het dan niet het veiligst) is dan wel om zich met geweld een hoeveelheid bonnen op de distributiekantoren of bij de transporten toe te eigenen. Deze methode is de laatste maanden steeds meer in zwang gekomen. Een of meer gewapende mannen stappen een distributiekantoor binnen, dreigen de aanwezige ambtenaren met een revolver, binden hen vast (soms is dit niet nodig), vragen waar de bescheiden en bonnen liggen en gaan er met de buit van door. En een weekje later komt er een bericht in het politiebied met verzoek tot opsporing van „jonge man, 1.70 M. lengte, blond haar, enz.” waarover de betreffende jongeman zich wel niet erg druk zal maken. Zo werden de laatste maanden de distributiekantoren van Renswoude, Zuidwolde, Huizen, 't Zand (Groningen) leeggeplunderd. Een andere veel gevolgde methode is de bescheiden te bemachtigen als zij op transport zijn naar de plaats van bestemming. De moeilijkheid is, dat deze transporten door marechaussées worden bewaakt. Deze moeten dus met een revolver in bedwang worden gehouden en eventueel vastgebonden. Zo vielen op 10 Juli een zeven gewapende mannen, waarvan sommigen uitgedost met een masker, een pruiik of een

Dit blad zoveel mogelijk aan vertrouwde kennissen doorgeven. Niet in bezit houden, niet vernietigen. Doorgeven!

kunstbaardje, een transport van distributiebescheiden naar Pingjum aan. De wachmeester werd onschadelijk gemaakt met een doek met verdovingsmiddel, en van zijn revolver en gummistok beroofd. Een van de aanvallers zei in naam van de Nederlandse weermacht, geef hier die bonnen. Zijn er nog N.S.B.ers bij? Dergelijke overvallen vonden plaats in Rhenen, Coevorden, Hoogland, de Wijk, Emmen, Ruinerswolde en Wierden.

Daarnaast zijn er heel wat overvallen en inbraken gepleegd. Ook zijn gemeentehuizen er arbeidsbureaux in brand gestoken of in de lucht gevlagen, hetzij om de bevolkingsregisters of andere registers voor de Arbeitsinzet onbruikbaar te maken, hetzij om persoonsbewijzen of Ausweisen te bemachtigen voor al die mannen, die zich aan de een of andere oproeping hebben onttrokken. Het mooiste staaltje blijft natuurlijk de brand van het bevolkingsregister te Amsterdam, waarvan de daders helaas in Duitse handen vielen en het offer van hun leven brachten. De brand van het arbeidsbureau van Leeuwarden was niet minder geslaagd. De razernij van de Duitsers hierover bleek uit de daarop gehouden razzia's. Verder branden in Apeldoorn, Hengelo, Hoogeveen, Zuidwolde. Een reeks overvallen en diefstallen in Sleen, Zweeloo, Oosterhesselen, Hoogeveen, Tjietjersteradeel, Naaldwijk, Sexbierum, Menalderadeel, Haren, Hellendoorn, Oosthuizen, Wanneperveen, Exlo, enz. In Achtkarpselen werd het bevolkingsregister door den ambtenaar zelf vernield. Tenslotte nog wat branden in diefstallen van ingeleverde radiotoestellen.

Een heel andere vorm waarin het daadwerkelijk verzet van de laatste maanden zich uit, bieden de steeds talrijker aanslagen op N.S.B.ers en het in brand steken van hun boerdertijen (vooral in het Noorden van het land). Vaak gelden die aanslagen de N.S.B.-elementen uit politie of marechaussée. Zo werd 4 Juli de opperluitenant van politie P. Kaay, die al heel wat Nederlanders in de gevangenis had gebracht, door een passerend wielrijder aangeschoten. Daar de Duitsers in die dagen juist een groot aantal artsen hadden gearresteerd, was er geen dokter voor hem te vinden, zodat hij zeer spoedig aan de verwondingen is overleden. Twee weken later werd in Assen een hoofdwachmeester-rechercheur van de S.S. verwond. Op 29 Juli schieten in Oud-Schoonebeek twee mannen, die door de marechaussée bij den burgemeester waren gebracht, dezen laatste benevens den ambtenaar en den leider van de distributiedienst, alle drie N.S.B.ers, dood. De burgemeester had n.l. „voor de veiligheid” aan zijn marechaussée opdracht gegeven om alle vreemde elementen dadelijk bij hem te brengen; waartegen de vreemde elementen in dit geval geen bezwaar hebben gemaakt. Ook de politiepresident van Nijmegen, majoor Van Dijk werd dodelijk getroffen. Op 20 Augustus wordt de infame commissaris van politie in Bussum neergeschoten, en begin September de heerbanleider van de W.A. Feenstra zo ernstig verwond, dat hij aan de verwondingen is bezweken, terwijl op 4 September de politiepresident van Utrecht door een 20-jarig meisje wordt geëxecuteerd. Het gaat onveilig worden voor de heren, en wij kunnen ons dan ook best de overspanning van den N.S.B. burgemeester van Maassluis begrijpen, die in een dronken bui op een paar Duitsers schoot, menend dat het Nederlanders waren, die een aanslag op hem wilden plegen. Hij is daarop door zijn Germaanse broeders afgemaakt.

Met al deze aanslagen en overvallen krijgen de Duitsers steeds meer de handen vol, en dat wordt des te ernstiger, naarmate zij minder op de Nederlandse politie kunnen vertrouwen. Hoe langer hoe meer gaat het voorkomen, dat leden van de politie of marechaussée „verdwijnen” met uniform en wapens, soms zelfs met arrestanten, die aan hun bewaking waren toevertrouwd; zoals het geval was met den opperwachmeester en den wachmeester, die op 31 Juli met hun transport van twee ondergedokenen in Ommen werden verwacht en nooit zijn aangekomen. In Menalderadeel verdween de wachmeester, die het stadhuus moest bewaken, met 4000 persoonskaarten. Op 16 Augustus bevrijdde een opperwachmeester een Jodin en haar begunstiger uit een cel en sloot een agent van de Sicherheitsdienst in de cel op. Begin Augustus is het zelfs een S.S.-bewaker uit Vught, die er in het uniform van de Nationale Jeugdstorm en met zijn S.S.-koppel van doof gaat. Zelfs die heren gaan nattigheid voelen.

Het spreekt van zelf dat de Duitsers al deze uitingen van verzet niet zonder meer over zich heen laten gaan. Tegen het niet-verschijnen op oproepingen en het onderduiken trekken zij van leer door steeds talrijker en omvangrijker razzia's. Zo werden Leeuwarden en Assen zorgvuldig uitgekamd door een enorme macht Grüne Polizei. Alle ingangen van de stad werden afgesloten en wijk voor wijk systematisch doorzocht. In andere steden en dorpen geschieden de razzia's op beperkter schaal: vooral in de Noordelijke provincies, in Gelderland, in het Gooi. Sommige van die razzia's werden door de Grüne Polizei benut als grootscheepse plundertochten. Ook Amsterdam is een paar weken lang onveilig gemaakt: van tijd tot tijd worden alle mensen in een bepaalde buurt aangehouden, gefouilleerd en meegenomen. Het is te voorzien, dat ook de andere delen van het land hun beurt zullen krijgen.

Tegen de talrijke aanslagen en overvallen, die vooral in de vijf Noordelijke en Oostelijke provincies plaats vinden, heeft, zoals bekend, Rauter een maatregel uitgevaardigd, waarbij aan alle mannelijke Nederlanders boven de 16 jaar het verblijf in die provincies wordt verboden voorzover zij er niet thuis horen. Er is kans dat deze maatregel ook tot andere provincies zal worden uitgebreid. Maar het is ook duidelijk, dat hij het groeiend verzet niet zal weten te keren. Zoals de Engelse radio het onlangs uitdrukte: het is een heidebrand, die je wel op de ene plaats kan uittrappen, maar die op de andere plaats weer even fel oplaait. Ook met executies kunnen zij ons niet klein krijgen. Iedere nieuwe executie doet ons weer dieper beseffen hoe weinig wij zelf voor het vaderland offeren en maakt ons meer met het gevaar vertrouwd. Wij gedenken de 43 mannen, die in dienst van het vaderland voor het executiepeleton hun leven lieten. Wij gedenken hen, om met nog meer verbeterheid de strijd voort te zetten tot de dag der bevrijding.

Radio-uitzendingen van de B.B.C. in de Duitse taal.

De Engelse zender zendt iedere dag nieuwsberichten in de Duitse taal uit op de volgende tijden:

Ieder uur vanaf 7 uur tot de volgende ochtend 2 uur, behalve om 10, 13, 15 en 23 uur. — Voornaamste nieuws om 7 en 22 uur.

Een speciale uitzending voor de Duitse weermacht om 10 en 18 uur. Al deze uitzendingen zijn op de 1500 meter, de 373 m. de 49 m. en de 41 m.

Geeft dit door aan Uw Duitse kennissen en medearbeiders. Spoor hen aan om regelmatig te luisteren.

MILITAIR OVERZICHT.**De val van Italië. Het Russisch front.**

Het Duitse opperbevel wordt door de ineenstorting van het fascisme en de capitulatie van Italië gedwongen op een toch al zeer critiek moment van deze oorlog zijn hulpbronnen te reorganiseren. Dit geldt vooral voor zijn arbeidskrachten en strijdkrachten. Hoe zal Duitsland Sardinië en Corsica, de Dodecanesus en de Balkan in zijn macht kunnen houden zonder hulp van de Italiaanse troepen? In Rusland ziet het er voór Duitsland zeer ongunstig uit en aan dit front zal men zeker geen troepen meer kunnen onttrekken.

Wat er nog aan reserves bestaat zal gebruikt moeten worden voor de verdediging van de nieuwe linie in Noord-Italië. Het bezit van de Italiaanse vliegvelden betekent, dat de Geallieerden de gehele Balkan kunnen bombarderen, dus ook de petroleumbronnen van Roemenië. De grote Duitse industrie-centra in Oostenrijk en Zuid-Italië zijn nu voor de R.A.F. gemakkelijk bereikbaar. Weenen wordt evenals Berlijn geëvacueerd. Zelfs de achterwaartse frontverbindingen in Rusland vallen nu binnen het bereik van de Geallieerde luchtmacht. Bovendien zal de gehele westkust van de Balkan voor de Geallieerde vloot in de Adriatische zee openliggen. De westkust van Frankrijk is bijna 800 km. van de Duitse grens verwijderd; de zuidkust 550 km. en op sommige punten liggen de Duitse stellingen in de Balkan 1500 km. van Duitsland af. In Noorwegen liggen 10 Duitse divisie's niet minder ver van huis en zijn door de zee van Duitsland gescheiden. Zal Duitsland aan een van deze fronten troepen kunnen onttrekken om een ander dergelijk front tijdelijk te versterken?

Ziedaar het grote vraagstuk, dat de Duitse generale staf moet oplossen! Daar komt nog bij, dat door de onvoorwaardelijke overgave van Italië zowel de Italiaanse vliegvelden als de Italiaanse vlootsteunpunten ter beschikking van de geallieerden zijn gekomen. 7 Italiaanse slagschepen, zomede een groot aantal kruisers en torpedojagers zijn de haven La Valetta op Malta binnengegeloopen. Engeland heeft nu dus volledige vrijheid van beweging in de Middellandse zee. In het vervolg kunnen alleen Duitse duikboten, lichte torpedoboten, vliegtuigen en kustbatterijen nog tegenstand bieden. Ondertussen zal men, nu de Britse vloot in de Middellandse zee van haar voornaamste taak ontheven is, elders vruchtbaar gebruik kunnen maken van de Britse macht ter zee. De Middellandse zee zal weer evenals vroeger de directe verbinding vormen tussen de Oceanen in het Westen en het Oosten. De taak, die de Britse marine nog in de Middellandse zee overblijft zal aanzienlijk vergemakkelijkt worden door het bezit van de Italiaanse marinesteunpunten en andere havens, terwijl ook de Italiaanse koopvaardijvloot van nut zal kunnen zijn.

Beschouwen wij nu het Russisch front:

Het Donetzbecken is reeds geheel in Russische handen. Kolentreinen uit dit gebied komen weer regelmatig in Moskou aan. Wat het verlies hiervan voor Duitsland betekent kan men zich alleen dan voorstellen, wanneer men bedenkt dat het Donetzbecken de helft van de gehele Russische ijzererts- en kolenproductie opleverde. Ten zuiden van Smolensk is een front van 1000 km. lengte in beweging. Geweldige Russische overwinningen treffen de dodelijk vermoeide Duitse

troepen als evenzovele mokerslagen. De overwinning nadert!!! Orel, Bjelgorod, Charkof, Sumy, Taganrog, Stalino, Backmatsj en Mariopol. Reeds rollen de Russische tanks op Kiev aan. De gehele Oekraïne wordt bedreigd. En... dit is nog maar het Russische zomeroffensief! Schrik moet de Duitsers wel om het hart slaan wanneer zij aan de snel naderende winter denken. De spoorweg Kief-Briansk is afgesneden. De Duitse legers in het Zuiden en het Centrum kunnen elkaar nu niet meer te hulp komen. De laatste grote overwinningen waren Konotop, het belangrijke verkeerscentrum in de Noordelijke Oekraïne, het spoorwegknooppunt Backmatsj, de verovering van Stalino, de hoofdstad van het Donetzbecken en de verovering van Mariopol aan de Zee van Azof. Ook in de sectoren Briansk en Smolensk zijn de Russen naar het Westen opgedrongen. Duitsland verliest op alle fronten!!

In het Oosten, in het Zuiden en óók in het Westen, want onbarmhartig teisteren de vliegende forten en Liberators, bij dag en bij nacht, de in panische schrik gebrachte bevolking der Duitse steden. De overwinning is nabij!

De toestand in Denemarken.

(Dit stuk werd voor ons geschreven door een Deens arbeider).

De tegenwoordige crisis is begonnen op 4 Augustus, toen S.S.-Obergroepenführer Best, de Duitse vertegenwoordiger bij de Deense regering in Kopenhagen, in verband met het toenemend aantal sabotagegedaden, de eis stelde, dat Deense saboteurs voortaan voor Duitse rechtbanken terecht zouden staan. Ook moesten alle strafzaken in Hamburg worden uitgezet. De Deense regering wees deze eis onder de aandring van de publieke opinie van de hand. De minister van Sociale Zaken verklaarde, dat de Deense arbeiders geen nieuwe concessie's zouden dulden. De premier, de pro-Duitse Sklavius, bood daarop z'n ontslag aan, wat door de Duitsers geweigerd werd. Onze „Germaanse broeders" waren n.l. van meening, dat de regering Sklavius nog steeds het beste de Duitse belangen diende. Een uitgesproken Nazibewind of Duits militair bestuur zou de toestand alleen nog maar verscherpen. Inderdaad deden de Deense regering en ook de Deense vakverenigingen oproep na oproep aan de bevolking om aan de tegenwerking en sabotage een einde te maken. De werkstakingen in Esbjerg en Odense, de vernieling van de aluminiumfabriek te Kopenhagen, het in de lucht laten vliegen van verschillende grote elektrische centrales, het lynchen van Duitse soldaten, de voortdurende aanvallen op de Duitse verbindingswegen, het ontsnappen van Deense schepen naar Zweden, waren het antwoord op deze oproepen. Op 29 Augustus verklaarden de Duitsers Denemarken in staat van beleg. De Duitsers hebben het altijd doen voorkomen alsof het Deense volk vrijwillig in de Duitse bezetting beruiste. Deze voorstelling van zaken heeft nu afgedaan. Het illegale Deense blad „Fri Danske" had blijkbaar gelijk toen het verklaarde: „Iedere Deense man en vrouw rouwt over de gebeurtenissen, die drie jaar geleden hebben plaats gevonden. — De Deense gevangenen zijn overvol met mensen, wier enige misdaad het is, dat zij hun land in het ogenblik van vernedering, hebben willen helpen".

Reeds hebben de moffen grote troepencontingenten naar ons land moeten sturen, die zij elders niet kunnen missen. Ook Denemarken levert zijn bijdrage voor de bevrijding van Europa en tracht hiermede te bewijzen, dat de zwakke tegenstand, die in 1940 werd geboden, geen gebrek aan wilskracht, maar zwakte van ons land was. Er is op het ogenblik géén verschil meer tussen Denemarken en elk ander land op dit gebied!

Verlofgangers vertellen ons:

... dat, het bij de Nieuwsbron (een Haags Nieuwsbureau) aangeplakte bulletin: dat Italië onvoorwaardelijk gecapituleerd had, reeds na vijf minuten, op bevel van de Duitse politie, verwijderd moest worden, aangezien dit een aanleiding was tot een ware nationale demonstratie.

... dat ditzelfde bericht in Leiden zo'n laaiende geestdrift veroorzaakte, dat men op die onvergetelijke Woensdagavond lange slierten kinderen door feestelijk versierde straten kon zien hossen.

ZEEUWEN!

Nu de Duitschers in hun angst voor een invasie alle mogelijke krachten in hun dienst willen stellen hebt gij de **PLICHT** thans definitief te weigeren.

Bedenk wel, dat het hier gaat om het leven van Uw bondgenooten en van Uzelf.

Ge hoopt op de bevrijding. Werkt daar dan ook aan mee door de oproepen pertinent te negeeren.

BURGEMEESTERS!

Op U rust een zware verplichting. Ge staat in dienst van onze regeering. Door Uw medewerking handelt ge in strijd met haar instructies. Beseft welke **VERANTWOORDING** hier voor U ligt. Ge zult thans moeten kiezen **VOOR** of **TEGEN**.

BURGERS!

Waar zoovelen van onze burgemeesters vervangen zijn door **ERZATZ** rust op U een niet minder zware verplichting **Weigert ALLEN. ALS ÉÉN MAN** zult ge U verzetten.

Nu het groote oogenblik nadert zal heel Nederland naar de wapens grijpen. Die wapens hebt ge zelf in handen.

De Duitschers erkennen dat ze personeel tekort komen.

Saboteert en weigert.

Nederland zal herrijzen ook door Uw verzet.

Wanneer U met een revolver

bedreigd wordt door Duitschers of hun Nederlandsche handlangers en zij eischen, dat U ten behoeve van de Deutsche Wehrmacht gaat graven en spitten, dan kunt U zich daar als ongewapend burger natuurlijk niet tegen verzetten. Dat verlangt trouwens ook niemand van U.

Maar wanneer U de kans krijgt

om U, op welke wijze dan ook, aan dit graaf- en spitwerk te onttrekken, dan bent U verplicht deze kans aan te grijpen.

Want weet U wat dit voor graaf- en spitwerk is? Het is niet in het belang van ons volk, dat het verricht wordt, maar uitsluitend

in het belang van onze beulen.

Zij willen U laten werken aan de uitbreiding van militaire versterkingen, die zij noodig hebben om straks de legers van onze Bondgenooten, als die ook hier zullen landen of over ons grondgebied naar Duitschland zullen gaan oprukken, tegen te kunnen houden.

Moet U de Duitschers daarbij helpen?

Neen, dat moet U niet. U moet integendeel alles doen, wat U kunt, om onze Bondgenooten, hun parachutisten, hun verkenners en al hun troepen te helpen. U moet alles doen, wat U kunt, om de Deutsche organisatie in de war te schoppen.

Als U een uitnoodiging krijgt

om U hier of daar te melden voor Duitsch graafwerk, meld U dan ziek, stuur bericht dat U verhinderd bent, dat U op reis moet, dat Uw vrouw juist is bevallen, dat U in het ziekenhuis opgenomen moet worden, dat U geen tijd hebt. Of bedenkeen ander voorwendsel. Of gooi het bevelschrift in den vuilnisbak en zeg eenvoudig „Barst!”

Daarmee loopt U ongetwijfeld eenig risico.

Er bestaat kans, dat men U van huis komt halen of op andere wijze poogt zich te wreken. Dat kan natuurlijk moeilijkheden voor U opleveren. Maar dit risico is nog geen honderste deel van het risico, dat de dappere Engelsche en Amerikaansche jongens in Normandië loopen terwille van onze gemeenschappelijken vrijheidsstrijd tegen de naziploerten en hun aanhang. Uw buurman moet ook weigeren, Uw kameraad, Uw directeur ook. Wij zouden toch wel een armzalig figuur slaan, als wij aan den vooravond van den Duitschen nederlaag in ons eigen land den Duitscher mee zouden gaan helpen om versterkingen voor hem te bouwen tegen onze eigen Bondgenooten en Bevrijders? Als U dat heele kleine beetje risico niet aandurft.

Denk er aan,

dat dit graven en spitten zeer zwaar werk is, waarbij men de menschen zakken van 50 KG. cement, betonnen palen, zware boomen e.d. laat sjouwen. Daarbij wordt men op de gebruikelijke Deutsche wijze uitgekafferd en bij 't minste of geringste volgen er strafexercities, op de buik door 't zand kruipen en tot het middel in het water staan. Soms worden burgers voor drie weken zonder onderbreking naar Texel of het vliegveld Havelte gedéporteerd om daar voor den vijand te werken. Daar mag men dan in drek en modder, in het zand en tusschen het ongedierte rondkruipen. Gij kunt uit dit alles slechts één slotsom trekken:

Niet gaan graven en spitten voor de Wehrmacht!

Als de Duitscher polderjongens noodig heeft, laat hij dan de bandieten van de Landwacht, de N.S.B. en den S.D. maar aan het graven zetten. Fatsoenlijke Nederlanders doen hieraan niet mee!

HET PAROOL

Einsatzstab NSDAP - Borculo

**Einsatzbefehl und
Arbeitskarte**

Vor- u. Zuname

Geburtsdatum:

Wohnort:

Kennkarte No.

Tag	gear- beitet	Verpflegung	K	Unf.	Url.	
		Kalt				
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						
8						
9						
10						

K 619

Arbeitskaart, gebruikt bij de dwangarbeid in het oosten des lands

PROCLAMATIE.

Herhaaldelijk deelde ik U per PROCLAMATIE mede, dat alle mannen van 16 tot 60 jaar zich moesten melden voor arbeidsinzet in Zevenaar. Aangezien zich naar aanleiding van mijn laatste verzoek niet voldoende arbeiders hebben gemeld, moet ik U op last van het S.S.Commando in Zevenaar het volgende mededeelen:

1e. Als strafmaatregel zijn hedenmorgen de volgende gijzelaars vastgezet:

1. **G. H. Bongen**, Dale 68.
2. **G. W. ten Dam**, Stationsstraat 37.
3. **B. A. Duenk**, Grevinkweg 2.
4. **W. H. Dijkman**, Hoogestraat 84.
5. **J. Esselink**, Dale 23.
6. **G. H. Heersink**, Haart 102.
7. **J. B. te Bokkel**, Barlo 134.
8. **G. A. Houwers**, Dale 30.
9. **H. J. Papiermole**, Bredevoortschestr. 43.
10. **H. W. Wikkerink**, Lankhofstraat 24.
11. **H. Heersink**, Haart.
12. **H. G. Lubberding**, Dijkstraat 9.

2e. Alleen de vrijstellingen uitgegeven door het S.S.Commando in Zevenaar zijn geldig.

3e. Zij die zich ook nu nog niet melden, stellen zich aan de zwaarste strafmaatregelen bloot.

4e. Indien zich Donderdagmiddag vóór 12 uur aan het Raadhuis in Aalten bovenbedoelde mannelijke inwoners van 16 tot 60 jaar niet hebben gemeld, worden bovengenoemde gijzelaars Donderdagavond om 5 uur op de Markt in Aalten gefusilleerd.

Voor het laatst doe ik een beroep op al mijn mannelijke inwoners, opdat het leven van bovenbedoelde gijzelaars gespaard kan blijven.

AALTEN, 18 October 1944.

De Burgemeester van AALTEN,
I. A. DE MOOR

Naar aanleiding van de circulaire van Vrijdag 16 November j.l. en van de terneer- geslagen geest van onze mensen in Zevenaar.

Wij zijn de laatste weken op een gevaarlijk hellend vlak geraakt, en bezig elkaar, figuurlijk gesproken, „de ogen uit te krabben”, waardoor wij in het belang van den vijand werken.

HOE KOMT DAT?

De elf gijzelaars van 18 October zijn daar indirect de aanleiding toe geweest. De sterke verzetsbeweging tegen het werken in Zevenaar is hiermee op doortrapt gemene wijze door de Duitsers gebroken.

Er was nog een schijn van schone solidariteit in de spontane massamelding om de elf levens te redden. Mannen, die zich maandenlang voor de jachten van de Landwacht en S.S. verborgen wisten te houden, kwamen uit hoeken en gaten te voorschijn om, tegen hun principe in, vrijwillig te gaan graven. Men zal echter goed doen, zich eens ernstig in zijn geweten af te vragen, of het verantwoord is, mede te werken aan verdedigingswerken van den vijand, waardoor straks veel meer dan elf levens, levens ook van strijders voor onze vrijheid, zullen sneuvelen. Nog afgezien van de vele gravers, wier gezondheid naar lichaam en geest schade lijdt!

Kort na dit grote offer bleek het niet veel meer dan schijn te zijn, het gemeenschapsgevoel doofde uit, de harten verkilden **kleinzielig eigenbelang**, omdat de aflossing uitbleef, die door den vijand, tegen het gegeven woord in, naar Bocholt was gestuurd. Deze teleurstelling werd echter niet geweten aan den vijand, maar aan de eigen dorpsgenoten. In hun kortzichtigheid gingen zelfs enkelen zover, eigen mensen aan den vijand te verraden, om aan de eigen nood een eind te maken, wat echter ondanks dat niet zou gelukken, want een enkeeling komt terug, de massa zeer zeker niet! Daarmee is precies bereikt, wat de Duitsers wilden, **de eensgezindheid breken en de goede vaderlandse geest vernielen!**

HOE WAS HET OP 19 OCTOBER?

Men moet twee dingen goed uit elkaar houden, want de medaille heeft twee zijden; de ene zijde, de lichte, is het spontane melden om de gijzelaars te redden, de keerzijde, de donkere, is het gaan werken voor den vijand.

Dit heeft men op 19 October vergeten!

Voor de melders waren de gijzelaars hoofdzak, het werken bijzaak. Voor de Duitsers was het juist andersom, voor hen was het werken hoofdzak. Laten we dat niet vergeten!

WAT WILLEN DE DUISERS VAN ONS?

- 1e. Dwangarbeiders hebben.
- 2e. De Nederlandse volkskracht breken, door het wegvoeren van de mannelijke bevolking (zie Rotterdam 50,000, den Haag 10,000, Amsterdam, Delft, Utrecht, Hilversum, Hengelo, tienduizenden en nog eens tienduizenden,
- 3e. Het verzet de kop indrukken.

Geukkig is het verzet nog niet geheel gebroken, maar er is tweespalt gezaaid en dat ondermijnt de volkskracht

HOE IS DAT GEKOMEN?

In dwaas vertrouwen op beloften, die alleen lokmiddel waren, hebben de melders geloofd, dat ze na korte tijd weer thuis zouden zijn.

Het is nu ruim 6 weken later en op enkele uitzonderingen na is er nog niemand terug! Het is begrijpelijk, dat het enthousiasme van de eerste dag verdwenen is en na 14 dagen voor verlangen naar huis en bitterheid heeft plaats gemaakt. Wie echter geldt die bitterheid?

Hun, die valse beloften hebben gedaan?

Nee, men verwijt in zelfzuchtige verblindings de eigen dorpsgenoten, dat zij niet komen voor aflossing. En het gaat zelfs zover, dat deze als gemakzuchtig en egoïst gebrandmerkt worden en men een minachtend schouderophalen heeft voor hen, die zich uit principe niet melden. Wat te denken van verschillende onder-tekenaars van bovengenoemde circulaire, welke opwekt tot aflossing van de gravers, **dus melden**, die zich zelf daar nooit voor beschikbaar hebben gesteld, nog minder zich ooit gemeld hebben?

Wat te denken van een commissie, die zich op het Gemeentehuis installeert, om de aflossing, **dus de nieuwe melding**, te organiseren, terwijl de Burgemeester en de gehele secretarie ondergedoken zijn, omdat ze weigerden aan het melden mee te werken? Heeft men dan zijn verstand verloren?

Men keert zich tegen de eigen dorpsgenoten en helpt den vijand,

Moet men elkaar „de ogen uitkrabben” en den vijand in het gevlei komen?

WAT IS ONZE PLICHT?

Glij niet verder op dit allergevaarlijkste hellende vlak, maar herwin de verloren, oude verzetsgeest en versterk die! Het is **laf**, om anderen te willen laten opdraaien voor een „offer”, dat men zelf om **des gewetenswille** beweerde te moeten brengen, want dan verliest het offer alle waarde en brengt slechts voordeel aan den vijand en ellende aan ons eigen volk! Want nogmaals: Een enkeling komt terug, de massa zeer zeker niet!

Het is verblindings de aflossing als gewetens- en erezaak te beschouwen. Nooit kan het werken voor den vijand een gewetens- en erezaak zijn! Dit is eigen misleiding vanaf 19 October geweest! Laten we de principiële houding van vóór 19 October weer aannemen! Laten de gravers zo mogelijk niet meer graven en laten we niet meer slachtoffers maken!

In Zeeuws-Vlaanderen en op Walcheren vielen 40,000 dappere strijders voor onze vrijheid, mede doordat burgers „verdedigingswerken” aangelegd hadden.

Laat daarom niemand zich meer aanmelden, welke lokmiddelen en drogredenen de vijand ock gebruikt! **Vertrouw den vijand nooit!** Draag moedig uw zelfgekozen last! En blijft eensgezind in de grote strijd voor de vrijheid van ons volk!

AALTEN, November 1944.

Vermenigvuldig en verspreid deze voorzichtig!!

RAZZIA

Verleden week werd in Haarlem en omstreken een razzia verwacht. Het Duitsche heldenfeit te Rotterdam, waarvan wij eenige gevolgen meemaakten door de komst van een trein vol gevangenen, zou hier herhaald worden. Niet alleen hier, maar ook in den Haag, Leiden enzovoorts. Met zekerheid werd de dag genoemd, waarop de Haarlemsche razzia zou worden gehouden. Maar zij kwam niet. Dus is zij uitgesteld. Meer niet. Wij zeggen dat niet om alarm te slaan, maar eenvoudig op grond van ervaring. Veel menschen hebben de gewoonte, in paniek te raken als er iets dreigt te gebeuren en roekeloos te worden zoodra de fatale termijn is verstreken, zonder dat iets is gebeurd. Dit beleid is het domste dat men voeren kan. De Duitschers hebben er dan ook, in den loop der jaren, aardig van geprofiteerd. Wij waarschuwen maar weer, in de hoop dat het althans een aantal arbeidskrachten aan den vijand onthouden zal. Als U voorzorgen hebt genomen en toegepast, handhaaf ze dan. Doe geen onvoorzichtige dingen, die U de vorige week vermeden zoudt hebben. De vijand slaapt niet. Hij heeft niet plotseling van slavendrijverij afgezien. Waarschijnlijk is de reden van dit uitstel, dat zijn Rotterdamsche „systeem” niet practisch was. Het gevolg van het oppakken in het wilde weg is natuurlijk geweest, dat de dagelijksche gang van zaken in het geteisterde deel van Rotterdam totaal ontwricht werd. Dat heeft nadeelen voor den vijand. Op verwarring, stoornis in de voedselvoorziening, met wellicht relletjes als gevolg, is hij niet gesteld. Hij heeft immers gebrek aan menschen en kan zich zulke dingen slecht veroorloven. Dus ligt het voor de hand, dat hij zich nu op een ander systeem van slavenjacht voorbereidt. Maak U niet bang bij deze gedachte. Als het blijkt, wees dan niet paniekerig.

Pas uw voorzorgsmaatregelen met kalmte en rustig beleid toe. Wie niet sterk is, moet slim zijn. Zij hebben de wapens, maar wij hebben de hersens. Wie die gebruikt, gaat rustig te werk en doet geen domme dingen. Wees kalm en neem geen onnoodige risico's.

DE VRIJE PERS

109
109

PROCLAMATIE

MEDEBURGERS

Door de Duitse onderdrukkers is een bekendmaking gepubliceerd waaruit blijkt, dat alle mannen van 16 tot 40 jaar die wonen in de provincies Noord- en Zuid Holland en Utrecht opgeroepen zullen worden, om voor den vijand te werken. Bepaalde personen en groepen kunnen worden vrijgesteld.

Dit doet de beker overvloeien!

Wij dienen hier allen volstrekt afwijzend tegenover te staan. Ons devies luidt dus voor de bevolking van deze provincies:

1. Niemand moet zich melden.
2. Geen enkele instantie van Rijk of Gemeente, geen enkel particulier bedrijf vrage vrijstelling aan.
3. Geen ambtenaar mag in welken vorm ook medewerken. Integendeel moet hij alles doen wat in zijn vermogen ligt om te saboteeren, waar hij gelegenheid heeft.
4. Een ieder moet op elke mogelijke wijze steun en bijstand verleen en aan degenen die zich trachten te onttrekken aan deze slavenjacht.

VROUWEN,

Steunt Uw man of zoon, wanneer hij thans een principiele houding wil aannemen. Besef wat Uw plicht is. Denkt aan de gevaren waaraan de weggevoerde mannen blootgesteld worden.

VERZET!

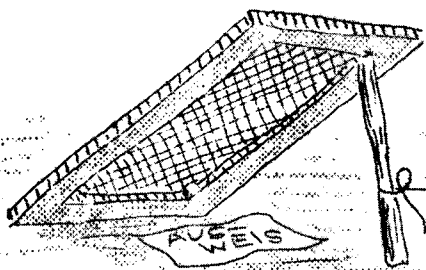
31 December 1944

De Gezamenlijke Nederlandsche Verzetsorganisaties.

PAS OP!

VERWERP AL WAT HIJ BIEDT OF BOOD,
DE SLUWE VOGELAAR.

J. CAMPERT †.

"Wij laten ons niet vangen
door dezen Hitler-aap.
Wij laten ons niet hangen
door dezen sluwen knaap.

Wij vechten voor ons Vaderland
Wij gaan niet meer opzij!
Wij gaan nu hand in hand
Dwars tegen deez' tyrannij!"

GEEN AANMELDING!!!!!!

GEEN AUSWEISEN!!!!!!

BLIJFT NEDERLANDER!!

Illegale oproep 'Pas op!'

BEKANNTMACHUNG

Auf Grund des § 1 der Verordnung Nr. 42/1941 über die Dienstpflicht und über die Beschränkung des Arbeitsplatzwechsels in der Fassung der Verordnung Nr. 48/1942 und auf Grund besonderer Ermächtigung wird angeordnet:

Alle männlichen niederländischen Staatsangehörigen und Staatenlosen der Geburtsjahrgänge 1905 bis einschliesslich 1928, die ihren Wohnsitz oder ständigen Aufenthalt derzeit in den Provinzen Nordholland, Südholland und Utrecht haben, sind zum Arbeitseinsatz verpflichtet. Die Heranziehung zum Arbeitseinsatz erfolgt durch besonderen Aufruf.

Bis zur Heranziehung zum Arbeitseinsatz sind die obengenannten Personen verpflichtet, unbeschadet der bestehenden Vorschriften über den Arbeitsplatzwechsel auf ihrem gegenwärtigen Arbeitsplatz und in ihrem Wohnsitz oder derzeitigen ständigen Aufenthaltsort zu verbleiben.

Alle für die Aufrechterhaltung der öffentlichen Verwaltung sowie für die Weiterführung von Einrichtungen und landwirtschaftlichen und gewerblichen Betrieben, in denen lebenswichtige Aufgaben zu erfüllen oder kriegswichtige Aufträge durchzuführen sind, notwendigen Arbeitskräfte werden zurückgestellt und nicht zu einem anderweitigen Arbeitseinsatz herangezogen. Alle danach zurückgestellten Personen erhalten einen besonderen allgemein gültigen Rückstellungsausweis. Mit seiner Einführung werden alle anderen einer Rückstellung dienenden Ausweise ungültig. Bei Heranziehung zum Arbeitseinsatz wird die Versorgung der herangezogenen Personen sowie deren Angehörigen in ausreichendem Mass gewährleistet.

Wer den Bestimmungen dieser Bekanntmachung oder den für die Durchführung ergehenden Vorschriften zuwiderhandelt oder sie zu umgehen versucht, wird gemäss § 4 der Verordnung Nr. 42/1941 mit Gefängnis bestraft, sofern nicht nach anderen Bestimmungen eine strengere Strafe verwirkt ist. Anstifter, Mittäter und Gehilfen unterliegen der gleichen Strafe wie der Täter selbst. Sicherheitspolizeiliche Massnahmen bleiben vorbehalten. Häuser und Liegenschaften, in denen sich ein Aufgerufener verbirgt, verfallen samt Einrichtung der Einziehung.

Die Bestimmungen dieser Bekanntmachung treten sofort in Kraft.

Der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete
Der Generalbevollmächtigte für den totalen Kriegseinsatz

Den Haag, den 14. Dezember 1944.

LIESE.

BEKENDMAKING

Op grond van Art. 1 der Verordening nr. 42/1941 betreffende de verplichting tot het verrichten van diensten en betreffende de beperking ten aanzien van het veranderen van betrekking, zooals gewijzigd en aangevuld door de Verordening nr. 48/1942 en op grond van een bijzondere machtiging wordt bepaald:

Alle mannelijke Nederlanders en staatloozen, behoorende tot de lichteningen 1905 tot en met 1928, die thans hun woonplaats of vaste verblijfplaats hebben in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, zijn verplicht te werken in het kader van den arbeidsinzet. De inschakeling in den arbeidsinzet geschiedt door een bijzonderen oproep. Tot het tijdstip van de inschakeling in den arbeidsinzet zijn de bovengenoemde personen verplicht, met inachtneming van de bestaande voorschriften betreffende het veranderen van betrekking, hun tegenwoordige betrekking te blijven uitoefenen en in hun woonplaats of vaste verblijfplaats te blijven.

Alle arbeidskrachten, die noodzakelijk zijn voor het in stand houden van het openbaar bestuur, alsmede voor het voortzetten van de werkzaamheden van inrichtingen, landbouw-, veeteelt- en tuinbouwbedrijven en bedrijven, waarin een tak van nijverheid wordt uitgeoefend, alsmede andere bedrijven, waarin een belangrijke taak wordt vervuld, dan wel voor den oorlog belangrijke opdrachten moeten worden uitgevoerd, worden vrijgesteld en worden niet opgeroepen voor de tewerkstelling in het kader van den arbeidsinzet elders. Alle personen, die op grond hiervan moeten worden vrijgesteld, verkrijgen een bijzonder, algemeen geldig bewijs van vrijstelling. Op het tijdstip van de invoering van dit bewijs van vrijstelling worden alle bewijzen, welke tot dat tijdstip ter zake van vrijstelling zijn afgegeven, ongeldig.

In geval van inschakeling in den arbeidsinzet wordt de verzorging van de tewerkgestelde personen alsmede van hunne gezinsleden, in ruim voldoende mate gewaarborgd.

Hij, die in strijd handelt met de bepalingen van deze bekendmaking of van de ter uitvoering daarvan uit te vaardigen voorschriften, dan wel deze tracht te ontduiken, wordt gestraft met gevangenisstraf op grond van Art. 4 der Verordening nr. 42/1941, voor zoover niet op grond van andere bepalingen een zwaardere straf kan worden opgelegd. Uitlokkers, medeplegers en medeplichtigen worden als daders gestraft. Het nemen van maatregelen op het gebied van de Sicherheitspolizei blijft onaangetast. Huizen of gronden, waarin of waarop zich een opgeroepen man verstoppt, worden met inbegrip van de meubileering verbeurd verklaard.

De bepalingen van deze bekendmaking treden onmiddellijk in werking.

De Rijksoommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied:
De algemeen Gemachtigde voor de totale oorlogsinspanning:

's-Gravenhage, 14 December 1944.

LIESE.

De regering heeft gesproken.

Het uur der beslissing is daar.

Aan het Nederlandsche volk.

Landgenooten.

Sedert 10 Mei 1940 is ons volk in een oorlog betrokken, die naar wij konden weten steeds in hevigheid en barbaarsheid zou toenemen. Wij zouden gelukkiger zijn geweest wanneer wij buiten dit gevecht op leven en dood gebleven waren. Dat is niet gebeurd. Wij zijn partij en tegenover ons hebben wij de wreedsten en meest onmenschelijken tegenstander die sinds eeuwen in Europa is opgestaan. Hitler en het gespuis, dat zich rondom hem heeft geschaard, schroomen niet eigen land en volk aan de volledige vernietiging prijs te geven, hoeveel te meer zullen zij er volken, die zij nog in hun klauwen hebben opofferen aan hun krankzinnige en satanische doeleinden.

Dit lot bedreigt thans het Nederlandsche volk.

Het gaat niet om iets meer of minder vrijheid, het gaat om ons leven. Niet de armoede, maar de dood bedreigt ons! Niet een deel van ons volk, maar wij allen zullen aan de vernietiging zijn prijsgegeven als Hitler's plannen worden uitgevoerd. Ons bestaan als natie, de toekomst van ons volk staat op het spel,

Een ieder late deze waarheid goed tot zich doordringen, aleeer hij zijn houding tegenover de nieuw afgekondigden Arbeidsdienstplicht voor alle mannen van 16 t/m 40 bepaald.

Indien wij ons niet verzetten hiertegen, zullen binnen zeer korten tijd tezamen met degenen die reeds weggevoerd zijn. veel meer dan een milioen Nederlandsche mannen in Duitsche handen zijn. En de Duitschers zullen niet rusten alvorens zij ook de 50-jarigen en 60-jarigen in hun klauwen hebben.

Deze menschen zullen niet alleen sterven aan ziekten en ontberingen, zullen naarmate den oorlog voor Duitschland slechter verloopt, steeds dichter achter het front worden ingezet en tenslotte, zooals reeds thans tendeele gebeurt, voor Hitler-Duitschland moeten vechten, dat beteekent sterven.

Een Geallieerde overwinning zal ons dan niet meer baten. Onze rijkdommen zullen verwoest zijn, we kunnen ze weer opbouwen. Onze landen staan onder water, we kunnen ze weer droog maken. Maar het verlies van zooveel, meest jonge mannen, zal onze volkskracht voor vele komende jaren grondig verzwakken; het merg zal uit ons volksleven zijn weggesneden; wij zullen niet alleen arm en berooid, maar doodelijk gekwetst, geschonden, verworpen, en onteerd onze „overwinning” kunnen „vieren”.

De ondergrondse verzetsbewegingen die U, in overeenstemming met en op grond van de door onze wettige regering afgelegde verklaring thans oproepen tot verzet, weten wat zij doen en kennen uit eigen ervaring de moeilijkheden van den strijd en de offers, die gebracht moeten worden. Zij hadden het volk, waaruit zij zijn voortgekomen, waarvan zij deel uitmaken, in welks midden zij leven, het volk dat hen boven allen lief is, dezen zwaren gang liever bespaard. Zij zijn bereid eigen veiligheid en vrijheid en leven ten offer te brengen (gelijk zoovelen van hen reeds deden) om ons volk te redden. Maar hun activiteit is voor ditmaal niet genoeg. Niet alleen de leden van de verzetsbewegingen, alle manlijke Nederlanders van 16 tot en met 40 jaar zijn vogelvrij verklaard, en straks zullen de 50 jarigen en ouderen volgen. Hitler en zijn horden willen het geheele Nederlandsche volk meesleepen in hun Germaansche wereldmacht.

De offers, die het verzet vraagt, mogen zwaar zijn en de strijd moeilijk. Wij hebben geen keus meer. Wij zijn in de uiterste beslissing gedreven. **Geen verzet beteekend de ondergang! Verzet kan ook ernstige gevolgen hebben maar is de eenige overgebleven mogelijkheid tot redding.**

Teneinde zichzelf tegenover het wereldgeweten te verontschuldigen, teneinde zich tegen de gevolgen van hun eigen misdaden te beschermen, met de bedoeling tweedracht te zaaien onder het Nederlandsche volk en door de hulp in te roepen van alle lafaards en egoïsten, de twijfelmoedigen en de slimmerikken, willen de Duitschers door middel van „Ausweisſe” scheiding maken tusschen vrijgestelden en nietvrijgestelden. Deze Duitsche opzet moet mislukken.

Onze wettige regeering heeft het personeel in overheidsdienst en de werkgevers ten strengste verboden, direct of indirect medewerking te verleenen aan de nieuwe Duitsche maatregel tot menschenroof.

Wie personeellijsten opmaakt, wie als tusschenpersoon optreedt tusschen de Duitsche instanties en de werknemers, wie, zij het de geringste administratie uitvoert in het verband met de Duitsche maatregelen, ook als zij zoogenaamd uitgevoerd worden ten behoeve van het personeel, die werkt mede!

Onze Regeering zal dezulken later wegens collaboratie met den vijand vervolgen en straffen.

Onze Regeering doet voorts een dringend beroep op iedereen Nederlander om, eensgezind en als volk, in onderlinge solidariteit zich tegen dezen nieuwen aanslag te verzetten.

Wie een Ausweis aanvraagt of aanvaardt verbreekt de eensgezindheid en deserteert uit de frontlinie van het Nederlandsche Volk.

Met deze krachtige verklaring en dit ondubbelzinnige bevel heeft onze Regeering de Duitsche poging tweedracht te zaaien in ons volk verijdeld. Er is geen scheiding meer mogelijk op grond van verschillend inzicht, de eenige breuk, die nog bestaand is, is die tusschen loyale onderdanen en saboteurs van een overheidsbevel, tusschen gehoorzamen en ongehoorzamen, tusschen getrouwen en deserteurs, tusschen vaderlanders en collaborateurs.

Wij hebben het in onze geschiedenis onsterfelijke voorbeeld van de spoorwegarbeiders om te zien wat trouw en gehoorzaamheid vermogen. Wij hebben het voorbeeld van de Deensche staking om te leeren wat een eensgezind volk vermag. Wij hebben de voorbeelden van onze matrozen, onze piloten, soldaten en koopvaarders om te weten hoe men als getrouw vaderlander de bevelen van zijn wettige overheid dient op te volgen.

Wij zijn omringd door de voorbeelden van heldenmoed en trouw, in eigen land, in elke stad, aan de fronten, in alle landen van Europa, waar de bloedige klauw van Hitler vreedzame menschen tot deze uiterste beslissing dwong. Wij kunnen ons niet meer vergissen. Wij kunnen nog slechts laf zijn, en moedwillig blind.

De gezamenlijke ondergrondse verzetsbewegingen kennen den ernst van dit uur. Zij hebben oog voor de tragische beslissing, die ons volk door een barbaarschen tyran wordt ogedrongen. Geslachten zijn in deze lage landen voorbijgegaan, zonder dat hun een beslissing op leven en dood werd ongedrongen. Zij mogen er God voor danken. Ons echter is een ander lot beschoren. Van ons wordt gevraagd alles wat wij als volk zijn en verzameld hebben aan geestelijk en materieel bezit, alles wat onze vaders hebben geloofd en gehoopt en alles waarop onze kinderen eenmaal een nieuw en vrij Nederland zullen grondvesten, waarheid, gerechtigheid, vrijheid, onze volkskracht en onze eer, te bevestigen. Op ons trekken de tijden zich samen.

Ootmoedig tegenover de ontzagelijke opdracht, waarvoor wij zijn gesteld, maar vastberaden en trouw aan de bevelen van de Regeering van onze grijze Koningin, die ons in moed en onverzettelijkheid is voorgedaan.

Mijn schild ende betrouwen, zijt Gij, o God, mijn Heer!
Op U zoo wil ik bouwen, verlaat mij nimmermeer....

5 JANUARI 1945 De gezamenlijke verzetbewegingen in Nederland

Enkele praktische wenken. Blijft rustig. Wacht de komende dingen kalm af. Laat U niet van de wijs brengen door Duitsche bedreigingen noch door alarmeerende geruchten. Geen samenscholingen op straat. Niet voortijdig onderduiken maar wachten tot het juiste oogenblik. Eerst zien hoe de toestand zich ontwikkelt. Werkgevers, betaalt tenminste een maand loon vooruit. Regelt Uw contacten voor het geval U zelf niet op straat kunt. Weest wakker en houdt goeden moed.